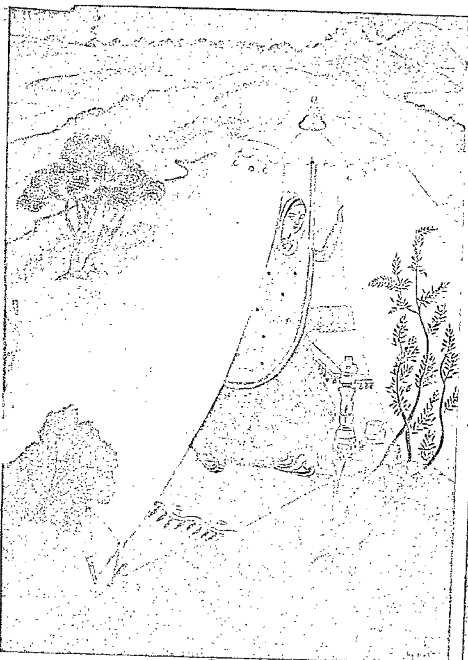

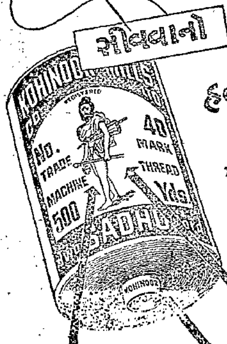

કમનીય કાશ્મીર

ચિત્રકાર શ્રી કનુ દેસાઈ

તમારા રક્ષણ માટે

સાધુ સીવવાનો દોરો

હવે નવા પેકીંગમાં આવે છે

★ અસલ સાધુ દોરો બતાવનારા આ ત્રણ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખો

(૧) બહારના રેપર અને અંદરની ભૂંગળી માટે વિશિષ્ટ આછા લીલા રંગનું કાગળ

(૨) સાધુ આકૃતિનું બે રંગ (લાલ અને લીલા) માં છાપકામ

(૩) 'કોહીનુર મીલ્સ કું. લી.' એમ સ્પષ્ટ રીતે આછા લીલા રંગમાં ભૂંગળીના મધ્યમાં છાપવામાં આવેલ છે

... નથી

સાધુ સીવવાનો દોરો ફક્ત

કોહીનુર મીલ્સ કંપની લીમીટેડ જ

બનાવે છે

એજન્ટો :

કીલીક ઇંડસ્ટ્રીઝ લીમીટેડ.

એકલા સુતર વેચનાર એજન્ટો : નહાલચંદ લલ્લુચંદ લીમીટેડ

૭

આજે
તેઓ આપણી
વચ્ચે
નથી.......

અફસોસ કે આજે
સ્વ૦ મેઘાણીભાઈ
આપણી વચ્ચે નથી

વેવિશાળ

એમની પ્યારી નવલકથા
એનો રૂપેરી અવતાર કેવો થયો છે
એની સાચી મૂલવણી અમે
એમની પાસે જ કરાવત

હવે

એ પારખુ કરવાનુ શુભ કામ અમે
ગુજરાતના ચિત્રરસીકોને સોંપીએ છીએ

તા ૧લી આકટોબર ને
દશેરાના તહેવારથી
રજુ થઈ ચૂકયુ છે

સેન્ટ્રલ સીનેમા
[અમદાવાદ]

ગુજરાત કાઠિયાવાડના મુખ્ય શહેરો
રાજકોટ, ભાવનગર, જામનગર,
જુનાગઢમાં તુરતમાજ રજુ થશે!

અમે તો કેવળ એટલુ જ કહીએ
કે નવલકથાનુ નખશિખ નિરૂપણુ
અને એની વફાદાર માવજત
કરવાનો સહૃદય પ્રયાસ અમે
કર્યો છે ...

કીર્તિ પિકચર્સનું
ગુજરાતી સર્જન

દિગ્દર્શક ચતુર્ભૂજ દોશી

ભૂમિકા

• ઉષાકુમારી • ઘનશ્યામ
• મોતીબાઈ • ભગવાનદાસ
• રામલાલ • બબલદાસ

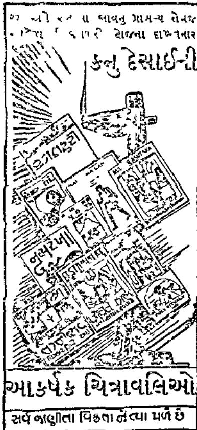
અને

મુમતાઝ

જયંત ફિલ્મ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ
કુમુદવિલા વિ પટેલ રેડ મુંબઈ-૪

છાયાચિત્રો ભાગ ૧
છાયાચિત્રો ભાગ ૨
રંગચિત્રો ભાગ ૧
રંગચિત્રો ભાગ ૨
નૃત્યરેખા
રંગલહરી ભાગ ૧
રંગલહરી ભાગ ૨
લગ્નોત્સવ
મંગલાષ્ટક
ઉ રનમ ગલ
વ્રજચિત્રાવલિ
ગાયત્રી
મહાત્મા ગાંધી
(Mahatma Gandhi)
ભારત પુણ્ય પ્રવાસ
મીરાંબાઈ
રૂપરેખા
શ્રીરેખા
શૃંગારિકા
ચિત્રમંજરી
ચિત્રરેખા
રંગાવલિ
ગીતગોવિંદ

હવે પછી

પ્રણયમાધુરી — ઋતુરંગાવલિ — સરળ ચિત્રાવલિ
સ્મૃતિરેખા — રામાયણ — કલ્પના

લખોઃ—ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ, અમદાવાદ—મુંબઈ

ઊર્મિ–નવરચના

'ઊર્મિ–નવરચના'નો નવેંબર માસનો અંક દીવાળી અંક તરીકે પ્રગટ થવાનો હોવાથી ૧ લી નવેંબરને બદલે ઓકટોબરની ૨૧ મી તારીખે દરેક ગ્રાહકને રવાના થશે તેની નોંધ લેવા વિનંતિ છે.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૯ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૪ : અંક સાતમો
ઓકટોબર : ૧૯૪૯

ક્રમ ૧૪૨૬૬

: વાર્ષિક લવાજમ :
દેશમાં : ૭–૮–૦ :: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦–૦–૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ–૧
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ–૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી ઇશ્વરલાલ મો. દવે
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ–૧
મુદ્રક : જયંતી દેલાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, દેલાભાઇની વાડી : અમદાવાદ

ઝું	2 બે	શ	■	■	3	■	4	5 ન
■		■	6 મ		ર	■	■	
7	ર	8 ક	ત	■	9 ક		10 વ	ર
જા	■	ન્યા	■	11 પ	કસોટી			■
ર	■	12	ય	ર	વ્યૂહ	13	વ	14 આ
■	15 ક		■	16	17 ત	૧૨૧		
18	લા	■	19	■	20 સ		21 વ	ડ
■		■	22 ગા	ય		■		■
23 ન	ર		ઈ	■	24 ર		■	25

આડી ચાવીઓ :

[૧] અનાજ ઉત્પાદન માટેની... ખૂબ લાભદાય નીવડશે.

[૪] માત્ર ધન પાછળ દોડનાર ઘણીવાર...ગુમાવે છે.

[૬] જેના પર...હોય તે વ્યક્તિને માનવી વારંવાર સ્મરે છે.

[૭] નવા ધંધામાં મુડી રોકતાં શાણો માણસ '...છે કે કેમ,' તે પ્રથમ વિચારશે.

[૯] શરીર; ખોળિયું.

[૧૨] એ બોલવા માંડે ત્યા પરખાઈ આવે છે.

[૧૩] સારી રીતે રહેવું એ મુખ્યત્વે માણસની...પર અવલંબે છે. (અક્ષરો ઊંધેથી વાચજો)

[૧૫] જેનામાં...છે એ માણસ ભાગ્યે જ ભૂખે મરશે.

[૧૬] વહેવારૂ માણસો...કરવામા ખૂબ ચોકસ હોય છે.

[૧૮] દુનિયામાં......માણસોની સંખ્યા કમ નથી.

[૨૦] શ્વસુર ગૃહે...વિના નવોઢા નારીને ગોઠવા સંભવ નથી.

[૨૨] ઝવેરો.

[૨૪] લેણદારની...ક્યારેક તેને ભારે પડે છે.

[૨૪] સંસારમાં દરેકના...જુદા હોય છે.

[૨૫] ઊભી ચાવી પ્રમાણે

ઊભી ચાવીઓ :

(૨) સમાજમા...માણસો હંમેશાં ધાધલ કરવાની વૃત્તિના હોય છે.

(૩) તારનાર.

(૫) કોઇ કોઈ...દિલ પર અસર કરી જાય છે

(૬) અભિપ્રાય.

(૭) શેર બજારના સટોડિયાના મુખે...ની જ વાત રમતી હોય છે!

(૮) ..મા કન્યાઓને સ્ત્રીયોપયોગી શિક્ષણ આપવાનો વિચાર આજે જુનવાણી લાગે તો નવાઇ નહિ

(૧૮) કાયમના ખાતેદારને નાણા ધીરતા કેટલાક શાહુકારો આકરો ......રાખે છે.

(૧૧) 'જમાનાને અમારી...નથી,' એમ નિષ્ફળ લેખકો ઘણીવાર બળાપો કરે છે.

(૧૪)...હોય તેવા માણસો સામાન્યતઃ ગંભીર પ્રકૃતિના હોય છે

(૧૫) મોર.

(૧૭) ગુંચવાયેલ 'કસરત'

(૧૯) અંધારામા રાખી થયેલ... માનવીને અકળાવી દે છે.

(૨૧) ...વાળા માણસો ઘણી વાર ધાર્યું કામ કરાવી શકે છે.

(૨૫) મુખથી ઇનકાર કરે ત્યારે સ્રીના મનમા સંભવતઃ '...'જ હશે એમ સમજવું.

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

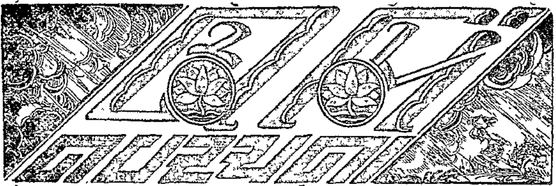
ઝું	2 બે	શ	■	■	3	■	4	5 ન
■		■	6 મ		ર	■	■	
7	ર	8 ક	ત	■	9 ક		10 વ	ર
જા	■	ન્યા	■	11 પ	કસોટી			■
ર	■	12	ય	ર	વ્યૂહ	13	વ	આ
■	15 ક		■	16	17 ત	૧૨૧		
18	લા	■	19	■	20 સ		21 વ	ડ
[illegible]								

કસોટી હરીફાઈના સર્વ શરતો-નિયમો મને કબૂલ મંજુર છે. પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપજો.

નામ ____________________

ઠેકાણું ____________________

મે મારા નામે કુલ પ્રવેશપત્ર નંગ ......ભર્યાં છે.	ગામ ____________ મેં મારી પ્રવેશફીના રૂા...... આ સાથે......થી મોકલ્યા છે.

રાજ કરવું હોય તો

ધૂમકેતુ

ભલે રાજકર્ત્તાઓ, નૈતિકશુદ્ધિના ધોરણથી જ રાજ ચલાવતા હોય, અને ભલે યુદ્ધના વાતાવરણને લીધે એમને યુક્તિપૂર્વકના દાવ ખેલવા પડતા હોય, છતાં સામાન્ય માણસના સામાન્ય વ્યવહારમાં જે ઓછામાં ઓછી ડખલ કરે છે, તેમને જ પ્રજાજનો, ડાહ્યા રાજકર્ત્તાઓ ગણે છે. સામાન્ય જનવ્યવહાર, એમ ને એમ બિનજરૂરી ડખલ વિના ચાલવા દેવામાં આવે, તો કોણ શું કરે છે એ વિષે સામાન્ય માણસ બહુ ચર્ચાચર્ચીમાં પડતો નથી.

કોઇ મને એમ પૂછે કે આનો અર્થ શું? આ પ્રગતિ?

તો હું કહું કે, ના. એમ નહિ;

"પણ જ્યારે રાજમાં ઘણાં નિયમનો ઊભાં થાય, અને અસંખ્ય વિધિ-નિષેધ રચવામાં આવે, ત્યારે રાજમાં હમેશાં અતંત્ર જન્મ લે છે. જેવી રીતે કોઈ પણ જાતના સામાન્ય સંયમને સમજ્યા વિના, હરેક પ્રકારની વિચિત્ર રચનાને 'કલા'નું નામ આપવામાં આવે, તો પછી દેશમા કલાકૃતિઓ નહિ, પણ વિચિત્રપ્રયોગો જ દેખા દેવા માંડે છે, તે જ પ્રમાણે કાયદાનું અને વિધિ નિષેધનું પણ સમજવું. પછી એ કાયદા તંત્રને વ્યવસ્થિત કરવાને બદલે, અતંત્રને સ્થાયી કરે છે.

એટલા માટે વધારે કાયદા કરવા એનો અર્થ વધારે ચોર ને વધારે ઠગાઇ ઊભાં કરવાં એવો થાય છે.

એટલા માટે પ્રાજ્ઞ જનો કહે છે કે, ડાહ્યા રાજકર્ત્તાઓ પોતાની કેવળ નૈતિકશુદ્ધ સાદાઈથી કાયદો પ્રજાજનોને આપી શકે કે જેવો નિયમનોથી કદાપી પણ ન મળી શકે. કારણકે લોકો પોતાની સમજણ વડે કાયદા સમજતા થાય તેવું કરવું હોય તો, લોકો શ્વાસ લઇ શકે એટલી ખુલ્લી જગ્યા એમના જીવન-વ્યવહારમાં રહેવા દેવી જોઇએ.

જ્યારે રાજશાસન કરનારાઓ, ખરેખરા અર્થમાં શાંત વ્યવસ્થાપકો બને છે, ત્યારે લોકો એની મેળે પ્રમાણિક બન્યા વિના રહી શકતા જ નથી. એમ જો બનતું ન હોય તો સત્ય, અહિંસા ને પ્રેમ—એ ફિલસૂફી કાં ખોટી હોવી જોઈએ; અથવા તો રાજશાસન કાંઇના જીવનમાં ક્યાંક વાંધો હોવો જોઇએ.

થોડામાં થોડી ધમાલ કરવામાં આવે, દેખાવ ઓછામાં ઓછો કરવામાં આવે, ફુલ-માળાઓ ભાગ્યે જ પહેરવામાં આવે—તો પણ સ્વચ્છ, શુદ્ધ, શાંત, ને સાદું એવું જીવન આપણા શ્રેષ્ઠતમ પુરૂષો સાચી રીતે ગાળી રહ્યા છે—પ્રવચનોમાં નહિ પ્રયોગોમાં એમ જો લોકની પ્રતીતિ થાય તો એ વસ્તુ અસર-કારક ન નીવડે એવું કદાપિ બને જ નહિ.

ધમાલ, પોલાણ પેદા કરે છે. દેખાવ, દંભને લાવે છે. ફુલમાળાઓ, ગુલામીને સ્થાયી કરે છે. પ્રવચનો, પ્રવચનો કરનારનું પતન ઢાંકે છે. પોતાનું પતન કેવળ શબ્દોથી ઢાંકીને કોઇ રાજ કરી શક્યું નથી. કરી શકે નહિ. કરી શકવાનું નથી. ઇતિહાસ એની ના પાડે છે.

અને સમાજના શ્રેષ્ઠ પુરૂષોની જો લોક સભાઓ સ્થપાઇ હોય તો, એનો અર્થ એટલો કે ત્યાં વધારેમાં વધારે સંસ્કારિતા હોઈ શકે. હોવી જોઇએ.

એનો બીજો અર્થ એટલો કે ત્યાં પોતાની ઇચ્છાઓ ઉપર કાબૂ મેળવનારાઓ સંખ્યા-બંધ હોય

એનો ત્રીજો અર્થ એટલો કે ખોટા લોકા-પવાદમાં પણ જેમની સામે આંગળી ચીંધી ન શકાય એવા માણસો, ત્યાં હોવા જોઇએ.

એનો ચોથો અર્થ આટલો જ કે શ્રેષ્ઠતમ પુરૂષોના ખરેખરા શુદ્ધજીવન વિના પ્રજા એક ડગલું પણ આગળ વધી શકે નહિ. અને ખરા અર્થમાં સ્વતંત્રતાને ચાહનારી પણ બને નહિ.

એટલે જ્યારે જ્યારે લોકશાસન વિજયી નીવડે છે, ત્યારે ત્યારે શ્રેષ્ઠ વ્યકિતઓ જ વિજયી નીવડે છે.

એટલે જો શાસનમાં માણસો ન હોય, તો રાજતંત્ર ચાલી ન શકે. ગમે તેટલા કરોડો રૂપિયા ખરચીને ધારાઓ ઘડે છતાં એમાંનો એક પણ ધારો અતંત્રને અટકાવી ન શકે. મહાન વ્યકિતઓ ન હોય, ને મહાન દેખાતી વ્યકિતઓને, પ્રજા મહાન માનવાનો ભ્રમ સેવે તો એવી પ્રજાએ વર્ષો સુધીનું, પોતાનાં સ્વજનોના શોણિતમાં સ્નાન કરવાનું ભયંકર ભાવિ નિહાળવાનું રહે એટલે પ્રાજ્ઞજનોએ શાસનકર્તાઓને એક વાકય કહ્યું છે:

"In ruling men and in serving heaven, the sage uses only moderation"

અને વળી પ્રાજ્ઞજનો કહે છે કે જ્ઞાનની વહેંચણી જ્યારે હક્કની વાતને રજુ કરે, ત્યારે એ જ્ઞાન સુખને બદલે દુ:ખ પણ આપે; કારણ કે જેવી હક્કની વાતો માણસો કરી શકે છે તેવી કર્તવ્યની વાતો કરી શકે તો જ એ જ્ઞાન થઇ રહે. નહિતર એ અર્ધદગ્ધીજ્ઞાન રાજ અને પ્રજા બન્નેને મારે, બન્નેને ઊંડાં ગર્તમાં ધકેલે.

એટલા માટે જ્ઞાનનો એક અર્થ 'જે સાદાઇ શીખવે તે' એવો છે, 'વિદ્યા વિનયેન શોભતે' એટલે જે ઇચ્છાઓના નિરંકુશ પ્રવાહને નિયમનમાં રાખે તે જ્ઞાન.

અંતરમાં ઉતરેલા સંસ્કારજ્ઞાન વિના સામર્થ્ય આવી શકતું નથી. અને સમર્થ થયા વિના પ્રજા; સ્વશાસન કરી શકતી નથી.

એટલા માટે શ્રેષ્ઠતમ પુરૂષોએ પોતાના જીવનપ્રદીપથી પ્રજાના મંગલપ્રદીપને પ્રગટા-વવો ઘટે.

રાજકર્તાઓ પાસે જીવન હોય તો જ આ મંગલદીપ પ્રગટે. અન્યથા કોઇ રીતે નહિ નહિ ને નહિ.

એટલા માટે છેવટનો પ્રશ્ન અંતઃકરણ, અંતઃકરણને પૂછે: 'હે ભાઈ! તારામાં કાંઇ છે કે તું કેવળ પોલું છે માટે જ ગાજે છે?'

એનો પ્રત્યુત્તર—એમાં સર્વોદય ને સર્વનાશ બંને રહ્યાં છે.*

---

*'Toist-scripture'ને આધારે.

સમયના ક્ષારનાર

રાજહંસ

પાડેપાડા લડે એમાં ઝાડનો ખોડો નીકળે તેમ સ્ટર્લિંગ ડૉલરની લડાઈમાં રૂપિયાનો ખોડો નીકળ્યો

સ્ટર્લિંગ અને ડોલરની લડાઈ એવી ચાલતી હતી કે એનું શું પરિણામ આવશે તે ઘણાને સમજાતું નહોતું અને છેલ્લી ઘડી સુધી એની ખબર પણ ન પડવા દીધી તે ચાલાકી, રાજનીતિજ્ઞપણા માટે મિ. ક્રિપ્સ ધન્યવાદના અધિકારી છે. બ્રિટનની અમેરિકા સાથેની આયાત કરતાં નિકાસ એટલી ઓછી હતી કે એ ખોટ કોઈ હિસાબે પુરી ન થાય તો બ્રિટન ડૂબી જાય. ૧૯૪૮ની સાલમાં બ્રિટને ૩૬ કરોડ ૯૬ લાખની ખોટ પૂરવાની હતી. ૧૯૪૯ના જાનેવારી ફેબ્રુઆરી માસમાં એ ખોટ ૬ કરોડ ૭૪ લાખ સુધી પહોંચી હતી એટલે અમેરિકા સાથે નિકાસ વધારવી હોય તો એણે પોતાનો માલ અમેરિકન માલ કરતાં સસ્તો કરવો જોઈએ. અને તે ત્રણ રીતે બની શકે. મજુરોની રોજી ઘટાડીને; ઉત્પાદનમાં વધારો કરીને તે દ્વારા ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડીને; અને પૌંડની કિંમત ઘટાડીને. તેમાં પહેલો રસ્તો મજુર સરકાર લઈ મજુરોને અપ્રિય થઈ પડે તેમ બને એવું ન હતું. ઉત્પાદન વધારામાં તો સ્થિતિ એટલે સુધી પહોંચી હતી કે બ્રિટનના આજના ઉત્પાદન જેટલું ઇતિહાસમાં ક્યારેય ઉત્પાદન થયું ન હતું. એટલે દેડકાભાઈની માફક એનાથી પેટ ફુલાવાય તેટલું ફુલાવ્યું હતું. એટલે રસ્તો રહેતો હતો ત્રીજો બાકી. છતાં એ રસ્તો લેવો સારો નથી, એથી દુનિયાના બજાર ઉપર માઠી અસર પહોંચે છે, એવી આદર્શની વાતો થતી એટલે ક્રિપ્સ જેવો ડાહ્યો માણસ એ રસ્તો નહિ લે તેમ અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા. છતાં કોઈ ઉપાય ન રહ્યો એટલે જગતને એકાએક જાહેર કરવામાં આવ્યું કે પૌંડની કિંમત ડૉલર સાથેના આજના હુંડિયામણ કરતાં ૩૦ ટકા ઓછી કરવામાં આવી છે. અમેરિકાના બજારમાં આની શી અસર થાય છે તે જોયા વગર એનું પરિણામ શું આવશે તે કહેવું આજે કવેરાતું છે. પરંતુ પૌંડ સસ્તો થવાથી સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લેન્ડની નિકાસ વધવાની. અમેરિકા ખાતે એ વધશે-એટલું જ નહિ, પણ જે અમેરિકાથી માલ આયાત કરતા હશે તે ઇંગ્લેન્ડનો માલ સસ્તો પડવાને કારણે આયાત કરશે. ઉપર કહ્યું તેમ ઇંગ્લેન્ડે ઉત્પાદન પણ સૌથી વિશેષ વધાર્યું છે એટલે એની નિકાસ વધતાં એ આર્થિક તુલા સમતુલ કરી પણ શકે.

પરંતુ આ ડોલર સ્ટર્લિંગની લડાઈમાં આપણે જે રૂપિયાનો ભાવ ઘટાડયો છે તેથી આપણને લાભ થશે એમ માનવાનું કારણ દેખાતું નથી. કારણ કે આપણું ઉત્પાદન લડાઈમાં વધવાને બદલે ઘટેલું છે. વળી આપણે અમેરિકન માલની જરૂરવાળા છીએ એટલે એ માલ આપણને ન પોષાય એવો મોંઘો પડવાનો, એના ઉપાય તરીકે અમેરિકન માલની આયાત ઘટાડી દેવાની સરકાર નીતિ રાખવા માગે છે. હવે અનાજ ત્યાંથી આયાત કરવામાં નહિ આવે. તેવું વડાપ્રધાને આપણને કહ્યું છે. ૧૯૪૮ની સાલમાં આપણે ૩૦ લાખ ટન અનાજ ૧ અબજ ૩૦ કરોડ રૂપિયાથી આયાત કર્યું હતું. તેમાંથી ત્રીજા ભાગનું અમેરિકામાંથી. હવે આ ખોટ આપણે બીજા દેશોમાંથી કે કાં આપણા દેશમાં ઉત્પાદન વધારી પહોંચી વાળવી પડશે. અને તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે તાત્કાલિક અનાજ દેશમાં મોંઘું થશે. અને તરત અસર થઈ તે અમેરિકન માલ આજે બજારમાં છે તેના ભાવ ૩૦ થી ૧૦૦ ટકા સુધી વધી ગયા. તે વળી આ ફેરફારની અસર દુનિયાના દેશો ઉપર કેવી થાય છે તે જાણ્યા પછી ખબર પડે કે અમેરિકન ડોલર મોંઘો બનાવવાથી બીજા દેશો પોતાના માલના ભાવ વધારે છે કે નહિ, જો એની અસર વધારામાં થાય તો બીજેથી નિકાસ કરવાનું પગલું પણ મોંઘું જ પડે. આમ આજે તો પાડેપાડા લડે તેમાં ઝાડનો ખોડો નીકળે તેવી ડોલર-સ્ટર્લિંગની લડાઈમાં રૂપિયાની સ્થિતિ થઈ છે.

પાકિસ્તાનને આ કટોકટિમાં હિંદને તંગ કરવાનો મોકો મળી ગયો તે શું કરવા જતો કરે?

પાકિસ્તાન જ્યાં સુધી કાશ્મીરનો મામલો ઉકલે

નહિ, અને એના લાભમાં ઉકલે નહિ ત્યાં સુધી હિંદના રસ્તામાં એનાથી બને તે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવા માગે છે. ખરી રીતે તો કોમનવેલ્થના દેશો સ્ટર્લિંગ સાથે જોડાયેલા છે એટલે સ્ટર્લિંગના તાલ પ્રમાણે એ દેશોના નાણાંને પણ નાચવું રહ્યું. છતાં પાકિસ્તાને બીજો જ રસ્તો લીધો. એણે રૂપિયાની કિંમત ન ઘટાડવાની જાહેરાત કરી તેની પાછળ હિંદને હેરાન કરવા સિવાય બીજું કોઇ કારણ નથી. હિંદને આજે તેની પાસેથી રૂ અને શણ આયાત કરવા પડે છે. એ સ્ટર્લિંગ રૂપિયાના હુંડિયામણ પ્રમાણે ૪૦ ટકા મોંઘા ભાવે હિંદને પડશે, એ બીજી રીતે એને પોષાય તેમ નથી. અમેરિકા જેવો સમૃદ્ધ દેશને ડોલર મોંઘો થાય તો પોષાઇ શકે પણ પાકિસ્તાનને હિંદની સરખામણી એ રૂપિયાનો ભાવ ન હોય તો નિકાસ ઉપર મોટી અસર કરે અને તેના વેપારને એટલો ધોકો પહોંચે. પરંતુ એના તરફ એ એક લાભ છે કે ડોલરના વેપાર અંગે તે ખાધવાળો દેશ નથી. '૪૮ અને '૪૯ વર્ષના આંકડા પ્રમાણે એવા ખાધ વગરના બે દેશો છે. પાકિસ્તાન અને પૂર્વ આફ્રિકા. આ એક મદાર ઉપર એણે પોતાના રૂપિયાનો ભાવ જુના દર પ્રમાણે ટકાવી રાખવાનું અવિચારી પગલું ભર્યું છે. પરંતુ જ્યારે કોઇ દુશ્મન ભાવે પગલું ભરે ત્યારે અવિચારી જ મોટે ભાગે હોય છે. હિંદ મુશ્કેલીમા મુકાતું હોય તો એ પોતે ખાડામાં પડવા તૈયાર છે એ એની પ્રકૃતિ કોઇની અજાણી નથી. અને પરદેશી દેશોને એશિયામાં કમ્યુનિસ્ટોના સત્તા ટાળવી છે એટલે એની પ્રકૃતિને પોષવાની વૃત્તિ રાખવી પડે છે. એનો ઉત્તમ દાખલો મિ. એટલીએ અને મિ. ટ્રુમેનને કાશ્મીરના પ્રશ્નમા કરેલી અયોગ્ય દખલ. કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાનનું લશ્કર ગેરકાયદેસર આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનો ભંગ કરીને પેસી ગયુ હોવા છત, એ લશ્કરને હટાવી લેવાની હિંદની ન્યાયી માગણીને સ્વીકારવાની વાત તો ગઇ પણ યુ. નો.ની ઉપરવટ થઇ બંને દેશન પરુષો પાકિસ્તાનનો પક્ષ કરે છે.

આના મૂળમાં એ દેશોને પાકિસ્તાન તરફ છે કે રશિયા સાથે એ જોડાઇ ન બેસે એટલે પાકિસ્તાન તરફ ઓચિંતુ વહાલ ઉભરાઇ આવ્યું હોય તેમ મિ. લિયાકતઅલીખાન મોરકો જવાના છે તે પહેલાં એનાં આંસુ લૂછવા બંને દેશોના રાજપુરુષો દોડી આવ્યા અને તેમા હિંદને જાણીને અન્યાય કર્યો. પરંતુ એ લોકો ન્યાયાન્યાય કરવા નથી બેઠા પરંતુ પોતાનું હિત જાળવવા બેઠા છે એટલે હિંદે કેવળ ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકા કે યુ નો. ઉપર આધાર ન રાખતાં કાશ્મીરના પ્રશ્ન ઉપર કે બીજા કોઇ પાકિસ્તાનના પ્રશ્ન ઉપર પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહીને લડી લેવાનો રસ્તો લેવો પડશે. કોમનવેલ્થમા હોવા છતાં પાકિસ્તાન આમ સ્વતંત્ર નિર્ણય ન લઇ શકે, અને લે તો કોમનવેલ્થમાથી એને રદ કરવુ જોઇએ એવો વિરોધ હિંદ પક્ષેથી જે રજૂ થયો છે તે વાજિયો છે. ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકા કે કોમનવેલ્થના હિંદ સિવાયના દેશો ન્યાય કરીને પાકિસ્તાનને રશિયાનું હથિયાર બનાવવા નથી માગતા એ સત્ય હિંદે સમજી જવુ રહ્યું. એટલે પાકિસ્તાનને રૂપિયાની કિંમત ન ઘટાડીને જે નાગાઇ કરી છે તેના વળતા જવાબમાં હિંદે રૂ અને શણની આયાત બંધ કરી એને લપડાક મારવી જોઇએ.

હિંદી રાષ્ટ્રભાષા થવાથી ગૌરવ લે છે ત્યારે અંગ્રેજી એને હસે છે.

હિંદી–હિન્દુસ્તાનીનો ઝગડો એટલી ઉગ્ર કક્ષાએ પહોંચ્યો હતો કે એમાંથી મામલો વિફરશે અને કોંગ્રેસમાં ભાગલા પડી જશે એવી પણ અમુક વર્ગને બીક હતી પરંતુ મુનશી–આયંગરનો ખરડો જે રીતે પાસ થઇ ગયો તે જોતા સાચે જ સંતોષ ઉપજે છે ઝગડા પૂરતો સંતોષ ઉપજે છે એટલું જ. બાકી ખરી રીતે તો આજે નથી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થાન મળ્યું હિંદીને હજુ એને પંદર વર્ષનો વાયદો કરવામાં આવ્યો છે. અને ત્યાં સુધી અંગ્રેજી રાષ્ટ્રભાષા–રાજભાષા તરીકે ચાલુ રહેવાની છે. અને એ વાયદો પણ ચોક્કસ એમાં બારી રાખી છે કે પાર્લામેન્ટ કાયદો ખી શકે છે! આવો ભાવિ અચોક્કસ ી હિંદી ગૌરવ લે છે ત્યારે જે હોય તે એક જ દલીલ કરે

છે કે આજે ને આજે અંગ્રેજીને કાઢી શકાય નહિ, એક વખત હિંદી રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થાન લે તેવી સમૃદ્ધ અને પ્રજામાં પ્રચાર પામવી જોઇએ. પરંતુ આજે જે રાજભાષા ઉપરના સ્થાનેથી ઉતરતી નથી એ અંગ્રેજીનો જ દાખલો કેમ કોઈને નજર સામે હોવા છતાં દેખાતો નથી? એ શું પ્રજામાં પ્રચાર પામ્યા પછી રાજભાષા બની હતી? એમાં વહીવટ કરતાં પ્રજાને જેટલી હાડમારી પડી હતી તેટલી હાડમારી આજે હિંદીથી પડે એમ માનવાને કારણ છે? પરંતુ ખરી રીતે તે દિવસે ગોરાઓએ પોતાની સગવડનો જ વિચાર કર્યો હતો તેમ આજે પણ કાળા ગોરાઓ એમની સગવડનો વિચાર કરે છે. એ બધા અંગ્રેજી ભણેલા છે એટલે એમને પ્રજામાં પોતાનાં જ દર્શન થાય છે! એટલે અંગ્રેજી કાઢવું પોષાતું નથી અને અગત્યના વાયદા ચલાવ્યે રાખે છે. સાચી વાત તો એ છે કે હિંદીને રાજભાષાનું સ્થાન મળે તો તરત એનો વિકાસ થવા માંડે. પાણીમાં પડયા વગર તરતાં ન આવડે તેમ ભાષાને એનું યોગ્ય સ્થાન મળે ત્યાં સુધી એની સમૃદ્ધિ ન વધે. સમૃદ્ધિ વધે પછી સ્થાન મળે એ તો તરતાં આવડયા પછી પાણીમાં પગ મૂકવાની હઠ જેવી વાત થઇ એટલે બંધારણ સભાની કલમમાં ભલે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન ઉકલ્યો હોય પણ પ્રજા માટે તો તે વણઉકલ્યો જ છે.

જો આમાં શુદ્ધ દલીલ હોય તો અંગ્રેજીને મુખ્ય ભાષાના સ્થાનેથી અભ્યાસક્રમમાંથી તરત હઠાવી દો.

અને પંદર વર્ષે ય જો હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે એનું સ્થાન આપવું હોય તો અંગ્રેજીને સ્થાને હિંદીને મુખ્ય ભાષાનું સ્થાન આપો. પરંતુ તે વખતે ય એની એ દલીલો કે એને માટે અધ્યાપકો નથી, પાઠ્ય–પુસ્તકો નથી, ભાષામાં સમૃદ્ધિ નથી. અને આમ ભાષાનું વિષચક્ર ચાલ્યા કરે છે. એ વિષચક્રમાંથી છૂટવા માટે મુંબઇ સરકારે બે વર્ષ ઉપર હિંમત તો કરી હતી. હાઇસ્કૂલનાં ત્રણ ધોરણોમાંથી અંગ્રેજીને કાઢી નાખવાનું એણે પગલું ભર્યું હતું. એ પ્રમાણે આજે બીજા ધોરણમાંથી અંગ્રેજી નીકળી પણ ગયું છે. આવતી સાલ ત્રીજા ધોરણમાંથી પણ નીકળી જાય. પરંતુ સ્થિતિ હવે બદલવાની હોય તેવાં ચિહ્નો જણાય છે, સરકાર હાઇસ્કૂલના ધોરણોમાં અંગ્રેજી ચાલુ રાખવાના નિર્ણય ઉપર આવશે તેવી બીક લાગવા માંડી છે. અને એનું કારણ છે શ્રી બબલભાઇ મહેતા કહે છે તેમ સરકાર ઉપર મૂંગી જનતાની લાગવગ નથી પહોંચતી પણ મુંબઇની હાઇસ્કૂલો અને બીજી અંગ્રેજી સ્કૂલોના વહીવટદારોની લાગવગ પહોંચે છે, હાઇસ્કૂલો આજે મોટે ભાગે ધંધાદારી થઇ ગઇ છે. અંગ્રેજી પ્રથમના ત્રણ ધોરણમાંથી નીકળી જાય તો એમને આવકમાં મોટો ઘટાડો થાય તેમ છે. અંગ્રેજી ન રહે તો પછી વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શાળાનો પાંચમા છઠ્ઠાનો અને સાતમાનો અભ્યાસ કર્યા પછી સીધા માધ્યમિક શાળાના ચોથા ધોરણમાં આવે. અંગ્રેજી ભાષા સિવાય બંને વચ્ચે ભેદ પણ નથી. એટલે માધ્યમિક શાળા સાત ધોરણને બદલે ફક્ત ચાર ધોરણની બની જાય. વળી માધ્યમિક શાળાના નીચલા ધોરણોમાંજ મોટી સંખ્યા હોય છે એટલે એમ થાય તો ફીનો મોટો ઘટાડો થઇ જાય. એ સત્ય આ બે વરસના અનુભવથી સમજાઇ ગયું છે એટલે સ્કૂલોના વહીવટદારોએ પોતાની લાગવગની અસર સરકાર ઉપર પહોંચાડવા માંડી છે. એ વહીવટદારોને શિક્ષકોનો પણ ટેકો છે. કારણ કે અંગ્રેજી નીકળી જાય તો ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકોની જરૂર શાળાઓને ઘટી જાય અને એમ એમને નોકરી ખોવાનો ભય ઊભો થાય. સરકારને પણ પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણોમાં વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાહ વળે તો વધારે ખર્ચ કરવું પડે એટલે અંગ્રેજી શાળાના વહીવટદારોને નમતું આપવા પાછળ સરકારને આ પણ એક કારણ પોતાના પક્ષે હોવાનું લાગે છે. એને પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવાનો જશ લેવો હોય અને ખર્ચ વધારે ન કરવું હોય તો, વૈદગાંધીનું સહિયારું એવો ઘાટ બની જાય અને અંગ્રેજી માધ્યમિક શાળાના નીચલા ધોરણમાં ફરી દાખલ થઇ જાય તો નવાઇ નહિ! આમ જ્યાં સુધી અંગ્રેજી ભાષા રાજભાષા હોય, અભ્યાસક્રમમાં

એનું સ્થાન હોય ત્યાં સુધી હિંદીને પંદર વર્ષમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સમૃદ્ધિ થવાનો લાભ મળે એ દેખાતું નથી. પરિણામે અંગ્રેજીનો પટો વધારી આપવા પાર્લામેન્ટ તૈયાર થાય તો કહેવાય નહિ!

અનાજના મોરચાને સરકાર લશ્કરી મોરચો માનતી હોય તો એના ગુનેગારોને લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરો.

એક બાજુ સરકાર અનાજને લશ્કરી મોરચાને સ્થાને છે, એના પ્રચાર માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે, ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નર જેવા રાજપુરુષો બગીચાઓ ઉજ્જડ કરી અનાજ વાવે છે અને બીજી બાજું કેવળ બેદરકારીને કારણે હજારો મણ અનાજ વરસાદમાં પલળી ખલાસ થઈ જાય છે. 'ગુજરાત સમાચાર'નો ખબરપત્રી જણાવે છે કે. તા. ૮ મી તથા ૯ મી (સપ્ટેમ્બર)ના રોજ તલોદ સ્ટેશન પર હજારો મણ અનાજ વરસાદને કારણે પલળી ગયું. ત્યાંના ગોડાઉનનો અનાજનો જથ્થો ઘઉં મણ ૨૨૦૦ તથા મકાઈ મણ ૪૫૦૦ ઇનવોઇસ નૂરની રકમ સિવાય મુંબઈથી તા. ૩૦ મીએ રવાના થયેલો તે તલોદ સ્ટેશને આવતા ગોડાઉન ક્લિપરે સ્ટેશન માસ્તર પાસે બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની માગણી કરી પરંતુ સ્ટેશન માસ્તરે ઇનવોઇસ નૂરની રકમ સિવાય બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી. ત્રણ ચાર દિવસે ઇનવોઇસ મળ્યું. આ અરસામાં ચાર પાંચ ઇંચ વરસાદ પડવાને કારણે અનાજનો જથ્થો સંપૂર્ણ પલળી ગયો અને અંદરથી મૂળિયાં ઊગી નીકળવાથી ફણગા બહાર નીકળી ચુક્યા હતા. આમ રેલ્વેની આપખુદી અને પૂરવઠા ખાતાની બેદરકારીથી ૭ હજાર મણ જેટલો અનાજનો જથ્થો ખરાબ થઇ ગયો. તા. ૩૦ મીએ ચઢેલા માલની રસીદ રેલવે કંપની ત્યાં સુધી સ્ટેશન માસ્તરને મોકલી શકી ન હતી! પૂરવઠા ખાતાની આ બેદરકારી ન કહેવાય?'

જો આ પ્રમાણે બન્યું હોય તો આમાં જેણે અક્ષમ્ય બેદરકારી બતાવી તેની તપાસ કરી સરકારે લશ્કરી શિરસ્ત પ્રમાણે તેને કડક નશિયત કરવી જોઇએ. અને સરકારે શા પગલાં લીધાં તે પ્રજાને જણાવવું જોઈએ પરંતુ આવું કંઇ ન થવાનું હોય તો સરકાર પોતે પોતાનો ઉપહાસ કરે છે એમ માનવું રહ્યું. કારણ કે એક બાજુ નાગરિકોને એક ટંકનું ભોજન જતું કરવાની અપીલ કરવા સુધી પ્રચાર કરવામાં આવે, ઈંચે ઇંચ જમીનમાં અનાજ ઉગાડવાની ઝુંબેશ કરે, અને બીજી બાજુ મોંમાં આવેલા કોળિયા જેવો તૈયાર માલ ધૂળધાણી થાય છતાં સરકાર એ અંગે કંઇ પગલાં ન લે તો એનો અર્થ શું સમજવો?

નબળો માટી બૈરી પર શુરો તેમ સરકાર કાયદા પર શુરી લાગે છે

એક બાજુ વિચારશીલ માણસો કાયદાના થઇ રહેલાં અતિરેક સામે વિરોધ પોકારે છે. પ્રજાનું એથી થઇ રહેલા અપચાથી જે નૈતિક સ્વાસ્થ્ય બગડતું જાય છે તે જોઈ દુઃખ થાય છે. ત્યારે એ જ નૈતિક સ્વાસ્થ્ય સુધારવા એને વધુ અપચો થાય તેવી દવાઓ સરકાર રોજને રોજ પાયે જાય છે. મુંબઇની ધારાસભામાં છાપાંમાં આવતી જૂઠી, બિભત્સ જાહેરખબરો તેમજ જ્યોતિષી વર્તારા અને જંતરમંતર અંગેની જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરવા સામે મનાઇ ફરમાવતો ધારો કરવાનો ઠરાવ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. એવી જાહેરખબરો અંગે બચાવ કરવાનો અમારો કોઈ આશય નથી. પરંતુ દરેક વાતમાં કેવળ ધારા ઘડવાની વૃત્તિ ઇષ્ટ નથી. બિભત્સ જાહેરખબરો કોને કહેવી તે માટે એ રીતે સરકારે સેન્સરબોર્ડ બેસાડવું પડે. કારણ કે નહિ તો સરકારને જે બિભત્સ જા. ખ. લગતી હોય તે પત્રને ન લાગતી હોય. જા.ખ.ની હકીકત સાચી છે કે જૂઠી તે માટે સરકારે સ્પેશિયાલીસ્ટોની યાદી બહાર પાડવી પડે અને તેમની ભલામણ હોય, તે જા.ખ. સાચી તેમ નક્કી કરવું પડે બાકી દરેક જા. ખ.ના સાચજૂઠનો નિર્ણય તંત્રી શી રીતે કરી શકે? અને જ્યોતિષીઓને પણ ડોક્ટરની માફક સરકારે માન્ય કરવા જોઈએ અને એવા માન્ય થયેલા જ્યોતિષીઓ ધંધા કરી શકે અને જા. ખ. આપી શકે તેમ ઠરાવવું જોઇએ. ખરી વાત તો એ

છે કે જ્યાં સુધી સરકાર અમુક ધંધાઓ ઉપર પ્રતિબંધ ન મૂકે ત્યાં સુધી એનો પ્રચાર અટકાવી ન શકે. અને એવો પ્રયત્ન કરે તો એ વ્યર્થ જાય.

આવા કાયદાઓ ઘડવા હોય તો એક દિવસ પ્રજાના જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો પૂરી પાડયા પછી અવકાશે ઘડજો. એનો કન્યાકાળ વીતી જવાનો નથી. આજે તો એક જ કાયદો ઘડવાનો છે કે પ્રજાની મૂળભૂત જરૂરિયાત—અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણને લગતા પ્રશ્ન સિવાય ચોથા પ્રશ્નની બાબતમાં હાલ પૂરતો કોઇ કાયદો ન ઘડવો.

અને જ્યોતિષી સામે કાયદો ઘડશો તો ખુદ શ્રી મોરારજીભાઈ જોષી છે એનું શું ?

જ્યોતિષી સામે ધારાસભામાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે ચર્ચા થઇ ત્યારે તા. ૧૨ મીના પાંચ દિવસ પહેલાં એ જ ધારાસભા ખંડમાં શ્રી મોરારજીભાઇએ જોષી તરીકે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેનું શું? વર્તમાનપત્રો જા. ખ.માં ખરું ખોટું છાપે એ કરતાં ધારાસભામાં ખૂદ પ્રધાન એમને સો ટકા જે ભવિષ્યની ખાત્રી નથી એવું ભવિષ્ય ભાખે એનું શું?

તા. ૧૨ મીના રોજ ધાર સભામાં મ્હોલસદારી પદ્ધતિ કાઢી નાખવા અંગેના બીલની ચર્ચા દરમ્યાન ગુજરાતના સરદારો અને ઇનામદારોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા કેરવાડાના ઠાકોર સાહેબે બીલમાં દર્શાવવામાં આવેલા નુકસાનીના બદલા કરતાં વધારે બદલો આપવા માટે દલીલ કરી હતી. એ સમયે મિ. યુસુફ મહેરઅલીએ વચ્ચે બોલતાં ઠાકોર સાહેબને સલાહ આપી હતી કે જે કંઇ બદલાની જોગવાઇ કરવામાં આવી છે તે અત્યારે સ્વીકારી લેવા જેવી છે. કેમકે ૧૯૫૫ માં હાલની સરકાર સત્તા પર હશે કે કેમ એની કોને ખબર છે? અને જો સમાજવાદીઓ સત્તા પર આવશે તો બદલાનો પ્રશ્ન જ હશે નહિ, તેમ એનો નિર્ણય કરવા માટે મહેસુલી ટ્રીબ્યુનલો પણ હશે નહિ.

સુરત કોંગ્રેસી શ્રી મોરારજીભાઈથી કોંગ્રેસની આવી નિંદા કેમ સાંભળી જાય! એમણે એ કથનના જવાબમાં તરત જ કહ્યું કે, ૧૯૫૫ માં પ્રાંતમાં સમાજવાદી પ્રધાનમંડળ આવે એની ૨૫ ટકા જેટલી પણ શક્યતા હોય એમ હું માનતો નથી.

આમ એમણે ૭૫ ટકા સાચું અને ૨૫ ટકા શંકાવાળું ભવિષ્ય ભાખ્યું છે છતાં એમને ગુનો કોઇ ધારાસભ્યોને વસ્યો નહિ, ભવિષ્યમાં એવી ખાત્રી વગરની જાહેરાત ન કરવા શ્રી મોરારજીભાઇ સામે કોઈને ધારો ઘડવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. અને બિચારા ખોડી બામણીના જેવા વર્તમાનપત્રોવાળા ઠીક મળ્યા કે એના માટે કાયદો ઘડવાનું બીલ રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યોતિષી સામે જાહેરાતનો પ્રતિબંધ ધારો ઘડાઇ જાય તે પહેલા અમને ભવિષ્ય કથન કરી લેવા દો.

હમણાં હમણાં લોકોનું માનસ કોંગ્રેસ વિરોધી બનતું જાય છે તે ગરમીનો ઉછળેલો પારો તાજેતરમાં મુંબઇ કોર્પોરેશનની ચુંટણીમાં સમાજવાદીઓનો જે રીતે વિજય થયો તે ઉપરથી જોઇ શકાય છે. વળી સૌરાષ્ટ્રના શહેરોની મ્યુનિસપલ ચુંટણીમાં પણ કોંગ્રેસનો પારો કેટલેક ઠેકાણે નીચો ઉતરી ગયો છે. આજે આમ કોંગ્રેસનું બળ જે રીતે ઘટી રહ્યુ છે તે ચાલુ રહે તો ૧૯૫૫ માં કોણ સત્તાસ્થાને આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કોંગ્રેસ નવા બંધારણની પહેલી ચુંટણીમાં ટકી રહેવાની છે તેનાં બે કારણો છે. એક એની પાછલી મૂડી છે તે અને દેશમાં કોઇ બીજો એને હરાવે તેવો મજબૂત પક્ષ નથી. પરંતુ એટલી જ મૂડી ઉપર એ જો વેપાર કરવાનું ચાલુ રાખશે અને આજે જે રીતે એણે રળેલી મૂડી ભેલાડવા મૂકી છે તે રીતે એ ’૫૫ સુધી ચાલુ રાખશે તો ’૫૫ ની ચુંટણીમાં બીજા ગમે તેનો વિજય હશે પણ કોંગ્રેસનો ૭૫ ટકા નહિ હોય! નવી ચુંટણીમાં, બીજો કોઈ પક્ષ રાજ્યની જવાબદારી ઉપાડી શકે તેવો શક્તિશાળી નથી માની પ્રજા કોંગ્રેસને મત આપવાની છે. પરંતુ તે પછી ’૫૫ માં એમ માની મત આપશે એવી ભૂલ કોંગ્રેસ કરતી હોય તો એ ભીંત ભૂલે છે. પ્રજા તે વખતે, પત્ની ઉપર રૂઠેલા કોઈ પુરુષની

એનું સ્થાન હોય ત્યાં સુધી હિંદીને પંદર વર્ષમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સમૃદ્ધિ થવાનો લાભ મળે એ દેખાતું નથી. પરિણામે અંગ્રેજીનો પટ્ટો વધારી આપવા પાર્લામેન્ટ તૈયાર થાય તો કહેવાય નહિ !

અનાજના મોરચાને સરકાર લશ્કરી મોરચો માનતી હોય તો એના ગુનેગારોને લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરો.

એક બાજુ સરકાર અનાજને લશ્કરી મોરચાને સ્થાને છે, એના પ્રચાર માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે, ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નર જેવા રાજપુરુષો બગીચાઓ ઉજાડ કરી અનાજ વાવે છે અને બીજી બાજુ કેવળ બેદરકારીને કારણે હજારો મણ અનાજ વરસાદમાં પલળી ખલાસ થઈ જાય છે. 'ગુજરાત સમાચાર'નો ખબરપત્રી જણાવે છે કે. તા. ૮ મી તથા ૯ મી (સપ્ટેમ્બર)ના રોજ તલોદ સ્ટેશન પર હજારો મણ અનાજ વરસાદને કારણે પલળી ગયું. ત્યાંના ગોડાઉનનો અનાજનો જથ્થો ઘઉં મણ ૨૨૦૦ તથા મકાઇ મણ ૭૫૦૦ ઇનવોઇસ નૂરની રકમ સિવાય મુંબઇથી તા. ૩૦ મીએ રવાના થયેલો તે તલોદ સ્ટેશને આવતા ગોડાઉન કિપરે સ્ટેશન માસ્તર પાસે બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની માગણી કરી પરંતુ સ્ટેશન માસ્તરે ઇનવોઇસ નૂરની રકમ શિવાય બોન્ડ ઉપર માલ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી. ત્રણ ચાર દિવસે ઇનવોઇસ મળ્યું. આ અરસામાં ચાર પાંચ ઇંચ વરસાદ પડવાને કારણે અનાજનો જથ્થો સંપૂર્ણ પલળી ગયો અને અંદરથી મૂળિયાં ઊગી નીકળવાથી કૂણગા બહાર નીકળી ચુક્યા હતા. આમ રેલ્વેની આપખૂદી અને પૂરવઠા ખાતાની બેદરકારીથી ૭ હજાર મણ જેટલો અનાજનો જથ્થો ખરાબ થઇ ગયો. તા. ૩૦ મીએ ચઢેલા માલની રસીદ રેલવે કંપની ત્યાં સુધી સ્ટેશન માસ્તરને મોકલી શકી ન હતી ? પૂરવઠા ખાતાની આ બેદરકારી ન કહેવાય ?'

જો આ પ્રમાણે બન્યું હોય તો આમાં જેણે અક્ષમ્ય બેદરકારી બતાવી તેની તપાસ કરી સરકારે લશ્કરી શિસ્ત પ્રમાણે તેને કડક નશિયત કરવી જોઇએ. અને સરકારે શાં પગલાં લીધાં તે પ્રજાને જણાવવું જોઈએ પરંતુ આવું કંઇ ન થવાનું હોય તો સરકાર પોતે પોતાનો ઉપહાસ કરે છે એમ માનવું રહ્યું. કારણ કે એક બાજુ નાગરિકોને એક ટંકનું ભોજન જતું કરવાની અપીલ કરવા સુધી પ્રચાર કરવામાં આવે, ઈંચે ઇંચ જમીનમાં અનાજ ઉગાડવાની ઝુંબેશ કરે, અને બીજી બાજુ મોંમાં આવેલા કોળિયા જેવો તૈયાર માલ ધૂળધાણી થાય છતા સરકાર એ અંગે કંઇ પગલાં ન લે તો એનો અર્થ શું સમજવો ?

નબળો માટી બૈરી પર શુરો તેમ સરકાર કાયદા પર શૂરી લાગે છે

એક બાજુ વિચારશીલ માણસો કાયદાના થઇ રહેલાં અતિરેક સામે વિરોધ પોકારે છે. પ્રજાનું એથી થઇ રહેલા અપચાથી જે નૈતિક સ્વાસ્થ્ય બગડતું જાય છે તે જોઈ દુઃખ થાય છે. ત્યારે એ જ નૈતિક સ્વાસ્થ્ય સુધારવા એને વધુ અપચો થાય તેવી દવાઓ સરકાર રોજને રોજ પાયે જાય છે. મુંબઇની ધારાસભામાં છાપામાં આવતી જૂઠી, બિભત્સ જાહેરખબરો તેમજ જ્યોતિષી વર્તારા અને જંતરમંતર અંગેની જાહેરખબરો પ્રસિદ્ધ કરવા સામે મનાઇ ફરમાવતો ધારો કરવાનો ઠરાવ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. એવી જાહેરખબરો અંગે બચાવ કરવાનો અમારો કોઇ આશય નથી. પરંતુ દરેક વાતમાં કેવળ ધારા ઘડવાની વૃત્તિ ઇષ્ટ નથી. બિભત્સ જાહેરખબરો કોને કહેવી તે માટે એ રીતે સરકારે સેન્સરબોર્ડ બેસાડવું પડે. કારણ કે નહિ તો સરકારને જે બિભત્સ જા. ખ. લગતી હોય તે પત્રને ન લાગતી હોય. જા.ખ.ની હકીકત સાચી છે કે જૂઠી તે માટે સરકારે સ્પેશિયાલીસ્ટોની યાદી બહાર પાડવી પડે અને તેમની ભલામણ હોય, તે જા.ખ. સાચી તેમ નક્કી કરવું પડે બાકી દરેક જા. ખ.ના સાચજૂઠનો નિર્ણય તંત્રી શી રીતે કરી શકે ? અને જ્યોતિષીઓને પણ ડૉક્ટરની માફક સરકારે માન્ય કરવા જોઇએ અને એવા માન્ય થયેલા જ્યોતિષીઓ ધંધો કરી શકે અને જા. ખ. આપી શકે તેમ ઠરાવવું જોઇએ. ખરી વાત તો એ

છે કે જ્યાં સુધી સરકાર અમુક ધંધાઓ ઉપર પ્રતિબંધ ન મૂકે ત્યાં સુધી એનો પ્રચાર અટકાવી ન શકે. અને એવો પ્રયત્ન કરે તો એ વ્યર્થ જાય.

આવા કાયદાઓ ઘડવા હોય તો એક દિવસ પ્રજાના જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતો પૂરી પાડયા પછી અવકાશે ઘડજો. એનો કન્યાકાળ વીતી જવાનો નથી. આજે તો એક જ કાયદો ઘડવાનો છે કે પ્રજાની મૂળભૂત જરૂરિયાત–અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણને લગતા પ્રશ્ન સિવાય ચોથા પ્રશ્નની બાબતમાં હાલ પૂરતો કોઇ કાયદો ન ઘડવો.

અને જ્યોતિષી સામે કાયદો ઘડશો તો ખુદ શ્રી મોરારજીભાઈ જોષી છે એનું શું?

જ્યોતિષી સામે ધારાસભામાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે ચર્ચા થઇ ત્યારે તા. ૧૨ મીના પાંચ દિવસ પહેલાં એ જ ધારાસભા ખંડમાં શ્રી મોરારજીભાઇએ જોષી તરીકે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેનું શું? વર્તમાનપત્રો જા. ખ.માં ખરું ખોટું છાપે એ કરતાં ધારાસભામાં ખુદ પ્રધાન એમને સો ટકા જે ભવિષ્યની ખાત્રી નથી એવું ભવિષ્ય ભાખે એનું શું?

તા. ૧૨ મીના રોજ ધારાસભામાં મ્હેહાસદારી પદ્ધતિ કાઢી નાખવા અંગેના બીલની ચર્ચા દરમ્યાન ગુજરાતના સરદારો અને ઇનામદારોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા કેરવાડાના ઠાકોર સાહેબે બીલમાં દર્શાવવામાં આવેલા નુકસાનીના બદલા કરતાં વધારે બદલો આપવા માટે દલીલ કરી હતી. એ સમયે મિ. યુસુફ મહેરઅલીએ વચ્ચે બોલતાં ઠાકોર સાહેબને સલાહ આપી હતી કે જે કંઇ બદલાની જોગવાઇ કરવામાં આવી છે તે અત્યારે સ્વીકારી લેવા જેવી છે. કેમકે ૧૯૫૫ માં હાલની સરકાર સત્તા પર હશે કે કેમ એની કોને ખબર છે? અને જો સમાજવાદીઓ સત્તા પર આવશે તો બદલાનો પ્રશ્ન જ હશે નહિ, તેમ એનો નિર્ણય કરવા માટે મહેસૂલી ટ્રીબ્યુનલો પણ હશે નહિ.

ચુસ્ત કોંગ્રેસી શ્રી મોરારજીભાઈથી કોંગ્રેસની આવી નિંદા કેમ સાંભળી જાય! એમણે એ કથનના જવાબમાં તરત જ કહ્યું કે, ૧૯૫૫ માં પ્રાંતમાં સમાજવાદી પ્રધાનમંડળ આવે એવી ૨૫ ટકા જેટલી પણ શક્યતા હોય એમ હું માનતો નથી.

આમ એમણે ૭૫ ટકા સાચું અને ૨૫ ટકા શંકાવાળું ભવિષ્ય ભાખ્યું છે છતાં એમને ગુનો કોઇ ધારાસભ્યોને વસ્યો નહિ, ભવિષ્યમાં એવી ખાત્રી વગરની જાહેરાત ન કરવા શ્રી મોરારજીભાઇ સામે કોઇને ધારો ઘડવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. અને બિચારા ખોટી બામણીના જેવા વર્તમાનપત્રોવાળા ઠીક મળ્યા કે એના માટે કાયદો ઘડવાનું બીલ રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યોતિષી સામે જાહેરાતનો પ્રતિબંધ ધારા ઘડાઇ જાય તે પહેલા અમને ભવિષ્ય કથન કરી લેવા દો.

હમણાં હમણાં લોકોનું માનસ કોંગ્રેસ વિરોધી બનતું જાય છે તે ગરમીનો જેલ્શો પારો તાજેતરમાં મુંબઇ કોરપોરેશનની ચુંટણીમાં સમાજવાદીઓનો જે રીતે વિજય થયો તે ઉપરથી જોઇ શકાય છે. વળી સૌરાષ્ટ્રના શહેરોની મ્યુનિસપલ ચુંટણીમાં પણ કોંગ્રેસનો પારો કેટલેક ઠેકાણે નીચો ઉતરી ગયો છે. આજે આમ કોંગ્રેસનું બળ જે રીતે ઘટી રહ્યુ છે તે ચાલુ રહે તો ૧૯૫૫ માં કોણ સત્તાસ્થાને આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કોંગ્રેસ નવા બંધારણની પહેલી ચુંટણીમાં ટકી રહેવાની છે તેનાં બે કારણો છે. એક એની પાછલી મૂડી છે તે અને દેશમાં કોઇ બીજો એને હરાવે તેવો મજબૂત પક્ષ નથી. પરંતુ એટલી જ મુડી ઉપર એ જો વેપાર કરવાનું ચાલુ રાખશે અને આજે જે રીતે એણે રજેલી મૂડી ભેલાડવા મૂકી છે તે રીતે એ '૫૫ સુધી ચાલુ રાખશે તો '૫૫ ની ચુંટણીમાં બીજા ગમે તેનો વિજય હશે પણ કોંગ્રેસનો ૭૫ ટકા નહિ હોય! નવી ચુંટણીમાં, બીજો કોઈ પક્ષ રાજ્યની જવાબદારી ઉપાડી શકે તેવો શક્તિશાળી નથી માની પ્રજા કોંગ્રેસને મત આપવાની છે. પરંતુ તે પછી '૫૫ માં એમ માની મત આપશે એવી ભૂલ કોંગ્રેસ કરતી હોય તો એ ભીંત ભૂલે છે. પ્રજા તે વખતે, પત્ની ઉપર રૂઠેલા કોઈ પુરુષની

માફક—હું મરીશ પણ તને રાંડ કરીશ, એવી ખીજ લાગી કોંગ્રેસને મરીને રાંડ કરશે. બીજો પક્ષ શક્તિશાળી અને વ્યવસ્થિત નહિ હોય તો એથી પ્રજા આજના તંત્ર કરતા વધુ દુઃખી થશે—મરશે—પણ કોંગ્રેસને રંડાપો આપશે એમ આજનો એનો અસંતોષ જોતાં લાગે છે. આ ભવિષ્ય કથન હાલ કરવાની ઉતાવળ ન હતી, પરંતુ ભવિષ્યમાં ધારો ઘડાઇ જાય અને જ્યોતિષ ઉપર પ્રતિબંધ આવી જાય એ ભયે કરવું પડયું છે.

મુંબઇ સરકારના કેળવણી ખાતાને શું લાજ કાઢવી પડે છે કે જેથી એમનું કામ શ્રી રાવજીભાઇ પટેલને કરવું પડે છે?

એ વરસ પર મુંબઇ સરકારે પ્રાથમિક શાળામાં પહેલાં ચાર ધોરણ માટે વાચનમાળા તૈયાર કરવા એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી જીણાભાઈ દેસાઇ, મંત્રી શ્રી શંભુપ્રસાદ ભટ્ટ, સભ્યો શ્રી ચંદ્રવદન શાહ, શ્રી ઉમાશંકર જોષી, પ્રા. અનંતરાય રાવળ અને શ્રી નગીનદાસ પારેખ છે. આ સમિતિએ તૈયાર કરેલી બાળપોથી, પહેલી, બીજી ચોપડીઓ સરકારે પ્રગટ કરી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચલાવવા માંડી છે. એ પુસ્તકોમાં ત્રુટીઓ નથી એમ અમારું કહેવું નથી. પરંતુ એકંદર જોતાં આજની વિદ્યાપીઠની વાચનમાળા કરતા છપાઇમાં, ચિત્રોમાં અને કેળવણીની દૃષ્ટિએ સારી છે એમ અમને લાગે છે. સરકારે પોતે વાચનમાળા માટે સમિતિ નીમી ત્યારે એનો એક સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો કે એ તૈયાર થતાં સરકારી શાળામાં એ પાઠય પુસ્તક તરીકે દાખલ કરવામાં આવે. અને એ રીતે એ વાચનમાળા જેમ જેમ તૈયાર થવા લાગી તેમ તેમ શાળામાં દાખલ થવા લાગી. આ સંજોગોમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી શ્રી રાવજીભાઇ પટેલે એક જાહેર પરિપત્ર દ્વારા ગુજરાતની લોકલબોર્ડો ને મ્યુનિ. ની સ્કૂલ બોર્ડોને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જ વાચનમાળા પોતાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચલાવવાની એક ધારી નીતિને નામે દોરવણી આપી છે. આનો અર્થ તો એ થયો કે ગુજરાતના કોંગ્રેસ પક્ષના મંત્રી મુંબઇ સરકાર જે કોંગ્રેસ સરકાર છે તેની નવી વાચનમાળા ચલાવવાના પગલાને કબૂલ રાખતા નથી.

કઇ વાચનમાળા ચલાવવી કે ન ચલાવવી તેનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર મુંબઇ સરકારના કેળવણી ખાતાને છે, જો એ પોતે કેવળ પોતાની વાચનમાળા જ ચાલે એવો મમત રાખતી ન હોય તો એણે જેટલી વાચનમાળાઓ હોય તેમાંની યોગ્ય હોય તેને પાઠય પુસ્તક તરીકે મંજૂર રાખી તેની પસંદગી કરવાની છૂટ સ્કૂલબોર્ડો કે શાળાઓ ઉપર છોડી દેવી જોઇએ જો એવી છૂટ આપવા એ તૈયાર ન હોય તો કેવળ વિદ્યાપીઠની વાચનમાળાને છૂટ *આપે તે લોકશાહી ધોરણે વ્યાજબી નથી. એનો અર્થ* તો એવો થયો કે ગઇ કાલ સુધી સરકારી તંત્રમાં વ્યક્તિની લાગવગ ચાલતી હતી ત્યારે આજે સંસ્થાઓની ચાલે છે. વિદ્યાપીઠે સરકારી વાચનમાળા તરફ તટસ્થ વલણ રાખી જોયું નથી એનો પૂરાવો 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં એના અંગે આવતાં અવલોકનો પૂરાં પાડે છે. એટલે વિદ્યાપીઠની વાચનમાળા ચાલુ રાખવા માટે જ એ બધી ટીકાઓ હતી એમ માનવું રહ્યું. સરકાર પોતે જો આમાં નિરૂપાય હોય અને તેનું કોંગ્રેસી સંસ્થાઓ આગળ ચાલતું ન હોય તો એણે અમે પ્રથમ કહ્યું તેમ સર્વ વાચનમાળાઓને પહેલાંની માફક ચલાવવાની છૂટ આપો, કાં સરકારી વાચનમાળા ચલાવો અને તેટલુંય ન બને તો સરકારે પોતાની સમિતિ રદ કરી આગળનું કામ બંધ કરવું જોઇએ. પણ નવાઇ તો એ લાગે છે કે વિદ્યાપીઠની વાચનમાળા શાળાઓમાં ચલાવવાની છૂટ આપતી જાહેરાત સરકારને લાજ કાઢવી પડતી હોય તેમ એ કરતી નથી. જ્યારે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી કેળવણી ખાતાનો અધિકાર ભોગવતા હોય તેમ એકધારી નીતિને નામે જાહેરાત બહાર પાડે છે. તો સરકારી વાચનમાળા દાખલ થતાં એકધારી નીતિ ન જળવાત શું? કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આવી લાગવગને મુદ્દલ સ્થાન ન હોવું જોઇએ. નહિતર આપણો વિનિપાત કયાં જઇને અટકશે તે કોઈ નહિ કહી શકે.

સાધુચરણ

શરદિન્દુ બંદ્યોપાધ્યાય
અનુ૦ રમણિક મેઘાણી

ચાળીશ વર્ષની ઉંમરે સાધુચરણ જે દિવસે એકાએક ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો તે દિવસે ગામમાં સહુને મોઢે એક જ વાકય હતું, કે આવું કંઇક થશે એમ અમને લાગતું જ હતું. મનમાં આટલો વૈરાગ હોવા છતાં આજ સુધી એ કઇ રીતે ઘર માંડીને સંસારમાં રહી શકયો એનું જ અમને આશ્ચર્ય છે. પણ એની સ્ત્રી સૌદામિનીને તો એ દિવસે ચારે બાજુ ગાઢ અંધકાર જ દેખાયો.

સૌદામિની ત્યારે અઠ્ઠાવીશ વર્ષની હતી. મોટા છોકરા નિમાઇને હમણાં જ તેર પૂરાં થઇ ચૌદમું વર્ષ બેઠું હતું, હજુ તો એ ભણતો હતો. આ સિવાય એનાથી નાની ત્રણ દીકરીઓ હતી. થોડીએક જમીન એની પાસે હતી ને એમાંથી વૈરાગી મનના સાધુચરણનું ઘર આપમેળે ચાલ્યા કરતું; પણ હવે તો એ યે લુંટાઇ ગયું. કારણ જો ઘરનો એક માત્ર, કામકાજ કરી શકે તેવો પુરુષ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના ઘર છોડીને ચાલ્યો જાય તો પછી ઘર કઇ રીતે ચાલે?

પાંચ વર્ષ સૌદામિનીએ આંસુભીની આંખે ખેંચી કાઢયાં.

પણ કુદરતનો એક અટળ નિયમ છે કે કાળ–સમય બધી વાતોને ભુલાવી દે છે. અસહ્ય લાગતું દુઃખ પણ સમય જતાં સહ્ય બની જાય છે. ઘરના એકનાં એક શક્તિશાળી પુરુષ રૂપી મુખ્ય ચક્ર તૂટતાં કુટુમ્બ રૂપી યંત્ર જે હવે કદી યે નહિ ચાલે તેમ લાગતું હતું, તે પણ હવે ફરી ચાલવા માંડયું હતું. સાધુચરણ જતાં એક જીવલેણ ઘા તો થયો જ હતો છતાં એ તદ્દન ભાંગી તો નહોતું પડયું.

અને ધીરેધીરે સૌદામિનીનાં આંસુ પણ સુકાયાં. જમીનદાર સજ્જન માણસ હતો. સૌદામિનીની સ્થિતિ જોઇ થોડીક વધુ જમીન એણે એને આપી હતી અને વેરો પણ ઓછો કરી માત્ર નામનો રાખ્યો હતો. આમ નાનકડું હોવા છતાં ખેત્રણ પરમાર્થી માણસો હતા જે તેના ખેતરની ભાળ લેતા, જેથી ખેડ કરનારા તેને અસહાય સ્ત્રી ગણીને તેનું બધું લૂંટી ન જાય. માથા પર જયારે કોઇ ભાર પડે છે ત્યારે જ ખબર પડે છે કે એ માન્યો હતો તેવો, ન વેઠી શકાય એવો નથી. સૌદામિની માટે પણ એમ જ બન્યું. ધીરેધીરે એ પોતે જ પોતાનું કામ-કાજ સંભાળતી થઇ ગઇ ને નિમાઇ પણ મોટો થવા લાગ્યો.

વખત જતાં સાધુચરણના ઘરમાં એનું ખાલી થએલું સ્થાન ભરાવા લાગ્યું. એની મોટી દીકરી સાવિત્રીનું વેવિશાળ જે દિવસે નક્કી થયું, તે દિવસે સૌદામિની સાધુચરણ ગયો તે દિવસની જેમ રડી હતી. પણ વધુ વખત રડવાની ફુરસદ જ કયાં હતી? આંખો લૂછી એને તો હવે સાવિત્રીના લગ્નની તૈયારી કરવાની હતી.

સાધારણ ઘર અને સાધારણ વર સાથે થનાર એ લગ્ન હતાં; છતાં પહેલી જ દીકરીનાં લગ્ન, એટલે થઈ શકે તેટલી સારી તૈયારીઓ કરવાની હતી. ગામમુખી હારૂ મુખુજ્જેએ જોવાજાણવા છતાં કહ્યું હતુંઃ 'ભલેને સ્ત્રી રહી, છતાં હિંમતવાન તો ખરી જ.' આમ કહી ગામના ખાસખાસ માણસો સાથે ખાનગી વાતચિતમાં આ વિષે તો કહેતા કે 'સાધુચરણની સ્ત્રીએ તદ્દન નિઃસહાય હોવા છતાં આટલી બધી તૈયારી કઇ રીતે કરી ભલા?'

લગ્નને દિવસે સવારે સવાલ ઊભો થયો કે વરને અને જાનૈયાઓને ઉતારો કયાં આપવો? બેઠકખાના-વાળો ઓરડો તો સાધુચરણના ગુમ થયા બાદ બંધ જ રહેતો હતો. સૌદામિનીએ ત્યાં તાળું દઇ રાખ્યું હતું. તે ઓરડાનો ઉપયોગ એ કોઇને યે કરવા દેતી ન હતી. જાણે એના મનમાં આશા હતી કે સાધુચરણ કયારેક પણ પાછો આવશે અને ત્યારે એ જ એના આ ઓરડાનો ઉપયોગ કરશે. આજે એક ઊંડો નિસાસો મૂકી એની ચાવી બહાર કાઢીને એણે કહ્યુંઃ 'આ ઓરડામાં જ વરને અને જાનૈયા-ઓને જાનીવાસો આપીએ, નિમાઇ! આ એમનો ખાસ ઓરડો હતો. દિવસ આખો એ અહીં બેસી શાસ્ત્ર પુરાણ પોથી વાંચતા. આ ઓરડો જ દીકરી

–જમાઈને બેસવા-ઊઠવા રાખીએ પ્રભુ એમનું ભલું કરશે,' આટલું બોલી એણે એની આંખોમાં આવેલાં આંસુ લૂછયાં.

ગમે તેમ દીકરીનાં લગ્ન નિર્વિઘ્ને ઉકલી ગયાં ને ત્યાર બાદ સાધુચરણના ખાસ ઓરડાને તાળું ન વસાયું. નિમાઈ હવે મોટો થયો હતો. અઢાર–ઓગણીસની એની ઉમર હતી. એ ઓરડો એ જ વાપરવા લાગ્યો. સાંજ પછી બેચાર મિત્રો આવતા એમની સાથે એ ત્યાં ગામગપાટા હાકતો અને છૂપી રીતે બે ચાર બીડી યે ફૂંકી લેતો.

અગાઉ નિમાઈ [illegible] સાંજ-સવાર [illegible] જતો. ત્યાં એને મિત્રો મળી રહેતા. હવે એ પોતાને ઘેર બેઠકખાનાવાળા ઓરડામાં બેસવા લાગ્યો છે, એ જોઈ સૌદામિની ત્યાં તાળું દેવાની વાત ઉચ્ચારી નહોતી શકી ગમે તેમ તો ય નિમાઈ હવે એ ઘરનો કર્તા હર્તા પુરુષ હતો બહારની બાજુએ એક ઓરડો ન હોય તો એને અગવડ પડે. એ ઉપરાંત હવે જમાઈ છે, એ પણ ઘરમાં અવારનવાર આવે છે. આગળની બાજુ એકાદ ઓરડો પણ ન હોય એ કેમ ચાલે?

અને એથી આગળનો જે ઓરડો આજ સુધી સાધુચરણની શોકસ્મૃતિરૂપે તાજમહાલ થઈને પડયો હતો તે હવે રોજ–બ–રોજના ઘર–ઉપયોગનો બેઠક-ગૃહ જેવો બની ગયો.

નિમાઈ બુદ્ધિશાળી છોકરો હતો. વીસ જ વર્ષની ઉમર છતાં એની જવાબદારીનું એને પૂરેપૂરું ભાન હતું. ને માત્ર એટલું જ નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી જમીન પણ એ વધારી રહ્યો હતો. એકવીસ વર્ષની ઉમરે સૌદામિનીએ એનું વેવિશાળ પણ કરી નાખ્યું.

અને નિમાઈના લગ્નને દિવસે પણ સૌદામિનીની આંખમાં સાધુચરણના ગૃહત્યાગની સ્મૃતિએ આંસુ ઉભરાયાં હતાં. પણ વધુ આંસુ પાડવાનું એને યોગ્ય ન લાગ્યું. એથી છોકરાનું અહિત થાય તો! ને એક ધીમો નિ:શ્વાસ મુકી એ મનમાં ને મનમાં બોલી: 'નસીબ! જેનું આ ઘર, જેનો આ સંસાર, એ જ આ ભોગવી ન શક્યા—!'

ને દીકરીના લગ્ન પછી તો સૌદામિની ધર્મ–કર્મ તરફ જ જાણે વળી ગઈ. પૂજારી પાસે કંઈક બાધા–આખડી એણે લીધી સાધુચરણ ચાલ્યા ગયા બાદ એણે સેંથામાં સિન્દૂર પૂરવો બંધ નહોતો કર્યો, છતાં મિષ્ટાન ને મસાલેદાર એણે ત્યજ્યાં હતાં. સાદો ને સાત્વિક ખોરાક જ ને એ પણ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં તે લેતી ને બધી જ રીતે એક બ્રહ્મચારિણી જેવું કઠોર નિયમનવાળું જીવન ગાળતી. વહુને માથે બધી યે ઘર–વ્યવસ્થા નાખી હવે એ જપ–તપ તરફ વળી હતી દીકરો કોઈ દિવસ પરાયો બની જશે એ વિચાર જ એને નહોતો આવતો. અને એથી ઘરનો બધો યે કાર્યભાર વહુના હાથમાં સોંપતાં એ જરા યે ખચકાઈ નહોતી.

એ પછી બીજાં યે બે–ત્રણ વરસ વીતી ગયાં.

સાધુચરણને ઘર છોડયે-સંન્યસ્ત લીધે અગિયાર વર્ષ વીતી ગયાં. બાર વર્ષ સુધી પતિનો પત્તો ન લાગતાં નિયમ મુજબ ઘાસના પૂતળાને અગ્નિ–સંસ્કાર કરી રીતસરનું વૈધવ્ય પાળવું પડે છે. પૂજારીની સાથે આ બધા વિધિ–વિધાન વિષે વાતો કરવી સૌદામિની-એ શરૂ કરી હતી એવે સમયે, એક દિવસ અચાનક એકાએક સાધુચરણ ઘેર પાછા ફર્યા.

[૨]

કારતક મહિનાનું પ્રભાત ફૂટયું હતું. ઘાસ અને વૃક્ષોનાં પાંદડાં ઉપરનાં ઝાકળબિન્દુઓ હજુ સુકાયાં યે નહોતાં નાની પુંટુ આંગણું વાળતી હતી. એવે સમયે એક સંન્યાસી ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો અને પુંટુને મો નિહાળીનિહાળીને જોયા બાદ એણે પૂછયું: 'તું તો પુંટુ ને?'

પુંટુએ ચમકીને એના તરફ જોયું. સંન્યાસીના શરીર ઉપર હતું એક મેલું ફાટેલું ભગવું, માથે રુક્ષ વાળ, કાળા ધોળા વાળવાળી વધી ગયેલી દાઢી અને મોં પર એક કરુણ હાસ્ય. એને જોઈને પુંટુએ હાથ નમાવતાં જરા અચકાતાં પૂછયું· 'તમે કોણ?'

ને સંન્યાસીએ એક ઊંડો શ્વાસ મૂકી કહ્યું: 'હું તારો બાપ છું, બેટા!'

સાધુચરણ જ્યારે વૈરાગી બની ઘર છોડી ચાલ્યા ગયા ત્યારે પુંટુ માત્ર દોઢ જ વર્ષની હતી, પણ આ સાથેની વાતોમાં પિતાની બધી વાત એણે જાણી લીધી હતી. થોડી વાર સુધી આંખો ફાડીને સાધુચરણ તરફ જોઈ રહ્યા બાદ એ મોટેથી બૂમો પાડતી અંદર ગઈ: 'ઓ બા, ઓ બહેન, જો તો ખરી, કોણ આવ્યું?—બાપુ-બાપુ-બાપુ આવ્યા છે, બા!'

ને પળવારમાં તો ઘરમાં હોહા થઈ ગઈ. સૌદામિનીએ દોડીને બહાર આવી પતિને જોયા ને એને પગે બાઝી એ મોટેથી રડી પડી: 'ઓહો, આટલા દિવસો પછી યે તમે આવ્યા—'

સાધુચરણની આંખમાં પણ આંસુ છલકાયાં. એ બોલ્યા: 'હા, લક્ષ્મી! હું આવ્યો છું, ઊભી થા હવે.'

છતાં સૌદામિની પગ પકડીને બેઠાબેઠાં જ બોલી: 'બોલો, હવે ચાલ્યા તો નહિ જાવ ને?'

'ના, હવે નહિ ચાલ્યો જાઉં. ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો એ મારી ભૂલ હતી, લક્ષ્મી! જે શોધવા ગયો હતો તે ન મળ્યું: હવે ઘેર જ રહીશ.'

અને જોતજોતાંમાં તો ગામ આખામાં સાધુચરણ પાછા આવ્યાની વાત પ્રસરી ગઈ. મોટેરાઓ સાધુચરણને આશીર્વાદ આપવા અને મળવા-હળવા આવવા લાગ્યા. હારૂ મુખુજ્જેએ આવીને કહ્યું: 'સાધુચરણ, તું પાછો આવ્યો એ ફક્ત તારી વહુ અને દીકરા-દીકરીનાં પુણ્યે. સંન્યાસી થવું શું રમત વાત છે બાપા! એમાં તો વડવાઓના પુણ્ય જોઈએ પુણ્ય. આ જોને, મને જ અડસઠ વર્ષ થયાં છતાં હજુ યે કુટુમ્બજાળમાં ફસાએલો છું ને? પ્રયત્ન કર્યે શું હું સંન્યાસી ન બની શકત? આ હજુ પેલે જ દિવસે જમીનદાર બાબુને કહ્યું હતું કે રાધા-ગોવિન્દના મંદિરનો પૂજારી બનાવી દો, ને જુઓ કુટુંબ છોડી શકું છું કે નહિ? ભલેને મારે ઘેર ત્રીજી વારની રહી! એમાં શો વાંધો છે? પણ જવા દે એ વાત. તું હવે પાછો ફર્યો છે તો ઘર-છોકરાંમાં જીવ પરોવીને રહેજે ને અમારી આંખો ઠારજે, ભાઈ.' એ વખતે હાજર રહેલા નાનામોટા સહુએ મુખુજ્જે મહાશયની આ સદિચ્છાને ટેકો આપ્યો હતો,

નિમાઈ ખેતરની ભાળ લેવા વહેલો—ખૂબ વહેલો ઘેરથી નીકળી ગયો હતો. ખેતરે પિતા પાછા ફર્યાની વાત સાંભળી તુરત એ ઘેર પાછો આવ્યો. જટાજૂટધારી પિતાને જોઈ પળવાર તો એ થંભી જ ગયો; પણ પછી સંકોચાતાં સંકોચાતાં એણે પિતાને પ્રણામ કર્યા ને સાધુચરણે એને છાતી સરસો ચાંપ્યો.

ત્યાર બાદ કેટલા યે દિવસ સુધી સાધુચરણને ઘેર જાણે ઉત્સવ ચાલતો રહ્યો. એના પાછા ફર્યાની વાત ચારે બાજુ ફેલાયા બાદ આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાંથી ઓળખીતા ને અણ-ઓળખીતા કેટલા યે એને જોવા-મળવા આવવા લાગ્યા. આ અગિયાર વર્ષોમાં એ ક્યાં ક્યાં ફર્યા, શું શું જોયું ને કેમ પાછા ફર્યા વગેરે અનેક પ્રશ્નો એ લોકો કરતા અને સાધુચરણ એ સમય દરમિયાન પોતે ક્યાં ક્યાં ફર્યા, સાધુ-યોગીઓની મુલાકાતો ને એની પાછળ કેવાં કેવાં રહસ્યો જોયાં વગેરે વાતો રસપૂર્વક કહેતા. બેઠકખાનું ખીચોખીચ ભરાઈ રહેતું ને લોકો યે એની વાત રસપૂર્વક સાંભળતા. એ સમયે રાતદિવસ વધારે ભાગનો સમય સાધુચરણ લોકોથી ઘેરાએલા જ રહી એમના સાધુજીવનની વાતો સંભળાવતા રહેતા અને ઘરમાં પણ સહુને આનંદનો પાર નહોતો. ગામની સ્ત્રીઓ ટોળાબંધ આવતી. સૌદામિનીની આંખમાં ક્યારેક આંસુ તો ક્યારેક હાસ્ય દેખાતાં. જપ-તપ પણ હવે તો લગભગ બંધ જ હતાં. પરણેલી દીકરી સાવિત્રી ખબર મળતાં જ બાપને મળવા આવી હતી ને બે નાની દીકરીઓ કાલી અને પુંટુ વારંવાર બહારના ઓરડામાં આવી બાપુને જોઈ જતી. ખાસ કરીને નાની પુંટુનાં આહ્લાદ અને ગર્વ સમાતાં નહોતાં કારણ એણે જ સહુ પહેલાં પિતાને જોયા હતા.

અને એક કલ્પનાતીત ઉત્તેજના અને વિચિત્ર-

તાના અનુભવમાં એક અઠવાડિયું-સાત દિવસ વીતી ગયાનું કોઈને ભાન પણ ન રહ્યું.

ત્યાર બાદ ધીરે ધીરે જેમજેમ નવીનતા ઓસરવા લાગી તેમતેમ સ્વાભાવિક જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન થયો. બહારનો ઓરડો સાધુચરણે પોતાના ઉપયોગ માટે રાખી લીધો હતો, પણ ઘરનાં સહુની સાથે એનાથી ગાઢતા સાધી ન શકાઈ. લાંબા સમય સુધી ઘર બહાર રખડતાં, પ્રવાસીની જેમ રહેતાં, એને જે ટેવ પડી ગઈ હતી તે એણે પોતા પૂરતી જ પરિમિત રાખી હતી. સંન્યાસીજીવનમાં બીજી કોઈ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ હોય કે ન હોય, પણ એક જાતની સ્વાવલંબી વૃત્તિ—સાદાઈ ને વિલાસ-વિમુખતા તો જન્મે જ છે. ને સાધુચરણમાં પણ એ આવી હતી. અને એથી એના પાછા ફરવાથી કુટુંબમાં એક જણ વધવા છતાં જવાબદારી કે અગવડ જરા યે વધી નહોતી.

ને આ રીતે કારતક આખો વીતી ગયો.

માગશરના શરૂઆતના દિવસો હતા. એક દિવસે સંધ્યા પછી તુળસી માટે દીવો પ્રગટાવી સૌદામિનીએ નાની દીકરીને કહ્યું: 'પુંટુ, બહાર જોઈ આવ તો, કોઈ બેઠું છે કે નહિ!'

પુંટુ એ વખતે બહારથી જ આવતી હતી. એણે જવાબ આપ્યો: 'ના, બા, કોઈ નથી. બાપુ એકલા જ બેઠા છે.'

ને સૌદામિની તુળસી—ક્યારે દીવો મૂકી, વહુને રાંધણિયાનું કામકાજ ચીંધી ધીરકથી બહાર નીકળી ગઈ. સાધુચરણ સાથે એકાંતમાં મળવાનું એને ભાગ્યે જ બની શકતું, કારણ સાંજને ટાણે ત્યાં એક—બે જણ તો બહારના આવ્યા જ હોય. આજે નિરાંત મળતાં સૌદામિની તુરત પતિના ઓરડામાં આવી. એરંડિયાનો દીવો ત્યાં બળતો હતો. એક જાડો ધાબળો વીંટી સાધુચરણ બેઠા હતા. સૌદામિનીને ઓરડામાં આવતી જોઈ જરા સરખા બેસતાં એ બોલ્યા: 'આવ લક્ષ્મી.'

સૌદામિની જાજમને છેડે બેસતા બોલી: 'નીચે જીવે તમારી પાસે બે ઘડી બેસવાનું યે નથી થતું. હમણાં જાણે કો'ક આવી ઊભશે એમ જ લાગ્યા કરે છે.'

અન્યમનસ્ક ભાવે બહારની બાજુએ જોતાંજોતાં જ સાધુચરણ બોલ્યા: 'હવે તો કોણ આવવું'તું! હં, નિમાઈ સાંજે દેખાયો નહિ! ક્યાં સં બહાર જાય છે શું?'

'દિવસ આખાનો થાક્યોપાક્યો હોય એટલે સાંજ પછી મિત્રો સાથે વાર્તાલાપ કરવા જાય છે. પહેલાં તો આ ઓરડામાં જ...' બોલી સૌદામિની અટકી ગઈ.

'મેં આવીને એની જગ્યા ખૂંચવી લીધી ને!' સાધુચરણ સહેજ હસીને બોલ્યા.

સૌદામિની જીભ કચરતાં બોલી: 'એ શું બોલ્યા?' ને પછી ઝટપટ બોલી: 'કેમ, નિમાઈનું કંઈ કામ છે?'

'ના, ના, ખાસ કામ તો કાંઈ નથી; પણ મને એમ કે સાંજના મારી પાસે આવીને બેસે, ને બે ઘડી ધરમની વાતો સાંભળે તો સારું બીજું શું!'

પિતાની પાસે બેસીને પુત્ર ધર્મોપદેશ સાંભળે એથી વધુ આનંદની વાત બીજી કઈ હોય! છતાં સૌદામિનીને હૈયે ફાળ પડી. જરા વાર ચૂપ રહી એ બોલી: 'એ તો હજુ છોકરું છે. આનન્દ, આહ્લાદની એની ઉમર રહી. ને ધરમની વાતમાં એ સમજે પણ શું! એના કરતાં મને જ એક-બે વાત સંભળાવો ને? ગામ-પરગામના અનેક માણસો તમને સાંભળી ગયા; નથી સાંભળી શકી એક હું જ.'

'સારું, બોલ, શું સાંભળવું છે?' સાધુચરણ પ્રસન્ન સ્વરે બોલ્યા.

સૌદામિનીએ ખાસ કંઈ જ સાંભળ્યું નહોતું. એણે શરૂથી બધી જ વાત સાંભળવા માગી. સાધુચરણે ધીરેધીરે કહેવું શરુ કર્યું. ઘર છોડ્યા પછી ક્યાંક્યાં ગયા, પહાડ, પર્વતો અને જંગલોમાં કેવા કેવા મહાપુરુષોનાં દર્શન થયાં, ક્યારે કયા તીર્થે

સ્નાન કર્યું વગેરે ઘણી યે વાતો કરી, અને ઉમર વધવાની સાથોસાથ કષ્ટસહનની શક્તિ કેમ કરીને ધીરેધીરે ઘટતી ગઇ એ પણ એણે છુપાવ્યું નહિ. એક વાર તબિયત બગડતાં એની કેવી ખરાબ સ્થિતિ હતી એનું વિગતવાર વર્ણન કરી આખરે એ બોલ્યા કે ત્યારેજ હું સમજી શક્યો, કે ઘર છોડીને ચાલી નીકળવામાં મેં ભૂલ કરી હતી. સદ્ગુરુનાં દર્શન તો ન થયાં, પણ એ ઉપરાંત જિંદગીના આખર સુધીના દિવસો પર્યંત કોઇના યે ટેકા વિના જ્યાંત્યાં ફરતાં–ભટકતાં રહેવા જેવું વૈરાગ્યનું જોર પણ મારું રહ્યું નહોતું. એથી આખરે તમારા સહુની પાસે પાછો આવી ગયો, લક્ષ્મી ! વિચાર કર્યો, જે કંઇ આરાધના–સાધના ઘેર બેઠાં થઇ શકશે એ જ કરીશ.'

'ભગવાનની દયા અપાર છે.' એક ઊંડો નિઃસાસો મૂકી સૌદામિની બોલી. થોડી વાર સુધી બેઉ મૂગાં રહ્યાં. એ પછી સૌદામિની ધીમેધીમે બોલવા લાગી: 'હું કહેતી હતી કે ભગવાનની દયાથી જ્યારે હવે ઘેર પાછા ફર્યા છો ત્યારે હવે આ કામળી લાકડી મૂકીને અમારાની માફક...'

'ના, લક્ષ્મી ! એ વાત જ ન કરતી. આટલા દિવસ પછી એક તો એ હું કરી જ નહિ શકું ને વળી હવે તો એ ટેવ જ જાણે છૂટી ગઇ છે. ને પળવાર મૂગા રહી એ બોલ્યા; 'હું આ બહારના ઓરડામાં પડયો રહીશ ને બે વાર ખાઇશ. એથી વધુ હું સંસાર તરફ ન ખેંચાઉં તો બસ. માનજે કે તમારે આંગણે એક મહેમાન છે.' આટલું બોલી એ સહેજ હસ્યો.

પણ સૌદામિની ચૂપ ન રહી શકી. એ બોલી: 'આ તમે શું બોલો છો ? તમે જ તો બધું છો. જો આગણની જેમ તમે બધી દેખરેખ રાખો તો છોકરાને કેટલી હિંમત રહે ? ગમે તેમ તો ય એ બાળક જ ને ?'

'ના, લક્ષ્મી ! આ ઉમરે હવે એ બધું શક્ય નથી. ઘરવ્યવહારનાં કામ સંભાળવાં એ મારી શક્તિ બહારનું છે. મારું એ કામ નહિ. તું તો જાણે છે કે આ બાબતમાં હું પહેલેથી જ કેવો નકામો માણસ છું. એટલે મારા કરતાં નિમાઇ જે રીતે કામ કરે છે એ રીતે જ ચાલવા દે. જોઉં છું કે કામકાજમાં એનું ધ્યાન સારું છે.'

ને સંતોષનો એક શ્વાસ લઇ સૌદામિની બોલી: 'એ સાચું છે. આ છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી બધું એ જ સંભાળે છે અને આ વરસોમાં જ...'

એ જ વખતે બહાર કંઇ પગરવ જણાયો. સૌદામિનીએ જોયું તો હારાન દત્ત દેખાયો. હારાન તદ્દન નકામો માણસ હતો. બીજાને ડેલે જઇ અડ્ડો જમાવવો એ જ એનું કામ હતું. સૌદામિનીએ જરા કંટાળીને ઊકળતાં કહ્યું: 'વાળુ તૈયાર થઇ ગયું છે. પુંઠે સાથે કહેવડાવું છું. મોડું ન કરતાં હો !'

'સારું.'

'કોણ, હારાન ! આવ ભાઇ. આવ ભાઇ, આવ.'

'આવ્યો ભાઇ, જમીનદારને ઘેર ગયો હતો ત્યાં સાંભળ્યું કે—'

ત્યાં તો સૌદામિની અંદર આવી.

[૩]

શનિવારે નિમાઇ શહેરમાં ગયો હતો. લગભગ એક વાગે પાછા ફરી નાહીધોઇને જમવા બેઠો ત્યારે સૌદામિનીએ એના તરફ જોઇને પુછ્યું: 'શું થયું છે બેટા ?'

કોળિયો મોંમાં મૂકતાં નિમાઇએ જવાબ આપ્યો: 'કાલે એ લોકો કન્યા જોવા આવશે.'

'પણ છોકરો તને કેમ લાગ્યો ? કાલી સાથે મેળ મળશે ને ?' આતુરતાથી સૌદામિનીએ પૂછ્યું.

'જોડી સરસ લાગશે. છોકરો જરાક નબળો છે. પણ એનો કંઇ વાંધો નહિ.'

'ઉમર કેટલી છે ?'

'હશે, ઓગણીસ–વીસ. હજુ હમણાં જ નોકરીએ ચડયો છે. પાકું નથી થયું. પણ થઇ જશે. એનો બનેવી ડેપ્યુટી પોસ્ટમાસ્તર છે ને એણે જ મહેનત

કરીને ગોઠવી દીધો છે. સાંભળ્યું છે કે હવે તુરતમાંજ પાકું થઈ જશે.'

સૌદામિની રાજી થઈને બોલી: 'હં......પણ છોકરાના બાપ હયાત નથી ?'

'ના, બાપ નથી; મા હયાત છે. બે મોટા ભાઈ છે ને કાપડની નાની એવી દુકાન ચલાવે છે. ત્રણ ભાઈ. સંયુક્ત કુટુંબ ને સ્થિતિ પણ સારી. આ છોકરો જ કુટુંબમાં ભણેલોગણેલો મૅટ્રિક થએલો છે.'

સૌદામિની સંતોષ પામી બોલી: 'બહુ સરસ થશે, એક દીકરી નોકરિયાતને ઘેર જાય તો એમાં શું ખોટું ? શહેરમાં યે આપણું એક સગુ થશેને ? હા, પણ તને શું લાગે છે ? પૈસા બહુ તો નહિ આપવા પડે ને ?'

'હજુ તો લેવાદેવાની કંઇ વાત જ નથી થઈ; પણ એ તો જોયું જશે પછીથી.'

'હાં, એ તો પછીની વાત છે. પહેલા તો છોકરી જોઇને હા ભણે એટલે બસ. ને કાલીમાં ન ગમે એવું છે પણ શું ?'

બીજી યે કેટલીક ઘર–વ્યવહારની વાતો થયા પછી જમીને ઊઠતી વખતે નિમાઇ બોલ્યો: 'મા, એક ખરાબ ખબર છે.'

શંકિત ચિત્તે સૌદામિની બોલી: 'શું ભાઈ ?'

નિમાઇ ધીરેથી બોલ્યો: 'રાધાગોવિંદના મંદિર માટે જમીનદાર બાબુ એક સારા પૂજારીની શોધમાં છે. મારા બાપાની વાત મેં એમને કરેલી એક રીતે નક્કી પણ થઇ ગયું હતું, પણ એક જણે વચ્ચે પાણો નાખ્યો.'

સૌદામિની કંઇ જ જાણતી નહોતી. નિમાઇએ વાત એટલી ઢાંકી હતી કે માને પણ એણે કાંઇ કહ્યું નહોતુ; છતાં આંખના પલકારા માત્રમાં બધી વાત સમજી જઇ સૌદામિનીએ પુછ્યું: 'ને પછી ?'

'ને પછી શું ? એ ફરી ગયો. એ પાણો કોણે નાખ્યો એ જાણે છે ? પેલા ઇર્ષાળુ બુઢ્ઢા હારૂ મુખુજીએ ! એને પોતાને એ નોકરી જોઇતી હતી ને, એટલે.' આટલું બોલી નિમાઇએ ક્રોધથી મોં બગાડ્યું.

સૌદામિનીએ હોઠ બીડીને થોડીવાર માથું હલાવ્યું. ગામડા ગામમાં કોણુ કઇ જાતનું માણસ છે તે સહુ જાણતા હોય છે ને એકબીજાને કાકા, બાપા મામા, મોટાભાઈ કહી માત્ર મોટાની આત્મીયતામાં જીવન વિતાવી દે છે; અને એમાં પોતાનું કપટીપણુ છુપાવતાં રજ માત્ર શરમાતા નથી. સૌદામિનીએ પૂછ્યું: 'શું કહ્યું છે એ મુખુજી કાકાએ ?'

'એ સાંભળીને શું કરવું છે ? એ કુટિલ બુઢ્ઢો રાજી થવાને બદલે જુઠાણું ફેલાવે છે.' આસન પરથી ઊઠતાં નિમાઇ બોલ્યો.

'છતાં શું કહ્યું છે એણે, એ તો કહે !'

'સાંભળવું છે ? એ કહેતો હતો કે મારા બાપુ ગંજેડી છે, ગાંજો પીએ છે.'

સૌદામિની ઊઠીને ઊભી થઇ ગઇ અને તીણા સાદે બોલી: 'શું કહે છે !'

'કહેતો હતો કે રોજ રાત્રે બાપા હારાન સાથે બેસીને ગાંજો પીએ છે. બીજું યે કોણુ જાણે કેટલું બોલ્યો હશે. આટલો જુઠ્ઠો હશે આ બુઢ્ઢો—'

અને લાલચોળ બનેલ મોંએ સૌદામિની બોલી: 'કેવી નાને મોઢે મોટી વાતે ? મુખુજી કાકો છાતીએ હાથ મૂકીને બોલે તો ખરો ! એના દીકરાની દીકરીને એનો વર કેમ તેડતો નથી એ કોણુ નથી જાણતું ?'...આટલું બોલી છોકરા પાસે આવી એ ક્રોધપૂર્વક ધીમે ધીમે મુખુજીની પૌત્રીના જીવનની ગુપ્ત વાતોનું વર્ણન કરવા લાગી. નિમાઈએ એંઠા હાથે જ ઊભા રહી આ પરમરસિક વાત સાંભળી ને પછી એ બોલ્યો: 'હં ! એ બુઢ્ઢાને હું નહિ છોડું, મા ! પણ હમણાં ગરબડ કરવામાં ફાયદો નથી. કાલીનાં લગ્ન નિર્વિઘ્ને પતી જવા દો. તું ચિંતા ન કરીશ, મા ! કોઈ નહિ ને કોઇ દિવસે એ બુઢ્ઢો મારા લાગમાં આવશે જ, ને ત્યારે—' બોલી નિમાઇ ઓસરીમાં મોં ધોવા ગયો. બાપને

આંજાખોર કહેવાથી એને જે ગુસ્સો થયો હતો એમાં આવી સારી નોકરી ગુમાવી દેવાનું બનતાં બળતામાં ઘી હોમાયું હતું.

બીજે દિવસે બપોરે શહેરમાંથી કાલીને જોવા લોકો આવ્યા, મુરતિયો અને એના બે મિત્રો આવ્યા હતા. કન્યા દેખાડવામાં આવી: કાલી છોકરી સારી હતી. ઉમર પંદર વર્ષ, કાઠું મજબૂત. છોકરી જોઈ મુરતિયાએ એના મિત્રોના કાનમાં કંઇ કહ્યું ને મિત્રોએ હસતાં હસતાં જણાવ્યું : 'કન્યા સારી છે, અમને ગમી છે.—'.

આ વખતે સાધુચરણ ત્યાં હાજર હતા મુરતિયાને સારી પેઠે જોયા બાદ ત્રણચાર પ્રશ્નો એમણે પૂછ્યા ને મુરતિયાએ મિત્રો તરફ જરાક સ્મિત કરીને જવાબો આપ્યા. આ સાધુ એ જ એનો ભાવી સસરો છે એમ કોઇ જાણતું નહોતું

ચા-પાણી પૂરાં થયા પછી મુરતિયા અને એના મિત્રોએ ફરીથી કન્યા તેમને પસંદ પડી છે, તેઓ સંતોષ પામ્યા છે. એમ જણાવ્યું ને એ લોકો ગયા. ઘરમાં સહુનાં મોં પર સંતોષ હતો. સૌદામિનીએ પણ એક બાજુ ઊભા રહીને મુરતિયાને જોયો હતો ને એને યે એ ગમ્યો હતો. છોકરો જરાક નબળો કહેવાય, પણ ચપળ ખૂબ. શહેરનો છોકરો ખરો ને ? વાતચીતમાં તેજસ્વી લાગતો હતો.

સાંજટાણે સાધુચરણે નિમાઇને પોતાના ઓરડામાં બોલાવ્યો. થોડી વાર સુધી બંને વચ્ચે વાતો થઇ ને પછી નિમાઇએ ક્ષુબ્ધ ચહેરે ઘરમાં જઇ સૌદામિનીને કહ્યું : ' મા, મારા બાપુને એ છોકરો નથી ગમતો; સંબંધ જોડવાની ના પાડે છે. '

એ વેળા સૌદામિની શાક સમારતી હતી. આ વાત સાંભળી તે પડતું મૂકી એ નિમાઇ પાસે આવી ઊભી ને બોલી: 'શું થયું ? શા માટે ના પાડે છે ?'

'છોકરાની આંખ જરાક ત્રાંસી છે ને તેથી !'

'શું આંખ ત્રાંસી છે ? મેં તો એવું કાંઇ જોયું નહિ.'

'આંખમાં જરાક ફેર હશે, પણ એથી કંઇ એ ત્રાંસી ન કહેવાય. અને જો એવી ખામીઓ જોવા જઈએ તો ગામ આખું ખોડખાંપણવાળું દેખાશે. એવો તે દેવ-પુત્ર ક્યાંથી મળવાનો હતો ! ' આટલું બોલી હતાશ થઇ હાથ કપાળે દઇ એ ચાલ્યો ગયો.

સાધુચરણ પાછા ફર્યા પછી જે વસ્તુ ધીમેધીમે આ કુટુમ્બમાં અંદર ને અંદર પોષાઇ રહી હતી, એ બુદ્ધિમાન સૌદામિનીએ આટલા દિવસ પરાણે પરાણે આંખથી અળગી રાખી હતી. જે માણસના ચાલ્યા જતાં એક દિવસ આ કુટુંબ ભાંગી પડયું હતું તેના પાછા ફરતાં એક નવી જ સમસ્યા ઊભી થશે એમ કોઇએ નહોતું માન્યું. પણ જ્યારે ધીમેધીમે કરીને એ જ દેખાતું થયું ત્યારથી સૌદામિની મનમાં ને મનમાં શંકિત રહેવા લાગી. આજે એના એકસુરીલા સંસારને છિન્નભિન્ન થતો જોઇ એનાથી સ્થિર ન રહેવાયું. હાથ ધોઇ એ પતિના ઓરડા તરફ ગઇ.

ઓરડામાં પ્રવેશી એણે શાન્ત સ્વરે પૂછ્યું : 'કેમ, છોકરો પસંદ ન પડયો ?'

સાધુચરણ ખાટલા પર અર્ધસૂતા બેઠા હતા. ધીરેધીરે ઊઠીને સરખા બેસતાં એ બોલ્યા : 'તને કેમ લાગ્યો ?'

સૌદામિની પોતાનો મત પ્રગટ કરવા નહોતી આવી. અધીર બની એણે પૂછ્યું: 'મને કેમ લાગ્યો, પસંદ પડયો કે ન પડયો, એ શું કામનું ? હું તો બાઇ માણસ, પણ તમને કેમ ન ગમ્યો ?'

' બીજું તો કંઇ નહિ, પણ એની આંખ જરાક ત્રાંસી છે.' જરા મૂંગા રહી સાધુચરણે જવાબ આપ્યો.

' હું શું જાણું બાપુ ! મેં તો કંઈ જ જોયું નથી; પણ કદાચ જરાક એવું હોય તો યે એમાં શો વાંધો છે ? બીજી બધી રીતે તો સારો છે ને ?' સૌદામિની બોલી.

' કાલીને અણગમતું નથી ને ?' સાધુચરણે પૂછ્યું.

' એ વળી શું ? કાલી કુળવાનની કન્યા છે. જે વર આપણે ગોતી દઇશું, એને પરણીને એ સંસાર

માંડશે. ને ન ગમે એવું છે પણ શું આમાં? સારું ઘર છે. ભણેલ-ગણેલ વર છે. આંખ જરા જેટલી ત્રાંસી હોય એમાં શું? બાડો બોબડો કે લૂલો લંગડો તો નથી ને?

જરાક હસીને સાધુચરણ બોલ્યા: 'લૂલો-લંગડો કે હાથ-ભાંગલો હોય તો તો સારો, લક્ષ્મી! પણ આ મુરતિયાના હાથમાં દીકરીને મૂકતાં મારું મન માનતું નથી.'

'શા માટે?' સૌદામિનીના અવાજમાં એક અનિચ્છનીય તીખાશ આવી ગઇ.

સાધુચરણ થોડી વાર સુધી મૂગા રહ્યા. એ જાણે પોતાના વાંધાને વાણી આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આખરે એ બોલ્યા: 'યોગસાધનાની વાતો તો તને નહિ સમજાવી શકું, પણ જે છોકરાની આંખ જ ત્રાંસી હોય, જેની દૃષ્ટિ ભ્રૂમધ્યે સ્થિર કરવાનો કોઇ ઉપાય જ ન હોય એને તો ભગવાને જ દંડ્યો જાણવો. એ માણસ કોઇ કાળે યે ધર્મ કર્મ નહિ કરી શકે.

સૌદામિની સ્તબ્ધ બની થોડી વાર જોઈ રહી. સાધુચરણના બોલવાનો અર્થ એ નહોતી કળી શકી એમ નહોતું, પણ ઓચિંતો એને એક વિભ્રમ થયો. એને ઘડીભર એમ જ લાગ્યું કે એનો આ પતિ એનાથી સાવ અપરિચિત છે. મનની પણ ઓળખાણ એની સાથે કયાંય થઈ હોય એમ એને ન લાગ્યું. અરે, એક દિવસ આ માણસ સાથે જ અતૂટ દામ્પત્ય-બંધનમાં બંધાય એણે જીવન ગાળેલું, એ પણ એને અસંભવિત લાગ્યું. અને એ વિભ્રમમાં જ અજાણપણે એનો એક હાથ માથા પર સાળુના છેડાને સ્પર્શ્યો.

'ધર્મના અધિકારથી જેને જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ ખુદ ભગવાને જ વંચિત રાખ્યો છે એ મહા અનાચારી છે. જાણી જાણીને એવા માણસને જમાઈ કેમ કરાય? સમજી ને?' સાધુચરણ બોલ્યા.

પણ સૌદામિની કંઇ ન સમજી, સમજવાનો—દેખાવનો પ્રયત્ન પણ એણે ન કર્યો. તીણા દૃષ્ટિબાણે પતિને વીંધતાં એ બોલી: 'ના, નથી સમજી. હું તો રહી એક નાદાન સ્ત્રી; પણ ત્રાંસી આંખવાળો અનાચારી જ હોય એવું તો બાપજન્મારે યે નથી સાંભળ્યું ત્યારે પછી એ ઠેકાણે દીકરી નથી દેવી ને? આવો મુરતિયો હાથમાંથી ચાલ્યો જશે!'

'બીજો શો ઉપાય?' સાધુચરણ બોલ્યા.

સૌદામિની પાછી ફરતાં દરવાજા પાસે જતાંજતાં બોલી: 'સારું', જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો. સાવિત્રીના લગ્ન ટાણે તો આવું કંઇ જ ઊભું નહોતું થયું.'

સૌદામિનીએ ઉંબરો વટાવ્યો કે તુરત સાધુચરણે એને સાદ દીધો. સૌદામિની મો ફેરવીને બોલી: 'શું કહેવું છે બોલો! હજુ મારે ઘણું કામ બાકી છે,'

સાધુચરણ જરા ખિન્ન થઇ બોલ્યો: 'હું તો ભાઈ, સંન્યાસી માણસ રહ્યો. દુનિયાદારીની વાત બહુ જાણું નહિ. મનમાં જેમ લાગ્યું એમ કહ્યું, તમને જો લાગતું હોય કે ત્યાં દીકરી દેવામાં સારું છે તો એમ કરો. આ બધી વાતોમાં તું અને નિમાઇ મારા કરતાં વધુ જાણો. તમારા કામમાં હું આડે આવવા નથી માગતો...' આટલું બોલી આંખો મીંચી એણે ધાબળા પર લંબાવ્યું.

સૌદામિની થોડી વાર ઊભી રહી ને પછી ઉદાસ ભાવે બોલી: 'પણ એમ તે કેમ થાય? ગમે તેમ તો ય તમે ઘર-કુટુમ્બના મોટા છો. તમારો હુકમ માનીને જ ચાલવું જોઇએને!' આટલું બોલી અસંતોષપૂર્ણ ગંભીર મોંએ ચાલી ગઈ.

[૪]

કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. કાલીના વેવિશાળની વાતો ઉપર હમણાં તત્કાળ પૂરતો પડદો પડી ગયો હતો; છતાં બીજા નાનામોટા બનાવો દ્વારા કુટુમ્બ-માં અસંતોષ અને મન-દુઃખ વધતાં જતાં હતાં. અને પરિણામે સાધુચરણની સાર-સંભાળમાં પણ થોડી ઘણી ખામી આવવા લાગી.

[અનુસંધાન માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૮]

દુઃખનાં પોટલાં

[ગતાંકથી ચાલુ]

[૧૨]

ઈશ્વર પેટલીકર

બીજે દિવસે વાલી લખીને ઘેર ગઈ. ત્યારે ઘરમાં તકરાર ચાલતી હોય તેમ બોલચાલ થતી હતી, પરંતુ એને જોતા સમાં બધાં હરખાઈ ગયાં અને આનંદ છવાઈ ગયો. વાયદા કરતાં વહેલાં માસી આવી પહોંચ્યાં એટલે દાનાના હર્ષનો પાર ન હતો તો એની બહેન સોની પણ સાસરેથી આવી હતી એટલે એની ખબરઅંતર પૂછતાં વાલીએ કહ્યું; 'તું કયારની અહીં છે?'

સોનીએ કહ્યું: 'દસેક દહાડા થયા.'

ખુલાસો કરતાં લખીએ કહ્યું: 'સાસરેથી રિસાઈને આવતી રહી છે.'

ભડકતાં વાલીએ કહ્યું: 'રિસાઈ ને? કેમ?'

લખીએ કહ્યું: 'મૂરખ કોનું નામ? ઘર છે એટલે બોલવું-ચાલવું પડે પણ એથી રિસાઇને આવતું રહેવાતું હશે? અને નાનું છોકરું હોય તો અમે ય માનીએ. પણ બે છોકરાંની મા થઇ પછી એ કંઇ નાની કહેવાય?'

વાલીએ બીતાં બીતાં પૂછ્યું: 'એવું શું થયું 'તું?

લખીએ કહ્યું: 'થવાનું શું ધૂળ? આ કળજગ એવો આવ્યો છે કે કોઇને જૂનું માણસ ગમતું નથી. એનું બોલ્યું વેઠાતું નથી, ઘેર ઘેર સાસુ-વહુના ઝઘડા ને ઝઘડા. હમણાં દાના જોડે મારે એ જ બોલચાલ થતી હતી.'

દાનો બોલી ઉઠયો: માસી! તમે ન્યાય કરજો. તમે કહેશો તે વેણ હું માથે ચડાવીશ. મારું, માને એ જ કહેવું કે રોજ રોજ ઘરમાં કંકાસ ઘાલવો તે કરતાં હું જુદો રહું એટલે ટકટકારો મટી જાય.'

બળતામાં ઘી હોમાય તેવી દશા વાલીની થઇ. એણે હૈયાની એ લાય હૈયામાં સમાવતાં કહ્યું: 'તારે પાછું શું છે? માએ ગૂમૂતર ધોઇને તને મોટો કર્યો તે શું જુદો રાખવા? કે સાજેમાંદે ઘડપણમાં ચાકરી કરવા?'

દાનો: 'ચાકરી કરવાની કોણ ના પાડે છે? પણ રોજનો કંકાસ શી રીતે વેઠવો?'

વાલી: 'કંકાસ કરીને શું કામ છે? આજે ભગવાને સામું જોયું છે, સુખે રોટલો ખાવાનો દહાડો આવ્યો છે ત્યારે આનંદ કરો ને.'

દાનો: 'મારું ય ત્યારે માને એ જ કહેવું છે.'

લખી: 'કહ્યું તેં તારું કરમ. એવી શી મોટી હમિયાણી (દોલત) મળી ગઈ છે કે સિનેમા-નાટક કરાય?'

દાનો: 'માસી, હરિચંદરનો સિનેમા આવ્યો છે. ગામમાંથી લોક જોવા જતાં'તાં ત્યારે હું ગયો......'

વચ્ચે લખી બોલી: 'છાનું શું કરવા રાખે છે... વહુને લઈ ગયો તો એ કહે ને ભેગાભેગી.'

દાનો: 'માને આ જ ખોટું લાગી ગયું છે...'

વચ્ચે ફરી લખી બોલી: 'ખોટું કેમ ના લાગે? આપણે વંઠી ઉપરનું ખહલું (ઘાસ) કહેવાઇએ અને શાઉકાર વરણના શા વાદ? વહુને લઇને કોઇ તારી જેમ ગયું મેં તો નથી જોયું.'

દાનો: 'માસીને પૂછ, મણેશભાઇ અને સૂરજ-ભાભી જાય છે કે નહિ?'

લખી: 'શેર'માં અમે તેમ લોકો કરે પણ ગામડામાં......'

દાનો: 'આપણા ગામમાંથી રાવજીભાઇ, સૂમનભાઈ......'

લખી: 'એ બધા શાહુકાર અને પહોંચતા લોક કહેવાય.'

દાનો: 'પાંચ આનાનું સિનેમા જોવું એમાં પહોંચતા શું અને ના પહોંચતા શું?'

લખી: 'અને ગાડીભાડું? આવતાજતાંની દસ આનાની ટિકિટ, બેચાર આના ચાપાણીમાં કાઢો. રૂપિયા સવારૂપિયાની ઊંઠે છે કે નહિ?'

દાનો: 'એમાં તે શું લંકા લૂંટાઇ જવાની હતી!"

લખી: 'એ તો આજે તમને તનકારા સૂઝે છે. પૂછ તારી માસીને. નાનાં હતાં ત્યારે કોદરાંના છોડા સોતા રોટલા ખાતાં તે ઝાડે ફરવા બેસતાં તે ઝાડોય નહોતો ઉતરતો.'

વાલીએ એનો સ્વીકાર કરતા કહ્યું: 'લખી, એ બધું ખરું. પણ વખત બદલાય તેમ આપણે બદલાવું જોઇએ. જુવાન છોકરાં છે અને કમાય તેમાથી થોડું વાપરે તેમા આપણે આડી જીભ ના ઘાલવી જોઇએ.'

સોની પોતાનું દુઃખ રડતાં બોલી ઊઠી: 'મારી સાસુનું પણ આ દુઃખ છે, એ તો વળી વધારે ધરડાં છે એટલે અમે બે વાત કરીએ તે પણ એમનાથી વેઠાતું નથી. એ છોકરાની મા થઇ પણ જાણે મારું ઘર જ ના હોય તેમ જાતે લેઇને ખાવાનો પણ અધિકાર નહિ. એ જ બધાને પીરસે. આટલાં વરસ થયાં પણ અમે બે જણ સાથે બેસીને જમ્યાં હઇશું તેવું મને સાંભરતું નથી!'

લખી ખિજાઈ જતાં બોલી: 'છોડી, તું ય બોલ બોલ કરે છે તે મારો જીવ નરાતાર તારી સાસુ જેવો છે? પૂછ, આ રહી વહુ જો મેં એવો જીવ રાખ્યો હોય તો.'

વહુને બદલે દાનો બોલ્યો: 'એવો જીવ તેં રાખ્યો છે એમ ક્યારે અમે કહીએ છીએ? પણ તારાથી સારું લૂગડું પહેર્યું ખમાતું નથી...'

વચ્ચે લખી બોલી ઊઠી: 'તે શી રીતે ખમાય? આપણો, મજૂરિયો અવતાર અને શાઉકાર લોક પહેરે તેવાં પાતળાં લૂગડાં કેટલા દહાડા ટકે?'

દાનો: 'તે ઓછાં રોજ એ પહેરીએ છીએ? કંઈ આવ્યેગયે ના પહેરાય?'

લખી: 'લોકો વાતો કરે છે તે તારે સાંભળવું હોય ત્યારે ને? કાલ સિનેમા જોવા બેઉ જણ બની ઠણીને ગયાં. તે વાસનાં જ વાતો કરતાં હતાં કે શાઉકાર વરણની આખમા આવશે તો કોઇ મજૂરીએ જ નહિ બોલાવે!'

દાનો: 'તને મેં કેટલા ય વખત કહ્યું કે એમ ઘરનું ખઇને બીજાની બીક રાખવાના દહાડા ગયા. કાંડામાં મજૂરી કરવાનું જોર હશે તો આ ગામમાં નહિ તો બીજે ગામ મજૂરી કરી ખાઇશું, પણ કોઇથી ડરવાની વાત નહિ' અને વાલી સામે જોતાં એણે ઉમેર્યું: 'આવી નકામી રોજ લપ ઝુડીને ખાલી હેરાન કરે છે. જો એની વાત માનવા જેવી હોય અને ના માની હોય અને તે ટીટીયારો કરતી હોય તો લેખે લાગે.'

લખીએ બીજો વિરોધનો મુદ્દો રજૂ કરતાં કહ્યું 'વાલી, તારે મોઢે જ ન્યાય કરજે. એના બાપા મરતાં લગી રણછોડ સાથે બોલ્યા નહોતા. મારા મડદા આગળે ય એ ના આવે એમ કહેતા ગયા હતા. એ રણછોડ સાથે આજે દાનો બેઠઊઠ રાખે તે માટે મારે બે વાનાં ના કહેવા પડે?'

વાલી: 'આ તમારી જોડેનુ ઘર છાનુમાનું તમારા પિત્રાઇ પાસેથી લખાવી લીધું હતું તેની વાત કરે છે ને?'

લખી: 'હા, તારું કયા અજાણ્યું છે? અમારે પણ ઓછું કોઇનું મફત જોઈતું હતું? સાડી ચારસોમાં નક્કી કર્યું હતુ. દસ્તાવેજ કરવાનો કાગળ સુદ્ધાં આણ્યો હતો, અને એ રણછોડે આડુંઅવળું ભરવીને છાનોમાનો દસ્તાવેજ કરી લીધો અને અમારી સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ મારી. બાકી જોડે જોડે ઘર હોત તો, એ તો ગયા, હુંય કાલે જઇશ, પણ દાનાના બે છોકરા છે તે ખાસ્સા લહેર કરત ને? બાપે જેનું મરતાં લગી મો ના જોયું એનું આજે દીકરો પૂછડું સૂંઘતો ફરે એ મને કાળ જેવું ના લાગે?'

વાલીએ દાના સામે નજર કરી.

પોતાના પક્ષમાં ન્યાય આવતો જોઇ દાનો કંઈ બોલે તે પહેલાં લખીએ આગળ શરૂ કર્યું: 'આ એક જ વાતમાં આડો છે એવું નહિ મારે લોકો જોડે ના ફાવે તે દરેક સાથે એને ફાવે. રૂખી, મંછી અને અને રેવા. મારે એમની સાથે ઊભાં રહે ના બને. ત્યારે છોકરાની વહુ થઇ આ ક્યારની છાનીમાની બેઠી છે તે વહુને કાનફૂસિયાં કરવા જોઇએ. તું જ

કહે પછી મારે બોલવું ના પડે તો શું થાય !'

વાલીએ દાના તરફથી નજર ફેરવીને જીવી તરફ માંડી.

વચ્ચે સોની બોલી ઊઠી: 'મારે પણ સાસુ સાથે આજ મોટી રામાયણ છે. એમને જેમની સાથે ના ફાવે તેની સાથે મને કહેશે કે તારે બોલવું નહિ. હવે આપણે કૂવે-તળાવ ગયાં હોઈએ એટલે બોલ્યા-ચાલ્યા વગર કેમ ચાલે? અને ના બોલે શી રીતે? એ આપણી જોડે કંઇ વેર રાખતી ન હોય. પણ મારી સાસુને એ જ ખાંચ કે ના બસ, કોઈની જોડે બોલવાનું નહિ.'

દાનો કહે: 'ઘરડાં માણસો બધાં એક સરખાં. એમને પોતાના સ્વભાવને લીધે કોઇની જોડે ના બને તેમાં છોકરાં શું કરે?'

લખી ખિજાઇને બોલી: 'અમારો સ્વભાવ શું ખોટો છે? હું મોઇ બખ્ખાબોલી છું એટલે લોકોને નથી ગમતી. મારે કોઈ માણસ પ્રત્યે લેણું નથી. જેનો છેડો ઝાલી છૂટું તે ય મારું ઘસાતું બોલે.'

વાલીએ ટેકો આપતાં કહ્યું: 'આપણા બેયને સરખું લેણું છે. મારે પણ તડ ને ફડ બોલવા જોઇએ એટલે બધાને હું કડવી વખ લાગું છું.'

દાનો; 'તમારી વાત માસી, જુદી છે, અને મારી માની વાત જુદી છે. તમારે તો તમારું કામ ભલું અને નોકરી ભલી. ઝાઝી ભાંજગડ નહિ. પણ મારી માને તો આખો દહાડો બીજો ધંધો નહિ એટલે ફલાણો આવો અને ઢીકણો તેવો એવી લોકોની ખોદણી જ. અને ગાંડાની જાત, તે ઘડીએ હા એ હા કહે અને બીજી ઘડીએ સામાના જઇને કાન ભરે એટલે થાય બોલાબોલી. એટલે મારું માને એ જ કહેવું કે તારે લોકોની પંચાત શું કરવા કરવી પડે છે? ખરાબ હશે તો ય, કોઇનું ઘર આપણે ઓછું ચલાવવું પડે છે કે એ બધી ભાંજગડ કરવી.'

લખી: 'તે ભગવાને મોઢું આલ્યું છે તે બોલવું ય નહિ?'

દાનો: 'રીતનું બોલવું. ખપનું બોલવું.'

લખી: બધાં રીતનું બોલે છે? ખપ વગરનું નથી બોલતાં?'

દાનો: 'લોક ગમે તેમ છો બોલે, પણ આપણે ના બોલવું.'

લખી: 'ના કેમ બોલે? માણસ છીએ એટલે વાત તો કરીએ જ ને?'

દાનો: 'તો લોકો તકરાર કરે તે ભોગવો. એમ તું જીભડી લપલપ કરીને ભૂંડાશ કરું એટલે મારે કંઇ લોકો જોડે ભુંડાશ કરવી? ના બોલવું?'

લખીએ ઓચિંતો રડવાનો ઠૂઠવો મૂકતાં ડૂસકાં ભરવા માંડયાં—લોકોની શું કામ વાત કરું. છોકરો અને વહુ જ મારાં નથી, એમની સાથે લહેણું નથી તો બીજાં સાથે હોય જ શાનું?

દાનો: 'માસી! આપણે કંઇ એના સારા માટે કહીએ એટલે આમ રડીને આપણને ઓશિયાળું બતાવે. મેં બહુ દહાડા દબાયેચંપાયે વેઠયું. પણ હવે વેઠાય તેમ નથી. આખા વાસમાં એકે ય ઘર લડયા વગર એણે બાકી મેલ્યું નથી. વહુની સાથે બાઝવાનું પણ એને આ જ કારણ. હું જેની જોડે બાઝું તેની જોડે તું મેળ કેમ રાખે? અને એ આજે બાઝે અને કાલે એની સાથે મેળ કરતાં શરમ પણ નહિ. એવું અમારાથી નથી થતું. એ મારો અને વહુનો વાંક!'

સોની: 'માસી! મારે પણ આ જ દુઃખ છે. 'એ' જરા શરમવાળા છે એટલે જુદા રહેતાં એમનો જીવ પાછો પડે છે. પણ કાયર થાય એટલે મને કહેશે તું તારે પિયર હમણાં જતી રહે. અને હું અહીં આવું ત્યારે મા કહેશે તું રિસાઇને કેમ આવી?'

લખી: તમે જવાન છોકરાં ગમે તેમ માનો. પણ મારા છોકરાની વહુ રિસાઇને જાય તો મારાથી ના વેઠાય. તેમ સામાને પણ તું આવે એ વેઠાય? એ તો આ કળજુગ આવ્યો તેનો મહિમા છે, બાકી પૂછ વાલીને, અમારા વખતમાં વહુ જીવતી ને જીવતી મરી જાય પણ માબાપની સામે થઇ ધણી ઉપરાણું

ના લે. અને આજે તો છોકરા જાતે વહુને ચડાવે છે એટલે વહુ માથે ધાવરી લઈ શું કામ ના મેલે?'

દાનો: 'ન્યાય હોય તે ભણી છોકરો બોલે એમાં ખોટું શું છે! વહુનું ઉપરાણું લઈ જો માને છોકરો દુઃખી કરતો હોય તો જુદી વાત છે. પણ તને કહ્યું કે તારો કાનકૂસિયાં કરવાનો સ્વભાવ મૂકી દે કે અમને જુદાં રહેવા દે. તને ટંકે રોટલો ના આપીએ તો કહેજે.'

લખી: 'સાંભળ વાલી, ટંકે રોટલો આપે આણે જ દીઠો હશે!' અને છોકરા તરફ જોઈ એણે કહ્યું: 'હજુ ઘરડી ઘરડી તને ટંકે રોટલો નીરે અને હું ખાઉં એ સો ગાઉના છેટાં' અને ફરી વાલી તરફ નજર માંડતાં કહ્યું: 'માન કે હું ભૂંડી છું. પણ બાપનો ટેક ના રાખે એને સપાતર શી રીતે કહેવો? રેણછોડ...'

દાનો: 'માસી! મારું માને એ જ કહેવું છે કે દુનિયામાં સુખી થવું હોય તો ગઈ ગુજરી ભૂલી જવી જોઈએ. જોવા જઈએ તો રણછોડે આપણું કશું દબાવી પાડયું નથી. ઘર આપણે રાખવું 'તું એવું એનેય રાખવું 'તું. બેઉને સ્વાર્થ હતો એટલે એ ઘર લેવા ફાવે તેમ કરે એમાં ખોટું શું કામ લગાડવું? આપનાર ફરી ગયો અને આપણી સાથે નક્કી કર્યાં છતાં એમને આપી બેઠો એટલે દોષ જોવા હોય તો વેચનારનો કહાય. એને લેવું 'તુ એટલે એ દાવપેચ કરેસ્તો.'

વચ્ચે લખી ગાજી ઊઠી: 'એટલે તારા બાપ કરતાં તું ડાહ્યો ઝાઝો એમ?'

દાનો: 'ડાહ્યાની આમાં ક્યાં વાત છે? એમને સૂઝયું એમ એમણે વે'વાર રાખ્યો અને મને સૂઝે એમ મારે વે'વાર રાખવાનો.'

લખી જોરથી બોલી: 'હવે સાંભળ, વાલી, તારે મોઢે જ આ છોકરો શું બોલે છે? તારા દિયર સાથે તારે જિંદગીભર વે'વાર નથી અને આજે ગણેશિયો દાઢીમૂછનો ધણી થયો એટલે આની જેમ તને ફાવે તેમ હું વે'વાર રાખીશ તો તારાથી વેઠાય?'

વાલી મનમાં બબડી: 'એ દુઃખે તો હું અહીં આવી છું!' પણ એ મોઢેથી ટઇ જવાબ આપે તે પહેલાં દાનો બોલ્યો: 'એવો આડો દાખલો શું કામ આપે છે! એ તો પિત્રાઈનો વે'વાર થયો. માસીના દિયેરે તો ભત્રિજાઓની બાલાશ રાખવાને બદલે મિલકત પડાવી લેવા પ્રપંચ કર્યો હ્યો હતો, એમના ભૂંડામાં રાજી હતો, પછી અની જોડે માસીની ઉપરવટ થઈ ગણેશભાઈથી વે'વાર શી રીતે રખાય? રણછોડભાઈના હકમાં ડાંકો થઈને એ આવ્યો નથી, પછી એની સાથે ગણેશભાઈ વે'વાર રાખે જ શી રીતે? રણછોડે કંઈ આપણું કશું લઈ લીધું નથી, ભૂંડું કંઈ નથી. એક વરઈ એને અને આપણે રાખવી હતી તેમાં એણે વેચાતી લીધી એવો વે'વાર ના રાખવાનું શું કારણ?' અને વાલી તરફ જોઈને એણે કહ્યું: 'કેમ માસી બોલતાં નથી? મારી વાત ખોટી છે?'

વાલી શું બોલે!

એ કંઈ ન બોલી એટલે લખીએ કહ્યું: 'વાલી, તારા મનમાં જે હોય તે કહેજે. મને ખોટું લાગશે એમ ના માનીશ. મારું તો એટલું જ કહેવું છે કે આ છોકરો આ જ મને કહે છે કે તારો સ્વભાવ સારો નથી. પણ હું એને પૂછું છું કે જો હું ખોટી હોઉં તો તારા બાપ સાથે મેં મનખો કાઢયો શી રીતે? વાલી સાક્ષી છે, જો કોઈ દહાડો મેં એમનું વેણ ઉથાપ્યું હોય કે કંકાસ કર્યો હોય તો મરતી વખતેય એમનો જીવ મારામાં. મેં એમને કહ્યું કે મારી ફકર ના રાખશો. છોકરો કાલ ઊઠીને મોટો થશે. બેપાંચ વરસ સુખેદુઃખે કાઢી નાખીશ ત્યાં સોરો છોકરો દાઢીમૂછનો ધણી થશે પછી મારે શી ફકર છે? અને એ વિચારસમું મનમાં ઓછું આવી જતાં લખીની આંખમાં આંસુ આવી ગયા. ગળગળા સાદે બોલી: 'વાલી, છોકરો જુદો રહે એનું મને દુઃખ નથી. એ ટંકે ખાવા ન આપે એનું ય દુઃખ નથી. હજુ હું મારો રોટલો પેદા કરું એવી સાબધી છું. પણ દુઃખમાં

એ થયા કરે છે કે પેટના છોકરાની સગાઈ ધણી કરતાં ઊતરતી? આજે છોકરો જુદો રહેવા થયો છે, પણ 'એ' કદી મારાથી જુદા રહેત? એમને મારો સ્વભાવ ખરાબ ના પડ્યો અને છોકરાને ખરાબ પડે એટલે મારે શું સમજવું? એમને મારું જેટલું દાઝતું હશે તેટલું છોકરાને નથી દાઝતું એ તો ખરું ને? આજે 'એ' હોત તો મારે કશું દુઃખ હોત? સગો છોકરો થઈને મને કહે કે તારો સ્વભાવ સારો નથી, તો પછી પારકા લોક શું કામ ના કહે? હમણાં છોકરો મારો પક્ષ લઈ બીજા સામો થાય તો કોઈના શા ભાર છે કે મારી સામું બોલે?' અને ફરી આંખમાં આંસુ લાવતાં એણે કહ્યું: 'એટલે મને રડ્યું એ જ ઓછું આવે છે કે ધણી એ ધણી અને છોકરો એ છોકરો!'

[૧૩]

એ આખો દિવસ વાલીના અંતરમાં લખીના બોલનું જ રટણ ચાલ્યા કર્યું: 'ધણી એ ધણી અને છોકરો એ છોકરો!' અને જેમ જેમ દિવસ મેળ બેસતો ગયો તેમ તેમ એ રટણ જોર પકડતું ગયું. ગણેશિયો આજે પણ ન આવ્યો. એના આવવાની આશા વાલીએ પિયર થી નીકળી ત્યારે છોડી દીધી હતી, પરંતુ આશા એમ છોડી શકાય છે? આખો દિવસ એણે અહીં પણ દીકરાની પ્રતીક્ષા કર્યા કરી હતી, પરંતુ રાત પડી ગાડીનો વખત વીતી ગયો એટલે એના હૈયામાં ઊના ઊના ડામ ચંપવા મંડ્યા, અને એથી અંતરમા જે લાય ઊઠવા માંડી તે એક જ ઝોળ કાઢતી હતી કે ધણી એ ધણી અને છોકરો એ છોકરો!

અને લખીનું એ વજ્રબાણ એના હૈયામાં એવું સોંસરવું નીકળી ગયું હતું કે એ વખત વીતતાંની સાથે ઊંડે ને ઊંડે જતું હતું, વાલીને થતું હતું કે આજે એણે બીજું ઘર કર્યું હોત તો આમ આટલી ઉમરે રિસાઈને ઘર છોડવાનો વખત આવત? રડ્યું લખીનું વેણ છે તો ડહાપણભર્યું, અસ્રીનો સ્વભાવ ગમે તેવો હોય તો ય એનો ધણી વેઠે અને ધણીનો સ્વભાવ ગમે તેવો હોય તો ય એની અસ્રી વેઠે. દાનાની પેઠે ગણેશિયાના મનમાં ય ખરું તો ખરું ને કે માનો સ્વભાવ સારો નથી. જો એવું એના મનમાં ના હોય તો મને મનાવવા આવ્યા વગર રહે? અને 'એમની' સાથે મારે દસ વરસ લટિયાં ગૂંચાયેલાં રહ્યાં પણ એમને મારા ઉપર કેટલો ભાવ? કદી મને ઉપડતા સાદે વેણ કહ્યું નથી. અને હું સારું પહેરું ઓઢું તે માટે એમણે કાળી મજૂરી કરી છે. ઘરમાં કોઈ નાનુંમોટું નહિ એટલે મારા કોડ પૂરા કરવામાં એમણે કશું બાકી રાખ્યું નથી. એમણે થીંગડું મારીને જાડુંપાતળું પહેર્યું હશે પણ મને એવું પહેરવા દીધું નથી. આખા ઢેડવાડાનાં કોઈએ જે સુખ માણ્યું નથી તે એમણે મને આપ્યું હતું. અને મેં એમના માટે શું કર્યું છે? રોટલો પાણી કરી આપ્યો હશે એ જ કે બીજું? બીજાં બૈરાંની જેમ એમણે મારી પાસે મજૂરી પણ કરાવી નથી. એમના જીવતા આખો દહાડો હું મજૂરીએ ગઈ નથી. જ્યારે ગઈ છું ત્યારે એક વેરા. ખાવાપાણીમાં અને ઘરનું કામ કરવામાં જ્યારે બીજાં બૈરાં આખો દહાડો મજૂરી કૂટે અને ઘરનું કામ વહેલુંમોડું કરે ત્યારે.

ધણીમાં અને છોકરામાં આટલો ફેર. છોકરાનું ગૂમુતર ધોઈ મોટા કર્યા. લોહી અને પરસેવો પાડી ઉછેર્યા અને જાત તાણીને દેવું કરી પરણાવ્યા, ઘરની મિલકત કરી આલી ત્યારે હું એને ચાનક લાગે તેટલા માટે ખાલી રિસાઈને આવી છું અને એને છપ્પન ઉપર ભૂંગળ વાગે છે! અને અંધારી રાતે વાલી છાનીમાની રડવા લાગી.

એને એ જ સૂર ભોંકાતું હતું કે ધણી બચારો જોવા જઈએ તો અસ્રી સારુ કાળી મજૂરી કરીને તૂટી જાય છે અને ઉપરથી એનો થઈ રહે છે. જ્યારે અસ્રી છોકરા સારુ મરી ફીટી છે અને દીકરાને એની પડી હોતી નથી! મારી જ વાત, રિસાઈને આવતાં તો આવી છું પણ મનમાં જીવ બળ્યા કરે છે કે હું ક્યાં આ ધંધો કરી બેઠી. ઘેર રહીને એ આવ્યો હોત ત્યારે બે વાના કહ્યાં હોત તો આટલો વલોપાત તો ના કરવો પડત?

અસ્ત્રી-પુરુષની સગાઈ સાચી હોય તેવું જ જ્યાં ત્યાં દેખાય છે ને? મારો ગણેશિયો હું મારો છે એમ માનતી હતી, અને આજે મારો મટી વહુનો થઈ ગયો. બેઉની એક ગાંઠ થઈ ગઈ અને તળિયો તેડેનો તેડે તેમ હું લટકતી રહી ગઈ. ઉકાકાકાની બચારાની એ દશા થઇ છે. નર્મદા ગોરાણીની એ દશા થઇ. નવા શેઠ જેવા પહોંચેલ આદમીનું પણ એમ થયું, આવી તો મારા જેવી મારી બેનની દશા થઇ છે. વળી ભાણી સોની કહે છે કે મારી અને 'એમની' એક ગાંઠ છે એટલે સાસુથી રિસાઇને હું આવી છું! તો રડયો શું અમારાં બધાં ઘરડાંનો સ્વભાવ ખરાબ અને આજકાલનાં છોકરાંનો સારો એમ? એમને દહાડા થયા એટલાં તો અમને વરસ થયાં અને અમે મૂરખ? ખરી રીતે અસ્ત્રી-પુરુષની સગાઈ સાચી અને માવતર-દીકરાની સગાઇ કાચી!

મેં રંડાપો આવ્યો ત્યારે બીજું ઘર કર્યું હોત તો આજ મારે કશું દુઃખ ના આવત. અને ખુશાલનો બોલ વાલીને સાંભરી આવ્યો. રડયો ભાઇ તો મને તે દહાડે જ કહેતો હતો કે ધણી હશે તો આખી જિંદગીની નિરાંત અને છોકરાઓ તો વહુ આવે એટલે માના મટી વહુના થવાના.

મેં તે દહાડે એનું એ વેણ માન્યું હોત તો આજે આ દુઃખ આવીને ના ઊભું રહેત. અને એ સાથે જ એને પોતાને નવાઇ થાય તેવો વિચારનો વંટોળિયો આવ્યોઃ 'હજુ શું ખારુંમોળું થઇ ગયું છે? છોકરાને મારી જરૂર ના હોય તો બીજું ઘર કરીને એમને ખબર પાડતા શું થાય છે?' અને એ સાથે જ વાલી તરએ ચડી ગઇઃ 'મારી ઉમર ચાલીસ ને ચાર થઈ પણ શરીર એટલું ઘરડું નથી થયું. કોઇનું ઘર માંડું તો એનો ધંધો કરડું એટલી હજૂ મારામાં સામરતી (શક્તિ) છે.' અને એ સાથે એની દૃષ્ટિ સન્મુખ છોકરા છોડીને ઘેર બાળક હોવા છતાં નવું ઘર કરેલી દાની અને પસી ખડાં થયાં. દાની મારા કરતાં જરા નાની કહેવાય પણ પસી તો ઘરડી ડરચી જ કહેવાય. જે લઇ જાય તેને ખાડું ઢોર પાળવા જેવી ગણાય અને એને લઇ જનાર મળ્યો! હું તે દહાડે એને ફીટકાર દેતી'તી કે રાંડ લાકડામા જવાની થઇ ત્યારે આને શું સુઝયું? પણ આજે હવે સમજાય છે કે છોકરા અને વહુના ગોદા નહિ વેઠાયા હોય એટલે એ ધંધો કર્યો હશે.

અને અસ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ પણ સાચો છે કે એકમેકને બેઉ નભાવે છે. આ છોકરાં સ્વભાવ સ્વભાવ કરે છે, પણ મારી પાડોશમાં રહે છે એ ચંચળનો સ્વભાવ જુએ ત્યારે ખબર પડે કે ખરાબ સ્વભાવ તો આનું નામ. ધણીને પણ મણ મણની ગાળો ભાંડે છે. અને એ જ ધણી એનું ઉપરાણું લઈ અમારા ફળિયા જોડે લડવાડ કરે છે. મને એમ થતું કે આ ધણી જ મૂઓ રાંડવો છે, બાકી બીજો હોય તો પૂછડે ગાંઠ વાળી એને તરતજ તગડી મૂકે. પણ આજે મને સમજાયું કે તગડી શી રીતે મૂકે? અસ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ સાચો એટલે ગમે તેવો સ્વભાવ હોય પણ એક બીજાનો ગંધવો ગમે જ!

આજ સુધી હું રાંડ ગર્વ લેતી હતી કે હું કેવી બહાદુર કે નાનપણમાં રાંડી પણ બીજું ઘર ના કર્યું અને છોકરાનું ઘર કર્યું! પણ હવે આજે રહી રહીને સમજાયું કે છોકરાનું ઘર કરવા ગઇ તેમાં મેં મારું ઘર ખોયું છોકરો-વહુ એક થયાં અને હું રઝળતી થઇ. હું મરું કે જીવું એની એમને ક્યાં પડી છે? હજુ હું મારું સંભાળું તો શું ખોટું છે? નાતમાં થાય છે એટલે ઓછી કાળી ટીલી ચોંટવાની હતી? લોક કહી કહીને એટલું જ કહેશે ને કે રહી રહી વાલીને આ શું સુઝયું? પણ કોઇ એમ તો નહી કહેને કે છોકરાં રઝળાવીને એણે ધંધો કર્યો! એ હવે મોટા થયાં છે, એમને મારી જરૂર નથી એટલે એ એમને રસ્તે ને હું મારે રસ્તે. પાશેરામાં પહેલી પૂણી છે ત્યાં મને છોકરોવહુ ના ગણે તો હજુ લાંબા દહાડા કાઢવાના એમ એમનું ઓશિયાળુ થઇને મારાથી ના જીવાય.

અને રાતે વાલીને જ્યાં સુધી ઊંઘ ન આવી ત્યાં સુધી વળી વળીને લખીનું વેણ હૈયામાં ભોંકાયા કરતું હતું—ધણી એ ધણી અને છોકરો એ છોકરો!

[આવતા અંકે પૂરી થશે]

[આવતા અંકે પૂરી થશે]

જંગલી બિલાડી અને શીયાગોશ.

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

અત્યાર સુધી આપણે જે પ્રાણીઓ જોયાં તેમાં બિલાડીના બે વર્ગ આવી ગયા. તેમાં એક ચિત્તા અને બીજો મોટી બિલાડીનો વર્ગ. ચિત્તો, જે બીજી મોટી બિલાડીઓથી તેના નખોને ઢાંકણુ ન હોવાથી જુદો પાડી શકાય. અને બીજો વર્ગ દિપડા કુટુમ્બ જેમાં સાવજ, વાઘ, અને દીપડાનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓની ખોપરીમાં તેના નાક ઉપરનાં હાડકાં અને કપાળનાં હાડકાંનું અમુક પ્રકારનું ખાસ જોડાણ દેખાઇ આવે છે. જ્યારે હવે આવતી ત્રીજા વર્ગની બિલાડી જેઓ બિલાડી જ છે તેમાં કેટલીક નાના કદની અને કેટલીક મધ્યમ કદની બિલાડીઓ આવે છે. આ બિલાડીઓના નાક ઉપર જે હાડકું આવે છે તે બીજાં પ્રાણીઓને હોય છે તેવું છે. તેની બીજી શરીર રચના મોટી બલિાડીથી તેના અવાજના ધેરાપણાથી જુદી પાડી છે. નાની બિલાડીઓ સાવજ દિપડાની માફક ઘણુકતી નથી અને ખુશી અને સંતોષ બતાવવા તેઓ નાક વાટે ધીરા ઘુરઘુરાટ કરે છે. આવો ઘુરઘુરાટ મોટી બીલાડીઓ જરાય કરી શકતી નથી. જ્યારે પાછા તેનાથી જુદા પડતા ચિત્તા તથા શીયાગોશ તેવો ઘુરઘુરાટ બરાબર કરી શકે છે.

જંગલી બિલાડી

આ બિલાડીઓ પોતાના વસવાટ માટે લાંબો-ચોડો પ્રદેશ પસંદ કરે છે. જેમાં આફ્રિકા, પશ્ચિમ એશિયા હિન્દુસ્તાન અને સીલોન, બર્મા અને ચીનનો સમાવેશ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આ જંગલી બિલાડી બહુ સાધારણ રીતે મળી આવે છે. અને હિન્દમાં ઉત્તરે હિમાલયથી માંડી કન્યાકુમારી સુધીનો પ્રદેશ છે. તેઓની પસંદગી સુકકા દેશ ઉપર વધારે ઉતરતી હોય છે. જેમાં ઘાસનાં બીડ, જાળાં ઝાંખરાંનાં વનો અને પાન ઉગેલા નદી અને સરોવર કાંઠામાં સમાવેશ થાય છે.

તેના લાંબા પગ અને પ્રમાણમાં ટૂંકી પુંછડીઓ જંગલી બિલાડીને બહુ જુદો દેખાવ આપે છે તેમાં તેની ઝાંખા લીલા રંગની આંખ તેની મીઠી કુદરતાની ઝાંખી કરાવે છે. તેની રૂંવાટીનો રંગ રાખોડી અથવા પીળો રેતીયો હોય છે. તેની પુંછડીમાં કાળી ગોળ લીટીઓ હોય છે અને છેડો કાળા રંગનો હોય છે. તેના પંજા ઝાંખા પીળા અને નીચેના ભાગમાં કાળા અથવા કથ્થાઇ રંગના હોય છે. તેના કાન રતાશ પડતા અને છેડે કાળા વાળની નાની ટોશીઓ વાળા હોય છે. શરીરના નીચેના ભાગમાં ઝાંખા દેખાતા પટ્ટા જાંગ અને પેટાળમાં હોય અને તેની આખા શરીરની લંબાઈ લગભગ બે ફીટ અને નવ ઇંચની હોય છે.

જંગલી બિલાડી પોતાના શિકાર માટે ઘણી વખત દિવસના ભાગમાં ફરતાં નજરે ચઢે છે. પણ ખાસ તો સાંજના અને વહેલી સવારમાં જ તેઓ પોતાનો ખોરાક શોધે છે. જ્યારે તે ખુલ્લી જગ્યામાં ચાલી જતી હોય ત્યારે તો આપણે તે નાના દીપડાનો ભાસ કરાવે છે. તેઓ ખાસ કરી નાનાં ચોપગાં અને પંખીઓને મારી ખાય છે. પણ જેઓ ગામડાં આસપાસ વસે છે તેઓ તો એટલી બધી હિંમતવાન થઇ જાય છે કે મુરઘીઓ ચરતી ફરતી હોય અને તેનો માલીક બેઠો હોય છતાં તેની નજર સામેથી એકાદ મુરઘીને પકડીને ઉપાડી જાય છે. આ બિલાડીની હિંમત તેના ગજા ઉપરાંત છે સાથે એટલી જ ચપળ, ચાલાક અને મજબૂત પણ છે. આવી ચપળતા અને મજબુતાઇ તેઓને પોતાનાથી મોટા પ્રાણીને હુમલો કરી દબાવી દેતાં અચકાતી નથી.

મેં પોતે જંગલી બિલાડીને સાંજના ચાર વાગે એક કબુતરના ધેરા ઉપર પડતાં અને એકને દબાવી દેતાં જોયું છે. આ વખતે પેલાં કબુતરો ચણવામાં એટલાં મશગુલ હતાં કે જ્યારે તેમાંના એકને ફફડાટ કરતાં સાંભળ્યું ત્યારે જ બીજા ઊડી ગયાં. શિકારને ધ્યાનમાં લઇ તે પેલા ચરતા ધેરાથી પચાસ વાર દૂર ભોંય સરસી બેસી ગઇ અને જેમ જેમ ધેરો ચણવામાં તલ્લીન થતો જાય તેમ તેમ તેણે જમીન ભરી લીધી અને પોતાની છલંગના અંતરમાં તે આવી એટલે બસ વિજળીની ચમક લાગે એમ ખ્યાલ બહાર

ચઢતા કબુતરને દબાવી દીધું. અને એટલી ઉતાવળી ગતિએ ત્યાંથી ભાગી ગઇ.

જ્યારે તે પાળેલાં મુરઘાં બતકા ઉપર ખાવા માટે હળી જાય છે ત્યારે તે તે ત્રાસ વરતાવે છે, ખાવા માટે મારી લેવાને બદલે તે લોહી તરસી થઈ રમત ઉપર ચઢી જઈ ઘણાંને મારી નાંખે છે. અને સારી મોટી સંખ્યાનો ખરો (મુરઘાં રાખવાની જગ્યા) સુરઘાં વિહોણો કરી નાખે છે. એવી એક રાતમાં ત્રીશ ચાલીશ મુરઘાંને મારી નાખવાના તો ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

અજવાળી રાતના અને સાંજના આછા અજવાળામાં તે જો ખરગોશ અથવા સસલાને જોઈ જાય તો તે બરાબર પીછાની લે છે કે આ જ કેડીએ આવશે અને તે કેડી ઉપર તેની નજર રાખી દબાઈને બેસી રહે છે. ખરગોશ જ્યારે તે કેડી ઉપર ચાલ્યો આવે ત્યારે તેની ઉપર હુમલો કરી તેને પકડી પાડે છે.

તેઓ કઇ ઋતુમાં ખાસ બચ્ચાં આપે છે તે ખબર નથી પણ મને તેનાં બચ્ચા સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબરમાં મળી આવ્યાં છે. એક બે વખત હું ખેતરમાં થોડા માણસો સાથે ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે એક જાળામાં લાકડી પછાડી તો એક જંગલી બિલાડી ભાગી. અમને રહેજ કુતુહલ થયું અને અંદર જોયું તો તેમાં આખળી હતી અને તે આખળીમાં ત્રણ નાનાં બચ્ચાં અમને જોઇ દબાઇને બેસી ગયેલાં દેખાયાં હતાં. ઘણા એમ માને છે કે તેને બે વીંયાજણુ હશે તેનાં બચ્ચાં પાળી શકાય છે અને જ્યારે ખુશીમાં હોય ત્યારે ઘુરઘુરાટ કરતાં સંભળાય છે. પણ અજાણ્યાને હાથ અડકાડવા દેતા નથી. આવું એક બિલાડીનું બચ્ચું અમારા પીલ ગાર્ડન્સમાં છે. ત તેના રખેવાળનું એટલું હેવાયું છે કે તેણે તેને મોંમાં લાકડી રાખી પાછલા બે પગ ઉપર બેસતાં શીખવ્યું છે.

રણ બિલાડી

આ બિલાડી રાજપુતાના, કચ્છ અને સિંધની રેતાળ ટેકરીઓ અને રણ પ્રદેશમાં દેખાય છે. જ્યાંથી તેઓ વધારે સુક્કા પંજાબ, કાઠિયાવાડ અને મધ્ય પ્રાન્તના પૂર્વ ભાગમાં વસતી થઇ છે.

આ રણ બિલાડીની ખોપરી તથા દાંતથી અને એ સિવાયની બીજી વસ્તુઓથી આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ કે આફ્રિકાની જંગલી બિલાડી અને યુરોપમાં થતી જંગલી બિલાડીની સગાઇમાં હશે. અનાયાસે પ્રાણીશાસ્ત્ર વિશારદ મી. પોકોકની એવી માન્યતા છે કે આપણા ઘરમાં અને ગામડામાં ફરતી બિલાડી કે જેમાં બે જાતો મનાય છે, એકનો રંગ ડાઘાવાળો અને લીંટીઓ વાળો હોય છે. જ્યારે બીજીનો રાખોડી અથવા પીળાશ પડતારાખોડી રંગનો હોય છે. આ બન્ને બિલાડીઓ આફ્રીકાની જંગલી બિલાડી ઓલાદ તેને કોઈએ પાળીને લીધી હોય અથવા તો પૂર્વે તેઓ હિન્દમાં વસતી હતી એમ મનાય છે. આની પહેલાં આપણી એવી માન્યતા હતી કે ગામડી બિલાડીની ઓલાદ આપણી જંગલી બિલાડીમાંથી ઉતરી આવેલી છે. પણ આ ઉપલી બાબત માનવાને મી પોકોકને કોઇ ખાસ નિશાન મળતાં નથી. જો હિન્દમાં પાળેલી અને જંગલી બિલાડીના મેળથી બચ્ચાં થયાંની પાકી ખાત્રી હોય તો તે જાણવાની ઘણી મજા આવે.

રણ બિલાડી આપણી ઘરની બિલાડીથી કદમાં કાંઇ મોટી હોતી નથી. તેનો રંગ રાખોડીમાં ઝાંખી પીળી ઝાંયવાળો અને કાળા ડાઘાવાળો હોય છે. તેના ગાલ ઉપર આડી બે પટ્ટીઓ આવે છે. અને જાંગની બહારના ભાગમાં આડી લીટીઓ અને આગલા બાવડાનાં અંદરના ભાગમાં બે કાળી લીંટીઓ હોય છે. દાઢી, ગળું અને છાતી ડાઘા વિનાનાં સફેદ હોય છે. પૂંછડીના મૂળથી અર્ધે સુધી કાળી લીંટીઓ આવેલી હોય છે. કાનનો રંગ પીંડના રંગને મળતો આવે છે અને તેને છેડે થોડા કાળા વાળની ટોશીઓ હોય છે. આ બિલાડીએ રણ અને વનસ્પતિ વિનાની ટેકરીઓ વસવાટ માટે પસંદ કરી છે, કે જ્યાં તેઓ ઉંદર, સસલાં અને પંખીઓ

મારી ખાય છે. અને કયારેક તો મુડદાલ માંસ પણ ખાઈ જાય છે.

મને તેનાં બચ્ચાં આપવાની ઋતુ વિશે માહીતી નથી. આ બિલાડી મને ઓળખાવવા માટે હું અમારા કુ. શ્રી. ધર્મકુમારસિંહજી સાહેબનો ઋણી છું.

શીયાગોશ

આ કુટુમ્બમાં ત્રણ વાડાનાં પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે. એમાં સહુથી પહેલા વાડાનું પ્રાણી ઉત્તર અમેરિકા યુરોપમાં દક્ષિણ યુમધ્ય, અને એશિયામાં પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે. બીજો વાડો મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ મેકસીકો સુધી થાય છે. અને ત્રીજો વાડો તે આપણું શીયાગોશ જે દક્ષિણ પશ્ચિમ એશિયા અને આફ્રિકાના મોટા ભાગમાં વસે છે.

આપણે ત્યાં આ પ્રાણી સિંધુની ખીણ, ગીલગીટ, લડાક અને તીબેટમાં થાય છે એટલે તેને ત્યાં કાશ્મીરમાં જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તે વાપરવામાં સરલતા છે. આ પ્રાણી ત્યાં પટસલમના નામથી ઓળખાય છે. તેઓ ઉત્તર યુરોપ અને એશિયામાં જે પટસલમ થાય છે તેનો અને આપણી હિન્દની હદમાં થતાં પટસલમનો રંગ જેવો જ રેતીયો રાખોડી અથવા રતાશ પડતો પીળો રંગ હોય છે આ મધ્યમ કદની મજબૂત બાંધાની બિલાડીની પુંછડી ટૂંકી, પહોળું માથું અને પહોળા ત્રિકોણ આકારના ફુંમકાવાળા કાનથી ઓળખાઈ જાય છે. તેના પંજા મોટા અને નખો તેમાં બરાબર પાછા ખેંચાઈને ઢંકાઈ જાય છે. અને તળીઓ થોડે ઘણે અંશે બાલથી ઢંકાએલી હોય છે. તેના ચહેરાની બન્ને બાજુ થોભીયા શોભી રહે છે. ઉનાળામાં તેની રૂંવાટીમાં છાંટણાંની ભાત-પડે છે. જ્યારે શિયાળામાં તે રૂંવાટી ખુબ લાંબી થઈ જવાથી તેમાં તે ભાત હોવા છતાં સાફ કળાતી નથી. પણ પગ અને જાંગમાં તો જરૂર તેઓ દેખાઈ આવે છે.

પટસલમ બહુ ઉંચા પ્રદેશનું પ્રાણી છે કે જ્યાં તેઓ નાનાં મોટા પંખીઓ અને પોતે મારી શકે એવા ઉંદરથી માંડીને મોટાં ઘેટાં બકરાં સુધીનો શિકાર મારી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પટસલમ બહુ ક્રુર દેખાવનું પ્રાણી છે. તેની કાતીલ નજર અને તીવ્ર કર્ણેંદ્રીય માટે તો તે બહુ પ્રખ્યાત પ્રાણી છે. આ જનાવર બહુ ભાગ્યે જ નજરે ચઢે છે. એટલે તેની બીજી કોઈ ખાસ ખાસીયત વિશે પુરી માહિતી મળતી નથી. તેઓ બે થી ત્રણ બચ્ચાંને એકી સાથે જન્મ આપે છે અને માદા તેઓને ટાઢ તડકાથી બચાવવા કુદરતી કોતર કે પથ્થરનાં પોલાણમાં સાચવે છે.

પટસલમનો મને કોઈ પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં જોવાનો લાભ મળ્યો નથી.

શીયાગોશ

હવે આપણે આપણી નજીક થતા શીયાગોશનું અવલોકન કરીએ. શીયા એટલે કાળા, ગોશ એટલે કાન. કાળા કાનવાળું પ્રાણી એટલે શીયાગોશ. તેઓ સિંધ અને કચ્છની ઉત્તર અને ઉત્તર પશ્ચિમ ટેકરીઓમાં સાધારણ દેખાતું પ્રાણી છે. પંજાબ, રાજપુતાના, યુક્ત અને મધ્ય પ્રાન્તનાં સુકકા પ્રદેશમાં પણ થાય છે. અને હિન્દ બહાર તેઓ ઇરાન, મેસેપોટેમીયા, અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના ઘણા ભાગમાં તેઓ વસે છે.

શીયાગોશને પણ પટસલમ જેવું પહોળું માથું અને ફુંમકાવાળા (ટોશીઓવાળા) કાન. અને બરાબર તેની માફક પાછળના પગો આગલા પગો કરતાં ઊંચા હોય છે પણ તેનો બાંધો તેના જેટલો કદાવર નથી હોતો. અને તેના કરતાં લાંબો હોય છે. શીયાગોશની ખોપરી પટસલમની ખોપરીને મળતી આવે છે. પણ પ્રમાણમાં જરા સાંકડી અને કપાળ અને ચહેરાનો ભાગ બીલાડીને મળતો ઘણી રીતે આવે છે. શીયાગોશની રૂંવાટીનો રંગ એક સરખો રતાશ પડતો રાખોડી અને પેટાળમાં તે સફેદાઈવાળો અથવા ઝાંખો પીળો હોય છે. પટસલમ જેટલી ઘટ રૂંવાટી શીયાગોશને હોતી નથી પણ છતાં એટલી આછી પણ નથી. પેટાળમાં અને નીચેના ભાગોમાં ઝાંખા ટપકાંનાં નિશાન પડેલાં હોય છે અને કયારેક આ ટપકાં પીઠ ઉપર પણ વરતાઈ આવે છે.

આ પ્રાણી બહુ શરમાળ એટલે આઝાદીમાં તેનો અભ્યાસ બહુ મુશ્કેલ છે. અથવા તો હજુ બહુ થોડો થયો છે. શીયાગોશ રણ અને ઝાળાં ઝાખરાનું વન વસવાટ માટે પસંદ કરે છે. કે જ્યાં તેઓ ચરતાં ફરતાં પંખીઓને ઉડયા પછી કૂદીને પકડી લે છે. તે સિવાય ખરગોશ ઉંદર, ખીસકોલાં તથા હરણને પણ પકડી પાડે છે. ભૂખ્યું શીયાગોશ પોતાનાથી બેવડા કદના પ્રાણી ઉપર હુમલો કરતાં અચકાતું નથી. અને મોટા કાળોતરા નાગને પણ લઇ ખાઈ જાય છે.

શીયાગોશ પાળવાનો અને તેને કેળવીને કામ લેતાં જોવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું. તેઓ ચિત્તાની માફક જ કાબૂમાં કરી શકાય છે. અને એક વખત હળી ગયા પછી તો પાળેલી બિલાડીની માફક આપણી પાછળ પાછળ ભમે છે. તેને જ્યારે શિકાર ઉપર છોડવું હોય ત્યારે બન્ને હાથથી તેડીને શિકારવાળી જગ્યાએ લઇ જવામાં આવે છે. અને હાંકામાં નીકળતા ખરગોશને જોઇ તેનો પાછળ મૂકી દેવાથી આપણે તેને છુટેલું જોઈએ અને પછી તે ખરગોશને પકડીને બેઠું હોય તે જ જોઇએ. આ ઉપરથી રહેજે વિચાર આવી શકશે કે તેની ગતિનું માપ કેટલું હશે!

કબુતરનો ઘેરો ચણવા ઉતર્યો હોય અને શીયાગોશને તેના ઉપર છોડયું હોય તો તેની વીજળીક ત્વરામાં તે બેઠેલાં ચાર પાંચ કબુતરોને રોકી લે અને તેઓ પાંખો વીંઝી ઉડે તે વખતે કૂદી કૂદીને ચાર પાંચને રોકી લે છે. તેનો ઉછલો કૂદકો આઠથી દશ ફીટનો થાય. આવી અજબ ચપળતા અને ગતિ જોવાને રાજા મહારાજા બહુ આગ્રહ રાખતા, અને એટલે જ પ્રાણીઓને કેળવનાર કસબીઓની કદર હતી.

આમાં એક હકીકત રસપ્રદ દેખાય છે તે એ કે બિલાડીઓ તો ઘણી જાતની થાય છે પણ તેમાં શીયાગોશની પાછલા પગની બનાવટ ચિત્તાને ઘણી રીતે મળતી આવે છે. આમાં તેની બીજી ખુબી એ છે કે તેની આંખ અને પગ બન્ને જાણે એક સાથે કામ આપતા ન હોય! તેમાં તેના પગનાં તળિયા તો જાણે જમીનને બરાબર પકડવા માટે જ સર્જ્યાં ન હોય? જ્યારે બીજી નાની અને મોટી બિલાડીઓના પગ વધારે નરમ હોય છે.

તેઓ બે થી ત્રણ બચ્ચાં જમીનમાં ખોદેલાં ધાન અને પોલાં વૃક્ષોના મૂકે છે.

★

દુન્યવી ડહાપણ

ઇવાન ટર્ગનેવ

અનુ. શિવશંકર પ્રા. શુકલ

એક ખાઈ બદેલા ઠગે મને એક વખત કહ્યું હતું કે શત્રુને ખૂબ જ થકવી નાખવો હોય અથવા નુકસાન પહોંચાડવું હોય તો તમારા પોતામાં જે ખોડ કે દુર્ગુણ તમને દેખાતા હોય તેનો જ આશ્રય લઇ તમે જ એની નિંદા કરવા માંડો, તમે તમારી જાતે ખૂબ ગુસ્સો બતાવો અને નિંદાના ઢગલામાં દાટી દો. શરૂઆતમાં લોકોને તો એમ લાગશે કે તમે એ દુર્ગુણથી મુક્ત છો.

અને બીજી વાત એ બનશે કે સાચા ક્રોધનો તમે ઉપયોગ કરી શકશો....અને તમારા પોતાના અંતરાત્માના ઠપકાને પણ માર્ગ મળશે.

દાખલા તરીકે જો તમે બેવચની હો તો તમારો શત્રુ અચોક્કસ વિચારનો છે એવી એની નિંદા કરો.

"જો તમારા લોહીમાં જ ખુશામત કરવાની વૃત્તિ હોય તો એ ખુશામતીઓ છે, સંસ્કૃતિ અને સમાજવાદના વખાણ કર્યા કરે છે એમ જણાવી દો."

"અને વળી કોઇ એમ પણ કહે ખુશામતખોરોની ખબર લેનારાઓનો એ ખુશામતીઓ હતો?" મેં ઉમેર્યું.

"શા માટે નહિ! ઠગે કહ્યું.

બલિરાજાનો દેશ!

પ્રબોધ ચોકસી

આપાટ ભૂમિ ગુજરાતમાં રહેનારને મલબાર વિસ્મય વિમુગ્ધ કરે એમાં કશી નવાઇ નથી. ભૂમિ, વનસ્પતિ, મનુષ્યો, ભાષા, સંસ્કાર, રીતરિવાજ બધું જ ગુજરાતથી જુદી જાતનું. કહે છે કે રામથી હારીને પરશુરામે પૃથ્વી છાંડી ત્યારે પોતાને વસવા આ ભૂમિપટ્ટી એમણે સમુદ્ર પાસેથી જીતી લીધી. કોઇ મલબારનું પિતૃત્વ વિશ્વામિત્રને નામે ચઢાવે છે અને કહે છે કે ત્રિશંકુને ઇંદ્રે સ્વર્ગમાં ન પેસવા દીધો તેથી ખીજાઇને વિશ્વામિત્રે નવી સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું. એ આ મલબાર! સમાંતર વિશ્વ સરજતાં વિશ્વામિત્રે નારિયેળ બનાવ્યાં અને માત્ર જીવ મૂકવાની વાર હતી નહીં તો હજી આજે યે એ વિશ્વામિત્રી નારિયેલ માનવો સામે આપણે જીવસટોસટની લડાઇ કરતાં હોત! મલબારમાં બલિરાજાનું માન અને મહત્ત્વ ભારે છે. અમારો શેખરન્ જ્યારે પોતાના પ્રાચીન મહારાજા "મહાબલિ"નું વર્ણન મારી પાસે કરતો ત્યારે એની ઉદારતા, દાનશૂરતા વગેરેની મોટી પહોળી વાતો કરતાં એના લંબગોળ ચહેરામાં વિસ્ફારિત ડોળા, ફુલેલા ગાલ તથા બૃહદ્ ઓષ્ટનું અત્યંત અધિગમન વગેરે દૃશ્યમાન ફેરફાર કરતાં. મલબારીઓ એ મહાબલિના સ્મરણમાં આજે પણ અહોભાવપૂર્વક "વિષુ"ના તહેવારો ઉજવે છે.

કહો ન કહો, ક્રોધર્ષિ વિશ્વામિત્રે બનાવી તેથી કે પછી દાનવરાજ બલિની ભૂમિ હોય તેથી, પણ આ ભૂમિ ગુજરાતીઓ માટે પણ છે વિચક્ષણ! ગુજરાતીઓ પોતાને પોષતી એ ભૂમિમાતાના અન્નનો ઓડકાર ખાતાં ખાતાં પણ એની નિંદા કરવાનું ચૂકતા નથી. કહે છે કે આ ભૂમિ જ શાનપી છે. "नुपूरम् चैव जानामि" કહેનાર પવિત્ર લક્ષ્મણજી પણ આ પ્રદેશમાં પગ રાખતા મતિભ્રષ્ટ થયાનું એ કિંવદંતિ પ્રચારકોની પોથીમાં નોંધેલું છે! એકવાર જેણે મલબારનું પાણી પીધું એને ત્રણ વાર ફરી ફરીને ત્યાં આવેજ છૂટકો એવો તો માયાવી પ્રભાવ ત્યાંના પાણીનો મનાયો છે. "મુંડુ" અને "મુદરાળી" (મુદ્રાવાળા-!) તરીકે ઓળખાતા ગુજરાતીઓ એકવાર મલબારી સમાજમાં ખૂબ માન પામતા હશે. દાનવીર શેઠ નાગજી અમરસી તો ચાલુ મલયાલી ભાષાની કહેવતમાં પણ મઢાઇ ગયા છે. પણ આજે જન સામાન્ય તો ગુજરાતી માટે "પરદેશી શોષક" એવો ખ્યાલ ધરાવે છે, અને ગુજરાતીઓ પણ એ પારકા મુલકમાં જઇ સ્થાવર મિલ્કતો જમાવી હજી પણ "ગુજરાતી જ" રહેવાની ભૂલ કરી રહ્યા છે.

મલયાલી સમાજનું બંધારણ જોઇ શરૂમાં તો ભારે નવાઇ લાગે. એ રિવાજોને આર્ય કહેવા કે દ્રવિડ કે પછી સંકર એ કઠણ છે. અહીંની મૂળ પ્રજા વન્ય માનવોની હતી. એમની પણ કોઈક સંસ્કૃતિ જરૂર હતી. મલબાર સાગરકાંઠાનો મુલક છે. પ્રાચીન મિસર અને સુમેર સાથે એને વહાણવટાંનો સંબંધ હતો. મિસર ક્રિટ અને સુમેરમાં મલબારનું ઇમારતી સાગ મળી આવ્યું છે! મુન્શી એક જગ્યાએ પ્રાચીનતમ વેપારી પ્રજા ફિનિશિયનોને આર્ય-શામનો સંકર ગણાવે છે અને બલિરાજાને પણ મધ્યપૂર્વના પ્રાચીન દેશોમાં થઇ ગયેલો ગણાવે છે. મહાબલિની પૂજા કરતી મલબારીઓના પૂર્વજો આ પ્રાચીન દરિયાખેડૂ મિશ્ર આર્ય-શામ પ્રજા અને એ તરફના બલિનું કેટલું રક્ત ધરાવતાં હશે? ખેર! એ કલ્પનાને આંબે એટલાં આપણાં ભેજાં ઊંચાં ન પહોંચે તોયે એટલું તો ખરું કે જૂના જમતની સાગરખેડૂ પ્રજાઓ અને ઉત્તરમાંથી આર્યોએ હાંકી કાઢેલા દ્રાવિડોની મિશ્ર પ્રજા પોતાની પચરંગી સંસ્કૃતિ આ સમૃદ્ધ વન્ય પ્રદેશો પર પાથરીને પડી હશે. ઋષિ અગસ્ત્યે વિંધ્યને આડો પાડી ઓળંગ્યો અને દક્ષિણના દ્રાવિડ પ્રદેશોમાં આર્ય સંસ્કૃતિની જ્યોતિ ફેલાવી એક શસ્ત્રહીન, રક્તહીન ક્રાંતિનો તણખો મૂક્યો. તમિલનાડ (નાડન્દેશ) સૌ પ્રથમ જીતાયો. ત્યાંથી પશ્ચિમઘાટ ઓળંગી આર્ય દ્રાવિડોના મિશ્ર સંતાનો કેરલમાં પ્રવેશ્યા. આદિવાસી પ્રજાના ધર્મ અને રાજકારણ બંને પર એમણે બુદ્ધિ અને યોજનાથી પ્રભુત્વ સંપાદન કર્યું. કદાચ આર્ય મિશનરીઓનો એ છેલ્લો વિજય હશે; કારણ એ મિશનરીઓએ નંબુદ્રી

બ્રાહ્મણોનો ઉત્સાહ આજે પણ આખા હિંદના બ્રાહ્મણોમાં પ્રખરતમ છે. કહે છે કે વેદનું ઉચ્ચારણ તો નંબુદ્રીનું. અને બ્રાહ્મણ ધર્મના પુનરુદ્ધારક શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પણ કેરલના બ્રાહ્મણ કૂળે આપેલા તો! આજે પણ "નંબુદ્રી" (મૂળ અર્થમાં મંદિરના મુખિયાજી) મલયાલી સમાજમાં સંપત્તિશાળી જમીનદારો છે. વસાહતી બ્રાહ્મણોએ પરસ્પરના ભૂમિ અને પૂજાના અધિકારોના ઝઘડા ટાળવા એક વિચિત્ર પ્રથા ચાલુ કરી છે. મલબારના ગામડાંઓમાં ફરતાં મેં મોટા જબરજસ્ત "ઇલ્લમો" અને "નંબુદ્રીઓ"—જમીનદારો જોયા ત્યારે ત્યાંના એક અછૂત અમલદાર ગોવિંદનને પૂછ્યું, "આ જમીનો વારસામાં વહેંચાતા વહેંચાતા નાની નાની કટકાતો કેમ ન થઇ?" એણે જવાબ આપ્યો તે સાંભળી હુ આશ્ચર્યથી ચકિત થઇ ગયો! કહે કે નંબુદ્રીમાં કેવળ મોટોભાઇ જ વિધિપૂર્વક આર્ય લગ્ન કરે છે. એટલે એક જ વેલો ચાલે. મેં પૂછ્યું, "ત્યારે નાનાભાઇઓ શું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહે છે? અહીં સાધુબાવા તો ઝાઝા દેખાતા નથી!" તો કહે. "હા મનાય તો એમ જ. પણ નાનાભાઇને બાવા નથી થવું પડતું "કલ્યાણમ્" (લગ્ન) ન કરે. બાકી કોઇ સ્ત્રી સાથે "સબંધન્" બાંધે એને ઘેર ન રહે અને સમાજના દેખતાં એને ત્યાં ન જાય, બાકી સંબધ પૂરા લગ્નના માહૅસ્થ્ય જેવો જ." "એમના સંતાનોનું શું?" તો કહે. "અમારે ત્યાં આ નામરો કેમ બધેજ બધા છે?" લગ્ન સંબંધના આવા ઢીલા પ્રકારથી અહીં વારસાનો હક્ક પુરુષના પુત્રને નહીં પણ એની બહેનના પુત્રને મળે છે. એ મલબારની "મરુમક્કતાઇ" એટલે કે "સહોદરી"ના "મગન" (પુત્ર)ને વારસો આપતી પ્રથા.

એક દિવસ અમારા એક કારકૂન રારીચને ઑફીસમાં આવતાવેંત મને કંકોત્રી આપી: "સાંજે ૬ વાગે મારા કુરિકલ્યાણમ્ (કલ્યાણમ્ એટલે લગ્ન) છે તો પધારશો." હુ વિચારમાં પડયો કે આ પ્રૌઢ ઉમરવાળો રારીચનને વળી આ ફરી પરણવાનું કયાં સુઝયું! મેં પૂછ્યુંયે ખરું. એતો હસવા લાગ્યો. કહે, "મુદરાળી હું કંઇ પરણ્યુતો નથી. આ કલ્યાણમ નથી કુરિકલ્યાણમ્ ખોટું ખોટું લગ્ન છે" એ વળી નવું. આ મલબારીઓ શું નાનાં છોકરાંની જેમ ખોટું ખોટું ઘરઘર રમતા હશે? સાંજે ભ્રમ ભાંગ્યો. જઇને જોઉં તો ઝળહળ પેટ્રોમેક્ષ બળે છે, ગ્રામોફોન સતત ઘોંઘાટ કરે છે, અને પડખેના ટેબલ પર "ક્રેશ—નારંગી, લેમન વગેરેની બાટલીઓ ફટાફટ ફૂટે છે. ઠઠારો નાના સરખા ગરીબ ઘરના માંડવા જેવો, પણ ના મળે કયાંયે કન્યા કે ગોર કે ચોરો! જાનૈયા આવે, બેસે, પીએ, ફૂંકે અને જતાં જતાં–બે, ચાર, પાંચ જેવો સબંધ–તેવા કલદારનો ચાલ્લો નોંધાવતાકને ચાલ પકડે! ખેલ ખલાસ થયો એટલે રારીચન મહાશયે રૂપિયા ગણ્યા ને કહે," મુદરાળી આ ઘર બેસી ગયું'તું તે રિપેર કરવુ છે. આટલા શુ થશે! જેવુ નસીબ!" કુરિકલ્યાણ એટલે લગ્ન વગરનો ચાલ્લો—સામાજિક લોન!

સરદાર વલ્લભભાઇની વીજળીવેગી નીતિને લઇને રાષ્ટ્રવાદી કેરલીઓ કોચિન, ત્રાવણકોર અને ઉત્તરના મલબાર જિલ્લાનું એકીકરણ કરી બનાવેલા "સંયુક્ત કેરલ"નું સ્વપ્નું હાથવેંતમાં આવેલું જૂવે છે. મૂળ ઝીમોરિનના મલબારને હૈદરઅલી અને ટીપૂએ જીતેલો. ટીપૂએ વૈનાડ–વૈતરીના સીધા દક્ષિણઘાટ પરથી મલબારની સમૃદ્ધ ભૂપટ્ટી પર ઊતારવા રસ્તો બાંધ્યો છે તે આજે પણ કલિકટ–માયસોરના મોટર રસ્તા તરીકે વપરાય છે, રસ્તે "સુલ્તાન્સ બેટરી" નામનું ગામ આવે છે તે ટીપૂના તોપખાનાની યાદ તાજી કરે છે. ટીપૂએ હાલના મલબાર જિલ્લાને જીતેલો અને ખૂબ મોટા પાયા પર ધર્મપરિવર્તનો કરેલાં. પરિણામે આજે જિલ્લામાં મોપલા ઉભરાય છે. અમે મશ્કરીમાં કહેતાં, "કલિકટમાં શુ જોવા જેવુ? કાગડા અને મોપલા! બેય સરખા ટોળે વળીને જ બેઠા હોય."

કલિકટથી કોચિન જતા જે દશ્યો જોવાં મળ્યાં છે એ સદા યાદ રહેશે. નાની નાની લીલીછમ ટેકરીઓ વચ્ચે હિલોળા લેતાં ભાતનાં ખેતરો; એમની કિનારી બાંધતાં ઊંચા નારિયેળ–સોપારીના વનો, અને હમણાં એ ઊંચે ઝોલો ખાતાં નારિયેળને બેટી પડશે

એવું લાગે એટલાં નીચે ઝળુંબતાં વાદળા; તેમાંયે ફરફર ફરફર વરસ્યાજ કરતી વર્ષા; એ બધું સમસ્ત ચિત્તતંત્રને એક નીરવ, પ્રશાંત ભાવલહરીથી તરંગિત કરી મૂકે. વચ્ચે વચ્ચે લાલ ખડકો પરથી વહેતું પીળું, ડહોળું પાણી અને "તોડ" (નહેરો)માં વાંસ ખોડતીકને સરસરાટ સરકતી જતી 'મંજીઓ" (છાપરાદાર હોડીઓ) જોતાં એમાં બેસી પડવા માટે દિલ તલપી રહે. પણ ગાડી તો આગળ ધપતી જ હોય. પેલા બે નારિયેળની કુંજોની વચાળે આવેલાં તરબતર ખેતરમાં માથે તોપીકોડા (ટોપી છત્રી) પહેરીને કેટલીય કિસાનબાળાઓ ડાંગરના ધરૂને ક્યારીઓમાં રોપે છે, તો વળી વચ્ચેવચ્ચે મુગ્ધભાવે ધસમસતી આગગાડીને અને અટપટા પોશાકોવાળા પરદેશીઓને જોઈ પોતાના મુંડ-ઉપરણાના સીધાસાદા સરળ કપડાં પર પ્રસન્ન થઈ ગઈ હોય તેમ હાસ્ય છાંટણા વેરતી બસ ઊભી જ હોય છે. ત્યાં વળી 'તોડ'માં 'મંજી'ને નારિયેળના 'રૂમડાં'થી છલોછલ ભરીને પેલો મોપલો ગીત લલકારતો વહ્યો જાય છે. સમૃદ્ધ વનશ્રી અને સરલ આલસ્યભર્યા માનવો એ બધું ચિત્તને પ્રસન્નતા અને ઉદ્વેગના દ્વિધાભાવે ઝૂલાવે છે.

આ પ્રકૃતિની છૂટે હાથે 'દીધેલી વન્યસંપત્તિ; અને આ આળસુ માનવીઓ!" આજે હાંડલીમાં છે ને! ક્યા બાત હે! આજે નથી જવું 'મંજી' ફેરવવા! જરા ઊંઘી લઉં!" નિસર્ગસંપત્તિના રત્નાકર સમા કેરલનું માનવબળ ચેતનથી થનગનતું બને તો ભારતને એના તેજાના ઇમારતી કાપડ અને દુર્લભ ફળફળાદિથી જગતભરમાં વિખ્યાત કરી શકે.

માનવતા

વિભિન્ન માર્ગે વહતાં પ્રવાહ
વર્ષા તણા, પુષ્ટ સરિત દેહ
ધારે નહીં, વિફલ થાય મેહ
રે સિન્ધુની વ્યર્થ સરિત-રાહ!

વ્યક્તિત્વના મેઘ અનેક નીકે—
કે વર્ણ, જ્ઞાતિ, મત, રાજ્ય, ધર્મે
નિષ્ઠાબળે મત્ત કરાલ ભીકે,
ઝમી જતાં સ્વત્વ, વિનાશ ક્રમે.

જ્ઞાતિકૂપે, વર્ણતલાવ ડૂબે
વ્યક્તિ, મતે ધર્મ ન, ધર્મ તારે,
રાજ્યો તરે લાલચ-બીક ડુબે,
નિષ્ઠા-દ્વિધા ચિત્ત સ્વતંત્ર મારે.

વ્યક્તિત્વ-વર્ષા વરસો, પ્રવાહ
માનવ્યતા-સિન્ધુ પ્રતિ વહાવ.

અનામી

જીવન અને ધર્મ*

રવિશંકર મહારાજ

જેલમાં મારો હાથ અકડાઇ ગયો. એવી પરિસ્થિતિ થઇ ગઇ કે હાથ ઊંચોનીચો ન થાય. એટલું જ નહિ ધોતિયું સુદ્ધાંય પહેરી ન શકાય. મને દવાખાનામાં લઇ ગયા. દાક્તરે મહિનો એક દવા કરી. આખરે કહ્યું: 'તમારી ઉંમર થઇ છે એટલે હવે નહિ મટે.'

મેં કહ્યું, 'મને પાછો જેલમાં મોકલી દો.'

'અરે! અહીં જ રહોને! સારો ખોરાક મળશે. સગવડ મળશે,' દાક્તરે કહ્યું.

'ના, મારાથી એમ ન રહેવાય.'

અને મને જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યો. બન્યું એવું કે પાંચ-સાત દિવસમાં જ મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. એક દિવસ મારા દીકરાએ વાત કરી કે આણંદમાં એક સંન્યાસી દવા આપે છે જુઓ, એની દવા લઈ જુઓ.

'સારું', જતાં આવતાં જોઈશ.'

પાંચસાત દિવસ પછી આણંદ જવાનો પ્રસંગ મળ્યો. એ સંન્યાસીને મળ્યો, તેણે મને કહ્યું. કાલે સવારે નાહીધોઈને આવજો'

બીજે દિવસે સવારમાં નાહિ પરવારીને હું તો ત્યાં ગયો. તેણે કહ્યું, ૐ બોલો.

મેં ૐ કહ્યું, અને તે સંન્યાસીએ એક સહેજ અમસ્થી દવા મારા મોઢામાં મૂકી, અને કહ્યું, 'હવે સાત દિવસ પછી આવજો '

હું ઘેર ગયો. સાંજ પડી સખત તાવ ચઢયો. હાથના દુખાવાની વાત જ ન પૂછો. રહેવાય નહી. આવું બે દિવસ રહ્યું. ત્રીજે દિવસે દુખાવો ઓછો થઈ ગયો. સાતમે દિવસે વળી પાછો નાહી ધોઇ પવિત્ર થઇને ત્યાં ગયો. ૐનો ઉચ્ચાર કરાવી તેણે એક બે ટીપાં દવા મારા મોંમાં મૂકી અને કહ્યું, 'લો આ બીજાં બે ટીપાં દવા. બે દિવસમાં પી જજો. હવે તમારે આવવું નહિ પડે.'

અને ખરેખર તેમજ બન્યું. ઘેર જઇને જોઉં તો પેલી દવા તો ઊડી ગયેલી. પણ એટલી એક ટીપા દવાએ પણ ભારે અસર કરી. ધીમે ધીમે મારો હાથ હાલતો થઇ ગયો. એ સંન્યાસી પણ ક્યાંય ચાલ્યા ગયા. મારે પણ વર્ધા ભણી જવાનું થયું. થોડી કસર રહી ગઇ. વરસેક પછી પાછું એ સંન્યાસીને મળવાનું થયું, એમણે મને પૂછયું, 'કેમ સંપૂર્ણ મટી ગયું ને?'

મેં કહ્યું, 'ના. સહેજ દુખાવો રહી ગયો છે.'

'એવું તો ના બને,' એ સંન્યાસીએ આત્મશ્રદ્ધાથી કહ્યું. 'તમે દવા તો બરાબર લીધી હતીને?'

'લેવી તો હતી, પણ ઘેર જઇને જોયું તો શીશીમાંથી દવા ઉડી ગઇ હતી.

સંન્યાસીએ કહ્યું, 'સારું ત્યારે, કાલે મારે ત્યાં જમવાનું રાખજો.' બીજે દિવસે હું એમને ત્યાં ગયો. જાતે રસોઇ કરી ખૂબ પ્રેમથી મને જમાડયો. એક સહેજ અમસ્થી દવા મારા મોંમાં મૂકી. અને પગે લાગી મારા હાથમાં એક રૂપિયો દક્ષિણા મૂકીને કહ્યું, હવે આપનું બધું દરદ ચાલ્યું જશે.'

મેં કહ્યું. 'અરે દવાના પૈસા તો મારે આપવા જોઇએ. આ તો તમે દક્ષિણા આપો છો?'

સંન્યાસીએ ભક્તિભાવથી કહ્યું. 'આપ બ્રાહ્મણ ને?'

*સર્વોદય નિમિત્તે પૂ. કાકાસાહેબ બોચાસણ વલ્લભ વિદ્યાલયમાં આવ્યા હતા તે દિવસે સાંજે ગંગાબહેનના મકાનની ઓસરીમા રવિશંકર મહારાજ અને કાકાસાહેબ પોતપોતાના ધર્માનુભવોની વાતો કરી રહ્યા હતા. તે વખતે મહારાજે આ પ્રસંગ કાકાસાહેબને કહ્યો હતો)

★

ઈતિહાસનો અસ્તાચળ

ચંદ્રભાઇ કા૦ ભટ્ટ

શિવનેરીનો કિલ્લો હવે થોડાક દૂર રહ્યો હતો. પોતાની અંગરક્ષક ઘોડેસ્વાર ટુકડીને દોરતો સિંહાજી જીવ બચાવવા નાસતો હતો.

એની સાથે એક ઘોડે ચડીને શસ્ત્ર સજીને નાસતી હતી. પોતાના બાપ યાદવરાજની અવગણના કરીને એ સિંહાજીને વરી હતી. આજે આ બંને પાછળ મોત જેવો ક્રૂર બનીને યાદવરાજ પડયો હતો.

" દુઃખ ! " સિંહાજીએ થોડે દૂર અટકી ઉભેલા ઘોડેસ્વારની અડોઅડ ઘોડો લીધો.

" ના, દુઃખ નહિ...કાંઇ નહિ " બોલતા અટકી પડેલા ઘોડેસ્વારે કપાળ પરનો પરસેવો લૂછયો અને ધડકી ઊઠેલા માથાપરની લટો દબાવી.

" આપણા રસ્તાનો તો જાણે અંત જ નથી " એણે સિંહાજી પર નિરાશ નજર નાખી. ઘોડા પર ઢગલો થઇને ઢળેલો પેલો સ્ત્રીનો દેહ કંપતો હતો.

" દુઃખ ! " પાછું પેલાએ પૂછયું

" દુઃખ નહિ...કાંઇ નહિ " બોલતી ઘોડેસ્વાર યુવતી ટટાર થઇ. એની છાતી જોરથી ઉછળવા લાગી એણે પાસેના ઝાડ તરફ હાથ લંબાવ્યો "પોતાનું ઈંડું ગોઠવવાનો માળો પામનારી કોઇ પંખિણી કેવી સુખી હશે ! " એ એક માળા તરફ જોઇ રહી અને વિકરાળ હસી.

" પેલાઓ આવી પહોંચે છે ! " ઘોડેસ્વાર રક્ષકોમાંનો એક ઉતાવળો લગામ ખેંચતો આ બંનેની વચમાં ઘોડાને કૂદાવતો આવ્યો.

" યાદવરાજ આવી પહોંચે છે...! આટલામાં જ છે...! તો તમે નાસી છૂટો—સિંહાજી ? એ મારો બાપ તમારો દુશ્મન છે...અને મારો પણ " પેલી બાઇ બબડી.

" અને તું ! " હડીબર ઘોડાની લગામ ખેંચતો ને શ્વાસ થંભાવતો સિંહ સમજી શકયો નહિ

" મારી ચિંતા ન કરો ને તમે નાસી છૂટો, સિંહ, હું અહીં જ રહીશ...મારાથી હવે આગળ વધી શકાય એમ નથી...મને પ્રસવવેદના થાય છે. "

" અને હું નાસી છૂટું ? "

" હા, ઉતાવળા થાવ, સિંહ...હમણાં તમારો દુશ્મન, મારો બાપ આવી પહોંચશે તો..."

" તો શું હું—. " સિંહાજી કંપી ઉઠયો, "મને તરવાર ચલાવતાં નથી આવડતી ? "

" તમે નહિ સિંહ...પણ હું...મારે મારા બાપ પર તરવાર ચલાવતાં મરવું નથી...મારે જીવવું છે... મારે મારા બાપને શરણે ગયા વિના જેનું મેં રણવગડે રઝળતાં પણ જતન કર્યું છે તેને મારે આ આપણા શિવનેરની છાયામાં—વને પ્રસવવા જીવવું છે."

" પણ...? "

" મને કંઇ નહિ થાય સિંહ તમે..."બોલતી જીજી ચીસ પાડી ઊઠી અને સિંહાજીએ બૂમ પાડી, " ભલે એમ...મારા અંગરક્ષકો તારા સાથમાં સોંપીને હું..." બોલતા સિંહાજીએ ઉતાવળા હુકમો આપ્યા અને એણે એક ન સમજાય તેવી વિહ્‌વળ નજર જીજી પર નાખીને ઘોડાની લગામ ખેંચી. જીજી એક ખડક પર ચઢીને નાસી જતા સિંહ અને તેની ટુકડીઓને ન દેખાય ત્યાં સુધી દેખી રહી. એની અનિમીષ નજર જાણે આસમાનમાં કોતરાઇ ગઇ. એનું નિશ્ચલ બનેલું શરીર ખડકમાં કોતરાઇને જડાઈ ગયું હોય તેવું દેખાયું.

એક ભયાનક શાંતિમાં બધું ગરકાવ થઈ ગયું, અને એ શાંતિમાં પથરો પડે તેવો કોઇએ અવાજ ફેંકયો " દુશ્મન..."

અને પેલી ખડક પરની પ્રતિમા બોલી ઊઠતી હોય તેવો વિકરાળ અવાજ સંભળાયો " મારો બાપ... એમને અહીં આવવા દો અને તમારી તરવારો મ્યાન કરો. "

અને પછી મોગલોનો સરદાર જાધવરાજ પોતાના જમાઇ દુશ્મન સિંહાજીને પકડવાની ઉલટ પર ઉછળતો આવી પહોંચ્યો. એણે દૂરથી થોડાક અંગરક્ષ-

કોથી વિટળાયલી ખડક પર ઊભેલી રણચંડીની છબી દેખી. એ એક પળવાર વિચારમાં થંભી ગયો અને બીજી પળ એણે ઘોડાને છલંગ મરાવી ખડક તરફ હાંકયો.

"હું...હું..." યાદવરાજ ધ્રૂજી ઉઠયો.

"હું જ...હું તમારા દુશ્મનની સ્ત્રી..." ખડકપરથી અવાજ આવ્યો.

"નીચે આવ દિકરી..." યાદવરાજ મહાત થઇને લથડતો હોય તેવો તરવારને ટેકે થંભી રહેવા ઘોડા-પરથી ઉતર્યો અને ખડકપરથી ઉતરેલી જીજીએ પિતાનાં પગમાં પોતાની સમશેર મૂકી અને બોલી "ચલાવો તરવાર...હું હારી છું...અને તમારા દુશ્મનની પત્ની છું."

"ના, ના...બેટી મારો જ પરાજય થયો છે—પણ..."

"શું?" જીજા છલકાતી આંખે જોઇ રહી.

"મારી સાથે આવી..."

"ના, ના..." જીજાની નજરમાં નવું તેજ સખત બન્યું.

"હું જીવતી નહી આવું."

"પણ તારી મા...!"

"અને મારો બાપ ..!", જીજાની આંખમાંથી કેસરીયાં ઝર્યાં.

"તને ખબર છે તું..." યાદવરાજે બૂમ પાડી.

"ર હું...અને ખબર છે કે હું વીરની બેટી—વીરને વરીને મારે આખર કાળે શું કરવું તે શીખી છું."

"તો તું નહિ આવે?"

"કયાં?"

"સિંધખેડ."

"મારા દુશ્મનને ઘેર નહી જ—પેલો દેખાય છે તે શિવનેરનો કિલ્લો...એ ડુંગરમાળમા મારું ઘર છે, પિતાજી."

"તારે ત્યાં જવું છે ને!" બોલતો યાદવરાજ ગળગળો થઇ ગયો અને આંખના ખુણા લૂછનો બોલ્યો,

"તો જા બેટી...અને હું પાછો જાઉં છું...મારો અહીં પરાજય થયો છે." બોલતા યાદવરાજે ઘોડાની લગામ ખેંચી. પાછી નિશ્ચયથી બનેલી જીજા દૂર દૂર દોડયા જતા ઘોડેશ્વારો તરફ જોઇ રહી અને ઝંખાતા પડછાયાઓ પર નિરાશ નજર લંબાવતી બબડી... એમ ગયા .અને એમ સિંહ પણ...સિંહ કહે છે કે એ પરાજ્ય પામ્યા ..એક પતિ બીજો પિતા...એક નિઝામશાહીનો વફાદાર ને બીજો મોગલશાહનો નિમકહલાલ ..અને એ નિઝામને એને...થી ખબર કોણ હાયું...કોણ જીત્યું...હું જનેતા થવાને ઉંબરે ઊભેલી કંઇજ સમજતી નથી. જાણે...એટલું જ કે હું હારીછું...શું બાપ શું...બેટા...અંદર અંદરનાં આવા લોહી રેડાયા જ કરવાનાં હશે અને ત્યારે આ મહા-રાષ્ટ્રનું ને એ દિલ્હીનું કેવું કમભાગ્ય ઘડાવાનું હશે! હું જ...મારા આવતી કાલે આવવાના ફરજંદની જનેતા...હું જ હારી છું" બોલતી એ માથે હાથ દેતી પાસેની શિલા પર બેસી પડી.

એનું દુઃખ દારૂણ બન્યું. એની વેદના વધી પડી. હિંદ ધરતીપર પડેલી જનેતા વિકરાળ કાળથી વિવશ બની ભાન ગુમાવી રહી. અને આખો ખડક હાલતો લાગ્યો. એને ભયાનક સ્વપ્નના પડછાયા ઉભરાતા દેખાયા. એક એનો પિતા હતો...એક પતિ હતો. હિંદ–ભોમ પર એ બ ને લાખોનું લોહી વહા-વતા, મહામારીનાં પરા ખેલતા હતા.. એની વિવશ નજરમાં મોટો કોલાહલ સંભળાયો. જાણે એ આ મહામારીની વચમાં હાથ ઉંચા કરીને ચિત્કાર કરતી હતી પણ એને સાંભળવાની સંહારના પડછાયા ના પાડતા હતા અને એ ભાન ગુમાવતી હતી

× × ×

"પણ હું છું કયાં!" બોલતી જીજા શિવનેરીના કિલ્લાના એક ખંડમા બહાવરી જાગતી હતી. એની પથારીમાં એનું તાજું જન્મેલુ બાળક જાણે પડેલા

રોણાનો અવાજ કરીને એની જનેતાને જગાડતું હતું. જાણે સ્વપ્ન જોતી હોય તેવી જીજા પૂછતી હતી, " અને એ...? "

" ગયા " જવાબ વિષાદથી ભરેલો બોલ્યો અને જીજાએ બૂમ પાડી, " એ શું? કોણ ગયા—હેં! "

" બાપા......અને સિંહાજી મહારાજ..."

" બંને ગયા. એમ ને... ! " એ પથારીમાં બેઠી થઇ. એની પડખે પડેલા બાળકને માથે હાથ ફેરવતી બબડી. " બંને ગયા ...બેટા, તું આવ્યો ત્યારે બંને ગયા...એક નિઝામની વફાદારી કરવા અને બીજો મોગલાઇની નિમકહલાલી સાચવવા...બન્નેએ હિંદની ધરતી પર વરસોથી માંડેલા લોહી રેડવાના સંગ્રામોના એ બે હાથાઓ...એક એની દીકરીને તરછોડીને અને બીજો એના દીકરાને મૂકીને..."

" પણ બા તમે આમ જ કર્યા કરશો તો...? "

" તો શું? " જીજા નિસ્તેજ નજર નાખતી રણભૂમિએ એને ખોળે મૂકેલા ફરજંદને દેખી રહી.

એવા શિવનેરીના કિલ્લામાં ઘણા દિવસો વહી ગયા. પછી આ માતા અને બાળકને લેવા સિંહાજીના એક વૃદ્ધ કારભારી નામે દાદા કોંડદેવ આવીને આ માતા અને બાળકના ખબર પૂછ્યા અને કહ્યું " સિંહાજીએ મને આપ બન્નેની સંભાળ..."

અને એક વિકરાળ હાસ્ય શિવનેરીના કિલ્લામાં ખંડમાં ઉભરાવતી જીજા બોલી રહી, " મારી સંભાળ! ભલે આવ્યા દાદાજી...પણ દાદા કોન્ડદેવ તમારા રાજા... "

" કોણ સિંહાજી? " દાદાએ વિચિત્ર નજર નાખી નીચું જોયું.

" હા, વિજાપુરના બાદશાહના રક્ષેલા રાજા ફરી પરણ્યા...? "

" હા, બાઇ..." દાદા નીચું જોઇ રહ્યા. પછી થોડીવાર કાંઇ કાંઇ બોલ્યું નહિ અને દાદા ચાલ્યા ગયા.

એ વાતને ચાર વરસ વીતી ગયાં હતાં. દાદા હવે ખરેખર એ બંનેના દાદા બની ગયા હતા. દાદા બન્નેને સાથે મોટી મોટી પુરાણી ઇતિહાસની વાતો કરતા હતા. અને દાદાનાં સાથળ પર બેસીને શિવ અણિયારી નજરને દાદાના કપાળમાં પરોવતો, વીરતાની વાતોને પોતાની ઊગતી જીવન રેખાઓમાં જડી દેતો પૂછતો હતો, " અને પછી? "

" તે તો મેં કહી દીધું શિવ! " દાદા દેખી રહેતા, શિવની માતા મુંઝાતા દાદાના ચહેરા પર આનંદથી ઢાંપી રહેતી અને પછી દાદા કહેતા, " અને લવ અને કુશ...એના બાપનો ઘોડો કચકચાવીને બાંધી દીધો. "

" એની માને વનવાસ કાઢનાર બાપ ને? "

" હા, હા, હા... " અને પછી દાદા અને જીજા જોરથી હસી પડતાં.

× × ×

આ વાતને વરસો વીતી ગયાં હતાં. અને શિવાજી રાજાએ રાજગઢમાં ગાદી કરી હતી. દક્ષિણનો મોગલ સુબો જયસિંગ દિલ્હીના પાદરમાં મરણ પામતો હતો અને શિવાજી પર યુદ્ધ ચલાવવા જશવંતસિંહ નીકળી ચૂકયો હતો ત્યારે બે સાધુઓ રાજગઢનાં કમાડ ખખડાવતા હતા. સાધુના વેશમાં શિવાજી ભાગી આવ્યો હતો. અને પછી રાજગઢની રાજમાતા જીજીબાઇના ચરણમાં નમન કરતો શિવ કહેતો હતો " હું પાકો આવ્યો છું, મા! " અને શિવાજીને બન્ને હાથની પકડમાં જકડી દેખી રહેલી જીજા શિવ અને તાનાજીને માથે હાથ ફેરવતી આનંદના અતિરેકથી ગદગદ બોલી, " આવ્યો પાછો, શિવાજી રાજા. "

" શિવાજી, રાજા નહિ " શિવાજી બોલી રહ્યો.

" રાજા કેમ નહિ! મોગલાઇને મહાત કરીને આવેલો તું શિવ...? "

" કારણ કે રાજામાં પ્રાણ હોઇ શકે છે ગુણ નહિ, અને ગુણ વિના માનવતાનું બંધારણ બાંધી શકાય નહિ તે મને સમજાયું છે. એવું બંધારણ હવે એક કદમ આગળ પહોંચેલા ગોરાઓના બંધારણ સામે......ટકવાનું નથી. "

"અંદર આવ અને એ બધું ભૂલી જા! રામદાસ સ્વામી તો તારે રસ્તે નથી ઉતરી ગયા ને!" જીજાએ એને બેસર્યો.

"ના,—હું સૂરત પરથી પસાર થયો ત્યારે મેં ખાત્રી કરી કે અંગ્રેજોએ પોતાને ત્યાં રાજાને ટિંગાવી દીધો હતો ને સભા સરકાર...સ્થાપી હતી તેનો કોઈ અર્થ હતો જ."

"તો રાજા રામ અમરયા થઈ ગયા--?"

"તેની મને ખબર નથી"

"પણ રાજા વિનાનો તે કોઈ દેશ કે રાજ હોય કે શિવ? તું અંદર આવ ને આરામ કર—હજુ ઉંબરો તો ઓળંગતો નથી ત્યાં તને પાછું..."

અને પછી માતાની હુંફમાં શિવાજી શાંત થયો... પછી પાછી એની નજર વીતી ગએલા ભુતકાળની ભાળ કરી રહી.

એક સંગ્રામ વીતી ગયો હતો. કિલ્લાઓ ગયા હતા, અને પ્રદેશો તો હતા જ ક્યાં તે? વીતી ગએલા તબક્કા પર શિવાજીએ મીટ માંડી અને લડવૈયા! થોડાક બચી ગયા હતા પણ ઘણા બધા બાકી હતા. આસપાસની સંહારાઈ ગએલી ગ્રામ જનતાઓ એ યાદને ભૂલીને પાછી ખેડતી હતી, કર ભરતી હતી.

પણ પાછું શિવનું નામ રણહાક બનતું હતું, પાછા રૂઝાયલા ઘા બખતર પરતા હતા. શિવ જીના શુરાતનનાં લોકગીતો ગુંજતો લોક ચહેરો પાછો કસુંબલ બનતો હતો.

અને, વશ્કર. તો. હતું જ. પાછા. શિવરાજના. સરદારો ભેગા થતા હતા. જંગલ જંગલ પર, નદી-નાળાં પર, ડુંગર માળ પર...પાછા શિવાજીના નામના પડા બજતા હતા.

પાછી નવી ચોકીઓ પથરાતી હતી. રાજગઢને ફરતી મસલતો ચાલતી હતી અને નવા ઉત્સવોની મશાલો સળગતી હતી.

અને શિવનો પ્રાણ પાછો ઊડતો હતો, પાછા જૂના આકારના ઓળા હથિયાર ધરીને એને હાંસતા હતા. શિવાજી રાજા પાછો મહારાજાધિરાજને ઘણી ખમા પર ખુશખુશાલ લાગતો હતો. આવતી કાલનો ઉજાસ પાછો એને વીતી ગએલી ગઈ કાલના રામ રાજ્યોની કવિતા પર બેસીને પાછો આવતો દેખાતો હતો. શિવ પાછો રાજા થશે એવી અંતરની દુવા જીજાને બહાર જાગી ઊઠતી દેખાઈ. ત્યારે નવા સંગ્રામનો નવો વ્યૂહ દોરતી સંગ્રામ સમિતિમાં શિવાજીને તાકીદનું તેડું આવ્યું.

અને માતાના ખંડમાં આવીને એણે પૂછ્યું "એકાએક કેમ બોલાવ્યો માડી!"

અને જીજાએ ઊભી થઈને બારી ખોલી નાખી. "પેલો સિંહગઢ," જીજાએ નિશાન તાકતી હોય તેવી નજર ફેંકી.

"હા" શિવાજી આકાશમાં સિંહગઢની રેખાઓ દેખી રહ્યો

"મારે એ જોઈએ હમણાંને હમણાં" માડીએ વેધક નજર નાંખી અને શિવાજીએ તાનાજીને તાબડતોબ બોલાવ્યો. શિવાજીના મહાસામંત સાથીએ આવીને કામ પૂછ્યું.

'પેલો સિંહગઢ" શિવાજીએ બતાવ્યો, અને ઉમેર્યું, "આજે કોઈ મરાઠો જીવતો નથી જે... એને મુગલોના હાથમાંથી......"

"એક છે!" તાનાજી કિલ્લાને માપતો હોય તેમ દેખી રહ્યો, એની નજર વંકાઈ, "હુકમ આપો" એ બબડ્યો, તમે મને જીવતાને પણ ભૂલી ગયા?

"હમણાં જ" શિવાજીએ હુકમ આપ્યો. અને તાનાજીએ રજા માગી. જીજાએ વીરનાં ઓવારણાં લીધાં ને આશિષ દીધી, "ભવાની તારી રક્ષા કરો."

"હવે તને સિંહગઢ પાછો મળશે જ' શિવાજી તાનાજીના નિરધારને હવામાં દેખતો હોય તેમ બોલ્યો, અને ઉદાસ થઈ ગયો હોય તેમ જીજા તરફ દેખી રહ્યો.

પછી બીજા દિવસની રાત સુધી ભારે નજરથી શિવાજીએ સિંહગઢની દિશામાં દેખ્યા કર્યું. પછી

વહેલી સવારે એક દૂતે આવીને કહ્યું "સિંહગઢ મળ્યો મહારાજ પણ..."

"સિંહ ગયો!" શિવાજી હતાશ થઇને આસન પર બેસી ગયો.

પણ સિંહગઢ પરથી પાછો પડો બન્યો. પાછાં દક્ષિણ પરથી રણતૂર ઊડયાં, પાછા મરાઠાઓના પાણીદાર તોખાર પર વિજલવેગી યોદ્ધાઓ સ્વાર થયા. પાછાં છાપામાર વ્યૂહનાં સંચલન વિશાળ બન્યાં.

અને મોગલાઈ પાછી પડી. દક્ષિણનાં કમાડ પર શિવના સંત્રીઓ બેસી ગયા. સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળ પર શિવની ચોકીઓના દીવડા પેટાયા.

સંગ્રામેજંગનો તાનાજી રણહાક બનીને ગરજતો થયો. પાછી પંદર હજારની સેના મોગલાઈના દોલતખાના જેવા સુવર્ણનગર સૂરત પર ચઢવાની તૈયારી કરી રહી.

× × ×

ત્યારે સૂરત આખું શણગારાયું હતું. સૂરતનો મોગલ સૂબો સૂરતની સોનેરી છબી પર રૂપના અંબાર મઢતો હતો, કારણ કે ઔરંગઝેબની બહેન રોશન અહીં સૂરત બંદરને દેખવા આવવાની હતી.

રોશનના આવવા પહેલાંની રોશની સૂરતના કલેવર પર ઝબકી પડી હતી. રોશનની સ્વારી દેખવા સૂરતનાં નરનારીઓ ઉમટયાં હતાં. શ્વાસભેર ચહેરા દૂરદૂર ટાંપી રહેતા હતા. હૈયે હૈયાં અડતાં હતાં. નજર પાછળ નજરો ઉત્સુક બનીને ઉભરાતી હતી, સૂરતની ઇમારતો પરથી, રસ્તાઓ પરથી નરનારીઓ ને યુવાન-યુવતિઓ લચી પડયાં હતાં.

દિલ્હીના શહેનશાહની એ સહોદરા, દિલ્હીના રાજકારણની એ હુશિયાર અભિનામિશ્ર સૂરત દેખવા આવી પહોંચી હતી.

"એ...આવે...રોશનઆરા!" ચીનાઓ, ફ્રેંચો, અંગ્રેજો, વલંદા અને ફિરંગી વેપારીઓ એને નજરાણાં ધરવાના હતા. કલ્યાણના નાસી આવેલા એને અરજ ગુજારવાના હતા. કોંકણપટ્ટીમાં અંગ્રેજી કોઠીમાંથી અંગ્રેજી વેપારીઓને ચાંચીયા કહીને ગીરફતાર કરવા માટે અને અંગ્રેજી અખાડાને ડાકુઓના "હોમ" કહેવા માટે અંગ્રેજી કોઠીનો સૂરતનો પ્રમુખ હેન્રી રેવીંગટન રોશનઆરાને મરાઠાઓ સામે ફરિયાદ પેશ કરવાનો હતો.

એની રોશનઆરાની સ્વારી સૂરતના રાજમાર્ગ પરથી સરવા માંડી હતી. આસ્તે આસ્તે લહેરાવાની ત્યારની શાહી ચાલતી ઢબ હતી. એની આગળ શાહી રસાલો હતો. રસાલાનો સાજ સોનેરી પાલવોથી મઢેલાં મખમલ અને રેશમથી ઝાકઝમાળ હતો. મુગલ ઇના ઝંડાધારીઓ ઊંચા પડછંદ ને જાજરમાન જળહળતા હતા. મોગલાઇ શહેનશાહતનાં રૂપકો પર બે અજગરો, બે સુવર્ણ મચ્છો, સોનેરી તુલા અને મદોન્મત વટ હુકમમાં ઉચકાયા હોય તેવા બે બાહુઓ ચિતરાયા હતા. સૌની આગે તો સૂરજ પર પડછાયો પાડતો તરાપ મારતો સિંહ હતો.

અને પાછળ અનેક જાતનાં અત્તરો અને ફુલોથી મઘમઘતી રોશન સોનાની અંબાડીમાં એક બહ્રી હાથી પર સ્વાર થઇ હતી. અંબાડીની આસપાસ સોનેરી સાંકળોથી લટકતા સુવર્ણ કળશોમાંથી ઘંટારવ મધુર બનીને વહેતા હતા. અંબાડીની છત ઝાકઝમાળ રેશમની ગુંથણીથી ઓપી ઊઠી હતી. ગોઠણભર થયેલી રૂપવતી ગુલામ યુવતીઓ મોરપીંછના પંખાઓ અભિનયથી હલાવતી વાયુ ઢોળતી હતી. અને આ ધન્ય ગણાતા બહ્રી હાથીની બંને બાજુ પર પાણીપંથ ઘોડેસ્વારો સત્તાના પડકાર જેવા થનગનતા હતા. અને પાછળ સાઠ હાથીઓ રોશનની સખીઓને દાસીઓને, અને પરિચારિકાઓને ઝુલાવતા હતા. ભપકો ભવ્યતાની ટોચ પર ચઢયો હતો, દમામ પૂરબહારમાં બહેકી નીકળ્યો હતો. આ બધાના આઘાત જેવી સૂરતની ગરીબ જનતાનો જુવાળ એકેએક શાહી નારીમાં પૃથ્વી પર ઉતરી ચૂકેલી પરીઓના અમાનુષ પડછાયા દેખતો તાજુબ બનતો હતો.

સૂરતનું બંદર ધન્ય બનતું હતું. સૂરત બંદરગાહનો વેપારી મહાજન અહોભાવના અનુરાગ વહાવતો હતો. સૂરતની શ્રીમંતાઇ લળીલળીને રોશનના દરતા પર કુરનીશ બજાવતી હતી.

અને રોશન એ બંદરગાહને ધન્ય બનાવતી મક્કા જવાનાં શાહી જહાજના તૈયાર ઝૂલતા કાફલા પર પલાણતી હતી. એ બંદરમાંહે માલના ઢગલા દેશ-દેશમાંથી ઠાલવ્યા હતા અને અહીંથી દેશ દેશાવર પહોંચાડયા હતા. એ બંદરગાહનાં સોનું ઉલેચતાં પાણી પરથી એકલાખથી વધુ સોના મહોરો માલના દાણ તરીકે મુગલાઈ સુબો દર વરસે જમા કરતો હતો. આજે એ બંદરગાહને, એ માલ મિલકતની આવજાવ કરનારા શાહેજહાંની ફરજંદ રોશન, પાવન કરતી હતી, અને એ સુવર્ણ નગરના ઉંબરાને પાવન કરતી એને મક્કાના દરવાજો કહીને માન આપતી ઉપડી જતી હતી.

ત્યારે ત્યાં સુરતના બંદર પરથી નદીના ઝડપી વહેણ પર જોઈ રહેતા, રસ્તા પગ ટહેલતા સ્વારી જોવા આવેલા થોડાક મરાઠા ખેડૂતો, થોડાક ભીખારીઓ, થોડાક વેપારીઓ સ્વારી ગયા પછી પણ સુરતના રસ્તાઓ પર રખડયા કરતા હતા અને અંગ્રેજી, આરબ અને વલંદા વહાણોને દેખવા જતા હતા, માલના ઢગલા પર ભૂખી નજરો નાખતા, રસ્તાઓના વળાંકોને યાદ કરતા. આ સુવર્ણ નગરની માહિતિ યાદ કરતા ખુશ થતા અંદર અંદર કહેતા હતા, અહીં રોજનાં એક સો જહાજો લાંગરેલાં હોય છે, રોજ રોજ માલના ઢગલા ઠલવાતા જાય છે. દેશી પરદેશી વેપારીઓની કોઠીઓ નાના નાના કિલ્લાઓ જેવી હોય છે. અહીંનો એશઆરામ અકરાંતીયો હોય છે, રસની રેલમછેલી ઉછળતી હોય છે..."

અને પછી થોડા જ દિવસમાં સ્વારી જોવા આવેલા એ સેંકડો સુરતમાં જ મજૂરી કરતા રહી પડતા હતા અને થોડાક સુરત પરથી પસાર થએલી મુગલાઈ સ્વારીની વાતો કરવા જતા રહેતા હતા.

અને સુરતની સોનેરી છાયા પર એક બીજી સ્વારી નીકળવાની તૈયારી કરતી હતી. એ સ્વારીની નજર શ્રીમંતાઈ પર ઠરી હતી, સુરતમાં વટાવાતી હુંડીઓ પર હતી. સુરતના મહાશ્રીમંતોના આરામગાહો પર એ સ્વારી આવવાની હતી. એ સ્વારી સુરતની શ્રીમંતાઈના બે બળદ જોડેલા દેદીપ્યમાન રથોમાં પડદા કે ઘુમટા વિનાની પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે વિહરતા અને વાટિકાઓની છાંયથી શિતળ બનેલા મહાલોમાં વસતા વેપારીઓની આવક જાવકના હિસાબ લેવા નીકળતી હતી, અને સુરતના શ્રીમંતોએ બાંધેલા ઉદ્યાનવાસોમાં ઉતરવાની હતી, મખમલ પાથરેલાં દિવાનખાનાંને દેખવાની હતી નાના મોટા હોજથી ઓપતી વાટિકાઓના ફળ ખાવાની હતી, સુરતના દોલતમંદોએ દાખવેલાં ભવન પર ભવનનાં છજાં અટારીઓ પર ચઢવાની હતી.

એ સ્વારી અહીં વસતા વેપારી રાજાઓની ખબર લેવા આવતી હતી. એ સ્વારી અહીંના શાસનમાં મુખ્ય એવા સુરતના સુબાની, અને શહેર રક્ષણ શાસનની તાકાત માપવા આવતી હતી. એ સ્વારી સુરત નગરના મુગલાઈ ચોકીયાત દળના સેંકડો ઘોડાઓ, ત્રણસો હાથીઓ અને હજાર રક્ષકો પર સ્વારી કરતી હતી.

અને પછી એક સમીસાંજે સુરત બંદર ગાહ-પરથી રણશિંગાં ફૂંકાયાં, સુરતના બુરજો પરથી નગારાં રણકી ઉઠયાં. સુરતની વેપારી કોઠીઓએ બ્યુગલો વગાડયાં, સુરતના રસ્તા પરથી શાહી ફરમાનનાં નગારાં વાગતાં, સુરતનાં નગરજનોને હુશિયાર રહેવાની હાકલ કરી રહ્યાં.

સુરતના ઘરઘર પર વિકરાળ બનીને અફવાઓ ઊડતી હતી, "સુરત પર શિવાજી ચઢયો આવે છે રાતોરાત આવી પહોંચે છે."

અને સુરતના વેપારી રાજાઓની હામ ફાટી ગઈ, સુરતનો મુગલ સુબો કિલ્લામાં દાણોપાણી ભરાવીને અગાઉથી જ અંતઃપુર સાથે ભરાઈ બેઠો, સુરતની કોઠીઓના વેપારી રાજાઓની શાહી દમામના ઠઠારાની નકલ કરતી, ગુલામ છોકરીઓ પાસે પંખા નંખાવતી, પાલખીઓમાં લહેરાતી ફરતી સ્વારીઓ થરથરતી પાછી ફરીને કોઠીઓમાં પેસી ગઈ. અંગ્રેજી કોઠી પરનો વાવટો ચકલીની પાંખની ઊડતી છબીવાળો નમી પડયો. બંદરગાહ પર ઝૂલતાં આરબ

જહાજોના બહાર કઢાયલા માલ પાછા વહાણને તળીએ ભરાવા લાગ્યા. ચીનથી ખાંડ, ચા, અને ત્રાંબુ લઈને આવેલું ચીની જહાજ પાછું વાળવાની તૈયારી કરી રહ્યું, સીઆમથી અને સુમાત્રાથી સોનું અને હાથીદાંત લાવેલા જહાજ કંપી ઉઠ્યાં. વલંદાનાં ઝવેરાત અને તેજાના લઈ જવા તૈયાર થતાં વહાણોની તૈયારી અધવચમાં અટકી પડી. ફ્રેંચ કોઠીનાં 'મોનસ્યોરો' પોતા સિવાયના બધા દાગીના દાટવાની દોડાદોડી કરવા લાગ્યા.

ચાર હજાર ઘોડેસ્વારોની સ્વારી સુરત પર ઊડતી આવી પહોંચી. ચારહજારની પીઠમાં કેટલાંએ ખાલી ઉંટ ઉતાવળમાં આવી પહોંચતાં હતાં. ગાડાંઓની લંગાર લાંબી થતી જતી હતી. ૧૬૬૪ ના પાંચમા દિવસના મંગળવારની સવારમાં સુરતનાં કમાડ ખુલી ગયાં અને શિવાજી એના લડવૈયાઓની આગલી હરોળમાં સુરતના રાજમાર્ગ પર ખુલી તરવારની તેજધારા ચમકાવતો દાખલ થયો.

અને બુધવારથી શનિવાર સુધી શ્રીમંતોના આવાસો, વેપારીઓના કોઠારો અને દુકાનો અને કોઠીઓ લુંટાઈ પછી મોટાઓની મહોલાતોમાં કોઈએ આગ મૂકી અને જેવું દિવસે હતું તેવું જળહળતું બનેલું નગર ભડભડાટ રાતભર સળગ્યા કર્યું. એવા ધૂમાડાથી ઊભરાતા દિવસો અને આગથી ઊભરાતી રાતો સુરત નગર પર સમસમી ઊઠ્યાં, પછી કિલ્લામા ભરાયલી મુગલી હકુમત પર તોપો ગરાડી ઊઠી અને કિલ્લો પડ્યો, અને લુંટાયો. પછી બંદરગાહ પર મરાઠાની ચોકીઓ બેસી ગઈ અને જહાજ ખાલી થયાં. ધનદોલતથી લદાયલાં ઉંટોની લંગાર ચોકી યાત દળો સાથે કલ્યાણ તરફ વહેવા લાગી.

પછી શિવાજીએ "ટોપીવાળાઓ"ની અંગ્રેજી કોઠીની અને "મોનસ્યોરો"ની ફ્રેંચ કોઠીની મુલાકાત લીધી. વલંદાની કોઠીની માવજત કર્યા પછી આરબ અને આફ્રિકન વેપારીઓની કોઠીઓ ખખડાવી જોવામાં આવી. પછી અંગ્રેજી કોઠીને દરવાજે એક અંગ્રેજ હેટ ઉંચકીને બોલ્યો, "શિવાજી રાજા! ... આપને અરજ', અને શિવાજી અંગરક્ષકો સાથે અંદર ગયો. ઓહો પોતાનાં માણસોને અંગ્રેજી બંદુકો અને બે તોપો અંગ્રેજો પાસેથી ભેટ તરીકે લઈ જવા ફરમાવ્યું અને સર જ્યોર્જ ઓક્સિનડન નામના સૂરતની કોઠીના અંગ્રેજી પ્રમુખ સાથે હાથ હલાવ્યા, "અંગ્રેજી હોંગ..." શિવાજી મોટેથી હસ્યો.

"જી. નહીં શિવાજી રાજા...એ તો ચીનનું અમારી કોઠીઓનું ચીનાઓએ પાડેલું નામ—"

અને શિવાજી પાછો હસ્યો, તો તુમ ભી રાજા હો...વેપારી રાજા..."

અને ઓક્સિનડન બોલ્યો, "રાજા નહિ... હમારા દેશમાં રાજા બીલકુલ નહિ...હમને ઉસકો ફાંસી દે દીયા"

"તુમને?" શિવાજી અચંબો પામી જોઈ રહ્યો, "ઔર "તુમ...યહાં તો રાજાકી સાથ પ્રેમ...?"

— "હમ નહિ...હમસબ...હમારી સરકાર ઔર હમારા વેપાર યહાં રાજાકી સાથ બહોત પ્રેમ કરતા હે."

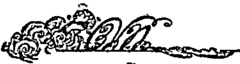
"ઔર...!" શિવાજી સમજી રહ્યો.

"ઔર રાજા નહિ, તુમારે દેશમેં...યે હો સકતા હે?"

અને પછી ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થએલો શિવ ઘોડા પર ચઢયો અને ચીની વેપારીઓની મુલાકાત લેવા કાફલો ઉપડી ગયો. આખી વાટ શિવાજીના માથામાં પેલો વિચાર ઉપર તળે થયા કર્યો, "ઔર રાજા નહિ...સભા...સભા કરકાર."

એણે મુગલાઈને મહાત કરવા માંડી હતી, મુગલાઈ શહેનશાહને પરાજય પમાડવા નીકળેલો આ મરાઠો રાજા જાણે નહિ સમજતો મહાત થતો વિચારતો હતો, "ત્યાં બસ રાજા જ નહિ..."

પણ રાજગઢ પર શિવાજી મહારાજની તાજપોશીની તૈયારીઓ આરંભાઈ ગઈ. રાજમાતા જીજા-

બાઈની એ ઝંખના હતી એ જીવન્ત ઝંખનાને જીવતી જોવા એ વૃદ્ધ માતા પોતાની એંશી વરસની જીવનદોરીને ખેંચી રાખતી હતી.

એ દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. સિંહ, વાઘ અને હાથીઓની પ્રતિમાઓ વચ્ચે રાજમહાલના વિશાળ ખંડમાં એક ઊંચું સિંહાસન ચણાઈ ગયું. એ આસન પર ઝવેરાતના રંગોની રોશન છાયાઓ વધારે ઓજસ્વી બની. એ જ ખંડના એક સિંહાસન પર વૃદ્ધ માતાનો પનોતો દિકરો રાજવી બનીની તિલક લેવાનો હતો. વૃદ્ધાએ કલ્પી હતી તેથી પણ વધારે ગૌરવભરી તાજપોશી આજે રાજગઢમાં નિર્માતી હતી.

એક હજાર બ્રાહ્મણો એ તાજને અચળ રાખવા અનેક મંત્રોચ્ચારને ગોખતા આવી પહોંચ્યા હતા એ તાજને અભિષેક આપવા બનારસથી બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગંગાભટ્ટ જાતે પધારવાના હતા, અને એક લાખ મહેમાનોની માવજત કરનારા તાજપોશીના રજવાડી ઉતારા તૈયાર થઈ ગયા હતા.

એટલે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૬૭૪ ના જૂનનો છઠ્ઠો દિવસ જાણે ગજગઢ પર આવીને જ થંભી ઊભો. છાસી વરસની વૃદ્ધ માતાને રાજ આસન પર ચઢતા પહેલાં શિવાજીએ નમન કર્યું.

પછી બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞો સળગાવીને આહુતીઓ આપી મંત્રોચ્ચારથી રાજગઢ ગૂંજી ઊઠયો. ભક્તોએ ભજન ગાયાં. ચારણોએ કંઠને મુક્ત બનાવીને જયકાર ગજવ્યા.

અને શિવાજીએ આસન પર બેસવા કદમ ઉપાડ્યો.. એક સાથે અનેક તોપોના અવાજ બરાડી ઉઠ્યા.

તાજપોશી ખતમ થઈ.

ઉત્સવના થાકથી થાકયો પાકયો શિવાજી રાજા જીજા સાથે બેઠો હતો. માતાનો અવાજ ધીરો બોલ્યો, "તું તણાતો જ ગયો ...સાધુ થવા એકથી વધારેવાર છટકયો છતાં તું તણાયો જ ગયો..."

"મને તેનો શોક નથી માતા...મને સાધુ થવામાં પણ જંપ નહોતો વળવાનો...પ્રાણ સાથે ગુણને જોડવા શું કરવું તે રામદાસ પણ કહાય નહિ જોઇ શકયા હોત...મને તેમણે એ કહ્યું નહિ...પણ આ સંગ્રામની ઝડપોમાંથી સમજી શકયો છું કે સલ્તનત કે રાજામાંથી માનવતા નથી નીકળવાની. મોગલાઇ તો પડી સમજ પણ એને પાડનાર મરાઠાશાહી પણ...!" શિવાજી બબડયો.

"શું ?" જીજા વિહ્વલ બનીને દેખી રહી.

"તેની મને ખબર નથી...એટલી જ ખબર છે કે ત્યાં દરિયાપારના દેશમાં રાજા નથી, સભા સરકાર છે." અને શિવ ભયંકર વ્યથાથી ભાવિમા દેખતા મથતો હોય તેવો નિશ્ચલ દેખાયો અને એની અનિમીષ નજર જોતી છતાં દેખતી ન હોય તેવી અભાવ બનીને દેખી રહી. એની જીભ પરથી શબ્દો ટપકતા સંભળાયા,

'હું આ ભેટ સ્વીકારૂં છું...એ જ એક માર્ગ છે ..શહેનશાહતનો વિનાશ...રાજાઓ અને રજવાડાં પછી...'

પણ જાણે એ આગળ દેખી શકતો ન હોય તેમ ચૂપ થઇ ગયો.

અને પછી વહી જતાં એ વરસ પર રાજદંડ ધરતો, સંગ્રામ ખેડતો શિવ કયારેક ઉદાસીન બની જતો, કયારેક કોઈ ઝાડીમાં એકલો જતો રહેતો, કયારે કોઈ કલકલતા ઝરણામાં પડછાયો જોવા મથતો કંઈક ખોવાઇ ગએલું શોધતો હોય તેવો દુઃખી દેખાતો હતો.

ત્યારે તાજપોશીને ટાંકણે બ્રાહ્મણોના આશીર્વચન પછી, મિત્રોની શુભેચ્છાઓ પછી, નજરાણાં અને ભેટના ઢગલા પછી એક ધન્ય દિવસે એક અજબ જેવી ભેટ આવી. સ્વામી રામદાસે તે મોકલી હતી.

એ પોટલીમાં શિવાજીને સાદર કરવાની ભેટ તરીકે ધૂળનું ઢેફું હતું, થોડાક કાંકરા હતા અને ઘોડાની લાદ હતી.

એ દેખતાં વૃદ્ધ માતાની આંખોમાં રોષ ઉભ-

રાથે. એ દેખતા બ્રાહ્મણોએ એના ઉચ્ચ અર્થો ઘટાવવાની પંડિતાઇ ઉચ્ચારી.

એકલા શિવાજીએ શાંતિથી કહ્યું, "એ તો રૂપક છે અને ભાવિની આગાહી છે." અને એ ભાવિમાં દેખતો હોય તેમ ભૂતને યાદ કરી રહ્યો, "ઘણીએ વાર મારી સામે રામદાસની એક જ વાત દેખાતી રહી છે...અમારી પ્રાણની બધી છોળોમાં, ધસારાઓમાં ગુણ નહોતો......એટલે ગુણવિનાનાં પ્રાણની ઝડપનાં કમઠાણમા તણાતો જતો હું કયાં ?... છેવટે મારા જીવનની તમામ ઝડપના સંગ્રામે શું આપ્યું ?...આ તાજ ને આ દંડ! રામદાસનું કહેવું હું સમજું છું... બાદશાહત...સલ્તનત દંડ ધરી શકે છે, ગુણ નહિ...તો પછી કિલ્લાઓનાં કમઠાણ કાંકરા બની જશે...સંગ્રામની અશ્વશક્તિઓ પાછળ છાપાં ચપાશે, ને સર કરેલા પ્રદેશો જેવી ધૂળની ચપટી...પણ હું તણાયે જ ગયો."

પછી થોડીવાર સુધી નિરવ શાંતિ પથરાઇ ગઇ. અને વરસો વીતતાં ગયાં.

જીજાબાઈનું વૃદ્ધ કલેવર જંપતું હતું, ત્યારે રાજગઢ પર ચોકી કરતી વૃદ્ધ માતા નજર મીંચતી હતી.

ત્યારે પાછો મરડાવ થતો શિવ કહેતો હતો, "એણે જ મને પ્રાણના ટપલા મારી ડુંગરા પરથી હિલોળ્યો હતો. એણે મારામાં જીવન વેગને ધક્કો મારીને લગામ ખેંચાવી હતી...અને આ રાજગઢની પેલી તાજપોશી પર મને બાંધ્યા પછી એ ગઇ છે ત્યારે આજે..." બોલતો એ શુન્યમાં દેખી રહેતો હતો.

"આપ ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ..." એના અષ્ટ પ્રધાનો એને આશ્વાસન આપતા હતા અને ખડખડાટ હસતો એ કહેતો હતો, "પણ ગુણ કયાં?... રાજમાં પ્રાણ રહી શકે છે...ગુણ નહિ...જેને જીરવીને માનવતા-જીવતી રહી શકે તે ગુણ મને જડયો નહિ" "તો રામ જેવા રાજાઓ..."

"મારા જેવા જ હશે ને...! અને પછી એ રાજવીઓની સમશેરનાં તેજ ખુટી જાય તો પછી તો ખંડેરો જ બાકી રહે ને...કિલ્લાઓના કાંકરા...પ્રદેશોની ધૂળ અને અશ્વોની લાદ...મારી પાછળનાં ખંડિયેરોમાં મને ગુણવિહોણી તરવારોનાં ધીંગાણાં ખખડતાં સંભળાય છે...ને તેમાં આ સંભાજી ને તે રાજારામ...ને તમે સૌ..."

એમ ઘણીવાર એ ઉદાસીનતામાં ગરકાવ બનેલો કોઇ અજ્ઞાતમાં ઉતરી જવા મથતો અને એમ કરતાં ૧૬૮૦ની સાલનો એપ્રિલ મહિનો આવી પહોંચ્યો.

શિવાજી મરણ પથારી પરથી મોતને દેખતો નિશ્ચળ પડયો હતો. કયારેક કયારેક એની નિસ્તેજ બનતી નજર કંઇક દેખી રહેતી, કયારેક એના ધીમા શબ્દો સંભળાતા હતા. છેવટનાં પાવન કરતાં વિધિવિધાન જેને આવતાં હતાં તેવા એક મહા પંડિતને પોતાની પથારી પર નમેલો દેખતો શિવ પૂછતો હતો: "તમે મને મારાં પાપોમાંથી મુક્ત કરી શકો છો?"

મહા પંડિતની જીભ વિકટ પ્રશ્નની પરીક્ષામાં મુંઝાઇ પડતી હોય તેવી ચાલાક બની લથડી, "તમે પાપ? શી વાત-શિવરાજ!"

મેં જીવનના આરંભથી અંત સુધીમાં મહારાજા કે સુલતાન બનવાનો લીધેલો રસ્તો પાપી હતો...તે હું જાણું છું..." બોલતી એની વાણી વિરામ પામી રહી. એની નજર સંકેલાવાં માંડી, એની ડોકમાં છેલ્લા પ્રાણની ઘુમરી મરડાઈ ગઇ.

પછી પંડિતોએ અને દરબારીઓએ એના કલેવરને એક પાલખીમાં ગોઠવ્યું. પછી મહારાષ્ટ્રની જનતાએ એના પર ફૂલ વરસાવ્યાં. મહારાષ્ટ્રનો ઝંડાધારી પછી જે પર્વતમાળ પર પ્રાણના ઝંઝાવાત મચાવતો ઘૂમ્યો હતો તે જ પર્વતમાળના ખડકો પર રચાયેલા અગ્નિસંસ્કારમાં શમી ગયો ત્યારે ૧૬૮૦ ના એપ્રિલનો ત્રીજો દિવસ સંધ્યાનાં ખંડિયેરોનાં છાયાચિત્રો પાછળ આથમી ચૂકયો હતો.

દિગંદેશ પર ફરવા નીકળેલા ઇતિહાસના સૈકાઓ જાણે પાછા હટીને અસ્તાચળ પાછળ સંતાતા હતા.

★

બળવડી દક્ષિણા

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

કાઠિયાવાડના એક ગામડામાં ગાળેલા બિનજવાબદાર બાળપણનાં રમૂજી સ્મરણો

આથમતો પહોર હતો. દિ આથો. સીમમાં ચરેલાં ઢોર આનંદમાં ઘેર પાછાં ફરતાં હતાં. પાંચેક વાગવાનો સમય થયો, ને નિશાળના ઘંટનો રણકાર થયો. વર્ગમાં મકમકતી દોટ મુકતાં બાળકો શાળામાંથી બહાર નીકળવા માટે ધસારો કરવા લાગ્યાં. હજી તો ગુજરાતી નિશાળ અરધી પણ ખાલી નહિ થઈ હોય એટલામાં અંગ્રેજી શાળાનો ઘંટ વાગ્યો.

ગામડાની અજડ વાણી વચ્ચે ભાંગ્યા તુટયા અંગ્રેજીનાં ગોખી રાખેલાં વાકયોનો મુક્ત કંઠે ઉચ્ચાર કરતા જટિયાની મેં અને ગદલે નિશાળની ઊંચી પેઢલી ઉપરથી બૂમ સાંભળી: એલા એય! તમે ઓલ્યા લીંમડા પાસે 'વેઈટ થાજો આઇ એમ કમિંગ.'

ગુજરાતી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનું આ વાક્ય આશ્ચર્યથી સાંભળ્યું, એ બોલતાં બોલતાં જ ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતાં જટિયાને લાગ્યું કે પોતે કંઇક એથી પ્રતિભા પાડી શકયો હતો.

હું, ગદલ, જટિયો અને નન્યો. આ અમારી ચંડાળ ચોકડીને બીજી અંગ્રેજીમાં પ્રવેશ કર્યાને હજી પંદર જ દિવસ થયા હતા. પહેલી અંગ્રેજીમાં આવીને ચાર એ બી સી ડી શીખ્યા પહેલાં જ અમારા શિક્ષકે વર્ગમાં કામચલાઉ બોલી શકાય એટલાં અંગ્રેજી વાકયો ગોખાવી નંખાવ્યાં હતાં. આ દસ બાર અંગ્રેજી વાકયોએ અમારી ભાષામાં ઘણો 'ઈગ્યાબ' આણ્યો હતો! ગુજરાતી નિશાળ સુધ્ધાંથી પસાર થતી વેળ સીનિયર ટ્રેન થએલા શિક્ષકોને વર્ગો લેતા જોઈ, તેમને સંભળાવવા ખાતર પણ અવાર નવાર એવાં વાકયોનો ઉપયોગ અમે સામસામા કરી નાખતા અને કેવોક વટ પડે છે, તે ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતા.

બંને નિશાળોમાંથી છુટેલા વિદ્યાર્થીઓની ભીડ વચ્ચેથી જટિયો 'અરે, પ્લીઝ ગિવ મી વે' એમ અંગ્રેજીમાં શિષ્ટાચાર સહિત ધક્કા મુક્કી કરતો ઝપાટાબંધ લીંમડા પાસે આવી પહોંચ્યો. વચમાં ઉતાવળમાં આવેલા કેટલાક નાના છોકરાઓની સ્લેટ અને બાળપોથીઓ તેણે ઉડાડી નાખી હશે, તેની તેને જરાએ પરવા નહોતી.

જટિયો જરા હાંફી ગયો હતો. પણ મારી બાજુમાં ગદલ સાથે નન્યાને પણ જોઈને તે વધુ આનંદમાં આવી ગયો. અને પછી આગળ પાછળ નજર ફેરવી ખાનુ અગત્યની વાત હોય એમ ધીમેથી બોલ્યો, 'કાલે ગામમાં ઘેરઘેર શુકલ કાંઇક કહેવા ફર્યો હતો. તને કાંઇ ખબર છે?' અમે નકારમાં ડોકાં ધુણાવી આતુરતા પૂર્વક આંખો વિકસાવી.

'આજ રાતે કસાણપર અને લાખણકાથી કણબીની ચાળીસ ચાળીસ કન્યાઓ પરણીને જવાની છે. એટલે દક્ષિણા લેવા જવા માટે ત્યાંથી પટેલીયાઓએ કહેવડાવ્યું છે.' કોઈ શિકારને જોયા પછી જેવા શિકારી કુતરાના કાન ચપળ બની જાય છે, એવી રીતે મારા અને ગદલના કાન ચપળ બની ગયા.

'કેમ જવું છે ને?' જટિયાએ જવાબ માગ્યો. 'અરે એમાં વળી પૂછવાનું શું હશે? નિશાળમાં તો રોજ ભણવાનું છે જ ને? આવા પ્રસંગો કાંઇ રોજ રોજ આવે છે? ચાલ, એલા ગદલા, તું મારે ત્યાં, જમીને જલદી આવજે. અને જટિયા તું નન્યાને લઇને દિ આથમ્યે ભરવાડિયે દરવાજે એભલવાળા હનુમાને પહોંચી જા. ત્યાં અમારી વાટ જોજે.'

સાંજ પડવા આવી હતી, થોડું થોડું મોં સુજણું જ હતું. બાડિભંજન મહાદેવના બાવાનો શંખધ્વનિ સંભળાતો હતો. ગામના સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણના છોકરાઓ ટોળાબંધ ભરવાડિયા દરવાજા તરફ ઝપાટાબંધ ચાલ્યા જતા હતા. આછી આછી ચાંદની પ્રકાશવા માંડી હતી. અને એના પ્રકાશમાં એભલિયા હનુમાનના ઓટલા ઉપર ઊભો રહીને જટિયો અમારી રાહ જોતો હતો.

કસાણપર અને લાખણકા અમારા ગામથી બે માઇલ દૂર હતાં. એની સીમમાં લાળી કરતાં શિયા-

ળના અવાજ શિયાળાની ઠંડી રાતમાં અમારા ગામમાં સ્પષ્ટ સંભળાતા. ભરવાડિયે દરવાજે ઊભાં ઊભાં લાખણકાના પાદરમાં સળગતી તાપણીનો પ્રકાશ પણ ચોખ્ખો જોઇ શકાતો. ગામમાંથી દક્ષિણા લેવા જનારા લગભગ બધાજ નીકળી ચૂક્યા હતા. બાકી અમે ચાર જણા જ રહ્યા હતા.

રાત પડતી હતી અને વખત પણ થઇ ગયો હતો. અમે પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા એવામાં કલ્યાણપર અને લાખણકાના પાદરમાં ભૂંગિયો વાગતો સંભળાયો ને સૌના કાન ચમક્યા. ચારે જણાએ ઝડપથી ચાલવા માંડયું. આછી ચાંદનીમાં રસ્તો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. અને તેની બંને બાજુએથી તમરાનો અવાજ વાતાવરણ જમાવતો હતો. થોડેક જતાં બે રસ્તા ફાંટયા. એક કલ્યાણપરનો અને બીજો લાખણકાનો.

'બેમાંથી કયે ગામ જઈશું?' ગદલે પ્રશ્ન કર્યો.

'વધારે દક્ષિણા મળે ત્યાં જ તો.' જટિયો બોલી ઊઠયો.

બંને ગામમાં સરખી જ કન્યાઓ પરણતી હતી. કોણ ક્યાં વધારે દક્ષિણા આપશે તે કેમ નક્કી થાય? એ તો નસીબની જ વાત હતી. અંતે લાખણકાનો રસ્તો પકડયો. અરધોક ખેતરવા ચાલ્યા હોઈશું એટલામાં મેં ઊભે મોલ ચરતા એક ટારડા ઘોડા તરફ ગદલનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જટિયા અને નન્યાને કેડીએ જ ઊભા રાખીને અમે બંને ખેતરમાં પડયા. મેં ગળે વીંટેલું ફાળિયું ટારડાને ગળે બાંધ્યું અને ગદલે પાછળથી પૂંછડું આમળ્યું. માંડ માંડ ખેંચીને તેને કેડી ઉપર લાવ્યા. જટિયો, નન્યો અને ગદલ ત્રણે જણા એક બીજાનો ખભો પકડીને ટારડા ઉપર બેસી ગયા. સૌથી આગળ ગદલ બેઠો. ટારડાને ગળે ફાળિયું બાંધ્યું હતું. એની લગામ કરીને ગદલે મોઢેથી ડચકારા મારી હાંકવાની શરૂઆત કરી. અને ત્રણે જણાએ પગની એડીઓ ઠોકવા માંડી. મેં પાછળથી પૂંછડું આમળવા માંડયું. ચારે જણાએ આવી રીતે તારોરો કર્યો ને ટારડું ભડકયું; પાછલા પગની લાત ખાતો માંડ હું બચી ગયો. ટારડું કૂદ્યું. એટલે ગદલ જટિયો ને નન્યો ત્રણે ઉછળી પડયા! ટારડું ગરમ થઇ નાસવા માંડયું, પણ ફાળિયાની લગામ ગદલના હાથમાં જોરથી પકડાઈ ગઇ તે કેમ છટકે?

વિચાર એવો હતો કે ટારડા ઉપર બેસીને એકદમ લાખણકા પહોંચવું અને ત્યાંથી જો સારી દક્ષિણા ન મળે તો ટારડા ઉપર જ સ્વારી કરી ત્યાંથી કલ્યાણપર પહોંચવું! પણ ટારડાએ તો હઠ પકડી હવે શું થાય? એક વખત ગદલે અને મેં ટારડા ઉપર બેસી જોવા અખતરો કર્યો. ફરી પાછા બેઠા. આ વખતે તો એક બીજાને ચોંટી જ રહ્યા. ટારડું ગરમ થયું હતું એટલે બરાબર રંગમાં આવ્યું. અને પાછળ બેઠેલા ગદલે જાળ્યની કાપેલી લીલી સોટી ફટકારવા માંડી સોટીના ચમકારથી રંગમાં આવેલા ટારડાએ હઠ છોડી દીધી અને ચાલ બદલી. જટિયો ને નન્યો આ વખતે પાછળ દોડતા આવતા. વચ્ચે વચ્ચે પૂંછડું આમળતા હતા. ચારે જણા આનંદમાં–આવી ગયા. હેરાન થયા પણ કામ સુધરી ગયું. વારાફરતી સવારી કરી થોડી વારમાં તો અમે લાખણકાની સીમમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાદરે ટારડાને એક ઝાડ નીચે છુટું મૂકી અમે ગામમાં પેઠા. જોયું તો રામ મંદિરે ગણ્યા ગાંઠયા જ સાધુ ને બ્રાહ્મણો દક્ષિણા લેવા આવ્યા હતા. અમે ચારે જણા દરેક માંડવે ફરી વળ્યા. પણ વાતાવરણ જોતા લાગ્યું કે અહીં રોકાવામાં કસ નહોતો પરસ્પર મંત્રણા કરીને કલ્યાણપર જ જવું એમ ઠરાવ્યું. પણ હવે સમય નહોતો. બંને ઠેકાણેથી રખડીશું તો માર્યા જઇશું એમ વિચારી દોડયા સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

ફરી પાછા ઝાડ પાસે આવ્યા. જોયું તો ટારડું પલાયન કરી ગયું હતું! હવે શું થાય? એક મિનીટ અંધારા ઝાડ નીચે ઊભા રહી અમે નિશ્ચય કરી લીધો કલ્યાણપરની સીધી કેડી પડતી મૂકીને અમે ખેતરમાં આડબીડ દોડવું શરૂ કર્યું. અને એ ટૂંકે રસ્તે થઇને કલ્યાણપરના પાધરમાં ઘારેલે વખતે જ પહોંચી ગયા.

અહીંનો દેખાવ ખૂબ ઉત્સાહપ્રેરક હતો. ગામ બહાર તળાવની પાળે સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણોનાં

ટોળાંએ અજબ જમાવટ કરી હતી. ચારે જણા એ ટોળામાં ભળી ગયા.

કાનના પડદા તોડી નાંખે એવા ઢોલની દાંડીના ધમકાર અને શરણાઇઓ તથા તૂરી સંભળાતી હતી. ભાંડ અને ભવાઇયાઓ ભલો બાપ, ભલો બાપ, ના અવાજ કરતા હતા, રાત પણ ધીમે ધીમે જામતી હતી. જટિયાએ દોડતા આવીને ખબર આપ્યા કે બરાબર રાતના બાર વાગ્યે કન્યાઓને વિદાય કરશે. ત્યારે તો હજી ઘણી વાર! બારના બે પણ વાગે! અમે નાહકના દોડયા! ટાઢ શીકોટા દેતી હતી. નાનાં નાનાં ધાવણાં છોકરાંઓને લઇને એની માવડે દક્ષિણા લેવા આવી હતી. આટલું મોડું થશે એવી કોઇને ખબરે નહોતી. કેટલાક તો દક્ષિણા લઇને ઘેર ગયા પછી વાળુ કરીશું એવા હિસાબે એમને એમજ આવ્યા હતા. બ્રાહ્મણના નાના છોકરાઓ ભૂખથી શોરબકોર કરતા હતા. કેટલાક સુઇ પણ ગયા હતા.

'આપણને તો ભાઇ ખરેખરી ભૂખ લાગી છે. આટલું મોડું થશે એવી ખબર જ નહોતી; નહિ તો વાળુ કરીને જ નીકળી પડત ને?'

'આ નાનાં છોકરાં પણ ભૂખે ટળવળે છે, ત્યારે આપણે શા હિસાબમાં?' ગદલે નિયમ મુજબ આંખ જરા ઝીણી કરી જવાબ આપ્યો.

એ ઝીણી આંખનો અર્થ હું પામી ગયો. અમારો નિશ્ચય થઇ ગયો. ઊભા થઇને જટિયા તથા નન્યાને ઇશારો કરી દૂર બોલાવ્યા. અને ચારે જણા ગુપચુપ તળાવની પાળ ઓળંગી ને ગામમાં પેઠા.

'નન્યા, તું ઠાકોરજીને ચોરે બેસજે. અમે હમણાંજ આવી પહોંચીશું. પણ જોજે અમારા આવ્યા સિવાય ખસતો નહિ. નન્યો બહાદુર ને ઠંડો. સાથે છૂપી પોલીસનું કામ પણ બજાવી શકતો. ત્રણે જણા એક પછી એક એમ છૂટા પડી કન્યાઓને માંડવે ઉપડયા.

લગભગ અડધા કલાકમાં તો અમને ત્રણે જણને ધોતલીની ફાંટ ભરીને આવતા નન્યાએ જોયા અને એ તો આભો જ બની ગયો. ગોળપાપડી અને કળીના લાડવાથી ત્રણેની ફાંટ ફાટફાટ થતી હતી. કન્યાને માંડવેથી હોશભરો પટલાણીઓ પાસેથી મેળવેલું આ ભાતું ચારે જણાએ ત્યાં જ જેટલું ખવાય તેટલું ખાધું અને પછી તળાવની પાળે આવી ભૂખ્યાં સૂતેલાં છોકરાંને ઉઠાડીને દરેકને વહેંચવા માંડયું. પટેલિયા તો દક્ષિણા વહેંચે ત્યારે, પણ ગદલાએ તો ગોળપાપડી ને લાડવા રાતના અગિયાર વાગ્યે તળાવની પાળ પર વહેંચવા માંડયા. થોડું થોડું દરેકે ખાધું અને તળાવનું પાલર પાણી પી શાંતિ પામ્યા.

રાતના દોઢેક વાગ્યાનો સમય થયો અને મશાલોનો પ્રકાશ ગામ બહાર નીકળતો જણાયો. જાનનાં ગાડાં એક પછી એક ગામ બહાર નીકળવા લાગ્યાં. મશાલોના પ્રકાશમાં ગુલાબના ગોટા ઊડતા જણાયા, કન્યાઓને વિદાય આપવાનાં પટલાણીઓનાં હલક ભર્યાં ગીત હૃદયને થંભાવી દેતાં હતાં. પકછંદ પટેલિયાઓનાં ટોળાં તળાવની પાળે આવી પહોંચ્યાં. બળદ ઉપરની હીર અને આભલાં સીવેલાં ભરત વાળી ઝુલ્યો અને શીંગડીઓ, મશાલના પ્રકાશમાં ઝબકતી હતી. ગાડાં એક પછી એક તળાવની પાળે આવી હાર બંધ ઊભાં થઇ રહ્યાં. ઢોલની દાંડીઓ જોસથી પડવા માંડી. સૌ પટેલીયા એક બાજુ એકઠા થયા. પછેડીમાં રૂપિયાના હબલા થવા માંડયા. અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મણો તથા સાધુ બાવાઓને ખળાવાડમાં પુરવા માંડયાં.

ખળાવાડની ચારે બાજુ મોટી હાથલા થોરની વાડ હતી અને ઓડીબારા પાસે પટેલિયા હારબંધ બન્ને બાજુએ ઉભા રહ્યા હતા. રંગમાં આવેલા પટેલિયા આજે ઢોલની દાંડીના અવાજ સાથે ગાંડાતૂર બન્યા હતા. દક્ષિણા વહેંચવાની ગડમથલ કરતાં કરતાં પાછલી રાતના બે નો શુમાર થયો. એક પછી એક સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણોના છોકરાઓને ઓડીબારામાંથી બહાર કાઢવા માંડયા અને દક્ષિણામાં એક એક જણને એક એક રૂપિયો આપવા માંડયો જણ દીઠ રૂપિયાની વાત સાંભળીને ખળાવાડમાં પૂરેલા

સૌમાં આનંદ વ્યાપી ગયો.

'ગદલા, જોજે હો! લાખણકદની દક્ષિણા પણ આપણે અહીં બેઠાં સાથે સાથ જ લેવી છે!'

'મોરનાં ઈંડાંને ચીતરવાં નો પડે!' ગદલે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો.

'તો પછી વાટ કોની જુવે છે? ભીડ ઓછી થઇ તો આપણે ફાવશું નહિ અલ્યા જટિયા, નન્યા! ટોળામાં ડીલ દખાવીને આગળ નીકળી પડો ને દક્ષિણા લઇને ખળાવાડની પાછળ સૌ આવી પહોંચો.'

જોતજોતામાં અમે ચારે જણા દક્ષિણા લઇને બહાર નીકળ્યા અને ઝડપથી એક પછી એક ખળાવાડની પાછળ પહોંચ્યા. હાથલા થોરની વાડ પાસે એક જાજરમાન લીમડો ઉભો હતો. ત્યાં અંધારું હતું ચારેજણા લીંબડા ઉપર ચડયા, પણ ખળાવાડમાં ખાબકતાં પહેલાં અમે એક વિચારે ચેત્યાં. થોર ને બાવળના કાંટા જો કદાચ નીચે પથરાયા હોય ને એકાદ કાંટો ઊભો ને ઊભો પગમાં પેસી જાય તો સીધો આરપાર! રૂપિયો રૂપિયાને ઠેકાણે રહે ને પટેલિયાને ખબર પડે તો ઉપરથી ઠોકવા માંડે એ જુદું.

જટિયા ને ગદલા પાસે બે ધોતલીઓ હતી. લીમડાની જાડી ડાળ સાથે બંને ધોતલીઓ લાંબી કરીને બાંધી તો ય ચાર પાંચ હાથ જમીનથી અદ્ધર લટકાઇ એક પડે એટલે પહોંચી પણ ગદલ એમ હારી જાય? એણે પહેરેલું ધોતિયું અંધારામાં કાઢી નાખ્યું અને સાંધો લંબાવ્યો!/હવે તો સહેલાઇથી નીચે ઉતરી શકાય એવું હતું. પહેલાં નન્યો ને જટિયો ઉતર્યા અને હળવેથી આગળના ટોળાંમાં ભળી ગયા.

આગળનાં ભાગમા રૂપિયો રૂપિયો મળતો હતો. એટલે દક્ષિણા લેવાવાળામાંથી કોઇ પાછું વાળીને જુએ એવું હતું નહિ-

ત્રીજો ગદલો ઉતર્યો અને ઉપરથી મેં એક ધોતલીનો સાંધો છોડી ગદલને પહેરવા માટે ફગાવી તરતજ તેણે તે પહેરી લીધી. મેં ડાળ ઉપરથી ગાંઠ છોડી નાંખી, ગદલે નીચે જમીન સાફ કરી નાખી અને ઉપરથી મેં ઠેકડો માર્યો.

પણ ઉપરથી મેં ઠેકડો માર્યો ન માર્યો ત્યાં તો બે હેખાળાના ઘા મારી પીઠમાં પડી ચૂક્યા! ત્રણ પટેલિયાઓએ અમારું આ કારસ્તાન દૂરથી જોઇ લીધું હતું. અમે જીવ લઇને નાઠા. પટેલિયા પાછળ પડયા, પણ તેઓ હાથલા થોર પાસે દોડીને પહોંચે તે પહેલાં તો મોટા ટોળામાં અમે અદશ્ય થઇ ગયા.

બીજી વખત દક્ષિણા લઇને સલામત બહાર નીકળી, ડબલ દક્ષિણા સાથે તળાવની પાળે ચારે જણા એકઠા થયા. દક્ષિણાઓ દેવાનું કામ પૂરું થયું હતું. તળાવની પાળે એકઠાં થએલાં જાનનાં ગાડામાં બેઠેલી વિદાય થતી કન્યાઓનું દશ્ય કરુણ હતું. દીકરીઓને ગોળનું પાણી પાતી માતાઓનાં ગભરૂ હૃદય જાણે ભાંગી જતાં હતાં. માતા અને દીકરીઓની આંખોમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વહેતા હતા. ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડતાં એ હૃદયો એકબીજાની છાતી સાથે ચંપાતાં હતાં, અમારી ચારે જણાની આંખો ભીની થઈ.

જાનના ગાડાં વિદાય થવા માંડયાં. બળદને ગળે બાંધેલી ટોકરીઓ મધુર રણકાર કરતી ક્ષિતિજના ઉંડાણમાં ઉતરી જતી દેખાઈ. થાકેલે શરીરે અને ભીને હૃદયે કલ્યાણપરની વિદાય લઇ અમે મળસ્કે ગામની સીમમાં દાખલ થઈ ગયા.

★

[૨૧]

બાઈબલમાં એક કથા છે. એક વખત ભગવાન ક્રાઇસ્ટ પાસે તેના શિષ્યો આવ્યા. તેમની સાથે એક દુર્જન માણસ હતો. વિશ્વાસની અવધિ દેખાડવા છતાં એ સુધરી શક્યો ન હતો. શિષ્યોએ તેને ક્રાઇસ્ટ પાસે રજુ કર્યો અને કહ્યું: 'પ્રભુ ! આ એક માણસ એવો છે જેને ગમે તેટલો પ્રેમ અને વિશ્વાસ આપવા છતાં અમે સુધારી શકતા નથી. એટલા માટે અમે એને આંહી લાવ્યા છીએ.'

ભગવાન જીસસ ક્રાઇસ્ટે કહ્યું: 'તમારો વિશ્વાસનો ભંડાર વધારો, તમારી પ્રેમની મુડી વધારો, તમારી શ્રદ્ધાને વધુ કસી જુઓ.'

શિષ્યો પેલા માણસને લઈને ગયા. એને એના દુષ્ટ વર્તનમાંથી વાળવાને વધુ પ્રેમ, વધુ વિશ્વાસ, વધુ શ્રદ્ધા, વધુ સમજણ, એ પ્રયોગ કરી જોયો. પણ 'પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી' એની પેઠે એ ભગવાન એ ના એ. મોંએથી હા હા કરે, પણ જરાક તક મળી કે પાછો જે કામો કરતો હોય તે કરે.

જ્યારે એ કોઈ રીતે નહિ સુધરે એમ શિષ્યોને લાગ્યું ત્યારે એને પાછો ભગવાન જીસસ પાસે રજુ કર્યો: 'પ્રભુ ! અમારા હાથ હેઠા પડયા છે. આ સુધરે તેમ નથી.'

ભગવાન જીસસે ધીમી શાંત વાણીમાં કહ્યું: 'તમને જેટલી શ્રદ્ધા ઈશ્વર 'માં' છે એટલી જ શ્રદ્ધા ઈશ્વર 'ની' પણ હોવી જોઇએ. ઇશ્વર કોઈને હમેશને માટે ખાડામાં રાખી મૂકે છે ખરો ? એ પળ આવશે, જ્યારે આ પણ જાગશે. ફરી પ્રયત્ન કરો ! તમારી પ્રાર્થના સાચા અંતરની હશે કે હે ભગવાન ! આ માણસ અમારો સ્વજન બનીને રહે એવું કરો, તો પાંચે પંદરે પણ જવાબ આવશે ને આવશે. એમાં કાંઈ જાદુ નથી. એ એક નિયમ છે. આ કોઈ હાથચાલાકીના ખેલની વાત નથી. જે નિયમ વિશ્વમાં પ્રવર્તે છે તેનું જ સાચું કથન એમાં છે.'

[૨૨]

એક સાધુ એક મંદિર બંધાવે. મંદિરમાં મજૂરો કામ કરવા જાય. પણ સાધુ માત્ર ભગવાધારી વેષ સાધુ નહિ, પણ જનમજનમાંતરની ઉપાસના આ જન્મમાં ફળી હોય તેમ સાચો સાધુ બનેલો. એનો આ મંદિરની રચના પણ એવું, પોતાનું ધામ થાય ને બેઠા રોટલા ખાય માટે નહિ આદરેલી. પણ પ્રજામાં ઠગ હોય, શઠ હોય, દુર્જન હોય, દુષ્ટ હોય, એમાંના કોઈને કોઈ ઠેકાણે શાંતિ મેળવવાનું મન થઈ આવે, તો એવાને આ મંદિર એ ઘડી આશરો આપે, આશ્વાસન આપે, એને આસ્થાનો સંદેશો આપે માટે આ સાધુ મંદિર બંધાવે !

મંદિરે મંદિરે જેમ જવા જવામાં ફેર છે તેમ બંધાવવા બંધાવવામાં પણ ફેર છે !

ત્યારે આ સાધુ સાંજે બેઠો. પોતાના આસન ઉપરથી મજૂરોને પૈસા ચૂકવે. કડિયા આવે, કારીગર આવે, સુતાર મજૂર જે આવે તે તમામને મુઠી ભરીને પૈસા આપે, ભગવાનની કૃપા તે સાધુ મુઠીમાં જે પૈસા લે તે બરાબર પેલા કારીગરની સાચી મજુરી પ્રમાણેના જ નીકળે. દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં. બરાબર એવો તાલ સાધુના હાથે થતો આવે !

એક વખત એવું બન્યું, એક નવો કારીગર આવ્યો. સાધુએ તો જેમ સૌને આપતો હતો, તેમ એને પણ મુઠો ભરીને પૈસા આપ્યાં. એણે ગણી જોયા. બરાબર હતા. ચાલતો થયો. એની પછી એનો પાડોશી જ પૈસા લેવા ગયો. તેને પણ પૈસા અપાયા. પછી બન્ને ચાલતા થયા.

રસ્તામાં પેલા પાડોશીના પૈસા ગણતાં તે વધુ થતા જણાયા! એને વધારે મળ્યા હતા. પેલા નવા કારીગરને થયું કે પોતાને ઓછા મળ્યા છે તે પાછો સાધુ પાસે ગયો. જઈને ફરિયાદ કરી: 'મારા પાડોશીને વધુ પૈસા મળ્યા. મને એના પ્રમાણમાં ઓછા મળ્યા છે!'

'જો ભાઈ!' સાધુએ શાંતિથી કહ્યું; 'તારા પડોશીને વધુ મળ્યું કે ઓછું મળ્યું એની ચિંતા તું જવા દે. તને તારી મહેનતનો બરાબર બદલો મળ્યો છે કે નથી મળ્યો એ કહે!'

'એ તો બરાબર મળ્યો છે!'

'ચોક્કસ?'

'હા ચોક્કસ. મેં ગણી જોયા ને!'

'થયું, ત્યારે તું શાંતિથી તારે ઘેર જા. તારા પડોશીને તારા કરતાં સારી કે નરસી આંખ મળી છે કે તારા કરતાં વધારે રૂપાળું કે કુરૂપ મોં મળ્યું છે એની જો તું ફરિયાદ નથી કરતો, એના લાયકનું એને મળ્યું, તારા લાયકનું તને મળ્યું, તો આ ફરિયાદ શા માટે કે એના કરતાં તને ઓછું મળ્યું છે! તને તારી લાયકાત પ્રમાણે મળ્યું છે કે નહિ એટલું જ જોતો રહે. હવે જો, એને ઘેર જરા જતો જજે. ત્યાં ત્રણ ખાટલા પડ્યા છે! એ તમામને સાચવીને એ આંહીં વખતસર દોડ્યો આવે છે! જા ભાઈ, હવે નિરાંતે ઘેર જા. અને આટલું નવું શીખજે: અનુદારતા એ જીવનની સૌથી ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુ છે. ઈશ્વર આપણા કરતાં વધારે જોઈ શકે છે, જો એવી આસ્થા રાખીશ, તો તો જીવન સુખી સુખી થઈ જશે.'

કારીગર તો સાધુની વાણી સાંભળતાં છક્ક થઇ ગયો. એને નવાઇ તો આ લાગી: 'ઈશ્વરી ઈચ્છાને વહન કરવાનું આવું બળ એણે મેળવ્યું હશે શી રીતે?'

[૨૬]

બ્રહ્માનંદ સ્વામીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ લાડુ બારોટ. બારોટ પણ ખરેખરા બારોટ હતા. વાણીમાં જાણે સરસ્વતી બેઠાં હતાં. વાત ઉપાડે પછી ભાર નહિ માણસનો કે આંખનું મટકું મારી શકે.

એક વખત એ ફરતા ફરતા સહજાનંદ સ્વામી પાસે આવી પહોંચ્યા. સ્વામીજીના સંસર્ગે એમનામાં શુદ્ધ ભક્તિનો જન્મ થયો. એમને મન થયું કે આપણે પણ સાધુ થઇ જઈએ!

પણ વેષ લેવા સહેલા છે, નિભાવવા કેવા મુશ્કેલ છે એ વાત કાંઈ શ્રીજી મહારાજથી અજાણી હોય?

એમણે લાડુ બારોટને કહ્યું: 'બારોટજી! પહેલાં તો દાદા ખાચરના દરબારમાં જઈને એમની બહેનોને જ્ઞાનવાર્તા કહી આવો, પછી તમારો વિચાર કરીશું!'

લાડુ બારોટ તો ઉપડયા. એમને પોતાની જ્ઞાનવાર્તાનું ભારે અભિમાન. પણ જ્યાં દાદા

બાયરના દરબારમાં ગયા ત્યાં તો બે બાઈએએ જે જ્ઞાનવાર્તા સામે સંભળાવી, લાડુ બારોટ તો છક્ક થઈ ગયા. મનમાં થઈ ગયું 'ઓહો હો! આ બાઇ માણુસની પાસે આટલું જ્ઞાન ભર્યું છે, તે કયાંય કથાવાર્તા કહીને દેખાવ કરવામાં પડયાં નથી, ને મારી પાસે પુરૂં એક રતિભાર પણ જ્ઞાન નથી, એમાં તો હું મોટો ઘટાટોપ આદરીને બેઠો છું !'

બસ. તરત શ્રીજી સ્વામી પાસે આવીને ઘરેણાં લુગડાં મૂકી દીધાં !

બરાબર એ જ વખતે એક સવાર આવીને ત્યાં ઊભો રહ્યો. વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારનો એ કાગળ લાવ્યો હતો. લાડુ બારોટ સંસાર તજી દેવા નીકળ્યા છે એ સાંભળીને સરકાર તરફથી ખાસ આજ્ઞા લઈને સવાર આવ્યો હતો. એક ગામ, લાડુ બારોટને સરકાર તાંબાને પતરે લખીને આપવાની એમાં વાત હતી. અને ઉપરાંત સરકારે વર્ષાસન બાંધી આપ્યું હતું. લાડુ બારોટ એનાં કવિત કરે ને મજા કરે એવી આ તક આવી હતી.

શ્રીજી મહારાજે બારોટ સામે જોયું : 'લાડુ બારોટ ! પ્રત્યુત્તર આપો !'

લાડુ બારોટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'સંસાર છોડયો એણે છોડયો મહારાજ! સંસારનું સુખ તમામ મેં ઉકરડાના ઢગલા જેવું માની લીધું છે!'

અને પોતે પોતાના જીવનની આખી દિશા બદલીને ભજન ગાવા માંડયા:

[૨૪]

એક વખત એક વિજ્ઞાનીએ મહાન શોધ કરી. એ શોધનું માન જો એને મળે તો તમામ વિજ્ઞાનીઓ કરતાં એની સર્વોપરિતા ચડી જાય. એટલા માટે કેવળ તેજોદ્વેષથી પ્રેરાઇને બીજા વિજ્ઞાનીઓએ એની નિંદા ને ટીકા શરૂ કરી;

દુનિયામાં રિવાજ છે કે એક ખોટી વાત એક હજાર જણા બોલ બોલ કરે તો એ સાચી થઈ જાય. આ વિજ્ઞાની તો પાછળ પડી ગયો. એનું કામ ત્રીજા વર્ગનું ગણાવા માંડયું. એની ગણના પણ સામાન્ય વિજ્ઞાની તરીકે થવા માંડી. અદેખા વિજ્ઞાનીઓએ હાલતાં ને ચાલતાં એની નિંદા કર્યે રાખી.

પેલો બિચારો વૃદ્ધ હતો, અવસ્થા થઈ ગઈ હતી વર્ષોની આરાધનાને પરિણામે આ એક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકયો હતો. પણ એને તો સૌએ નકારી કાઢયો. એનો એકડો જ રદબાતલ કરી નાખ્યો !

પણ વિજ્ઞાનીને વર્ષોની આરાધનાએ જેમ આ સત્ય આપ્યું હતું તેમ એના ચિત્તમાં થોડો પ્રકાશ પણ આપ્યો હતો. એટલે એની એક જ વાણી નીકળવા માંડી: 'જ્યારે પણ આ સત્ય સ્વીકારશો ત્યારે વિજય સત્યનો થાશે. વધુ પ્રકાશ દુનિયાને મળશે. વિજ્ઞાન સત્ય શોધવા માટે છે. વધુ પ્રકાશ આપવા માટે છે!'

એમ ને એમ વર્ષો વીતવા માંડયાં. હવે તો છેક વૃદ્ધ પણ થઈ ગયો. એના સત્યને અવ્યવહારૂ નિરૂપયોગી કહીને એક તરફ રફેદફે કરવામાં પણ સૌ ફાવી ગયા. પણ એણે આ અન્યાય શાંતિથી સહન કર્યા કર્યો. ગરીબી એને વિંટાઈ વળી. અપકીર્તિ એની સાથે જાણે કરમે જડી. એ એકલો એકાંત જીવન ગુજારતો મૃત્યુની રાહ જોતો બેઠો રહ્યો. એનું

છેલ્લું એક જ આશ્વાસન એણે મેળવેલા સત્યનું જ રહ્યું.

પણ વ્યવહારૂ ખંધા દોઢડાહ્યા વિજ્ઞાની-ઓને પડકારતો એક જુવાન માણસ ઊભો થયો. એને લાગ્યું કે પેલા વૃદ્ધ મૃત્યુશય્યા પર પડેલા વીર વિજ્ઞાનીએ શોધેલું સત્ય જાણી જોઈને છૂપાવવામાં આવ્યું છે!

એના ઉત્સાહે બીજાને પણ ઉત્સાહ આપ્યો. વ્યવહારૂ દોઢડાહ્યા વિજ્ઞાનીઓને પણ પશ્ચાતાપ થયો સૌ ભેગા થયા. આ કામનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનું નક્કી થયું. સૌ સાથે મળીને એક નાની સરખી નાણાંથેલી પેલા ગરીબ વિજ્ઞાનીને આપવા, અને એનું બહુ-માન કરવા એને ત્યાં ગયા.

બારણું ઉઘડયું. વિજ્ઞાની મૃત્યુની રાહ જોતો પડયો હતો. પળે પળે એનું જીવન ચાલવા માંડયું હતું. એણે સૌને આવેલા દીઠા. એના ચહેરા પર પળ બે પળ સંતોષની એક પ્રકાશરેખા પ્રગટી નીકળી. આંખોમાં અનેરૂં તેજ આવ્યું. બોલવાનો તો સમય ન હતો. તમામ વિજ્ઞાનીઓએ માથાં નમાવીને તેનું બહુમાન કર્યું. પેલી નાણાંથેલી એના હાથમાં આપવા આગળ ધરી. એણે એ લાંબા હાથ કરી સ્વીકારી ને એનું માથું એક તરફ નમી ગયું!

એ વખતે તમામની આંખમાંથી આ શાંત વીરત્વ માટે અશ્રુધારા ચાલી નીકળી!

[૨૫]

એક વખત એવું બન્યું કે એક દંપતીને પરણ્યાં ઘણાં વર્ષો થઇ ગયાં. પણ તેમને કાંઈ સંતાન થયું નહિ. નસીબને આધારે ને આધારે જુવાની પૂરી થવા આવી પણ કાંઇ આશા દેખાણી નહિ વૈદ્ય હકીમોની સલાહ પૂછી. અનેક માનતા માની. પણ ઘેર ઘોડિયું બંધાણું નહિ.

એમ કરતાં કરતાં જુવાની તો ચાલી ગઇ. પ્રૌઢાવસ્થા પણ પસાર થવા માંડી. અચાનક બાઈને આશા જેવું લાગ્યું ને સૌને આનંદ આનંદ થઇ ગયો.

પુરા દિવસે બાઈને છોકરો અવતર્યો. અવસ્થા મોટી એટલે વખતે કાંઇ કઈ જાય એમ ધારીને બાઈના ધણીએ નર્સ ડૉક્ટર સૌને હાજર તો રાખ્યા હતા. પણ ઈશ્વર કૃપાથી કોઇ જાતનો વાંધો આવ્યો નહિ.

બધા બહાર ઓશરીમાં બેઠા હતાં અંદરથી ખુશ ખબરના સમાચાર દેવા નર્સ બહાર આવી. '.છોકરો છે' તેને ખુશીના સમાચાર આપ્યા: 'અને તદ્દન તંદુરસ્ત છે!'

'બન્ને?'

'હા બન્ને!'

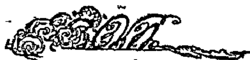
'ઇશ્વરનો આભાર માનો...' પણ તેણે નર્સ સામે જોયું તો એના ચહેરા ઉપર થોડીક ગભરામણ હતી. તે સમજી ગયો કે દાળમાં કાંઈક કાળું છે!

એટલામાં નર્સે જ કહ્યું: 'તમે જરા હિમ્મત રાખજો. છોકરાને ડાબો હાથ નહિ હોય તેવું લાગે છે!'

'એની માને ખબર પડી છે?'

'ના.'

'તો તમે ન કહેતા. હું થોડીવાર પછી

આવું છું!' પુરૂષ સમજી ગયો હતો કે આટલાં વર્ષે આ છોકરો આવ્યો છે તેથી માના આનંદનો પાર નહિ હોય. પણ તેથી જો અચાનક જ જો સંતાનની અપંગતા એની સમક્ષ પ્રગટ કરવામાં આવશે તો એનું હૃદય આઘાત પામશે.

થોડીવાર પછી એ ધીમે ધીમે અંદર ગયો બાળક નિરાંતે માના પડખામાં ઉંઘતું હતું. એના ઉપર વસ્ત્ર ઢાંકેલું હતું. માના આનંદનો પાર ન હતો. તે ધીમે નબળા હાથે બાળકની આંગળી સાથે રમી રહી હતી

પેલો પુરૂષ પોતાની પત્નીના ખાટલા પાસે આઘે ઊભો ઊભો બાળકને નિહાળી રહ્યો. નર્સ પણ પાછળ જ આવી હતી.

'તદ્દન તંદુરસ્ત છે. ઇશ્વરની જાણે કૃપાનો વરસાદ વરસ્યો લાગે છે!' બાઈ બોલી. તેને ડાબા હાથની અપંગતાનો ખ્યાલ નર્સે આવવા દીધો ન હતો એમ જણાયું

પેલા સમાચાર હવે શી રીતે આપવા એનો વિચાર થઇ પડયો: 'મને લાગે છે, ઇશ્વરે આવું તંદુરસ્ત બાળક—આપણને આપ્યું તેના કરતાં થોડુંક નબળું આપ્યું હોત તો'ય સારૂં હતું આપણો આખો દિવસ એની માવજતમાં રોકાઈ જાત. આપણે તો એ જ કામ ઉપર હવે બેસવાનું હતું!'

આવી રીતે ધીમે ધીમે વાત ઉપરથી વાત લેતાં, બાળકની અપંગતાનો ખ્યાલ માને આપવામાં આવ્યો. છેલ્લે સાંત્વન વાણીમાં જ પેલા માણસે કહ્યું: 'કેટલું બધું વિવેકી પગલું ઇશ્વરે ભર્યું છે! આપણે આ બાળકની જરૂરિયાત હતી. બાળકને ખરેખર, આપણા જેવાં જ મા બાપની જરૂર હતી!'

અને એ પ્રમાણે આનંદને ટકાવી રાખવાનો સૌએ પ્રયત્ન કર્યો

આપણા ઘરના નિત્યના સવાલને જો માવજતથી છેડવામાં આવતા હોય તો?

અરધી દુઃખી દુનિયા સુખમાં ન મ્હાલે? છેવટે તો સુખ અને દુઃખ—મન સિવાય એમને રહેવાનું થાનક જ ક્યાં છે?

[૨૬]

ઇરાનના મહાન કવિ શેખસાદીની એક વાત છે. એક વખત એમને જોઇને બાદશાહના કોઈ બે અમલદારો એમને અત્યંત માનથી નમી પડયા. બાદશાહે તે જોયું. એને લાગ્યું કે એના અમલદારો એને પોતાને પણ ઘણી વખત નમે છે. પણ એ નમનમાં ને આ શેખને અપાતા નમનમાં હજારગણો ફેર છે. આટલો પ્રેમ ને પૂજ્યભાવ એમણે પોતાને મળતા કોઈ નમનમાં ક્યારે ય જોયો ન હતો એટલે એણે બન્ને અમલદારોને પાછળ પૂછ્યું કે 'તમે ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને જેમને નમવા ગયા તે કોણ હતું?'

અમલદારોએ બાદશાહને સંતોષવા કહ્યું: 'એ તો અમારા પિતા હતા!'

'પણ તમારા પિતા તો હયાત નથી, એ હું જાણું છું!'

'પિતા—એટલે ધર્મપિતા—' અમલદારોએ તાત્કાલિક પ્રત્યુત્તર આપી દીધો.

પણ બાદશાહના મનને એથી તો વધારે ચટપટી થઇ. અમલદારો શેખસાદીના તત્ત્વજ્ઞ સ્વભાવને જાણતા હતા. બાદશાહ સલામતને વખતે બે વેણ કહી દે—એવા એ સાધક હતા. એટલે એ આ વાતને રોળીઢોળી નાખવા

માગતા હતા.

પણ બાદશાહે તો જીદ પકડી. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે એ જ વિખ્યાત શેખ સાદી છે, જેનું નામ તમારા દેશની બહાર પણ પ્રખ્યાત છે.

બાદશાહે તો શેખસાદીને મળવાનો આગ્રહ કર્યો. અમલદારો માટે હવે કાંઈ બીજો ઉપાય ન હતો. તેડી લાવ્યા. શેખે બાદશાહને એક જ વાકય કહ્યું: 'ગમે તેટલા મહાનને પણ મૃત્યુ આવે છે. અને મૃત્યુ પછી સાથે કર્મ આવે છે. આખી દુનિયાનું તમામ જ્ઞાન આટલામાં આવી જાય છે. તમને ઠીક પડે તો કુકર્મ સાથે લો. ઠીક પડે તો સત્કાર સાથે લો! એમાંથી એકની પસંદગી કરી લો!'

બાદશાહે એ જ વાતને કાવ્યવાણીમાં આપવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી. શેખસાદીએ કહ્યુ:

'જે બાદશાહ રૈયતનું રક્ષણ કરે ને કર લે તે સાચો ભરવાડ; જે રક્ષણ ન કરે, ને કેવળ કર લે તે કસાઇ.'

મિલન

મિલન સમ્પૂર્ણ આજે થયું તારી સાથે
આ વિચ્છેદ વેદનાના નિબિડ બન્ધને.
આવી તું એકાન્તે પાશે, છોડી દેશકાલ
હૃદયે ઓગળી ગઈ છેદી અન્તરાય.
તારાં જ નયને આજે નિહાળું છું સર્વ
તારી વેદનાનો વિશ્વે કરું અનુભવ.
તારો એ અદૃશ્ય હાથ જોઉં સર્વ કાજે
તારી જ કામના રહી મારી કામનાએ.
આપણી બેની જે વાત, પૂરી કરવાનો
તે રાત તને ના મળ્યો ઘડીકે સમય?
વાણીહીન વિદાય જ નિત વેદનાએ
ચારે બાજુ જોયા કર્યું વ્યર્થ વાસનાએ
આજે આ હૃદયે સર્વ ભાવનાની નીચે
તારી અને મારી વાણી એક થઈ ગઈ છે.

સ્મરણ.] [રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

અનુ૦ સૌ. ઉષા સુ. જોષી

[સાધુચરણ-પૃષ્ઠ ૨૪ થી આગળ ચાલુ]

ઘરમાં એક માત્ર પુંટુ જ પિતા પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ એવો ને એવો રાખી શકી હતી. એ બિચારું બાળક દુન્યવી સારાસારના જ્ઞાનથી અજાણ હોવાને અંગે જ નિરપેક્ષ રહી શક્યું હતું.

લગભગ અગિયાર વાગે પુંટુ બહારના ઓરડામાંથી અંદર આવી બોલીઃ 'મા, બાપુએ નાહી લીધું છે, ભાણું કાઢો' ને એ રસોડાની ઓશરીમાં આસન પાથરવા લાગી.

ત્યાં સૌદામિની બોલીઃ 'આસન ઉપાડી લે પુટુ, હજુ જમવાનું નથી થયું, વાર છે.'

'હજુ વાર છે!' પુંટુ મેં આમળ લાવીને બોલીઃ 'વાહ રે! બાપુ નાહી કરીને બેઠા રહેશે ને! તમને ક્યારનું યે નહોતું કહ્યું!'

સૌદામિની તાડુકીને બોલી. 'બસ, જે કહું છું એ કર, સમજી ને? જા બરણીમાંથી બે પતાસાં ને એક પ્યાલો પાણીનો હમણાં દઇ આવ; જમવાનું થતાં વાર લાગશે.'

પુંટુ ચિડાઇને બોલીઃ 'વાર શું કામ લાગશે! બાપાને માટે જરાક વહેલી રસોઇ ન થઇ શકે?'

'પુંટી!'

સમજી, સમજી, ભાઇને ખેતરેથી આવતાં મોડું થાય છે એટલે જ રસોઈ મોડી થાય છે. જાણે ભાઇ જ બધું ને બાપા કંઇ જ નહિ.' ને એની ક્રોધે ભરાએલી આંખો આંસુએ છલકાઇ ગઈ.

અને વાત પણ સાચી હતી. કાપણીનો વખત હતો એટલે નિમાઇને પાછા ફરતાં રોજ મોડું થતું. ને થાકયાપાકયા આવીને એને ટાઢી રસોઇ ન ખાવી પડે એ વિચારે સૌદામિની રસોઇ મોડેથી શરૂ કરાવતી. પુંટુના આવા સાચા જવાબે એ સળગી ઊઠી. પણ એ કંઇ કહે એ પહેલાં જ પુંટુ ગુસ્સામાં પગ પછાડતી ચાલી ગઇ અને સૌદામિની ગંભીર ચહેરે રસોડામાં ગઇ.

આ પછી થોડી જ વારે બહારથી કંઇક હો-હાનો ને રડવાના અવાજ સંભળાયો. ને ઘરના સહુએ બહાર જઇને જોયું તો વિધુ હાજરા સાધુચરણના પગ પકડીને ડુસકાં ભરતોભરતો રોતો હતો, અને સાથે બૂમ પાડી પાડીને જે બોલતો હતો, તેનો એક શબ્દ પણ ન સમજાતાં સાધુચરણ પગ છોડાવાની આશા મૂકી દઇને નિરુપાય થઇ નીચે બેઠા હતા. ઘરનો જુનો નોકર ગણેશ સાધુચરણને મુશ્કેલીમાં જાણી દોડાદોડ ત્યાં આવ્યો, ને વિધુને દૂર કરી લઇ જતાં બોલ્યોઃ 'રડે છે શા માટે? વિધુ! જે કહેવું હોય તે સ્પષ્ટ રીતે માલિક બાબુને કહે.'

છતાં વિધુએ રડવાનું બંધ ન કર્યું. એની કાળી ધોળી-ખીચડી દાઢીમાં થઇને વહેતાં આંસુ નીચે પડતાં હતાં. હવે એ જરા સંભળાય તેવા સાદે બોલ્યોઃ 'ગરીબના મોંનો કોળિયો, બાપા! આ દોઢ વીઘાં ધરતી પર જ અમ ગરીબનો ગુજારો છે, એ તો અમારો વરસ આખાનો આધાર છે, માબાપ! તમે સાધુ-સંન્યાસી માણસ છો એટલે તમારી પાસે દોડયો આવ્યો છું. તમે નહિ બચાવો તો કોઇ નહિ બચાવી શકે!'

સાધુચરણ આફતમાં હોય તેમ ચારે બાજુ નજર ફેરવીને બોલ્યાઃ 'શું થયું છે? મને તો કંઇજ સમજાતું નથી!'

ખૂબખૂબ મહેનત અને સવાલ-જવાબો પછી બધી યે વાત વિધુ પાસેથી જાણી શકાઈ. નિમાઇના ખેતરની બાજુમાં જ વિધુનું ખેતર છે અને દર વખતની જેમ આ વખતે પણ વિધુએ તે ખેડીને મોલ નિપજાવ્યો હતો; પણ કાપણી કરવા ગયો ત્યારે જ એને ખબર પડી કે નિમાઇ બાબુ એનો મોલ લણી રહ્યા છે. વિધુએ વિરોધ કરતાં નિમાઈ બાબુએ કહ્યું કે એ જમીન એમણે લિલામમાં વેચાતી લીધી છે. વિધુની જમીન કાનાઇ મંડલ પાસે ગીરવી હતી તે ખરું હતું; પણ એણે કયારે એની ઉપર દાવો માંડયો અને કયારે અદાલતના જપ્તી-હુકમના આધારે આ જમીન એણે પોતાની કરી લીધી, એની વિધુને જરાયે

ખબર નહોતી. એણે તો નચિંત મને ખેતર ખેડી વાવેતર કર્યું હતું. પણ હવે જ ખબર પડી કે વાવેતર થયા પહેલાં બહુ અગાઉથી જ એ જમીન નિમાઇની થઇ ચૂકી હતી ને આજે મોલ તૈયાર થયો છે એ જોઇને એ લોકો બળજબરીથી તે લણી રહ્યા છે.

બધી યે વાત પૂરેપૂરી જાણ્યા બાદ સાધુચરણ સ્તબ્ધ બની ગયા. ગામડા–ગામમાં આવો બનાવ અસામાન્ય નથી હોતો ગરીબ અભણ ખેડુ પૈસાદારો પાસે ખેતર ગીરો મૂકી રૂપિયા કરજે લ્યે. એ પછી થોડાંક વરસો શાન્તિપૂર્વક વહ્યાં જાય. ને પછી સારો પાક થયો છે એ જોઇને એક દિવસ ઓચિન્તો અદાલતનો જસી–હુકમ મેળવાય, અને એક દિવસ કોઈ એક જણ એના ખેતરનો માલિક બની બેસે. અને એ કંઇ જ ન જાણતો હોય. ને જ્યારે એ જાણે ત્યારે હાહાકાર કરવા સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય જ ન હોય. ગામડા ગામમાં આવું તો બન્યા જ કરે છે.

વિધુ ફરી વાર સાધુચરણના પગમાં આળોટીને બોલ્યો: 'મરી જઈશ, માલિક ! મેરાં છોકરાં ખાધા-પીધા વિના મરી જશે. એ દોઢ વીઘો જ આધાર છે, બીજે ક્યાંય એક તસુ જેટલી યે જગ્યા નથી. ગામ આખાને પૂછી જુઓ. તમે મારે બાપ તુલ્ય છો. નિમાઇ બાબુ તો મારા બાપાનો દીકરો ! અમ ગરીબોને માથે પગ મૂકી મ ચગદશો બાપુ !'

એ જ વખતે નિમાઇ ખેતરેથી પાછો ફર્યો. બેઠક-ગૃહ તરફ જરા નજર નાંખી એ ઘરમાં જતો હતો ત્યાં સાધુચરણે એને બોલાવ્યો. નિમાઈ મોં કાળું કરી ત્યાં આવીને ઊભો રહ્યો.

'વિધુ કહે છે એ સાચું છે નિમાઇ? તેં એની જમીન લિલામમાં ખરીદી હતી ?'

'હા.' નિમાઈએ ટુંકે પતાવ્યું.

થોડી વાર મૌન રહી સાધુચરણે કહ્યું: 'આ વાત એને પ્રથમથી જ જણાવી દીધી હોત તો સારું થાત ને ?'

'જેની જમીન ગીરો છે એ જ શું કામ એની સંભાળ નથી રાખતો ? મેં કાંઇ છૂપી રીતે તો નથી ખરીદી ને ? જાહેર લિલામમાં ખરીદી છે.'

અને સાધુચરણ વ્યથિત સ્વરે બોલ્યા: 'એ વાત બરાબર છે નિમા, પણ જમીન જ્યારે તેં લઇ લીધી ત્યારે એને એ જણાવવું જરૂરી નહોતું ? એ બિચારા ગરીબ માણસે ખર્ચ કરી, મહેનત કરીને મોલ ઉપજાવ્યો ને એ તું લણી લે........'

ને દબાએલા ક્રોધિત અવાજે નિમાઈ બોલી ઉઠયો: 'કોણે કહ્યું કે પાક–મોલ એણે ઉપજાવ્યો છે ? લાવો તો ખરા એક સાક્ષી ?' આટલું બોલી લાલચોળ આંખોએ એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી. સહુયે જાણતા હતા કે મોલ કોણે ઉપજાવ્યો છે, છતાં નિમાઇની સામે મોઢેથી બોલવાની હિંમત કોઈ ન કરી શકયું.

હતાશ અવાજે સાધુચરણે કહ્યું ; 'સાક્ષી–સાબિતી વિધુ લાવી શકે એમ નથી; પણ સાચે સાચ ખેતી તો એણે જ કરી છે. જો જમીન તારી હોય તો યે વિધુએ જ્યારે ખેતી કરી છે તો આખરે અર્ધો ભાગ તો એને મળવો જ......'

'મારાથી એ નહિ બને. જમીન મારી છે, ખેતી પણ મેં જ કરી છે; વિધુની તાકાત હોય તો અદાલત દ્વારા મોલ વસૂલ કરી લે.' બોલી નિમાઇ વધુ વાત-ચીત માટે ન થોભતાં ક્રોધ-વિકૃત મોંએ ઉતાવળો ઉતાવળો અંદરના ઘરમાં ચાલ્યો ગયો.

આગગાડીના એંજિનની જેમ ધીમેધીમે ગતિ વધારતાં આટલા દિવસે આ કુટુમ્બનું ઘટનાચક્ર એકાએક ઊંચા શ્વાસે ચાલવા લાગ્યું. જે દિવસે મધ્યાહ્ને ઉપરનો બનાવ બન્યો, એનો વળતો દિવસ ગુજરીનો દિવસ હતો. નોકર મહેશ ઘરકામ પતાવી ગુજરીમાં જવા સૌદામિની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. ગુજરી ગામથી લગભગ ત્રણેક ગાઉ દૂર અડવાડિયામાં એક વાર ભરાતી ને ઘરની જરૂરીઆતની ચીજ–વસ્તુ સહુ ત્યાંથી ખરીદી આવતા.

બજારમાંથી લાવવાની ચીજોની યાદી અને તે માટેના પૈસા આપી સૌદામિની જતી હતી ત્યાં ગણેશ જરા દબાએલા સાદે બોલ્યો 'મા !'

'કેમ, શુ છે?' બોલતી સૌદામિની તેના તરફ ફરી

મુઝાતો મુઝાતો ગણેશ બોલ્યો 'મા, બીજા ચાર આના વધુ જોઇએ '

બીજા ચાર આના? શા માટે?' સૌદામિનીએ આશ્ચર્યથી પુછ્યુ

શરમથી માથુ ઢાળી દેતાં ગણેશે ધીમે સાદે કહ્યુ 'મોટા બાબુએ ચાર આનાનો ગાંજો લાવવા કહ્યુ છે.'

સૌદામિની જાણે પથ્થર બની ગઇ થોડી વાર સુધી એ એમ ને એમ ઊભી રહી, ને પછી ભય પૂર્વક એક વાર ચારે તરફ નજર નાખી, છેડેથી ચાર આના છોડીને તે ગણેશને આપતાં ઉતાવળે પગલે એ પોતાના ઓરડા તરફ ચાલી ગઈ ગણેશના મોં તરફ એ આખ ઊંચી ન કરી શકી શરમ અને ધિક્કારથી એનુ આખુ યે અતર 'ઓહ ! ઓહ !' કરી રહ્યુ

એ દિવસે એ પછી સૌદામિની ઘર બહાર ન નીકળી શરીરે ઠીક નથી કહી ફકત ધાબળા ઉપર જ પડી રહી આખો દિવસ એણે કશુ ખાધુ-પીધુ નહિ રાત્રે પણ પાણી સરખુ યે ન લીધુ કાલી અને પુંટુ એની સાથે એક બીછાનામા સુતા એ સહુ સુઇ ગયા પછી રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગતાં એ બિછાનેથી ઉઠીને નીરવ ડગલે બારણુ ખોલી બહાર પતિના ઓરડામાં ગઇ

સાધુચરણ ત્યારે ધાબળા ઉપર યોગાસન વાળીને બેઠા હતા લાલચોળ આંખે એણે સૌદામિની તરફ જોયુ

બારણુ બધ કરીને સૌદમિનીએ એક વાર ઓરડામા ચારે બાજુ જોયુ ઓરડામા કોઈ નહોતુ ને ત્યારે એણે બે વાર નિસાસો મૂકી દબાએલા તીણા સાદે કહ્યુ : 'ત્યારે તો પેલો મુખુજ્જે કાકો ખોટુ નહોતો બોલતો !'

સાધુચરણ ત્યારે ગાઢ નશામાં હતો ગભીર સાદે એણે પુછ્યુ 'શુ કહ્યુ હતુ મુખુજ્જે કાકાએ ?'

'જે કહ્યુ હતુ તે સાચુ છે કહ્યુ હતુ કે તમે ગાંજો પીઓ છો '

માથુ ડોલાવતા ડોલાવતા સાધુચરણ બોલ્યા 'હા પીઉ છુ ગાંજો પીવાથી સાધનામાર્ગમા સગવડ પડે છે' કહી એ થોડુક હસ્યો

સૌદમિની સળગીને બોલી 'ચુલામા જાય તમારો સાધનામાર્ગ ! એ વાત મોંમાં લાવતાં શરમ નથી આવતી ? અને જો સાધના જ કરવી હતી તો ઘેર શુ કામ પાછા ફર્યા ? અરે, મારો સોના જેવો સસાર એ દિવસમાં જ તમે સળગાવી મૂક્યો !

સાધુચરણ જરા ગરમ થઇને બોલ્યા 'સળગાવી મૂક્યો ? કઈ રીતે ?'

'કઇ રીતે ? હજુ યે તમે પૂછો છો કઇ રીતે ? દીકરીનો આવો સારો સબધ તમે થવા ન દીધો દીકરો મદિરમાં નોકરી શોધી આવ્યો તો એ પણ તમારી ગાંજાની ટેવને અગે ફોક થઈ અને હવે જમીન ખેતરને અગે પણ છોકરાની પાછળ પડ્યા છો કયાંનો કોણ વિધુ હાજરા, જે એને માટે છોકરા સાથે બાઝવા બેઠા ? હવે નોકર પાસે મગાવીને જાહેર રીતે ગાંજો પીવો શરૂ કરો છો ! સળગી જવામાં હવે બાકી શુ રહ્યુ ?'

સાધુચરણ એકાએક સપ્તમે પહોંચી ગયા જોરથી ગાજી ગાજીને એ બોલવા લાગ્યા ખૂબખૂબ ગાંજો પીઉ છુ, મારી મરજી છે ને પીઉ છુ આ કુટુબ કોનુ છે ? આ જર જમીન ને ઘર-મકાન છે કોના ? મારુ મારુ, મારુ છે આ બધુ મને ફાવશે એમ કરીશ '

સૌદામિનીની આંખોમાથી અગારાં ઝરવા લાગ્યા, તીણા પણ ધીમા અવાજે એ બોલી બહુ ગાજો મા, બધા યે ઊધે છે જર જમીન ને ઘરમકાનના માલિક એક દિવસ તમે હતા, પણ હવે તમે નથી જમીનદારોની ખાતાપત્રીમા જોશો તો ખબર પડશે કે હવે નિમાઇ માલીક છે આ ઘરનો કર્તા-હર્તા એ

જ છે. ધમાલ કરવાનો તમને જરાયે હક્ક નથી, સમજ્યા ને?'

અને એકાએક કપાળમાં ઘણનો ઘા પડતો હોય તેમ સાધુચરણ ભાનમાં આવી ગયો. સૌદામિનીનું આ સ્વરૂપ એણે અગાઉ ક્યારે ય નહોતું જોયું. એ એકીટશે એનાં તરફ જોઈ રહ્યો ને પછી મૂઢની જેમ બોલ્યો: 'મારો કંઈ જ હક્ક નથી?'

'ના, નથી. આ વાત બરાબર સમજી લેજો. તમારા આ બધા નફ્ફટોદિયાવેડા આ ઘરમાં નહિ ચાલે. આ છેલ્લી વાત કહી દઉં છું.' બોલી સૌદામિની એ ઓરડો છોડી ચાલી ગઈ.

ભળભાંખળું હજુ થતું હતું. કૂકડા-કાગડા હજુ જાગ્યા યે નહોતા, એ સમયે સૌદામિનીના ઓરડાના બારણા પર ધીમા ટકોરા પડ્યા. સૌદામિનીની આંખમાં ઊંઘ નહોતી. આંખો ફાડીને એ પડી હતી. ઊભા થઈ બારણું ખોલીને જોયું તો સાધુચરણ ઊભા હતા. એના શરીર પર એ આવ્યા હતા તે દિવસના જેવો જ એક ભગવો ઝભ્ભો, ખભે કામળી ને બગલમાં એક જૂની ઝોળી હતી.

સૌદામિનીને હાથના ઇશારા વતી જરા દૂર પોતાની પાસે બોલાવી મૃદુ સ્વરે એ બોલ્યા: 'લક્ષ્મી હું જાઉં છું.'

સૌદામિનીનું ગળું જાણે કોઈએ દબાવ્યું હતું. રૂંધાતા શ્વાસે એણે પૂછ્યું: 'જાવ છો?'

'હા, લક્ષ્મી; સંસારમાં મન હવે નથી ચોંટતું.'

થોડી વાર નિસ્તબ્ધ રહી રૂંધાતા ગળે એ બોલી: 'મારા બોલવા પર ગુસ્સો કરીને ચાલ્યા જાવ છો ને?'

માથું હલાવી સાધુચરણ બોલ્યા: 'ના, એથી નહિ, પણ તારી વાત સાચી હતી. આ ઘર પર હવે મારો અધિકાર નથી.' ને જરા અટકીને એ બોલ્યા: 'પ્રથમ જે દિવસે ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો એ દિવસે મેં ભૂલ કરી હતી. ને ત્યાર પછી જ્યારે પાછો આવ્યો તે દિવસે એ કરતાં યે મોટી ભુલ કરી. ભુલોની પરંપરામાં જ જિંદગી વીતી ગઈ. સાચો માર્ગ જાણી જ ન શક્યો:--વિધિના લેખ!'

સૌદામિની તરફથી જવાબ રૂપે કંઇ જ ન સંભળાયું. સાધુચરણ ત્યારે સહેજ હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલ્યા: 'તમારો એક ધાબળો લીધો છે. માનું છું એથી તમને કંઇ અગવડ નહિ પડે. ઠીક ત્યારે જાઉં છું. લક્ષ્મી, વધુ મોડું નહિ કરું. અંધારું છે ત્યાં સુધીમાં જ ગામ છોડી જવા ઇચ્છું છું.'

અને આમ છતાં સાધુચરણે જરા મોડું કર્યું. સૌદામિની કંઈક આગ્રહ કરશે, એને જતો રોકશે એમ માનતો હતો. પણ આખરે એક ઊંચો ઊંડો શ્વાસ લઈ એ આશ્રયહીન--આત્મીયહીન પૃથ્વીના માર્ગે ચાલી નીકળ્યો. જતી વેળા ઉઘાડા બારણામાંથી ઊંઘતી પુંકુનું મોં એણે એકવાર સતૃષ્ણ આંખોએ જોઈ લીધું.

સૌદામિની કાષ્ટવત્ ઊભી જ રહી. એની આંખમાંથી નીરવ આંસુ વહેવા લાગ્યાં, છતાં જરા જેટલો યે વિરોધ દેખાડી એ પતિને રોકી ન શકી.

× × ×

સૂર્યનાં પ્રથમ કિરણો હજુ પ્રકાશતાં હતાં. સૂવાના ઓરડામાંથી બહાર આવી સૌદામિનીએ બેઠેલા સાદે, હમણાં જ ઊઠેલી વહુને કહ્યું: 'વહુ બેટા, તલાવડીમાં એક ડુબકી મારી આવો ને ઝટપટ રસોઇ શરૂ કરી દો. નિમાઈને આજે શહેરમાં જવું છે.' વહુની આંખોમાં પ્રશ્નદૃષ્ટિ જોઇ એ બોલી: 'કાલી માટે જે મુરતિયો જોયો હતો એની સાથે વાતચીત પાકી કરવી પડશે ને? પોષ મહિનો તો હવે આ આવ્યો!'×

× શરદિન્દુ બંદોપાધ્યાય કૃત વાર્તાઓનો નવો જ રમણિક મેઘાણી અનુવાદિત પ્રગટ થયેલ સંગ્રહ 'મરૂભૂમિ'માંથી.

★

લોક સાગરને તીરે તીરે

પરિવ્રાજક

[૧] આબરૂનો સવાલ

એક આધેડ વિધવા બહેનને ખબર પડી કે હું એના કામમાં મદદરૂપ થઈ પડીશ એટલે એ મને મળવા આવી. કહે: 'મે સાંભળ્યું છે કે તમે લોકોનાં ઘણાં કામ કરો છો. મારુ ગરીબનું એક કામ કરી આપશો તો તમારો મોટો પાડ માનીશ.'

મેં એ બહેનને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : 'કોઈ જાતનો સંકોચ રાખ્યા વગર જે હકીકત હોય તે જણાવો. મારાથી બનશે તેટલી તમને મદદ કરીશ.'

એ બહેને કહ્યું : 'મારૂ લોકોમાં નાક કપાઈ ગયુ છે. મારી દીકરી નાસી ગઈ છે.'

મે પૂછ્યું : 'કેટલો વખત થયો ?'

બહેન : 'પાંચેક મહિના થયા.'

હું નવાઇ પામીને બોલ્યો : 'તમે આજ સુધી શું કર્યું ?'

એ બહેન આંખમા ઝળઝળિયા લાવીને બોલી : 'હું મા થઈને આજ સુધી ઓઢી પગ વાળીને બેસી રહી હોઇશ ? પણ છોડી એવી કમતિની નીકળી કે ઘણું સમજાવી પણ એકની બે થતી નથી.'

મેં કહ્યુ : 'ત્યારે તો એ હાલ કયા છે તે તમે જાણો છો.'

બહેન : 'અમદાવાદમાં છે. હું એને સમજાવવા બેપાંચ વખત જઇ આવી પણ એ માનતી નથી.'

મેં પૂછ્યું : 'ત્યારે તો એ ત્યાં સુખી હશે !'

બહેન : 'સુખ તો ભંગિયાને ઘેરે ય હોય માટે એમ કંઇ કોઇના ઘરમા પેસાતુ હશે !'

હું : 'છોકરો કઈ નાતનો છે ?'

બહેન · 'છે તો નાતનો જ પણ......'

મે વચ્ચે પૂછ્યું : 'તમે કઇ નાતનાં છો ?'

બહેન : 'પાટીદાર.'

મેં કહ્યુ · 'તેમા જ તમે નાતના છોકરા માટે પણ ભંગિયો શબ્દ વાપર્યો ! તમને લોકોને ખોટુ મિથ્યાભિમાન બહુ છે.'

બહેન આંખમાથી આંસુ લાવી બોલી : 'ના, ભાઇ. મને એવું ખોટું અભિમ ન નથી પણ મૂએ એ છોકરે મારી છોડીને ભોળવી એટલે મને એના ઉપર રીસ છે.'

મે પૂછ્યુ : 'તમારી દીકરી અને એ છોકરાને પરિચય ક્યાંથી થયો ?'

બહેન : 'મારી પડોશમાં એનો મોટો ભાઇ રહેતો હતો. એ ગામમા માસ્તર હતો. એને ઘેર એ આવતો જતો.

મે પુછ્યું : 'તમારી દીકરી કેટલા વર્ષની છે ?'

બહેન : 'વીસ વર્ષની.'

હું : 'તો અત્યાર સુધી પરણાવી કેમ ન હતી '

બહેન : 'નાતમાં ૨૦-૨૫ વર્ષની છોડીઓ વર નથી મળતા તે કુંવારી છે, પછી મારી રાંડી રાંડ બાઇની દીકરી કુંવારી હોય તેમાં શી નવાઈ ?'

મેં પુછ્યુ : 'હવે તમને વાંધો શું છે ? એ છોકરા સાથે પાચ મહિનાથી છે પછી એને ઘેર લાવવાનો શો અર્થ છે ?'

બહેન : 'વાંધો તો મોટો. અમે મોટા ગામનાં એટલે નાના ગામનાં છોકરાને કન્યા અપાય નહિ છોડી નાસી હોય તેને પાછી લાવ્યાના કિસ્સા તો બનતા હોય છે '

મે કહ્યું · 'આમાં હું તમને કંઇ મદદ કરી શકું તેમ નથી નથી. ૨૦ વર્ષની છોડી એક કમાતા માણસ સાથે રાજીખુશીથી પરણે તેમાં ખોટું શું છે ? વળી તમને નાતમાં વર નથી મળતો ત્યારે એવું

પગલું ભરવાથી તમારી જવાબદારી ઓછી થઈ છે માટે હવે ઊંચાનીચાં થયા વગર બેસી રહો.'

બહેન : 'એ ખરૂં ભાઈ, પણ આ તો મારી આબરૂનો સવાલ છે!'

એ બહેન મારી પાસેથી નિરાશ થઈને ગઈ તે તે પછી બીજે મહિને અચાનક કોર્ટમાં ભેગી થઈ ગઈ; વકીલની સલાહ પ્રમાણે એણે પેલા છોકરા ઉપર દીકરી ભગાડી જવાનો કેસ કર્યો હતો અને આજે એની મુદત હતી. એ દીકરીને અને પેલા યુવકને હું મળ્યો. દીકરીને ત્રીજો મહિનો જતો હતો. બંને જણે રીતસર લગ્ન કર્યું હતું. આટલા સુધી હકીકત પહોંચ્યા છતાં એ બહેનને પેલો આબરૂનો સવાલ સતાવતો હતો. અને વકીલ એ સવાલને પોષણ આપ્યે જતો હતો!

[૨] અનાડી મેજીસ્ટ્રેટ

........ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ છે. કોઈ કોઈ કામોમાં મેં એમની મદદ લીધેલી એટલે એક બીજા કામમાં મદદ મેળવવા હું એમની પાસે ગયો. સવાલ હતો એક બહેનનો. એ બહેન કુંવારી હતી અને એક યુવક સાથે સંબંધમાં આવી હતી. યુવકે મોટી મોટી વાતો કરીને એને ફસાવી હતી. હવે તે લગ્ન કરવા ના પાડતો હતો. વાત એવી જાહેર હતી કે જો એ લગ્ન ન કરે તો છોકરીનું જીવન ધૂળ થઈ જાય. છોકરી પણ ભાવનાશાળી હતી એટલે કદાચ આપઘાત કરે એમ એનાં માબાપ ને લાગતું હતું.

એ યુવક ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટનો પરીચિત હતો. ને લાગ્યું કે એમની મદદથી એ યુવકને સમજાવી કાતું હોય તો સારૂં. હું તે કારણે એમને મળ્યો. એમણે મને કહ્યું કે જરૂર પોતે એને સમજાવી શકશે. ણુ તે વાત એ યુવક સાથે હું શરૂ કરૂં તે પહેલાં રે એ બહેનને મળવું જોઈએ. એની પૂછપરછ કરવી જોઈએ.

મેં કહ્યું : 'છોકરી બહુ સરળ છે. એણે બધી વાત મને કરી છે. તમારે જે પૂછવું હોય તે મને પૂછો. હું બધું જાણું છું.'

ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ : 'એ ખરૂં, પણ એ છોકરી તમે કહો છો તેવી સરળ છે કે એ રમત રમે છે તે એને જોયા વગર મને શી ખબર પડે?

હું : 'મારી ખાત્રી..............'

'આવા કામમા તમે છેતરાઈ જાઓ તેવા છો. તમારૂં કામ રહ્યું સેવા કરવાનું, એટલે હંમેશાં સેવકો કોઈ દુઃખ રડતું આવે એટલે એ સાચુ માની લે છે. જ્યારે એવા પણ કિસ્સા બને છે કે એમાં બનાવટ પૂરેપૂરી હોય.

મેં કહ્યું : 'મને વાંધો નથી. એ બહેનને તમારી મુલાકાત કરાવું'

પછી હું એ બહેનને તેડી ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ પાસે ગયો. એમણે જે સવાલો પૂછવા હતા તે પૂછ્યા. એ બહેને જવાબો આપ્યા.

મને પછી ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ કહે : 'હવે હું એ યુવકને મળીશ. જરૂર પડે તો બંને જણાંને આવશે ભેગાં કરવાં પડે.'

મેં કહ્યું : 'મને વાંધો નથી. તમે એ ભાઈને ક્યારે મળશો?'

ઓ. મે. : 'આજે સાંજે હું એને બોલાવીશ.'

હું : 'તો મારે ક્યારે મળવું?'

ઓ. મે. : 'રાત્રે તમે આવજો ને.'

હું રાત્રે મળ્યો. પેલા યુવકે નિર્બળતા તો કબૂલ કરી હતી. પરંતુ લગ્ન અંગે માબાપના વિરોધનો મુદ્દો ઊભો કર્યો હતો. એટલે એનાં માબાપ સાથે પ્રથમ મળી લેવું. એમને સમજાવવાં. એક છોકરીની જિંદગી ધૂળ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવો

અને એ કારણે પેલી બહેન સાથે હું બીજે દિવસે ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટને ત્યાં જવા તૈયાર થતો હતો ત્યાં એ જ પોતાની ઘોડાગાડી લઈને આવ્યા. મને કહે: 'હમણાં તમને આમાં ન ભેળવું એ જ ઠીક છે. તમને અજાણ્યા માણસ તરીકે માની પોતાની આબરૂને લીધે એનાં માબાપ કદાચ ના પાડી બેસે, તે કરતાં હું જ એમની સાથે વાત કરું. બહેનને મારી સાથે લઈ જાઉં છું એટલે તેની પાસે એમનું દિલ પીગળે તેમ વિનંતી કરાવીશ. પછી મારી ઘોડાગાડી જ એને અહીં પાછી મૂકી જશે '

મારે તો કોઈ રીતે એ બહેનનો પ્રશ્ન ઉકેલવો હતો અને આવાં કામો જે વ્યક્તિએ સામાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હોય છે તે સહેલાઈથી ઉકેલી શકે છે. એવો મારો અનુભવ હતો એટલે મેં લાંબો વિચાર કર્યા વગર કહ્યું: 'તમને જેમ ગોઠે તેમ કરો.' અને તેમની સાથે એ બહેન ઘોડાગાડીમાં બેઠી.

એ વખતે એનું મોં જોયું હોત તો ખ્યાલ હતું. એ બીજાઓની આંખમાં નીચી ઉતરી ગઈ હતી માની એના બદન ઉપર લજ્જા એટલી બધી ફરી વળી હતી કે એ ઊંચું પણ જોઈ શકતી ન હતી. એના પગ જવા ઉપડતા હોય તેમ પણ મને લાગ્યું હતું. એ ગઈ છતાં હું એના એ જ વિચારમાં પડી ગયો હતો. દેખિત જોવા જાઓ તો બંને હતાં છતાં પુરુષ લહેણદાર જેવો ટટ્ટાર હતો. સ્ત્રી દેણદાર જેવી રાંક હતી !

એ વિચારને વાગોળતાં મેં. રેંટિયો ખોલ્યો. ત્રીજી પૂણી પૂરી કરી ચોથી હાથમાં ઝાલું છું ત્યાં એ બહેન દોડતી, હાંફતી આવી. મારી પાસે આવતાં ઢગલો થઈ ગઈ. અને મોં છૂટી ગયું. ડુસકાં ઉપર ડુસકાં ભરવા લાગી

હું તો આભો જ બની ગયો. છે શું ?

અને એની પાસેથી મેં જે સાંભળ્યું તેથી મારી ધરતી ચક્કર લેવા લાગી.

મેજીસ્ટ્રેટે એને ઘોડાગાડીમાં બેસાડ્યા પછી અનાડીપણુ શરૂ કરી દીધું. પગ વતી એના પગ જોડે ચેષ્ટા શરૂ કરી હતી. આંખમાં ચોખ્ખો વિકાર દેખાતો હતો. એણે લજ્જા છોડી છોકરીનો હાથ પણ પકડ્યો.

છોકરી ફફડી ગઈ. ઘોડાગાડી હાંકનાર એનો માણસ હતો એટલે કહેવા છતાં ન ઊભી રાખે તો ! અને ઘોડાગાડી પોતાને ફસાવવા બીજે લઈ જવાની હોય તો પણ શું ખબર ? એ વિચાર સાથે છોકરી ચાલતી ઘોડાગાડીએ બહાર કૂદી પડી. હરિણી શિકારીના પંજામાંથી નાસી છુટે તેમ એ દોડતી ભાગી આવી હતી !

[૩] પાઘડી ગામમાં પેઠી

એક ભાઈએ મને કહ્યું: 'મુંબઈ અને બીજાં શહેરોમાં મકાનોની પાઘડી છે તેને કાઢવા સરકાર ફરે છે, પણ એ ઠેઠ ગામડામાં પણ પેઠી,'

મેં પૂછ્યું: 'ગામડામાં મકાનોની એવી તંગી ક્યાં છે?'

ભાઈ: 'મકાનોની નહિ તો બીજાની, પણ ખોટી રીતે પૈસા આપવા પડે એટલે પાઘડી જ કહેવાયને?'

હું: 'એટલે?'

ભાઈ: 'ગણોતધારો કરીને સરકારે જમીનદારો અને ખેડુતોને લડાવી મારવાનું જ કર્યું છે.

હું: 'આ તો જૂની વાત છે. ચાલતી રૂઢિમાંથી નવો ચીલો પાડવાનો થાય એટલે થવાનું તો થવાનું, પણ એથી બી જઈને સરકાર જો કોઈ કામ ન કરે તો, પછી નવી વ્યવસ્થા જન્મે શી રીતે?'

ભાઈ: 'પણ એથી નવાં અનિષ્ટ જન્મે છે તેનું શું? જે પાઘડી શહેરોમાં હતી તે ગણોતધારાના કાયદાથી ગામડામાં પણ આવી.'

હું: 'એ અનિષ્ટની મને વાત તો કરો.'

ભાઈ: 'કેવળભાઈએ કલ્યાણભાઈ પાસેથી ચાર જમીન છ હજારમાં રાખી. જમીન વેચનારે વેચી અને લેનારે લીધી. પણ એથી જમીનનો કબજો જે ખેડૂત પાસે હોય તે છોડે ત્યારે લેનાર ખેડી શકે ને? શહેરમાં ઘર રાખનાર રાખે અને વેચનાર વેચે પણ ભાડુત ખાલી ન કરે ત્યાં સુધી રાખનારને રહેવાનું ન મળે તેવી જ દશા જમીનમાં થઈ. પરિણામે જે બદી શહેરમાં છે–પાઘડીની તે જમીનમાં પણ આવી પહોંચી. કેવળભાઈએ છસો રૂપિયા ખેડૂતને પાઘડીના આપ્યા ત્યારે એણે જમીનનો કબજો છોડયો.'

હું: 'આ નવાં અનિષ્ટની વાત સાંભળી વિચારમાં પડી ગયો.

ભાઈ: 'નવા નવા કાયદા થવાથી ઊલટ લોકોનું નૈતિક પતન વધતું જાય છે. કાયદા કરવાથી કંઈ લોકો સીધા થવાના નથી. ઊંટે કર્યા ઢેકા તો માણસે કર્યા કાઠકા, એના જેવો ઘાટ બધા કાયદામાં થવાનો.'

[૪] કોઈ ધણીધોરી નથી!

ગામમાં મોટર અકસ્માત થયો. પોલીસ કેસનો પ્રસંગ ઉભો થયો. પણ એ ગામનું કોઈ ધણીધોરી ન હોય તેમ કેસ કોઈ હાથમાં લેતું નથી.

ધણી (થાણાવાળો) કહેઃ 'તમારો સંબંધ અમારી સાથે થવાનો છે એ ખરું, પણ રીતસરનું લગ્ન થયું નથી એટલે અમારાથી તમારું ધણીપણું કરાય નહિ

જૂનો ધણી (થાણાવાળો) કહેઃ 'અમારી સાથે તમારા છૂટાછેડા થઈ ગયા છે એટલે અમારે ને તમારે કંઈ લાગતું વળગતું નથી!'

આ મોકાણ થઈ વડોદરા રાજ્યનું મુંબઈમાં વિલિનીકરણ થયું તેમાથી. અમુક અમુક ગામો ગાયકવાડી તાલુકામાંથી હિંદી સંઘમાં આવી ગયાં. હિંદી સંઘમાંનાં ગાયકવાડીવાળા તાલુકામાં આવી ગયાં. એ પ્રમાણે......ગામ હિંદી સંઘના તાલુકામાં પહેલી ઓગસ્ટે આવી ગયું. અને એ રીતે એનો આખો કારોબાર બદલાઈ ગયો. તાલુકો બદલાયો, થાણું બદલાયું. બીજી કચેરીઓ પણ બદલાઈ ગઈ.

સપ્ટેમ્બરની ત્રીજીએ એ ગામના એક ભાઈ આ વાત કરી રહ્યા હતા કે અમારી આ સ્થિતિ છે!

મોટર અકસ્માતનો પોલીસ કેસ ન તો નવા થાણાએ લીધો, ન જૂના થાણાએ લીધો. એવી જ જ રીતે ગામમાં એક ચોરી થઈ એની ફરિયાદ પણ કોણ સાંભળે!

[૫] જાહેરાતની કળા

મ્યુનિસિપાલિટીના છઠ્ઠા વોર્ડમાંની મારા એક જુવાન ડૉક્ટર ઊભા થયા હતા, એ પોતે ચુંટણીમાં ઊભા થાય તેવી મને કલ્પના પણ નહિ આવેલી. વળી એવા નવા માણસને પ્રેક્ટીસ જમાવવાની હોય ત્યાં એ સેવા માટે વખત ન કાઢી શકે એ પણ ચોખ્ખું હતું. વળી એનો સ્વભાવ એવો હતો કે ચુંટણી જેવા ગંદા વાતાવરણમાં એ પડે નહિ.

અને છતાં મેં પેપરમાં વાંચ્યું કે એ પણ એક ઉમેદવાર છે!

મેં મન વાળ્યું કે, બહુ રત્ના વસુંધરા છે! માણસ ક્યારે શું કરે તેનું કંઈ કહેવાય નહિ.

આમ મન સાથે સંતોષ માન્યો હતો છતાં રૂબરૂ મળવાનું થયું ત્યારે હું એ ચર્ચા કાઢવા વગર રહી ન શક્યો.

મેં ડૉક્ટરને પૂછ્યું: 'તમને મ્યુનિ.માં ઉભા થવાનું કેમ સૂઝયું?'

ડૉક્ટર હસ્યા.

મેં કહ્યું: 'તમને આ વોર્ડમાં આવ્યા છ મહિના થયા છે એટલા વખતમાં લોકો તમારી કઈ શક્તિના અનુભવ ઉપરથી ચૂંટે?'

ડૉક્ટર : 'મારે ચુંટાવું હોય ત્યારે આ બધું વિચારવાનું હોય.'

હું: 'મારે ચુંટાવુ છે જ નહિ. મને એ બધું કરવાનો વખત પણ ક્યાં છે! મારે તો હાલ કોઈ હિસાબે પ્રેકટીશ જમાવવી છે.'

હું: 'તો પછી તમે ઊભા શું કામ થયા! કોઈના કહેવાથી!'

ડૉક્ટર: 'કોઇના કહેવાથી ઊભો થાઉં તેવો કાચો હું નથી.'

'તો-!'

'મારે પ્રેકટીશ જમાવવી છે.'

'પણ એને અને આને શું સંબંધ!'

'મારે મારી જાહેરાત કરવી હતી. આ વોર્ડમાં હું ડૉક્ટર છું એ જ લોકો હજુ જાણતા નથી. હું ઊભો થયો તે દહાડેથી જ વોર્ડના લોકો પૂછપૂછ કરતા થઇ ગયા કે એ ડૉક્ટર કોણ? ક્યાં દવાખાનું છે? કેવો ડૉક્ટર છે?

હું હસી પડ્યો.

ડૉક્ટર: 'એ રીતે મારો ઉદ્દેશ મારી જાહેરાત કરવાનો છે. હું ચુંટાવા માટે ખર્ચ કરવાનો નથી લોકોને ઘેર આંટા મારવા જવાનો. ફક્ત ડીપોઝીટ જપ્ત ન થાય તેટલા મત મેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો છું. અને એ રીતે થોડા ખર્ચે મેં મારી જાહેરાત કરવાની આ નવી કળા શોધી કાઢી છે!

સાભાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧ ગિલ્લીદંડા : (પ્ર અમદાવાદ વ્યાયામ મંડળ; મૂલ્ય, ચાર આના; લે. વાસુદેવ ભટ્ટ) ગિલ્લીદંડાની રમતનું વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર.

૨ તમારા દાંત જાળવો : (ડૉ. કેખુશરૂ હોરમજી ઝાલા, નવસારી)

દાંતની જાળવણીને લગતી તથા બીજી પરચુરણ સામગ્રીની પોટલી.

૩ છિપા ખજાના : (સં. છોટુભાઇ સુથાર; પ્ર. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ)

હિંદુસ્તાની કહાણીઓમાંથી હિંદુસ્તાની શીખનારાઓને માટે ઉત્સાહી સંપાદકે ચૂંટેલી ૧૫ કહાણીઓનો સંગ્રહ.

૪ અમર ગાંધીજી: (લે. સોમાભાઇ ભાવસાર પ્ર. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ; ત્રણ આના)

વાંચવાની શરુઆત કરતાં બાળકો અને પ્રૌઢો માટે ગાંધીજીના જીવનને રજૂ કરતા બાલભોગ્ય લખાવટવાળા પાઠો

૫ ચાર સુંદર સંવાદો ; (લે. ચુનીલાલ કૃ. શાહ; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; સાત આના)

બાળકના સામાન્ય જ્ઞાનમાં વધારો કરે એવા બાલભોગ્ય હળવા સંવાદની ત્રીજી આવૃત્તિ.

૬ ટન-ટન-ટન-ટન (સૌ. કપિલા ઠાકોર; પ્ર. ઉપર મુજબ; મૂલ્ય, છ આના)

ઘંટ અને ઘંટડી વિશે બાળકોને રસ પડે એ રીતે ઘણી માહિતી આપતી આવકાર પાત્ર પુસ્તિકાની ચોથી આવૃત્તિ.

ધૂમકેતુ

દુનિયા આખીનું સુખ ખોવાઇ ગયું છે, કારણ કે એ જયાંથી ઉદ્દભવે છે એ પદાર્થ વિષે જ શંકા ઊભી થઈ છે. આત્મા 'એ હશે?' એવો પ્રશ્ન પણ નથી; 'એ હોઈ શકે?' પ્રશ્ન ઊભો થયો છે.

★

મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો ત્યારે મળે છે, જયારે માણસ બીજાની નહિ, પોતાના મનની સલાહ લે છે, પણ સરત એટલો કે એ મન હોવું જોઇએ ઇચ્છા નહિ.

★

એક વખત એક નાસ્તિક એક સાધુ પાસે આવ્યો: બે હાથ જોડીને બોલ્યો: 'મહારાજ! હું ચમત્કાર નમસ્કારના પંથમાં માનું છું. ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહિ!'

સાધુએ પ્રેમથી તેની સામે જોયું: ધીમેથી કહ્યું: 'પણ શ્રદ્ધાને આધારે કાંઈક છોડનારને જ એ મળે છે ભાઈ! એનું શું?'

★

અચાનક તમારા મનમાં ઊભા થયેલા રખડુ વિચારો જ તમને રખડાવી મારે છે; જે વિચારને તમે કોઇ યોજનાની સંકલનામાં મૂકો, એ તો તમને એમાં રહેલા સદ્ અસદ્-અંશ વિષે કાંઈક તો કહે ને કહે. પણ રખડાવી મારે છે એ તો પેલો અચાનક આવતો રખડુ વિચાર! સોલો ઉઠયો—ને કામ કર્યું. એ એક વખત ભગવાન તથાગતે પોતાના શિષ્ય મંડળને કહ્યું: 'આપણે શાંત બેશો, ને આંખને આંખનું જોવાનું કામ કરવા દો તો!'

તરત મંડળી આખી શાંત બેસી ગઈ. પણ આંખ શું કામ કરે? એનું કામ તો જોવાનું. જોવાનું બીજું કાંઈ તો ત્યાં હતું નહિ! સૌ ભગવાનને નિહાળી રહ્યા.

થોડો સમય ગયા પછી ભગવાન તથાગતે કહ્યું: 'બોલો તો મેં આટલી વારમાં કેટલી વખત મારી બેસવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કર્યા હશે, કોઇએ અવલોકન કર્યું છે?'

એક શિષ્યે તરત જવાબ વાળ્યો: 'ભગવન્! દસ વખત!'

બીજાએ કહ્યું: 'પ્રભુ! માત્ર ત્રણ જ વખત!'

ત્રીજાએ હાથ જોડયા: 'એક પણ વખત નહિ ભગવાન!'

મંદ સ્મિત કરીને ભગવાને જવાબ વાળ્યો: 'તમારામાંનો દરેક સાચો; પણ મેં મારી શરીર સ્થિતિમાં ને અંચળામાં ફેરફાર કર્યો છે, સત્યોતેર વખત!'

'હેં!' વધારે નવાઈ લાગી.

'આંખ આપણી આપણને આટલું બધું છેતરી શકે છે, કે જેના ઉપર તો કાબુ હોવાનો આપણો દાવો પણ છે, તો મન આપણું, આપણને કેટલી બધી ખોટી સૃષ્ટિમાં હરપળે ભમાવતું હશે? એ મનને સાચી રીતે પકડવાને કેટલી બધી શાંતિ જોઇએ એનો આ એક અખતરો ગણો ને!'

બધાંનાં અંતર આ રહસ્યને પામતા ભક્તિનમ્રતાથી નમી રહ્યાં!

★

આપણે સૌ એક બીજાથી જુદા પડયા છીએ તેમાં લોભ કારણ રૂપ નથી: અસંતોષ

પણ ખરા કારણ રૂપે નથી: સ્પર્ધા અને સરસાઇ પણ તેના મૂળમાં નથી. તમામ પ્રકારની જુદાઇના મૂળમાં એક જ વસ્તુ ચક્રવર્તી બનીને રાજ કરે છેઃ શંકા–ભય એ ભય જ પછી જુદાં જુદાં રૂપ ધારે છે!

★

લોકોને નવરાશના વખતમાં ધર્મજ્ઞાન સાંભળવાનું મન થાય છે, ત્યાં સુધી ધર્મજ્ઞાન એમને કાંઈ આપશે નહિ. સિવાય કે શબ્દો. ધર્મજ્ઞાન, ખરેખરા વ્યવસાયમાં, સાંભળવાની વસ્તુ છે એ વાત અંતરમાં ઉગશે ત્યારે ધર્મ-જ્ઞાન કાંઈક આપી જશે

★

આ એક નવાઈની વાત નથી, બીજમાંથી વૃક્ષ ઉગતું માણસો હમેશાં જુએ છે, અને છતાં શિશુમાંથી સમાજ થવાનો છે એમ કોઇ જ માનતું નથી!

★

અગ્નિને ચેતવતાં માણસ આટલી બધી સંભાળ લે છે, અને છતાં પોતાની તેજસ્વી શક્તિ વિષે તો એ ગર્વ જ કરે છે! એ તેજને પણ પ્રકાશ આપવો ઘટે એમ એ માનતો જ નથી! પણ શું દુનિયાની ઘણીખરી કરુણતા એ તેજસ્વી વ્યક્તિઓના અંધકાર-માંથી જ જન્મ પામી નથી?

સદ્‌વૃત્તિ વિનાની શક્તિ–માણસ જાત માથે અને માટે એ મોટામાં મોટો શાપ છે.

★

ભયના પ્રકાર ત્રણ . કાં ઇશ્વરનો ભય કાં માણસનો ભય. કાં જાત ભય. ઇશ્વરનો ભય–એ અર્થહીન ઇશ્વર તો સૌને નિર્ભયતા માટે છે. માણસનો ભય–એ ભીરુતાની આપવા અવધિ એટલે ખરો ભય માણસને પોતાની જાતનો છે. ને એ ભય ટાળવાનો ઉપાય એની પોતાની પાસે છે.

★

પતિતને મોટામાં મોટું આશ્વાસન સાધુની વેદાંત કથામાંથી ન મળ્યું, શાસ્ત્રમાંથી પણ ન મળ્યું. પણ એક સાદી વાતમાંથી મળ્યુ. એ સાદી વાત આટલી જ હતી. જેમ માને પોતાના નબળામાં નબળા છોકરા ઉપર ઉલટો વધારે પ્રેમ હોય છે, તેમ જ ઇશ્વરી શક્તિનું સમજવું, એ નબળાને મદદ આપવા વધારે ઉત્સુક હોય છે.

★

નવાં સુંદર પ્રકાશનો

શિક્ષણ

દિવાસ્વપ્ન — ગિજુભાઈ
બાળકોના જીવનમાં નવશિક્ષણ દ્વારા ક્રાંતિકારી અખતરાની કથા
કિં. ૧-૮-૦ પો. ૦-૬-૦

પ્રાથમિક શાળામાં ભાષા શિક્ષણ
ગિજુભાઈ અહીં શિક્ષણશાસ્ત્રીની રીતે ઉક્ત વિષયની ગંભીર ચર્ચા કરે છે.
કિં. ૨-૦-૦ પો. ૦-૭-૦

ચાર મોરચાની કેળવણી — હાસુભાઈ શુક્લ
સ્કૂલોમાં ચાલતી અપંગ કેળવણી સામે ધરાયેલી નવી લાલબત્તી
કિં. ૧-૪-૦ પો. ૦-૬-૦

સોમનાથ — રત્નમણિરાવ
ગુજરાતની જગપ્રસિદ્ધ તીર્થભૂમિનો સુંદર સચિત્ર પરિચય : ઇતિહાસમાંથી
કિં. ૪-૦-૦ પો. ૦-૮-૦

ગઈ ગુજરી — જયભિખ્ખુ
જવાંમર્દ શ્રેણીની આ વાર્તામાં એક નવો રસપ્રવાસ રેલાવ્યો છે.
કિં. ૧-૮-૦ પો. ૦-૬-૦

પ્રતિપદા — ગોવિન્દ સ્વામી
માત્ર ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે રચાયેલી કલાત્મક ને સંવેદનશીલ કાવ્યકૃતિ
કિં. ૨-૮-૦ પો. ૦-૮-૦

ઉન્મેષ — ઈન્દુલાલ ગાંધી
એકસો ચાલીસ કાવ્યોનો ને ગીતોનો ભાવવાહી સંગ્રહ
કિં. ૩-૦-૦ પો. ૦-૮-૦

ભગવાન પરશુરામ — ક. મુનશી
ગુજરાતી સાહિત્યની ભવ્ય-ઉદાત્ત પૌરાણિક નવલકથા
કિં. ૫-૮-૦ પો. ૦-૧૦-૦

લોમહર્ષિણી — ક. મુનશી
ભગવાન પરશુરામનાં વીર પત્ની લોમાદેવીના જીવનને રજૂ કરતી નવલ
કિં. ૪-૦-૦ પો. ૦-૮-૦

જીવનમાંથી જડેલી — લીલાવતી મુનશી
સામાજિક તેમજ બીજી હૃદયંગમ વાર્તાઓનો ઘણા વખતથી અપ્રાપ્ય સંગ્રહ
કિં. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ૦-૮-૦

ઇતિહાસ સંમેલન — નિબંધ સંગ્રહ
ગુજરાતી વિષેની ઐતિહાસિક સામગ્રીથી ભર્યા વિદ્વત્તા પૂર્ણ નિબંધો ને લેખો:
કિં. ૪-૮-૦ પો. ૦-૮-૦

ડૉ. મધુરિકા — ક. મુનશી
સાગર મુવીટોન માટે લખાયેલી ફિલ્મ કથા પરથી રચાયેલું સુંદર નાટક
કિં. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ ૦-૬-૦

પ્રાથમિક શિક્ષણ — સોમાભાઈ પટેલ
કિં. ૧-૮-૦

મોટી બહેન — ગિજુભાઈ
ત્રીજી આવૃત્તિ
કિં. ૧-૪-૦

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો અમદાવાદ

'રેખા'નું નિવેદન

તંત્રી-ઇશ્વર પેટલીકર

લવાજમ ૬-૦-૦

★ 'રેખા' એટલે રોજબરોજના જીવનના ધબકાર રજૂ કરતું માસિક. ★ એ તમારા મુરબ્બી થઇને સલાહ આપવા આવતુ નથી; પણ મિત્ર તરીકે સુખદુ:ખની વાત કરવા આવે છે. ★ એની ઇચ્છા ઘરનાં સૌનો સ્નેહ સંપાદન કરવાની છે. એ માટે એ સાચા દિલથી પ્રયત્ન કરશે ★ દર મહિનાની પહેલી તારીખે એ આપને મળી જાય તેમ માસની આખર તારીખે પોસ્ટ કરવામાં આવશે. ★ 'રેખા' આ લવાજમમાં ત્રણ રૂપિયાનું ભેટ પુસ્તક ગ્રાહકોને આપવા માગે છે એટલે એ રીતે માસિકગ્રાહકને માત્ર ત્રણ રૂપિયામાં મળે છે. આજનું એનું વાચન જોતાં એ ઘણું સસ્તું છે. ★ એમ સસ્તુ સાહિત્ય આપવું ત્યારે જ પોષાય કે આપણને એનું વાચન ગમતું હોય તો લવાજમ ભરી ગ્રાહક બનીએ. આપણે ત્યાં વાચન પાછળ ખર્ચ કરવાની વૃત્તિ થોડી છે. વાચન શોખ વધતો જાય છે એ પ્રમાણે ખરીદીને વાંચવાની વૃત્તિ જો વધે તો 'રેખા' આ રીતે સસ્તું આપવું મુશ્કેલ ન પડે. ★ આ વરસના ભેટ પુસ્તક તરીકે ઇશ્વર પેટલીકરની નવી નવલકથા ઑક્ટોબર માસમાં ગ્રાહકોને ભેટ આપવાની છે

છુટક નકલ . ૨ - આના રા - કે ઝાપચા Regd No B.

મુદ્રક છાપનાર · દીપક પ્રિન્ટરી · રાયપુર દરવાજા પાસે · અમદાવાદ

ભક્તિ-શક્તિ
ચિત્રકાર · શ્રી કનુ દેસાઈ

નવરચના

સંપાદક · ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે
વર્ષ · ૧૯ ∅ નવેમ્બર'૮૯ ∅ અંક · ૮

રાષ્ટ્રના વિચ્છિન્ન દેહને એકરૂપ કરનાર
સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ

તહેવારોની અપૂર્વ લહાણ **કસોટી સુવર્ણ દીપોત્સવી વ્યૂહ ૧૨૨**

રૂા. ૬૦,૦૦૦ એકંદર ઈનામો

પ્રથમ ઈનામ **૩૦૦ તોલા સોનું**

અગર રૂા. ૩૪,૦૦૦ રોકડા

ઉપરાંત રૂા. ૧,૦૦૦નાં પુસ્તકો

બીજાં ઈનામ રૂા. ૨૦,૦૦૦

૪ શુધ સુધી ગેરન્ટી : બાકીની વિગતો માટે 'મક્કમ' અઠવાડિક જુઓ

બંધ તારીખ ૨ નવેમ્બર

પ્રવેશ ફી (ટેક્સ સાથે)

૧ થી ૩ પ્ર પત્ર : રૂા. ૨-૮-૦
૪ થી ૮ પ્ર. ,, : રૂા. ૫-૦-૦
૯ થી ૧૧ પ્ર ,, : રૂા. ૭-૮-૦
૧૨ થી ૧૬ પ્ર ,, : રૂા. ૧૦-૦-૦

જ્યારે 'મક્કમ' ના ગ્રાહક માટે દર ૧૧ પ્ર. પત્રકે એના ભાગની ફી રૂા. ૫) છે.

આડી ચાવીઓ:

(૧) ખાસ...ટાંકણે આ વ્યૂહ સાદર કરતા અમને આનંદ થાય છે
(૩) આજની કોમળાંગીઓ... કામ ન કરવું પડે એવું ગૃહ-જીવન પસંદ કરે છે.
(૬) ઉછીના નાણાં ..માગતા ક્યારેક ઝઘડો થાય છે
(૮) વગર વિચાર્યે......કરવામા જોખમ છે.
(૧૦) ...દિવસોની યાદ ભૂલવી કઠિન હોય છે.
(૧૨) અહીં 'અલક' કે 'હલક' આવશે.
(૧૫) દિલ
(૧૬) ખોટી .કરનાર કદીક સામાની ખફગી વહોરી લે છે.
(૧૮) ધન વધવા સાથે ઘણીવાર માનવીની...પણ વધવા માંડે છે
(૧૯) યૌવનકાળની ક્ષતિઓ કેટલીક વાર પાછળથી...પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરે છે.
(૨૨) કુદરતી...સામે માનવી ઘણીવાર લાચાર બને છે
(૨૩) ગામડાની ઘણી વાતોમા... નો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.
(૨૪) બે જ દિવસ ..ન નીકળાય તો આજની રમણી અકળાઈ ઊઠે છે.
૨૫) સામાને પોતાનો...નહિ કળવા દેનાર માનવી નિશ્ચય મુત્સદી હશે.

ઊભી ચાવીઓ :

[૧]...નો થાક દૂર કરવા માનવી આરામ ઝંખે છે
[૨] ઉતાવળ કરનાર ક્યારેક... બાજી ઊંધી વાળે છે
(અક્ષરો ઊંધેથી વાચજો)
[૩] અસત્યના કામમાં સૌ .. સાચવવા મથે છે.
[૪] કેટલીક...માનવીને વળગાડની જેમ વળગે છે.
[૫]...ખાતર ફના થવાની તમન્ના ખાસ કરી યુવાવસ્થામા વધુ હોય છે.
[૭] કાળા બજાર કરનાર પર... રાખશો નહિ.
[૮]...ના ધંધામાં નીતિ-અનીતિના ભેદ ભાગ્યે જ જોવાય છે
[૯] કામમા...હોય તો તે કરવામા અધિક ઉત્સાહ રહે છે.
[૧૧] વેચાતું લેવું.
[૧૨] સત્યનું શસ્ત્ર...ને પણ વશ કરે છે.
[૧૩] કજિયા કરવાની ટેવવાળું.
[૧૪] સાનુ...માં બોલે ત્યારે નવવધુ સમસમી ઊઠે છે.
[૧૭] ઓછું બોલવું એ ..નારીની એક વિશિષ્ટતા હોય છે
[૨૦] રિવાજ, ધારો.
[૨૧] અંગત પરિચય વિના માનવીની...જાણી શકાતી નથી

લાયસન્સ નંબર ૧ થી મંજુર કરેલ હરીફાઈ

કસોટી હરીફાઇના સર્વ શરતો-નિયમો મને કબૂલ મંજુર છે. પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપજો.

નામ ______________________

ઠેકાણું ______________________

ગામ ______________________

મેં મારા નામે કુલ પ્રવેશપત્ર નંગ .....ભર્યાં છે

મેં મારી પ્રવેશફીના રૂા ...... આ સાથે......થી મોકલ્યા છે

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

ઊર્મિ અને નવરચના સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૯ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૪ : અંક આઠમો
નવેમ્બર : ૧૯૪૯

ક્રમ

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી ઈશ્વરલાલ મો. દવે
ફરનાન્ડીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ–૧

મુદ્રક : જયંતી દલાલભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ,
ઘેલાભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

ધન્ય પળ !

સૌન્દર્ય અને પ્રેમની આરાધનામાં ગાળેલી જીવનની એક પળ, એ એક સો વર્ષનાં, કીર્તિગાથા ભર્યાં જીવન કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. નિર્બળ માનવોએ, સબળને આપેલી, પ્રશંસાપુષ્પોની, વર્ષોજૂની કીર્તિગાથાને પડખે ઉકેલી, આવી એક પળ, એ તમામ વર્ષોના કરતાં વધારે કીમતિ છે.

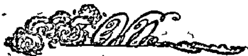
કારણ કે આવી એક પળ, માનવસત્ય દર્શાવે છે: જ્યારે કીર્તિગાથામાં તો એ સત્ય છિન્નભિન્ન થયેલાં સ્વપ્નખંડેરોની વચ્ચે, અશાંત અવસ્થામાં નિદ્રાધીન પડેલું છે!

એવી એક પળમાં તો આત્મા, જીવનસત્યને નીરખે છે. જ્યારે પેલી આખી સોવર્ષની આયુષકેડી, એ સત્યને માનવરચ્યા પીંજરામાં પૂરી રાખે છે. અને એને લોહજંજીરમાં જકડી રાખે છે.

આવી અવસ્થામાં સોલોમનને અને સોક્રેટીસને, પોતાનાં જીવનગીત જડ્યાં હતાં : જ્યારે પેલી લાંબા લાંબા શતવર્ષના જીવનચક્રે કેવળ અંધકાર આપ્યો હતો.

આવી જ પળે, ક્રાઈસ્ટના અને ભગવાન તથાગતના દિલમાંથી, સાધુ સંત અને ભજનિકોના દિલમાંથી, અમરવાણીને જન્મ આપ્યો હતો; જ્યારે પેલી કીર્તિભૂખી આયુષની શતવર્ષી લાંબી વાટે તો, કૈંક સમૃદ્ધ શહેરોની રાખ ઉડાડી હતી!

નિર્બળને એમનો જીવનહક્ક મેળવી આપવા માટે ગાળેલી, ચિંતાભરેલી એક પળ, એ, લૂંટણીયા અને લોભી, અને મહત્ત્વાકાંક્ષી, એવા સો વર્ષના લાંબા જીવન કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે.

જ્યારે શોક ભરેલા અગ્નિમાં હૃદય પવિત્ર બને છે, અને પ્રેમદીપના તેજનો એને પ્રકાશ મળે છે, ત્યારે આવી એક પળ પ્રગટ થાય છે. સો વર્ષનું લાંબું જીવન, સત્યની એવણને, ધરતીના પેટાળમાં રાખી મૂકે; જ્યારે આવી એક પળ એ તો એવું સત્ત્વશાલી બીજ છે, જે કાળ જતાં ફૂળે જ ફૂળે. આવી પળમાં ચિંતનની અગાધતા રહી છે. એમાં જીવન-સમાધિનું સત્ય રહ્યું છે. એમાં પ્રાર્થનાનો પ્રકાશ રહ્યો છે. એમાં નવજીવનનું પ્રભાત વસે છે

લાંબુ, સો વર્ષનું, પોતાને જ કેન્દ્રસ્થાને રાખીને ગાળેલું જીવન, એ આ પળની તૂલનામાં, જાણે કે પાર્થિવ, જડ, અચેતન, એવો અર્થહીન એક પદાર્થ હતો!

જ્યારે અર્થભર્યું જીવન તો આવી કોઈ એક પળમાં વસી રહ્યું છે! યુગ યુગ પોતાના દિલમા જેની છબી કોતરી રાખવા ઇચ્છે એવી એ પળ!

વર્ષોના વર્ષો સુધી ભૂલી ન શકાય એવી એ ઇતિહાસ શોભી ક્ષણ!

ભવિષ્યનાં સેંકડો વર્ષ સુધી એકલી રહેવા નિર્માયેલી એ અદ્‌ભુત સત્ત્વશાલી વસ્તુ હતી!

એ પળ પોતે જ જાણે કે એક ઈશ્વરી સંગીત હતું!

એ હતી તો એક જ પળ: પણ એવી કે, જેને 'બહુ રત્ના વસુંધરા' પણ, પોતાનું અનોખું રત્ન ગણીને રાખે!

આવી એક પળ—ભલે એક જ—એ જીવન; અને એને મુકાબલે લાંબું સો વર્ષોનું દીર્ઘજીવન એ પડછાયો!

ધૂમકેતુ

'રેખા'ને આવકાર

(તંત્રી, ઇશ્વર પેટલીકર:

C/O. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લી. ફરનાન્ડીઝ પૂલ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ ભેટ પુસ્તક સાથે રૂપિયા ૭.)

રા. જયંતિ દલાલે વિશિષ્ટ ભાવના અને ઉત્સાહ સાથે દશ વર્ષ પર શરૂ કરેલા 'રેખા' માસિકે દશ વરસ સુધી પોતાનો લાક્ષણિક ચમકારો એવો ફેલાવ્યો હતો કે એ માસિકની રા. દલાલે એક માસ પર લખેલી અવસાન નોંધે ગુજરાતમાં ઘણાને દિલગીર કર્યા હતા. એ માસિક બંધ પડે તે સારું નહિ એમ માની રા. ઇશ્વર પેટલીકરે એને ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય રા. દલાલની રાજીખુશીની સંમતિ સાથે કર્યો છે તેને 'રેખા'ના વાંચનારાઓ આવકારશે. અલબત્ત નવા તંત્રીને લીધે 'રેખા'ની નીતિ અને તેથી તેનાં કેટલાંક અંશોમાં ફેરફાર દેખાવાનો જ, એવો દેખાડવાની તેના સપ્ટેંબરના પ્રથમ અંકે શરૂઆત કરી પણ દીધી છે. પહેલા અંકનો ઉઠાવ અને અંદરની સામગ્રી લોકોને આકર્ષવાનો સારો પ્રયાસ બતાવે છે. માસિક લોકરંજક સાથે લોકશિક્ષક પણ બને એ જરૂરનું છે અને એ દિશામાં આ નવ-અવતારધારી 'રેખા' અપેક્ષિત સેવા બજાવે એવી આશા વ્યક્ત કરી તેને સહર્ષ આવકાર આપીએ છીએ.

અનંતરાય મ. રાવળ

★

આદેશ

અબ્રાહમ લિંકન

અનુ૦ જયન્ત પરમાર

અત્યંત ગરીબાઈમાં અને પારાવાર કષ્ટોમાંથી પસાર થતા ઈશ્વર પ્રત્યેની અણુ-ખૂટ શ્રદ્ધાને લીધે ટકી રહેલી મારી બાએ મને "ઈશ્વર સાથેનું સાંનિધ્ય એ જ સાચું છે અને બીજું બધું નરાતાર જૂઠાણું છે." એ આદેશ નાનપણથી મારા મગજમાં ઉતાર્યો હતો. આ બધું ગઈ કાલે જ બની ગયું હોય એમ હજુ એવું ને એવું મને યાદ છે.

એ કહેતી: "ઈશ્વર એ જ સત્ય, શિવ અને સુંદર છે. તું એક દિવસ માણસ થઈશ; અને તું ખોટું કરવા પ્રેરાઈશ. અસત્ય તો એવા લલચાણ રંગરોગાનથી મઢેલું હશે અને તને શંકામાં પાડી દેશે કે કયું સાચું અને કયું ખોટું? જ્યારે તું એવી શંકામાં પડે ત્યારે તારા હૃદયમાંના નાનકડા અવાજને શાંતિથી સાંભળજે. ઈશ્વર એ વખતે તારી પાસે બૂમ પાડીને—ગર્જના કરીને તને કંઈ પણ નહીં કહે. આખાયે અવકાશને અજવાળતું દેખીતું સત્ય પણ તું નહીં જોઈ શકે. ઈશ્વર તારા અંતરાત્મામાં ગૂંજી ઊઠશે: 'આ સાચું છે અને પેલું ખોટું છે.'

"આં ગૂંજન ખૂબ ફીકું હશે, જ્યારે તારી તૃષ્ણા તો ખૂબ મોટી હશે. જો તું ખોટું કરવા તૈયાર થઈશ તો તને બધાંનો સાથ અને ટેકો મળશે. જો તું સાચું કરીશ તો તું એકલો એ બધાથી ત્યજાયેલો દેખાઈશ. તું એમ પણ માની બેસીશ કે તું તારા મિત્રો ગૂમાવી રહ્યો છે.

"પણ ના, મારા દીકરા, તું કદી એકલો નહિ હોય. ઈશ્વર હમેશાં તારી સાથે જ હશે, એ જ તારો મિત્ર છે. એ જ પોતે સત્યનો સ્રષ્ટા છે. અને તારે જમણે પડખે ઊભેલા એ જ ઈશ્વરનાં સાથથી તું આખી દુનિયાની સામે પણ ટક્કર ઝીલી શકીશ. મુશ્કેલીઓથી તું ડરીશ નહિ, મારા દીકરા! તું ચોક્કસ વિજેતા બનીશ જ. કારણ કે તું અને ઈશ્વર બંને મળીને એટલા બધા મજબૂત થશો કે તમારી સામેનાં અસત્ય આચર-નારાઓની સંખ્યા કરોડોની હશે તોયે કશી હરકત નહીં આવે.

"દરેક વખતે તારા હૃદયને પૂછજે: 'ઈશ્વરને કયો માર્ગ ગમશે? ઈશ્વર મારી પાસે શું કરાવવા માગે છે?"

મારી વહાલી બા, મેં આટલા બધા વરસોમાં ઘણીવાર તારો એ મૃદુ અવાજ મને કહેતો સાંભળ્યો છે: 'ઈશ્વરનાં એકેએક શબ્દને ધ્યાન દઈને સાંભળજે મારા દીકરા!'*

* Lincoln's own stories માંથી

પ્રયોગમાં

સહુનું, જન્મ જે લીધો: સર્વનાં ઉપયોગમાં
ભેટવું મૃત્યુને હર્ષે: અન્ય જન્મ પ્રયોગમાં.

પ્રભાત

'વાર્તાનો અંત'

ગ-યાત્રી

વાર્તાનો અંત હું વાંચું તે પહેલાં જ કાયદાશાસ્ત્રી બોલી ઉઠયા:

'બસ, બસ, બસ. બહુ થયું. વાર્તાનો અંત કળાઇ ગયો છે. હવે નહિં વાંચો તો ચાલશે!'

મેં ચોપડી બંધ કરી–એની તરફ એક કુતુહલ-ભરી દષ્ટિ કરીને પૂછ્યું:

'શું અંત છે વાર્તાનો, બોલો તો?'

'અંતમા શું બોલવુંતું? જાણીતો અત છે!'

'તો પણ?'

'તો પણ એ કે, પછી એ ડૉક્ટર કાં તો એ ઓરડાની પાસે બેઠો રહે છે. અથવા ઓરડાને સાચવે છે, અથવા તો એને તાળું મારી રાખે છે! બોલો, આ અત છે નાં?'

'બરાબર છે' મે કહ્યું: 'તમે અંત શોધી તો કાઢયો. સાચે જ એ અંત છે. પણ તમને કેમ ખબર પડી વિનાયક, કે આ જ અંત આવવો જોઈએ!'

વિનાયક મારી સામે જોઇ રહ્યો. અમે બન્ને બાલમિત્ર હતા. સહાધ્યાયી પણ હતા. અત્યારે એ કાયદાશાસ્ત્રી હતો અને હું કયાંક કારકુન હતો. છતાં પણ અમારી વચ્ચે અંતર નહિ જેવુ હતું. એટલે એણે વિનોદથી કહ્યુ:

'જો શંકર! આપણા વાર્તા લેખકો આવો જ અંત લાવી શકે. બીજો એને ગોત્યો પણ ન મળે.

માનસશાસ્ત્ર અને બુદ્ધિ એ બેની કસોટીએ વાર્તાને માપો તો ઘણાખરા વાર્તાકારોની વાર્તાઓ ફેતરાં બનીને ઉડી જાય એવી હોય છે. એટલે સોધો એવો આ અંત જ વાર્તાકાર માટે શકય હતો. એટલે મેં એ કહ્યો ને ત્યાં એ જ નીકળ્યો. તેં આ વાર્તા વાંચી એમાં તો ડૉક્ટરનું પાત્ર છે, ને તેનો એક નો એક પુત્ર મૃત્યુ પામવાથી આઘાત સહન ન થતાં, એ ઘેલછામાં પડે છે. એટલે પછી અંતમાં કાં એ ઓરડા પાસે બેઠો રહે એમ આવે અથવા તો ત્યાં તાળું મારીને એને સાચવે એમ આવે. ત્રીજું શું આવે તું જ કહે ને? એટલે મેં અંત કહી દીધો. બાકી તો જો આ કાબુમાં હોય તો એવું કાંઇ જ ન થાય. લેખકનું માનસ પોચું એટલે આવો અંત એણે આણ્યો!' વિનાયકે આંગળીથી પોતાનું માથું બતાવ્યું: 'આ કબજામાં હોવું જોઈએ શંકર! આ માથું!'

'બરાબર!' મેં કહ્યું. 'તમે શું અંત લાવત? આપઘાતનો?' 'ના. આ વાર્તામાં પાત્ર પહેલેથી એવું મૂકયું છે કે એ અંત શકય જણાતો નથી. હું અંત લાવત કે ત્યારપછી ડૉક્ટર, જે રોગથી એનો જુવાન છોકરો મૃત્યુ પામ્યો હતો, તેનો અભ્યાસ કરે છે. પણ આપણા જીવનમાંથી બુદ્ધિનો મહિમા જ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ!' વિનાયકે કહ્યું.

તે વખતે તો અમારે આ વિષે કાંઇ બહુ ચર્ચા થઇ નહિ. મને લાગ્યું કે વિનાયક કહે છે એ અંત સારો છે–પણ જીવન કેવો પલટો લે છે એ પણ એક અગમ્ય વસ્તુ જ ગણી શકાય. એટલા બધા વિવિધ રંગો એમાં છે કે આમ જ થાશે કે થાય કે થાવુ જોઈએ એમ ચોક્કસ પણે કહી શકાતું નથી. ત્યાર પછી તો એ વાત અમે ભૂલી ગયા. વાર્તા પણ ભૂલાઈ ગઈ. ને અમે અમારી જીવનનૌકા નોખી નોખી વહાવતા છતાં મિત્ર તરીકે વારંવાર મળતા રહ્યા.

[૨]

વિનાયક વિષે થોડું જાણવું જરૂરી છે.

વિનાયકનું મગજ ઘણું જ સ્વચ્છ ગણાતું. લેશ પણ પૂર્વગ્રહને કે લાગણીને એમાં સ્થાન રહેતું નહિ. એટલે એ કાંઇ ક્રૂર કે કઠણ ન હતો. એ પણ અત્યંત પ્રેમાળ આત્મા હતો. પણ સામાન્ય રીતે એ દરેક વસ્તુને અનેક દષ્ટિકોણથી તપાસતો. દરેક વાતમાં બહુ જ ચોક્કસ રહેતો. અને માનતો કે ભૂલ ન થાય તો પરિણામ સો એ સો ટકા ધાર્યું જ આવે. એણે લગભગ દરેક પરીક્ષાના માર્ક પોતે મૂકયા હતા, તે પ્રમાણે જ મેળવ્યા હતા. જીવનમા એને સિદ્ધિ, સસ્તી તો નહિ, પણ કંઇક જોગાનુજોગ સરળતાથી મળતી ગઇ હતી. એટલે એ કોઈ પ્રકારની નિરાશામાં માનતો પણ નહિ. અમુક પ્રકારના, વૈજ્ઞાનિક સત્યો વિષે કે એના સામર્થ્ય વિષે પણ એની શ્રદ્ધા ગજબની હતી.

એનો આ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો વારસો એના

એકના એક પુત્ર મનમોહનને મળ્યો હતો. ઉંચો, પંડછંદ, સુંદર, તંદુરસ્ત, વિનોદી, પ્રેમાળ, એવો એ હસતો આત્મા હતો. હસતો આત્મા – એ શબ્દ એને માટે બરાબર હતો.

જ્યારે જુઓ ત્યારે એ નિખાલસ પ્રેમભર્યું હાસ્ય હસતો જ હોય! એનામાં એવી કુદરતે જીવનઉલ્લાસી જાણે કે માયા મૂકી દીધી હતી! એને એક જ વખત જોનારો પણ, એને પછી ભૂલી શકતો નહિ. વિનાયકના એક જીવનરહસ્યની મને ખબર હતી, એટલે જ્યારે હું આ મનમોહનને જોતો ત્યારે મને થતું કે, ભલે વિનાયકની બુદ્ધિ શ્રણી સ્વચ્છ, તર્કશુદ્ધ અને લેશ પણ આમ કે તેમ ન જાય એવી મણાતી હોય, પણ એણે જ્યારે એનાં ગત પત્નીની તબીયત ખાતર ઓપરેશન કરાવીને, એને વધારે ફરજંદ ન થાય એવું કરાવી મુકયું, ત્યારે એણે કાંઈ બહુ મહત્ત્વનું કામ કર્યું હોય એમ મને હવે, આ મનમોહનને જોયા પછી લાગતું નહિ! આ મનમોહનને એક ભાઈ કે એક બહેન હોત! કેટલી સુંદર એ બંનેની જોડી બનત!

અને વિનાયકની એટલી વૈજ્ઞાનિક ને સો એ સો ટકા અધિશુદ્ધ ભૂલ વિનાની સંભાળ છતાં એનાં પત્ની તો ગયાં જ! પણ હવે તો એ વાત સંભારવી નિરર્થક હતી. વિનાયકની બુદ્ધિની તેજસ્વિતા, એની દલીલ કરવાની શક્તિ, એની શુદ્ધ વિચારસરણી, એની એકધારી નીતિ એ સઘળાંએ વિનાયકને ધીમે ધીમે ઘણો મહત્ત્વનો હોદ્દો અપાવ્યો હતો. અને હવે તો મનમોહન પણ પિતાને પગલે પગલે અત્યંત શક્તિશાળી જીવનનો પાયો નાખી રહ્યો હતો!

જે દિવસે મનમોહન ઇંગ્લેન્ડ જવા ઉપડયો ત્યારે કેટલો આનંદ આનંદ ત્યાં વ્યાપી ગયો હતો. મિત્રો ખુશખુશાલ હતા. સગાંવહાલાં આવ્યાં હતાં. સ્વજનો હારતોરા પહેરાવવા ભેગા થયાં હતાં. મનમોહનનો ચહેરો તો તે દિવસે કેવળ ઉગતા પ્રભાત સાથે સરખાવાય એટલો ખુશનુમા હતો. એની સાથે ભવિષ્યમાં જોડાવાની જેની શકયતા ગણાતી હતી તે છોકરી અંજની પણ આજ તો ત્યાં આવી હતી.

મનમોહન ને અંજની કેટલીવાર સુધી પોતાના ખંડમાં વાત કરતાં બેઠાં હતાં! છેવટે વિનાયક પોતે જ જઈને...'ગૃહસ્થો!......' એવા વિનોદાત્મક વાકય સાથે એમને સમયનું જ્ઞાન આપી આવ્યા ને બન્ને બહાર આવ્યાં ત્યારે વાતાવરણ આખું આનંદની હેલીમાં રમતું હતું!

હું પણ એ વખતે ત્યાં ગયો હતો. એક સ્થળે બેસીને બધું જોતો હતો. એટલી ધમાલમાં છતાં વિનાયક મારી પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે મારે ખભે હાથ લગાવીને 'અરે શંકર! તું ક્યારે આવ્યો? અને આંહીં કેમ બેઠો છે? આમ ચાલ, હું તને એક નવી ઓળખાણ કરાવું?' એમ કહીને મને હેતથી આમળ ખેંચી સૌની વચ્ચે ઉભો રાખી, 'આ અમારા બાલ મિત્ર શંકર!' એમ કહીને સૌની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. હું તો મનમોહનનો ચહેરો જોઇ જ રહ્યો! ખરેખર એની હૌઇબામાં કવિનો આત્મા હોવો જોઈએ. આ મનમોહન સાચા અર્થમાં મનમોહન હતો! તે દિવસે મેં અંજનાને પણ દુરથી ઓળખી. મનમોહન પછી ઇંગ્લેંડ ગયો. ત્યાંથી એના કાગળ આવતા. જ્યારે જ્યારે હું વિનાયકને ત્યાં આવતો ત્યારે એ આખી ટપાલ મારી પાસે મૂકી દેતો. હું પણ એ વાંચીને છક થઇ જતો. મનમોહનનો અપુર્વ વિજય ત્યાં પણ થઇ રહ્યો હતો.

[૩]

એક વખતની વાત છે. મનમોહન અઠવાડિયામાં પાછો ફરવાનો હતો. મને વિનાયકે એટલા માટે ખાસ તેડાવ્યો હતો. હું એના મકાન પાસે દરવાજા ઉપર ઊભો હતો. ત્યાં તારનો પટાવાળો આવ્યો: 'સાહેબ!' તેણે મને જોઈને જ કહ્યું. હું આવું જાઉં એટલે એ મને ઓળખે ખરો. 'આ જરાક અંદર લઇ જાશો?' તેણે મારી સામે એક પીળું પતાકડું ધર્યું.

મનમોહનનો આવવા વિશેનો તાર હોવો જોઇએ એમ અનુમાન કરીને મેં તાર હાથમાં લીધો ને હું ઉપર ગયો.

ત્રિ રંગી

રાત્રિ પડી. વીજળીના ઝગઝગાટ દીપકોએ ભવ્ય મહાલયની રેખાએ રેખામાં પ્રકાશ પાથરી દીધો. તોતીંગ દરવાજાની પાસે બે દરવાનો સ્થિર ઊભા રહી ગયા હરેક પળે ચકચકીત વાદળી રંગી મોટરની રાહ જોતા. બીજા પણ અનેકો ત્યાં ઊભા હતા.

અને એ પળમાં જ એ મહાલયનો માલિક મોટરમાં આવ્યો. એની સાથે અનેક મહેમાનો હતા. ઉદ્યાનમાં ખુરશીઓ મૂકાઈ. ત્રિપગીઓ આવી. ચાની 'ટ્રે' આવી. નાસ્તો આવ્યો, રંગીન પીણાં આવ્યાં. ખુશખુશાલી સંગીત આવ્યું. વાર્તા વિનોદ, ગપ્પાં, ગંજીફા, ટોળ મશ્કરી, નિંદા અને શૃંગાર આવ્યાં. પીણાં ખાણાં ને ગાણાંની મહેફીલ ચાલતી રહી. મહેમાનો આવતા ગયા. 'ટ્રે' પણ આવતી ગઈ. ધોળા કપડામાં સજ્જ થયેલા નોકરો, વાનગીઓ લાવવાની સ્ફુર્તિમાં પોતાનો અસ્તોદય નિહાળી રહ્યા. રંગભરી સંધ્યા, શૃંગાર ભરી રજનીમાં ફેરવાતી ચાલી.

અને એમ ને એમ મધરાતે એ મીજલસ ઉઠી ત્યારે કોઈની આંખમાં ઘેન હતું કોઈને થાક ચડયો હતો. કોઈને ટેકો દેવો પડતો હતો. કોઈ ટેકો લઈ રહ્યા હતા.

એમણે શરીરને મોજમાં થકવીને નિદ્રા આણી હતી. નિદ્રાને અર્થે સૂવા એ પોતાની પથારીઓમાં પડયા. અને ગમે તેમ એમની રાત્રિની પળો ચાલતી રહી.

થોડે દુર એક બીજા સાદા મકાનમાં એ જ વખતે ધીમો વહાલભર્યો ટકોરો બારણા ઉપર પડયો ને અંદર અધીર બેઠેલી ગૃહિણીનો ઉતાવળો કંકણરવ સંભળાયો.. એને થાક લાગ્યો હતો. પણ શાંત પગલે ઘરનો સ્વામી અંદર આવ્યો. કેટલીક મંગાવેલી ચીજોનો એણે ત્યાં ઢગલો કર્યો. ને આતુરતાથી રાહ જોતાં નાનાં છોકરાં પોત પોતાનાં લેસન મૂકીને એની તરફ દોડયાં!

ગૃહિણી ને ગૃહપતિ એ હૃદયે ખુલ્લું પ્રેમભરેલું હાસ્ય હસી રહ્યાં! ને થાકેલા માણસને થોડો આરામ મળી ગયો!

પછી ઉની વાનગીઓ પીરસાવા માંડી. નવી જુની વાતો થવા માંડી. પ્રશ્નો પ્રત્યુત્તરો ને નાની મોટી મુશ્કેલીઓની ગુંચો ઉકેલાવા માંડી. સોપારી કાતરતા કાતરતા ઘરના સ્વામીનો અરધો થાક ઉતરી ગયો હતો સુખી, શાંત, એકધારું વ્યવસ્થિત ગૃહજીવન ત્યાં ઝરણાની માફક વહી રહ્યું હતું. અને પળપળ વહેતા સમયની સાથે જાણે તાલબદ્ધ નૃત્ય કરી રહ્યું હતું!

ત્યાંથી થોડે આઘે એક ઠેકાણે એક ઝુંપડું હતું. અંધકારનો પછેડો ઓઢીને એ ઝુંપડું ઉભું હતું. બહારના પ્રકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરીને એ પોતાના ઘરનો છે, એવા ખોટા આશ્વાસનમાં એક તુટેલ ખાટલા ઉપર એક જુવાન માણસ ત્યાં બેઠો હતો ને માથે ઓઢયા વિના અરધા ઉઘાડી દેહે જુવાન બૈરું ત્યાં બેઠું હતું. નીચે ભોંય પથારી ઉપર બે ત્રણ નાગાપુંગા છોકરાં આળોટતાં હતાં. એક બેંકડા તાણતું હતું બીજું ડીબકા ભરતું હતું. ત્રીજાને ઠમઠોરવા ઉંચો થએલો બૈરીનો હાથ પેલા માણસે પકડી રાખ્યો હતો. આઘે એક ઝાડના ઠુંઠા પાસે એક બકરું બાંધ્યું હતું. તે ક્યારનું પોતાની જરૂરીઆત તરફ ગૃહસ્વામીનું લક્ષ ખેંચવા બેં બે કરી રહ્યું હતું!

ત્યાં પ્રકાશ કે પથારી. કાંઈ જ ન હતું!

હતું કેવળ ઉપર આકાશ. નીચે ઝુંપડું!

એક પળ બીતી ને કોઈકનો અવાજ સંભળાયો:

'કોણ?'

'એ તો મા'રાજ છે! આ પીટયાને પાછો આજ તાવ આવ્યો, એટલે મેં બોલાવ્યા'તા!'

મારાજ આવ્યા. એની સાથે પ્રકાશ આવ્યો.

એક પૈસાની મીણબતી કાઢીને એણે ત્યાં મૂકી. ને મોટું ભુંગળું કાઢીને આ ગરીબઘરની વેદનાને આંગળી ઉપર ચઢાવી! એ વેદના છેવટે મંગળને બારણે જાતી ઉભી! અને મંગળને મનાવવા પેલો ભિખાર ગૃહપતિ પોતાના ફાટલ પહેરણના કાણા ખીસ્સામાં પૈસા શોધી રહ્યો!

પછી રાત્રિએ તો નીરવ પગલે પોતાની મુસાફરી શરૂ કરી દીધી હતી, પણ ત્યારે હજી, ત્યાં, કાલે લોટ શેનો લાવવો તેની ભાંજગડ થઈ રહી હતી!

અને આ ત્રિરંગી ચિત્રને નિહાળીને, તારાંકિત રજનીએ રડવું કે હસવું એમાંથી એક વાતની ગમ પડતી ન હતી. એ કેવળ મુગી મુંગી, આગળ વધી રહી હતી!

અકલ્પ્ય સંતબાલજી

ઈશ્વર પેટલીકર

તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે હું પૂજ્ય સંતબાલજીની મુલાકાતે ગૂંદી (તા. ધોળકા) ગયો હતો. ભૂરખી સ્ટેશન ઉપર આવેલા એ આશ્રમનાં મકાનો શહેરના માણસને ભૂખડી બારસ લાગે તેવાં હતાં, છતાં હું કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયો ત્યારે છાતી કાઢીને ગૌરવથી એ મારી સામે તાકી રહ્યાં હતાં. મને થયું, આ જડવસ્તુને પણ આટલું અભિમાન છે કે એક પવિત્ર પુરુષે એના સ્થળમાં મુકામ કર્યો છે તેમાં આટલું બધું એ ફુલાઈ જાય છે!

ભોંયતળિયે પલાંઠી વાળીને બેઠેલા એ મજલા વગરનાં સાદાં અને ગરીબ મકાનોએ મને ઠપકો આપતાં હોય તેમ, પણ વિનયથી કહ્યું: 'અરે મુલાકાતી! તું ગૌરવ અને અભિમાન વચ્ચેનો ભેદ ન સમજતો ઠોઠ નિશાળિયો લાગે છે. અમને જડ વસ્તુને તું સમજી શકતો નથી તો ચેતન અને પ્રાણવંત, પવિત્ર મુનિને તું શું સમજી શકીશ?'

પછી એ મકાનોએ દિલ ખોલીને એમના હરખની મને વાત કરી. મહાત્માજીના એવા મનોરથ હતા કે સ્વરાજ્ય આવતાં વૉયસરૉય ભવન એક હૉસ્પિટલના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે, પરંતુ એ મનોરથ ફળ્યો ન હતો. જ્યારે ગૂંદીનો કસ્ટમ હાઉસે એવું કોઈ સ્વપ્ન સેવ્યું ન હતું છતાં આજે એ કસ્ટમ હાઉસ મટી સંતબાલજીનો આશ્રમ બની ગયું હતું. જ્યાં દાણ-ચોરીની ચોકી કરવા ભુઢિયા જેવો અમલદાર અને બોકડા જેવા પોલીસો વસતા હતા ત્યાં આજે અહિંસક સેવાભાવી સંત અને તેમના નમ્ર સેવકો રહેતા હતા. જ્યાં એક કાલે દાણચોરીના ઓઠા હેઠળ નિર્દોષ લોકો હેરાન થઈ ત્રાસ ભોગવતા હતા અને દુઃખનાં આંસુ સારતા હતા ત્યાં આજે દુઃખી લોકો આવીને પોતાનાં દુઃખદર્દ મૂકીને હૈયું હલકું કરતા હતા. જે સ્થળ કાલે અન્યાયનું મૂંગું સાક્ષી બની, ઘાયલ થઈને ચૂપ બેસી રહેતું હતું તે આજે પ્રેમવર્ષાનું જીવંત સાક્ષી બની ગૌરવ અનુભવી રહ્યું હતું. આવું એ ગઈ કાલનું કસ્ટમ હાઉસ અને આજનું સંતબાલજીનું આશ્રમ બનેલું સ્થળ, એનાં મકાનો છાતી કાઢી મારી સામે તાકી રહ્યાં હતાં તેમાં અભિમાન ન હતું, પરંતુ પોતાને મળેલ સદ્ભાગ્યની તૃપ્તિનો ઓડકાર હતો.

ગૌર, ઊંચો અને એકવડિયો બાંધો, સાધુનો શ્વેત વેશ, મોં ઢાંકતી જૈન સાધુની મુહપત્તિ, અને એ સૌમાં મુખ્ય ધ્યાન ખેંચતી પાણીદાર મોતી જેવી તેજસ્વી આંખો, એ મુનિ સંતબાલજીનાં પ્રથમ ક્ષણે ધ્યાન ખેંચતાં બાહ્ય ચિહ્નો છે. પાટલાના આસન ઉપર. જગાનો પણ અપરગ્રહ હોય તેમ શરીરને સંકોડીને ટટ્ટાર બેઠેલા સંતબાલજી પ્રથમ ક્ષણે આપણને ભારેખમ લાગે, પરંતુ એ જ્યાં બોલવા માંડે ત્યાં એમની મૃદુ અને રણકતી વાણી અને એ વાણીના શણગાર સમું એમનું નિર્મળ હાસ્ય ઘડીકમાં ભારેખમ વાતાવરણને હળવું બનાવી દે. અને જેમ જેમ એ પ્રવાહ વહે જાય તેમ તેમ એ સાધુ, સંત, મુનિ કે સંન્યાસી મટી આપણા મિત્ર, સ્નેહી, સખા, દોસ્ત જેવા બની જાય કે આપણને પણ નવાઈ લાગે કે આવો મઝાનો, રંગીલો માણસ સંસારને આરેથી સંન્યાસના, પ્રવાહમાં શા માટે કૂદી પડ્યો હશે?

મને થયું કે સંસારથી ભલે એ દૂર રહ્યા, પરંતુ બીજા સાધુઓની જેમ એમના આ ગુણોને લીધે એ સંસારીઓથી અલિપ્ત ન રહી શક્યા. ૧૯૪૫માં વિરમગામમાં કૉલેરા ફાટી નીકળે છે ત્યારે એ પોતાની ઝોળી લઈને નીકળી પડે છે, પોળોમાં ફરતા જાય છે અને નીચા નમીને ઝોળીમાંથી મુઠ્ઠી ભરી ભરી જમીન ઉપર વેરતા જાય છે. લોકોને થાય છે કે આ સાધુ ક્યારાં પૂરે છે કે શું? પરંતુ એ તો પોળમાં બાળકો ગમે ત્યાં જાજરૂ જઈ જે મળત્યાગ કર્યો છે તેના ઉપર રાખ વેરે છે. હવામાં ગંદકી ન ફેલાય તે

મારે. અને સ્વયંસેવકો ઊભા કરી વિરમગામની અંદકી ઉલેચે છે. વિરમગામના જૈનો બળ્યાબીખ્યા થઇ જાય છે—આ જૈન સાધુએ તો એનો વેશ લજાવ્યો!

રાજકીય ધ્યેય સાધવા '૪૬માં દેશ આખામાં હિંદુમુસલમાન હુલ્લડો ફાટી નીકળે છે. અમદાવાદ પણ એનું ભોગ બન્યું છે. સંતબાલજીનો મુકામ હઠીભાઇની વાડીમાં છે લોકો ભયભીત થઇ ગયા છે. બહાર નીકળી શકતા નથી. તે વખતે એક જૈન સાધુ એનાં ભિક્ષાપાત્ર લેઇ ગોચરી લેવા, જે દિલ્હી ચકલાના રસ્તાઓ ઉપર લાશો પડવાના બનાવ બન્યા હોય છે ત્યાં થઇને નિર્ભય રીતે આવ્યો છે. લોકો કહે છે—આ સાહસ ન કરો. ગોચરી અંદરથી લઇ લ્યો. સાધુ કહે છે ગોચરી માટે જ હું નથી જતો. પ્રજાને અભયનો પાઠ આ વગર કેવળ વ્યાખ્યાન આપીને ન આપી શકાય. સાધુ થઇને હું અભય ન હોઉં તો સંસારીઓ શી રીતે હોય? અને એ સાધુ–સંતબાલજી—પ્રજાને એ રીતે નિર્ભયતાના––અહિંસાના પાઠ આપે છે!

ગુજરાતમાં દુકાળ આવે છે, ભાલ નળકાંઠામા અન્નના જ નહિ, પણ પાણીના ય વખા છે, ત્યારે એ સાધુ અન્ન, પાણી, વસ્ત્રો અને મજૂરી આપવા ગામડે ગામડે ફરે છે. પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ કહે છે—મારા જેટલું ગુજરાતનાં ગામડાં કોઇ રખડયું નથી છતાં ભાલનો નપાણિયો પ્રદેશ મને સંતબાલજીએ દેખાડયો!

આવાં આવાં મગજમા સ્મરણો લઇને હું પહેલી વખત જ સંતબાલ॰ જીની મુલાકાતે ગયો હતો. બપોરે બે વાગે મને મુલાકાતનો વખત આપ્યો હતો. હું એમના ખંડમાં ગયો ત્યારે એ ખાટલા ઉપર ટટ્ટાર બેઠા હતા. મોં ઉપર પવિત્રતાનું તેજ હતું.

મે શરુઆત કરી. પૂછ્યું: 'આપને દિક્ષા લેવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે ઊભો થયો?'

એમણે મારા સામે મીઠું હસીને એમની પ્રવાહી અને મૃદુ ભાષામાં વચ્ચે વચ્ચે હારયનાં મોતી વેરતાં જે હકીકત કહી તેથી મારી દષ્ટિ આગળ એ ઇતિહાસ ચલચિત્રની માફક ખડો થયો.

સનાતની હિંદુ ધર્મની જડતા ખંખેરનાર સ્વામી દયાનંદની જન્મભૂમિ ટંકારા પાસે જ, ટોળ ગામમાં નાનો શિવલાલ ઉછરે છે. અસહ્ય ગરીબીમાં મા દળણાં દળી, સીવણગુંથણ કરી, ખડ વાઢવાની સીમની મજૂરી કરી દીકરાને ઉછેરે છે અને એના એ લાલ ઉપર ભાવિનાં સ્વપ્નાં રચે છે. આટઆટલું કામ કરવા છતાં જીવનગુજારો થતો નથી. શિવલાલ વતન મૂકી મોસાળ બાલંભામાં ભણવા જાય છે. કોલેજની કે હાઇસ્કૂલની કેળવણી નહિ, પણ ક ખ ગની પ્રાથમિક કેળવણી. સાતમે વર્ષે ભણવા બેઠેલા શિવલાલની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર છે એટલે ૧૨ મે વર્ષે સાતમી ચોપડી પૂરી કરે છે, પણ હવે શું? અંગ્રેજી ભણવા મહિને એક રૂપિયો ફી જોઇએ. ખાવાના સાંસા હોય ત્યાં ફી ભરીને ભણવાના વૈભવ પોષાય શી રીતે!

બારમે વર્ષે શિવલાલ ભણવાનું મૂકી કમાવા મુંબઇ જાય છે. મામા ત્યાં છે, એટલે કંઇક ઠેકાણું પડી જશે એ આશાએ. મામાના પરિચિતો નાના-સરખા શિવલાલને જોઇ કહે છે—આવડા છોકરાને વળી નોકરી શી? એને નોકરીમાં કોણ રાખે? મામા ભાણેજને પાછો દેશ વળાવે છે, પણ શિવલાલ ઘેર શું કરે! એક વરસ પછી, તેરમે વરસે ફરી એ મુંબઇ જાય છે અને જ્યાં ત્યાં નોકરીમાં ઘૂસે છે. સ્મરણશક્તિ તીવ્ર, સમજશક્તિ સારી છે અને કાર્ય-શક્તિ છે એટલે ૨૦ વર્ષની ઉમર થતા ૧૨૫ રૂપિયા પગાર મળતો થઇ જાય છે અને તે '૨૦–'૨૧ ની સાલનો જમાનો એટલે એ રકમ જેવી તેવી નહિ.

આવી અસહ્ય ગરીબીમાં ઉછરેલો યુવક પૈસા મળતા એનો સંચય કરવા લાગી જાય અને તેમાં વણિકનો દીકરો એટલે એને એ શીખવવાનું ન હોય. પરંતુ શિવલાલ કાચો વાણિયો નીકળે છે. ખર્ચ જેટલા ૩૫–૪૦ રૂપિયા રાખીને બીજા ધર્માદા કરી દે છે! તેમાં વળી એણે ખાદી ધારણ કરવા માંડી એટલે સિનેમા જોવાનો એને જે શોખ હતો એ પણ ગયો. થયું— ખાદી પહેરવી અને શોખ કરવો એ બેઉ ન શોભે. મૂળ તો આવી સાત્વિક વૃત્તિ હતી તેમાં ખાદીએ વિશેષ ઉમેરો કર્યો. અને બાકી હતું તે મુનિશ્રી નાનચંદજી મહારાજે મોહિની લગાડી.

મુનિઓ તરફ જો કે શિવલાલનું આકર્ષણ નહિ, પરંતુ નાનચંદ્રજી મહારાજનું સ્થાન જૈન જગતમાં ઊંચું હતું. તે વિદ્વાન હતા, તેમ નવા જમાનાને સમજનાર હતા, ખાદી ધારણ કરતા હતા, એટલે ઘાટકોપરમાં ચાતુર્માસ તરીકે એ રહ્યા એટલે શિવલાલ બીજાઓની જેમ એમના વ્યાખ્યાનમાં જાય છે. એમનો તપશ્ચર્યાનો વિષય પસંદ પડે છે અને તેમાંથી એના દિલમાં વિચારો જાગે છે. પોતે જે રીતે કમાઈને દાન કરે છે એનો શો અર્થ? શક્તિનો પૈસો કમાવામાં ઉપયોગ કરવો, અને પછી પૈસા દાન કરવા, એના કરતાં સીધી શક્તિનું દાન શું કામ ન કરવું? અને શક્તિનું દાન એટલે ધંધો છોડી સેવાભાવી જીવનમાં જોડાઈ જવું અને તે સેવાભાવી જીવન એટલે સંસારનો ત્યાગ કરવો, દિક્ષા લેવી.

દિલમાં તો દિક્ષા લેવાના ઘણા ય મનોરથ થયા કરે પણ એ વાત બાને કહેવાય શી રીતે? જે બાએ દુઃખ વેઠી દીકરાને ઉછેર્યો હતો, કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં. દીકરાને પરણાવવાના મનોરથ ઘડયા હતા, વાંકાનેરમાં વેવિશાળ કરેલી કન્યા પરણીને પતિ સાથે મુંબઈમાં વસવાના કોડ સેવતી હતી, એ સંજોગોમાં શિવલાલ બાને દિક્ષાની વાત કરે તે કૈકેયીનું વચન સાંભળી દશરથ રાજા બેભાન થઈ ગયા હતા તેવું જ બાનું થાય કે બીજું? આ કારણે શિવલાલની જીભ ઉપડતી ન હતી અને નોકરીમાં ચિત્ત ચોંટતું ન હતું. પરમેશ્વરે આ યુવકની ભાવના પારખી. એણે જોયું કે એનામાં વૈરાગ્ય ભાવના પ્રિય છે તેમ બા પ્રત્યેનો સ્નેહ પણ પ્રિય છે. અને પરમેશ્વરે બાને પોતાની પાસે બોલાવી લઈ શિવલાલનો રસ્તો મોકળો કરી આપ્યો. બાના અવસાનથી યુવકને કંઈ બંધન ન રહ્યું. એણે દિક્ષા લેવાનો મનસૂબો જાહેર કર્યો. પિત્રાઈ કાકાઓએ સંમતિ આપી. એકની એક બહેને રડતા હૃદયે એકના એક મોટા ભાઈને, દુખિયાના આધાર જેવી બેલડીને, એના આત્માના કલ્યાણમાર્ગે પ્રયાણ હોવાથી કુમકુમનો ચાંલ્લો કરી વિદાય આપી. અને બહેને પોતાના દુઃખનું ડૂસકું છાને ખૂણે ઠાલવ્યું. સાસરિયાને તો કમાતોધમાતો આવો મૂરતિયો હાથથી જાય તે કેમ ગમે? પરંતુ કાચા સૂતરના તાંતણા જેવા વેવિશાળના બંધનને એ કેટલું તાણી શકે? એટલે તેમણે પણ સંમતિ આપી. તેર વર્ષની કન્યકાની સંમતિ તો લેવાની હતી જ નહિ. એનાં વડીલ જ એનાં કર્તાહર્તા હતાં એટલે વડીલની સંમતિમાં એની સંમતિ આવી ગઈ હતી. 'બહેની' કહીને વાગ્દત્તાને જ્યારે શિવલાલે ચુંદડી ઓઢાડી હશે ત્યારે એ કન્યકાના કોડનો કડાકો કેટલો તીવ્ર બોલ્યો હશે? પરંતુ મહાભિનિષ્ક્રમણ કરતાં જેમ સિદ્ધાર્થે પાછું વાળીને યશોધરા કે રાહુલ તરફ જોયું ન હતું તેમ શિવલાલે કન્યકાના કોડનો વિચાર કર્યા વગર દિક્ષા પ્રતિ પ્રયાણ માંડયું.

આમ આ યુવકને બધાએ દુઃખી હૃદયે વિદાય આપી, પરંતુ બાનાં મા રસ્તો રોકીને ઊભાં રહ્યાં. એમણે સંમતિ આપવાની ના પાડી તો ના પાડી, પરંતુ જંતરમંતર કરી ભાણેજને એ રસ્તે જવાની ધૂન છોડાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. બીજી બાજુ લક્ષ્મીએ પણ પ્રલોભન શરુ કર્યું હતું. બાના મૃત્યુ સાથે જ શેઠનો તાર આવ્યો હતો કે તમારો ૨૦૦ રૂપિયા પગાર કર્યો છે. શિવલાલ બધાંના ધકેલ્યો નોકરીએ તો ગયો, પણ ચિત્ત ચોંટતું ન હતું. એટલે નોકરીમાંથી છૂટા થવા માગણી કરી. શેઠે ના પાડી. કહ્યું— તમને એમ હોય તો તમે બીજી રીતે કામ કરો. તમે જે ઑર્ડર લાવો તે ઉપર તમારો ૭ આની ભાગ. જેથી તમારે નોકરીનું બંધન નહિ. ઊલટ તેથી માસિક ૩૦૦—૪૦૦—૪૫૦ સુધી આવક પહોંચવા માંડી; પરંતુ જે વણિકમાં ખાવા જેટલા પૈસા રાખી બાકીનાની દાન કરવાની વૃત્તિ હતી તેને લક્ષ્મી શી રીતે ચળાવે? છેવટ લક્ષ્મીજી અને જગદંબા જેવાં વૃદ્ધ નાનીએ પોતાની હાર કબૂલ કરી અને શિવલાલે મોરબી મુકામે સંવત ૧૯૮૫માં મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે દિક્ષા લીધી અને શિવલાલમાંથી સૌભાગ્યચંદ્રનો નવો અવતાર થયો!

આ ચિત્ર મારા હૈયાને હચમચાવી રહ્યું હતું. હૃદય ભારે થયું હતું અને એ ચિત્રમાંથી દૃષ્ટિ

ખસેડવાની વૃત્તિ થતી ન હતી, પરંતુ મુલાકાતની રેતી સરી રહી હતી એટલે મેં સ્વસ્થ થતાં બીજો સવાલ કર્યો: 'જૈન સાધુઓના ચાલુ જીવનમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે બન્યો?'

અને એના જવાબમાં વળી એક બીજું તેજસ્વી ચિત્ર સંતબાલજીએ એમની વાણી દ્વારા મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ ટાંગી દીધું.

શિવલાલમાં જે તીવ્ર સ્મરણશક્તિ હતી છતાં અભ્યાસ આગળ નચાલવાથી એનો વિકાસ થયો ન હતો, તે મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે આવતાં થયો. મહારાજશ્રી સંન્યાસને દીપાવે તેવા શિષ્યના ભૂખ્યા હતા. શિવલાલે દિક્ષા લેવાની ઈચ્છા બતાવી તે પછી ૧ા વર્ષ સુધી દિક્ષા આપ્યા વગર પોતાની પાસે શિવલાલને ગુરુએ રાખ્યા હતા. તેમની પ્રકૃતિની, બુદ્ધિની, સંયમની વગેરે અનેક કસોટીઓ કરી હતી અને સાથે એમને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. શિષ્યની લાયકાત માટે બે મત ન હતા. અને અભ્યાસથી પાછો પડે તેવો ન હતો. ગુરુ પણ એવા શિષ્યથી તૃપ્તિ અનુભવતા હતા. સંસ્કૃત અને ન્યાયના અભ્યાસ માટે મિથિલાથી ખાસ પંડિત બોલાવવામાં આવ્યા. પંડિત તો બેમાં આંગળાં ઘાલી ગયા. દસ વર્ષ જે અભ્યાસ કરતાં લાગે એને આ વિદ્યાર્થી જોતજોતામાં પૂરો કરી નાખશે! ચાર-છ મહિનામાં અંગ્રેજી પણ છ ચોપડી જેટલો અભ્યાસ કરી નાખ્યો. પણ બુદ્ધિ જેવી તીવ્ર, તેવું મન પણ ચંચળ. એટલે કોઈ પણ અભ્યાસને પૂરો ન કરે, એકમાં ચાંચ ડુબે ત્યાં બીજી પકડે. ગુરુ ઘણા ય વારે પણ આ માનીતો વિદ્યાર્થી ગુરુની આજ્ઞા માને નહિ, ગુરુ પ્રેમથી જીતાય ગયેલા એટલે દબાણ કરી શકે નહિ.

તેમાં વળી, સૌભાગ્યચંદ્રજીના મનમાં અવધાન કરવાનો તરંગ આવ્યો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા એ કરતા તો પોતે શું કામ ન કરે? અને પછી તો એ જ ધૂન અજમેરમાં, એમણે આર્યસમાજના આશ્રયે શતાવધાનના પ્રયોગ કર્યા અને ભારત રત્નની પદવી મળી! આ ધૂનમાં વળી કીર્તિની ધૂન ચડી. પ્રયોગો કરવા અમેરિકા જવા સુધીના તરંગો આવવા લાગ્યા.

પરંતુ સૌભાગ્યચંદ્રજીનો સ્વભાવ ચંચળ એટલે એ ધૂન છૂટી ગઈ અને લેખનની ધૂની શરૂ થઈ.

'સંતબાલ' એ તખલ્લુસથી સૌભાગ્યચંદ્રજીએ કલમ પકડી. જૈન દર્શનનાં સૂત્રોનાં ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું શરૂ કર્યું. જે ધૂન ચાલી તે ચાલે જ. કલમ પકડી એટલે લખ્યે જ રાખ્યું અને બીજી બાજુ જૈન જગત વખાણતું ગયું એટલે ઉત્સાહ વધવામાં કહેવાનું શું? પરંતુ વિચારની ભિન્નતાને લીધે દેરાવાસી જૈનો ખિજાઈ ઊઠ્યા. નાનચંદ્રજી મહારાજની દૃષ્ટિ સમન્વયની, ખંડનાત્મક નીતિ ગુરુની નહિ એટલે ગુરુ માટે બંને પંથના જૈનોને માન તેમાં શિષ્યે દેરાવાસી જૈનોની નીતિનું ખંડન શરૂ કર્યું એટલે ગુરુ પણ મૂઝાઈ ગયા. આ વિષયમાં સામસામાં ચર્ચાપત્રો બહાર પડે. ગુરુ ના કહે છતાં સંતબાલજી એમની આજ્ઞાનો અનાદર કરી પોતાને જે લાગતું હોય તે દબાયા વગર લખ્યે રાખે.

ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે અંતર ઊભું થયું. એમાંથી સંતબાલજીએ પોતાના વિચારો અંગે મંથન કરવા એક વરસનું મૌન લેવાનું જાહેર કર્યું અને જૈન જગતથી દૂર, સાથે જૈન સાધુમાંથી કોઈને રાખ્યા વગર રહેવાનું વિચાર્યું અને ગુરુની ઈચ્છા વિરુદ્ધ એમણે નર્મદાકાંઠે આવેલા રણાપુરમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. સાધુ થવા છતાં સંતબાલજીમાં બીજા વિચારો ઘૂમતા હતા. રશિયાથી મિનુ મસાણી આવેલા અને તેમનું લખાણ વાંચેલું એટલે ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજવાદના વિચારો સંતબાલજીમાં ઘૂમ્યા કરે. ડૉ. મેઘાણીએ આદર્શ સમાજવાદ લખેલો એની પ્રસ્તાવના એમણે લખેલી. ગુરુ સાથે વિચારનાં આ ઘર્ષણ અને અવધાનશક્તિનો ગર્વ પણ ખરો.

આઠ માસ પુરમાતબાલજી સરસ્વ રહ્યા. કોઈની સાથે બોલતા નથી. એકલા ફરવા જાય છે. નદીને નીરખી રહે છે. ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યા કરે છે. વારણો કાઢીને ટાંકયા કરે છે. વિશ્વવાત્સલ્ય સંઘની કલ્પનામાં રમે છે. મૌનનું વરસ પૂરું થતાં, જે સ્થળે સુંદરમાં મૌન લીધું હતું ત્યાં મૌન છોડયું અને નિવેદન બહાર પાડયું. (૧) જૈન સાધુઓએ બોલતી વખતે

મોઢે મુહપત્તિ (કપડું) રાખવી જોઈએ, મૌન વખતે જરૂર નથી. (૨)જૈન સાધુઓ માથાના વાળ હાથે તોડી સહનશક્તિની કસોટી કરે છે, પણ તેની જ્ઞાનતંતુઓને નુકસાન થાય છે માટે મુંડન કરાવવામાં કશું ખોટું નથી. (૩) સાધુઓએ વાડાની મર્યાદા ન રાખતાં શુદ્ધ આહાર મળે ત્યાંથી લેવો. (૪) સાધુઓ શરીરે ભીનો કકડો લૂછી નાખે છે, તે કરતાં સ્વચ્છતા માટે જરૂરી પાણીનો ઉપયોગ કરી સ્નાન કરવું. (૫) સાધ્વીનું સ્થાન સાધુ કરતાં ઉતરતું ગણાય છે.'

જૈન સમાજ ખળભળી ઊઠયો. સંતબાલજી માટે ઉપાશ્રયોના દરવાજા બંધ થઈ ગયા. ગુરુ ઉપર પણ દબાણ આવ્યું કે શિષ્ય તરીકે એને રદ કરો. છેવટે દુઃખતા હૃદયે ગુરુએ પણ સંતબાલજીને શિષ્ય તરીકે રદ કર્યાની જાહેરાત કરી અને સંતબાલજી જૈન સમાજમાં બહિષ્કૃત થયા! આજે પણ બહિષ્કૃત છે, છતાં જૈન મુનીની વિદ્વતા માન્ય છે. જૈન કૉન્ફરન્સે બાળકોના ધાર્મિક અભ્યાસ માટે પાઠયપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ એક ભાઈને સોંપ્યું છે અને તે અત્યારે સંતબાલજી પાસે આવીને તે પુસ્તકો તૈયાર કરી રહ્યા છે!

મેં બીજો સવાલ કર્યો: 'સંસારીઓને સંયમ અશક્ય લાગે છે ત્યારે આપના જેવા ત્યાગીઓનું જીવન સંયમવાળુ હોય છે તેમાં કયો ભેદ? સંસારીઓ કઈ રીતે મર્યાદિત સંયમશીલ થઇ શકે?'

સંતબાલજીએ કહ્યું: 'માણસ પાસે કોઇ આદર્શ હોય તો જ એ સંયમશીલ બની શકે છે. છતાં એ આદર્શ સાથે એને સર્જનનો આનંદ મળે એવું કાર્યક્ષેત્ર ન હોય તો સંયમ અઘરો થઈ પડે છે. માણસને શીલની કિંમત હોય અને તેની દૃષ્ટિમાં શીલ પ્રત્યે ભાવના હોય તો સંયમવાળું જીવન જીવી શકાય છે. સંયમ માટે વાતાવરણની જરૂર છે. વાતાવરણ સંયમને પોષક ન હોય તો સંસારીઓને તેમ ત્યાગીઓને સંયમ મુશ્કેલ બને છે. ઓમાં ઠંડી કામવૃત્તિ હોય છે, પુરુષની આક્રમણકારક વૃત્તિ હોય છે. આપણા કૌટુંબિક જીવનની રચના એવી છે કે એ વૃત્તિઓ જાગે ખરી પણ તક ન મળવાને કારણે એ સંયમમાં રહે. ગામડાંમાં હજુ સંયમવૃત્તિ છે એમાં બગાડો નથી એમ નહિ, પરંતુ ગામડાંના કાર્યોમાં સર્જનનો મૌલિક આનંદ વિશેષ મળી શકે તેમ છે. ઉપરાંત કુદરતી સૌંદર્ય, મોકળા રહેવાનું, હરવા-ફરવાનું. એ વાતાવરણ શહેરના ચંચળ વાતાવરણ કરતાં સારું છે. શહેરમાં મન ઝડપવાળું બને છે. શહેર એટલે કેન્દ્રીકરણનું સ્થળ. માનવસમૂહોને વધુ નજીક રહેવાના પ્રસંગો બને એટલે સંયમ અઘરો થઇ પડે. સંયમ પાછળ ભાવના, સર્જનનો આનંદ, શીલ પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને વાતાવરણ આ બધાં ભાગ ભજવે છે.'

મેં બીજો સવાલ કર્યો: 'સાધુ થવા પાછળ મૂળ ભાવના પોતાના કલ્યાણ માટે કહેવાય કે પ્રજાસેવા માટે?'

સંતબાલજી: 'આજના સમય પૂરતું કહું તો, સાધુઓએ મૂળ ભાવના પ્રજાસેવા રાખવી જોઈએ. સાધુઓ પણ પ્રજા સાથે જોડાયેલા છે, તે સાથે આત્મકલ્યાણ કરવું જોઇએ.'

મેં નવો સવાલ પૂછયો: 'યુગબળ પ્રમાણે ગૃહસ્થ જીવનમાં ફેરફાર થાય છે તેમ સાધુજીવનમાં ફેરફાર થવો જોઈએ કે નહિ? અને થવો જોઇએ તો કેવો?'

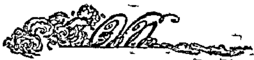
સંતબાલજી: 'ફેરફાર જરૂર થવા જોઇએ. સાધુઓએ આજે સમાજના એકેએક પ્રશ્નમાંઁડા ઉતરવું જોઇએ. રાજકારણનું ખાસ જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ. પ્રજાને ઘડવાનું એનું કામ છે અને રાજકારણ એ આજે પ્રજાનોમુખ્ય સવાલ છે એટલે એ જ્ઞાન સાધુ માટે પણ અગત્યનું છે. સર્વોદય સમાજનો જે આદર્શ વિચાર્યો છે તેના એ રીતે સાધુઓ સભ્યો બની રહે. અને એ ત્યારે બને કે એમની દૃષ્ટિ સંપ્રદાયની બહાર નીકળે છે.'

મેં પૂછ્યું: 'જ્યોતિષવિદ્યા વિષે આપનો શો મત છે?'

એમનું મોં મલકયું. મુહપત્તિ પણ હસી. આંખો મને માપતી હોય તેમ ચમકી ઊઠી. સૈનિકની અદાથી ટટ્ટાર બેઠેલા એ સંત વધુ ટટ્ટાર થયા. બોલ્યાઃ 'એ વિદ્યા સાચી છે.'

હું એમની સામે તાકી રહ્યો હતો.

તેમણે આગળ કહ્યું: 'એ વિદ્યા સાચી છે પણ

ખસેડવાની વૃત્તિ થતી ન હતી, પરંતુ મુલાકાતની રેતી સરી રહી હતી એટલે મેં સ્વસ્થ થતાં બીજો સવાલ કર્યો : 'જૈન સાધુઓના ચાલુ જીવનમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે બન્યો ?'

અને એના જવાબમાં વળી એક બીજું તેજસ્વી ચિત્ર સંતબાલજીએ એમની વાણી દ્વારા મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ ટાંગી દીધું.

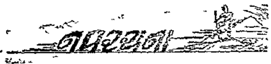
શિવલાલમાં જે તીવ્ર સ્મરણશક્તિ હતી છતાં અભ્યાસ આગળ નચાલવાથી એનો વિકાસ થયો ન હતો, તે મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે આવતાં થયો. મહારાજશ્રી સંન્યાસને દીપાવે તેવા શિષ્યના ભૂખ્યા હતા શિવલાલે દિક્ષા લેવાની ઇચ્છા બતાવી તે પછી ૧ાા વર્ષ સુધી દિક્ષા આપ્યા વગર પોતાની પાસે શિવલાલને ગુરુએ રાખ્યા હતા તેમની પ્રકૃતિની, બુદ્ધિની, સંયમની વગેરે અનેક કસોટીઓ કરી હતી અને સાથે એમને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. શિષ્યની લાયકાત માટે બે મત ન હતા. અને અભ્યાસથી પાછો પડે તેવો ન હતો. ગુરુ પણ એવા શિષ્યથી તૃપ્તિ અનુભવતા હતા. સંસ્કૃત અને ન્યાયના અભ્યાસ માટે મિથિલાથી ખાસ પંડિત બોલાવવામાં આવ્યા. પંડિત તો મોંમાં આંગળાં ઘાલી ગયા. દસ વર્ષે જે અભ્યાસ કરતાં લાગે એને આ વિદ્યાર્થી જોતજોતામાં પૂરો કરી નાખશે ! ચાર–છ મહિનામાં અંગ્રેજી પણ છ ચોપડી જેટલો અભ્યાસ કરી નાખ્યો. પણ બુદ્ધિ જેવી તીવ્ર, તેવું મન પણ ચંચળ. એટલે કોઇ પણ અભ્યાસને પૂરો ન કરે, એકમાં ચાંચ ડુબે ત્યાં બીજી પકડે. ગુરુ ઘણા ય વારે પણ આ માનીતો વિદ્યાર્થી ગુરુની આજ્ઞા માને નહિ, ગુરુ પ્રેમથી જીતાય ગયેલા એટલે દબાણ કરી શકે નહિ

તેમાં વળી સૌભાગ્યચંદ્રજીના મનમાં અવધાન કરવાનો તરંગ આવ્યો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા. એ કરતા તો પોતે શું કામ ન કરે ? અને પછી તો એ જ ધૂન અજમેરમાં એમણે આર્યસમાજના આશ્રયે શતાવધાનના પ્રયોગ કર્યા અને ભારત રત્નની પદવી મળી ! આ ધૂનમાં વળી કીર્તિની ધૂન ચડી. પ્રયોગો કરવા અમેરિકા જવા સુધીના તરંગો આવવા લાગ્યા. પરંતુ સૌભાગ્યચંદ્રજીનો સ્વભાવ ચંચળ એટલે એ ધૂન છૂટી ગઇ અને લેખનની ધૂની શરૂ થઇ.

'સંતબાલ' એ તખલ્લુસથી સૌભાગ્યચંદ્રજીએ કલમ પકડી. જૈન દર્શનનાં સૂત્રોનાં ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું શરૂ કર્યું. જે ધૂન ચાલી તે ચાલે જ. કલમ પકડી એટલે લખ્યે જ રાખ્યું અને બીજી બાજુ જૈન જગત વખાણતું ગયું એટલે ઉત્સાહ વધવામાં કહેવાનું શું ! પરંતુ વિચારની ભિન્નતાને લીધે દેરાવાસી જૈનો ખિજાઈ ઊઠયા. નાનચંદ્રજી મહારાજની દૃષ્ટિ સમન્વયની, ખંડણાત્મક નીતિ ગુરુની નહિ એટલે ગુરુ માટે અને પંથના જૈનોને માન તેમાં શિષ્યે દેરાવાસી જૈનોની નીતિનું ખંડન શરૂ કર્યું એટલે ગુરુ પણ મુઝાઇ ગયા. આ વિષયમાં સામસામાં ચર્ચાપત્રો બહાર પડે. ગુરુ ના કહે છતાં સંતબાલજી એમની આજ્ઞાનો અનાદર કરી પોતાને જે લાગતું હોય તે દબાયા વગર લખ્યે રાખે.

ગુરુ–શિષ્ય વચ્ચે અંતર ઊભું થયું. એમાંથી સંતબાલજીએ પોતાના વિચારો અંગે મંથન કરવા એક વરસનું મૌન લેવાનું જાહેર કર્યું અને જૈન જગતથી દૂર, સાથે જૈન સાધુમાંથી કોઇને રાખ્યા વગર રહેવાનું વિચાર્યું અને ગુરુની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એમણે નર્મદાકાંઠે આવેલા રણાપુરમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. સાધુ થવા છતાં સંતબાલજીમાં બીજા વિચારો ઘૂમતા હતા. રશિયાથી મિતુ મસાણી આવેલા અને તેમનું ભાષણ વાંચેલું એટલે ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજવાદના વિચારો સંતબાલજીમાં ઘૂમ્યા કરે. ડૉ. મેઘાણીએ આદર્શ સમાજવાદ લખેલો એની પ્રસ્તાવના એમણે લખેલી. ગુરુ સાથે વિચારના આ ઘર્ષણ અને અવધાનશક્તિનો ગર્વ પણ ખરો.

આઠ માસ પુરમાતબાલજી સરણું રહ્યા. કોઇની સાથે બોલતા નથી. એકલા ફરવા જાય છે. નદીને નીરખી રહે છે. ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યા કરે છે. તારણો કાઢીને ટાંકયા કરે છે. વિશ્વવાત્સલ્ય સંઘની કલ્પનામાં રમે છે. મૌનનું વરસ પૂરું થતાં, જે સ્થળે મુંબઇમાં મૌન લીધું હતું ત્યાં મૌન છોડયું અને નિવેદન બહાર પાડયું. (૧) જૈન સાધુઓએ બોલતી વખતે

મોઢે મુહપત્તિ (કપડું) રાખવી જોઈએ, મૌન વખતે જરૂર નથી. (૨)જૈન સાધુઓ માથાના વાળ હાથે તોડી સહનશક્તિની કસોટી કરે છે. પણ તેની જ્ઞાનતંતુઓને નુકસાન થાય છે માટે મુંડન કરાવવામાં કશું ખોટું નથી. (૩) સાધુઓએ વાડાની મર્યાદા ન રાખતાં શુદ્ધ આહાર જ્યાં મળે ત્યાંથી લેવો. (૪) સાધુઓ શરીરે ભીનો કકડો લૂછી નાખે છે, તે કરતાં સ્વચ્છતા માટે જરૂરી પાણીનો ઉપયોગ કરી સ્નાન કરવું. (૫) સાધ્વીનું સ્થાન સાધુ કરતાં ઉતરતું ગણાય છે.'

જૈન સમાજ ખળભળી ઊઠ્યો. સંતબાલજી માટે ઉપાશ્રયોના દરવાજા બંધ થઈ ગયા. ગુરુ ઉપર પણ દબાણ આવ્યું કે શિષ્ય તરીકે એને રદ કરો. છેવટે દુઃખતા હૃદયે ગુરુએ પણ સંતબાલજીને શિષ્ય તરીકે રદ કર્યાની જાહેરાત કરી અને સંતબાલજી જૈન સમાજમાં બહિષ્કૃત થયા! આજે પણ બહિષ્કૃત છે, છતાં જૈન મુનીની વિદ્વતા માન્ય છે. જૈન કોન્ફરન્સે બાળકોના ધાર્મિક અભ્યાસ માટે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ એક સાધુને સોંપ્યું છે અને તે અત્યારે સંતબાલજી પાસે આવીને તે પુસ્તકો તૈયાર કરી રહ્યા છે!

મેં બીજો સવાલ કર્યો: 'સંસારીઓને સંયમ અઘરૂં લાગે છે ત્યારે આપના જેવા ત્યાગીઓનું જીવન સંયમવાળું હોય છે તેમાં કયો ભેદ? સંસારીઓ કઈ રીતે મર્યાદિત સંયમશીલ થઈ શકે?'

સંતબાલજીએ કહ્યું: 'માણસ પાસે કોઈ આદર્શ હોય તો જ એ સંયમશીલ બની શકે છે. છતાં એ આદર્શ સાથે એને સર્જનનો આનંદ મળે, એવું કાર્યક્ષેત્ર ન હોય તો સંયમ અઘરો થઈ પડે છે. માણસને શીલની કિંમત હોય અને તેની દષ્ટિમાં શીલ પ્રત્યે ભાવના હોય તો સંયમપૂર્ણ જીવન જીવી શકાય છે. સંયમ માટે વાતાવરણની જરૂર છે. વાતાવરણ સંયમને પોષક ન હોય તો સંસારીઓને તેમ ત્યાગીઓને સંયમ મુશ્કેલ બને છે. એમાં કેટલી કામવૃત્તિ હોય છે, પુરુષની આક્રમણકારક વૃત્તિ હોય છે. આપણી કૌટુંબિક જીવનની રચના એવી છે કે એ વૃત્તિઓ જાગે ખરી પણ તેક ન [illegible]

ગામડાંમાં હજુ સંયમવૃત્તિ છે એમાં અખાડો નથી એમ નહિ, પરંતુ ગામડાંના કાર્યોમાં સર્જનનો મૌલિક આનંદ વિશેષ મળી શકે તેમ છે. ઉપરાંત કુદરતી સૌંદર્ય, મોકળા રહેવાનું, હરવા-ફરવાનું. એ વાતાવરણ શહેરના ચંચળ વાતાવરણ કરતાં સારું છે. શહેરમાં મન ઝાંખવાળું બને છે. શહેર એટલે કેન્દ્રીકરણનું સ્થળ. માનવસમૂહોને વધુ નજીક રહેવાના પ્રસંગો બને એટલે સંયમ અઘરો થઈ પડે. સંયમ પાછળ ભાવના, સર્જનનો આનંદ, શીલ પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને વાતાવરણ આ બધાં ભાગ ભજવે છે.'

મેં બીજો સવાલ કર્યો: 'સાધુ થવા પાછળ મૂળ ભાવના પોતાના કલ્યાણ માટે કહેવાય કે પ્રજાસેવા માટે?'

સંતબાલજી: 'આજના સમય પૂરતું કહું તો, સાધુઓએ મૂળ ભાવના પ્રજાસેવા રાખવી જોઈએ. સાધુઓ પણ પ્રજા સાથે જોડાયેલા છે, તે સાથે આત્મકલ્યાણ કરવું જોઈએ.'

મેં નવો સવાલ પૂછ્યો: 'યુગબળ પ્રમાણે ગૃહસ્થ જીવનમાં ફેરફાર થાય છે તેમ સાધુજીવનમાં ફેરફાર થવો જોઈએ કે નહિ? અને થવો જોઈએ તો કેવો?'

સંતબાલજી: 'ફેરફાર જરૂર થવા જોઈએ. સાધુઓએ આજે સમાજના [illegible] ઉતરવું જોઈએ. રાજકારણ પાસે [illegible] જોઈએ. પ્રજાને [illegible] કામ છે અને રાજકારણ એ આજે [illegible] છે એટલે એ [illegible] સાધુ માટે પણ [illegible] છે. [illegible] આદર્શ [illegible] છે [illegible] સાધુઓ [illegible] અને એ [illegible] એમની દષ્ટિ [illegible] છે.'

મેં પૂછ્યું: '[illegible] વિશે આપનો શો મત છે?'

[illegible] કહ્યું. [illegible] 'એ [illegible] છે.'

હું [illegible]

સાપેક્ષ સત્ય છે. એને જ્ઞાન-વિદ્યા ન કહેવાય, પણ જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય. પરમ સત્યને પલટી શકાતું નથી જ્યારે જ્યોતિષના ગ્રહોને પલટી શકાય છે. સત્ય એ નિશ્ચિત છે જ્યોતિષ એટલી નિશ્ચિત વસ્તુ નથી.'

મારો સવાલ: 'જ્યોતિષથી પ્રજાને લાભ છે કે ગેરલાભ?'

જવાબ: 'જ્યોતિષથી લાભ કરતાં નુકસાન વધારે છે. જે મજબૂત મનનો છે તેને ભવિષ્ય જાણવાની જરૂર નથી. નિર્બળ છે તેને નુકસાન છે. જ્યોતિષ માણસને પુરુષાર્થ તરફ પ્રેરનાર ઓછું બને છે એ રીતે પણ નુકસાન છે.'

મારો સવાલ: 'બેઠી સાધુ વર્ગને બાદ મૂકીએ તો, બાકીના સાધુઓના બે જુદા માર્ગો દેખાય છે. એક આપના જેવા કર્મદ્વારા પ્રજાને જ્ઞાન આપતા સાધુઓ અને મહર્ષિ રમણ અને શ્રીઅરવિંદોની પદ્ધતિએ કેવળ જ્ઞાનમાર્ગથી પ્રજાને ઉપદેશતા. આ ભેદ અંગે આપનો શો મત છે?'

સંતબાલજી: 'મને એમ લાગે છે કે શ્રીઅરવિંદોની પદ્ધતિની પણ જરૂર તો છે જ. કર્મદ્વારા જ્ઞાન આપનાર કે જ્ઞાનદ્વારા ઉપદેશ આપનાર જો બંને પોતપોતાને ઊંચા માનતા હોય તો તે પણ ખોટું છે. બંનેના ક્ષેત્ર પ્રજાઘડતર માટે જરૂરી છે. વિચારની અસરમાં હું માનું છું, પણ તેની સાથે એ વિચાર કર્મ-કર્તવ્યમાં આવવો જોઈએ. જ્યાં સુધી એ કર્તવ્યમાં ન દેખાય ત્યાં સુધી એ ત્રુટિ છે. એ રીતે ગાંધીવાદ સમાજમાં આગળ છે. એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે. એટલે પ્રજા આગળ પ્રતિક મૂકવાનું થશે તો ગાંધીજીનું મૂકાશે, શ્રીઅરવિંદોનું નહિ. ગાંધીવાદ પાછળ કર્મનું પીઠબળ છે. જ્ઞાન અને કર્મનો યોગ એનું નામ ભક્તિ. છતાં શ્રીઅરવિંદો અધૂરા છે એમ નહિ કહું. બંનેમાં, ગાંધીજીની પદ્ધતિ સમાજ માટે સારી છે.' અને સહેજ અટકીને ગંભીર બની જતાં એમણે કહ્યું: 'મારી એ પણ કલ્પના છે કે શ્રીઅરવિંદો બહાર આવી ગાંધીજીની વિચારસરણી આગળ ચલાવે તો નવાઈ નહિ!'

મારું મો મલકી ગયું. થયું—સંતબાલજી, ભવિષ્ય કથન તો નથી ઉચ્ચારતા! મેં આગળ પૂછ્યું: 'ગૃહસ્થીઓમાં આજે ત્યાગભાવના બહુ બહુ તો કમાયામાંથી થોડું દાન કરવા પૂરતી છે. એ રીતથી ત્યાગભાવના કેળવાતી નથી, ફક્ત દાન કર્યાનું અહંમ્ પોષાય છે. સાચી ત્યાગભાવના કેળવવા ગૃહસ્થીઓએ શું કરવું જોઈએ?'

સંતબાલજી: 'શક્તિનું દાન કરવું એ ઉત્તમ છે અને તેથી ત્યાગભાવના પણ કેળવાય છે. શ્રમ, નીતિ અને ભાવનાનું દાન આપવું જોઈએ. શ્રમ કરીને, નીતિ અને ભાવના પ્રમાણે જીવી બતાવીને, સદ્વિચારનું દાન આપવું તે અર્થ કરતાં વધી જાય છે, અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ. અને આ ભાવના પોષવી જોઈએ. ધર્મસ્થાનોએ ધર્મસ્થાનોમાં એવું જીવન ગાળવું જોઈએ કે ત્યાં અર્થની ઓછામાં ઓછી જરૂર હોય, નહિ તો અર્થની ભાવના દાનમાં આવ્યા વગર ન રહે.'

આ સાથે ધનની અને ધનિકોની ખોટી પ્રતિષ્ઠા ન કરનાર સંતબાલ- જીના એક પ્રસંગનું ચિત્ર મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ આવી ગયું.

હઠીભાઈની વાડીમાં સંતબાલજી પ્રવચન કરતા ત્યાં એક પાટિયું માર્યું હતું—'જે ભાઈ જ્યાં આવે ત્યાં જ બેસે. કોઈ પણ ભાઈ આગળ આવવાનો પ્રયત્ન ન કરે.'

એક દિવસ એક મિલમાલિક પ્રવચનમાં મોડા પડયા. તેમને થયું કે હવે પાછળ બેસવું પડશે. પૈસાને જોરે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આગળ બેસનાર ધનિકને એ વસમું લાગ્યું અને પ્રવચનમાં ન બેઠા. આવો પ્રસંગ ફરી ન બને તે માટે પછી એમણે સંતબાલજીને કહ્યું: 'આ પાટિયું કાઢી નાખો. અમારા જેવા મોડા આવે તેથી પાછળ શી રીતે બેસે?'

સંતબાલજીએ દૃઢતાથી કહ્યું: 'ધનિકોની સભામાં તમારું સ્થાન મોખરે હોય તે હું સમજી શકું, પણ ધર્મના સ્થાનમાં ધનની પ્રતિષ્ઠા ન હોય. માણસ ધર્મનું શ્રવણ ગમે ત્યાં બેસીને કરી શકે છે.'

તે દિવસથી એ શેઠ સંતબાલજીને બીજે વખત મળી જતા પણ પ્રવચનમાં હાજર રહેતા નહિ!'

એવી જ રીતે પ્રજાના કામમાં ધનની જરૂર પડે તે સંતબાલજી ધનિકો પાસેથી લે છે, પણ કહે છેઃ 'આ ધન તમે તમારા પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે આપો—પ્રતિષ્ઠા માટે નહિ. એટલે આ દાનની છાપાંમાં જાહેરાત નહિ થાય, તેમ એથી પ્રતિષ્ઠા પણ આપવાની રહેશે નહિ।'

સંતબાલજીએ ભાલ–નળકાંઠાને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવી સર્વોદયની યોજના દ્વારા ગામડાંને સ્વાવલંબી બનાવવા વિચાર્યું છે. ખેડૂતોના પ્રશ્નો માટે ખેડૂતમંડળ સ્થાપ્યું છે. અને સાધુઓએ રાજકારણનો પણ અભ્યાસ રાખવો જોઈએ તેમ એમણે પ્રજાના બધા પ્રશ્નો હાથમાં લીધા છે. દુકાળ સમયના એ પ્રદેશના એમના કાર્યથી કોણ અજાણ્યું છે? પાંચસાત માણસો ગામડેથી અમારી આ વાતચીત ચાલતી હતી અને આવ્યા. પાંચમાં દસ મિનિટ બાકી હતી. ૫–૩૦એ ઉપડતી ગાડીમાં મારે વિદાય થવું હતું અને જે ભાઈઓ આવ્યા તેમને પણ જવું હતું. મેં વખતની મુશ્કેલી સમજી જતાં કહ્યું: 'એક જ સવાલ પૂછી લઉં. આજના રાજકીય વહીવટથી પ્રજાને સંતોષ નથી. પ્રજાની એમાં શી ફરજ છે?'

સંતબાલજીઃ 'આજનું રાજતંત્ર લોકશાહી ઢબે ચાલવા પ્રયત્ન કરે છે પણ હજુ સુધી તેવું બન્યું નથી. એ તંત્ર બરાબર ચલાવવું હશે તો પ્રજાએ પોતાની પ્રગતિ આગળ ચલાવી તેને દોરવું પડશે. અને તે કાર્ય સર્વોદય જેવા રાજકારણમાં સીધા ન પડેલા સમાજનું કાર્ય છે. આજનું રાજતંત્ર સુદિશામાં નથી, તેમાં પરિસ્થિતિનો દોષ વધારે છે. આજે વહીવટ કરનાર ધારે છે છતાં પરિસ્થિતિને લીધે અમુક તો કરી શકતા નથી. કોંગ્રેસ કમિટીઓમાં નીચેથી—પ્રજા તરફથી—ઉપર અવાજ જવો જોઈએ, તેને બદલે આજે તો એથી ઊલટું છે, ઉપરથી—હોદ્દેદારો તરફથી—અવાજ આવે તે પ્રમાણે નીચેની કમિટીઓ મશીન માફક ચાલે છે. આમ પ્રજામાં જાગૃતિ ન આવે ત્યાં સુધી આ તંત્ર ન સુધરી શકે, પરંતુ પ્રજાના વિશાળ જનસમુદાયમાં જાગ્રતિ આવતાં તો વર્ષો જોઈએ. ત્યાં સુધી કંઈ આ તંત્ર આવી રીતે ચાલવા ન દેવાય. એટલે એક નાનો વર્ગ—જેનામાં જાગ્રતિ આવી છે તેણે પ્રજામાં એ જાતની જાગ્રતિ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. અને રાજતંત્ર ઉપર પોતાની અસર પહોંચાડવાની છે. અને તે કામ સીધા રાજકારણમાં ન પડેલો સર્વોદય સમાજ સાધી શકે. એ રીતે કામ કરવાનો મારો અહીં પ્રયત્ન છે, કુદરતનો સાથ છે અને રવિશંકર મહારાજનો સહકાર છે. એટલે આજે જે વર્ગ જાગ્રત છે તેણે રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સહકાર આપવો અને પ્રજાને જાગ્રત કરવી.'

એ સાથે સંતબાલજીએ મારા તરફથી નજર ખસેડી પેલા ભાઈઓ તરફ વાળી. પોતે પણ એ સૌના સરખા સાથીદાર હોય તેમ કહ્યું: 'તમારી બધાંની સલાહ શું થાય છે?'

એક ચોરીનો પ્રશ્ન હતો. ચોરી થયેલી. તેમાં રૂપિયા, ઘરેણાં, કપડાં ગયેલાં તે ચોરની સંતબાલજીને ભાળ મળી હતી અને તે ચોર ચીજો આપી દેવા સંમત થયા હતા. રૂપિયા વપરાઈ ગયા હતા એટલે તે માટે અશક્તિ બતાવતા હતા. એટલે એ અંગે જેમનો સવાલ હતો તેમને સંતબાલજીએ બોલાવ્યા હતા અને મત જાણવા માગતા હતા.

સૌએ કહ્યું: 'તમે કરો એ અમારે કબૂલ છે.'

સંતબાલજીઃ 'આપણે નરી ચોરી પકડવાનું અને માલ પાછો મેળવવાનું જ કામ કરીએ તો એ અધૂરું કહેવાય. ચોરી કરનાર ફરી ચોરી ન કરે એવું પણ કરીએ તો એ પૂરું કાર્ય કહેવાય. ચોરી કરનાર પોતાની અશક્તિ બતાવતો હોય અને શરત તરીકે નહિ, પણ માફી તરીકે રૂપિયા જવા દેવાની માગણી કરતો હોય તો એ સ્વીકારવામાં આપણને વાંધો ન હોવો જોઈએ.'

એક ભાઈ બોલી ઊઠ્યાઃ 'એ કબૂલ છે, પણ પછી કપડાંમાં રેશમી લૂગડાં હોય તે નથી એમ કહી ના સોંપે એ ના ચાલે. એવું કરે તો માનવું જોઈએ કે એ આપણને છેતરે છે. રૂપિયા વપરાઈ જાય, પણ

કપડાં એટલી વારમાં વપરાઈ ન જાય. ઘરેણાં પણ એણે પૂરાં આપવાં જોઈએ.'

સંતબાલજીએ જાણે દલીલ સ્વીકારી હોય તેમ પૂછ્યું: 'ગામમાં શી નવાજૂની છે?'

એક ભાઈ: 'જમાદાર પૂછતો હતો કે સંતબાલજી ખેડૂત મંડળની પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે તેનો શો ઉદ્દેશ છે?'

સંતબાલજી: 'કારણ?'

પેલા ભાઈ: 'ડી. એસ. પી. એ પૂછાવ્યું હતું એથી એ પૂછતો હતો એમ કે સમાજવાદનું ધ્યેય છે કે સામ્યવાદનું?'

સંતબાલજીએ મારા સામું જોઈ મોં મલકાવ્યું. હું ય હસ્યો. મને થયું—કોંગ્રેસ સંસ્થાથી સ્વતંત્ર ખેડૂતમંડળનું અસ્તિત્વ હોવાથી સર્વોદયના ધોરણે કામ કરનાર સંતબાલજીની પ્રવૃત્તિની પણ સરકાર ચોકી રાખે છે અને તે સાથે મને પર્લ બક કે કોઈ અમેરિકન લેખકના નીચેના શબ્દો યાદ આવ્યા—કોઈ પણ સરકાર, ભલે તે પ્રજાકીય હોવાનો દાવો કરે, પણ એનું મુખ્ય કાર્ય તો સત્તા ઉપર ટકી રહેવાનું હોય છે!

પેલા ભાઈ બોલ્યા: 'મેં તો જમાદારને સંભળાવી દીધું કે ઉદ્દેશ જાણવો હોય તો જાવ મહારાજ (સંતબાલજી) પાસે. અમે ઉદ્દેશ—બુદ્દેશ જાણતા નથી. અમારું આખું ગામ એમાં જોડાયેલું છે તે સાચું!'

ગાડીનો વખત થયો હતો એટલે અમે બધા સાથે ઊભા થયા. બે હાથ જોડી સંતબાલજીની વિદાય લીધી. એમણે હસીને આંખમાંથી સ્નેહ વર્ષાવતાં વિદાય આપી. એ ચમકતી આંખો જોઈ મને મહાત્માજી યાદ આવ્યા. તે સાથે દ્રોણ અને એકલવ્ય યાદ આવ્યા. સંતબાલજી પણ મહાત્માજીના એકલવ્ય હતા. ખાદીનો સંદેશ એમણે પ્રથમ સુણ્યો. સાહિત્ય અને સદ્દગુરુઓના સેવનથી સમાજસેવાનું એમનું આજનું ઘડતર થયું હતું. એકાદ પત્રવ્યવહાર ગુરુ સાથે થયેલો. જૂહુમાં મહાત્માજી આરામ કરવા રહ્યા હતા ત્યારે એક વખત મુલાકાત લેવા સંતબાલજી ગયેલા. મહાદેવભાઈની ચોકી વટાવી મહાત્માજી પાસે જવું કેટલું દુર્લભ હતું તે અનુભવીઓ સૌ જાણે છે. છતાં એ ચોકી વટાવી શિષ્યે ગુરુ સાથે થોડી વાતો કરી લીધી અને બદલામાં મહાદેવભાઈએ ઝાડી નાખ્યા તે ગુરુ દક્ષિણા પણ તરત ચૂકવી દીધી!

આજે દેશ ગાંધીજીના સાચા શિષ્યો અને એકલવ્યો તરફ મીટ માંડીને બેઠો છે કે એ સર્વોદયદ્વારા સ્વરાજમાંથી સુરાજ્ય તરફ પ્રજાને દોરી જશે.

મારી વિદાય વખતે આશ્રમનું ગૌરવશાળી મકાન મને કહી રહ્યું હતું કે, સર્વોદયનાં મંડાણ આ ભૂમિમાંથી, આ સંતના હાથે થશે એ મારું જેમ ધન્ય ભાગ્ય છે, તેમ ગુજરાતનું પણ ધન્યભાગ્ય છે!

એ ધન્યભાગ્યને માથે ચડાવી, એ મકાનને જય જય કરી હું ચાલી નીકળ્યો.

સ્ત્રી તો ધોધમાર વહેતી આવતી નદી છે, એક વાત ધ્યાનમાં લીધા પછી બીજું કશું તેને દેખાતું જ નથી, સાચું તો યે નથી સ્ત્રીને તો સર્વસ્વના સમર્પણમાં જ સંપૂર્ણતા દેખાય છે. પ્રિય વસ્તુ સાથેનો સાયુજ્ય મોક્ષ જ તેમને જોઈતો હોય છે, નાનકડું ધ્યેય પણ તેમને પરિપૂર્ણતાના પરમેશ્વરનાં દર્શન કરાવી શકે છે.

—સાને ગુરુજી

કાકાસાહેબનું સર્જન

શિવશંકર પ્રા. શુક્લ

ગુજરાતમાં એક નૂતન યુગની રચના શરૂ થવા માંડી હતી અને ભારતની મુક્તિ માટે ને પુનર્રચના માટે ગુજરાતે કાર્ય ઉપાડી લેવા માંડ્યું હતું અને હિંદના ઈતિહાસમાં નવી જ ભાત પાડવા માંડી હતી તે વખતે દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર નામનો એક જુવાન ગાંધીજીએ નાખેલી ભૂરકીને બળે ખેંચાઈ આવી પોતાનું જીવન આ ભૂમિમાં વહેતું કરી દે છે—ગુજરાતમાં એક ભારતીય સંસ્કાર–સરિતા વહેવા માંડે છેઃ

"શાંતિનિકેતનના નિવાસ દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલી ગાંધીજીની ટોળી સાથે પરિચિત થયો હતો. પાછળથી ગાંધીજીનો પણ મેળાપ થયો, એમના 'હિંદ સ્વરાજે' મારા પર ઊંડી છાપ પાડી જ હતી. 'હિંદ સ્વરાજ'માં જીવનનું સંપૂર્ણ દર્શન—એક આખી ફિલસૂફી મેં જોઈ એટલે એને આધારે કેળવણીનું તંત્ર રચાય એવો વિશ્વાસ બેઠો હતો. ગાંધીજીએ આમંત્રણ આપતાં હું આશ્રમમાં આવી દાખલ થયો. મને મારું ઘર મળી ગયું."

આજની તમારી સાહિત્ય સભામાં 'કાકાસાહેબનું સર્જન' એ વિષય પર બોલવાનું આમંત્રણ મેં એટલા માટે સ્વીકાર્યું કે સાહિત્ય મંદિરને દ્વારે હું પહેલવહેલો આવીને ઊભો ત્યારે મને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલવહેલાં દર્શન કાકાસાહેબનાં લખાણોનાં અનાયાસે થયાં. એ વર્ષને આજે ત્રણ દાયકા થઈ ગયા છે. યુવાન દત્તાત્રેય કાલેલકર આજે સૌના કાકાસાહેબ ને અનેકના ગુરુ બની ચૂક્યા છે અને એમણે આ ભૂમિમાં વાવેલું સાહિત્યવૃક્ષ અનેક ડાળીપાંખડીએ ફાલ્યુંફૂલ્યું છે. તે કાળ દરમિયાન મેં પણ અનેકવાર એમનાં લખાણોમાં આવર્તનો કર્યાં છે.

કેટલીક વસ્તુઓ સહજ જ બન્યા કરે છે... કાકાસાહેબ જેમ બાપુના જાદુથી મુગ્ધ બની ગયા એમ મારા મોટાભાઈએ 'કાકાસાહેબની કંઠી' બાંધી દીધી—એ એમના શિષ્ય ને મંત્રી બન્યા... અને કાકાસાહેબની સાહિત્યગંગા ઝીલનાર શંકર આમ ચંદ્રશંકરરૂપે મળી ગયા...તે વખતે એ સાહિત્યસરિતા અનેક ખીણોમાંથી હજુ માર્ગ કરી રહી હતી...સ્વામી આનંદ ને કાકાસાહેબ મને 'બટુક' કહેતા એવડો નાનો હું હતો. પણ કાકાસાહેબ લખાવતા હોય અને મારા ભાઈ લખતા હોય તે વખતે એ બધું હું એકચિત્તે સાંભળ્યા જ કરતો. ત્યાર પછી હસ્તલિખિત પ્રતો મારે ત્યાં જ આવે અને હું એને વારંવાર વાંચ્યા કરું. અને એમનાં પુસ્તકો પહેલાં તો મારે ઘેર જ આવે ને ? એટલે ગમે ત્યારે ઉઠાવીને વાંચ્યા જ કરીએ. આમ કાકાસાહેબનાં અનેક લખાણોનો પ્રથમ અને ભાષાને વાંધો ન હોય તો કહું કે પ્રથમતમ શ્રોતા ને વાંચક હું છું અને તેથી એમના સાહિત્ય ને શૈલી પર મને શરૂઆતથી જ પ્રેમ બંધાયો છે. મેં એમનાં લખાણો અનેકવાર વાંચ્યાં છે ને 'લોકમાતા'નું તો અષ્ટોતરશત્ત પારાયણ કર્યું છે ..કાકાસાહેબ મારા એક મનગમતા લેખક છે. અને મારા એક પુસ્તક વિષે એક વિદ્વાન વિવેચકે એમાં 'કાલેલકરી શૈલી છે' એમ કહ્યું ત્યારે મને આનંદ જ થયો હતો. મેં તે અનુકરણ કરીને આણવા પ્રયત્ન નથી કર્યો. પણ વિદ્વાન મર્મજ્ઞ વિવેચકે 'કાલેલકરી શૈલી' એ શબ્દો વાપર્યા ત્યારે જ મને થયું કે કાકાસાહેબનાં લખાણોમાં જે નિરાળું વ્યક્તિત્વ અને વૈશિષ્ટ્ય છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજે ક્યાંય જોવા મળતું ન હોઈ વિવેચક એને બીજું કયું નામ આપી શકે ?

ગગનના તારાઓમાં જે સ્થાન ગુરુનું છે તે સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યાકાશમાં દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકરનું છે. જીવન, જીવનધર્મ, જીવનનો આનંદ એ ત્રણ જીવન-સિદ્ધિઓ માટેનું ભાથું એટલે સાહિત્ય...ભલે તેટલું ઉચ્ચ કોટિનું હોય છતાં સાહિત્ય એ જીવનની ઉન્નતિના એક સાધનરૂપ જ છે અને હોવું જોઈએ એમ કાકાસાહેબ માને છે. એટલે કાકાસાહેબના સાહિત્ય સર્જનના અભ્યાસીએ એમના જીવન દર્શન તરફ પણ જોવાનું રહેશે જ.

કોઈ મને પૂછે કે "કાકાસાહેબ શું છે ? સાહિત્યકાર વિદ્વાન, પંડિત, ચિંતક, પત્રકાર, પ્રચારક, વક્તા,

લેખક, મુસાફર ? શું ! " એનો ઉત્તર હું એવો આપું કે, એ બધુંયે હેવા છતાં તે-તે તો નહીં જ." એટલે વધુ અકળાઈ પૂછનાર તો પૂછે જ, " ત્યારે, શું ? શું !" હું શાંત ચિત્તે કહું;

'શિક્ષક'

તમારી આગળ આ લખાણ વાંચતાં પહેલાં મેં કાકાસાહેબના એક પ્રશંસકને વંચાવ્યું ત્યારે એ કહેઃ

" અધ્યાપક " લખો.

મેં કહ્યું, " ના. એ તો કોઈ કૉલેજનો પ્રોફેસર એવું સમજાઈ જાય."

" તો આચાર્ય લખો "

મેં કહ્યું, "પ્રિન્સિપાલ થયા પછી એ વ્યવસ્થાશીલ થઈ જાય. " અને પછી મેં જ કહ્યું, "હું કેળવણીકાર અને શિક્ષણશાસ્ત્રી શબ્દો પણ ન જ વાપરું પણ કાકાસાહેબને હું

" શિક્ષક " જ કહું છું...

અને એની પછાડી એ શબ્દમાં રહેલી વ્યાપકતા ને વિશાળતા છે શિક્ષક એટલે પંતુજી નહીં પણ ગુરુ.

આ વિચાર કરું છું ત્યારે આજથી બે દાયકા ઉપરનો એક પ્રસંગ મારી દૃષ્ટિ સામે ઊભો છે. એ એક ક્ષણ પહેલાં જ બની ગયો હોય એટલો બધો તાજો જ રહ્યો છે. ૧૯૩૦નો લડત વખતે કાકાસાહેબ બોરસદમાં પકડાઈ ગયા. આણંદમાં એમનો કેસ ચાલ્યો. ~ " સાથે એક લીમડા નીચે હું બેઠો હતો તેવામાં પોલિસઅધિકારી બહાર આવી પૂછ્યુઃ

" મિ. કાલેલકર ! તમારો ધંધો શો ?" એ પ્રશ્ન સાંભળતા મેં ઉત્સુકતા ને જિજ્ઞાસાથી ડોક ઊંચી કરી પણ એ પહેલાં તો ઉત્તર અપાઈ જ ગયો હતોઃ

" શિક્ષક "

" પણ તમને જેલમાં કયો કલાસ આપવો તે માટે પૂછવામાં આવ્યું છે. 'જર્નાલિસ્ટ" લખાવું ? 'એ' કલાસ તો જ મળશે !"

" ના, ના, બીજું કંઈ જ નહીં. હું શિક્ષક જ છું. કલાસ તો મને 'સી' જ આપજો." આ ઉત્તર એમણે અનાયાસે, જરાયે વિચાર કર્યા વગર, થોભ્યા વગર, ગૂંચાયા વિના, માથું ખંજોળીને નહીં, સ્મરણશક્તિને તાણ પડવા દીધા વગર આપી દીધો હતો. એ માણસના જીવનનું રહસ્ય હું તે દિવસે પામી શક્યો. 'શિક્ષક' એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા પછી એમની વાણી શાંત પડી ગઈ પણ એમની આંખમાં જે આભા ચમકી આવી, એમના મુખ ઉપર જે પ્રસન્નતા દીપી નીકળી તેવી મેં કાકાસાહેબના મોં ઉપર પહેલાં જોઈ નહોતી, ફરી કદી જોઈ નથી...કાકાસાહેબના જીવન, લેખન ને કવનના રહસ્યદ્વાર ખોલી નાખવાની 'શિક્ષક' જ ચાવી છે એમ મારી તે દિવસે ખાત્રી થઈ ગઈ. અને કાકાસાહેબના સાહિત્ય સર્જનનો અભ્યાસ આ જ દૃષ્ટિએ કરવો જોઈએ, એમના સાહિત્યના પારખે ને વિવેચકે એ જ કસોટી પર પરીક્ષા કે અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ હું માનતો થયો અને કાકાસાહેબે પોતે પણ "જીવન વિકાસ"ની પ્રસ્તાવનામાં કહી દીધુંઃ

" એક રીતે કહી શકું કે મારું બીજું લખાણ વિનોદરૂપે લખાયેલું છે. જ્યારે કેળવણી વિષેનું લખાણ જીવનનું એક મિશન સમજીને અને સામાજિક જીવનની મીમાંસાના એક મહત્વના અંગ તરીકે લખાયેલું છે... **ગુજરાતની પ્રજા મને ભૂલે નહિ ત્યાં સુધી મને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓળખે પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે.**"

પણ સાચા શિક્ષકમા હોવો જોઇતો ઋષિનો ને કવિનો આત્મા એમનામાં રહેલો છે. તેથી જ પાંડિત્યનો અડગાક બોજો વહી વહીને ફોગટનો થાક સહન કરનાર એ નથી. જ્ઞાનને ભેગું કરી કરીને ઠાંસ ઠાંસ કરનાર અકરાંતિયા એ નથી. જીવન જીવવાની ને જોવાની આર્ષ દૃષ્ટિ પણ પ્રભુએ એમને આપી છે. તેથી જ એ કવિની રીતે બધું જુએ છે ને નાનાં મોટાં સૌને કહે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ગુજરાતમાં અવતરવા માટે કાકાસાહેબની કલમ દ્વારા પ્રગટ થાય છે. ભારતનો ઇતિહાસ, સાધુતા, સંસ્કાર, મહત્ત્વાકાંક્ષા. સાહિત્યસત્ત્વ, સારાયે દેશને ખૂણેખૂણેથી આ વ્યક્તિ સાથે મહાન

રૂપ ધારણ કરવા ગુજરાતમાં ચાલ્યું આવે છે... સાહિત્યગૃહના પિતા પેઠે ઠેકઠેકાણેથી સાહિત્યસંભાર લાવવાનો પુરુષાર્થ જ એમનામાં છે એમ નહીં પણ એ બધું કેવી રીતે ગોઠવવું, કેવી રીતે પિરસવું એનો વિવેક, ત્રેવડ, દૃષ્ટિ સૂઝ, અભિરુચિ આવડત—અને એ બધાંયને એક જ શબ્દમાં કહું તો "કળા" પણ એમનામાં સહજ રહેલી હોઇ તે સાહિત્યગૃહની માતા પણ છે.

માણસના જીવનનું ધ્યેય સત્ય ને શિવ પામવાનું તેમજ પ્રાણી માત્રનું ધ્યેય આનંદ મેળવવાનું પણ હોય છે. ઈશ્વર જેમ અણુએ અણુમાં હોઇ એના એ ત્રણ ગુણ બધે જ સભર ભરેલા છે. આત્મા, ઈશ્વર ને કુદરતનો આનંદ જ શાશ્વત હોઇ કાકાસાહેબની વાચા તે તરફ જ વળે છે. આકાશ, તારા, વાદળ, પર્વતો બાળકો, ફૂલ, પક્ષીઓ ને જીવજંતુ તેમજ માનવ ને માનવીકૃતિ એ બધે એ આર્ષદૃષ્ટિ સત્ય શિવ ને સુંદર જોઇ આનંદમયી બની જાય છે. ટાગોરની પેઠે એ પણ બધે આનંદધારા જ વહેતી જુએ ને સાંભળે છે...એ આનંદલહરી, નાદબ્રહ્મ, બ્રહ્મગાન જેની વાણી ગદ્ય કે પદ્ય ગમે તે સ્વરૂપે ગાતી થઇ જાય, ધ્વનિ ફેલાવ્યા કરે તેને કવિ સિવાય બીજું શું કહેવાય ?...

કાકાસાહેબના સર્જનનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં જ એક અત્યંત મહત્વની વસ્તુ આપણે એ પણ જોઇ લેવી જોઇએ કે કાકાસાહેબ ક્યાંના રહેવાસી છે ને ઘરની ભૂમિ છોડી ગુજરાતમાં આવી કેમ રહે છે ? ગાંધીજી એમનું લોહચુંબક બન્યા એ વાત સાચી પણ મહારાષ્ટ્રકર્ણાટક છોડવાની તેમની વૃત્તિ તો તે પહેલાંની હોય એમ લાગે છે. કાકાસાહેબ આદર્શ મહારાષ્ટ્રીય છે...એટલે મહારાષ્ટ્રનું ગૌરવ એમનામાં જીવંત છે. "કૃષ્ણાનાં સંભારણાં"માં એ કહે છે :

"કૃષ્ણા એ મહારાષ્ટ્રની આરાધ્યદેવતા. એનું એક ટીપું પણ પેટમાં જાય તો પાવન થઈ જઈએ. જેના પેટમાં કૃષ્ણાનું એક બિંદુ પણ પહોંચ્યું છે તે મહારાષ્ટ્રીપણું ભૂલવાનો નથી." આટલું લખાણ જો તોડીને મૂકી દઇએ તો આ શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં દીપી ન નીકળત. પણ એ પ્રવાહ આગળ ચાલે છે :

"સાચું કહીએ તો મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને તેલંગણ (આંધ્ર) એ ત્રણ દેશનું ઐક્ય સાધવા માટે કૃષ્ણા નદી વહે છે. આ ત્રણે પ્રાંતોએ કૃષ્ણાનું દૂધ પીધું છે. કૃષ્ણામાં પ્રાંતીયતા નથી."

આ ફકરાઓ મેં ૧૦૮ વખત ઉપરાંત અનેક વાર વાંચ્યા છે અને કન્નડ, મહારાષ્ટ્રથી ગુજરાતમાં ચાલી આવતી કાકાસાહેબની જીવનસરિતાને દરેક વખત મારું માથું નમી પડ્યું છે. એ જ કૃષ્ણાને કંઠે રામદાસ સ્વામીએ ભારતવર્ષને આનંદવન ભુવન બનાવવાની અભિલાષા સેવી; એ આનંદવનભુવન સારાયે ભારતવર્ષમાં ફેલાય એ ભાવના આ કાલેલકરમાં પ્રગટ થઇ...મહારાષ્ટ્રની સાધુતા, મહત્ત્વાકાંક્ષા, બ્રહ્મચારિત્વ, સંસ્કારિતા. પરાક્રમ, ખડતલપણું, વિદ્વતા, વીરતા, અડગતા વગેરે અનેક અદ્વિતીય ગુણોની કાલેલકરે એક પોટલી બાંધી લીધી. શિવાજીને રામદાસ, જ્ઞાનબા, એકનાથ, ને તુકારામ, મોરોપંત ને વામનપંડિત, રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે ને નાના ફડનીસ, ચિપળુણકર ને રાનડે, આગરકર, ટિળક ને ગોખલેની પુણ્યભૂમિને જે કંઇ શુભ આપવા જેવું હતું તે બધું એમણે બાંધી સાથે લીધું; શાહપુર ને બેળગામના એ બ્રાહ્મણના લોહીમાં વિજયનગરનું ગૌરવ હતું, પતનની શરમ હતી. હૈદર ને ટીપુની પણ ત્યાં જ ભૂમિ હતી. એ બધું પણ એમણે ભેળવ્યું ને પછી—

મહારાષ્ટ્રની પરમ પાવન ભૂમિને એમણે પ્રણામ કર્યા. ને મહારાષ્ટ્રનો આત્મા કાલેલકર દ્વારા ગુજરાતની સેવા કરવા નીકળી પડ્યો.

કાકાસાહેબના નીચેના શબ્દો ગુજરાતને મહારાષ્ટ્રની બાનદાનીના હમેશને માટે ઋણી બનાવી રાખશે:

"મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ વાંચી અને ત્યાંની લોકસ્થિતિ નિહાળી હું એ નિર્ણય પર આવ્યો કે મહારાષ્ટ્રીઓએ પોતાનો પ્રાંત છોડી નમ્રપણે અન્ય પ્રાંતોમાં સેવા કરવી જોઈએ. બહુ ડાહ્યા એકત્ર થઇ જાય તો એમાંથી સારું ફળ નીપજે નહીં. એ જ

અરસામાં જોઈ શક્યો કે મરાઠાઓએ પોતાના ઇતિહાસમાં અન્ય પ્રાંતોમાં સારો ભાગ ભજવ્યો નથી. પેશ્વાઓની ગુજરાતની કારકીર્દી મરાઠા ઇતિહાસને ઓપ ચડાવે એવી નથી—મનમાં થવા લાગ્યું કે જ્યાં આપણા પૂર્વજોએ અસેવા કરી છે ત્યાં જ જઈને દીનભાવે સેવા કરવાની તક શોધીએ તો કેવું ! કાંઇક તો પાપ ધોઇ શકીએ. કાંઇક અંટસ ઓછું કરી શકીએ. Let heart unite heads and hands will then work together of themselves. એ સ્વામી રામતીર્થની શિખામણ ગોખી રાખી હતી. એટલામાં વડોદરાથી આમંત્રણ આવ્યું અને મારો કેળવણીનો પહેલો, ખરો અને પૂરો અખતરો શરૂ થયો. ”

એટલે કાકાસાહેબના સાહિત્યસર્જનની પાછળ ઊભી રહેલી આ એક ભૂમિકા એમના સાહિત્યના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે. કાકાસાહેબના સર્જન પાછળ આ બ્રાહ્મણત્વનો અત્યંત સાત્ત્વિક શુભ પટ ઊભો છે.

પછી કાકાસાહેબ આખો ભારતવર્ષ ઘૂમી વળે છે. સાહિત્ય ને સમાજનાં અનેક પાસાં જોઈ નાખે છે. વાંચે છે, વિચારે છે, વેઠે છે, અનુભવે છે; અનેકના પરિચયમાં આવે છે...ઘર ને પ્રાંત છોડયા પછી ભારતમૈયાનું અખંડ દર્શન થાય છે...ભૂતકાળ એ જોઇ નાખે છે, ભવિષ્ય પર દૃષ્ટિ માંડી જુએ છે ઇતિહાસકાર ને કવિની આ બે આંખની વચ્ચે એ વર્તમાનનું ત્રીજું નયન ગાંધીજી પાસેથી મેળવે છે... એટલે કાકાસાહેબના સાહિત્યના વાચક કાકાસાહેબની શૈલી ઉપર ઉપનિષદ, રામાયણ ને મહાભારત, ભવભૂતિ ને કાલિદાસ, રામતીર્થ ને વિવેકાનંદ, નિવેદિતા ને ટાગોર વગેરે તથા થેરો, કાર્પેન્ટર, જેવા લેખકોની અસર ને શૈલી જુએ એ સ્વાભાવિક છે... એ સાહિત્યના સંસ્કારો સારી પેઠે પડ્યા પછી એ ગાંધીયુગમાં પ્રવેશે છે...મને એક જણે કહ્યું કે ' એ તો ગાંધીયુગના ' ઇન્ટરપ્રિટર ' છે ' મે કહ્યું, 'હા, પણ પોતાની રીતે.' સ્વામી વિવેકાનંદ પાછળ ચાલી. આવતી નિવેદિતા જેવા એ છે...કાકાસાહેબ નિવેદિતાના લખાણોના પૂજક છે...ભારતની સંસ્કૃતિને રજુ કરવાની એમની પ્રીતી નિવેદિતા જેવી છે, કોઈકવાર ટાગોર ને ટોલસ્ટોય જેવી પણ છે. અને કેટલીકવાર કાકાસાહેબ એ બન્નેથીયે ઉચ્ચતર કક્ષાએ બેઠેલા લાગે છે...કાકાસાહેબની શૈલી મૂળ વિષય પરથી ઊઠી, વિષયાંતર કરી આવી ફરી પાછી ધારાવાહી થઇ જાય છે, અને એ રીતે ઉડાઊડ કરવામા ને આડકથા કહી દેવામાં એમની લેખણ મહાકવિના જેવી કળા સાધે છે. એમની ઓતરાતી દીવાલો ને લોકમાતાઓ વાંચ્યા પછી જ્યારે મેં થેરોનું વૉલ્ડન અને 'એ વીક ઓન ધિ કૉંકોર્ડ', વાંચ્યા ત્યારે એમાં રહેલી શૈલીનું સામ્ય દેખાયા વગર રહ્યું નહી. પણ થેરો કરતાં કાકાહેબમાં પદલાલિત્ય અને પ્રાસાદિકતા ઘણી વધારે છે. એમના કેટલાયે નિબંધો ને સ્મરણયાત્રા ટાગોરની 'જીવનસ્મૃતિ'ની તોલે આવે એવાં છે એમ નહીં. સ્મરણયાત્ર જીવનસ્મૃતિ કરતાયે વધુ ઉચ્ચ કક્ષાની કૃતિ છે. એટલે ગાંધીજીના જીવનના ચુસ્ત ને એકનિષ્ઠ અનુયાયી હોવા છતાં કાલેલકરની સર્જનશૈલી ઉપલા લેખકોને માર્ગે જ વળીવળીને ચાલી જ જાય છે. અને તેથી જ એમનું વૈશિષ્ટય ટકી રહે છે. છતાં અભ્યાસી એ પણ જરૂર જોવાનો પ્રયત્ન કરે કે ગાંધીજીની સરળતાની છાપ પણ એના પર પડયા વગર રહી નથી.

આનંદકુમાર સ્વામીએ અનેક ગ્રંથોદ્વારા ભારતની કળા, સ્થાપત્ય ને સંસ્કૃતિનું રહસ્ય ઊકેલ્યું તે જ કામ કાલેલકરે સંક્ષેપમાં સરળ ભાષામાં ગુજરાતીમાં કરાવ્યું. હાવેલ ને સ્મિથે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને ભેગો કર્યો ને પોતાની દષ્ટિએ ઉકેલ્યો; કાલેલકરે પૂર્ણ રંગદ્વારા હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું મર્મ સમજાવ્યું. હિંદના ઇતિવૃત્તને જોવાની દષ્ટિ આપી. સ્વાનહીડન ને રોરિકનાં હિમાલયનાં વર્ણનો આગળ કાલેલકરનો ' હિમાલયનો પ્રવાસ ' એક દષ્ટિએ ઊણો લાગે પણ કાકાસાહેબના ગ્રંથમાં જે અનોખું સમાજદર્શન છે તે પેલા લેખકોમાં ન જડે...

ખૂબી તો એ છે કે જગતની કેટલીયે શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિઓને મૃત્યુના ચિંતને જન્મ આપ્યો છે. અત્યારના જીવનને મૃત્યુનું પૂર્ણવિરામ છે જ. ત્યાં કવિ, ચિંતક, ફિલસૂફ, ને સામાન્ય જન સૌ થંભી જાય છે. ઉપનિષદની શૈલી આ વિરામ-સ્થાન આગળ ઉગમ પામી હતી. અને એને જ મળતી શૈલીવાળા ટાગોર ને જિબ્રાનના ગીતાંજલી ને ડાકઘર, ને 'પ્રોફેટ' એ શૈલીમાં જ લખાયાં! મૃત્યુનું શુભ દર્શન આ બે આધુનિક સાહિત્ય સ્વામીઓને થયું તેવું કાલેલકરને પણ થયું અને તે સ્થિતિએ એમના વિચારોને બળ, વેગ ને ચોક્કસતા આપ્યાં.

એક વખત કાકાસાહેબ, કાકી અને હું થોડા-ગાડીમાં બેસી અમદાવાદથી આશ્રમ તરફ જતાં હતાં. વિદ્યાપીઠનું મકાન તે વખતે નહોતું. સૈયદ ઉસ્માનની મસીદ પાસે ગાડી આવતાં કાકાસાહેબ કહેઃ

"કાકી! મૃત્યુ કેટલું સુંદર છે!

સૃષ્ટિને નિત્ય નૂતન રાખનાર આ મૃત્યુ જ છે." એ સાંભળી મને થયુંઃ 'કાકાસાહેબ આવી વાતો કેમ કરતા હશે?' એ જ પૂજ્ય કાકીના શબને ચિતારોહણ કરાવ્યા પછી

"अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्"

એ મંત્ર બોલતા કાકાસાહેબને પણ મેં જોયાં છે. કરુણ છતાં આંસુહીન કાલેલકરને એ સ્થાને ઊભા રહેલા જોઈ મને પેલા શબ્દો ફરી યાદ આવ્યા; જાણે કાકાસાહેબ કાકીને સમજાવી ન રહ્યા હોય!

"કાકી મૃત્યુ કેવું સુંદર છે!" કાકી તો એ સૌંદર્યમાં લય પામ્યાં હતાં. આ મૃત્યુ પાછળના દર્શને એમના સાહિત્યના વલણ ઉપર અસર કરી જ છે. તેથી જ ઓતરાતી દીવાલોની પ્રસ્તાવનામાં એ દેખાતી દિશામાં ભડભડ બળી રહેલી ચિતાને ભૂલી શકતા નથી, સ્મશાન ને સ્મશાનો વિષે પણ લખ્યું છે એ આકાંક્ષા લોકમાતાના ઉપસ્થાનમાં વ્યક્ત કરે છે. ભર્તૃહરિ પણ આ જ દૃષ્ટિએ એમનો સાથી બને છે. ભર્તૃહરિ શતકોના મણકામાંના કેટલાકની નક્ષત્રમાળા ગૂંથવાનું પણ ત્યાંથી જ કાકાસાહેબને કેમ નહીં સૂઝ્યું હોય! જ્યારે ઘેર જવા માટે વહાણ આવવાનું જ છે. આવશે જ, આવવું જ જોઈએ તો પછી આ પરદેશમાં કેવી રીતે વર્તવું એનું જે રહસ્ય જિબ્રાનના 'પ્રોફેટ' પાસેથી લોકો જાણી લે છે તે જ જીવનદર્શન અથવા શિક્ષણ કે કેળવણીનું શુભ સત્ય કાકાસાહેબની વાણી પોતાની રીતે ઉકેલે છે–એનું નામ જ જીવનસાધના છે–શિક્ષણનું ચરમ ધ્યેય એ જ છે...અહીં કાલેલકર પેલો ધ્યાનમંત્ર ટાંકી દે છે.

सा विद्या या विमुक्तये ।

આ જીવનચિંતન કાલેલકરનો મુમુક્ષુ જીવ સતત કર્યા જ કરતો હોવો જોઈએ...

મેં એમને ઘણીવાર ઘણા વહેલા ઊઠી ધ્યાનમાં બેઠેલા જોયા છે...કાકાસાહેબ ખરું જોતાં લેખક નથી...એમનું બધું લેખન એમના મગજમાં થઈ જાય છે. જેમ એમનાં ઘણાં પુસ્તક

Books in the running brooksછે તેમ એમના કાગળ કલમ એમના મગજમાં સતત લખ્યા જ કરતાં હોય છે. એ તો બોલે છે...અને સવારથી તે રાત સુધીમાં એમની સામે બેઠો તે લેખક–મને પણ એમના લેખક ને વાચક બનવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે. ત્યારે મને થતું અને આજે પણ થાય છે, આ અસ્ખલિત વાણીનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ પેલી ચિંતનની શીંડીશીંડી ખીણમાંથી પ્રસન્નપણે ચાલ્યો જ આવે છે. એને અટકાવનાર એક પણ ગૂંચ કાકાસાહેબના મગજમાં તો રહી નથી, એને અટકાવનાર એક પણ ખડક વચ્ચે ઊભો જ નથી.

કાલેલકરની શુભ્ર, આનંદમયી સાત્ત્વિક શૈલીએ અલંકારો લાદવાનું પસંદ નથી કર્યું છતાં કલ્પનાઓ, ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વક્રોક્તિ વગેરે ગુણોનાં પુષ્પો ચારે કોર વેરતી એમની પ્રસન્ન વાણી વિચારોના પહાડો ને ચિંતનની ખીણમાંથી મુક્ત થઈ હસતે હસતે ચાલી જ જાય છે. લેખક લખીલખીને ફેરવ્યા કરે. લખીને વળી ફરી વિચારે–જિબ્રાન જેવો 'પ્રોફેટ' ને ચાર વર્ષ સુધી પોતાની પાસે રહેવા દઈ મઠાર્યા કરે–એ બધી પ્રક્રિયા કાકાસાહેબ મગજમાં ઉકેલતની કરી લે. અને લખનાર પોતાના સુંદર મોતી જેવા

અક્ષરે લખેલા લખાણ પાછળ પૂર્ણવિરામ મૂકી દે તેની નીચે 'કાકા કાલેલકર' એ એખડધોબડ સહીઓ કરી દે...લખે બીજા છતાં લેખક કાકાસાહેબ એ કેવો ન્યાય! છતાં એ પણ એક અસાધારણ વસ્તુ છે એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ...

મને એક લેખકે કહ્યું, "રણજીતરામનાં લોકગીતોને પ્રસ્તાવના લખી આપ્યા પછી, આ કાલેલકરને પ્રસ્તાવના લખવાનું ભૂત વળગ્યું છે! એણે પ્રસ્તાવના લખી આપી એટલે સમાલોચકનું મોં બંધ થઈ જાય ને પાછળના વિવેચક પણ ખમચાય..."

આ અણઘટતી ટીકા હતી...છતાં પ્રસ્તાવના લખાવનારા 'પ્ર–સ્તાવન' જ કરે છે, છતાં કાકાસાહેબ કસબ છોડતા નથી એનું કારણ મને એ લાગે છે કે અન્યની કૃતિ એક વિદ્યાર્થી કે અભ્યાસી તરીકે વાંચી જવામ પણ એમને આનંદ મળે છે...અને એમની પ્રસ્તાવનાઓ સમાલોચનાઓ કે વિવેચન નહી પણ પ્રસન્ન અભ્યાસ હોય છે. અન્યની કૃતિ જોઈને નાચી ઊઠનાર એ ઉદારઆત્મા છે.

•

આમ, મારા ભાઈના ગુરુ, મારા 'આચાર્ય', ગુજરાતના એક સમર્થ લેખક વિષે બોલવાની તમે મને જે તક આપી છે તે માટે હું તમારો આભારી છું... આ તો હું તમારી આગળ બોલી રહ્યો છું. પણ ગઈ કાલે આ વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ તો કાગળ ઉપર મેં આમ કરી દીધીઃ

" *કાકા કાલેલકર! એ તો જીવનવાડીમાં કલ્લોલ* કરી વળી પાછું દુરદૂર ઊડી જતું પક્ષી છે. એ ઓચિંતું આવી જાય છે...એને બધી ઋતુ સરખી છે. એ સુંદર ગાય છે છતાં એ પદ નથી! એ ઊંચે ઊંચે, ઊંચે આભનીયે પેલી પાર ઊડે છે. તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારિકાઓ, આકાશગંગા, વાદળ અને એ બધાંયની પેલે પાર વસતા ભગવાનના પ્રદેશ સુધી ઊડી આવી પાછું ગૂર્જરીની વાડીમાં ગાવા આવે જ છે. એને જોઈ કવિઓ પણ માન મૂકી દે છે. એની વાચામાંથી કવિતા જ ઝરી રહી છે..." એ મંગલમય વાણી આપણા સાહિત્યગગનમાં ચિરકાલ સુધી સંભળાયા જ કરો.*

● ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સમાજવિદ્યાલયના સાહિત્ય વિકાસ મંડળ આગળ તા.૧૮–૯–૪૯ને રવિવારે આપેલું વ્યાખ્યાન.

મંગલ સૉનેટ*

તૂટયાં બંધન રાષ્ટ્રનાં, ન તદપી છે ઘાવ એના શમ્યા,
જૂનું રક્ત ગયું હજી ન, કળતાં અંગાંગ છેદાયલાં,
શ્રદ્ધા રાહ વિષે ન રાહબરમાં ના, એહવી દુઃસ્થિતિ!
છૂટયાં ત્યાં, અહ! ખૂટિયું સહનનું પાથેય જૂનું વળી!
એવે કાલ અહીં નવા નવા યુગલ હે! આશા ભર્યા યુગ્મને
સંયોજાઈ રહ્યાં તમે ઉભય આજે, જિન્દગી ભિન્ન એ
પામી સંગમ એકરૂપ ધરવા ઝંખી રહી, રે! હતાં
જૂદાં આજ લગી પ્રયાણ તમ આજે એક એ થૈ રહ્યાં.
એ સંયોગતણી સુધા, વરવધૂ! સંપૂર્ણ માણી રહો,
એના શીતલ તેજમાં વિરહતાં, હે યુગ્મ! રાજી રહો,
એ આનંદ અશેષ જીવનમહીં ઝીલો, અને સાંપ્રતે
સિંચો અમૃત એહનું, યુગલ હે! સંવાદ એનો તમે
એવો તો પ્રસરાવજો ગહન, એવું તેજ એનું ધરો,
કે માનવ્ય પ્રસન્ન થૈ શિવ વરે જ્યાં જ્યાં તમે સંચરો.

હસિત બૂચ

●એક મિત્રના લગ્નપ્રસંગે.

બે રૂપકો

[૧] શિયાળનો મોહ

એક હાથી જંગલમાં માર્ગ કરતો ચાલ્યો જાય. જંગલ બરાબરનું અડાબીડ, આડેધડ વૃક્ષવેલીથી છવાયલું, પણ જ્યાં હાથીનો પગ પડે ત્યાં એટલામાં રસ્તો થઇ જાય. આ હાથીની પાછળ પાછળ એક શિયાળ ચાલ્યું આવે. હાથી રસ્તો કરે એટલે એના પગમાં પગ મૂકતું એ પણ જંગલમાં રસ્તો કાઢે!

એમ કરતાં કરતાં ઠીક રસ્તો કપાયો, એટલે શિયાળને મનમાં થયું કે માળું! લોક મફતનું મને 'શિયાળિયું! શિયાળિયું!' કહીને હલકું પાડે છે! આવું ગાઢ જંગલ છે છતાં એમાં પણ મેં રસ્તો ન કાઢ્યો!

પછી તો એણે હાથીના પગની નિશાનીમાં ને નિશાનીમાં પોતાના પગ મૂકવા માંડયા. 'હ્યો!' તે મનમાં ને મનમાં હરખાતું બોલ્યું: 'આ પગ એણે મૂક્યો ને આ પગ મેં મૂક્યો, શું ફેર પડયો? જંગલમાં કેડી બની ગઇ છે કેડી, મારા હાલવાથી, હવે ભલેને સૌ કોઈ મજા કરતાં ચાલ્યા આવે! મફતના લોક 'હાથી! હાથી!' કહીને ઘેલાં કાઢે છે! એ ય રસ્તો કાઢે છે ને હું પણ રસ્તો કાઢું છું!'

એક કાગડો બેઠો શિયાળની મુખમુદ્રા જુએ. તે સમજી ગયો. શિયાળભાઇને અભિમાન આવ્યું લાગે છે કે જંગલમાં રસ્તો એ કાઢી રહ્યું છે!

એણે એક જુક્તિ કરી. હાથીને આવતો જોઇને શિયાળના જાતભાઈઓ આડા અવળા સંતાઈ ગયા હતા. એ એને ખબર. એમના ઉપર એની દૃષ્ટિ પડી. પાસેના ઠુંઠા ઉપર બેસીને એ માંડયો 'કોં કોં' કરવા. બધાં સંતાયલા શિયાળિયાંને લાગ્યું કે કાંઇક ભય છે! કાગડાભાઇ અમથું કોં કોં ન કરે. એટલામાં તો કાગડે મોટી જેવી ડાળીને નીચે પાડી! એ પડતાંની સાથે જ 'કોઇક આવ્યું! કોઇક આવ્યું!' કરીને શિયાળિયાં માંડયાં દોડવા. એમને દોડતાં જોયાં કે આ શિયાળભાઈ પણ ચમક્યા! 'માળું કાંઇક દાળમાં કાળું છે!'

એટલે શિયાળભાઇની મહત્તા મહત્તાને ઠેકાણે રહી, ને એ પણ સૌની સાથે ઉભી પૂંછડીએ માંડયા ભાગવા! અને એની પાછળ પેલો કાગડો ઉડયો. હવે એ કાંઇ શિયાળને કોરો જવા દે? એ મંડયો કવિતા કે'કવા: 'હે શિયાળભાઇ! તમે મોટાં મોટાં પગલાં જોઇને મનમાં મલકાણા ને એ પગલાંને તમારાં ગણવા માંડયાં પણ બાપ! તમારાં ખરાં પગલાં, તો આ, હવે પડતાં આવે છે એ! આ પગલાં હવે તણખલાં બણખલાંને તો ઠીક, તમારા પગને નભાવે તો ઘણું!'

[૨] કાગડાનો મોહ

એક હતો કાગડો. એક બાઇને ઘર આંગણે એક ઝાડ ઉપર હંમેશાં એ બોલે! અકસ્માત એવો થયો કે બાઇનો ધણી પરદેશ.

એટલે એણે તો કાગડાને કહ્યું: 'હે કાગ! જો તારી વાણી ફળે ને જો પરદેશથી એ ઘેર પાછા આવે તો તને સોનેરી કલગીથી શણગારું!'

કાગડાની વાણી તો ફળી. પેલી બાઇનો ધણી, કામ વહેલું પતી ગયું એટલે વહેલો ઘેર આવ્યો. બાઇએ તો સોનેરી કલગીથી કાગડાને ખરેખર શણગાર્યો. કાગડાભાઇનાં તો રૂપરંગ ફરી ગયાં!

કાગડા ભાઈ તો હવે મનમાં ને મનમાં મલક્યા કરે: 'હું કેવો? મારો કંઠ કેવો! મારી ચાલ કેવી! મારી વાણી કેવી!'

એ શેના સમજે કે પેલી બાઈના મનનો આ બધો મહિમા હતો!

એ તો માંડયા રોફથી ફરવા. આમ ફરે ને રોફ છાંટે તેમ ફરે ને રોફ છાંટે. કલગી સોનેરી કોઇને બતાવે ને રોફ છાંટે. છાતી કાઢીને હાલે. કુદરતી રીતે કર્કશ હતો, એ અવાજ વધારે કર્કશ બનાવીને ગાય! મનમાં ફૂલાય કે એ અવાજે ત્રિખંડ મોહ્યા છે!

એક શકરાબાજે આ જોયું. એ સમજી ગયો.

"આઇ લાયક નથી ને કલગી મળી છે તે હવે દેખાડ દેખાડ કરે છે! આ ગીધડાં વચ્ચે એને કેમ સાચવવી એ ભાઈ સમજતા લાગતા નથી. ગીધડાં ઉપાડી જાશે કલગી, એના કરતાં લાવને હું જ ઉપાડી લઉં!'

અને શકરા બાજે તો જે ઝડપ મારી તે કાગડાભાઇ થઈ ગયા કલગી વિહોણા!

અને પછી શિયાળિયું, એનું હમેશનું દોસ્ત, એ કાંઇ કાવ્ય કર્યા વિના રહે?

એણે કવિતા લલકારી!

'હે કાગડાભાઇ! તમને મળ્યું' તું પેલી બાઈની મન ઉદારતાને લીધે. તમે મોહ્યા તમારી જાત ઉપર કે આ મારા કંઠે આપ્યું. મારા રૂપ-રંગે આપ્યું. પણ જુઓ તો, કાગડાભાઈ! પેલું પાણીનું સરોવર રહ્યું, એમાં તમારું જરાક મોં તો જોઈ આવો!'

દિક્ અને કાલ

ધૂમકેતુ

આ ને એક દિવસ સંધ્યા સમયે જ્યારે વૃક્ષોના શાખા લાંબા શાંત પડછાયામાં એ સૌ બેઠાં હતાં ત્યારે તેમાનો એક શિષ્ય બોલ્યોઃ 'ગુરૂદેવ! મને સમયનો, વખતનાં વહેણનો, કાલચક્રનો, ભય લાગે છે. એ પસાર થતો રહે છે, ને આપણી જુવાનીને પણ લૂંટતો રહે છે. અને એના બદલામા એ શું આપે છે?'

અને તેણે જવાબ વાળ્યો: 'એક મુઠી ભરીને ધૂળ, તમે બેઠા છો ત્યાંથી જ ભેગી કરો તો! એમાં તમને કાંઇક બીજ જેવું અને કદાચ કાંઇક જંતુ જેવું પણ જોવામાં આવે છે? જો એ તમારો હાથ જોઇએ તેટલો વિશાળ હોય અને ભાર સહી શકે તેટલો બળવાન હોય તો તમારા એ હાથમા જ પેલું બીજ, એક મહાન જંગલમાં પરિણમે અને પેલું જંતુ દેવદૂતોનું જૂથ દર્શાવે! અને તમે ભૂલતા નહિ કે જે વર્ષોનો સમય પ્રવાહ, આ પ્રમાણે બીજા કુરોને જંગલમાં ફેરવી નાખે છે અને ક્ષુદ્રજંતુઓને દેવ દૂતોનાં જૂથ બનાવી દે છે, તે વર્ષોનો સમય પ્રવાહ, આ અત્યારની એક પળમાં–ક્ષણુંની આ પળમા જ, ગુપ્તપણે વહી રહ્યો છે!

'અને એમ તો વર્ષની ઋતુઓ અને તમારા બદલાતા વિચારો એ બન્ને વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય રહ્યું છે? વસંત ઋતુ, એ જાણે કે તમારા હૃદયની જાગ્રત અવસ્થા. ગ્રીષ્મ, એ તમારા ફલપ્રાચુર્યની ભરતી: તમારામાં રહેલી અનુભવ અવસ્થા, તમારામા જ રહેલા શિશુને હાલરડું ગાય એ જ પાનખર નહિ?

તમારાં સ્વપ્નોને સંઘરતી નિદ્રા, અને તમામ ઋતુઓનાં સ્વપ્નાં સંઘરતી શિશિર—કેટલી બધી એકતા!'

એટલામાં એક શિષ્યની નજર એક અંજીરીનાં પાંદડાં ખાઇ રહેલાં જંતુઓની ઉપર પડી અને એણે કહ્યું. 'પેલાં બુભુક્ષિતોને જુઓ ગુરૂદેવ! એ તમામનો નાશ કરી રહ્યાં છે. એમનું શું? ચોર જેવાં આળસુ એ વૃક્ષની શાખામાં ને પાંદડામાં વહી રહેલ રસોનું ભોજન કરી નાખે છે! અને સૂર્યકિરણોથી એમને વંચિત બનાવે છે!

એણે કહ્યું: 'આપણે બધાં જ પરજીવી બુભુક્ષિતો છીએ. પૃથ્વીના ઢેફાને સજીવન સૃષ્ટિમાં ફેરવવા મથતા આપણે, ઢેફાને જાણ્યા વિના ઢેફામાંથી જ જીવન મેળવનારાઓ કરતાં, લેશ પણ ચડિયાતા નથી.'

પણ મા પોતાનાં છોકરાંને કહે ખરી કે 'હું તને જંગલને સોંપું, જે તારી વધારે મોટી માતા છે, કારણ કે તું મને કંટાળો દે છે?'

અથવા તો ગવૈયો પોતાના ગીતને એમ ઠપકો આપે ખરો કે, 'તું ગીત! જે પડઘાઓમાંથી જન્મ્યું હતું, ત્યાં હવે પાછું જા, કારણ કે તને અવાજ આપતા મારે મારો પ્રાણવાયુ ખરચવો પડે છે!

અને ભરવાડ પોતાનાં રક્ષિત બચ્ચાંઓને એમ કહે ખરો કે તમને લઇ જવાનાં ચરણ રહ્યાં નથી' માટે જાઓ, અને તમારું ગમે તે થાઓ!

નહિ, મિત્રો! નહિ. આ તમામના ઉત્તર, પ્રશ્નો થતા પહેલાં જ અપાઇ ગયા છે; અને તમારા સ્વપ્નાંની માફક, નિદ્રાની પહેલાં જ, પરિપૂર્ણતા મેળવી ચૂક્યાં છે.

આપણે બધા એક બીજાના ઉપર જીવી રહ્યા છીએ, તે કોઇ સનાતન અચલ નિયમને આધારે છે. આ પ્રમાણે પણ આપણે પ્રેમ ભરપૂર માયામાં જીવીએ. આપણે એક બીજાને, એકલા પડી જઇએ છીએ ત્યારે શોધીએ છીએ, અને જ્યારે આરામ કરવાનું સ્થળ નથી હોતું ત્યારે રસ્તા ઉપર ચાલીએ છીએ

મારા મિત્રો! અને ભાઇઓ! એવો વિશાળ રાજમાર્ગ તે જાણે કે તમારા જ જાતભાઇઓ!

આ છોડવા જે વૃક્ષો ઉપર જીવનગુજારો કરે છે તે રાતની મધુર શાંતિમાં ધરતીમાંથી દૂધધારા મેળવે છે. અને ધરતી પણ શાંત સ્વપ્ન અવસ્થામાં બેઠી બેઠી, સૂર્યમાંથી પોતાનું ધાવણ પ્રાપ્ત કરે છે!

અને આ સૂરજ પણ, મારી પેઠે તમારી પેઠે, અને સઘળા સચરાચર જીવોની પેઠે, કોઇ રાજરાજેન્દ્રના ચરણને ચૂમીને એની પાસેથી જીવનધારા મેળવે છે. આ રાજરાજેન્દ્રનાં દ્વાર હમેશાં ખુલ્લાં છે; ત્યાં હમેશાં જીવનધારા વહી રહી છે!

માટે મારા મિત્ર! જે કાંઇ જીવન અહીં છે, તે જે કાંઇ જીવન અહીં છે, તેના ઉપર જીવે છે: અને આ સઘળું વળી કોઇ નિસ્સીમ શ્રદ્ધામાં, કોઇ મહાન ઉત્તુંગની પરમ ઉદારતાને આધારે જીવે છે!

★

"ઊર્મિ–નવરચના"ની નવી ચાલુ વાર્તા

માનવીનાં હૈયાં

સ્નેહરશ્મિ

પ્રકરણ પહેલું

અબૂચક !

"અબૂચક !" અમારામાંથી કોઈક તેને જોતાં ગણગણ્યું. એ શબ્દે મારું તેના તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. મેં એક નવા વિદ્યાર્થીને જોયો. તેનું માથું જોતાં વેંત જ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું. માથું વધુ પડતું મોટું હતું, પણ તેની આંખ એવી તો તેજસ્વી હતી, એવી સ્વસ્થ હતી કે, તેના જરાક વિચિત્ર લાગે એવા પહેરવેશથી "અબૂચક !" તરીકે તેને વર્ણવવાની જે ઊર્મિ થઈ આવે તે તરત જ ઓસરી જતી.

મેં તેને જરા ધારીને જોયો–બલકે કહો કે તેના તરફ મારાથી ધારીને જોવાઈ ગયું. માથે કાળી ગોળ ટોપી હતી. અડવાડિયા ઉપર જ આખા માથા પર અસ્ત્રો ફરી ગયો હોય એવા તેના વાળ હતા. કાન વધુ પડતા મોટા અને જડબું કંઈક વધુ પડતું પહોળું હતું. મોટું માથું; લાંબા કાન અને પહોળા જડબાની સરખામણીમાં તેના હોઠ વધુ પડતા પાતળા હતા. જે રીતે તે બિડાએલા હતા તે તેની સંકલ્પશક્તિના સૂચક હતા. ચાર પાટલીએ તેણે ધોતિયું પહેર્યું હતું—એ જરા કઢંગુ લાગતું હતું. અમારામાં ધોતિયું પહેરનાર ન હતા એવું ન હતું પણ તેની રીતે તો કોઈ જ પહેરતું ન હતું. એ રીત અમારે મન ગામડિયા નહિ તો જૂનવાણી ઢબની સૂચક તો અવશ્ય હતી જ. પગમાં ચંપલ હતાં, પણ તે કોલેજિયનો પહેરે તેવાં નાજુક કે કળામય કારીગરીવાળાં નહિ—બલકે એવી નાજુકતાના ખ્યાલને જાણે હસી કાઢતાં હોય એવાં કઢંગાં વિરૂપ અને સાવ ગામઠી દેખાવનાં હતાં—અમારામાંથી કોઈકે એને પાછળથી ભરવાડિયા ચંપલનું નામ આપ્યું હતું. બંધ કોલરનો હાફકોટ તેણે પહેર્યો હતો. એ જોતાં સહેજે હસવું આવે. આવી રીતે અમારામાંથી કોઈ પણ હાફકોટ પહેરતું ન હતું !

પણ તેના આ વિચિત્ર પહેરવેશ અને દેખાવ છતાં તેનામાં કંઈક એવું હતું જે તેના તરફ આપણી દૃષ્ટિને ખેંચી જાય, એને માટે વ્યક્તિત્વ સિવાય બીજો કોઈ બધુ સૂચક શબ્દ મને જડતો નથી. અનેક જણ તેને કુતૂહલપૂર્વક જુવે છે, અને કોઈ અજાણ્યા અહતું પ્રાણી આ પૃથ્વી પર ભૂલું પડ્યું હોય તેવો આ વિદ્યાર્થી સમાજમાં પોતે કેવો લાગતો હતો એનું તેને પૂરું ભાન છે એમ તેની મુખરેખા પરથી દેખાઈ આવતું હોવા છતાં તેના મુખ પર જે સ્વસ્થતા હતી તે કાં તો તેની સુદૃઢ સંકલ્પશક્તિની સૂચક હતી અથવા તેના સંસ્કારની ઊંચી ભૂમિકાની દ્યોતક હતી. જે પાટલી પર હું બેઠો હતો તેના પર ખાલી જગ્યા જોતાં તેણે મને પૂછ્યું.

"હું બેસી શકું અહીં ?"

મારાથી યંત્રવત હા પડાઈ ગઈ. એ જે ચાર શબ્દો બોલ્યો તે જાણે મારા મનમાં રમી રહ્યા. એમાં જે વિનય હતો, જે સંસ્કારિતા હતી તે હરકોઈના ધ્યાન પર આવ્યા વિના નહિ રહે. મારી પાસે બેસતાં તેણે જે એક સૂક્ષ્મ વિવેક દાખવ્યો—મને કોઈ રીતે અગવડ કર્તા તે નહિ થઈ પડે એવી તેણે જે કાળજી રાખી તે તરફ સહેજે મારું ધ્યાન ગયું. કોઈ સંકોચને એ આભારી ન હતું, પણ એ વસ્તુ તેના સ્વભાવમાં જ હતી, એમ હું જોઈ શક્યો. પાટિયા પર કંઈક લખવા અમારા અધ્યાપકની પીઠ ફરતાં મેં પૂછ્યું,

"તમારું નામ ?"

"નરહરિ પંડ્યા. તમારું ?"

"મનહર."

હું ધારત તો વાત લંબાવી શકાત, પણ બીજો કયો સવાલ પૂછવો તે મને સમજાયું નહિ. તે પોતે તો ઓછા બોલો જ દેખાતો હતો એટલે તે કંઈ પણ પૂછે એ મને અસંભવિત જેવું લાગતું હતું. વર્ગના બીજા વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થિનીઓ અવારનવાર તક

મળતા તેના તરફ નજર નાખી લેતાં. એ બધી દૃષ્ટિમાં કંઈક કુતૂહલ, કંઈક મજાક ને એવું એવું હતું. તેના ધ્યાન ઉપર તે આવ્યું હોય તેમ તેણે મને ધીરેથી કહ્યું.

"મારે લીધે તમને જરા કફોડી સ્થિતિમાં મુકાવું પડ્યું, ખરું ?"

વાત તો સાચી હતી, પણ મેં માથું ધુણાવ્યું. મેં કહ્યું,

"ના, ના. એવું કંઈ નથી."

"એ તમારી ભલાઈ છે, પણ હું સમજું છું ને! મઝહબીઓની જમાતમાં કાફર જેવો હું છું, નહિ વારુ ? ને મારે લીધે તમે ય સૌના કુતૂહલનું કારણ બનો છો !"

"એ તો જ્યારે કોઈ નવો વિદ્યાર્થી આવે ત્યારે આવું જ થાય ને ? સમાજશાસ્ત્રમાં આપણે એ સંબંધી નથી વાંચ્યું કે, એ એક પશુ-વૃત્તિ (Herd instinct) છે ? બહારનું કૂતરું ફળિયામાં આવતાં બધાં કૂતરાં કેવાં એક સાથે ભેગાં મળી ભસવા મંડી પડે છે !"

તે હસ્યો. તેનું હાસ્ય કેવું આકર્ષક હતું તે તેને એક વાર હસતો જોનારના પણ ધ્યાન ઉપર આવ્યા વિના રહે નહિ. તેના હોઠના ડાબા ખૂણામાં જાણે તે સ્મિત થોડો વખત સચવાઈ રહ્યું. તેની આંખોમાં પણ તે રમી રહ્યું. તે વખતે તેનું મોં જાણે નાનાં બાળકની સરળતાથી ભર્યું ભર્યું બની ગયું હોય એવી મને પ્રતીતિ થઈ. તે બોલ્યો.

"પશુ-વૃત્તિ તો સ્વરક્ષણના સહજ ખ્યાલને આભારી હોય છે. અહીં એ ખ્યાલને બહુ ઓછો અવકાશ છે—એટલે મારું ગામડિયાપણું કહો કે અણઘડપણું કહો, તેણે આ સૌના કુતૂહલને જાગૃત કર્યું છે. મારે માટે એ નવું નથી. માત્ર તમને મારે લીધે કફોડી સ્થિતિમાં મુકાવુ પડ્યું છે તે મને સાલે છે."

હું હસ્યો. "એવું ન માનશો નરહરિ, હું તો એમ માનું છું કે મને એક નવો સાથી મળ્યો છે." મેં કહ્યું.

તે સાંભળતાં તેના મુખ પર એક જાતની પ્રસન્નતા દેખાઈ, અમારા અધ્યાપકનું મોં અમારા તરફ ફરેલું જોતાં તેણે કશો જવાબ ન આપતાં માત્ર કૃતજ્ઞતા ભરેલી એક મીઠી દૃષ્ટિ મારા ઉપર નાખી તરત જ આંખ ખેંચી લીધી.

બે ત્રણ દિવસમાં તો અમે એક બીજાના ઠીક ઠીક પરિચયમાં આવી ગયા. પહેલે દિવસે મને પૂરો ખ્યાલ નહોતો આવ્યો કે, એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની સોબતનો મને લાભ મળ્યો હતો, જેને મેધાવી કહી શકાય એવી પ્રતિભા નરહરિમાં હતી; પણ તે સાથે અમારા વિદ્યાર્થી સમાજના જીવનક્રમ સાથે એને જે સુમેળ ન હતો એને લીધે અમને સૌને એ કંઈક ધૂની જેવો લાગતો. સંભવ છે કે, દારૂડીઆઓના સમાજમાં દારૂ ન પીનારા પણ એવા જ ધૂની લેખાતા હશે.

તેની વિચિત્રતાઓથી તે આવ્યો ત્યારથી જ સૌના કુતૂહલનું કારણ તો થઈ પડ્યો જ હતો, પણ એક દિવસ વર્ગમાં એક એવી ઘટના બની ગઈ જેથી તે અમારી આખી સંસ્થામાં જાણીતો બની ગયો—અને પહેલાં સૌના મનમાં તેને જોતાં જે રમૂજની લાગણી થતી તે હવે તેને માટેના માનમાં ફેરવાઈ ગઈ !

વાત એમ બની કે અમારા સંસ્કૃતના અધ્યાપક અમારા સૌના ખૂબ માનીતા હતા. તેમની વિદ્વતા ઉપર અમે સૌ મુગ્ધ હતા, સંસ્કૃત શ્લોકોનો પાઠ કરતા તેમને સાંભળવા એ જીવનનો એક પરમ લહાવો હતો. એક દિવસે મેઘદૂત શીખવતાં તેમણે વર્ગમાં **ધૂમજ્યોતિઃ સલિલમરુતાં** પંક્તિથી શરૂ થતો શ્લોક ચર્ચ્યો; ધુમ્મસ, વાયુ વરાળનું ગૂંછળું એ મેઘ કર્યા અને ચેતનવન્ત પ્રાણીઓ માટેનો સંદેશ કર્યા ! યક્ષની પ્રેયસી માટેના તે રસિક સંદેશનો એવો નિર્જીવ મેઘ ક્યાંથી વાહક થઈ શકે ? આ વાત ભૂલી જઈ યક્ષે મેઘને પોતાની પ્રેયસી માટે સંદેશો લઈ જવા પ્રાર્થ્યો ! આવો એ શ્લોકનો સાર હતો. અમારા અધ્યાપકે એ ઉપર વિવેચન કરતાં એ શ્લોક કાલિદાસ જેવો કવિ નહિ લખે એમ જણાવી તે પ્રક્ષિપ્ત

છે એવું અમને મનાવવા યત્ન કર્યો. તેમની દલીલ એ હતી કે, કાલિદાસે આખા કાવ્યમાં મેઘને જીવન્ત તરીકે વર્ણવ્યો છે, એટલે તે આ જાતનો શ્લોક લખે જ નહિ, તેમની દલીલ એવી સૂક્ષ્મ, સુન્દર અને વિદ્વતાપૂર્ણ હતી કે અમને તેમની વાત સાચી લાગી. પણ નરહરિએ માથું ધુણાવ્યું. તેને એનાથી સંતોષ થયો નહિ. તેણે હાથ ઊંચો કર્યો. એ જોતાં અમારા અધ્યાપકે પૂછ્યું.

"તમારે કંઇ કહેવું છે?"

"જી." નરહરિ ઊભો થતાં બોલ્યો, "આપ કહો છો એ બરાબર છે, પણ આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે એવું આપનું વિધાન મને નથી સમજાતું. આપ જણાવો છો તે જો આપણે સ્વીકારીએ તો યક્ષને મન મેઘ જેટલો જીવન્ત હતો તેટલો જ કાલિદાસને મન પણ જીવન્ત હોવો જોઇએ એવું સ્વીકારવું પડે. હકીકત એ છે કે, કાલિદાસ તો દ્રષ્ટા છે. તે મેઘને જુવે છે, તેનો યક્ષ જુવે છે, અને ત્રીજા એ કાવ્યના આસ્વાદ કરનારા જુવે છે. ભાવકના મનમાં શંકા જાગે તેનું નિરાકરણ કરવાની જાણે પોતાને જરૂર લાગી હોય તેમ જો કાલિદાસ આપણને કહે કે, 'મેઘ તો સાચે જ નિર્જીવ હતો પણ પેલા ગાંડિયા યક્ષને તેનો ખ્યાલ રહ્યો નહિ' તો તેમાં શું ખોટું છે તે મને નથી સમજાતું. વળી એ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત લેખવા માટે કાલિદાસની આખી શૈલી આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. એ શ્લોકની ભાષા કાલિદાસની નથી એમ કેમ કહી શકાય? મને એ સાંભળતાં રઘુવંશમાંના તેના શરૂઆતના શ્લોક **क्व सूर्य प्रभवो वंशः** આદિ યાદ આવે.છે. વળી **कामार्ता हि प्रकृतिकृपणा चेतना चेतनेषु।** જેવી પંક્તિ તો કાલિદાસની પ્રતિભા જ સર્જી શકે. આપ જો કંઇ વિશેષ પ્રકાશ પાડો તો આપનું વિધાન બરાબર સમજાય."

અમે સૌ ચિત્રવત બની તેની વાણી સાંભળી રહ્યાં. અમારા અધ્યાપક પણ મુગ્ધ બની ગયા. તેમણે થોડીક દલીલ કરી, પણ તે બધી અમને હવે સાવ નકામી લાગી, તેમણે નરહરિને વર્ગ પૂરો થતાં પોતાને મળવા જણાવી ચર્ચા તેટલેથી અટકાવી. પણ તે દિવસથી નરહરિ માટે સૌના મનમાં આદરની લાગણી જન્મી અમારી આખી સંસ્થામાં તે એક નોંધ–પાત્ર વિદ્યાર્થી તરીકે લેખાવા મંડયો.

પ્રકરણ બીજું

નરહરિ

વર્ગમાં તો અમે સાથે જ બેસતા, પણ થોડા જ વખતમાં અમે બન્ને સાથે રહેવા મંડયા. વાત એમ હતી કે, નરહરિની જેમ હું પણ બહારથી આવેલો વિદ્યાર્થી હતો. પહેલાં હું છાત્રાલયમાં રહેતો પણ થોડા વખતમાં મને છાત્રાલયનું જીવન અકારું થઇ પડયું! એક તો તે ખૂબ ખરચાળ હતું, અને બીજું મને તેના રસોડાથી અણગમો થવા માંડયો. એક વખત અચાનક હું રસોડામાં જઇ ચડયો. જમવાને હજુ વાર હતી. અમારો મણિલાલ મહારાજ રોટલી વણતો હતો. તેના મોંમાં બીડી હતી. મેં તેમાંથી રોટલી પર રાખ પડતી જોઇ–જાણે અટામણ! મણિલાલ તો લહેરથી બીડી ફૂંકતાં ફૂંકતાં રોટલી વણ્યે જતો હતો. મને જોઇને બીડીને દાંત વચ્ચે દબાવતો બોલ્યો,

"ઓહો મનુભાઇ સાહેબ, આજ તો કંઇ વહેલા! ખાશો ગરમ ગરમ રોટલી શાક?"

કંઇ પણ જવાબ આપ્યા વિના હું ઘૃણાથી પાછો ફર્યો, તેના દાંત કેટલા બધા પીળા અને મેલા હતા તેનો મને પહેલી વાર જ ખ્યાલ આવ્યો. તે જ દિવસથી મેં કોઈ સ્વતંત્ર ઓરડીની શોધ કરવા માંડી. પરામાં મને સસ્તા ભાડાની ડબલ રૂમ મળી ગઇ, મેં મારો મુકામ ત્યાં ખસેડી લીધો. હું સ્વયંપાકી બન્યો.

નરહરિએ મારી સાથે રહેવા આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મને એ બધી રીતે અનુકૂળ હતું એક તો તેના જેવા હોશિયાર વિદ્યાર્થીનો સહવાસ મળે. અને

ખરચમાં થોડોક બચાવ થાય, અમને બન્નેને ખૂબ જ ફાવી ગયું

નરહરિ સ્વભાવે શાન્ત હતો, જ્યારે હું ટિખ્ખળી હતો. અવાર નવાર હું તેને ખૂબ સતાવતો. મને રાત્રે વહેલા સૂઇ જવું ગમતું, તે મોડે સુધી વાંચતો. અમારી વચ્ચે આ બાબત વારંવાર ઝઘડો થતો. અનેક વાર હું ફાનસ બુઝાવી દઇ તેને હેરાન કરતો ઘણી વાર તે નમતું જોખતો અને હું ઊંઘી ગયો છું એમ જોતાં ઊઠી ફાનસ સળગાવી વાંચતો. એક વખત અચાનક જાગતાં આ વાતની મને ખબર પડી. મેં તેને પૂરો હેરાન કરવાનું નક્કી કર્યું. હું અખાડામાં જતો, કુસ્તી કરતો, અને મારી શક્તિ માટે મને સારો એવો ખ્યાલ હતો. એટલે નરહરિ જ્યારે અકળાએલા જેવો દેખાતો ને તેની આંખ જરા સખત બનતી ત્યારે તેને હસતાં હસતાં હું કહેતો.

"વાહ, પહેલવાન ખરો તો! તારા ડોળા કોઇ છોકરીને બતાવજે! મને નહિ!"

એ સાંભળતાં તે હસી પડતો, અને કહેતો "છોકરીઓ સાથે આંખથી વાત કરવાની ભાષા હું હજુ શીખ્યો નથી. પણ તું કહે છે તેમ આવા ડોળાનું છોકરી આગળ ચાલે તો મારે તો છોકરીઓની દયા જ ખાવી રહી."

"આહા! સાવ ભોળા ભટાક છે તો! પહેલાં મને તારી ચાલાકી નહોતી સમજાતી. મને સાવ સીધો તું લાગતો. પણ હવે મને સમજાય છે તારાં બધાં પરાક્રમ."

"એમ? તો તો મારી કળા વગર મહેનતે તું જીતવી લેવાનો. ભલે! આપણે કંઈ એનો પેટન્ટ થોડો જ લીધો છે!"

અને આમ હું તેને ઠીક ઠીક મહેણાં મારતો. તેની સાદાઇ એક માત્ર સ્વાંગ જ છે. લોકોને આ' ર્ષવાની એ એક સહેલી યુક્તિ છે એવું એવું હું તેને સંભળાવતો એટલે તે કહેતો,

"તું કહે છે તે સાચું હોય તો ય શું ખોટું છે! કહ્યું નથી કે માણસે કોઇને કોઇ રીતે પ્રસિદ્ધ થવું! તું જ એક વખત નહોતો કહેતો કે, દુનિયા વીણાના સંગીતની બહુ કદર નહિ કરે. કોઇ સરસ વીણા વગાડનાર હોય તો પાંચ દસ જણ સાંભળવા આવશે, પણ લોય ફટાકાથી કોઇ ધડાકો કરે તો આખું ગામ ભેગું થઇ જાય, માની લે કે, ભોંયફટાકા સંપ્રદાયનો છું!"

અમારા આવા તો અનેક વિનોદ હું નોંધી શકું. નરહરિ ધારે ત્યારે ખૂબ વિનોદ કરી શકતો, પણ મોટે ભાગે તે ઘણો ગંભીર રહેતો. કેટલીક વાર તેને ઊંડા વિચારમાં જોતાં મને બીક લાગતી. તેની આંખ સ્થિર થઇ જતી. અમારી ઓરડીની દિવાલને ચીરી દૂર દૂર સ્થળ અને સમયના અવરોધોની પાર જાણે તે કંઇક જોઇ રહેતી હોય એવી તે લાગતી. જ્યારે તેને હું તે સંબંધી કંઇક પૂછવા કરતો ત્યારે હસીને તે વાત ઉડાવી દેતો.

નરહરિ ઊંચો અને એકવડીઆ બાંધાનો હતો. તેને જોતાં એવો તો સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહિ આવે કે તેનામાં રાક્ષસી બળ હશે, મને એક વાર મારા પોતાના ભોગે સારો એવો પરિચય મળી ગયો.

એક વાર તેને વાંચવા નહિ દેવાની જીદે હું ચડયો પણ તે સાથે તેને ગલીપચી કરી સતાવવા માંડયો. અકળાતો તે બોલ્યો,

"મનુ હેરાન શા માટે કરે છે! મેં તને નથી કહ્યું કે, ગલીપચી મને નથી ફાવતી?"

"તો હું કહું તેમ કેમ કરતો નથી?"

"આ તે તારો કેવો દુરાગ્રહ! મને રાતે ઊંઘ ન આવે તો ય મારે સૂઇ જવું?"

"હા. સૂઇ જવું. બોલ હા પાડે છે કે નહિ!"

બોલી ફરીથી હું તેને ગલીપચી કરવા મંડયો.

તે બોલ્યો. "જો મનુ, આનું પરિણામ સારું આવે હો!"

.. આ. ... બેને. એવી
તો છે

"એમ ને ? આને તું ધમકી જ માને છે, ખરું ને ?" એમ તે બોલી રહે તે પહેલાં તો જાણે કોઈએ વીજળીનો આંચકો માર્યો હોય એવા એક પ્રચંડ આંચકા સાથે મારા શરીરને અદ્ધર થતું હું અનુભવી રહ્યો, અને શું થયું છે તે મને સમજાય તે પહેલાં તો પહેલા મજલાની અમારી એ ઓરડીની બારીની બહાર મારાં બે બાવડાં પકડી મારા શરીરને અદ્ધર ઝુલાવતાં તે બોલ્યો,

"બોલ, તું કહે ત્યાં તને મૂકું. કહે તો પેલો નીકનું ગંધાતું પાણી વિના કારણ રસ્તા પર જાય છે તે અટકાવવા તારા આ સમર્થ શરીરનો બંધ બનાવું, કહે તો દૂરની પેલી આંબલીઓ ઉપર તારા ભાઈબંધો ઊંઘે છે તેમની પાસે પહોંચાડું, અને કહે તો પેલા મોબીના વફાદાર સાથીને એકલવાયું લાગે છે તેને એક યોગ્ય સોબતી પૂરો પાડું."

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, "આ કાયાને પેલી પથારીની મુલાયમતા અને તારી નીરવ શાન્તિ જ હવે ઘણી ભાવશે. એટલે મહેરબાની કરી એને સંભાળીને તે પથારી ઉપર જ ગોઠવી આપ."

તે પણ હસી પડ્યો. અને જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ મને પોતાના મજબૂત પંજામાંથી છૂટો કરતાં તે બોલ્યો.

"ચાલ, ત્યારે ઊંઘી જઈશું ને હવે ?"

"કેમ વાંચવું નથી ? હવે તો યુદ્ધ તેં સર કર્યું છે !"

"ના રે ભાઈ, એમ જો દુનિયા જીતાતી હોય તો નિરાંત જ થાત ને ! પણ દુનિયા એમ ઓછી જ જીતાય છે ? આજ તો તું જ જીત્યો છે."

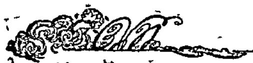
"શાથી વારુ ?" મેં પૂછ્યું.

"કારણ કે, હવે વાતો કરતાં કરતાં ઊંઘી જઈશું." તે બોલ્યો.

ઘડી પહેલાં વાંચવા તે કેટલો બધો અધીરો હતો, અને હવે જ્યારે હું તેને વિક્ષેપ કરી શકું એવું રહ્યું ન હતું ત્યારે તેણે એ વિચાર કેમ પડતો મૂકયો એ મને ન સમજાયું. પણ એક વાત હું જોઈ શક્યો. એમાં મારા પ્રત્યેનો એનો ઊંડો પ્રેમ જ હતો. મને મારા શરીર બળનું ખૂબ અભિમાન હતું. નિરુપાયે તેને આ રીતે મને નિર્ભ્રાન્ત કરવો પડ્યો અને એથી તેજોવધની કોઈ અનિષ્ઠ લાગણી હું ન અનુભવું એવી અતિ સૂક્ષ્મ વિવેકદૃષ્ટિ એ પાછળ તેની હતી એ એકાએક મારા ખ્યાલમાં આવતાં અતિ ઉમળકાથી તેને હું ભેટી પડ્યો.

જેવું એનામાં અખૂટ શારીરિક બળ હતું તેવી જ એની હિમ્મત પણ હતી. એક વાર હું ઘસઘસાટ ઊંઘતો હતો. રાતના એકનો સમય થયો હશે. અંધારિયાની રાત હતી. અમારા પરામાં હજુ વીજળીના કે ગેસના દીવા આવ્યા ન હતા. રસ્તાનું ફાનસ અમારા ઘરથી દૂર હતું. એટલે અંધારિયામાં તો અમારું ઘર સાવ અંધારામાં જ સંતાઈ જતું. ભર ઊંઘમાંથી હું ચમક્યો. મારા મોં પર કોઈનો હાથ હતો. 'મનુ, સામે સંઘાડીઆની અગાશીમાં ચોર છે.' એવું મારા કાનમાં કોઈ ધીમેથી ગણગણ્યું. મેં નરહરિનો અવાજ પારખ્યો. હું જાગી ગયો છું જોતાં તેણે હાથ ખસેડી લીધો. મારા કાનમાં તે ફરીથી બોલ્યો.

"વાત કરવાનો વખત નથી, તું સાવધ થઈ બેસ, ઘડીમાં હું પાછો આવું છું,' એમ બોલતાં જરા પણ અવાજ કર્યા વિના તે ઊભો થયો, અમારા ઓરડામાં અંધારું હતું, અમારી ઓરડીની બહાર એક નાનકડી અગાશી હતી, અને તેની બરોબર સામે સંઘાડીઆની અગાશી હતી. બન્ને અગાશી વચ્ચે એક નાનો આઠ ફૂટનો પગ રસ્તો હતો. સંઘાડીઆની અગાશીની એક બાજુએ ટેકરો હતો, તે પરથી અગાશીમાં સહેલાઈથી ચડી શકાય એમ હતું. મને હતું કે, નરહરિ તે રસ્તે જશે, પણ તેમ ન કરતાં તે અમારી અગાશીમાં ગયો. મારી છાતી ધડકી ઊઠી નરહરિની શક્તિનો મને પૂરો ખ્યાલ હતો, દિવસના આઠ ફૂટનો ઠેકડો મારવો એને માટે રમત વાત હતી. પણ અત્યારે ગાઢ અંધારું હતું. સામે ચોર હતો.

ખરચમાં થોડોક બચાવ થાય, અમને બન્નેને ખૂબ જ ફાવી ગયું.

નરહરિ સ્વભાવે શાન્ત હતો, જ્યારે હું ટિખ્ખળી હતો. અવાર નવાર હું તેને ખૂબ સતાવતો. મને રાત્રે વહેલા સૂઇ જવું ગમતું, તે મોડે સુધી વાંચતો. અમારી વચ્ચે આ બાબત વારંવાર ઝગડો થતો. અનેક વાર હું ફાનસ બુઝાવી દઇ તેને હેરાન કરતો ઘણી વાર તે નમતું જોખતો અને હું ઊંઘી ગયો છું એમ જોતાં ઊઠી ફાનસ સળગાવી વાંચતો. એક વખત અચાનક જાગતાં આ વાતની મને ખબર પડી. મેં તેને પૂરો હેરાન કરવાનું નક્કી કર્યું. હું અખાડામાં જતો, કુસ્તી કરતો, અને મારી શક્તિ માટે મને સારો એવો ખ્યાલ હતો. એટલે નરહરિ જ્યારે અકળાએલા જેવો દેખાતો ને તેની આંખ જરા સખત બનતી ત્યારે તેને હસતાં હસતાં હું કહેતો.

"વાહ, પહેલવાન ખરો તો! તારા ડોળા કોઇ છોકરીને બતાવજે! મને નહિ!"

એ સાંભળતાં તે હસી પડતો, અને કહેતો "છોકરીઓ સાથે આંખથી વાત કરવાની ભાષા હું હજુ શીખ્યો નથી. પણ તું કહે છે તેમ આવા ડોળાનું છોકરી આગળ ચાલે તો મારે તો છોકરીઓની દયા જ ખાવી રહી."

"આહા! સાવ ભોળો ભટાક છે તો! પહેલાં મને તારી ચાલાકી નહોતી સમજાતી. મને સાવ સીધો તું લાગતો. પણ હવે મને સમજાય છે તારાં બધાં પરાક્રમ."

"એમ? તો તો મારી કળા વગર મહેનતે તું છીનવી લેવાનો. ભલે! આપણે કંઇ એનો પેટન્ટ થોડો જ લીધો છે!"

અને આમ હું તેને ઠીક ઠીક મહેણાં મારતો. તેની સાદાઇ એક માત્ર સ્વાંગ જ છે. લોકોને આકર્ષવાની એ એક સહેલી યુક્તિ છે એવું એવું પણ હું તેને સંભળાવતો એટલે તે કહેતો.

"તું કહે છે તે સાચું હોય તો ય શું ખોટું છે? કહ્યું નથી કે માણસે કોઇને કોઇ રીતે પ્રસિદ્ધ થવું! તું જ એક વખત નહોતો કહેતો કે, દુનિયા વીણાના સંગીતની બહુ કદર નહિ કરે. કોઇ સરસ વીણા વગાડનાર હોય તો પાંચ દસ જણ સાંભળવા આવશે, પણ બોમ ફટાકાથી કોઇ ધડાકો કરે તો આખું ગામ ભેગું થઇ જાય, માની લે કે, બોંબફટાકા સંપ્રદાયનો છું!"

અમારા આવા તો અનેક વિનોદ હું નોંધી શકું. નરહરિ ધારે ત્યારે ખૂબ વિનોદ કરી શકતો, પણ મોટે ભાગે તે ઘણો ગંભીર રહેતો. કેટલીક વાર તેને ઊંડા વિચારમાં જોતાં મને બીક લાગતી. તેની આંખ સ્થિર થઇ જતી. અમારી ઓરડીની દિવાલને ચીરી દૂરે દૂર સ્થળ અને સમયના અવરોધોની પાર જાણે તે કંઇક જોઇ રહેતી હોય એવી તે લાગતી. જ્યારે તેને હું તે સંબંધી કંઇક પૂછવા કરતો ત્યારે હસીને તે વાત ઉડાવી દેતો.

નરહરિ ઊંચો અને એકવડીઆ બાંધાનો હતો. તેને જોતાં એવો તો સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહિ આવે કે તેનામાં રાક્ષસી બળ હશે, મને એક વાર મારા પોતાના ભોગે સારો એવો પરિચય મળી ગયો.

એક વાર તેને વાંચવા નહિ દેવાની જીદે હું ચડ્યો પણ તે સાથે તેને ગલીપચી કરી સતાવવા માંડ્યો. અકળાતો તે બોલ્યો,

"મનુ હેરાન શા માટે કરે છે? મેં તને નથી કહ્યું કે, ગલીપચી મને નથી ફાવતી?"

"તો હું કહું તેમ કેમ કરતો નથી?"

"આ તે તારો કેવો દુરાગ્રહ? મને રાતે ઊંઘ ન આવે તો ય મારે સૂઇ જવું?"

"હા. સૂઇ જવું. બોલ હા પાડે છે કે નહિ?"

બોલી ફરીથી હું તેને ગલીપચી કરવા મંડ્યો.

તે બોલ્યો. "જો મનુ, આનું પરિણામ સારું નહિ આવે હો!"

"જા. જા. તારાથી થાય તે કરી લેજે. એવી ધમકીથી તો છોકરાં પણ ન ડરે."

"એમ ને? આને તું ધમકી જ માને છે, ખરું ને?" એમ તે બોલી રહે તે પહેલાં તો જાણે કોઇએ વીજળીનો આંચકો માર્યો હોય એવા એક પ્રચંડ આંચકા સાથે મારા શરીરને અદ્ધર થતું હું અનુભવી રહ્યો, અને શું થયું છે તે મને સમજાય તે પહેલાં તો પહેલા મજલાની અમારી એ ઓરડીની બારીની બહાર મારાં બે બાવડાં પકડી મારા શરીરને અદ્ધર ઝુલાવતાં તે બોલ્યો,

"બોલ, તું કહે ત્યાં તને મૂકું. કહે તો પેલો નીકનું ગંધાતું પાણી વિના કારણ રસ્તા પર જાય છે તે અટકાવવા તારા આ સમર્થ શરીરનો બંધ બનાવું, કહે તો દૂરની પેલી આંમલીઓ ઉપર તારા બાંઈબંધો ઊંઘે છે તેમની પાસે પહોંચાડું, અને કહે તો પેલા મોચીના વફાદાર સાથીને એકલવાયું લાગે છે તેને એક યોગ્ય સોબતી પૂરો પાડું."

મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, "આ કાયાને પેલી પથારીની મુલાયમતા અને તારી નીરવ શાન્તિ જ હવે ઘણી ભાવશે. એટલે મહેરબાની કરી એને સંભાળીને તે પથારી ઉપર જ ગોઠવી આપ."

તે પણ હસી પડ્યો. અને જાણે કંઇ જ ન બન્યું હોય તેમ મને પોતાના મજબૂત પંજામાંથી છૂટો કરતાં તે બોલ્યો.

"ચાલ, ત્યારે ઊંઘી જઇશું ને હવે?"

"કેમ વાંચવું નથી? હવે તો યુદ્ધ તેં સર કર્યું છે!"

"ના રે ભાઇ, એમ જો દુનિયા જીતાતી હોય તો નિરાંત જ થાત ને! પણ દુનિયા એમ ઓછી જ જીતાય છે? આજ તો તું જ જીત્યો છે."

"શાથી વારુ?" મેં પૂછ્યું.

"કારણ કે, હવે વાતો કરતાં કરતાં ઊંઘી જઇશું." તે બોલ્યો.

ઘડી પહેલાં વાંચવા તે કેટલો બધો અધીરો હતો, અને હવે જ્યારે હું તેને વિક્ષેપ કરી શકું એવું રહ્યું ન હતું ત્યારે તેણે એ વિચાર કેમ પડતો મૂક્યો એ મને ન સમજાયું. પણ એક વાત હું જોઇ શક્યો. એમાં મારા પ્રત્યેનો એનો ઊંડો પ્રેમ જ હતો. મને મારા શરીર બળનું ખૂબ અભિમાન હતું. નિરુપાયે તેને આ રીતે મને નિર્ભ્રાન્ત કરવો પડ્યો અને એથી તેજોવધની કોઇ અનિષ્ઠ લાગણી હું ન અનુભવું એવી અતિ સૂક્ષ્મ વિવેકદૃષ્ટિ એ પાછળ તેની હતી એ એકાએક મારા ખ્યાલમાં આવતાં અતિ ઉમળકાથી તેને હું ભેટી પડ્યો.

જેવું એનામાં અખૂટ શારીરિક બળ હતું તેવી જ એની હિમ્મત પણ હતી. એક વાર હું ઘસઘસાટ ઊંઘતો હતો. રાતના એકનો સમય થયો હશે. અંધારિયાની રાત હતી. અમારા પરામાં હજુ વીજળીના કે ગેસના દીવા આવ્યા ન હતા. રસ્તાનું ફાનસ અમારા ઘરથી દૂર હતું. એટલે અંધારિયામાં તો અમારું ઘર સાવ અંધારામાં જ સંતાઇ જતું. ભર ઊંઘમાંથી હું ચમક્યો. મારા મોં પર કોઇનો હાથ હતો. 'મનુ, સામે સંઘાડીઆની અગાશીમાં ચોર છે.' એવું મારા કાનમાં કોઇ ધીમેથી ગણગણ્યું. મેં નરહરિનો અવાજ પારખ્યો. હું જાગી ગયો છું જોતાં તેણે હાથ ખસેડી લીધો. મારા કાનમાં તે ફરીથી બોલ્યો.

"વાત કરવાનો વખત નથી, તું સાવધ થઇ બેસ, ઘડીમાં હું પાછો આવું છું,' એમ બોલતાં જરા પણ અવાજ કર્યા વિના તે ઊભો થયો, અમારા ઓરડામાં અંધારું હતું, અમારી ઓરડીની બહાર એક નાનકડી અગાશી હતી, અને તેની બરોબર સામે સંઘાડીઆની અગાશી હતી. બન્ને અગાશી વચ્ચે એક નાનો આઠ ફૂટનો પગ રસ્તો હતો. સંઘાડીઆની અગાશીની એક બાજુએ ટેકરો હતો, તે પરથી અગાશીમાં સહેલાઇથી ચઢી શકાય એમ હતું. મને હતું કે, નરહરિ તે રસ્તે જશે, પણ તેમ ન કરતાં તે અમારી અગાશીમાં ગયો. મારી છાતી ધડકી ઊઠી નરહરિની શક્તિનો મને પૂરો ખ્યાલ હતો, દિવસના આઠ ફૂટનો ઠેકડો મારવો એને માટે રમત વાત હતી. પણ અત્યારે ગાઢ અંધારું હતું. સામે ચોર હતો.

દુઃખનાં પોટલાં

[ગતાંકથી સંપૂર્ણ]

ઇશ્વર પેટલીકર

[૧૪]

મોડી રાતે, ચિંતામાં, દુઃખમાં, ખમતામાં વાલીને પરાણે ઊંઘ આવી હતી એટલે સવારમાં એની આંખ ઉઘડતાં વાર લાગી, પણ પરોઢનું ઝાંખુ અજવાળું થતાં ત્રીજે ઘેરથી બકોર મહેતરનો સાદ ગાજી ઊઠયો તે સમાણી એની આંખ ઉઘડી ગઇ.

બકોર મહેતર કરાંઝીને બોલતા હતાઃ 'છોકરી ઓણ, તું છોકરો થઇને બાપ થવા ફરે તે કદી નહિ બને. મારા ઘરમાં રહેવું હશે તો છોકરો થઇને રહેવું પડશે નહિ તો મારા ઘરમાં તારો ટાંટિયો નહિ.'

લખીએ વાલીને ખ્યાલ આપતાં કહ્યું: 'કઇ જાણે, આ કળજગનો કેવોક વા વાયો છે તે કોઇ ઘર બાકી રહ્યું નથી. બકોર મોટાના કાળિયાને ગયે વરસે પરણાવ્યો ત્યાં હવે વહુ અને છોકરાની એક ગાંઠ થઇ ગઇ અને બકોર મોટાને તો કહે છે કે તમારું છે જ શું?'

વાલીએ અંતરમાં ને અંતરમાં નિસાસો નાખ્યો.

કાળિયો બોલ્યો: 'એમ કરાંઝશો એટલે તમારાથી કોઈ બી જવાનું નથી. તમારી આગવી કઇ મિલકત છે કે છોકરો થઇને ખવારી એમ બીક બતાવો છો? ઘર ને બે વીઘાં જમીન બાપદાદાની તમને મળી છે એમા તમારો જેટલો હક છે એટલો મારો છે. હું કાયદો નથી જાણતો એમ ના જાણતા.'

વાલી કહે: 'આ છોકરો તો ખરાબનું ખોળિયું લાગે છે.'

લખી: એનું મૂઆનું તો નામ જ લેવાતું નથી. કોઇ બે શિખામણના શબ્દ કહેવા જાય તો એનું મોં જ તોડી લે છે.'

બકોર મહેતર: 'તું કાયદાની છોકરી છે તે મેં જોયું છે. નીકળ મારા ઘરમાંથી બહાર.'

કાળિયો: 'બહાર શું કામ નીકળે! તમારો જેટલો હક છે તેટલો મારો છે.'

વાલી: 'આ મૂઓ કાયદાબાયદો કેંઇથી ભણી આવ્યો છે?

લખી: 'પહેલાં બે ત્રણ વરસ મિલમાં નોકરી કરવા ગયો'તો પણ એનો પગ ના ટક્યો, ત્યારથી જેને હોય તેને કાયદો બતાવે છે. ગામમાં શાહુકાર લોકોને પણ ઊળા દેખાડે છે મૂઓ આમ પાછો કાફર છે.'

બકોર મહેતર: 'તું બહુ કરીશ તે થોડા માટે જ જાણજે.'

ઉપડતા સાદે બીક બતાવતો હોય તેમ કાળિયો બોલ્યો. 'તે તમે શું મારા બેસ કાપી લેવાના છો!'

બકોર મહેતર: 'તું એમ સમજતો હશે કે હું તારે પનારે પડયો છું એટલે બાપને બદલે છોકરો થઇને રહીશ, પણ એ વાત ભૂલી જજે. તું મને હજુ ઓળખતો નથી. તું મગ ફાકતો રહીશ અને નવું બૈરું ઘરમાં ઘાલીશ'

કાળિયો ઉપડતોને બોલ્યો. 'જે ના ઘાલે એને ભરમાણી માતા પૂજે.'

વાલી: 'બકોર મોટાની કેટલી ઉમર હશે?'

લખી: ઉમર તો વધારે નથી. પચ્ચાસમાંય એક બે ઓછું હશે.'

બકોર મહેતર: 'છોકરી ઓણ, તને જો આટલું બધું તાન છે તો, ફરી બૈરું ના કરું તો મને બે બાપનો કહેજે!'

સોની: 'મા, મા, બકોરકાકા શું બોલ્યા?'

લખી: 'બોલે નહિ તો શું મરે? એ તીખા સ્વભાવના રહ્યા એટલે વહેલામોડા છોકરાવહુથી કાયર થઇને એ તકને દઢ કરવાના એમ હું ધારતી હતી;' અને પોતાના દીકરાને ધા મારતા એણે કહ્યુ: 'એ કંઇ મારી જેમ બૈરું માણુસ છે કે દબાઇચંપાઇને બેસી રહે. બાકો મારું રહ્યું, આજકાલનાં છોકરાં ઘેર ઘેર એમ માવતરને કહે કે તમે ખોટાં અને અમે સાચાં ત્યારે શું અમે બધાં મૂરખ હઇશું? અમારાં વરસ પાણીમાં છૂટી પડયાં હશે?'

વાલી : 'બૈરા માણસમાં અને આદમીમાં ઝાઝો ફેર છે. આપણે તો ના ફાવે તો છોકરાથી જુદો રોટલો બાળી ખઈએ પણ આદમીએ આખી જિંદગી ના કર્યું હોય એટલે આ ઉમ્મરે ક્યાં ચૂલો ફૂંકવા બેસે ?'

લખી : 'બકોર મોટાનું એવું જ છે. છોકરો કહે કે તમારી શી મિલકત છે? પણ એને ક્યાં ગમ છે કે બકોર મોટા ઓછું કમાયા નથી. જો ખરચ ના રાખ્યું હોત તો દસ વીઘાં જમીન કરી હોત. પણ સ્વભારના દોલા એટલે કમાય એટલું ખર્ચી નાખે. કોઈ આવ્યું હોય તો ઝટ કાંડું ઝાલે, રોટલો ખવડાવ્યા વગર ના જવા દે. આજે એમની પાસે હશે કે નહિ હોય, પણ :નાતમાં એમની શરમ પડે એટલી ગામમાંથી કોઈની ના પડે. સ્વભાવના તીખા એવા ચોખ્ખા પણ ખરા. પેટમાં પાપ નહિ, કોઈના બૂરામાં રાજી નહિ. ભડભાડિયા એટલે બોલી જાય એટલું જ, બાકી ઘડી પછી મનમાં કંઈ નહિ' 'અને સહેજ અટકીને લખીએ કહ્યું : એ તો છોકરો મૂરખો છે એટલે. બાકી એ વહુ–છોકરો બેઉ જણ મજૂરી ના કરે એટલી એ એકલા કરે છે. શરીર નરવું છે. આટલાં વરસ થયાં પણ મેં એમને માંદા પડયા કોઈ દહાડો જોયા નથી.

વાલીએ પૂછયું : છોકરાવહુને આજે એમનો સ્વભાવ નથી ગમતો, તે એમની વહુને ગોઠતું કે નહિ ?'

લખીએ કહ્યું : 'દલીને તો તેં કયાં નથી જોયેલી ?'

વાલી : 'હું એને તો સારી રીતે ઓળખું છું. પણ એ બેઉને......'

લખી : 'એ બેની તો અમારા વાસમાં જોડ હતી. બેઉમાંથી એકનું મોઢું દહાડો ઊગતાં જોયું હોય તો આખો દહાડો હસતો જાય એમ બધાં માનતાં. અને એને બદલે આજે વહુ–છોકરાને બકોર મોટાનું મોં દીઠું ગમતું નથી !' અને સહેજ રહીને ઉમેર્યું : 'મને આ છોકરા કહે છે ત્યારે એ જ થાય કે અસ્ત્રી પુરૂષને ગોઠે છે અને માવતર–દીકરાને નથી ગોઠતું એનું શું કારણ ? સ્વભાવ તો એનો એ હોય છે !' અને પોતાની જાતે ને જાતે જવાબ આપતું લખીએ કહ્યું : 'મને તો વસી ગયું છે કે એ ધણી એ ધણી અને છોકરો એ છોકરો. ધણીની સગાઈ સાચી અને અને છોકરાની કાચી !'

બપોરની આખી વેળા વાલીને એ જ વિચાર આવ્યો કે બકોર મોટાના ઘરમાં બેસી જાઉં તો ?

અને બપોર વીતી ગઈ પણ ગણેશિયો આજે પણ આવ્યો નહિ એટલે વાલીને થયું કે મનનો ડુમો છૂપાવ્યા કરતાં લખીને કહેવો જોઈએ. એ કયાં પારકી છે? વળી એને પણ મારા જેવું જ દુઃખ છે એટલે કહેવામાં શરમ પણ શી ? દુઃખ અને દરદનો કહે જ ઉપાય જડે.

પણ વાલીનું અભિમાન, ભીર્યાં પડયા પણ તંગડી ઊંચીની જેમ એના દિલની વાત કહેવા તૈયાર થતું ન હતું. એને એક જ સ્વપ્ન હતું કે નાતમાં પોતાની કેવી આબરૂ ? પોતાના દીકરાનાં વખાણ જે જીભે કર્યાં હતાં એ જ જીભે એને અવખોડવાનો ? આખી જિંદગી કર્યું કારવ્યું ધૂળ મેળવી દેવું ? પોતાને ખરી રીતે પગ બહાર કાઢવો નહોતો જોઈતો, છતાં એક ભૂલ તો કરી, પણ પાછી બીજી કરવી ?

પણ એ સિવાય બીજો ઉપાય શો હતો ? પોતે ગણેશિયાની આવવાની ગમે તેટલી આશા રાખે પણ તે આવવાનો ન હતો. બાકી આજ ચાર ચાર દહાડા થઈ ગયા પણ આવે નહિ ? માની જો એને લાગણી હોય તો એક દહાડામાં પડતો આખડતો આવી પહોંચ્યો ન હોત ? એ જાણે વહુનો થઈ ગયો એટલે ના આવે, પણ નાનાને મારી જો લાગણી હોય તો એ ય ઢૂંકવો જોઈતો હતો ને ? પણ આજ ચાર ચાર દહાડાથી કાગને ડોળે એમની રાહ જોઉં છું, પાણી બહાર માછલી તરફડાય તેમ તરફડાઉં છું, પણ......

લખી કહે છે તે સાવ સાચું–ધણી તે ધણી અને છોકરો તે છોકરો !

અને નમતો દહાડો થયો ત્યારે વાલી છેવટ મનની વાત લખીને કહેવા તૈયાર થઈ. તે ઘડીએ

ઘરમાં બીજું કોઇ ન હતુ એટલે એકાંત પણ હતું. એ ઊઠીને લખી પાસે આવતાં બોલી : 'બેન !'

લખીએ બહેનનો પડતો બોલ ઝીલી લેતાં કહ્યું : 'શું છે ?'

પણ એટલી ક્ષણમાં, મહાપરાણે દૂર કરેલું અભિમાન આગળ આવીને ખડું થયું. એના મોમાંથી જે બોલ કાઢવો હતો તે ન નીકળ્યો, બીજો જ નીકળ્યો : 'કાલે સવારની વેળામાં મારે નીકળવું પડશે પરમ દહાડે તો મારે મિલમાં હાજર થઇ જવું પડે.'

વાલી એ બોલી રહી ત્યાં બહારથી દાનો આવી પહોંચ્યો. પૂછ્યું : 'શું વાત કરો છો, માશી ?'

લખી : 'માસીને બીજી શી વાત કરવાની હોય ! આટલે વર્ષે હજુ કાલ આવી ત્યાં કહે છે મારે આવતી કાલે જવું પડશે.'

વાલી : 'દનો નોકરીનો મામલો સમજે છે. રજા પૂરી થાય એટલે હાજર થવું પડે એમાં કંઇ બીજું ના ચાલે.'

દાનો આનો સ્વીકાર કરતાં બોલ્યો : 'એ મારું અજાણ્યું નથી, તમે મારું માન રાખીને આવ્યા એ જ બહુ છે. તમારો ધંધો ખોટી કરીને અમારે કામે ય શું છે ! હમણાં વિવાહ વાજન હોય અને રોકયાં હોય તો લેખે લાગે. હું તમને ઇસ્ટેશને મુકી જઇશ. પછી વાંધો છે ?'

વાલી; 'હું ઇસ્ટેશનની ક્યાં અજાણી છું ! અને અહીં બો પણ શો છે ! અને મારી પાસે જોખમ પણ શું છે ?'

દાનો : 'એ તો હજુ સવારે બધું છે ને ?'

(૧૫)

એ રાત્રે વાલીએ મનમાં ને મનમા ભગવાનનો આભાર માન્યો. દહાડે લખી આગળ ગાંડીઘેલી વાત ન કરવા દઇને ભગવાને પોતાની લાજ રાખી એમ એને અત્યારે વસી ગયું હતું. આ ઉમરે એને કેવો ગાંડો વિચાર આવી ગયો તેમ માની એ પોતે ને પોતે હરખાવા લાગી. મને ય માખ જેવું છે ને ! ઘડીમાં પકવાન પર બેસે ને ઘડીકમાં નરક ઉપર બેસે ! આખી જુવાની આબરૂભેર કાઢી ને હવે શા સારું મારે બીજું ઘર કરવું પડે ! છોકરા અને જુવાની બેય સાચવી શકીને આબરૂભેર નાવડું કાંઠે લાવી, પછી હવે મારે કોની સાડાબાર છે ? છોકરાને મારી ના પાડી હોય તેથી મારે શું કામ જીવ બાળવો પડે ! હવે એકલું રહેવું એ તો રમત વાત છે છોકરાનો ભાર માથે રહ્યો નહિ અને જુવાની પણ વતી મટી ગઇ છે. માથે બે ભાર લઇને અત્યારસુધી ચલાયું તો હવે ખાલી ચાલતાં મને શું થવાનું છે ! આ ઉમરે બીજું ઘર કરવાની મારે શી જરૂર! એવો વિચાર મને આવ્યો શી રીતે ?

અને લખીને મેં કદાચ કહ્યું હોત તો ! એ મારો શો તોલ કરત ? અને હું રિસાઇને આવી છું એ જાણે તો ય મારો શો તોલ કરે ? છોકરા-વહુ સાથે રીસનું હોય તો બોલવું'ય પડે, પણ આ ઉમરે રિસાઇને નાસવાનું હોતું હશે ? લખીના ઘરમાં ક્યાં દીકરા વહુની એક ગાંઠ નથી ? છોકરો મોએ ચડી એને જુદા રહેવાનું કહે છે. છતાં લખી તો ક્યાં ય રિસાઇને ગઇ નથી. ઊલટ છોડી રિસાઇને આવી છે તેને ઠપકો દે છે. પછી મારી વાત જાણત તો મને કહેત જ શું ! ઘરડી થઇ પણ તારામાં અક્કલ ના આવી ! છોરું કછોરું થાય પણ માવતરે કુ-માવતર થવાય ?

દાનાને પણ પોતાના ડહાપણ માટે માન છે, એને બદલે એ એમ જાણે કે હું રિસાઇને આવતી રહી છું તો એ શું ધારે ? મા કરતાં માસી સારી એમ એ માને છે પણ આ વાત જાણત તો એને એમ જ થાત ને કે મા અને માસી બધા સરખા !

આમ ઘડીભર તો વાલીને એમ પણ થયું કે ગણેશિયો તેડવા ન આવી પહોંચ્યો એમાં પોતાની લાજ રહી ગઇ. એ ના આવ્યો તેમાં મારે જીવ બાળીને ય શું કામ છે ! હું એની ઓછી ઓશિયાળી છું ! છો ને એ અને એની વહુ ગાંઠ કરીને રહે.

મારે એની શી ગરજ છે? હું અને નાનો જુદાં રહીશું. હું એમને ઘરમાંથી કાઢું તો મને કોઈ કહેનાર મળે, પણ મને જૂદું ઘર રાખતાં ક્યાં નથી આવડતું? વગર બોલાવ્યે પાછી જઈને એમના ભેગી રહું તો ઓશિયાળી કહેવાઉં. પણ હું મારે આમવું બ્રહ્મચારી? એટલે પછી શું? નાનાને મારી ભેગો નહિ રહેવું હોય તો હું મારે એકલી રહીશ? ચોખ્ખું કહીશ કે બધાને હું ઓળખી ગઈ છું. તને મારી લાગણી હોત તો તેડવા ન આવ્યો હોત? ત્યારે તો વહુનો ચડાવ્યો મારા સામુંય જોવા ન આવ્યો. આજ શરમેધરમે બોલાવે છે, પણ એમ નાકલીટી કરતી એક વાર હું તારા ભેગી આવું ત્યારે ફરી તમે મને દબાવવા આવ ને? એટલે કોહ્યું ત્યાંથી કાપી નાખ્યું, તું તારે રસ્તે, હું મારે રસ્તે.

આ નિર્ણય ઉપર આવતાં વાલીની ચારચાર દિવસની વ્યગ્રતા શમી ગઈ. ઘેર જવા અંતર ઝંખી રહ્યું. મણિશિયો ક્યારે આવે, એમ ઝંખના કરતી હતી તેને બદલે હવે તે આવી પહોંચે તે પહેલાં પોતે અહીંથી નીકળી જાય તો લાજ રહી જાય એમ ઝંખના શરૂ થઈ. અને એવો કોઈ ભય પણ ન હતો—સવારની વેળામાં વાલી જવાની હતી.

અને વિદાય થતાં પહેલાં એણે લખીને એ જ સલાહ આપી: 'જો, કાલ તો મેં તને કશું કહ્યું ન હતું. પરંતુ જતાં જતાં કહેતી જાઉં છું–વહુછોક-રાની એક ગાંઠ અને આપણાથી ભેગું રહેવાય તો દબાયુંચંપાયું રહેવું. અને ના રહેવાય તો જુદો રોટલો ખાવો, પણ રોજ ઊઠીને બખાળા (કંકાસ) ન કરવી.'

લખી બોલી: 'તું જ કહે, છોકરો થઈને આપ-ણને કહે કે તારો સ્વભાવ સારો નથી, પછી ભેગું દબાયુંચંપાયું રહેવાય શી રીતે?'

વાલી: 'ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા છે. બહાર મોટાના છોકરા કરતાં લાખ દરજ્જે આપણો સારો છે તેમ માની મન વાળવાનું.'

લખી મનનો અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં બોલી: 'મન તો બહુ વાળવું હોય પણ આપણને ના ગમે તેવું કામ છોકરો–વહુ કરે પછી મન માને શી રીતે? મણિશિયો અસીલ છે એટલે મારું દુઃખ તને શી રીતે સમજાય?'

વાલી; 'હજુ આગળ શું થાય છે તેમાં કોણ પેસી નીકળ્યું છે?'

લખી: 'પુતરનાં લખણ પારણામાં અને વહુનાં બારણામાં.'

વાલી: એ બધું ખરું. પણ આજના સમામાં કશું કહેવાય નહિ. દેખ દેખે, અને શીખ શીખે, એટલે લોકોનું જોઈને ય કાલ નવું શીખે તો એમાં કોણ પેસી નીકળ્યું છે?'

લખી: 'એ તારું કહેવું ખરું છે. આ મારી વહુ. ખરું પૂછો તો કાળિયાની વહુની સોબતને લઈ, એનું જોઈ જોઈને બોલતાં શીખી.'

વાલી: 'એવું જ બધે.'

લખી; 'પણ તારી વાત જુદી છે. અમને તો છોકરો પહેલેથી પી ગયેલો અને મણિશિયાને તારી એટલી બીક કે તારો ડોળો દેખી ઊભો ઊભો રહે.'

વાલી: 'એ તો આપણી આમન્યા રાખે ત્યાં સુધી બાકી એ દાઢીમૂછનો ધણી થયો એટલે આપણાથી ઓછી એને આંગળી અડકાડાય છે?'

લખી: 'તારી એ તો આમન્યાય રાખે છે, અને મને તો છોકરો-વહુ ઘોળીને પી ગયાં છે, પછી મારાથી દબાયુંચંપાયું શી રીતે રહેવાય?'

વાલી: 'તો જુદાં રહેવું. પણ રોજ બખાળા ના કરવી, કંકાસ નડ્યા વગર ના રહે, એટલું હું તો જાણું.'

લખી: 'જુદાં રહેતાંય જીવ ચાલતો નથી. મૂઈ ઓછું એ આવે છે કે છોકરાને ગૂમૂતર ધોઈને ઉછે-રીને મોટો કર્યો તે શું આટલા સારું?'

વાલી: 'એકે ય નાનું ના ગાજ તો પછી દુઃખી થવાનું બીજું શું?'

લખી: 'પણ મને તો બહુ કંટાળો આવે છે ત્યારે એમ થાય છે કે આના કરતાં જીભ કરડીને મરી ગયાં હોઈએ તો છૂટયાં. હવે આપણું અહીં બાકી ય શું રહ્યું છે? વહુછોકરાના ઠોસલા ખાવા તે કરતાં છૂટી ગયાં હોઈએ તો નિરાંત!'

[૧૬]

લખીને નીકળતી વખતે વાલીએ જો કે એમ કહ્યું હતું કે એવુ ખોટું મનમાં કલ્પાંત કરીને જીવ ના બાળવો. આંખ આડા કાન કરીને રહેતાં શીખવું ઉતર્યા અમલ કોડીના એટલે ખાલી જીવ બાળવાનો કંઈ અર્થ નથી, અને દાતાને પણ બે વાતો કહ્યાં હતાં. જીવીને પણ કહ્યું હતું કે સાસુની આંતરડી ઠારીશ એટલો ભગવાન રાજી રહેશે પરંતુ રસ્તે ચાલતાં એના જીવને એ જ કલ્પાંત થતું હતું કે લખીને પોતે શિખામણ આપીને આવી પણ એનાથી એમ વર્તાય એવું છે? કહેવું તો બહુ સહેલું છે પણ વર્તવું કેટલું અઘરૂં છે તેનો એ જાત અનુભવ કરી રહી હતી. એ સ્ટેશન ભણી જતી હતી પણ એના પગમાં કોઈએ ભારે બેડીઓ પહેરાવી હોય તેમ પગ ઝલાઈ ગયા હતા. કેમે ય કર્યાં પગ ઉપડતા ન હતા.

અભિમાનનો કીડો એને કોરી ખાતો હતો કે તું ગમે તેટલું મન મનાવે પણ આમ પાછું જવું એ ની કરી જ કહેવાય. તું જુદી રહીશ તો ય રો જીતી ને? એ પૂંઠ પાછળ બોલવાની તો ખરી ને કે હું એવી માથાની મળી કે સાસુને સીધી કરી. જુદી રહી તેમા મારે ક્યાં ખાસડાં ખાઈને. મારે જિંદગીની નિરાંત થઈ. ભેગી હોત તો જંપ વળવા ન દેત તે ટાઢા પાણીએ ખસ ગઈ!

અને વાલીનો અભિમાની જીવ ઉંચોનીચો થઈ જતો હતો. પોતે જુદી રહે કે ભેગી, પણ બૂંદની બગડી હોજથી ના સુધરે. હું મારે ગમે તે માનું પણ નાકલીટી કરી જ કહેવાય અને આજે નાકલીટી કર્યે યે છૂટકો ક્યાં થવાનો હતો? ગણેશિયા જેવો અસીલ છોકરો આજ વહુનો થઈ ગયો તો ધનિયા જેવો કાફર કાલ પરણે એટલે મારાથી એના ભેગું રહેવાય જ નહિ એ મૂઓ, બકોર મોટાના કાળિયાની જેમ મોમાં આવે તેમ બોલે એવો છે. એ દહાડો આવે ત્યારે મારે તો કુવે પડવા જ વેળા આવે ને? એટલે મારો તો આજનો ટેકનો ટેક જાય અને ઉપરથી મરવું પડે. તે કરતાં આજે જ આગરમેર મરું તો?

એ ઘડીએ જ રસ્તા ઉપર કૂઈ આવીને એની રાહ જોતી ઊભી હોય તેમ ખડી થઈ. આપોઆપ વાલીના પગ થંભી ગયા. દાનો સ્ટેશને મૂકવા આવતો હતો પરંતુ ભગવાને પોતાને ખાતર એને બીજુ કામ જગાડ્યું. ચોગામાંથી મુખીએ તેડવા ગવસિયો મોકલ્યો, અને મને રસ્તો કરી આપ્યો બાકી તે ય ના બનત.

વાલીના જીવને ચટપટી હતી એટલે ગાડીને ઘણી વાર હતી છતાં જાણીને એ ઘેરથી વહેલી નીકળી હતી. રસ્તામાં બીજા માણસો પણ ન હતા. એ થાકી હોય અને વિસામો લેવા બેસે તેમ કૂઈ પાસેના લીમડા નીચે બેઠી.

એ લખીના શબ્દો વાગોળી રહી હતી. હવે આપણું અહીં બાકી ય શું રહ્યું છે? વહુ-છોકરાના ઠોસલા ખાવા કરતાં છૂટી ગયાં હોઈએ તો નિરાંત!

લખીનું કહેવું આમ ખોટું ય શું છે? હવે હું ના હોઉં તો શું સત્યાનાશ નીકળી જવાનું હતું? વહુ-છોકરાને મારી લાગણી હોત તો ના આવ્યો હોત? અને વહુએ નાનીબેન એની વેરે નંખાવાની લાલચ આપી છે ત્યારથી ભોળાઈને એ જોઈ રહ્યો છે. છોડી આમ દેખાવડી છે એટલે ધનિયાને ગમી ગઈ છે. એની ઈચ્છા તો આ સાલ જ પરણવાની હતી પણ હું કેટલુંક દેવું માથે લઉં કહી એને એક વરસ ખમી જવા કહ્યું. તેમાં મહિના સુધી એણે મારા ઉપર મોઢું ચડાવ્યું ને ચડાવ્યું રાખ્યું. એટલે આજે તો એમની ત્રણેયની એક ગાંઠ થઈ છે. બેઉ સગી બોનો ઘરમાં હોય એટલે કંકાસ થવાનો ઓછો થાય.

એટલે જોવા જાઉં તો તો હવે મારું બાકી ય કશું રહ્યું નથી. નાકલીટી કરી શું કર્યું ગળવું તે કરતાં ફીંડવા માંડવું શું ખોટું? પેટના દીકરા ખાતર જિંદગી કાઢી તો પોતાના નાક સારુ જીવ કાઢવો વધારે છે? દુઃખ શું કરવા માનવું? છોકરાંને અને મારે એટલું અન્ન જળ પાણી હશે એમ શું કરવા ના માનવું? એવું ના હોય તો ત્રણેયને આવી કમતિ સૂઝે? કોઈ મર્યા છવ્યાની ખબર કાઢવા ય ના આવે એનું નામ શું? અને હું જઈશ તો ય મારો ઓછો કોઈ દોષ કાઢવાનું છે? મેં કર્યું છે એવું કોઈએ કર્યું નથી. એમને રઝળાવીને ગઈ હોઉં તો કાયર થઈને ભાગી છૂટી લોક કહે, પણ આ મરજીથી જવું એમાં તો બહાદુરી છે. નર્મદા ગોરાણી નરકના પડીને મર્યાં, ઉકાકાકા જીવ બાળીને જીવે છે, ભકોર મોટા આ ઉમરે એવું કરવાની લપમાં પડે છે, લખીથી કાશીના કરવતની જેમ નથી જુદું રહેવાતું કે નથી ભેગું રહેવાતું, એ કરતાં નવા શેઠ ડાહ્યા નહિ કે પહેલેથી ચેતી જઈને ચાલતા થયા? વાણિયાનો છોકરો, વાઢી માનો દીકરો, એ અગાઉથી ચેતી જાય—અબૂધ હોય તે નર્મદા ગોરાણીની જેમ નરક વેઠ્યા પછી કપાળ પછાડીને મરે કે ઉકાકાકાની પેઠે જીવે, ભકોર મોટાની પેઠે નવી ઉપાધિમાં પડે કે લખીની જેમ રોજની સારડી વેઠે. મને તો બધામાં નવા શેઠ ગમ્યા. અને એ જ પોતાના માટે આબરૂભર્યો રસ્તો હોય તેમ વાલી ઊભી થઈ અને કૂઈ પાસે ગઈ. અંદર ડોકિયું કર્યું. કૂઈ ઊંડી હતી. પાણી હતું. સાંકડી એવી હતી કે સામસામી પછડાતાં ઠેઠ પહોંચતા પહેલાં પડનારનો જીવ નીકળી જાય. વાલીએ એક જ નિર્ણય કરી લીધો હોય તેમ સાલ્લા-ઘાઘરાનો કચ્છ મારી દીધો. ભગવાનનું નામ લીધું. છોકરાંનું ભલું કરજે તેવી ભગવાનને આજીજી કરી. અને ખળખળ કરતાં એની આંખમાંથી માયાનાં આંસુ વહી ચાલ્યાં.

પણ વૈરાગનો ભેખ લીધેલા ભર્તૃહરિને ભેખ ઉતારવા પિંગલાએ ઘણું વિનવ્યા હતા પરંતુ ભર્તૃહરિ રડ્યા ન હતા, તેમ માયાના આવરણથી વાલી પીગળી નહિ. એણે તરત આંસુ લૂછી નાખ્યાં અને હૈયામાં હિંમત આણી. પણ કૂઈમાં પડતા પહેલાં એને વિચાર આવ્યો: 'મારે મરવું એમાં કૂઈને ગોઝારી શું કામ કરવી? મરવાનો આ વગર કોઈ બીજો રસ્તો નથી?' એ સાથે એની નજર તાડ જેવા બાજુમાં ઊભેલા ઊંચા પીપળા ભણી ગઈ. પીપળો સાથે તાડ કરતાં પણ વધુ ઊંચો હતો. પાતળો પણ એવો હતો કે એના ઉપરથી ભૂસકો મારે તો વચ્ચે ક્યાંય ખીલાઈ ન રહે અને નીચે મેટલની સડક ઉપર માણસ પડતાં જ એના રામ રમી જાય.

વાલીને તે જ વિચાર સૂઝી આવ્યો. આજ ખરો રસ્તે છે. કૂઈને ગોઝારી કરું ત્યારે મને લોક ગાળ દે ને? તે સાથે વિચાર આવ્યો—પીપળા ઉપર ઠેઠ ચડાશે ખરું? નાનપણમાં તો તાડનાં વાંદરાં ઉતારતી હતી પણ આજે મહાવરો નહિ એટલે શું કહેવાય? પણ તે સાથે સૂઝ્યું—તરવાનું, ચડવાનું, હાંકવાનું એ કદી ભૂલાય જ નહિ.

એ સાથે એણે પીપળાને બાથ ભીડી. સાથે જ એની ગણતરી ખરી પડી. ચપચપ એ ઉપર ચડવા લાગી. અર્ધે ગઈ ત્યારે એને થાક લાગ્યો એટલું જ બાકી અઘરું કંઈ ના લાગ્યું. થાક ખાઈને એણે આગળ પગલાં ભરવા માંડ્યાં, થોડું બાકી રહ્યું ને એ ફરી થાકી ગઈ. એણે નીચે જોયું. થયું—અહીંથી ભૂસકો મારે તો ય ખેલ ખલાસ થઈ જાય. એણે રસ્તા ભણી નજર નાખી જોઈ. કોઈ દેખાતું ન હતું. કંઈ ઉતાવળ નથી માની એ થાક ખાઈને આગળ ચડવા લાગી. ઠેઠ ટોચે પહોંચી ગઈ. ટટ્ટાર થઈને એણે ચોમેર નજર કરી. આખો સીમાડો દૂર દૂર સુધી દેખાતો હતો. ગામની વિરુદ્ધ દિશામાં પશ્ચિમ ભણી એણે નજર કરી ત્યારે દૂર ત્રણ માણસ પોટલાં બચ્ચાં દેખાય તેવા આકારના દેખાતા હતા. વાલીને થયું કે આ બાજુ જો આવતા હોય તો તરત પતાવવું જોઈએ. પણ એ ધાર્યા ત્યાથી ખસતાં માલમ ન પડ્યાં એટલે વાલીને નિરાંત થઈ.

[૬૭]

એ ધાબાં, એ આકાર, બીજા કોઈનો ન હતો પરંતુ વાસ્રી જેની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી તે ગણેશિયાનો, એના મામા ખુશાલનો અને એની ફોઈના દીકરા લલ્લુનો હતો.

ગઈ રાત્રે એ મોસાળમાં ગયો અને એણે જ્યારે જાણ્યું કે મા રિસાઈને ગઈ હોવા છતાં એણે એ વાત કોઈને કરી નથી અને વાતને બાંધિભારે રાખીને માસીને ઘેર ગઈ છે ત્યારે એના અંતરમાં જે માના તરફની મોટી બીક હતી તે હઠી ગઈ હતી. અને આટલા દિવસ મનમાં જે ઉદ્વેગ રહ્યો હતો તેને સ્થાને શાન્તિ છવાઈ હતી. અને એ કારણે એકની એક વાત, મામાને એ ચોથી વખત, અત્યારે રસ્તામાં બીડીઓ પીવા એ બેઠા હતા ત્યારે કહી રહ્યો હતો.

'મામા! મને જો પહેલેથી એવો ખ્યાલ હોત કે માએ ઘેરથી રિસાઈને જતા છતાં વાત છાની રાખી હશે તો જાણ્યું એવો તરત હું આવી પહોંચત પણ માનો સ્વભાવ હું જાણું ને ખિજે ત્યારે કોઈની નહિ. જાને હું જતાં તો શું ગયો હતો પણ મારા મનમાં એનો એ ફફડાટ હતો કે ઘેર જઈશ ત્યારે મા ઘરમાં નહિ પેસવા દે.'

સહેજ અટકીને બીડીની દમ લેતાં ગણેશિયો આગળ બોલ્યો: માને હું ઓળખું એટલે દિલની પૂછો તો હું એની રજા વગર જાને જવા તૈયાર ન થાઉં. પણ બધા મંડ્યા. એકબે જણે કહ્યું કે તું કંઈ હવે નાનો નથી. દાઢીમૂછનો ધણી થયો તોય માવડિયો હોઉં તેમ મારી માએ કહ્યું નથી એમ બાવલાવેડા શું બતાવે છે! ખરું પૂછો તો એથી મને પાણી ચડી ગયું.' અને સહેજ અટકીને 'હવે ને મામા પેટછૂટી વાત કરી દઉં. 'એણે' ઘરમાં રહ્યાં રહ્યાં મારા સામે આંખ ઉલાળી કે મરદ જેવા મરદ થઈ પાણી ના જવા દેશો. બાકી આખી જિંદગી લોક મહેણું મારશે કે માવડિયો છે, બાયલો છે. અને એથી મેં જવાની હિંમત કરી દીધી.'

લલ્લુનું મોં મલક્યું. પવનથી મામાની મૂછો ફરફરી. કપાળ પર પરસેવો વળ્યો હતો એ લૂછતાં ગણેશિયે કહેવા માંડ્યું: 'અમે ગયાં પણ માની ઉપરવટ થવાનો મુદ્દલ ઇરાદો નહિ. અમે બેઉ જાણતાં'તા કે મા ખિજાશે. મારા કરતાં 'એ' વધારે બીતી'તી એને બીક હતી કે માને પોતાના ઉપર વહેમ આવશે, ધણીને ચડાવીને વહુ લઈ ગઈ એમ ધારી ખિજશે પણ પોતાના ઉપર. અને એ બિચારી, આમ બહુ સુંવાળી છે, મારી મા ઉપરાતા સાદે બોલે તો ય એનાથી વેઠાતું નથી. મારું પાણી ના જાય એ કારણે એણે આંખ તો ઉલાળી, જાને આકરા પણ ખરી. પણ એના મોમાં કંસાર પેઠો નથી. એને એની એ બીક કે સાસુ બધો દોષ પોતા ઉપર નાખશે. મને ય માની બીક તો ખરી. પેટમાં ફફડાટ થાય કે મા ભલી હશે તો એક વખત પાણીછલા કર્યા વગર ઘરમાં પગ નહિ મુકવા દે, પણ થનાર થઈ ગઈ એટલે હવે બીક શા કામની. માની મે 'એને' કહ્યું—તું પેટ ભરીને ખા તો ખરી. તું ખઈશ તોય અને નહિ ખાઉં તો ય જે થવાનું હશે તે થવાનું છે. એ રડી પડી. કહે મને ગળે ધાન ઉતરતું નથી. મા મને ઢોરના પેટે ઘાલતા ય નહિ છોડે!'

વચ્ચે બારોટની જેમ ટેકો પુરાવતાં લલ્લુએ કહ્યું: 'બે બાજુના ત્યારે કંઈ સવાદ હોય? ધણીને મરદાનગીનો પાનો ચઢાવવો હોય તો સાસુનો આંચકો વેઠવો ય પડે.'

ગણેશિયાએ આગળ શરૂ કર્યું: 'એ બીકમાં, સાચું બોલું તો મારો પગે ય ઘેર જતાં પાછો પડતો હતો. અને તેમાં રડતાં'તાં અને પિયરિયાં મળ્યાં. 'એનો' મામો એ ગામમાં હતો એટલે મેં'માની કરવા રોકાઈ જવા એણે આગ્રહ કર્યો એટલે જાન ગયા પછી અમે બેઉ જણ બે દહાડા રોકાઈ ગયાં. મનમાં કે જાન ગયા પછી બે દહાડામાં માનો રોષ ઉતરી જશે એટલે શૂળીનો ઘા સોયે સરશે.'

લલ્લુ બોલ્યો: 'પણ મેં'માનીમાંય કંસાર ગળે નહિ ઉતર્યો હોય?'

ગણેશિયો; " એ વાત જ કરવા જેવી નથી. ઘેર જવા પગ ના ઉપડે અને મેં'માની કરીએ ત્યાં જીવને જંપ નહિ. તેમાં જો ધનિયો જાન સાથે ઘેર ગયો એને વળતો પાછો આવીને સમાચાર લાવ્યો હોત કે મા રિસાઇને ચાલી ગઇ છે તો અમે દોડતાં નાસત, પણ એ તો નઘરોળની જેમ નિરાંતે ઘેર સૂઇ રહ્યો અને મણિભાભીને ત્યાં ઠંડે પેટે ખાધા કર્યું. મને તો થયું કે તારે ગળે ધાન શી રીતે ઉતર્યું ? પણ એ તો જબરો કાફર છે. કહે—ધાન ના ઉતરે ત્યારે શું પથરા ઉતરે ! મા જ્યાં હશે ત્યાં ખાધા વગર રહેતી હશે ? મેં કહ્યું—પણ મા ક્યાં હશે તેની ખબર કાઢયા વગર ઝંપ કેમ વળે ? તો એ કાફર કહે—મા ક્યાંય હરગચાં નથી જવાની. કેટલાય દહાડાથી પિયરમાં ને બેનને ઘેર અને પગરા એમ જઉં જઉં કરતી હતી એટલે ત્યાં ગઇ હશે. બીજે ક્યાં જવાની છે ? મેં કહ્યું—પણ એવું અહીં ઓછું કોઇને કહીને ગઇ છે ! ધનિયો કહે—જમનાકાકી આવ્યાં હતાં તે એમને માની સોબત વગર સિલમાં ચેન શી રીતે પડે ! મેં કહ્યું, તમને ખબર હશે કાકી, સાચું કહો મા ક્યાં ગઇ છે ? ત્યારે એમણે ચોખ્ખી હા તો ના પાડી પણ કહ્યું કે, સગા છોકરા થઇને તને ખબર નથી પડતી કે એ ક્યાં જાય ? મેં કહ્યું કે પગરા કે પિયર. તો કહે—બેસી શું રહ્યા છો કરો ને તપાસ. એટલે હું સમજી ગયો કે જમનાકાકી જાણે છે પણ એમને સમખમ દીધા હશે એટલે તે ગોળગોળ કહે છે.' સહેજ થંભીને એણે કહ્યું: 'પાછો હુંય માને ઓળખુંને ! એ વટનો કટકો એટલે પારકાને ઘેર તો જાય નહિ. પણ મા રિસાઇને જતી રહેશે એવું મેં ધારેલું નહિ. મેં એટલા સુધી ધારેલું કે બહુ બહુ તો થોડી વાર ઘરમાં નહિ પેસવા દે. અને આપણે પાછા એવા અસીલ કે વાણિયાની મૂછ નીચી ! માને સામો ઉત્તર આપવાની વાત છેટી. પણ મા રિસાઇને ગઇ એટલે મને ફફડાટ વધારે પેઠો. મા ખિજાય એટલે છંછેડાયેલી નાગણ જોઇ લેવી. એની પાસે એકલા જવાની હિંમત ના ચાલી, મને થયું કોને સાથે લેવો ? મા ખિજાયેલી હોય ત્યારે સગા બાપનીય શરમ ના રાખે. એટલે જેવો તેવો તો સાથે આવવા હા જ ના પાડે. થયું–લલ્લુને લઇ જઉં ' અને એના સામે જોઇ ઉમેર્યું : 'લલ્લુને મીઠું બોલતાં સારું આવડે છે એટલે મા એનાથી પલળે છે એવું મેં ઘણા વખત જોયું છે.'

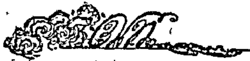
લલ્લુ કટાક્ષ કરતાં બોલ્યો: ' એ તો આજે જરૂર પડી ત્યારે, બાકી તું અને સૂરજભાભી મને મીઠીફોઇ કહીને ગાળ જ દેતાં કે બીજું ?'

એનો જવાબ આપ્યા વગર ગણેશિયો આગળ બોલ્યો: 'લલ્લુને તે દહાડે રજા મળી હોત તો અમે ત્રીજે દહાડે તરત નીકળત. પણ મુકાદમે કહ્યું કે આજ બદલી ઉપર વધારે માણસ છે એટલે જે થાય તે કાલે. અને તેથી છેવટ ચોથે દહાડે હું અને લલ્લુ નીકળ્યા.'

ખુશાલ બોલ્યો: 'તમારી ત્યાં આ ગતિ હતી અને અહીં વાસી દહાડા ગણો. પ્રેમા ગાડીએથી આવ્યો ત્યારે ધીરજ ના રહી એટલે પૂછ્યું—મારો ગણેશિયો ઉતર્યો છે ગાડીએ ?'

ગણેશિયો: ' હું બીકનો માર્યો મેં'માની કરવા ના રોકાયો હોત તો તરત આવ્યા વગર રહુંએમ નહિ ને ? કાલે ને કાલે પગરા જઇ તમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ને ! અને તમે કહ્યું કે અમને તો વાતે ય કરી નથી ત્યારે મારા મનમાં શાંતિ વળી કે રિસાઇ ને ખિજાઇને આવી છે પણ માનો ટેક એનો એ છે. મારા ઉપર ખિજાવું હશે તોય ઘેર ખિજાશે એ ધરપત વળી એટલે રાત તમારે ઘેર રોકાયો. બાકી રાતોરાત પાંચ ગાઉ ઢીંઢી નાખત. પાંચ ગાઉનો મામલો શો ? બપોરની ગાડીએ તો અમે અહીંથી નીકળી જઇશું.'

ખુશાલે કહ્યું: ' વાલી જનમથી વટનો કટકો. મેં અને એના દિયેર, બેઉ જણે એને બીજું ઘર કરાવવા આકાશપાતાળ એક કર્યાં પણ એણે નમતું ના આલ્યું તે ના-જ આલ્યું.'

[૧૭]

એ ધાર્યા, એ આકાર, બીજા કોઈનો ન હતો પરંતુ વાલી જેની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી તે ગણેશિયાનો, એના મામા ખુશાલનો અને એની ફોઈના દીકરા લલ્લુનો હતો.

ગઈ રાત્રે એ મોસાળમાં ગયો અને એણે જ્યારે જાણ્યું કે મા રિસાઈને ગઈ હોવા છતાં એણે એ વાત કોઈને કરી નથી અને વાતને બાંધિભારે રાખીને માસીને ઘેર ગઈ છે ત્યારે એના અંતરમાં જે માના તરફની મોટી બીક હતી તે હટી ગઈ હતી. અને આટલા દિવસ મનમાં જે ઉદ્વેગ રહ્યો હતો તેને સ્થાને શાન્તિ છવાઈ હતી. અને એ કારણે એકની એક વાત, મામાને એ ચોથી વખત, અત્યારે રસ્તામાં બીડીઓ પીવા એ બેઠા હતા ત્યારે કહી રહ્યો હતો.

'મામા! મને જો પહેલેથી એવો ખ્યાલ હોત કે માએ ઘેરથી રિસાઈને જવા છતાં વાત છાની રાખી હશે તો જાણ્યું એવો તરત હું આવી પહોંચત પણ માનો સ્વભાવ હું જાણું ને ખિજે ત્યારે કોઈની નહિ. જાને હું જતાં તો શું ગયો હતો પણ મારા મનમા એનો એ ફફડાટ હતો કે ઘેર જઈશ ત્યારે મા ઘરમા નહિ પેસવા દે.'

સહેજ અટકીને બીડીની દમ લેતાં ગણેશિયો આગળ બોલ્યોઃ માને હુ ઓળખું એટલે દિકની વાત પૂછો તો હું એની રજા વગર જાને જવા તૈયાર ન થાઉં. પણ બધા મંડયા. એકએ જણે કહ્યું કે તું કંઈ હવે નાનો નથી. દાઢીમૂછનો ધણી થયો તોય માવડિયો હોઉ તેમ મારી માએ કહ્યું નથી એમ બાયલાવેડા શું બતાવે છે? ખરું પૂછો તો એથી મને પાણી ચડી ગયું.' અને સહેજ અટકીને 'લ્યો ને મામા પેટછૂટી વાત કરી દઉં. 'એણે' વરમાં રહ્યાં રહ્યાં મારા સામે આંખ ઉલાળી કે મરદ જેવા મરદ થઈ પાણી ના જવા દેશો. બાકી આખી જિંદગી લોક મ્હેણું મારશે કે માવડિયો છે, બાયલો છે. અને એથી મેં જવાની હિંમત કરી દીધી.'

લલ્લુનું મોં મલકયું. પવનથી મામાની મૂછો ફરફરી. કપાળ પર પરસેવો વળ્યો હતો એ લુછતાં ગણેશિયે કહેવા માંડ્યુંઃ 'અમે ગયાં પણ માની ઉપરવટ થવાનો મુદ્દલ ધરાદો નહિ. અમે બેઉ જાણતાં'તા કે મા ખિજાશે. મારા કરતાં 'એ' વધારે બીતી'તી એને બીક હતી કે માને પોતાના ઉપર વહેમ આવશે, ધણીને ચડાવીને વહુ લઈ ગઈ એમ ધારી ખિજાશે પણ પોતાના ઉપર. અને એ બિચારી, આમ બહુ સુંવાળી છે. મારી મા ઉપરતા સાદે બોલે તો ય એનાથી વેઠાતું નથી. મારું પાણી ના જાય એ કારણે એણે આંખ તો ઉલાળી, જાને આશ પણ ખરી. પણ એના મોમાં કંસાર પેઠો નથી. એને એની એ બીક કે સાસુ બધો દોષ પોતા ઉપર નાખશે. અને ય માની બીક તો ખરી. પેટમાં ફફડાટ થાય કે મા ભલી હશે તો એક વખત પાણીછલા કર્યા વગર ઘરમા પગ નહિ મુકવા દે, પણ થનાર થઈ ગઈ એટલે હવે બીક શા કામની. માની મેં 'એને' કહ્યું—તુ પેટ ભરીને ખા તો ખરી. તુ ખઈશ તોય અને નહિ ખાઉં તો ય જે થવાનું હશે તે થવાનું છે. એ રહી પડી. કહે મને ગળે ધાન ઉતરતું નથી. મા મને ઢોરના પેટ ઘાલતાં ય નહિ છોડે!'

વચ્ચે બારોટની જેમ ટેકો પુરાવતાં લલ્લુએ કહ્યુઃ 'બે બાજુના ત્યારે કંઈ સવાદ હોય? ધણીને મરદાનગીનો પાનો ચઢાવવો હોય તો સાસુનો આંચકો વેઠવો ય પડે.'

ગણેશિયાએ આગળ શરૂ કર્યુંઃ 'એ બીકમાં, સાચુ બોલું તો મારો પગે ય ઘેર જતાં પાછો પડતો હતો. અને તેમાં રડતાં'તાં અને પિયરિયાં મળ્યાં. 'એનો' મામો એ ગામમાં હતો એટલે મેંમાની કરવા રોકાઈ જવા એણે આગ્રહ કર્યો એટલે જાન ગયા પછી અમે બેઉ જણ બે દહાડા રોકાઈ ગયાં. મનમાં કે જાન ગયા પછી બે દહાડામાં માનો રોષ ઉતરી જશે એટલે શુળીનો ઘા સોયે સરશે.'

લલ્લુ બોલ્યોઃ 'પણ મેંમાનીમાં ય કંસાર ગળે નહિ ઉતર્યો હોય?'

ગણેશિયો; "એ વાત જ કરવા જેવી નથી. ઘેર જવા પગ ના ઉપડે અને મે'માની કરીએ ત્યાં જીવને જંપ નહિ. તેમાં જો ધનિયો જાન સાથે ઘેર ગયો અને વળતો પાછો આવીને સમાચાર લાવ્યો હોત કે મા રિસાઇને ચાલી ગઈ છે તો અમે દોડતાં નાસત, પણ એ તો નઘરોળની જેમ નિરાંતે ઘેર સૂઈ રહ્યો અને મણિભાભીને ત્યાં ઠંડે પેટે ખાધા કર્યું. મને તો થયું કે તારે ગળે ધાન શી રીતે ઉતર્યું? પણ એ તો જબરો કાફર છે. કહે—ધાન ના ઉતરે ત્યારે શું પથરા ઉતરે! મા જ્યાં હશે ત્યાં ખાધા વગર રહેતી હશે? મેં કહ્યું—પણ મા ક્યાં હશે તેની ખબર કાઢ્યા વગર જંપ કેમ વળે? તો એ કાફર કહે—મા ક્યાંય હરગયાં નથી જવાની. કેટલાય દહાડાથી પિયરમાં ને બોનને ઘેર અને પગરા એમ જઉં જઉં કરતી હતી એટલે ત્યાં ગઈ હશે. બીજે ક્યાં જવાની છે? મેં કહ્યું—પણ એવું અહીં ઓછું કોઇને કહીને ગઇ છે! ધનિયો કહે—જમનાકાકી આવ્યાં હતાં ને એમને માની સોબત વગર સિલમાં ચેન શી રીતે પડે! મેં કહ્યું, તમને ખબર હશે કાકી, સાચું કહો મા ક્યાં ગઇ છે? ત્યારે એમણે ચોખ્ખી હા તો ના પાડી પણ કહ્યું કે, સગા છોકરા થઇને તને ખબર નથી પડતી કે એ ક્યાં જાય? મેં કહ્યું કે પગરા કે પિયર. તો કહે—બેસી શું રહ્યા છો કરો ને તપાસ. એટલે હું સમજી ગયો કે જમનાકાકી જાણે છે પણ એમને સમખમ દીધા હશે એટલે તે ગોળગોળ કહે છે.' સહેજ થંભીને એણે કહ્યું: 'પાછો હુંય માને ઓળખુંને! એ વટનો કટકો એટલે પારકાને ઘેર તો જાય નહિ. પણ મા રિસાઇને જતી રહેશે એવું મેં ધારેલું નહિ. મેં એટલા સુધી ધારેલું કે બહુ બહુ તો થોડી વાર ઘરમાં નહિ પેસવા દે. અને આપણે પાછા એવા અસીલ કે વાણિયાની મૂછ નીચી! માને સામો ઉત્તર આપવાની વાત છેટી. પણ મા રિસાઈને ગઇ એટલે મને ફફડાટ વધારે પેઠો. મા ખિજાય એટલે છંછેડાયેલી નાગણ જોઈ લેવી. એની પાસે એકલા જવાની હિંમત ના ચાલી. મને થયું કોને સાથે લેવો? મા ખિજાયેલી હોય ત્યારે સગા બાપનીય શરમ ના રાખે. એટલે જેવો તેવો તો સાથે આવવા હા જ ના પાડે. થયું-લલ્લુને લઇ જઉં' અને એના સામે જોઇ ઉમેર્યું: 'લલ્લુને મીઠું બોલતાં સારું આવડે છે એટલે મા એનાથી પલળે છે એવું મેં ઘણા વખત જોયું છે.'

લલ્લુ કટાક્ષ કરતાં બોલ્યો: 'એ તો આજે જરૂર પડી ત્યારે, બાકી તું અને સૂરજભાભી મને મીઠીફોઇ કહીને ગાળ જ દેતાં કે બીજું?'

એનો જવાબ આપ્યા વગર ગણેશિયો આગળ બોલ્યો: 'લલ્લુને તે દહાડે રજા મળી હોત તો અમે ત્રીજે દહાડે તરત નીકળત. પણ મુકાદમે કહ્યું કે આજ બદલી ઉપર વધારે માણસ છે એટલે જે થાય તે કાલે. અને તેથી છેવટ ચોથે દહાડે હું અને લલ્લુ નીકળ્યા.'

ખુશાલ બોલ્યો: 'તમારી ત્યાં આ ગતિ હતી અને અહીં વાસી દહાડા ગણે. પ્રેમો ગાડીએથી આવ્યો ત્યારે ધીરજ ના રહી એટલે પૂછ્યું—મારો ગણેશિયો ઉતર્યો છે ગાડીએ?'

ગણેશિયો: 'હું બીકનો માર્યો મે'માની કરવા ના રોકાયો હોત તો તરત આવ્યા વગર રહુંએ ય નહિ ને? કાલે ને કાલે પગરા જઇ તમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ને! અને તમે કહ્યું કે અમને તો વાતેય કરી નથી ત્યારે મારા મનમાં શાંતિ વળી કે રિસાઈ ને ખિજાઈને આવી છે પણ માનો ટેક એનો એ છે. મારા ઉપર ખિજાતું હશે તોય ઘેર ખિજાશે એ ધરપત વળી એટલે રાત તમારે ઘેર રોકાયો. બાકી રાતોરાત પાંચ ગાઉ ફીંટી નાખત. પાંચ ગાઉનો મામલો શો? બપોરની ગાડીએ તો અમે અહીંથી નીકળી જઇશું.'

ખુશાલે કહ્યું: 'વાલી જનમથી વટનો કટકો. મેં અને એના દિયેર, બેઉ જણે એને બીજું ઘર કરાવવા આકાશપાતાળ એક કર્યાં પણ એણે નમતું ના આલ્યું તે ના જ આલ્યું.'

બીડી પીવાઈ રહી અને સાથે વાત પણ પૂરી થઈ રહી એટલે લલ્લુએ કહ્યું: 'હવે આપણે ઊઠીએ. પાછા બપોર પછી ગાડીએ જવું છે એટલે ત્યાં બેસવાઊઠવાનો વખત મળવો જોઈએ ને? નહિ તો એ બધાં આજ નીકળવા નહિ દે'

અને એ સાથે જ ત્રણે ઊભા થયા. ત્રણે રસ્તાના ચકલામાં બેઠા હતા એટલે સ્ટેશનનો રસ્તો જે બાજુ જતો હતો એ બાજુ પર રહે અને તેમને સામને છેડે રસ્તે જવાનું હતું. પણ એ બાજુ પર વળતાં વળતાં સ્ટેશનને રસ્તે આવેલ ઊંચા પીપળા ભણી લલ્લુની નજર ગઈ. એની ટોચે કોઈ ચડેલું હોય તેમ એને ભાસ થયો. એટલે ઊંચે માણસ ચડે નહિ, પીપળા પર લેવાનું પણ શું હોય કે એવું સાહસ કરવું પડે? વાંદરા વગર બીજું કોઈ ન હોય, છતાં લલ્લુને ભાસ થયો માણસ જેવો.

એણે એ દશ્ય બન્નેની નજર ઉપર લાવતાં ઉભા રહીને કહ્યું: 'પેલા ઊંચા પીપળાની ટોચે શું છે જુઓ જોઈ,'

કંઈ છે એમ જોતાં ખુશાલે કહ્યું: 'બીજું શું હોવાનું હતું? વાંદરું હશે.'

લલ્લુએ કહ્યું: 'મને માણસ જેવું લાગે છે.'

... દૃષ્ટિ બરાબર જોઈ શકતી ન હતી ...એ કહ્યું: 'પીપળા ઉપર એટલે ઊંચે માણસ ...? વાંદરું જ હશે.'

લલ્લુએ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં કહ્યું: 'પણ જરા ઝીણી નજરે જુઓ તો ખરા, સાવ માણસ જેવું ચોખ્ખું દેખાય છે.'

લલ્લુની સૂચના પ્રમાણે બન્ને જણે દૃષ્ટિ ખેંચીને જોવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાં ટોચેથી એણે પડતું નાખ્યું એ ત્રણે યે જોયું.

ખુશાલ: 'વાંદરું આમ પડતું નાખે નહિ.'

લલ્લુ: 'જરૂર માણસ છે.'

અમેશિયો: 'એમ મરવા માણસ પડતું નાખતું હશે?'

ખુશાલ: 'કશું કહેવાય નહિ, કોઈ દુઃખનું માર્યું ચડીને પડતું નાખે પણ ખરું.'

અમેશિયો: 'આમ ઝાડ ઉપર ચડીને પડતું નાખી કોઈ મર્યું હોય તેમ સાંભળ્યું નથી.'

લલ્લુ: 'તે વગર એટલે ઊંચે ચડે શું કરવા? બીજું ઝાડ હોય તો એમ પણ માનીએ કંઈક લેવા ચડ્યું હશે.'

ખુશાલ: 'ચાલો એ રસ્તે થઈને નીકળીએ. ખાતરી તો કરીએ.'

પણ શું કરમની ખાતરી કરવાની હતી? દમના રોગીને જેમ ગળફો ભરાય ને એ નીકળી ન શકે તે કારણે જીવ નીકળી જાય તેમ વાલીના મનમાં અભિમાનનો ગળફો ઊંડો સમજણ હોવા છતાં નીકળી શક્યો નહિ. એ ત્રણે ત્યાં ગયા ત્યારે તો એના રામ રમી ગયા હતા?

[સંપૂર્ણ]

ગુરુદેવ : અમારે આંગણે

[૧૫]

શ્રી મૈત્રેયીદેવી કૃત 'મંગપુ તે રવીન્દ્રનાથ'માંથી

અનુ૦ : રમણિક મેઘાણી

“ડૉક્ટર, એક સોનેરી સૂચના કરું છું તે સાંભળો, અમારી સાથે તમે સૌ પણ ચાલો. થોડા દિવસ લહેરથી ફરી આવીશું. એક નાનો એવો ડબ્બો જ લઈ લેશું. મઝાની વાતો કરતાં કરતાં પહોંચી જશું કલકત્તા, નહિ તો તમે અહીં ઉદાસ મોંએ બેઠા રહેશો, એ ઓછું કાંઈ અમને ગમે? બોલો શું કહો છો?”

ગુરુદેવ પાસે એકદમ વિનમ્રપણે ‘જેવી આપની આજ્ઞા’ એવો જવાબ આપનાર ડાક્તર એ ઓરડામાંથી બહાર આવીને બદલાઇ જતાં–“શું કરું, ગુરુદેવે કહ્યું એટલે ‘હા’ પાડવી જ પડી. પણ અહીં કામ છે. ઘણા કામ બાકી છે!” એ કહેતાં અમે સૌ ત્યારે જવાનાં ઉત્સાહે ઉત્સાહિત હતા. તુમુલ ચર્ચા ચાલી. અમારા ખંડમાં આવતાં જ ગુરુદેવે કહ્યું. કેમ, તમારા આ કલકલ નાદે તો *તિસ્તાને પણ પરાજય આપ્યો! ખબર પડી ને કે તમે સૌ પણ અમારી સાથે આવો છો! ડાક્તરને સમજાવી બધું નક્કી કરાવી લીધું.

પણ હજુ એ પાકું નથી. એની જ તો ચર્ચા ચાલે છે. એ કહે છે કે એમને અહીં કામ છે. ઘણું કામ બાકી છે.

—“એમ તો સૌ કહે છે કે કામ છે, કામ છે, પણ એક વાર જ્યારે દક્ષિણા ચરણ સેન થઈ ગયું, પછી ફરીને આ ચર્ચા શા માટે? ઓળખો છો ને આ દક્ષિણા ચરણ સેનને? જેનું નામ D. C. Sen એટલે કે Decision–નિર્ણય; એ એક વાર થઇ ગયા પછી તેમાં ફેરફાર કરશો તો એ નહિ ચાલે!”

“આ વખતે રિયાંગથી ટ્રેનમાં જઇશું ને! નદીની બાજુએ થઇને જતો માર્ગ બહુ રળિયામણો છે હો”—મેં પૂછ્યું.

“—તો પછી બેશક એ માર્ગે જ જઇશું. ચાલ, જરા બોલાવ તો મારા કારભારીઓને!”

×

વિદાય દિને મંગપુનું આકાશ પ્રસન્ન હાસ્ય હસ્યું હતું. એટલી આશા મેં નહોતી રાખી. સિન્કોના કાનનમાં થઇને અમારો મનોરમ મારગ આગળ જતો હતો.

સાત માઇલ દૂર મંગપુ પહાડની તળેટીમાં રિયાંગ નામનું નાનકડું સ્ટેશન, નાની રમકડાં જેવી એક જ ગાડી અને વાંકા ચૂંકા પહાડ પર થઇને આગળ વધતા એવા જ નાનકડા રેલ–પાટા, ને નાના એવા એક લાકડાના મકાનમાં સ્ટેશન માસ્તરની એવી જ કેબીન. સરગવાનાં ઝાડ નીચે પહાડીઓની ચાની દુકાન. એમની મહામૂલી સમ્પદ. અમે પહોંચ્યા ત્યારે ગાડી આવવાને હજુ થોડી વાર હતી. મહા મહેનતે ક્યાંકથી એક હાથાવાળી ખુરશી મેળવી ત્યાંના કાંકરીવાળા પ્લેટફોર્મ ઉપર ગુરુદેવને બેસાડ્યા.

સામે ગાઢ જંગલને પોતાની ગોદમાં લઇને ઊભેલો ઉંચો ને જબ્બર પહાડ, નીચે સ્રોતસ્વિની કલભાષિણી વહેતી સરિતા, ને વચ્ચે બેઠા છે વિશ્વના મહાકવિ, મહિમાવંત ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ શા. પહેરવેશમાં ધૂળિયા રંગનો ઝભ્ભો, ને માથે કાળી ટોપી અને હાથમાં રહી ગયું છે મારગમાંથી મળી આવેલું સિન્કોના ફૂલનું એક ઝુમખું, તેઓ એકીટશે દૂર દૂર જોતાં સ્થિરપણે બેઠા હતા. મેં હંમેશાં જોયું છે કે ગુરુદેવ મારગમાં કે ગાડીમાં બહુ અલ્પભાષી રહેતા, અને જે કંઇ બોલતા તે પણ અત્યંત ધીમે સાદે બોલતા.

હિમાલયના એક ખૂણામાં આ નાનકડા ને નિર્જન જેવા ગામના તદ્દન નજીવા સ્ટેશનના ધૂળિયા પ્લેટફોર્મ ઉપર એક ખખડધજ ખુરશી પર જગત-માન્ય વિશ્વકવિ બેઠા હતા. ખરેખર એ એક જોવા જેવું દૃશ્ય હતું. ધીમે ધીમે થોડા દર્શનાર્થીઓ આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન માસ્તર અને એમના કલાર્ક વગેરે બે ત્રણ કુટુંબ બંગાળીઓનાં હતાં. એમની અંતઃપુર ચારિણીઓ લાંબી લાજ કાઢતી એક પછી એક આવી ગુરુદેવને પ્રણામ કરી ચાલી ગઈ.

એ વખતે ટ્રેનમાં અમે કેવા આનંદ કલરવે ગું-

* તિસ્તા—એક નદી.

મુસાફરી પૂરી કરી હતી તે યાદ આવે છે. એ નાની રમકડા ગાડીમાં એક સુવાંગ ડબ્બો જ અમે શોધી લીધેલો. ગુરુદેવ બેઠા બેઠા બહાર તરફ જોઈ રહ્યા હતા અને અમે સૌ પાછળ બેઠા બેઠા મહેફિલ જમાવી 'ભોજન-પર્વ' ચલાવતા હતા. વર્ષા ત્યારે શરૂ થઈ ચૂકી હતી. સ્રોતસ્વિની તિસ્તાનાં ડહોળાં પાણી મોટી મોટી શિલાઓની પ્રદક્ષિણા કરતાં આગળ વધતાં હતાં. મારી પુત્રી ખુકુ બોલી—દાદાજી જુઓ 'આ પાણી જાય વહેતાં' ને તુરત ગુરુદેવે કહ્યું, આ તો સરસ થયું. હવે બીજી લીટી બોલ, હમણાં પૂરું થઈ જશે...પણ મારી દિકરીની દોડ તો 'આ પાણી જાય વહેતાં' સુધીની જ હતી એથી આગળ એ ન વધી. આખરે ગુરુદેવ જ બોલ્યા. બોલ ને કે "જાણું ના ક્યાં રહેતાં" અને માશીએ બેગ ઉઘાડી કાગળ-પેન્સીલ બહાર કાઢ્યાં. ગુરુદેવે એ જોઈ કહ્યું—'હા, હા, લખી લ્યો. બે કવિનું દ્વંદ્વગીત છે આ તો!'

લગભગ આખી વાટ તેઓ બહારની બાજુ જોતા શાન્ત નીરવ બેઠા રહ્યા હતા. વચ્ચે ક્યારેક આટલું જ બોલ્યા હતા કે 'હમણાં જ જે ફૂલ જોયાં ને એને જ 'લીલી ઓફ વેલી' કહે છે. ખરું ને. આ માર્ગ સાચે જ રળિયામણો છે.

અમે શિલિગુરી પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા ત્યાં તો લોકોને ખબર પહોંચી ગયેલી! અને અર્ધા કલાકમાં તો પ્લેટફોર્મ એકદમ ભરચક થઈ ગયું ટોળેટોળાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્વાક્ષરી (ઑટોગ્રાફ બુક) અને પેન્સીલ લઈ ગુરુદેવના સ્વાક્ષર લેવા ત્યાં આવી [illegible]ા હતા. ત્યાં આવેલાઓમાં શાળાના વિદ્યાર્થી-[illegible]ર્થિનીઓનું ટોળું, નાનાં મોટાં બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો તેમ જ અર્ધ અવગુન્ઠનવતીઓ સુદ્ધાં ધક્કા મૂક્કી કરતાં ભીડમાં ભીંસાતાં ઊભાં હતાં.

ગુરુદેવને માંડ માંડ ગાડી બદલી કરી બીજી ગાડીમાં ચઢાવ્યા. ફર્સ્ટ ક્લાસના એક નાના એવા બે જણ માટેના ડબ્બામાં બેસાડ્યા. અમારો ડબ્બો એમની બાજુમાં જ હતો. અનુભવી જણાતાં કેટલાક સ્થૂળકાય સજ્જનો ગુરુદેવને મદદ કરવા અકારણ ઉપાધિમાં પડી ગયા હતા. તેમને શીઘ્રપણે સમજાવતાં શ્રી. ચંદા કોઈ પણ રીતે તેમના સદ્પ્રયત્નોથી દૂર રાખવા મથતા હતા. આખરે બત્તી બુઝાવી બારણું બંધ કરવું પડ્યું ગુરુદેવને જમાડવા તો જોઈએ ને! પણ એમને એ નહોતું રુચતું. ખૂબ જ ઉતાવળે જમવાનું પતાવી એમણે કહ્યું—'હવે બારી બારણાં ઉઘાડી નાખો બત્તી પણ ચાલુ કરી દો.

પછી તો ટોળાંબંધ લોકો ડબ્બામાં આવી એમને પ્રણામ કરી જવા લાગ્યા. બે એક વિદ્યાર્થીઓ આવી એમના સ્વાક્ષર પણ લઈ ગયા. વિધવિધ ઉમ્મરના વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ, બાળક-બુઢ્ઢા સૌ આવ્યા. ગુરુદેવ સ્થિર સ્તબ્ધપણે નેત્રો ઢાળી બેઠા હતા અને હાથ જોડીને સૌને વળતા નમસ્કાર કરતા હતા. એક બાજુએ ઊભા રહી અમે એ દૃશ્ય જોતા હતા. સૌ ચાલ્યા ગયા પછી પણ તેઓ એ જ રીતે સ્થિર બેસી રહ્યા હતા.

એ વખતે કલકત્તા પહોંચી સ્ટેશને ઉતર્યા બાદ પણ તેઓ જરા અન્યમનસ્ક હતા. એ પછી બપોરે એમણે અમને જોડાસાંકોને ઘેર બોલાવ્યા હતા. તેઓ એક પાતળું સાદું પંજાબી પહેરી બેઠા હતા, ને એમની બાજુમાં ટબલો એક 'રજનીગંધા'નાં ફૂલ પડ્યાં હતાં. અત્યારે એમણે અમારો પહાડી પોશાક બદલી નાખ્યો હતો એટલે એ જરા જુદા જ માણસ હોય તેમ લાગતું હતું. અમને જોતાં જ એમણે કહ્યું—"આજ સવારે તમારા સૌની પાસેથી જોઈએ એ રીતે વિદાય લઈ ન શક્યો. તમે સૌ ક્યારે ચાલ્યા ગયા તેની કંઈ ખબર જ ન પડી એટલો બધો અન્યમનસ્ક હતો. ગઈ સાંજથી જ વિચારમાં છું. લોકો જ્યારે ટોળે મળીને ગાડીની સામે આવીને ઊભા રહ્યા ત્યારે હું એવો તો અચંબો પામ્યો કે કંઈ બોલી જ ન શક્યો શા માટે સૌ આમ મને જોવા અધીર-આતુર થતા હશે! આ રીતે દર્શનાર્થે જવામાં એક વણકથ્યો ઉપદેશ છે. એનો અર્થ એ છે કે અમે તમને જે સન્માન આપીએ છીએ, તમારે માટે જે પ્રેમ-શ્રદ્ધાની ભેટ લાવ્યા છીએ તે માટે

રાજકોટનું સામાજિક વાતાવરણ

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

રાજકોટ એ માત્ર રાજકોટ રાજ્યનું પાટનગર નથી. પણ સાથેસાથે આખા કાઠીઆવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)નું પાટનગર છે. આખા સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટમાં મોટામાં મોટું બજાર છે. બધાં કાઠીઆવાડી રાજ્યોના વકીલો કે કારભારીઓ કે મુત્સદ્દીઓનું એ ધામ હતું, અને હજી પણ છે. જેવી રીતે દરેક મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ બીજાઓના કરતાં કાંઈક જુદું હોય છે, તેવી રીતે દરેક ગામનું પણ વ્યક્તિત્વ હોય છે, અને તે પ્રમાણે ભાવનગર, જામનગર અને રાજકોટની વિશિષ્ટતાઓ જુદા જુદા પ્રકારની છે. જામનગરમાં જૂના જમાનાની સંસ્કૃતિ જોવામાં આવે છે અને જૂના જમાનાનો રજવાડી વહીવટ તથા પછાતપણું. અને ભાવનગરમાં નવા યુગની સાદાઇ, સમાનભાવ, પ્રગતિશીલ પ્રવૃત્તિઓ તથા માનસિક ઉદારતા, નવા રાજકોટને ઘડાતાં હજી વર્ષો વહી જવાનાં છે, જૂના રાજકોટની ખ્યાતી તો પારીસના "કી-દોર્સે" જેવી હતી કી-દોર્સે એ એવો લત્તો છે કે જ્યાં આખા યૂરોપના અથવા જગતના એલચીઓનાં ત્યાં રહેઠાણ છે. ત્યાં અત્યંત બુદ્ધિશાળી કારભારીઓ, રાજવહિવટદારો તથા જાસુસોની મુત્સદ્દીગીરી, ખટપટો અને પ્રપંચો ખેલાયાં કરે છે.

થોડા સમય પહેલાં મારે રાજકોટમાં ત્રણેક અઠવાડીઆ રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એકવીસ વર્ષ જેટલા લાંબા ગાળા પછી ફરી રાજકોટ જોયું. જે રાજકોટ પરાંનું સ્ટેશન કહેવાય છે તેની તદ્દન પાસે મારા પરમ મિત્ર ન્હાનાલાલ કવિ રહેતા હતા તે મકાન જોવા માટે ગયો, અને ત્યાં મેં દુકાનો જોઇ ત્યારે મારું હૃદય ચીરાઇ ગયું. એ ઘર પણ ગયું અને ન્હાનાભાઈ પણ ગયા, અને અમારા જૂના દોસ્તો પણ ગયા. બે વ્યક્તિઓ મારી નજર સામે તરી આવી, એક હતો પવિત્ર સાધુ અને બીજો હતો વિચક્ષણ સંન્યાસી. ચોરવાડના પઢિયારને આજનો જુવાનવર્ગ વખતે ભૂલી ગયો હશે. ઉત્તમ પવિત્ર ચારિત્ર્યનો એ સાધુ હતો, અમે એમને સ્વર્ગના ખજાનદાર કહેતા. આજના નવજુવાનને સ્વર્ગની કંઇ પરવા રહી નથી. બીજા હતા સ્વામી ત્રિવિક્રમતીર્થ, વિદ્વાન, વિચક્ષણ, બહુશ્રુત, રાજદ્વારી તાકાતવાળા અને અનુભવી. કવિને ત્યાં અનેક પ્રકારનાં નવરત્નો ભેગા થતાં. આ બધાં ભુતકાળનાં સ્મરણો તાજાં કરવામાં શું લાભ છે? હું તપાસતો હતો આજનું સૌરાષ્ટ્ર, અને ઝાંખી કરવા માંગતો હતો આવતી કાલનાં પરિવર્તનોની.

સ્ત્રી સંસ્થાઓ

રાજકોટમાં સ્ત્રીઓને માટે એક ટ્રેઇનિંગ કોલેજ ઘણાં વર્ષોથી ચાલે છે. એ સારી પ્રાણવાન સંસ્થા છે, અને હવે આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જે પ્રગતિ કન્યા કેળવણીની દિશામાં કરવાની છે તેમાં આ સંસ્થાનો પુષ્કળ વિકાસ કરવો પડશે. બીજી કન્યા કેળવણીની સંસ્થા વનિતાવિશ્રામ હાઇસ્કુલની છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં નાનીબ્હેન ગજ્જરે અનાથ સ્ત્રીઓને માટે વનિતા વિશ્રામોની સ્થાપના મોટાં મોટાં શહેરોમાં કરી હતી કે જેમાં આવી સ્ત્રીઓ રહે, શીખે અને સમાજ સેવાનું કાંઇ કામ કરે. નાનીબહેનના હાથમાં

તમે યોગ્ય બનો પાત્ર બનો. હૈયું દ્રવી ઊઠ્યું. જીવનમાં ઘણીયે વાર આવું બન્યું છે. માનવ હૃદયનો પ્રેમ અને શ્રદ્ધા સંચયાધાર પામ્યો. હું બેઠો બેઠો વિચારતો હતો કે સાચેજ શું હું એટલાનો અધિકારી છું?

લોકોનાં ટોળેટોળાં આવી જ્યારે પ્રણામ કરી જવા લાગ્યા ત્યારે મારા મોંમાંથી એક શબ્દ પણ નહોતો સરી શકતો, શું બોલવું એજ હું વિચારતો હતો. એ સૌનાં એ પ્રણામ ખરી રીતે પ્રણામ નહિ પણ આશીર્વાદ હતા, એ કહેતા હતા કે આ પ્રણામ નો અધિકારી બનજે-પાત્ર બનજે. અને એથી જ તમને કહ્યું હતું કે બારણાં ઉઘાડી નાંખો. તેઓ જોવા ઇચ્છે છે તેવું કંઈ જો મારામાં હોય તો પછી બારણાં બંધ કરવાનો મને અધિકાર જ નથી.

★

જ્યાં સુધી વહિવટ હતો ત્યાં સુધી આ સંસ્થાઓ ખીલી શકી નહીં પણ ત્યારપછી તેમનો વિકાસ થયો છે. વ. વિ. ની હાઇસ્કુલ સારી રીતે ખીલી છે. આ ઉપરાંત રાજકોટ ગામમાં એક સારી કન્યાઓની હાઇસ્કુલ પણ છે.

અમે છેક પહેલાં શ્રીમતી હીરાલક્ષ્મી શેઠનું ઓળખાણ કર્યું, અને વિકાસગૃહની મુલાકાત લીધી. વિકાસગૃહ એટલે હીરાબહેન, પણ હીરાબહેન એ વિકાસગૃહ કરતાં અધિક છે. એમનામાં પુષ્કળ શક્તિ છે, ઉચ્ચ ભાવના છે. એમને અનુકૂળ વાતાવરણ મળશે તો એમનો વિકાસ નિઃશંક છે. જો મારી ભૂલ થતી ન હોય તો હીરાબહેનને ઉત્તેજિત કરનાર પુષ્પાબ્હેન મહેતા છે. પુષ્પાબહેન આખા સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓમાં અનેકવિધ જાગૃતિ આણી શકે એવી શક્તિશાળી વ્યક્તિ છે. પણ એ હાલમા સૌરાષ્ટ્રના રાજકારણમાં ગુંચવાઈ ગયાં છે, જો કોઈ એમને આ જાળમાંથી બચાવશે તો તે આખા સૌરાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કરવામાં સહાયભૂત બનશે.

એ તો જાણીતી વાત છે કે કાઠીઆવાડમાંથી ઘણી જુવાન સ્ત્રીઓને ગુજરાત તથા સિંધમાં વેચવામાં આવે છે, કારણ કે કાઠીઆવાડમાં ગરીબી છે અને અજ્ઞાન છે, આ મોટા પ્રશ્નનો ઉકેલ સ્ત્રીઓ જ લાવી શકે, પણ આજે આખા સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ત્રી કાર્યકરોની સંખ્યા ઘણી જુજ છે.

અમે બીજી સંસ્થા જોઇ તે સ્ત્રી અશક્તાશ્રમ પ્રેમકુંવરબ્હેન એ એક સંસ્થા છે. એમને લીધે અશક્તાશ્રમ જન્મ પામ્યું છે. પોતાનો ઘરસંસાર ચલાવતાં ચલાવતા એમણે આ સંસ્થા ઊભી કરી છે. એમને કોઈ એક સંસ્થા ચલાવવાનો શોખ નથી, પણ કેવળ કુદરતી રીતે એ દરિદ્રનારાયણની અને પીડીત સ્ત્રીઓની સેવા કર્યાં જાય છે. અને તેમાંથી આ સંસ્થા પેદા થઇ છે. એમનો સેવાભાવ પ્રેરણાત્મક છે. રાજકોટમાં સેંકડો સ્ત્રીઓ છે કે જેમાંથી થોડી કોઇ એમને મદદ કરે તો આ સંસ્થા સારા પાયા પર મૂકી શકાય. પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓ (ગુજરાતી ભાષા બોલનારી સ્ત્રીઓ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ કે ગુજરાતમાં જ્યાં રહેતી હોય તે બધી), જાહેર કામમાં એટલે પ્રજા સેવાના કામમાં મહારાષ્ટ્ર, મલબાર, આંધ્રની સ્ત્રીઓ કરતાં શા માટે પછાત છે તેની તપાસ કરવા માટે એક કમિશન બેસાડવાની જરૂર છે. દોષ કોનો છે, ગુજરાતી પુરૂષોનો, સ્ત્રીઓનો—સ્ત્રીઓનો પોતાનો કે તેમની સાસુઓનો?

તે પછી અમે જોયું વલ્લભ કન્યા વિદ્યાલય અને એ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ સુભદ્રાબેન શ્રોફ અને સુમતિબેન વૈદ્યને મળ્યાં. આપણા દેશમાં કેળવણીને અંગે ઘણા ઘણા અખતરાઓ કરવા પડશે એ હકીકત હું ગુજરાતના કેળવણીકારોના મગજમાં ઠસાવવા ઇચ્છુ છું. કેળવણીના વિષયમાં જર્મની આખા યુરોપમા ઉત્તમોત્તમ દેશ ગણાતો હતો. ૧૯૧૮નું યુદ્ધ પુરૂં થઇ ગયા પછી મારે જર્મનીમાં ઘણા મહિના રહેવાનું થયું હતું અને મેં ત્યાં જોયું કે બર્લીનમાં અનેક સંસ્થાઓ હતી તેમાં અમુક અમુક પ્રકારના શિક્ષણ પ્રયોગો થઇ રહ્યા હતા, દરેક વ્યક્તિની અમુક વિશિષ્ટતા. જો જર્મનીમા આવા પ્રયોગો કરવા પડતા હોય તો હિંદ જેવો દેશ કે જ્યાં હજી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીમાં આપણે આંધળા માણસની પેઠે આપણો માર્ગ ફંફોસી રહ્યા છીએ ત્યાં અનેક ગણા વધારે પ્રયોગો કરરવાની આવશ્યકતા છે. જે શિક્ષણ શહેરની કન્યાઓને આપવામાં આવે છે તેવું જ ગામ કન્યાઓને પણ અપાય છે, અને તે શિક્ષણ ગામ કન્યાઓને ઉપયોગી નીવડતું નથી એવી જબરી ફરિયાદ છે. આપણા દેશમાં હજી કન્યાઓ બહુ વહેલી વયે પરણે છે તે લક્ષમાં રાખીને (૧) અમુક વિષયો પ્રાથમિક કેળવણીમાં દાખલ કરવા જ પડશે, અને (૨) અમુક વિષયો પ્રૌઢ શિક્ષણ દ્વારા દરેક કન્યાને મળે એવી કોઇ જાતની તજવીજ કરવી પડશે. વલ્લભ વિદ્યાલય એ એક પ્રયોગ છે અને એ કેટલે અંશે સફળ થાય છે તે જોવાનું રહ્યું.

ગ્રામ સુધારણા

ઘણાં વર્ષો પહેલાં ગ્રામ સુધારણા કરવાના હેતુથી અમરેલીના એક વેપારી ભાઈ રામજીભાઇ હંસરાજે વેપાર ધંધો છોડયો અને અમરેલીની પાસેના એક (જેસંગપરા) પરામાં મોટું ખાદી કાર્યાલય અને રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢી—ગાંધીજીએ જે રચનાત્મક કામ સુચવ્યું છે તેનો અનેકવિધ અમલ આ ગામડામાં કરવો એવો એમનો ઉદ્દેશ હતો. રાજકિય લડતોમાં પ્રજા ઉત્સાહના ભરતીઓટ આવે છે અને કાર્યક્રમો બદલાય છે. તેવા કોઇ કારણને અંગે વર્ષો સુધીના પ્રયોગ પછી આ પ્રયોગ બંધ પડયો. વર્ષો પછી, ૧૯૩૨.૩૩ ની રાજકીય લડતના અંત પછી બીજા એક રાષ્ટ્રીય કાર્યકર વીરચંદ પાનાચંદ શાહે સમઢીઆળા નામના ગામડામાં થાણું નાખ્યું. આ સમઢીઆળા રાજકોટથી પૂર્વ અને થોડું દક્ષિણ દિશામાં ૨૮ માઇલ દૂર છે. અને ત્યાં એક મંડળ સ્થાપીને દવાખાનું, કન્યાશાળા હરિજનશાળા, રાત્રિશાળા, વ્યાયામશાળા, વાંચનાલય, તથા પુસ્તકાલય, વગેરેનું કામ શરૂ કરી દીધું. આજે તેને પંદર વર્ષ પુરાં થઇ ગયાં છે. કાઠિયાવાડની પ્રજા હજી ગુજરાત કરતાં કેળવણીમાં પછાત અને ગરીબ છે તે છતાં શક્તિશાળી છે. મારા પર એક એવી છાપ પડી કે કાઠિયાવાડની પ્રજામાં પોતાના દેશ માટે સારૂં મમત્વ છે, અને પોતાના દેશની ઉન્નતિ માટે કાંઇક કરી છુટવાની ઉચ્ચ ભાવના હોય છે. આ મારી માન્યતા સાચી છે કે નહીં તે હું કહી શકું નહીં, હું એવું ચોક્કસ માનું છું. અમે આ સંસ્થાની "ઉડતી" મુલાકાત લીધી, ત્યાંની બધી પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી મેળવી. સંસ્થાઓ જોઇ અને વીરચંદ ભાઈ સાથે વાતો કરી. આવી ઉડતી મુલાકાત પછી કોઇ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય તો આપી શકાય જ નહીં, પણ મારી અનુભવી આંખે એક ચીજ તો જોઇ લીધી કે વીરચંદભાઈને જોઇએ તેવો સાથ મળતો નથી. અને સમઢીઆળા જેવું નામ હવે વીરનગર પાડયું છે તેમાં કાર્યકરોનું એવું જૂથ નથી કે જેવું આપણે આશ્રમોમાં જોઇએ છીએ. એક સંસ્થાના સ્થાપક બારે માસ આશ્રમમાં રહે તેમાં લાભ છે, અને અલાભ પણ છે. લાભ તો દેખીતા છે, કારણ કે સંસ્થાને જ્યારે જ્યારે મુશ્કેલી નડે છે ત્યારે સંસ્થાપક તેનો નિકાલ તરત કરી શકે છે; પણ અલાભ જણાઇ આવે છે એવું હું કહેવાને જરાય તૈયાર નથી; કારણ કે હું જાણતો નથી. છતાં એવું બનવાનો ભય રહે છે કે બીજી વ્યક્તિઓને માથે જવાબદારી ઓછી પડતી હોવાને લીધે તેમનો વિકાસ, તેમનો સહકાર પૂરો ખીલતો નથી. હવે એક બીજી વાત કે જેમાં મારો અભિપ્રાય ખરો ન પણ હોય. વીરચંદભાઇનો આગ્રહ છે કે જે જાતની વૈદકીય મદદ, સારવાર, મોટાં ઓપરેશનો સાથે, રાજકોટ કે અમદાવાદમાં મળી શકે તેવું એક કેન્દ્ર શા માટે ગામડાંઓની વચ્ચોવચ્ચ ન હોય? તથા સમઢીઆળામાં મોટું રૂગ્ણાલય કાઢયું છે. રૂગ્ણાલય માટે જે ઘણો ભારે ખર્ચ કરવો પડે તેનો બોજો સરકારે જ સહન કરવાનો હોય. હું બહુ સ્પષ્ટ રીતે માનું છું કે આવું દવાખાનું સમઢીઆળામાં કાઢ-વાનું હોય નહીં. ત્યાં જે, દાકતરો અને નર્સો આવશે તેમને કદી લાંબા વખત સુધી સંતોષ રહે-વાનો નથી અને મને લાગે છે કે તેમનું જ્ઞાન પણ કટાઇ જશે.

વિશેષમાં હું માનું છું કે કાઠીઆવાડની સ્ત્રી-ઓમાં જૂના અને કઢંગા રીતરિવાજ, વહેમ, અજ્ઞાન ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે, અને જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ માટે ખૂબ સુધારકામ નહીં થાય ત્યાંસુધી વાતાવરણ સુધરવાનું નથી. તે માટે હું કોઈ ટૂંકો માર્ગ જોતો નથી, જે કામ કસ્તુરબા ફંડે કરવું જોઇએ તેવું કામ, અને એક બહુ સાદી ગ્રામ કન્યાઓ માટેની બોર્ડીંગ સ્કુલ કાઢવામાં આવે તો તેનું પરિણામ ૧૦–૧૫ વર્ષ પછી જોવામાં આવશે. આ તો મારી સુચના છે, મારો અભિપ્રાય.

વીરચંદભાઇ શાહ ધારાસભાનો મોહ છોડીને ગામડાની પ્રવૃત્તિઓમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે તો બહુ સારૂં—આ ધારાસભા અને સત્તાનો લોભ–લોભ એટલે જે સત્તાથી પોતાનું કામ વધારે દીપી નીકળે,

વધારે સફળ થાય તેવી આશા, એ મોહ તજવાની જરૂર છે—ગ્રામસુધારણાનું કામ સારૂં હશે તો બધા પ્રધાનો દોડતા દોડતા સમઢીઆળા જશે અને આખા પ્રાંતમાં એવું કામ ફેલાવશે.

છેવટે મેં કાઠીઆવાડની રેડક્રોસ સોસાયટી તરફથી સ્ત્રીઓ તથા બાળકો માટે ચાલતું કેન્દ્ર જોયું. ત્યાં વિદ્યાબહેન નામનાં એક સારા કુટુંબનાં સરકારી બહેન કામ કરતાં હતા. આ કેન્દ્ર ગોરા અમલદારોની મદદથી ચાલતું હશે તેથી રાજકોટનાં આગેવાન સ્ત્રીપુરૂષો તેમાં રસ લેતાં નહી હોય આજે પણ રાજકોટના સ્ત્રીપુરૂષ નાગરિકોની તેના તરફ ઓછી કૃપાદષ્ટિ છે, પણ હવે તો રેડક્રોસ સોસાયટી આપણી છે અને સ્ત્રી અને છોકરાં જે બીચારાં લાભ મેળવે છે તે તો આપણાં જ છે. આ હકીકત તરફ હું રાજકોટનાં સેવાભાવી કાર્યકરોનું ખાસ લક્ષ દોરૂં છું.

હજી રામકૃષ્ણ આશ્રમ. અનાથાલય, રાષ્ટ્રીય શાળા, કૈવલ્યધામ વગેરે સંસ્થાઓ વિશે મારે થોડી રચનાત્મક ચર્ચા કરવાની છે, પણ આ લેખ લાંબો થઈ ગયો છે તેથી પુરો કરી દઉ છુ.

પાને પાને મૂકી જાશે—

પાંજરા પોળને દ્વારે ઘાસના ગંજ પાથર્યા
અને પેલા દયાહીન, પશુને નિત્ય મારતા
કસાઈની કનેથી તેં પૈસાને વેરતા રહી
બચાવ્યાં પ્રાણીઓ કેરાં ઘણાને જીવ યાચતાં.
ચબૂતરા પે કણ વેરતા રહી
આશિષ પંખી ગણુની લહીને
જમા કીધી તેં તુજ પુણ્યચોપડે

ગરીબને દ્વાર ભૂખે રીબાતાં
અનેક એ કોમળ બાળ-ફૂલને
દેવા મુખે મેં બટકુક રોટલો
માગ્યો;—દઈ આશિષ એ તને રહે
જે કૃષ્ટદેહી કંઈ થીગડાં જડયાં
વસ્ત્રો વડે અંગ બધાંય ઢાંકવા
મથી રહે વ્યર્થ — અકિંચનો બધાં,
એ માનવી મંડળ કાજ મેં તો
માગ્યાં હતાં વસ્ત્ર શરીર વિંટવા.

પશુ અને પંખી તણાં જ પોષણે
મચ્યા રહેતા તુજ ચિત્ત પાસે
ગરીબ એ માનવીની વતી મેં
લઘુક આ માગણી મૂકી જ્યારે
ભાઈ અરે! તું કયમ ધૂંધવાયો?
પશુપંખી તણે દુઃખે દુઃખ તું દિલમાં લહે
માનવી દુઃખ હું ગાવા આવું ત્યાં કેમ ફેરવી
મુખ તું આમ તારું આ, ધુત્કારી કાઢતો મને?
'દયાસાગર'ની પાસે, માગું છું માત્ર બિંદુ ત્યાં
ઘૂઘવી કેમ આ ઊઠે ક્રોધમાં વારિધિ અહો?!
અહિંસાને દયા કેરી વાતોમાં રાચતા તને
કલ્પ્યો ન્હોતો કદી મેં તો
મનુબાળ પ્રતિ આવી ઉપેક્ષા કારમી ભર્યો.
પુણ્યને ચોપડે તારે લખાઈ લાખ હોય છો
આશિષો, કિંતુ નિશ્વાસો કારમમૂઢ દિલના
પાને પાને મૂકી જાશે પ્રશ્ન માનવકુળને:
'શું માનવી માનવને ભૂલી ગયો?'

લલિત ભટ્ટ

અસ્તાચળ પાછળ અંધારા પડછાયા [૨]

ચંદ્રભાઇ ભટ્ટ

હિંદનો સૂરજ તો અસ્તાચળ પાછળ ક્યારનો આથમી ગયો હતો. એ મહાનદેશ ગાઢ અંધારામાં ગરકાવ થયો હતો. એ અંધારામાં યે જાગી ઊઠતો, પણ તે કોઈ અચાનક આવી ચડેલા ભયાનક સ્વપ્નથી ચોંકી ઊઠીને. એની અફાટ કાયા પર કોઇ કોઈવાર પ્રકાશ દેખાઈ પડતો પણ તે તો એની જનેતાને સતી બનાવીને ભૂતકાળના ભૂવાઓ જીવતી સળગાવતા હતા તેની ચિતાનો જ હતો.

ત્યારે એના હિંદ સાગરનાં પાણી પર અંધારામાં ઓથાર જેવું એક જહાજ લંગરાતું હતું. એમાંથી યંત્રાયુધવાળો એક અંગ્રેજ ડાકુ ઉતરતો હતો.

અને એ ડાકુ પોતાની જાત સાથે વાત કરતો પોતાની લાલસાને સમજાવતો હતો.

"એ જાગશે જ નહિ એમ લાગે છે. કેવાં મનરંજન એનાં રૂપ છે! કેવી લીલીલચક એની વાડીઓ છે! કેવાં મનમોહક એનાં આંગણાં છે! ભંડારિયામાં ધનદોલતના કેવા ઢગલા ભર્યા છે! એનાં સ્મારકો તો તપોવનોનાં, ચૈત્યોનાં, અને સ્તુપોનાં, તથા પેલા અશોકે ઉચ્ચારેલી ન્યાય સમતાના રત્નજડિત સ્તંભોનાં છે."

"પણ એણે સૈકાઓની સોડ તાણી છે...એમાંનું કોઈ પણ જાગવાનું નથી હો!" એમ બોલતો પેલો ડાકુનો પડછાયો ઓથાર જેવો બનીને હિંદભોમ પર ચંપાતો ચાલતો હતો.

અને આ ઉપખંડની દિવાલો પર ટકોરા મારતા યુરોપના સાહસિક ચાંચિયાઓ ઉદ્યોગવાદના આરંભનો આદેશ લઇને હિંદી કિનારાઓ પર કોઠીઓ બાંધીને પડયા હતા અને ઈસ્ટ ઇન્ડીયાની કંપનીનું પાટીયું લટકાવીને, ધાડ, ખૂન અને લુંટ જેવો વેપાર માંડી ચૂક્યા હતા.

એમનો એક આગેવાન ઇંગ્લેંડમાં ૧૭૨૫ ની સાલના સપ્ટેંબરના ૨૯ મા દિવસે જન્મીને, માનચેસ્ટરના એક ઘરમાં મોટો થઇને સત્તરવરસની જ ઉંમરમાં સાહસિકો અને ગુનેગારોની ટોળીમાં નામચીન બનીને હિંદને કિનારે ઉતરતો હતો. એનું નામ રોબર્ટ ક્લાઇવ હતું.

પછી એ અંગ્રેજી ચાંચીયા વેપારીઓની બખોલો જેવી કોઠીઓમાં ગોઠવાયો. મદ્રાસની અંગ્રેજી કોઠીમાં દિવસે લુંટ જેવા વેપાર ધીખતા તેમાં એ કારકુન હતો. પછી મદ્રાસની કોઠીની રાત નિશાચરોના અત્યાચારો અને નશાના નાટારંભથી ખદબદી ઉઠતી.

એક દિવસે મદ્રાસની અંગ્રેજી કોઠી પર ફ્રેંચ કોઠીનો હલ્લો આવ્યો અને અંગ્રેજો નાઠા. સૌની આગળ એય નાસતો હતો. એણે એક હિંદી નોકરનો ડગલો ઓઢી લીધો હતો, બનાવટી કાળી દાઢી અને વાળ લગાવ્યા હતા તથા માથા પર મદ્રાસી પાઘડી ગોઠવી હતી.

× × ×

આજે એ વાતને થોડાંક વરસો વહી ગયાં હતાં. હવે એ હિંદદેશ પર પાવરધો થઇને ફરતો હતો. એની કંપનીએ એને ગમે તે કામ ગમે તે રીતે, ગમે ત્યારે અને ગમે તે કરવાના પરવાના દીધા હતા. આ બધી સ્વૈરતામાં એને વિહાર કરવાની છૂટ હતી.

અને કેવો આદેશ હતો! અહીં તો સોનાના ઢગલા હતા, મસાલાના ઢગલા હતા, ગુલામ નોકરોના સમુદાયો હતા. કોઈ કાયદો નહોતો કોઈ કાનુન નહોતો સંપત્તિ લુંટવાના પ્રદેશો પર એની બંધી નજર નિશાન માંડતી હતી. અહીં રાજાઓ હતા અને નવાબો હતા. પણ એ બધા તો ચકચૂર હતા.

એને સમજાઈ ગયું. છળકપટ એનો જીવનમંત્ર બન્યો. "હુંય અંગ્રેજી નવાબ છું" એમ બોલતો એ આજે એક રાજાને તો કાલે બીજા નવાબને કુરનીશ બજાવવા માંડયો.

છળ અને કપટના કદમ પરની અનેક ચાલચલગતનો એ હવે હુશિયાર લડવૈયો બની ચૂક્યો હતો. હવે એનો મુકામ કલકતાની અંગ્રેજી કોઠીમાં હતો. એ કોઠીમાંથી એણે મુર્શિદાબાદમાં રહેતા નવાબના મહાલયોમાં પોતાના મિત્રો શોધી કાઢયા હતા. એણે

એક અમીચંદને પોતાની વાત સોપાવી હતી. છળ અને કપટના ખેપીયા બનેલા એ બંન્ને મિત્રો મુર્શિદાબાદની નવાબીને તારાજ કરવાની કારવાહી રચતા હતા.

"છેવટે એ જાગ્યો છે" એકવાર અમીચંદે કલાઇવને કહ્યું.

"કેમ ન જાગે, જાફરને જ એમાં છેવટનો નફો તો છે ને...નફામાં આવડી મોટી નવાબશાહી...બસ એકજ નફામાં બંગાળની નવાબી !"

"હારતો, અમીચંદ ખડખડાટ હસ્યો, અને આપ સાહેબને...!"

"અને આપ નામદારને .?" કલાઇવે સામો મુજરો કર્યો અને બંન્નેએ ટેબલ પરથી પીણાની પ્યાલીઓ ઉપાડી એકબીજાના અનુરાગને ચૂસતા હોય તેમ હોઠે અડાડી.

"અને મેં વાત કરી નાખી...સિરાજના શુરાતનને જગાડીને એ વાત કરવા જાઉં છું ત્યાં તો બરાબર સિરાજે તમે...આપે કહ્યુ હતું તેમજ આંખ લાલ કરીને કહ્યુ કે..."

"શું?" કલાઇવે રસનો એક મોટો ઘૂંટડો ગળે ઉતાર્યો.

"કે અગ્નિઝાળ જેવી કેશવાળી ઉરાડતા, એ અફગાનો દિલ્હી પર ચઢતાં બંગાળની ધરતી પર વાંકી નજર કરવાના હોય તો..."

"કરવાના જ છે નવાબજાદા !" એમ મેં વચમાં કહ્યું અમીચંદ બોલ્યો અને ઉમેર્યું, "પણ ત્યાં તો ઉગ્ર મુદ્રાવાળા સિરાજે સમશેર પર હાથ ધર્યો અને બૂમ પાડી, "તો સિરાજની સમશેર..."

"પછી ?" કલાઇવને રસ પડયો.

"પછી મેં મુખ મલકાવીને કહ્યું, પણ, આપની સમશેરનો યશ સ્થાપનારા ઘણા છે...આપણે આપણું એક લશ્કર આપણી સરહદ પર ગોઠવવું જોઇએ."

"પછી !"

"પછી એને આપસાહેબ યાદ આવ્યા. એણે કહ્યું કે, પણ આપણી પીડમાં અંગ્રેજો...!"

અને હું જોરથી હસી ઉઠયો અને મેં મુજરો કરીને ઉમેર્યું", "કલાઇવ જે યુદ્ધની અનેક કરામતો જાણે છે તે તો અફઘાનોને રોકવા આપણા લશ્કરની નોકરી સ્વીકારીને જવા તૈયાર છે...મેં ગોઠવ્યું છે... અફઘાનો રોકાય અને અંગ્રેજી કાવતરાંની પીડ પણ બંધાય...પણ એનો પગાર જરાક વધારે છે."

"ડીઅર, ડીઅર !" કલાઇવે અમીચંદ પર પ્રેમનો આલાપ વરસાવ્યો.

"શો પગાર !" અમીચંદે આગળ ચલાવ્યું. "સિરાજે પૂછ્યું શો પગાર !"

"અને !"

"મેં કહ્યુ મહિનાના એક લાખ"

"પછી !"

"અને નવાબે બૂમ પાડી, આપણા સવાલાખ,"

"તારો ભાગ પણ વધી ગયો અમીચંદ" બોલતો કલાઇવ અમીચંદ પર તાકી રહ્યો, "પણ વાતનો બીજો ભાગ !"

"બાકી નથી રાખ્યો" અમીચંદે વાત આગળ ચલાવી,

"મેં નવાબને કહ્યું કે, પણ કલાઇવ અને વોટસનને આપ નવાબજાદા પાસે એક અરજ ગુજારી છે, એમ કે દરમ્યાનમાં વોટસન અને આપણું જહાજી લશ્કર હુગલી પર ચઢે. આપની સરકારનો જ ઝંડો ચંદ્રનગર પર ઉડતો જોવા એ બંન્ને અંગ્રેજો તલસે છે..."

"પછી !" કલાઇવ શ્વાસ થંભાવી રહ્યો.

"એ નકામા તલસે છે" નવાબે કહ્યું. અને મેં તરત જ જવા દીધો. "પણ એમાં આપણને તો ચંદ્રનગર મળશે ને ! અને ગુમાવવાનું શું છે...લડશે તો અંગ્રેજો...આપણે તો જહાજ આપવાનાં છે અને થોડુંક લશ્કર...આપણે ગુમાવવાનું છે શું ?"

"કેમ ?" સિરાજે ચિંતાથી કહ્યું..."આપણે

અંગ્રેજો સામે ફેંચ ઝુમાવનારને...જ્યારે અંગ્રેજો આડા ફાટે ત્યારે...!"

અને મેં ખડખડાટ હસીને કહ્યું, "વજુદ નથી... વજુદ નથી. આપ શાહે આલમ સામે અંગ્રેજો કદિ થવાના નથી...એવો તો હવે એ વિચાર સરખો કરતા નથી આપણી અને એમની મૈત્રી હવે તો..." બોલતા મારા તરફ એની વિશાળ નજર સંકોચતા સિરાજે મને પૂછ્યું "તમારી ખાત્રી છે ?"

"અને મેં ભગવાનની સાક્ષીએ હા, પાડી" અમીચંદે પૂરું કર્યું.

"એટલે ?" કલાઇવ અધીરો થયો.

"આપણી યોજના જીવતી થઇને હવે ચાલવા માંડી છે. જનરલ રોબર્ટ કલાઇવ અફઘાનના પડછાયા પર યુદ્ધ ચલાવવા બંગાળની દિલ્હીના રસ્તાઓની હદ પર પહોંચી જશે અને ત્યાં રવાના થએલાં લશ્કરની સરદારી કરશે એવું હવામાન ચાલુ રહેશે. અને દરમ્યાન કલાઇવ તો મહિનાના લાખ લેખે લાખોનો પગાર અમાઉથી લઇને હુગલીમાં લાંગરેલાં નવાબનાં જહાજો અને લશ્કર લઇને વોટસનની સરદારી નીચે ચંદ્રનગર પર ચઢશે. અને ચંદ્રનગર પડશે અને પછી નવાબને એટલી જ ખબર પડશે કે કલાઇવે માત્ર કાવતરું જ કર્યું હતું'

"પણ નંદકુમારનાં દામ !" કલાઇવે પૂછ્યું.

"ચૂકવાઇ ગયાં છે. નવાબને આ કારવાહીની ખબર પડતાં જ એ નવાં જહાજો લઇને ચંદ્રનગર પર ચઢવા દિલીપ રોયને જ મોકલશે. કારણકે જહાજો લઇને નીકળે એવો એકલો જ એ જ બાકી છે...પણ આપણે એને બાકી નથી રાખ્યો."

"ડારલીંગ !" કલાઇવે બૂમ પાડી.

"એનાં દામ પણ ચૂકવાઇ ગયાં છે. દિલીપરોય એનાં બધાં જહાજો લઇને હુગલીના હાકેમ નંદકુમારનો મહેમાન બનીને પડયો રહેશે."

"અને ચંદ્રનગર પર અંગ્રેજી વાવટો ચઢયો હશે. અને અંગ્રેજી કાફલો વધી ગયો હશે. અંગ્રેજી હકુમત નીચે નવાબના લશ્કરનો એક ભાગ આવી ગયો હશે..." કલાઇવ વ્યૂહ વિચારી રહ્યો.

"અને ક્રોધથી રાતો પીળો બનેલો સિરાજ ધૂંધવાતો અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કરવા બાકીનું બધું લશ્કર લઇને ચઢતો હશે." અમીચંદે ઉમેર્યું.

"પણ એના બાકીના વિશાળ લશ્કરમાંય આપણી કતાર...એનાજ લશ્કરની આપણી કતાર તો યોજના પ્રમાણે..."

'તેના દામ પણ ચુકવાઇ ગયા છે. એ મોટી કતારનો સરદાર જરૂર એ કતારોનો ધસારો લઇને આપણને જેટલો જલદી આવી મળશે એટલા જ જલદી એનાં દામ ચુકવાશે...એના કપાળમાં કલાઇવને હાથે તાજપોષીનું તિલક થશે ને!" અમીચંદે જીવતી જાગતી યોજના કહી બતાવી.

× × ×

અને ક્રોધથી તપેલા સિરાજે રોય દિલીપ પર બીજું અને ત્રીજું ફરમાન મોકલ્યું, "તમે પણ પ્લાસી ગામ પાસે તાબડતોબ આવી પહોંચો—હું જાતે ત્યાં આવી પહોંચું છું. તમામ લશ્કર લઇને જરૂર ત્યાં આવી મળે છે. મારે અંગ્રેજ શયતાનોને ત્યાં શિક્ષા કરવી છે."

અને ત્યારે પ્લાસી પાસે ખેલાવાના સંગ્રામના નાટારંભના તાણાવાણા તાણતો કલાઇવ પ્લાસી તરફના રસ્તે છાવણી નાખીને પડયો હતો અને અમીચંદ સાથે હિસાબ ગોઠવતો હતો.

"પણ અમે તો કંપની છીએ."

"પણ કંપની વતી તમે અને હું..."

"તમે કોના વતી ?" કલાઇવ ખંધું હસ્યો.

અને મા–બોલની માટી ખોત્તરતો પિશાચ હસી બોલ્યો, "પેલો આરમેનીયન વેપારી પણ આવી પહોંચ્યો છે, સામાન લઇને."

"કોણ? પેટ્રાસ !"

"હા !"

" આપણે અમારી કાર્યવાહી કમિટિના સભાસદ કેફ્ટસનને પણ આપણી તમામ કારવાહીમાં • ઉમેરવો જોઈશે. એ કંઈપણ કરી શકે તેવો છે...આપણે કટોકટી પર ટપી જવા ધાતકી પણ થવું જોઈશે."

' તેની. આપણે ક્યાં કમી રાખી છે ?"

"પણ એવી રીતભાતનો ઉસ્તાદ તો જોઈએ ને, તે કેફ્રસ્ટન છે."

અને કેફ્રસ્ટનને બોલાવવામાં આવ્યો. પછી કારવાહી શરૂ થઈ. તેમાં જાફરનો આવેલો કાગળ વંચાયો.

" પ્લાસીમાં સિરાજના નાશની બધી તૈયારી મેં કરી નાંખી છે. હું પંદર હજારનું લશ્કર લઈને તમને ત્યાં મળી જઈશ. તે સાથે જ સિરાજના બધા ફ્રેંચ નિષ્ણાતોને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા હશે બંગાળના બધા હક્ક તમને હું સ્વાધીન કરીશ. તમારા લશ્કર અને અમલદારોને નજરાણા વહેંચાશે અને કલકત્તાની તમારી કાઉન્સીલના દરેક સભ્યને ધનના ભંડાર એનાયત કરવામાં આવશે "

પછી આ કારવાહી પૂરી થઈ. પછી કલાઈવ ઉતાવળો વોટસનના ઉતારામાં ચાલ્યો ગયો. એની આંખ સામે સિરાજની ગાદી ઉપર બેસનારો જાફર દેખાતો હતો. જાણે એ આવતી કાલના ધ્યાનદોમાં વિહરતો જાફરને કહેતો હતો, " પછી તું, જાફર... અમારા દામ ચુકવીને અમારા પટમાં લેટતો કેવો કંગાળ થયો હોઈશ...પછી આખો બંગાળ બિહાર અને ઓરિસ્સા કેવા અમારી કંપનીના ચોપડામાં નફા ખાતે જમા થઈ ગયા હશે...અને પછી કલકત્તા અને મુર્શિદાબાદનો મુજરો લેતા અમે અંગ્રેજ નવાબો આખા હિંદ નહિ, આખા એશિયાપર અમારી કેવી આણ વરતાવતા હોઈશું !"

એને ઉંબરામાં ઊભેલા વોટસને રોબર્ટના હાથ હલાવીને આવકાર્યો. બંને બેપીયા અંદરના ઓરડામાં મસલત કરવા બેઠા.

પછી કલાઈવે નવી વાત રજુ કરી, " આપણે અમીચંદનું કાસળ જ કાઢી નાંખીએ. સિરાજ પડયા પછી એ નીચ આપણને કશા કામનો નથી, અને એ દેશદ્રોહીને આવડી મોટી રકમ ન આપીએ તો ય શું ?" વોટસનને એ વાત ગમી ગઈ. પછી કાવતરાખોરોના અંદર અંદરના કરારના બે કાગળ તૈયાર થયા. એકમાં અમીચંદને આપવાની જંગી રકમનો ઉલ્લેખ થયો પણ બીજામાંથી તે કાઢી નાખવામાં આવ્યો.

× × ×

ત્યારે સિરાજના રાજમહાલયોમાં મુર્શિદાબાદમાં પણ કાવતરાંની કારવાહી શરૂ થઈ ગઈ હતી.

સિરાજના એક વિશાળ દિવાનખાનામાં સિરાજનો કાકો અને સેનાપતિ જાફર પ્લાસી આગળ ગોઠવવાના લશ્કરી વ્યુહની વાત કરતા બેઠા હતા. ત્યારે સિરાજે જાફર પર વિશાળ આંખ ઠેરવતા કહ્યું, " એકલા તમે...તમે જ."

" હું, શું ?" જાફર ચોંકી ઉઠયો.

" મને દગો ન દો, તો અંગ્રેજી બખ'રાને હું ચપટીમાં ચોળી નાખું." સિરાજે આંખમાથી વહેતી આશંકાવાળી નજર નાખી.

અને સિરાજના માથા પરથી પગના તળીયા પર વિહ્વળ નજરને સંકેલતા જાફરે મેજ પર પડેલા કુરાનને ઉંચકી લઈને શપથ લીધા.

" માફ કરો મિરજાફર, એ તો મારા દિલની દહેશત...પણ દિલીપ રોય તો ત્યાંજ દટાયો રહ્યો છે ને ?"

" આવી પહોંચતો હશે, અને હું મારા પંદર હજાર લઈને પ્લાસી પાસે મુકામ નાખવા ઉપડી જાઉં." અને બીજા દિવસની વહેલી સવારે જાફરે પોતાની ટુકડીઓને પ્લાસી તરફ આગળ વધવાના હુકમ આપી દીધા.

×

અને ૧૭૫૭ ના જૂનની એક ઊગતી ઉષામાં પ્લાસીનું યુદ્ધ શરૂ થયું અને પુરું થયું. હિંદની સદી

ગએલી સમાજ ઘટનાની રાજવ્યવસ્થા પ્લાસી મામના પાદર આગળના એક આંબાવાડીયા આગળ ક્ષય બનીને પડી. એને પાડતાં સાત ગોરાઓ અને સોળ દેશી સૈનિકો મરાયા હતા. બધું થોડાજ કલાકોમાં બન્યું.

અને જૂની સમાજઘટનાનો ઘાત કરવા તથા પોતાને ત્યાં આવેલા યંત્રયુગનો ઝંડો ધરીને આખાય દેશપર શોષણનું કારસ્તાન લઈને આવેલા કલાઈવે જાફરને આંબાનાં તોરણ નીચે આવકાર્યો અંગ્રેજી તોપોએ આ મરતી સમાજઘટનાનાં જંતુનું બહુમાન કર્યું અને અંગ્રેજી સંત્રીઓએ તેને સલામી આપી.

ત્યારે થોડાક અંગરક્ષકો લઈને સિરાજ મુર્શિદાબાદ તરફ ભાગ્યો. મુર્શિદાબાદના રાજમહાલયમાં ઊંઘતી બેગમ લુતફન્નિસાને એણે ઢંઢોળી. બંને રાજદંપતીએ ગરીબનો પોશાક પહેરી લીધો.

પછી રાજમહાલયની પાછલી બારી ઉઘડી. બારીમાંથી પેલા બે ગરીબજનો કિનારા તરફ ચાલી નીકળ્યાં, અને તૈયાર રખાયલી એક હોડીમાં બેઠાં.

કિનારાનાં પાણી પર સરતી હોડીમાંથી બંનેએ મુર્શિદાબાદના કાંગરાઓપર સજળનજરથી દુવા દીધી, "અલ્લા બેલી."

પણ આ દુવાને પાછી ઠેલતું હોય તેવું મુર્શિદાબાદ એના પાયામાંથી હચમચી ઉઠયું' મુર્શિદાબાદ પર અંગ્રેજી ડાકુઓ અને દેશી જાફરની આણ વરતી મુર્શિદાબાદના રાજમહાલયમાં જાફરે લોહી છાંટયું.

ચાર દિવસ પછી સિરાજને સાંકળે બાંધીને લાવવામાં આવ્યો, અને નગરમાં ફેરવવામાં આવ્યો. પછી એ મધરાતે રાજમહાલયમાં કેદ થએલા સિરાજના ખંડનું પાછલું બારણું ઉઘડયું અને બે મારાઓ અંદર દાખલ થયા.

"આવ્યા તમે..." બોલતો સિરાજ મરણતોલ ઢળી પડયો.

અને મુર્શિદાબાદ પર નવા નવાબની સ્વારી નીકળી. નવાબને ગાદી પર બેસાડનાર પેલો અંગ્રેજી ખવાસ કલાઈવ ગોરો નિઝામ બનીને હાથી પર ઝુલતો હતો. એને રક્ષવા એની સ્વારી બનેલા બસો ગોરા અને ત્રણસો દેશી અંગરક્ષકો વિંટાળાયા હતા.

એમ હિંદ દેશપર જૂની ઘટના અત્યાચાર ઝીલતી અંગ્રેજી કમઠાણના થંભ પોતાના અંગેઅંગ પર ઠોકાતા સાંભળતી હતી. અને અંગ્રેજી મૂડીના કમઠાણને હિંદની ધરતી પર ઠોકતો કલાઈવ એના ઐશ્વર્યથી ઉભરાતા આવાસમાં બગાસું લેતો સોનેરી પીણાના ચળકાટમાં દેખી રહેતો દિવાસ્વપ્ન દેખતો હતો.

"રોબર્ટ–એમી એન્ડ–કલાઇવ કંપનીનો હું ભાગીદાર આજે મારા ઇંગ્લેંડમાં હોત તો...હું કહેત કે, મેં તમારે માટે એક મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે."

અને પછી પીણાની લહેરમાં ઈંગ્લેંડનો આખો શાસક સમાજ એની ખોપરીમાં હિલોળા લઈ રહ્યો. અંગ્રેજી સુંદરીઓ આ "ડારલીંગ" પર મધુરાં હાસ્ય ફેંકતી એને દેખાઈ. વોશીંગટન અને ડેવીડ એનાં રેખાચિત્રો દોરવા પડાપડી કરતા હોય એવું એને ભાન થયું.

"ત્યારે પેલો શું કરે છે!" એણે દિવાસ્વપ્નમાં એક જોનસન નામનો ખૂની દેખ્યો. આખા ઇંગ્લેંડમાં એ એકલો ધૂની એના પોતાના ચહેરાપર ઉગરેખા લાવીને એણે લખવા માંડેલી ડીકશનેરીમાં એક નવો શબ્દ લખતો હતો, એ શબ્દનું નામ 'શાહીવાદ' હતું.

"પણ એલા, એ, હું આવું છું" એમ બૂમ પાડવાનું એને મન થયું. એણે આખો હિંદ જીત્યો હતો. જાણે પોતે મોટા રોમન વિજેતા જેવો ગુલામોની લંગારો લઈને. ઝવેરાતના ઢગલા લઈને, ધનદોલતનાં જહાજો ભરીને, અંગ્રેજી કિનારે ઉતરતો હતો એવું એને દેખાયું.

★

પૂર્વ-દેશની એક વાર્તા

ઈવાન ટર્ગેનેવ

અનુ. શિવશંકર પ્રા. શુક્લ.

બગદાદમાં આફતાબે જહાં જાફરને કોણ નથી ઓળખતું ?

ઘણાં વર્ષો પર જાફર જ્યારે જુવાનીમાં હતો તે વખતે એક દિવસ બગદાદની બાગોળે એ ફરતો હતો તેવામાં એણે એકાએક એક બોખરો અવાજ સાંભળ્યો—કોઇ જોરથી મદદની બૂમો પાડી રહ્યું હતું—

જાફરના મિત્રો એની સદ્બુદ્ધિ ને ચોક્કસ નિર્ણયશક્તિને ઓળખતા હતા; અને એનું હૃદય પણ દ્રવી જાય એવું હતું. વળી એને પોતાના શારીરિક બળમાં યે વિશ્વાસ હતો.

તેથી જે દિશામાંથી ચીસ સંભળાઇ રહી હતી તે તરફ એ દોડ્યો અને એક દૂબળા માણસને શહેરના કોટની દીવાલ સાથે ભીંચડી લૂંટી રહેલા બે ગોઠ્યા એણે જોયા.

જાફરે તુરત જ પોતાની તલવાર ખેંચી અને લૂંટારાઓ પર ઉમાભી—એકને પૂરો કર્યો તેવામા બીજો છૂ થઇ ગયો

પેલો ડોસો છૂટતાં જ પોતાના મુક્તિદાતાના પગમાં ઢળી પડ્યો અને એના ઝભ્ભાના છેડાને પકડી બોલી ઊઠ્યો. "બહાદુર નવજુવાન, તારી બહાદુરીનો બદલો મળશે. મારા દેખાવ પરથી તો હું દુઃખી ભીખારી હોઉં એમ તને લાગતું હશે; પણ એમ નથી. હું સાધારણ માણસ નથી. કાલે પરોઢિયે મુખ્ય બજારમાં આવજે. ત્યાં ફુવારા પાસે હું તારી વાટ જોતો ઊભો રહીશ—અને હું જે શબ્દો બોલી રહ્યો છું તેની સચ્ચાઇની તને ખાતરી થશે."

એ સાંભળી જાફરને થયું. "દેખાવમાં તો આ માણસ જરૂર ભીખારી જેવો જ લાગે છે. પણ એના શબ્દોની ખાતરી શા માટે ન કરવી?"—અને એણે ઉત્તર આપ્યો:

"સારૂ, બાપાજી, હું આવીશ."

પછી પેલા ડોસાએ એની આંખો સામે તાકીને જોઇ લીધું ને છૂટા પડ્યો.

બીજી સવારે, હજુ ભાગ્યે જ ઉષાની ટશરો ફૂટી રહી હતી તે વખતે જાફર બજારમાં જવા નીકળ્યો. પેલો ડોસો ફુવારાના આરસના કુંડને અઢેલી ઊભો ઊભો એની ક્યારનીયે વાટ જોઇ રહ્યો હતો.

એણે બોલ્યા ચાલ્યા વિના જાફરનો હાથ પકડ્યો અને ચારે બાજુએ દીવાલવાળા એક નાના બાગમાં એને દોરી ગયો.

એ બગીચાની બરાબર મધ્યમાં એક લીલી હરિયાળી પર સાઇપ્રસ જેવું એક અદ્ભુત ઝાડ ઊભું હતું. સાઇપ્રસમાં ને એમાં ભેદ માત્ર એટલો જ હતો કે એના પાન ઘાડાં આસમાની હતાં. એની ઊભી વધેલી ડાળીઓ પર ત્રણ સફરજન લટકી રહ્યાં હતાં. એક મધ્યમ કદનું, લંબગોળ ને દૂધ જેવું સફેદ હતું, બીજું મોટું, ગોળ, અને ચકચકતું લાલ હતું; અને ત્રીજું નાનું, ચિમળાઇ ગયેલું અને પીળાશ પડતું હતું.

પવન નહોતો છતાં એ આખું ઝાડ આછુંઆછું હાલ્યા કરતું હતું, અને જાણે કદાચ ખખડી રહ્યો હોય એવો પાતળો, મધુર અવાજ એમાંથી નીકળી રહ્યો હતો. જાફર આવ્યાની એને ખબર પડી ગઇ હોય એમ લાગ્યું.

"જુવાન." ડોસાએ કહ્યું, "આમાનું ગમે તે સફરજન ચૂંટી લે પણ એટલું યાદ રાખજે કે, જો ધોળું ચૂંટીને ખાઇશ તો સૌથી વધુ ડાહ્યો માણસ બની જઇશ, જો લાલ ચૂંટીને ખાઇશ તો તું રોક્ષ-ચિલ્ડ યહૂદી જેટલો માલદાર થઇશ, અને જો પીળાને ચૂંટીને ખાઇશ તો તું ડોશીઓને પ્રિય થઇ પડીશ. હવે પસંદ કરી લે!......હવે વાટ ન જોતો કારણ કે એક કલાકમાં તો એ ફળો કરમાઇ જશે અને એ વૃક્ષ પોતે જ પૃથ્વીના પ્રશાંત ઊંડાણમાં અલોપ થઇ જશે!"

જાફર માથું નમાવીને વિચાર કરવા લાગ્યો, "શું કરવું?" જાણે પોતાની જાતની સલાહ લઇ રહ્યો હોય એમ એ ધીરેથી બબડ્યો. બહુ ડાહ્યો થનાર કદાચ જીવવાની જ ઇચ્છા ખોઇ બેસે, બીજા

કરતાં વધુ પૈસાદાર થનાર સૌની ઈર્ષાનો ભોગ થઈ પડે. માટે પેલું છેલ્લું કરમાયેલું સફરજન તોડીને ખાઈ જવા દે."

અને એણે એમ કર્યું. પેલા ડોસાએ ઓછા મોંએ હાસ્ય કર્યું, અને બોલી ઊઠયો. "ઓ સૌથી વધુ બુદ્ધિશાળી જુવાન, તેં સાચે જ યોગ્ય પસંદગી કરી છે! સફેદ સફરજનની તારે શી જરૂર હતી? તારામાં સોલોમની કરતાંયે વધુ બુદ્ધિ છે. તેમ જ તારે લાલ સફરજનનીયે જરૂર નહોતી...એ વગર તું પૈસાદાર થવાનો છે. પણ તારી દોલતની કોઈને ઈર્ષ્યા નહીં થાય."

"એ બુઢ્ઢા ચાચા," જાફરે આગળ ખસીને જતાં કહ્યું. "આપણા માયાળુ ખલીફાની માતા ક્યાં રહે છે તે મને જણાવો."

ડોસાએ નીચા નમી એ જુવાનને રસ્તો બતાવ્યો. બગદાદના આફતાબ જહાં પ્રખ્યાત જાફરને કોણ નથી ઓળખતું?

★

તારી રૂપજાળે

નવલા શ્રૃંગારે તેં તો રૂપને મઢ્યું
તારી રૂપજાળે મારું મનડું હર્યું.
આંખોના ઇશારે, તારી પાંપણોના પલકારે
ઝાંઝર ઝંકારે નવું ગીતડું ઝર્યું:
અંધારે તેં તારે રૂપે મઢ્યું સહુ તેજતારે
તારે ઉર ધબકારે મનડું હર્યું.
તારી૦

તારા વચનોની જાળે પ્રેમસર કેરી પાળે
માળા ગુંથી ગુંથી તારું રટણ કર્યું:
આરોપી એ કંઠે તારે હસ્યા અધરો બે ત્યારે
અધરોનું મિલન મેં નિરખ્યા કર્યું.
તારી૦

તારી રૂપછાયા મહીં છવાયો છું આજ ભારી
મારી સિતારીના તારે 'તુંહી તું' રટ્યું:
ગીતે વણ્યા સ્મિતો તારા, છંદે તારા આનંદોને
કવનમાં જીવન મેં તારું જ રચ્યું.
તારી૦

હરીન્દ્ર દવે

યુનિવર્સિટી અને સંગીત

ચૈતન્ય પ્ર. દેસાઈ,

૧ પ્રચલિત સં. શિક્ષણ

સંગીતનો વ્યવહારમા અર્થ થાય છે ગાયન અને વાદન આપણે ત્યાં હાલ સંગીતનું શિક્ષણ બે પદ્ધતિથી ચાલે છે (૧) ગવૈયા પાસે વર્ષાનુવર્ષ રહી ગુરુસુશ્રુષાથી યા તો ખૂબ પૈસા આપી પરંપરાગત 'તાલીમ' લેવી, જેથી વિદ્યાર્થી એટલે કે 'શાગીર્દ' આખરે ઘંધાદાર અને ઢંગદાર ગાયક તૈયાર થઈ શકે છે. આ રસ્તે જના વિદ્યાર્થીને ઘણી વખત ખૂબ જ કષ્ટ વેઠવા પડતા હતા, શિક્ષણ તો ઉસ્તાદની લહેર ઉપર અવલંબી રહેતું અને કેટલીકવાર તો છેવટે વિદ્યાર્થી સાવ સૂકા જ રહી જતા, એવુંય બનતું ! પણ પદ્ધતિસર અને સાચું ગાયનવાદન શીખવાનો આ જ 'એકમેવ' રસ્તો હતો અને છે, આજસુધીના ગુણીજનો એ જ પદ્ધતિથી પેદા થયા ! સંગીત શીખવામાં કષ્ટ ઉઠાવવા પડતા, સંગીત વિદ્યા ગુપ્ત રાખવાના પ્રયત્નો ખાનદાની ગાયક કરતા, તેથી તે નષ્ટ થવાની બીક લાગતી હતી, સંગીતની અને સંગીતકારોની પ્રતિષ્ઠા સભ્ય સમાજમાં બહુ ન હતી; આ બધું દૂર કરવા માટે, સંગીતશાસ્ત્ર પણ નવેસરથી તૈયાર કરી સંગીતનો પ્રચાર અને સામુદાયિક શિક્ષણ સુલભતાથી થઈ શકે તે માટે આ જમાનામાં બે મહાન્ પુરુષોએ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યા. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની ફેશનના ફેલાવ સાથે સંગીતની માગણી આપણો સભ્ય સમાજ કરવા લાગ્યો હતો, તે પૂરી કરવાની જરૂર હતી જ ! **રાગવર્ણન અને ખાનદાની ચીજોનું નોટેશન** પુસ્તકરૂપે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવું અને **સંગીતશાળાઓ** સ્થાપન કરી ખાસ શિષ્યો અને સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવા. આ બે મોટાં કામ ફક્ત બે પંડિતોએ કર્યાં. પં. પલુસ્કરે સંગીતની તરફેણમાં ખૂબ બહોળો પ્રચાર કર્યો, જ્યારે સંગીતશાસ્ત્રકાર અને નોટેશન લેખક તરીકે પં. **ભાતખંડે**નું કાર્ય વધારે સદ્ધર અને વ્યાપક હતું. આ પુરુષોનું કાર્ય મહાન હતું અને ઉદ્દેશ ઉચ્ચ હતા, પણ તે કેટલાં સફળ થયા, તે માટે મતભેદ છે. નોટેશનના પુસ્તકોથી અને સંગીતશાળા ક્લાસો વડે સંગીતનો સત્યાનાશ થયો એવું કહેવાવાળા ઘણા વિદ્વાન રસિકો અને ઘણાખરા ગાયકો મળે છે અને તેમના કથનમાં ઘણું તથ્ય પણ રહેલું છે ! સં. શાળાઓથી છોકરીઓ માટે થોડું ઘણું ગાવા વગાડવા શીખવાની સગવડ થઇ, તેમજ આ સંગીતશાળાઓની પરીક્ષા પસાર થઇ જાય અને બીજો કોઇ રસ્તો બેકારીમાંથી છુટવા ન મળે તો ગાયનમાસ્તર યા 'સં. પ્રોફેસર' બની 'ક્લાસ' ખોલવાનું કે માસ્તરની નોકરી મેળવવા માટેનું એક બહાનું કેટલાક સુરત લોકોને મળી ગયું, એમાં શકા નહીં ! પં. ભાતખંડેની અને પલુસ્કરની આકાંક્ષા હતી અને **યોજના હતી કે આ શાળાઓમાંથી સાક્ષર, સભ્ય અને સવાયા ગવૈયાઓ પેદા કરવા;** પણ પરિણામ આવ્યું તેમાં ત્રીજો ગુણ ન દેખાયો, હવે બધા લોકો જાણવા મંડયા છે કે આ શાળા–ક્લાસોમાં શીખવવામાં આવતા ગાયનથી ગવૈયા થવાતું તો નથી જ પણ પોતાનું યા બીજાઓનું મનોરંજન કરી શકાય એટલું ગાવાનું પણ આવડી જતું નથી ! આવી શાળાઓમાંથી બનેલા 'ગ્રેજ્યુએટો'ને સંગીતકલા નહીં, નવી સંગીતવિદ્યા એટલે 'પુસ્તકિયા સંગીત' (આ ચીજ તો ગ્રેજ્યુએટના ગળામાંથી જ સાંભળ્યા પછી સમઝમા આવે તેવી છે !) માત્ર આવડે છે. પરીક્ષામાં પણ મૌખિક કરતાં 'પેપર' ના વિષયો વધારે હોય છે, જે પાસ માર્કસનો ઠીક સરવાળો કરી પાસ કરાવે છે ! સ્વાભાવિક જ સંગીતનો ગ્રેજ્યુએટ તો ગાયક કરતાં વધારે પાઠક અને વ્યાખ્યાતા થઇ જાય છે, તે ગાઇ ન શકે, પણ સંગીત ઉપર વ્યાખ્યાન આપી શકે છે ! સંગીતની નવી પદ્ધતિના શિક્ષણથી બીજું એક **નુકસાન** થતું બતાવવામાં આવે છે; જે સંગીત ગ્રેજ્યુએટો થાય છે યા થતા જાય છે, તેઓના ભેજામા ખુદને માટે અને સંગીતની બાબત જૂઠો અને અહંતાયુક્ત ખ્યાલ પેસી જાય છે, તેથી સંગીતનો રસ પણ ગ્રહણ કરવાની તેઓની પાત્રતા નષ્ટ થઈ જાય છે. આ તો ગાયકવાદકોનો નિત્યનો અનુભવ થયો છે. ગાયક થવા માટે ચાર વસ્તુઓની આવશ્યકતા રહે છેઃ—(૧) અવાજ કમાવો (૨) સારા ગાયકો પાસે

તાલીમ લેવી (૩) વર્ષો સુધી મહેનત કરવી (૪) અનેક સારા ગાયકોને સાંભળવા. સંગીત વિદ્યાલયોના શિક્ષણમાં ઉક્ત ચતુષ્ટયીનો અભાવ રહે છે, જેથી સંગીત વિદ્યાર્થીને તૂટયું-ફૂટયું અને કઢંગીયું સંગીત જ આવડી જવાનું છે; અને દુઃખમાં દુઃખ એટલે આ જ વિદ્યાર્થીઓ આગળ ઉપર સંગીતના શિક્ષક બની જાય છે, ત્યારે આનું જે પરિણામ દેખાય છે, તેથી જુદું શું આવવાનું હતું? આ પરિપાકમાંથી વળી જે ડબલ ગ્રેજ્યુએટ અને ડબલ એમ. એ થવા પામ્યા છે, તેઓનું ગાયન તેટલા જ પ્રમાણમાં અસહ્ય હોય છે. આ વાત તો કલ્પનાથી પણ સમજાય તેવી છે. નોટેશનની ચોપડીઓ આ શિક્ષણના મુખ્ય સાધન, પણ દુર્ભાગ્યથી આ સાધન જ સાધ્ય બની ગયું છે અને આ કહેવાતા સંગીતના પ્રોફેસરો માસ્તરો અને વિદ્યાર્થીઓ સંગીત ગાતાં-વગાડતાં નહીં પણ સંગીત વાંચતાં શીખે છે અને નિરતર નીરસ, નિર્જીવ અને નિરર્થક ગાયનવાદ જ ગાઇ વગાડી શકે છે! સાચું સંગીત તો એક તરફ રહી જાય છે. પણ આનું કારણ મુખ્યતઃ શાલેય શિક્ષણપદ્ધતિ એટલે આમ-પેદાશ (mass production) આ છે. શાલેય શિક્ષણથી બહુ આશા જેઓ રાખે છે, તેઓ તેટલા જ નિરાશ થવા પામે છે. શાલેય શિક્ષણ પદ્ધતિ સાહિત્ય, ગણિત, ભૂગોળ વગેરે બુદ્ધિગમ્ય અને ગોખણપટ્ટીના વિષયો શીખવા માટે ઉપયુક્ત હશે; પણ કલા શીખવા માટે તે ઉલટ અડચણ રૂપ થાય છે. શાળાઓની સુખી ચક્કીમાં વિદ્યાર્થી માનસની કલાનો અંકુર જ પહેલા પિસાઇ જાય છે! છતાં આમ શિક્ષણમાં યોગ્ય સુધારો વધારો કરવામાં આવે તો તેથી એક મોટો ફાયદો અવશ્ય થઇ શકે છે, કે વિદ્યાર્થીને કલા તરીકે કંઇ ન આવડી ગયું હોય તો પણ તે કલાનો રસિક અને ગ્રાહક, આખરે ધરાક પણ બની શકે છે, અને આપણી કલાઓની મુખ્ય મુશ્કેલી છે. તે કલાકારોની ઉણપ નહિ પણ કલાકૃતિઓના **આશ્રયદાતાઓની** છે. આ વાત આપણા ધ્યાનમાં હજી બરાબર ઉતરેલી નથી. પં. ભાતખંડેએ રાગોની વિસ્તૃત માહિતી અને હજારો ખાનદાની ચીજો છપાવી, પ્રાચીન સંગીતનાં પુસ્તકો પણ છપાવ્યાં, ચર્ચા પણ કરી રાખી છે; આ બધા સાહિત્યનો ઘણો ઉપયોગ ભાવિ સંગીતશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી થશે, એમાં શંકા નહિ. આ પંડિતોના પ્રયત્નથી જ બાળકો પણ રાગનાં નામ ઓળખતા શીખી ગયા એમાં શક નથી. આ પંડિતોના પ્રયત્નથી જ સમાજનું ધ્યાન સંગીત તરફ ગયું, અક્ષરોની સંગીતની સમજ વધી ગઇ અને સભ્ય અને સાક્ષર ગાયકો દેખવામાં આવવા મંડયા પણ જેટલી સાક્ષરતા વધારે સંગીત-ગાયકમાંથી નીકળી ગયાનો બનાવ બન્યો અને તે જોયાં પછી તેના સત્પ્રયત્નોથી રાગરાગિણીઓ, સારેગમ અને ગાયન માસ્તર ગલીગલીએ ફેલાઇ ગયાં. છતાં સંગીતની ઊંડાઇ કમતી થઇ, અને તેથી જ આ બીનાને સંગીતની ઉન્નતિ તરીકે ગણવાનું કઠણ લાગે છે! સંગીતનો પ્રચાર અને રક્ષણ કરવાની હોંશમાં આપણે બિલકુલ ઉલટી દિશામાં ચાલી ગયા છીએ અને સંગીતને નુકશાન કર્યું છે. શાલેય સંગીત-શિક્ષણને ફાયદાકારક બનાવવું હોય તો આપણો ઉદ્દેશ આ રહેવો જોઇએ કે શાલેયસંગીતથી સંગીતને નુકસાન ઓછામાં ઓછું થાય! અર્થાત્ શાલેય સંગીતની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખી તેમાં કેટલાક મહત્ત્વના સુધારાઓ કરવાનું શકય અને અત્યાવશ્યક છે, જે નીચે આપું છું:—

૨. **સંગીતનો વિદ્યાર્થી** તે જ થઇ શકે છે, કે જેને સંગીત તરફ અત્યંત આકર્ષણ છે, પ્રેમ છે. અને કંઇક કુદરતી બક્ષિસ (Gift) પણ છે. આજના માબાપોનું સ્વાર્થી વલણ છોકરીઓને સંગીત શીખવવા તરફ વધારે છે, છોકરીને ગાતાં કે નાચતાં આવડે તો તે વધારે આકર્ષક બને, લગ્નના બજારમાં તેની કિંમત વધે, આ હલકા હેતુથી શ્રીમંત લોકો કલા તરફ Drawing room culture તરીકે જ દેખે છે! નૃત્ય અને ગાયન તરફ ઘણી ખરી સ્ત્રીઓનું કુદરતી વલણ હોય છે, પણ હાલની આપણી સાંસારિક પરિસ્થિતિ અને બંધનો એવા પ્રકારનાં છે, કે સંગીતાદિ કોઇ કલામાં બહુ સારી પ્રગતિ કરતી અને બહુ આશાદાયી કુમારિકાઓનું સંગીત વિવાહિત

થયા પછી સાવ સુકાઈ જાય છે, પુરુષ નોકરીમાં અને સંસારમાં પણ કંઈક શોખ ચાલુ રાખી શકે છે, છતાં આપણું કૌટુંબિક વાતાવરણ જ કલાત્મકતાને એકંદરે મારક છે. આપણું આત્યંતિક દારિદ્રય આ પણ એક મોટું કારણ છે. આ પરિસ્થિતિમાં મોટો બદલો થયા વિના કલા સાથે જીવનનો મેળ ખાવો અશક્ય છે, એ.

કંઠસંગીત શીખવા માટે સુરીલા અને હલકા કંઠના તેમજ મહેનત કરી શકે તેવા વિદ્યાર્થી ચૂંટવા જોઈએ. કંઠની અનુકૂળતા ન હોય તેઓને વાદ્યવાદન લેવડાવવું જોઈએ. વાદન સહેલું રહે છે.

૩ પ્રાથમિક—મધ્યમ અભ્યાસક્રમ.

સંગીતના સ્વતંત્ર વિદ્યાલયોના બે ત્રણ વર્ષો સુધીના અભ્યાસક્રમમાં અને સરકારી શાલેય પ્રાથમિકથી હાયરસ્કૂલના મેટ્રિક પહેલા બેત્રણ વર્ષ સુધીના અભ્યાસક્રમમાં ફક્ત "લઘુસંગીત" જ Light music) રાખવું. આ કોર્સ પૂરો થયા પછી જ જે વિદ્યાર્થીઓ શાસ્ત્રીય સંગીત શીખવા ઇચ્છતા હોય અને જેઓ 'સારેગમ' રટવાની અને અવાજ કમાવવા માટેની મહેનત તંબુરા સાથે કરવા તૈયાર હોય તેઓને માટે હાયરસ્કૂલના આખરી ત્રણ વરસોથી બી. એ. સુધી અને આગળ **ખાસ શાસ્ત્રીય** એટલે તાન આલાપ સાથેનું ત્રિતાલ આદિ તાલયુક્ત ખ્યાલ ઠુંમરી રૂપ, અભિજાત પ્રબંધરૂપ રાગ, ગાયન કોર્સમાં રાખવામાં આવે. કોઇ પણ **શાસ્ત્રીય સંગીત ગાવા શીખવા માટે સર્વ પ્રથમ અવાજ કમાવવાની—Voice culture-ની અપરિહાર્ય આવશ્યકતા** રહેલી છે અને યુરોપમાં તો તે વાત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં તે માટે 'ખરજ'ની અને 'સારેગમ' તથા 'પલટાઓ' રટવાની પરંપરાગત રીત છે, અને આપણા પ્રચલિત સ્કૂલ-કલાસેસના, શાલેય તથા શોખીન (અમેચ્યુર) સંગીતમાં આ આત્યંતિક તથા મૌલિક બાબત અસ્પષ્ટ રાખવામાં આવે છે. આ ખામી શાલેય સંગીત પોકળ અને અપરિણામકારક રહેવા માટેનું મુખ્ય કારણ હોય છે. અવાજ કમાયા વગર ખ્યાલ ગાતાં આવડવું પણ અશક્ય છે, ત્યારે ઢંગદાર અને રંજક રાગગાયનની વાત જ કયાં ! અવાજ કસદાર અને સ્વરોની, તે તે ખાસ જગ્યા ઉપર લાગવો અને ફાવે તે સ્વરસંયોગ, કંપ, ગમક, મીંડ મુરકી, ખટકા આદિ સ્વર ક્રિયા પેદા કરવા માટે તેની ઉપર કાબૂ મેળવવો અને તેમાં બળ લાવવું. રાગ ગાયન માટે પહેલી અને છેલ્લી જરૂરીયાત છે. **અવાજ કમાવવાની મહેનત શાલેય વિદ્યાર્થી પાસેથી થવી લગભગ અશક્ય છે અને તેથી સ્કૂલ-કોલેજનું સંગીત પોકળ અને ઢોંગ જ રહેવાનું !**

ત્યારે સ્વતંત્ર એટલે ખાસ સંગીત વિદ્યાલયો માટે બે પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ રાખવો. **શરૂના બે વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં** લોકગીત, બાળગીત, ગરબા—રાસડા, કાવ્ય—ગાયન, રાષ્ટ્ર—ગીતો, ભજન, ગઝલ, કવ્વાલી, દાદરા, અન્ય પ્રાંતીય નાટ્ય ગીતો અને ફિલ્મી ગીતો આદિ લઘુસંગીત **માત્ર રાખવામાં આવવું જોઈએ. ત્રીજા વર્ષથી આગળ ત્રણચાર વર્ષના કોર્સમાં** રાગદારીના સંગીતમાંથી **ભૈરવી, જૌનપુરી, કાફી, દેશ, ખમાજ, બાગલા, ઝિંઝોટી, માંઢ, પીલુ** વગેરે સહેલા અને પરિચિત રાગો સુધી જ વિદ્યાર્થીએ મજલ મારવી પુરતું થશે. પ્રાથમિક કોર્સમાં દાદરા અને કેરવા તાલ પુરતા છે, ત્યારે મધ્યમ માટે ત્રિતાલ એકતાલ અને બહુ તો ઝપતાલ એટલા તાલ ઘણા થશે. ઉપર શરૂનો લઘુસંગીતનો કોર્સ બતાવ્યો તે જ **સરકારી પ્રાથમિક** એટલે સ્કૂલ અને હાયસ્કૂલના પહેલા ત્રણેક વર્ગના કોર્સ માટે રાખવામાં આવે. પછી મધ્યમનો કોર્સ કહ્યો તે જ હાયરસ્કૂલના આખરી ત્રણ ચાર વર્ષમાં એટલે **મેટ્રિક સુધી પૂરો** કરી નાખવો. ખાસ સંગીત વિદ્યાલયના શિક્ષણ કરતાં શાળાહાયરસ્કૂલનું શિક્ષણ ધીરેથી ચાલવાનું છે તેમજ તેનો દરજ્જો પહેલા કરતા બહુધા વધારે ઉતરતો રહે, એવો સંભવ રહે છે. આ શિક્ષણમાં રસ અને

ઉત્સાહ લાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી ગીત–નાટય નૃત્યના પ્રયોગો દર મહિને ગોઠવવામાં આવે તથા સંસ્થા તરફથી ગ્રામોફોન–રેડીઓનો ઉપયોગ થાય; વળી વરસમાં બે ચાર વાર સારા ગાયકવાદકોની મહેફીલ તેઓને સાંભળવા મળે એની ગોઠવણ થવી જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણ અને લોકશિક્ષણમાં નાટયાદિના પ્રયોગનો સમાવેશ સંસ્કૃતિ વર્ધનાર્થ કરવામાં આવનાર છે, (પણ ક્યારે ?) એવો ઉલ્લેખ કેન્દ્રીય સરકાર તરફથી હમણાં જ જાહેર થયેલી "आह्लाद" શિક્ષણ યોજનાગાં હતો, જે એક મોટી આનંદદાયક વાત છે ! ઈચ્છીએ કે આવી વાતો અને યોજનાઓ સરકારી કાગળો ઉપર જ આકર્ષક દેખાય છે યા ફાઇલોમાં જ ધૂળ ખાતી રહે છે, તેમ આનું ય ન બને ! વાસ્તવિક રીતે આવી બાબતો માટે સરકાર ઉપર અવલંબિત રહેવું ખોટું છે. આપણા જુવાનોએ આ માટે ગામેગામ ફરી સંગીત સાથે રાષ્ટ્રભાવનાઓનો પ્રચાર કરી શકે એવા નાટય મંડળો કાઢી આ મહાકાર્ય હાથમાં લેવું જોઈએ. પહેલા જમાનામાં કથા કીર્તન, રામલીલા અને તમાસાઓ આવી જ રીતે વિશેષતઃ લોકમનોરંજનનું કાર્ય કરતા હતા. યુરોપમાં આ કાર્ય લોકોની સંસ્થાઓ જ કરી રહી છે–એક રશિયા છોડી, કે જ્યાં મનોરંજન અને સાહિત્યસંગીતનું યંત્ર ખુદ સરકાર જ જોશભેર ચલાવે છે. અસ્તુ.

સરકારી શાલેય સંગીતના કામમાં લઘુસંગીતને જ મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉદાત્ત નામ નીચે ઉપર ગવૈયાગિરીનો બોજો લાદવાથી અત્યાર સુધી તો "ઇદં ચ નાસ્તિ, પરં ન લભ્યતે !" આ જ થઈ રહ્યું, કે બીજું કંઇ ? મધ્યમ કક્ષામાં કે મેટ્રિક સુધીમાં ઉક્ત લોકપ્રિય દસ પંદર રાગના 'છોટા ખ્યાલ' અને ઠુંમરી ગીતો થઈ જાય તો ઘણું. આમશિક્ષણનો ઉદ્દેશ ગવૈયા બનાવવાનો હોઈ શકે નહીં. **વિદ્યાર્થીને પણ વ્યવસ્થિત અને સુંદર ગાતાં યા વગાડતાં આવડે અને ખાસ કરીને તે ઉચ્ચ સંગીતનો પ્રેમી રસિક બને** આ જ આ શિક્ષણનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

શાલેય સંગીતમાં વાદ્યવાદન ઉપર વિશેષ **ધ્યાન આપવું જોઈએ.** સ્વરવાદ્યોમાં સિતાર, દિલરૂબા અને હાર્મોનિયમ વાદન વિશેષ ઈચ્છનીય. તાલવાદ્યોમાં તબલા અને પખવાજનું. નૃત્યમાં પખવાજનો ખાસ ઉપયોગ છે, માટે **મૃદંગવાદનનું પુનરૂજ્જીવન કરવાના ખાસ પ્રયત્નો હોવો જોઈએ.** વૃંદવાદનમાં (orchestra) બંસરીનો ઉપયોગ છે, તેનો પણ વધારે પ્રચાર થવો જોઈએ. હાર્મોનિયમમાં આપણા સંગીતની દ્રષ્ટિએ કેટલીક ઉણપ છે, પણ સવલતવાળું અને સહેલામાં સહેલું તરીકે આ એકજ વાદ્ય છે અને ગાયનની સાથ કરવા માટે તે સૌથી ઉત્તમ વાદ્ય છે (જૂઓ આ લેખકનો લેખ "હાર્મોનિયમકા સ્વીકાર આવશ્યક ક્યોં ?" 'સંગીત કલાવિહાર' માસિક. વર્ષ ૧ અંક ૮–૯) માટે શાલેય સંગીતની અલ્પ મર્યાદામાં **હાર્મોનિયમવાદનનું શિક્ષણ લેવું વિદ્યાર્થીને** વધારે શક્ય છે. બંસરીવાદન પણ આ જ કક્ષામાં આવશે. અવાજ કમાવવાના મહત્સંકટમાંથી વાદ્યના વિદ્યાર્થીની મુક્તતા રહે છે, ગળાની મહેનત કરવા કરતાં આંગળીઓની મહેનત લાખ ગણી સહેલી છે. આ મુદ્દો બહુ જ મહત્વનો છે અને તેથી શાલેય સંગીતમાં કંઠસંગીત કરતાં વિદ્યાર્થીને વાદ્ય સંગીત લેવા માટે ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

૪ બાલશિક્ષણમાં સંગીત

સ્વર, તાલ અને નૃત્યનું આકર્ષણ અને અસર બાલમાનસ ઉપર વધારે થાય છે. માનવીને કલાત્મક વલણ લગાડવું હોય તો બાલશિક્ષણમાં સંગીત અને ચિત્રકલાનો ઉપયોગ ખૂબ કરવો જોઈએ. દિલગીર થવા જેવું છે કે બાલશિક્ષણમાં સંગીતનો જેટલો ઉપયોગ થવો જોઈએ તેટલો કે લગભગ બિલકુલ જ થતો નથી. નાનામોટા બધાય શહેરોમાં આજકાલ, 'બાલમંદિરો'ના બોર્ડ ચમકતા દેખાય છે, પણ એ લટકતા બોર્ડ શિવાય તેઓમાં અને બીજી સ્કૂલોમાં કંઈપણ ફરક રહ્યો હોવાનું દેખાશે નહીં. ગાયન વાદન, નૃત્ય, નાટય (અને ચિત્ર) આ લલિતકલા-

એનો ઉપયોગ બાલશિક્ષામાં આટલા વિસ્તારથી થવો જોઇએ કે બાલમાનસ સૌન્દર્યદર્શક, સૌન્દર્યપૂજક ભાવનાપ્રવણ અને રસસર્જક બની જાય અને તેથી ભવિષ્યનો મનુષ્યપ્રાણી વધારે માનવી કે દૈવી બની જવાની શક્યતા વધે! આ બાબતમાં મારા સ્નેહી **સ્વ. ગિજુભાઇ બધેકાની અને મારી ખૂબ ચર્ચા** થતી અને અમે કેટલીક યોજના પણ ઘડી કાઢેલી!

૯ સ્ત્રીશિક્ષણમાં નૃત્ય

કંઠગાયન સ્ત્રીપ્રકૃતિને વધારે ભાવે (liking) છે અને નૃત્ય તેઓનો ખાસ વિષય ગણાવી શકાય. સંગીતનો કોઇ પણ વિષય શીખવા માટે સ્વભાવમાં ઋજુતા ચિકાશ અને સહનશીલતાની જરૂર રહે છે જે સ્ત્રી સ્વભાવમાં કુદરતી રહેલ છે. સ્ત્રીઓનો અવાજ પણ સુરીલો અને હલકો (easy) હોય છે. એટલે કંઠસંગીત શીખવા માટે કન્યાના શિક્ષણમાં વધારે પ્રબંધ કરવો જોઇએ. સભ્યસમાજ પહેલા નૃત્યની નફરત કરતો હતો, પણ હવે તો નૃત્ય કુલીન કન્યાઓમાં બીમારીની સાંથ જેવું પસરવા મંડયું છે; કેમકે નૃત્યનું શાસ્ત્ર સમાજની સામે હજી બરાબર રાખવામાં આવેલું નથી, તેમજ ગાયનની માફક નૃત્ય સારું યા બુરું કુદરતી રીતે આપોઆપ સમજી શકાય એવી તે વસ્તુ નથી. કન્યાઓના શિક્ષણમાં નૃત્યનો સમાવેશ બાળપણથી જ કરવામાં આવવો જોઇએ, તેમજ તેનું શાસ્ત્ર અને અભ્યાસક્રમ ઘડાવી યુનિવર્સિટીઓએ તેને વ્યવસ્થિત અને અભિજાત બનાવવાનો પ્રયત્ન વિદ્વાનોની મદદથી કરવો જોઇએ. નૃત્યનો નાટ્ય સાથે ગાઢ સંબંધ છે અને ગ્રામીણ અને નાગર સામાજીક જીવનમાં ઉચ્ચ સાંસ્કૃતિક અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉંડો અને મનોરંજન સાથે પ્રચાર કરવા માટેનું અત્યંત મહત્ત્વનું સાધન નાટ્ય સાથેજ નૃત્ય પણ છે, આજે **પ્રચલિત નૃત્યમાં મણિપુરી ઢંગનો વધારે હિસ્સો** છે, જે કામુક નૃત્ય છે અને સીનેમા સૃષ્ટિમાં આવા પ્રકારના હીન નૃત્યનો ઉપયોગ પ્રેક્ષકોનાં કામુક આકર્ષણ માટે જ (Sex appael) કરવામાં આવે છે જેની અસર પ્રચલિત સર્વસાધારણ નૃત્ય ઉપર પડતી અને તેને બગાડતી જાય છે. અભિજાત (Classical) નૃત્યના શિક્ષણ અને પ્રચારથી જ આ અવનતિનો પ્રતિબંધ થઈ શકશે.

૬ 'ડિગ્રી' માટેનો અભ્યાસક્રમ.

સંગીતના શિક્ષક તેમજ પ્રાધ્યાપકો તૈયાર કરવા માટેનો ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમ કોલેજ કોર્સમાં રાખવો જોઇએ. મેટ્રિક પછીના અભ્યાસક્રમમાં કેવળ સંગીતનો એકજ વિષય રાખવામાં આવે, તેમાં સંગીતના ઐતિહાસિક તથા ઔપપત્તિક વિષયોનો જ અભ્યાસ મુખ્યત: રાખવો જોઇએ; કેમકે આ આગળના અભ્યાસથી પણ વિદ્યાર્થી ગવૈયો બને એ આશા ન રાખવી જોઇએ. વસ્તુશાસ્ત્રમાંનું (Physics) ધ્વનિવિજ્ઞાન, સંગીતનો જાગતિક અને ખાસ કરી ભારતીય ઇતિહાસ, પૌર્વાત્ય–પાશ્ચાત્ય સંગીતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, સંગીત–કલાવિષયક મનો વિજ્ઞાન, ભારતીય રાગ–સંગીતનું સ્વરૂપ અને રચના શાસ્ત્ર, ગમકમીંડ આદિ સ્વરક્રિયાઓનું સ્વરૂપ અને કાર્ય, ધ્રુપદ ખ્યાલ-ઠુંમરીનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને સંગીતાકૃતિ (Form in music) પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારતીય નૃત્ય આદિ વિષયો ગ્રેન્યુએટને થીઅરી તરીકે શીખવવામાં આવે. પ્રેકટીકલ તરીકે મોટા અને મિશ્ર રાગો તથા **ધ્રુપદ-ધમાર સાદરે**, મોટા ખ્યાલ ગવરાવી શકાય. આ કોર્સમાં ક્રિયાત્મક બાજુ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવામાં આવે તો તેમાંથી સંગીતના સાચા 'ગ્રેયુએટો' અને સારા શિક્ષકો નિકળવા અશક્ય નથી!

૭ સંગીતના શિક્ષકો

પ્રચલિત સંગીત–શિક્ષણ પોકળ રહેવાનું એક મુખ્ય કારણ ઉપર બતાવ્યું છે કે, પ્રારંભથી જ અને માત્ર ઉચ્ચ રાગ ગાયન અત્યારના શિક્ષણક્રમમાં રાખવામાં આવ્યું છે જે સાધારણ વિદ્યાર્થીની તાકાતની બહારની વાત છે. બીજું ખાસ કારણ એ છે કે સંગીત એક ક્રિયાત્મક વસ્તુ છે, આ વાત જોઇએ તેવા પ્રમાણમાં પ્રચલિત શિક્ષણમાં યાદ રાખવામાં આવી નથી અને આ ખામી શિક્ષણનું

મુખ્ય સાધન જે શિક્ષક ત્યાંથી શરૂ થાય છે. સંગીતના વિદ્યાલયોન કે શાલેય શિક્ષક મહેફિલ મારી શકે એવો મોખરેનો ગવૈયો હોવાની જરૂર નથી; છતાં ગવૈયા પાસેથી વ્યવસ્થિત ક્રિયાત્મક શિક્ષણ લઈ પોતે ઢંગદાર ગાઈ–વગાડી શકે અને સાથેસાથે સંગીતની રચનાનું વ્યાકરણ સમજાવી અને ક્રિયા શીખવી શકે. આટલી **કમતીમાં કમતી લાયકાત** તો સંગીતશિક્ષકમાં હોવી જોઇએ. પ્રચલિત સંગીત વિદ્યાલયોમાંથી પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ જ ફક્ત સર્ટિફીકેટના આધારે તરત જ શિક્ષકને કામે લાગી જાય છે. તેથી પ્રચ-લિત **શિક્ષકોમાં શિક્ષકત્વનો સંપૂર્ણ અભાવ** જ આ કારણોથી દેખાય છે, તેનો ખુલાસો કરવાનો રહેતો નથી. વિદ્યાર્થીઓને ગાયનવાદન શીખ-વાડવાનું હોય છે, તે તો આવા શિક્ષકોને ખુદને જ આવડતું નથી; ભાતખંડેના પુસ્તકમાં આપેલું તુટયું ફુટયું શાસ્ત્ર તે બબડી શકે છે અને પુસ્તકમાં છાપેલા હાડપિંજર નોટેશનની 'ચીજ' વેદમંત્ર માફક તે બોલી શકે છે. પ્રચલિત સંગીત ગ્રેજ્યુએટોમાંથી લાયક માણસો ચુંટી કાઢી ઉપાધિયુક્ત (Post-graduate) અભ્યાસ તરીકે સારા ગવૈયા પાસે કમમાં કમ ત્રણ વર્ષ સુધી રાખી ક્રિયાકુશલ અને અનુભવી બનાવી લાયકાતની પરીક્ષા લઈ પછી જ તેવાને શિક્ષકનું સર્ટિફીકેટ મળે એવા નિયમ અને યોજના થવી જોઇએ. સાથે સાથે જ ભાતખંડે-કોર્સ યા પલુસ્કર–કોર્સ પાસમાણસ શિક્ષક થવા માટે કવોલીફાઇડ થઇ જાય છે, આ ખોટી કલ્પના સમાજના અને સરકારના ભેજામાં આપણા લોકોએ જ ઠોકી બેસાડી છે, તે જલદીથી કાઢી નાખવાની જરૂર છે. આ ધતિંગ જાણે અજાણે કેમ ઊભું થયું તેની ચર્ચા અહિંયા કરતો નથી. જમાનો સર્ટિફિકેટનો છે, નોકરી માટે સાક્ષાત ભગવાનને પણ હવે સર્ટિફિકેટની જરૂ-રત રહેશે ? રજીસ્ટર્ડ, પેટંટ ફિકિટ અને સર્ટિફિ-કેટના જમાનામાં સંગીતને ફિટ કરવાની યોજના આધુનિક પંડીતોએ બનાવી, ત્યારે ક્રિયા અને શાસ્ત્ર બન્નેમાં કુશળ ગવૈયાઓ પેદા કરવા માટે તે બનાવી હતી. પોતાના પટ્ટશિષ્ય શ્રી. **રતાંજનકરને** ભણા-વેલું ગાયન પાછું દુરસ્ત કરવા માટે ફૈયાજખાં ગવૈયા પાસે પં. ભાતખંડે એ રખાવ્યા. અને ત્યાર પછી પંડીતોના પ્રશિષ્યોની પેદાશ થઇ તેમાં મત-લબ પુરતું શાસ્ત્ર તો રહ્યું, જ્યારે ક્રિયા સમુળગી ચાલી ગઈ ! આ ગાયકો સભ્ય અને સાક્ષર થયા, પણ 'તેઓને ગાયન ન આવડયું' ! આ પદ્ધતિચક્કીમાંથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ દર વર્ષે પાસ થઇને બહાર પડે છે, તેમાંથી કેટલાક માસ્તરેય બને પણ ગાયનના જલસા કરવા હોય, ત્યારે અનાડી ગવૈયાનેજ ખાસ કરી પાછા તેજ અને તેવાજ બેવ-કુફ 'ખાંસાબ' લોકોને હજી પણ બોલાવવા પડે છે! મારો કહેવાનો મતલબ એ છે કે પંડિતોની પદ્ધતિ-માંથી ગાયકો નીકળી શકે યા નીકળશે આ તેઓની ધારણા જ ખોટી હતી. પોતાની ધારણા ખોટી પડી તે શોચનીય ઘટના જોવા ઉકત પંડિતો જીવતા ન રહ્યા અને પોતાની સૃષ્ટિ સુધારવાય ન આવ્યા. આવી જતા તો પોતાના પ્રયત્નોના આ કડવાં ફળ જોઇ પસ્તાતા અને આમાંથી કંઇ રસ્તો પણ કાઢી લેતા !

અમારા સંગીત મહાપુરૂષોની મોટી ભુલ આ થઇ કે **સાચા સંગીતને જ તેઓ સમજ્યા નહીં.** સંગીત એક કલા છે, હમાલી નથી આ વાત જ તેઓ સારેગમની ગણિત ખટપટમાં ભુલી ગયા. તેઓની અકલ શાસ્ત્રીય સંગીતના જડ-જંબાલમાં ચાલતી હતી, એટલે તેઓ ફક્ત ઉસ્તાદી ચશ્માંમાંથી સંગીતને જોઇ શકયા, અને તેવું સંગીત નાના મોટા બધાજ ઉપર અસરકારક રીતે તેઓએ ઠોકી દીધું. આપણે ત્યાં ગવૈયા લોક લઘુસંગીતને (Light-music) તિરસ્કારની નજરેથી જુવે છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે, એટલી જ તે ભૂલભરેલી પણ છે. **સર્વસામાન્ય માણસના જીવનમાં લઘુસંગીતને જ મુખ્યત: અવકાશ છે;** કેમ કે તે તેને નજદીકનું છે અને તેથી સહેલું ને સહજ સુંદર લાગે છે. સ્વાભાવિકપણે શોખીન વિદ્યાર્થીઓને તે વગર કંટાળે અને જુજ મહેનતથી આવડી જાય એવું હોય છે. આ દૃષ્ટિથી પ્રચલિત અભ્યાસક્રમમાં **'સારેગમ'** તથા આલાપ તાનરૂપ રાગગાયન વિદ્યાર્થીને શરૂથી જ આપવું

અને તોડી, મારવા જેવા જડબાતોડ રાગ વિદ્યાર્થીના ગળામાં નાખી કાઢવાની આશા રાખવી એ શરૂથી છેક સુધી એક પાંડિત્યમય ભૂલ થઇ ગઇ છે અને તે આપણી સંગીત શાળાઓમાં ગયા ચાળીશ વર્ષોથી વજ્રલેપ થઇ રહી છે !

સંગીતશિક્ષણનો દરજ્જો જેટલો ઊંચો રાખવામાં આવ્યો છે, તેટલો જ નીચો દરજ્જો સંગીતના શિક્ષકોનો રાખવામાં આવ્યો છે. આપણું બધું જ શિક્ષણ બીમારી થવાનું મુખ્ય કારણ શિક્ષકોને શ્રમનો બદલો—મહેનતાણું બહુ જ કમ મળે છે, આ છે તેથી નિરુપયોગી અને અપજશી માણસો જ આ ધંધામા ભરાય છે ! હાલના પગારના સ્કેલમાં ગાતાં વગાડતાં ન આવડે એવા ગાયનમાં માસ્તરો મળવાના ! સાક્ષર માણસો સહેલો અને સુસ્તીનો ધંધો તરીકે ગાયન માસ્તર બનાવરાવાય છે, આ કરતાં સાધારણ સારા ગાયકવાદકને થોડા સાક્ષર બનાવી સંગીતશિક્ષક બનાવવાનું વધારે લાભદાયક થશે. ગરજુ અને લાયક ગાયકવાદક—નર્તકોને શિક્ષક બનાવવા માટેના વર્ગો યુનિવર્સિટીએ ચાલુ કરવા જોઇએ, જ્યાં સંગીતના અનુભવી વિદ્વાન શિક્ષકો અને સંગીતના પંડિતો આવશ્યક શિક્ષણ આપી શકે. પં. ભાતખંડેએ કેટલાક સારા ગવૈયાઓને એવી રીતે થોડાક 'વિદ્વાન્' બનાવ્યા હતા, જેનું પરિણામ ગ્વાલિયરના સંગીત–વિદ્યાલયમાં આવી ગયું છે.

આ બધાયનો સારાંશ આ છે કે ગાયનશિક્ષક બનવા માગતા હોય, તે ઉમેદવારને નાની ઉમરથી જ ક્રિયાત્મક સંગીતની પહેલા તાલીમ આપવી જોઇએ. ક્રિયાત્મક બાજૂ સારી રીતે પરિણત થયા પછી–ઇતર ઔપપત્તિક શાસ્ત્રીય વિષય તેને જરૂર પઢાવવા. એટલે તે 'માસ્તર' થઇ જશે. ભાતખંડે આદિ કોર્સ ભણીને તૈયાર થયેલા માણસને પાછળથી ક્રિયાત્મક બાજુ શીખવવી નકામું છે, કેમકે તે તેને બરાબર આવડશે નહીં. આવી ઉલટી રીતે શીખી તૈયાર થયેલા સારા શિક્ષકો પણ કેવી રીતે નીરસ બરાડું સંગીત ગાય છે, તે સાંભળવું હોય તો રાતાંજનકરે આપેલી ગ્રામોફોન રેકોર્ડ્સ સાંભળી લેવી; કેવી રીતે ન ગાવું તે સમજવા માટે તેમનો ઉપયોગ થશે ખરો ? આ પરંપરાના પટ્ટ શિષ્યો તો હવે એથીય ખરાબ ગાય છે !

૮ लायक शिक्षको बनावया माटेनी योजना

पं. भातखंडेना જમાના કરતા આજનો ગાયક વર્ગ ઘણી બાબતોમાં સુધરી ગયો છે. તેનામાં માણસાઇ અને શબ્દજ્ઞાન પણ આવી ગયું છે. રાગો ઉપર લેકચરબાજી કરી શકે, નોટેશન વાંચી–ગાઇ શકે અને નિર્વ્યસની તથા સભ્ય હોય એવા ગાયક વાદક પરંપરાના ગાયક વર્ગમાં પણ શિક્ષકના કામ માટે મળવા મંડ્યા છે લખનૌના મેરીસ વિદ્યાલયમાં એવા કેટલાક શિક્ષક રાખવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન કરવામા આવેલો. બીજા પણ કેટલાક બે ચાર વિદ્યાલયોમાં ગાઇ વગાડી શકે એવા શિક્ષકો જોવામા આવે છે અને તલાસ કરવાથી ખબર પડશે કે આવા શિક્ષકો કોઇ સારા ગવૈયા પાસેથી 'તાલીમ' લીધેલા હોય છે. ઇંદોર અને ગ્વાલિયરમાં એવા શિક્ષકો છે અને તેનુ પરિણામ ઘણુંજ સારું નીવડયું છે; અર્થાત્ જ ચાલુ 'સર્ટિફિકેટવાળા' ગાયન માસ્તરો કરતાં શિક્ષક ગવૈયાઓને વધારે પગાર આપવાની તજવીજ જોઇએ. ખાનગી શિખવણી (ટયુશન્સ) કરી ચરિતાર્થ ચલાવવાવાળા ઘણાય ખાનદાની ગાયકવાદક નજરે આવે છે. સંગીત વિદ્યાલયોના માલીકોની વૃત્તિ લબાડ હોવાથી આવા ગાયકવાદકોને શિક્ષકની નોકરી કરવી પરવડે એમ હોતું નથી. જેમ બીજી ખાનગી સ્કૂલોમાં કલાસમાંનો ઉમરથી મોટો એટલે 'દાદા' વિદ્યાર્થી જ કલાસના છોકરા દાબતો દેખાય છે તેમજ ફોસલાવી લીધેલ મફત વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી યા કોઇ રસ્તા ઉપરના બેકાર માણસ પાસેથી બહુધા આપણા ખાનગી સંગીત વિદ્યાલયોના વર્ગો લેવામાં આવે છે. સંગીત વિદ્યાલયના કારખાનામાં બન્ને બાજુએ લૂંટ ચાલે છે. અને આનુ પરિણામ વિદ્યાર્થીને સહન કરવું પડે છે. મુન્સિફ કોર્ટના અને પોલીસ ચોકી ઉપરના કલાર્કો ફુરસદમાં 'શાર્ંગધર' ગોખી વૈદ્ય બની જાય છે, તેમજ કેટલાક બીજા કંગાલ માણસો ન–

રાગને વખતે 'ક્લાસ'માં જઇ ભાતખંડેની પરીક્ષાઓ પાસ થઇ જાય છે અને એવાને ગાયન શિક્ષક તરીકે 'ક્વૉલી ફાઈડ' માનવામાં આવે છે! ઉલટું, શિક્ષક થવા માટે ગવૈયાને પણ ભાતખંડેનું કે પલુસકરનું લાયસેન્સ જોતું હોય છે, આ એક શરમની વાત છે! પ્રચલિત ભાતખંડે-પલુસકર કોર્સના પાસ માણસો સંગીત-શિક્ષક બને. આ કુચક્ર સંગીતના સરની ઉપર જ્યાંસુધી ફરતું રહેશે, ત્યાં સુધી સંગીત શિક્ષણ કેવળ એક ઢોંગ જ રહેવાનું છે! કોંગ્રેસનું તપ ખાદીધારી ગુંડાઓને ફળ્યું તેમ દેખાય છે! સંગીત શિક્ષકના ટ્રેનિંગ ક્લાસેસ યુનિવર્સિટી તજજ્ઞોની મદદથી ચલાવે તેમજ સંગીત શિક્ષકની એક પરીક્ષા કોઇને પણ માટે ખુલ્લી રીતે લેવાનું રાખે, તો જ લાયક સં.શિક્ષક મળવા લાગશે.

પેટંટ દવાનો 'ખાત્રીથી ગુણ'નો જમાનો આ વીસમી સદીની ભેટ છે; વળી પોસ્ટથી ચિકિત્સા કરવાની બીમારી ફેલાતી જાય છે. હવે તો ટપાલ રસ્તે એટલે **પોસ્ટમેન મારફતે સંગીત શીખવવાની** જાહેરાત છાપામાં આવવા મંડી છે! '**આતંક-નિગ્રહ**'ની જોડમાં સંગીતને બેસાડતા આ ઉઠાવગીરીને **સરકારે** બંધી ન કરી તો સંગીતની સલામતી દેખાતી નથી!

૯ પ્રચલિત સંગીતશાસ્ત્ર અને ક્ર. પુસ્તકો.

અભ્યાસક્રમ વધારે ઉપયુક્ત બનાવવો એટલે વિષયનો વિચાર વિસ્તારથી કરવો પડશે, અને તેટલા માટે આ વિષય બીજા પ્રસંગ ઉપર રાખવો ઠીક રહેશે.

હાલના પુસ્તકોમાં ફક્ત **પં. ભાતખંડેએ** લખેલ પુસ્તકો સારા છે. ઘણા ય પુસ્તકો અનાડી ગાયન માસ્તરોએ લખેલાં પણ છે, તેઓનો વિચાર કરવાની જરૂરેય નથી! ભાતખંડેના પુસ્તકોમાં રાગવર્ણન અને ચીજોનાં નોટેશન ઠીક રીતે અપાયું છે. **સ્વરશાસ્ત્ર રાગશાસ્ત્ર આદિ ઔપપત્તિક વિષયોનો તેમાં લગભગ અભાવ જ છે**, વળી **કેટલાક રાગનાં સ્વરૂપ ખોટાં આવ્યાં છે અને ચીજોમાં ય ગોટાળો થયો છે.** ઉપરાંત આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયુક્ત થશે તેવી દૃષ્ટિથી તે લખાયાં પણ નથી. કાં તો ઉક્ત પુસ્તકોમાં આરંભાન્ત સુધારો કરવા જોઇએ યા નવાં જ પુસ્તકો લખવાં જોઇએ! બીજું, ક્રમિક પુસ્તકોમાં સાંપ્રદાયિકતા છે, તે ન હોવી જોઇએ તેમજ આ પુસ્તકો પ્રમાણે ગાવું તે લાયકાતની નિશાની માનવામાં આવે છે; તે નાલાયકીનું લક્ષણ માનવી જોઇએ! વિદ્યાર્થી જ્ઞાનપૂર્વક અને વ્યવસ્થિત ગાય, વગાડી શકે છે, કે નહીં, તે જ વાતની પરીક્ષા લેવામાં આવવી જોઇએ.

૧૦ સંગીત-પરિષદ્‌નો ઉપયોગ.

ખાસ કરી મિશ્ર અને અપ્રસિદ્ધ રાગો બાબત બહુમતથી નિર્ણય કરવા માટે પં. ભાતખંડેજીએ સંગીત પરિષદ બે ત્રણ વાર ભરાવેલી અને તેઓ વડે કેટલાક રાગોનો નિશ્ચય થયેલો. સંગીત પરિષદો વડે ફરીથી આ કામ કરાવવાની જરુરત રહેલ છે; કેમકે કેટલાક કારણોથી પહેલાનું કામ બરાબર થયેલું છે, નહિ કોન્ફરન્સમાં હાજર થયેલા ખાનદાની વિદ્વાન ગાયકોની મદદથી. પં. ભાતખંડેએ નક્કી કરી પુસ્તકોમાં આપેલા છે, તે **બહદુરી તોડી** જેવા કેટલાક મિશ્ર રાગ પ્રચાર વિરુદ્ધ અને પરંપરા વિરુદ્ધ છે! સં. કોન્ફરન્સો હાલ લગભગ દર વરસે કેટલાક શહેરોમાં ભરાય છે અને તેઓનું સ્વરૂપ ગાયન-વાદન-નર્તનના વેરાયટી પ્રોગ્રામનું માત્ર થયું છે! સંગીતશાસ્ત્રના અભ્યાસકો અને ખાનદાની ગવૈયાઓ બન્નેના સહકારથી સં. પરિષદો સંગ્રહનું અને સંશોધનનું નક્કર કાર્ય કરી શકે છે. ખાસ કરી **ખાનદાની અનુભવી ગવૈયા અને કમિટીએ પં. ભાતખંડેના રાગ અને ચીજો એક વાર આખરી તપાસવી જોઈએ અને શુદ્ધ કરવી જોઇએ. નોટેશન** આદિ કેટલીક બાબતો એવી છે કે જેનો નિર્ણય સં. પરિષદે કરવા જેવો છે, પણ ખાસ કરી, આપણા ઉપલા વર્ગના ગવૈયાઓ તો સાવ અજાણ્યુ ઉદાસીન છે, જેથી તે અશક્ય છે!

૧૧ પરંપરાગત સંગીતકાર તૈયાર કરવા.

હજીસુધી ગાયકવાદકોને સારો રાજાશ્રય હતો, જેથી તેઓ પણ નિરાંતે પરંપરાગત ગાયક શિષ્યો તૈયાર કરતા. હવે જમાનો પલટી ગયો છે. જેમાં રાજાઓને જ આશ્રય રહ્યો નથી. કલાકારોને લોકાશ્રય મળી રહેશે, પણ તેથી તેઓથી નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી પરંપરાગત શિષ્યો ઉપર વરસો સુધી મહેનત કરવી પડશે, એ તો મુશ્કેલ છે સંગીતની આમ શિક્ષાથી ગવૈયાઓ પેદા નહીંજ થાય! આજે ગલીગલીએ ગાયન માસ્તરો અને ધરેધર રેડીઓ દેખાય છે, પણ આ ચિહ્નો સંગીતની ઉન્નતિના છે એમ માનવા માટે કંઇ કારણ દેખાતું નથી. ઊલટું, સંગીતનો બહોળો ફેલાવો થતાં સાથે તેની ઉંડાઇ છેક ઓછી થઇ છે? ગલેગાજ રેડીઓ સ્ટાર રોજ નવનવા પેદા થઇ રહ્યા છે, અને નવો રાગ પણ દરરોજ એકાદ બનતો સંભળાય છે, પણ આ તો સંગીતની તબિયત બગડી ગયાના લક્ષણો છે! **નામી ગાયકવાદકો હવે અપવાદ રૂપેજ દેખાય** છે, આનું કારણ અને ઉપાય શો?

હાલ સારા ગાયકવાદકોનેય તે પેટ ભરવા પુરતું મળતું નથી, પછી તેઓ સંગીતની ધુનમાં રહે, દિવસ રાત મહેનત કરે ના વિદ્યાર્થીઓને મફત તાલીમ આપે તે કેમ બની શકે? સારા અને હમદાર ગાયક ઓછા થયા, કારણ પરંપરાગત તાલીમ મળતી નથી અને મહેનત કરવા ફુરસદ પણ નથી. નવી શાળામાં સંગીત દાખલ કરવાથી કે સગીત વિદ્યાલયો અને માસિક પત્રો-પુસ્તકો કાઢવાથી સગીતની ઉન્નતિ તો શું, પણ તે જીવંત રહેવાનું પણ મુશ્કેલ છે. **પરંપરાગત તાલીમ ચાલુ રહેવાથીજ સંગીત વૃક્ષની જડ જીવંત રહેવાની** છે. પોતાના રાગ વર્ણનના ગદ્ય ચોથા ભાગની આખરે પોતાના અધુરાં રહેલ સંગીત કાર્યોની એક યાદી પં. ભાતખંડેજીએ આપેલી છે. તેમાં ખાનદાની ગવૈયાઓના **સંતાનોને ઘરાનાની તાલીમ મળવા માટેની શિક્ષણ સંસ્થાનો** ઉલ્લેખ છે પં. ભાતખંડે પલુસ્કરે સેંકડા ગાયનશાળાઓ, આર્તા ન આવડે એવા હજારો ગાયન માસ્તરો અને જેના ઉપરથી ગાઇ ન શકાય. તેવી નોટેશનની ચોપડીઓ કાઢી આ બધું કામ સંગીતની ઉન્નતિના ઉલટે રસ્તે થયું! આને બદલે પરંપરાના ગાયક-વાદક નર્તકો ફરજીઆત શીખવી તૈયાર કરી શકે એવી એકજ સંસ્થા દેશમાં નીકળત તો આજની સંગીતની અવનતિને આળો પડત!

હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન પદ્ધતિ એટલે ધ્રુપદ-ધમાર **ગાવાવાળા પ્રાચીન પરંપરાના એ ત્રણ ગાયક કુટુંબો હજી જીવતા છે, પણ તે છેલ્લો શ્વાસ લઇ રહેલાં છે! પ્રસિદ્ધ પાનસે** ખાનદાનના **પટ્ટશિષ્યોનું કુટુંબ** પખવાજ વાદન માટે હિંદુસ્તાન પ્રસિદ્ધ છે અને આ કુટુંબમાં ધુરંધર પખવાજ-વાદક હયાત છે; છતાં **કુટુંબના નવાંકુરોને નિર્વાહ માટે મિલમાં મજૂરી કરવા જવું પડે** છે. આ સ્થિતિ લખતાં હૈયું ભરાઇ આવે છે! દેશમા મેંકડો મોટામોટા સંગીત વિદ્યાલયો છે, તેઓએ આ માટે શું આંગળી પણ ઊંચી કરી? ખરેખર આ વાત આપણા માટે શરમની છે! આપણા ધનિકો હવે રાજાઓની જગ્યા લઇ રહ્યા છે, પણ તેઓનું **(શ્રી. અંબાલાલ સારાભાઇ)** જેવા એક બે સરકારી કુટુંબો છોડીને બીજા સેંકડો શેઠિયાનું ધ્યાન હજી વિદ્યા અને કલાઓને પોષણ આપવા તરફ ગયેલું જણાતું નથી.

યુનિવર્સિટીઓ દરેક પ્રાંત દીઠ આ કામ પાર પાડી શકે છે, ખાનદાની ઉસ્તાદોને આશ્રય આપી પરંપરાગત શિષ્યો તૈયાર કરવાની ગોઠવણ તે કરી શકે છે પરંપરાગત વિદ્યા સચવાય છે અને શિષ્યોને બરાબર આપી દેવાય છે કે કેમ તેની તપાસ પણ પ્રાંતીય સંગીત વિદ્વાનોની એક સમિતિ રાખી શકે છે. આવી કંઇક શિક્ષણ-યોજના થાય તો જ હજારો વર્ષોથી ઉન્નત થઇ આવેલી આ વિશિષ્ટ ભારતીય સંગીત-કલા સુવ્યવસ્થિત અને જીવંત રહેશે; અને જે વર્ષોની મહેનતથી જ આવડી શકે, તેવી આ વિદ્યાનો અભ્યાસ પણ ભલે બેચાર પણ એકનિષ્ઠ વિદ્યા-

યોંઓ નિરાંતે અને વિશ્વાસથી કરી પણ શકે. પહેલાનાં જમાનામાં થયેલા ગવૈયાઓએ સંગીત શીખવા માટે કાઢેલા અનન્વિત અને અપાર કષ્ટનો ઇતિહાસ આપણે જાણીએ છીએ. એવાજ કષ્ટ કાઢતા બીજા લોકો આજ પણ છે, તે હું જાણું છું; પણ કષ્ટ કાઢવા થકી આખરે મળી જતી તે મહાન્ વિદ્યા હવે કયાં મળે છે? તેના ગુરુ કયાં છે અને તેમને નવરાશ કયાં છે?

આ દુકાનદારીના જમાનામાં એક મ. અબ્દુલ-કરીમખાં ગવૈયાનું ઉદાહરણ ફકત આપણી સામે છે કે જેમણે વિદ્યાર્થીઓને ખવરાવી-પહેરાવી પોતાની મહાન્ કલા ખુલ્લે દિલથી આપી, અને બેત્રણ સારા ગાયકો તૈયાર કર્યા. આ તો પ્રાચીન કાળના ઋષિ મુનિ જેવું કામ કર્યું, પણ આ અપવાદ ગણવો જોઇએ, કેમકે પાંચ પચીશ હજાર રુપિયા ગુરુ દક્ષિણા નામે ખાઇ એક અક્ષર પણ શીખવતા નથી એવા બીજા ખાનદાની મોટા ગવૈયાઓના ઘણા ખરાં ઉદાહરણો આજે મળે છે. આનો ઉપાય એક જ છે, આવા ઉસ્તાદ લોકોને સરકારી અધિકારમાં યુનિવર્સિટીએ ફરજ પાડવી જોઇએ કે એક ગાયક વાદક કમતીમાં કમતી બબ્બે વિદ્યાર્થીઓને ખાસ પરંપરાગત તાલીમ આપે. જે ન આપે અને બદમાશી કરે તેવા ગવૈયાને જેલ મોકલવો યા દેશનિકાલ કરવો!

મારે ફરીથી ભારપુર્વક જણાવવું જોઇએ કે સંગીતના બધાય કાર્યોમાં આ એક જ કાર્ય સૌથી મોટું અને મહત્વનું છે. જેની કારગત આપણી યુનિવર્સિટીઓ યા તો પ્રાતીય સંગીત સંસ્થા જરૂરથી અને જલદીથી કરે!

સંગીતોન્નતિનાં અન્ય કાર્યો

અત્યાર સુધી સંગીતના શિક્ષણ બાબત આપણે વિચાર કર્યો, જે વિષય મોટે ભાગે ક્રિયાત્મક હતો. સંગીતની ઉન્નતિ માટે શાસ્ત્રીય વિચારાત્મક એટલે વિદ્યારૂપ (Academlical) કાર્ય યુનિવર્સિટી તરફથી થતાં રહે તેની પણ આવશ્યકતા ઓછી નથી. સંગીત એટલે ગાયન વાદન નૃત્ય શાસ્ત્રનું ઐતિહાસિક તથા શાસ્ત્રીય સંશોધન. તે કાર્ય માટે આવશ્યક એવાં પ્રયોગાલય, ગ્રંથાલય વાદ્યાલય, સ્વરયંત્રાદિ સાધન સામગ્રી-સંગ્રહ શ્રુતિ-સ્વર રાગાલય, ગમક પ્રકાર, તાન-પ્રકાર આદિ ગાનક્રિયાના લાયક સંગીત કારોના ખાસ શિક્ષાર્થ લઈ લીધેલી ગ્રામોફોન રેકર્ડસ અને દીર્ઘ ધ્વનિ પ્રકાશ પટ (Sound Photo Film reals) રાખવા ગ્રામ શિક્ષાર્થ કરતાં નાટય મંડળો સ્થાપન કરવાં, બહારના વિદ્વાન ઉસ્તાદોને અને સંગીતના પંડિતોને બોલાવી તેમના કાર્યક્રમો અને વ્યાખ્યાનો શિક્ષાર્થ કરવા, દેશી પરદેશી વાદ્યોનો સંગ્રહ કરવો, અને વાદ્યોમાં સુધારા કરવા. પ્રાચીન સંગીતના હસ્તલિખિતો ખોળી કાઢી છપાવવા પ્રચલિત સંગીતમાંની ક્રિયા એટલે રાગ, ગીત, તાલ-પરણ, નૃત્ય-મુદ્રા આદિનું સાચું વર્ણન અને નોટેશન ફરીથી વ્યવસ્થિત રીતે સંગીતના પંડિતો અને ગાયક-વાદક-નર્તકો બંનેના સારા સહકાર્યથી કરી સંગીત-શાસ્ત્ર-ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવા. નોટેશન સાથે લોકગીતો અને સચિત્ર લોકનૃત્યના ગ્રંથો છપાવવા વગેરે કેટલાય જરૂરી કામો ફકત આપણી દરેક પ્રાંતની યુનિવર્સિટીની સંગીત શાખા યા તો એક અખિલ ભારતીય સંગીત વિદ્યાપીઠ કરી શકે છે. હવે અંગ્રેજો નથી, ત્યારે તક્ષશિલા પાટલીપુત્રના વારસદારો આપણી વિદ્યા અને કલાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે પ્રયત્નો કરશે કે?

અપેક્ષા

અપેક્ષા ના રાખું? કયમ બની શકે પ્રેમ મહીં આ?
અપેક્ષા દ્વારા તો ઉર પ્રણય જીવંત રહતો!

ભુપેન્દ્ર વકીલ

પુરક ખોરાક—શક્કરિયાં

Substitute Food—Sweet Potatoes

પદ્મકાન્ત ર શાહ
બી. એસ. સી., એ. એમ. આઈ. ઈ. ટી., એ. એમ. ટેક. આઈ.

ખોરાક તરીકે શક્કરિયાં બહુ પૌષ્ટિક છે, તળેલા શક્કરિયાં બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તળેલું શાક કરવા ઉપરાંત શક્કરિયાંમાંથી ઘણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ થઈ શકે છે. શક્કરિયાંને બાફીને તેના માવામાંથી પુરણપોળી પણ લોકો બનાવે છે. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શક્કરિયાં એવો સંપૂર્ણ ખોરાક છે કે ખાદ્ય-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ શક્કરિયાંને અનાજને બદલે થોડાઘણા પ્રમાણમાં વાપરવાની ભલામણ કરી રહ્યા છે. પણ આવી ભલામણો કરવાનું શું કારણ છે તે બરાબર સમજવા માટે આપણે યોગ્ય પોષણ માટે કેવો ખોરાક ખાવો જોઈએ, એ ખોરાકમાં કયાં તત્ત્વો હોવાં જોઈએ, વળી આજકાલ ડૉક્ટરો જેને વિટામિન કહી રહ્યા છે તે બધું શું છે તેનો આપણે સૌથી પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. અત્યાર સુધી તો આપણે અમુક પ્રકારનો ખોરાક જે અનેક વર્ષોથી જમાનાઓથી ખાતા આવ્યા છીએ તે ખાયા કરીએ છીએ. ચોખા, ઘઉં, બાજરી, મકાઈ વગેરે સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતનો મુખ્ય ખોરાક છે. પંજાબ તરફ લોકો એકલા ઘઉં ખાવા જ ટેવાયેલા છે જ્યારે બંગાળી અને દક્ષિણ હિંદમાં લોકો ચોખા જ વધુ પ્રમાણમાં ખાય છે. આ ખોરાકથી તેઓ એટલા બધા ટેવાઈ ગયેલા છે કે આ સિવાયનો ખોરાક તેઓ અપનાવી શકતા નથી અને ઘણીવાર પચાવી પણ શકતા નથી. અત્યારે અનાજની અછતના જમાનામાં અમુક અનાજ ન મળી શકે તો તેને બદલે શું ખાઈ શકાય તે દરેક જણે જાણવું જોઈએ. અનાજ વગર ભૂખે મરવાનું ન પાલવી શકે. બંગાળના દુષ્કાળમાં લાખો માણસો મરી ગયા. તે વખતે આપણે સ્વતંત્ર ન હતા. તે વખતની સરકારે લોકોને ચોખાને બદલે ચોખા જેવો જ બીજો ખોરાક ખાવાની સૂચના પણ ન કરી કે એવો ખોરાક પણ શોધીને લોકો આગળ રજૂ ન કર્યો. અત્યારની આપણી સરકાર આ વિષય ઉપર ઘણી જાગૃત છે. ચાલુ ખોરાકને બદલે તેની જગ્યા સાચવી શકે એવો ખોરાક તૈયાર કરી આપવા અને અખતરા આજની સરકાર કરે છે. મગફળી, સોયાબીન, બટાટા, શક્કરિયાં વગેરે એવા પદાર્થો છે કે જેનો ઉપયોગ અનાજના લોટ સાથે મિશ્રણ કરીને કે સ્વતંત્ર રીતે કરવાથી અનાજ ઓછું વપરાય છે છતાં પોષણમાં કોઈ પ્રકારની હરકત આવતી નથી. એટલું જ નહિ પણ ઘણીવાર આવો ખોરાક પૌષ્ટિક નીવડે છે. આ બધું બરાબર સમજવા માટે આપણે પોષણ સંબંધી વિજ્ઞાન સમજવું જોઈએ એટલે હવે તેનો વિચાર કરીશું.

આપણે જાણીએ છીએ કે જીવન ટકાવવા માટે હવા, પાણી અને ખોરાકની જરૂર છે. હવા પણ એક પ્રકારનો ખોરાક છે. કારણકે પ્રાણવાયુ વગર આપણે જે અન્ન પેટમાં નાખીએ છીએ તેનું દહન થતું નથી. પાચનક્રિયા એક પ્રકારની દહનની ક્રિયા છે. ઘણીવાર, આપણે ભૂખ લાગે ત્યારે બોલીએ છીએ કે 'ભાઈ, એંજિનમાં કોલસા નાખો.' આ પ્રમાણે આપણે આપણા શરીરને એંજિન સાથે સરખાવીએ છીએ. એંજિન જેમ કોલસા બાળીને, શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ આપણું શરીરનું યંત્ર, પણ ખોરાક રૂપી કોલસા બાળીને શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. કોલસા બળવાથી ગરમી પેદા થાય છે. આપણે જે ખોરાક ખાઈએ છીએ તેને પણ ગરમીના ધોરણે માપવામાં આવે છે. આ ધોરણને "કેલરી" (Calorie) કહે છે. પુખ્ત વયના માણસને લગભગ અઢીથી ત્રણ હજાર કેલરી જેટલી ગરમી આપે તેટલો ખોરાક મળવો જોઈએ. આ ઉપરાંત, આપણા ખોરાકના ત્રણ પ્રકાર છે ચરબી અને કાર્બોહાઈડ્રેટ તથા પ્રોટીન. આ ત્રણ વડે આપણને શક્તિ મળે છે. તેમાંના પ્રોટીનથી શરીરનો વધારો પૂરો પડે છે અને શરીરને બંધમાં રાખનારા તંતુઓ, સ્નાયુઓ

વગેરેને ઘસાતાં તે અટકાવે છે, જ્યારે ચરબી અને કાર્બોહાઇડ્રેટ શરીરને રોજના કાર્યો કરવા માટે બળ આપે છે. ખોરાકમાં આ ત્રણે તત્વો હોવાં જોઇએ, નહિ તો તે ખોરાક સંપૂર્ણ ન કહેવાય. તેલી અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોમાં ચરબીનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. અનાજમાં કાર્બોહાઇડ્રેટનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. કઠોળમાં પ્રોટીન વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે તથા ફળ અને શાકભાજીમાં આ ત્રણે પ્રકારોનો વત્તો ઓછો સમાવેશ થયો હોય છે. ચરબી નવ "કેલરી" અને કાર્બોહાઇડ્રેટ તથા પ્રોટીન ચાર "કેલરી" જેટલી ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે. કેલરી એટલે ૧૦૦ ગ્રામ પદાર્થનું ૧ અંશ ઉષ્ણતામાન વધારવા જેટલી ગરમી જોઇએ તેટલી ગરમી. ખોરાકની અંદર ચરબી, પ્રોટીન અને કાર્બોહાઇડ્રેટ હોવા ઉપરાંત અંદર કેટલાક ખનીજ દ્રવ્યો જેવાં કે કેલ્સ્યમ, લોહ, મેગ્નેશિઅમ, આયોડિન, ફોસ્ફરસ, ગંધક, વગેરે પણ હોવા જોઇએ. છતાં ખોરાકમાં એક વસ્તુની ઊણપ હોય તો ગમે તેટલો ખોરાક લેવામાં આવે તો પણ શરીર તૂટી પડે. આ વસ્તુ તે વિટામીન. મુખ્ય વિટામીન પાંચ પ્રકારના છે, જેમને "એ," "બી," "સી," "ડી" અને "ઇ" એવાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. વિટામીન "એ" પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો રતાંધળાપણું આવે છે. "બી" વિટામીન વગર જઠર તથા આંતરડાં કામ કરી શકતાં નથી અને તે ન મળવાથી "બેરી-બેરી" નામનો રોગ થાય છે. વિટામીન "સી" શરીરના કોષોને પોષણ આપે છે. વિટામીન "સી" ન મળવાથી "સ્કર્વી" નામનો રોગ થાય છે. શાકભાજીમાં વિટામીન "સી" સારા પ્રમાણમાં હોય છે. વિટામીન "ડી" થી દાંત તથા શરીરના હાડકાંને પૂરતા પ્રમાણમાં ચૂનો—કેલ્સ્યમ લઇ શકવાનું ફાવે છે. આ વિટામીન વગર શરીરમાં કેલ્સ્યમ રહી શકતું નથી અને તેથી વિટામીન "ડી"ની અછતથી દાંત તથા હાડકાં નબળા પડે છે. વિટામીન "ઇ" ઉપર પ્રજનનનું કાર્ય આધાર રાખે છે કારણકે તેના વગર સંતતિ થઇ શકતી નથી.

આ બધું જાણ્યા પછી આપણે કેવો ખોરાક ખાવો જોઇએ તે હવે સહેલાઇથી સમજી શકીએ. અત્યારે આપણે ખોરાક પૂરતા સ્વાવલંબી નથી. લાખો ટન જેટલું અનાજ આપણે પરદેશથી મંગાવવું પડે છે. આ અનાજ ઓછું ક્યારે થઇ શકે કે જ્યારે એને બદલે ખોરાકમાં બીજા પૌષ્ટિક પદાર્થો જેવા કે કેળાં, શક્કરિયાં, મગફળી, બટાટા વગેરે આપણે લઇએ અને ચોખા તથા ઘઉંનો બચાવ કરીએ. આપણે ત્યાં ઘણાનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં હોય છે અને ચોખા વધારાના ખોરાક તરીકે વપરાય છે. તો કેટલાકનો ચોખા જ મુખ્ય ખોરાક હોય છે. એવા લોકોને ચોખા સાથે થોડો બીજા પ્રકારનો ખોરાક લેવાનું કહી શકાય, તથા જે લોકોને ચોખા વગર ચાલતું હોય તે લોકો ચોખાનો સમૂળગો ત્યાગ કરે. આથી એમને કશું શોષવાનું થતું નથી પણ અનાજ પાછળ દેશનું જે નાણું પરદેશ ઘસડાઇ રહ્યું છે તેમાં ખરેખર બચાવ થાય તેવું છે. ત્યારે હવે શક્કરિયાંનો ખોરાક એવા પ્રકારનો છે કે શરીરને જોઇતાં બધાં તત્વો તેમાંથી પૂરાં પાડી શકે છે. શક્કરિયાંમાં લોહીને શુદ્ધ રાખનારા ક્ષારો (alkali) સારા પ્રમાણમાં છે. તેમાં આશરે બે ટકા પ્રોટીન, પોણો ટકો ચરબી તથા ૨૮ ટકા કાર્બોહાઇડ્રેટ રહેલા છે. એક શેર શક્કરિયાં ખાવાથી ૫૬૫ કેલરી જેટલી શક્તિ મળે છે. તેમાં પ્રોટીનનું પ્રમાણ બહુ ઓછું છે તો તેની સાથે મગફળી ખાવાથી પ્રોટીન પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે કારણ કે મગફળીમાં આશરે ૨૬ ટકા જેટલું પ્રોટીન છે. ખનિજ દ્રવ્યોમાં શક્કરિયાંમાં બે ટકા કેલ્સ્યમ, પોણા ત્રણ ટકા મેગ્નેશિયમ લગભગ ચાર ટકા પોટાશિયમ, સાડા ચાર ટકા ફોસ્ફરસ, સાડા નવ ટકા ક્લોરિન, ચાર ટકા સોડિયમ, અઢી ટકા ગંધક તથા પોણો ટકો લોહ રહેલાં છે. તે ઉપરાંત, શક્કરિયાંમાં વિટામીન "એ" ઘણા સારા પ્રમાણમાં તથા વિટામીન "બી" અને "સી" ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આવેલા છે. શક્કરિયાં વિશેષ ખાસ આગ્રહ કરવાનું કારણ એ છે કે જ્યાં શક્કરિયાંનું વાવેતર થઇ શકે છે, ત્યાં

તેનો પાક સારા જથ્થામાં ઊતરે છે. એક એકર જમીનમાં આઠથી દસ બંગાળી મણ જેટલા ઘઉં સામાન્ય રીતે પાકતા હોય છે, જ્યારે તેટલી જ જમીનમાં શક્કરિયાં તેથી માત્ર ત્રણથી ચાર ગણા ઊતરે છે. આ રીતે દેશમાં શક્કરિયાંની પેદાશ વધારવાથી એક સરસ પૌષ્ટિક ખોરાક લોકોને મળશે, એટલું જ નહિ પણ પરદેશથી આયાત તથા અનાજમાં પણ ઘટાડો થઈ શકશે. શક્કરિયાંને સૂકવીને તેનો લોટ બનાવી તેમાંથી અનેક પ્રકારની ખાવાની ચીજો બનાવી શકાય. તે લોટમાં મગફળીનો લોટ ભેળવવાથી આહારની દૃષ્ટિએ એક સંપૂર્ણ ખોરાક તૈયાર થાય. અત્યારે વિજ્ઞાનની મદદથી આહારશાસ્ત્ર ઘણું આગળ વધ્યું છે. સામાન્ય માણસ પણ આ જ્ઞાન વડે તેણે કેવો ખોરાક લેવો જોઈએ તે નક્કી કરી શકે છે, વચ્ચે મદ્રાસ સરકારે સૂકવેલા શક્કરિયાં ચાર શેર તાજા શક્કરિયાં બરાબર થાય. હવે તો જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં દરેક જણે પોતપોતાની શાકભાજી હાથે ઉગાડી લેતાં શીખવું જોઈએ. સરકારને પ્રજાના આવા સહકારની જરૂર છે. શક્કરિયાં જેવો વિકલ્પ ખોરાક અપનાવવાની આજના અનાજની અછતના જમાનામાં આપણી ખાસ ફરજ છે. અનાજનો બચાવ આ પ્રમાણે જ થઈ શકે. અનાજ સંબંધી આપણે દોઢ વર્ષની અંદર સ્વાવલંબી થવાનું છે. એમાં આપણે પૂરતો સહકાર આપીશું તો આપણે દેશની સેવા કરી કહેવાશે, અને અનાજ વેડફીશું, બગાડીશું, તો રાષ્ટ્રના ગુનેગાર થઈશું.

ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો વડોદરા ઉપરથી તા. ૧૬–૯–૪૯ ને રોજ સાંજે કરેલો વાર્તાલાપ—ઑલ ઇન્ડિયા રેડીઓના સૌજન્યથી

★

ગીત મિલનનું ગાવું

મારે ગીત મિલનનું ગાવું
હરદમ ઉરમાં ફુટતું ગાવું
મારે ગીત હવે છે ગાવું.
વીણાંના છો તાર તૂટેલા
ઊર્મિ છો—ના શબ્દ ઘડે—ના:
ચાંદ ભલે ને એની ચંદા—
આંખોથી દૂર રાખે:
તો યે ગીત હવે છે ગાવું
ઉરને ગીત બનાવી ગાવું
મારે ગીત મિલનનું ગાવું!

રજનીકાન્ત દલાલ

જો મળે પ્રિયા....

ભીડાશથી મારી પ્રિયા કને જતાં
કહેજો તમે આટલુ જો મળે પ્રિયા:
'છે કેમ?' એવો યદિ પ્રશ્ન એનો,
'સ્વર્ગે સહુ છે સુખી,' એમ કહેજો.
કાં આમ? શું કૈંક અઠીક છે થયું?
જવાબ તો: 'મૃત્યુ થયું છે એનું.'
ને શોક તૂટે ડુસકાં ભરે તો
કહેજો, હું કાલે નીકળીશ આવવા.

ભગીરથ મહેતા

[પુરાણા એક જર્મન કાવ્ય ઉપરથી.]

★

જીવનનો રાહ બદલાય છે

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

જેમાં ગુરુભાવના અને શિષ્યધર્મનું રહસ્ય સમજાય છે

મારી શેરીમાં પાડોશીને ત્યાં એક દીકરીનાં લગ્ન થવાનાં હતાં. ભીંત ઉપર લીંપણ અને ધોળ કરવામાં આવ્યો હતો. દીકરીનો બાપ બે ત્રણ માટીનાં કોઠીઆમાં રંગો પલાળી કાંઈક આળેખતા હતા. હું ત્યાં જઈ ચઢયો. મને ચિત્ર કરવા કહ્યું. મને ચિત્રનો શોખ શાળામાંથી હતો. એ તરફ લક્ષ વધારે હતું. એક હકીકત ખાસ યાદ છે. ગણિતના હુશીઆર છોકરા પાસે દાખલા ગણાવી લેતો. તેના બદલામાં તેને હું ચિત્રપોથીમાં મોર કે કાગડો દોરી આપતો.

આ જ પાડોશીને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે દિવાલ ઉપર રંગથી ચિત્ર દોરવાની પ્રથમ કોશીશ કરી. રાજા રવિવર્માનાં ચિત્રોની ત્રણ ચાર કોપીઓ રંગ પુરીને ઠીક ઠીક ચિતરી. સાધનમાં રંગો, કંકુ, હળદર, ગળી, કાળી શાહી, ખડી, અને પીંછીઓમાં દાતણના કુચાનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પાડોશી ખુશી થયા. તેમણે ન ધારેલ એવી મહેનત કરી મેં ચિત્રો દોરી ભીંતને શણગારી મને આનંદ અને આશ્ચર્ય બંને થયાં. અને થયું કે મારાથી આવું થઈ શકે? આખી રાત દોરેલાં ચિત્રો આંખ સામે તર્યા કરવા લાગ્યાં. ઘણા માણસોએ જોયાં. અને તારીફ કરી. છાને ખુણે એ તારીફ સાંભળવાનું મને મન થતું. મારા ગામના એક જાણીતા ચિત્રકાર અંબાશંકર જોશી લગન પ્રસંગે ત્યાં આવી ચડયા. તેમણે એ ચિત્રો જોયાં. વખાણ્યાં. અને મેં દોર્યાં એવું અધીરાઈથી પાછળ ઊભા રહી મેંજ કહી દીધું. પછી લાગ્યું કે કોઈક બીજાએ કહ્યું હોત તો વધારે સારું થાત. પણ વિવેક-અવિવેકની બહુ કાળજી નહોતો રાખી શકતો, એટલે બહુ પસ્તાવો થયો નહિ.

તેમણે દોરેલાં રાજા મહારાજાઓનાં ચિત્રો દરબારી કચેરીમાં મેં જોએલાં. તેમણે મને ઘેર બોલાવ્યો. ઘણા વર્ષોથી તે લીંબડી રહેતા. અવારનવાર પ્રસંગોપાત વળા આવતા. બે ત્રણ દિવસ માટે આવેલા. મારા પિતાને ઓળખતા. મને જરાય નહિ. અને તેમણે કહ્યું. ફોટા ચિતરતાં શિખવું હોય તો મારી સાથે ચાલ. હું શીખવી દઈશ. વાતચીત દરમીઆન મારી બધી હકીકત જાણી લીધેલી. મે જરા વિચાર કરી ધીરેથી કહ્યું કે શીખવા તો આવું. ઘણું મન છે. પણ ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા ત્યાં કેવી રીતે થઈ શકે? એ તો હું છું ને! મારે ત્યાંજ રહેવાનું હોય ને. તારે એની ચિંતા જ નહિ સમજ્યોને!

હું મનમાં બધું સમજી ગયો. ગુરુજી વાનપ્રસ્થની ઊંચી કક્ષામાં જીવન ગાળતા હોવા જોઈએ. એમને એક શિષ્યની ખાસ જરૂર જણાઈ. અને એમનો અને મારો કુદરતે યોગ્ય સુમેળ સાધી આપ્યો.

"તારી જિંદગી સુધારી દઈશ. જો શીખવામાં મહેનત કરીશ, અને પૂર્ણ લક્ષ આપીશ તો. મારું કહેવું ગળે ઉતર્યું કે?"

હા જી, ગળાને બદલે એની નીચે સુધી ઉતરી ગયું.

બીજે દિવસે પિતાની આજ્ઞા લઈ ગુરુ સાથે લીંબડી કલાનું શિક્ષણ લેવા ઉપડયો.

પિતાજી આજ્ઞા આપવામાં ઢીલ કરતા નહિ. એમને ખાત્રી હતી જ કે લીટા તાણવામાં પણ ભલે પારંગત થઈ આવે.

એક સાંજે દસબાર માણસો મોટા ઓરડામાં એકઠા થઈ, માતાજી સમક્ષ ભજન કિર્તન કરતા હતા. ટોળાની મધ્યમાં મારા ગુરુજી અંબાશંકરભાઈ માતાજીના ફોટા સમક્ષ એકધ્યાન બની ગળગળા જેવા થઈ જતા જોયા. આજુબાજુનાં માણસો તાળીઓ પાડી ધૂન લેતા હતા. ઓરડાને એક ખૂણે આ નવા પંથને જાણવા હું પણ કુતૂહલથી મથી રહ્યો હતો. ક્યાં માતાજીનો આ નવો પંથ હશે? અને આ પંથવાસીઓને માટે આકાશમાં કયું નવું ધામ ખોલાયું હશે? એવા અનેક વિચારો મને આવી ગયા. શરૂથી આખર સુધીની બધી ક્રિયા બેઠાં બેઠાં જોઈ લીધી. આમ છતાં પણ મનની કુતૂહલતા

જરાએ ક્ષમી નહિ, આખરે મંડળના ભક્તજનો મૂંગા મૂંગા હળવા પગે વિખેરાયા. હું ધીરે ધીરે સરતો ગુરૂજી પાસે પહોંચ્યો. ગુરૂજીની પીઠ પાછળથી ડોકું ઉંચું કરી માતાજીનું નિરીક્ષણ કર્યું. માતાજી ચાલુ જમાનાનાં છુટા કેશવાળાં આશરે ૩૫ થી ૪૦ વર્ષની ઉમરનાં નજરે પડ્યાં. ગોખલામાં પાટલા ઉપર એક નાનું એવું ત્રિશુળ ગોઠવી દીધું હતું. ફોટા માંહિના માતાજીએ એમના ભુતકાળમાં ત્રિશુળનો ઉપયોગ કર્યો હશે કે કેમ ? એ શંકા તો ઊભી જ હતી. એવામાં ગુરૂજી ધ્યાનસ્થ દશામાંથી જાગ્રત અવસ્થામાં આવી પહોંચ્યા. ગુરૂજીને જાગ્રત અવસ્થામાં આવેલ જોઈ માતાજીને મેં બે હાથે પ્રણામ કર્યા. મનમા ગડમથલ થતી હતી એટલે ગુરૂજીને હિંમત એકઠી કરીને પૂછી લીધું કે આ કયાં માતાજી ? જવાબ મળ્યો, તું તો નાસ્તિક લાગે છે ! મેં એમની આંખ જોઈ ને વાત ફેરવી નાંખી. નારે ના માતાજીનો તો હું પરમ ભક્ત છું. પછી મને ગુરૂજીએ આ નવાં માતાજીનો ઇતિહાસ કહ્યો. ને અત્યંત રસ પડતો હોય એમ માતાજીનું જીવન ચરિત્ર મેં સાંભળ્યું. મારે તો હજી એમની પાસેથી કળાની દિક્ષા લેવાની હતી. એટલે ગુરૂજીના નવા પંથમાં પણ ઝુકાવી દીધું. કોઈ વિધવાબાઈ ભક્તિને માર્ગે ચઢ્યાં હશે. ને ગુરૂજીએ એમને અમર કરવા આ નવો પંથ પોતાના શિષ્ય વર્ગમાં ચાલુ કર્યો હોય, એમ મને લાગ્યું. શિષ્ય વર્ગમાં આજુબાજુના દરજી અને સુતાર બંધુઓ વિશેષ હતા. એ ધર્મના ઉંડાણમાં હું બહુ ઉતર્યો નહિ.

સારો વાર જોઈ મેં ચિત્ર શિખવાની શરૂઆત કરી. મારી સામે એક માટીનું વાસણ અને વાટકો મૂકયાં. મેં એને ઠીકઠીક ચિતર્યાં. કામ આગળ ચાલ્યું. ગુરૂજીએ જોયું અને સુધાર્યું. થોડાક દિવસ જોસથી અધ્યયનનું કામ ચાલ્યું.

ગુરૂજી વિધુર હતા. તેમ કોઈ વારસદાર પણ નહોતું, એટલે મસ્ત રહેતા. ભક્તિ તરફ લક્ષ વધુ પહોંચેલું. કળાનો પંથ તેમના હાથ ઉપરથી સરતો જતો હતો. વૈદકની લાઇન તેમણે શરૂ કરી દીધેલ હતી. ગામમાં દર્દીઓને તપાસવા જાય. અને દવાઓ કરી એમાંથી કંઇક આજીવિકા મેળવતા એવું લાગ્યું.

ઘર આખુ થોડાક રાજાઓના ફોટા અડધા ચિતરેલા લુગડાથી ઢાંકેલા પડેલા. એક પોરબંદરના રાણાનું ચિત્ર મને બતાવ્યું. તેમણે ચાર વરસ પહેલાં શરૂ કરેલ એમ જણાવ્યું. ચિત્ર અંગેની સાધન સામગ્રી પુષ્કળ એકઠી કરેલી હતી, કબાટમાં ગોઠવી રાખેલી. મારા પહેલાં ત્યાં એક બે વિદ્યાર્થી શીખવા આવેલા, ખૂબ મહેનત કરેલી. તેમણે વારસદાર શિષ્ય થવા પણ ખૂબ કોશીશ કરેલી. પણ બિચારા કમનશીબ એટલે શિષ્ય થવાને યોગ્ય નિવડયા નહિ. તેમ ગુરૂજીના સંગ્રહ કરેલા સાધનમાંથી કશુંએ મેળવી પણ શકયા નહિ. છતાં આશાએ રોજ આવતા. મને દહેશત લાગી. આ બે શિષ્યો નિષ્ફળ નિવડયા એમ હું પણ કદાચ નિષ્ફળ નિવડું તો શું થાય ! એ વિચાર આવીને અદશ્ય થયો.

કોઇપણ હિસાબે ચિત્ર દોરતાં શિખવું એવો દઢ સંકલ્પ કર્યો. વહેલી સવારે ગુરૂજી ઊઠતા. તેમને માટે દાતણ પાણીની વ્યવસ્થા કરી ચુલો સળગાવી ચા મૂકતો. દાતણ પછીની ચા પીને ગરમ પાણી બનાવી નહાવાની વ્યવસ્થા તૈયાર કરી આખું મકાન ઝાડુ મારીને સાફ કરી નાખતો, નીચે નળમાંથી ખભા ઉપર પાણીની ગોળી ઉંચકીને પાણીઆરૂં ભરી દેતો ગુરૂજીના પૂજાપાઠ દરમીઆન ફરી પાછી તેમના માટે ચા—દિવસ ભરમાં બારથી તેર વખત ચા—બનાવવી પડતી. અને તે પણ દર વખતે અડધી થાળી ભરીને તેઓ આચમન (!) કરી જતા. પછી રસોઇનું કાર્ય શરૂ થતું. જમ્યા પછી ગુરૂજી આરામમાં. બપોરે હું એકબે કલાક માંડ ચિત્રનો અભ્યાસ કરી શકતો. પુનઃ બપોર પછી ચા શરૂ થાય, પછી સાફસુફી. એમનાં કપડાં ધોવાનાં, સાંજે રસોઇ. રાત્રે જમ્યા પછી કોઈવાર એમની પગચંપી

આવા નિત્ય કાર્યક્રમ સાથે છસાત મહિનાનો સમય પસાર કરી દીધો. વખત જતો ગયો એમ

ગુરૂજી મારા અધ્યયન તરફ લક્ષ આપી શક્યા નહિ. તેમ છતાં ઘણો સમય તેમની નિદ્રા વખતે મેળવી મારી જાતે કોઈ સારા ચિત્રકારોની અનુકૃતિઓ દોરી લેતો. વખત જતાં-મારી ધીરજ પણ ખૂટી અને આખરે એમ લાગ્યું કે ગુરૂજીના વાનપ્રસ્થ જીવનની સેવાચાકરી કરીને સેવાનું જ પુણ્ય અહીં મેળવવાનું હશે. કોઈવાર હું પૂછતો કે હવે મારે શું ચિત્ર દોરવું ? ત્યારે સ્હેજ કંટાળો લાવી બોલતાઃ "ઠીક ત્યારે, અડધી થાળી ચા બનાવી નાંખ. વળી આજે ઑઈલ પેઈન્ટીંગ બનાવવું છે. તારે તો માત્ર જોવાનું જ છે. રંગનું મિશ્રણ અને તેનું રહસ્ય શું છે તે બધું જોવાથી આવડશે." અડધો તપેલી ચા પીધા પછી પેઈન્ટીંગનાં સાધનો સાફસૂફ કરીને ગોઠવી દઉં. અને ગુરૂજીનો રાહ જોતો બેસી રહું. હમણાં આવશે પણ તે તો તરત જ આરામમાં પડી જતા. આવી રીતે કેટલાએ દિવસો પસાર થતા ગયા. અને હું રંગના મિશ્રણની મહાન કલ્પનામાં ઉંડો ને ઉંડો ઉતરતો ગયો. રોજ ચિત્ર અંગેનું સાધન ગોઠવતો અને સાંજે પાંચ વાગે પુનઃ ઉંચકીને અભરાઈએ ચઢાવી દેતો.

મારા કંટાળાની હદ આવી પહોંચતી ત્યારે ફરી પાછો કહું કે, ગુરૂજી પેલા રંગ મિશ્રણનું શું રહસ્ય છે ? ત્યારે તેઓ મીઠું હાસ્ય કરતા અને મને એકાદ નાનો એવો ઉપદેશ આપી દેતા. "તારામાં હજી અભ્યાસ કરવાની જરાએ ધીરજ નથી. એમ ઉતાવળે આંબા પાકતા હશે કાંઈ ? આ તો દૈવી કળા છે. અને એનું ગુપ્ત રહસ્ય બહુ ઉંડું છે. ગુરૂનો પૂર્ણ પ્રેમ જ્યાંસુધી શિષ્યને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી બધું ખોટું હું ધારીશ. અને મને જ્યારે કંઈક સ્ફૂરણા થશે. ત્યારે તારે કહેવું પણ નહિ પડે. અને એક જ કલાકમાં આ કળાની કુંચી તને આપી દઈશ. અને જેવી તને હું કુંચી આપીશ. તેવો જ તું રાજા મહારાજાઓનાં મોટા ઑઈલ પેઈન્ટીંગ બનાવતો થઈ જઈશ.'

એકજ કલાકમાં કળાની કુંચીનું ગૂઢ રહસ્યજ્ઞાન આપવાની હકીકત જ્યારે મેં ગુરુમુખે સાંભળી ત્યારે જાણે કાંઈક નવું જ જાણવા મળ્યું, એમ લાગ્યું. હજી આઠ મહિનામાં ગુરૂજીએ કુંચી ખોલી જ નહોતી. કુંચીનું રહસ્ય એકજ કલાકમાં ભણી જવાશે એમ ધારી ફરી પાછા મારા બુદ્ધિહીન મગજે ધીરજ ગ્રહણ કરી. એ ધન્ય કલાકથી રાહ જોવાની તાલીમ શરૂ કરી દીધી. અને આવું છૂપું રહસ્ય ઘણી સેવાઓને અંતે પ્રાપ્ત થતું હશે. એમ માન્યું.

એકજ કલાકમાં રાજા મહારાજાઓના મોટા ઑઈલ પેઈન્ટીંગ મારે હાથે થશે. અને એ હવે ક્યારે થશે ? અને એવો પવિત્ર કલાક ક્યારે ગુરુના હૃદયમાં ઊગશે ? ગુરુનો પ્રેમ જ જીતી લેવો, એમ નક્કી કર્યું. કાગળ અને પેન્સીલ સાથે મહેનત કરી નકામો સમય બગાડવો હવે વ્યર્થ લાગ્યો. કારણ કે કુંચીથી પ્રાપ્ત થતી વિદ્યા તો ગુરૂસેવા અને એમનો પ્રેમ જીત્યા પછી જ મળે એવું હતું. મારી કલ્પના જોર પકડવા લાગી. હવે શું કરવું ?

હવે તો કાગળ પેન્સીલ રબ્બર અને સાહીનાં હાડલાં ચિતરવાં એક બાજુ મુક્યાં. અને નવો તુક્કો શોધી કાઢયો.

અડધી તપેલી ચાને બદલે પોણી તપેલી ચા ઉકાળવી શરૂ કરી દીધી. અને એ આખોએ ડોઝ થાળીમાં ઠલવી ગુરૂજી સન્મુખ રજુ કરી દેતો. ને ગુરૂજી પણ દેવ હતા. અગસ્ત્ય મુનિ જેમ સાગરની અંજલિ કરી જતા તેમ આ થાળીનો ડોઝ મારા ગુરૂજી ગટગટાવી જતા. આવા ડોઝ દસબાર વખત તો નિયમીત કરવા પડતા. આ તુક્કો પણ ઘણા દિવસ ચલાવ્યો છતાં પણ પેલા રંગ મિશ્રણની કુંચી ગુરૂજીના હૃદય રૂપી કબાટમાંથી ન નીકળી તે ન જ નીકળી.

છેલ્લા કેટલાક દિવસોમાં ગુરૂજીએ વૈદકીય દૃષ્ટિએ આરોગ્યનો ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો. આડકતરી રીતે મને અપાતા આ ઉપદેશનું રહસ્ય હું પામી ગયો હતો. રસોઈ બનાવ્યા પછી અમે બંને સાથે જમવા બેસતા. તેઓ તકલાદી શરીરે બે રોટલી માંડ ખાઈ શકતા. જ્યારે પંદરથી સોળ રોટલીની થોકડી અને

બે વાટકા દાળની બહુ સહેલાઇથી જરૂર પડતી. બપોરના વખતમાં કોઇ કોઇ વાર મને કહેતા. આરોગ્ય સાચવવું હોય. તો માણસે બહુજ ચાવીને ખાવું જોઇએ. અને અલ્પાહારી બનવું જોઇએ. ગુરુના આરોગ્યનો સિદ્ધાંત મારાથી પાળી શકાય તેમ નથી મને અલ્પાહારી બનાવવા ઘણા આદર્શો રજુ કરી તેઓ વૈદક શાસ્ત્રના દાખલા લાવીને કહેતા. પણ લીંબડી શહેરની નદીનુ પાણી મને વધુ અનુકૂળ આવવાથી આહારનું પ્રમાણ ધાર્યા કરતાં વધવા જ માંડ્યું. અને પછી તો ગુરૂજી પણ માણસે કેટલો ખોરાક ખાવો? ક્યારે ખાવો? ને કેવી રીતે ખાવો એ વિચારોનું મંથન કરવા લાગ્યા. અને છેવટે જમતી વખતે તેઓ સાયન્ટીફીક એક્સપેરીમેન્ટ કરી બનાવતા.

રોટલીનું બટકું ભાંગીને કેવી રીતે ચાવીને ખાવુ? તેમાં કેટલો સમય લગાડવો? એ બધી વિધિ કરીને દેખાડતા. એ એક્સપેરીમેન્ટ જાઇને મારી ધીરજ હવે તદ્દન ખૂટી ગઇ. એને ત્રીજે દિવસે લીંબડીમાં બ્રાહ્મણોની નાત હતી. મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આજે છેલ્લો એક્સપેરીમેન્ટ મારે કરી દેખાડવો અને વળતે દિવસે ઘર તરફ વિદાય લેવી. નાતમાં અમે ગુરૂ–શિષ્ય સાથે જમવા બેઠા હતા.

થોડીવારમાં 'હર, હર, મહાદેવ!'ના પ્રચંડ ગગન ભેદી ઘોષ સંભળાયા, જાણે બ્રાહ્મણો યુદ્ધે ચઢ્યા મેં પણ કમર ઢીલી કરી નાખી. અને અલ્પ સમયમાં હળવદીઆ ૬થી૭ લાડવાનો આહાર કરી લીધો. ગુરુજીના લોચન ખુલી ગયાં. છેવટ ગુરૂજીને મેં કહ્યુ કે આ ગોળાના સેવનથી શરીરમાં સીધુ લોહી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જીવનમાં ઓર તાઝગી આવી જાય છે. કશું જ બોલ્યા સિવાય હું અને ગુરૂજી ઘેર પહોંચ્યા. સાયંકાળે સંતજનોના મંડળમાં પણ ગુરૂજી બેચેન લાગ્યા. વળતે દિવસે ગુરુજીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી ઘેર જવાની વિદાય માગી. ગુરૂજી છેવટે પસ્તાયા. એમને લાગ્યું કે આ તો ઉપડ્યો. હવે શુ થાય? પેલા રંગ મિશ્રણના રહસ્યની કુચી બતાવવાની તત્પરતા દેખાડી.

મેં કહ્યું હવે તો આપ આશીર્વાદ આપો એટલે પથે પડુ. આરોગ્યના રહસ્યની એક કુંચી આપી દીધી એટલે બધું એ આવી ગયું.

આખરે મારે કબુલ કરવું જોઇએ કે ગુરૂજી એક પરમ ભકત અને નિખાલસ દિલના હતા. દસેક મહિનાની મારી સેવાની મહેનત તેમની આંખ આગળ ખડી થઇ. થોડાંક આસુ ખરી પડતાં મે જોયાં. હું પણ પગમા પડી નમી પડ્યો. અને તેઓ મોટર સુધી મને વળાવવા આવ્યા. ચાલતી મોટરે તેઓ બોલ્યા કે હજી પણ રોકાઇ જા તો સારૂં......

★

સાગરને

ગમે નહીં ગર્જન ઘોર તાહરાં
ઉંડાણ ના તું – ઉરનાં રુચે મને
ગમે છ તારા ઉરની વિશાળતા
ઘડીક જો હું – ઉરમાં વસે કદી.

પ્રભુરામ રાજ્યગોર

જબાદ અને વણીયર

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

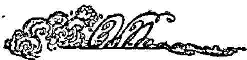
બિલાડી અને જબાદ જો કે શરીરના બાંધામાં ઘણી રીતે મળતાં આવે છે. છતાં બીજી ઘણી રીતે જુદા પાડી શકાય છે. જો કે એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોઇ માણસ બિલાડીને જબાદ તો ન કહે અને એવી જ રીતે જબાદને કોઈ બિલાડી ન કહે. જબાદનું શરીર લાંબું અને ટુંકા પગવાળું હોય છે. તેને અણીદાર મોં નાળ અને લાંબું માથું હોય છે. આ બધું બિલાડીના લાંબા પગ ગોળ માથું અને બુઠ્ઠી મોં નાળથી તદ્દન જુદું પડે છે. કારણ કે બન્ને પ્રાણીનો જીવન વ્યવહાર જુદો છે એટલે તેઓના શરીરનો બાંધો પણ જુદો છે. બિલાડી શિકાર કરીને જ પેટ ભરે છે જ્યારે જબાદ થોડો શિકાર પણ કરે છે અને ફળફુલ સાથે વનસ્પતિનો પણ આહાર કરે છે. એટલે શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં તેના શરીરની રચના એને અનુકૂળ બની છે. બિલાડીના જડબાનું ટુંકાપણું એ બતાવી આપે છે કે તેને તરફડતા અને છુટવા માટે ફાંફાં મારતા શિકારને મજબૂત પકડમાં લઇ રોકવો પડે છે. અને જબાદનાં લાંબા અને નાજુક જડબાં સાથે તેની રાક્ષીઓ પણ નબળી હોય છે અને ટુંકા પગોમાં પ્રમાણમાં મજબુતાઇ ઘણી ઓછી હોય છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે બીજાં શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં જબાદ ઘણી રીતે ઓછી સામગ્રી વાળું પ્રાણી છે. છતાં તે અમુક ચોક્કસ રીતે પોતાનો જીવન–નિર્વાહ મેળવવા માટે બરાબર પોતાનાં સાધનો ઉપયોગ કરે છે.

જબાદને ખોરાક મેળવવા માટે બહુ તીક્ષ્ણ નજર, ગંધ પારખવાની બહુ ઉંડી સમજ અને અવાજ પારખવા માટે તીવ્ર કાન હોય છે. વળી મોઢાં ઉપર જે મુછના બાલ હોય છે તેને તે બીલકુલ આગળ લાવી શકે છે અને એટલાજ પાછળ પણ લઇ જઇ શકે છે આનું કારણ તો એટલું જ કે કોઇ ખોરાકને પારખવા માટે પહેલાં તે બાલ તેને અડકાડીને તપાસી લે છે.

શિકારને હાથ કરવા જબાદ લગભગ બિલાડીની જ તરકીબ અજમાવે છે. કાં તો તે છુપાઇને તરાપ મારે - અથવા તો ઓચીંતો દબાવી દે છે અથવા લપાએ લપાઇ ને નજીક પહોંચી તરાપ મારી શિકારને દબાવી દે છે. આમ કરવામાં તેના બિલાડીને મળતા આવતા પગ, નખો ઉપરના ઢાંકણુ અને પુરેપુરા પાછા ખેંચી શકાય એવા નહોર પણ હોય છે. આ પ્રાણી પોતાના જીવનનો આધાર એકલા શિકાર ઉપર જ નથી રાખતું. પણ ઉપર કહી ગયા તેમ વનસ્પતિનો પણ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આપણી જબાદ ભાગ્યે જ ખોરાક શોધવા ઝાડ ઉપર ચડે છે. કારણ કે તેના પગની બનાવટ જમીન ઉપર ચાલવા માટે જ બરોબર છે. જબાદ ખાસ કરીને પોતાના ટેરવાં ઉપર ચાલે છે.

જે ખરૂં જબાદ કુટુમ્બ છે તેને બહુ સાફ દેખાઇ આવતી ગંધગ્રન્થી છે. જેમાં બહુ જાણીતું ગંધદ્રવ્ય ઉત્પન કરે છે. કે જે ગંધથી તેનું નામ પડયું છે. અંગ્રેજીમાં જબાદનું નામ Civet પડયું છે એ અરેબીક "ઝબટ" ઉપરથી આવ્યું હોય એમ દેખાય છે અને આપણું જબાદ નામ પણ એજ "ઝબટ" ઉપરથી આવ્યું હોય એમ લાગે છે. અને જે સુવાસિત્ દ્રવ્ય તેઓ ગંધગ્રન્થીમાં પેદા કરે છે તેને "ઝબટ" કહેવામાં આવે છે. આ કુટુમ્બમાં ગંધગ્રન્થીની સજાવટ જુદા જુદા લાડામાં જુદી જુદી હોય છે. એટલું જ નહિ પણ એક જાતના નર માદામાં પણ આ સજાવટમાં ફેર પડે છે. આ ગ્રન્થી લાંબી, પુંછડાના મૂળ આગળ ગોઠવાયેલી છે. અને બહારથી ઝીણા બાલથી ઢંકાયલી હોય છે.

આ ગ્રન્થીની જગ્યા નરમાં તેના અન્ડ આગળ અને માદામાં તેની જનનેંદ્રીય આગળ આવેલી માલુમ પડે છે. એક બીજી ગ્રન્થી પણ ગુદા આસપાસ આવેલી છે. જેમાં થતી ચીકાશની વાસ એટલી બધી દુર્ગંધવાળી હોય છે કે ન પુછો વાત. પણ તેની સુવાસ ગ્રન્થીનું દ્રવ્ય બહુ સુગંધી પદાર્થ તરીકે અને કામોત્તેજક દવા તરીકે વાપરવામાં આવે છે. આ દ્રવ્યમાં

એ વાટકા દાળની બહુ સહેલાઈથી જરૂર પડતી. બપોરના વખતમાં કોઈ કોઈ વાર મને કહેતા. આરોગ્ય સાચવવું હોય. તો માણસે બહુજ ચાવીને ખાવું જોઈએ. અને અલ્પાહારી બનવું જોઈએ. ગુરુના આરોગ્યનો સિદ્ધાંત મારાથી પાળી શકાય તેમ નથી મને અલ્પાહારી બનાવવા ઘણા આદર્શો રજુ કરી તેઓ વૈદક શાસ્ત્રના દાખલા લાવીને કહેતા. પણ લીંબડી શહેરની નદીનું પાણી મને વધુ અનુકૂળ આવવાથી આહારનું પ્રમાણ ધાર્યા કરતાં વધવા જ માંડ્યું. અને પછી તો ગુરૂજી પણ માણસે કેટલો ખોરાક ખાવો ? ક્યારે ખાવો ? ને કેવી રીતે ખાવો એ વિચારોનું મંથન કરવા લાગ્યા. અને છેવટે જમતી વખતે તેઓ સાયન્ટીફીક એક્સપેરીમેન્ટ કરી બતાવતા.

રોટલીનું બટકું ભાંગીને કેવી રીતે ચાવીને ખાવું ? તેમાં કેટલો સમય લગાડવો ? એ બધી વિધિ કરીને દેખાડતા. એ એક્સપેરીમેન્ટ જાઈને મારી ધીરજ હવે તદ્દન ખૂટી ગઈ. એને ત્રીજે દિવસે લીંબડીમાં બ્રાહ્મણોની નાત હતી મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આજે છેલ્લો એક્સપેરીમેન્ટ મારે કરી દેખાડવો અને વળતે દિવસે ઘર તરફ વિદાય લેવી. નાતમાં અમે ગુરૂ-શિષ્ય સાથે જમવા બેઠા હતા.

થોડીવારમાં 'હર, હર, મહાદેવ!'ના પ્રચંડ ગગનભેદી ઘોષ સંભળાયા. જાણે બ્રાહ્મણો યુદ્ધે ચઢયા મેં પણ કમર ઢીલી કરી નાખી. અને અલ્પ સમયમાં હળવદીઆ ૬થી૭ લાડવાનો આહાર કરી લીધો. ગુરુજીના લોચન ખુલી ગયાં. છેવટ ગુરૂજીને મેં કહ્યું કે આ ગોળાના સેવનથી શરીરમાં સીધું લોહી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જીવનમાં ઔર તાઝગી આવી જાય છે. કશુ જ બોલ્યા સિવાય હું અને ગુરૂજી ઘેર પહોંચ્યા. સાયંકાળે સંતજનોના મંડળમાં પણ ગુરૂજી બેચેન લાગ્યા. વળતે દિવસે ગુરુજીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી ઘેર જવાની વિદાય માગી. ગુરૂજી છેવટે પસ્તાયા. એમને લાગ્યું કે આ તો ઉપડયો. હવે શું થાય ? પેલા રંગ મિશ્રણના રહસ્યની કુંચી બતાવવાની તત્પરતા દેખાડી.

મેં કહ્યું હવે તો આપ આશીર્વાદ આપો એટલે પથે પડું. આરોગ્યના રહસ્યની એક કુંચી આપી દીધી એટલે બધું એ આવી ગયું.

આખરે મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે ગુરૂજી એક પરમ ભક્ત અને નિખાલસ દિલના હતા. દસેક મહિનાની મારી સેવાની મહેનત તેમની આંખ આગળ ખડી થઈ. થોડાંક આસુ ખરી પડતાં મેં જોયાં. હું પણ પગમા પડી નમી પડ્યો. અને તેઓ મોટર સુધી મને વળાવવા આવ્યા. ચાલતી મોટરે તેઓ બોલ્યા કે હજી પણ રોકાઈ જા તો સારૂ......

✯

સાગરને

ગમે નહીં ગર્જન ઘોર તાહરાં
ઉંડાણ ના તું – ઉરનાં રુચે મને
ગમે છ તારા ઉરની વિશાળતા
ઘડીક જો હું – ઉરમાં વસે કદી.

પ્રભુરામ રાજ્યગોર

જબાદ અને વણીયર

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

બિલાડો અને જબાદ જો કે શરીરના બાંધામાં ઘણી રીતે મળતાં આવે છે. છતાં બીજી ઘણી રીતે જુદા પાડી શકાય છે. જો કે એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોઇ માણસ બિલાડીને જબાદ તો ન કહે અને એવી જ રીતે જબાદને કોઈ બિલાડો ન કહે. જબાદનું શરીર લાંબુ અને ટુંકા પગવાળું હોય છે. તેને અણીદાર મોં નાળ અને લાંબુ માથું હોય છે. આ બધું બિલાડીના લાંબા પગ ગોળ માથું અને બુઠ્ઠી મોં નાળથી તદ્દન જુદું પડે છે. કારણ કે બન્ને પ્રાણીનો જીવન વ્યવાર જુદો છે એટલે તેઓના શરીરનો બાંધો પણ જુદો છે. બિલાડી શિકાર કરીને જ પેટ ભરે છે જ્યારે જબાદ થોડો શિકાર પણ કરે છે અને ફળફુલ સાથે વનસ્પતિનો પણ આહાર કરે છે. એટલે શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં તેના શરીરની રચના એને અનુકૂળ બની છે. બિલાડીના જડબાનું ટુંકાપણું એ બતાવી આપે છે કે તેને તરફડતા અને છુટવા માટે ફાંફાં મારતા શિકારને મજબૂત પકડમાં લઇ રોકવો પડે છે. અને જબાદનાં લાંબા અને નાજુક જડબાં સાથે તેની રાક્ષીઓ પણ નબળી હોય છે અને ટુંકા પગોમાં પ્રમાણમાં મજબુતાઇ ઘણી ઓછી હોય છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે બીજાં શિકારી પ્રાણીઓ કરતાં જબાદ ઘણી રીતે ઓછી સામગ્રી વાળું પ્રાણી છે. છતાં તે અમુક ચોક્કસ રીતે પોતાનો જીવન–નિર્વાહ મેળવવા માટે બરાબર પોતાનાં સાધનો ઉપયોગ કરે છે.

જબાદને ખોરાક મેળવવા માટે બહુ તીક્ષ્ણ નજર, ગંધ પારખવાની બહુ ઉંડી સમજ અને અવાજ પારખવા માટે તીવ્ર કાન હોય છે. વળી મોઢાં ઉપર જે મુછના વાળ હોય છે તેને તે બીલકુલ આગળ લાવી શકે છે અને એટલાજ પાછળ પણ લઇ જઇ શકે છે આનું કારણ તો એટલું જ કે કોઇ ખોરાકને પારખવા માટે પહેલાં તે વાલ તેને અડકાડીને તપાસી લે છે,

શિકારને હાથ કરવા જબાદ લગભગ બિલાડીની જ તરકીબ અજમાવે છે. કાં તો તે ચુપાઇને તરાપ મારે - અથવા તો ઓચીંતો દબાવી દે છે અથવા લપાએ લપાઇ ને નજીક પહોંચી તરાપ મારી શિકારને દબાવી દે છે, આમ કરવામાં તેના બિલાડીને મળતા આવતા પગ, નખો ઉપરના ઢાંકણુ અને પુરેપુરા પાછા ખેંચી શકાય એવા નહોર પણ હોય છે. આ પ્રાણી પોતાના જીવનનો આધાર એકલા શિકાર ઉપર જ નથી રાખતું. પણ ઉપર કહી ગયા તેમ વનસ્પતિનો પણ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આપણી જબાદ ભાગ્યે જ ખોરાક શોધવા ઝાડ ઉપર ચઢે છે. કારણ કે તેના પગની બનાવટ જમીન ઉપર ચાલવા માટે જ બરોબર છે. જબાદ ખાસ કરીને પોતાના ટેરવાં ઉપર ચાલે છે.

જે ખરૂં જબાદ કુટુમ્બ છે તેને બહુ સાફ દેખાઇ આવતી ગંધગ્રન્થી છે. જેમાં બહુ જાણીતું ગંધદ્રવ્ય ઉત્પન કરે છે. કે જે ગંધથી તેનું નામ પડયું છે. અંગ્રેજીમાં જબાદનું નામ Civet પડયું છે એ એરેબીક "ઝબટ" ઉપરથી આવ્યું હોય એમ દેખાય છે અને આપણું જબાદ નામ પણ એજ "ઝબટ" ઉપરથી આવ્યું હોય એમ લાગે છે. અને જે સુવાસિત્ દ્રવ્ય તેઓ ગંધગ્રન્થીમાં પેદા કરે છે તેને "ઝબટ" કહેવામાં આવે છે. આ કુટુમ્બમાં ગંધ-ગ્રન્થીની સજાવટ જુદા જુદા લાડામાં જુદી જુદી હોય છે. એટલું જ નહિ પણ એક જાતના નર માંદામાં પણ આ સજાવટમાં ફેર પડે છે. આ ગ્રન્થી લાંબી, પુંછડાના મૂળ આગળ ગોઠવાયેલી છે. અને બહારથી ઝીણા વાલથી ઢંકાયલી હોય છે.

આ ગ્રન્થીની જગ્યા નરમાં તેના અન્ડ આગળ અને માદામાં તેની જનનેંદ્રીય આગળ આવેલી માલુમ પડે છે. એક બીજી ગ્રન્થી પણ ગુદા આસપાસ આવેલી છે. જેમાં થતી ચીકાશની વાસ એટલી બધી દુર્ગંધ-વાળી હોય છે કે ન પુછો વાત. પણ તેની સુવાસ ગન્થીનું દ્રવ્ય બહુ સુગંધી પદાર્થ તરીકે અને કામોત્તેજક દવા તરીકે વાપરવામાં આવે છે. આ દ્રવ્યમાં

એમોનીયા, રેસીન, ચરબી અને જલદી ઉડી જાય તેવું તેલ કે જેનાથી તેમાં સુગંધ આવે છે તેટલી ચીજો આવેલી હોય છે. આ મુલાયમ ગંધ પારખવા માટે બહુ તૈયાર નાક હોવું જરૂરી છે.

હિંદમા આ મુશ્ક મોટી જબાદ કે જે નેપાળ અને ઉત્તરમાં વસે છે તે પ્રાણીઓમાંથી મેળવવામાં આવે છે અને આપણી નાની જબાદમાંથી પણ ઘણું એકઠું કરવામાં આવે છે. આ મુશ્ક મલબાર તરફ વસતા બ્રાહ્મણો ચોખ્ખું હોય તો આશરે દસ રૂપીયે તોલો સુધી ખરીદે છે. બજારમાં જે મુશ્ક મળે છે તે માખણ અને તેલના સેળભેળવાળું મળે છે કારણકે આવી મેળવણીથી તેનું વજન વધે છે. તાજા મારેલા જબાદની અકબંધ ગ્રન્થી હોય તો તેની કિંમત ઘણી આપવામા આવે છે. આ સુગંધી દ્રવ્યને ગ્રન્થીમાંથી સાધારણ રીતે નાના લાકડાના ચમચાથી ઉખેડી લેવામાં આવે છે. મે પોતે ત્રીચીનોપલ્લી અને શ્રીરંગમમાં નાની જબાદને પાળેલી જોઈ છે અને તેનું મુશ્ક કેવી રીતે ભેગું કરે છે તે પણ જોયું છે.

જબાદ

આ પ્રાણી આપણી આસપાસ વસે છે અને સાંજને વખતે પોતાની બખળીમાંથી બહાર આવે છે. આ બખળીની જગ્યા ઝાડોનાં મોટાં થડની પોલ, મોટી વાડો, જાડા જાળાં અને ઘણી વખત પાણી જવાની ગટરોમાં પણ હોય છે. ઘણી વખતે રાતને આ પ્રાણી વિજળીની રસ્તા ઉપરની બત્તી નીચે જીવાત ખાવા ચાલી જાય છે. તે વખતે તેનું અવલોકન બરાબર થઈ શકે છે. પુખ્ત ઉંમરના જબાદની લંબાઈ ત્રણ ફીટથી ઉપર હોય છે. એમાં પુંછડીની લંબાઇ એક ફુટ થાય છે જ્યારે વજનમાં તે છથી આઠ શેર તલ છે

જબાદનો રંગ રાખોડી હોય તેમાં તેના વાંસા અને કડ ઉપર લાંબી કાળી લીંટીઓ હોય છે અને તે લીંટીઓ પડખે ઉપર આવતાં થોડે ઘણે અંશે ટપકાંમાં ફેરવાઇ જાય છે, ઘણી વખત ગરદન ઉપર આડી લીંટીઓ આવે છે.

પંજાબ, સીંધ અને હિમાલયની તળેટીથી શરૂ થઇ દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી અને સિલોન સુધીના વિસ્તારમાં આ પ્રાણી વસે છે. હિંદમાં તેઓની પાંચ જાતો થાય છે જે તેના સ્વરૂપ ઉપરથી ઓળખી શકાય છે. આપણી જબાદની પુંછડીએ કથ્થાઈ અને રાખોડી કાળા રંગની ગોળ વીંટીઓ હોય છે જ્યારે તેઓ રૂંવાટી બદલે છે ત્યારે તેની જુની રૂંવાટી કડક અને બટકી જાય તેવી ચળકાટ વિનાની થઇ જાય છે. અને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં તેઓ શિયાળુ લાંબી અને સુંવાળી રૂંવાટીવાળાં થઈ જાય છે.

તેઓ વૃક્ષ ઉપર બહુ સહેલાઇથી ચઢી શકે છે. અને તેની ઉપર રહેવાનું પસંદ કરે છે. સાધારણ રીતે તેનો ખોરાક ઉંદર, ગરોળી, નાનાં પક્ષી અને જીવાત હોય છે છતાં જો મુરઘા ખડો તોડી અંદર જવાનું બની શકે તો મુરઘાનો નાશ કરવાનું ચુકતાં નથી. આ સિવાય ફળોમાં બોર, અને શાકભાજી અને ચીભડાં પણ ખુશીથી આરોગે છે. જો તેનું નાનું બચ્ચું પાળી મોટું કર્યું હોય તો બહુ મજાનું હળી જાય છે અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુશ્ક પણ સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે.

જબાદ વરસનાં કોઈપણ મહિનામા બચ્ચાં આપે છે એ ઉપરથી તેનો કોઈ ચોક્કસ પ્રજનન કાળ છે એમ નક્કી કરી શકાતું નથી. કોઈ ખેતરમાં 'નીક' પાસે કે વૃક્ષના મુળમાં કે પથ્થર નીચે ઘાંત ખોદી તેને છેડે ગોળ બખળી બનાવી તેમાં બચ્ચાં આપે છે. આ પ્રાણી જોડીમાં ભાગ્યે જોવામાં આવે છે એટલે બચ્ચાંની સંભાળ માદા જ રાખતી હશે એમ સમજાય છે. ચાર કે પાંચ બચ્ચાં એક વીયાંજણમાં હોય છે

વણીયર

વણીયર સૌરાષ્ટ્રમાં થતાં હોય એમ મારા જાણવામાં હજુ સુધી આવ્યું નથી. ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત, ઇડર પાલનપુર, દાંતા, આબુ વગેરે સ્થળોએ જોવામા આવે છે.

આ પ્રાણી લાંબા કડક કાળા અથવા કથ્થાઇ કાળા રંગના બાલવાળું હોય છે. તેના બાલની અંદર રહેલી રૂંવાટીનો રંગ સફેદ પીળો અથવા પીળો હોય છે. જે રંગ તેના લાંબા શિયાળુ બાલ નીચે ઢંકાએલો રહે છે. આંખોની સફેદ ડાઘા હોય છે અને કોઈ કોઈ વખત આંખ ઉપર પણ આવા ડાઘા જોવામાં આવે છે. જ્યારે નાકની બન્ને બાજુ પણ આવા ડાઘા નજરે ચઢે છે.

તેનું શરીર બે ફીટ લાંબુ અને પુંછડી પણ એટલી જ લંબાઈની હોય છે જ્યારે વજનમાં તે છ થી દશ શેર થાય છે.

વણીયરનું બીજું નામ તાડી બીલાડી પણ છે. તેનો વસવાટ વનમાં સાધારણ રીતે હોય છે. તેઓ વૃક્ષ ઉપર જ રહેવામાં માને છે, અને દિવસના ભાગમાં તેની ઘટામાં અથવા તો પોલમાં ગોળ ગુંડલું વળી બેસી રહે છે. ગામડાં અને શહેરની આંબાવાડી અને તાડ કે નારીએરી ઉપર તેની ખાસ બેઠક હોય છે. ઘણાં વણીયર અત્યારે તેઓની આ વૃક્ષ ઉપરના વસવાટની ખાસીયતને ભૂલી ગયાં છે અને માણસના વસવાટ નજીક આવી વસે છે. જેમાં મોટાં શહેરની મધ્યમાં પણ તેઓએ અડ્ડા જમાવી દીધા છે અને તે અડ્ડા છાપરાં, જુના અવાવરૂ મેડા અને ગટરોની અંદર કર્યા છે. રાતના ખોરાકની શોધમાં નીકળે જે વખતે વૃક્ષ ઉપર અને જમીન ઉપર બધે આંટા મારે એમાં પંખી, નાનાં ચોપગાં, અને ફળો શોધી લઈ ખાય છે. પણ જેઓએ આપણો સહવાસ સાધ્યો છે તેઓ ઉંદર, ઉંદરડી, અને એવાં પ્રાણી ઉપર કડક હાથ મારતાં શીખી જાય છે કારણ કે તેઓએ પણ આપણી સાથે જ વસવાનું પસંદ કર્યું છે. આમાં કયારેક પાળેલાં મુરઘાં ઉપર પણ નજર નાંખી લે છે. અને વાડીઓ પણ વેડે છે. આ સિવાય આ પ્રાણી તાડ ઉપર ચડી તાડી એકઠી કરવા બાંધેલાં દોયકાંની મુલાકાત લઇ તેમાં એકઠો થયેલો મીઠો રસ બહુ સ્વાદથી પી લે છે. આ પ્રાણી પણ નાનપણથી રાખ્યું હોય તો બહુ હેતાળ બને છે.

વણીયર કોઇ પણ ઋતુમાં થડની પોલ, પાણાની ચીરાડોમાં એક વીયાંજણમાં ત્રણ કે ચાર બચ્ચાંને જન્મ આપે છે.

શરીરના બાંધામાં વણીયર જબાદથી જુદા ઘાટના પગથી ઓળખાઇ આવે છે. તેના પગ ટુંકા હોય છે. તળીયા ઉપર ચાલે છે, વૃક્ષ ઉપર બહુ આસાનીથી ચઢી જઇ શકે છે, તે માટે તેના પગનાં તળીયાં સાવ બાલ વિનાના હોય છે.

*

પાંદડીઓ

૧

મર્યું સુધી સમાણું હૈયું, કંઈ દર્દ તેમાં પુર્યું,
છતાં નવ સમાણું ગદ્‌ગદિત કંઠમાંહી વસ્યું,
રખે ટપકી જાય-દુ:ખ કંઇ કીકીમાંહી લર્યું,
દબ્યુંજ અહ તો ય કૈં ગુપત શ્વાસનિ:શ્વાસમાં
ઢળી જીવન ધૂળમાં વિમલ વેલ તું, આહ ના,
ફુલો મહકતાં હશે, મહકતી જશી વેદના ?

૨

'ના, ના,' કીધું ત્યમ છતાં ય દઇ દીધું તેં,
ને તે જ આજ લઇ જાવું ? ભલે લઇ લે,
કૈંયે ન રોષ; અફસોસ જ એટલો કે,
તારું ન તેથી ઘટતું વધતું કશું યે,
ને મારૂં તો જતું-ગયું, અહ કેટલું યે !

ઉપેન્દ્ર પંડયા

ગ્રંથસમીક્ષા

અ. મ. રા.

યુગદર્શન :

(તંત્રી, પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ; પ્ર. વ્યવસ્થાપક, પો. બો. ૬૨, ધોબા સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ–૧; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. આઠ.)

'જન્મભૂમિ' સંસ્થા તરફથી પંદરમી ઑગસ્ટે શરૂ થયેલ આ માસિકને આવકાર આપતા ઘણો આનંદ થાય છે. અમને મળેલા બે અંકોની સામગ્રી પરથી જણાય છે કે કવિતા, ગ્રંથાવલોકન, રાજકારણ, અર્થકારણ, ધર્મ–તત્ત્વજ્ઞાન, કળા, વિજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ, સમાજશાસ્ત્ર એમ શક્ય તેટલા વિષયોને તેમાં સમાસ આપવામાં આવ્યો છે. ભારતને સંજોગોને બળે તેની ચિરવાંછિત રાજકીય મુક્તિ તો મળી, પણ સ્વરાજ્યને સુરાજ્ય બનાવવાનો તેમજ દેશની તાકાત, સમૃદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો ભવ્ય પુરુષાર્થ તો હવે જ આરંભાય છે, એ સંજોગોમાં પ્રજાનું મનોદારિદ્ર્ય ટાળે અને તેને એ નવ-પુરુષાર્થને તે મદદગાર બને એ રીતે કેળવે, ઘડે ને દોરે એવા લેખકો અને એવાં સામયિકોની અત્યારે પહેલાં કયારેય ન હતી એવડી મોટી જરૂર ઊભી થઇ છે. આ કાર્ય આ માસિક બજાવશે એવી આશા તેનું તંત્રીપદ રા. પરમાનંદ કાપડીઆ જેવા ચુમમતોને ઓળખનાર અને સ્વસ્થ રીતે વિચારી અને ટકેલ કલમે લખી શકનારા ભાવનાશાળી સજ્જનને સોંપાયું છે તે પરથી અવશ્ય બંધાય છે. પહેલા બન્ને અંકોમાં રા. કાપડીઆ લેખકો તરીકે અનેક પ્રતિષ્ઠિત નામો બતાવી શકયા છે. અલબત્ત સત્ત્વની દૃષ્ટિએ માસિકને હજુ વધુ સમૃદ્ધ બનવાનું રહે છે જ. ઊંચા સફેદ કાગળ, સાફ છપાઈ અને દર અંકમાં આવતું કોઇ પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારનું નિરંગી ચિત્ર માસિકને નયનરંજક બનાવે એવાં છે. અમે આ માસિકને *शिवास्ते पंथान :* કહીએ છીએ.

સમસંવેદન

[લે. ઉમાશંકર જોષી: પ્ર. જીવન સાહિત્ય મંદિર, ગાંધી રસ્તો; અમદાવાદ મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

પોતાનાં વ્યાખ્યાનો અને આમુખોમાંથી દશ ચૂંટી કાઢી રા. ઉમાશંકરે આ પુસ્તકમાં ગ્રંથસ્થ કર્યાં છે. દશે લેખો અભ્યાસક વૃત્તિથી લખાયેલા હોઈ ઉત્તમ પ્રતિના અભ્યાસપૂર્ણ સાહિત્ય નિબંધો બન્યા છે. આપણા એ પ્રકારના સાહિત્યમાં એ કારણે એ કીમતી ઉમેરો કરે છે.

પહેલા ત્રણ લેખ કવિતા સંબંધી વિચારણાના છે અને બાકીના સાતમાંથી પાંચ જૂનાનવા ગુજરાતી કવિઓ ને તેમની કવિતા પર છે. એટલે આ સંગ્રહને વિશે તેની એક નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા તરીકે એમ કહી શકાય કે તે આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના એક અગ્રેસર સર્જકે કરેલો કાવ્ય વિચાર અને ગુર્જર કવિતાનું અધ્યયન રજૂ કરે છે, કવિતા સિવાયના જે બે લેખ–એક કાકા કાલેલકર પરનો ને બીજો 'લોપામુદ્રા' પરનો–છે. તેમાંય કાકા કાલેલકર પરના લેખમાં રા. ઉમાશંકરે કાકા સાહેબના કવિત્વનો પરિચય કરાવવા ધાર્યું છે. અને નાટકને કાવ્ય ગણતી પ્રાચીન ભારતીય દૃષ્ટિની ઓથ લો તો તો 'લોપામુદ્રા'વાળો લેખ પણ આ બધા લેખો સાથે કેમ એક પંગતમાં બેઠો એવા વાંધાને અર્ધો ચૂપ કરશે.

સંગ્રહનો નામદાતા પ્રથમ લેખ 'સમસંવેદન' રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકના પ્રતિગ્રહીતા તરીકે રા. ઉમાશંકરે આપેલ વ્યાખ્યાન છે. સર્વાંશે માનવની સરજત હોવાને કારણે અન્ય કલાઓથી જુદી પડતી કવિતાનું સ્વરૂપ, એનું વાહન શબ્દ અને વાહનની શક્તિ અને મર્યાદાની ચર્ચા કરી રા. ઉમાશંકરે એમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે કવિના સર્જન હેતુમાં યશ અને અર્થપ્રાપ્તિ કરતાં સમસંવેદનની ભૂખ જ વિશેષ હોય છે. આ 'સમસંવેદન' એટલે 'સહૃદયતા'ને માટે રા. ઉમાશંકરે યોજેલો પર્યાય.

કવિતા સંબંધી બીજો લેખ છે 'સૉનેટ' એમાં એ વિદેશી કાવ્ય પ્રકારની ઉત્પત્તિ, એના દેશી પર્યાય, એનાં પ્રાણપ્રદ આંતર લક્ષણો કે જરૂરત, અને પંક્તિસંખ્યા, પંક્તિવિભાગ, પંક્તિમાન અને પ્રાસસંકલના જેવી એના બહિરંગની એવી સમગ્રદર્શી અને સંગીન ચર્ચા રા. ઉમાશંકરે કરી છે કે સૉનેટ વિશે આપણે ત્યાં સૌથી અભ્યાસપૂર્ણ અને લગભગ છેલ્લા શબ્દ જેવો નિબંધ એને કહેવાશે. એના પછી જોવા જેવી રહે વિદ્યાર્થીઓને કે અભ્યાસીઓને માત્ર ખબરદારની સૉનેટ-ચર્ચા સૉનેટના બહિરંગના ખબરદારના સનાતની આગ્રહનો સબળ પ્રતિપક્ષ ઉમાશંકરના આ નિબંધમાં આવી જતો અભ્યાસીઓને જણાશે. ઉમાશંકરે કરેલી પ્રાસચર્ચા એમાં મૂલ્યવાન છે.

એવો જ મૂલ્યવાન લેખ છે 'કવિતા અને પ્રાગતિકતા' કવિતા અને પ્રગતિશીલતાના સંબંધની ચર્ચાચર્ચા જે વેળા આપણે ત્યાં ખૂબ થતી હતી તે વખતે લખાયેલો એ લેખ એ સંબંધમાં ઉમાશંકરનું મંતવ્ય વિશદતાથી રજૂ કરે છે. કવિતાએ આત્મનિષ્ઠ હોવા ઉપરાંત જીવનનિષ્ઠ હોવું જોઈએ. કવિના સર્જનને સામાજિક કૃત્ય ગણી તેની સમાજહિતૈષી તપાસ થવી ઘટે. કાવ્યના આસ્વાદ માટે 'અવિઘ્ના સંવિત્' થવી જોઈએ અને કાવ્યસૃષ્ટિમાં જીવન સાથે જરાપણ વિસંવાદ હોય તો એવી સંવિત્' થવી જોઈએ અને કાવ્યસૃષ્ટિમાં જીવન સાથે જરાપણ વિસંવાદ હોય તો એવી સંવિત્ થવાની જ નહિ. આમ પોતાનો અભિપ્રાય કહી પછી ઉમાશંકરે પ્રગતિત્વનાં મુખ્ય લક્ષણો ગણાવ્યાં છે. પ્રગતિવાદને વ્યક્તિતત્ત્વનું ગૌરવના મંજુર નથી પ્રગતિવાદ માનવીના પ્રાથમિક હક્કોથી કોઈ વ્યક્તિ વંચિત ન રહે એની ખાસ ફીકર રાખે છે; પ્રગતિવાદ ભૂતકાળથી વિચ્છેદ કરવાનું ફરમાવતો જ નથી; કવિનું સત્ય, એ કવિનું છે તેથી, સૌંદર્યમંડિત તો હોવાનું જ, પણ તેણે 'શિવ' ને પણ ઉપાસવું જોઈએ એવો આગ્રહ પ્રગતિવાદ રાખે છે; અને અનુભવનું નાવિન્ય વર્ણવવા પ્રગતિવાદ નવાં ભાવપ્રતીકો શોધવાનું કહે છેઃ આમ પ્રગતિત્વ શું છે ને શું નથી તે રા. ઉમાશંકરે સારી રીતે બતાવી આપ્યું છે અને તે સંબંધી કેટલાક ચાલુ ભ્રમોનું નિરસન પણ કર્યું છે. પ્રગતિવાદનાં ભયસ્થાનો પણ તે જાણે છે. તેથી જ તેમણે વાસ્તવિકતા ખાતર વાસ્તવિકતાના આગ્રહને 'કલા ખાતર કલા'ના વાદ કરતાં 'ભાગ્યે જ વધારે ઈચ્છવા જેવો' ગણ્યો છે અને પ્રગતિત્વ પર શ્રદ્ધા ધરાવતા કવિને પણ પોતાની સર્જનશક્તિને વાદમુક્ત રાખવાની ઈષ્ટતા સમજાવી છે. આ લેખમાં ગુજરાતી કવિઓની પ્રાગતિકતાનો આંક કાઢવાનો જે પ્રયાસ તેમણે કર્યો છે તે પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. એ સંબંધમાં એમનો આ અભિપ્રાય વિચારવા જેવો છેઃ 'પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંઘર્ષનું યથાર્થ રસમય વર્ણન કરવાની જેમનામાં શક્તિ ન હતી એવા ય (!)–કવિ દલપત નર્મદને તેનું દર્શન હતું, જ્યારે એનું વર્ણન કરવાની શક્તિવાળા પાછળના 'કવિ'ઓને એનું દર્શન જ હોય એમ લાગતું નથી. અહીં 'જ'કાર જરા વધુ પડતો છે એમ ઠાકોર ને ન્હાનાલાલની કેટલીક કવિતા જોતાં અભ્યાસીઓને લાગશે ખરું.

કૃતિઓ ને કવિઓ પરના અભ્યાસલેખો ઉમાશંકરનું સમસંવેદન બતાવનારા હોઈ પહેલા લેખની સાથે એમનો પણ આ સંગ્રહને સાર્થનામ ઠરાવવામાં સારો ફાળો ગણાશે. 'વસંત વિલાસનું રસદર્શન'માં 'વસંતવિલાસ'ની વસ્તુસંકલના, એના કર્તા, એમાંનું પ્રકૃતિવર્ણન અને એની રસનિષ્પત્તિ એ બધા વિશે રસદ્રષ્ટિ સમાલોચના છે. 'ગરવો જ્ઞાનનો વડલો'માં મધ્યકાલની સમન્વયપ્રવૃત્તિમાં અખાનું સ્થાન, એનું જીવન, એના પર પુરોગામીઓની અસર, એની કવિતા, એની ભાષા અને એનો સંદેશ, એ બધા મુદ્દાઓનું વિવેચન છે. 'રૂબાઈયાત'માં હરગોવિંદ પ્રેમશંકરની કવિતાનો સહૃદયતાથી અપાયેલો પરિચય છે. 'અર્ધી સદીનો દેશવટો'માં બાલાશંકરના 'ક્લાન્ત કવિ' નામક કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનના ઈતિહાસ, કર્તૃત્વ, પાઠનિર્ણય, આદિ વિશે લખી, 'ક્લાન્ત'ની 'કોમલ નાદમસ્ત કવિતા'નો તથા તેને સાચી રીતે સમજવામાં ખપ લાગે તેવો તે કવિના દર્શન વિશેષનો દ્યોતક પરિચય કરાવી, ઉમાશંકરે 'ક્લાન્ત'ની મસ્તી, એમની સ્વસ્થતા અને એમની 'શબ્દસંદર્ભમાધુરી' પરત્વે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. 'નરસિંહરાવ કવિ'માં તેમણે નરસિંહરાવનું કવિ તરીકે જે ઉત્તમ પ્રદાન છે તેને રસજ્ઞતા તથા કૃતજ્ઞતાપૂર્વક બતાવી આપ્યું છે. 'કાકાસાહેબની કવિતા'માં 'જીવનનો આનંદ,' 'લોકમાતા' 'સ્મરણયાત્રા,' 'હિમાલયનો પ્રવાસ'ને ઓતરાતી દીવાલો' જેવી કાકા કાલેલકરની કૃતિઓમાં સર્જક કલ્પના વિહાર અને રસવત્તાને લીધે આવતા કાવ્યગુણનો, કાકા કાલેલકરની જીવનદષ્ટિનો અને એમની શૈલીનો એનાં મુખ્ય લક્ષણો ને તેનાં પ્રેરણામૂળની વિચારણા સાથે સોદાહરણ પરિચય ઉમાશંકરે કરાવ્યો છે.

આ બધા લેખોમાં સમસંવેદક ઉમાશંકરનું થાય

છે તેવું દર્શન વિવેચક ઉમાશંકરનું પણ થાય છે. 'વસંત વિલાસ' હરગોવિંદ પ્રેમશંકર, બાલાશંકર અને અખાને તેમના સમસંવેદનનો લાભ વિશેષ મળ્યો છે, જ્યારે નરસિંહરાવ પરના લેખમાં એમના વિવેચકત્વે નરસિંહરાવની કવિમર્યાદાઓ તારવી બતાવી નિર્ણય ઉચ્ચાર્યો છે કે નરસિંહરાવની કવિતાનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ રહેશે.

'લોપામુદ્રા' તો ગ્રંથવિવેચક ઉમાશંકરનો જ લેખ છે. એમાં મુનશીના એ નાટકનાં વસ્તુ અને ભાવનાનું ઝીણવટથી પૃથક્કરણ કરી મુનશીનું લક્ષ્ય વર્ણદ્વેષખંડન હોય તો એને ઉમાના અકસ્માત મૃત્યુથી મદદ નહિ પણ હાનિ થઇ છે એ બતાવી નાટકના વેદકાલીન વાતાવરણની સચ્ચાઇની શંકા વ્યક્ત કરી વિજાતીય આકર્ષણને નાટકમાં અપાયેલા વધુ પડતા મહત્વની ટીકા કરી, મુનશીની નાટ્યકલાને અંજલિ આપવા છતાં નાટક માટે રા. ઉમાશંકરે પોતાનો અભિપ્રાય રોકડો પરખાવ્યો છે કે એ નાટ્યાત્મકને બદલે નાટકિયું વિશેષ થઇ ગયું છે અને એ રીતે તેમણે તેમાં મુનશીની શક્તિ અને મર્યાદાઓ ઉભયનું સાચું દર્શન કર્યું કરાવ્યું છે.

રા. ઉમાશંકરે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે 'બધા જ (લેખો) થોડેઘણે અંશે અધ્યયનરૂપે યોજાયા છે.' એ વાત સાચી છે. બધા લેખો એમની અધ્યયનશીલતા મોટા પ્રમાણમાં દેખાડી આપે છે. વ્યાખ્યાન-માટે કોઇ વિષય લીધો કે આમુખ લખવા માટે એવું કોઈ પુસ્તક મળ્યું તો તેના વિશે શક્ય તેટલો પૂરો અભ્યાસ કરી લઇ તેને પોતાના મંતવ્ય સાથે રજુ કરી દેવાની રા. ઉમાશંકરની વૃત્તિનું એ કાર્ય છે. 'વસંત વિલાસ' પર લખવું છે તો આપણા પ્રાચીન ફાગુઓ પર અને તેમાંના પ્રકૃતિ નિરૂપણની ચર્ચા કરતાં પશ્ચિમના અને ભારતના સાહિત્યમાં થયેલા પ્રકૃતિ નિરૂપણ પર જે કહી શકાય તે એમણે સંક્ષેપમાં કહી નાખવાની તક લીધી છે. અખા વિશે બોલવાનું હતું તો ત્યાં મધ્યકાલના સંતો ને જ્ઞાનીઓ અને સંત કવિઓની નિર્ગુણ અને સગુણની ઉપાસનાના સમન્વયની પ્રવૃત્તિને તેમણે અવલોકી લીધી છે. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકરના રૂબાઈયાતના અનુવાદ વિશે લખવું પ્રસ થયું તો એ બહાને ઉમર ખય્યામની રુબાઇયાત, ફિટ્ઝીરાલ્ડનો એનો અનુવાદ, એ અનુવાદમાં વ્યક્ત થતી ફિલસુફી કે જીવનદૃષ્ટિ અને તેને માટેની જવાબદારી, અને રૂબાઇયાતની યુરોપીયન લોકપ્રિયતા; એ સર્વ બાબતોની ચર્ચા કરી પોતાનો એ સંબંધી અભ્યાસ ઉમાશંકરે વાચકો આગળ ધરી દીધો છે, બાલાશંકર વિશે લખવાનું થયું તો બાલાશંકરની કવિતા છપાવવાની વાતો અથવા થોડીક ચેષ્ટા કરનારાઓને વિશે તેમણે લખ્યું, બાલાશંકરની કવિતાના પુરોગામી વિવેચકોનાં મંતવ્યો-ની તેમણે ખબર લીધી અને બાલાશંકરના શાક્ત વેદાન્ત અને સૂફીવાદનો પરિચય વાચકોને કરાવી આપ્યો. કાકાસાહેબના કવિપણાને માટે વાત કરતાં એમના કેળવણીકારપણાનો ય ઉલ્લેખ આથી જ તેમણે કર્યો છે, અને કેળવણીકાર અને કવિ કાલેલકર તેમની કઇ કઇ કૃતિઓમાં દેખાય છે તથા તેમની શૈલીનાં પ્રેરણામૂળ ક્યાંથી આવે છે તેની પણ પૂરી વાત તેમણે કરી લીધી છે. નરસિંહરાવની કવિતાની જ વાત કરવી છે, ત્યાં પણ નરસિંહરાવની ઇતર વાઙ્મય-સેવાનો પરિચય તેમણે કરાવ્યો છે તે પણ તેમની આ વૃત્તિને અને અધ્યેતા-પ્રકૃતિને જ લીધે. 'સૉનેટ' માં પણ એ જ વૃત્તિ કામ કરી રહી છે. એમાં પ્રાસ માટે બોલવાની તક મળી તો તેને વિશે લગભગ પૂરી ચર્ચા કરી નાખી છે. આ બધું ઉમાશંકરની બહુશ્રુતતા, અશેષ નિરૂપણનો આગ્રહ અને તે માટે જરૂરી એવી શ્રમસહિષ્ણુતા વિપુલ પ્રમાણમાં દેખાડી આપે છે.

જે અભિપ્રાયો કવિતા, કવિઓ ને કૃતિઓ વિશે ઉમાશંકરે આ લેખોમા વ્યક્ત કર્યા છે તે સાહિત્યનાં મૂળ તત્ત્વોની એમની પકડ અથવા સાહિત્યને મૂલવવાની એમની કસોટી કેટલી સાચી અને સંગીન છે તે પણ બતાવી આપે છે. સર્જક સમસંવેદનનો જ અપેક્ષુ હોય એમ સિદ્ધ કરવામાં, કવિતાને માટે જીવનનિષ્ઠાની ઇષ્ટતા તથા કવિને માટે વાદોમાંથી

સુક્તિની જરૂર પ્રતિપાદવામાં, પ્રાસને કવિતામાં હદથી જ્યાદે મહત્ત્વ ન આપવામાં, સૉનેટના બહિરંગ કરતાં અંતરંગ પર ભાર મુકવામાં, પૂર્વપશ્ચિમના રસ-વિચાર, રસનિરૂપણ તથા પ્રકૃતિ નિરૂપણનો ભેદ તારવી બતાવી 'વસંતવિલાસ'માંનાં પ્રકૃતિનિરૂપણ તથા રસનિષ્પત્તિનો ખુલાસો આપવામાં, અખાને કવિ ઠરાવવામાં, 'કલાન્ત'ને ગઇ સદીના ઉત્તરાર્ધના એક ખરા 'કવિ' સિદ્ધ કરવામાં, નરસિંહરાવની કવિતાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ મૂલ્યની ગણવામાં, કાકાસાહેબને કવિ કહેવામાં એને મુનશીકૃત 'લોપામુદ્રા'ને નાટકિયા કૃતિ કહેવામાં ઉમાશંકરે સાહિત્યનાં સાચાં મૂલ્યોને પાયારૂપ તત્ત્વો પર જ કેવો ભાર મૂક્યો છે એ જોવું અઘરું નથી.

બધા લેખો એ પણ બતાવી આપે છે કે ઉમાશંકરે ભાષાને સફાઇદાર બનાવવાનો સભાન આયાસ તેમાં કર્યો નથી, એમને અહીં તો પોતાના અભ્યાસ અને અભિપ્રાયોને જ વાંચનારાઓ આગળ ધરી દેવા છે. એમને, એ વારંવાર વાપરે છે તે પ્રયોગ વાપરીએ તો, મમ્મમ્ સાથે કામ છે, ટપ્ ટપ્ સાથે નહિ. વક્તવ્યને વિશદતાથી રજૂ કરવા પૂરતો જ ભાષાનો આ લેખોમાં એમને ખપ હતો. અને એ બાબતમાં કહેવું પડશે કે એમને ક્યારે ય કોઈ શબ્દની તાણ પડી હોય એવું દેખાતું નથી, અને વક્તવ્યને પૂરી વિશદતાથી એમનું ગદ્ય રજૂ કરી ગયું છે, લેખકને બોલતા સાંભળતા હોઇએ એવું લાગે છે.

મણિલાલ વિચારધારા

[સં. ધીરુભાઇ ઠાકર; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ; મૂલ્ય સાડાચાર રૂપિયા.]

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી આપણા પંડિતયુગના પ્રથમ પંક્તિના મહારથી, સમર્થ નિબંધકાર અને બલિષ્ઠ ગદ્યના લેખક છે. અર્વાચીન ગુજરાતની વિચારપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન નિશ્ચિત છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રથમ દર્શને એનાથી અંજાઇ જઇ પશ્ચિમાભિમુખી બનેલા ગઇ સદીના આપણા સુધારકોની પ્રવૃત્તિ અને તેમના ઉદ્‌ગારોના પ્રત્યાઘાતે મણિલાલને ગુનેગારના પાંજરામાં મૂકાયેલાં ભારતીય ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિષ્ઠાવંત વકીલ બનાવી દીધા હતા. આ કારણે સુધારાશત્રુ અને સ્થિતિચુસ્ત સંરક્ષક ગણાઇ ગયેલા પણ વસ્તુતઃ તેવા નહિ એવા મણિલાલે ધર્મ–તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજ-સુધારો, કેળવણી, રાજકારણ અને સાહિત્યને, એટલે કે સમગ્ર જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો ચર્ચતા અને તે પર પોતાનો અધિકારી અભિપ્રાય આપતા જે સંખ્યાબંધ લેખો 'પ્રિયંવદા' અને 'સુદર્શન' માસિકોમાં પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં લખેલા તેનો બૃહત્સંગ્રહ 'સુદર્શનગદ્યાવલિ' ઘણા સમયથી દુષ્પ્રાપ્ય બની ગયો છે. ગુજરાતની ઐતિહાસિક સંસ્કારસેવા બજાવી જનારા એ લેખો, તેમાંની વિચારસામગ્રીને માટે, અને તેના કરતાંય વિશેષ તો તે જે પક્વ અને ઉત્કટ ગદ્યમાં લખાયા છે તેના અભ્યાસની સગવડ સારુ, આજની પેઢીના જિજ્ઞાસુઓ અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને સુલભ અને પ્રાપ્ય કરી દેવા જોઇતા હતા.

એ ઉપયોગી કાર્ય ગુજરાત વિદ્યાસભાએ આ ગ્રંથ તૈયાર કરાવીને પ્રગટ કરીને સુંદર રીતે બજાવ્યું છે. તેને માટે મણિલાલ પર બૃહન્નિબંધ તૈયાર કરી રહેલા પ્રો. ધીરુભાઈ ઠાકરની તેણે પસંદગી કરી તે ઉચિત જ થયું છે. રા. ઠાકરે મણિલાલના લેખો 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માંથી તેમજ 'સુદર્શન'ને 'પ્રિયંવદા'ની ફાઇલોમાંથી વાંચી જઇ તેમાંથી મણિલાલનું ઉત્તમ પ્રદાન ગણાય તેવા ૭૫ લેખોની અત્ર ચૂંટણી કરી છે. આખી 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'નું પુનર્મુદ્રણ અત્યારના સંજોગોમાં અત્યંત ખર્ચાળ થઇ પડે, તેમજ જે સંજોગોમાં મણિલાલને પ્રતિકારક ને ખંડનાત્મક વલણ લેવું પડ્યું હતું તે હવે કાલગ્રસ્ત થઇ ગયા હોવાથી કેટલોક ભાગ એમાંથી જતો કરવો જરૂરી ગણાય, તેથી આવી ચૂંટણી કરી છે. બધા લેખોને 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'ની વ્યવસ્થાને અનુસરી ધર્મ, ગૃહ, રાજ્ય અને સાહિત્ય એ ચાર વિભાગમાં વહેંચી

નાખવામાં આવ્યા છે મણિલાલના 'નારી પ્રતિષ્ઠા' 'અભ્યાસ' અને 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ' એ ત્રણ સમર્થ લેખો ગ્રંથ વિસ્તાર ભયે આ સંગ્રહમાં સ્થાન પામી શક્યા નથી, પણ તે આના અનુગામી સંગ્રહરૂપે ગુજરાત વિદ્યાસભા પ્રગટ કરનાર છે એમ જાણ્યું છે.

બધા લેખો મણિલાલનું અદ્વૈત સિદ્ધાન્તના અર્વાચીન પુરસ્કર્તા કે ભાષ્યકર તરીકે, સ્વદેશ વત્સલ અને સ્વધર્મ વત્સલ પ્રજાકલ્યાણ-વિચારક તરીકે, પોતાના જમાનાના લોકશિક્ષક કે સરકાર શિક્ષક તરીકે, સાહિત્ય વિવેચક તરીકે એમ જુદાં જુદાં પાસામાં સારું દર્શન કરાવે છે. નિબંધકાર અને ગદ્યસ્વામી તરીકેની એમની શક્તિનો પણ પ્રતીતિજનક પરિચય એ કરાવશે મણિલાલના લેખોના એવા અભ્યાસને મદદગાર થવા મણિલાલની વિચાર સરણી, તેની પૂર્વભૂમિકા અને પશ્ચાદભૂમિકા તથા ગદ્યકાર અને નિબંધકાર મણિલાલની સિદ્ધિ એ સર્વનો સારો પરિચય કરાવતો ઉપોદ્‌ઘાત આગળ જોડીને તથા પાછળ ટિપ્પણો મૂકીને સંપાદકે પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારી આપી છે.

આવા ઉપયોગી પ્રકાશનને ગુજરાતનો સહર્ષ આવકાર ઘટે છે.

★

અભિનવ ❋ રજકણ

ધૂમકેતુ

ભૂતકાળ વિષેનો પશ્ચાત્તાપ આવે ત્યારે નહિ, ભવિષ્યની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે, માણસે સાચી દિશામાં પહેલું પગલું ભર્યું ગણાય.

★

શરીર કામ કરતું હોય. મન એકદમ શાંત હોય. આત્મા નિર્મળ જળસરોવર જેમ પ્રસન્ન હોય. આ સ્થિતિ મેળવવા માટે મોટાં રાજ્યો તજી દેવાયા–બહુ તજે છે એમ ?

★

આપણું મોટામાં મોટું કષ્ટ આ છે. આપણું શરીર આપણા મનનું દાસ છે. પણ મન, ઇચ્છાઓની ગુલામી કરી રહ્યું છે. અને ઇચ્છાઓને તો કોઈ મિત્ર નથી. સઘળા જ દુશ્મન છે !

★

જાત્રા કયે રસ્તે કરી એમ કોઈ મંદિરે કોઈને પૂછ્યું ખરું ? એમાં જ જાત્રાની સફળતા રહી છે !

★

સુંદર શબ્દો તાત્કાલિક તાલીઓ અપાવે: સુંદર કામ, સંસ્મરણીય પ્રતિષ્ઠા સ્થાપે.

★

કોણે કહ્યું છે ? એક તસુ આગળ વધનારો આગળ નહિ વધે, એક હાથ પાછળ હઠનારો, આગળ વધશે.

★

એક જ્ઞાનીની પાસે કોઇ જ્ઞાન મેળવવા આવતો ત્યારે એ એને પૂછતો: 'ભાઇ ! તમારે આ જ્ઞાન મેળવીને શું કરવું છે ? હેતુ વિનાનું કામ તો ડાહ્યાને પણ મૂર્ખમાં ખપાવે.'

પેલો જો ઉત્તર આપે કે 'મહારાજ ! મારે જ્ઞાન વડે મારો ઉદય કરવો છે, ગમે તેમ પણ એ ત્રીજું લોચન છે. તો તે તરત કહેતા: 'તમારા અભ્યુદય માટે જ્ઞાન સિવાય બીજી પણ ઘણી વસ્તુ છે. એનો આશરો લો. જે વસ્તુને જ્ઞાન વિના મેળવી શકાતી જ નથી, એવી કોઈ વસ્તુની તમને લગની હોય તો જ આંહી આવો !'

કોઇ કહેતું: 'મારે મારી શક્તિ વધારવા માટે જ્ઞાનનો ખપ છે !' જ્ઞાની માથું ધૂણાવે: 'ના ભાઇ, શક્તિ માટે જ્ઞાનની ઉપાસના સિવાય બીજી ઘણી વસ્તુ ચાલે તેમ છે. દાખલા તરીકે લક્ષ્મી. સત્તા. જ્ઞાનનો એવા માટે ઉપયોગ ન હોય. તાંબાના વાસણને કોઇ સોનાનો પાસ ચડાવતું નથી. એને તો કલાઈ જ દેવાય.'

એમ ને એમ ઘણા માણસો આવ્યા ને ગયા. પછી તો આ જ્ઞાનીની વાત ઠેરઠેર ચાલી, કે એમની પાસે જ્ઞાન છે, એ એમને આપવું છે, પણ લેનારો કોઈ મળતો નથી !

અને વાત પણ સાચી હતી. લક્ષ્મી લેનારા હજાર નીકળે. સત્તાના વારસો સેંકડો મળે. પણ જ્ઞાનનો વારસો કોણ લે ? અને લેવાય પણ શી રીતે ?

છેવટે એક જુવાન આવ્યો. તેણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હતો. વિદ્યા મેળવી હતી. એની પાસે વાણીની સ્વચ્છતા હતી. પોતાની જાતને એ બરાબર વફાદાર હતો. તેણે માથું નમાવીને જ્ઞાનીને કહ્યું: 'મહારાજ ! મારે શક્તિ માટે, સત્તા માટે, લક્ષ્મી માટે કે શોખ માટે જ્ઞાન જોઈતું નથી. કીર્તિ માટે પણ નહિ. પરોપકાર માટે પણ નહિ. સેવા વાસ્તે કે લોકકલ્યાણ માટે પણ નહિ. મારે તો મારી

જાતને સંપૂર્ણ બનાવવી છે, માટે જ્ઞાન જોઈએ છીએ !'

અને જ્ઞાનીનાં નેત્ર આનંદથી ચમકી ઉઠયાં: તે દિવસે પહેલી વખત એણે પ્રેમથી કહ્યું: 'વત્સ ! તું આંહીં રહી જા. મારી વસ્તુનો વારસો તારે માટે છે !'

જ્ઞાન, જાતને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે છે. ને તે ક્રિયામાં જ ઘણી નાની ક્રિયાઓ–લોક-સંગ્રહની ને એવી–આવી જાય છે.

જ્ઞાનની આવી સમજણ, એનું નામ યોગ.

★

ઇશ્વરે શબ્દો સૌને આપ્યા છે પણ કેટલાક શબ્દો બોલે છે. થોડાક જાણે છે બહુ થોડા પામે છે અને વિરલા જ એમની પાર જાય છે.

★

આપણે જુઠાણું ચલાવતા હોઇએ ત્યારે પણ, સત્યને તો જાણતા જ હોઇએ છીએ. પરંતુ અસત્ય, સત્યરૂપે ચાલે છે, એ જોઈને આપણને જે આનંદ થાય છે એ આનંદ જ આપણને ઊંડા ખાડામાં ધકેલે છે.

★

બીજાના દોષ જોવાથી જેમ માણસ પ્રાજ્ઞ બની શકતો નથી, તેમ પોતાના પણ કેવળ દોષ જોવાથી એ આગળ વધી શકતો નથી. આગળ વધવાનો રસ્તો, સત્યની પ્રતીતિ થવી તે છે. દોષોની હાજરી જાણવી તે નહિ.

★

ઇશ્વર પણ હોય તો એક મહાન નિર્ધાર રૂપે, નિશ્ચળતા રૂપે, અદમ્ય ઇચ્છાશક્તિ રૂપે હોવો જોઇએ. એટલે જેની પાસે કૃતનિશ્ચયી પ્રાણ છે–તે ઇશ્વરની વધારે પાસે છે

★

જ્યારે દરેક પાર્થિવ વસ્તુને પણ તમે ચેતનરૂપે જોશો, ત્યારે તમને લાગશે કે તમારામાં કોઇક નવું બળ આવી રહ્યું છે

★

'પુસ્તકોને તમે ધિક્કારો છો કાં ?' કાંઇ ફિકર નહિ હરેક પ્રજાએ પડતા પહેલાં એમ જ કર્યું છે

★

જેને જીવનની ગતાગમ નથી એ માણસ જ નિરાશ થઈને બેસે, નાસીપાસ થઈને કપાળે હાથ દે, રસ્તો શોધવાને બદલે મૂંઢ બનીને બેઠો રહે જેને કાંઈક પણ ગતાગમ છે એ તો જાણે છે કે જેમાંથી કાંઇ રસ્તો ન હોય એવી કોઈ આપત્તિ ખુદ ઇશ્વર પણ આપી શકતો નથી. એવી આપત્તિ આપવી એનો અર્થ એટલો જ થાય કે એ પોતે પોતાનો ઇન્કાર કરે છે.

★

જન્મશુદ્ર કરતાં ગુણશુદ્ર વધુ નીચે ઊભા છે: અને ગુણશુદ્ર થવા માટે આટલું વિષ બસ છે: જન્મનો ગર્વ. ગૌરવ નહિ ગર્વ.

★

છાપનાર દીપક પ્રિન્ટરી રાયપુર દરવાજા પાસે અમદાવાદ

દેવદાસી
ચિત્રકાર · શ્રી રવિશંકર રાવળ

નવરચના
સંપાદક·ઈશ્વરલાલ મો. દવે
વર્ષ ૬૯·ડીસેમ્બર'૯૯·અંક ૯

પ્ર. ફી. ૧ થી ૩
પ્ર. પ. ૧-૪-૦

કસોટી શબ્દ વ્યૂહ ૧૨૪

બંધ તારીખ
૧૪ ડીસેમ્બર

રૂા. ૨૦,૦૦૦નાં એકંદર ઈનામો

પહેલું ઇનામ રૂા. ૯૫૦૦
બીજું ઇનામ રૂા. ૪૫૦૦
ત્રીજું ઇનામ રૂા. ૨૫૦૦

ઉપરાંત રૂા. ૫૦૦ નાં પુસ્તકો

આ ઉપરાંત હુસેનાં, બોનસનાં તથા વધુ પ્ર. પત્રનાં ઇનામ છે. વિગતો માટે 'મક્કમ' અઠવાડિક જુઓ અગર અમને નીચેના સરનામે લખો.

આડી ચાવીઓ:

(૧) '...વ્યૂહ' માટે, અધીરા ન થશો. ... છે!

(૪) દુનિયામાં...મેળવવા માનવી ઘણીવાર પ્રપંચ કરવા પ્રેરાય છે.

(૫) આખું જીવન...માં વ્યતિત કરનાર માટે, કોઈને ભાગ્યે જ માન હોય છે.

(૬) ...દુઃખ જગે અમનાં રહ્યાં.

(૮) 'દુનિયા હવે બળે હો, એના...કો કરો.'

(૧૦) ...જેવું લાગે ત્યાં શાણો માણસ દૂર રહેવું પસંદ કરે છે

(૧૧) એક તંતુવાદ્ય.

(૧૨) મોટાભાગે માનવી પણ ...ને માન આપવામાં માને છે.

(૧૩) ...ની શોભા વધારવા આજે ગાય છે તેટલા પ્રયત્નો દસકા અગાઉ થતા હશે કે કેમ તે શંકા છે.

(૧૪) ...ખ તરફના થનારે વહેવારુ કરતાં આદર્શવાદી વધુ હશે.

(૧૫) કોઈ કોઈ. નો પ્રભાવ માનવીને મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે.

(૧૬) ...રાખી વાત કરવામાં કેટલાક બહુ પાવરધા હોય છે.

(૧૮) જિંદગીની ..પળોમાં માનવી હમદર્દી ઇચ્છે છે.

(૨૦) તૈયાર; સજ્જ.

(૨૧) આવક વિના માનવી સારી રીતે.. એ બહુધા અસંભવ હોય છે.

ઊભી ચાવીઓ:

(૧) ...સ્ત્રીના' સૌંદર્યને કદીક ઓરકોલ આપે છે.

(૨) ...વર્ષની ઉમર આસપાસ માનવી ભવિષ્યની ચિંતા વધુ કરતો હોય છે.

(૩) જગતમાં બધે...ની બોલબાલા છે.

(૪) ...પરથી આજે ઘણાંખરાની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ છે:

(૬) ત ગ પર ચડેલ વ્યક્તિ ... સુધી પણ પહોંચે છે

(૭) હસિત.

(૯) બેચેની અનુભવનારને સહેજે ...નું મન થઈ આવે છે

(૧૩) માનવીની ... સમાજમાં જલદી જાણીતી થાય છે.

(૧૪) પાને પાને...ના વર્ણનો ઉર્મિલ વાચક પર ઘેરી અસર કરી જાય છે.

(અક્ષરો ઊંધેથી વાંચજો)

(૧૫) બુદ્ધિનો...સામાને સહેલાઈથી આંજી દે છે.

(૧૬) ધર્મી માણસના વર્તનમાં ...વરતી હોય છે.

(૧૭) ...ને કારણે માનવી પરેશાન બને તો નવાઈ નહિ

(૧૯)...ક્ષ કાર્તા ઓ રે સરિતા! અનુપમ તારી શોભા હલિવા.

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

પ્રવેશ ફીનો કોઠો.

૧ થી ૩ પ્ર.	પત્ર	રૂા. ૧-૪-૦
૪ થી ૮ પ્ર.	,,	રૂા. ૨-૮-૦
૯ થી ૧૧ પ્ર.	,,	રૂા. ૩-૧૨-૦
૧૨ થી ૧૬ પ્ર.	,,	રૂા. ૫-૦-૦
૩૨	,,	રૂા. ૧૦-૦-૦

નોંધ: જ્યારે મક્કમના ગ્રાહક માટે દર ૧૬ પ્ર. પત્ર કે એના ભાગની ફી રૂા ૨-૮-૦ છે (૧૭ રૂા ૬-૦-૦)

લ	ખ	પ	તિ	■		■	જ	
	■		■		લ	■		■
■	અ	સ		■	દા		ન	લ
	દા	■	સિ		ર	■	■	
■		ખ	ત	■	■	શ		ર
	ત	■	■	ચ		રા	■	■
લા	■	મો		મ	ક		■	ગ
વિ	ક		■		સો	ત		ર
■		પ	■	ર		વ્યૂહ ૧૨૪		

લ	ખ	પ	તિ	■		■	જ	
	■		■		લ	■		■
■	અ	સ		■	દા		ન	લ
	દા	■	સિ		ર	■	■	
■		ખ	ત	■	■	શ		ર
	ત	■	■	ચ		રા	■	■
લા	■	મો		મ	ક		■	ગ
વિ	ક		■		સો	ત		ર
■		પ	■	ર		વ્યૂહ ૧૨૪		

અમદાવાદના કલેક્ટરે તા. ૨૬-૧-૪૯ ના લાયસન્સ નંબર ૧ થી મંજૂર કરેલાં હરીફાઈ

કસોટી હરીફાઈના સર્વ શરતો-નિયમો મને કબૂલ મંજૂર છે પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપજો.

નામ ______

ઠેકાણું ______

ગામ ______

મેં મારા નામે કુલ પ્રવેશપત્રો નંબર .....ભર્યાં છે

મેં મારી પ્રવેશફીના રૂા. ... આ સાથે .....થી મોકલ્યા છે

જિબ્રાનની જીવન વાણી

ધૂમકેતુ

કિંમત : સાડાત્રણ રૂપિયા

જિબ્રાનની વાણીમાં જે એક પ્રકારનું મોહકતત્ત્વ છે તે અનોખું છે. એની પાસે સુંદરતા ટાગોરની છે અને સચ્ચાઇ અંગ્રેજ કવિ બ્લેઇક-ની છે.

કાન્તદર્શી આ કવિ ચિત્રકાર હતો. અને જ્ઞાની પણ હતો. એનામાં સત્ય ને સૌંદર્ય બંનેની ઉપાસના એક બનીને રહી હતી.

આવા મહાકવિ-ને દષ્ટાની વાણી આ પુસ્તકમાં વણાએલી છે. જીવનની ઘોર નિરાશામાં આ વાણી એક નવો આશાદીપ ધરે છે. એક નવો ઉલ્લાસ પ્રગટાવે છે.

આપણા સાહિત્યમાં આ એક અનોખું પ્રકાશન ગણાશે.

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લેશો :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦

ફરનાન્ડીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તો

અમદાવાદ-૧

ઊર્મિ નવરચના

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૯ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૪ : અંક નવમો

ડિસેમ્બર : ૧૯૪૯

ક્રમ

—: વાર્ષિક લવાજમ :—

દેશમાં : ૭-૮-૦ :: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૧

રવાણી એન્ડ કંપની : ૪૦૫, કાલબાદેવી : મુંબઈ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી ધનશંકરલાલ મો. દવે ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૧

મુદ્રક : જયંતી દલાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, ઘેલાભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

સુશાસનનું રહસ્ય!

એક પ્રદેશની પ્રજાએ બળવો પોકાર્યો. રાજાના મહેલને ચારે તરફથી પ્રજાજનો ઘેરી વળ્યા. એની સામે 'ઇન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ!'ની બૂમો ઉપડી!

અને રાજા મહાલયની સીડીએથી ઊતરતો નીચે આવ્યો. એના એક હાથમાં એણે રાજમુગટ લીધો હતો. બીજા હાથમાં રાજદંડ પકડયો હતો.

એને ત્યાં આવી રીતે આવેલો જોઇને પળ બેપળ લોકટોળામાં શાંતિ ફેલાઇ ગઈ. રાજાએ તેમને કહ્યું: 'મારા મિત્રો! તમે હવે વધુ વખત મારાં પ્રજાજનો તરીકે નથી. તમને હું આ મારો રાજમુગટ આપી દઉં છું. મારો આ રાજદંડ પણ તમને સોંપી દઉં છું. હું તમારા જેવો તમારામાંનો એક બની જઈશ. એ રીતે હું પણ પ્રજાજન-એક માણસ ગણાઉં પણ માણસ તરીકે હું તમારી સાથે રહીને કામ કરીશ, કે જેથી આપણા સૌનું કામ દીપી ઊઠે અને આપણું ભાવિ વધારે ઉજ્જવલ બને. આંહી કોઈ રાજાની જરૂરિયાત રહેતી નથી. એટલે આપણે સૌ ભેગા મળીને ખેતરમાં કામ કરીએ અને હાથોહાથની મજૂરી કરીએ. માત્ર તમારે મને આટલું ચીંધવું પડશે કે મારે કયા ખેતરમાં કામ કરવા જવાનું છે. તમે જ બધા હવે રાજા છો. ચાલો'

આ સાંભળીતે લોકોના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. થોડીવાર ત્યાં સ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ. જે રાજાને એમણે પોતાનાં સઘળાં દુઃખ અને અસંતોષનો કર્તા માન્યો હતો; તે રાજા પોતાનો રાજમુગટ અને રાજદંડ બન્ને તેમને સોંપી દેતો હતો. અને તે પણ તેમાંનો એક સાદો પ્રજાજન બની જતો હતો.

પછી એમાંનો દરેક પોતપોતાને કામે ગયો. અને એક પ્રજાજન સાથે રાજા પણ ખેતરમાં ગયો.

પણ એ પ્રદેશનું રાજ્ય, રાજાવિહોણું બનતાં કાંઈ સુધર્યું હોય તેવું થયું નહિ. હજી સુધી અસંતોષની આગ ત્યાં દેખાતી હતી.

લોકોએ વળી બજારમાં ભેગા થઈને બૂમાબૂમ કરી મૂકી: 'આપણા ઉપર રાજાએ રાજ ચલાવવું જોઈએ. અને શાસન સુધારવું જોઈએ, અને જુવાનો તેમજ વૃદ્ધો બધા એકમત થયા કે "આપણા ઉપર રાજા હોવો જોઈએ."

અને તેમણે રાજાને શોધી કાઢયો. તે ખેતરમાં કામ કરી રહ્યો હતો. તેને પાછો સિંહાસન પાસે લાવ્યા. રાજદંડ તેના હાથમાં આપ્યો. રાજમુગટ તેને માથે મૂકયો. અને તેઓ બોલ્યા: 'હવે તમે રાજ્ય કરો, પણ ન્યાયથી અને સામર્થ્યથી' અને તેણે કહ્યું: 'હું તમારા ઉપર સામર્થ્યથી તો જરૂર રાજ કરીશ, પણ આકાશના અને પૃથ્વીના તમામ દેવો મને મદદ કરે કે એ રાજ્ય ન્યાયનું પણ બને!'

પછી તેની હાજરીમાં માણસો ઊભરાવા માંડયાં' પોતપોતાની ફરિયાદો રજૂ કરતાં. એમના ઉપર જમીનદારીના જે જુલમ હતા તે તેમણે તેને વર્ણવ્યા અને રાજાએ તરત જ જમીનદારને બોલાવ્યો અને એને કહ્યું: 'ઈશ્વરના ન્યાયપલ્લામાં એક માણસનું જીવન બીજા માણસના જીવન જેટલું જ કિંમતી છે. તારી નીચે જે માણસો કામ કરી રહ્યા છે તેમનાં જીવન કેમ તોળવાં એ તને ખબર પડતી નથી, એટલા માટે તારો અધિકાર રદ થાય છે. આ રાજ્યનો હમેશને માટે ત્યાગ કરવો.'

બીજે દિવસે વળી બીજા માણસો આવ્યાં અને ડુંગરી પ્રદેશની કોઈ અધિકારિણીની વાત રજૂ કરી એના પાપે એ બધા દુ:ખી દુ:ખી થઈ ગયા હતા.

પેલી અધિકારિણીને એકદમ ન્યાયસભામાં લાવવામાં આવી. અને રાજાએ તેને દેશપારની સજા કરતાં કહ્યું: 'જે માણસો આપણાં ખેતર ખેડે છે ને તેમની સંભાળ લે છે, તે આપણા કરતાં વધારે લાયક છે. આપણે તો ઘેર બેઠાં એમનું પકવેલું અનાજ વાપરીએ છીએ. ને બેઠાં પીણાં પીએ છીએ. અને કારણ કે આટલી સાદી ન્યાયની વાત પણ તને સમજાતી નથી માટે તારે આ પ્રદેશ તજી દેવો જોઈએ. અને એનાથી દૂર થઈ જવું જોઈએ.'

પછી વળી બીજા માણસો આવ્યા. ધર્મના રખેવાળો એમની પાસે વેઠ કરાવતા હતા. અને ભારે પથરા ઉપડાવતા હતા. અને બદલામાં કાંઈ આપતા ન હતા. ધર્મના સિક્કાભંડારો ઊભરાઈ જતા હતા, જ્યારે એમને આ કામ આપવા છતાં ખાવાના સાંસાં હતા!

અને રાજાએ ધર્માધિકારીને બોલાવ્યા. અને જ્યારે તે આવ્યા ત્યારે તેને કહ્યું: 'તમે જે ધર્મચિહ્ન ધારી રહ્યા છો એ તો માનવ પ્રત્યે અસીમ પ્રેમ બતાવવાનું પ્રતીક ગણાય છે. તેમાં તો જીવન આપીને જીવન પામવાની વાત છે. અને તમે તો જીવનમાંથી જીવન ખેંચી લો છો અને કોઈને જીવન આપતા તો નથી. માટે તમારે પણ આ રાજ છોડી જવું, અને અહીં કોઈ દિવસ પાછું ન ફરવું.'

આ પ્રમાણે દરરોજ રાજાની પાસે માણસો આવતાં રહ્યાં. તેમના ઉપર જે ભારણ હતું

તો લારણની વાત તેઓ લાવી રહ્યાં હતાં. અને રાજા પણ તેમના ઉપર જૂલમ કરનાર કોઈ ને કોઈને હમેશાં દેશપાર કરવાનો ન્યાય આપતો રહ્યો.

અને એ પ્રદેશના લોકો સાનંદાશ્ચર્ય આ જોઇ રહ્યા. તેમના હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રગટયો.

પણ પછી એક દિવસ તે પ્રદેશના વૃદ્ધો અને જુવાનો ફરીને ભેગા થયા. અને રાજાના મહાલયને વીંટળાઇ વળ્યા અને રાજાને બોલાવ્યો. રાજા તો વળી પાછો પહેલાંની પેઠે એક હાથમાં રાજમુગટ રાખીને, બીજા હાથમાં રાજદંડ રાખીને નીચે આવ્યો.

અને તેણે તેમને કહ્યું: 'હવે વળી તમારી શી ઇચ્છા છે? પણ આ જુઓ, તમે મને જે સાચવવા સોંપ્યું છે, તે હું તમને પાછું આપી દેવા માટે સાથે લેતો જ આવ્યો છું !'

પણ તેમણે એકે અવાજે કહ્યું: 'ના, ના, તમે ન્યાયી રાજકર્તા છો. તમે ધરતીને જુલમીઓથી મુક્ત કરી છે. અને વરૂ જેવા ફાડી ખાનારા હિંસકોના નહોર તમે લઇ લીધા છે એટલા માટે અમે તો તમારા ગુણગાન ગાવા, અને તમારો આભાર માનવા આવ્યા છીએ. રાજમુગટ અને રાજદંડ તમારે માટે ગૌરવરૂપ અને ભવ્ય બની રહો !

ત્યારે રાજાએ કહ્યું: 'ના, ના, એમ નહિ, એમ નહિ, મારે રાજા થવું નથી. રાજા તો તમે જ રહો. જ્યારે તમે મને નબળો અને અન્યાયી ગણતા હતા, ત્યારે ખરી રીતે હું નબળો કે અન્યાયી ન હતો, હું તો તમારો જ પ્રતિનિધિ હતો, એટલે તે વખતે પણ નબળા કે અન્યાયી તમે હતા અને હવે આ ધરતીમાં સુશાસન ચાલે છે, તો એનું કારણ પણ તમારી જ ઇચ્છામાં રહ્યું છે. હું તો તમારા બધાના મનમાં સ્ફુરી રહેલો વિચાર માત્ર છું. મારું અસ્તિત્વ એ બીજે કયાંય છે નહિ. એ તો કેવળ તમારી સૌની ક્રિયાશક્તિમાં રહ્યું છે. શાસન કરનાર-નામનું કોઈ જ માણસ અસ્તિત્વમાં નથી. માત્ર શાસિત પ્રજાજનોનો સમૂહ પોતે જ પોતાના ઉપર શાસન ચલાવી રહેલ છે !

અને એટલું બોલીને રાજા રાજમહાલયમાં ગયો. વૃદ્ધો અને જુવાનો પોતપોતાને કામે ગયા.

અને તેમાંનો દરેક પોતાને રાજા માનતો થયો. દરેકને લાગતું કે એના એક હાથમાં રાજમુગટ રહ્યો છે, અને એના બીજા હાથમાં રાજદંડ છે.×

× જિબ્રાનને આધારે

ધૂમકેતુ

જવાહરની ૬૦મી જયંતીએ

રાજકારણના તખ્તા ઉપર એણે પહેલું પગલું જ પૂરા દબદબા સાથે માંડેલું.

કાશ્મીરે એને સૌંદર્ય આપ્યું, મોતીલાલજીએ એને પાણી આપ્યું, સ્વરૂપરાણીએ સૌમ્યતા આપી, વારસાએ એને વિદ્વત્તા-પાંડિત્ય આપ્યાં. સૌનો સુભગ સુમેળ એટલે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ.

યુવાનીના ઉંબરમાંથી જ એ 'યુવકોનો અવાજ' બન્યા. બીજી પચ્ચીસીના પ્રાંગણમાં જ એ કિસાનોનો 'દલિતોનો અવાજ' બન્યા. ૪૦મે વર્ષે એણે 'પરાધીન હિંદનો અવાજ' બનીને સ્વાધીનતાની ઘોષણા પોકારી.

એકાણુ એનાં બળ ને ઉત્સાહને ગાંધીજીએ કિનારા બાંધીને વહાવ્યાં, ભાવનાશીલ ને ઉદાત્ત છતાં આકાશી એના ઉડ્ડયનને ગાંધીજીએ વહેવાર શીખવીને ગંભીર ને ગૌરવશીલ બનાવ્યું. મસ્તક એનું આસમાને ઉન્નત રહ્યું છતાં પગ એના ધરતી પર ઠેરાવ્યા.

એના પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને આ ભૂમિના સંસ્કાર સાથે ગાંધીજીએ કુશળતાથી, ધીરજથી એકરૂપ કર્યાં. ગાંધી જેવા ગુરુને જવાહર જેવો શિષ્ય મળ્યો.

૬૦મે વર્ષે એ 'ગાંધીજીનો અવાજ' બન્યા. આજસુધી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે એશિયાનું લક્ષ ખેંચનારે સ્વાધીન હિંદના સૂત્રધાર બન્યા પછી યુરોપના પહેલા જ પ્રવાસમાં 'એશિયાનો અવાજ' પોકાર્યો. પણ એ અવાજ પાછળનો આત્મા તો ગાંધીજીનો હતો.

'My master has taught me' 'મારા ગુરુએ મને શીખવાડ્યું છે.' એમ કહીને એણે અભયનો મંત્રોચ્ચાર કર્યો. યુદ્ધથી ડરી ગયેલી ગોરી પ્રજાને લગભગ નિઃશસ્ત્ર એવા ભારતના આત્માની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપ્યો.

સાધનોની શુદ્ધિથી જ સિદ્ધિની શુદ્ધિ જળવાશે ...ો ગાંધી-પેગામ આપ્યો. એના હૃદયમાં ગાંધી ...ને બોલતો હતો અને એની વાણીમાંથી ટાગોરનું ...મ સરતું હતું—My Master has forbidden me to stand on the way-side and sing the song of the defeated.

ધમકી, હથિયારોના ખખડાટ અને યુદ્ધની ભાષામાં જ સમજનાર વિશ્વસંઘની સભામાં હિંસાની નિષ્ફળતા બતાવીને અહિંસાનો ઇલાજ આગળ ધર્યો.

ગાંધીજી માટે જે શક્ય હતું તે જવાહર માટે શક્ય ન હતું—

માનવજાત જેટલાં જ જૂનાં એનાં દુઃખોનાં રહસ્યો ઉકેલી એનો આખર ને એક માત્ર ઇલાજ આપવાનું.

જવાહર માટે જે શક્ય હતું તે ગાંધીજી માટે શક્ય ન હતું—

જગત ઉપર શાસન કરતી પ્રજાઓને એમની જ ભૂમિ ઉપર એમની જ ભાષામાં એ રહસ્યો સમજાવવાનું, એ જ અને બીજો એકે નહિ એવો ઇલાજ બતાવવાનું.

માનવજાતના ઉત્કર્ષ અર્થે જ પાશવી બની માનવતાનું જ મૂળ કાઢનાર રશિયન સમાજવાદ અને જગત ઉપર પોતાનું સર્વોચ્ચપણું ટકાવી રાખી પોતાનું ઐશ્વર્ય સલામત રાખવા મથતા અમેરિકન મૂડીવાદ વચ્ચે આજે જગત ભીંસાઈ રહ્યું છે, પીડાઈ રહ્યું છે. એવા બે ભીષણ, ભયાનક અને વિનાશક બળો વચ્ચે 'પીડાતી માનવતાનો અવાજ' પોકારતા, 'જગતનો અવાજ' પોકારતા જવાહર શાંતિમંત્રો ઉચ્ચારતા આજે ઊભા છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કારમેળના એકમાત્ર પ્રતિનિધિ અને જગતની આશાસમા જવાહર ઘણું જીવો.

કોલંબસ પછીના યાત્રી

આમ જુઓ તો અમેરિકાએ 'જવાહરનો વરઘોડો' કાઢ્યો કહેવાય. ફેર એટલો કે કોઈ વરઘોડો એક દિવસનો, કોઈ બે દિવસનો કે કોઈ ત્રણ દિવસનો હોય જ્યારે અમેરિકાએ જવાહરનો વરઘોડો પૂરા ૨૫ દિવસ ફેરવ્યો. એ તો જેવી જેની સાહ્યબી-

કહે છે કે, દર કલાકે અમેરિકા જવાહર પાછળ ૧૩૦ ડૉલર ખર્ચતું હતું.

કયું હેત ઉભરાઈ જતું હતું અમેરિકાને ? કઈ દોસ્તીને દ્વાવે ? કોણ કહી શકે કે એ સંસ્કારયાત્રા હતી. એમાં જવાહરે અમેરિકા જોયું કે અમેરિકાએ જવાહરને જોયા ? કે એ હતી શોધનયાત્રા ? જવાહરે અમેરિકાનું સંશોધન કર્યું કે અમેરિકાએ જવાહરને સંશોધ્યા ? કોલંબસે અજાણ્યાં અમેરિકા શોધ્યું. જવાહરને અમેરિકાનું સંશોધન કરવા ખુદ અમેરિકાએ આમંત્રણ આપ્યું.

જવાહરનો અમેરિકન પ્રવાસ જગપ્રસિદ્ધ અન્યો ને જગદ્‌ચર્ચા પામ્યો. જ્યારે, જગતનાં બે બળો પૃથ્વીના એકે એક ભાગ ઉપર પોતાનાં લશ્કરી થાણાંની જમાવટ કરી રહ્યાં છે, એકે એક સાધનનો પોતાની સત્તા વધારવા ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે, જ્યારે પોતાનાં હિતો સાધવા એકેએક માણસને બહેરૂ બનાવી રહેલ છે ત્યારે—

જ્યારે જગતની પોણા ભાગની પ્રજા અનાજની તંગીથી, કાપડની ખેંચથી, જીવનની જરૂરિયાતના અભાવથી ત્રાસી રહી છે ત્યારે—

જ્યારે યુરોપ ને અમેરિકા યુદ્ધના ભયથી યુદ્ધની તૈયારીમાં પડ્યાં છે ત્યારે—

'એકબીજા' રાષ્ટ્રોનાં હિતો માટે આવા પ્રયાસો યોજાતા પણ હોય છે. પણ આજે રૂપિયા–આના–પાઈમાં જ વિચારનાર માણસ એ પ્રવાસનો કસ કાઢવા બેસે ને કોઈ તત્કાળ ફાયદો ન જોતાં અમેરિકા મૂરખ તો નથી બનાવી ગયું ને ? એવો ભય સેવે તે અસ્થાને નથી જ.

એંગ્લો અમેરિકન બ્લૉક જ નહિ પણ રશિયન બ્લૉક પણ એમ ઇચ્છતો હતો કે હિંદ એ ચીન બને અને જવાહર બીજા ચાંગ-કાઈ-શેક બને. એમાં બન્ને બ્લૉક પોતાના ફાયદા જુએ તે દેખીતું છે. કારણ કે જ્યાં મૂડીવાદ પોતાના ઉગ્ર સ્વરૂપમાં નથી વિકસતો કે એનાં ઉગ્ર પરિણામો નથી દેખાતાં ત્યાં રશિયન સમાજવાદીઓને મૂડીવાદની કૃત્રિમ ભયાનકતા સર્જવી પડે છે. કૃત્રિમ ત્રાસ, કૃત્રિમ જુલમ, કૃત્રિમ અત્યાચારનો વંટોળ પેદા કરવો પડે છે અને જ્યારે એમાં પણ નથી ફાવતા ત્યારે જુલમના પ્રચારક પોતે જ જુલમી બનીને અત્યાચારો શરૂ કરે છે. આજના હિંદી સામ્યવાદીઓ એનો તાદશ્ય નમૂનો છે.

એટલે જો જવાહર બીજા ચાંગ-કાઈ-શેક બને તો તો હિંદી સામ્યવાદીઓને ફાવતું આવે. એ જ રીતે એંગ્લો અમેરિકન બ્લૉકે પણ હિંદને રશિયા સામેની અથડામણમાં બફર (ઊંટિયું) બનાવવા ધારેલું પણ તત્પૂરતા તો બન્ને બ્લૉક નિષ્ફળ ગયા દેખાય છે. પણ એથી એક પણ બ્લૉકે પોતાનું કામ પડતું નથી મૂક્યું. છેવટ ભારતને રાજી રાખીને પણ સરે તેટલું કામ સેરવવું એ વણિકવૃત્તિવાળા એંગ્લો-અમેરિકન બ્લૉકને શીખવવું પડે તેમ નથી.

ત્યારે જવાહરે શું મેળવ્યું ? સૌથી પહેલો અમેરિકાનો નિકટનો પરિચય, ભારત માટે એ દેશની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ, ગાંધીજીનાં સૂત્રોનો પ્રચાર, ભારત પ્રત્યેનો વિશેષ આદર.

પણ કેશમાં–રોકડામાં શું ? અમેરિકા જેવા વેપારી દેશ પાસેથી સસ્તા સોદાની નિષ્ફળતા. વેપારી એટલે અંગનાં લુગડાં પણ ઉતારી લે એવું કડક ભાન.

વિશ્વબેંક પાસેથી વધુ કેટલી લોન મળશે તે તો હવે જોવાનું રહ્યું. ત્યારે સામી બાજુ અમેરિકાની એકેએક ચીજ માટે ૩૪ ટકા વધારે તો આપવાના જ. હાર્ડ-કરન્સીના એકેએક દેશની ચીજોમાં પણ ૩૩ ટકા વધારે આપવાના તે.

અમેરિકા મહાન ઉપકારવૃત્તિથી જે કાંઈ વ્યાજે આપશે તે તમારી પાસેથી વસૂલ કરીને જ તમને આપશે.

આતો નાત ભાતનું જમે છે ને મુસાભાઈનાં વા ને પાણી.

અભિનંદન કરવાની કળા

જવાહરે અમેરિકામાં જાણે ઓછાં સોનાં ને જર-જવાહર જોયાં હોય તેમ મુંબઈની કોંગ્રેસે રૂ.૬૫) હજારનો અશોકસ્તંભ જવાહરને ૬૧ મી જયંતીએ ભેટ આપ્યો.

એક દિવસ કાકીની રોકકળથી ગામ આખું ભેગું થઈ ગયું. કાકા ગુસ્સામાં ગમેતેમ બકયે જતા હતા. આવનારા સામે ડોળા ઘૂરકાવી લોકો સાથે પણ લડવા મંડયા. આ સામાન્ય રીતે આવું કંઈ થાય ત્યારે જાતે ભાગ્યે જ જતી, એટલે તેણે કોઈકની મારફત તપાસ કરાવી. કાકાએ કાકીને મારી છે એમ સાંભળતાં એ કાકાને ઘેર ગઈ. ગામમાં મારી બાની સૌ કોઈ આમન્યા જાળવતું. એને જોઈને લોકો ખસી ગયાં. મોહનકાકાનું રૌદ્ર સ્વરૂપ પણ કંઈક નરમ પડયું. તેમને સંબોધી બા બોલી,

"મોટાભાઈ, તમે ઘરમાં બેસો." અને લોકોને સંબોધીને બોલી. "ભાઈ, ઘર હોય ત્યાં કોઈ દહાડો હાલ્લાં ખખડે પણ ખરાં. નાનો વહુ બાળક છે એટલે કંઈ ભૂલ થઈ પણ જાય. એમાં આપણે બધા ભેગા થઈ જઈએ એ ઠીક નહિ." એમ કહી લોકોને પાછા વાળી તે ઘરમાં ગઈ. મોહનકાકાને પહેલાં તો બધો ઊભરો ઠાલવવા દીધો. પણ તેણે કહેવા જેવી વાતો ભારપૂર્વક સંભળાવી. કાકીને પાછલે બારણેથી તે મારે ઘેર લઈ આવી. મારા ઘરમાં કોઈ મરદ માણસ નહિ અને હું તો બાળકમાં અણુઉ એટલે મોહનકાકાથી કંઈ વાંધો લઈ શકાય એમ ન હતું. મારી બાને માટે તેમને પણ આદર હતો એટલે બાની એ ડહાપણની વાતો સાભળતાં કાકીના મન પર કંઈક સારી અસર પાડશે એવી પણ આશા તેમના મનમાં ખરી. આથી કાકીને મારી સાથે તેમણે જવા દીધી.

કાકીએ મારી બાને શું શું કહ્યું તે બધું તો હું જાણી ન શકયો પણ મારા કુતૂહલને ખાળવાનું મારે માટે મુશ્કેલ હતું, એટલે બાની નજર ચુકાવી છુપાઈને જેટલું જેટલું સાંભળી શકાય તે બધું મેં સાંભળ્યું. કાકી બિચારી ડૂસકે ડૂસકે રડતી હતી. મેં તેને ડૂસકાં લેતી સાંભળી.

"મોટીબહેન, મને ત્યાં ન મોકલશો, તમને પગે પડું છું. તમે કહેશો તો આખો દહાડો વાસણ માંજીશ, વાસીદું વાળીશ, કપડાં ધોઈશ–પણ ત્યાં મને નહિ મોકલશો."

બાએ તેને ધીરજ આપવા ખૂબ મહેનત કરી, પણ કાકી એકની બે થતી ન હતી. તે બોલતી હતી:

"જોઈએ તો ત્યાં જઈ બે વખતનું રાંધી ખવડાવીશ. કપડાં ધોઈશ, વાસણ માંજીશ પણ મોટીબહેન રાતે તો મારાથી ત્યાં નહિ જ રહેવાય. જો મને ત્યાં મોકલશો તો ગળે ફાંસો ખાઈ મરી જઈશ."

આ વાત સાંભળતાં હું ધ્રૂજી ઊઠયો. તેના શબ્દો હું કયાં આલેખી શકું? તેના શબ્દોમાં કહેલી વેદના તો *મારા આત્માનાં એવા ઊંડાણમાં ઊતરી* ગઈ છે કે આજે તેને યાદ કરતાં તેને માટે એના કરતાં વિશેષ કરુણ સ્થિતિ હું કલ્પી નથી શકતો. એ બિચારી ઉપર તેનો ઘરડો વર શું શું વીતાડતો હશે તેનો આજે જયારે વિચાર કરું છું ત્યારે ત્રાસ થાય છે. એક વ્યકિત બીજી વ્યક્તિ ઉપર સમાજની પૂરી સમ્મતિ સાથે આવો જુલમ ગુજારી શકે? એ ખીલતી કળીના મનમાં કેવા કેવા કોડ હશે, કેવી કેવી અભિલાષા હશે? તેને રાતે જીવતા હાડપિંજરની ગોદમાં જે સમાજ ધકેલી આપે તે સમાજ કેટલો સડેલો, કેટલો હૃદયશૂન્ય થઈ ગયેલો હશે એનો કોઈને ય કેમ વિચાર નહિ આવતો હોય? તે વખતે તો એ અન્યાયની કલ્પના મને કયાંથી આવી શકે? પણ કાકી પર જે જે કંઈ વીત્યું તેણે મારામાં અકાળ ડહાપણ જાગ્રત કર્યું. મારી ઉમ્મર માટે શકય નહિ તેમ જ યોગ્ય નહિ એવી અનેક કલ્પનાઓ હું કરવા મંડયો અને આપણી સમાજવ્યવસ્થાનાં ડગલે ને પગલે અસંખ્ય છિદ્રો જોવા મંડયો.

બાએ તે દિવસે તો મહાપુરાણ કાકીને સમજાવી તેને ઘેર પહોંચતી કરી. મોહન કાકાને જેટલું કહેવાય તેટલું કહી આવ્યાં. થોડાક દિવસ એ પછી કંઈક શાન્તિ જેવું દેખાયું. દરમિયાન અમારા ઘરનાં સૌ જાત્રાએ ગયાં. મારી દાદીમાને ચારે ધામની જાત્રા કરાવવાની મારી બાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, પણ બાને

દોરડાની ગૂડી રાખી, છટાભરી ચાલે તેને જતી જોવા ટેવાયેલી મારી આંખ રોજ રોજ તેને શોધવા મંડી; અને તેમાં નિષ્ફળતા મળવાથી મને મૂંઝવણ થવા મંડી. "કાકી કેમ દેખાતી નથી!" એવો સવાલ મારા મનમાં વારંવાર ઊઠવા મંડ્યો.

એક દિવસ મેં એ અંગે બાને પૂછ્યું. એ સાંભળતાં બા ઘડીક ખંચાઈ. તેના મોં પર કંઈક ફેરફાર થયો હશે—વિષાદની આછી લહર ફરકી ગઈ હશે તે જોવા કે સમજવા જેવી તો મારી શક્તિ ન હતી, પણ બા જરાક ગંભીર થઈ ગઈ હતી એવું તો મને યાદ છે. તેણે જાણે મારો સવાલ સાંભળ્યો ન સાંભળ્યા જેવું કરી મને પૂછ્યું,

"તારી નવી ચોપડી તને ગમી કે! પૂઠું બરોબર ચઢાવ્યું છે ને?"

મેં હા પાડી; પણ પેલો સવાલ મેં ફરીથી પૂછ્યો, એટલે હવે જવાબ આપ્યા વિના બાને છૂટકો ન હતો એમ તેને લાગતાં તે બોલી,

"મોહનકાકાને ત્યાં ઘણા નોકર છે એટલે કાકીને પાણી ભરવું નથી પડતું."

એ જવાબથી મારા મનનું સમાધાન થયું કે નહિ તે યાદ નથી, પણ તરતજ બીજો સવાલ મેં પૂછ્યો.

"પણ કાકી કેમ બહાર નથી દેખાતી? પહેલાં તો બધાને ઘેર જતી આવતી."

"કામ ન હોય એટલે ન આવે." બાએ કહ્યું.

"મંદિરમાં થોડું કામ હોય છે? આરતી વખતે પહેલાં તો તે રોજ આવતી."

મારી પાસે સવાલોના ખોટ નહોતી એ જોતાં બા અકળાઈ, પણ તેણે સ્વસ્થતાથી મને કહ્યું:

"કાકીના ઘરમાં બીજું કોઈ છે નહિ એટલે . છોડીને રોજ થોડું જ અવાય? પહેલાં તો કાકી ..ની હતી એટલે બધાની સાથે ઓળખાણ થાય ..ા રોજ આવતી. હવે તેની જરૂર નથી રહી."

બાના બધા જવાબ બરોબર ન હતા એવું તો મારાથી કહી શકાય એમ ન હતું, પણ મને સંતોષ ન થયો. આમાં કંઈક રહસ્ય છુપાયેલું છે એવું મને લાગવા માંડયું, પણ પૂછવું કોને?

પણ જે વાત મોટેરાઓ બાળક પાસેથી છુપાવે છે તે બાળક મેળવ્યા વિના રહેતું નથી. મારી ઉંમરનાં બીજાં બાળકો કેટલીક બાબતોમાં મારા કરતાં ઘણાં કુશળ હતાં. તેમણે તો અનેક વાતો ભેગી કરી હતી. એ બધી વાતોની ગંભીરતા કે તેના મર્મ કળવાની ત્યારે મારી શક્તિ ન હતી. પણ એટલું યાદ છે કે મોહનકાકાએ કાકીને બહાર જવા-આવવાની મના કરી હતી. શાથી આ મના કરી હતી તે સમજવું મુશ્કેલ હતું. પણ અમે બાળકો અંદરઅંદર એ કોયડો ઉકેલવા મંડ્યાં. અને એમ કરતાં ઘણું ન જાણવા જેવું જાણવા મળ્યું. અમારા-માંના મોટાં બાળકો એને અંગે અનેક ગંદી અને બિભત્સ વાતો અભિનયસહિત અમને સમજાવવા મંડયા, કાકી અને મોહનકાકા અમારે માટે રોજની ચર્ચાનો વિષય થઇ પડયાં.

કેવી કરુણ હતી એ ઘટના? અઠ્ઠાવન વર્ષના વૃદ્ધને તેર વર્ષની પત્ની હોય તો તેનાં શા પરિણામ આવે એ સહેજે સમજાય એવું છે. એવી બાળકી પર શું શું બનતું હશે એની તો કલ્પના પણ ત્રાસ-જનક છે. કાકીને અનેક વખત માર માર્યાની વાતો તો ગામમાં સૌ કોઇ છડેચોક ચર્ચવા મંડયું. એમાં ખરું કેટલું ને ખોટું કેટલું તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. પણ કાકી બહાર દેખાતી ન હતી એ વાત તો નક્કી હતી.

હકીકત એમ હતી કે, કાકીના વર્તન અંગે મોહનકાકાને શરૂઆતથી વહેમ ખંધાવા માંડયો હતો. કૂવા પર તે હસતી હતી કે, ફલાણાની નોકરડી સાથે વાત કરવા ઊભી રહી હતી એટલી બાબત પણ મોહનકાકાના વહેમને ઉશ્કેરવા પૂરતી હતી. આથી તેનું બહાર આવવુંજવું કાકાએ બંધ કરાવી નાખ્યું હતું. પણ આટલાથી તેમને સંતોષ ન થયો.

એક દિવસ કાકીની રોકકળથી ગામ આખું ભેગું થઈ ગયું. કાકા ગુસ્સામાં ગમેતેમ બકયે જતા હતા. આવનારા સામે ડોળા ઘૂરકાવી લોકો સાથે પણ લડવા મંડયા. આ સામાન્ય રીતે આવું કંઈ થાય ત્યારે જાતે ભાગ્યે જ જતી, એટલે તેણે કોઈકની મારફત તપાસ કરાવી. કાકાએ કાકીને મારી છે એમ સાંભળતાં એ કાકાને ઘેર ગઈ. ગામમાં મારી બાની સૌ કોઇ આમન્યા જાળવતું. એને જોઈને લોકો ખસી ગયાં. મોહનકાકાનું 'રૌદ્ર' સ્વરૂપ પણ કંઈક નરમ પડયું. તેમને સંબોધી બા બોલી,

" મોટાભાઈ, તમે ઘરમાં બેસો. " અને લોકોને સંબોધીને બોલી. " ભાઈ, ઘર હોય સૌ કોઈ દહાડો હાલ્લાં ખખડે પણ ખરાં. નાની વહુ બાળક છે એટલે કંઇ ભૂલ થઇ પણ જાય. એમાં આપણે બધા ભેગા થઇ જઇએ એ ઠીક નહિ. " એમ કહી લોકોને પાછા વાળી તે ઘરમાં ગઇ. મોહનકાકાને પહેલાં તો બધો ઊભરો ઠાલવવા દીધો. પણ તેણે કહેવા જેવી વાતો ભારપૂર્વક સંભળાવી. કાકીને પાછલે બારણેથી તે મારે ઘેર લઇ આવી. 'મારા ઘરમાં કોઇ મરદ માણસ નહિ અને હું તો બાળકમાં ગણાઉં એટલે મોહનકાકાથી કંઈ વાંધો લઇ શકાય એમ ન હતું' મારી બાને માટે તેમને પણ આદર હતો એટલે બાની બે ડહાપણની વાતો સાંભળતાં કાકાના મન પર કંઇક સારી અસર પડશે એવી પણ આશા તેમના મનમાં ખરી. આથી કાકીને મારી સાથે તેમણે જવા દીધી.

કાકીએ મારી બાને શું શું કહ્યું તે બધું તો હું જાણી ન શક્યો પણ મારા કુતુહલને ખાળવાનું મારે માટે મુશ્કેલ હતું, એટલે બાની નજર ચુકાવી છુપાઇને જેટલું જેટલું સાંભળી શકાય તે બધું મેં સાંભળ્યું. કાકી બિચારી ડૂસકે ડૂસકે રડતી હતી. મેં તેને ડુસકાં લેતી સાંભળી.

" મોટીબહેન, મને ત્યાં ન મોકલશો, તમને પગે પડું છું. તમે કહેશો તો આખો દહાડો વાસણ માંજીશ, વાસીદું વાળીશ, કપડાં ધોઇશ—પણ ત્યાં મને નહિ મોકલશો. "

બાએ તેને ધીરજ આપવા ખૂબ મહેનત કરી, પણ કાકી એકની બે થતી ન હતી. તે બોલતી હતીઃ

" જોઇએ તો ત્યાં જઇ બે વખતનું રાંધી ખવડાવીશ. કપડાં ધોઇશ, વાસણ માંજીશ પણ મોટીબહેન રાતે તો મારાથી ત્યાં નહિ જ રહેવાય. જો મને ત્યાં મોકલશો તો ગળે ફાંસો ખાઈ મરી જઈશ. "

આ વાત સાંભળતાં હું ધ્રૂજી ઊઠયો. તેના શબ્દો હું કયાં આલેખી શકું ? તેના શબ્દોમાં કહેલી વેદના તો મારા આત્માનાં એવા ઊંડાણમાં ઊતરી ગઇ છે કે આજે તેને યાદ કરતાં તેને માટે એના કરતાં વિશેષ કરુણ સ્થિતિ હું કલ્પી નથી શકતો. એ બિચારી ઉપર તેનો ઘરડો વર શું શું વીતાડતો હશે તેનો આજે જયારે વિચાર કરું છું ત્યારે ત્રાસ થાય છે. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ ઉપર સમાજની પૂરી સમ્મતિ સાથે આવો જુલમ ગુજારી શકે ? એ ખીલતી કળીના મનમાં કેવા કેવા કોડ હશે, કેવી કેવી અભિલાષા હશે ? તેને રાતે જીવતા હાડપિંજરની સોડમાં જે સમાજ ધકેલી આપે તે સમાજ કેટલો સડેલો, કેટલો હૃદયશૂન્ય થઇ ગયેલો હશે એનો કોઇને ય કેમ વિચાર નહિ આવતો હોય ? તે વખતે તો એ અન્યાયની કલ્પના મને કયાંથી આવી શકે ? પણ કાકી પર જે જે કંઈ વીત્યું તેણે મારામાં અકાળ ડહાપણ જાગૃત કર્યું. મારી ઉમ્મર માટે શકય નહિ તેમ જ યોગ્ય નહિ એવી અનેક કલ્પનાઓ હું કરવા મંડયો અને આપણી સમાજવ્યવસ્થાનાં ડગલે ને પગલે અસંખ્ય છિદ્રો જોવા મંડયો.

બાએ તે દિવસે તો મહાપુરાણ કાકીને સમજાવી તેને ઘેર પહોંચતી કરી. મોહન કાકાને જેટલું કહેવાય તેટલું કહી આવ્યાં. થોડાક દિવસ એ પછી કંઈક શાન્તિ જેવું દેખાયું. દરમિયાન અમારા ઘરનાં સૌ જાત્રાએ ગયાં. મારી દાદીમાને ચારે ધામની જાત્રા કરાવવાની મારી બાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, પણ બાને

તકલીફ પડે, તેમ જ હું નાનો હતો એટલે મુસાફરીમાં માંદો થઈ જાઉં એવાં એવાં કારણોએ દાદીમા એ વાત નીકળે કે તરત જ દબાવી દેતી. પણ આ વખતે તો બાએ જીદ પકડી. પ્રેમની જીદ આગળ દાદીને હારવું પડ્યું હરદ્વારથી રામેશ્વર અને પુરીથી દ્વારકા સુધીનાં બધાં ધામો અમે ફરી આવ્યાં. એમાં અમારાં બે-એક વર્ષ નીકળી ગયાં. એ જાત્રામાં મને જે કંઈ જાણવાનું અને શીખવાનું મળ્યું તેની સરખામણીમાં અત્યાર સુધી બીજું જે કંઇ હું શીખ્યો છું તે અતિ અલ્પ લાગે છે. મારું ભણતર બગડશે એવી દલીલ પણ મારી બા આગળ કરવામાં આવેલી, પણ બાએ તેને મીઠું હસી ઉડાવી દીધેલી. ત્યારે મને કલ્પના પણ નહિ કે, બા રોજ મને કલાક નિયમિત રીતે ભણાવશે—એટલું જ નહિ, પણ દાદીમા પાસે પણ રોજરોજ તેના જમાનાની ઝીણી ઝીણી વાતો કહાવી મને જીવતો ઇતિહાસ શીખવશે! હા, શાળામાં બાળકોના સંસર્ગનો જે લાભ મળત તે મેં એ બે વર્ષ ગુમાવ્યો—પણ તેના બદલામાં જે કંઇ મેળવ્યું તે અદ્ભુત હતું. એ બધું લખવા જાઉં તો એક આખો ગ્રંથ ભરાય!

અમે જ્યારે જાત્રામાં હતાં ત્યારે મને વારંવાર કાકીના વિચાર આવતા. મોહનકાકા કાકીને હજુ પણ મારતા હશે?—એવું કોઈ કોઈ વખત બાને હું પૂછતો ને તે મીઠાશથી મને કહેતી:

"રોજ રોજ કોઇ થોડું જ મારે? એ તો કાકીને ઘર યાદ આવે ને ઘેર જવાની જીદ કરે એટલે મોહન કાકા ચીડાય. કાકી જાય તો ઘરમાં રાંધે કોણ? એથી તો કાકા પરણ્યા. એટલે કાકાએ અકળાઇને તે દહાડો જરા ઢોલધાપટ કરી પાડી. હવે કાકા એવું નહિ કરે"

બા મોહનકાકાનો આમ શાથી બચાવ કરતી હતી એવી આપણને સ્હેજે શંકા થાય. બાની [illegible] આપણે હોત તો કોઈ નાના બાળકના [illegible]વા સવાલોનો આપણે શો જવાબ આપત તે જો [illegible]રીએ તો મારી બા મને જે જવાબ આપતી હતી તે અંગે તેનો દોષ કાઢવાનું ભાગ્યે જ મન થાય. ટૂંકમાં એ સામાજિક દુર્ઘટના મારા મનમાંથી ભૂંસી નાખવા બાએ બને તેટલું કર્યું અને મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે, જ્યારે જાત્રામાંથી અમે પાછાં વળ્યાં ત્યારે કાકી પર જે ગૂજર્યું હતું તેની તો મને સ્વપ્ને પણ કલ્પના આવી શકે તેમ ન હતું. મને તો હતું કે અમે જઇશું કે તરત કાકી હસતી હસતી દોડી આવશે. મેં કાકી માટે જાત્રામાંથી સરસ બંગડીઓ બાને કહીને લેવડાવી હતી. મને હતું કે, એ જોતાં તે ખુશ ખુશ થઇ જશે. બાએ પણ સૌને માટે લીધી હતી તેમ કાકી માટે સરસ કંકાવટી આણી હતી. કોઇ પણ જાતના અકસ્માત વિના સાજાંસમાં અમે જાત્રાએથી પાછાં વળ્યાં એ વખતના અમારા આનન્દની કલ્પના કરવા જેવી છે. અમે કેવાં ખુશ-ખુશાલ હતાં! ગામમાં આવતાં તો ઘેરે જાણે મેળો ભરાઇ ગયો.

પણ એ બધાંમાં એક જણને મારી આંખ શોધી શોધીને થાકી પણ તેને નિરાશા જ સાંપડી. મોહનકાકા તો વૃદ્ધ હોઈ ન દેખાય એ સમજાય એવું હતું. પણ કાકી તો આવ્યા વિના રહે જ નહિ. મને થયું કે, કાકાએ મના કરેલી હોવી જોઇએ પણ જ્યારે મેં હકીકત જાણી ત્યારે હું આભો જ બની ગયો.

એ હૃદયભેદક ઘટના કેવા શબ્દોમાં કહેવી તે મને નથી સમજાતું. અમારા ગયા પછી કાકી પર જે કંઇ વીત્યું હતું તે આપણી માણસાઇને લજવે એવું હતું. કાકાનો વહેમ વધતોવધતો ઘરના નોકરો સુધી પહોંચ્યો. આથી નોકરોને ઘરમાં આવતા બંધ કર્યા; પણ નોકરડીઓ ચાલુ રાખી. પછી કાકાને નોકરડીઓ પર પણ વહેમ આવવા માંડ્યો. તેમની મારફત કાકી ગામના જુવાનો સાથે સંદેશા ચલાવે છે એવું તેમના મનમાં ભૂત ભરાયું. એટલે નોકરડીઓને બંધ કરી. પણ કાકાને ઉઘરાણીએ કે કામ પ્રસંગે અવારનવાર બહાર જવું પડતું. રાતવાસો બીજે થવાનો હોય તો કાકીને કાકા સાથે રાખતા, પણ થોડા કલાક માટે બહાર જવાનું થાય ત્યારે કાકાને અનેક મુશ્કેલી દેખાતી. એમાંથી એમણે એક સહેલો તોડ કાઢ્યો. કાકીને તે ઘરમાં પૂરી જતા! આ બધાંની અસર

કાકીના મન પર બહુ માઠી થઈ. અગાઉ તેના મનમાં જે કશું જ ન હતું તે હવે બળપુર્વક તેના મનને હચમચાવવા મંડયું. તેની આંખમાં ભયંકર વિકળતા દેખાવા માંડી. દિશાએ જવાને નિમિત્તે કે એવા અન્ય કારણે જગત સાથે તેણે સંપર્ક ચાલુ જ રાખ્યો. ગામના રખડેલ જુવાનો, ગુંડાઓ વગેરે એની સાથે સંપર્ક સાધવાની તક શોધતા જ રહ્યા. એક સ્થિતિ એવી આવી પહોંચી કે જ્યારે કાકાનો તે છડેચોક અનાદર કરવા મંડી. ઘરમાં રોજરોજ ઝઘડા ને મારપીટ સામાન્ય બની ગયાં. એક વાર તો કાકાએ ભારે હેવાનિયત કરી. બન્ને જાંઘ ઉપર કાકીને તેમણે ડાંભી ગામ આખામાં હાહાકાર મચી ગયો. પણ ન તો કાકાને કોઈએ ઠપકો આપ્યો ન કાકીને કોઈએ મદદ કરી.

આ બધા ત્રાસથી અકળાઈ કાકી એક વખત ભાગી ગઈ. એક મહિને પોલિસને તેનો પત્તો મળ્યો. મુંબઈના એક વેશ્યાગૃહમાંથી તેને પાછી લાવવામાં આવી. જે થોડીઘણી પણ લાજશરમ પોતાની આંખમાં હતી તે બધી કાકીએ હવે જતી કરી. ભયંકર રીતે કાકીને મારઝૂડ શરૂ થઈ ગઈ. પોતે એ કામ બરાબર ન કરી શકે તો નોકરો માર્ફત પૈસા આપીને તે કરાવવા મંડયા. પરિણામે કાકીનું મગજ ફટકી ગયું. કપડાંનો તેણે સદંતર ત્યાગ કર્યો, ઘરમાં જાણે કોઈ ભૂતાવળ હોય એવી કારમી સ્થિતિ આવી પડી, અને એ સંજોગોમાં કાકાનું મૃત્યુ થયું. કાકાના મૃત્યુ બાદ તરત જ તેમના કોઈ દૂરના પીતરાઈએ આવીને કાકાની મિલકતનો કબજો લીધો. કાકી તો ગાંડા જેવી, કોઈવાર ચીંથરેહાલ હાલતમાં તો કોઈ-વાર નગ્ન દશામાં ગામમાં ભટકવા મંડી. આવી કરુણાજનક હાલતમાં આવી પડેલી સ્ત્રીનું શરીર પણ જેને અસ્પૃશ્ય નહિ જણાય એવા હેવાનોની કામવાસનાનો ભોગ બની ગયું. કાકી ભયંકર રોગમાં પટકાઈ પડી. અમે આવ્યાં ત્યારે કાકીની આ દશા હતી!

આ વાત સાંભળતાં મારું અન્તર કંપી ઊઠ્યું. કાકીને મળવાની અને તીવ્ર ઉત્કંઠા થવા માંડી. જાત્રામાંથી જે પ્રસાદ અમે લાવ્યાં હતાં તે તેને આપીશ, ને કાકી એને પ્રતાપે સાજી થઈ જશે એવો બાળસુલભ એક મુગ્ધ વિચાર મારા મનમાં ઘૂંટાવા માંડયો. આથી ગજવામાં પ્રસાદનું પડીકું રાખી કાકીની શોધમાં તક મળતાં હું નીકળી પડયો. ગામ બહાર હું નીકળી ગયો પણ કાકી કયાંય દેખાઈ નહિ હું ખુબ ભટકયો અને થાકી પાછો વળતો હતો ત્યાં તળાવ પરના વડમાંથી કોઈના હાસ્યનો અવાજ મારે કાને પડયો. તે બાજુ મેં નજર કરી તો મને કોઈ દેખાયું નહિ. ઘડીભર તો મારી છાતી ધડકી ઊઠી, પણ તરત જ મનને સ્વસ્થ કરી હું વડની દિશામાં ગયો. ફરીથી તે અટ્ટહાસ્ય સંભળાયું. મેં ધારીને જોયું તો વડની એક ડાળી પર કોઈ ચીંથરેહાલ બાઈ બેઠી હતી. જોતાં ત્રાસ થાય, બીક લાગે એવો તેનો દેખાવ હતો. તરત જ મેં તેને ઓળખી પાડી. હા! કાકીની આ દશા! મારી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. ઉતાવળે પગલે હું વડ નીચે ગયો. મેં મીઠે સાદે કહ્યું,

"કાકી, તમારે માટે હું જાત્રામાંથી પ્રસાદ લા યો છું." એ સાંભળતાં જ કાકી ખડખડાટ હસી, ને જોરથી મારા તરફ થૂંકી. કંઈક ગંદું તે બોલી પણ ગઈ. મેં તે તરફ દુર્લક્ષ કર્યું. કાકીને પ્રસાદ ખવડાવ્યા વિના ન જ જવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો. તેને ઉપરથી ઉતારવી કેવી રીતે એ મારે માટે સમસ્યા જેવું થઈ પડયું. થોડોક વખત માથાફોડ કરી અંતે મેં ઉપર ચઢવાનો વિચાર કર્યો. મને ઉપર ચઢતો જોઈ તે ગાળ દેવા અને ગંદા અભિનય કરવા મંડી. મેં મીઠાશથી કાકીને કહ્યું:

"કાકી મને ન ઓળખ્યો ? હું તો નર્મદાબાનો નરુ. ભૂલી ગયાં મને ?"

આ સાંભળતાં કાકી ઘડીભર ચૂપ થઈ ગઈ. જાણે કંઈક યાદ કરતી હોય તેમ દેખાઈ ને તરત "એ મારી મોટી બહેન" બોલતી તે રડી પડી. મને આથી હિમ્મત આવી. મને થયું કે બાનું નામ સાંભળતાં એનું ભાન

પાછુ આવતું હતું બાએ કાકીની શક્ય તેટલી કાળજી ગખી હતી. કાકીને એમની સારી એવી હૂંફ હતી એ કારણે કે ગમે તે બીજે કારણે પણ તેમના નામોલ્લેખથી કાકી શાન્ત થઈ ગઇ. હું તેની પાસે ગયો. તેને ભાન આવ્યું હોય એમ દેખાયું. કેવી કરુણ હતી તેની આંખ! એ વેદનાભરી આંખની સ્મૃતિ મને આજ સુધી અસ્વસ્થ કરતી રહી છે અને જીવનભર અસ્વસ્થ કરતી રહેશે. મે મારાથી બને તેટલી મૃદુતાથી કાકીને બાની જાત્રાની વાત કહેવા માંડી. તેનું ભાન પાછુ જતું રહે તે પહેલાં મારે તેને પ્રસાદ ખવડાવવો હતો એટલે તરત જ મેં ગજવામાંથી પેલુ પડીકુ કાઢયું. કોઇ પણ જાતની આનાકાની વિના તે પ્રસાદ ખાઈ ગઇ. મને આથી હિમ્મત આવી. તેનું શરીર દુર્ગંધ મારતું હતું છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ કરી હું કાકીની વધુ નજીક બેઠો. સહસા કાકી મને ભેટી પડી, અને હું કંઈ પણ કરી શકું તે પહેલા મારા કપાળ ઉપર તેણે જોરથી ચુમ્બન કર્યું! વિશ્વની સકલ વેદના ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ રૂપે જાણે મારા કપાળ ઉપર ઠરી ગઇ! એ ચુમ્બન હું કદી ભૂલી શકીશ નહિ. મારે માટે જાણે એમાં મારી જીવનદીક્ષા હતી મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. કાકીએ મને તરતજ છોડી દીધો. મને રડતો જોઇ તે બોલીઃ

"રડે છે નરુ? રડ, ભાઇ રડ." એને એમ બોલી એ ચૂપ થઈ ગઈ. શુ કરવું તે ન સમજાતાં હું ઘડીભર ત્યાં ચૂપ બેઠો. સહસા કાકી એક વડવાઇ સાથે ટીંગાઇ જમીન પર કૂદી પડી અને તળાવની પાળે દોડવા મંડી. નિઃશ્વાસ નાખતો હું ઘેર આવ્યો.

અને એ પછી કલાકમાં જ સમાચાર આવ્યા કે કાકી તળાવમા ડૂબી ગઇ હતી! એની અન્ત્યેષ્ટિ સરકાર બાના આગ્રહથી સારી રીતે થયા. પણ આત્માએ છોડી દીધેલા શરીરને સંસ્કાર કરાવો તો પ શુ ને ન કરાવો તોય શુ!

મને ખાત્રી છે કે, કાકીએ આત્મહત્યા જ કરી હતી મારી સાથેના પ્રસંગથી તેની સ્મૃતિ પાછી જાગી હોય, તેને પોતાની દશાનું ભાન થયુ હોય, અને અપાર ગ્લાનિ, લજ્જા ને વેદનાથી તેનું મન ભરાઇ ગયુ હોય અને તેણે આપઘાત કર્યો હોય એ અસભવિત નથી. પોતાના ભવ્ય બલિદાનથી કાકીએ બીજાનું શુ કલ્યાણ સાધ્યું હશે તેની તો મને ખબર નથી, પણ મને તો તે જીવનની અખૂટ વેદનાના દર્શન કરાવી ગઈ. જ્યાં હો ત્યાં કાકીના આત્માને શાન્તિ હજો એવી પ્રાર્થના રોજ ઊઠતાં અને સૂતાં હું કરું છુ આવી કેટલી અધી કાકીઓ આજે પણ જગતમાં વેદનાભર્યું જીવન ગાળી રહી હશે!"

[ક્રમશઃ]

પ્રથમ ચુમ્બન

સ્તબ્ધ થઈ દશે દિશા કરી નેત્ર નત,
પંખીઓએ બંધ કર્યાં ગાવાં સહુ ગીત.
શાન્ત થઇ ગાયે વાયુ–જલકલસ્વર
ઘડીકમાં થંભી ગયો, વનનો મર્મર
વનના મર્મરમહીં ભળી ગયો ધીરે
નિસ્તરંગ તટિનીના જનશૂન્ય તીરે.
નિઃશબ્દે પ્રદોષચ્છાયે ઢળ્યો ધરણીપે
નિઃસ્તબ્ધ ગગનપ્રાન્ત નિર્વાક ત્યાં ધીમે
તે ક્ષણે બારીએ મારી નીરવ નિર્જન
અમારું ઉભયતણું પ્રથમ ચુમ્બન.
દિશાએ દિશાએ બજી ઊઠયો એકાએક
દેવાલય આરતીનો શંખઘંટારવ.
અનન્ત નક્ષત્રલોકે વ્યાપી ગયો કમ્પ
છલકાઈ ઊઠયાં અમ નેત્રે અશ્રુજલ.

(રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર)

(અનુઃ સુરેશ જોષી)

આપણું જાણીતું પ્રાણી નોળિયો

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

આ પ્રાણીને જબાદના કુટુમ્બમાં લેવામાં આવ્યું છે છતાં તેને જબાદના શરીરના બાંધાથી અને તેને ગંધગ્રન્થીનો અભાવ હોવાને લઈને તેની પ્રજનનેન્દ્રીયથી તથા તેના પગ અને કાનના ઘાટથી જુદાં પાડી શકાય છે.

નોળિયાના કાન ઘણેભાગે અર્ધ ગોળાકારના અને એટલા નાના હોય છે કે કપાળથી ઊંચે બહાર નીકળતા નથી. વળી તેના કાનમાં જોઈ શકાય એવા કેટલાંક આડાઅવળાં પડો આવેલાં છે કે જે પડો એક બીજા ઉપર ગોઠવાવાથી તેના કાનનો અંદરનો ભાગ બિલકુલ ઢાંકી દઈ શકે છે. આવા પ્રકારની રચના ઝાડ કે જમીન ઉપર વસતાં જબાદ કે વણિયરને હોતી નથી. નોળિયા બનતા સુધી પોતે જ ખોદેલાં ઘાંતમા વસે છે એટલે આવી કાન ઢાંકવાની રચના ઘાંત ખોદતી વખતે ઝીણી માટી ન જવા દેવા માટે હોય એમ મનાય છે.

નોળિયાને પગે પ્રમાણમાં ઘણા લાંબા નહોર હોય છે, કે જે નહોર આગલા પગમાં વધારે દેખાતા હોય છે. આંગળાની છેલ્લી જોડમાં એવી રગો આવેલી નથી કે જેથી કરીને તે તેના નખ જમીન ઉપરથી ઊંચા લઈ શકે અથવા તો તે નહોર ચામડીના ઢાંકણવાળા પણ નથી એટલે બહાર ચોખ્ખા વરતાય છે. આપણા નોળિયાને પાંચ આંગળાં છે તેમાં મુખ્ય ચાર આંગળાં બરાબર પુષ્ટ થયેલા જોવામાં આવે છે. જ્યારે અંગૂઠો અને પહેલી આંગળી નાનાં હોય છે. વળી ચારે આંગળાં ચામડીના પાતળા પડથી વચ્ચે જોડાયેલાં છે અને તળિયાં બાલ વગરનાં હોય છે. પણ જ્યાં પેની છે તે બાલથી ઢંકાયેલી રહે છે.

આ પ્રાણીને ગંધગ્રન્થીનો અભાવ છે પણ ગુદાગ્રન્થી મોજુદ છે. અને આ ગ્રન્થીનું પ્રવાહી ગુદાની બન્ને બાજુ આવેલાં છિદ્રોદ્વારા એક કોથળામાં જમા થાય છે. પણ નાની જાતના નોળિયામાં આ ગ્રન્થી બહુ સહેલાઈથી જોઈ શકાય એવડી મોટી નથી હોતી. ગુદાગ્રન્થીમાંથી નીકળતું પ્રવાહી દ્રવ્ય બહુ દુર્ગંધ મારતું અને ઘણી વખત તો આપણું નાક સહન ન કરી શકે એવી બદબો મારતું હોય છે. નોળિયાની ખાસિયત પોતાની આ કોથળીને પોતાના ચાલવાના રસ્તામાં આવતી વસ્તુઓ સાથે ઘસવાની છે. જેથી એમ માની શકાય છે કે આ ગ્રન્થીનો હેતુ તેની પાછળ વાસની કેડી મૂકતા જવાનો હોય કે જેથી નોળિયો પોતાની આસપાસની ચીજો ચોક્કસ રીતે પિછાની શકે. આથી કરીને નજરે જોયા વિના પોતે જે રસ્તા ઉપર થઈ ફર્યો હોય તે તરત જ વરતી શકે છે. આ સિવાય એક જાતનો નોળિયો એવો છે કે જેને પોતાની દુર્ગંધગ્રન્થીમાંથી ઘણે દૂર સુધી પ્રવાહી ફેંકવાની ખાસિયત છે. આમ કરવાથી દુશ્મનનો સામનો કરી બચાવ કરી શકે છે. આપણા નોળિયામાં આ ખાસિયત કેટલે દરજ્જે હોય છે તે માલુમ પડ્યું નથી.

નોળિયો આપણાં ઘણાં પિછાનવાળાં પ્રાણીઓમાંનું એક પ્રાણી છે. તેને લંબાઈવાળું શરીર અને લાંબા વાલવાળું પૂંછડું હોય છે. જે લાંબા બાલમાં ઘેરો અને આછો બન્ને રંગ હોવાથી તેને રાખોડી તલકાં અને કાળાં તલકાંનો દેખાવ આપે છે. તેનું માથું અણીદાર મોંનાળ અને બેઠેલા નાકવાળું હોય છે અને મોંનાળમાં એવી ગોઠવણ હોય છે કે જયારે દાંત સાફ કરવા હોય ત્યારે હોઠને ઉપાડી શકાય.

મોટો નોળિયો

હિમાલયની તળેટીથી કન્યાકુમારી સુધી આ પ્રાણી જોવામાં આવે છે. અને વાદી લોકો પાસે તો ઘણી વખત આ નોળિયો જોવામાં આવે છે. તેના શરીર ઉપર જે ભાત પડે છે તે તેના વાળમાં ઉપર કહ્યું તેમ હલકા ઘેરા રંગના મિશ્રણથી બને છે. તે રંગ સાવ કાળો રાખોડી અથવા કથ્થાઈની ઝાંયવાળો હોય છે. આ રંગ તેના ચહેરા અને પગ ઉપર બહુ બારીક ભાતવાળો અને બરડા ઉપર ખરબચડો તથા પેટાળમાં કાં તો હોતો નથી અથવા બહાર તરી નથી આવતો.

આ નોળિયાની લંબાઈ લગભગ ત્રણ ફીટની છે. તેમા અઢાર ઈન્ચની ફકત પૂછડીની જ લંબાઈ છે. સાધારણ રીતે વજનમાં લગભગ ત્રણ શેર તેળે છે અને નર, માદા કરતાં ઘણો મોટો અને વધારે વજનમા હોય છે.

સાધારણ રીતે નોળિયો વનવગડાનો વાસી છે પણ વાડીબગીચામાં તે જરૂર વસવાટ કરે છે. તેના રહેવા તથા સંતાવાની જગ્યા મોટા પાણાની ચિરાડો અને પોલાણ. મોટાં ઝાડ ઝાળાં અથવા જમીનમાં પોતાને માટે ઘાત ખોદી લે છે અને જો ઉધઈનો ખાલી રાફડો મળી જાય તો તે તેમાં રહેવાનો પોતાનો હક જતો કરતો નથી. એ સિવાય મોટાં મૂળિયાં નીચેની પોલો અને કયરેક ઘરનાં છાપરાં તથા અવાવરું મેડાને પણ રહેણાક માટે પસંદ કરી લે છે.

તે વિવિધ પ્રકારનો ખોરાક ખાય છે. ઉંદરડાં સાપ, ગરોળા, દેડકાં, જીવાત, વીછી, કાનખજૂરા અને ટૂંકમાં જેને તે મારી શકે તેવાં બધાં જીવજંતુથી પેટ ભરી લે છે. અને જો નાનાં પંખીના ઇંડાં મળી જાય તો તે તેનો અમુક સ્વાદ લઇ લે છે અને કયારેક તો વનસ્પતિ તથા કંદમૂળનો રસ લઇ લે છે. મુડદાલ માંસ પણ છોડતા નથી. મોટા શિકારી પ્રાણીના મારણના વધેલા ભાગ ઉપરથી માંસ ઉખેડતાં અને ખાતાં ઘણી વખત* જોવામાં આવે છે નોળિયો દિવસે જ શિકારની શોધમા નીકળે છે અને જ્યારે માણસની હાજરીથી ટેવાઈ જાય ત્યારે તેની બિલકુલ દરકાર રાખતો નથી. બહુ જિજ્ઞાસુ સ્વભાવવાળો હોવાને અંગે તેનામાં ચપળતા બહુ છે. આથી તે પોતાના ઘાતથી ભાગ્યે જ દૂર ફરતો માલુમ પડે છે. આ પ્રાણી ઘણી વખત રમત ઉપર ચઢી જાય ત્યારે ભૂખ કરતાં ઘણાં વધારે જીવને મારી નાંખે છે. કોઇ વખત મુરઘાખાડા કે કબૂતરનાં ખોખાંમાં પેસી જવાનું મળ્યુ હોય તો તેમાં વસતા (પુરાતા) તમામ મુરઘાં કે કબૂતર મારી નાંખે છે. સાપ અને ઉંદર જેવાં પ્રાણીને મારી નાંખવાની તેની ચપળતા તો જગજાહેર છે. એટલે આ ગુણને લઇને ઘણા દેશમાં તેની વસ્તી વધારવા માટે છોડવામાં આવ્યો છે. એમાં દરેક ઠેકાણે તેનાં સારાં પરિણામ આવ્યાં છે એવું કોઈ નથી.

નોળિયા અને સાપની લડાઈના ઘણા દાખલા મળી આવે છે. નોળિયો સાપનું ઝેર પચાવી શકે છે એ બાબત ઉપર ઘણું સાહિત્ય મળી આવે છે. આપણી બાજુ તો એવી સજ્જડ માન્યતા છે કે જ્યારે નોળિયાને સાપ કરડે તુરત જ એક જડીબૂટી શોધી ખાઇ લે છે, જેથી તેને ઝેર અસર કરતું નથી. આ જડીબૂટી 'નોળવેલ' ના નામથી પ્રખ્યાત છે. આ માન્યતા સત્યથી વેગળી છે. પણ એટલું તો કબૂલ રાખ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે તેને આ ઝેર પ્રમાણમાં ઓછી અસર કરે છે. આ કારણને લઈને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં તે ઝેર પચાવી શકે છે. પણ આથી એમ તો ન જ કહેવાય કે તેને સાપનું ઝેર કાંઈ અસર જ કરતું નથી. જો સાપ નોળિયાને બરાબર કરડયો હોય અને ઝેર તેના શરીરમાં પસરી ગયું હોય તો જેમ સાપનું ઝેર બીજાં પ્રાણીને મારી નાંખે છે તેમ નોળિયો પણ મરી જાય. છતા એટલું કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે કેટલાક ગરમ લોહીવાળા જેવાં કે કુક્કર કે બીજાની સરખામણીમાં નોળિયાને એટલું ઝેર ચઢતાં વધારે વખત લાગે છે. દાખલા તરીકે બિલાડીને કૂતરા કરતા ઝેર ચઢતા વધારે વખત લાગે છે. જ્યારે કુક્કર ને બિલાડી કરતાં પણ વધારે વખત લાગે છે. નોળિયો પોતાના અતિ ચપળ સ્વભાવને લઇને સાપની દાઢને પોતાના શરીરમાં લાગવા દેતો નથી. આ કારણને લઇ તે સાપ ઉપર વિજય મેળવે છે.

જ્યારે સાપ કરડવા માટે ઝાવુ મારે ત્યારે નોળિયો તે હૂમલામાંથી બચવા માટે બાજુમાં કૂદી જાય છે અને સાપ પાછો ફરી ઝાંવુ નાંખવા તયાર થાય તે પહેલાં નોળિયો તેના ઉપર હૂમલો કરી તેની ગરદન પકડી તેના તીક્ષ્ણ દાંતથી તેનું માથું ચાવી નાંખે છે. સાપ નોળિયાને જીવલેણ બટકું ન ભરી શકવાના કારણોમા તેની જાડી ચામડી કે જેમા સાપ

પોતાની દાઢ સીધી પરોવી શકતો નથી તે છે. અને બીજું કારણ નોળિયો તેના શરીર અને પૂંછડીના વાળ, ઊભા કરી દે છે તે છે. એટલે એમ મનાય છે કે આ કડક વાળ ઊભા થવાને કારણે તેનું કદ હોય છે તેના કરતાં બમણું દેખાય છે એટલે સાપ ઝાવું નાંખતી વખતે કદાચ ગણતરીફેર પણ થતો હોય.

નોળિયાનો પ્રજનનકાળ ઊભું વરસ છે. ગર્ભાધાનના દિવસો આશરે સાઠથી બાસઠ છે. વરસમાં ત્રણ વીંયાજણ કરતાં માલુમ પડ્યાં છે. માદા પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંને મોંમાં ઉપાડીને ઘણી જગ્યાએ ફેરવે છે. આમ એક પાળેલી નોળિયાની માદાને કરતાં જોવામાં આવ્યું છે. તેઓ સાડાત્રણ, ચાર ફીટની દીવાલ ઉપર કૂદીને સાફ ચઢી જાય છે. જ્યારે બચ્ચાં ફરી શકે એવડાં થાય ત્યારે તેઓ તેની મા સાથે ફરવા નીકળે છે આ વખતે તેઓ માનું પડખું છોડતાં નથી અને મા ઊભી રહે ત્યારે બચ્ચાં પણ રોકાઈ જાય છે. બચ્ચાં નાનાં હોય ત્યારે માદા તેના બચાવ માટે બહુ તીખા સ્વભાવવાળી થઈ જાય છે. તેઓ કાંતો જોડીમાં અથવા ઘણી વખત આખું કુટુમ્બ ખોરાકની શોધમાં ફરવા નીકળી પડે છે.

નોળિયો બચ્ચેથી રાખ્યો હોય તો બહુ હળી જાય છે પણ મારા અનુભવમાં એમ આવ્યું છે કે જ્યારે પુખ્ત વયનો થાય ત્યારે તેનો આપણી ઉપરનો પ્રેમ સરી જાય છે અને વધારે વખત એકલો રખડવામાં ગાળે છે. બીજાં શિકારી પ્રાણીમાં જેવી વાસ હોય છે તેવી વાસ નોળિયામાં હોતી નથી.

નાનો નોળિયો

આ નોળિયો આપણે ત્યાં સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે. મોટા નોળિયાથી તેની ટૂંકી અને ચાટી રૂંવાટી તથા નાના કદથી તે વરતાઈ જાય છે. ખાસ કરીને આ નોળિયો ઉત્તર હિન્દમાં વસે છે. સિક્કીમથી કાશ્મીર અને ત્યાંથી બલુચિસ્તાન, સિંધ, અને પંજાબથી બંગાળ સુધી જોવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં તે રાજપૂતાના, ગ્વાલિયર, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં વસે છે.

આ પ્રાણીની લંબાઈ અઢારથી બાવીશ ઈંચની હોય છે. ખાસ કરીને તેનો રંગ ટપકાંદાર રાખોડીથી સોનેરી પીળો અથવા કથ્થાઈ છે.

તે પોતાનાં ખોદીને બનાવેલાં ધાંતમાં બચ્ચાંને જન્મ આપે છે અને રહે છે. તેઓ દિવાચર સ્વભાવવાળા છે. એ વખતે જાળાં, વાડો, અને વાડીઓમાં ફરતાં દેખાય છે. તેઓનો સ્વભાવ પોતાના ધાંત પાસેથી દૂર સુધી ચરવા જવાનો નથી અને ઘણો ચપળ હોય છે. મોટી વાડામાં એક જ રસ્તો હંમેશાં તેમાં જવા આવવા વાપરતો હોવાથી તેની કેડી પડી જાય છે.

જે શિકારને તે મારી શકે તે બધાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. જેવાં કે ઉંદરડા, સાપ, વીંછી, કાનખજૂરા, ભમરા અને એવી બીજી ઘણી જીવાતને ખાય છે. તેના મોટાભાઈ જેવો જ જો પાળીને ઘરમાં રાખ્યો હોય તો ઉંદર ઓછા કરી નાંખે છે પણ તેનો સ્વભાવ મોટો થયા પછી બદલી જતો અનુભવમાં આવ્યો છે. આની માદા પણ બચ્ચાંના બચાવ માટે બહુ ખારી અને હિંમતવાન બની જાય છે.

નોળિયા વિષે તો ઘણું સાંભળ્યું હશે પણ તેનું દરરોજનું જીવન જાણીએ તો તે પ્રાણીમાં રસ અને જાણવાની જિજ્ઞાસા ઊભી થાય છે. માટે જ દરરોજ નજરે ચઢતાં પ્રાણીનો અભ્યાસ એ પણ એક બહુ આનંદદાયક વિષય છે.

★

સને ૧૯૪૨નાં સંસ્મરણો

પં. શ્રીરામ શર્મા

(ગતાંકથી ચાલુ)

અનુ : જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી

આંદોલન પછી

દરેક ચિત્રને ત્રણ મહત્ત્વની બાજુઓ હોય છે. પાર્શ્વભૂ (Back ground) પછી ખુદ ચિત્ર અને ચિત્રનું અગ્રપૃષ્ઠ (Foreground). આ સંસ્મરણમાં આંદોલન પછીની સમસ્યાઓ પર લખવું છે. મારું તો માનવું છે કે '૪૨નું આંદોલન મહાત્મા ગાંધી છૂટયા ત્યાં સુધીનું ગણાવું જોઇએ. મહાત્માજી છૂટયા ત્યારથી તે તેમના સ્વર્ગવાસ સુધીના સમયને હું એ આંદોલનની અગ્રભૂમી માનું છું.

આંદોલનના દિવસોમાં છાનીછાની અને ઘણા-ખરા લોકોના જેલમાં પહોંચવા પછી જેલમાં સ્પષ્ટ રૂપે એ ચર્ચા ચાલતી હતી કે '૪૨ના આંદોલને પછી લોકો સમક્ષ જે સ્વરૂપ પકડયું તે શુ કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠાને અનુરૂપ હતું? શું તે કોંગ્રેસી આંદોલન હતું? આ વિષયમાં મારો જે મત હતો તે મેં જેલમાં રજૂ કર્યો હતો અને હજી પણ મારો એ મત જ કાયમ છે. એ સંબંધમાં મેં દિલ્હીના "હિંદુસ્તાન"ના ૧૯૪૬ના વિશેષાંકમાં "સને ૧૯૪૨નું આંદોલન" શીર્ષક નીચે એક લેખ લખ્યો હતો. એમાંથી અહીં થોડો ભાગ ઉતારું છું.

"સને ૧૯૪૨ની નવમી ડિસેમ્બરે જ્યારે મને અને મારા સાથીઓને આગ્રામાં સેંટ્રલ જેલમાં મોકલ્યા ત્યારે ત્યાં અમારા કાનમાં છાનીમાની એવી વાતો આવવા લાગી કે સને '૪૨નું આંદોલન તો કોંગ્રેસનું નથી. એક સાહેબે તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે "'૪૨નું આંદોલન તો ગુંડાઓએ ચલાવ્યું છે અને કોંગ્રેસને એમાં સાથે કંઇ સંબંધ નથી." હું મારી એ નબળાઈનો સ્વીકાર કરું છું કે એ મહાશયે મારી સમક્ષ જો આ વાત કહી હોત તો ઝઘડો થયા સિવાય ન રહેત. કારણ સહનશક્તિને પણ સીમા હોય છે. મહાત્મા ગાંધીનાં અમુક ભાષણો પછી તો કેટલાયે ઢોંગી અને કાયર લોકો સને '૪૨ના આંદોલનમા સક્રિય ભાગ લેનારાઓને કોંગ્રેસ પર કલંક લગાવનારા કહેવા મંડયા હતા.

અનેકવાર ચર્ચાઓ થઇ જેમાં મેં એ જ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે '૪૨નું આંદોલન કોંગ્રેસનું જ હતું. આ વિચારના વિરોધીઓને જ્યારે એમ કહેવામાં આવતું કે કાયરતા કરતા બીજું મોટું પાપ નથી અને કોઇ જો સત્ત્વગુણી ન બની શકે તો તમોગુણી થવા કરતાં રજોગુણી થવું સારું છે તો એનો કંઇ યોગ્ય જવાબ નહોતો મળતો. મારો તો એવો દૃઢ મત હતો અને આજે પણ છે કે જો મહાત્મા ગાંધીએ ૮ ઓગસ્ટ '૪૨ને રોજ અખિલ ભારતવર્ષીય કોંગ્રેસ કમીટીમાં જે વાતો બતાવી હતી તે પ્રમાણે અમલ થયો હોત તો ધ્વંસાત્મક કાર્યની જરૂર જ ન રહેત. જે રીતે વ્યાઘ્ર–ચર્મ–પ્રચ્છન્ન ગધેડાની પોલ ખૂલી ગઇ હતી તેમ પોતાની કાયરતા પર ગાંધીવાદનો ઝભ્ભો પહેરનાર વ્યક્તિઓની પોલ ખૂલતી જાય છે અને લોકો એમના અસલ સ્વરૂપને ઓળખતાં જાય છે. મારો તો અટલ વિશ્વાસ છે કે વર્તમાન યુગમાં ગાંધીવાદ માત્ર ભારતવર્ષ માટે જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વ માટે ખૂબ હિતકર છે. એ એક સત્ત્વગુણી ધારા છે. તમોગુણી મનુષ્યોનું એમાં સ્થાન જ નથી.

આપણે આ પ્રશ્ન પર નિષ્પક્ષરૂપે વિચાર કરવો જોઇએ કે '૪૨નું આંદોલન કોંગ્રેસનું હતું કે નહીં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ વાકયમાં એ રીતે આપી શકાય કે સને '૪૨નું આંદોલન કોંગ્રેસનું આંદોલન તો નહીં પરંતુ કોંગ્રેસીઓનું આંદોલન હતું. અનેક વાંચક આ જવાબ વાંચીને કહી શકે છે કે આ તો એવી વાત થઇ કે કોઈ ગોળ તો ખાય પણ મિઠા-ઇની પરેજી પાળે. ખરી રીતે તો વિશ્લેષણ કર્યા વિના આ પ્રશ્નનો જવાબ સમજવો કઠિન છે.

ક્ષણભર માનો કે દિલ્હીના કોંગ્રેસીઓ અમુક આંદોલન શરૂ કરે છે અને એ આંદોલનની ઉગ્રતા એટલી વધી જાય છે કે એનો પ્રભાવ આખા દેશની રાજનીતિ પર પડે છે. પરંતુ આ રીતે શરૂ થયેલું દિલ્હીવાળાઓનું આંદોલન કોંગ્રેસનું આંદોલન નહીં ગણાય. સને ૧૯૨૦થી અત્યાર સુધીના જેટલાં

આંદોલન કોંગ્રેસે ચલાવ્યાં છે તે બધાંને અખિલ ભારતવર્ષીય કોંગ્રેસ કમિટીએ મંજૂરી આપેલ હતી. પરંતુ સને '૪૨ના આંદોલનને તો એવી કોઈ સ્વીકૃતિ નથી મળી. ત્યારે સૌને એ કહેવાનો હક છે કે '૪૨નું આંદોલન કોંગ્રેસનું નહોતું'. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે એને કોંગ્રેસવાળાઓનું આંદોલન ન કહેવાય. જે લોકોએ એ આંદોલનનું સંચાલન કર્યું તે બધા કોંગ્રેસી હતાં. નિયમિત બેઠકો ભરીને કાર્યક્રમ બનાવવામાં આવ્યો હતો અને એ કાર્યક્રમ અનુસાર કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું. એ બેઠકોમાં કોંગ્રેસના જવાબદાર માણસો હાજરી આપતા હતા. બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં કોમનવેલ્થના જમાનામાં 'રમ્પ પાર્લમેન્ટ' બેઠી હતી. 'રમ્પ પાર્લામેન્ટ' બચી ગયેલા થોડા લોકોની જ પાર્લમેન્ટ હતી. બરાબર એજ રીતે જે કોંગ્રેસીઓએ આંદોલન ચલાવ્યું તેને 'રમ્પ કોંગ્રેસ' કહી શકીયે એટલે કે બચી ગયેલા થોડા લોકોની કોંગ્રેસ.

એ વાત સાવ સાચી છે–અને એને તેજ લોકો બરાબર સમજી શકે તેમ છે કે જેમણે એ આંદોલનમાં સક્રિયસ્વરૂપે ભાગ લીધો છે. જો સંગઠિતરૂપે કામ ન ચલાવવામાં આવ્યું હોત તો એ આંદોલન સને ૧૯૪૩ની શરૂઆત સુધી નહોતું ચાલી શકવાનું. શું લોકોએ કયારેય એ વાતનો વિચાર કર્યો છે કે પોલિસની પૂરેપૂરી કોશિષ છતાં એ દિવસોમાં હિંદુ–મુસ્લિમ હુલ્લડ નથી થવા પામ્યાં. વરસાદની ઋતુમાં જેમ સાપ અને વીંછી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કેટલાક કહેવાતા ક્રાન્તિકારીઓ ધાડ પાડવા મંડયાં હતાં ખરાં. એમને રોકવા માટે કોંગ્રેસજનોને સતત પ્રયત્ન કરવા પડયા અને એમાં એમને પૂરી સફળતા પણ મળી. યુદ્ધના અનેક મોરચા હોય છે અને બધા મોરચા સંભાળવા પણ પડે છે. સને ૧૯૪૨માં પણ અનેક મોરચા હતાં. અને બધા મોરચા ઉપર કામ કરવું પડતું હતું. ધાડપાડ અને ખૂનખરાબી અટકાવવામાં આવી, હિંદુ–મુસ્લિમ હુલ્લડ ન થવા દીધાં અને બન્યું તેટલું ધ્વંસાત્મક કામ કર્યું. ધ્વંસાત્મક કાર્ય તો કાર્યક્રમમાં જ હોવાથી એ કરેલું. સૈનિકોમાં પણ પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. જો કોંગ્રેસજનોએ આ આંદોલન ન ચલાવ્યું હોત તો દેશનું નૈતિક પતન ૧૮૫૭ના નૈતિક પતનથી પણ વધુ ભયંકર હોત! માટે જ હું તો ગર્વપૂર્વક કહું છું કે '૪૨નું આંદોલન કોંગ્રેસીઓનું આંદોલન હતું.

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે શું સને '૪૨નું આંદોલન નિષ્ફળ ગયું? આ પ્રશ્નના જવાબ માટે પણ થોડું વિવેચન જરૂરી છે. એ લખવામાં તો મને જરાયે સંકોચ નથી કે જે સફળતા આપણે ઇચ્છતા હતા તે તો નહોતી જ મળી. પણ સાથે સાથે એ પણ એક નિર્વિવાદ વાત છે કે નૈતિક અને રાજનૈતિક દ્રષ્ટિઓએ '૪૨માં અમને જે સફળતા મળી તે કંઇ ઓછી ન કહેવાય. દુનિયાના ઇતિહાસમાં સને '૪૨નું આંદોલન જેવું બીજું ઉદાહરણ ભાગ્યે જ મળશે. નિઃશસ્ત્ર લોકો એકાએક સુસજ્જિત અને સશસ્ત્ર શક્તિની સામે થાય અને સામે થઈને, ટક્કર ઝીલીને નૈતિક દ્રષ્ટિએ તો જરૂર સફળ થાય એ અસાધારણ હકીકત છે. સેંકડો લશ્કરી મોટરબસો ગામને ઘેરી લે, હજારો આદમીઓને પકડી લેવામાં આવે અને છતાં લોકોના નૈતિક બળને જરાયે આંચ ન આવે એ એવી વાત હતી. જેથી સત્તાવાળાઓએ સમજી લીધું કે ભારતવર્ષ પર સંગીન, તોપ અને સિપાઈઓ વડે રાજ્ય કરવું હવે સંભવિત નથી. મિદનાપુરમાં બ્રિટિશ રેજીમેન્ટોના અનેક અત્યાચારો છતાં લોકોએ માથું નહોતું નમાવ્યું. ત્યાં સ્ત્રીઓએ ચંડી સ્વરૂપ ધારણ કરીને આત્મ–સન્માન અને દેશસન્માનનું રક્ષણ કર્યું. અને '૪૨ના આંદોલનને લીધે જ બ્રિટિશ સરકારની એ ધીપણાઓ નિષ્ફળ ગઇ જેની દ્વારા એણે ધમકીપૂર્વક ૮મી ઑગસ્ટના ઠરાવને પાછો ખેંચવાનો હુકમ આપ્યો હતો અને કાર્યવાહકસમિતિના સભ્યો પર કેસ ચલાવવાનું ઠરાવ્યું હતું. આઝાદ હિન્દ ફોજનું કાર્ય પણ સને '૪૨ના આંદોલનનું જ એક અંગ છે. બ્રિટિશ સત્તાના દુર્ગ ઉપર '૪૨ના આંદોલને એવો સખત પ્રહાર કર્યો કે એને ઘૂંટણીએ

પડીને નૈતિક દષ્ટિએ હાર કબૂલવી પડી. એ પણ સાચું છે કે કોંગ્રેસ માટે પણ એણે જે સ્વીકાર્યું એ સિવાય બીજો માર્ગ નહોતો. યુદ્ધોનો રસ્તો જ સંધિ અને સમજૂતીઓનો રસ્તો હોય છે. એ રીતે સને ૧૯૪૨ના આંદોલનને સફળતા તો મળી પણ જેટલીની આશા હતી એટલી નહીં. માનવ શક્તિઓ મર્યાદિત છે અને મહાન ધુરંધરોની યોજનાઓ પણ દૈવી શક્તિ અને સમયના ફેરને અંગે નકામી થઈ જાય છે. આજે મહાયુદ્ધની સફળતા પછી પણ અંગ્રેજી સામ્રાજ્યવાદની વ્યવસ્થા તૂટી પડી છે અને યુદ્ધજન્ય સમસ્યાઓ કોઈ રીતે ઉકેલાતી નથી. શંકરે પોતાનું તાંડવ શરૂ કર્યું હોય એવું લાગે છે. જો અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદીઓને એ ખબર હોત કે બીજા મહાયુદ્ધની જીત આટલી મોંઘી અને ત્રીજા મહાયુદ્ધની વિભીષિકા આટલી જલ્દી સામે આવશે તો કદાચ તે પોતાના સામ્રાજ્ય ખાતર પણ હિટલર સાથે સમજૂતી કરી લેત. હિટલરનો અન્ત એ ફક્ત જર્મન સેના-શક્તિનો જ નથી, સાથે સાથે એ અંગ્રેજી સામ્રાજ્યવાદનો પણ અન્ત સિદ્ધ થયો છે. પોતાના વિજયના આ સ્વરૂપની સને ૧૯૩૯માં અંગ્રેજોને કલ્પના નહોતી.

બરાબર એ જ રીતે સન ૧૯૪૨ના આંદોલનમાં કામ કરવાવાળાઓને એ વાતનું તો જ્ઞાન હતું જ કે કાં તો તેઓ કામ કરતાં કરતાં ગોળીઓનો શિકાર બનશે, કાં તો તેમને ફાંસીએ ઝૂલવું પડશે. કોંગ્રેસ તો એ કુરબાનીઓથી જરૂર શક્તિશાળી બનશે, પરંતુ એ આંદોલનનું એક એવું પણ રૂપ હતું જેને અંગે આઝાદીના સિંહદ્વાર પાસે પહોંચી જઈશું એ ભાવના બહુ ઓછા લોકોને હતી. એટલે હું તો મારી એ ભાવના અનુસાર માનું છું કે પૂર્ણરૂપે નહીં તો આંશિકરૂપે નૈતિક દષ્ટિએ પણ એ આંદોલન સફળ થયેલ છે.

બીજો પ્રશ્ન જે સને '૪૨ના આંદોલન વિષે થાય છે એ એ છે કે શું '૪૨નું આંદોલન સમાજવાદી દળની પ્રેરણાથી થયું હતું અને સમાજવાદી દળના નેતૃત્વને અંગે જ તે ચાલી શક્યું? એ તો સ્પષ્ટ છે કે આ જાતની વાત સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે કેટલાક સમાજવાદી લોકોએ ચલાવી. આંખોમાં ધૂળ નાખવાની ચેષ્ટા ક્યારેક ક્યારેક સફળ થાય છે. સમાજવાદી દળની એ પ્રવૌક્તિ કે "'૪૨ના આંદોલનનું નેતૃત્વ સમાજવાદીઓદ્વારા થયું હતું." તે સાવ નિરાધાર અને સમાજવાદી દળને જ પંગુ બનાવનાર છે. મેં તો આ વિષયમાં મારા સમાજવાદી મિત્રોને ચેલેન્જ જ આપી હતી કે '૪૨નું આંદોલન તેમની નેતાગીરી નીચે થયું હતું તે સાબિત કરી આપે. આ વિષે મેં '૪૬ના ઓક્ટોબરમાં 'સૈનિક'ના વિશેષાંકમાં, સને '૪૨નું આંદોલન અને સમાજવાદી દળ' એ શીર્ષકથી લેખ લખ્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે:

"સને ૧૯૪૨ના આંદોલનને ચલાવવાનું અને સુસંગઠિત કરવાનું શ્રેય કોને છે એ પ્રશ્ન વિષે દેશમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે અને આપણા કોંગ્રેસ સમાજવાદી દળે તો શોરબકોર કરી મૂકી છે કે સને '૪૨ના આંદોલનના સૂત્રધાર કોંગ્રેસ સમાજવાદી દળના લોકો જ હતા. મને તો ફતેહગઢની જેલમાં સમાજવાદી મિત્રો પાસેથી સાંભળીને બહુ આશ્ચર્ય થયું કે સને '૪૨ના આંદોલનની પ્રેરણા મહાત્મા ગાંધીને આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ પાસેથી મળી હતી અને જો મહાત્માજીને એવી પ્રેરણા ન મળી હોત તો ધ્વંસાત્મક કાર્ય ચાલત જ નહિ. આ પ્રકારની વાતોથી જેમાં મહાત્મા ગાંધીજીને કારણ વગર લેવામાં આવે છે અને આચાર્ય નરેન્દ્રદેવે કદી જેને ટેકો નથી આપ્યો એવી વાતો એમના નામે ચલાવવામાં આવે છે તેમાં મહાત્માજીનું કંઈ બગડતું નથી તેમજ આચાર્યજીની પ્રતિષ્ઠાને પણ આંચ આવતી નથી. ફક્ત આવાં ટાઢાપહોરનાં ગપ્પાંથી તો દળને જ નુકસાન થાય છે."

આ પંક્તિઓના લેખકે ખૂબ આગ્રહ છતાં સને '૪૨ના આંદોલન વિષે, આ સંસ્મરણો સિવાય બીજી કંઈ મૂળભૂત વાતો નથી લખી. અને હજુ થોડો વખત આંદોલનની ગતિ-વિધિ પર કંઈ લખવું યે

નથી. લોકો પૂછે છે કે પણ મને લખવામાં વાંધો શો છે? એનો જવાબ તો હું કવિવર ગાલિબના શબ્દોમાં જ અત્યારે તો આપું કેઃ–

"હૈ કુછ ઐસી હી બાત જો ચૂપ હું,
વરના ક્યા બાત કર નહીં આતી!"

વાચકોને એ બતાવવું કદાચ જરૂરી છે, કે મહાત્મા ગાંધીજીની વ્યકિતગત કૃપા મારા ઉપર રહી છે પરંતુ એ કૃપા રાજનૈતિક અથવા બીજા કોઇ ક્ષેત્રમાં લાભ ઉઠાવવા માટેની નથી પણ મારા નૈતિક ચરિત્રગઠન માટે અને સેવા–માર્ગ–પ્રદર્શન માટે જ છે. આચાર્ય નરેન્દ્રદેવજીની કૃપા પણ મારા ઉપર રહી છે અને અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું પણ અનુચિત નહીં ગણાય કે સને '૪૨ના જુલાઇની આખરમાં જ્યારે આચાર્યજી સેવાગ્રામમાં માંદા હતા ત્યારે મેં આચાર્યજી સાથે ભાવી આંદોલન સંબંધી થોડી ચર્ચા કરી હતી અને આચાર્યજીને ભાવી આંદોલનની રૂપરેખા બાબત કંઇ સ્પષ્ટ વિચાર નહોતા. એમ કહેવું કે આચાર્યજીએ જાણીજોઇને વાત છુપાવી હશે એ મારી દૃષ્ટિએ તો આચાર્યજીનું અપમાન છે. ખુદ મહાત્માજીએ જ્યારે કેટલીક વ્યકિતઓ સમક્ષ સેવાગ્રામમાં પોતાના આમરણાંત ઉપવાસની ચર્ચા કરી હતી ત્યારે પણ કોઇ કાર્યક્રમની ચર્ચા તો નહોતી થઇ. મને તો મારા ચીની અને અમેરિકન પત્રકાર મિત્રોદ્વારા ખબર પડી જ ગઇ હતી કે '૪૨ની ૯મી ઑગસ્ટે દેશમાં હજારો ધરપકડો થવાની છે અને સૌથી પહેલાં તો કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને જ પકડવામાં આવનાર છે. આઠમી ઑગસ્ટે ('૪૨) પ્રેસ ગૅલેરીમાં પણ અમેરિકન અને ચીની પત્રકારોએ ફરી એ વાતનું સમર્થન કરેલું. ૮મી ઑગસ્ટે બપોરના ચાપાણીના સમયે મેં જ્યારે શ્રી પં. ગોવિંદવલ્લભ પંતની મુલાકાત લીધી અને વાર્તાલાપ માટે સમય માગ્યો ત્યારે પંતજીએ ૯મી ઑગસ્ટની બપોરનો સમય આપ્યો. આચાર્યજી દેશી રાજ્ય પરિષદની કોઇ સભામાં હાજરી આપવા ખંડવા જવાના હતા. 'વિશાલ ભારત' માટેના આચાર્યજીના એક લેખને મારે એમની પાસે જરા મઠારાવવાનો હતો. એમણે પણ મને નવ તારીખનો જ સમય આપ્યો. આ બધી વાતો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે વર્કિંગ કમીટીના સભ્યોને એ આશંકા પણ નહોતી કે ૯મી ઑગસ્ટથી જ દેશમાં એક અસાધારણ દમન–દાવાનળ સળગી ઊઠશે. આ તો થઇ વર્કિંગ કમીટીના સભ્યોની વાત. પણ મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે શું કૉંગ્રેસ સમાજવાદી દળે જ સને '૪૨ની ક્રાંતિની નેતાગીરી કરી હતી?

વિષય ખૂબ રોચક છે અને થોડું પૃથક્કરણ માગી લે છે. અહીં તો એટલું જ લખવું પર્યાપ્ત છે કે સને ૧૯૪૨ના આંદોલનના સંચાલન અને સંગઠનનો ભાર કૉંગ્રેસ સમાજવાદી દળ ઉપર નહોતો. આજે જે અનેક વ્યકિતઓ લાંબીટૂંકી વાતો કરે છે અને દુનિયાભરની જવાબદારી પોતાના ઉપર લેવા તૈયાર થયેલ છે તેમની સત્યતાની ખાત્રી તો ત્યારે જ થાય જ્યારે અખિલ ભારતવર્ષીય કૉંગ્રેસ કમીટી એક કમીશન નિયુકત કરીને આવા પ્રશ્નોની તપાસ કરે. સમુદ્રના પાણીમાંથી એક બાલદી ભરીને શું કોઇ એમ કહી શકશે કે તેમાં કેટલું ગંગાજીનું છે, કેટલું બ્રહ્મપુત્રાનું છે અને બાકીની નદીઓનું કેટલું છે? આજે જે પક્ષાપક્ષીના અખાડા જામ્યા છે તેની પાછળ પદલોલુપતા અને સ્વાર્થપરાયણતા છે. સેવાભાવની વૃત્તિ એમાં બહુ ઓછી છે. સને '૪૨માં જે લોકોએ ખભેખભો મેળવીને હથેળીમાં માથું રાખીને મરી મટવાનું પણ લીધું હતું તેઓ તો આજે મોટે ભાગે ચુપ છે કારણકે એમને એમની દેશસેવા ઉપર અને કર્તવ્યપાલન માટે કંઇ પુરસ્કાર નથી જોઇતો. દેશસેવામાં પડેલી વ્યકિતઓને જે કઠણાઇઓ અને યાતનાઓ સહવી પડી તેજ એમનો યોગ્ય પુરસ્કાર છે. તે વિશુદ્ધ રત્નજડિત હારની જેમ અદૃશ્ય રૂપે એમના હૃદયોને પ્રકાશિત કરે છે. અખબારી વાહવાહ અને કૉંગ્રેસના હોદ્દાઓ સાથે એમને કંઇ નિસ્બત નથી. આજે જે વ્યકિતઓ ક્રાંતિની નાનીમોટી વાતો કરે છે એમને વિષે જો સાચી વાતો લખવામાં આવે

એ બતાવે કે સમાજવાદી દળે શું કર્યું ! આ નાનકડા ભૂમિકા જેવા લેખમાં એ લખવું સારું નથી કે એ સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓએ પોતે શું કામ કર્યું હતું કે તેઓ સમાજવાદના નામ ઉપર કોંગ્રેસ-વર્કિંગ કમિટીના સભ્યોની એવી કડવી અને બિનપાયાદાર ટીકા કરે છે કે જેવી મુસ્લિમ-લીગ વાળા પણ નથી કરતા. ફક્ત એટલું કહેવાથી કે સને '૪૨ નું આંદોલન અમે ચલાવ્યું, કામ પૂરું નથી થઈ જતું. વ્યક્તિઓનાં નામ અને એમના કાર્યના આંકડા પણ જોઈએ. ખાલી ગપ્પાં મારે કંઈ ફાયદો નથી થવાનો. સ્પષ્ટ વાત બતાવીને પૂરવાર કરી આપો કે '૪૨ નું આંદોલન સમાજવાદી દળદ્વારા સંચાલિત થયું હતું. મેં પણ છૂપા રહીને થોડું ઘણું કામ કર્યું છે અને મારા પ્રાંત ઉપરાંત બીજા પ્રાંતોમાં ઘણુ સંચાલનની દૃષ્ટિએ જે કામ મેં કર્યું છે તેને આધારે હું આ ચર્ચામાં ઊતરવા સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર છું.'

ઉપરની વાતો સને ૧૯૪૭માં લખવામાં આવી હતી. એ વખતે વધુ સ્પષ્ટ લખવું યોગ્ય નહોતું. પણ આજે હિંદુસ્તાન આઝાદ થયા પછી ઘણુંખરું સાચું લખી શકાય તેમ છે.

સને ૧૯૪૨ની પ્રયાગમાં મળેલ અખિલ ભારતવર્ષીય કોંગ્રેસ કમિટીના અધિવેશન વખતે જનક્રાન્તિ માટે જે થોડા આદમીઓની સભા અમુક દિવસ સુધી ગુપ્ત રીતે થતી રહી તેની ખબર એ આદમીઓ અને કદાચ છૂપી પોલિસ સિવાય બીજા કોઈને નહીં હોય. છૂપી પોલિસના ખાસ વિભાગને એ વાતની ખબર આંદોલનના દિવસોમાં પડી હતી. એ બેઠકો પં. શિવચરણલાલ શર્મા, એડવોકેટના બંગલે થતી હતી. માનનીય શ્રી. રફી અહમદ કીડવાઇ, માનનીય પં. દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્ર, શ્રી. કૃષ્ણદત્ત પાલીવાલ, જગનપ્રસાદ રાવત, નિરંજનસિંહ, રાધેશ્યામ શર્મા, અને આ પંક્તિઓના લેખકનો એ બેઠકોમાં સમાવેશ થતો હતો. જે કાર્યક્રમ ત્યાં થયો હતો, ભાવી આંદોલનની જે કલ્પના ત્યાં કરવામાં આવી હતી, લગભગ તે રીતે જ આંદોલનને ચલાવવામાં આવ્યું હતું.

હવે જરા એ વાતની ચર્ચા કરવી છે કે આંદોલન પછી સને ૧૯૪૭ ની પંદરમી ઑગસ્ટથી માંડીને મહાત્મા ગાંધીજીના નિર્વાણ સુધી રાજનૈતિક પ્રગતિની રૂપરેખા શું હતી ? કોંગ્રેસને કાયદેસર કર્યા પછી ખટાઈખોરો, પદલોલુપો અને સ્વાર્થી લોકોની એવી તો ધમાચકડી મચી કે મોટા ભાગના લોકો કોંગ્રેસનું મૂળ ધ્યેય વિસરી ગયા. ત્યાગ અને તપસ્યાને ઠેકાણે ભોગવાદ અને સ્વાર્થની બોલબોલા થઇ. કોંગ્રેસના એ લોકો કે જેમના હાથમાં રાજસત્તા હતી અને જેઓ '૪૨ના આંદોલન પહેલાં જ ગિરફતાર થઈ ચૂકયા હતા તેમની અને આંદોલનમાં ભાગ લેનાર સક્રિય કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે એક ખાઈ જ જાણે ખોદાઈ ગઈ હતી. જુના મંત્રીઓ અને જિલ્લા સમિતિઓના સભ્યોને થયું કે ક્યાંક સત્તા એમના હાથમાંથી સાવ ન ચાલી જાય. તો બીજી બાજુ '૪૨ ના આંદોલનમાં મરી-મટવા તૈયાર લોકોમાંથી મોટા ભાગનાને પણ થયું કે રાજનૈતિક સત્તાને તો તેઓ બહુ સરળતાથી પચાવી પાડશે. જુના મંત્રીઓ કે જેઓ કાવાદાવાના પૂરા જાણકાર હતા તેમની અને નવી પ્રેરણાથી પ્રભાવિત થયેલ નવા કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે જાણે શરત જ ચાલી. એમાં જીત થઈ જૂના અખાડિયનોની અને એ જીતની જવાબદારી અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ '૪૨ના અનેક કાર્યકર્તાઓની પણ છે. પદલોલુપતા જ એનું કારણ છે. જુના લોકોને તો સત્તાનો પાસ લાગ્યો હતો જ પણ નવીનોએ પણ સત્તા મેળવવાની કોશીશ કરી. આ દાવપેચમાં '૪૨ના કાર્યકર્તાઓને ખૂબ મોટી હાર સહન કરવી પડી. મહાત્મા ગાંધીજીના '૪૨ના ઑગસ્ટ ઠરાવનો વિરોધ કરનારા પ્રતિક્રિયાવાદી લોકોએ પણ રાજનીતિનો ઇજારો રાખવા પ્રાંતિક સમિતિઓ વગેરેમાં પોતાના જ લોકો લાવવા અનેક પ્રકારની કોશીશો કરી જેથી ઉગ્રનીતિને નબળી પાડી શકાય અને મંત્રીમંડળના ઇશારા પર ચાલનાર માણસો જ એમાં રહે. સમાજવાદી દળ અને કહેવાતા ગાંધીવાદી દળ વચ્ચે પ્રતિદ્વન્દ્વિતા ઊભી થઇ અને એકએક નામ માટે પાર્લમેન્ટરી બોર્ડને ખૂબ લમણાઝીક કરવી પડી. જે લોકોએ '૪૨ના આંદોલનને ગુંડાઓનું

તો દેશવાસીઓને ખબર પડે કે એમાં કેટલાક તો ગુપ્ત રહીને સમય જ ગાળ્યો છે, ઘણાએ તો લહેર જ કરી છે અને એવાય કેટલાક કહેવાતા ક્રાન્તિકારીઓ છે જેમણે ધાડ પણ પાડી છે. પરંતુ જે લોકોએ કોંગ્રેસની માનમર્યાદા રાખી, ધાડપાડ અને હત્યા જેવું કંઈ ન થવા દીધું એમનામાં એ સમયે પક્ષાપક્ષી હતી જ નહી. ગાંધીવાદી હોય કે સમાજવાદીબધાયની સામે એક જ પ્રશ્ન હતો કે સાચી લગન પૂર્વક કામ કરીને શત્રુને હરાવવો. અને સને '૪૨માં સેંકડો અમલદારોને મારી નાખવા હોત તો એ તો બહુ સહેલું કામ હતું. પરંતુ એવું કરવા દેવામાં ન આવ્યું. અકર્મણ્યતા અને કાયરતાની તો વાત જ નહોતી. એ વાતનાં તો પુરાવા પણ છે કે જ્યારે કોઈ અમલદારને મારવાની વાત થતી ત્યારે એ હત્યા રોકવા માટે ખૂબ મગજ કસવું પડતું હતું કારણ કોંગ્રેસીઓનો એ રસ્તો નહોતો અને લોકોને મારવાનો કે ધાડ પાડવાનો કાર્યક્રમ તો હતો જ નહીં કોંગ્રેસી સમાજવાદી દળનું ત્યારે ત્યાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પણ નહોતું. બધાં સાથે મળીને કામ કરતાં હતાં.

'૪૨ ની નવમી ઑગસ્ટે જ્યારે ધરપકડો અને જુલમ શરૂ થઈ ગયાં ત્યારે જે સભાઓ થઈ તેમાં દરેક જાતના વિચાર ધરાવતાં માણસો હતાં. પક્ષાપક્ષીની કાંચળીઓ તો ઉતારી નાખવામાં આવી હતી. સમુદ્રમાં જે રીતે ઉછળતી લહેરો દુશ્મનના જહાજ સાથે અથડાઈને પાછી એકરસ બની જાય છે તેમ જ આ સંગઠનનું બન્યું.

સંયુક્ત પ્રાન્ત અને મધ્ય પ્રદેશને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી શું કોઈ સમાજવાદી કાર્યકર્તા એ વાતનો દાવો કરી શકે તેમ છે કે ધ્વંસાત્મક કાર્યક્રમ અથવા '૪૨માં થયેલ કાર્યક્રમ સમાજવાદી દળની પ્રેરણાથી થયેલ ? જો કોઈ એવું દુસ્સાહસ કરી શકે તેમ હોય તો સામે આવીને કહે કે જેથી દરેક વાતની ખબર પડે. મારે તો કેટલાયે પ્રતિષ્ઠિત સમાજવાદી મિત્રો સાથે સંબંધ છે. એ દિવસોમાં તો એ જાતની ચર્ચા થયેલી જ નહીં કે અમુક કાર્યક્રમ સમાજવાદી દળનો છે કે ગાંધીવાદી દળનો છે કે ગાંધીવાદ દળનો ! કાનપુરના પ્રસિદ્ધ સમાજવાદી શ્રી. ગોપીનાથસિંહ અમારી સાથે જ રહ્યા હતા. સમાજવાદી પાર્ટી શા માટે એમની સાથે ચર્ચા કરતી નથી ? શા માટે તેઓ ડૉ. કેસકરની સાથે એ વિષય પર ચર્ચા કરતા નથી ? અને દુઃખ તો એ વાતનું જ છે કે કોંગ્રેસ સમાજવાદી દળના મિત્રો આ જાતની ચર્ચાથી ખૂદ સમાજવાદી દળને જ લાંછન લગાડે છે.

મૂળ વાત એ છે કે કોંગ્રેસ એ એવી મોટી સંસ્થા છે કે તેમાં બધી જાતનાં માણસો છે. અને આજકાલ તો એ આફતરૂપ જ થઈ પડ્યું છે અને કોંગ્રેસની ઈજ્જત જવા બેઠી છે. સૌને પોતપોતાની પડી છે. સને '૪૨ ના આંદોલનને લોકો ભૂલવા લાગ્યા છે. કેવળ લેકચરબાજીથી તીસમારખાં બનવામાં કંઈ જોખમ પણ નહીં અને પાઈનો ખર્ચ પણ નહીં. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ એટલી બગડતી જાય છે કે જો કોંગ્રેસની શુદ્ધિ નહી કરવામાં આવે અને અવાંછનીય વ્યક્તિઓને જો દૂર નહી કરવામાં આવે તો ભગવાન જ જાણે છે કે કોંગ્રેસનો અંજામ શું આવશે ! બારે મહીના બસ ચૂંટણી જીતવાની જ વાત ચાલે છે. કોંગ્રેસ જાણે એક ચૂંટણી જીતવાની સંસ્થા થઈ ગઈ છે. ખાદી પહેરીને અને ચાર આના ભરીને ગુંડા પણ કોંગ્રેસમાં આવી શકે છે. એમને માટે કોઈ જાતની મનાઈ જેવું છે જ નહી. કોઈ લાંચિયા અમલદારની બદલીની સિફારસ પણ કોંગ્રેસીઓદ્વારા જ થાય છે. કાળાંબજાર રોકવામાં કોંગ્રેસજનો ગણત્રી નથી અને અનેક કોંગ્રેસીઓ પોતે જ કાળાંબજાર કરે છે. અને કોંગ્રેસ સમાજવાદી દળને નામે જે લોકો બૂમબરાડા પાડે છે તેમાંના મોટા ભાગના એવા છે જેમને સમાજવાદી વિચારસરણી કે ધ્યેય સાથે કંઈ સંબંધ નથી. તેઓ તો અમુક ખાસ વ્યક્તિના વિરોધને અંગે જ પોતાનું ધાર્યું કરવા ઇચ્છે છે. સારી રીત તો એ છે કે જો કાર્યનો હિસાબ જ જોવો હોય તો સમાજવાદી દળ દરેક પ્રાંતનું એક સૂચિપત્ર તૈયાર કરે અને એમાં ચોખ્ખેચોખ્ખું તારીખવાર

એ બતાવે કે સમાજવાદી દળે શું કર્યું ! આ નાનકડા ભૂમિકા જેવા લેખમાં એ લખવું સારું નથી કે એ સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓએ પોતે શું કામ કર્યું હતું કે તેઓ સમાજવાદના નામ ઉપર કોંગ્રેસ–વર્કિંગ કમિટીના સભ્યોની એવી કડવી અને બિનપાયાદાર ટીકા કરે છે કે જેવી મુસ્લિમ–લીગ વાળા પણ નથી કરતા. ફક્ત એટલું કહેવાથી કે સને '૪૨ નું આંદોલન અમે ચલાવ્યું, કામ પૂરું નથી થઈ જતું. વ્યક્તિઓનાં નામ અને એમના કાર્યના આંકડાં પણ જોઈએ. ખાલી ગપ્પાં માર્યે કંઈ ફાયદો નથી થવાનો. સ્પષ્ટ વાત બતાવીને પુરવાર કરી આપો કે '૪૨ નું આંદોલન સમાજવાદી દળદ્વારા સંચાલિત થયું હતું. મેં પણ છૂપા રહીને થોડું ઘણું કામ કર્યું છે અને મારા પ્રાંત ઉપરાંત બીજા પ્રાંતોમાં ઘણુ સંચાલનની દૃષ્ટિએ જે કામ મેં કર્યું છે, તેને આધારે હું આ ચર્ચામાં ભિતરવા સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર છું.'

ઉપરની વાતો સને ૧૯૪૭માં લખવામાં આવી હતી. એ વખતે વધુ સ્પષ્ટ લખવું યોગ્ય નહોતું. પણ આજે હિંદુસ્તાન આઝાદ થયા પછી ઘણુંખરું સાચું લખી શકાય તેમ છે.

સને ૧૯૪૨ની પ્રયાગમાં મળેલ અખિલ ભારતવર્ષીય કોંગ્રેસ કમિટીના અધિવેશન વખતે જનક્રાન્તિ માટે જે થોડા આદમીઓની સભા અમુક દિવસ સુધી ગુપ્ત રીતે થતી રહી તેની ખબર એ આદમીઓ અને કદાચ છૂપી પોલિસ સિવાય બીજા કોઈને નહીં હોય. છૂપી પોલિસના ખાસ વિભાગને એ વાતની ખબર આંદોલનના દિવસોમાં પડી હતી. એ બેઠકો પં. શિવચરણલાલ શર્મા, એડવોકેટના બંગલે થતી હતી. માનનીય શ્રી. રફી અહમદ કીડવાઈ, માનનીય પં. દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્ર, શ્રી. કૃષ્ણદત્ત પાલીવાલ, જગતપ્રસાદ રાવત, નિરંજનસિંહ, રાધેશ્યામ શર્મા, અને આ પંક્તિઓના લેખકનો એ બેઠકોમાં સમાવેશ થતો હતો. જે કાર્યક્રમ ત્યાં થયો હતો, ભાવી આંદોલનની જે કલ્પના ત્યાં કરવામાં આવી હતી, લગભગ તે રીતે જ આંદોલનને ચલાવવામાં આવ્યું હતું.

હવે જરા એ વાતની ચર્ચા કરવી છે કે આંદોલન પછી સને ૧૯૪૭ ની પંદરમી ઑગસ્ટથી માંડીને મહાત્મા ગાંધીજીના નિર્વાણ સુધી રાજનૈતિક પ્રગતિની રૂપરેખા શું હતી ? કોંગ્રેસને કાયદેસર કર્યા પછી ખડાઈખોરો, પદલોલુપો અને સ્વાર્થી લોકોની એવી તો ધમાચકડી મચી કે મોટા ભાગના લોકો કોંગ્રેસનું મૂળ ધ્યેય વિસરી ગયા. ત્યાગ અને તપસ્યાને ઠેકાણે ભોગવાદ અને સ્વાર્થની બોલબોલા થઈ. કોંગ્રેસના એ લોકો કે જેમના હાથમાં રાજસત્તા હતી અને જેઓ '૪૨ના આંદોલન પહેલાં જ ગિરફતાર થઈ ચૂક્યા હતા તેમની અને આંદોલનમાં ભાગ લેનાર સક્રિય કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે એક ખાઈ જ જાણે ખોદાઈ ગઈ હતી. જુના મંત્રીઓ અને જિલ્લા સમિતિઓના સભ્યોને થયું કે ક્યાંક સત્તા એમના હાથમાંથી સાવ ન ચાલી જાય. તો બીજી બાજુ '૪૨ ના આંદોલનમાં મરી–મટવા તૈયાર લોકોમાંથી મોટા ભાગનાને પણ થયું કે રાજનૈતિક સત્તાને તો તેઓ બહુ સરળતાથી પચાવી પાડશે. જુના મંત્રીઓ કે જેઓ કાવાદાવાના પૂરા જાણકાર હતા તેમની અને નવી પ્રેરણાથી પ્રભાવિત થયેલ નવા કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે જાણે શરત જ ચાલી. એમાં જીત થઈ જૂના અખાડિયનોની અને એ જીતની જવાબદારી અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ '૪૨ના અનેક કાર્યકર્તાઓની પણ છે. પદલોલુપતા જ એનું કારણ છે. જુના લોકોને તો સત્તાનો પાસ લાગ્યો હતો જ પણ નવીનોએ પણ સત્તા મેળવવાની કોશીશ કરી. આ દાવપેચમાં '૪૨ના કાર્યકર્તાઓને ખૂબ મોટી હાર સહન કરવી પડી. મહાત્મા ગાંધીજીના '૪૨ના ઑગસ્ટ ઠરાવનો વિરોધ કરનારા પ્રતિક્રિયાવાદી લોકોએ પણ રાજનીતિનો ઈજારો રાખવા પ્રાંતિક સમિતિઓ વગેરેમાં પોતાના જ લોકો લાવવા અનેક પ્રકારની કોશીશો કરી જેથી ઉન્નતિને નબળી પાડી શકાય અને મંત્રીમંડળના ઇશારા પર ચાલનાર માણસો જ એમાં રહે. સમાજવાદી દળ અને કહેવાતા ગાંધીવાદી દળ વચ્ચે પ્રતિદ્વન્દ્વિતા ઊભી થઈ અને એકએક નામ માટે પાર્લમેન્ટરી બોર્ડોને ખૂબ લમણાઝીક કરવી પડી. જે લોકોએ '૪૨ના આંદોલનને ગુંડાઓનું

આંદોલન ગણાવ્યું હતું તેઓ જ ખૂબ ચાલાકીથી પોતે કરેલ કામનાં યશોગાન ગાવા લાગ્યા અને પ્રાંતિક સમિતિઓમાં પોતાનાં નામ દાખલ કરાવી દેવામાં સફળ પણ થયા. જે દિવસોમાં પાર્લમેન્ટરી બોર્ડની બેઠકો ઉમેદવારોની પસંદગી માટે મળતી હતી તે દિવસોમાં દરેક જિલ્લાઓમાંથી ડઝનબંધ ઉમેદવાર પ્રાંતની રાજધાનીઓમાં ધૂળ ઉડાડતા હતા. કોઇ કોઇએ તો રાજધાનીની આવી યાત્રાઓમાં સેંકડો રૂપિયા પણ બરબાદ કર્યા. પોતાની જ્ઞાતિની બહુમતિ દ્વારા કેટલાકે તો પાર્લામેન્ટરી બોર્ડોને પણ પ્રભાવિત કરી દીધાં, અને જગ્યા મેળવવા માટે આ રીતે પાર્લમેન્ટરી બોર્ડદ્વારા લીગી મનોવૃત્તિને ટેકો આપ્યો. મને એવા કેટલાયે જિલ્લાની ખબર છે કે જ્યાં અમુક ખાસ જ્ઞાતિના સંતોષ ખાતર પાર્લમેન્ટરી બોર્ડોએ એ જ જ્ઞાતિના લોકોને ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટ્યા.

વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ તો કદાચ એમ કહી શકાય કે પોતાની બહુમતિ માટે કોંગ્રેસે એવા આદમીઓને પણ પસંદ કરવાં જોઇએ. પરંતુ એ દલીલ કરવાવાળા એ ભૂલી જાય છે કે આવી વાત સ્વીકારી લેવી એ મૂળભૂત સિદ્ધાંતની અવગણના કરવા જેવું છે, એ સમજૂતી તો ખરાબ છે, સેતાન જોડેની એ સમજૂતી છે. પરિણામે કેટલાયે કોંગ્રેસીઓએ પણ ચૂંટણી જીતવા જ્ઞાતિઓની મદદ લીધી છે. એટલું જ નહીં પદ–પ્રાપ્તિની લાલચમાં બહેનોએ પણ એવા ઠરાવ પસાર કર્યા છે કે વ્યવસ્થાપિકા સભાઓમાં દસ ટકા જગ્યા સ્ત્રીઓ માટે અનામત રહેવી જોઇએ. દેખાવે તો આ વાત બહુ સાદી સીધી લાગે એવી છે. મહિલાઓની ઉન્નતિ અને એમના દ્વારા દેશસેવાની જ વાત છે. પરંતુ એની પાછળ તો લીગી મનોવૃત્તિ જ કામ કરે છે, અત્યારના ચૂંટાયેલ સભ્યો પોતાની જગ્યાએ વળગી રહેવા ઇચ્છે છે અને ફરીવાર ચૂંટાવા માટે અનેક બહાનાં શોધે છે.

કોંગ્રેસને કાયદેસર કર્યા પછી મહાત્મા ગાંધી એક એવી વ્યક્તિ હતી કે જે દૃષ્ટાની જેમ લોકોને ચેતવણી આપતી હતી. યુદ્ધોતર સમસ્યાઓને અંગે કાળાં બજાર ધમધોકાર ચાલતાં હતાં. બંગાળના લીગ મંત્રીમંડળે તો કાળાંબજારને જાહેર રીતે ઉત્તેજન આપ્યું. બીજા કોંગ્રેસી જિલ્લાઓમાં પણ કાળાં બજારિયાઓની એક જમાત જામી ગઇ જેમાં ઘણા કોંગ્રેસીઓએ પણ ભાગ લીધો. નૈતિક અરાજકતાનું જાણે સામ્રાજ્ય છવાઇ ગયું. દાખલા તરીકે એક વ્યાપારી મહાશય યુદ્ધકાળમાં બંગાળ અને આસામની ગાયોને કપાવીને ગોરાઓને વેચી દીધી અને ચૂંટણી વખતે ધામધૂમપૂર્વક તેમને કોંગ્રેસી ઉમેદવાર બનાવીને વ્યવસ્થાપિકા સભામાં ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા! લીગીઓ અને નફાખોરોની દોસ્તી જામી ગઇ. હિન્દુ–હિતો ધરાવનારાઓ અને ઇસ્લામને 'ખતરા'માંથી બચાવવાવાળાઓ વચ્ચે નફાખોરી બાબત તો મૈત્રીજ હતી.

કોંગ્રેસજનોમાં પરસ્પર વેરનું એક કારણ એ પણ હતું કે કોંગ્રેસી મંત્રીમંડળો સુદ્ધાંએ '૪૨ માં અમાનુષિક અત્યાચારો કરનારાઓ વિરુદ્ધ પગલાં ન લીધાં મોટી મોટી વાતો તો બહુ કરવામાં આવી. વચન પણ આપવામાં આવ્યાં. કાળાબજાર કરનારને ફાંસી આપવાની પણ વાતો કરી પરંતુ વ્યવહારમાં કંઇ બન્યું નહીં. પરિણામે '૪૨ના કાર્યકર્તાઓમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે પંતજી હોય કે પાલીવાલજી, નરેન્દ્રદેવજી હોય કે સંપૂર્ણાનંદજી, શ્રી. કૃષ્ણસિંહજી હોય કે કૃષ્ણવલ્લભ સહાયજી, શુક્લજી હોય કે રેડી સાહેબ, સહુ હા એ હા કરનાર અને પદોને વળગી રહીને પોતાને મદદ કરનારને જ ઇચ્છે છે. કોંગ્રેસ કાયદેસર થયા પછી મોટા ભાગના જાલિમ સરકારી નોકરોએ સામ્પ્રદાયિકતાનું શરણ શોધ્યું. હિન્દુ અત્યાચારી પોલિસવાળાઓ અપ્રત્યક્ષ રીતે હિન્દુઓના હિતની ચર્ચા કરીને હિન્દુઓ તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા મંડયા. અને મુસલમાન લીગીઓને મદદ કરીને તેમને પણ વહાલા થવા ગયા. એવા ધૂર્તોએ થોડા કોંગ્રેસીઓનું શરણ લીધું. આ બાજુ મહાત્માજીએ દેશ આખાને ચેતવણી આપી કે કાળાંબજાર ન થવાં જોઇયે અને દેશના ટુકડા પણ ન થવા જોઇયે. વિભાજનની વાત ઉપર મતભેદનું જે ઝેર ફેલાયું તેનું વિવેચન અહીં

અસ્થાને છે. ભાગલારૂપી ઝેરનું પાન કરવું પડ્યું અને ભાગલા અંગે દેશમાં જે રક્તપાત થયો એ તો ઇતિહાસનું એક કલંક છે. મૂળ વાત એ છે કે આંદોલન પૂરું થયા પછી દેશમાં એક વિચિત્ર પ્રતિક્રિયા થઈ. પોતાના ત્યાગ અને તપશ્ચર્યાની લોકો કિંમત આંકવા મંડયા. જાણે જેલ જવા વિષે તેમણે અગાઉથી સોદો ન કર્યો હોય! જો કોંગ્રેસે જેલ જનારાંઓ પાસે એમ લખાવી લીધું હોત કે ભવિષ્યમાં તેઓ પોતાની સેવાઓ માટે કોઇ પદ નહીં માગે તો સારું થાત. આ તો નુકસાની આપવા જેવું થયું. રચનાત્મક કાર્યક્રમને તો કોંગ્રેસીઓએ પણ નેવે મૂકી દીધો અને યાદવોની જેમ સત્તાની પડાપડી તેમણે આદરી. એથિનિયન લોકશાહીની જે હાલત થઇ હતી તેવી જ કોંગ્રેસીઓની થવા માંડી. હા. એક નાનું એવું જુથ મહાત્મા ગાંધીજીનાં માણસોનું જરૂર હતું જેમણે રચનાત્મક કામ ચાલુ રાખ્યું. મહાત્માજીની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ છે એમ નથી. એમની માનમર્યાદા તો દિનદહાડો વધતી જ જાય છે. કલકત્તા અને નોઆખલીનાં ચમત્કાર એમના સફળ જીવનનાં દૃષ્ટાંત છે અને એમના વ્યાવહારિક આદર્શવાદ માટે કીર્તિસ્તંભ છે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઈયે તો આપણા દેશમાં પણ '૪૨ની ક્રાન્તિ પછી એ જ પ્રવૃત્તિઓ જોર પર આવી છે જે ફ્રાંસ અને રશિયાની રાજ્યક્રાન્તિ પછી ત્યાં ઊભી થઈ હતી. લોકતંત્રને નામે ઇંગ્લંડ, ફ્રાંસ, રશિયા અને અમેરિકામાં જે ઘટનાઓ બની હતી તેની જ શરૂઆત અહીં થઈ રહી છે. સને '૪૨ની ક્રાંતિ પછી રાજનૈતિક સત્તા ધીરેધીરે ઔદ્યોગિક સમાજના હાથમાં કેન્દ્રીભૂત થતી જાય છે. કોઇ જરા ઊંડાણથી આ વિષે વિચાર કરે તો એ સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે જમીનદારો અને સામન્તોની જગ્યાએ નવી જાતના ભયંકર સામન્તવાદી અને મૂડીવાદી લોકો તૈયાર થઇ રહ્યા છે. ચંડમુંડની પેઠે આપણા અત્યારના ઔદ્યોગિક નેતાઓ દેશના આર્થિક જીવન પર પોતાનો અધિકાર જમાવે છે. ચારે બાજુ આ નવા શાસકોની બોલબાલા છે. રશિયા જે રીતે લોકતંત્રના તટ પર પહોંચીને લોકતંત્ર વિરોધી પ્રગતિમાં ફસાઈ ગયું છે, અમેરિકા જે રીતે પ્રતિક્રિયાવાદીઓનો અખાડો છે તેજ રીતે આપણા દેશમાં પણ સાચી આઝાદીનું કંઇક બીજું જ સ્વરૂપ દેખાઈ રહ્યુ છે. દેશનું જ નહીં પરંતુ સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ ગાંધીજીના આદર્શો પર ચાલવામાં જ છે. પરંતુ જે પ્રવૃત્તિઓ વિષે ઉપર સંકેત કર્યો છે તેજ દુર્ધર્ષ પ્રવૃત્તિઓને લીધે આપણા જ જીવનમાં વિશ્વના મહાપ્રાણ બાપુજીનો વધ કરવામાં આવ્યો. એ વધની નૈતિક જવાબદારી કોંગ્રેસીઓ ઉપર પણ છે. એવા કેટલા કોંગ્રેસીઓ છે જે કપડાની બાબતમાં પણ સ્વાવલંબી બની શક્યા હોય? મેં પોતે ઘણાયે કોંગ્રેસી એમ. એલ. એ. ને એમ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે મહાત્મા ગાંધી તો આદર્શની વાતો કરે છે પણ એ શક્ય નથી. આપણા જીવનનો એ અભિશાપ જ છે કે આ પ્રકારનું વાયુમંડળ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયું.

જે પરિસ્થિતિ આજે છે, એથી તો અનુમાન કરી શકાય તેમ છે કે જો મ. ગાંધીના બનાવેલા માર્ગ પર આપણે નહીં ચાલીએ, જો જનતા જનાર્દન ખાતર આપણે સાચી આઝાદી નહીં મેળવીએ અને આપણું પોતાનું એક રાષ્ટ્રિય ચારિત્ર નહી બનાવીએ તો આપણા દેશમાં ગુંડાશાહી વધવાની જે બીક છે અને કાળાબજારિયાના હાથમાં સત્તા જવાનો જે ભય છે તે સાચો પડવાનો. એટલું સારું છે કે આપણે સાવધાન છીએ. આપણા મોટા મોટા નેતા પણ સાચા રસ્તા પર છે, એમને વિકટ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડયો છે. સમસ્યાઓ થોડીઘણી ઉકલાતી જાય છે પણ મુશ્કેલીઓ ઘણી છે. આપણે વધારે જાગૃત થવાની જરૂર છે. જો આપણે સાચી આઝાદીના મૂળ તત્ત્વોને સમજીશું તો જ આપણી આઝાદી વિશ્વકલ્યાણનું એક સાધન બની શકશે.

આંદોલન પછીની વાતો પાછળ આપણા દેશના કેટલાયે વર્ષોનો ઇતિહાસ છે, જેના પર પૂરો પ્રકાશ પાડવાનું અહીં શક્ય નથી. અને આથી કહેવા અને લખવા માટે જ હોય તો શું લખવું?

"સબ કહનેકી બાતેં હૈં, કુછ ભી ન કહા જાતા?"

(સંપૂર્ણ)

મંદિર

નવલભાઈ શાહ

ભોમિયા પણ ભૂલા પડે એવી ખીણો અને કંદરામાં મારા પગ ઘૂમી આવ્યા હતા. જંગલની અટપટી વાટો, ડુંગરને ભુલભુલામણીમાં નાંખી દે એવી ઘાટીઓ, ને વેરાન રણોમાં રખડવું એ જ મારા જીવનનો હેતુ હતો. આવા સાહસભર્યા પ્રવાસની પાછળ શો હેતુ હશે તેની તો મને પોતાનેય ખબર નહોતી, પણ રખડવું મને ગમતું. એ પર્વતોના શિખર વચ્ચે આવતી આઠ દશ ફૂટ લાંબી ઊંડી ખીણોને ઠેકી જવું, ગમે તેવા પરિચિત કે અપરિચિત ઝરણાંને બે હાથ મારી તરી જવામાં એક પ્રકારનો જે આનંદ મળતો તે મને જગતમાં ક્યાંય મળ્યો નથી. લોકો મને સાહસિક કહેતા અને મારા આવા પર્યટનોની વાતો સાહસકથા તરીકે આશ્ચર્ય સાથે સાંભળતા. પણ આ હતો મારો સ્વભાવ. કોઇ ધનને માટે દુનિયા ખૂંદી વળે છે, કોઈ તો વળી પોતાના સ્નેહીજન માટે સમર્પણ કરે છે. જ્યારે હું આવા અનુભવો માટે ઊછળી પડતો. રખડતાં રખડતા અનેક અનુભવો થતા ને કેટલાક તો એટલા હૃદયસ્પર્શી હતા કે આજે એક ક્ષણ પણ હું એમને ભૂલી શકતો નથી.

જંગલ હતું, મારી આંખોથી તો શું મારા પગથીય પરિચિત. એની એકએક પગદંડી મારા પગ નીચે ખૂંદાઇ ગઇ હતી. સાંજનો વખત હતો. એકાએક જોરથી પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. એ સુસવાટાની ઝપટમાં ઝાડનાં પાન આવ્યાં. નીચે પડેલું ઘાસ અને ધૂળ આવ્યાં. એક જબરજસ્ત વંટોળમાં હું ઘેરાઈ ગયો. આંખથી એક ફૂટ આગળ પણ કશું સૂઝે નહિ. કઈ બાજુ જવું એ મુશ્કેલ બન્યું. ડાળીઓ કચડ કચડ બોલતી હતી. ઝાડ પડવાના અવાજો થોડી થોડી વારે આવતા હતા. અને વનનાં ભયત્રસ્ત પશુઓનો આર્તનાદ વાતાવરણને વધુ ભયભીત કરી મૂકતો હતો. થોડી વાર થઈ ત્યાં પવનમાં પાણીએ સૂર પુરાવ્યો. આખુંય આકાશ ઘનઘોર વાદળોથી છવાઈ ગયું. સુરક્ષિત ચાર દિવાલોની વચ્ચેય માણસના હૈયાને થંભાવી દે એવી કાળી ઘોર અને ભયાનક એ રાત હતી.

આભમાંથી જાણે કોઈ પાણીની ધારા ન વહાવી રહ્યું હોય! મુશળધાર વરસાદ. ઘનઘોર રાત્રિ. એક ભયાનક દૃશ્ય હતું. બધે જ પાણીપાણી થઈ ગયું. કોઈ ઠેકાણે હાથ ઊંડું તો કોઈ ઠેકાણે વેંત. એ તોફાનથી બચવાને એક ઝાડના ઠૂંઠાને હું વળગી રહ્યો. પાંચદશ મિનિટ થઇ હશે ત્યાં ગભરાયેલો અકળાયેલો એક મોટો સાપ અહીં ધસી આવ્યો અને એ જ ઠૂંઠાની નાની સરખી બખોલમાં ગૂંચળું વાળીને પડ્યો. મેં જોયું તો તેનાં ગાત્ર ટાઢથી ધ્રુજતાં હતાં. તેણે મારી તરફ દયાભરી દૃષ્ટિ નાખી વરસાદ સહેજ ધીમો પડ્યો એટલે આકાશમાં ચમકતી વીજળીના ઝાંખા પ્રકાશે હું આગળ વધ્યો. અર્ધો એક કલાક ચાલ્યો હોઈશ. હજુ માર્ગ મળતો ન હતો. પંથ ભૂલ્યો હતો. ખાડાઓમાં પડતો આખડતો હું આગળ જઈ રહ્યો હતો. ક્યાં જઈ રહ્યો છું તેની મને ખબર પડતી ન હતી. આખરે ઉપલાણ તરફ જતી એક પગથીને મારા પગ અડયા. હું જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં ગુઠણથીયે વધારે પાણી હતું. એટલે સહેજ પણ વિચાર કર્યા વિના મારા પગ એ પગથી તરફ વળ્યા. એ તદ્દન અપરિચિત હતી. ગાઢ જંગલને ચીરતી આ પગદંડી મને અંદર ને અંદર ખેંચી રહી હતી. વીજળીના થોડીથોડી વારે થતા ચમકારા સિવાય મારું કોઈ સાથી ન હતું. ત્યાં તો મારે પગે કાંઈ અથડાયું. મેં નીચા નમીને જોયું તો ઇંટનું રોડું હતું. અહા! આવા ઘોર જંગલમાં ઇંટ ક્યાંથી! અને હું આગળ વધ્યો. રોડાંઓનો જ રસ્તો હતો. થોડું આગળ જાઉં છું ત્યાં તો હું જુનાં પુરાણાં ખંડેરોની વચ્ચે ઊભો હતો. ઈંટોના ઢગલા પડ્યા હતા. હવે રસ્તો પણ એ ઢગલાઓમાં છુપાઇ ગયો હતો. ચારે બાજુથી ભયંકર પ્રાણીઓની ચીસો સંભળાતી હતી. દેડકાનું ડ્રાઉં ડ્રાઉં અને તમરાંનો તમતમાટ વાતાવરણને વધુ ગમગીન કરતાં હતાં. વચ્ચેવચ્ચે સાપના અવાજો પણ આવતા હતા. હું થાકથી લોથપોથ થઇ ગયો હતો. ભૂખ પણ કકડીને લાગી હતી. આવાનું

તો પાસે હતું નહિ એટલે એકાદ ઊંચો ટેકરા શોધી આડા પડવાનું વિચાર્યું.

એકાએક વીજળીતો મોટો ચમકારો થયો અને એ ઝબકારામાં સામે ઊભેલું એક જીર્ણ મંદિર મારી આંખે ચડ્યું. હું તે તરફ વળ્યો. મંદિર જૂના જમાનાનો ખ્યાલ આપતું હતું. આજે તે સંપૂર્ણ જીર્ણ થઇ ગયું હતું. એની ઉત્તર બાજુની દીવાલ પડી ગઇ હતી. એના શિખરનાં રોડાં ઉપર લોકો પગ મૂકીને અંદર પ્રવેશતા હશે. એના કેટલાક થાંભલા રોડાં સાથે રોડાં બન્યા હતા, તો કેટલાક ઊંચા કરેલા ઠૂંઠા હાથની જેમ પોતાનો હાથ લંબાવી રહ્યા હતા. એક દીવાલને અઢેલીને હું આડો પડયો. અને થોડી જ વારમાં થાકથી લોથ બનેલું શરીર નિદ્રાને આધીન થયું.

કેટલું ઊંઘ્યો હોઇશ તેની મને ખબર નથી, પણ એકાએક જાણે મને કોઇ ઢંઢોળી રહ્યું હોય એમ મેં અનુભવ્યું. હું સફાળો જાગી ગયો અને બરાડી ઊઠયો, "કોણ છે!" મંદિરનાં રોડાંએ અટ્ટહાસ્ય કર્યું.

મને થયું આ તો ભ્રમણા છે. હું ફરીથી આડો પડયો. આંખ મીંચાઇ ત્યાં તો મારા માથા નીચે દબાયેલા એક પથ્થરે મને વાત કહેવા માંડી:

"મુસાફિર! કાળની ગતિ ન્યારી છે. એક વખત મારો જમાનો હતો. હજારો શું લાખોની સંખ્યામાં લોકો આવી મારી પૂજા કરતા, મારી પાસે નૈવેદ્યના ઢગલા થતા. મારે ખાતર લોકો પ્રાણ કુરબાન કરતા. પણ આજે હું આ બધા ઈંટ અને રોડાંની વચ્ચે એક રોડું બન્યો છું."

મેં બેઠા થઇ મારા માથા નીચે જોયું તો આ એક સામાન્ય પથ્થર ઉપર સાપ જેવી સામાન્ય આકૃતિ દોરેલી હતી. મારા દિલમાં થયું કે હશે કોઇ કમાનનો પથ્થર. અને ફરીથી હું આંખ મીંચી ગયો ઊંઘ જામી ત્યાં તો પથ્થરે શરૂ કર્યું:

"ગાઢ જંગલ હતું. જંગલમાં કોઇ મનુષ્યે પગ સરખોય મૂકયો ન હતો. એક દિવસ ઉત્તર તરફથી એક ટોળી ધસી આવી. હાથમાં પરશુ અને અગ્નિ. તેમણે જંગલ સામે મોરચો માંડયો. ઝાડને કાપી જમીન સાફ કરવા લાગ્યા, પ્રાણીઓ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ગયાં. એરુ, માણસોથી ડરી ઊંડાણમાં આવતાં ગયાં. માણસોએ વસવાટ કર્યો. ધીમેધીમે નાની નાની ટોળીઓ અંદરના ભાગમાં પણ ઘૂસતી ગઈ.

"વર્ષો પહેલાંની વાત છે. એક દિવસ એવી જ એક ટોળીએ આ ટેકરા ઉપર પગ મૂકયો. તે દિવસે આ ટેકરો મોટામોટા સાપોનો રાફડો હતો. જંગલ જ્યારે પાણીથી ભરાઇ જતું ત્યારે આખા જંગલમાં એરુ, પ્રાણી આ ટેકરા ઉપર ધસી આવતાં. અહીં એટલાં ઝાડ, પાન ને વેલાઓ હતા કે પગ મુકવાની મુશ્કેલીએ જગ્યા ન હતી.

"જે દિવસે ૨૨ માણસોની પહેલી ટોળીએ અહીં પગ મૂકયો તે દિવસે આખા જંગલમાં ભારે ખળભળાટ મચી ગયો. અંદરઅંદર વાતો ચાલી: 'હવે આપણું શું?' પણ માનવ આગળ તેમનું શું ચાલે?

ગણેશ ટોળીનો નાયક હતો. ૮૫ વર્ષની ઉમ્મર હશે. સફેદ ભરાવદાર દાઢી, પાછળ ઊડતા વાળ, અને હાથમાં પરશુ. તેણે અનેક જંગલો સાફ કર્યાં હતાં. અનેક ઠેકાણે તેણે ડેરા નાખ્યા હતા, અહીં પણ વસાહત કરવાને તે આવ્યો હતો. તેની સાથે સોળ વર્ષની ઉંમરનો તેનો એકનો એક દિકરો શિવગણ હતો. ભારે તેજસ્વી અને મહેનતુ.

"ગણેશે પોતાની પરશુ ઉપાડી અને એક પછી એક ઝાડ સાફ થવા લાગ્યાં. ઝાડનાં મૂળિયાંય ખોદી નંખાયાં. ગણેશથી થોડે છેટે જ શિવ પોતાનું કામ કરી રહ્યો હતો. એના કુહાડાના એક જ ઝટકે ઝાડ કંપી જતાં હતાં. એક મોટી જાળ હતી. શિવે એ જાળ ઉપર ઝટકો લગાવ્યો, અને તે ઉગામેલો ઝટકો ઝાડને કાપીને પાછો વળે છે ત્યાં તો એકદમ ચીસ પાડી ને તે હેઠે પડયો.

"એક કાળા ભમ્ભર નાગણે તેને દંશ દીધો હતો. એક નહિ બે ત્રણવાર અને લાલઘૂમ આંખે તે શિવને

તાકી રહી હતી. આ રાફડા ઉપર ઊગેલું ઝાડ એ નાગણનું ઘર હતું. વરસોથી તે ત્યાં રહેતી હતી. શિવનો પહેલો ઝટકો નાગ ઉપર પડ્યો અને તેના બે કટકા થઈ ગયા. શિવ તો તેની ધૂનમાં હતો. આની તેને ખબર સુદ્ધાંય ન હતી. નાગણે આ સઘળી આંખે જોયું અને ગાડીતૂર તે બહાર નીકળી. દરથી થોડે છેટે જ શિવનો પગ હતો. પોતાનું બધું ઝેર દાઢમાં ભરી તેણે શિવને ડંશ દીધો અને તે ભોંય પર ઢળી પડ્યો.

" શિવની બૂમ સાભળી વૃદ્ધ ગણેશ એકદમ ત્યાં ધસી આવ્યો. જોયું તો શિવ ઝેરનો ભોગ બની ચૂક્યો હતો. પોતાના વાસમાથી તે જડીબુટ્ટી લેવા જાય ત્યાં સુધીમા તો તે રામશરણ થઇ જશે એવી તેને ખાતરી હતી છતાંય તેણે માણસને દોડાવ્યો. પણ તે પાછો આવે ત્યાર પહેલા જ શિવના દેહમાંથી પ્રાણ ચાલ્યો ગયો. આખું શરીર લીલુછમ થઇ ગયુ.

" ગણેશની આંખો લાલઘૂમ થઇ ગઈ એનો ગુસ્સો ઊછળી આવ્યો. અને તેણે હુકમ કર્યો, 'શોધી લાવો એ નાગણને મારી આંખ સામે એના રાઇ રાઈ જેટલા ટુકડા કરો.'

" અને સૌ એ જાળ ઉપર લાંબી પરશુઓથી તૂટી પડ્યા. આખો રાફડો એક પળમાં માટીનો ઢગલો થઇ ગયો. પણ નાગણ હાથ ન લાગી

" તેનું આખું શરીર ક્રોધથી બળી રહ્યું હતું. તેને થતું હતું શું કરું અને શુ ન કરું. તેના હાથમાંથી પરશુ પણ કોઇના વધ માટે કંપી રહી હતી. તે પોતાને ઉતારે પહોંચ્યો ખાટલીમા આડો પડ્યો. પણ તેની ઊંઘ ઊડી ગઇ હતી અને ઊડી જ જાય એમા નવાઇ પણ શી ? સોળ વરસનો કુમળી કળી જેવો શિવ તેના હાથથી ગયો. આખી રાત તેણે ઊંઘ વગર કાઢી અને બીજે દિવસથી તે કામે લાગ્યો, તેની પરશુ કામે લાગી. તે આખો દિવસ પાગલની માફક ભટક્યો અને જ્યાં સાપ જોયા ત્યાં પાછળ ધાઈ એનો વધ કર્યો. તેણે આખા જંગલને સાપ વગરનું કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. અરે; .એટલું જ નહિ ક્રોધમા ને ક્રોધમા રોજ એક સાપનો વધ કર્યા વગર નહિ જમવાનો ય સંકલ્પ કર્યો.

" તેના સાથીઓએ તેને ઘણું સમજાવ્યો. પણ હવે ક્યાં તે નાનો હતો ? તેણે કહ્યું, 'આ મારો યજ્ઞ છે. જ્યા સુધી જંગલમાં એક પણ સાપ હશે ત્યાં સુધી ઝંપીશ નહિ.'

" આખો દિવસ તેની પરશુ ચાલતી. તે ભયંકર રાફડાઓને તોડી પાડી સાપને બહાર ખેંચી કાઢતો. નાનાં દરોઓમાં પણ આગ મૂકી એમનો નાશ કરતો. અને જ્યારે તે કોઈ ભયંકર સાપને પોતાની પરશુથી કાપી નાખતો ત્યારે એક પ્રકારનું સુખ અનુભવતો. આમ વર્ષો સુધી ચાલ્યું. હવે તે ઉંમરે પણ વૃદ્ધ થવા આવ્યો હતો તેવું વર્ષનો હશે છતાંય એનો એ સર્પ–વધનો કાર્યક્રમ તો ચાલુ જ હતો.

" એક દિવસનો પ્રસંગ છે તે સુનો છે એ જ સ્થળે એક મોટી જાળ હતી ગણેશ સાપને શોધતો શોધતો એ જાળ પાસે આવી પહોંચ્યો તેની વૃદ્ધ આંખો પણ એક નાના સરખા સાપોલિયાને જોઈ ગઈ તેની આંખમા એકદમ ઝેર ઊભરાઈ આવ્યું. તેણે કછોટો માર્યો. દાંત કચકચાવ્યા અને હાથમાંની પરશુ ઊંચી કરી તે આગળ ધપ્યો. પરશુ એ નાના સાપોલિયાના અંગ ઉપર પડવાની તૈયારીમાં છે ત્યાં જ એક મોટી નાગણ ધસી આવી, ગણેશની સામે થવાને બદલે તે પોતાના સપોલિયા ઉપર ગૂંચળું વળીને બેસી ગઈ. અને દયા ભરી નજરે ગણેશ સામે તાકી રહી.

" ગણેશનો પરશુ ત્યાની ત્યાં જ થંભી ગઇ. નાગણ જાણે તેને કહ્યા ન કહી રહી હોય:'જેમ તું એક પિતા હતો તેમ હું ય એક માતા છુ. તારા અંતરમાં જેમ તારા પુત્ર માટે સ્નેહ હતો તેવો જ પ્રેમ મારા અંતરમા પણ મારા આ નાના બચ્ચા માટે છે. મા કે બાપ ગમે તે જાતનાં હોય તોય છેવટે તો મા અને બાપ છે.'

" અને ગણેશની સામે શિવનું મૃત્યુ તાજું થયું. તે દિવસ પહેલાનું જીવન એને યાદ આવ્યું. પુત્રના

મોહથી આંધો બની કેટલાં કારમા કૃત્યો કર્યાં તે પણ તેની આંખ સામે ખડાં થયાં. એક ક્ષણમાં જ હજારો નહિ, લાખો સાપ તેણે તેની આંખ સામે તરફડી મરતા જોયા. કોઈની પૂંછડી કપાઈ હતી તો કોઈનું માથું છૂંદાયું હતું! એ બધાં મરેલાં પ્રાણીઓ જાણે ગણેશને કહી રહ્યાં હતાં, 'આ બધું શા માટે? ફક્ત એક તારા પુત્રમોહને ખાતર જ ને!'

"ગણેશની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. તેણે તેની પરશુ ત્યાં જ ફેંકી દીધી. નાગણને નીચા નમી પ્રણામ કર્યા.

"આ વાતને પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. ગણેશ હવે આંધળો બન્યો હતો. પણ એના અંતરનાં ચક્ષુ ઊઘડી ગયાં હતાં. દ્વેષની બહારની પરશુને ફેંકી દઈ તે અંતરની પ્રેમની પરશુની ધાર તીક્ષ્ણ કરી રહ્યો છે. રોજરોજ પ્રાયશ્ચિત્તનાં આંસુ વહાવી રહ્યો છે. તેના રહેવાના સ્થળની પાસે જ એક નાનકડો પથ્થર છે. એ પથ્થર ઉપર તે બેઠો બેઠો લોખંડના એક નાના ટુકડાથી સાપની આકૃતિ કોરે છે. એ આકૃતિ પાસે બેસી તે ધૂપદીપ કરે છે. તેની પૂજા કરે છે. પ્રાયશ્ચિત્તનાં આંસુ વહાવે છે. ૧૧૦ વર્ષની ઉંમરે એનું અવસાન થાય છે. એ પાષાણની મૂર્તિમાં એવું સત્ત્ હોય છે કે એરુ આભડેલો કોઈ પણ માણસ ત્યાં આવ્યા પછી મરતો નથી. અને જ્યાં સુધી ગણેશ જીવ્યો ત્યાં સુધી તો એનો હાથ ફરતાં જ ઝેર ઓસરી જતું. એ જ પથ્થર ઉપર દેરી ચણાઈ. મોટા મેળા ભરાયા. આખરે મંદિર બન્યું. અને આજે હું એ જ પથ્થર કે જેની ઉપર ગણેશે પ્રેમથી સર્પદેવની મૂર્તિ ચીતરી હતી તે તારા માથા નીચે છું."

આ સાંભળતાં જ હું એકદમ સફાળો બેઠો થઈ ગયો. સવારના ઝાંખા પ્રકાશમાં મેં જોયું તો એક તૂટેલી સાપની આકૃતિ એ પથ્થર પર અંકાયેલી હતી. મેં ઊભા થઈ એને પ્રણામ કર્યા અને મારે રસ્તે પડ્યો.×

×લેખકના "પાથેય" નામના છપાતા નવા વાર્તા-સંગ્રહમાંથી.

શેષ ચુમ્બન

અનુ. સુરેશ હ. જોષી

દૂર સ્વર્ગે બજે જાણે નીરવ ભૈરવી,
પ્રભાતે કરુણ ચન્દ્ર શીર્ણ સુખચ્છવિ.

મ્લાન થઈ ગયા તારા; પાણ્ડુર વિધુર
પૂર્વ દિગ્વધૂનું કપોલ શિશિરસિક્ત.

ધીરે ધીરે હોલવાઈ ગઈ દીપશિખા
સરી ગઈ યામિનીની સ્વપ્નજવનિકા.

પ્રવેશ્યો બારીએ મારી પરિતાપસમ
રક્તરશ્મિ પ્રભાતનો આઘાત નિર્મમ.

તે જ ક્ષણે ગૃહદ્વારે સત્વર સઘન
અમારું બંન્નેનું શેષ વિદાયચુમ્બન

ઘડીકમાં ધણધણી ઊઠયો ચારે બાજુ
કર્મનો ઘર્ઘર રવ સંસારને પથે

મહારવે સિંહદ્વાર ખૂલ્યા વિશ્વપુરે
અશ્રુજલ લૂછી નાંખી ચાલી ગઈ દૂરે

(રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર)

સાધુતાનો એક અનોખો પ્રકાર !

અ-યાત્રી

આ મારી જુવાનીમાં એક વખત હું, ડુંગરમાળાઓની પેલી મેર આવેલી વૃક્ષકુંજ તરફ ગયો હતો. ત્યાં એક સંતપુરુષ રહેતા હતા. હું ત્યાં ગયો, એને પ્રણામ કર્યા અને અમે સામાન્ય સદ્‌ગુણના સ્વભાવની વાતો ઉપર ઊતરી પડ્યા. એવામાં એક લુંટારો થાકનો માર્યો ખોડંગતો ત્યાં આવી ચડ્યો. એ ત્યાં આવ્યો અને સંતને ચરણે નમીને બોલ્યોઃ 'ઓ સંતપુરુષ ! મને મનમાં શાંતિ મળે એવું કાંઈક અહીં થશે જ ! મારાં પાપ મારા હૃદય ઉપર પથ્થરના ભાર જેવાં પડ્યાં છે!'

અને સંતપુરુષે જવાબ વાળ્યોઃ 'મારાં પાપ પણ મારા ઉપર એટલાં જ ભારરૂપ પડ્યાં છે!'

અને લુંટારુએ કહ્યું· ' પણ હું તો ચોર છું ધાડપાડુ છું!'

સંતે જવાબ આપ્યોઃ 'હું પણ ચોર છું ને ધાડપાડુ છું એનું શું ?'

લુંટારો કહે : 'પણ મહારાજ ! હું તો ઘાતકી ખૂની છું. અને સેંકડોનાં લોહી, મારા કાન પાસે ચીસ પાડતાં મને સંભળાય છે!' સંતે પ્રત્યુત્તર વાળ્યોઃ 'હું પણ ખૂની છું અને મારા કાનમાં પણ એ જ પ્રમાણે સેંકડોનાં લોહી રડી રહ્યાં છે!'

લુંટારુએ હજી એક વધુ વખત પોતાનું ભયંકર પાપ પ્રગટ કર્યું : 'પણ મેં તો અગણિત અપરાધ કર્યા છે.'

'અને મેં પણ અસંખ્ય અપરાધો કર્યા છે!' સંતપુરુષે જવાબ વાળ્યો.

પછી પેલો લુંટારો ઊભો થયો અને સાધુપુરુષ તરફ જોઈ રહ્યો. એની આંખમાં એક પ્રકારનો વિચિત્ર ભાવ પ્રગટ્યો. અને જ્યારે એણે અમારી રજા લીધી ત્યારે એ કૂદતોકૂદતો ટેકરી ઓળંગી ગયો.

મેં સંતપુરુષ તરફ નજર કરી. એમના પ્રત્યુત્તરોનું રહસ્ય મારાથી સમજાયું ન હતું.

'શા માટે પ્રભુ ! તમે તમારી જાતને ન કરેલા અપરાધો માટે અપરાધી ઠરાવવાનો યત્ન કર્યો ? તમે જોયું નહિ એ માણસનો તમારા ઉપરનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો!'

'એ સાચું' સંતપુરુષે જવાબ વાળ્યો 'એ માણસને મારા ઉપરથી વિશ્વાસ તો ઊઠી ગયો પણ એ પોતાના મનમાં ઘણું જ આશ્વાસન લઈને ગયો!'

એ જ વખતે અમે પેલા લુંટારુનો દૂરદૂરથી આવતો ગીતનાદ સાંભળ્યો. એના ગીતના પડઘાએ આખી ખીણને ખુશનુમા કરી મૂકી હતી!

[૧]

મારો આત્મા

મારો આત્મા જ મારો પરમ મિત્ર છે. એ મને દુઃખમાં આશ્વાસન આપે. વ્યાકુળતામાં રસ્તો બતાવે. જે પોતાના આત્માને પોતાનો મિત્ર બનાવી શકતો નથી, તે માણસ જાતનો અપરાધી છે. અને જે પોતાનું માર્ગદર્શન પોતામાંથી મેળવતો નથી તે વિનાશને પથે જાય છે. જીવન અંદરથી આવે છે; બહારથી મેળવાતું નથી.

હું એકબે શબ્દ કહેવા માટે આવ્યો હતો એ શબ્દો હું તમને વહેલેમોડે કહીશ પણ કદાચ એ નહિ બોલાય તો આવતી કાલે એ બોલાશે. અનંતતાના ઇતિહાસમાં આવતી કાલની એક ખૂબી છે. આવતી કાલ કાંઈ પણ અપૂર્ણ કે ગુપ્ત રહેવા દેતી નથી.

પ્રેમની ભવ્યતા અને સૌંદર્યનો પ્રકાશ એ બંને ઈશ્વરનાં જ છાયારૂપો છે.

હું જો બધાને માટે આવ્યો છું અને સૌના કલ્યાણ માટે છું તો, આજે હું જે એકાંતમાં આચરીશ એનો આવતી કાલે પડઘો પડશે.

મારા અંતઃકરણથી હું આજે જે કહી રહ્યો છું તે જો સત્ય હશે તો આવતી કાલે સેંકડો ને હજારો અંતઃકરણથી એ કહેવાશે!

વિજય સત્યનો અને સૌંદર્યનો હો!

[૨]

. . ભલે દેહ પડે

સૌ કહે છે કે શિયાળ ને સિંહ ને છછુંદર બધાં એક જ ઝરણમાંથી પાણી પીવાવાળાં છે! જ્યાં શિયાળ પોતાની તૃષા છિપાવે છે ત્યાં જ સિંહ પણ પોતાની તૃષા છીપાવવા આવે છે! પ્રાણીની આવી રીત જણાય છે. સમર્થ અને નિર્બળ સૌ કામના પાસે લાચાર છે! અને સૌ જાણે છે કે વિહંગરાજ ગરૂડ અને ગીધ, ખોરાક મેળવવા માટે એમની ચાંચોને એક જ શબમાં ખૂંપાવે છે! અને મૃત્યુ પામેલ એ પ્રાણીના શબની હાજરીમાં પોતપોતાના મતભેદ સહી લઈને લડાઈ જગવતાં નથી! પક્ષીની પણ આ રીત જણાય છે! કામના આવી—એટલે ગૌરવનષ્ટ થાય. આકાશી વિહાર ભૂલી જવાય!

પણ આહ! પ્રેમ! તેં, મારી કામનાઓને નાથી છે; અને મારી ક્ષુધા ને તૃષાને ગૌરવ અને ગર્વ આપ્યાં છે—મારી જાત પ્રત્યે મને જરા ઉન્નત દૃષ્ટિથી જોતાં શીખવાડ્યું છે; 'હું? હું આમ કરું?' એટલો ગૌરવભર્યો ગર્વ તેં આપ્યો છે, એટલે હું તને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું. મારો સમર્થ અને સનાતન અંશ, મારા નબળા અંશને લોભાવનારી તૃષાને ક્ષુધાને સંતોષ આપવા જેવો નીચો કોઈ વખત ન પડે, એટલું તું જોતો રહેજે! એવું થાય એના કરતાં તો ભલે હું ભૂખે મરું અને તરસ્યે મરું!

અને જે પ્યાલું તેં તૈયાર કર્યું ન હોય, એવું મધુરસનું પ્યાલું લેવા હું હાથ લાંબો કરું તે પહેલાં જાણે મારો દેહ ઢળી પડે અને નાશ પામે! **વરં વહ્નૌપાતઃ**!

[૩]

સ્વપ્ન સિદ્ધિ

તમે જ તમારા અગ્રેસર છો, અગ્રણી છો અને તમે જ તમારો શુભ સંદેશો વહી જનાર છો. તમે જે દુર્ગ આંહીં, આ વખતે ઊભો કર્યો છે, તેના પાયામાં તમારી જ જાત પડેલી છે. પાયામાં પડેલી તમારી જાતનો વિકાસ—એ આ તમારો દુર્ગ! તમારી મહેલાત! તમારી સિદ્ધિ!

અને વળી આ વિકાસ પામેલી, તમારી મહાન જણાતી જાત, એ પણ એક દિવસ પાયારૂપે કામ કરવાની છે! તમારે ઊભી કરવાની ઇમારત એટલી ગગનગામી ને ઉન્નત છે!

અને હું પણ મારો અગ્રેસર છું. સવારના સૂર્યોદય વખતે મારો જે લાંબો પડછાયો પડે તે એ પડછાયો, બપોર વખતે જાણે એકઠો થઈ જઈને મારા પગ આગળ શમી જાય એટલો નાનો બની જાય છે! પણ વળી બીજો સૂર્યોદય—અને એ પડછાયો એટલો જ લાંબો થઈ રહેશે! અને એ લાંબો પડછાયો, બીજા મધ્યાહ્ને પાછો એટલો જ નાનો થઈ જશે! જાણે કે ત્રીજા દિવસના લાંબા પડછાયાની એ શરૂઆત હો! ઊભા થનારા નવા ભવ્ય દુર્ગનો પાયો હોય!

આપણે જ આપણું કામ આગળ ધપાવનારા જાતઅગ્રણી, હમેશાં રહ્યા છીએ ને હમેશાં રહેવાના છીએ. આપણે જે કંઈ અહીં ભેગું કર્યું ને ભેગું કરી રહ્યા છીએ તે સઘળું કોઈ અણખેડ્યા ખેતર માટેનાં માત્ર બીજ બની રહેશે! આપણે પોતે જ આપણું ખેતર, આપણે પોતે જ ખેતી કરનારા, અને વળી આપણે પોતે જ બધું ભેગું કરનારા અને ભેગું થવાપણું પણ આપણી જાત જ ને!

જ્યારે તમે કંઈ અદૃશ્ય ધુમ્મસમાં કેવળ ઇચ્છારૂપે હતા, ત્યારે હું પણ ત્યાં રખડતો હતો—ઇચ્છા રૂપે! ત્યારે, આપણે એકબીજાને શોધ્યા, અને આપણી એ ઉત્સુકતાએ, સ્વપ્નાંને જન્મ આપ્યો. આ સ્વપ્નાંને નહિ કોઈ સમયની મર્યાદા, નહિ કોઈ સ્થળનું બંધન એ દિક્કાલરહિત! ચેતનના ધ્રૂજતા ઓઇ ઉપર જ્યારે તમે મૌનભર્યા શબ્દરૂપે બેઠા હતા, બરાબર એ જ વખતે હું પણ ત્યાં મૌનમહાસાગરમાં એક બીજા શબ્દરૂપે હતો. તમે પણ શબ્દ! હું પણ શબ્દ! પણ પછી તો ચેતના પોતે બોલી અને આપણે 'ગઈ કાલ'ની સ્મરણસમૃદ્ધિ લઈને અને 'આવતી કાલ'ની આકાંક્ષા સંગ્રહીને આંહીં નીચે આવ્યા! જે મૃત્યુને જીતી

ગયા તે આપણી 'ગઈ કાલ' અને જે જન્મને આપણે શોધ્યો એ આપણી 'આવતી કાલ'

ગઈ કાલ એટલે જિતાયેલું મૃત્યુ; આવતી કાલ એટલે શોધાયેલો જન્મ.

અને હવે આપણે ઈશ્વરી હાથમાં છીએ તમે એના જમણા હાથમાંના સૂર્ય છો! અને હું એના ડાબા હાથમાં રહેલી ધરા તે હું, અને છતાં તમે મારા કરતાં વધારે પ્રકાશિત છો એવું પણ નથી.

અને આ આપણે સૂર્ય અને ધરતી—એ પણ બીજા વધારે મહાન સૂર્ય અને ધરતીના જાણે કે શરુઆત જ છીએ અને પૂગી એ છે—આપણે હમેશા શરૂઆત રૂપે જ હોઈશું! વિકાસનો પંથ એટલો ઉન્નત, એટલો ગમનગામી છે!

તમે જ તમારા અગ્રણી છો. તમને અજાણ્યા પરદેશી જન! મારી વાટિકા પાસેથી પસાર થઇ રહેલા તમને, હું આ કહું છું!

અને હું પણ એ જ પ્રમાણે મારો અગ્રણી છું, ભલે હું જીવતવૃક્ષની છાયામાં શાંત બેઠેલો દેખાઉં.

[૪]

સ્વપ્નદ્રષ્ટા!

એક વખત એક મહાન નગરીમાં એક સ્વપ્નદ્રષ્ટા આવ્યો. એ પોતાના સ્વપ્નમાં પોતે મસ્ત હતો! એ સ્વપ્નમાં એટલો તલ્લીન કે ન પૂછો વાત! એની પાસે એનાં કપડાં ને હાથમાં એક દંડ—બીજું કાંઇ મળે નહિ!

અને જેવો એ નગરીની બજારમાંથી ચાલ્યો કે ત્યાંનાં મંદિરો, હવેલીઓ, પ્રાસાદો, મહાલયો એમને આશ્ચર્યથી જોઇ જ રહ્યો! રસ્તે જનારાઓને એ વારવાર આ અદ્દભુત નગરી વિષે પૃચ્છા કરે, પણ રસ્તે જનારાઓ એની ભાષા ન સમજે. એ એમની ન સમજે! એટલે એ તો ઊભે બજારે 'આશ્ચર્યવત્ પશ્યતિ' પેઠે ચાલ્યો!

બપોર વખતે એ એક મહાન ભોજનાલય પાસે આવી પહોંચ્યો. પીળા આરસનું એનું મકાન બાંધેલું હતું. લોકો એમાં જતાઆવતા હતા. સ્વપ્નમાં જ રમી રહેલો આ માણસ મનમાં બોલ્યોઃ 'અહીં કોઇ ધર્મસ્થાન જણાય છે! અને એ પોતે પણ એમાં પેઠો!

પણ અદ્દભુત સૌન્દર્યભર્યા સ્થાનમાં પોતે પેઠો છે એ જોઇને એને નવાઇ લાગી! ત્યાં તો મેજની પાસે અનેક સ્ત્રીપુરુષો બેઠાં હતાં. અને તે સૌ ખાણીપીણીમાં તલ્લીન હતાં! મધુર સંગીત ચાલી રહ્યું હતું.

તરંગી સ્વપ્નસ્થ મનમાં બોલ્યોઃ 'આ કોઈ ધર્મસ્થાન નથી જણાતું. કોઇ મહાન પ્રસંગની યાદીમાં રાજાએ લોકને મિજબાની આપી હોવી જોઇએ!

એ જ વખતે એક માણસ, એની પાસે આવ્યો. એણે એને ગજાનો ગુલામ લેખ્યો. તેણે તેને ત્યાં બેસવાનું કહ્યું, અને બે પળમાં તો સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ એની પાસે આવી!

જ્યારે એણે ભોજનને બરાબર ન્યાય આપી દીધો ત્યારે આ તરંગી સ્વપ્નશીલ જવા માટે ઊભો થયો. પણ બારણા પાસે એક ઠાઠમાઠવાળા દ્વારપાળે એને અટકાવ્યો.

સ્વપ્નીને લાગ્યું કે, 'આ રાજકુમાર પોતે જ હશે!' એ એને નીચો વળીને નમ્યો અને એણે એનો ઉપકાર પણ માન્યો!

પણ ત્યાં તો પેલો વિશાળકાય આદમી, એ નગરીની પ્રચલિત ભાષામાં બોલી ઊઠ્યોઃ 'સાહેબ! તમે ભોજન લીધું એનું 'બીલ' તો હજી બાકી છે!'

સ્વપ્નરંગી તો એમાં કાંઇ ન સમજ્યો. એણે તો એને રાજકુમાર લેખી એને વધારે નીચા નમીને એનો આભાર માન્યો!

પણ પેલા દ્વારપાલને તો સિક્કાનું કામ હતું, સલામની વર્ષાને એ શું કરે?

એ સ્વપ્નસ્થને વધારે બારીકીથી જોઇ રહ્યો. એને લાગ્યુ કે આ કોઇ અજાણ્યો જણાય છે. ભાઇના કપડાનું તો ઠેકાણું નથી એ પૈસા ક્યાંથી કાઢવાનો

હશે? ગઢિયો નજર ચૂકવીને ધા મારી ગયો છે! અને હવે ભાગી જવા ઢોંગ કરે છે! એણે તરત તાલી પાડી ને બે પળમાં તો શહેરના ચાર સંરક્ષકો ત્યાં આવીને ઊભા રહી ગયા! દારપાળે કહ્યું તે તેમણે સાંભળ્યું અને એમણે આ સ્વપ્નની તરંગી સાથે ઉપાડયો! બન્ને બાજુ બબ્બે જણા ઊભા રહ્યા, ગઢિયો હાથતાળી દઇ જાય નહિ માટે!

પણ પેલો સ્વપ્નવાસી તો એમનો વેષ અને એમની વિવેકભરેલી રીતભાત જોઇ રહ્યો અને મનમાં ને મનમાં ખુશ થયો કે આ કોઇ પ્રતિષ્ઠિત અધિકારીઓ જણાય છે!

અને એમ ને એમ એ આખું સરઘસ નગર ન્યાયાધીશીમાં આવ્યું! અને ત્યાં બેઠું!

ત્યાં સિંહાસન જેવા આસન ઉપર એક સુપ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ બેઠા હતા. એમની લાંબી દાઢી એમના ચહેરાને શોભાવતી હતી. એમનો ન્યાયી ઝભ્ભો ભવ્ય જણાતો હતો. સ્વપ્નીને લાગ્યું આ રાજા જણાય છે! રાજા પાસે પોતે આવ્યો છે એ જાણીને એ તો ખુશ-ખુશ થઇ ગયો!

હવે પેલા નગરરક્ષકો તો આ આખા કિસ્સાની હકીકત ન્યાયાધીશને કહેવા મંડયા! સ્વપ્નીની સામે શી ફરિયાદ હતી એ એમણે કહી. અને નગરન્યાયાધીશે બે વકીલો નીમ્યા! એક આ પરદેશીનો બચાવ કરવા ને બીજો નગરરક્ષકોની વાત સિદ્ધ કરવા! વકીલો ઊઠયા અને એક પછી એક પોતપોતાની દલીલો બોલવા મંડયા! અને પેલો સ્વપ્નતરંગી તો આ બધો વખત મનમાં ને મનમાં, પોતાને કોઇ માનપત્ર રાજાસાહેબ અપાવી રહ્યા છે એમ ધારીને આનંદિત થઇ રહ્યો હતો! આભારની લાગણીથી એનું હૃદય છલકાઈ જતું હતું–ખાસ કરીને રાજા માટે અને પેલા રાજકુમાર માટે, જેણે આ બધો માનપત્રનો પ્રબંધ ગોઠવ્યો હતો! અજાણ્યા પરદેશી માટે કેટલી મમતા!

એટલામાં તો વકીલોની દલીલો પૂરી થઇ. આ સ્વપ્નતરંગીને શિક્ષા થઇ. એની ડોકે એક પાટિયું લટકાવીને એમાં એનો અપરાધ લખવાનો હતો. અને એક ઘોડાની ઉઘાડી પીઠે એને બેસારીને નગર આખામાં એને ચક્કર લગાવીને ફેરવવાનો હતો! એની આગળ ઢોલી ને પડઘમવાળો ચાલવાના! લોકમાં વધુ જાહેર થાય!

અને આ ન્યાયી શિક્ષા તો પૂરઝપકા સાથે પેલા સ્વપ્નતરંગી સાથે ચાલી!

હવે પેલો ઘોડા ઉપર બેઠેલો સ્વપ્નતરંગી તો પોતાની આગળ ઢોલક પડઘમ સાંભળીને ખુશખુશ થઇ ગયો! અને નગરના લોક પણ ચારે તરફથી થોકેથોક એની માનસવારી જોવા ઉભરાયા! એને જોઇ ને એ બધા નાચવાકૂદવા ને હસવા માંડયા. અને છોકરાં તો ખુશખુશાલ બની એની હુરિયો બોલાવતાં શેરીએશેરીએ પાછળ ચાલ્યાં! મોટું સરઘસ થઇ રહ્યું!

અને પેલા માણસનો આનંદ તો હૃદયમાં ક્યાંય સમાતો નથી. એની આંખમાં હર્ષ ઉભરાઈ ચાલ્યો છે! પેલું લટકાવેલું પાટિયું એ કોઈ માનપત્ર હોવું જોઈએ કે જે રાજાએ અતિશય પ્રેમથી એને આપ્યું હતું અને આખું સરઘસ પોતાને મળેલા એ બહુમાનમાં નીકળ્યું હોવું જોઈએ! 'હવે આ એનું સરઘસ નગરીમાં જઈ રહ્યું હતું ત્યાં એના જેવો જંગલમાંથી આવેલો એનો કોઈ માણસ એની નજરે પડયો અને એણે આનંદથી એને મોટેથી બૂમ પાડી:

'મારા દોસ્ત! એ દોસ્ત! કહે તો ખરો આપણે આ કયા ભાગ્યશાળી શહેરમાં આવી ચડયા છીએ? આવી આ આતિથ્યપ્રિય પ્રજા કઈ છે? જે અમે તે આગંતુકને પોતાના મહાલયોમાં ભોજન આપે છે, જ્યાં અધિકારીઓ એને માન આપે છે. ખુદ રાજા એની ડોક ઉપર આવું સન્માનપત્ર મૂકે છે, અને જ્યાં પ્રજા પણ સ્વર્ગના જેવી આતિથ્યભાવનાથી એને રસ્તેરસ્તે વધાવે છે! આ નગરી કઈ?'

પેલો માણસ એની ભાષા સમજ્યો હતો. પણ એણે કાંઈ આ સ્વપ્નરંગીને કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો. તેણે માત્ર હસીને જરાક ડોકું ધુણાવ્યું!

પણ સરઘસ તો આગળ વધ્યું! અને પેલા સ્વપ્નતરંગીનો ચહેરો આકાશ ભણી જોઈ રહ્યો અને આભારમિશ્રિત લાગણીથી એની આંખ પ્રકાશી ઊઠી!

*

એ ભિખારી

મૂળ લેખક : બનફૂલ

અનુવાદક : ઉષા સુરેશ જોષી

કાશીમાં લોકોની ભીડવાળા એક રસ્તાની બાજુએ એક આંધળો ભિખારી બેસી રહે છે. એનો ચહેરો કાળો પડી ગયેલો અધોં બળી ગયેલા જેવો છે. એ આંધળો થોડાક દિવસ થયાં જ આવ્યો છે. ક્યાંથી આવ્યો છે તે કોઈ જાણતું નથી. એટલું જ નહીં, બીજા ભિખારીઓ પણ એ વિષે બિલકુલ અણજાણ છે. એને તમે પૂછો તો ય કશો જવાબ આપે નહીં. રસ્તાની એક બાજુએ ફાટેલું કપડું પાથરીને સંકોચપૂર્વક માત્ર બેસી રહે છે. ભીખ પણ માગે. નહીં માત્ર હાથ ધરીને કશું બોલ્યા વિના બેસી રહે છે. તો ય એને ભિક્ષા મળે છે કાશીમાં પુણ્યાર્થીઓની તો ખાસ્સી ભીડ! પુણ્યસંગ્રહને માટે જ લોકો કાશી જાય એટલે ભિક્ષા આપવામાં કોઈ કંજૂસ બને નહીં. આ મૂંગા ભિખારીને ફાટ્યુંતૂટ્યું વસ્ત્ર પણ અનેક લોકોની ઉદારતાથી ભરાઈ જાય, અધેલા, પૈસા, બે પૈસા, આની, બે આની, ચાર આની–એટલું જ નહીં કોઈક વાર આઠઆની પણ એમાં આવી પડે છે. એક દિવસ તો થોડાક રૂપિયા પણ એમાં પડેલા દેખાયા હતા. અનેક પ્રકારની ખાવાની વસ્તુઓનો પણ ઢગલો થાય છે. પણ ભિખારી કશું બોલ્યા વિના ચૂપચાપ બેસી રહે છે. એની અન્ધ આંખોની દૃષ્ટિ નિર્વિકાર છે. મોડી રાતે રસ્તા પરની અવરજવર બંધ થઈ ગયા પછી એ ધીમે રહીને ત્યાંથી ઊઠે છે. એકઠી થએલી બધી વસ્તુનું પોટલું ખભે નાખીને લાકડી ઠોકતો ઠોકતો ગંગાને ઘાટે જાય છે... ત્યાર પછી એ બધું ગંગામાં પધરાવીને આવતો રહે છે. એને જે જોઈએ તે તો મળતું નથી. ફરી પાછો કપડું પાથરીને રસ્તાની બાજૂએ બેસે છે. આમ એને કેટલા દિવસ બેસી રહેવું પડશે એની કોને ખબર છે?

૨

સાંજ પડવાને ઘણો વખત થઈ ગયો છે રસ્તા પરની અવરજવર ઓછી થતી જાય છે. ત્યાં એક બીજો ભિખારી એ જ રસ્તા પર દેખાયો. વયોવૃદ્ધ, એનું શરીર અષ્ટાવક્ર જેવું, શરીર પર ફાટીતૂટી કંથા ને લંગોટ માથા પરની જટા ગુંચવાઈ ગયેલી; શરીર સુક્કુ, જાણે હાડપિંજર. એ ભિખારી આવીને પેલા ભિખારી પાસે ઊભો રહ્યો અને પોતાની ભિક્ષાની ઝોળી પેલા ભિખારીના પાથરેલા વસ્ત્ર પર ઠાલવી દીધી ઠાલવી દઈને પણ એ ઊભો રહ્યો નહીં. એણે ચાલવા માંડ્યું. પહેલો ભિખારી એકદમ પુલકિત થઈ ઊઠ્યો. જોતજોતામાં એના શરીરમાં અદ્ભુત પરિવર્તન થઈ ગયું. શરીરનો રંગ ગોરો થઈ ગયો. એના વાળ સોનેરી થઈ ગયા આખો ચહેરો જ બિલકુલ બદલાઈ ગયો. ઊભો થઈને એ બૂમ પાડી ઊઠ્યો, "મને ક્ષમા કરતા જાઓ મહારાજ! ચાલ્યા જશો નહીં. હું ક્ષમા ચાહું છું, હાથ જોડીને ક્ષમા ચાહું છું"—વાંકાચૂકા શરીરવાળા ભિખારીએ થંભી જઈને પાછળ જોયું.

સાહેબ કહેવા લાગ્યો ક્ષમા કરો મહારાજ! મને ક્ષમા કરો. કેટલાય દિવસથી તમારી આશાએ બેસી રહ્યો છું. આ શાપિત જીવનનો ભાર હવે વહી શકાતો નથી: કેટલાય રૌરવમાં પાક્યો છું. કુંભીપાકમાં અટવાયો છું. હવે મને આદેશ થયો છે કે ભારતવર્ષમાં જઈને ભિખારીનું જીવન ગાળ. જો કોઈ દિવસ એના હાથની ભિક્ષા પામીશ તો તારો ઉદ્ધાર થશે. એ જો તને ક્ષમા કરે તો તારી મુક્તિ થશે. મને ક્ષમા કરો મહારાજ!"

વાંકાચૂકા શરીરવાળા ભિખારીનું મુખ પણ આનન્દથી ઝળહળી ઊઠ્યું. બોલ્યો: "ચાલો, આટલા દિવસે તમારાં દર્શન થયાં ખરાં."

"મિસ્ટર હેસ્ટિંગ્સ! હું યે તમને જન્મજન્માન્તરથી શોધ્યા કરું છુ. મેં તમને ક્ષમા આપી છે એટલું તમને જણાવ્યા વિના મને મુક્તિ મળવાની નથી."

"ત્યારે તમે મને માફ કર્યો ને!"

"જરૂર"

જોતજોતામાં વાંકાચૂંકા શરીરવાળો વૃદ્ધ ભિખારી સૌમ્યદર્શન બ્રાહ્મણમાં ફેરવાઈ ગયો. વોરન હેસ્ટિંગ્સ અને મહારાજ નંદકુમાર એકબીજાને આલિંગ્યા.

(સંપૂર્ણ)

વતન છોડયું

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

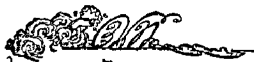
આખરે વતનની મીઠી ગાંઠ છોડવી પડી.

ગામના ગઢની રાંગે મારા એક મિત્ર સાથે ફરતો હતો. દેશાવર ઘૂમેલા એ વડીલ મિત્ર સાથે દિલ ખોલવાની ઇચ્છા થઈ. મીઠી ચાંદનીના રૂપેરી પ્રકાશમાં સીમાડાનાં ઝાડવાંઓ થોરની વાડોની ઓથે વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં. સડક ઉપર ટહેલતાં મેં કહ્યું કે, આ વખતની સફરમાં તો હરિભાઈ ! તમારી સાથે સિંગાપોર તેડી જાઓ તો સારું. થોડા દિવસોમાં હરિભાઈ સિંગાપોર જવાના હતા એટલે સ્વાભાવિક વાત ઉખેળી મેં બધી મારી પરિસ્થિતિ જણાવી. કેટલોક સમય થયાં અમે એકબીજાના સ્વભાવથી પરિચિત હતા. તેમણે પણ કહ્યું કે, "આવવું હોય તો થઈ જા તૈયાર. અહિંથી અમદાવાદ જઈશું. ત્યાં એકાદ મહીનો રહી જો અનુકૂળતા હશે તો આગળ જઈશું." મને પણ થયું કે આગળની વાત આગળ ઉપર અમદાવાદ તો પહોંચવું જ.

કોઈ નિશ્ચિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરીને નીકળવાનું નહોતું. તકદીરનું પ્રથમ પગથિયું ચઢાવવામાં કોઈ પણ કામ રસ્તામાં ભટકાય તો ઝડપી લેવું, એ જ નિશ્ચય હતો. બીજે દિવસે પિતાને વાત કરી. તેમની જીવનસંધ્યા વૃદ્ધ ચહેરા પર નમતી હતી. અતિ વાત્સલ્યતાથી અને ગંભીર ભાવે કહ્યું કે, "હવે કયાંઈક સ્થિર થઈ જા તો સારું. હું હવે ખર્યું પાન કહેવાઉં. તને ઊજળો દેખીને ઠંડાઉં તો મનમાં શાંતિ થાય." પિતૃવાત્સલ્યની મૂડી સાથે મારે વતન છોડવાનું હતું. મિત્ર સાથે અમદાવાદ પહોંચવા મારે ગાડીભાડાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી તે મુંઝવણ ઉપસ્થિત થઈ. મારા ગળામાં એક સોનાની સાંકળી રૂપિયા બાવીસની હતી. કેટલીક દક્ષિણા અને પરચૂરણ કામ કરી આ સાંકળી કરાવેલી. આજ તેના સદુપયોગની ઘડી આવી પહોંચી. એક સોની મિત્ર પાસે તે તૈયાર કરાવેલ અને તેની જ પાસે જઈ સાંકળી વટાવવાની વાત કરી. સોની બહુ નિકટનો મિત્ર હોવા છતાં તેણે બાવીસની કિંમતની સાંકળીના અઢાર રૂપિયા આપવા કહ્યું, મિત્ર તરીકેની ફરજ બજાવી સોનીએ મારા આપત્તિકાળમાં છ રૂપિયા કાપીને સંતોષ માન્યો. ત્યારે એક સૂત્ર યાદ આવ્યું કે, "સોની કોઈનો મિત્ર ન હોઈ શકે." અઢાર રૂપિયા લઈ સીધો કાપડવાળાની દુકાને જઈ પિતા માટે નવ રૂપિયાનું કાપડ ખરીદ્યું. ત્રણેક રૂપિયા તેમને વાપરવા આપી બાકી રહેલા રૂા. ૬) સાથે હું અમદાવાદ જવા તૈયાર થયો.

ધીંગામસ્તી અને રખડપટ્ટીની વૈભવી (!) મોજો માણ્યા બાદ જનની જન્મભૂમિનો વાત્સલ્ય–ખોળો છોડવાની ઘડીઓ આખરે નજીક આવી પહોંચી. અવારનવાર વતનને છોડવાના ઘણા પ્રસંગો સાંપડયા હતા. પરંતુ જન્મભૂમિથી વિદાય લેવાની હૃદયવેદના આવી કોઈ વખત થઈ નહોતી. આજ કોઈ કુદરતી રીતે જ આવું મનોદુઃખ ઊપટી આવ્યું. આ વખતની વિચારમાળાની પરંપરા લેખનમાં યથાર્થ ઊતરી શકે એ તો સંભવિત નથી. વૃદ્ધ પિતાની જીવનસંધ્યા એક બાજુ ઝરમર ઝરમર ઓસરતી જતી હતી. એવું જ બીજી બાજુ પુરાતન ઘરના આંગણામાં સદાએ ચારે બાજુ ગોકુલઅષ્ટમી અને વચમાં અગિયારશ રાસડા લેતી હતી એવી વિશાળ સમૃદ્ધિની કલ્પના માત્ર ઉપરના વાક્યમાં આવી જાય છે. વહેલા ભળકડે જવાનું હતું. આગલી રાત ભાંગતી જતી હતી. સાથે લઈ જવાનો સામાન તૈયાર થઈ ગયો હતો, ગુલાબી અને કેસરી રંગમિશ્રિત ચીતરેલ ડિઝાઇનવાળી એક નાની ટ્રંકડી. ઉપરથી શોભતી દેખાતી ટ્રંકડીમાં એક ફાટેલું ફાળિયું, એક પિત્તળની ટબૂડી. એક અડધી બાંયનું બાંડિયું. છસાત ઢેબરાંની એક નાની પોટલી; આટલી સામગ્રી ગોઠવી રાખી હતી.

આખી પાતળી ઊંઘ લઈ હું વહેલો ઊઠી ગયો. જાણે આજ વેદનાનું પ્રભાત ઊઘડતું હતું. હૈયું ભારે હતું. અંધારું હતું. આભમાં તારોડિયા ડોકિયાં કરતા અદૃશ્ય થતા જતા હતા. પિતા જાગ્યા, આંસુભરી તેમની આંખ પણ આજ છલકાણી. ખાટલામાં બેઠા

થયા હાથમા માળા ફરતી જતી હતી મને ઘણુ બધુ કહેવુ હતુ પણ જીભ કહેવાને અશક્ત બની ગઇ ખૂબ ગળગળા થઇ ગયા માત્ર તેમની ઊંડી ગયેલી આ ખોમાથી નીકળતા પ્રવાહે જે કહેવુ હતું તે કહી દીધું વર્ષો પહેલાનો એ પ્રસ ગ એ દર્દભર્યું દશ્ય આજે લખતાલખતાં પણ મારી આંખો ભીજવી રહ્યું છે. અતિશયોક્તિ જરાયે નથી જન્મ ભૂમિનો ઘવાયેલ પ્રેમી આવી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયો હશે એ જરૂર થોડામા ઝટ્ સમજી જશે.

નાહીધોઈ પરવારી તૈયાર થઈ ગયો મનમાં થયું ઘરમાં જઇ ચારે તરફ એકવાર છેલ્લી નજર કરી લઉ ગ્યાસતેલના કમાની બળતી વાટ એક પેડલી ઉપર ધ્રુજતી બળતી હતી એ જરા ઝાંખા પ્રકાશમાં સે મારી ભવિષ્યની થાપણ નોંગખી લીધી કરાની ભીતને અઢેલીને ઊભેલ વરસોજૂનો પટારો બિચારો કાટ ખાધા કરતો હતો સડી ગયેલ કાથીના ગૂચળા અને ગોદડાંના ગાભાઓનુ એ વગરતાળાએ રક્ષણ કરતો હતો કેટલાંક પિત્તળનાં ઠામરાં અભરાઇ ઉપર ધૂળથી ઢકાયેલા પડી રહ્યાં હતાં ભાગેલ કાટના ખપેડા ઉપર અસ્તવ્યસ્ત થયેલ નળિયાની તડામાંથી ઘેરા આકાશનાં તત્ક્ષિયા દષ્ટિએ પડતા હતાં ગોખલામાં બેત્રણ લાકડાની મોઘરીઓ સપીને પડેલી હતી લાકડનુ એકાંતરા સેવન આંખ આગળ ખડુ થયું એની મહોબત છુપી શકે એમ નહોતી શરીરના સ્નાયુઓની તાકાત એણે અજબ બક્ષેલી હતી તાજા ઘીનો ચળકાટ જ્યારે જોઉ ત્યારે ચમ કતો માલમ પડે આજે પણ એણે મારી આંખને ચમકાવી દિવાલના વચલા ભાગના ગોખલામાં પિતાનુ પૂજાસ્થાન હતું ચિત્રના અભ્યાસની પ્રથમ શરૂઆતમા પિતાએ કહેલુ કે સ્વામીનારાયણ ભગ વાનની એક મૂર્તિ આલેખી આપ આવડ્યુ તેવી રીતે પ્રેમથી એ મૂર્તિ ચીતરેલી મારા પિતા નિયમિત એ મૂર્તિનુ પૂજન કરતા મૃત્યુની આખર ઘડી સુધી એમણે ભાવથી એનુ પૂજન કરેલુ એ પવિત્ર સ્મૃતિ હજી પણ મારી પાસે છે ગોખલામાં પધરાવેલ એ સ્મરણમૂર્તિના દર્શન કરી હુ ઝપાટાબધ ઓસ રીમા આવ્યો વખત પસાર થતો હતો ટાવરના ઘડિયાળમાં પરોઢના ચારના ટકોરા થયા ઓશરીના બહારના ખૂણામાં એકમે મોટી ગેડી અને લુગ ડાંના ગાભાની બનાવેલ ઘમણો પડી હતી અજવાળી રાતના ગઢની રાંગે અને શેરીઓમા લુગડાંના ગઠેલ દડા અને ગેડીઓથી અમે રમતા ત્યારે એના પડ છંદ અવાજો ખૂબ મસ્ત બનાવતા ખૂણામા પડેલા એ ગેડીદડાએ મૂગી સજ્ઞા કરી કે અમારી મહોબત આ છેલ્લી છે હવે એ ધુમ તમે નહિ જોઇ શકો અને સમય જતા આખરે એવુ જ બન્યું સાદાચાર થયા ચોકમાથી મોટરના ભુગળાનો અવાજ સભ ળાયો પિતાના આશીર્વાદ સાથે પ્રણામ કરી ઘર બહાર નીકળી ગયો

મોટરનુ હેન્ડલ ફર્યું બ્રાહ્મ મુહૂર્તના શાંત વાતાવરણમાં એક ઘુરઘુરાટ ઉદ્ભવ્યો એના અવાજથી ટ ડેલિયા ને ઊચાં ઝાડો પગ નિદ્રા લેતા મોરલાઓ ગહેક્યા અને પુન શાંત પડી ગયા મોટરમા ભીડ સારી હતી રબારીની એકમે કન્યાઓ સાસરે જતી હતી બાજુમાં બેઠેલા પડછંદ રબારીઓ હોકલીની મીઠી ઘુટના લાંબા શ્વાસ ખેચતા હતા મોટરનો વેગ વધ્યો અને હળિયાદનો (પશ્ચિમનો) મુખ્ય દરવાજો વટાવી દીધો

ગઢની રાંગના કાંગરાઓ ઝડપથી પાછા હઠતા હતા સામેથી ઠડા પવનની લહેરોમાં જન્મભૂમિનાં સ્મરણસ્થળો મૂર્તિમત સ્વરૂપે એકપછી એક સામા આવતા જણાયા. સ્મરણસ્થળોની ઊડતી રજકણોએ ભૂતકાળના ઇતિહાસ ઉલેખ્યા ઝાંઝરીઓનાં ઝણકાર કરતાં પગલાઓના રજકણો શેરીમાંથી ટહૂકે છે

શેરી વળાવી સજ્જ કરુ ઘેર આવોને
આંગણીએ વેરીશ ફૂલ વાલમ ઘેર આવોને'

ચોકમાં રમતા ફુદ્દુ અને ચકભિલ્લુના જોડીદારો મોટરમાથી બેચવા માંડ્યા સ્મશાનનાં છાપરાં અને ચોરની વાડો પાછળથી ડોકિયાં કરતો શ્રાગી જેવો ચઢ્યો ગઢની રાંગે એકવાર ગેડીદડાની બઘડાટી

ઓલાવવા લલચાવવા લાગ્યો. હુતાશનીના પ્રસંગો જાણે ખડા થયા. ધેરૈયા બોલ્યા "ફાગ તો સાંભળતો જા. આવું ઊંચું સાહિત્ય ક્યાં સાંભળવા મળશે ?"

હુતાશણીના અગ્નિની ભવ્ય જ્વાળાઓ સમક્ષ લોડણ–ખીમરો, રૂપા ને લખમશી, એવી ઘણી પ્રેમ-કથાઓ દુહામાં સાંભળી હતી. કંથારવાળા હનુમાન મને ભૂતનાથ મહાદેવના ઓટલા ઉપરથી જાણે પડકારવા માંડયા કે ભૂલી ગયો ? નાનપણમાં મને છેતરીને ખૂબ પ્રસાદ ઉડાવી ગયો છું. બડો લુચ્ચો ! હવે નાસી જાય છે ના ?

બુદ્ધ અને સિદ્ધનાથનાં ભવ્ય શિવલિંગોને કેમ ભુલાય ? તેણે તો જાણે મને પ્રેમથી આશીર્વાદ આપ્યો કે ખુશીથી જા. જ્યારે અહીં આવીશ ત્યારે આવી ને આવી જ સ્થિતિમાં અમુનમ અમને બેઠેલ જોઈશ. ઉતાવળી નદીનો સુરમ્ય કિનારો, અને એની ભેખડો ઉપરથી ખાધેલા ધૂબકા એ બધું તાજું થયું. બે કાંઠામાં છલકાઈને સામેપૂર ધસી આવતી નદી. શાળામાં અભ્યાસ દરમિયાન એનો કિનારો ને ભેખડો ખૂબ સેવેલાં.

મોતી ઝૂલતા જાળ્યનાં તરુવરો ઊગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં ઝળહળી ઊઠયાં: ત્યાં ખૂબ ભટકેલા. ઝાડે ચઢેલા. અને મન ફાવે એમ તોડી તોડી એ રંગ ભર્યાં પીલુમોતીઓ ખાધેલાં. સોનેરી ફૂલછોડયી સજેલી વાટ આંખ સામે પથરાવા માંડી. એ કારુણ્ય-મૂર્તિ વતનની પ્રતિમા ઝાંખી થતી દેખાઈ. એના પાલવનો મંદ પમરાટ પવનથી ઊડતો મારા ગાલને ભટકાવા માંડયો; ભારે આંખ ઊંચી કરીને જોયું તો છેલ્લાં વાક્યો કહેતી સંભળાઈ: આ વતનની ગોદ ભૂલીશ નહિ, આ ખોળે ખૂબ ખેલ્યો તે હૃદયમાં ચિરકાળ સુધી સાચવી રાખજે. આશીષ.

આંખની પાંપણો અચાનક ભીની થઈ. આંખો લૂછી સ્વસ્થ થઈને પાછળ જોયું તો ચમારડીના ડુંગરો પાછળથી સોનેરી કિરણોનો પ્રકાશ લીલાં ખેતરો ઉપર પથરાતો જતો હતો. મારા વતનના શીમાડાને પાછળ ને પાછળ ધકેલતી મોટર પૂર વેગમાં આગળ દોડી જતી હતી.

શૉના ચાબખા

જેનાથી થઈ શકે તે કરે છે, ન થઈ શકે તે શિક્ષકનો રોજગાર લે છે.

સ્ત્રીનું કામ છે કે એ બને એટલી ઝડપે પરણી લે; પુરુષનું કાર્ય એ છે કે એ બને ત્યાં લગી કુંવારો રહે.

પોતે જ્યારે થોડી અગવડમાં મૂકાયો હોય ત્યારે અંગ્રેજને એમ લાગે છે કે એ નીતિને પાળે છે.

મોં અને દાંતની સંભાળ

ભૂપતરાય મો. દવે

આપણા શરીરને તન્દુરસ્ત રાખવા માટે અને મુખની શોભા વધારવા માટે દાંત સૌથી કિંમતી છે. સુંદર, મજબુત અને સ્વચ્છ દાંત શરીરસ્વાસ્થ્યની પ્રથમ નિશાની છે. જેના દાંત ગંદા, પીળા, છારીથી ભરપુર અને નબળા છે તે માણસ અનેક રોગથી પીડાય છે. હેરાન થાય છે. જેના દાંત નબળા છે તેની પાચનક્રિયા બગડેલી હોય છે. જેના દાંત ચીકણા પીળા અને સડેલા છે તે ઘણું કરીને કબજિયાતથી પીડાતો જોવામાં આવે છે. આવા લોકો દવાના સેવનથી જીવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્યાંસુધી દાંતનું આરોગ્ય ન સચવાય ત્યાં સુધી ભોજનની મુશ્કેલી વધે છે. ખોરાક યોગ્ય રીતે ન ચવાય તો જઠરમાં દુખાવો થાય છે અને પેટના અનેક દર્દો જન્મે છે. ગેસ, કબજિયાત, અજીર્ણ વગેરે દર્દો ખોરાક બરાબર ન ચાવવાને લીધે થાય છે દાંતનું મુખ્ય કાર્ય ખોરાકને ચાવીને પ્રવાહી બનાવવાનું છે,

દાંત નબળા અને ગંદા થવાના કેટલાક કારણોમાં સૌથી પ્રથમ દાતણ કાળજીપૂર્વક ન કરીએ છે તે ગરમ પદાર્થો ચા, વરાળ નીકળતી રોટલી, દાળ કે બીજા એવા ખાદ્ય પદાર્થો ઊના ઊના ખાવામાં આવે છે તો દાત અને જઠર નબળાં પડે છે. મીઠાઇ, ખાંડ કે વધારે પડતા ગળ્યા પદાર્થો ખોરાકમાં લેવાથી પણ દાંતનું આરોગ્ય બગડે છે. બરફ કે એવા બીજા ઠંડા પદાર્થો સ્વાદની ખાતર નિત્ય ખાવાથી પણ અનેક લોકોના દાંત નાની ઉંમરમાં પડી ગયેલા જોવામાં આવે છે.

આજકાલ નાનાં બાળકોમાં દાંતના વિવિધ રોગો વધારે પ્રમાણમાં માલમ પડે છે. તેનું મુખ્ય કારણ ચોકલેટ, પિપરમેન્ટ, આઈસક્રીમ, ... રંગીન ગળ્યા ગોળા, મીઠાઈઓ વગેરેને ગણાય. ઉપરના પદાર્થો ખાવાથી દાંત બગડે છે એટલું જ નહિ સાથે સાથે શરીરનું આરોગ્ય કથળે છે. ગળાના કાકડા વધવાનો રોગ બાળકોમાં મોટા પ્રમાણમાં જોવામા આવે છે. ફેફસાં બગડવાં, ઉધરસ, શરદી, સળેખમ વગેરે રોગો ઠંડા પીણા અને ખાંડની મીઠાઈને લીધે જન્મે છે. મીઠાઇ દાંતનો મહાન દુશ્મન છે. માબાપોએ આવી નુકશાનકારક ચીજો બાળકોને ખાવા માટે ન આપવી જોઇએ. દાંત બગડવાનાં કેટલાક કારણોમા જમ્યા પછી મીઠાના પાણીના કોગળા કરવા જોઇએ તે કોગળા ન કરતા જેમતેમ પાણી પીને મોં સ્વચ્છ કર્યા વગર રહી જાય છે. જેથી મોં સાફ નથી થતું અને ખોરાકના બારીક કણો દાંતની પોલાણમાં ભરાઇ રહે છે. આ કણો સડે છે. પરિણામે દાંત બગડે છે. લાંબે ગાળે તેમાં સડો પેદા થઇને દાંત ખવાઇ જાય છે. પોલાણ પડે છે. દાંત સડીને, ટુકડા થઇને બહાર નીકળી જાય છે.

દાંતને નરમ પદાર્થો ચાવવાની ટેવ પાડવાથી પણ દાંત ઢીલા અને પેઢાં કમજોર થાય છે આ પ્રમાણે લાંબો સમય દાંતને યોગ્ય કસરત ન આપવામાં આવે તો દાતના પેઢામાંથી લોહી નીકળે છે. આમાંથી પાયોરિઆ જેવા રોગનો જન્મ થાય છે.

દાંત બરાબર સાફ ન રાખવાથી તેના પર પીળી છારી બાઝે છે. છારીને લીધે દાંત અને પેઢાં નબળાં પડે છે. પરિણામે પેઢાંમાંથી પરૂ નીકળે છે.

દાંતને તન્દુરસ્ત રાખવા માટે કેટલાક ઇલાજ છે જેવાં કે દાતણને બરાબર ચાવીને કાળજીપૂર્વક એક પછી એક દાંતને ઉપરનીચે અંદરના ભાગમા ધીરે ધીરે ઘસવું. આ કાર્ય નિત્ય કરવાનું છે. સવારે અને સાંજે આ પ્રમાણે દાતણ કરવામાં આવે તો દાંત કદી બગડશે નહિ તેમ નબળા પડશે નહિ.

ખોરાકમાં ખાસ કરીને શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં ગાજર, કાકડી, ટમેટાં, મૂળા, કોબી, ડુંગળી વગેરેની કચુંબર કરીને અથવા એમાંથી એકાદ પદાર્થ લઇને ખૂબ ચાવીને ખાવાની ટેવ પાડવી. શેરડી ચૂસવી, કોપરું, સૂકાં ફળો વગેરે ખૂબ ચાવીને ખાવાં જોઇએ. આ ઉપરાંત ઘઉંના લોટની કડક ભાખરી, બાજરીના લોટનો કડક રોટલો, ચણા વગેરેનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરો. આ પદાર્થોને

ચાવવાથી દાંતને અને પેઢાંને પૂરતી કસરત મળવાથી દાંત અને પેઢાં મજબૂત બને છે.

આ ઉપરાંત ખોરાકમાં તાજું દૂધ લેવાથી ચૂનાનું તત્ત્વ મળે છે જે દાંત અને શરીરવિકાસમાં અત્યંત મદદરૂપ બને છે. લીલા શાક, ભાજીઓ, દહીં, તાજી છાશ વગેરે પણ આરોગ્યવર્ધક છે.

સંતરા, મોસંબી, સફરજન, અંજીર, જરદાળુ, પાકાં કેળાં, ચીભડું, પપૈયું, બદામ, મગફળી, કાજુ, કાળી દ્રાક્ષ વગેરે ખૂબ ચાવીને ખાવાથી દાંતને કસરત મળે છે તેમજ શરીરમાં તાકાત વધારે છે.

ટૂથબ્રશ વાપરવાથી દાંત સ્વચ્છ રહે છે. દરરોજ ટૂથબ્રશ ન વપરાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કારણકે દરરોજ ટૂથબ્રશ વાપરવાથી દાંત ઉપરનું સફેદ પડ નબળું પડે છે. ટૂથબ્રશ વાપરતાં પહેલાં મીઠાના ઠંડા પાણીમાં પાંચ મિનિટ રાખી મૂકવું, જેથી એના રેસા નરમ-મુલાયમ થશે અને જંતુઓ હશે તો તે નાશ પામશે.

ટૂથબ્રશ કરતી વખતે દાંતના પેઢાં છોલાવાં ન જોઇએ. ટૂથબ્રશ નરમ વાપરવું. તેમજ સૌનું જુદું રાખવું.

ટૂથબ્રશ અને તાજા લીલા દાતણનો ઉપયોગ કરવાથી દાંત તન્દુરસ્ત, સ્વચ્છ અને મજબૂત રહે છે—ટૂથ બ્રશની સાથે પેસ્ટ અથવા મંજનનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.

દરરોજ લીલા તાજા બાવળના દાતણથી દાંત મજબૂત અને દૂધ જેવા ઉજળા બને છે.

મોટી ઉંમરની બહેનોએ દાંતની કાળજી રાખવી જોઇએ; કારણકે દર સુવાવડ વખતે તેમના શરીરમાંથી ચૂનાનું તત્ત્વ ઓછું થાય છે. કેટલીક બહેનોને દાંતે તમાકુ ઘસવાની ટેવ હોય છે. દરરોજ તમાકુ દાંતે ઘસવાથી દાંત મેલા અને નબળા બને છે. આ ટેવ લાંબે ગાળે નુકસાન કરનારી છે. આવી કુટેવો વહેલી તકે તજી દેવી જોઇએ.

નાના બાળકોનાં દાંત પ્રત્યે માબાપોએ શરૂઆતથી કાળજી રાખવી જોઇએ. નાનપણથી બાળકોને દાંત સાફ રાખવાની ટેવ પાડવી, દાતણ કેમ અને કેવી રીતે કરવું એ બધું વીગતવાર બાળકોને સમજાવવું જેથી કરીને બાળકો પોતાના દાંત સ્વચ્છ રાખવા કાળજી રાખશે, નાનપણમાં પડેલી સારી ટેવ કાયમ માટે ભુંસાતી નથી.

આટલું જરૂર કરો

દાતણ કરવાની ક્રિયાને મહત્ત્વભર્યું સ્થાન આપવું જોઇએ. વેઠ કાઢવા માટે દાતણ નથી કરતા એમ સૌ કોઇ યાદ રાખે.

દાંત સાફ કરવા માટે બાવળનું દાતણ તાજું, લીલું હોવું જોઇએ. દાંતના પેઢાને નિરોગી રાખવા માટે તલના તેલનું આંગળી વડે પેઢા પર પાંચ મિનિટ ધીરેથી માલિશ કરવું જેથી કરીને દાંત અને પેઢાં વધારે ચોખ્ખાં અને મજબૂત રહેશે. દાંતમાંથી નીકળતું લોહી અને પરૂ થોડા દિવસોમાં બંધ થશે.

દાંતનું આરોગ્ય સાચવવા માટે પ્રથમ કબજિયાતને દૂર રાખો. જ્યાંસુધી કબજીયાત હશે, ત્યાંસુધી દસ્ત બરાબર સાફ નહિ આવે અને ત્યાંસુધી દાંત ચોખ્ખા અને તન્દુરસ્ત નહિ રહે એ તદ્દન સાચી હકીકત છે.

સોપારી, તમાકુ, અત્યંત કઠણ પદાર્થો, ગરમ પદાર્થો, ઠંડા પીણા આ બધા દાંતને બગાડનારા પદાર્થો છે. એનાથી દૂર રહેવું.

દાંત સડતા હોય કે દાંત ઢીલા પડતા હોય કે દાંતમાંથી લોહી કે રસી નીકળતી હોય કે દાંત તદ્દન પીળાં અને ખેરીથી ભરપૂર હોય ત્યારે દાંતના નિષ્ણાત ડોકટરની સલાહ લેવાનું ચૂકશો નહિ.

હલકા પદાર્થોમાંથી બનાવેલાં દંતમંજનો કે ટૂથપેસ્ટો વાપરવાં નહિ.

જમ્યા પહેલાં અને પછી મીઠાના પાણીના કોગળા કરવાથી દાંતનાં દર્દો થતાં નથી. દાંતનાં દર્દોમાં અને મોં સાફ રાખવા માટે મીઠું ઔષધનું કામ આપે છે.

જેના દાંત ચોખ્ખા, તન્દુરસ્ત, દૂધ જેવા ઉજળા અને મજબૂત છે તેનું આરોગ્ય કદી બગડતું નથી.*

*ઓલ-ઇંડિયા-રેડિયો મુંબઇથી તા. ૧૮-૧૦-૪૯ને રોજ થયેલ વાર્તાલાપ, ઓલ-ઇંડિયા-રેડિયોના સૌજન્યથી.

[૩] એવો દેશ.... હિંદદેશ ઊઠશે ?

ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

અહીં માનવ જાતનો મોટો ભાગ વસે છે. અહીંના સંસ્કારભંડારોએ સૈકાઓના શાણપણ અને ચિંતન સાચવી રાખ્યા છે. અહીંનાં જ દોલતખાનાની દંતકથાઓએ જગતભરના ડાકુઓને અહીંની સરહદો પર દરેક જમાનામાં દોડાવ્યાં છે. એવો લોહચુંબક દેશ... હિંદદેશ !

અહીં સાઇબીરિયાના ભૂખરા(સ્ટેપી) મેદાનોમાંથી ભૂખ્યાં ટોળાં ધસી આવ્યાં હતાં, અહીં ઇરાનના વેરાનોમાંથી લોલુપ વિજેતાઓ ઊતરી પડયા હતા અને અહીં જ અરબી રણોમાંથી અલ્લાના અનુયાયીઓએ દોટ દાધી હતી, અને છેલ્લી અહીં અંગ્રેજી શાહીવાદી જંગલિયત જામી પડી.

અહીં મનુશાસનોના સંસ્કાર ગુંજી ગયા હતા અને બ્રાહ્મણોની તરવારોએ ખૂનખાર જંગ જગાવ્યા હતા અને અહીં તીર્થંકરોએ દેહ સુકવ્યા'તા તથા તથાગતોએ માનવતાના સંઘ રચીને તપ માડયાં'તાં. અહીં સંસ્કારો ફૂલ્યાફાલ્યા ને કરમાયા. અને અહીં જ જ્ઞાનવિજ્ઞાન અને ચિંતનના પ્રકારો ઊગ્યા, આથમ્યા અને વિલાઈ ગયા.

અહીં જગતભરમાં અજોડ એવો હિમાચળનો કુદરતી કિલ્લો પંદરસો માઇલ લાંબો ને બસો માઇલ પહોળો ઊભો છે. અહીં જ કોહીનુર સાંપડયો છે ને અનુરાગના ઓજસ જેવો તાજ ચણાયો છે. અને અહીં જ જગતભરમાં અજોડ એવાં ચિંતનદર્શનો દાખવ્યાં છે ને સંઘમાનવના સ્તુપો બંધાયા છે. પણ અહીં જ મજૂરમાનવતા પર અજોડ યાતનાઓનાં દમન વરસાવી માણસને અસ્પૃશ્ય બનાવાયો છે, તથા અહી જ નારી જાતની ગુલામીની પરાકાષ્ઠા જેવી સતીને સળગાવી મારવાની ચિતાઓ ભડકાઈ છે.

એવો દેશ... હિંદદેશ, અજોડ છે,”

એવી જોરથી દોડતી વિચારમાળા તૂટી પડી. વિખરાયલા મણકા દેખતો હોય તેવો એ ચમકયો. એણે પાછળ જોયું. એના ખભા પર હાથ ટેકવી ઊભેલો પાંત્રીસ વરસનો પ્રચંડ જુવાન એના પર અંગાર જેવી આંખો ફેરવતો બોલ્યો, “કેમ ચમકી પડયો અઝીમ !”

“હેં !” હજુ ય પોતે સ્વપ્નામાં હોય એવો છોકરા જેવો પણ ધીરગંભીર લાગતો અઝીમ આરપાર દેખતી નજરની ધાર પર પેલા પ્રચંડ પુરુષને દેખતો ચૂપ રહ્યો.

“ તું કંઈ દેખતો હતો. અઝીમ ?” પાછો પેલો બોલ્યો અને ગંગાનાં શ્યામલ શીતલ નીરમાંથી એક માછલી સોનાની ચળકતી આંખ જેવી કૂદી.

“ હું દેખતો હતો ” વેરાઇ ગએલી વિચારમાળાના *મણકા વીણતો હોય તેમ અઝીમ બોલ્યો.*

“ શું તારું જીવન !” પેલો જુવાન પુરુષ ગમગીન બની ગયો; “ત્યારે તેં કહેવા માંડયું પણ પછી...”

“હા, મારું જીવન'સ્તો...... ત્યારે મેં કહેવા માંડેલું પણ પછી મારી નજર ભરાઈ ગઈ, મારો કંઠ રૂંધાયો અને અધૂરી રહેલી એ કથની મને જંપવા દેતી નથી.”

“ કેમ ?”

“ એને પૂરું થવું છે... આગળ વધવું છે,”

“ કોને ?”

“મારી ઝુંપડી હજુય જલે છે. ગંગની ધરતી પરથી હજુ મારી અમ્માની યાદ, નહિ દફનાયલી માટીમાં ધૂંધવાય છે. એના જીવન પર અત્યાચાર... નહિ તો બીજું શું ? એ અત્યાચાર... મારી મા–ભોમ પર એ અત્યાચાર કરનાર અંગ્રેજી કમઠાણે જ અમારી આ દશા કરી હતીને ! મારા બાપે અંગૂઠો કાપ્યો અને મારી માએ ચીસ નાખીને પડખું ફેરવ્યું તે બસ ફેરવ્યું. મારી કે મારા બાપની હિંમત નહોતી કે એને કહે કે, ભીડ... ધીરજ ધર.

“ એ યાદ હવે શા કામની ?”

“ એ જ યાદ હવે જાગી ઉઠી છે. હું ને મારો બાપ અમારી ઝૂંપડી જલાવીને ચાલી નીકળ્યા તે યાદ... મેં ઝટ લઈને નાનાસાહેબની નોકરી સ્વીકારી

તે એ જ ઉમેદથી કે ત્યાંની સળગતી આગમાં મને શાતા વળશે."

" તને શાતા વળી અઝીઝ ?"

" ખાલી આગ મને સંતોષી શકે તેમ નથી... આગનાં આયોજન અને આયોજનનો અમથી જ..." પણ નાનાએ પાછળ સંભળાતા પગરવ તરફ જોયું.

" તાતિયાભાઈ આવે છે" અઝીમ હસ્યો. અને તાતિયાએ ઉતાવળા સમાચાર આપ્યા.

" જલદી પાછા વળો, પિતાજીને વધારે છે." અને ત્રણે જણ કિનારા પરના આવાસ તરફ ચૂપચાપ ચાલ્યા.

પોતાના વિશાળ ખંડમાં બાજીરાવ મરણપથારી પર સૂતો હતો. એણે આંખો ઉઘાડી, અને નાના સાહેબ પર માંડી.

" બેટા નાના,..." બાજીરાવે જોરથી શ્વાસ ખેંચ્યો. ઉતાવળા થતા પ્રાણનો અવાજ ઝીલવા અધીરા બનેલા નાનાએ કહ્યું, " બોલો, બોલો..."

" શું બોલું... મને મારાં પાપ દેખાય છે... અંગ્રેજો અફઘાનિસ્તાન પર ચડ્યા અને મેં પચાસ લાખ કાઢી આપ્યા. અંગ્રેજોને ગુરુ ગોવિંદે ભિડાવ્યા ત્યારે મેં હજારો પગપાળા અને ઘોડેસવારો દીધા... એ દરેક ડગલે આપણી ધરતી સામેનો દ્રોહ મને દેખાય છે... અને અફઘાન પડોશી તથા શીખ બંધિવનું..."

" શું ?"

" શબ..." અને વૃદ્ધનો પ્રાણ રૂંધાયો, "ગંગાનાં પાણીમાં મારાં પાપસ્તો..."

" પાણીમાં પાપ ધોવાતાં નથી." નાનો ભયાનક બબડ્યો.

" હેં!... તો તો" બાજીરાવ બહાવરો બની ગયો.

" હિંદની ધરતી પર અત્યાચાર કરનાર પરદેશી ડાકુઓનાં લોહીની છોળો જેંદી મારી સમશેરની ધાર પર..." નાનો મળમળો થઈ ગયો.

અને બાજીરાવે ધ્રૂજતો પ્રાણ એકઠો કર્યો, " બાલાજી વિશ્વનાથે દીધેલી સમશેર મેં તને સુપરત કરી છે..."

અને બાજીરાવે ડોક ફેરવી નાખી.

× × ×

આ વાતને હવે ત્રણ વરસ વીતી ગયાં હતાં. ૧૮૫૪ની સાલ પૂરી થવા આવી હતી અને ૧૮૫૫ના આરંભમાં ઇંગ્લન્ડનું પાટનગર ઈશુની નાતાલના ઉત્સવો સમેટતું હતું ત્યારે લંડનની એક આલેશાન હોટેલના એક ખંડમાં એક હિંદી જુવાન બેઠો હતો અને કોઈની આવવાની રાહ જોતો હતો. થોડીવારે હોટેલના બારણા પર ટકોરા થયા અને એક બીજો પુરુષ અંદર આવ્યો. બંને હિંદી હતા. બંને હિંદનો કિનારો છોડનાર પહેલા હિંદીઓ હતા. અંગ્રેજોના પાટનગરની હોટેલમાં બંને આજે મસલત કરવા એકઠા થયા હતા. બંને એકબીજાની સામસામે બેઠા અને આવનારે વાત શરૂ કરી.

" જવાબ મળી ગયો ?"

' શાનો ?'

' તમારા કાગળનો ?"

' એ તો એક કાગળિયાનું ફોતરું હતું. એનો જવાબ લેવા હું આટલે સુધી નહોતો આવ્યો. એ તો ત્યાંય મળ્યો હોત, દરબારમાં બેઠાબેઠાં."

અને આવનારે સ્મિત કર્યું, ' તો જવાબ તો મળ્યો ને ?'

' જવાબ મળી ગયો. રંગો બાપુજી! જવાબ મળી ગયો છે. લંડન ટાઈમ્સ મને મોકલે છે, ખબરપત્રી તરીકે યુદ્ધભૂમિ પર જ્યાં અંગ્રેજો અને તુર્કો લડે છે...જ્યાં રશિયાના સૈનિકો ભેગા મળે છે —હું જઈશ ને નજરે જોઈશ '

' શું ?' રંગોએ પૂછ્યું.

" રણભૂમિ " અઝીમુલ્લાખાનની આંખો જરાક ઉગ્ર બની અને એણે ઉમેર્યું, ' અને મને જવાબ

મળી ગયો છે," બોલતા એણે નીચેના ખાનાને ખોલ્યું અને એક કાગળના ગૂંચળાને ટેબલ પર ઉકેલ્યું. "આ આપણી ભૂમિ છે...જેના પર રણભૂમિની રચનાની મેં રેખાઓ દોરી છે. નાના સાહેબને એ દર્જો અને કહેજો કે હું રશિયાના ઝાર અને અફ-ઘાનિસ્તાનના અમીરની મુલાકાત લઇને આવી પહોંચું ત્યાં તો આ નકશા પરની રેખાઓ જીવતી થવા માંડી હશે '

"અફઘાનિસ્તાન અને રશિયા" રંગો જોઈ રહ્યો.

"હિંદનો કિનારો મેં એટલા માટે છોડયો હતો. અંગ્રેજી આવડતનો અભ્યાસ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો પણ આપણે લડવું પડશે તે યુદ્ધની રાજકીય બાજુ, અથવા રાજકારણી બાજુ માટે આપણી સરહદના દેશો સાથે મસલત જોઈએ જ. નાના સાહેબ તે વાત જાણે છે...તેમને ખબર છે કે હિંદમાં પાછા આવવાનો મારો રસ્તો કાબુલથી નક્કી થશે" બોલતા અઝિમુલ્લાખાને આખા નકશા પર હાથ રમ્યો. "આખો હિંદ એક સાથે ઉઠાવ પામે તો..." અને હોટેલનાં કમાડ પાછાં ખખડયા.

બારણું ખોલીને અઝીમુલ્લાએ ઉંબરામાં જ આવ-કાર કરતાં કહ્યું, "હું કામમાં છું —મને માફ!"

"આહ, હિંદી રાજા. વહાલા અઝીમુલ્લા, તમારી વિદાયમાનની પાર્ટી" બોલતી એક અંગ્રેજી ઉમરાવ-જાદી આજીજી કરી રહી.

"હું દિલગીર છું" બોલતાં અઝીમુલ્લાએ આંખો ઉઠાવી લીધી. પાછું બારણું વસાઇ ગયું. પાછી બંન્નેની આંખો ટેબલ પર પથરાયલા નકશામાં આખો હિંદ દેખી રહી.

"રંગો બાપુજી, તમારે જાતે જ આ નકશાની ભાષા મોઢે કરીને નાનાસાહેબને બોલી બતાવવી પડશે." રંગો જોઈ રહ્યો, "પણ તમે રશિયા અને ...લ થઇને!"

"પછ, પહેલા આવી પહોંચીશ. વિગત બધી ... મગજમાં ગોઠવાઇ ગઇ છે." પાછો અઝીમુલ્લા નકશો બતાવી રહ્યો. "ઉત્તરમાંથી જ આરંભ થશે પણ ભયસ્થાનો બે છે. એક પીઠ પાછળનો પંજાબ અને પડખેથી નેપાળ. પછી બીજું જો ભયસ્થાન બને તો દક્ષિણનો પ્રદેશ"

"હું" રંગો સાંભળી રહ્યો.

"પણ તેથી જ તો તૈયારીની જરૂર છે—હું વિદાય લઉં કે પછી તમે પણ ઉપડવાના તમને નાના સાહેબ કે કોઇ પણ સામા લેવા નહિ જ આવવાના. તમે સીધા સતારે પહોંચવાના અને પછી તમારી હરદારની પહેલી બેઠકમાં જ બધી બોમ-ભીતર તૈયારીની બધી વિગતો નક્કી થઇ જવાની. દક્ષિણમાં તાત્યાં જઇ આવે અને ઝાંસી તો છે જ તાત્યાંના બાપાજીની ઇચ્છા હતી કે તેમના ઘડપણમાં... ...પણ એ બધું નાનાસાહેબ જાણે છે."

અને બન્ને નકશા પર ઉત્તરમાં ઊભતા જ્વાળા-મુખિ પર તાકી રહ્યા

'બને તો ડમડમ જેવાં કારતૂસનાં કારખાનાં પણ આપણે એકલી ગંગાના કિનારા પર નહિ પણ આપણા સંગ્રામની ધરીનો માર્ગ નક્કી થાય તેની આસપાસના ગક્ષિત્ત પ્રદેશમાં..."

"એ મને યાદ છે" રંગોએ કહ્યું.

અને મોડી રાતે બન્ને છૂટા પડયા. અઝીમુલ્લાએ વિદાયવેળાએ રંગોને એક લાલરેશમમાં ગુંથાયલું ગુલાબ આપ્યું, "નાનાસાહેબને મારાવતી."

× × ×

ત્યારે રશિયા અને તુર્કીને લડાઇ ચાલતી હતી. રશિયા સામે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચો તુર્કી પર પોતાનો એકલાનો જ પંજો ગોઠવાયેલો રાખવા લડતા હતા. પણ સિબાસ્તોપોલ આગળ રશિયાએ આ બન્નેને ૧૮ મી જુનના દિવસે હાર ખવડાવી ભગાડયા હતા.

ત્યા પાછી હટતી અંગ્રેજી હરોળ પાસે લંડન ટાઇમ્સના ખબરપત્રી રસેલનો તંબુ ઠોકાયો હતો. હજુ ગઇ કાલે જ લંડન ટાઇમ્સનો પત્ર લઇ, ખબર-પત્રી તરીકે રહેવા અને રણભૂમિ દેખવા અઝીમુલ્લા નામનો એક હિંદી આવી પહોંચ્યો હતો અને રણ-ભૂમિ પર ઊગતી ઉષાના રંગ દેખતો તંબુની નજદીક ફરતો હતો.

પછી એક તોપનો ગોળો અઝીમુલ્લાખાનથી થોડે જ દૂર ફાટ્યો. તંબુમાંથી બધા બહાર દોડી આવ્યા. અઝીમુલ્લા પાસે જ સ્મિત કરતો નિશ્ચલ ઊભો હતો. આ વિચિત્ર હિંદીને રસેલે પૂછ્યું "તમારી નજદીક થોડાં જ ડગલાં એ વધારે આવ્યો હોત તો ?"

"તો હું ય ફૂટત—પણ અમારું હિંદનું એવું ભાગ્ય એટલું બધું નજદીક નથી."

"કેટલું દૂર છે ?" રસેલે મજાક કરી.

"હું એ જ પૂછતો હતો, મારી જાતને—અને જાણે જવાબમાં જ હોય તેમ આ ધડાકો—" અઝીમુલ્લા મોટેથી હસી પડ્યો.

પછી બીજે દિવસે વહેલી સવારે એક ગોળો બરાબર તંબુના ઉંબરામાં જ ફાટ્યો અને રસેલનાં તંબુની ઊંઘ ઊડી ગઇ. રસેલ પેલા હિંદીને શોધતો હતો ત્યાં એ હિંદીની પથારીમાંથી એક પત્ર મળ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે,

"Azimullahkhan presents his compliments to Russel esq; and begs to thank him most truly for his kind attentions."

હેરતમાં ગરકાવ થયેલા રસેલે આ વિચિત્ર હિંદીની ખૂબ તપાસ કરાવી પણ એનો કશો જ પત્તો લાગ્યો નહિ. લંડન ટાઇમ્સના તંત્રી પર એણે એ હિંદી વિષે છેલ્લા સમાચાર મોકલી આપ્યા, "તમે મોકલેલા ખબરપત્રીની છેલ્લી ખબર એ છે કે તે વિચિત્ર રીતે ભાગી ગયો છે."

* "અઝિમુલ્લાખાન મિ. રસેલને ધન્યવાદ આપે છે, અને માયાળુ સરભરા માટે હાર્દિક આભાર માને છે."

હસતા બાપા*

બપોર લહી સમ ભૂંજતો હતો
શહેરને; વાયુ વિરામ લેતો
હતો ગુફામાં થઇ ત્રસ્ત તાપથી;
થતું હતું કે કયહીંયે જવું નથી:
પરંતુ આવે સુજ -મિત્ર ગામથી
ગયા વિના તેથી ન છૂટકો હતો.
તૈયાર તેથી હું થઇ ગયો ને
આવ્યો જયહાં બેઠકમાં પહેરતો
ખભે ધર્યો કોટ ત્યહાં સુણીને
મધુર મીઠું હસતા ઊભો રહ્યો.
બાપા હતા કૈં લખતા તહા તે
જોઈ ઊંચું નિર્મળ હાસ્ય વેરી
રહ્યા હતા; હું ય હસી પડયો ત્યાં
જાણ્યા વિના કારણ મુક્ત હાસ્યથી.
બપોરની લ્હામહીં શીત લ્હેર શા
શબ્દો વધ્યા સુંદર શાંત બાપા,
રે ભાઇ, આવી ગરમી પડે ત્યાં
ખોટા ઠઠારા તવ કોટના શા !"
બપોરમાં યે અતિ તીવ્ર આંચ શી
હૈયે ઝળી ગૈ વિજળી વિચારની;
ગરીબ મારા લખ ભાઈ દેશમાં
વસે, ન પાત્રે ટુકડો ય વસ્ત્રનો;
ને ભાર રૂપેય ન કોઈ જે વહે
તે કોટ શાને, મન મ્હારું એ કહે.
કળા રચી ફેશનની સમાજે
તેથી જ ધારી રહું કોટ આજે.
ચીલા ત્યજી માર્ગ નવીન પાડવો
જો દેશને હોય સમૃદ્ધ દેખવો.
ઘૃણા નહીં, ક્રોધ નહીં, નહીં વ્યથા,
છે માત્ર હાસ્યે સઘળું સુધારવું.
હજીય જ્યારે કંઇ ભૂલ હું કરું
એ યાદ આવે હસવું મધુરવું.

સરોદ

*બાપા એ ઠક્કરબાપા

ખલિલ જિબ્રાન : પરિચય

ધૂમકેતુ

જિબ્રાન! ખલિલ જિબ્રાન* એશિયા ખંડની જે કેટલીક અદ્‌ભુત પ્રતિભાઓ ગણાય છે તેમાં માનભર્યું સ્થાન ભોગવે છે. એની પાસે સુંદરતા ટાગોરની છે અને સચ્ચાઇ અંગ્રેજ કવિ બ્લેઇકની છે. એ પોતે જે વાદળી રંગની ચોપડીઓ લેખન માટે વાપરતો, તેમાં શરૂઆત આ પ્રમાણે થતી: 'ઓ પ્રભુ! તારા જ સૌન્દર્યમાં વીંટાયલા તારા સત્યને પ્રગટ કરવામાં મને મદદ આપ' કેટલીક જગ્યાએ આ પ્રમાણે પણ શરૂઆત થતી: 'ઓ મારાભાઈ! જે જે પ્રશ્ને તને મુંઝવ્યો છે, તે દરેક પ્રશ્ને મને પણ મુંઝવ્યો છે!'

આ કવિનું જન્મસ્થાન સીરિયાના લેબેનોનમાં બશેરી નામે એક ગામ. ત્યાં ઇ સ ૧૮૮૩ ના જાન્યુઆરીમાં એ જન્મ્યો. એની માતા કામિલા માનતી કે એનો આ પુત્ર કોઈક વિચિત્ર છે છતાં એનામાં રહેલી અદ્‌ભુત શક્તિ વિષે એને અચળ શ્રદ્ધા હતી. જિબ્રાને એની મા વિષે લખ્યું છે: 'She lived countless poems and never wrote one.' ઘણા ટૂંકા ગણાય એવા, માત્ર અડતાલીસ વર્ષના સમયમાં, જિબ્રાનની જીવનલીલા સમાપ્ત થઇ ગઈ. એના જન્મસ્થાનથી હજારો માઇલ દૂર અમેરિકાના ન્યુયોર્કમાં એ મૃત્યુ પામ્યો. સીરિયા-લેબેનોનના સંખ્યાબંધ નિવાસીઓ અમેરિકન નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કરી ત્યાં રહેતા હતા. આરબ પ્રજાની ખાસીયત પ્રમાણે કવિતા એ બહુ થોડા માણસોની સંપત્તિ મનાતી નથી. એ આખી પ્રજાનું ધન ગણાય છે. અને જિબ્રાનનું નામ પણ એટલા માટે ત્રીસ કરોડમાં ધરગથ્થુ બની ગયું હતું.

ક્રાન્તદર્શી આ કવિ ચિત્રકાર હતો, અને જ્ઞાની હતો. એણે પોતે એક જગ્યાએ કોઈક વિષે લખ્યું છે તેમ, તેનામાં સૌન્દર્યની ને સત્યની બન્નેની ઉપાસના એક બનીને રહી હતી. એનામાં કેટલીક હિંદુ ફિલસૂફીની માન્યતાઓ નૈસર્ગિક રીતે આવી ગઇ હતી. એમાં એને મળેલા વિશાળ પર્યટને ઘણો ભાગ ભજવ્યો લાગે છે. એને પુનર્જન્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધા જણાય છે. એ ઘણી વખત ઉપનિષદની ભાષામાં બોલે છે: "એક વખત જન્મ્યો છે તેની સાથે દલીલમાં ન પડો. દ્વિજ વિના કેટલીક વાતો સમજવાની નથી." એણે પોતે એક જગ્યાએ લખ્યું છે: તેમ "I had a second birth when my soul and my body, loved one another and were married." દેહ અને દેહી વિષે આવો ખ્યાલ એણે ઘણી જગ્યાએ પ્રગટ કર્યો છે. અડતાલીસ વર્ષના ટૂંકા જીવનમાં તો એણે ઘણું જ મહત્ત્વનું અને ચિરંતન ગણાય તેવું સાહિત્ય આપ્યુ છે એની પ્રતિભાનો આ જેવો તેવો પ્રભાવ ન ગણાય.

ઇ. સ ૧૮૮૩માં જન્મેલો જિબ્રાન કેટલાક વર્ષો સુધી તો ઘરનું જ શિક્ષણ મેળવે છે. એનાં શિક્ષક એના માબાપ જ હતાં શ્રીમતી 'બારબરા યંગે' એનાં જીવનનાં કેટલાંક સુંદર સંસ્મરણો લખ્યાં છે. તેમાથી આપણને જાણવા મળે છે કે એની શક્તિ તો શિશુત્વથી જ જાણે પ્રગટ થઇ હતી. ભાષાની સતત ઉપાસના, પણ મુખ્યત્વે તો પોતાને જે કહેવાનું છે તે કહેવાની જરૂરિયાતે, ત્રીસ (!) કરોડની અરબી બોલનારી પ્રજામાં એનુ કેવું સ્થાન સ્થાપ્યુ હતું તે એક નાનો પ્રસંગ કહી બતાવે છે:

એક વખત એક અમેરિકન બાઇ લેબેનોનમાં મુસાફરી કરતાં કોઇ અજ્ઞાન આરબ જુવાનને મળી. તેણે તેને કહ્યું: 'તમારો એક કવિ ખલીલ જિબ્રાન—ન્યુયોર્કમાં રહે છે તે પ્રખ્યાત છે. તેને તમે જાણો છો!' પેલા જુવાને તરત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'તમે. શેકસપિયરને જાણો છો એમ તમને હું પૂછું ખરો!

જિબ્રાનને એનાં માતાપિતાએ લગભગ બારેક વર્ષની વયે બૉસ્ટનમાં શિક્ષણ લેવા મોકલ્યો. એ વખતે એનાં માતાપિતા અમેરિકામાં વસતાં હતાં

* જિબ્રાન એટલે આત્માનો વૈદ્ય. ખલિલ એટલે પસંદ કરાયલો પ્રેમભર્યો મિત્ર.

ઘણા લેબનોન વાસી ને સીરિયા નિવાસી અમેરિકન નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કરીને અમેરિકામાં રહેતા. પણ નાના જિબ્રાનને અંગ્રેજીમાં નહિ પોતાની દૂધભાષા–અરબી ભાષામાં ભણવાની હોંશ હતી! દૂધભાષાના એના આ અધ્યયને એનામાં કેટલી પ્રબળ શક્તિ જન્માવી હતી એ તો જ્યારે એની કૃતિ--The Prophetનું લગભગ ચાલીસેક ભાષામાં ભાષાંતર થયું ત્યારે ખબર પડી! દૂધભાષા–એ માણસની ભાષાશક્તિનું અતળ ઝરણું છે. રાજદ્વારી શેતરંજમાં રાષ્ટ્રીય ભાષાને બહાને કે બીજે બહાને જે લોકો દૂધભાષાનું સ્થાન ઝૂંટવી લેવા પ્રયત્ન કરે છે, એ મહાજનો, એ ભાષા બોલનાર માણસોનાં નહિ એમના આત્માનાં ખૂન કરે છે! પછી ભલે આપણે એમને વિશાળ દૃષ્ટિનો રાજદ્વારી બિલ્લો લગાવ્યા કરીએ! આ ચાલીસ ભાષામાં ભાષાંતર થયેલા–The Prophet ' વિદાયની વેળાએ '–એનું વાચન કરવામાં આવતું એ એક મહત્ત્વની બીના, આપણે જ્યારે મોટેથી વાંચવાની કલા ગુમાવી રહ્યા છીએ ત્યારે, નોંધવા જેવી લાગે છે.

જિબ્રાનનો આ પ્રમાણે અરબીમાં જ શીખવાનો હઠ ભર્યો ઉત્સાહ એને પાછો લેબેનોનમાં લાવ્યો. અને એ એકલો પોતાના ગામ પાસેના એક મદ્રેસામાં દાખલ થયો, એણે પંદર વર્ષની વયે તો અરબી ભાષામાં આ ' વિદાય વેળાએ ' લખ્યું. અને એ દસ વર્ષ સુધી અપ્રગટ પડયું રહ્યું. દરમ્યાન એનાં સંસ્કરણો થતાં જ રહ્યાં!

દરમ્યાનનાં વર્ષોમાં જિબ્રાને ઘણો પ્રવાસ ખેડયો. પેરિસમાં ચિત્રકલા શીખ્યો. અને એનાં લખાણોથી શિષ્ટ ને સ્વાર્થરૂઢ વર્ગને ઠીક ખળભળાવી મૂકયો–એટલે સુધી કે એનું એક પુસ્તક Spirits Rebellious–વિદ્રોહી આત્મા તો બાળી મૂકવામાં આવ્યું હતું! તુર્કસ્તાનની સરકારનો એ દેશનિકાલ આદમી હતો!

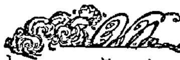
આ પ્રમાણે જિબ્રાને અરબી ફ્રેંચ અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનવડે દેશદેશાંતરમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.

પોતાની માતૃભાષા–અરબી પ્રત્યે એને કેટલો નિઃસીમ પ્રેમ હતો એનો ખ્યાલ તો એણે ન્યુયોર્કમાં નિવાસ સ્વીકાર્યા પછી, જેને એ પોતાનો 'Academy' કહેતો એ વિદ્યાઘરની કલ્પનામાંથી મળી આવે છે. આ વિદ્યાઘરમાં સિરિયાના બારેક જુવાન કવિઓ ભેગા થતા. એ સંખ્યા બારની જ નિર્ણીત કરવામાં આવી હતી. એમાંથી કોઇ જાય તો જ બીજો પ્રવેશી શકે. પણ આ બાર કલ્પનાશીલ જુવાનો પોતાની મહાન પ્રાચીન માતૃભાષાને સૌન્દર્યનાં આભરણ આપવા ત્યાં ભેગા થતા. Faith Love and Work—શ્રદ્ધા પ્રેમ અને કાર્ય–એ એમનો મુદ્રાલેખ હતો. અરબી પ્રજાના દિલમાં સૌન્દર્યનો ને સત્યનો જ્યોતિ અવિચળ પ્રકાશી રહે એ માટેનો આ પ્રયાસ હતો! દૂધભાષા પ્રત્યે કેટલી નિઃસીમ ભક્તિ! કેવળ અરબી ભાષાના ઉચ્ચારણમાંથી મળતા આનંદની ખાતર આ જુવાન કવિઓ પોતાની કવિતાઓ મોઢેથી વાંચતા અને અરબીમાં જ લખવાનો આગ્રહ રાખતા!

જિબ્રાનનું The Prophet–પ્રગટ થયું ત્યારે એનાં જે અવલોકનો આવ્યાં તે આ ટેબલ ઉપર નાસ્તો લેતા, ને ધુમ્રપાન કરતા, અહીં તહીં પતાં ફેરવનારા, સામાન્ય માણસોની કલમમાંથી આવેલાં વર્તમાનપત્રનાં અવલોકનો હતાં! એમાં ન હતી કોઇ પ્રશંસા કે ન હતો કોઈ સત્કાર! પરંતુ એક અવલોકન એવું આવ્યું–જેણે પુસ્તકની ખરી કિંમત પ્રગટ કરી. અને એને સોક્રેટિસના શબ્દ સાથે સરખાવ્યું.

જિબ્રાને આમાં પ્રગટ કરેલ અલ્ મુસ્તફા એ ઘણું કરીને જિબ્રાનનું પોતાનું સ્વપ્નદર્શી આત્મલક્ષી રેખા ચિત્ર જણાય છે. એના જેવા સત્યને ઢુંઢનારાઓની જમાતમાં જે પ્રકારનો અભેદમાર્ગ પ્રવાસી મળી આવે એવું જ ચિત્ર છે. અને આમાં અલ્ મુસ્તફાને પ્રશ્નોત્તરી થાય છે, એ પણ બરાબર આ માર્ગના ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદ જેવી જ છે. જો કે જિબ્રાન કોઈ ism–'ઇઝમ'માં માનતો નહિ.

આ પુસ્તક ત્યારપછી તો એટલું લોકપ્રિય થઈ

પડયું કે વાત વાતમાં—'તમે Prophet—જેવું!' એ જાણે કે શિષ્ટ સમાજનો શબ્દ થઇ પડયો.

સત્યને ઢુંઢનારાઓ અભેદમાર્ગ પ્રવાસીઓની જમાતનો આ જુવાન કવિ એક અદ્દભુત રહસ્યવાદી (mystic) આત્મા હતો એ તો એવું ગમે તે પુસ્તક ઉપાડીને ગમે તે એક વાક્ય વાંચતાં જ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. 'Your daily Life is your *temple and your religion*' 'તમારું નિત્યનું જીવન એ જ એક મંદિરની ગરજ સારે તેમ છે. ને એ જ તમારી ધર્મની જરૂરિયાત પણ સંતોષે તેમ છે.' જિબ્રાનની વાણીમાં રહેલો સત્યનો રણકો પ્રાચીન સમયના મહાનમાં મહાન પુરુષોની વાણીનું સંસ્મરણ આપી જાય છે. એનામાં પૂર્વ પશ્ચિમનું અદ્દભુત સંમિલન જોવા મળે છે.

જિબ્રાનનો જીવનપરિચય એની વાણી દ્વારા મેળવવો એ જ વધારે મહત્ત્વની વાત છેઃ છતાં એણે પોતે લખ્યું છે તેમ એ પોતાને નિત્ય પ્રવાસી આત્મા માનતોઃ એવો જીવનની નિત્યતા વિષેનો ખ્યાલ એક જગ્યાએ એણે બહુ સુંદર રીતે આપ્યો છે. 'હું હમેશાં દરિયાકિનારાનો ચાલુ પ્રવાસ કરી રહ્યો છું: રેતી ત્યાં પથરાયેલી પડી છે; સમુદ્રફીણો ત્યાં વેરાયેલાં છેઃ હું જાણું કે એમની વચ્ચે થઇને મારી પગલી રેતીમાં પાડતો ચાલી રહ્યો છું પણ જુવાળનાં પાણી, મારાં રેતીમાં પડેલાં પગલાં ભૂંસી- નાખશે; અને સમુદ્રફીણોને પવન મુસાફરીએ ઉપાડી જશે. પણ સર્જન કરતો સમુદ્ર–અને એના કિનારાઓ આંહીં હમેશાં રહેશે'

નિત્ય લહેરાતા જીવનસમુદ્રના બે અનંત કિનારાઓની વચ્ચે માણસ નિત્યપંથી બનીને આગળ જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે–એ જિબ્રાનનો જીવનસંદેશ, એણે વારંવાર પ્રગટ કર્યો છે.

એણે આલેખેલા અલ્ મુસ્તફાની જેમ માણસ નિત્યનો પ્રવાસી આત્મા છે. અલ મુસ્તફા (મુસ્તફા એટલે 'બ્રહ્મ કૃપા હિ કેવલમ્' એ શ્રદ્ધા વાક્યની પેઠે ઇશ્વરકૃપામાં નિઃસીમ શ્રદ્ધાવાળો અને એનો અનુગ્રહ મેળવેલો આત્મા) દુનિયામાં આવે છે ને આવા જિજ્ઞાસુ પ્રવાસીઓને માર્ગદર્શન આપે છે. "પછી એક શિષ્યે કહ્યુંઃ 'અમને પ્રાર્થના વિષે કહો' અને એણે જવાબ આપ્યો" એ, એના 'ધ પ્રોફેટ'માં વારંવાર વપરાતું વાક્ય, સત્યને પ્રગટ કરવાની આપણી પ્રાચીન ગુરુશિષ્ય સંવાદ શૈલીનો સુંદર નમુનો છે.

એણે પોતાના 'The Wanderer' 'ઢુંઢનારાઓ' એ પુસ્તકમાં આપેલી બે પ્રવાસી કથા, અલ્ મુસ્તફાનું પાત્રાલેખન વધુ સ્પષ્ટ કરી જાય છે.

[૧]

'હું એને એક વખત ત્યાં મળી ગયો, ચાર રસ્તે; એણે એક અંચળો પહેર્યો હતો. એના હાથમાં એક દંડ હતો એના મોં ઉપર વિષાદની છાયા હતી. અમે એક બીજાને નમન કર્યાં. મેં એને કહ્યું: 'મારે ઘેર આવો અને મારા મહેમાન બનો'

અને તે આવ્યો.

મારી પત્ની અને મારાં બચ્ચાં એને ઉંબર પાસે જ મળ્યાં. એમના તરફ એણે સ્મિત કર્યું. અને એમને એનું આગમન પ્રિય લાગ્યું!

પછી અમે સૌ ભોજન કરવા બેઠા. અને અમને એનું સાન્નિધ્ય સુખભર્યું શાંતિમય લાગતું હતું. કારણ કે એનામાં એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ મૌન હતું, એનામાં ત્યાં એવી કોઇ અગમ્ય હવા હતી!

અને વાળુ પછી અમે સગડીની આસપાસ ભેગા થયા. મેં એના અભેદમાર્ગની રખડપટ્ટી વિષે પૂછ્યું.

તેણે અમને તે રાતે ઘણી ઘણી વાતો કહી. અને બીજે દિવસે પણ કહી. એની રીત' પ્રેમભરી માયાળુ હતી. છતાં જે વસ્તુ મારી સ્મૃતિમાં નોંધાઇ ગઇ છે, તે તો, એના પસાર થયેલા કષ્ટમય દિવસોની કથની!

અને આ કથની, રસ્તા ઉપરની ધૂળ વિષે અને એના પંથ ઉપરના એના અખૂટ ધૈર્ય વિષે' હતી. એની રીતભાતમાં કેટલા પ્રેમ ને મમતા ભર્યાં

હતાં! પણ મને હજી આજે પણ જે સાંભરે છે, તે માયા મમતા કે પ્રેમભરી એની રીતભાત નહિ–પણ એના કષ્ટમય પસાર થયેલા દિવસોની કટુ કથની! એ કથનીમાં એના એકલપંથમાં આવતી 'ધૂળ ધૂળ, જ્યાં જુઓ ત્યાં ધૂળ' એ વિષેની અને એ એકાકી માર્ગમાં રાખવી પડેલી અગાધ ધીરજની વાત હતી! મને તો એ યાદ રહી ગયાં છે–એના પંથની ધૂળ અને ધીરજ!

અને પછી જ્યારે એણે ત્રણ દિવસ પછી, અમારી વિદાય લીધી ત્યારે અમને એમ થતું ન હતું કે કોઈ અતિથિ આવ્યો હતો તે હવે જઈ રહ્યો છે, પણ અમને તો એમ લાગતું હતું કે, જાણે અમારા-માંનો જ કોઈ હજી ઉદ્યાનમાં છે–અને હજી તો એ ઘરમાં આવ્યો નથી!'

[૨]

સત્યને ઢુંઢનારાઓની એક અનોખી જ સૃષ્ટિ છે. એવા રખડુ આત્માઓની અરસપરસની મુલાકાત એ તો જાણે જ્ઞાનગોષ્ટિનો રસપ્રવાહ! આની બીજી વાત પણ એ જ બતાવે છે.

'એક વખત એક ઓલીયો મને રસ્તે ભેટી ગયો. દેખીતી રીતે જ એ જરા વિચિત્ર ચક્રમ હતો. એણે પોતાની વાત મને આમ કહી: 'હું ઢુંઢતો ફરું છું, સત્યને. પણ મારા રખડુ આત્માને આ ધરતી ઉપર ચાલતાં ઘણી વખત નાની ક્ષુલ્લક સૃષ્ટિમાં ફરવાનો અનુભવ થાય છે! જાણે દુનિયા એવી લઘુ લઘુ હોય! મારું મસ્તક પૃથ્વીથી ઉંચે રહે છે એટલે જ એ ઉન્નત અને સ્વતંત્ર વિચારોનું સર્જન કરી શકે છે! પેલી નાની સૃષ્ટિમાં તો એ પણ નાનું જ બની રહેત!

ખરી વાત તો એ છે કે હું માણસોની વચ્ચે નહિ, માણસોથી પર એવી સૃષ્ટિમાં ઊંચે ચાલી રહ્યો છું! એટલો ઊંચે કે એમના ખેતરમાં પડેલાં મારાં પગલાં જ એમને જોવા મળે છે!

અને મેં એમને ઘણીવખત મારા એ પગલાંનાં કદ વિષે અને આકાર વિષે વાતો કરતા સાંભળ્યા છે! કારણ કે તેમાંના કેટલાક બોલે છે: 'આ તો પ્રાચીન ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ રાક્ષસી પ્રાણીના પગલાં છે!' તો બીજાં બોલે છે: 'ના ના, આંહીં તો દૂરદૂરના કોઈ તારાના ખંડિત કકડાઓ પડયા લાગે છે! પણ મારા મિત્ર! તું જાણે છે આ તો કોઈ રખડુ આદમીનાં પગલાં છે! કોઈ ઢુંઢનાગાના!'

આ સત્યને ઢુંઢતારા mystic અન્વેષવાદીની વાત થાય છે, ત્યારે ઘણાં વર્ષો પહેલાંનો અનુભવ યાદ આવે છે. પોરબંદર પાસે રાણાવાવ સબપરમાં ઘણી સુંદર પાણખાણો આવેલી છે. ઘણોખરો પોરબંદરી પથ્થર એ પાણખાણોમાંથી નીકળે છે ત્યાં જાંબુવતીની ગુફા એ નામે ઓળખાતી એક ગુફા છે. ડુંગરા, ટેકરા અને ધારોની વચ્ચે એ ગુફાનું દ્વાર એવી રીતે છૂપાયેલું છે કે છેક ગુફાના દ્વાર પાસે આવો ત્યારે જ ખબર પડે કે તમે ગુફા પાસે આવ્યા છો. એક વખત અમે ત્રણ ચાર જણા એ ગુફા જોવા ગયા. આ ગુફા ઠીક ઠીક લાંબી છે અને એની અંદર સોનેરી રેતી છે. કહેવાય છે કે એ રેતીમાંથી સોનું કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ થયો હતો. પરંતુ અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ એ વસ્તુ નિરર્થક જણાઈ હતી. જ્યારે એ ગુફાની અંદર જઈને અમે પાછા આવ્યા ત્યારે ગુફાના દ્વાર પાસે એક વૃક્ષની છાયામાં બેઠેલા એક સાધુને જોયો. સાધુ તો ઘણા આપણને જોવા મળે છે, એટલે એને ત્યાં જોવામાં કાંઈ આશ્ચર્ય થવાનું કારણ ન હતું. પણ આ સાધુ જે અમે જોયો– એ સાધુના અદ્‌ભુત રૂપે એક ઘડીભર તો સૌને આશ્ચર્યમાં ડુબાડી દીધા. આટલી બધી રૂપ ભરેલી સપ્રમાણતા માનવ શરીરમાં હોઈ શકે એ માનવાનું મન જ થાય નહિ એવું એ રૂપ હતું. અમે તો ઘડી-ભર એને જોવા માટે ત્યાં જ થંભી ગયા. એવી રીતે અમે ત્યાં ઉભા હતા ત્યાં બરડાની ડુંગરમાળા બાજુથી એક કોઈ ફકીર આવ્યો. આ ફકીર સાધુ જેવો રૂપાળો ન હતો. પણ એનું વ્યક્તિત્વ એટલું જ આક-ર્ષક હતું. એ બન્નેનો આંહીં મળવાનો સંકેત લાગ્યો. થોડીવાર ત્યાં વૃક્ષ પાસે બન્ને બેઠા. કેટલીક મનવાતો

કરી. અને પછી એકબીજાની રજા લઈ બન્ને છૂટા પડી ચાલ્યા ગયા. પેલો સાધુ બોરડાના ડુંગર તરફ ચાલ્યો ગયો. અને ફકીર પોતાને માર્ગે વળ્યો. એમની એકમીજાની રજા લેવાની શૈલી એ પણ ખરેખર અદ્દ્ભુત જોવા જેવી વસ્તુ હતી!

એમની સાથે વાત તો બે કે ત્રણ મિનિટ થઈ હશે. શું વાત થઈ એ પણ આજે તો ધ્યાન રહ્યું નથી. માત્ર તે વખતે જે અસર થઈ હતી એ અસર આજે એટલી જ તાજી રહી છે. એ છાપ મનમાં બેઠી છે. સમાજમાં જેમ માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ ઊંચા નીચા માણસો આવે છે, તેમ આ બન્ને કોઈ *આધ્યાત્મિક પંથના રસિયા જીવ ન હોઈ શકે?*

આપણી બુદ્ધિમા ન ઉતરે એવું બુદ્ધિથી પર પણ કોઈક જીવન નહિ હોય ! આ તો એક પ્રશ્ન જ હતો.

વર્ષો પછી કલાપીના એક ઉત્સવ પ્રસંગે લાઠી જવાનુ થયું, ત્યારે ત્યા શોભનાને મળવાનો લાભ લીધો હતો. કલાપી વિષે વાતચીત થતાં એમણે કહેલું એક વાક્ય અકસ્માત, ખલિલ જિબ્રાનના જીવન-પંથના વાક્ય સાથે, બહુ જ મળતું આવેલું વાચ્યું ત્યારે સાનંદાશ્ચર્ય થયું. શોભનાએ કહેલું કે 'ઘણી વખત પોતે કામમાં હોય ને આપણે વાત કહેતા ઊભા રહીએ, ત્યારે ફરી ફરીને એ વાત કહેવી પડતી આપણે કહીએ કે આવી આ વાત અત્યારે બીજી કે ત્રીજી વખત થઇ, ત્યારે પોતે જરાક થોભીને, કાંઈક સંભારતા હોય તેમ પ્રત્યુત્તર વાળે. 'પણ હું એ વખતે આંહીં ન હતો!'

ખલિલ જિબ્રાન વિષે આ જ અનુભવ એક અંતેવાસીએ આપેલો છે; ખલિલ જિબ્રાન ઘણી વખત કોઇ વિચાર તલ્લીનતામાં પડી ગયેલ હોય ત્યારે જાણે વર્તમાન સમય ને સ્થળનો કાંઈ ખ્યાલ ન હોય તેમ આપણી સાથેની વાતચીત ચાલતી.

Gibran would sometime say, after *long moments of preoccupation with* some thought apparently far removed from the present time, "Forgive me. So much of the time I am not here"

જિબ્રાનના લખાણની મૌલિકતા અને સૌન્દર્ય અદ્દ્ભુત છે, પરંતુ એ લખાણનું અદ્દ્ભુતત્વ એ જેટલું કાવ્યકલાને આભાગી છે એના કરતાં વધારે વ્યક્તિ-વિકાસને આભારી છે. એ વસ્તુ તમામેતમામ સાહિત્યકારોએ નોંધી લેવા જેવી છે. જિબ્રાને પોતે કહેલું "While I was writing the Prophet, *the Prophet was writing me.*" જે લખાણ બીજાને ઘડે. તે લખાણ લેખકને પણ એ જ વખતે ઘડતું રહે. તે લખાણ ખરેખર અદ્દ્ભુત છે. *જિબ્રાનના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોમાથી પણ એના* લખાણનું રહસ્ય મળી રહે છે. ચાર વરસનો બાળક જિબ્રાન એક વખત એક રમત માંડી બેઠો. તેણે બગીચામાં એક ખાડો ખોદ્યો. અને એ ખાડામાં એણે ચગરખી કરેલા કાગળના કકડા દાટયા. પછી એ ત્યા ? હ એનો બેઠો: કયારે એ કકડામાથી છોડવો થાય. કયારે એ છોડવામાંથી મોટા મોટા કાગળ લટકે અને ક્યારે એ કાગળ તોડીને પોતે એમાં કવિતાના ચિત્ર કાઢે!

૭ વરસની વયે લીઓનાર્ડોના ચિત્રોનું પુસ્તક, એની માએ એને આપ્યું. થોડી વાર સુધી એણે પુસ્તકનાં પત્તાં ફેરવ્યાં કર્યાં, અને પછી કોણ જાણે શું થયું તે રોઇ પડયો! અને એકાંતમા ભાગી ગયો. પણ લીઓનાર્ડોની પ્રીતિ આ ક્ષણથી જ એવી લાગી ગઇ કે એના પિતાએ કોઇ વાતમાં પાછળના વર્ષોમાં એને ઠપકો આપ્યો ત્યારે એ બોલી ઊઠયો: 'હું—હું *તો લીઓનાર્ડો છું!' આ જિબ્રાન! જીવનની અતળ* ઊંડાણને જોનારો, જીવનની અનંત રેખાને નિહાળનારો.

એના પુસ્તક ખરીદનારામાં પણ કેવા કેવા અધિકારના ભેદ રહ્યા છે એનો એક ઘણો જ સુંદર પ્રસંગ મળે છે.

પુસ્તકવિક્રેતાની દુકાને એક બાઇ આવી. એણે હાંફળા ફાંફળા આવીને ઉત્સુક કહ્યું: 'મારે પુસ્તક લેવું છે!'

'કયું પુસ્તક?' પુસ્તકવિક્રેતાએ પૂછ્યું.

'એ તો મને ખબર નથી!'

'ત્યારે કયો લેખક–કયા લેખકનું પુસ્તક લેવું છે?'

'હું તો એ પણ ભૂલી ગઈ છું!'

'ત્યારે?'

'મને તો એક મિત્રે કાગળ લખ્યો હતો, એમાં પુસ્તકનું નામ છે ને લેખકનું નામ પણ છે. એ કાગળ ખોવાઈ ગયો છે. માત્ર એક વાક્ય જે એ મિત્રે લખ્યું હતું, તે એટલું સુંદર હતું કે એ વાક્ય હું ભૂલી શકી નથી. એ વાક્ય હું વારંવાર યાદ કર્યા કરું છું!'

'વાક્ય બોલો તો ખબર પડે. પુસ્તકનો પત્તો લાગે!'

'મને એ વાક્યે તો મુગ્ધ કરી દીધી છે. મારા મિત્ર માટે તો પુસ્તક લેવાનું છે જ–પણ મારે પણ એ પુસ્તક પાસે રાખવું છે.'

'શું છે વાક્ય? બોલો તો!'

બાઈએ ધીમેથી વાક્ય વાંચ્યું:

'Your Pain is the breaking of the shell that encloses understanding.'

'તમારા જ્ઞાન ઉપર બાઝી ગયેલું જડત્વનું પડ દૂર કરવા માટે, તમને જે એક વસ્તુ કુદરત તરફથી આપવામાં આવે છે. એ તમારી વેદના.'

પુસ્તકવિક્રેતાએ તરત ખલિલ જિબ્રાનનું The Prophet કાઢીને એમાંનું દુઃખ વિષેનું લખાણ એની પાસે રજૂ કર્યું.

કેટલા થોડા લેખકોને કેટલા થોડા વાંચનારાઓ આ રીતે જાણે છે!

ખલિલ જિબ્રાને 'સોનેટ' વિષે એક નવો વિચાર મૂકયો છે, તે વિચારવા જેવો છે. આરબ લોકમાં કવિતા એ ઉચ્ચ વર્ગના અધિકારનો વિષય હોય એમ કોઈની માન્યતા નથી. એને જાણે કે જીવનપદાર્થ ગણવામાં આવે છે. એટલે જેમ ખજુર એ જીવનને જરૂરી છે, તેમ જ કવિતા રણના જીવનસંગ્રામીઓ માટે એક જરૂરિયાતની વસ્તુ મનાય છે. અને એટલા માટે કવિતા એ લખાણ દ્વારા કરતાં વધુ કંઠ દ્વારા, પ્રજાના સંસ્કૃતિ–વારસા લેખે ફેલાતી રહે છે. આ યાદશક્તિના સામર્થ્યથી જે સાહિત્યનો વારસો જીવંત રહે એ સાહિત્ય કુદરતી રીતે જ દૃષ્ટાંતો, કથાઓ, ઉપકથાઓ, ઊર્મિમય પ્રસંગકાવ્યો અને તીરભેદી કાઠિયાવાડી દુહાઓ જેવા મનોવેધક સ્વરૂપોમાં જ વિકાસ પામે.

આ યાદશક્તિને હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ અવલંબન જોઈએ. એમ કાવ્યના જુદા જુદા ગેય પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આવો એક ગેયપ્રકાર એ 'સોનેટ' સોનેટ વિષે કેવો જુદો ખ્યાલ! આ 'સોનેટ'નું સ્વરૂપ, સંભવિત છે કે, સ્પેન દ્વારા મૂળ અરબી સાહિત્યમાંથી ઈટલીએ ઉપાડયું હોય. વાર્તા સાહિત્યમાં 'અરેબીયન નાઈટ્સ' કરતાં ઘણી વધારે કથાઓ હજી લોકકંઠમાં અપ્રગટ પડી છે!

ખલિલ જિબ્રાનના પુસ્તક The Prophet નો ઈતિહાસ જાણવો. એ પુસ્તકના લખનારે એને પોતાનું સર્વોત્તમ સર્જન બનાવવાને કેટલી ધીરજ રાખીને એમાંથી પુસ્તક લખાયું સીરીયામાં. ત્રણ વર્ષ પછી એ પેરિસમાં ચિત્રકામની તાલીમ માટે ગયો. ત્યાંથી અમેરિકામાં બોસ્ટન ગયો. ત્યાં પણ પુસ્તક સાથે ગયું. હજી પ્રગટ થયું ન હતું. વીસ વરસના જુવાન જિબ્રાને, પોતાની માતાની માંદગીપથારી પાસે, બેઠાં બેઠાં અલ્ મુસ્તફા વિષે જે પોતે જે લખ્યું હતું તે વાંચ્યું. માતાએ કહ્યું: 'પુસ્તક સારું છે, પણ જિબ્રાન! તું એને થોડો વખત પડયું રહેવા દે!'

માતાની શિખામણને પુત્રે અક્ષરશઃ પાળી–પચીસ વરસનો તરુણ ચિત્રકાર પાછો પેરિસમાં આવ્યો. આવીને આખું પુસ્તક ફરીને લખ્યું: પણ હજી મૃત માતાનો શબ્દભણકાર જાણે એને સંભળાઈ રહ્યો હતો: 'જિબ્રાન! પુસ્તક સારું છે, પણ હમણાં એક બાજુ પડયું રહેવા દે!' કેટલી ધીરજ! આજનો જુવાન ગુજરાતી લેખક તો આટલી ધીરજ ધરવા કરતાં આપઘાતનો સરળપંથ જ સ્વીકારે!

આ વાત ઉપર તો બીજાં દસ વર્ષ વહી ગયાં ! આ દસ વર્ષમાં તો એણે વધુ ચિત્રો, વધુ પુસ્તકો, વધુ મિત્રો, વધુ કામ, વધુ મહેનત કર્યા જ કરી. એણે દોરેલા ચિત્રોમાં વિખ્યાત મેટરલીંકનું ચિત્ર હતું.

અમેરિકામાં પાછો ફર્યો ત્યારે જિબ્રાને ન્યુયોર્કમાં મુકામ નાખ્યો. જ્યાં ચિત્રકારો ને શિલ્પીઓ જ રહેતા હતા એવા 'Studio Building' 'સ્ટુડિયો બિલ્ડિંગ' માં એ રહ્યો.

અને આહીં પાંચ વર્ષમાં પાંચ વખત ફરી ફરી લખીને ને સુધારીને પ્રેસ માટે જે વસ્તુ તૈયાર થઈ તે The Prophet. આ પુસ્તકની એકલી અમેરિકન આવૃત્તિની પાંચલાખ નકલ વેચાણી હતી! હૃદયમાંથી મૃદુ મંજૂલ ગીત સ્વરાવલિ આવી રહી હોય એવી એની અનોખી શૈલી છે. જેના હૃદયને એનું વાચન ન સ્પર્શે એણે પોતાની જાતને એટલી અપૂર્ણ કે શુષ્ક માનવી રહી !

જિબ્રાન વિષે લખતાં 'બારબરા યંગે' એક પ્રસંગ આપ્યો છે એ એની મહત્તાનો ખ્યાલ આપી રહે તેવો છે. 'Sand and Foam' 'રેતી અને સમુદ્રફીણ' એ જિબ્રાનના અવારનવાર બોલાતાં ને લખાતા વાકયોનો સંગ્રહ એણે કર્યો હતો. પછી એ હસ્તલિખિત પ્રત એણે જિબ્રાનને બતાવી જિબ્રાન ઘડીભર એ તરફ જોઈ રહ્યોઃ પછી એક આશ્ચર્યભરી નજરે એણે કહ્યુંઃ આ ખરેખર મેં લખ્યું છે કે કહ્યું છે ?'

અને જ્યારે એને કહેવામાં આવ્યું કે એક શબ્દ પણ બીજા કોઈનો નથી ત્યારે ઘડીભર એના માનવામાં એ ન આવ્યું !

પોતાની મહત્તાની કેટલી ઓછી પિછાન—!

જિબ્રાનની મધુર શૈલીમાં એક એવી સુવાસ મહેકે છે કે એને પકડવી એ કોઈને માટે શક્ય નથી. એ કહે છે એના કરતાં ઘણું વધારે ધ્વનિત રાખે છે. અને આ એના ધ્વનિમાં એક એવી કરુણ મૃદુ લહરી હોય છે કે એને ન અડકવામાં એક જાતનું ઔચિત્ય રહેલું જણાય છેઃ એમ જ લાગે છે કે જેને જરૂરિયાત હોય તે એને ઢુંઢી લે. એમાં જ જિબ્રાનનું સાચું રહસ્ય છે. અલ્ મુસ્તફાનો પ્રવેશ કરાવનારી આ પંક્તિઓમાં સ્મરણાંજલિની કેટલી સુંદર શાંત મધુરતા વહી રહી છે !

"અલ મુસ્તફા, બાર વર્ષ સુધી ઓરફાલીઝ શહેરમાં, પોતાને લઈ જવા માટે અવારનવાર વહાણની રાહ જાતા થોભ્યા. એના જન્મદ્વીપ પ્રતિ એને એ લઈ જવા માટે આવનારૂં હતું

'અને પછી એક દિવસ શહેરની બહાર એક ટેકરી ઉપર ચડયા અને એમણે સમુદ્ર તરફ જોયું. દૂર દૂર ધુમ્મસમાં વીંટાળાયેલું એનું વહાણ આવતું એની નજરે પડ્યું !

'પછી એના અંતરનાં દ્વાર જાણે ઉઘડી ગયાં અને એનો આનંદ દરિયા ઉપર લહેરાઈ વળ્યો. એમણે પોતાના નેત્ર બંધ કર્યાં. પોતાના આત્મા માટે મૌનપ્રાર્થના કરી !'

ટાગોરની 'સોનાનાવહી'માં જેમ પેલી નારી પોતાની જીવનભરની કમાણી સરસામાન લઈને ચડી બેસે છે એવો જ સુંદર કરૂણ મધુર ધ્વનિ આત્મવિસર્જનની વેળાના આનંદનો આ પંક્તિઓમાંથી ઊભો થાય છે !

"પણ જેવા એ ટેકરી ઉપરથી ઉતર્યા, અને એક પ્રકારની મધુર કરૂણતા એમના હૃદયમાં છવાઈ ગઈ! તેમના અંતરમાં તેમણે વિચાર કર્યોઃ 'આહીંથી કેમ કરીને હું તદન શાંતિમાં—ને લેશ પણ શોક વિના જઈ શકીશ? શોકશંકુને હૃદયમાં વહ્યા વિના આ નગરી હું છોડી નહિ શકું !

'એની દિવાલોમાં વસીને મેં કેટલા યે લાંબા શોકના દિવસો દીઠા છે. અને એકાંતની કેટલી યે રાત્રિઓ ગાળી છે. અને પોતાના આ શોક અને પોતાની આ એકાંત એકલતાને, ખેદ પામ્યા વિના કોણ છોડી શકે ?* આહીંની શેરીઓમાં મેં અનેક

*કારણ કે એ દુઃખ હતું ને એ એકાંત હતી તો આ વહાણની પ્રાપ્તિ થઈ જે મને મારા મૂળ સ્થાને લઇ જવા આવ્યું છે. માટે એ શોક ને એકાંત પ્રિય બન્યા છે.

જાતનાં ચેતનરૂપો જ્યાં ત્યાં વેર્યાં છે. અને મારી મારી રાગમૂર્તિઓનાં નાનાં નગ્ન શિશુઓ પણ રખડતાં મૂકયાં છે. એ તમામની વિદાય લેતાં એક પ્રકારનું હૃદયવિદારક દુઃખ હું ન અનુભવું એ નહિ બને!

'આ કોઇ કોઈ વસ્ત્રનો ત્યાગ હું કરું છું એવું નથીઃ આ તો જાતે મારા હાથ વડે મારી ચામડી ઉઝરડતો હોઉં એટલું બધું લાગે છે!

'અથવા તો આ કાંઇ કોઇ વિચાર હું પાછળ મૂકી દેતો હોઉં એવું પણ નથી. પણ મારી સાથે ભૂખને સહીને ને તૃષાને સહીને મને પ્રિય બનેલું એવું હૃદય જ જાણે આંહી છોડી જાઉં છું!

'છતાં હું આંહી હવે વધારે વખત થોભી શકું નહિ. મારો સમય વિદાય લેવાનો આવી ગયો છે.

'જે જીવનસમુદ્ર તમામ પદાર્થને પોતાના પ્રતિ બોલાવી લે છે—એ મહાસાગર આજે મને પણ બોલાવે છે—અને મારે ઉપડવું જોઇએ!'

'કારણ કે હવે વધારે વખત રહેવું-રાત્રિને વખતે ઉષ્મા મળી રહી હોય છતાં પણ-એનો અર્થ એટલો કે ઠીંગરાઇ જવું. જડ થઈ જવું. અને મરોરૂપ ઢેફામાં બંધાઇ રહેવું.

'મને તો એમ થાય છે કે આંહીં જે છે તે બધું જ સાથે લઇ લઉં: પણ એ શી રીતે થાય?'

'જેમ સ્વર, પોતાને જન્મ આપનાર જીભને અને માતાને પાંખ આપનાર હોઠને, સાથે લઈ જઈ શકતો નથી, એણે એકલાએ જ હવામાં વિચરવું જોઈએ.

—અને જેમ પોતાના માળાને આંહીં છોડીને, ગરૂડપંખી એકલું, સૂર્ય પ્રત્યે જવા માટે, વિશાળ આકાશને પંથે વિચરે છે—એમ જ એકલું મારે પંથે પડવું જોઇએ!"

જિબ્રાનની કલ્પનાના, પણ ઘણું કરીને એના પોતના જ વ્યક્તિત્વમાંથી ઊભા થતા, આત્મલક્ષી પાત્ર જેવા આ અભેદમાર્ગ પ્રવાસી અલ્ મુસ્તફાનો વિવિધ વિષયો પરનો શિષ્યો સાથેનો વાર્તાલાપ જેમાં સંઘરાયો છે તે 'The Prophet—'વિદાય વેળાએ' એમાં આ પંક્તિ વારંવાર આવે છેઃ 'પછી એક જણાએ ઉભા થઇને કહ્યુંઃ 'ગુરુદેવ!' વગેરે, આવી Heart to heart talk—જેને વાર્તાલાપ ન કહેતાં 'મૌનની વાણી' એમ કહેવું જોઇએ, એ વિષે જિબ્રાને દર્શાવેલા વિચારો એની જ વાણીને બરાબર બંધ બેસે છેઃ જિબ્રાનની Talk—વાર્તાલાપની રીત આપણને પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો ભગવાન તથાગતની વાણી, સોક્રેટીસના સંવાદો, પણ–મુખ્યત્વે બાઇબલ—એના વાતાવરણની યાદ આપે છે,

પછી એક વિદ્વાને પૂછ્યું: 'અમને વાર્તાલાપ વિષે કહો."

અને તેણે જવાબ વાળ્યોઃ 'જ્યારે તમે તમારા અંતર સાથેની વિચારમાળામાં આનંદ નથી લેતા હોતા, ત્યારે તમે વાતચીતમાં પડો છો.

'અને જ્યારે તમે તમારા હૃદયની સાથે એકાંતમાં વસી નથી શકતા, ત્યારે તમે હોઠ ઉઘાડો છો. અવાજ, એક પ્રકારનું વખત કાઢવાનું સાધન છે. અને એ ગમ્મત આપે છે.

'અને તમારી ઘણીખરી વાતચીતમાં, વિચારનું અરધું તો ખૂન જ થાય છે.

'કારણ કે વિચાર એ તો અવકાશમાં વિહરનારું પંખી છે. તમે એને શબ્દપિંજરામાં પૂરો, એની પાંખ ઉઘડે ભલે, પણ એ ઉડી ન શકે.

'તમારામાંના કેટલાક વાર્તાલાપ શોધે છે નહિતર એમને એકલું એકલું લાગે છે.

'એકાંતની નીરવતા એમની આંખ સમક્ષ એમની ખરી જાતને પ્રગટ કરી દે છે અને એમાંથી એ ભાગે છે.

અને બીજા વળી એવા છે જે વાતચિત કર્યા કરે છે અને કોઇ જાતના જ્ઞાન વિના કે વિચાર વિના એવાં સત્યો પ્રગટ કરે છે જે એ પોતે સમજતા હોતા નથી. સોંઘા સત્યો!

'અને વળી એવા પણ છે જેમની પાસે અંતરમાં સત્ય છે, પણ એ શબ્દોમાં આપતા નથી.

'આવાના હૃદયની એકસવાદી નીરવતામાં આતમ જ્યોત વસે છે.

'જ્યારે તમે તમારા કોઇ દોસ્તને રસ્તામા મળો કે બજારમાં ભેગા થાઓ ત્યારે તમારામાં રહેલી રહેલો આ આતમ જ્યોતને તમારા હોઠ હલાવવાની પ્રેરણા આપવા દો અને તમારી જીભને પણ ચલાવવા દો,

'તમારા અવાજનો અવાજ એના કાનના કાન સાથે વાત કરે એવું થવા દો.

'કારણ કે તો જ એને આત્મા, તમારા અંતરનું સત્ય જૂનવાણી મદ્યનો રસાસ્વાદ જેમ દારુડિયો સંભારતો રહે તેમ, સંભારતો રહેશે.

'એ મદ્યનો રંગ ઉડી ગયો હશે ને વાસણુ તૂટી ગયું હશે તો પણ એને એ સાંભરશે!'

જિબ્રાનની રૂપકથાઓ, દૃષ્ટાંતો કવિત્વમય કલ્પનાઓ, નાની નાની વાર્તાઓ એ તમામ પ્રકારનાં સ્વરૂપોમાં એનું અનોખું વ્યક્તિત્વ વિલસી રહ્યું છે! કેટલાક જુદા જુદા પ્રકારોમાંથી એ સ્પષ્ટ જોઇ શકાશે. જિબ્રાનનો આટલો આછો પરિચય પણ એના જીવનનું રહસ્ય બતાવશે. એની વાણીમાં હરેક પળે સત્યશોધનની તમન્ના દેખાશેઃ એના લખાણમાં પ્રભાતની સ્ફુરેતીની નીરવ સુંદરતા ભરી છે.

દરેક પદાર્થને ત્રણ રીતે મપાય છે. લંબાઇથી પહોળાઇથી, ઉંચાઇથી કે ઉંડાણથી પણ જિબ્રાનને માટે એક ચોથું માપ છે. Timelessness–એની ઘણી કૃતિઓ માટે 'કાલાતીત' એ શબ્દ વાપરી શકાય! કાલનો ઘણો ઓછો પ્રસારો જેને લાગે એવાં સત્યો એણે કહ્યાં છે. અને એ સત્યો એવી સુંદર રીતે કહ્યાં છે કે સ્મૃતિમાંથી એ એકદમ ખસી શકે નહિ!

એની 'સંસ્મરણીય શૈલી' આપણને વારંવાર આકર્ષી રહે. એણે વાપરેલું આ વાક્ય એના જ લખાણ માટે કેટલું યોગ્ય છે! Yet when life speakes all.

The winds Lecorue words' જિબ્રાનના હોઠ ઉપર સ્મિત છેઃ એની આંખમાં વિષાદ છે. એ વિષાદમાં કટુતા નથી, ફરિયાદ નથી. ભીનો પ્રેમ વિદાયની મધુરતા ભરી છે. એ પોતે કવિ હતો. ચિત્રકાર હતો. ફિલસૂફ પણ હતો. અને જબરજસ્ત ક્રાન્તદર્શી આત્મા પણ હતો. એણે એક જગ્યાએ લખ્યું છે એ આપણા આધુનિક યુગનું કેટલું સાચું ચિત્ર છેઃ 'આપણે એક સુંદર શબ્દ ગુમાવી બેઠા 'Hard mads' આપણે કાંઇ પણ હાથબનાવટનું રહેવા દેવા માગતા નથી. કારણ કે આપણે જુવાન છીએ આપણા વિજ્ઞાન વિજયથી આપણે ઘેલા બની ગયા છીએ! આપણને તત્કાલનો અને મહાન યોજનાનો રોગ લાગુ પડયો છે!' અમેરિકાને સંબોધીને એણે આ કહ્યું છે ને ઉમેર્યું છેઃ પણ આ દેશે જેફરસન ફ્રેંકલીન, એમર્સન. અને અબ્રાહમ લીંકનના રસ્તે જવું જોઇએ તો જ એ જીવે!'

અને જિબ્રાનનું સૌન્દર્ય એ 'સત્ય'થી જુદું નથી.*

---

* શ્રી 'ધૂમકેતુ'ના નવા પ્રગટ થતા પુસ્તક જિબ્રાનની 'જીવનવાણી'માંથી.

[૧]

ભગવાન શંકરાચાર્ય પાસે એક વિદ્યાર્થી હતો. એનું નામ ગિરિ. એ જરા મંદ બુદ્ધિનો હતો. બીજા જે વાત ઝપાટાબંધ પકડી લે. એને સમજતાં એને વાર લાગે. બીજા શિષ્યોને લાગે કે, ગુરૂ આને જેમ તેમ નિભાવે છે બાકી એનામાં છે નહિ કાંઈ, પણ એક દિવસ એમની એ સમજણ ખોટી પડી ગઇ.

ગિરિ નદીએ ગયો હતો. ભગવાનનું વસ્ત્ર ધોવા. એના જેવો સેવાભાવી શિષ્ય બીજો કોઈ નહિ. ગુરૂની સેવા એ પ્રેમથી કર્યે રાખે. એના આવવાની સૌ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. એવામાં અધ્યયનનો સમય થયો. તેજસ્વી શિષ્ય સમુદાય હાજર થઈ ગયો.

ગુરુએ કહ્યું : 'આપણે થોડીવાર થોભો. ગિરિ હમણાં આવશે!'

'પણ એ આવે ન આવે બધું સરખું છે ગુરુદેવ! એ મંદબુદ્ધિ ભણીને ય શું શીખવાનો હતો?' એકે કહ્યું,

'એમ કાંઈ હોય? એનું મન તો દુભાય?'

'પણ એ મંદબુદ્ધિવાળો છે. કાંઇ સમજતો તો છે નહિ. એની રાહ શું કરવા જોવી? આપણે શરૂ કરીએ ત્યાં એ આવી જાશે?' પદ્મપાદે કાંઈક અભિમાનથી કહ્યું. 'અને ગુરૂદેવ! એને કોઇ દિ શી રીતે આવડવાનું છે? એને બુદ્ધિ તો છે નહિ!'

'પદ્મપાદ! ડુંગરે ઉપર ચડનારો ગમે તે રસ્તે ચડે. છેવટે એ ડુંગરે પહોંચવાનો!'

'પણ આ ગિરિનો તો કોઈ રસ્તો જ ક્યાં છે?'

'એની પાસે પણ છે ભાઈ! ભક્તિનું મોટું ભાથું એની પાસે પણ છે! એનો એ રસ્તો!'

પણ પદ્મપાદ જેવા તીવ્ર બુદ્ધિશાળીઓને આ વાતમાં કાંઇ બહુ વિશ્વાસ ન બેઠો. ભગવાન શંકર એ કળી ગયા. એ પણ એ પદ્મપાદ સામે જોઈ રહ્યા.

એટલામાં દૂરથી ગિરિને આવતો જોયો ને એની કઢંગી હાલત જોઈ ને જ સૌ શિષ્યો હસી પડયા : 'આ આવ્યો ગુરુદેવ! હયો! હાલ્યો આવે છે ઉંટની હાલે!'

પણ ગિરિ પાસે આવતાં સૌના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. શુદ્ધ તોટકવૃત્તમાં ગીર્વાણ ભાષાની મધુર પદાવલિ એ બોલતો આવે!

'અરે?' શિષ્યો એક બીજા સામે જોવા મંડયા 'આ ગિરિ તો માંડ ગમ્...ગચ્છ કરતો તો આવું શુદ્ધ શી રીતે બોલી રહ્યો છે?'

પણ ત્યાં તો ગિરિ પાસે આવ્યો. ભગવાન શંકરાચાર્યે જ એને પ્રેમથી બોલાવ્યો : 'તોટકાચાર્ય! આંહી બેસો હવે. તમારી જ રાહ જોવાય છે!'

ત્યારથી પછી ગિરિ તોટકાચાર્ય એ નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

પણ તે દિવસે તમામના અંતરમાંથી જ્ઞાનનો ગર્વ હતો તે ગળી ગયો. ભગવાને એક ને એક તો બીજાને બીજું ભાથું આપ્યું જ છે. પોતાનું ભાથું સાચી રીતે સાચવનારો માર્ગદર્શન મેળવે ને મેળવે. તોટકાચાર્ય આનું ઉદાહરણ!

[૨]

એક વખત રાજાની અને પ્રજાની વચ્ચે ખેંચતાણ થઈ પણ આ ખેંચતાણ મતભેદની નહિ, પ્રેમની હતી. ગુજરાતમાં રાજા ભીમ બાણાવળી થઈ ગયો છે, એ ભીમ બાણાવળીના વખતમાંજ સોમનાથના પ્રસિદ્ધ મંદિર ઉપર હુમલો થયો હતો! એ વખતે ભીમદેવે બહુ બહાદુરીથી જુદ્ધ કર્યું હતું. પણ આ વાત તો એના કારભારને લગતી છે.

દેશમાં દુકાળ પડયો હતો ને ખેડૂતો હેરાન હેરાન હતા! પણ સરકારના કે રાજાના અમલદારોને કાંઇ દયા હોય? મારીઝૂડીને એ તો માંડયા મહેસુલ ઉઘરાવવા!

ન ભરે એને કરે રાજધાની ભેગા! એમ ને એમ રાજમહેલને દરવાજે તો ખેડૂતોનું જુથ જામ્યું.

એટલામાં ત્યાંથી મોટો રાજકુમાર મૂલરાજ ઘોડા ઉપર ફરવા નીકળ્યો. ખેડૂતો અંદર અંદર પોતાનાં દુઃખ રડે એ સાંભળી ગયો. ઘોડો રાખ્યો ઉભો વાત જાણીને એનું મન પીગળી ગયું! અનાજ ઉત્પન્ન કરનાર ઉપર આવો જુલમ?

તે દિવસે ઘોડેસ્વારીની પરીક્ષા થાય એમાં રાજકુમારે તો પોતાની ઘોડેસવારીનો કુશળતાથી બધાનાં મન જીતી લીધાં. ખુદ રાજા ભીમદેવ પણ ખુશ થઈ ગયો: 'માગ! માગ!' એનાથી બોલાઈ ગયું: 'તને ગમે તે માગ!' રાજકુંવરના મનમાં તો પેલા ખેડૂતોનાં દુઃખ બેઠાં હતાં, તેણે તરત કહ્યું: 'મારે બીજું તો કાંઇ જોઈતું નથી, પણ જે ખેડૂતોને આંહી આણ્યા છે તે તમામને મુક્ત કરો ને રાજભાગ આ વરસે સાવ જતો કરો!'

રાજાએ વચન પ્રમાણે રાજભાગ જતો કર્યો ને ખેડૂતો ખુશ થતા ઘેર ગયા.

પણ આ તો ધરતીનાં બાળક! પ્રેમ જરાક દેખે કે ગાંડાં ગાંડાં! હવે બીજે વરસે પાક એવો થયો કે ખેતરમાં અનાજ સમાય નહિ! ખેડૂતોએ તો એક વરસને બદલે બન્ને વરસનું અનાજ રાજભાગનું આપવા માંડયું! હવે પ્રેમની ખેંચતાણ થઈ!

રાજા પાછલા વરસનો રાજભાગ લેવાની ના પાડે છે ને ખેડૂતો કહે છે અમે આપ્યા વિના જવાના નથી! અમે પણ જમીનનાં બાળક છીએ કાંઈ ભિખારી છીએ કે મફતનું અનાજ ઘરમાં રાખીશું? તમે તમારી ફરજ બજાવી. અમારે અમારી બજાવવાની છે. એટલે રાજભાગ લેવો જ પડે!

હવે આ પ્રેમકલહનો નિકાલ કોણ લાવે? છેવટે એમ ઠર્યું કે રાજકુમાર મૂલરાજ મરણ પામ્યો છે તેના કલ્યાણ માટે એક મંદિર બંધાય. તેમાં આ રાજભાગ વપરાય!

[૩]

ગુરુ નાનકદેવ ફરતા ફરતા બગદાદ પહોંચ્યા. એમની પાસે તો અમૃતવાણીનો ધોધ હતો. જે એને સાંભળે એ વિચાર કરતો થઈ જાય. ગુરુદેવ તો મત મતાંતર ને ધર્મ ધર્મના કજીયા મટાડવા નીકળેલા!

બગદાદનો ખલીફા બીજી રીતે તો ઠીક પણ પૈસાનો ભારે લોભી! પ્રજાને કનડીને પણ પૈસા ભેગા કરે. ગુરૂદેવે એ સાંભળેલું.

ગુરુની ખ્યાતિ તો બહુ હતી. એટલે ખલીફા પણ એને મળવા આવ્યો. ગુરૂદેવે આ પ્રસંગને માટે જ પાંચસો કાંકરા ભેગા કરી રાખેલા. ખલીફા આવ્યા એટલે વાતોચીતો થઈ. રજા લઈને એ જતા હતાં ત્યાં ગુરૂદેવે કહ્યું: 'તમારે મારું એક કામ કરવાનું છે!'

ખલીફાએ આતુરતાથી કહ્યું: 'શું?'

'બીજું કાંઈ નહિ, એક મારી થાપણ તમે સાચવો. કયામતને દિવસે તમે આવો ત્યારે એ મને પાછી આપજો! હું તમારી રાહ જોતો બેઠો હઈશ! હશે...આ' એમ કહીને ગુરૂએ પાંચસો કાંકરા દેખાડ્યા!

'અરે! અરે! પણ હું એ લાવું શી રીતે?' ખલીફાએ ઉતાવળે કહ્યું.

ગુરૂ હસી પડ્યા: 'અરે! બાદશાહ સલામત! આટલી મહેલાતો હીરા, માણેક, મોતી, અશરફી, ભેગી કરી છે તે બધું લેતા આવશો, ને આટલી મારી થાપણ ભારે પડી જાશે? આમાં કાંઈ ભાર તો છે નહિ!' ગુરૂનો વાણીમર્મ કળાઇ ગયો.

ખલીફાની આંખ ઉઘડી ગઇ. વાત તો ગુરૂની સાચી હતી. કોઇ ચીજ માણસ સાથે લઇ જઇ શકતો નથી—પછી એને એ ગમે તેટલી પ્યારી હોય!

તે જ દિવસે ખલીફાના દ્રવ્યનો ભંડાર ઉઘડી ગયો. અને એમાંથી ગરીબોને ખેરાત થાવા માંડી!

[૪]

તુલસીદાસજી પાસે બીરબલની વાત થઇ રહી હતી, કોઇકે કહ્યું: 'બાદશાહ અકબરના એના ઉપર ચારે હાથ હતા. બુદ્ધિ તો બીરબલની જ!'

પ્રસંગ જહાંગીર બાદશાહ એમને મળવા આવ્યો એ હતો ને અનેક દરબારીઓ બીરબલને સંભારીને એની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા.

તુલસીદાસજીએ મૂગા મૂંગા સાંભળ્યા કર્યું પછી કહ્યું: 'બાદશાહ સલામત' સમ્રાટની કવિ બીરબલે બહુ સેવા કરી કાં?'

'અરે! એ તો એનો જમણો હાથ થઇ ગયા!'

'પણ સમ્રાટની સેવા કરતાં, એણે કોઇ દિવસ સમ્રાટના સમ્રાટને સંભાર્યા ખરા?'

બધા ચૂપ જ થઇ ગયા. જો ના પાડે છે તો બીરબલની લઘુતા કરવા જેવું થાય છે. હા પાડે છે તો ખોટું ઠરે છે.

સૌને મૂંગા જોઈને તુલસીદાસજી બોલ્યા: 'એટલી બધી બુદ્ધિવિલાસ કેવળ એમણે સમ્રાટને રીઝવવામાં વાપરી કાઢી—એ તો જનમ અફળ ગયો એવું મને લાગે છે! મારી તો આ સમજણ છે!'

[૫]

'જયજય શ્રી રઘુવીર' સમર્થ સ્વામી રામદાસનો એ ભિક્ષામંત્ર એમણે પોતાના વતન જાંબમાં પોતાને જ ઘરઆંગણે નાખ્યો.

જેમ ભગવાન બુદ્ધ પોતાના ગામમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને ગયા હતા, જેમ ભગવાન શંકર પોતાની માતા પાસે આવ્યા હતા, તેમ આજ શ્રી સમર્થ પોતાને ઘર આંગણે આવી ભિક્ષામંત્ર બોલતા ઉભા રહ્યા!

ઘરને આંગણે માતા રાણુબાઇ બેઠાં છે. પણ એમને તો એમને નાનકડો પુત્ર નારાયણ સંન્યાસ થઈ ગયો છે એ વાત સાંભરે છે. નારાયણની પાછળ રોઈ રોઇને આંખ ખોઇ બેઠાં, આંધળા થઈ ગયાં, પણ નારાયણ પાછો ન ફર્યો તે ન ફર્યો.

એ નારાયણ અત્યારે આવીને ઉભો છે એ તો માતા કયાંથી જાણે ? જોઈ તો શકતાં નથી !

એટલે એમણે તો વૈરાગી મહારાજને ભિક્ષા આપવાનું કહ્યું.

ત્યાં શ્રી સમર્થ રામદાસ બોલ્યા: 'આ સંન્યાસી ભિક્ષા લઇને જતો રહે તેવો નથી માડી !'

આંખનું અજવાળું જાણે અંધારમાં ઉગ્યું હોય તેમ માતા, નારાયણને અવાજ પારખી ગયાં ! 'અરે આ તો નારાયણ ! કોણ નારાયણ છે ?'

ત્યાં તો શ્રી સમર્થ રામદાસ માતાના ચરણમાં પડયા !

આવા આ મહાનપુરુષે મહારાષ્ટ્ર ધર્મ ગાઇને દેશને જાગ્રત કર્યો હતો. જ્યારે તે મરણ શય્યા ઉપર પડયા ત્યારે કેટલાક શિષ્યોને અંતરમાં દુઃખ થવા માંડયું: 'અરેરે, હવે અમે કોની સાથે બોલશું ? વાતચીત કરીને સમાધાન કયાંથી મેળવીશું ?'

તે વખતે શ્રી સમર્થ બોલી ઉઠયા: 'આ તે કેવી વાત છે ? હું તો તમારી સાથે નિત્ય વાત કરવા આંહીં જ રહ્યો છું 'દાસબોધ' સાથે બોલજો. 'દાસબોધ' મારો ઉત્તર આપશે !'

[૬]

એક વખત એક વિદ્વાનને કોઈએ પૂછયું: 'પવિત્ર રહેવા માટે શું કરવું જોઈએ ?'

વિદ્વાને જવાબ દીધો 'ઉદ્યોગ !'

પેલાએ ફરી પૂછયું: 'તમે પ્રાર્થના કહો છો કે ઉદ્યોગ ?

વિદ્વાને જવાબ આપ્યો 'હું ગમે તે કહું પણ એ બે શબ્દ કાંઈ બે અર્થ બતાવતા નથી અર્થ બંનેનો એક જ છે. ઉદ્યોગ કહો કે પ્રાર્થના કહો'

[૭]

પોલ નામે એક જુવાન પાવાવાળો. એ રહેવાસી પોલાંડ દેશનો પાવો એવો વગાડે કે ધરતી જવાબ આપે. ડુંગરા ડોલે ઝરણાં શાંત થઈ જાય માણસનું હૃદય હાથ ન રહે. એની પાસે એની જાદુભરી કરામત. એ કહેવાય જ 'પાવાવાળો પોલ !' પાવાવાળા પોલને દેશ આખો ઓળખે. એનું નામ સાંભળતાં જ બધા ગીત ઘેલા બને !

હવે એ વખતે એવું બન્યું કે બે દેશ વચ્ચે લડાઇ ચાલે. રશિયા અને પોલાંડ લડે. ધાડે ધાડાં લડે એમ આ બે દેશના સત્તાધીશો લડે ને વચ્ચે ઘાણ નીકળે સામાન્ય માણસોનો !

રશિયાવાળાને એમ હતું કે જો વાર્સા નગરીનો કિલ્લો પડે તો પોલાંડ હારે. પણ કિલ્લા કોઇ દેશના એમ પડે ખરા ? દાંત ખાટા કરી નાખે એવા જુવાનો ત્યાં બેઠા રાત દિની ચોકી ભરતા હોય નાં ?

એટલે વોર્સો પડે ને રશિયા જીતે એ વાતમાં તો માલ નહિ !

એક બીજી જુક્તિ રશિયાના સેનાપતિએ શોધી. જો આ પોલ પાવાવાળાને હાથ કર્યો હોય એને કેદમાં રાખ્યો હોય ને પછી અરધી રાતે ગુપચુપ વોર્સોના દરવાજા પાસે પહોંચી ગયા હોઈએ તો વોર્સો હાથ લાગે ! પોલને ભેગો રાખ્યો હોય, અને તેની પાસે પોલાંડની પોલીશ ભાષામાં જ આનંદનું એક ગીત પાવામાં ગવરાવીએ ! નગરજનો જાણે કે પોલ આવ્યો છે. ગીતઘેલી પ્રજા દરવાજો ઉઘાડે પોલને જોવા ! પણ ત્યાં તો આપણે ધસારો જ કરી દઈએ ! વોર્સો કબ્જામાં !

આ જુક્તિ પાર પાડવા માટે એ પોલની પાછળ પડયા. પોલ તો મસ્ત માણસ. જંગલને પાવો સંભળાવતો ફરતો જ હોય. એક વખત એને પકડી પાડયો. કેદ કર્યો ને જુક્તિ સાંગોપાંગ પાર પાડવા એને સાથે રાખ્યો.

અંધારી રાતમાં સેન પહોંચી ગયું. હજારો ઘોડેસવાર છે પણ એક જરા જેટલો તો અવાજ થા! એવી લશ્કરી તાલીમ ઘોડાઓને પણ આપેલી.

પછી પોલને સેનાપતિએ હૂકમ કર્યો : ‘ અલ્યા ! પાવામાં તારું આનંદગીત ગા ! સરસમાં સરસ ઉપાડજે હો !’

આનાકાની કરે તો ઉઘાડી તલવારવાળા પાસે જ ઉભા હતા. ના પાડે છે તો ત્યાં ને ત્યાં કપાઈ જાય છે. હા પાડે છે તો દેશનું નાક જાય છે. પોલ તો નથી હા પાડતો, નથી ના પાડતો, પથ્થર જેમ ઉભો છે !

સેનાપતિએ દમ ભરાવ્યો : લાલચ આપી : ‘ વગાડ અલ્યા ! વગાડ! તું ન્યાલ થઈ જાઈશ. નહિતર પાયમાલ થઇ જાઇશ!’

પોલ બોલતો નથી. વિચાર કરી રહ્યો છે. એના મનમાં મહામંથન જાગ્યું છે.

અંતે એણે ધીમેથી પાવો ઉપાડયો. મોંએ માંડયો. હવે જે સુર એને કાઢવાનો હતો એ એક સુરમાં તો એનું જીવન મૃત્યુ ને એની દેશની પાયમાલી ને આબાદી બેઠાં હતાં. એ ગાતો ફરતો હતો—એવો આ સુર ન હતો.

આ સુર તો એણે એક પળમાં નગર આખું વીંધી નાખે એવો ઉપાડવાનો હતો !

તે પોતાની બધી કરામત બધી સુઝી ને બધી શક્તિ ભેગી કરી રહ્યો હતો !

અને પછી એણે પાવો વગાડયો! પણ શું એમાંથી સુર નીકળ્યા. ‘ દેશમાં રાક્ષસો આવ્યા છે, અલ્યા દેશજનો ! ઉઠો ઉઠો, રાક્ષસો આવ્યા છે !’ એવી ભેંકાર ભય સુરાવલિ, ઠંડી કાતિલ રાત્રિને વીંધતી એના પાવામાંથી ઉભી થઈ! ને નગરી આખી એ એક જ સુરે ઉભી થઇ ગઇ!

પણ પોલનો બીજો સુર ઉઠે તે પહેલાં તો એનો હાથ સેનાપતિની તલવારને ધારે કપાઇને નીચે પડી ગયો! એનો પાવો ઉડી ગયો. પણ એનું કામ એણે કરી નાખ્યું હતું. નગરજનો તમામ જાગી ઉઠયા હતા. કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો. સામનો કરવા જુવાનો આગળ ધસતા હતા.

બીજે દિવસે વોર્સોના કિલ્લા પાસેથી ભાગેલા હતાશ રશિયનો પોલને તોપને ગોળે દઈ રહ્યા હતા !

★

સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?

વસુબન્ધુ

[આજે આપણો દેશ એક મહાન સંક્રાન્તીકાળમાંથી પસાર થઇ રહ્યો છે. આપણા ઇતિહાસે ન જોએલા ને ન જાણેલા એવા અસંખ્ય પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે. એના ઉકેલ માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી જુદા જુદા ઇલાજો રજૂ થઇ રહ્યા છે.

આ લેખમાળા આપણાં દુઃખોનો કોઇ રામબાણ ઇલાજ બતાવતું નથી તેમજ એ કોઇ વ્યક્તિની સ્તુતિનીંદાનું પુસ્તક નથી, કે એમાં કોઇ નવા કે જુના વાદનું ખંડન કે મંડન નથી. આ પુસ્તક તો આપણા વર્તમાન દુઃખોનું મને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ દેખાતાં કારણો રજુ કરે છે. એમાં આપણા પ્રજા-દેહના રોગનું નિદાન છે. આ એક પ્રજાકીય આત્મનિરીક્ષણનું પુસ્તક છે.

લેખમાળા મૂળ તો આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર પૂ. મહાત્માજીની હયાતીમાં લખાઇ હતી, ત્યારપછી તો ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ યુગ જેટલી ઘટનાઓ બની ગઇ. એટલે આખીએ લેખમાળા નવેસરથી લખવાની મારે જરૂર પડી છતાંય એનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર જેવો હતો તેવોને તેવો જ કાયમ છે.

આ લેખમાળાથી કોઇ વાચકની લાગણીઓ દુભાય તો તેને માટે હું પ્રથમથી ક્ષમા માગી લઉં છું

—લેખક]

"The philosophic habit of mind which tests ideas is what we most need to-day. We are victims of loose emotional thinking. Slogans do the work of thought. Any true advance in our country can be effected only by the puruit of hard thinking."

Dr. S. Radhakrishnan

" આજે આપણે જે કશાની વધુમાં વધુ જરૂર હોય તો તે વિચારોની કસોટી કરનાર, મનના દાર્શનિક વલણની છે. આપણે શિથીલ ઉર્મિલ વીચારણાના ભોગ બની ગયા છીએ વિચારનું કામ પ્રચારસુત્રો કરે છે. આપણા દેશમાં થનારી કોઇ પણ સાચી પ્રગતિ, કેવળ સખ્ત વિચારણાની સહાયથી જ થઇ શકશે."

ડા૦ એસ૦ રાધાક્રીષ્નન

ઇતિહાસના જ્ઞાનની અગત્ય

નેપોલીયને પોતાના પુત્ર માટે લખેલા વિલમાં એવી ભારપૂર્વક ભલામણ કરી હતી કે મારા પુત્રે ઇતિહાસનો ખુબ અભ્યાસ કરવો. કારણ કે જો કોઇ સાચામાં સાચું તત્ત્વજ્ઞાન હોય તો તે ઇતિહાસ છે. આ અભિપ્રાયથી બરાબર ઉંધો અભિપ્રાય આપણા સુવિખ્યાત તત્ત્વચિંતક શ્રીયુત મશરૂવાળાએ પોતાના એક તાજેતરના પુસ્તક "સમૂળી ક્રાન્તિ"મા આપ્યો છે. એ પુસ્તકમાં ઇતિહાસને નવલકથાની કોટીમાં મૂકી દઇને કેળવણીમાં ઇતિહાસનો અભ્યાસ કેવો નિરર્થક અને અનર્થક છે એની એમણે વિશદ રીતે સમીક્ષા કરી છે.

એમાંથી સાચું કોણ?

બન્ને મત પોતપોતાના દ્રષ્ટિબિંદુથી સાવ સાચા છે. એક સામાન્ય નિયમ તરીકે જેને ઉત્ક્રાન્તિમાં આસ્થા છે તેને ઇતિહાસમાં વિશ્વાસ હોય છે. ઉલટ પક્ષે જેને ક્રાન્તિમાં શ્રદ્ધા હોય છે તેને ઇતિહાસ ઉપર અવિશ્વાસ હોય છે.

કાલેલકરની પેઠે મશરૂવાળા પણ બે છે. એક છે વિચારક મશરૂવાળા અને બીજા છે પ્રચારક મશરૂ-

વાળા. વિચારક મશરૂવાળા કોઈની શેહમાં તણાતા નથી. પોતાના પૂજ્ય ગુરૂ મહાત્માજીની ભૂલો પણ ખાનગીમાં અને જાહેરમાં બેધડક રીતે વિનયપૂર્વક બતાવે છે. વિચારક મશરૂવાળા આ દેશના ઇતિહાસના અભ્યાસી છે. અને એ ઈતિહાસના અભ્યાસ ઉપરથી અનેક ચોંકાવનારા વિધાનો કરે છે. એવાં અનેક વિધાનો ખુદ "સમૂળી ક્રાન્તિ"માં છે.

જ્યારે બીજી બાજુ પ્રચારક મશરૂવાળા ગાંધી ક્રાન્તિના એક અગ્રગણ્ય ધ્વજધારી છે. ક્રાન્તિકાર સદાય ઈતિહાસના અનુભવબોલને તુચ્છકારતો હોય છે. જો એ એમ ન કરે તો એને હાથે કદી ક્રાન્તિ થઈ શકે જ નહિ. અહંકેન્દ્રી ક્રાન્તિકારનો ઈતિહાસ પોતાની જાતથી શરૂ થતો હોય છે. નાઝીઓએ સત્તા ઉપર આવ્યા પછી નાઝીક્રાન્તિને સફળ કરવા માટે જે અનેક અસરકારક પગલાં ભર્યાં તેમાંનું એક પગલું એ હતું કે એમણે બાળકોને શાળાઓમાં શીખવ્યું કે જર્મનીનો ખરો ઇતિહાસ વર્સેલ્સની સુલેહ પછી શરૂ થાય છે. એજ રીતે રશીયનં કોમ્યુનીસ્ટોએ કહ્યું કે જગતનો સાચો ઇતિહાસ લાલક્રાન્તિ પછી ચાલુ થાય છે.

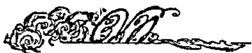
ચીનના ચક્રવર્તી સમ્રાટ ત્સીન શી હવાંગ–ની એ પોતાની ક્રાન્તિકારી સમાજવ્યવસ્થાને સફળ બનાવવા માટે દેશનાં હાથ લાગ્યાં એટલાં બધાં જુનાં પુસ્તકો બાળી મુકયાં. આ પ્રયોગનું પુનરાવર્તન કરવાનું આ છાપખાનાના જમાનામાં શકય ના હોવાને કારણે કમાલ આતાતુર્કે ભૂતકાળને ભુંસી નાખવા માટે સાવ જુદોજ રસ્તો લીધો. એણે પોતાની પ્રજાની લિપિ બદલી નાખીને ઉગતી પ્રજા માટે ભૂતકાળને અગમ્ય બનાવી દીધો !

જેમ નાઝીઓ અને કોમ્યુનીસ્ટોનો ઈતિહાસ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી શરૂ થાય છે, મુસ્લીમોનો ઇતિહાસ મહમદ પયગમ્બર પછી શરૂ થાય છે, ખ્રિસ્તીઓનો ઇતિહાસ નવા કરારથી શરૂ થાય છે, ને આર્યોનો ઇતિહાસ ઋગ્વેદથી શરૂ થાય છે તેમ શ્રી. મશરૂવાળાનો ઇતિહાસ મહાત્મા ગાંધીથી શરૂ થાય છે. એમને મન મહાત્માજી પહેલાંના માનવ પુરુષાર્થની મહાકથા એ નિરર્થક વેરઝેર વધારનારી એક કપોળકલ્પિત નવલકથા છે.

એમનું આ દ્રષ્ટિબિંદુ સમજી લીધા પછી આપણે હવે એમની દલીલોમાં રહેલું તથ્ય તપાસીએ.

ઇતિહાસ "જાળવી રાખવા માટે" પુરાતત્ત્વવાદીઓ (ખરી રીતે તો નૃવંશશાસ્ત્રીઓ) Anthropologists સંસ્કૃતિશૂન્ય અને આરણ્યક જાતીઓને એમની પછાત દશામાં ઈરાદાપૂર્વક રાખી મુકવા માગે છે, એમ કહીને એમણે આખી વસ્તુસ્થિતિનું અર્ધ સત્ય અને વિકૃત ચિત્ર દોર્યું છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે જેમ હિંદુઓએ જીતાયલી જાતીઓની કતલ કરવાને બદલે કે એમને ગુલામ બનાવવાને બદલે શૂદ્રો કે અતિશૂદ્રો તરીકે સ્વીકારી, હિંદુ જીવનવ્યવસ્થામાં પોતાનો આત્મવિકાસ કરવાની તક આપી, તેમ અર્વાચીન નૃવંશશાસ્ત્રી સંસ્કૃતિની સોપાન શ્રેણીમાં ઉંચે ચઢેલી પ્રજાઓ, નીચે રહેલી પ્રજાઓનો જે ભયંકર ભૌતિક અને નૈતિક નાશ કરે છે, તેમાંથી એ પ્રજાઓને બચાવીને એમને એમની રીતે પોતાનો આત્મવિકાસ કરવા દેવાની હિમાયત કરે છે.

એક બે દાખલાઓથી મારૂં મંતવ્ય સ્પષ્ટ કરૂં. આજસુધી આ દેશમાં આદીવાસીઓની સેવા કરવા જે પાદરીઓ આવતા તેઓ "જંગલી" જાતીઓને "સુધારીને" ખ્રીસ્તી બનાવવા માટે આવતા. આ દેશના એક અગ્રગણ્ય નૃવંશશાસ્ત્રી ફાધર એલ્વીન પણ આદીવાસીઓની સેવા કરે છે. પણ એ સેવા કરતા પહેલાં એમણે ધર્મ, જાતી, વર્ણ અને સંસ્કૃતિના અભિમાનને બાજુએ મુકી દીધું છે, એક આદીવાસી સ્ત્રી સાથે જ લગ્ન કર્યું છે, અને આદિવાસીઓ સાથે આદીવાસી થઈને રહ્યા છે. એ "બાયગા" જાતી માટે એક જુદા બાઇગાસ્તાનની માગણી કરે છે. પણ એ બાયગાઓને યાવદ્ચંદ્રદિવાકરો એની એ દશામાં રાખવા માટે નહિ, પણ એ જાતીને પોતાની પ્રતિભા મુજબ પોતાનો આત્મવિકાસ કરવા દેવાની તક આપવા દેવા માટે. જો એમ

ના હોત તો એ સાથે સાથે માગણી કરત કે આર્ય-ગાઓને કોઈ પણ સુસંસ્કૃત વ્યક્તિનું મોઢું પણ ના જોવા દેવું તેમજ પોતે જે આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રતીક જેવાં દવાખાનું અને નિશાળ ચલાવે છે તે તેઓ ના ચલાવતા હોત.

રેંટિયા જેવા ગૃહઉદ્યોગોને આપણી સરકાર "પ્રતિહાસ જાળવી રાખવા માટે" સહાય કરતી નથી પણ ગૃહઉદ્યોગોને મીલની અનિષ્ટ મનાતી હરીફાઈ સામે ટકાવી, પોતાનો સ્વતંત્ર વિકાસ કરવા દેવા માટે કરે છે.

એમનો બીજો મુદ્દો એ છે કે "કલકત્તાની 'કાળી કોટડી'ની વાતને ગઈકાલ સુધી સાચા કિસ્સા તરીકે બધા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો માનતા હતા તે હવે ગપ સાબીત થઇ ગઈ. મહમદ ગજનવીએ સોમનાથ લૂંટ્યાની વાત પણ સાચી નથી, એમ પં. સુંદરલાલજીએ જણાવી આપણને હમણાં જ આશ્ચર્યચકિત કર્યા છે. ઓગસ્ટ ૧૯૪૬ પછી દેશભરમાં થએલા, હિંદુ-મુસલમાન અત્યાચારો અને રમખાણોની બાબતમાં સોળેસોળ આના સાચો ઇતિહાસ કદીયે મળી શકવાનો નથી."

સોળે સોળ આના સાચો ઈતિહાસ લખાતો નથી, એ વાત સાવ સાચી. પણ માનવી જે જે ક્ષેત્રોમાં પુરુષાર્થ કરે છે. એમાંથી કયા ક્ષેત્રમાં એને સોળેસોળ આના સાચું જ્ઞાન મળ્યું? અને પૂરું જ્ઞાન મળતું નથી એટલા માટે જ્ઞાન માત્રને નિરર્થક માની શકાશે!

ભૌતિકશાસ્ત્ર જેવાં ચોક્કસ વિજ્ઞાનમાંથી એક આઈન્સ્ટાઈન જાગે છે તો એના જીવનદર્શને આગળ ન્યુટનનું જીવનદર્શન વામણું બની જાય છે. એટલે ઇતિહાસમાં એક પેઢીનો ઇતિહાસકાર પોતાની આગલી પેઢીના ઇતિહાસકારની શોધો ખોટી ઠરાવે તો તેથી તાજુબી પામવાની જરૂર નથી. વળી કલકત્તાની કાળી કોટડી કે મહમદની સોમનાથની લૂંટની વાત જેવી નાની વિગતો ખોટી ઠરે એનાથી ઇતિહાસનું આખુંયે ચોકઠું બદલાઈ જતું નથી. માનો કે મહમદે સોમનાથ નહિં લૂંટયું હોય પણ એટલા ઉપરથી આ દેશમાં મુસ્લીમોએ અવારનવાર આક્રમણો કરીને સેંકડો સુંદર મંદિરોને જમીનદોસ્ત કર્યાં છે, એ મુખ્ય હકીકતને બિલકુલ બાધ આવતો નથી. શેક્સ્પીઅર, પ્રેમાનંદ અને કાલિદાસ વિષે જે કાંઈ વાદવિવાદ છે તે ઇતિહાસના જ્ઞાનને અંગે નથી. પણ ઇતિહાસના અજ્ઞાનને અંગે છે, આ મહાકવિઓ વિષે ચોક્કસ ઐતિહાસિક પુરાવો ન મળવાને કારણે જ મોટા ભાગનો વાદવિવાદ ઊભો થયો છે. તેમજ જૂની શોધો ખોટી ઠરે તો એ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે ઇતિહાસનું શાસ્ત્ર પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. અને ઇતિહાસનું જ્ઞાન દિવસે દિવસે વધુને વધુ ચોક્કસ થતું જાય છે. સોલંકી યુગનું એક તામ્રપટ બનાવટી છે એવી શોધ જો વીસમી સદીનો કોઈ પુરાતત્ત્વવેત્તા કરે તો તે ઇતિહાસની શાસ્ત્ર તરીકેની ચોક્કસ બાજુ રજૂ કરે છે. જે બનાવટી તામ્રપટની મદદથી સોલંકી યુગનો એક માણસ પોતાના સમકાલીનોને આબાદ છેતરીને કોઈ જમીનનો કબજાભોગવટો કરી શક્યો તેજ તામ્રપટ હજાર વર્ષ પછી ઇતિહાસને પુરાતત્ત્વના શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત એવા આ સંશોધકને છેતરી શકતું નથી.

એમનો ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે "ઈતિહાસ વાંચીને આપણે ભૂતકાળ વિષે જે કલ્પનાઓ કરીએ છીએ તે યોગ્ય કરતાં ઘણી વધારે પડતી વ્યાપક રૂપમા હોય છે, અને તે ઉપરથી વળી જે અહંતાઓ કે દ્વેષો પોષીએ છીએ તે તો અતિશય અઘટિત હોય છે."

ભૂતકાળ વિષેના ગુમરાહ ખ્યાલોનો ઉદ્‌ભવ તો હંમેશાં ઇતિહાસના અજ્ઞાનમાંથી જ થાય છે. ઇતિહાસનું સાચું જ્ઞાન તો ભૂતકાળ વિષેની આપણી ખોટી કલ્પનાઓ સુધારીને એને એના યથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. ઇતિહાસનો દરેક અભ્યાસી સારી રીતે જાણે છે કે આજસુધી સર્જાયલી દરેક દરેક સંસ્કૃતિમા ઉત્પાદન દાસવર્ગ કરતો, અને ઉપભોગ પ્રભુવર્ગ કરતો.

એમનો ચોથો મુદ્દો એ છે કે દેશ દેશ અને પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના કેટલાંય વેરો, ઇતિહાસ જેવી કશી વસ્તુ ન હોય, માણસને ભૂતકાળની કશી સ્મૃતિ જ ન રહેતી હોય તો પોષાય નહિ. ઇતિહાસ વાંચીને ધડો લીધો હોય અને શાણી બની હોય એવી કોઇ પ્રજા કે વ્યક્તિ યે હજુ સુધી થઈ નથી.

ઇતિહાસથી વેર પોષાય છે એમ કહેવા કરતાં સ્વાર્થી માણસો કે પ્રજાઓ ઇતિહાસનો દુરુપયોગ કરે છે, એમ કહેવું વધુ યોગ્ય થશે. અગ્નિથી એક માણસ રસોઇ કરે અને બીજો આગ લગાડે. એમાં દોષ અગ્નિનો નથી, માણસનો છે. અગ્નિની શોધ નાબુદ કરવાથી માણસની અનિષ્ટ વૃત્તિ સુધારી શકે નહિ.

ઇતિહાસથી જ જો વેરઝેર વધતાં હોય તો આફ્રિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયાની સંસ્કૃતિશૂન્ય પ્રજાઓ, અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિયનો અને સરહદના અભણ આફ્રિદીઓ જેમની પાસે પોતાનો કશો જ ઇતિહાસ લેખિત નથી તેઓ આદર્શ અહિંસક સમાજ રચીને માનવજાતને સર્વોદયનો સંદેશો આપી શક્યો હોત.

બેકન કહે છે કે ઇતિહાસ માણસને ડાહ્યો બનાવે છે. આ સૂત્રમાં શ્રી મશરૂવાળાને સહેજે વિશ્વાસ નથી. કારણકે એ ઇતિહાસને બહુ સંકુચિત રીતે સમજે છે ઇતિહાસ એ કેવળ, રાજાઓની વંશાવળી, રાજારાણીની પ્રણયકથાઓ કે મારામારી કાપાકાપી કે ખુનામરકીના ભયાનક વર્ણનોનો ઘડી ગમ્મત માટે કરેલો સંગ્રહ નથી. પણ એક આખાયે સમાજની ઉન્નતિ અને અધોગતિનું પ્રમાણિક ચિત્ર છે.

જેમ રસોઇ વિષેનું પુસ્તક વાંચવાથી માણસનું પેટ ભરાતું નથી, તેમ એકલો ઇતિહાસ વાંચવાથી માણસ ડાહ્યો થઈ શકતો નથી, પણ એ જો એ જ્ઞાનનો અમલ કરે તો અવશ્ય ડાહ્યો થાય. એક વિદ્વાને કહ્યું છે તેમ:—

"We have to read history for not becoming wiser then our fore-fathers but to become wiser for all times."

અર્થાત્ "આપણે જે ઇતિહાસ વાંચવાનો છે તે આપણા વડવાઓથી ડાહ્યા થવા માટે નહિ પણ સંસારના સનાતન સત્યો સમજવા માટે.

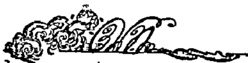
અને ઇતિહાસ વાંચીને માણસ ડાહ્યો થાય તો પણ એના એ ડહાપણ તેમજ એનો અમલ કરવાની શક્તિ મર્યાદિત રહેવાના. એ ભૂલો અવશ્ય કરવાનો પણ ભૂતકાળની ભૂલોનું એના હાથે પુનરાવર્તન નહિ થાય. નવી ભૂલો એને નવી સિદ્ધિઓ તરફ જ દોરી જવાની. ઇતિહાસબુદ્ધિનો પૂરતો વિકાસ ના થયો હોવાને કારણે હિન્દુઓએ એની એ જ ભૂલો સદીઓ સુધી કર્યા કરી છે.

બીજી રીતે જોઇએ તો જ્ઞાન માત્ર ઇતિહાસ જ છે. એક ઇજનેરી, ખેતીવાડી વેપાર કે હુન્નરઉદ્યોગનો વિદ્યાર્થી પોતાના ચાર પાંચ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં સેંકડો વર્ષોનો અનુભવ મેળવી લેતો હોય છે. અને માણસ જાતની જૂની ભૂલોનું પુનરાવર્તન કેમ ના કરવું તે શીખતો હોય છે.

ઋગ્વેદથી ગીતા સુધીના ધર્મગ્રંથો એ હિન્દુ જાતિની ધર્મબુદ્ધિના વિકાસનો એક પ્રામાણિક ઇતિહાસ જ છે.

માણસજાત ઉપર અચાનક એવી કોઇ આફત ઉતરે કે જેથી એની સ્મૃતિનો લોપ થાય, જૂના સંસ્કારો નષ્ટ પામે, પુસ્તકો ને સાધનોનો નાશ થાય. તો માણસ કયાં જઇને ઊભો રહે ?

ઇતિહાસથી જો વેરઝેર વધતાં હોય તો તેમાં દોષ ઇતિહાસનો નથી પણ એ શીખવવાની પદ્ધતિનો છે. આપણો છેલ્લાં હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ એ હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ વચ્ચેના ભયાનક સંઘર્ષ, નિર્બળ સમાધાન અને નિષ્ફળ સમન્વયનો ઇતિહાસ છે. હવે ગાંધીવાદીઓ અને રાષ્ટ્રવાદીઓ એમ કહેશે કે આ ઇતિહાસ શીખવવાથી હિંદુ અને મુસ્લિમ બાળકોમાં પરસ્પર રોષ, દ્વેષ, અને તિરસ્કાર પોષાશે. એટલે એ ઇતિહાસ કાંતો શીખવવો જ નહિ અથવા તો ખોટી રીતે શીખવવો. એટલે કે બાળકોને બતાવવું કે આ બે

સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સંઘર્ષ માત્ર નામનો જ થયો છે. મુખ્યત્વે તો સમન્વય જ થયો છે. આવી શાહમૃગ-વૃત્તિથી જીવનના કોઈ પ્રશ્નને આપણે સાચી રીતે ઉકેલી શકવાના નથી.

શ્રી. મશરૂવાળાની પેઠે જ વિશ્વશાંતિ અને અહિંસામાં માનનાર નિરીશ્વરવાદી વિચારક બર્ટ્રાન્ડ રસેલ પોતાના કેળવણી વિષેના પુસ્તકમાં કહે છે કે, બાળકોને યુદ્ધનો ઇતિહાસ અવશ્ય શીખવવો પણ એ પુરેપુરો શીખવવો. યુદ્ધની અદ્ભૂત અને રમ્ય બાજુ બતાવીને બેસી ના રહેવું પણ સાથેસાથે એની કરુણ બાજુ પણ બતાવવી. આ પદ્ધતિ, વ્યવહારૂ રીતે શી રીતે અમલમાં મુકી શકાય એ બતાવતાં શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે કહેલું કે ' મધ્યયુગમાં આપણા દેશમાં હિંદુઓ અને મુસ્લિમોએ એકબીજાના ગળાં કાપ્યાં હતાં એ વાત સાચી પણ તે વખતે યુરોપમાં એથી ભૂંડી સ્થિતિ હતી સુવર્ણયુગ સમ ન મનાતા ઇલિઝાબેથના રાજમાં રોમન કેથોલીકો અને પ્રોટેસ્ટંટો એક બીજાને જીવતા બાળતા હતા. એજ વખતે અકબર આ દેશમાં બન્ને સંસ્કૃતિઓના સમન્વયનો પ્રયોગ કરતો હતો." હું એમાં એટલું ઉમેરીશ કે હિંદુ અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ એ બે તદ્દન પરસ્પર વિરોધી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ હતો. જ્યારે રોમન કેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટંટ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ એ તો એકજ ખ્રિસ્તિ સંસ્કૃતિની બેપેટા સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ હતો. એટલે ધર્મસહિષ્ણુતાની બાબતમાં અકબરના સમયનું હિંદુસ્તાન ઇલિઝાબેથના સમયના ઇંગ્લેંડ કરતાં ઘણું આગળ હતું. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એક વખત આજ દૃષ્ટિબિંદુનું સમર્થન કરતા કહેલું કે 'ગુજરાતના સુલતાનો તરફ મને ભારે આકર્ષણ છે. તેઓ રાષ્ટ્ર વિધાયકો હતા. યુદ્ધકલા અને રાજવટીરટની બાબતમાં તેઓ રજપુત રાજાઓ કરતાં ઘણા આગળ હતા. અલબત્ત તેઓ ધર્માંધ હતા. પણ ધર્માંધતા એ તો એ જમાનાનો સર્વસામાન્ય દોષ હતો.'

આ તો આપણા ઇતિહાસની વાત થઇ. પણ જ્યાં પારકા ઇતિહાસનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યાં તો આ રાગદ્વેષનો ય સવાલ રહેતો નથી હું ઇજીપ્ત, બેબીલોન કે એસીરીયાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરૂં, એમાં મારી અહંતા કઇ રીતે પોષાય ? હું કોની સામે અને કઇ રીતે દ્વેષ કેળવુ છું એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

એમનો પાંચમો મુદ્દો એ છે કે ખરું પૂછતાં ઇતિહાસ સ્મૃતિ કે યાદદાસ્તનું જ બીજું નામ છે. યાદદાસ્ત કરતાં એની કીંમત ઓછી છે. કારણ કે ઘણુંખરૂં ઇતિહાસ લખવાની પ્રવૃત્તિ સ્મૃતિ તાજી હોય ત્યારે નહિ પણ તે ઝાંખી પડી ગઈ હોય અને સાચી બીનાઓ જાણવાના સાધનો લુપ્ત થવા લાગ્યાં હોય ત્યારે જ થાય છે. પણ તાજી અને સાચી સ્મૃતિ એ મનુષ્યને મળેલી બક્ષીસ જ નથી શાપ પણ છે. બે ગાયો વચ્ચે સહાનુભૂતિ—પ્રેમ સદા રહે છે. એમની વચ્ચે થયેલો ઝગડો ક્ષણિક રહે છે કારણ કે એની સ્મૃતિ શક્તિ બહુ મંદ છે.

માનવસ્મૃતિ કેવી દગલબાજ છે, એ સબંધી એક માનસશાસ્ત્રીના પ્રયોગ વિષે એમણે આગળ નોંધ લીધી છે.

ઇતિહાસ એ યાદદાસ્તનું બીજું નામ છે એ વાત સાચી પણ ઇતિહાસ એટલે એકલા માનવીની યાદદાસ્ત નહિ પણ સમસ્ત પ્રકૃતિની યાદદાસ્ત, આપણી પૃથ્વીના બે અબજ વર્ષના આયુષ્યનો ઇતિહાસ વૈજ્ઞાનિકોએ બહુ ચોક્કસ રીતે કડીબદ્ધ આલેખ્યો છે. તે કોઇ વ્યક્તિ કે સમાજની સ્મૃતિ ઉપરથી નહિ પણ સમસ્ત પ્રકૃતિની સ્મૃતિ ઉપરથી એટલે કે પૃથ્વીના પડના પરિવર્તનો અને પ્રાણીઓના અવશેષોના નક્કર પુરાવાઓ ઉપરથી એજ રીતે ઇતિહાસકારો અનેક લુપ્ત થઈ ગએલી સંસ્કૃતિઓ વિષે પારાવાર માહિતી પ્રાચીન નગરોના ખોદકામથી એકઠી કરે છે. અને કેટલીયે વાર પુરાતત્ત્વનો પુરાવો વૃત્તાંતોની વિરૂદ્ધ પડે તો તે વૃત્તાંતોની સત્યતા સબંધી તેઓ શંકા ઉઠાવે છે.

શ્રી. મશરૂવાળા કહે છે કે તાજી, અને સાચી સ્મૃતિ મનુષ્યને મળેલી બક્ષીસ જ નથી શાપ પણ છે. આમાં મુદ્દાનો સવાલ એ છે કે એ મુખ્યત્વે શું છે. જો એ મુખ્યત્વે બક્ષીસ હોય તો ઝાઝી ફીકર કરવાની

જરૂર નથી. પણ જો મુખ્યત્વે શાપ હોય તો શું માણસે સ્મૃતિ ગુમાવીને પશુની કક્ષામાં જઈને ઊભા રહેવું?

માનવી જેવા વિકાસક્રમની ટોચે પહોંચેલા પ્રાણીની ગાય જોડે સરખામણી કરવી કોઈપણ રીતે વ્યાજબી નથી, અને છતાંય જો સરખામણી કરવી હોય તો 'પાડાખાર' એ શબ્દ તરફ તો જુઓ! ભૂતકાળની કોઈપણ જાતની કટુસ્મૃતિ ન હોવા છતાં પ્રાણીસૃષ્ટિમાં બે પરસ્પરને અજાણ્યા નરો એક માદા માટે જીવલેણ યુદ્ધ કરતા હોય છે. પ્રાણીજીવનનો કોઈપણ પ્રમાણિક અભ્યાસી કહેશે કે શ્રી મશરૂવાળા માને છે એમ પ્રાણીઓ છેક અહિંસક તો નથી જ! એમનો છઠ્ઠો મુદ્દો એ છે કે "ઇતિહાસના પરિણામો તે આજનું માનવજીવન છે. આજનું માનવજીવન કેવું છે તેનું બરાબર નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને તેની સમસ્યાઓનો ઇતિહાસની કેદમાં પુરાયા વિના ઉકેલ શોધવો જોઈએ. એમને ભૂતકાળના સંસ્કારોમાં શ્રદ્ધા છે એ ભણેલા ઇતિહાસને વિઘ્નરૂપ માને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ બુદ્ધિને બદલે પ્રેરણાને અનુસરવાનું વધારે પસંદ કરે છે. આ રીતે સંસ્કૃતિના ક્રમને ઉલટાવી નાખીને પ્રકૃતિ તરફ પાછા ફરવાથી માનવ પ્રકૃતિમાં મૂળગત રહેલી દ્વેષભાવના કઈ રીતે નિર્મુળ થાય એ સમજવું મુશ્કેલ છે.

બુદ્ધિનું સ્થાન પ્રેરણાને આપવાની પદ્ધતિ એકલા ઇતિહાસના અભ્યાસમાં લાગુ પાડવી કે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં લાગુ પાડવી? જો બીજા ક્ષેત્રમાં લાગુ પાડવાની હોય તો સ્ત્રી-પુરૂષ સંબંધની બાબતમાં બુદ્ધિજન્ય નીતિ-નિયમો ઉંચે મુકીને સૌ પોતપોતાની પ્રેરણા મુજબ સ્વૈરજીવન જીવે એને શ્રી મશરૂવાળા પસંદ કરશે ખરા!

એમનો સાતમો અને છેલ્લો મુદ્દો એ છે કે "ઇતિહાસજ્ઞાન ક્ષીણ થવાને લીધે મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલા શક, હુણ, યવન, બર્બર, અસુર વગેરે લોકો તથા તેમના ધર્મો અને આર્યો વચ્ચે જેમ આજે કોઈ સ્વદેશી-પરદેશીનો ભેદ કરતું નથી કે હિંદુની સાવરકરી વ્યાખ્યા ભણવા બેસતું નથી, તેમ મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી વગેરે વિષે પણ હોત."

આ વિધાન એમણે શા આધારે કર્યું છે? મહમ્મદ બીન કાસમ પહેલાં આ દેશમાં ઇતિહાસજ્ઞાન નહોતું? એના આવ્યા પછી એ અચાનક એકદમ વધી ગયું?

ઉઘાડી આંખે જોઈ શકાય એવી હકીકત તો એ છે કે હિંદુપ્રજામાં જ્યાં સુધી સારા પ્રમાણમાં પ્રાણબળ હતું ત્યાં સુધી એણે પરપ્રજાઓ અને પરસંસ્કૃતિઓને આત્મસાત કરી એ પ્રાણબળ ઘટયું એટલે એ પ્રવૃત્તિ શિથિલ થઈ ગઈ.

પુસ્તકના "ખુલાસા"માં એ મહાત્માજીની ગોડસેએ કરેલી હત્યાને "ઇતિહાસના કહેવાતા જ્ઞાનથી મંડાતી મોકાણ"ની સાબિતી રૂપે રજુ કરે છે.

હવે મહાત્માજીનું ખૂન, જો સરકાર, વિદ્યાલંકાર, જાયસ્વાલ, રાજવાડે, કોમીસેરીયેટ કે કામદાર જેવા કોઈ ઇતિહાસવેત્તાને હાથે થયું હોત તો એમની દલીલ પ્રતીતિકર લાગત, પણ એ ખૂન કોઈ શાંત અભ્યાસીને હાથે નથી થયું પણ રાષ્ટ્રના સંક્રાન્તિકાળે સત્તાની તાણાતાણમાં પડેલા અનેક રાજકીય પક્ષોમાંથી એક પક્ષના પ્રતિનિધિને હાથે થયું છે.

ઉલટ પક્ષે ઇતિહાસનો અભ્યાસ માણસની બુદ્ધિને કેવી રીતે સારાસારની વિવેક વાળી બનાવે છે. એ જોવું હોય તો "પ્રસ્થાન" નો "ગાંધી મણિ મહોત્સવાંક" જોવો. એમાં ગુજરાતના અનેક લબ્ધ પ્રતિષ્ઠ વિચારકોએ મહાત્માજીની સ્તુતિ અને અસ્તુતિ કરી છે. જ્યારે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર પ્રો. કામદારે મહાત્માજીના મહાન ગુણોની વ્યાજબી સ્તુતિ કરવા સાથે એમના સ્વભાવ અને ચારિત્રની કેટલી ગંભીર ક્ષતિઓ પ્રત્યે પણ જનતાનું ધ્યાન દોર્યું છે.

શ્રી. મશરૂવાળાને ઇતિહાસ પ્રત્યે અણગમો હોવાનું એક વિશેષ કારણ સાહિત્ય સંગીત અને કલા પ્રત્યે અણગમો ધરાવતું એમનું માનસિક બંધારણ છે. સાહિત્યકારને હંમેશાં ઇતિહાસમાં અતિશય રસ હોય છે આજ કારણને લઈને શ્રી. મશરૂવાળાના દૃષ્ટિબિંદુ પ્રત્યે કાકા સાહેબ, નાનાભાઈ, કે દર્શક જેવા ગાંધીમાર્ગી વિચાર કો પણ ભાગ્યે જ સહાનુભૂતિ ધરાવે. આ ત્રણે વિચારકોના લખાણ ઉપરથી તો તેઓ ઇતિહાસના અભ્યાસના હિમાયતી હોય એમ લાગે છે. હવે આપણે ઇતિહાસનો અભ્યાસ શા માટે જરૂરી છે તે જરા જોઈ જઈએ.

૧. નેપોલીયને ઇતિહાસને સાચામાં સાચું તત્ત્વજ્ઞાન કહ્યું છે. કારણ કે ઇતિહાસ તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો સત્ય હકીકતો છે. લલિત સાહિત્યની પેઠે ઇતિહાસ

એ કલ્પનાપ્રધાન શાસ્ત્ર નથી. કે શુષ્ક તત્ત્વજ્ઞાનની પેઠે ઇતિહાસ "ઘૃતાધારે પાત્રમ્ વા પાત્રાધારે ઘૃતમ્" જેવા તાર્કિક પ્રશ્નોમાં ગોથાં ખાતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ વસ્તુ માત્રનું મૂળ શોધવાનો છે. એ શોધવાના કેટલાક અસરકારક રસ્તાઓમાંનો એક રસ્તો ઇતિહાસ એ છે.

૨. નવલરામે ઇતિહાસને આરસી સાથે સરખાવ્યો છે કોઇપણ સમાજના સ્વભાવનું, અને ગુણદોષોનું અને પલટાતી પરિસ્થિતિ સામેના એના પ્રતિકાર્યનું જેવું પ્રતિબિંબ એના ઇતિહાસમાં પડે છે તેવું બીજા કશામાં પડતું નથી,

૩. મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાનું ઇતિહાસ એ એક કિંમતી સાધન છે. જુદી જુદી પ્રજાઓના ઇતિહાસનો એમની ચઢતી પડતીનો અને એમના જન્મ મરણનો અભ્યાસ કરવાથી આપણને એ સત્યની પ્રતીતિ થાય છે કે દેશકાળને લગતા ભેદો લક્ષમાં ન લઇએ તો એ સર્વ દેશનો અને સર્વકાળમાં મનુષ્યસ્વભાવ લગભગ સરખો જ હોય છે.

૪. કોઇપણ સમાજના ભૂતકાળનો સંગીન અભ્યાસ કરવાથી એના વર્તમાનની અનિશ્ચિત પરીસ્થિતિમાંથી એનું ભવિષ્ય કેવું થશે એનો આપણને કંઇક ખ્યાલ આવે છે.

ઉપરાંત આપણે એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે ઇતિહાસ એ દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામતું શાસ્ત્ર છે. એમાં દિનપ્રતિદિન નવી શોધો થયા કરે છે. નવા દષ્ટિબિંદુઓ વિકાસ પામે છે. અને નવી સંભાવનાઓ સર્જાય છે.

જેમ શ્રી. મશરૂવાળા જેવા એક ઉત્કટ શ્રેયાર્થી આપણને કહે છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં કદી પૂર્ણવિરામ આવતો નથી. દરેક યુગે જૂની ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓનું નવી રીતે મૂલ્યાંકન કરવું-જોઇએ. તેજ રીતે સાચો ઇતિહાસકાર કહે છે કે દરેક યુગે પોતાની જરૂરિયાતો નક્કી કરીને પોતાના ઇતિહાસને નવેસરથી રચવો જોઇએ.

ગ્રીકના શાણા ફીલસૂફો કહેતા કે "તું તારી જાતને ઓળખ" આપણા સમાજને ઓળખવાનું એક બહુ સારૂં સાધન આપણો ઇતિહાસ છે. હવે પછીના પ્રકરણોમા આપણા ઇતિહાસને ઉકેલવાની એક નવી દ્રષ્ટિ રજૂ થાય છે. અને એ દ્રષ્ટિથી હાથ આવતી ચાવીઓ વડે મહાત્મા ગાંધીજીના અત્યંત જટિલ વ્યક્તિત્વ, જીવન અને કાર્ય ઉપર આજ સુધી ન પડ્યો હોય એવો કેટલોક નવો પ્રકાશ પડે છે.

[ક્રમશઃ]

એ કલ્પનાપ્રધાન શાસ્ત્ર નથી. કે શુષ્ક તત્ત્વજ્ઞાનની પેઠે ઇતિહાસ "ઘૃતાધારે પાત્રમ્ વા પાત્રાધારે ઘૃતમ્" જેવા તાર્કિક પ્રશ્નોમાં ગોથાં ખાતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ વસ્તુ માત્રનું મૂળ શોધવાનો છે. એ શોધવાનાં કેટલાક અસરકારક રસ્તાઓમાંનો એક રસ્તો ઇતિહાસ એ છે.

૨. નવલરામે ઇતિહાસને આરસી સાથે સરખાવ્યો છે. કોઇપણ સમાજના સ્વભાવનું, અને ગુણ દોષોનું અને પલટાતી પરિસ્થિતિ સામેના એના પ્રતિકાર્યનું જેવું પ્રતિબિંબ એના ઇતિહાસમાં પડે છે તેવું બીજા કશામાં પડતું નથી,

૩. મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાનું ઇતિહાસ એ એક કિંમતી સાધન છે. જુદી જુદી પ્રજાઓના ઇતિહાસનો એમની ચઢતી પડતીનો અને એમના જન્મ મરણનો અભ્યાસ કરવાથી આપણને એ સત્યની પ્રતીતિ થાય છે કે દેશકાળને લગતા ભેદો લક્ષમાં ન લઇએ તો એ સર્વ દેશનો અને સર્વકાળમાં મનુષ્યસ્વભાવ લગભગ સરખો જ હોય છે.

૪. કોઇપણ સમાજના ભૂતકાળનો સંગીન અભ્યાસ કરવાથી એના વર્તમાનની અનિશ્ચિત પરીસ્થિતિમાંથી એનું ભવિષ્ય કેવું થશે એનો આપણને કંઇક ખ્યાલ આવે છે.

ઉપરાંત આપણે એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે ઇતિહાસ એ દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામતું શાસ્ત્ર છે. એમાં દિનપ્રતિદિન નવી શોધો થયા કરે છે. નવા દૃષ્ટિબિંદુઓ વિકાસ પામે છે. અને નવી સંભાવનાઓ સર્જાય છે.

જેમ શ્રી. મશરૂવાળા જેવા એક ઉત્કટ શ્રેયાર્થી આપણને કહે છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં કદી પૂર્ણવિરામ આવતો નથી. દરેક યુગે જૂની ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓનું નવી રીતે મૂલ્યાંકન કરવું જોઇએ. તેજ રીતે સાચો ઇતિહાસકાર કહે છે કે દરેક યુગે પોતાની જરૂરિયાતો નક્કી કરીને પોતાના ઇતિહાસને નવેસરથી રચવો જોઈએ.

ગ્રીકના શાણા ફીલસૂફો કહેતા કે "તું તારી જાતને ઓળખ" આપણા સમાજને ઓળખવાનું એક બહુ સારું સાધન આપણો ઇતિહાસ છે. હવે પછીના પ્રકરણોમાં આપણા ઇતિહાસને ઉકેલવાની એક નવી દ્રષ્ટિ રજૂ થાય છે. અને એ દ્રષ્ટિથી હાથ આવતી ચાવીઓ વડે મહાત્મા ગાંધીજીના અત્યંત જટિલ વ્યક્તિત્વ, જીવન અને કાર્ય ઉપર આજ સુધી ન પડ્યો હોય એવો કેટલોક નવો પ્રકાશ પડે છે.

[ક્રમશઃ]

શાકવાળી — ચિત્રકાર · વ્રજલાલ ત્રિવેદી

પ્ર. ફી. ૧ થી ૩
પ્ર. પ. ૨-૮-૦

કસોટી જયંતી વ્યૂહ ૧૨૫

બંધ તારીખ
૧૧ જાન્યુઆરી

રૂા. ૬૫,૦૦૦ નાં એકંદર ઈનામો

પહેલું ઈનામ બંગલો તથા મોટરકાર અગર રૂા. ૩૪,૦૦૦
તથા રૂા. ૧,૦૦૦ નાં પુસ્તકો

બીજાં ઈનામ રૂા. ૨૪,૦૦૦

ત્રણ ભૂલ સુધી ગેરન્ટીડ

આ ઉપરાંત હિસ્સાનાં, બોનસનાં તથા વધુ પ્ર. પત્રનાં ઇનામ છે. વિગતો માટે 'મક્કમ' અઠવાડિક જુઓ અગર અમને નીચેના સરનામે લખો.

આડી ચાવીઓ:

(૧) કસોટી જયંતી વ્યૂહનાં... પગલાં આપનું આગણું અજવાળો.

(૨) કોઇપણ પક્ષને પગભર થવા આવા કાર્યકરોની ખાસ જરૂર પડે છે.

(૫) અકારણ . કરનાર માટે કાં આશ્ચર્ય થાય; કાં આશંકા.

(૮)...નો તુચ્છકાર કરનાર ઘમંડી લાગે તો નવાઇ નહિ.

(૧૦) "પરિણીત જીવનમાં...વધુ છે" એ વાતનું સમર્થન દર પાંચે ત્રણ પુરુષો કરશે

(૧૨) શોખીન નારીનું ચાલે તો બહાર જતા...વખત કપડાં બદલે.

(૧૪) ઇતિહાસના પૃષ્ઠો પરથી ધીમે ધીમે...યુદ્ધની વાતો લુપ્ત થવા માંડી છે

(૧૫) માન પામેલું

(૧૬) લાંબા સમયની......કદીક તીવ્ર અશાંતિ જગવે છે.

(૧૭) જેને.. નો નશો ચડયો હશે તે ભાગ્યે જ કોઇની પરવા કરશે

(૨૩) એક દસકા અગાઉના કુટુંબ જીવનમાં...નું જે સ્થાન હતું તે આજે સાવ બદલાઈ ગયું છે.

(૨૪) આવા માણસોનું ઘરમાં કે બહાર, ક્યાંય માન હોતું નથી.

(૨૫)...માં ધાર્યો ભાવ લાવવા અસાધારણ આવડતની જરૂર પડે છે.

(૨૬) ઊભી ચાવી પ્રમાણે

ઊભી ચાવીઓ:

(૨) દુનિયા શું કહેશે તેની...માણસો ચિંતા કરે એ સંભવ ઓછો છે.

(૩).. સ્થિર હોય તો પાપમાંથી બચી શકાય

(૪) 'ધીર' ની 'ગતિ' એ અહીં ગુલાટ ખાધી છે.

(૬) કામચોર નોકરો હંમેશા... શોધતા હોય છે.

(૭)...થઈ ફરવું એ વસ્તુ ખાસ કરી જુવાનોમાં વધુ જોવા મળે છે.

(૮)...માં મનનું સ્વાસ્થ્ય જાળવવું સામાન્યતઃ મુશ્કેલ હોય છે.

(૯) ખાનગી

(૧૧) કુમાર્ગે...માનવીને તત્કાળ પાછો વાળવો ભાગ્યેજ શક્ય બને છે.

(૧૩) જગતમાં...ની અવગણના કરનાર ઘણે ભાગે ભીંત ભૂલતો હોય છે.

(૧૬) મેઘલી રાતે વનવગડાના પ્રવાસીને...નું ક્ષણિક દર્શન રોમાંચ પમાડે છે.

(૧૮) લગ્ન સમયે કન્યાને અપાતી પહેરામણી.

(૧૯)...માં કામ કરવાની વૃત્તિ થવી એ બહુધા અસંભવ હોય છે.

(૨૦) ખરાબ શંકા.

(૨૧) વિષ્ણુનો પાંચમો અવતાર.

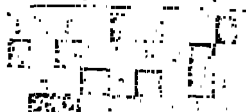
(૨૨)...નો મહિમા સૃષ્ટિમાં આદિ કાળથી ગવાયો છે.

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

પ્રવેશ ફીનો કોઠો.

૧ થી ૩ પ્ર પત્ર	:	રૂા ૨—૮—૦
૪ થી ૮ પ્ર. ,,	:	રૂા ૫—૦—૦
૯ થી ૧૧ પ્ર. ,,	:	રૂા. ૭—૮—૦
૧૨ થી ૨૬ પ્ર ,,	:	રૂા. ૧૦—૦—૦
૩૨ ,,	:	રૂા ૨૦—૦—૦

નોંધઃ જ્યારે મક્કમના ગ્રાહક માટે દર ૧૬ પ્ર. પત્ર

દ			ગ					
	મા	નિ	ત			ક	લ	તા
		શા						
શ			લ	મ		દા		
કો		ર		ન		ન		

કુ	મ	કુ	મ			ધી		
					સ્કા	ર		
વિ	ન			જા				ક્ક
						ગ	વ	ડ
દ			ગ					
	મા	નિ	ત			ક	લ	તા
		શા						
શ			લ	મ		દા		
કો		ર		ન		ન		

અમદાવાદના કલેક્ટરે તા ૨૬-૪-૪૯ ના લાયસન્સ નંબર ૧ થી મંજુર કરેલી હરીફાઈ

કસોટી હરીફાઇના સર્વ શરતો-નિયમો મને કબૂલ મંજુર છે પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપજો.

નામ ________________

ઠેકાણું ________________

મે મારા નામે કુલ પ્રવેશપત્રો નગ ......ભર્યા છે	ગામ ________ મેં મારી પ્રવેશફીના રૂા ...... આ સાથે......થી મોકલ્યા છે

ઊર્મિ અને નવરચના સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૯ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૪ : અંક દસમો
જાન્યુઆરી : ૧૯૫૦

ક્રમ

—: વાર્ષિક લવાજમ :—

દેશમાં : ૭-૮-૦ :: પરદેશમાં : રૂા. ૧૦-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૧
રેવાણી એન્ડ કંપની : ૪૦૫, કાલબાદેવી : મુંબઈ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી ઈશ્વરલાલ મો. દવે
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૧

મુદ્રક : જયંતી ઘેલાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, ઘેલાભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

શ્રેષ્ઠ શાસનકાર

એક મહાન રાજનો શાસનઅધિકારી મૃત્યુશય્યા ઉપર પડ્યો. એના વિના રાજમાં અંધારું ફેલાઇ જવાની શંકા સૌને મુંજાવી રહી. એક પ્રતિષ્ઠિત ગુરૂ એને મળવા ગયો. તેણે તેને પૂછ્યુંઃ 'શાસનઅધિકારીજી! તમારી તબીયતને ઈશ્વર સારી કરે; પણ તે છતાં તમે અમને કાંઈક માર્ગ દર્શન આપો તો ઠીક. તમારી ઇચ્છા કોને આ અધિકાર સોંપવાની છે? કોણ દેશહિતની દૃષ્ટિએ વધુ યોગ્ય છે! મુખ્ય પ્રધાનજી નહિ?'

'ના', શાસનઅધિકારીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો: 'મુખ્ય પ્રધાનજી નહિ.'

ગુરૂને એ સાંભળીને નવાઇ લાગી. મહાપ્રધાનજી, સીધો. પ્રમાણિક, સદ્વૃત્તિનો સજ્જન પુરૂષ હતો. એ કોઇની મારી-તારીમાં પડતો નહિ. સિદ્ધાંતમાં એ નમતું જોખતો નહિ. એને ઉત્તરાધિકાર સોંપવા વિષે શાસનકર્તાની ના સાંભળીને એને આશ્ચર્ય થયું.

એટલામાં શાસનકર્તાએ કહ્યું: 'મુખ્ય પ્રધાનજી, પવિત્ર, પ્રમાણિક અને સજ્જન છે એ હું નથી જાણતો એમ ન માનતા. એ હું જાણું છું. પણ પોતાના જેવા ન હોય તેની સાથે એ બહુ હળશે મળશે પણ નહિ. માણસના કોઈ અપરાધ વિષે એણે એક વખત સાંભળ્યું, પછી એ ગુનાને જતો કરશે નહિ. આટલી બધી એની શુદ્ધ બુદ્ધિ છે, પણ જો તમે એને મુખ્ય વ્યવસ્થા કાર્યમાં નાખશો તો એ પોતાના સહચારીઓ સાથે મતભેદ વખતે ભાગ્યે જ નમતું જોખશે; અને લોકોમાં પણ અપ્રિયતા મેળવશે. બહુ જ થોડા વખતમાં એ પોતાની અતિ પ્રમાણિકતાથી ગેરવ્યવસ્થા લાવી મુકશે.'

'ત્યારે?'

'એના હાથ નીચેનાને આગળ આવવા દે. એનામાં એ સદ્‌ગુણો નથી જે એના ઉપરી અધિકારીમાં છે એ ખરું, પણ એનામાં શાસન કરવાની કલા છે. તે પોતાના અધિકાર પદને, જેમ જરૂર હોય ત્યારે ભૂલી જાય છે, તેમ એનો અધિકાર એની નીચેના ભૂલી જાય, તો એ નિભાવી પણ શકે છે. પોતાના સદ્‌ગુણોને બીજાની સાથે ભાગમાં વહેંચી લેવામાં શાસનકલા રહી છે. સદ્‌ગુણોને વારંવાર પ્રદર્શિત કરનાથી માણસ, માણસોનો પ્રેમ ખુએ છે. સદ્‌ગુણ હોવા એ એક વસ્તુ છે. સદ્‌ગુણોને બોલવા એ બીજી વસ્તુ છે. પણ સદ્‌ગુણો દેખાડવા એ તો તદ્દન વાહિયાત એવી ત્રીજી જ વસ્તુ છે. ખરી રીતે પોતે દોરતા હોય તેમ નહિ, પણ પોતે દોરાતા હોય તેમ, જે રાજ કરે છે, તે જ શાસનકલા જાણે છે. કેટલીક વસ્તુ જાણવા છતાં ન જાણવામાં શાસનનો વિજય છે. કુટુંબનો મુખ્ય માણસ જેમ ઘણી વસ્તુ જુએ છે, પણ ઘણી વસ્તુ જોવા છતાં જોતો નથી, જે જોવા જેટલી તેટલી જ જુએ છે, ભલે એ જાણે છે બધી, તેમ શાસનની પણ એ જ રીત છે. કોઈક કહી જાય કે ખાબોચિયાનો ધારો ઘડો એટલે ખાબોચિયાનો ધારો ઘડવા બેસો એ કાંઈ શાસનનાં લક્ષણ નથી. માટે હું માનું છું કે તમારા શુદ્ધ સજ્જન, સત્સંગી જેવા, સંપૂર્ણતામાં માનતા, અને માણસનો જરા જેટલો પણ દોષ નિભાવી લેવાની બીન-આવડત વાળા, મહાપ્રધાનજીને બદલે, એની નીચેનાને શાસન ઉપર નીમો. એ સુશાસન ચલાવશે. શુદ્ધ સજ્જનને તો ધૂર્તો ઠગી જાશે. અને તે ધૂર્તો નહિ વગોવાય, વગોવાશે એ પોતે. બહુ સાચા સીધા ને સાદા માણસો તેમજ ઢોંગી લુચ્ચા લેભાગુ ને તકસાધુઓ એ બન્ને શાસન માટે નાલાયક છે. શાસન કરનાર પોતે સજ્જન હોવો જોઈએ. દુર્જનને એ ઓળખનારો હોવો જોઈએ. પણ માણસની ઉપર હરતાં ફરતાં કડક શાસનનો દંડ ઉગામ્યા કરવાની, ને સાવ ફોતરા જેવી વાતમાં પણ શાસન ચલાવવાની ઇચ્છા ઉપર કાબુ રાખનારો હોવો જોઈએ. મતભેદ સહન કરવાની તેમજ જુદો મત નિભાવી લેવાની ને ગેરવ્યવસ્થા ન પ્રગટાવે એવા હરેક પ્રકારના મતભેદને જાળવવાની એનામાં બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. સદ્‌ગુણ જ્યારે પોતાનામાં જ સદ્‌ગુણ જુએ છે, ત્યારે એ સદ્‌ગુણ રહેતો નથી. પછી એ Ego—અભિમાન—થાય છે. આટલા માટે મેં આમ કહ્યું છે.

ગુરુને, શાસનકર્તાની આવી ઊંડી સમજણ જોઇને એના માટે માન થયું. પણ તેણે બે હાથ જોડીને કહ્યું 'મહારાજ! એથી તો મહાપ્રધાનજીને માઠું લાગે!'

'એ સાચું છે, પણ મહાપ્રધાનજી જો સાચા હશે તો માઠું નહિ લગાડે; ને માઠું લગાડશે તો એટલા એ ખોટા હતા એ નક્કી થયું. પછી તો એમનું સ્થાન કુદરતી રીતે જ નીચું પડે છે. વળી પ્રધાનજીને ખોટું ન લાગે, માટે કંઈ હજારોની પ્રજાને ગમે તેના હાથમાં સોંપી દેવાશે? માટે તમે તમારું કર્તવ્ય કરજો.'

ધૂમકેતુ

જીવનના અનેક પ્રસંગોને આવરતી સ્મરણયાત્રા

જીવનપંથ: ખંડ બીજો

ધૂમકેતુ

[નોંધ : નવેમ્બર ૧૯૪૮થી અધુરી મૂકી દીધેલી આ આપકથા આજે ફરીવાર હાથમાં લેવાનો પ્રસંગ આવી શકે છે એ એક સુભગ અકસ્માત જ ગણી શકાય. વચ્ચે લગ્યું હતું કે હવે આ વસ્તુને કદાચ અડકવા જતાં બીજાં ઘણાં મહત્ત્વનાં કામ રહી જાશે. પણ દરમ્યાન એક વખતની નાનકડી માંદગીમાં, બીજું કામ હૈયામાં નહિ ચડવાથી, આગલી પાછલી કેટલીક નોંધપોથીઓ ને રોજનિશીઓ જોઈ રહ્યો હતો, ત્યારે હવે પછીના સમયની ઘણીખરી માહિતી એમાંથી ક્રમબદ્ધ આવતી જોઈ, આ અપૂર્ણ વસ્તુ પૂરી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. આ તબક્કામા બીજા વિરામ માટે, અમદાવાદને સ્ટેશને દાગીના નંગ સાત લઈને ઉતરવાનું થયું, અને રવિશંકર રાવળને ત્યાં પહેલવહેલા ધામા નાખ્યા, ત્યાં સુધીનો સમય અત્યારે ધાર્યો છે. લગભગ એક વર્ષના લાંબા ગાળા પછી આ વસ્તુ ઉપડે છે છતાં તે સમય દરમ્યાન અને 'જીવન પંથ'નું એક પુસ્તક બહાર આવી ગયું ત્યાર પછી પણ, આ અંગે જે રસભરી પૃચ્છા થતી રહી, એણે એક અનુમાન ને સમર્થન આપ્યું કે, વસ્તુ તદ્દન નિરસ નથી બની. તેમ જ કેવળ નિષ્ફળ પણ નથી લાગી. નહિતર તો સંસારસમુદ્રના મુકાબલે કાંઈ ન ગણી શકાય એવા એક ખૂણાના બહુ સામાન્ય 'જીવનપંથ'ને ફરી પ્રગટાવવાનો લોભ જતો કરવા જેવો જ માન્યો હોત.

આશા છે કે પહેલવહેલું આ લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે કહ્યું હતું તેમ, :આમાં આવતો 'હું'કાર, વિવેચકોને 'હુંકાર' નહિ જણાય. ને વાચકોને અહંકાર નહિ જણાય. બાકી તો ભિન્નરૂચિર્હિ લોકા—ગણીને આજે આ પુનશ્ચ શરુ થાય છે. આગલા ભાગ સાથે મેળવી લેવાય માટે આમાં થોડું વસ્તુ ફરીને અપાયું જણાશે.]

સદ્‌ગત આનંદશંકર ભાઈએ આંહીં અમદાવાદ આવ્યા પછી વસંતમાં પ્રગટ થતા પત્રો ફરીવાર લખવા માટે એક વખત ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો, એ વાત આવી ગઈ છે, પણ સાહિત્યમાં સુરૂચિ વિષેની એમની કલ્પના જેમણે જાણી હશે, એમને એમનો આગ્રહ એટલે શું એ સમજાવવું પડે તેમ નથી. પણ એ સમયે તો આ પત્રો કેવળ મેઘદુતના યક્ષની માફક લખાઈ રહ્યા હતા. એમાં પહેલો પત્ર ૧૬મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૬નો લખેલો છે. આ પત્રો હજી પ્રગટ થયા નથી. ને કદાચ હવે આજે તો પ્રગટ કરવા જેવા રહ્યા હોય એમ જણાતું પણ નથી. છતાં 'વસંત' માસિકના અંકોમાં એ નિયમિત આવ્યા કરતા હતા. આ પત્રોમાં કલ્પનાની તાજી મીઠી હવા હોવાનું આકર્ષણ જણાય છે. એવા એક પત્રનો થોડા નમુનો આપ્યો છે :

એ વખતે ઠ' બાબરા પાસે કરિયાણા પ્રદેશ પાંચાલમાં ગણાય છે. આંહીં એ ભૂમિનું વર્ણન કરેલું છે

પરમપ્રિયઃ પાંચાલના વિશાલ મેદાનો અને નાના મોટા ડુંગરાની હરોલ નીલી લીલોતરીથી ભરપુર છે. વિશાળ મેદાન પરથી ઘેટા ચારતા રબા-રીઓના પહાડી સ્વર આવી રહ્યા છે. મૃગનાં ટોળાં પણ અહીંતહીં ફરે છે, અને સર્વ સ્થળ એટલાં સુંદર આનંદમય અને શાંત લાગે કે તારો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડે છે,

શ્રાવણ માસના અસ્થિર વાદળની ઘટાથી આકાશ છવાયલું છે. ગગનમાં વાદળાં ઘડીક ભેગાં થઈ ઘન-ઘોર થઈ રહે છેઃ ત્યારે મયૂરો હર્ષથી કૂદી ગર્જન કરે છે, તો બીજી પળે વાદળાં છૂટાં છવાયાં થઈ સૂર્યનો મધુર તાપ પૃથ્વીને પ્રકાશ આપે છે. પણ અફસોસ ! રે પ્રિય ! આ બધા જ દેખાવ રમણીય ત્યારે લાગે છે, જ્યારે તું સાથે હોય છે.'

કાલ્પનિક ને અરધી ખરી વસ્તુસ્થિતિને 'અવલંબીને. પણ એનો સાતમો પત્ર જુનાગઢથી તા ૧ લી ઑગસ્ટ ૧૯૧૮ (વસંતઃ આષાઢ ૭૫) નો લખેલો તે જ પહેલવહેલાં પ્રગટ થયો છે. તે પહેલાં એ શ્રી. રાવતના 'જ્ઞાનાંજલિ'માં આવ્યો હતો. એ હસ્તલિખિત પત્રની મનોહરતા વિષે આગળ ઉપર આવશે. દરમ્યાન તો સાહિત્ય પ્રવૃત્તિએ ઘણા ઘણા મનો કરેલા જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે 'સાહિત્ય' માસિકના ઑક્ટોબર ૧૯૧૭ ના અંકમાં એક જાહેરાત છે. તેમા ઇનામી હરીફાઈનું પરિણામ પ્રગટ થયું છે. એ ઇનામ રૂપિયા દશનું હતું.' 'સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ (ગુજરાતી સાહિત્યમા) કયો અને શા માટે?' એ નિબંધનો વિષય હતો. નોંધ લખનાર 'સાહિત્ય'ના તંત્રીએ આપ્યું છે કે 'આ ઇનામ રૂપિયા દશનું રા. ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશીને આપવામાં આવ્યું છે. આ નિબંધ ઘણો લાંબો છે તેથી ફુરસદે 'સાહિત્ય'માં છાપવામાં આવશે. એમાં જે પુસ્તકને સૌથી શ્રેષ્ઠ સાબીત કર્યું છે તે અમારા મત પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ છે એમ માનવાનું નથી. માત્ર નિબંધની શૈલી અને દલીલ ઘટાવવાની ખુબી ધ્યાનમાં લઇને જ ઇનામ આપેલું છે.'

આ નિબંધ પાછળથી પણ ઘણું કરીને પ્રગટ થયો હોય તેમ યાદ નથી. પણ એટલું ધ્યાન છે કે ઘણું કરીને 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને સર્વોત્તમ પુસ્તક તરીકે એમાં ગણ્યું હતું. જો કે 'ગુલાબસિંહ' વિષે પણ પક્ષપાત દર્શાવ્યો હતો

આ પત્રો, કેટલાક સંવાદો, થોડીક વાર્તાઓ નિબંધો અને નવલકથાઓ—એ બધાનાં ખંડિત કલેવરો આજે પણ પડ્યાં છે અને એમાં વચ્ચે વચ્ચે આવા છુટાછવાયા પ્રયત્નો પણ ચાલતા રહેલા જણાય છે. ઘણું કરીને 'પ્રજાબંધુ' જે એ વખતે આછા ગુલાબી કાગળમા છપાતું, તે પણ, દીવાળી ઉપર નૂતનવર્ષાભિનંદનના નમુના માટે ઇનામી જાહેરાત કરતું. આવી એક જાહેરાતના પરિણામે એમાંથી એક ઇનામ રૂપિયા પાંચનું મેળવ્યું હતું. એ નૂતનવર્ષાભિનંદનનો નમુનો નીચે પ્રમાણે હતો.

પરમપ્રિય રા. રા.

બે અનંત સમય વચ્ચે વહેતું આપણું જીવન! એને નવીન ચૈતન્ય આપવાનો આ વર્ષારંભનો સોનેરી સમય આવ્યો, પરમપ્રિય! આત્માના સમગ્ર બળથી, દેશના કલ્યાણ યજ્ઞમાં, સ્નેહની અનંત જ્યોતિથી ગરીબમાં ગરીબ ઝુંપડે પ્રકાશ આપવામાં, અને હિન્દુના આદર્શ ગૃહમાં રહેલ કૌટુમ્બિક જીવનના નિર્દોષ આનંદમાં, નૂતનવર્ષ વ્યતીત થાય; સ્વમાનની ગૌરવ ભરેલી લાગણી, અન્યાય પ્રતિ તિરસ્કાર કરવાનું હૃદય બલ, અને જીવન-સૂત્ર માટે પ્રાણાર્પણ કરવા સુધીની શક્તિ; આવી ઉચ્ચ ભાવનાઓનું બનેલું આપનું આદર્શમય સુંદર યૌવનજીવન, ભવ્ય અને શાંત વૃદ્ધાવસ્થા સુધી લંબાય! મ્હારા હૃદયની આપ માટે એ જ આંતરતૃષા! નૂતનવર્ષારંભમા એજ પ્રાર્થના!

સ્નેહાધિન

. . . .

આ પ્રમાણે નાના વિજયો મળતા રહ્યા, એ ખરું છતાં આ બધા વર્ષો ઉત્કટ મનોમંથન મથામણમાં પસાર થયાં જણાય છે. જેને પરિણામે પ્રિવિયસનું એક વર્ષ ખોયું હતું, એ પહેલાં આવી ગયું. કદાચ બીજું ઇન્ટરનું વર્ષ પણ એ પ્રમાણે ખોત. પણ એવે વખતે છોટાલાલ માનસંગ કામદારની મૈત્રીના લાભે વધારે સ્થિરતાથી વાચવાનું બની શક્યું અને ન ધારેલી એવી જબ્બર ફત્તેહ ઇન્ટરમાં મેળવી. ઇન્ટરમાં સેકન્ડ ક્લાસ મળ્યો.

ઇન્ટરની પરીક્ષા આપીને તો હું નિયમ પ્રમાણે વીરપુરમા આવ્યો હતો ત્યાં એ વખતે સદ્દગત હમીરસિંહજીએ એક રાજકુમાર કોલેજ શરુ કરી હતી. ગુજરાતના ગુલાબભાઈ નાયક કરીને હેડમાસ્તર હતા. તે ઘણું કરીને આર્યસમાજી હતા. અને સ્વામી શંકરાનંદ સાથે એમને મૈત્રી હતી.

આ 'ઇન્ટર આર્ટ્સ'નું વેકેશન મેં વીરપુરમાં ગાળ્યું, ત્યારે ત્યાંના વયોવૃદ્ધ ઠાકોર સુરસિંહજી સાથે એક પ્રકારની વિદ્યાપ્રીતિ જેવી પ્રીતિ બંધાણી.

ઠાકોર સુરસિંહજીને મારા પિતાના કંઈક કડક સ્વભાવ માટે અણરાગ હતો. પરંતુ આ 'વેકેશન' દરમ્યાન થયેલી મારી ઉઠબેસથી એમનો લગભગ સદ્ભાવ કહી શકાય એવું પરિણામ આવ્યું હતું.

આ ઇન્ટર આર્ટ્સ વખતે દેશ આખામાં પહેલવહેલો 'ઇન્ફ્લુએન્ઝા' આવ્યો. એ વખતે હું કરીયાણામાં હતો. ગામડામાં જ્યાં વૈદનું નામનિશાન ન હતું ત્યાં આ વ્યાપક રોગના કેવા ભયંકર પ્રત્યાઘાત પડ્યા હતા એનો પ્રત્યક્ષ પરિચય એ વખતે મળ્યો.

કરિયાણામાં દરરોજ સવારે એક બે મુડદાં નીકળતાં અને ગામ આખું એક પ્રકારની હેબત પામી ગયું હતું. કેટલાકના મનથી આ કામ ભંગીનાં હતાં. હંમેશાં નવા નવા સમાચાર આવતા હતા. ગામમાં કોણ કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યો એ સિવાય બીજી કોઈ વાત ન હતી. શું ખાવું કેમ રહેવું એ વિષે પણ અભિપ્રાય બદલાતા હતા. વૈદ આવતો ત્યારે આખું ગામ એક પગે એની રાહ જોતું થોભી રહેતું. પણ એ છતાં માણસોનો સોથ વળી રહ્યો હતો

અમારા જ ઘરમાં એક ઇન્ફ્લુએન્ઝાનો ખાટલો હતો. એક ખાટલો સુવાવડનો હતો. હું ને અંબાશંકરભાઇ ફક્ત ખીચડી ખાઈ લઇને આખો દિવસ દર્દીની સારવારમાં કાઢતા હતા. કોઈ સમાચાર આપતા કે ભૂખ્યા રહેવાથી રોગ જાય છે. બીજા કહેતા કે ખાવાથી મટે છે. રોગ કેમ થાય છે ને કેમ મટે છે એની કોઇ સાચી માહિતી આ ગામડાઓમાં તે દિવસે પણ હતી નહિ ને આજ પણ છે નહિ. એમાં કરિયાણા તો કોઇ પણ સ્ટેશનથી જ વીશ માઈલ દૂર પડ્યું હતું, એટલે અમે બન્ને ભાઇઓ તો સવારથી સાંજ એ જ મથામણમાં પડ્યા હતા. આ તાવમાં ત્યારે કહેવાતું કે પાણીની બહુ તરસ લાગે. પાણી પીવાથી કફ થાય. ને છત્રીસ કલાકમાં તો માણસ ઉપડી જાય!

એમાં અમારા ઘર પાસે જ એક પ્રસંગ બન્યો.

એક ઘાંચી હતો. ઘાંચી, ઘાંચણ, એની મા, એક બે નાનાં છોકરાં, ઢેરઢાંખર, કુટુંબ સુખી હતું. ઘાંચી તંદુરસ્ત ને અલમસ્ત હતો. એના ઘરમાં ઇન્ફ્લુએન્ઝાએ પ્રવેશ કર્યો. જોત જોતામાં બધા જ ઝડપાઈ ગયાં. કોઈ પાવળું પાણી આપે તેવું ન મળે ભાડે માણસ રાખે પણ કોઇ આવે નહિ. જ્યાં જીવન મૃત્યુનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં સેવા પણ કોણ કરે?

પરિણામ એનું કમકમાટી ઉપજે તેવું ભયંકર આવ્યું. એક દિવસ આખું ઘર ખલાસ થઇ ગયું. બધાં મરી ગયાં. સવારે ફળીનાં ઢોર ભાંભરવા માંડ્યાં ને બારણાં ન ઉઘડ્યાં ત્યારે ખબર પડી કે ઘરમાં બધાં મરણ પામ્યાં છે. કેવળ ઢોર ખીલે બાંધ્યા રહ્યાં હતાં!

આવી વાતની વ્યાપક અસર નીચે આખું ગામ એ વખતે જીવતું હતું.

અમે ઘણી સંભાળ રાખીને રહેતા હતા. બન્ને ભાઇને મનમાં ભય હતો કે આપણે બે જ સાજા છીએ એમાં જો કોઇને તાવ આવ્યો તો થઇ રહ્યું! એટલા માટે કેવળ મગના પાણી ઉપર રહેવાનું પણ કરી જોયું હતું. પણ એટલી બધી સાવચેતી છતાં હવા જ એટલી બધી જંતુમય બની ગઈ હતી કે એનું અનિવાર્ય ઠીકરણીપણું આવ્યું ને આવ્યું.

પહેલવહેલો મ.૧ ઉપર ઝપાટો આવ્યો. હું 'ઇન્ફ્લુએન્ઝા'માં સપડાયો.

એ વખતે સાચી કે ખોટી ગામડાઓમાં એક માન્યતા ફેલાઇ હતી. 'ઇન્ફ્લુએન્ઝા'માં પાણીની તરસ બહુ લાગતી. જે પાણી પીતા એ છેવટે કફના પ્રકોપથી મરતા. પાણી ઉનું કરી વાવડીંગ વાપુંસા વગેરે નાખીને પાણી સાચવી રાખતા. છતાં ઘણાખરા કફપ્રકોપને પરિણામે ઢળી પડતા.

એ વખતે તો હજી આ રોગની પુરી શોધખોળ નહિ, એટલે અર્ધદગ્ધ માન્યતાઓ એ જ ત્યાં વૈદું હતું.

મને યાદ છે કે અંબાશંકરભાઇના મનનું સમાધાન થાય માટે મેં પાણીની ઓછામાં ઓછી માંગ કરી હતી! એવે વખતે હું મારી જાતને, જાણે હીલોળા દેતા કોઇ સરોવરમાં પડ્યો હોઉં, એવી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ઉપાડી જતો. અને પાણીની માંગ ઓછામાં ઓછી કરીને મનમાં બેઠેલો ભય ટાળી રહ્યો હતો.

[ક્રમશઃ]

લેખકની નોંધપોથી

અ: યાત્રી

લેખકની નોંધપોથી એના પોતાના વિષે તેમ જ એની પોતાની કૃતિઓ વિષે ઘણી સુંદર માહિતી આપી શકે. અને નિષ્પક્ષપાતી વિવેચકને તો માર્ગદર્શન પણ કરાવી શકે. એવી એક નોંધપોથી હમણાં બહાર પડી છે. એ છે સમરસેટ મોમની 'Writer's note book' આપણે ત્યાં એવી માહિતી આપનાર નોંધપોથીઓ બહુ ઓછી બહાર પડે છે. આ નોંધપોથીમાં એણે કેટી વિવિધ વસ્તુઓ સંગ્રહી છે—અવલોકન, પાત્રાલેખનની નોંધ, વિચાર મણકા, વ્યક્તિ સ્વભાવ દર્શન, પ્રસંગ વર્ણન, પ્રવાસ હકીકત, ભૌગોલિક વસ્તુસ્થિતિ, લોકજીવન, જીવનપરિચય, અને પુસ્તકવાચન—એનો ટૂંકો ખ્યાલ નીચેની હકીકત ઉપરથી આવી શકશે :

એક જગ્યાએ પોતાની શક્તિ વિષે એ લખે છે: 'મને મળેલી શક્તિ અસાધારણ પ્રકારની નથી એ ખરું, પણ મારામાં અમુક પ્રકારનું ચારિત્ર્યબળ છે કે જે મારી મર્યાદાઓને કેટલેક અંશે ભૂંસી નાખી શકે છે. મારામાં સામાન્ય બુદ્ધિ (common sense) છે. જ્યાં બીજા માણસોને ... જડતું નથી ત્યાં મને કંઈક કહેવા જેવું મળી આવે છે. મારું જીવનદર્શન અસાધારણ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓની પેઠે, સોંસરવું જોઈ શકે એટલું શક્તિશાળી નથી એ ખરું, પણ તે છતાં મેં જે સત્ય જોયું તે પ્રગટ કર્યું છે. આથી વર્ષો સુધી મને વિવેચકોએ cynic—દોષદર્શી ગણ્યો. છતાં હું જે ખરેખર છું એના કરતાં બીજો કોઈ ગુણ મારામાં ન આરોપાય એ મને ઠીક લાગે એમ ખરું.'

બીજું એક અવલોકન : 'પહેલા વીસ વર્ષની અસરમાંથી આખો મનુષ્ય ઊભો થાય છે. અંગ્રેજોની અને રશિયનોની વચ્ચે ગાબડું ઘણું મોટું છે. ભાષાની મુશ્કેલી તો એમને એક બીજાને નિકટમાં આવવા માટે ઊભી જ છે, પણ એ ઉપરાંત બીજી મુશ્કેલીઓ પણ છે. લોકો એક બીજાને, એક બીજાના સાહિત્ય પરિચયમાંથી મળવાની કેડી ઊભી કરે તો એ વસ્તુ પણ જતે દહાડે કાંઈક ઉપયોગી થાય. પણ આ દિશામાં મહાન સર્જકો કરતાં સામાન્ય લખનારાઓ જ વધારે ઉપયોગી નિવડવાના. ડોસ્ટોએવસ્કી કરતાં ચેહોફ તમને રશિયન પ્રજા વિષે વધારે કહી શકે. (Chekov will tell you more about the Russians than Dostoievsky.) ભાષા પરિચય માટે પણ મારું મંતવ્ય જુદા પ્રકારનું છે. વિદેશી ભાષા બરાબર વાંચી શકાય ને બોલી શકાય, એથી વધારે એનો પરિચય મેળવવાનો મોહ જતો કરવા જેવો છે. વિદેશી ભાષામાં નિષ્ણાત ને સજીવ બનવાની મહેનત માથે પડે તેવી છે.'

એક ઠેકાણે કેટલાંક પાત્રોની રેખાઓ આપી છે :

'મારી સાથેના મુસાફરો : પહેલો એક જ્યુ. નામ ગ્રી. ઊંચો, મજબૂત બાંધાનો, પણ હલનચલનમાં કઢંગો અને દેખાવે અસુંદર. એનું નાક મોટું આંખો કાળી ભમ્મર. અવાજ મોટો. પોતાને માર્ગે બધા પળે એવો સત્તાશોખીન. તે વારંવાર પોતાના રમતપાનાંને ભાંડે છે ને પોતે ભાગ્યશાળી નથી એવી ફરિયાદ પણ કરે છે. પણ રમવા બેસે છે ત્યારે તો જીતીને જ ઊઠે છે. પૈસાની બાબતમાં ઘણો ચીવટવાળો છે. અને ૭ પેન્સ તો ૭ પેન્સ, પણ કોઈ મિત્ર છેતરાઈ જાય તો લાભ લઈ લે તેવો છે.

એક વાર્તાનો વિષય નોંધ્યો છે :

'આજે મને એન્જીનીયર સાહેબે એક વાત કહી. એક માણસ વિષે. એણે જીવન મજૂર તરીકે શરૂ કર્યું. પછી રસોયો થયો. પછી જમીન વેચાતી લીધી. પૈસા મેળવ્યા. ચીનના મજુરોને લાવી આપવાનો ધંધો કર્યો. શ્રીમંત થયો. પણ એને પશ્ચિમની સુધારણા માટે મનમાં ધિક્કાર ભર્યો હતો. પોતાની ચીનમાં રહી ગયેલી સ્ત્રી વિષે એને વારંવાર વિચાર આવતા. અને પોતે જે બંદરમાં કામ કરતો એ દૃશ્ય પણ એને હજી નજર સમક્ષ આવ્યા કરતું. અહીં પોતે પરણ્યો હતો, પણ દેશ ભૂલી શકાતો ન હતો. એક દિવસ એણે બધું કુટુંબ ભેગું કર્યું, તેમને કહ્યું: 'હું તમને હવે છોડી જવા ઇચ્છું છું...' અને પછી એક દિવસ એ ખરેખર અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ નોંધ ઉપર નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણ કર્યું છે:

' There is the making of a story here, but I never wrote it because I discovered that Jack London had already done so.'

[આમાં વાર્તાનો એક વિષય છે. પણ બીજાએ એવી લખી કાઢેલી છે એ જોઈને 'પછી મેં' લખી નહિ.]

એક બીજી નોંધ:

'એક નિશાળ માસ્તર મળ્યા. આઈરીશ હતા. લડાઈમાં જઈ આવેલા. ઘાયલ થયા પછી સાજા થયા ત્યારે સરકારે એને ફીજી ટાપુમાં મોકલ્યા. કિશોર-વયમાં આ ટાપુ વિષે રમણીય વર્ણનો વાંચેલાં, એટલે આ તક આવતાં તો હર્ષઘેલા થઈ ગયા!

પણ હવે અહીં આવ્યા છે. એકલતા મુંઝવે છે. ભ્રમણા ભાંગી ગઈ છે. મુખ્ય સ્થળથી સાત માઈલ દૂર નિશાળ છે. રજા પડે કે તરત કોઈ 'હોટેલ' ભેગા થઈ જાય છે. સોડા વ્હીસ્કી પી પી કરે. ભાગ્યે જ અઠ્ઠાવીશનું વય હશે. હસતી વાદળરંગી આંખો અને હસતું મોં.'

આધુનિક કવિઓ; 'એમનામાં થોડી ઓછી હોંશિયારી હોત ને જરાક વધુ લાગણી હોત! એ નાનાં નાનાં ગીતો આપે છે, પણ કોઈ મહાન હૃદય વિદારી શોક એની પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં પડયો હોતો નથી; જરા ઠાવકી રીતે મળેલી કેળવણીના આરામમાંથી એમનાં ગીતોનો જન્મ થાય છે.'

એક વધુ નોંધ ઉપર નજર નાખીએ. એક નવલકથાનું સાંગોપાંગ વસ્તુ એમાંથી મળે તેવું છે. નોંધ નીચે પ્રમાણે છે:

'લંડન. એક હજામ. સોળ વર્ષનો હતો ત્યારથી જ ધંધામાં પડી ગયો. શરીર સારૂં. અઢારનો એ વખતે પણ લાગે. એને કવિતા વાંચવાનો ભારે શોખ. રવિવારે એ જુદે જુદે ઠેકાણે કવિતા વાંચવા ભટકે. મીલ્ટનનું 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' વાંચે. કીટ્સની જન્મજગ્યા જોઈ આવેલો. કોલેરીજ રહેતો એ ઘર પણ માપી આવેલો. એનામાં આનંદભર્યો ઉત્સાહ હતો. જે પૈસા બચે તે બધા પુસ્તકમાં ખર્ચે. તે પોતાનું બપોરનું ભોજન એક ઠેકાણે લેતો. ત્યાં એક જુવાન બાઈ પણ આવે. પરિચય થયો. મૈત્રી જામી. પછી એ પરણ્યાં પણ ખરાં. એક દીકરો થયો.

એની પત્ની એના વિશાળ વાચન ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયેલી. પણ જ્યારે એ પરણીને રહ્યાં ત્યારે આખો દિવસ પુસ્તક પુસ્તક કરતા આ પતિથી બાઈ થાકી ગયાં! કામથી એ ઘેર આવે, વાળુપાણી થઈ જાય, પછી બાઈને ઇચ્છા થાય કે હવે ક્યાંક ફરવા જઈએ. અને ભાઈને ઇચ્છા થાય કે હવે કાંઈક વાંચીએ! આ સ્વભાવ તફાવત ચાલે, એવામાં એમને પરણ્યાં સાત આઠ વર્ષ થયાં ને લડાઈ ફાટી નીકળી. ખભે ખડીઓ ભરાવીને આ જુવાન લડવા ચાલી નીકળ્યો. રશિયામાં ગયો. રૂમાનિયા જોયું. પાછો આવ્યો. પોતાના કામમાં ચોંટયો. હજી જુવાન હતો. તેત્રીસ વર્ષનો. પણ જીંદગીભર આ વાળ કાપકાપ કરવાના કામનો એને કંટાળો આવતો હતો! જ્યારે બીજી તો કોઈ વાત એને આવડતી ન હતી. પણ એને આ વસ્તુનો અસંતોષ હતો, ત્યારે એની વહુ માનતી કે, આ કામ ઠીક ગણાય કે રોટલો તો મળે!

એના મનમાં આ ભાઈ જરા તરંગી લાગવા માંડયા હતા!

મેં એને પૂછયું કે 'હવે તું કવિતાઓ વાંચે છે ખરો?'

એણે માથું ધૂણાવીને કહ્યું: 'એમાંથી શું ફળ? એને લીધે હું ક્યાંય આગળ તો વધું તેમ નથી!'

મેં જવાબ વાળ્યો: 'હું તને રસ્તો બતાવું.'

'કદાચ રસ્તો બીજો જડે...થોડા વખત માટે...' એણે કહ્યું: 'પણ એ છતાં છેવટે તો મારે આ વાળ કાપવામાં જ આવવું પડે એમ થાય.'

મેં જોયું કે એ છતાં એનામાં એક વસ્તુનો ઘા ઊંડો રહી ગયો હતો. પોતાને જે ન મળ્યું તે પોતાના પુત્રને કોઈ રીતે મળે એવું શક્ય બનાવવું!'

'આજ હું એક કલા પ્રદર્શન જોવા ગયો હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે માણસોનાં ટોળાં હું પ્રદર્શનમાં ઉભરાતાં જોઉં છું, ત્યારે મારા મનમાં

સવાલ ઊભો થાય છે: 'ઘણી વખત એમનાં મનમાં આ ચિત્રોદો લાગણી થતી હશે. પણ છતાં એમની અસર કેટલી ઓછી? એ લોકો તો આંહીં જરા વિનોદ માટે લટાર મારે, આવે છે જીવનમાં, કામ કામ ને કામમાંથી આટલો વખત નિરાંત મળે એ જ ખ્યેલથી. મજૂર કામથી થાકીને દારૂ પીવા દોડે એવું જ આ નથી? જીવન એ વિગ્રહ છે અથવા થાક છે. એમાંથી માણસ આંહીં આરામ શોધે છે અથવા વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી જવા આવે છે. નિરાશાવાદી, વસ્તુસ્થિતિનો અસ્વીકાર કરવા દોરાય છે. કલાકાર, એનો સ્વીકાર કરે છે. પણ કલાકૃતિથી જે લાગણી જન્મે તેનું ખરું મૂલ્યાંકન તો વ્યક્તિના ક્રિયાત્મક વલણમાં રહ્યું છે. પણ આપણે કલાની વ્યાખ્યા વધારે વિશાળ કરવી ઘટે. માત્ર કવિતા, શિલ્પ કે નૃત્ય કે નાટક એ જ કલા નથી. જીવનના અટપટા પ્રશ્નોનો સુંદર ઉકેલ એ પણ એક કલા જ છે. The art of life એને પણ આપણે કલા જેટલું ગૌરવ હવે આપવું ઘટે.'

"આજે મેં આખો દિવસ ગુનેગારોનો હેતુઓ શોધવામાં ગાળ્યો. ઉપર ઉપરથી લાગે કે તેમાંના ઘણાખરા ગુનેગારોએ, પ્રેમની ખાતર, અદેખાઈમાં, ધિક્કારથી પ્રેરાઈને, વેર વાળવા માટે, કોઈ અન્યાયથી દોરાઈને કે આવેશમાં આવી જઈને, ગુનાઓ કર્યા હતા. પણ નવાઈની વાત આ હતી કે જરાક વધારે ઊંડી તપાસ કરતાં લગભગ બધા જ ગુનાઓ ગરીબીમાંથ–પૈસાની જરૂરિયાતમાંથી જન્મ્યા હતા! એક જ કિસ્સો એવો હતો કે જેમાં એક ભરવાડના છોકરાએ એક છોકરી ઉપર અત્યાચાર ગુજારતાં એણે બૂમો પાડવા માંડી. ને માણસો ભેગાં થઈ જશે એ બીકે એણે એને ગૂંગળાવી મારી નાખી! એની ઉમ્મર પૂરી અઢાર વર્ષની પણ નથી!"

"વિવેચનમાં જેને Sincerity નર્યું સત્ય કહે ને મેળવવું ઘણું મુશ્કેલ છે. સામાન્ય પ્રચલિત મતથી કે પોતાના પૂર્વગ્રહોથી દોરાયા વિના વિવેચન કરવું એ ખરેખર અઘરું કામ છે. તેમાં પણ જેમના વિષે કાંઈક લોકમત કેળવાયો છે એમના વિષે શુદ્ધ મત આપી શકવાની શક્તિ બહુ થોડા વિવેચકોમાં હોય છે."

એક માણસની વાત: "એક એ સ્ત્રીના પ્રેમમાં હતો. બીજો માણસ પણ એ સ્ત્રીને ચાહતો હતો. પ્રેમ ત્રિકોણમાં બને છે તેમ તેણે, પોતાને ગમે તે રીતે બહુ હલકી ને ભયંકર રીતે અદૃશ્ય કર્યો પછી પોતે પરણ્યો. પણ એના અંતરમાં રહેલો પશ્ચાત્તાપ ધીમે ધીમે એને કોતરી ખાવા લાગ્યો. એમાંથી જે સ્ત્રી માટે થઈને એણે આ કર્યું એ સ્ત્રી પ્રત્યે જ એના મનમાં નફરત જન્મી!"

તાજમહાલ: મારા મનની તૈયારી હતી, એનાં વિષે ઘણા સુંદર ચિત્રો પણ જોયાં હતાં, છતાં જે તાજમહાલ મેં જોયો, તેના સૌન્દર્યે મને મુગ્ધ કરી દીધો. મને લાગ્યુ કે આ એક પ્રકારનું શુદ્ધ કલાનું જ આકર્ષણ છે. ને તેથી એ લાગણી મનમાં હતી ત્યારે એનું પૃથક્કરણ કરવાનો યત્ન કર્યો. હવે મને લાગ્યું કે લોકો અદ્ભુત મોહિનીની વાત કરે છે ત્યારે એ માત્ર વાણી અલંકાર ન હોય. મારા હૃદયમાં એક પ્રકારની સુંદર વસ્તુદર્શનની લાગણી હતી. આશ્ચર્ય, આનંદ, મને લાગે છે. કાંઈક 'મુક્ત' બન્યો હોઉં, એવા ભાવ ઉભરાયા. પણ હમણા હમણાં સાંખ્યશીલસુરી વાંચી રહ્યો હતો. તેમાં કલાને થોડા વખત માટેની 'જીવન મુક્તિ' કહી છે. ધર્મ આપે છે તે સદાકાલની 'જીવન મુક્તિ' છે. એટલે મને લાગે છે એ વાચનની અસર નીચે આ ઉકેલો મુક્ત બન્યાનો ભાવ આવ્યો હોય!

એકની એક સુંદર વસ્તુ ઉપરનો એટલો જ ભાવાવેશ બીજી વખત જોતાં મને આવતો નથી. પણ બીજે દિવસે મેં તાજ જોયો. બરાબર પહેલા દિવસનો સમય હતો એ જ સમય જાળવીને તો મને એ જ દર્શન થયું! પણ આ વખતે એ દર્શન વધારે મારા મનનું હતું! પણ એક બીજી વસ્તુ મળી. સૂર્યાસ્તની તૈયારી હતી. હું તદ્દન એકલો ત્યાં હતો. મેં એના લાંબા ચોકમાં દૃષ્ટિ કરી. એની શૂન્યતા અને એનું મૌન એ બન્નેનું ન સમજી

શકાય તેવું વાતાવરણ ત્યાં હતું! હું જેમ તેટલું લખું છતાં લખી ન શકું કે તેમજ એ વાતાવરણમાં કંઈ જ અર્થ ન નીકળે એવી એ લાગણી હતી! હું અનંતતનાં અવાજહીન પદધ્વનિને જાણે સાંભળી રહ્યો હતો!'

આ નોંધપોથીમાં તો આવું ઘણું ઘણું છે પણ આ દિશા તરફ આપણા સાહિત્યકારોનું ધ્યાન ખેંચાય, તો કાચી સામગ્રી કેમ મેળવી શકાય છે એની કાંઈક મતાગમ એમાં ઠેર ઠેર વેરાયલ છે. આધુનિક પ્રશ્નોની છણાવટ કરતી નવલિકાઓ, નવલકથાઓ આ પ્રમાણે ઊભી થઈ શકે અને એમાં પ્રજાનો સાચો પ્રાણ ધબકતો જોવા મળે.

આ નોંધપોથીમાંથી બીજી વાત એ મળે છે કે કેવળ પ્રસંગનું આલેખન એ લેખકનું સ્વતંત્ર કલાદર્શન નથી. પ્રાસંગિક ચિત્રો માટે આપણે નવલિકાઓ જેવું નામ ન વાપરીએ એમને પ્રસંગચિત્રો'જ રહેવા દઈએ. લેખકની દૃષ્ટિ અને શકિત પ્રમાણે જ એ પોતાની સૃષ્ટિ ઘડવાનો છે એ સાચું છતાં, એ દિશામાં કામ કરનારા ધારે તો અભ્યાસવર્તુલો સ્થાપીને પણ અનેક વિષયોને, આ પ્રમાણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વધારે બળવાન અને લોકસંપર્કી સંસ્કારઘન જેવા કરી શકે.

એક ઇટાલીયન વખાનો માર્યો રોટલો રળવા ન્યુયોર્કમાં ભાગી આવેલો. ઇટાલીમાં એની સ્ત્રી પાછળ રહી હતી, એના તરફ એને ઘણી પ્રીતિ પણ હતી. જ્યાં તાવડી તડાકા કરે ત્યાં આ વિયોગ સહ્યા વિના છૂટકો ન હતો.

હવે ન્યુયોર્કમાં એવું બન્યું કે કોઈએ એને ભંભેર્યો: 'અલ્યા તું આંહી રખડે છે પણ તારી વહુ તો...એ...બીજું કોણ? તારોજ ભત્રીજો...'

આનો તો મિજાજ ગયો. છંદગીનો જાણે રસ ઉડી ગયો. મન થાય કે ઉડીને પાછો ઇટાલી પહોંચું ને વહુને મારી નાખું! પણ પાસે ફૂટી બદામ મળે નહિ. એણે છેવટે ભત્રીજાને લખ્યું કે અહીં પેદાશ સારી છે. મજો છે. આંહીં આવતો રહે એ પૈસા રળીને પછી સૌ ભેગાં થાશું!

ભત્રીજો આવ્યો. જે દિવસે આવ્યો, એ જ રાત્રે એને આણે વહેમમાં મારી નાખ્યો. એનો કેસ ચયો, આ પકડાયો.

એની સ્ત્રીને ઇટાલીથી લાવવામાં આવી. અને જે વસ્તુ તદ્દન ખોટી હતી—જેનું પોતાના જીવનમાં નામ નિશાન ન હતું, કેવળ આ અભાગી માણસના વહેમમાંથી જે વસ્તુ ઉભી થઈ હતી, તે વસ્તુનો એણે કે પેલો ભત્રીજો એનો પ્રેમી હતો એ વાતનો, આ બાઇએ આનો જીવ બચાવવા માટે એકરાર કર્યો!

આને કેદની સજા થઈ. થોડા વખત પછી છુટયો પણ ખરો. એની વહુ એની રાહ જોતી રહી હતી! એને સનસા તો મળીજ ગઈ હતી કે ખરી રીતે એણે એને બચાવવા માટે જ આવો ખોટો એકરાર કર્યો હતો. છતાં એ પ્રગટ થયેલી વાતનો એના હૃદય ઉપર ભાર માત્ર હતો! જેમ તેમ એની આબરૂ ઉપર તો પાણી ફરી વળ્યું! એટલે એણે તો આવતાં વેંત ઝઘડો ઉભો કર્યો. અને છેવટે અત્યંત ભયંકર નિરાશાથી પ્રેરાઇને બાઇએ જ એને કહ્યું કે તું મને મારી નાખ તો બીજું કાંઇ નહિ પણ શાંતિ તો મળે! કારણકે છેવટે એના હૃદયમાં એક પ્રશ્નનો સાચો પ્રેમ વસી રહ્યો હતો.

વાતનો અંત અત્યંત કરુણ છે. આ ભયંકર ખોટી આબરૂના ખ્યાલવાળાએ એ પ્રેમાળ સ્ત્રીનો પણ ઘાત કર્યો!

આમાં ક્યાંય ઇટાલી—અમેરિકા દેખાય છે? માણસ, જાણે આપણી જ પ્રજાનો કોઈ માણસ, દેખાય છે ના? એટલા માટે નવલિકા સાહિત્યનું જે કલેવર માણસની જીવનલીલા આપશે તે પોતાનું સ્થાયી સ્થાન મેળવશે! કારણકે માણસ અમર છે. અને એનું સાચું ખોટું હૃદય પણ અમર છે. માનવભાવ એ સાહિત્યકૃતિઓનો એટલા માટે ચિરંજીવ અંશ બની રહેલ છે, જો કે એ પ્રસંગમાંથી કેમ

ઉભો કરવો એ તો લેખકની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે, ને એ જ સર્વસ્વ છે.

રંગુન બાપ દીકરી સાથે રહેતા ને એક ચાઈનીઝ ફર્મમાં કામ કરતા. પિતાને પોતાના ચાલાક, ઉદ્યોગી રૂપાળા જુવાન છોકરા ઉપર પ્રેમ અને એને લગભગ પૂજે. એવામાં છોકરો એક બર્માઝ છોકરીના પ્યારમાં પાડ્યો જાણીને પિતાને તો બહુ જ આઘાત થયો. છોકરો એટલો બધો પ્રેમ અંધ કે એમાં ને એમાં એણે પોતાનું સ્થાન પણ ખોયું. બાપને લાગ્યું કે છોકરો તો સારો હતો પેલીએ કાંઈક કામણ કર્યું લાગે છે. છોકરાને ગમે તે રીતે બચાવી લેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ પાસેના કોઈક તળાવડામાં છોકરી ડૂબી ગઈ એમ માલુમ પડ્યું.

કોઈને પત્તો ન લાગ્યો કે શું થયું પણ ગુપ્ત રીતે બોલાતું હતું કે એ તો આ ડોસાના કામા!

છોકરાનું હૃદય ભાંગી ગયું! અને એને એના પિતા માટે જે પ્રીતિ હતી તેણે ભયંકર ધિક્કારનું રૂપ ધારણ કર્યું!"

આ પણ એક વાર્તાનો જ વિષય છે ના!

આવી તો અનેક પ્રકારની નોંધો આમાં આવે છે. પરંતુ આ ઉપરથી જાણવાનું એટલું કે માણસ પોતાની નોંધપોથીઓને પણ સાહિત્યકૃતિ જેટલી જ સરસ બનાવી શકે.

હમણાં જ એક સહજ અકસ્માત શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ મળી ગયા. ત્યારે કેટલીક પરચુરણ વાતો નીકળતાં એમણે એક પોતાની વાત કહી: 'કાંઈક આરામ લેવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે 'રેડિયો' જેવા યંત્ર પાસેથી એ મેળવવા કરતાં કોઈક માનવ-હૃદય પાસે બેસીને વાતો કરવાનું મને વધારે ગમે છે. એટલા માટે હું તો રેડિયો રાખતો જ નથી!'

આપણા લેખકો ખરેખરા અંતઃકરણથી એક બીજાના પરિચયમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરે તો એક બીજાના વિકાસમાં ઘણો જ ફાળો આપી શકે એમાં તો શંકા નથી. ને એવા પરિચયમાં તેવાં ઘણાં તત્વો મળે પણ ખરાં. પરંતુ બને છે એવું કે લેખકો મળે છે ત્યારે પણ એ સાથે તો પોત પોતાના વાદ ને વાડા લઈને જ આવે છે! એ જાણે કે એમનાં વસ્ત્રો થઈ થઈ ગયાં છે. પરિણામે વાર્તાલાપનું વાતાવરણ પણ એક પ્રકારની જીવનકલા છે એ ભૂલી જવાય છે. પરંતુ આ વસ્તુ—'નોંધપોથીઓ, રોજનીશીઓ, પરિચયો, પ્રવાસવર્ણનો—સાહિત્યના એ પ્રકારો—આપણા જીવનનું વધારે માર્ગદર્શન આપી શકે તેમ છે એ વાત આમાંથી વિચારવા જેવી લાગે તો પણ સારું.

★

સાભાર સ્વીકાર

બોરસદનો ઇતિહાસ: (જીવણજી ઠાકર; મૂલ્ય બે રૂપિયા)

પુરાણકાળથી માંડી આજ સુધીનો એ કસ્બાનો ઇતિહાસ આપતા અને નાનકડો બોરસદ-સર્વ સંગ્રહ થવા મથતું પુસ્તક.

નારી (કુ. ઇન્દિરા હ. વ્યાસ: પ્ર. ગંગારામ ખત્રા, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સવા રૂપિયો).

જાતીય વૃત્તિ, લગ્ન, કુટુંબ વ્યવસ્થા, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય, અધિકાર, આદિ બાબતોને વિશે સ્ત્રીઓ સંબંધી પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિની ટીકા કરી ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિ સારી ને સાચી હોવાની સાવેશ વકીલાત કરતા. શ્રી. ચારુચન્દ્ર મિત્રે લખેલા અને 'કલ્યાણ'માં પ્રગટ થયેલા લેખનો એક ગુજરાતી કન્યાએ કરેલો અનુવાદ.

માનવીનાં હૈયાં

સ્નેહરશ્મિ

પ્રકરણ ચોથું

નરહરિ સાથેના સંબંધ વિના મારા જીવનમાં શું શું ઊણું રહેવા પામત એ નોંધવું મુશ્કેલ છે, પણ જીવનના કેટલાક મોટા અનુભવોથી, ઊંડા જીવન દર્શનથી તો હું અવશ્ય વંચિત જ રહેત. અનેક સૂક્ષ્મ સંવેદનોથી તેની જીવન–સ્મૃતિ ભળી હતી. તેનું ઊર્મિ-તંત્ર એવું સંવેદનશીલ હતું કે, નાનામાં નાનો અનુભવ પણ ત્યાં ઊંડી અસર મૂકી જતો. આથી જગત સાથેના વ્યવહારમાં તે અતડા જેવો લાગતો. સહેલાઈથી તે લોકોમાં ભળતો નહિ, અને ભળતો તો જળકમળવત રહેવા પ્રયત્ન કરતો. આ અંગે એના બાલ્યના કેટલાક અનુભવો જવાબદાર હશે એવું તે પોતે પણ માનતો. નાનપણમાં તે હતો તેના કરતાં ઘણો વિરૂપ દેખાતો હશે એવો તેને ખ્યાલ હતો. તેના મોટા માથાના પરિણામે છોકરાઓ નિશાળમાં તેની ઠેકડી કરતા. શિક્ષક પણ "એઇ મોટમાથિયા" કહીને અવારનવાર તેને તુચ્છકારતા. આથી નિશાળ સાથે તેણે શરૂઆતથી જ અસહકાર આદર્યો. જગત બધું જાણે તેના તરફ દુશ્મનાવટથી જોતું હોય એવું તેને લાગતું. પણ તેની બા આગળ તેને એ બધો રોષ બધો વિષાદ સરી જતાં. તેની બાના મુખ પર હંમેશ માંગલ્ય જ રમતું રહેતું. તેની હાની સર્વત્ર પ્રસન્નતા જ વેરતી. એટલે તે પોતાના કડવા અનુભવોથી માનવજાતમાંથી વિશ્વાસ ગુમાવી તેનો નિન્દક થઈ બેસત તે સ્થિતિમાંથી તેના ઘરના સંસ્કારોએ ઊગરી ગયો. આમ છતાં જગતમાં પાપ અને પુણ્યના દ્વંદ્વમાંથી તેને પાપનું પાસું જ તરતું લાગતું. ઘણી વાર તેને આમાં ઈશ્વરનો જ કોઈ દુષ્ટ હેતુ દેખાતો. પોતાના અનુભવોની વાત કહેતા તે કહેતો,

"મને કુદરત ખૂબ જ ગમતી. જ્યારથી સમજતો થયો ત્યારથી વાદળાંઓની લીલા જોવી મને બહુ ગમતી. કોઈ અણદીઠ હોવાથી તેમને ચાલી આવતાં જોવાં, અન્યોન્ય સાથેની તેમની રમત નિહાળવી, તેમના જાતજાતના વેશ જોવા, કોઈવાર છલંગ મારતા સિંહ જેવાં, તો કોઈ વાર મોટા હાથીની જેમ સૂંઢ હલાવી તેમને ડોલતાં નિહાળવાં કે કોઈ વખત કૌરવ પાંડવના વ્યૂહની તેમને લીલા કરતાં અવલોકતાં એ મારા બાલ્યનો એક પરમ વિનોદ હતો. ખેતરો અને વનરાઈ પર તેમની ઊડતી છાયા સાથે દૃષ્ટિની હરીફાઈ યોજવામાં મને મઝા પડતી. તેમના બદલાતા રંગોની લીલા ધરાઈ ધરાઈને હું માણતો. પવનની લીલામાં પણ મને એવી જ મઝા પડતી. તળાવ ઉપરની તેની મંદ નાજુક લહરીથી માંડી પાળ પરના ઘેઘુર વડમાંનું તેનું તાંડવ મારા હૈયાને ગાંડું બનાવી મૂકતું. અમારી વાડીમાં એકલો બેસી કલાકોના કલાકો હું પંખીઓનો કલરવ સાંભળતો. એ સાંભળતાં સાંભળતાં મારી જાતને હું ભૂલી જતો—અને આખા જગત સાથેના કોઈ મધુર સંવાદની મીઠી અનુભૂતિમાં જાણે એક ઊંડી સુખ–સમાધિ હું માણતો.

પણ એ સાથે કુદરતનું બીજું સ્વરૂપ મને અકળાવી મૂકતું. જે વાદળાં આવી લીલાથી મનોરંજન કરતાં તે જ વાદળાં વરસ્યા વિના દિવસોના દિવસ પૃથ્વીને ટટળાવી મૂકતાં. જે કુદરત આવી આહ્લાદક દેખાતી તે જ મને તેના અતિ હિંસક, ભીષણ અને બીભત્સ સ્વરૂપમાં માલમ પડતી. તેનું સૌન્દર્ય શિકારીના સ્વાંગ જેવું બની જતું. આનું અતિ ભયંકર ઉદાહરણ મને સૌથી પહેલાં જોવા મળ્યું ભૂવા નામનાં નાનાં જીવડાંના જીવનમાં. એને અંગ્રેજીમાં આપણે 'કીડી–ખાઉ' (Ant eater) કહીએ છીએ. જમીન ઉપર નાનાં નાનાં વમળ જેવાં તે રૂપાળાં કાણાં જોઈએ છીએ તે દેખીતી રીતે આપણને કુદરતની કોઈ રમણીય લીલા જેવાં લાગે છે. પણ ખરેખર તો એ બધાં ગરીબ બાપડી કીડી માટેના ફાંસલા છે. એ કુંડાળાંઓની બારીક, સુંવાળી, સુન્દર ધૂળ નીચે ભૂવો સંતાઈને બેઠો હોય છે. એ કુંડાળાંનો દેખાવ એવો તો આકર્ષક હોય છે કે, જતી આવતી કીડીને એમાં ડોકિયું કરવાનું મન થાય

તો નવાઈ નહિ, કીડી બાપડી જો ત્યાં આવી ચડી તો તે ફેલાઈ જ જવાની, ભૂવાએ જમીન એવી તો પોચી અને રજ એવી તો બારીક બનાવી દીધી હોય છે કે, કીડીના પગ માંડ તેના પર ટકી શકે. તરત જ તે એ નાનકડા દરમાં ગબડી પડવાની, અને અંદર છુપાઈ બેઠેલા ભૂવાની ભીષણ ચૂંમાં સપડાઈ જવાની. આપણે જો એ દૃશ્ય જોતા હઈએ તો આપણને ખબર પણ ન પડે કે, કીડી બિચારી આમ શા માટે પછાડ ખાય છે. ભૂવો તો દેખાતો જ નથી હોતો, અને જાણે કોઈ કારમું જાદુ થતું હોય તેમ ધીરે ધીરે કીડી અંદરના કોઈ અદૃષ્ટ બળથી ખેંચાતી દેખાય, ને થોડીવારમાં અલોપ થઈ જાય, પહેલવહેલું મેં આ જ્યારે જોયું ત્યારે મને જે આઘાત લાગ્યો તે વર્ણવી શકાય એમ નથી, એ દોડોનું શું થયુ હશે એ જાણવાના કુતૂહલથી મે જરા ખોતર્યું તો અંદરથી એક નાનું જીવડું નીકળ્યું, અને સાથે ચાર પાંચ મરેલી કીડીઓ નીકળી. એ બધો એ ભૂવાનો આહાર! સુન્દરતાનું આવરણ ગણી અન્યને લલચાવી ફસાવવાની આ પ્રવૃત્તિ કુદરત આખીમાં મેં જોઈ અને એની વેદના મારા પ્રાણના અતલ ઊંડાણને હંમેશ માટે સ્પર્શી ગઈ, નબળા સબળનો શિકાર થવા જ જાણે સર્જાએલાં છે, એવી કારમી પ્રતીતિ મને બાલ્યથી જ થઈ અને પ્રકૃતિની એ નિષ્ઠુરતા સામે આપણી અસહાયતા જોતાં મન ખૂબ જ અવ્યવસ્થા ભોગવતું. મનુષ્યજગતમાં તો આ નિષ્ઠુરતા બધી જ મર્યાદાઓ વટાવી ગયેલી માલૂમ પડી. એને મૂગે મોંએ નભાવી લેવી એમા મને એક ...ારની ભીરુતા દેખાવા માંડી, ભલે આપણે નાશ ... પણ એના નિષ્ક્રિય સાક્ષી તો કેમ જ બની શકીએ? આવો પ્રશ્ન મને સતત સતાવવા માંડ્યો, અને મેં એ સામે આપણાથી બને તે રીતે લડી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો."

નરહરિની આ લાગણી કેવળ વિલાસરૂપ ન હતી. વ્યવહારમાં તે હંમેશ એને સક્રિય બનાવવા યત્ન કરતો. એને પરિણામે જ એના ભણતરને એણે અકાળેથી તિલાંજલિ આપી. એ ઘટનાની વિગતોમાં સંભવ છે કે, આજે કોઈને રસ પણ ન પડે; કારણ કે, આજે આપણો દેશ આઝાદ થયો છે. અંગ્રેજો અહીં જે સત્તાને સ્થાને હતા તે સ્થાને રહ્યા નથી, એટલે આપણાં દેશમાં એમને હાથે અગાઉ જે જે અપમાનો આપણા લોકોને વેઠવા પડતાં તેનો પૂરો ખ્યાલ આજની પેઢીને ભાગ્યે જ આવે. આમ છતાં નરહરિના જીવનની એ એક અગત્યની ઘટનાના ઉલ્લેખ વિના એના વ્યક્તિત્વનો પૂરો ખ્યાલ આપણને ભાગ્યે જ આવે.

એ ઘટના ટૂંકમાં નોંધું. અમારી સંસ્થાના આચાર્યની બદલી થઈ, અને તેની જગ્યાએ ડૉ. શીશર નામના એક ગોરા અધ્યાપકની નિમણુંક થઈ. આ બનાવથી અમારે ત્યાં સારો એવો ખળભળાટ મચી ગયો. હકીકત એમ હતી કે અમારા અંગ્રેજીના અધ્યાપક ડૉ. સેનનો એ જગ્યા માટે હક્ક હતો, પણ ડૉ. સેનની ચામડી ગોરી ન હોઈ તેમને એ સ્થાન આપવામાં ન આવ્યું. સેન અને શીશર બન્ને સાથે ભણેલા. દરેક પરીક્ષામાં સેન પહેલા નંબરે પાસ થયેલા. અંગ્રેજીના અધ્યાપક તરીકેની ખ્યાતિ તો બીજા પ્રાંતો સુધી પહોંચી હતી. એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા બીજી કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તો અધ્યાપકો, ડૉકટરો અને વકીલો જેવા નાગરિક પણ આવતા. બધી રીતે ડૉ. શીશર કરતા ડૉ. સેન ચડિયાતા હતા. પણ એ હિંદી હતા એ જ એમની મોટામા મોટી ખામી હતી!

શીશરના આગમન સાથે અમારે ત્યાં સારો એવો ખળભળાટ મચી ગયો. પહેલાં વિદ્યાર્થીઓની નાની નાની ટોળીઓમાં ને પછી ધીરે ધીરે મોટા સમૂહોમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચાવા લાગ્યો. અમારી લાગણી તંગ બનતી ગઈ. એક દિવસ અમે બધા એ અંગે વિચાર કરવા ભેગા થયા. નરહરિ પણ એ સભામાં આવ્યો. નવાઈની વાત એ છે કે અમારા સૌના કરતાં એણે જુદો સૂર કાઢ્યો. તે એવા મતનો હતો કે આ ઘટના કોઈ અકસ્માત રૂપ ન હતી, પણ અંગ્રેજ સરકારની

નીતિનું એ એક અંગ હતું. એને માટે લડવા તૈયાર થવું એટલે એક રાજકીય લડત ઉપાડવા જેવું હતું. એ લડત ઉપાડવાની કેટલાની તૈયારી હતી? દેશમાં પ્રજામત તો ગુંગળાએલો હતો. વર્તમાનપત્રો સ્વતંત્ર ન હતાં. અન્યના ટેકા વિના લડી લેવાની વિદ્યાર્થીઓમાં તાકાત હતી? નરહરિના આ અભિપ્રાય અમને કોઇને રૂચ્યા નહિ. અમારામાંથી કેટલાકને તો એમાં એની ભીરૂતા પણ દેખાઇ. આવા સાદા સીધા પ્રશ્નને આમ અટપટો બનાવી દેવાનો કશો જ અર્થ નથી એવું અમને લાગ્યું, એથી અમે તેના કથનનો બહુ જોરથી પ્રતિકાર કર્યો. તે બધાંનો જવાબ આપતાં તેણે કહ્યું.

"આને તમે અન્યાય કહો છો એ બરાબર છે, પણ એ અન્યાય માત્ર આટલી આ એક ઘટના પૂરતો જ મર્યાદિત છે? જ્યાં જુઓ ત્યાં ઠેર ઠેર તમને એનાં દર્શન થશે. નથી જોયું તમે ગાડીમાં? ત્યાં એંગ્લોઇન્ડિયન માટે શાથી જુદો ડબ્બો રાખવામાં આવે છે? ચાના બગીચામાં ગોરાઓના હાથે આપણા દેશભાઇઓ પર જે સીતમ ગુજરે છે તે અન્યાય આનાથી નાનો છે? ગોરાઓની કલબોમાં કૂતરા જઇ શકે, પણ હિન્દી ન જઇ શકે એ અપમાન તો આપણે કોઠે પડી ગયું છે. દિવસરાત આપણે અપમાનો વચ્ચે જ ગાળીએ છીએ. એટલે આજે આપણી સમક્ષ અન્યાયનું જે નાટક ભજવાઇ રહ્યું છે તે કોઇ અકસ્માત નથી, અંગ્રેજ સરકારની ગણતરીપૂર્વકની નીતિ છે. એમાં આપણી પ્રજાનો રીતસરનો તેજોવધ છે. મને એ સાલે છે, એની સામે લડી લેતાં ફના થઇ જવું પડે તો, તે માટે હું તૈયાર છું. પણ આપણે આપણી લડતનું સ્વરૂપ જ બરાબર પિછાનીએ નહિ તો ભારે મુશીબતમાં આવી પડીશું. ઘડીભર માની લો કે આપણે લડત ઉપાડી, દરમ્યાન સરકાર ડૉ. સેનની અન્યત્ર બદલી કરી દે તો? આપણી લડતનું શું થાય? આપણે તેમને પાછા લાવવા માટે લડવું જ પડે. એ માટે આપણી તૈયારી છે? આ લડત એક સ્થાનિક અન્યાય સામે છે એવું જો આપણે માનતા હોઇએ તો મોટી ભૂલ કરીએ છીએ, લડત એક રાજકીય લડત જ બની જાય છે..."

નરહરિએ દલીલો એવી સચોટ રીતે મૂકી કે અમારામાં પહેલાં જે એકવાક્યતા હતી તે જરા ડગમગી ગઇ; એટલે અમે નરહરિ અને બીજા ચાર જણાની એક સમિતિ એ પ્રશ્ન અંગે ચોકકસ માર્ગદર્શન કરાવવા નીમી. મારી પણ સમિતિમાં નિમણૂંક થઇ.

ચોપાટી પરના એક મકાનમાં અમારી સમિતિ મળવાની હતી. અમે જ્યારે મળવા ભેગા થયા ત્યારે સમિતિના મંત્રીએ જણાવ્યું કે ડૉ. સેન સમિતિને મળવા ઇચ્છતા હતા. આ સમાચારથી જરા નવાઇ લાગી આ આખી ઘટના દરમ્યાન ડૉ. સેનનું વર્તન અત્યંત ગૌરવભર્યું હતું. અમારામાંથી કોઇ સાથે એ પ્રશ્ન અંગે તેમણે કશી ચર્ચા કરી ન હતી, એટલે આજે અમને તે કેમ મળવા ઇચ્છતા હતા તે અમારે માટે એક નાનકડા કોયડા જેવું થઇ પડ્યું. અમારી સભા ચાર વાગ્યે મળવાની હતી. ડૉ. સેન સવાચારે આવવાના હતા. એટલે તે આવે ત્યાં સુધી અમે ગામગપાટા હાંકતા બેઠા. બરાબર સવાચારે ડૉ. સેન આવી પહોંચ્યા. પોતાના આગમનનું કારણ બતાવતાં તેમણે કહ્યું,

"તમારા સૌમાં મેં જે જુસ્સો જોયો છે તેથી મને આનંદ થયો છે, પણ આ અંગે તમારા શિરે આ બધી જવાબદારી શા માટે? બીજા કોઇએ કશું કરવાનું જ નથી?"

નરહરિ બોલ્યો, "કરવાનું તો ઘણાને છે, પણ તે માટે અંદરથી અવાજ ઉઠવો જોઇએ. આપણા સૌનો એ અવાજ તો મરી ગયેલો છે. એમ ન હોત તો આપણાં છાપાંઓમાંથી કોઇનું આ બનાવથી રૂંવાડું સરખું પણ ફરકવા નથી પામતું એવું બનવા પામે ખરૂં?

'સાચી વાત છે. તમે કહો છો તે અક્ષરશઃ

સાચું છે. પણ કહો તો જોઇએ, આ અન્યાય કોને થયો છે ?' ડૉ. સેને પૂછ્યું.

'આપણા હિન્દીત્વને.' નરહરિએ જવાબ આપ્યો.

'બરોબર. એનું નિમિત્ત કોણ બન્યુ છે. ?' ડૉ. સેને પૂછ્યું.

'આપ.' મેં જવાબ આપ્યો.

'ત્યારે મારે એ અન્યાય અંગે કશું કરવાનું નથી રહેતું ?' ડૉ. સેને પૂછ્યું.

'આપ શું કરી શકો ?' અમારામાંથી એક જણે જવાબ આપ્યો. 'આપ જો કશું કરવા જાવ તો શિસ્તભંગનો આપના પર આરોપ આવે.'

'અને તમે કંઇક કરો તો તે શિસ્તભંગ નહિ લેખાય ખરું ?' ડૉ સેન જરા કટાક્ષમાં બોલ્યા. અને તેમણે ઉમેર્યું', 'જુઓ, તમે હજુ ખીલતા જુવાન છો, તમારું લોહી ગરમ છે, અને અન્યાયથી તમે અકળાઈ ઊઠો છો એ બહુ આનન્દની વાત છે. પણ તમારી શક્તિ આ ઘટના પાછળ વેડફી નાખવા જેવું નથી આવા નાના અન્યાય તો અસંખ્ય છે, અને એની સામે લડવા જતાં આપણે જે મોટી લડાઇ લડવાની છે તે આપણે ભૂલી જઇશું. આપણે તો એવી લડાઈ લડવી છે કે આવા અન્યાય જે સત્તા આજે તુમાખીપૂર્વક કરી રહી છે તે સત્તા જ નાબૂદ થાય. એને તો આપણે આવા નાના અન્યાયો માટે લડીએ તે કદાચ ગમે, કારણ કે એથી આપણું ધ્યાન મોટી લડત પરથી હટી જાય. અને એથી જ મને લાગે છે કે, આજે તમારા સૌની ભાવના જાગ્રત થઇ છે એ પૂરતું લેખાવું જોઇએ. તમારા સૌની ભાવના અને જુસ્સો જોતાં મને ખરેખર આનન્દ થયો છે.'

એમ બોલી દૂર સાગર પર મીટ માંડતાં તે ઘડી ભર ચૂપ થઈ ગયા, ને પછી ખૂબ લાગણીપૂર્વક તેમણે કહ્યું, 'જુઓ, ત્યાં સાગરમાં કેવી ભરતી ચઢી રહી છે ! કિનારા પરનો કાદવ, કચરો, ગંદકી એ બધું કેવું ભરતીમાં ધોવાઈ રહ્યું છે ! તમારા જેવા વિદ્યાર્થીઓને જોતાં આપણા દેશમાં પણ મને પ્રજાજીવનની ભરતીની ઝાંખી થાય છે. સદીઓથી આપણે ત્યાં ભાવના અને શક્તિની એક પ્રચંડ ઓટ આપણે અનુભવીએ છીએ. આપણા ક્ષુદ્ર સ્વાર્થો, આપણા કુસંપ, આપણી ઇર્ષ્યા, આપણું એદીપણું, કૂવડપણું આદિ અનેક મલિનતા રૂપી કોહવાટ આપણા પ્રજાજીવનના કાંઠા પર દુર્ગંધ ફેલાવતો વિસ્તર્યો છે. આજે તેમાં કોઇ નવા પ્રવાહનો સંચાર થતો હું જોઉં છું. જેમ પેલી ભરતી ઓટ હટી છે, તેમ આજે આપણા જીવનમાં ચઢી રહેલી નવી ભરતીનાં સ્પન્દનો હું અનુભવી રહ્યો છું. આપણી બધી મલિનતા એમાં ધોવાઇ જશે અને આપણું જીવન ભર્યું ભર્યું બની જશે.'

એમ બોલી તે થોડો વખત અત્યંત ભાવાવેશમા મૂંગા થઇ ગયા, અમે પણ બધા કંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના પૂતળાં જેવા સ્થિર થઇ ગયા થોડી વાર પછી તે બોલ્યા,

'જુઓ, હું તો આપણા પ્રજાજીવનની ઓટનો એક ક્ષુદ્ર અવશેષ છું. મારું કશું જ મૂલ્ય નથી, પણ આજે હું એ ભરતીનાં સ્પન્દનો અનુભવું છું. એની છાલકથી ધોવાઇને મારા જેવા કચરા પણ બધા સ્વચ્છ બની જશે. જો એમ ન હોત તો તમારી પાસે આવવાનું મને કેવી રીતે સૂઝત ! પણ મને થયું કે, તમે સૌ લડો, અનેક યાતનાઓ વેઠો અને હું બેઠો બેઠો જોયા કરું એ કેવું ? એટલે જ મે મારો નિર્ણય તરત કરી લીધો. અને તમને આજે હું એ કહેવા આવ્યો છું કે તમારે લડવાની હવે જરૂર નથી રહી. તમારી શક્તિ કોઇ મોટી લડત માટે સંઘરી રાખો.'

'આપે શો નિર્ણય કર્યો છે સાહેબ !' નરહરિએ પૂછ્યું

'અન્યાય સામે મારો વિરોધ નોંધાવી મેં રાજીનામું આપી દીધું છે.' તેમણે જવાબ આપ્યો.

અમે તો એ સાભળતાં આભા જ થઇ ગયા. તેમના રાજીનામાએ આખી પરિસ્થિતિમાં પલટો આણી નાખ્યો. હવે અમારે લડવાનું તો રહ્યું ન હતું. પણ

અમારી સમિતિએ ડૉ. સેનને વિદાયમાન આપવાની સૂચના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકી. વિદ્યાર્થીઓએ તે સહર્ષ વધાવી લીધી. અમારા આચાર્યે આ અંગે એક કડક ચેતવણી નોટીસ બોર્ડ પર મૂકી અમને જણાવ્યું કે ડૉ. સેને રાજીનામામાં સરકાર પર ખોટા આક્ષેપો કરેલા હોઈ તેમને માનપત્ર આપવું એ શિસ્તભંગ છે. એવો શિસ્તભંગ કરનાર સામે કડક હાથે કામ લેવામાં આવશે. આ નોટીસથી અમે સૌ ધૂંધવાઈ ઊઠયા. તેનો છડેચોક ભંગ કરવાનું નક્કી કરી અમે ડૉ. સેનને માનપત્ર આપ્યું. તરત જ દમનનાં પગલાં શરૂ થયાં, કેટલાક નબળા વિદ્યાર્થીઓ ચૂંટી કાઢી, તેમના પર શિસ્તભંગનો આરોપ મૂકી માફી માગવાની તેમને ફરજ પાડવામાં આવી. માફી ન માગે તો પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં નહિ આવે એવી પણ સાથે ધમકી આપવામાં આવી. અમારી સમિતિના સભ્યો સામે કશાં જ પગલાં લેવાયાં ન હતાં, આથી નરહરિ અકળાઈ ઊઠયો. તેણે એક સખત પત્ર આચાર્યને લખ્યો, આવી રીતે નિર્દોષ કે નબળા વિદ્યાર્થી પર પ્રહાર કરી વિદ્યાર્થી સંગઠનને નબળું બનાવવાનો પ્રયાસ સામ દામ ભેદ દંડ આદિ નીતિનો આશ્રય લેતા કોઈ મુત્સદ્દીને માટે ભલે યોગ્ય લેખાય. પણ એક શિક્ષણસંસ્થાના વડાને તો એ જરા જેટલો પણ શોભારપદ ન હતો. જો તેમને સજા જ કરવી હોય તો એ માટે જેની જવાબદારી હતી તેમને સજા થવી જોઈએ. એ બધી જવાબદારી તેણે એ પત્રમાં પોતાને શિરે ઓઢી લીધી. અમે એ પત્ર લખતાં નરહરિને ઘણો વાર્યો પણ તે એકનો બે થયો નહિ. ડૉ. ફીશરે તેને ઑફીસમાં બોલાવ્યો. તેને અનેક રીતે સમજાવવા તેમણે મહેનત કરી. અનેક પ્રલોભનો તેની સમક્ષ રજૂ કર્યાં. પણ નરહરિ પર તેની કશી અસર ન થઈ, તે આમ અડગ જ રહ્યો એટલે એક વર્ષ માટે તેને કોલેજમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો. હસતે મુખે તેણે એ સજા વધાવી લીધી. અમને સૌને એથી ખૂબ આઘાત લાગ્યો. પણ એ બરતરફીનો હુકમ અમારી પરીક્ષા શરૂ થઈ તે દિવસે અપાયો [illegible] પીઠે આબાદ ઘા લગાવ્યો હતો. સત્રની અધવચ તે આવી હિમ્મત ન કરી શકત, કારણ કે, અમે એ નામે સંગઠન સાધી શકત, પણ પરીક્ષાનાં દિવસોમાં આ અંગે કશું થઈ શકે એવું વાતાવરણ ઊભું થઈ શકે એમ ન હતું, અને એ પછી તો તરત કોલેજ બંધ થતી હતી.

આ બનાવથી અમને અનેકને સખત આઘાત લાગ્યો. નરહરિએ તો એ ઘટનાને સસ્મિત વધાવી લીધી. તે બોલ્યોઃ 'મારે માટે તો એ ઇષ્ટાપત્તિ છે. લાંબા વખતથી મને લાગતું હતું કે મારું સ્થાન તો મારા ગામમાં છે—જે અન્યાય ડૉ. સેનને થયો તે, ગામડાંમાં લોકો રોજ જે કંઈ વીતી રહ્યું છે તેની આગળ, કશી વિસાતમાં નથી. અને એમાં સૌથી દુઃખદ તો એ છે કે ગામડાંઓને એનું ભાન પણ નથી. તેથી નસીબને દોષ દઈ લોકો બધું મૂંગે મોઢે વેઠે છે. આભાર ડૉ. ફીશરનો કે તેમણે મારો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો.'

એના જેવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીની કારકીર્દી આમ અડધેથી કપાઈ જાય એ અમને ન ગમ્યું. અમે તેને કોલેજ બદલવા ખૂબ ખૂબ કહ્યું, પણ તે એકનો બે થયો નહિ.

ખેડૂત બની ગામડાંનું જીવન ગાળવા તે પોતાને ગામ તરત જ જતો રહ્યો.

પ્રકરણ પાંચમું

નર્મદાએ કહેલી કથા

મારી પીઠ પાછળ બધાં તેને હસતાં, તેની ઠેકડી ઉડાવતાં. તેને મૂર્ખ લેખતાં. આ બધું હું નહોતી જાણતી એમ નહતું. પણ દુનિયાને મોઢે કોણ ઢાંકણું મારી શકે? બાકી મારો નરહરિ મૂર્ખ ન હતો તે હું–તેની મા–જેવું સમજી શકું તેવું બીજું કોણ સમજે?

હા, મારા નરુનું માથું જરા મોટું હતું. પણ માથું મોટું હોવું એને તે ખામી લેખવી કે ગુણ? પણ દુનિયાનો એ સ્વભાવ જ છે કે, પોતા કરતાં કાંઈ જુદું હોય તે બધું નકામું. મારા નરુનો જો

કોઇ વાંક હોય તો તે આ જ. બીજાં છોકરાઓ જેવો તે વેવલો કે વલવલાટભર્યો ન હતો. બીજાની સરખામણીમાં તે કાંઈક ઓછાબોલો ને શાંત હતો. એટલે લોકો કહેતા કે તે મૂજી જેવો લાગતો. પણ એ ભલા લોકોને હું નહોતી સમજાવી શકતી કે એકલી વાચાળતામાં તો ઘણીવાર આછકલાપણું જ હોય છે. કોઇ મહાપુરુષ એવો સાંભળ્યો છે જે તેની વાચાળતા માટે જાણીતો હોય ! અરે ! જેમ માણસ મોટો તેમ તેની ગંભીરતા વધુ છીછરાં પાણી છલકાય પણ ઊંડા ધરા તો શાંત અને ગંભીર જ હોય.

રખે કોઇ માને કે પુત્રઘેલી કોઈ મૂર્ખ માતાનો આ એક ઊભરો છે. લાડઘેલી માતા મનની નબળાઇઓ હું જાણું છું–ને હું પણ મા જ છું. ને એવી નબળાઈથી પર છું એવો મારો દાવો નથી. પણ મારો નરુ મૂજી ન હતો એમ જ્યારે હું કહું છું ત્યારે કોઇ ઘેલછાને વશ થઈને હું નથી કહેતી. વળી, હું પૂરી સમજણી પણ બની ન હતી તેવા મારા કન્યાકાળથી એને મારા હૈયામાં હું સાચવતી નહોતી આવી ? મારા રમકડાંઓમાં, મારી રમતોમાં, મારાં વ્રતોમાં, મારા દેવદેવીઓમાં, બધે જ મારો નરહરિ મારી સાથે જ હતો.

અને છતાં કંઈ કેટકેટલી સાધનાઓ અને યાતનાઓને અંતે એ મને લાધ્યો હતો!

લાંબી કથા ટૂંકમાં કહું: તમે બધા તો કદાચ નવા-જમાનાના હશો, પણ હું જૂના જમાનાની છું. એટલે તમને એ નહિ સમજાય કે સાત વર્ષની ઉંમરે હું વધૂ બની હતી. આટલી નાની ઉમ્મરે મારું લગ્ન થયું હતું તે પરથી રખે એવું માની લેતા કે મારા માતાપિતાનો એમાં કંઇ દોષ હતો કે તે અણઘડ હતાં. પારણામાંથી ઝડપાવું એ અમારા જમાનાનું ગૌરવ હતું. એમાં કુલિનતા લેખાતી. મારા પિતા કુલિન તેમજ સંસ્કારી સમાજના અગ્રણી હતા. સંસ્કારી કુટુમ્બમાં મળી શકે તે બધા ઊંચા સંસ્કારોનો મને વારસો મળ્યો હતો, ને વિશેષમાં તો મારા પિતાશ્રીએ મને સંસ્કૃત ભાષાનો પણ સારો એવો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. નાનપણમાં થયેલું મારું લગ્ન મારી આ પ્રવૃત્તિમાં ખાસ બાધરૂપ નીવડ્યું ન હતું, કારણ કે લગ્ન પછીનાં સાત આઠ વર્ષ તો મોટે ભાગે મારા પિયરમાં જ મેં ગાળ્યાં હતાં.

પણ આ બધાં વર્ષો દરમ્યાન નવવધૂના કોડ મારા અંતરમાં પાંગરતા જ ગયા હતા. દસ અગિયાર વર્ષના કોઈ બાળક માટે પતિ શબ્દ આજ આપણને રમૂજ પમાડે, ને એ સાંભળતાં આપણને હસવું પણ આવે; પણ મારે માટે તો એ શબ્દ નરી નક્કરતાથી ભર્યો હતો. એટલે મારા સાસરામાં મારો કિશોર પતિ મારા માટે અજબ આકર્ષણનું સ્થાન જમાવી બેઠો હતો. અમે વાત તો ખાસ નહોતાં કરી શકતાં પણ અવારનવાર એકબીજાની આંખ મળતાં મીઠું મલકી લેતાં. આને તમે અમારો સંવનનકાળ લેખો કે નહિ તે હું નથી જાણતી, પણ એકબીજાના નિકટના પરિચયમાં અમે આવ્યાં તે પહેલાંના જાણે અમે બન્ને એકબીજાનાં યુગયુગનાં સાથી હોઈએ એવી ગાઢ ગ્રંથિ અમારી વચ્ચે બંધાઈ ગઈ હતી.

અને મારા એ જીવનદેવતાનો સાચો પરિચય હું તમને કયા શબ્દોમા કરાવું ? માણસની યોગ્યતા માપવાનાં આજનાં ડીગ્રી વગેરે જે સાધનો છે તેની આંકણીએ તો બતાવવા જેવું મારા પતિમાં હું તમને કશું જ નહિ બતાવી શકું.

નાનપણથી એ બહુ તોફાની લેખાઇ ગયા હતા. મારાં સાસુ ને મારા જેઠને નાનપણમાં એ તોબા પોકરાવતા. રોજ કંઇ ને કંઇ પરાક્રમ કરીને આવ્યા જ હોય, ને કોઇ ને કોઇ ઝઘડો ઉભો કર્યો જ હોય. એથી જ કંટાળીને નાનપણથી એમને ખેતીનાં કામમાં જોતર્યા હતા. તે કામ એ ખૂબ આનંદથી કરતા.

એટલે જન્મ ને સંસ્કારે હું બ્રાહ્મણ હતી, તો લગ્નથી હું એક ખેડૂત પત્ની બની. અને ખેડૂત પત્ની બનવામાં પણ કંઇ ઓછું સદ્ભાગ્ય નથી

રહેલું. કોઇ કોઈ વાર મારે તેમનું ભાતું લઈ ખેતરે જવું પડતું ને તે વખતે જે થોડીક મીઠી પળો અમે સાથે ગાળતાં એનું કઇ રીતે વર્ણન થઇ શકે? એ આનંદ તો કેવળ અનુભવથી જ જાણી શકાય. મારા જીવનનું એ મહામૂલું સંભારણું છે.

પણ આ ઉપરથી રખે તમે માની બેસતા કે મારે માટે બધું સીધું સરળ હતું. મારા રસ્તામાં મુશ્કેલીઓની કોઇ ખોટ ન હતી. એ બધી મુશ્કેલીઓ ક્યાં જણાવવા બેસું? અને એમાં નવું પણ હું તમને શું કહું! આપણી હિન્દુ સ્ત્રીઓની રોજ-બ-રોજની કથા જ એમાં છે. અને એ તો હવે જગ મશહૂર કથા લેખાય. એટલે એમાંથી એકાદ જ પ્રસંગ વર્ણવું.

હું અઢાર વર્ષની થઈ. અને હું પૂરું સમજી શકું તે પહેલાં તો મારી સાસુને હું આંખની કણીની જેમ ખૂંચવા માંડી. વાતવાતમાં તે મારા પર ચીઢાવા મંડયા, વાતવાતમાં ઘરમાં મારું અપમાન થવા મંડયું. તે એટલે સુધી કે, આડોશીપાડોશી બૈરાં પણ ચોરી છૂપીથી કૂવા પર કે તળાવે હું કપડાં ધોવા જઇ હઉં ત્યારે એ બદલ મારી સાસુની નિન્દા કરવાનું ચૂકતાં નહિ. તે કહેતાં, 'કો'ને મૂરત મેડું ય આવે. એ એ છી જ આપણા હાથની વાત છે! બિચારી નર્મદા એમાં શું કરે!' ને હું શું જવાબ આપું છે તે જોવા તે મારી સામે જોતાં, પણ હું કંઇ બોલતી નહિ. મારા હૈયામાં નિરાશાનો જાણે ડૂમો ચઢી આવતો. કઈ કેટકેટલી બાધા આખડીઓ પણ બૈરાંઓના કહેવાથી મેં રાખી હતી, પણ એ બધું નિષ્ફળ.

મારી આ નિષ્ફળતાને કારણે વાતવાતમાં મારાં સાસુ મને મહેણાં મારવા મંડયાં. પહેલાં મને જે મારી સગી મા જેવાં લાગતાં તે હવે જાણે સાવ બદલાઈ જ ગયાં, ને જેમ જેમ તે મારા પ્રતિ આકરાં બનતાં ગયાં તેમ તેમ હું ઘર-કામનું વૈતરું વધુને વધુ ઉપાડતી ગઈ. એટલે સુધી કે રાત પડતાં તો હું થાકીને લોથપોથ થઇ જતી. એ બધું તે જોતાં, જાણતાં ને સમજતાં, પણ એ બદલ સહાનુભૂતિનો એક પણ શબ્દ હું તેમની પાસેથી પામી ન શકી, ને એ બદલ એમનો મારાથી વાંક પણ કેમ કઢાય? એમની પડોશણો જ્યારે પોતાનાં પાનપોત્રી ઓને આંગળીએ તેડીને એમની સાથે વાતો કરવા આવતી ત્યારે બાળકના કલબલાટવિહોણું એમનું શાન્ત ઘર એમને ખાવા ધાતું હોય એ સ્વાભાવિક હતું.

મારી સાસુનો આ અસંતોષ મારા પતિના ધ્યાન બહાર નહતો. એથી જેમ જેમ ઘરમાં હું અળખામણી બનતી ગઇ તેમ તેમ તેમનો મારા પ્રત્યેનો ભાવ વધતો જ ગયો. દિવસ ભરની મારી સકળ યાતનાઓ, મારી કઠોર તપશ્ચર્યા અને બધાં મહેણાં ટુંણાંનો જાણે રાત્રે મને બદલો મળી રહેતો. રાત્રે મોડે સુધી કામ કરી જ્યારે હું સૂવા જતી ત્યારે જાણે મારી રાહ જ જોઇ રહ્યા હોય એવા તેમના અધીર બાહુમાં સમાઇ જતાં મારું વેદનાનું જગત મારા એ શયન ખંડની બહાર ગોંધાઈ જતું. અહીં તો મારે માટે પરમ વહાલ, સમભાવ અને ભક્તિ જ ભર્યાં હતાં. દિવસભર જે તે કામ કરતા, ને સ્વાભાવિક રીતે જ થાકેલાં તેમનાં સકળ અંગો આરામ અને નિદ્રાને માટે અધીર રહેતાં. આમ છતાં મારે ખાતર તે ઊંઘને ખાળી જાગતા રહેતા.

તેમની મારે કાજેની પ્રતીક્ષા કેટલીક વેળા તો એક યાતનાભરી તપશ્ચર્યામાં જ પરિણમતી, કેં કેટલી વાર કેં ને કેં મિષે મારાં સાસુ મને મોડે સુધી રોકી રાખતાં. તે બહુ ઓછી ઊંઘ લેતાં, એટલે તેમને માટે રાતના બાર એક વાગ્યા સુધી જાગતા રહેવું એ બહુ સહજ હતું. આવા પ્રસંગો મારે માટે આકરી કસોટીરૂપ હતા, પણ ધીરે ધીરે હું તેનાથી ટેવાઈ ગઈ હતી. જો કે મારાં અંગો તો સતત આરામ માટે પોકાર કરી મૂકતાં, પણ મારું મન તેમની એ વિહ્વળતા ઉપર કાબૂ મેળવી લેતું. મારા પતિ મારે તો સાડા નવ દસ પછી જાગવું એ લગભગ અશક્યવત્

હતું, પણ તોય એકમને મારી રાહ જોતા.' એથી જ્યારે સાસુ સૂઈ જતાં ત્યારે ધીમે પગલે મારા શયન ખંડમાં હું જતી. મારા પતિ ઊંઘી ગયા હોય 'તો કેવું સારું' એવું મારા અન્તરમાં હું ઝંખતી એથી તે જાગી જાય નહિ એ આશયથી મારા પાસ વને ય હું ફરકવા નહોતી દેતી, અને ધીમેથી દીવો હોલવી જેવી પલંગ પાસે જતી કે, તેમનો પ્રેમાળ, મીઠો, ઊમળકાભર્યો સત્કાર સંભળાતો 'આવી?' એ પ્રશ્નમાં કેટકેટલું તે કહી નાખતા! એમાં એમની લાંબી પ્રતીક્ષાની કેટકેટલી વાતો ભરી હતી! તેમનાં અંગેઅંગમાં સમાઈ જતી તેમના એ પ્રશ્નનો હું ઉત્તર આપતી

જ્યારે એ અમારા શયનખંડમાં અમારા પલંગથી થોડેક છેટે કામળની અલગ પથારી કરવાનું આવતું ત્યારે મારા અન્તરમાં જે વિષાદ છલકાઈ રહેતો તે કઈ રીતે વર્ણવું? જાણે ઘરમાં આજે જ કોઈનું અવસાન થયું હોય એવી એક ગમગીની મારા અંતરમાં ભરી રહેતી, મારાં સાસુનું મોં જાણે સૂજીને થોથરાઈ જતું. મારા પતિને તો રાત્રે તે સુવા જતા ત્યારે ખબર પડતી. અને એ દિવસે તો તે મારી ખૂબ આતુરતાથી રાહ જોતા. મને કેવું થતું હશે તે તે સહેજે કલ્પી શકતા, અને એથી જ્યારે હું સુવા જતી ત્યારે તે અનેક રીતે મને હસાવવા અને આનંદમાં લાવવા મથતા તેમનામાં હસાવવાની શક્તિ ગજબની હતી. મારા સાસુ, જે આમ ખૂબ આકરા અને રૂઢિચુસ્ત હતા, તેમને પણ જે વાતોથી સામાન્ય રીતે તે ચીઢાવાં જોઈએ તેવી વાતોથી તેમનો રોષ વહોર્યા વિના તે હસાવી શકતા, એક વાર તો વાત-વાતમાં તેમને વાળ વધારવાનું સૂચવી તેમણે ખૂબ હસાવેલાં એટલે હું પણ તેમના સપાટામાં આવી જતી, અને મારી ગ્લાનિ હટાવી મને તે હસાવી શકતા

પણ તેમની એ શક્તિ પણ મારી વધતી જતી નિરાશા સામે ધીરે ધીરે નિષ્ફળ બનવા મંડી આવી નિરાશામાં એક વાર તેમનાથી દૂર કામળ પર સૂતી હતી. મને વાત કરાવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ કેમે કરીને વાત કરવાની મને ઊર્મિ થતી ન હતી. એટલે તે પલંગ પરથી નીચે ઊતર્યા. હું તરત જ બેઠી થઈ ગઈ. 'મારા સમ છે જો પાસે આવ્યા તો.' મેં તેમને મના કરી. તે હસ્યા 'એ ખાસ્સું! આમ તો ચોર પણ સોગન આપી છટકી જઈ શકે! તે કહે કે, મને પકડો તો બ્રહ્મહત્યા જેટલું તમારે માથે પાપ! તે આપણે એમાં માનીએ તો થઈ જ રહ્યું ને!' ને હું તેમના કથનનો જરા સરખો પણ વિરોધ કરું તે પહેલાં તો તે મારી પથારી પર બેસી ગયા—આચાર-શુદ્ધિની હું પૂરી આગ્રહી હતી આજ પણ છું! મારે માટેની તેમની લાગણીથી હું રાજી થઈ, પણ તે સાથે તો અપાર દોષ થતો હતો તે મારાથી ન સહેવાયો. હું બોલી, 'આ તમે શું કર્યું'! હવે નાહ્યા વિના તમારાથી બીજા કંઈને કેવી રીતે અડી શકાશે!'

એટલે તે બોલ્યા, 'સવારે નાહવું તો છે જ ને!'

'પણ સવાર સુધીનું શું.' મારી પથારીને, અને મને અડયા પછી હવે તમે પલંગ પર વગર નાહ્યે કેમ સૂઈ શકશો?' મારા પ્રશ્નમાં ખૂબ અકળામણ હતી.

તે હસ્યા 'હું ય અહીં કામળ પર સૂઈશ'

હું હસી પડી, મેં કહ્યું 'તમને શોખ થતો લાગે છે, ખરું? પણ એમ કંઈ સ્ત્રીઓના હક પર તરાપ નહિ મરાય, સમજ્યા!'

અને એમ બોલી હું ઊભી થઈ ગઈ. એ જોતાં તેમણે પૂછ્યું.

તે તે શું કરવા ધાર્યું છે?'

'હું કરું તે જોયા કરો.'

'ના એમ નહિ તું જરા અહીં પાસે બેસ તો ખરી.'

'ના' મેં મક્કમતાથી કહ્યું

'પણ હવે અભડાઈ તો ગયો જ છું. હવે વિશેષ અભડાવાપણું ક્યાં રહ્યું?'

'ભૂલ થઇ હોય તે કારણે તેને લંબાવવી એ દલીલ સારી નથી.' મેં જવાબ આપ્યો.

'જો, તું તો પંડિત પિતાની દીકરી, ને વળી પંડે ય પંડિત. મને તારા જેવી દલીલ કરતાં નહિ આવડે. મારું કહ્યું માન ને સીધી સીધી અહીં આવ, મારે એ જાણવું છે કે આ બધું છે શું !,

'કોની વાત કરો છો !' મેં પૂછ્યું.

'શેની વાત ! તું આટલી બધી દુઃખી શાથી થાય છે !'

'વિના કારણ તો નહિ થતી હોઉં ને ?'

'તો તેનો ઉપાય કર !'

હું સહેજ કૌતુક બની. શું 'મારી વાત તેમણે માની લીધી ?' વાત એમ હતી કે મેં આ પહેલાં બેચાર વાર તેમને બીજું લગ્ન કરવા કહેલું ને તે માટે મારી નાની જયાનું નામ પણ સૂચવેલું, પણ તે દરેક વખત તેમણે મને હસી કાઢેલી એટલે ઉપાય સંબંધીની તેમની સૂચના સાંભળતાં મારી એ વાત તેમને ગળે ઉતરી હોય એવો મને વિચાર આવ્યો એટલે મેં કહ્યું, 'તે તો મેં ક્યારનો સૂચવ્યો છે પણ તમે ક્યાં માનો છો !'

'હું ક્યાં ના પાડું છું ? પણ જરા વિગતે વાત તો કર.' તે બોલ્યા.

'એમ કહેતા હો તો લો હું આ બેઠી.' એમ બોલી પથારી નજીક થોડે દૂર જમીન પર હું બેઠી.

તેમણે કહ્યું, 'ના, એમ નહિ. આવી વાત આટલે છેટેથી નહિ થાય, તું મારી પાસે બેસ, ને આપણે નિરાંતે આનો હવે કંઈ ઉકેલ કાઢીએ.'

'પાસે તો મારાથી નહિ બેસાય.' હું બોલી.

'તો રહ્યું' એમ બોલતાં તે કામળ પર આડા પડ્યા, ચુપચુપ હું થોડીવાર બેસી રહી. મારી ધિરજ ન રહી, હું બોલી 'શિદને આમ જીદ કરો છો ! તમે જાણો છો કે એમ સ્ત્રીઓને તો આચારપતિત થવામાં જે દુઃખ થાય એવું બીજા કશાથી નહિ થાય, મને આવી દુઃખી કરીને તમારી પાસે બેસાડવી હોય તો બેસું.'

'ના. એમ દુઃખી થઇને કશું કરવાની જરૂર નથી. તો કહે હવે શું કરવું છે ? તું કહે છે કે, મારાથી નાહ્યા વિના હવે પલંગને નહિ અડાય. તો હવે ?'

'એવું હું કહું છું, પણ તમે મારી એક વાત માનશો.'

'ના.' તેમણે કહ્યું.

'તમને પગે પડું છું, ના નહિ પાડો.' મેં આર્દ્ર સ્વરે કહ્યું.

'પણ હું શેની ના પાડું છું તે તો તું જાણતી નથી.' તે હસવા મંડ્યા.

'જુઓ, તમે મને ચીઢવો નહિ. વચન આપો કે, મારું કહ્યું માનશો.'

'આજ સુધી તો બધું જ માન્યું છે બાકી શું રહી ગયું છે કે વચન માગવાની જરૂર પડી ?

'કંઇ બાકી નથી રહ્યું.' હું બોલી 'માત્ર એક જ વાત બાકી રહી છે. તેટલી માત્ર કબૂલી લો, પછી દુનિયામાં મારા જેવું સુખી કોઈ નહિ !'

'એમ કે ?' એમ બોલતાં હું કાંઇ પણ વિરોધ કરી શકું તે પહેલાં તો તેમણે તેમના બાહુ સરસી મને ખેંચી લીધી. પ્રેમના એક પ્રચંડ આવેગમાં તેમણે મને તરબોળ કરી દીધી. આ અતિ મધુર છતાં મિશ્ર ભાવભર્યા સંવેદનમાંથી જાગી, તેમના બાહુથી મુક્ત થવાના પ્રયાસ કરતાં હું બોલી, તમે તો સાવ નાસ્તિક છો આપણે બ્રાહ્મણો આપણી આચાર શુદ્ધિ ગુમાવીશું તો પછી સમાજનું શું થશે ?'

'તેનું જે થવાનું હોય તે થાય !' તે બોલ્યા. 'તને એમ લાગે છે કે, ધરતી પર આચારપતિત પાતકી આ તારો પતિ જ પહેલવહેલો [illegible] છે ?

શ્રી મૈત્રેયીદેવી કૃત 'મંગપુ તે રવીન્દ્રનાથ'માંથી — અનુ૦ : રમણિક મેઘાણી

તૃતીય પર્વ

૧૨મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯.–ત્રીજીવાર મંગપુ પહોંચ્યા. સુધાકાન્તબાબુનો પત્ર આવ્યો.–'ગુરુદેવ ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે મંગપુ પહોંચશે, કાર્યક્રમમાં ફેરફાર નહિ થાય તો.' પણ આ પહેલા કાર્યક્રમ બે વાર બદલાઇ ગયો હતો. તેથી મને આશા હતી કે હવે તો એમાં ફેરફાર નહિ જ થાય. મંગપુથી શિલિગુરિ પાંત્રીસ માઇલ દૂર રહ્યું, અને મારગ પણ સાવ સીધો નહિ. એવી દુર્ગમ વાટ છતાં તેઓ તકલીફ વેઠી વારે વારે અમારે ત્યાં આવ્યા હતા, એ અમારા કયા પુણ્યના બળે ! એની કંઇ ખબર નથી.

સવારે એક્સપ્રેસ આવી પહોંચતાં જ એમને માટે 'માંદાની ખુરશી' લઇ અપ પ્લેટફોર્મ પર ઉભા રહ્યા. દૂરથી ધુમાડા કાઢતી કાઢતી ગાડી સર્પની જેમ વાંકી ચૂંકી થતી આવતી હતી. ઘણાંયે ડબ્બા અમે જ્યાં ઊભા હતા ત્યાંથી પસાર થઇ ગયા, જોયું તો એક ડબ્બામાંથી સુધાકાન્તબાબુ ડોકું બહાર કાઢી હાથ હલાવી રહ્યા છે. એમના મોં પરનો ભાવ પણ કંઇક ગંભીરતાસૂચક જણાતો હતો. ગાડી ઊભી રહી, ન રહી ત્યાં તો અમે ગુરુદેવ માટે શોધખોળ શરૂ કરી મૂકી– સુધાકાન્તબાબુએ ડબ્બામાંથી નીચે ઉતરતાં કહ્યું– ' એ નથી આવ્યા ! ના, રમુજ નથી કરતો, સાચે જ એ નથી આવ્યા.–કાલે ગજબનો વરસાદ પડ્યો હતો, આખો રસ્તો જળબંબાકાર થઇ ગયો હતો, ગાડીનું આવાગમન બંધ થવા જેવો દોર હતો. એ જ વખતે સાંભળ્યું કે છાપાઓમાં આ બાજુ પણ અતિશય આકરો વરસાદ થયાના અને મારગ ધોવાઇ ગયાના સમાચાર આવ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં એમનું અહીં આવવું ઠીક ન કહેવાય, મારગ જ બંધ હોય તો—જો કે ગુરુદેવે તો વારંવાર કહ્યું હતું કે એવું કંઇ જ નહિ થયું હોય, એમ હોય તો તો તમે નક્કી ખબર આપ્યા જ હોય. એ કારણે ગુરુદેવે કહ્યું કે,– ' સુધાકાન્ત તું જા, અને એ બિચારાઓને આ સુખી-બતની વાત કરજે. હું તો હવે સ્વાધીન નથી, જાણું છું કે આવું કંઇજ થયું નથી, પણ શું કરું ?'

'આકાશ તરફ નિહાળી જુઓને, એ મેઘાચ્છાદિત જણાય છે ખરું ?' મેં સુધાકાન્તબાબુને પૂછ્યું.

' ના, એ તો નિર્મળ નીલાકાશ જણાય છે.'

'હવે નીચે ધરતી તરફ નીહાળી જુઓ, એ ધોવાઇ જતી લાગે છે ?'

' ના, અહીં તો બધું કોરું ધાકોર જણાય છે.

'બસ, તો હવે જલદીથી એક કાગળ ગુરુદેવને લખી આપો, એટલે હમણાં જ એને પોસ્ટ કરી' આપણે પાછા વળીએ. '

ઘેર પાછા ફરી બે દિવસ સુધી વારંવાર અમે પ્રાર્થના કરી કે બીજું જે થવાનું હોય તે થજો પણ આ દરમિયાન વરસાદ ન વરસજો અને રસ્તો ન ધોવાજો. એ બે દિવસોમાં વર્ષાનું જરા જેટલું યે ચિન્હ જોતાં જ અમે ભયભીત થતા, કોણ જાણે છે કે મદદ્જનો જે બોલે છે એને અનુસરીને જ બનાવો બનતા હોય છે.

ગાડી ઊભી રહેતાં જ જોયું તો આજુબાજુ બારી વાટે અરધેરા ડોકાઇ હાથ હલાવી રહ્યા છે. દાક્તર બોલ્યા, ' આ વખતે કોક બીજો ભસદૂત લાગે છે.' જે હોય તે, એ દુત તરફ વધુ ન જોતાં અમે ગાડીના ડબ્બા સાથે પ્લેટફોર્મ પર આગળ વધ્યા, જોયું તો નિત્યની જેમ એક ફર્સ્ટક્લાસ કુપેમાં (પહેલા વર્ગના નાના ડબ્બામાં) ચારે બાજુ સરસામાન પાથરી ગુરુદેવ બેઠા છે.

અમે ડબ્બામાં પ્રવેશ્યા કે તુરત એ બોલ્યા, 'સૌ પહેલા મારી ક્ષમા-પ્રાર્થના પતી જવા દો.' અમે પ્રણામ કરી કહ્યું, ' શું કહો છો એ સમજાતું નથી' અને અમે ચારે બાજુ પડેલા સામાન ભેગો કરવામાં પરોવાયા.

'જુઓ, મારો કંઈ જ દોષ નહોતો.' તેઓ ફરી બોલ્યા.

'તમારો તે વળી દોષ ? આ શું બોલો છો ? તમે જો જાણી જોઇને સો વાર કાર્યક્રમ બદલાવત

અને અમારે દોડાદોડી કરવી પડત ને નિરાશ થવું પડત તો પણ અમને જરાયે માઠું ન લાગત, ઉલટાની મઝા જ પડત. પરંતુ જો કોઈ બીજું તમારા અહીં આવવામાં એક કલાકનું પણ મોડું કરે તો અમને તેના પર મઝઅનો રોષ ચડે.'

'કેવો મહા પક્ષપાત! આવું કરનારનો પક્ષપાત દુષ્ટ કહીએ તોયે ખોટું નહિ. હું વગર મફતનો એવો ગંડુ શા માટે બનું! ઉલટાનું મને તો એ બહુ ખરાબ લાગેલું. રાત્રે બરાબર ઊંઘ પણ નહોતી આવી. મને વારેવારે એવું લાગેલું કે મને નામનીયે સ્વતંત્રતા નથી, તમે સૌ આવી રાત આખી બેઠા રહ્યા હશો ને પછી નિરાશ થશો. મેં વારંવાર કહ્યું કે એવું કંઇક અણધાર્યું બને તો એ લોકો ખબર ન આપે? પણ આ વાતનો જવાબ તો એમની પાસે તૈયાર જ હતો કે માત્ર રસ્તો જ ધોવાયો છે એમ નથી. કદાચ રેલ્વે લાઇન આખી ધોવાઈ ગઇ હોય, અને તારના થાંભલા પણ કદાચ તૂટી પડ્યા હોય, ને કદાચ બંગલું આખું ઊડીને સ્વર્ગના કોક ખૂણામાં જઇ ભરાયું હોય, આ બધા કદાચનો કંઇ જવાબ નહોતો. બધું જ—'કદાચ નહિ' પણ થોડુંક હોઇ શકે એ સાંભળે જ કોણ?'

બધો સરસામાન ચાર મોટરમાં લાદવામાં આવ્યો. અમારી મોટર વચ્ચે ચાલતી હતી. ગાડી ચક્રાવો લેતી મંગપુ પહાડ પર ચડતી હતી. જે મોટી ગાડીમાં અમે હતા તે જરાક બાજુ ઢળી, ને મેં ડ્રાઇવરને કહ્યું કે ગાડી ઊભી રાખ, અમે નાની ગાડીમાં જઇશું એણે કહ્યું કે કંઇ વાંધો નહિ આવે, ધીમે ધીમે ઉપર જતાં આવું થાય જ. મેં કહ્યું, ભલે એમ હોય, પણ અમારે બીજી નાની ગાડીમાં જ જવું છે. એ પહેલા થોડા જ દિવસ પર એક ભયંકર મોટર અકસ્માત થઇ ગયેલો. ત્યારથી અમે ડરતા રહેતા. વળી ગુરુદેવને લઇને જતા હતા એ પણ કંઇ નાનીસુની જવાબદારી નહોતી. આ દરમિયાન બીજી બધી ગાડીઓ આવીને અટકીને ઊભી હતી. એ સૌ આવીને 'શું થયું! શું થયું!' પૂછવા લાગ્યા.

'અમે બીજી નાની ગાડીમાં જઇશું.' મેં કહ્યું.

અત્યાર સુધી મૂંગા રહેલા ગુરુદેવ હવે બોલી ઉઠ્યા. 'શા માટે? હું તો બીજી ગાડીમાં નથી જવાનો. શા માટે એવું કહેવું સાંભળો છો? આવી અકારણ બીક! બીકણ નહિ તો. પહેલા પોતે જ કહેવું કે ધીરે ચલાવજે, અને હવે એમ ચલાવતાં ગાડી જરાક એક બાજુ નમી કે મંડયા બીવા.'

'ભલેને એમ જ માનો, પરંતુ બીજી નાની ગાડીમાં જવામાં કંઇ નુકશાન તો નથી ને!'

'નુકશાન! નુકશાની ઘણી છે. કદાચ તમને નહીં હોય, પણ બિચારા ડ્રાઇવરને ભારે અન્યાય થશે. એનો તો કંઈ દોષ નથી. આપણે કંઇ પણ કારણ વિના એની ગાડીમાથી ઊતરી જઇએ એમાં એને અપમાન ન લાગે?'

'એ મનમાં કંઇ જ નહિ લાવે.' મેં કહ્યું,

'એને માઠું લાગશેજ, એને નક્કી ખૂબજ દુઃખ થશે. પણ એ બિચારો નિરૂપાય હોઇ તે બધું મૂગો મૂગો સહી લેશે.'

અમારે મકાને પહોંચી વરંડામાં પગ મૂકતાં જ ગુરુદેવે કહ્યું 'સુધાકાન્ત, ઘેર પાછા ફરીએ ત્યારે ત્યાં સૌને કહેજે કે કોણ જાણે કેવા માણસને ત્યાં ગયા હતા, રસ્તામાં મોટર ઊંધી વળુ વળુ થતી હતી ત્યારે પણ અમારા અભિભાવિકા બાઇએ 'અર્ધંમ્ ત્યજતિ પંડિતઃ' એ શાસ્ત્ર વાક્યને અનુસરી એક કુદકે બહાર કુદી જઇ પોતાનાં પ્રાણ બચાવ્યા, અને અમને...............'

ત્યારે બપોરનો તડકો સામેના પહાડ ઉપર પ્રખર થયો હતો. તેઓ વરંડામાં ખુરશી જરા આગળ ખેંચીને બેઠા. સામે ગાઢ જંગલને આવરતી લાલિમા હતી તેઓ મધુરે હાસ્ય હસતા બોલ્યા 'શું વિચારે છે ઓ સીમન્તિની? આવવાનું તો થયું જ—કેટલાબી વાર આવ્યો કરે.'

સુધાકાન્ત બાબુ એક ખાટો મારી તેમના ઉતારા

તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. ખાવા–પીવાનું પતાવી થાકેલા નોકરો અને બીજા બધાંય આરામ કરતા હતા, ત્યારે હું જઇને એમના લેખન–ગૃહમાં ઊભી રહી. ગુરુદેવ આરામ ખુરશી પર બેઠા હતા. એમના પગ ઉપર ચાદર જેમ ઓઢાડી ગઇ હતી તેમ જ હજુયે પડી હતી એમના બન્ને હાથ એવાને એવા જોડેલા જ હતા. કાચ વાટે અંદર આવતો પ્રકાશ એમના રેશમ શા શ્વેત વાળ ઉપર વધુ ઉજ્જવળ થઇ ઊઠતો હતો. ગુરુદેવ સહેજ બીડાયેલા નેત્રે નીચે ધરતી તરફ જોઇ રહ્યા હતા. ચાદર નીચે ઢંકાયેલા પગ જરા જરા હાલતા હતા, તે સિવાય બીજું બધું એકદમ સ્તબ્ધ હતું. એક ગહન નીરવતા જાણે એમની ચારે બાજુ વીંટાઇ એમને દૂર લઇ ગઇ હતી, થોડી વાર પહેલા જે માનવી અમારી સાથે સાથે આટલી વાતો ને રમૂજ કૌતુક કરતો હતો, તદ્દન અજાણ્યુ ને નગણ્ય એવા એક ટેકસી ડ્રાઇવરના માન અપમાનનાં વિચારે અકળાઇ ઊઠતો હતો, એ માણસ જ જાણે તેઓ નથી. દૂર આકાશના કોક ખૂણે કો' મેઘાવૃત તુષાર–પર્વત જેવી અચળ ને અડગ એમની મૂર્તિ મારા સમસ્ત શરીર ને મનમાં એક અભૂતપૂર્વ નવિન અહોભાવ આપી ગઇ. હૃદય ઓગળીને કોણ જાણે કેમ આંખોમાં આંસુ આવ્યા, મનમાં થયું કોણ છે તેઓ, અમારે ઘેર આવ્યા છે, તેઓ શું અમારા એટલા બધા નિકટનાં સ્વજન છે? થોડીવાર પહેલાં હું આમને જ શું પરાણે પરાણે જમાડતી હતી? અને ઊંઘી જવા માટે આગ્રહ કરતી હતી? આટલી બધી વાતો કરી તે શું આમની સાથે જ? બિન્દુમાત્ર અત્યુક્તિ કર્યા વિના કહી શકાય કે હા, આ તેઓ જ છે–તેમ છતાં એ વખતે તેમની સાથે કંઇજ વાતો થઇ ન શકી. શા માટે ન થઇ શકી તે જાણતી નથી છતાં એટલું પણ જાણું છું કે એજ વખતે મેં સામાન્ય વાત પણ કાઢી હોત તો એનો ઉત્તર નક્કી મળત, અને તેઓ ફરીને એક જ પળમાં અમારી વચ્ચે આવી જાત, પણ તેમ છતાંયે હું કંઇ બોલી ન શકી. ઘણીવાર આવું બન્યું છે કે એમની પાસે મૂંગે મૂંગી બેઠી રહી હોઉં અને એકાએક મનમાં એક અજબ અનુભવ થવા લાગતો. એ ભક્તિ નહોતી, પ્રેમ નહોતો, એ કંઇક બીજુંજ હતું. આપણે સામાન્ય સાધારણ માનવી હોઇને કદાચ તેથી જ પ્રબળતમ પ્રતિભા પાસે આવો અનુભવ અનુભવીએ છીએ.

એમને એમ કયાં સુધી ઉભી રહી હઇશ તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો. એચિંતા ઝબકીને જાગતા હોય તેમ એમણે મારી સામે જોયું—"ક્યારે આવ્યા છો તમે? આવો, સામે આવીને બેસો પેલો ખુરશી જરા નજીક ખેંચીને. આટલા ગંભીર થઇને શું વિચારી રહ્યાં છો?"

—"વિચારૂં છું કે કઇ રીતે એ સંભવિત બન્યું કે અમને દુઃખ થયું છે, ને અમે નિરાશ થવા છીએ એ વિચારે તમને આખી રાત ઊંઘ ન આવી. કયાંકનો એક ટેકસી ડ્રાયવર, એને દુઃખ લાગશે એવુ ધારી તમે આફત હોવા છતાં એની ગાડીમાંથી બીજી ગાડીમા પસંદ ન કરો? તમે શું એટલા બધા અમારા છો? એવું તો નથી લાગતું. તમે જયારે ચુપચાપ બેઠા હતા, ત્યારે હું અજબ થતી વિચારતી હતી કે તમારા અંતરમાં અમારે માટે કોઇ સ્થાન સંભવિત છે કે નહિ તમે અમારા કોઇ હો એવું તો લાગતું નથી." મેં કહ્યું.

થોડીવાર એ એકદમ મૌન રહ્યા, તે પછી ધીરે ધીરે બોલ્યા— "જો એમ પૂછતી હો તો ખરૂં જ કહીશ કે હું તમારો કોઇજ નથી. જેને તમે 'ચાહવું' કહો છો એ રીતે મેં કદી કોઇને ચાહ્યા નથી. હું તો ખૂહદ સંસાર વસ્યો છું. પ્રિયજનોનો કંઇ સુમાર નહોતો અને આજે તો આત્મીયસ્વજનો સિવાય તમે કે જેઓ પરાયા છો તેઓ જ મારા વધુ અંગત સ્વજનો બની ગયા છો. છતાં એ વાત ખરી છે કે બંધુ–બાંધવ, સંસાર, સ્ત્રી–પુત્ર કોઇ કરતાં કોઇની ખાસ વળગણ મેં રાખી નથી. અંદરો અંદર એક સ્થળે હું નિર્મમ રહ્યો છું, અને તેથી જ આજે જ્યાં આવ્યો છું ત્યાં આવવું મારે માટે સંભવિત થયું છે, એ સંભાવિત ન થાત, જો મેં વળગણું રાખી હોત તો. અને તો મારૂં બધું એળે જાત. તો

હું બહુ વહેલો જ ભાંગીને ધૂળમાં મળ્યો હોત. કોઇ જ બંધન મારે માટે સાંકળ બની મને બાંધી રાખી શક્યું નથી. હું સદાયે મનોમન ઉદાસી રહ્યો છું. નાનપણથી નહિ પણ શૈશવથી જ. બપોર વેળા જ્યારે એકલો એકલો અગાશીમાં બેઠો રહેતો, બપોરનો ધોમ ધખતો ને રસ્તા પરથી ફેરીયાઓના સાદ સંભળાતા અને વચ્ચે વચ્ચે ઉડતી સમડીઓ મારા મનને ક્યાંક દૂર ખેંચી જતી નિર્જન બપોર વેળાનો સમડીનો સુસવાટ એમાં જાણે સુદૂરનો સાદ હતો. હું એકલો એકલો ત્રીજા માળના ઓરડે ઓરડામાં ભમતો ફરતો. ત્યારથી જ હું મનોમન ઉદાસી રહેવા લાગ્યો છું. સદાયે હું સંસારના શતલક્ષવિધ કાર્યમાં રહ્યો છું. પરંતુ મારૂં મન, નૌકા જેમ બે કાંઠાના બંધન વચ્ચે મારગ કરતી વહી જાય છે. તેમ વહેતું જ રહ્યું છે. ઘાટનું બંધન મારે માટે નથી. જો એમ હોત, જો સંસારનાં નાના મોટાં અસંખ્ય બંધનોમાં મારી જાતને મેં ફસાવા દીધી હોત તો મારૂં સમસ્ત એળે જાત. પણ મારો ભાગ્યદેવતા એમ થવા નહિ દે. તો તો બધું વ્યર્થ થાત. એથી જ એક દિવસ લખ્યું હતું કે—आमी चंचल हे आमी सुदुरेर पीयासी—પણ એ માત્ર કવિત્વની જ વાત નથી. લોકો માને છે કે આ તો કવિનો એક Mood માત્ર છે, પણ એ બરાબર નથી. એ-મારા જીવનનું એક ઊંડું સત્ય છે કે હું સદાયે સુદૂરનો પિપાસી રહ્યો છું."

× × ×

સુધાકાન્તબાબુ કહેતા હતા કે હમણાં ગુરુદેવ એક કવિરાજની દવા લે છે. કંઇક ટોનીક લેવાની જરૂર છે, એટલે 'વિનકાર્નિસ' લાવી આપ્યું હતું. પણ એ નથી લેતા. એ બધી સ્ટેન્ડર્ડાઇઝ્ડ બનાવટ તો નથી—કોણ જાણે કેવીયે હશે! દવા તો સદાય લેવાની હોય છે, જાહેરાત જોઇને અથવા કોઇની ભલામણથી;—પણ હવે આ ઉમ્મરે શરીર ઉપર ચાલે! તદુપરાંત હવે તો વાર્ધક્યની જીર્ણતા, દવાથી શું થશે!—મંગપુ આવીને વળતે જ દિવસે એમણે પેલી દવા કાઢી.

'આથી મને બહુ લાભ થશે. એક અનુભવીએ મને કહ્યું છે. તમે સૌ આની વિરૂદ્ધ છો તે જાણું છું, છતાં મને ખબર છે કે આ બહુ સારી દવા છે.' ગુરુદેવે કહ્યું.

'કદાચ હશે, પણ એમાં શું શું છે તે આપણે જાણતા નથી, તેથી તેમાં કંઇ લખેલું પણ હોતું નથી. આ કરતાં તો ડાક્તરે કહી છે એ દવા મંગાવી લઇશ.' મેં કહ્યું.

'તમારી પાસેથી આવા જ જવાબની આશા રાખી હતી. ગુલામી મનોવૃત્તિ આને જ કહે છે. પેલી દવા સાહેબો દ્વારા અને વિલાયતમાં બનેલી. એટલે એ ખરાબ હોઇ જ ન શકે, અને આ દવા આ અભાગી દેશમાં તૈયાર થઇ છે એટલે એ ખરાબ ન હોય તેમ બને જ નહિ જોઇએ. આ વિષે જાણે છે તેઓ તેને સારી કહે છે, જ્યારે તમે આ વિષે કંઇ જ જાણતા નથી, આ વિષે તમને કંઇ ધારણા પણ નથી છતાં તમે કંઇ પણ ફિકર વિના અભિપ્રાય આપી શકો છો, કારણકે એ આપણે ત્યાંની બનાવટ'

'પણ સુધાકાન્તબાબુ કહેતા હતા કે રથીદા પણ...' મેં કહ્યું.

—'જાણું છું. એ પણ ના પાડે છે તે જાણું છું, પણ શા માટે! તમારા રથીદા શું કવિરાજ છે! જાઉં છું, હમણાં જ સુધાકાન્તને લખીશ કે અનુમતિ આપ, આજ્ઞા આપ, નહિ તો નહિ ચાલે. એક બહુ સારી અભિભાવક મળી છે મને તે–' ગુરુદેવે કહ્યું.

—'વાહ, તો લોને. તમે જ બહુ સારી દવા છે એમ કહો છો તો પછી વાંધો શું છે?' મેં કહ્યું

'એ શું છે એ, એ પ્યાલામાં ઢાળે છે શા માટે! અને તારે વળી શા માટે એ લેવું જોઇએ? શું આફતમાં ફસાયો છું. વારૂ આવું, આને શું કહેવાય!'

—'કેમ, જો સારૂં ટોનીક છે, હું લઇશ તો મને યે ફાયદો થશે બળ મળશે.'

'...વધુ બળની તારે જરૂર નથી જે છે એજ

વધુ પડતું છે. તમે તો છો શક્તિરૂપિણી. એટલે જ તો કવિએ લખ્યું છે કે—આટલું બળ છતાં મા શાને તું અબળા?'

વળતે દિવસે ભોજન ટાણે ફરી દવા કાઢી એમણે પૂછ્યું, 'કેમ આજે પણ તું દવા લેવાની છો કે શું? કાલની દવાનું પરિણામ શું આવ્યું?'

'એક દિ'માં ઓછી ખબર પડે? જો સારી દવા છે તો નક્કી ફાયદો કરશે જ.'

'પણ આજે સવારે તું મોડી આવી હતી. તને ઠીક નહોતું કે શું?' ગુરુદેવે પૂછ્યું.

—એ તો બીજા કારણે. સારું ટોનીક લેવાથી કદી શરીર ખરાબ થાય ખરું?' મેં સામો પ્રશ્ન કર્યો.

'ના, ના, તને એ નહિ ફાવે. આલુ, આ જો ને કેવી મુશીબતમાં ફસાયો છું. આને જ સહમરણે-ચ્છા કહે છે કે શું?'

'મરણેચ્છા શા માટે. ચીજ સારી છે, તો તો આને જીવનેચ્છા જ કહેવી જોઈએ.'

આલુબાબુએ કહ્યું—' વારુ, તો તો આજે હું પણ એ લઈ જોઉં—'

'તું રહેવા દે આલુ, તારી સાથે સહમરણ ઈચ્છે છે કોણ? જો કન્યા તું એકલી હોત તો મને ખાસ કાંઈ વાંધો નહોતો પણ તમે તો છો અઢી જણ, તમારા ઉપર પ્રયોગ ન કરી શકાય.' ગુરુદેવ બોલ્યા.

'ઓહ, એ તો બેશક, અમૂલ્ય છે અમારૂં જીવન! અને તમે તો માત્ર એક જ જણ છો એટલે તમારી પર પ્રયોગ અનાયાસે કરી શકાય ખરું ને? ખેર, અન્ય દોઢ જણની ચિન્તા ન કરશો, સંસારમાં કોઈ જ indispensable નથી!' મેં કહ્યું.

'એ તો જાણું જ છું અને એ સિવાય અહીં અમે પાંચ જણા છીએ પણ શું કામના? જો તમને કંઈક થઈ જાય તો અમે બધા મળીને ડાક્તર માટે કંઈ ગોઠવણ નહીં કરીએ શું? એની બધી ગોઠવણ થઈ રહેશે, એ વિશે તું—તમે નચિંત રહેજો શું કહે છે આલુ, નહિ તો અહીં અમે આવીશું કઈ રીતે? કોણ અમારી સાર—સંભાળ લેશે—હવે રહેવા દે રહેવા દે, વધુ રડતી નહિ, મારે દવાની જરૂર નથી—ચાતુરી ઠીક ઠીક ભેગી કરી છે અધ્યાપકની દિકરી ભલે રહી પણ છો પાકી મુત્સદ્દી!'

× × ×

'કાલ માશી આવે છે.'

'આવે છે? ત્યારે તો બચ્યા.'

'કેમ, માશી વિના તમને શું અગવડ થાય છે?'

'થાય જ છે. ઘણી ઘણી અગવડ. ગૃહની ગૃહિણી, અર્થાત્ જેના વિના ગૃહનો કંઈ અર્થ જ નથી એ જ્યારે ઘરકામને ભૂલી, અતિથિ સત્કાર ભૂલી સવારથી સાંજ સુધી કાગળો લખવામાં જ પરોવાયેલી રહે ત્યારે આ અભાગીની શી દશા થાય? બાપ રે, કેટલા કાગળ, કાગળ નહિ પણ મહાકાવ્ય. અને તેમ છતાં અમને તો કદી ચાર આંગળથી મોટો કાગળ લખ્યો જ નથી. વારુ આજ સવારથી શું કરતા હતા? કાગળ જે મુખ્ય કારણ મહત્ત્વનું ઝરણ છે એ તો હમણાં થોડીવાર પછી જ આવીને હાજર થશે, એટલે કાગળ તો ન જ હોય!'

'ના કાગળ નહોતી લખતી.'

'કાગળ નહોતી લખતી તો શું કરતી હતી? ઓ સમજ્યો સમજ્યો, તારી પેલી ડાયરી, વારુ, લઈ આવ, જોઉં શું લખ્યું છે? કેમ? મૂંગીમૂંગી ઊભી કેમ રહી? લાવતી નથી, એવું તે શું લખ્યું છે જે મને એ દેખાડવા માંગતી નથી?'

'એવું નથી, એમાં કંઈજ છૂપાવવા જેવું નથી પણ—'

'દેખાડતાં શરમાય છે, એ જ ને? એ બધી ખોટી શરમ છે. જા લઈ આવ, જોઉં શું લખ્યું છે ગુરુદેવે કહ્યું.'

'તમે ક્યારેય ડાયરી લખી છે ખરી?' મેં પૂછ્યું.

'ક્યારેય નહિ—એ લખવાની હિંમત જ મારામાં નથી. વળી વહી જનારને વહી જવા દેવું જ વ્યાજબી લાગે છે, દિવસોને ઓછા રોકી શકાય છે!' એમણે કહ્યું.

'પણ ઘણા સમય પછી આ દિવસો જ્યારે જીવનની ધુંધળી સ્મૃતિ માત્ર બનશે ત્યારે એમાં ફરીને ભમવાનું તો ગા અનુભવો વાટે જ શક્ય બનશે ને.' મેં ઉત્તર વાળ્યો.

'જો, મેં કદીયે એ માટે પ્રયત્ન નથી કર્યો, હું તો સદૈવ વહેતો જ ચાલ્યો છું. જે પંથે આવ્યો છું તેનું ફરી પુનરાવર્તન કરવાનું મન થયુ નથી, અને તદુપરાંત ડાયરી લખવા જતા તેમાં એટલું યે ઘણું લખવું પડે છે કે જે સૌના ઉપયોગનું નથી હોતું. જેમાં ફક્ત મારી જ વાત હોય છે, પરંતુ જે પળે તમે લખો છો, તે પળ તમારા હાથમાંથી ચાલી જાય છે. કઇ રીતે એ જાણી શકાય કે કાલે જ મેત આવીને ઊભું નહિ રહે અને જે વાત કોઇને યે જણાવવી નહોતી તે જ વાત અનેક અવાંછિત લોકોના હાથમા જઇ નહિ પડે! ખેર, એ બધી નકામી વાત જવા દે, આજ આખી સવાર શું લખ્યું તે લઇ આવ એટલે જોઉં તો ખરો. હું તો નક્કી કોઇ અવાંછિત માણસ નથી જ.' અને ધીરે ધીરે એ ગાવા લાગ્યા—

"तोमार गोपन कथाहि सखि रेखोना मने,
तोमार गोपन कथहि आमि काने मा शुनियो गो,
शुनियो प्राणे श्रवणे जडे आंधार यामिनी
जवे नीरव मेदिनी, जवे सुप्तिमग्न विहग गीत
कुसुम कानने तोमाद गोपन कथाहि—"

'તો પછી જરા વધુ રાહ જુઓ, પહેલા રજનીનો અંધાર થવા દો. તે પછી મારી ડાયરી તમારા ઓરડામાં મૂકી દઇશ. દિવસના પ્રકાશમાં તે ગોપન કથા કહેવાય.'

× × ×

ક્રમશઃ

નિર્વાસિત જનની કહાણી

લેખક નોર્મન કઝીન્સ. સટર્ડે રીવ્યુ ઓફ લીટરેચર ન્યુયોર્ક, અનુ રવિશંકર મ. રાવલ

(નિર્વાસિત માનવીઓનો પ્રશ્ન જગતભરમાં ઉભો થયો છે. પૂર્વ કે પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં એટલાં બધાં નિરાધાર મનુષ્યો છે કે જેમનાં કુટુંબ, મિલ્કત, પીડબળ, રાષ્ટ્ર કશું જ બાકી રહ્યું નથી. આટલા મોટા પ્રમાણમાં માણસજાતને દુઃખ પડવાનો દાખલો અગાઉના ઇતિહાસમાં નહિ જડે. અહીં જે હૃદયદ્રાવક કહાણી આપી છે તે જર્મનીની નિર્વાસિતોની છાવણીમાં ગયેલા આ લેખક અને એક પોલીશ ડાક્ટરની વાતચિતનો ઉતારો છે. એ ડાક્ટર જર્મનીના કારાગાર કેંદ્રમાં તેના કુટુંબ સાથે કેદી બન્યો હતો. એના અંગત અનુભવો બીજા સેંકડો હજારોનાં દુઃખ પૈકી એક જ નમુનો છે અને તેમાંથી જગત આગળ આવી પડેલી નવી ગોઠવણ અને ચિંતાના પ્રશ્નને તીવ્રપણે વાસ્તવિક કરાવે છે.)

ડો. લીમારક પોલંડનો વતની આજે તેના કુટુંબનાં પાંચ જણ પૈકી એકલો જ જીવતો રહ્યો છે એનાં ત્રણ છોકરાં પૈકી બે દિકરીઓ કારાગાર કેંદ્રમાં જ મૃત્યુ શરણ થઇ હતી. એકને ક્ષય થયો, બીજીને નિરાશ. તેની પત્નિ અને પુત્રને બાજડાનીકની ગ્યાસની ભઠ્ઠીમાં ખતમ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

ડો. લીમારક મને બહુ બારીકીથી તાકીને જોઇ રહ્યો હતો એમ મને લાગ્યું.

'ઠીક ભાઇ ઠીક' તેણે કહ્યું 'પૂછવું હોય તે પુછો. સૌ પૂછ્યાં કરે છે. તમારે એટલું જ જાણવું છે ને કે મારા ઘરનાં સૌ મરી ગયાં છતાં હું કેમ જીવી રહ્યો છું. અહીં બધાં છીએ તેમને એનો એ પ્રશ્ન એટલી બધી વાર પૂછવામાં આવ્યો છે કે જાણે અમે જીવ્યા એ ગુનો થયો છે એમ અમને લાગવા માંડ્યું છે. ખરેખર એમ તો નહિં પણ ગુનેગારીની છાયા અમારા પર પડી છે. બરોબર એમ જ જીવતા રહ્યા માટે જ એમ બન્યું છે. અમને પણ લાગે છે કે અમે જીવતા રહ્યા તે બદલ દરગુજર કરવા વિનંતી કરીએ.'

'કોઇ ભયંકર આફત આવતી નથી ત્યાં સુધી પોતાની જાતની કોઇને ખરી ખબર જ હોતી નથી. તમને અને તમારા કુટુંબને ઉઠાવી જનારાને આવતા તમે જોઇ શકો છો અને તેઓ આવીને તમને ઠાર કરવાના છે એ વખતે ભયથી તમે મગજ ગુમાવી બેસો છો. તમે તમારા કુંટુંબને બચાવવા ગમે તેટલું કરશો કારણ કે તમારા વહાલાં છે. એમાં કહેવાપણું શું હોય? પણ ગમે તે કહો તમે ન્હાસવાની બારી શોધવા લાગશો. વધારે કીમતી માનતા હશો તેવી વસ્તુઓને પણ ફંગોળી દેશો. બધું પતી ગયા પછી તમને લાગશે તે તમે તો જીવી રહ્યા છો અને બીજાં ખતમ થઇ ગયાં છે. એ વખતે તમારૂં મગજ કામ નહિં કરે. જીવવાની જરૂર રહી નહિં છતાં શરીર માત્ર જીવવા તરફડાટ કરશે.'

'હું આ જાણું છું કારણ કે મારા પર એ વીતી ગયું છે.'

'તમારા મોં પરથી લાગે છે.' તેણે કહ્યું 'મારી વાત તમને મંજૂર નથી. તમે તે પર ધિક્કાર બતાવો છો. મને અમને પણ ધિક્કારો છો. ભાઇ ખાત્રીથી માનો કે હું અને મારા જેવા બીજા તમારા મિત્રો અને વહાલાંઓથી જુદા પ્રકારના માણસો નથી, અને હું ઇશ્વર પાસે માગું છું કે મારી વાત સાબીત કરી બતાવવા તમારા પર કે કોઇ પર એવો પ્રસંગ ન વીતાડે.'

'તમારી સમજણ એવી છે કે સ્વમાન, દીલ્લગી, અંહતા ઠેઠ સુધી ટકી રહે છે. આરંભમાં તમે ખરા લાગશો. કારાગાર કેંદ્રમાં શરૂના થોડા મહિના સુધી તો તમે ઉંચા કઠણ બુટની લાતો, સખત ધકકા અને પાટુઓ ખમી શકશો. તમને કચરા જેવો ખોરાક આપે તેથી પણ તમે નમતું નહિં આપો. પણ દિવસો પર દિવસો એ ચાલ્યાં જ કરે. લાકડાનો ગચ્ચો ઘાસતો જાય એમ તમારી પર ઘસારો લાગે. તમારાં માનમરતબો, સ્વાભિમાન બધાંના છોડાં ઉડી જાય એટલે સુધી કે તમે એમજ માનો કે એ લોકો ઠીક કહે છે કે તમે કોઇ અબુધ જાનવર છો અને માત્ર જીવતા રહેવા માટે ચીસો કે રાડો દીધા કરો છો.'

'વરસ બે વરસ એમ જાય અને તમને ઉંદરડા કરતા એ જીવન સસ્તું બની ગયું લાગે કારણ કે ઉંદરો તો એમની જાતીમાં જઇને રહી શકે છે. પણ તમારે શું? તમારાં પોતાનાં બાળકો મરી ગયા, બીજાંનાં પણ કેટલાંએ મરી ગયાં અને ક્યારે ક્યારે મરી ગયાં તે પણ યાદ રહે નહિં. એટલે કે તમે આદમી મટી ગયા હો. બાકી શું રહ્યું! અરે એ યાદ પણ લાવવું કઠણ છે. એટલું યાદ છે એક જાનવરની વૃત્તિથી તમે જીવી રહ્યો હો, એક એક દિવસ વટાવના હો અને કરવાનું શું? જુઠું બોલવું, ચોરવું, લલચાવું મિત્રોને વટાવવા

એમ કરતાં તમને ખબર પડે કે એ લોકો તમને અને તમારા કુટુંબ ખતમ કરવા ધારે છે ત્યારે હવે બધાનો અંત આવશે એવો તમને સમજ પડે છે. એ વખતે તમે તો એવું જ ધારો કે 'અંત લાવવા માટે પ્રભુનો પાડ' અમે માન્યો. પણ નહિં. તમે રાડાગાડ, કાગારોળ, પેટ વસડી વગેરે કરી છટકી જવા યુક્તિ પ્રયુક્તિ અજમાવો છો. અને કુટુંબ એમ કરી નહિં શકે એવી ખબર છે. છતા ઘણીવાર મારા મનમાં થાય છે આટલું હલકટ અને નીચ વર્તન કરનાર કોણ હતું? શું હું એ હતો. ઇશ્વર બનાવેલો તે માણુસ હતો કે માણુસે ફરી ઘડેલો માણુસ તે હતો?'

'ડૉ. સોમારક' મેં જરા સંક્ષોભથી પૂછ્યું મારો પૂછવાનો કંઇક અધિકાર નથી. પણ તમારી વાતથી મારા પર ઘણી ઉંડી અસર થઇ છે તેથી જાણવાની ઈંતેજારી થાય છે માટે પૂછું છું કે હવે તમે વર્ષોના આઘાતમાંથી મુક્ત થઇ શકયા છો કે નહિ? જીવન વિષે તમારી પહેલાંની ભાવના અને મૂલ્યો હાથ કરી શકયા છો કે નહિ? તમારા જ શબ્દોમાં કહું એ માણુસે બનાવેલા માણુસને મીટાવી શકયા છો ખરા? તેણે સ્મિત કરી કહ્યું 'તમે એમ કહેવા માગો છો કે ડૉ. સોમારક બે વ્યક્તિઓ હતી અને તેમાંથી હું અત્યારે કોણ છું! એ કે પણ નહિં. કદાચ અત્યારે સોમોરક નામની ત્રીજી વ્યક્તિ જ હોય. આ ત્રીજો ડૉ. સોમારકમાં પહેલાનો થોડો ભાગ અને બીજાનો થોડો ભાગ હોય, પણ વધુ ભાગ તો તદન કંઇ નવીન જ છે.

મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે જીંદગી નવેસરથી શરૂ થાય છે અને ગઇ જીંદગી પાછી આવતી નથી. આત્મા પર પડેલા ઉંડામાં ઉંડા જખમો કોઇ ને કોઇ રીતે મૂંઝાઇ જાય છે. ધીરે ધીરે નવી સમસ્યાઓ નવી તકો એક નવી દુનિયા સરજે છે અને લાંબા કાળની જૂની વિકરાળ યાતનાઓ માત્ર સ્મૃતિ બની રહે છે. પણ તમે શું કરો છો તે જ વિચારવાનું છે. તમારા પર કોઇની સંભાળ લેવાની જવાબદારીઓ છે એ લોકો તમારા પર વિશ્વાસ રાખે, તમારા ઓશીયાળાં રહે, ત્યારે કોઈપણ માણુસ ફરીવાર સ્વમાન પૂર્વક ઉભો થાય છે અને કામે લાગે છે. જીંદગી ફરી બાંધવી સહેલું કામ નથી તોય થોડી થોડી ઈંટોનો થર ગોઠવ ચડાવતા જઈએ અને ઘર બંધાઈ જાય એમ માણુસ પણ પોતાને નવો અવતાર પામે છે.

"હવે એક પત્નિ પરણ્યો છું" બે વર્ષ પહેલાં અમે બાડન્યુ હીમમાં મળતાં. તેનો આગલો પતિ કારાગાર કેંદ્રમાં હતો. લડાઇના અંત પહેલાંના બે મહીને તે ગુજરી ગયો. અમારે એક બાળકી છે. આવતા માસમાં તેનો પહેલો જન્મદિન આવશે તે વખતે અમે એક મીજબાની કરીશું. મારી પત્નિએ મિઠાઇની ગોઠવણુ કરી છે. પડોશનાં થોડા છોકરાંને બોલાવીશું. એમ જીવન ચારે તરફ ગુંજે છે ત્યારે ભૂતકાળ ભુલવાનું સરળ બને છે.

હું ડોકટર છું એ પણ મારી એક નસીબદારી માનું છું. તમેજ કહો કે જગતમાં આપણી કોઇને જરૂર છે એવું લાગે તો કોઇપણ રાજી થાય. ભાઈસાહેબ મને મદદ કરો, સલાહ આપો—એવું પૂછતા લોકો આવે તેવી ઇચ્છા સહજ થાય. અહીં ઘણા લોકો તો એવા છે કે તેમને માટે મહત્ત્વ માગે એવું કામ જ નથી. અને તેમને કુટુંબનાં માણસો પણ નથી કે જેમને તેઓ પોતાનાં માને અથવા તેમને લાગણી ઉપજાવે. લાગણી એટલે તેમના માટે ખાસ જવાબદારીનું ભાન એવા લોકોના જખમ હજુ રૂઝાયા નથી અને કારાગાર કેન્દ્રની ભૂતાવળ તેમના મન પર રહી છે.

આ બિચારા અભાગીયા શાપિતો છે. તેમનું કંઈ આલંબન નથી જીવનદોર નથી. કારાગાર કેન્દ્રમાં જીવનની નૈતિકશૂન્યતા તેમને વળગી તે ખંખેરવા તેઓ શક્તિવાન થયા નથી.

'બધા કહે છે કે જર્મનીની નિર્વાસિત છાવણીમાં કાળાબજારનાં કેન્દ્રો છે. એ સાચું નથી પણ તે જાતના નિર્વાસિતોની મેં વાત કરી તેમનામાં તો કાળાબજારો છે. એ કેમ છે તે સમજવાની જરૂર છે. એમને જીવવા માટે કોઈ આલંબન કે હેતુ મળી જાય નહિ ત્યાંસુધી તેઓ કારાગાર કેન્દ્રમાં લંગી જેવું જીવન ગુજારતા તેવા જ રહેવાના. તેમના હાલ જાણો તો તમેજ કહો કે કાળાબજાર વધ્યા કેમ નહિં તેની જ નવાઈ છે.

હું તેમનો બચાવ કરતો નથી. માત્ર હાલત શી છે તેજ જણાવું છું. હું કંઈક બીજું તેની પાસેથી જાણવા પ્રચ્છતો હતો કે ડૉલોપારક અને બીજાઓ જર્મનો માટે શું ધારતા હતા. એમના પર જુલમ ગુજારનારા પહેલાં જાલીમોની વચ્ચે તેઓ વસી રહ્યા હતા. તેની વૃત્તિ તેમને ધિક્કાર અને કડવાશ કેટલાં હશે? તેનો જવાબ તેણે આપ્યો 'બીજાનું તો કેમ કહી શકાય? પણ હું અને મારી પત્નિ વિશે કહી શકું છું. તમને ઘણું વિચિત્ર લાગશે પણ કારાગાર કેન્દ્રમાં જે પ્રસંગો વીતી ગયા તે અમને ઘણા ઘણા દૂર પડી ગયા લાગે છે અને જે સહેલાઈથી ભૂલાઈ રહ્યું છે તે યાદ કરવાને બહુ મહેનત કરવી ઠીક નથી. અને એજ સુખકર માર્ગ છે. હવે કડવાશ રાખી શું કામની? એ સ્મરણોની કડવાશ તેજાબની જેમ આપણને જ અંદરથી ખાશે. એ એક પાશવતા હતી અને અમારા પર તૂટી પડી. એવું તો જર્મનીમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ ક્યાં નથી બન્યું? કાળાં કરનારા લોકો નથી પણ લોકોમાં ઝેર રેડવામાં આવ્યું તે કારણભુત છે. હું જ વિચારું છું કે ખરા ગુન્હેગારો કોણ હતા? જેમણે હાથે વતી કાળાં કર્મ કર્યાં તેઓ કે જેઓ વખતસર તેને અટકાવી શક્યા હોત અને છતાં પાસે ઉભા રહીને કાળાં કામ થવા દીધાં?'

એ સાંભળી મેં જ મારા અંતરને પૂછ્યું આટલી ઉમદા દિલાવર માફી આપવાની મારામાં તાકાત હતી કે નહિં? મારો જવાબ મક્કમ નહોતો. પણ ડૉ. લોમારકે ખૂબ વિચાર કરી ઉંડા આવિર્ભાવો સાથે જરાપણ ક્ષોભ વગર કહ્યું.

'હું ઘણીવાર ફ્રાંકફર્ટ જઈ આવ્યો છું ખંડેરો અને મકાનોનાં માળખાં મેં જોયાં છે અને ધૂળ પથ્થરના ઢગલા નીચે હજારો શબો હજુ દબાયેલાં પડ્યાં છે. આવા જંગી નગરો બાંધવાને એકસો વર્ષ લાગશે. ગુન્હાનો દંડ કરવાની મારી પાસે સત્તા હોત તો જે થયું છે તેથી વધુ શું કરત? મારાથી વધારે કંઈજ ન થાત. એ ઉપરાંત ભૂખમરો અને આશ્રયવિહીનપણું એટલું બધું છે કે હજી વધારે ખરાબી થવાની. આ યાતના શું ઓછી છે? શું કહું પણ એટલું માગું છું કે ખાનાખરાબી કરનારની વૃત્તિઓ જન્માવનાર પ્રસંગો ફરીવાર બનવા ન પામે જર્મનીમાં પણ નહિ અને ક્યાંય પણ નહિ.'

ગુલામીનાં કારણ

લોકોને આ પ્રકારે કે તે પ્રકારે–ગમે તે પ્રકારે–ગુલામીમાં આનંદ આવતો જણાય છે. એટલે જ જીવનમાં લોકો, ઘણું ખરું ગુલામીભર્યું જીવન વીતાડે છે. તેમના દુઃખનું, શોકનું, કષ્ટનું, અસહ્ય વેદનાનું ખરું કારણ જ એમના આ અંધકારમય ગુલામી માનસમાં રહ્યું છે રાત્રિમાં છાનાં સરતાં આંસુઓ ને જીવનની અપાર યાતના બધાનું કારણ આ ગુલામી મનોદશા ! લગભગ–સાત હજાર વર્ષ પહેલા મારો જન્મ થયો ત્યારથી હું જોઈ રહ્યો છું કે લોકો પોતાના બંધનમાં જકડાઈ ને કોઈને કોઈ પોતાની રીતે ગુલામીને સ્થિર બનાવી રહ્યા છે.

પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં, દક્ષિણમાં બધે હું ફર્યો છું મે પ્રકાશ જોયો છે. પડછાયા પણ દીઠા છે. મેં ત્યારે જોયું હતું કે સુધારાના સંઘ ધીમે ધીમે, એક પછી એક, પ્રકાશમાંથી અંધકાર તરફ જઈ રહ્યા હતા! અને ગુલામીની ધોંસરીથી નિર્માલ્ય અનેના આત્માઓએ, દરેક સંઘને નર્કાગારસમા બનાવ્યા હતા !

એ સંઘમાં જે મજબૂત મનાતા હતા તેમના હાથ પણ બંધનમાં હતા પોતાની પ્રગતિ વિષે વિશ્વાસુ હતા, તેમને પણ મંદિર ભક્તિના ઘેલછા લાગી હતી. બેબીલોનથી ઈજીપ્ત સુધી અને ત્યાંથી બસરા બગદાદ ને ચીન સુધી, સઘળે જ રેતીમાં પડેલાં ગુલામીના પગલાં મેં જોયાં હતા ! ક્યાં ય સ્વાધીનતા ન હતી. મુક્તિ ન હતી.

અત્યારે પણ હું યુગ યુગના શોકાતુર પડઘા સાંભળી રહ્યો છું !

મેં મંદિરો જોયાં. મહેલો જોયા યજ્ઞભૂમિઓ દીઠી. રાજસિંહાસનો નિરખ્યાં. અને ઠેર ઠેર મેં તો શીખાઉ કારીગરોને કલાકારોની ગુલામી કરતા, કલાકારોને એમના મુરબ્બીઓની ગુલામી કરતા, અને એ મુરબ્બીઓને સૈનિકો ને રક્ષકો માટે ગુલામી કરતા, અને આ રક્ષકોને અને સૈનિકોને સૂબાની ગુલામી કરતા, સૂબાને રાજદરબારની ગુલામી કરતા, અને રાજદરબારોને ધર્માધ્યક્ષોની ગુલામી કરતા, અને ધર્માધ્યક્ષોને પ્રતિમાઓની ગુલામી કરતા—પણ ગમે તેમ, તમામને એક બીજાની ગુલામી કરતા મેં તો દીઠા !

હું શ્રીમંતોની હવેલીઓમાં ગયો અને ગરીબોના ઝુંપડામાં પણ ગયો. બન્ને જગ્યામાં એક વસ્તુ સામાન્ય હતી. ગુલામી! માના થાનમાંથી જ શિશુ ગુલામી ધાવી રહ્યું હતું. અને પહેલામાં પહેલા અક્ષર 'ક'ની સાથે જ એ 'ગ' ગુલામ બનતું હતું! એને પહેલું શીખવાતું હતું તે આજ્ઞાંકિતપણું ! સમજ્યા વિનાનું આજ્ઞાંકિતપણું ! એટલે કે ગુલામી !

કુમારિકાઓને અનેક નકાર વચ્ચે ફરવાનું હતું

'આ નહિ' ને 'તે નહિ' જેનો કોઈ અંત નહિ એવા અનેક નકારો વચ્ચે એમને જીવન ગાળવાનું હતું તો કુલવધૂઓને કાયદેસરના આજ્ઞાંકિતપણામાં પોતાની અશ્રુજળ પથારીમાં પાથરવાની હતી! પણ હતી તો બધે જ ગુલામી !

હું તો યુગે, યુગની સાથે ચાલતો આ જોઈ રહ્યો છું તમામ સ્થળમાં ને દરેક સમયમાં, અજ્ઞાનતાના ભભકાભર્યા–કીર્તિમંત સરઘસમાં, ગુલામી તો જોવા મળતી ને મળતી !

મેં મૂર્તિના ચરણે, જુવાન માણસોને ને રૂપવતી રૂપાળી કુમારિકાઓને, ગુલામીને કારણે વધેરાતા જોયાં! મદ્ય માંસના ઢગલા ત્યાં થતા નિહાળ્યા. એને માટે સેંકડો ને હજારોને મરતા દીઠા. એ વખતે વળી એ ધાર્મિક મૂર્તિ મટીને દેશભક્તિ થઈ ગઈ. એ મુક્તિસંગ્રામને ઈશ્વરી પડછાયાનું નામ મળ્યું ! એણે લાખોને ઘરવિહોણાં બનાવ્યાં. સંસ્થાઓને રફેદફે કરી. અને એ સઘળું પિતૃદેશને કારણે થયું એમ કહેવાયું. એને નામ જુદાં જુદાં અપાતાં જ રહ્યાં–પણ એ ભવ્ય નામાવલિનો અંચળો ઉઠાવી લ્યો–એટલે નીચે અજ્ઞાન અને દયાજનક માણસોની ગુલામી ઊભી હોય!

એ અનેક નામો ધારે. પણ એ પોતે છે તો એક જ છે. એના દેખાવ અનેક–પણ પદાર્થ તો એક જ. દરેક પેઢી પોતાની પછી આવનારી પેઢીને આ ભેટ

આપતી રહી છે–ગુલામીની. ક્યારેક નામ બદલાવીને. ક્યારેક વેષ બદલાવીને. ક્યારેક પરિસ્થિતિ બદલાવીને. ક્યારેક રૂપ આકાર બદલાવીને! પણ પદાર્થ એકનો એક. ગુલામી! પરાધીનતા!

☆

મેં બધે જ આંધળી ગુલામગીરી જોઈ. પ્રજાની વર્તમાન સ્થિતિને, ભૂતકાલીન માબાપની સ્થિતિ સાથે બંધનથી જકડાતી જોઈ. પરંપરાની રૂઢીથી આચારથી બંધાતી દીઠી અને છતાં એનો એ ભાવ નવી પ્રજામાં નવારૂપે પ્રગટતો દીઠો! એણે નવી પરંપરાની ગુલામી સરજી!

મેં મૂંગી ગુલામી દીઠી. એમાં પતિપત્ની એક બીજાને ધિક્કારે છતાં મૂંગા મૂંગા જીવન વેઠ્યા જ કરે, વેઠ્યા જ કરે, અને સૌથી વધુ ધિક્કારપાત્ર વસ્તુ તો એ કે, બન્નેને આ પ્રમાણે નૈતિક દૃષ્ટિએ અધઃપતનમાં ધસડવા છતાં એને જ સૌ નીતિ ગણે!

મેં બહેરી ગુલામી દીઠી. એમાં માણસ કેવળ પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિનો પડઘો જ પાડી શકે!

મેં ગુલામીને લંગડી જેવી જોઈ. મજબૂત શરીરમાં પણ, નિર્બળ મનનાં માણસો, જુલમગારોની ને લોભી માણસોની ગુલામી વેઠ્યા જ કરે! અપંગ જો આથે જઈ શકે તો આ મજબુત શરીરના પણ નિર્બળ મનના માણસો, એમને છોડી શકે!

મેં ગુલામીને અનેક સ્વરૂપે જોઈ. કઢંગી ને કદરૂપી ગુલામી દીઠી.

બાળકોના પ્રાણ સાથે જ એ ગુલામી જન્મે છે. અને શિશુઓને અપરાધી જીવનનો સ્વાદ નાનપણથી જ અપાવે છે!

અને પછી બહુ હોશિયારી ભરેલી રીતે, ગુલામી ગુલામી લાગે નહિ એમ ગુલામોને રાખતા માણસો પણ મેં જોયા. એમની રીતે ગણતરી વિચિત્ર ચાલતી–એ નબળાઈને કોમળતા મનાવતા–શૂન્યતાને જ્ઞાન કહેતા અને આગ્રહી નકારને બીરતા ગણતા!

નબળા માણસની જીભ ભયથી બોલવા માંડે એવી ગુલામી દીઠી. માણસના મનમાં કાંઈ હોય, ને એ મોંએથી બોલતો કાંઈ હોય! એની જીભ કેવળ ભયથી બોલતી હોય ને મન નાશ પામ્યું હોય!

એક પ્રજાના કાયદાકાનુન બીજી પ્રજા પાળ્યા જ જ કરે એવી નિરાધારી ગુલામી પ્રવર્તતી પણ જોઈ, અને આ નિરાધારી દિવસે દિવસે વધુને વધુ આકરી બનતી દીઠી.

વળી રાજાનો છોકરો રાજા થાય ને સત્તાધીશો પોતાના ભત્રીજા ભાણેજોને લાયક જ માને એવી નિત્યની ગુલામી પણ જોઈ.

મેં કાળી ગુલામી દીઠી. અપરાધી માણસોના નિર્દોષ સંતાનોને હમેશને માટે કાળી ટીલી લગાડી મૂકતી એવી એ કાળી ગુલામી હતી!

ગુલામીમાં એક પ્રકારનું એવું કાતિલ ઝેર છે કે તે વંશપરંપરા, એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીને મળતું જ રહે છે.

ગુલામીનાં આ જુદાં જુદાં નામ રૂપથી કંટાળીને એક વખત હું જીવનના પડછાયાની બીજી તરફ ચાલ્યો ગયો.

ત્યાંનાં ગહન સ્થળોમાં મધરાતે મેં એક સ્ત્રી જોઈ. મેં તેને પૂછ્યું: 'તારું નામ શું?'

અને તેણે જવાબ વાળ્યોઃ 'સ્વતંત્રતા!' મુડદાંની જાણે છાયા બોલતી હોય એવો એ પ્રત્યુત્તર હતો.

'તારાં સંતાન ક્યાં છે?' મેં એને કહ્યું.

અને એણે જવાબ વાળ્યોઃ 'એક શૂળી ઉપર ગયો. બીજો દીવાનો થયો. ત્રીજો હજી જન્મ્યો નથી!

અને એટલું બોલીને એ ફૂદતી ફૂદતી કાંઈક બોલતી ગઈ. પણ તેના શબ્દોને પકડવાની મારા હૃદયમાં જાણે શક્તિ જ રહી ન હતી.

★

ધીરૂભાઈ ઠાકર

ગુજરાતી નવલકથાના પાત્રમાં ગાંધીયુગી ભાવના અને જીવનને સૌથી પ્રથમ તેમ સૌથી વિશેષ ઝીલનાર શ્રી રમણલાલ દેસાઈ છે. તેઓ ગાંધીવાદી નહિ હોવા છતાં ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિ વાર્તાકાર છે. છેક ઇ. સ. ૧૯૧૯થી પ્રગતિ અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ શ્રી રમણલાલની આજ-લગીની વીસ–એકવીસ નવલકથાઓમાંથી અવશ્ય મળી રહે. તેમનું સમગ્ર સાહિત્ય પ્રધાનપણે સમકાલીન જીવનપ્રવાહોને અનુલક્ષીને રચાયેલું છે.

આ યુગલક્ષી મનોવલણને અનુસરીને જ 'ઝંઝાવાત'ની રચના થઈ છે. કુલે ૭૧૭ પાનાંના પ્રસ્તાર-વાળી આ નવલકથા બે ખંડમાં વહેંચાયેલી છે. શ્રી. રમણલાલે એમાં ઇ સ. ૧૯૩૯થી ૧૯૪૨ સુધીનાં આપણાં જીવનબળોને આકાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ત્રણ વર્ષના સમયપટ પર, બીજું મહાયુદ્ધ ફાટયા બાદ ચડતી જતી આર્થિક આબાદીથી માંડીને બેંતાળીસની લોકક્રાન્તિના પ્રચંડ ઝંઝાવાત પર્યંત ફેલાયેલ ઘેર જીવનસંગ્રામનું ગુજરાત પૂર્ણ વિવિધ-રંગી તેજછાયાયુક્ત વાસ્તવચિત્ર આ નવલકથામાંથી સમગ્રપણે ઉપસી આવે છે. એટલા નિકટવર્તી ભૂતકાળનું એ ચિત્ર છે કે તેની છાયાથી અસ્પૃષ્ટ રહીને એનું અવલોકન કરવું અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો ખરું જ.

યુદ્ધની સૌથી મોટી અને દૂરગામી પરિણામો ઉપજાવનારી અસર તે દેશની આર્થિક કાયાપલટ *બીજા વિશ્વયુદ્ધને કારણે આવેલ તેજીએ હિંદી વેપારી* અને ઉદ્યોગપતિને ભાન ભુલાવ્યું, ધર્મ નીતિ, સદાચાર અન પ્રામાણિકતા તત્કાળ ઊભાં થયેલાં કાળાં બજારોમાં વેચાઈ ગયાં. રુશ્વતખોરી, કૂડકપટ, સ્વાર્થી ધનલોલુપતા અને શોષણવૃત્તિએ ધન અ· નીતિના પ્રમાણને પરસ્પર વિષમ કોટીએ લાવીને મૂક્યું. ગુજરાતી વેપારીએ યુદ્ધની કાલિમાનો પોતાના ચારિત્ર્ય પર વજ્રલેપ કર્યો. એ ત્રણ વર્ષો જ નહિ, પરંતુ ત્યારથી ચાલુ રહેલ આખો દશકો આજલગી ઉત્તરોત્તર વધતા જતા પ્રજાના નૈતિક અધઃપતનના સાક્ષી રૂપ બની રહેલ છે.

પરંતુ ઢાલને બીજી બાજુ પણ હતી. કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોએ કરેલો સત્તાત્યાગ, ગાંધીજીએ આદેશેલ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ, ક્રિપ્સ દરખાસ્તોની નિષ્ફલતા અને છેલ્લે શોષિત પ્રજાના ગૂંગળાઈ રહેલ પ્રાણનો રાષ્ટ્રપિતા દ્વારા પ્રગટ થયેલ 'અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ'નો ભીષણ આર્તનાદ અને તેને પરિણામે જાગેલી પ્રચંડ લોકક્રાન્તિ—એ તત્કાલિન હિન્દના રાજકીય ઉત્થાનના મુખ્ય તબક્કા હતા. આ બનાવોને વાર્તામાં સાંકળી લઈને લેખકે તત્કાલિન ગુજરાતની ભૂમિકા પર મિશ્ર કથાવસ્તુની રુચિર ફૂલ–ગૂંથણી કરી છે. તેમ છતાં, કહેવું જોઈએ કે કાળાબજારનું અનિષ્ટ બેંતાળીસ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું તે ઐતિહાસિક હકીકતને ઉવેખીને લેખકે કથામાં કાળ–વ્યુત્ક્રમનો દોષ વહોરી લીધો છે. વળી ઇ. સ. ૧૯૪૧માં મુંબઈ તથા અમદાવાદમાં ફાટી નીકળેલ કોમી હુલ્લડોને કથાપટમાં યોગ્ય મહત્ત્વ મળ્યું નથી. પુસ્તકને અંતે આપેલ બનાવોની સાલવારીમાં પણ એનો નિર્દેશ નથી. બીજાં બળોની સાથે પ્રજાના સંસ્કાર–જીવનને વિચ્છિન્ન કરી નાખનાર આ વિઘાતક બળને, અછડતો સ્પર્શ કરીને છોડી દેવાને બદલે, વાર્તાકારે કથાવસ્તુની અંદર ગૂંથી લીધું હોત તો સ્વાર્થ અને ધાર્મિક ઝનૂનની કાળાશ સાથે વિશુદ્ધ માણસાઈની પ્રતીતિ કરાવતી ત્યાગમય ભાવના પરસ્તી નિરૂપવાનો તેમનો આશય પૂરેપૂરો બર આવ્યો ગણાત.

બીજું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યાના સમાચાર દેશમાં ફેલાયા તે દિવસની એક મિલ–માલિકની દિનચર્યાના સુરેખ ચિત્રથી નવલકથાનો આરંભ થાય છે. મંદીને લીધે મિલ વેચવાની અણી પર આવેલ શેઠ મદન-મોહન યુદ્ધ ફાટી નીકળવાના ખબર સાંભળતાં જ મિલના વેચાણનો લગભગ નક્કી કરેલો સોદો રદ કરે છે. ધંધામાં કર્તાહર્તા તેમના નાના ભાઈ કિશોરદાસ છે. કિશોરદાસ નવા જમાનાના રમતવીર એટલે કે સરકારી અમલદારો અને કોંગ્રેસ કાર્યકરો જોડે મીઠા

સંબંધ રાખી જાણનાર કુશળ વેપારી છે. તેઓ એક બાજુ, કડક અને પ્રમાણિક ગણાતા કુટસુટે સાહેબને આડકતરી ભેટ-સોગાદો અને 'લંચ'નાં નિમંત્રણો આપીને પોતાના કરી લે છે તો બીજી બાજુ, પ્રજાકીય નેતા બાવાભાઈને ખાદીનાં કપડાં પહેરીને અને ફંડફાળામાં હજારોની રકમો ભરીને પ્રસન્ન રાખે છે. ઉભય પક્ષની વગમાં યથાપ્રસંગ ધનલાલચનો ઉમેરો કરીને આ ઉદ્યોગપતિ કાપડ ઉપરાંત ખાંડ, રંગ, અનાજ, પેટ્રોલ એમ અનેકાનેક ચીજોના ખરીદ-વેચાણના ઇજારા મેળવીને ધનના ઢગલા કમાય છે; પ્રજાસેવક બાવાભાઈની ભાગીદારીમાં તંબુ બનાવવાનું કારખાનું કાઢે છે અને ચિત્રપટો-ઉતારનારી કંપની પણ કાઢે છે. સંયુક્ત કુટુંબને કારણે હમેશા ગાંદી રહેતી પત્ની કાંતાગૌરીને નવો બંગલો બંધાવીને, તેમજ પોતાના ગામમાં તેના નામનું પુસ્તકાલય સ્થાપીને પ્રસન્ન રાખવાની દક્ષતા પણ તે દાખવી શકે છે, અને ગણિકાવૃત્તિ કરતી લક્ષ્મીને પણ બે હજારનો દરમાયો આપીને ખુશ રાખી શકે છે! યુદ્ધના અનિષ્ટ રૂપે અસ્તિત્વમાં આવેલ કાળાં બજારના અધિષ્ઠાતારૂપ આ કિશોરદાસ, પોકળ રાષ્ટ્રવાદનો પુરસ્કર્તા સ્વાર્થ-સાધુ બાવાભાઈ, અને કાળી ખુરશી પર બેસીને વાણિયાને વેચાઈ ગયેલ કુટસુટે સાહેબ શ્રી રમણલાલની નવલકથામાં નવીન જીવન-સ્થિતિના અંગરૂપ એક નવો જ પાત્રવર્ગ ઊભો કરે છે, જેનો નમૂનો (type) તેમની કોઈ પુરોગામી કૃતિમાં જડવો અશક્ય છે.

નવલકથાની મુખ્ય ભાવના લોકસેવાની છે. તેનો સૂત્રધાર જુવાન ગ્રામવાસી જનક છે ગામડામાં રહીને શાંત, સેવામય અને અપરિગ્રહી જીવન ગાળનાર પંડિત જગન્નાથનો એ પુત્ર છે. પિતા પાસેથી વ્યાયામ, સેવા અને અયાચક વ્રતની દીક્ષા લઈને એ શહેરમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા જાય છે. ત્યાં સ્વાશ્રયે અભ્યાસ કરીને એ ગ્રેજ્યુએટ થાય છે તે અરસામાં જ યુદ્ધ ફાટી નીકળે છે. પોતે યુદ્ધમાં પરદેશી સરકારને સહાય કરવાની વિરુદ્ધ હોવા છતાં કેવળ લશ્કરી તાલીમને ખાતર એ સૈન્યમાં જોડાય છે. પણ થોડા વખતમાંજ તેના ભૂતકાલીન ઉદ્દામવાદી વિચારોને કારણે લશ્કરમાંથી એને રૂખસદ મળે છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ગાડીમાં જ ભેટી ગયેલ બિરસાકાનરુ રસૂલ અને તેની મા સકીનાને ગુંડાના ત્રાસમાંથી છોડાવીને એ બન્નેને પોતાના આશ્રય નીચે લાવે છે. સમાજવાદ, સામ્યવાદ, રાષ્ટ્રવાદ-સૌ વાદોની વિચારશ્રેણિ સાંભળતો છતાં બધા વાદથી પર રહીને એ વિષમ સમાજરચનાનું અવલોકન કરે છે. ધોળે દિવસે છડેચોક લૂંટ કરનાર વેપારી, સરકારી અમલદાર, વકીલ, દાક્તર કે ન્યાયાધીશના કરતાં ગરીબોને કારણે નાનીનાની ચોરીઓ કરનાર રસૂલ તેને ઓછો શિક્ષાપાત્ર લાગે છે. સમાજના શ્રમજીવી વર્ગનો સંપર્ક સાધીને તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પ્રવૃત્તિ પણ એ પોતાની બહેન મયાના સહકારથી ચલાવે છે. ગુંડાઓનો સામનો કરવા જેટલું શારીરિક સામર્થ્ય કેળવ્યું હોવા છતાં તે અહિંસાનો ઉપાસક છે. પરંતુ નિર્બળની અહિંસા કરતાં બળવાનની હિંસાને તે આવકારે છે. સામુદાયિક લડતમાં હિંસા-અહિંસાની દ્વિધામાં એ માનસિક ઝંઝાવાત અનુભવે છે ત્યારે એમાંથી ગાંધીજીની તેજોમૂર્તિ પ્રગટ થઈને એને કહે છે કે' "દીકરા! હિંસા જેટલાં તો નહિ, એથી અડધાં વર્ષ તો અહિંસાને આપ." સુદૃઢ શારીરિક ને માનસિક બળ, ઝઘડા વગરનો ધર્મ બલિષ્ઠની અહિંસા અને બ્રહ્મચર્ય: આ ચાર સાધનોથી સજ્જ થઈને જનક ગરીબી સામે હિન્દને માફક આવે તેમ લડી લેવાનો નિર્ણય જાહેર કરે છે, ત્યારે તેની તેમ:સમગ્ર નવલકથાની સેવા અને સ્વદેશભક્તિની પુનિત ભાવનાના રખેવાળ, તપોમૂર્તિ જગન્નાથ પંડિત સંતોષ અનુભવે છે. એટલામાં લોકક્રાંતિનો શંખનાદ સંભળાય છે. સત્ય અને અહિંસાને આંચ ન આવે એવી રીતે જનક લડતને દોરવણી આપે છે. છેલ્લે લડતના અંગરૂપે પૂલના ગરનાળાને ગાડી આવતાં પહેલાં સુરંગ ચાંપીને ઉડાવી દેવાની યોજનાને અમલમાં મૂકવા જતી ચંદ્રભાગાને બચાવવા જતાં જનક પણ તેની સાથે મૂર્છા પામે છે. આમ રમણલાલની અહિંસા અને લોક-

સેવાની પ્રિય ભાવનાઓનો નિર્વાહક જનક તેમનાં એકનિષ્ઠ, ધૂની અને ભાવનાપરસ્ત માનસસંતાનો– અશ્વિન, અરુણ, કિરીટ ઇ૦ની પંગતમાં બેસી જાય છે.

નાયક જનક જે ગ્રામવાસી મધ્યમવર્ગનો બ્રાહ્મણ જુવાન છે તો ચંદ્રભાગા શહેરમાં ઉછરેલી, શ્રીમંત કુટુંબની પુત્રી છે. એ જનકને જ રસ્તે ચાલનારી, પુરૂષ સમોવડી બનવા મથતી તેની સહાધ્યાયિની છે. જનકનો સ્વાશ્રયી સ્વમાની અને શૂરવીર સ્વભાવ તેના આકર્ષણનું કારણ થઇ પડે છે. જૂની પ્રેમકથાઓમાં આવે તેમ, કંઇક અંશે ખલનાયકનું સ્થાન પામેલ અનુપમના આક્રમણમાંથી ચંદ્રભાગાને બચાવીને જનક ચંદ્રભાગાના પ્રેમ અને આદરનો વિષય બને છે. મરીબીને કારણે હિન્દુમાંથી મુસ્લીમ બનેલ સકીનાને પકડવા આવેલ ગુંડાઓનો એકલે હાથે સામનો કરનાર જનક પર એક ગુંડાએ ઉગામેલ છરાવાળા હાથને મજબુત પકડી રાખનાર ચાચાની હિંમત અને શકિત જોઇને ચંદ્રભાગાને શારીરિક તાલીમ લેવાની ચાનક ચડે છે. વખત જતાં, એક પ્રસંગે દારૂ પીને છેડતી કરવા આવનાર સૈનિકના માથામાં શીશી મારવા જેટલી શકિત અને વીરતા એ કેળવે છે. જનક અને ચંદ્રભાગાના પ્રેમ-તંતુને દઢ બનાવવાની જેમ લેખકને નવરાશ નથી, તેમ એ પાત્રોને પણ તેમ કરવાની ફુરસદ નથી. બેઉ હિન્દને સ્વરાજ ન મળે ત્યાં લગી અપરિણીત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે અને છેવટે, એક બીજાને સહારે સાહસ કરતાં કરતાં દેશના સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞમાં બલિ બની જઇને દિવ્ય એકતા સાધે છે!

વાર્તામાં અદ્દભુત રંગદર્શી તત્ત્વ ગૂંથવાનો શ્રી. રમણલાલને ખાસ શોખ છે. એમની પ્રત્યેક નવલકથામાં એક ભેદી પાત્ર તો આવવાનું જ. અહીં શંભુનાથનું પાત્ર એ પ્રકારનું-અદ્દભુતરસિક, રોમાંચક છે. સ્વાર્થી અને દુઃખભીરૂ માનસને સારી પેઠે પિછાનતો આ જ્યોતિષી શહેરના વેપારી, વકીલ, દાક્તર, પોલિસ, વિદ્યાર્થી, ગુંડા એમ સૌ વર્ગના લોકોને પોતાની અપૂર્વ જ્યોતિષ-વિદ્યાવડે વશ કરી લે છે. નાયક–નાયિકાનાં પરાક્રમોને આ ગૂઢ શકિતવાળા પુરૂષનો મોટો આશ્રય છે. ગુંડાઓનો સામનો કરતાં કે સામ્યવાદી મિત્રની સાથે પોલીસ-ખટકમાં લેવાતાં, અણીના વખતે, લડતના દિવસોમાં કાવતરાખોર છોકરાઓનો પીછો પકડીને તેમને આશ્રય આપનાર શંભુનાથનું ઘર તપાસવા આવનાર પોલિસ અફસરને કબાટ, પેટી ને પટારામાં અનુક્રમે દેડકાં, વીંછી અને સર્પનું દર્શન કરાવીને શંભુનાથે વાર્તાને અદ્દભુત રંગદર્શિતા અર્પી છે. દુનિયા આખીને ધ્રુજાવનાર આ બેલાડો અંતે પોલીસમાં ભરતી થયેલ વેરી ગુંડાની ગોળીનો ભોગ બને છે.

આમ, વાર્તામાં સૌથી વિશેષ આકર્ષક પાત્ર શંભુનાથનું છે તો સૌથી વિશેષ આદરણીય પાત્ર જગન્નાથ પંડિતનું છે. જીવનભર નિઃસ્વાર્થભાવે પોતાની અપૂર્વ ભિષગ-વિદ્યાનો ગ્રામજનતાને લાભ આપનાર આ પવિત્ર પુરૂષ વાર્તાના અને તેમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલ જીવનના ધૂસર વર્ણને શુદ્ધ કરે છે. પ્રાચીન આર્ય ઋષિનું સ્મરણ કરાવે તેવી સાત્ત્વિક તેજોમયી અને પ્રતિભા છે. વાર્તાને અંતે, લેખકે, સન્યસ્ત ગ્રહણ કરતાં પહેલીવાર શહેરમાં આવવા નીકળેલ આ મંગલમૂર્તિને, તેમને લઇને આવતી ટ્રેનને અકસ્માતનો ભોગ બનતી અટકાવીને, બચાવી લીધી છે તેથી પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવેલો આશાવાદનો હેતુ ચરિતાર્થ થાય છે.

બેંતાળીસના ઝંઝાવાતે જેમ શાહીવાદને મૂર્છિત કર્યો, તેમ શાહીવાદના પ્રહારથી રાષ્ટ્ર પણ ક્ષણભર મૂર્છા પામ્યું. પરંતુ, આપણે જાણીએ છીએ કે રાષ્ટ્રપિતાની પ્રેરણાથી પુનઃ જાગ્રત થયેલો દેશ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિનું ઇષ્ટ ધ્યેય હાંસલ કરી શકયો છે. આ પરિસ્થિતિનું સૂચન લેખક જનક-ચંદ્રભાગાને મૂર્છિત કરીને અને જગન્નાથ પંડિતને જીવતા રાખીને સમર્થપણે કરી શકયા છે. આમ છતાં, વિસ્તૃત કથાપટ પર છૂટા મૂકેલા વિવિધ તંતુઓને પાછળથી ઉતાવળે કરીને એકઠા કરતા જતાં વાર્તાની આકૃતિ જોખમાઇ છે એટલું તો સ્વીકારવું પડશે.

સમકાલીન લોકજીવનના પ્રવાહને યથોચિત કલ્પનાનો ઓપ આપીને તેમાંથી તાદૃશ વાતાવરણ ઉપ-

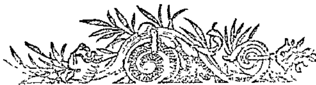

જાળવવાનો કીમિયો આ વાર્તાકારને સહજસિદ્ધ છે. સુરેખ પ્રસંગચિત્રો એની સુંદરતાનું વિશિષ્ટ અંગ છે. વર્ણનની તાદૃશતા અને કથનનો પ્રસાદ શ્રી રમણલાલની પ્રત્યેક નવલને સુવાચ્યતા અર્પે છે. તેમની ભાષા સ્પષ્ટ મધુર અને પ્રવાહી હોવા ઉપરાંત એકંદરે શુદ્ધ છે. તેમ છતાં, ખોટા અર્થમાં વપરાયેલ 'ઉર્ફે' અને 'સાનંદાશ્ચર્ય સહ' જેવા શબ્દપ્રયોગો વાંચતાં ખૂંચે છે. શ્રી રમણલાલની વાણીમાં તીક્ષ્ણ કટાક્ષ અને વક્રોક્તિનો સંભાર સારી પેઠે ભર્યો છે. ઉત્તરોત્તર નૈતિક વિનિપાત અનુભવતા વેપારી વર્ગ પર માર્મિક વાણીમાં તેઓ સચોટ પ્રહારો કરી શકે છે. 'ગુલાબ અને કંટક'ની માફક અહીં પણ અમુક અંશે વાણીનું તિગ્મશસ્ત્ર સમાજ સુધારાનું સાધન બની રહેલ છે. દેશની આર્થિક વિષમતા, ધાર્મિક જડતા, સામાજિક રૂઢિચુસ્તતા અને રાજકીય વિચ્છિન્નતાનું તીવ્ર તેમ સ્પષ્ટ અને નિખાલસ વાણીમાં શ્રી રમણલાલે અહીં કરેલું વિવેચન તેમને જીવનલક્ષી સાહિત્યકાર તરીકે વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા અપાવે છે.

પરંતુ, તેમ કરતાં નવલકથાની કળાને ઠીક ઠીક હાનિ પહોંચી છે. વચ્ચે વચ્ચે આવતા પાત્ર કે પ્રસંગના વિવેચનથી વસ્તુનો પ્રવાહ મંદ પડી જાય છે; કથનની તટસ્થતા પણ સચવાતી નથી. વાર્તાકાર રમણલાલ પર ચિંતક રમણલાલનું આક્રમણ થતું હોય એમ લાગે છે. વાતો કહેતાં કહેતાં પદે પદે ડોકિયાં કરીને લેખક જાતે જ પાત્રને કાર્ય કરતાં અટકાવી દે છે. આ પ્રકારના પદેચ્છા–વિવેચનથી જ મહાનવલનો આભાસ આપે એટલું કથાનું કદ પણ વિસ્તર્યું છે. આમ રમણલાલની વાર્તાકળાનો આ ગંભીર દોષ નવલકથાની આયોજનાને વિશૃંખલ બનાવી દે છે; પરંતુ, આ તો તેમની જૂની અને જાણીતી મર્યાદા છે, જેનો તેમણે અનેકવાર સ્વીકાર કર્યો છે.

છેલ્લાં દશ વર્ષના સર્જાતા સાહિત્ય પરત્વે એક ટીકા એવી થાય છે કે ઈ. સ. ૧૯૩૯ થી આજલગીમાં સમુદાયે જે ભીષણ યાતનાઓ સહન કરી તેનું, અને મનુષ્યજીવનમાં મૂળભૂત નીતિ–મૂલ્યોને ઉખેડી નાખવા મથતા આર્થિક અને રાજકીય ઝંઝાવાતનું સાહિત્યમાં કેમ જોઈએ તેટલું નિરૂપણ થતું નથી? શું સાહિત્યકારની સંવેદનશક્તિ થીજી ગઈ છે. કે હજુ અનુભવ ઘૂંટાય છે? પ્રસ્તુત નવલકથા પ્રવર્તમાન યુગના સાહિત્ય પર પડતા આ આક્ષેપના સમર્થ જવાબરૂપ છે. શ્રી રમણલાલે, પોતાની કલાની મર્યાદામાં રહીને પણ, જીવાતા જીવનનો ધબકાર સાહિત્યમાં પ્રત્યક્ષ સંભળાવવાનો પુરુષાર્થ ખેડયો છે તે એમની અડગ યુગનિષ્ઠાના પુરાવા રૂપ છે. તો પછી, ઇ. સ. ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૨ સુધીનાં વર્ષો દરમિયાન જાગેલાં દેશનાં સામુદાયિક જીવનબળોને પ્રવર્તમાન યુગપ્રવાહો તરીકે નીરૂપી બતાવતી આ નવલકથાને વિશિષ્ટ અર્થમાં યુગલક્ષી નવલકથા તરીકે શા માટે ન ઓળખાવી?*

* ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો—અમદાવાદ અને વડોદરાના સૌજન્યથી.

સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?

વસુબન્ધુ

[આજે આપણો દેશ એક મહાન સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થઇ રહ્યો છે. આપણા ઇતિહાસે ન જોએલા ને ન જાણેલા એવા અસંખ્ય પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે એના ઉકેલ માટે જુદી જુદી વ્યકિતઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી જુદા જુદા ઇલાજો રજૂ થઇ રહ્યા છે.

આ લેખમાળા આપણા દુઃખોનો કોઈ રામબાણ ઇલાજ બતાવતું નથી તેમજ એ કોઇ વ્યકિતની સ્તુતિનીંદાનું પુસ્તક નથી, કે એમાં કોઇ નવા કે જુના વાદનું ખંડન કે મંડન નથી. આ પુસ્તક તો આપણા વર્તમાન દુઃખોનું મને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દેખાતાં કારણો રજૂ કરે છે. એમાં આપણા પ્રજા-દેહના રોગનું નિદાન છે. આ એક પ્રજાકીય આત્મનિરીક્ષણનું પુસ્તક છે.

લેખમાળા મૂળ તો આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર પૂ. મહાત્માજીની હયાતીમાં લખાઈ હતી, ત્યારપછી તો ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ યુગ જેટલી ઘટનાઓ બની ગઇ. એટલે આખીએ લેખમાળા નવેસરથી લખવાની મારે જરૂર પડી. છતાંય એનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર જેવો હતો તેવોને તેવો જ કાયમ છે.

આ લેખમાળાથી કોઇ વાચકની લાગણીઓ દુભાય તો તેને માટે હું પ્રથમથી ક્ષમા માગી લઉં છું.

—લેખક]

"The philosophic habit of mind which tests ideas is what we most need to-day. We are victims of loose emotional thinking. Slogans do the work of thought. Any true advance in our country can be effected only by the pursuit of hard thinking."

Dr. S. Radhakrishnan

" આજે આપણે જો કશાની વધુમાં વધુ જરૂર હોય તો તે વિચારોની કસોટી કરનાર, મનના દાર્શનિક વલણની છે. આપણે શિથીલ ઉર્મિલ વીચારણાના ભોગ બની ગયા છીએ. વિચારનું કામ પ્રચારસુત્રો કરે છે. આપણા દેશમાં થનારી કોઇ પણ સાચી પ્રગતિ, કેવળ સખ્ત વિચારણાની સહાયથી જ થઈ શકશે."

ડૉ૦ એસ૦ રાધાકૃષ્નન

પ્રકરણ બીજું

ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન

ઇતિહાસને વિષે એક એવો લોકપ્રિય ખ્યાલ છે કે, કોઈપણ પ્રજાની ઉન્નતિ નીતીથી થાય છે. સાદી, સંયમી અને મહેનતુ પ્રજા પોતાની ઉન્નતિ કરે છે. એજ પ્રજા પાસે પૈસો થતાં જ્યારે ભોગવિલાસ અને મોજશોખમાં પડી જાય છે. ત્યારે એ પ્રજાની અધોગતી થઈને એ પ્રજા નાશ પામે છે.

આ ખ્યાલનો ઉદ્ભવ નીતિવાદીઓ તરફથી થયો છે. કોઇને એમાં ઝાઝો વિરોધ કરવા જેવું કંઇ લાગ્યું નથી. નીતિનાશ અટકાવવાથી આપણે આત્મ-નાશ અટકાવી શકીશું એમ મોટા ભાગના લોકો માનતા હોય છે. આ માન્યતામાં કેટલું તથ્ય છે. એ જોતાં પહેલાં આપણે આ સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ ટૂંકામાં જોઈ જઇએ.

આપણી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માટે જૂદા જૂદા ધર્મો જૂદો જૂદો ઇતિહાસ આપે છે, તેમજ એનું જૂદું જૂદું આયુષ્ય નક્કી કરે છે હિન્દુઓ સત્યયુગ, કલીયુગ વ૦ યુગોમાં માને છે. જૈનો આરાઓમાં માને છે. ખ્રીસ્તીઓ તો સૃષ્ટીની ઉમ્મર ૭ હજાર વર્ષથી વધુ મુકરતા જ નથી અને એ પહેલાં ઇશ્વરે એક અઠવા-ડીયામાંજ આખી સૃષ્ટી સર્જી નાખી એમ માને છે. જુદા જુદા ધર્મોના કરોડો અનુયાયીઓ પોતપોતાના ધર્મોએ કહેલી ઉત્પત્તિ કથાઓમાં માને છે.

વિજ્ઞાનાચાર્યોને આ બધી કથાઓમાંથી એકેમાં

રહેજે શ્રદ્ધા નથી. એટલે એમણે પોતાની પદ્ધતિએ એક નવી વાર્તા રચી છે. મને એ વાર્તામાં વિશ્વાસ છે, એટલે નીચે એ વાર્તા ટુંકાણમાં આપી છે. વિસ્તારથી વાંચીને પુરો રસ માણવા માગતા જીજ્ઞાસુઓએ એ વિષયના માન્ય ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા.

વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે આપણી પૃથ્વી સૂર્યમાંથી છુટી પડીને સ્વતંત્ર જીવન જીવતી થઈ એને શેઢથી બે અબજ વર્ષ થયાં, પછી એ સળગતો વાયુગોળો મટીને ધીમેધીમે ઠંડો થઈ. બે વાયુઓના મીશ્રણમાંથી પાણી થયું. પછી ક્રમશઃ જુદી જુદી વનસ્પતીઓએ અને જળચર, ખેચર ને ભૂચર પ્રાણીઓએ દેખા દીધી.

પૃથ્વીના આયુષ્યમાં લગભગ અર્ધો સમય તો જીવનરહીત (Azoic) હતો. પછીના સજીવ સમયને વૈજ્ઞાનિકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખે છે પૂર્વજીવકલ્પ (Paleozoie Period)મધ્યજીવકલ્પ)(Masozoie period). આ દરેક કલ્પને પાછા જુદા જુદા યુગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે.

આ સઘળા સમય દરમ્યાન આપણી પૃથ્વી ઉપર ક્રમશઃ અસંખ્ય પ્રાણીઓએ દેખા દીધી. દરેક પ્રાણીને અને દરેક જાતીને જીવવા અને જીતવા માટે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિઓ અને પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિ સામે સતત અને સખત જીવન વિગ્રહ કર્યા કરવો પડતો. આ કઠોર અને ક્રુર જીવનવિગ્રહમાં નબળાં અને નાલાયક પ્રાણીઓ નાશ પામતાં અને કેવળ સબળ અને સમર્થ પ્રાણીઓ ટકી રહેતાં. આ રીતે લાખો વર્ષની વિકાસક્રમની મહાયાત્રા પછી માનવીએ દેખા દીધી.

તેમાંથી વાનરનર (Anthropoid Ape) આદિ વાનર (Old world Monkey) માંથી (Ape) અને અમાંથી આદી માનવ (Early man) પ્રગટયા. આદી માનવના પ્રાગટયને દશ લાખ વર્ષ થયાં એમ પહેલાં મનાતું, પણ ઝૌનર નામના જર્મન ભુતકાલક્રમ વીદ (Geochronologist) અને પુરાતત્વવિદ (Archeologist) ના મત મુજબ આદી માનવનો જન્મ છ લાખ વર્ષ ઉપર થયો છે જે મત હવે સર્વમાન્ય બનતો જાય છે વર્તમાન માનવ (Home sapiens) એ છેલ્લાં ૨૫ હજાર વર્ષનું સર્જન છે. માનવસંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ એ પણ છેલ્લાં ૨૫ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ છે.

આદી માનવના જન્મને જે છ લાખ વર્ષ થયાં. ત્યારથી માનવજાત દુનિયામાં સઘળે શીકારી જીવન ગાળતી છેવટનાં ૨૫,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી મીશ્રયુગ—જેમાં પરિભ્રમણ અને સ્થિરતા બન્ને છે. આજથી આશરે ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ઉપર ખેતીવાડીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જીવન સ્થિર થયું અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ શરૂ થયો.

હથીઆરના વપરાશની દ્રષ્ટીએ માનવસંસ્કૃતિને પાષાણયુગ અને ધાતુયુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે પાષાણયુગમાં પૂર્વપાષાણયુગ (Poleolithic Age) આજથી ૬ લાખ વર્ષ ઉપર આદિમાનવના પ્રાગટય સાથે શરૂ થયો. ત્યાર પછી નવપાષાણયુગ (Neolithic Age) આજથી દશ હજાર ઉપર એટલે કે સ્થિર જીવનની શરૂઆત સાથે શરૂ થયો. આજથી ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર પાષાણયુગનો અંત આવ્યો અને ધાતુયુગ શરૂ થયો. એ યુગને પાછો તામ્ર, કાંસ્ય અને લોહ એ રીતે ત્રણ યુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦૦માં જગતભરમાં લોહ યુગ વ્યાપક બની ગયો.

સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?

વસુબન્ધુ

[આજે આપણો દેશ એક મહાન સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થઇ રહ્યો છે. આપણા ઇતિહાસે ન જોએલા ને ન જાણેલા એવા અસંખ્ય પ્રશ્નો આપણી સામે ઉપસ્થિત થયા છે એના ઉકેલ માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી જુદા જુદા ઇલાજો રજૂ થઇ રહ્યા છે.

આ લેખમાળા આપણા દુઃખોનો કોઈ રામબાણ ઇલાજ બતાવતું નથી તેમજ એ કોઇ વ્યક્તિની સ્તુતિનીંદાનું પુસ્તક નથી, કે એમાં કોઈ નવા કે જુના વાદનું ખંડન કે મંડન નથી. આ પુસ્તક તો આપણા વર્તમાન દુઃખોનું મને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દેખાતાં કારણો રજૂ કરે છે. એમાં આપણા પ્રજા-દેહના રોગનું નિદાન છે. આ એક પ્રજાકીય આત્મનિરીક્ષણનું પુસ્તક છે.

લેખમાળા મૂળ તો આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર પૂ મહાત્માજીની હયાતીમાં લખાઈ હતી, ત્યારપછી તો ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ યુગ જેટલી ઘટનાઓ બની ગઇ. એટલે આખીએ લેખમાળા નવેસરથી લખવાની મારે જરૂર પડી. છતાંય એનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર જેવો હતો તેવોને તેવો જ કાયમ છે.

આ લેખમાળાથી કોઇ વાચકની લાગણીઓ દુભાય તો તેને માટે હું પ્રથમથી ક્ષમા માગી લઉં છું.

—લેખક]

"The philosophic habit of mind which tests ideas is what we most *need to-day. We are victims of loose emotional thinking. Slogans do* the work of thought. Any true advance in our country can be effected only by the pursuit of hard thinking."

Dr. S. Radhakrishnan

" આજે આપણે જે કશાની વધુમાં વધુ જરૂર હોય તો તે વિચારોની કસોટી કરનાર, મનના દાર્શનિક વલણની છે. આપણે શિથીલ ઉર્મિલ વીચારણાના ભોગ બની ગયા છીએ. વિચારનું કામ પ્રચારસૂત્રો કરે છે. આપણા દેશમાં થનારી કોઈ પણ સાચી પ્રગતિ, કેવળ સખ્ત વિચારણાની સહાયથી જ થઈ શકશે."

ડૉ૦ એસ૦ રાધાકૃષ્ણન

પ્રકરણ બીજું

ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન

ઇતિહાસને વિષે એક એવો લોકપ્રિય ખ્યાલ છે કે, કોઈપણ પ્રજાની ઉન્નતિ નીતીથી થાય છે. સાદી, સંયમી અને મહેનતુ પ્રજા પોતાની ઉન્નતિ કરે છે. એજ પ્રજા પાસે પૈસો થતાં જ્યારે ભોગવિલાસ અને મોજશોખમાં પડી જાય છે. ત્યારે એ પ્રજાની અધોગતી થઈને એ પ્રજા નાશ પામે છે.

આ ખ્યાલનો ઉદ્‌ભવ નીતિવાદીઓ તરફથી થયો છે. કોઇને એમાં ઝાઝો વિરોધ કરવા જેવું કાંઇ લાગ્યું નથી. નીતિનાશ અટકાવવાથી આપણે આત્મ-નાશ અટકાવી શકીશું એમ મોટા ભાગના લોકો માનતા હોય છે. આ માન્યતામાં કેટલું તથ્ય છે. એ જોતાં પહેલાં આપણે આ સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ ટૂંકામાં જોઈ જઇએ.

આપણી સૃષ્ટીની ઉત્પત્તિ માટે જૂદા જૂદા ધર્મો જૂદો જૂદો ઇતિહાસ આપે છે, તેમજ એનું જૂદૂં જૂદૂં આયુષ્ય નક્કી કરે છે હિન્દુઓ સત્યયુગ, કલીયુગ વ૦ યુગોમાં માને છે. જૈનો આરાઓમાં માને છે. ખ્રીસ્તીઓ તો સૃષ્ટીની ઉમ્મર છ હજાર વર્ષથી વધુ મૂકતાજ નથી અને એ પહેલાં ઇશ્વરે એક અઠવા-ડીયામાંજ આખી સૃષ્ટી સર્જી નાખી એમ માને છે. જુદા જુદા ધર્મોના કરોડો અનુયાયીઓ પોતપોતાના ધર્મોએ કથેલી ઉત્પત્તિ કથાઓમાં માને છે.

વિજ્ઞાનાચાર્યોને આ બધી કથાઓમાંથી એકેમાં

સ્હેજે શ્રદ્ધા નથી. એટલે એમણે પોતાની પદ્ધતિએ એક નવી વાર્તા રચી છે. મને એ વાર્તામાં વિશ્વાસ છે, એટલે નીચે એ વાર્તા ટુંકાણમાં આપી છે. વિસ્તારથી વાંચીને પુરો રસ માણવા માગતા જીજ્ઞાસુઓએ એ વિષયના માન્ય ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા.

વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે આપણી પૃથ્વી સૂર્યમાંથી છુટી પડીને સ્વતંત્ર જીવન જીવતી થઈ એને લગભગ બે અબજ વર્ષ થયાં. પછી એ સળગતો વાયુગોળો મટીને ધીમેધીમે ઠંડી થઈ. બે વાયુઓના મીશ્રણમાંથી પાણી થયું. પછી ક્રમશઃ જુદી જુદી વનસ્પતીઓએ અને જળચર, ખેચર ને ભૂચર પ્રાણીઓએ દેખા દીધી.

પૃથ્વીના આયુષ્યમાં લગભગ અર્ધો સમય તો જીવનરહીત (Azoic) હતો. પછીના સજીવ સમયને વૈજ્ઞાનિકો ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખે છે પૂર્વજીવકલ્પ (Paleozoie Period)મધ્યજીવકલ્પ)(Masozoie period). આ દરેક કલ્પને પાછા જુદા જુદા યુગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે.

આ સઘળા સમય દરમ્યાન આપણી પૃથ્વી ઉપર ક્રમશઃ અસંખ્ય પ્રાણીઓએ દેખા દીધી. દરેક પ્રાણીને અને દરેક જાતીને જીવવા અને જીતવા માટે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિઓ અને પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિ સામે સતત અને સખત જીવન વિગ્રહ કર્યા કરવો પડતો. આ કઠોર અને ક્રુર જીવનવિગ્રહમાં નબળાં અને નાલાયક પ્રાણીઓ નાશ પામતાં અને કેવળ સબળ અને સમર્થ પ્રાણીઓ ટકી રહેતાં. આ રીતે લાખો વર્ષની વિકાસક્રમની મહાયાત્રા પછી માનવીએ દેખા દીધી.

તેમાંથી વાનરનર (Anthropoid Ape) આદિ વાનર (Old world Monkey) માંથી (Ape) અને અમાંથી આદી માનવ (Early man) પ્રગટયા. આદી માનવના પ્રાગટયને દશ લાખ વર્ષ થયાં એમ પહેલાં મનાતું. પણ ઝૉનર નામના જર્મન ભુતકાલક્રમ વીદ (Geochronologist) અને પુરાતત્વવિદ (Archeologist) ના મત મુજબ આદી માનવનો જન્મ છ લાખ વર્ષ ઉપર થયો છે જે મત હવે સર્વમાન્ય બનતો જાય છે વર્તમાન માનવ (Home sapiens) એ છેલ્લાં ૨૫ હજાર વર્ષનું સર્જન છે. માનવસંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ એ પણ છેલ્લાં ૨૫ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ છે.

આદી માનવના જન્મને જે છ લાખ વર્ષ થયાં. ત્યારથી માનવજાત દુનિયામાં સઘળે શીકારી જીવન ગાળતી છેવટનાં ૨૫,૦૦૦ થી ૧૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી મીશ્રયુગ—જેમાં પરિભ્રમણ અને સ્થિરતા બન્ને છે. આજથી આશરે ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ઉપર ખેતીવાડીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી જીવન સ્થિર થયું અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ શરૂ થયો.

હથીઆરના વપરાશની દ્રષ્ટીએ માનવસંસ્કૃતિને પાષાણયુગ અને ધાતુયુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે પાષાણયુગમાં પૂર્વપાષાણયુગ (Poleolithic Age) આજથી ૬ લાખ વર્ષ ઉપર આદિમાનવના પ્રાગટ્ય સાથે શરૂ થયો. ત્યાર પછી નવપાષાણયુગ (Neolithic Age) આજથી દશ હજાર ઉપર એટલે કે સ્થિર જીવનની શરૂઆત સાથે શરૂ થયો. આજથી ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર પાષાણયુગનો અંત આવ્યો અને ધાતુયુગ શરૂ થયો. એ યુગને પાછો તામ્ર, કાંસ્ય અને લોહ એ રીતે ત્રણ યુગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦૦માં જગતભરમાં લોહ યુગ વ્યાપક બની ગયો.

માનવીએ પોતાની સમજણના ઉષઃકાળથી જ ચિત્રકામ શરૂ કર્યું છે. જગતમાં જુનામાં જુનાં ગુફા ચિત્રો આજથી ૨૫ હજાર વર્ષ પહેલાનાં છે. કોઈ પણ સુધારો જ્યાં સુધી નાના સમુદાયો અને ગામડાઓમાં મર્યાદીત હોય છે ત્યાં સુધી પુરાવીદો એને સંસ્કાર (Culture) ના નામથી ઓળખે છે. પણ એ જ્યારે વ્યાપક બને છે, અને શહેરો સર્જાય છે, ત્યારથી એ સંસ્કૃતિ (Civilization)ના નામથી ઓળખાય છે.

પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ.

પ્રકૃતિ એટલે કુદરત, સંસ્કૃતિ એટલે સુધારો. વિકૃતિ એટલે બગાડો. આ સંસારમાં માનવી નહોતો

જન્મ્યો ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ સર્વોપરી હતી. માનવીના જન્મથી સંસ્કૃતિની શરૂઆત થઇ. પ્રકૃતિના આધિપત્યમાં પરિસ્થિતિ પ્રાણીનું ઘડતર કરે છે. સંસ્કૃતિની સર્વોપરીતામાં માનવપ્રાણી પરિસ્થિતિને ઘડે છે. સંસ્કૃતિની સપાટી જેમ ઉંચી તેમ માનવીનો આતરીક અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપરનો કાબુ વિશેષ પાકો. સંસ્કૃતિ એટલે ઉર્ધ્વગતિ. પ્રકૃતિના સતત કામ કરતા ગુરૂત્વાકર્ષણ સામે દરેક સંસ્કૃતિને પોતપોતાની વિશિષ્ઠ સિદ્ધિઓના શીખરો સર કરવાનાં હોય છે. સિદ્ધિનું શીખર ચઢતાં સંસ્કૃતિને થાક લાગે એટલે પ્રકૃતિનું ગુરૂત્વાકર્ષણ જોર કરવા માંડે અને એ સંસ્કૃતિ પોતાની વિશિષ્ઠ વિકૃતિની ખાઇમાં પડીને નાશ પામી ફરી પાછી પ્રકૃતિની માટીમાં મળી જાય.

એક દષ્ટાંત આપી આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરીએ. દક્ષિણભારતમાં જંગલો કપાયાં અને ખેતી શરૂ થઈ. એમાંથી કાળે કરીને વિજયનગર જેવા મહારાજ્યોના જન્મ થયો. ત્યાંની પ્રજાની જાહોજલાલી ખુબ વધી. ત્યાં સોનારૂપાની નદીઓ વહેવા માંડી. એમાંથી એ પ્રજાએ પોતાની એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ સર્જી. પછી એ પ્રજાનું ખમીર ઘટયું. પરિણામે વિજયનગર હાર્યું લૂંટાયું, બળ્યું, અને ઇતિહાસમાંથી ભુંસાઇ ગયું. આજે એ મહાનગરીના ખંડેરોમાં ખેતી થાય છે. એ સામ્રાજ્યનું જીવનચક્ર પુરૂં થયું. જ્યાં પહેલાં ખેતી તીથ ત્યાં આજે ફરીથી ખેતી થાય છે.

પ્રકૃતિ એ પાષાણ નથી કે જેથી એને મનમાન્યો ઘાટ આપી શકાય. પ્રકૃતિ એ જીવનતત્વ છે. પોતાની ઉપર સંસ્કૃતિએ કરેલા અત્યાચારોનો એ વ્યાજ સાથે વેર વાળે છે. વિકૃતિ એટલે પ્રકૃતિનું સંસ્કૃતિ ઉપરનું વ્યાજ સાથેનું વેર.

પ્રાણીઓ ગમે ત્યાં મળમુત્રનો ત્યાગ કરે છે. માનવીએ એને માટે વિશેષ સ્થાનો રચ્યાં. એ સ્થાન પાસે ન હોય તો એ મળમુત્રના આવેગોને દાબી રાખે. એ દમનમાંથી કબજીયાત જન્મે અને એમાંથી અનેક પ્રકારની રોગપરંપરા ઉભી થાય. મળત્યાગ એ પ્રકૃતિ, લજ્જા એ સંસ્કૃતિ, કબજીયાત એ વિકૃતિ.

એ જ રીતે જાતીય આકર્ષણ એ પ્રકૃતિ. લગ્ન અને બ્રહ્મચર્ય એ સંસ્કૃતિ. એમાંથી નીપજતા જાતિરોગો એ વિકૃતિ.

મુક્તબજાર એ પ્રકૃતિ. કંટ્રોલ એ સંસ્કૃતિ. કાળાં બજાર એ વિકૃતિ.

જ્યા જ્યાં પદાર્થ ત્યાં ત્યાં પડછાયો. જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતિ ત્યાં ત્યાં વિકૃતિ.

વિકૃતિમાંથી કેમ છુટવું એ માનવજાતની સનાતન મુંઝવણ. આ મુંઝવણ ટાળવાના એણે ત્રણ રસ્તા લીધા. ભૂતકાળનું આદર્શીકરણ, વર્તમાનનું આદર્શીકરણ અને ભવિષ્યનું આદર્શીકરણ.

ભૂતકાળનું આદર્શીકરણ કરનારા કહે છે કે દેહ, મન, પ્રેમ અને બજારને સંસ્કૃતિની જંજાળમાંથી મુક્ત કરો. એટલે આપણા બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવશે. આ છે પ્રત્યાઘાતી લોકો.

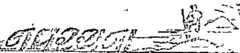
બીજા પ્રકારના લોકો કહે છે કે, જે કંઇ છે તે બધું બરાબર છે. જીવનના દરેક પ્રશ્નનો એની પાસે એક જ જવાબ છે. જેવા પડશે એવા દેવાશે. આ છે વાસ્તવવાદી લોકો.

ત્રીજા પ્રકારના લોકો કહે છે કે જૂની સંસ્કૃતિની વિકૃતિઓ નવી અને વધુ પ્રાણવાન સંસ્કૃતીથી જ મટી શકે આ છે પ્રગતીશિલ લોકો.

આ ત્રણે વર્ગમાંથી કયો વર્ગ કેટલા પ્રમાણમાં સાચો છે. એનો નિર્ણય તો ભવિષ્ય જ કરી શકે.

વ્યક્તિ અને સમાજ

કોઈ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિ એટલે એ પ્રજાએ જીવનના સઘળા ક્ષેત્રોમાં કરેલા સમસ્ત પુરુષાર્થનો સરવાળો. સંસ્કૃતિ એટલે એકલો ધર્મ નહિ, એકલી નીતિ નહિ, એકલી કલા નહિ, એકલો પૈસો નહિ. પણ ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, નીતિ, રાજકારણ, કાયદો, વૈદક, સાહિત્ય, સંગીત અને શીલ્પસ્થાપત્ય જેવાં જીવનનાં જુદાજુદા ક્ષેત્રોમાં એ પ્રજાએ મેળવેલા જયપરાજયનું પ્રતિબિંબ.

વેદાંતીઓ કહે છે. 'યથા પીંડે તથા બ્રહ્માંડે' આપણે જો વ્યક્તિનો જીવનવિકાસ સમજીએ તો સમાજ કે જે એક જટીલ પ્રકારની વ્યક્તિ છે તેના જીવનવિકાસને સમજવામાં ઘણી સરળતા થઇ જાય.

જીવન એ એક એવું મહાસત્ય છે કે જેની જટીલતા ઉકેલવા માટે અનેક મહાપુરૂષોએ અનેક દૃષ્ટિઓ અને અનેક દિશાઓથી ભગીરથ પુરૂષાર્થ કર્યો છે. એ બધા પ્રયત્નો પછી પણ જીવન એ માનવી માટે એવોને એવો જ અકળ કોયડો છે. કદાચ આ કોયડાનો પુરેપુરો ઉકેલ જીવનના પોતના અંત સાથે જ આવશે.

દરેક બાળક ગર્ભાધાન પછી એના જન્મ સુધીના નવ મહિનામાં એકકોષ અમીબામાંથી માનવી સુધીના સમગ્ર વિકાસક્રમમાંથી પસાર થાય છે. આ નવ મહિનામાં પ્રાણીસૃષ્ટિએ કરોડો વર્ષના જીવનવિગ્રહથી મેળવેલી મોટાભાગની સિદ્ધિઓ એ બાળક મેળવી લે છે.

બાળકના જન્મ પછી એના વ્યક્તિત્વનો કબજો મેળવવા માટે જીવન અને મરણ વચ્ચે સંગ્રામ શરૂ થાય છે. આ વિગ્રહમાં મોટે ભાગે જીવન જ જીતે છે. જો કે એને ઘણીવાર આ જીત માટે આરોગ્યનો ભોગ આપી દેવો પડે છે. એ ભોગ આપી દઇને પણ જીવન દીનપ્રતિદીન આગળ વધતું જાય છે.

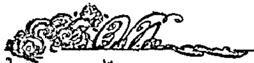
એ એક ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત છે કે મોટા ભાગના બાળ મરણો પહેલા પાંચ વર્ષમાં, એમાં ય પહેલા વર્ષમાં અને પહેલા વર્ષના ય પહેલા ત્રણ મહિનામાં સૌથી વધુ થાય છે. પહેલા વર્ષ કરતા બીજા અને બીજા વર્ષ કરતાં ત્રીજા એ રીતે ઘટતું મરણપ્રમાણ જુવાનીમાં એટલે કે વીશથી પચીશ વર્ષ સુધીમાં ઓછામાં ઓછું થાય છે. રોગ પ્રમાણ પણ એ જ રીતે ઘટે છે. પચીસ વર્ષની ઉંમર પછી પાછું રોગ અને મરણનું પ્રમાણ વધવા માંડે છે. ત્યારપછી દર વર્ષે અને દર દશકે રોગ મરણનું પ્રમાણ વધ્યા કરે છે. જે વધારો જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહે છે. બાલ્યાવસ્થાથી જુવાની સુધીનો કાળ મોટે ભાગે ઓરી, અછબડા, અને ઉંટાટીઆ જેવા ઉગ્રરોગોનો કાળ છે. જ્યારે જુવાનીથી મરણ સુધીનો કાળ, મુખ્યત્વે ક્ષય, કેન્સર, લકવો અને મીઠી પેશાબ જેવા હઠીલા રોગોનો કાળ હોય છે. માનવજીવનનો એવો કોઇ કાળ નથી કે જ્યારે માનવી રોગ અને મરણના ભયથી સદંતર મુક્ત હોય.

માનસીક રીતે જોઇએ તો બાલ્યાવસ્થાથી જુવાની સુધીનો કાળ જુનું તોડીને નવું રચવાના ઉમંગનો એટલે કે ક્રાંતિનો કાળ હોય છે બાળક જન્મે છે ત્યારથી જે ભાંગફોડ શરૂ કરે છે તેનો અંત "ગધાપચીસીમાં" આવે છે. પછીથી દરેક માણસની સર્જક શક્તિ સ્થિર થાય છે. અને ક્રાન્તિકાર માણસ ઉત્ક્રાંતિકાર થાય છે. પ્રૌઢાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીનો સુધીનો કાળ એ નવા મૂલ્યો ઉપર જુના મૂલ્યોનાં વિજયનો કાળ છે. એમાં માનવી ઉત્ક્રાંતિકાર માનવી મટીને પ્રતિક્રાંતિકાર બને છે. જુવાનીનો ઝનુની કોમ્યુનિસ્ટ વૃદ્ધાવસ્થામાં ગીતા ઉપર ભાષ્યો લખતો થઇ જાય છે!

આ તો સામાન્ય ક્રમ થયો. શારીરિક શક્તિઓ ક્ષીણ થવા છતાં જેમનો માનસિક વિકાસ ના અટકયો હોય એવા અનેક મહાપુરૂષો આપણને જોવાના મળે છે. ઇતિહાસ આપણને એવા અનેક દાખલા પુરા પાડે છે કે જેમાં માણસનાં સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જનો એની વૃદ્ધાવસ્થામાં થયાં હોય. નાના માણસ અને મોટા માણસ વચ્ચેના અનેક તફાવતોમાંના એક મહત્વનો તફાવત એ છે કે નાનો માણસ પોતાના જીવનની શરૂઆત આદર્શવાદી તરીકે કરે છે, અને એનો અંત વાસ્તવવાદી તરીકે આવે છે. જ્યારે મોટો માણસ પોતાના જીવનની શરૂઆત વાસ્તવવાદી તરીકે કરે છે. અને એનો અંત આદર્શવાદમાં આવે છે.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પ્રકરણ: ક્રાન્તિ દ્વારા સર્વોદય

જર્મન તત્વજ્ઞ સ્પેંગલરે માણસજાતને એક મહત્વનો વિચાર આપ્યો છે. એણે એ બતાવ્યું છે કે વ્યક્તિની પેઠે સમાજને પણ જન્મ, શૈશવ, યૌવન,

વાર્ધક્ય અને મરણ હોય છે. વિગનોમાં તેમજ આગાહીઓમાં આ સિદ્ધાંત દેષ ભરેલો માલુમ પડે તો પણ એનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર સાવ સાચો હોય એમ મને તો લાગે છે. આપણા દેશનો ઇતિહાસ પણ આ સિદ્ધાંતને સાચો ઠરાવતા અસંખ્ય દ્રષ્ટાંતો આપી રહે છે દરેક સંસ્કૃતિની શરૂઆત ધર્મક્રાન્તિથી થાય છે. આ ક્રાન્તિ એ પ્રજાને એક વિશિષ્ઠ પ્રકારની શ્રદ્ધા આપી એનામાં અજબ એકતા પ્રેરે છે. પોતાના ધર્મે પ્રેરેલી ધર્માંધતાને લઈને એ સંસ્કૃતિ અકલ્પ્ય અત્યાચારો કરે છે. એ અત્યાચારો હંમેશાં સારી ભાવના અને નઠારી કાર્યપદ્ધતિના કારણે થતા હોય છે.

આર્યોએ આદીવાસીઓ, નાગો અને દ્રવીડોની કરેલી ક્રૂર કતલ, મુસ્લીમોએ હિંદુઓ ઉપર કરેલા અત્યાચારો, મૂડીવાદીઓએ મજૂરો અને સરચાન વાસીઓનું કરેલું અમાનુષી શોષણ, અને બોલ્શેવીકોએ રશીયન ખેડૂતો, કુલાકો ને બુર્ઝવાઓ ઉપર ગુજારેલો બેસુમાર સીતમ એ બધાં ક્રાન્તિકાળના અંધ ઝનૂનના પરિણામો છે.

આ બધા જખમો પાછળ દુષ્ટતા નથી હોતી, ઉલટપક્ષે જગતને એકદમ સુધારી નાખવાની તીવ્ર ધગશ હોય છે.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પ્રકરણ બહુજ કરૂણ પ્રકરણ છે. ક્રાન્તિ દ્વારા શાંતિ, અત્યાચાર દ્વારા સદાચાર અને પાપ દ્વારા પ્રશાંત એ ઇતિહાસનો સનાતન ક્રમ છે.

ક્રાન્તિ એટલે અંધાધુધી. એમાં સૌને મોટા થવાની સરખી તક. જેમ આગગાડીના ડબ્બામાં પેસવા ધક્કાધક્કી કરતા સૌ મુસાફરોને બેઠક મળવાની સરખી તક હોય છે તેમ. ઇસ્લામી ક્રાન્તિની શરૂઆતમાં બાદશાહ અને ગુલામ બન્ને બીસ્મીલ્લા કહીને એક ભાણામાં જમી શકતા. રશીયન ક્રાન્તિની શરૂઆતમાં સૌ "કોમરેડો" હતા. ગાંધી ક્રાન્તિની શરૂઆતમાં સૌ "ભાઇ" અને "બ્હેન" હતાં.

ક્રાન્તિનો સંદેશ સર્વોદયનો. પ્રકૃતિની નજરે સૌ સરખા

સંસ્કૃતિનું બીજુ પ્રકરણ : ઉત્ક્રાન્તિ દ્વારા સર્વોદય

ક્રાન્તિમાં મુખ્ય તત્વ સંખ્યા (Quality). ઉત્ક્રાન્તિમાં મુખ્ય તત્વ સત્વ (Quantity). નીશાળમા સૌ બાળકોને સરખાં માનીને કેળવણી અપાય છે, ત્યાં પણ કોઇપણ એક આર્થિક વર્ગનાં દર સો બાળકોમાંથી કેટલાં બાળકો ઉચ્ચ કેળવણી પામે છે?

ઉત્ક્રાન્તિ આમળ વધે એટલે લાયક લોકો ઉંચે જવાના, નાલાયક કે ઓછા લાયક નીચે રહેવાના ક્રાન્તિકાળમાં સ્ટેલીન, ટ્રોટસ્કી, ને રોયની કીંમત સરખી. ઉત્ક્રાન્તિકાળમાં સર્વસત્તાધીશ સ્ટેલીન થવાનો. ક્રાન્તિકાળમા સરદાર ને કૃપાલીનીની કીંમત સરખી. ઉત્ક્રાન્તિકાળમાં સરદારને સિંહાસન મળે ને કૃપાલાની ખોવાઈ જાય!

માનવ ઇતિહાસનું પહેલું પ્રકરણ જેવું કાળું છે તેવું જ બીજું પ્રકરણ ઉજળું છે. યુદ્ધ દરમ્યાન સખત બનેલો માણસ શાંતીકાળમાં સુંવાળો થાય છે. પોતાના ઝનૂનમાં કરેલા અત્યાચારો એને પોતાને જ ખુંચે છે. એટલે એ શાંતી દ્વારા ક્રાન્તિને, સદાચાર દ્વારા અત્યાચારને અને પ્રશાંત દ્વારા પાપને ભુંસી નાખવા મથે છે.

આ સમય દરમ્યાન રામ, અશોક, ચંદ્રગુપ્ત ને અકબર પાકે છે. આર્યઅનાર્ય, બ્રાહ્મણશ્રમણ ને હિન્દુ મુસલમાન એક થાય છે. આ એકતા પ્રજામાં સર્જનબળ પુરે છે, અને આખી પ્રજા જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અદ્ભૂત સર્જકશક્તિ બતાવે છે. એનું પ્રતિબિંબ એના સ્થાપત્યમા પડે છે ત્યારે અજંતા ઇલોરા, દેલવાડા ને તાજમહેલનું સર્જન થાય છે. ઇતિહાસકારો આવા ઉત્ક્રાન્તિયુગોને સુવર્ણ યુગને નામે ઓળખે છે.

સંસ્કૃતિનું ત્રીજું પ્રકરણ : પ્રતિક્રાન્તિ દ્વારા પૂર્વોદય

પોતાની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી સંસ્કૃતિને થાક લાગે છે. એટલે એ સિદ્ધિના જન્મ પછી એ નીચે ગબડવા માંડે છે, એટલે વિકૃતિ સંસ્કૃતિને ટપી જાય એવી ભયંકર સ્થિતિ ઉભી થાય છે. આવે વખતે જો સમાજમાં પુરતા પ્રમાણમાં પ્રાણબળ હોય તો એ એક પ્રતિક્રાન્તિકાર સર્જે છે. એ પ્રજાને પોતાની ભુતકાળની જાહોજલાલીનું સ્મરણ કરાવે છે, અને એને એકત્ર કરીને પરચક્રને પર-સંસ્કૃતિના પાશમાંથી મુક્ત કરે છે. પ્રજાને એ રીતે મુક્ત કર્યા પછી એ ભુતકાળને દ્રષ્ટી સમક્ષ રાખીને પ્રજાજીવનની પુર્નઘટના કરે છે. પણ પ્રતિક્રાન્તિકાર કદી ઉત્ક્રાન્તિયુગની સાંસ્કૃતિક સપાટી ઉપર પ્રજા જીવનને લઇ જઇ શકતો નથી, કારણ કે એની પાસે આવતી કાલનું દર્શન નથી અને "જ્યાં દર્શન નથી ત્યાં પ્રજા નાશ પામે છે."

ક્રાન્તિ ને પ્રતિક્રાન્તિ, સર્વોદય ને પૂર્વોદય× પહેલી નજરે સરખાં લાગે છે. કારણ કે એમનું બાહ્ય સ્વરૂપ સરખું છે. પણ એમનું આંતરીક સ્વરૂપ એકબીજાથી ઊંધું છે. પ્રતિક્રાન્તિમાં ક્રાન્તિથી ઉલટી રીતે શાંતી દ્વારા ક્રાન્તિ, સદાચાર દ્વારા અત્યાચાર, અને પ્રગતિ દ્વારા પાપની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. પરીણામે પ્રજા ફરી પાછી પરચક્રમાં સપડાય છે, અને ત્યારબાદ એનામાં જો કાંઇ જીવનબળ બાકી રહ્યું હોય તો એ ફરી પાછી સ્વતંત્ર થવા મથે છે.

સમાજ જ્યારે એટલો ક્ષીણપ્રાણ થાય કે એમાં કોઇ પ્રતિક્રાન્તિકાર પણ ના પાકે ત્યારે એ સંસ્કૃતિનો એનાથી ચઢીયાતી સંસ્કૃતિ નાશ કરે છે, અને એના ખંડેરો ઉપર પેલી નવી સંસ્કૃતિ પોતાની મહેલાતો રચે છે.

જગતની ગમે તેવી મહાન પ્રજા થાકે એનાથી પ્રગતિનો ક્રમ થંભતો નથી. તુર્તજ બીજી બળવાન પ્રજા આવીને એનું અધુરૂં કામ આગળ ચલાવે છે.

ક્રાન્તિ અને પ્રતિક્રાન્તિ વચ્ચેનો દેખીતો અને મોટામાં મોટો તફાવત એ છે કે ક્રાન્તિ પ્રજા જીવનમાં એક નવું પ્રકરણ ઉઘાડે છે. જ્યારે પ્રતિક્રાન્તિ જુના પ્રકરણનું પુનરંટણ કરે છે. ક્રાન્તિ પછી પ્રજાની જે ઉન્નતિ થાય છે અને એની સંસ્કૃતિનો જે વિસ્તાર થાય છે. તેવી ઉન્નતિ અને તેવો વિસ્તાર પ્રતિક્રાન્તિ પછી કદી થતો નથી. ઇસ્લામી ક્રાન્તિને પરીણામે અરબ સંસ્કૃતિ ત્રીખંડવ્યાપી બની. ઔદ્યોગીક ક્રાન્તિને પરીણામે જર્મનીથી જાપાન સુધી રશિયાનું વર્ચસ્વ જામી પડયું.

ક્રાન્તિ એટલે નવા ઇષ્ટની મદદ વડે, જુના ઇષ્ટની સહાયથી નવા અનિષ્ટનો નાશ. ક્રાન્તિ જેનો નાશ કરે છે. એનાથી ચઢીયાતું સર્જન કરે છે. ઉલટ પક્ષે પ્રતિક્રાન્તિ જેનો નાશ કરે છે, એનાથી ઉતરતું સર્જન કરે છે. કારણ કે ક્રાન્તિ નવી મૂડી સર્જે છે. જ્યારે પ્રતિક્રાન્તિ જુની મૂડી ઉપર જીવવા મથતી હોય છે.

જેમ ક્રાન્તિ અને પ્રતિક્રાન્તિ વચ્ચે મોટો તફાવત છે, તેમજ પ્રતિક્રાન્તિના પૂર્વોદય (Revivalism) અને પ્રજાકીય પુનર્જન્મથી થતા પ્રાણોદય (Renaissance) વચ્ચે પણ ઘણોજ મોટો તફાવત છે. પૂર્વોદયમાં પ્રજા કદી પોતાની અસલ સાંસ્કૃતિક સપાટીએ પહોંચતી નથી, જ્યારે પ્રાણોદયમાં પ્રજા પોતાની તામસીક નિદ્રામાંથી જાગ્રત થઇને પોતાના પૂર્વજોએ સંસ્કૃતિ સર્જવાનું કામ જ્યાંથી અધુરૂં મુકયું હોય છે, ત્યાંથી શરૂ કરીને એમના કરતાં શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ સર્જે છે.

પ્રતિક્રાન્તિ પરચક્ર સામેના પ્રતિકાર તરીકે હમેશાં સર્જાય છે એવું પણ નથી. પરચક્ર કે પરસંસ્કૃતિનો કશોય ભય ના હોય ત્યારે પણ પ્રજા ઉંચે ચઢતા થાકે એટલે નીચે પડવા માંડે. સર્જક મટીને સંરક્ષક થાય.

સંસ્કૃતિનું પહેલું પગલું લોહીથી ખરડાયલું હોય છે, બીજું કુમકુમથી, ત્રીજું પ્રસ્વેદથી. સંસ્કૃતિની શરૂઆત વિજિગીષાથી થાય, એનો અંત જીજીવિષામાં આવે.

×આ શબ્દ માટે ગુજરાતી ભાષા શ્રી. મગનભાઇ દેસાઇની આભારી છે.

દરેક સંસ્કૃતિનું જીવનચક્ર આ રીતે ગોઠવાય છે. વિનાશ, સર્જન, સંરક્ષણ પછી એનો અંત વચમાંજ જો કોઈ બળવાન સંસ્કૃતિ એની ઉપર આક્રમણ કરી એનો નાશ કરે તો પોતાનું જીવનચક્ર પુરું કર્યા પહેલાં જ એનું અકાળ મૃત્યુ થાય, અને ત્યારબાદ એની મિટ્ટિઓ સંગ્રહસ્થાનોની શોભા વધારે.

સંસ્કૃતિ સ્વરૂપો

મનુષ્યસ્વભાવ સર્વ દેશમાં અને સર્વકાળમાં સરખો હોવા છતાં, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ઐતિહાસીક પરંપરા, અને જીવનના તત્વજ્ઞાનને અંગે કોઈ બે સંસ્કૃતિનું આંતરીક ને બાહ્ય સ્વરૂપ સરખું હોતું નથી.

સહરાથી સીધ સુધી ફેલાયેલી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ એ રણસંસ્કૃતિ છે. આર્ય સંસ્કૃતિ વનસંસ્કૃતિ હતી હીંદુ સંસ્કૃતિ ગ્રામસંસ્કૃતિ છે. ઇંગ્લેંડ અમેરીકાની સંસ્કૃતિ સમુદ્રસંસ્કૃતિ છે, સ્વીટઝરલેંડની સંસ્કૃતિ નગસંસ્કૃતિ છે. રશીઆની સંસ્કૃતિ ભૂસંસ્કૃતિ છે.

ઐતિહાસીક રીતે જોતાં કેટલીક સંસ્કૃતિઓ યુવાન હોય છે, તો કેટલીક વૃદ્ધ હોય છે.

જીવનના તત્વજ્ઞાનની રીતે જોતાં સંસ્કૃતિઓના બ્રાહ્મ, ક્ષાત્ર, વૈશ્ય ને શુદ્ર જેવા વર્ગો પડી શકે. હિન્દુ સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ છે. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ છે. ઇંગ્લેંડ–અમેરીકાની સંસ્કૃતિ વૈશ્ય સંસ્કૃતિ છે. રશીયાની સંસ્કૃતિ શુદ્ર સંસ્કૃતિ છે.

માર્કસે માનવ ઇતિહાસના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય ને શુદ્ર એવા યુગ પાડી નાખ્યા. અને શુદ્ર-સંસ્કૃતિનું વર્ચસ્વ સંસારમાં જામી પડતાં, સત્યયુગનો ઉદય થશે એવી આગાહી ભાખી. અમુક હદ સુધી ને અમુક રીતે આ વર્ગીકરણ બરાબર છે. પણ એને વ્યાપક રીતે ઘટાવવા જતાં અનર્થ થવાનો સંભવ છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન ને વૈષ્ણવ સંસ્કૃતિઓ જેવી સંસ્કૃતિઓ સીધી બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિમાંથી વૈશ્યસંસ્કૃતિઓ થઈ ગઈ છે.

એજ રીતે જગતમાં હજીસુધી એકી સાથે અનેક યુગો પ્રવર્તતા હોય એમ પણ આપણે જોઈએ છીએ. આંદામાનમાં પાષાણયુગ પ્રવર્તે છે. જ્યારે અમેરીકામાં પરમાણુયુગ પ્રવર્તે છે.

કોમ્યુનીસ્ટ અમલ હેઠળ રશીયાની અનેક જાતીઓ સંસ્કૃતિની કેટલીયે સોપાનશ્રેણીઓ એકજ કુદકે વટાવી ગઈ.

સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ બળાત્કારે કે સ્વેચ્છાથી બદલાય, એટલે એનાં જીવનમૂલ્યો પણ કઇ રીતે બદલાય એનો ખ્યાલ શ્રી દર્શકે જર્મન સંસ્કૃતિને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ મટીને ક્ષત્રિસંસ્કૃતિ થતાં પોતાના આદર્શો કઇ રીતે ફેરવવા પડ્યા, એ બતાવીને બહુ સરસ રીતે આપ્યો છે.

'બીસ્માર્કે ફીલસુફીપ્રિય કવિ–પંડિતોના જર્મનીને શસ્ત્રસજ્જ રાષ્ટ્ર તરીકે ઘડવાનો સંકલ્પ કરીનેય શું મેળવ્યું તે વાત ન કરીયે, તોપણ લશ્કરી દૃષ્ટીએ બળવાન થવા માટે એને કેળવણી–સાહિત્ય, ઉદ્યોગ ને રાજકરણનો આદર્શ બદલવો પડેલો તે ભૂલ્યે નહિ ચાલે. ફિલસુફીમાં ગોપનહેગને બદલે નિત્શે આવ્યો; ગોઇથેની જગ્યાએ ટ્રિટ્શે ને હેગલને બેસાડ્યા, ઇશ્વરસ્થાને રાજ્યને બેસાડ્યું. ફિલસુફીને બદલે રસાયનશાસ્ત્ર ઉપાસ્યું.'

દરેક સંસ્કૃતિનો પુરૂષાર્થ જુદો જુદો. બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો જ્ઞાન, ક્ષાત્રસંસ્કૃતિનો સત્તા, વૈશ્ય સંસ્કૃતિનો ધન, શુદ્રસંસ્કૃતિનો શ્રમ. દરેક સંસ્કૃતિમાં મુખ્ય પુરૂષાર્થને અનુકૂળ ગૌણ પુરૂષાર્થને થવું પડે.

દરેકના ઉત્પાદનનો હેતુ જુદો. બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ આનંદ માટે ઉત્પાદન કરે. ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ વિજય માટે વૈશ્યસંસ્કૃતિ નફા માટે તો શુદ્રસંસ્કૃતિ ઉપયોગ માટે,

બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર સામથી થાય, ક્ષાત્રસંસ્કૃતિનો ભેદથી, વૈશ્યસંસ્કૃતિનો દામથી ને શુદ્ર સંસ્કૃતિનો દંડથી

સંસ્કૃતિઓની ચઢતીપડતીનાં કેટલાંક કારણો

કોઈપણ સમાજના અભ્યુદય અને અવનતી શી રીતે થાય છે, એને વિષે જુદા જુદા વિષયના વિદ્વાનોએ ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો હોવા છતાં, હજીય એ

એક સરવાળે અકળ કોયડો છે. છતાંય આ કારણોના અભ્યાસથી આપણને એ ખ્યાલ તો આવે છે જ કે સંસ્કૃતિઓનો ઉદયઅસ્ત એ નીતિવાદીઓ મનાવે છે એવી સીધીસાદી બાબત નથી.

ઇતિહાસ એટલે ઉત્ક્રાન્તિ. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે: 'Evolution is God's way of doing Things' અર્થાત ઉત્ક્રાન્તિ એ ઇશ્વરની કાર્યપદ્ધતિ બતાવે છે.' માણસની કાર્યપદ્ધતિ પાછળ ઇશ્વરની કાર્યપદ્ધતિ કઇ રીતે કામ કરે છે, એનું વિશદ દર્શન આપણને ઇતિહાસમાં થાય છે.

હવે આપણે સંસ્કૃતિઓની ચડતીપડતીનાં કેટલાંક કારણો તપાસીએ.

(૧) ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ—ઇંગ્લેંડ અને જાપાન જેવા દેશોની ઉન્નતિમાં એમની ભૌગોલીક પરિસ્થિતિએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. નેપોલીયનને પોતાનો સામ્રાજ્ય વિસ્તાર કરવામાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલીઓ ત્રણ નડી. ઇંગ્લેંડ, ઇજીપ્ત અને રશીયા. બરાબર એક સદી પછી નેપોલીયનના જમાના કરતાં વિજ્ઞાન આટલું બધુ આગળ વધ્યુ હોવા છતાં હિટલરને પણ યુરોપમાં ચક્રવર્તિ બનવામાં એની એ ત્રણ મુશ્કેલીઓ નડી! અમેરીકન સંસ્કૃતિએ વીસમી સદીમાં જે ઝડપી અને અજાયબ પ્રગતિ કરી એનું એક મહત્વનું કારણ એની ભાગોલિક સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિને કારણે જ એના રાષ્ટ્રદેહ ઉપર એ યુરોપીયન યાદવાસ્થળીઓએ બીલકુલ ઘા પાડયા નથી માત્ર ઉઝરડા કર્યા છે.

(૨) નૈસર્ગિક સાધનસંપત્તિ—ઇજીપ્તની સંસ્કૃતિ નાઇલનું, સુમેરીયન, એસીરીયન અને બેબીલોનીયન સંસ્કૃતિઓ યુફ્રેટીસ–ટૈગ્રીસનું, અને આર્ય સંસ્કૃતિ સીંધુ, સરસ્વતી, ગંગાને યમુનાનું ધાવણ ધાવીને ઉછરી છે. કોલસાને લોખંડ ઉપર ઇંગ્લેંડની, સોના ને હીરા ઉપર દક્ષીણ આફ્રિકાની, વિજળી ઉપર સ્વીટ્ઝરલેન્ડની અને પેટ્રોલીયમ ઉપર અમેરીકાની સંસ્કૃતિઓ ફુલીફાલી છે.

એજ રીતે નૈસર્ગિક સાધનો ખુટતાં તે તે સંસ્કૃતિઓની પડતી થાય છે. ઇરાન–ઇરાકની જે ફળદ્રુપ જમીન ઉપર એક વખત મહાન સંસ્કૃતિઓ વિકસી હતી ત્યાંજ આજે જમીનના ધોવાણ વરસાદનાં અભાવ અને આબોહવાને ફેરફારને કારણે નાખી નજર ના પહોંચે ત્યાં સુધી કેવળ ઉજ્જડ રણ માલુમ પડે છે. સોલંકી સંસ્કૃતિના ઉજ્વળ અવશેષો ધરાવનાર ઉત્તર ગુજરાત ધીમે ધીમે રણમાં ફેરવાઇ રહ્યું છે, એ જાણીતી હકીકત છે.

(૩) આબોહવા—સંસ્કૃતિના વૃદ્ધિ ને ક્ષયમાં આબોહવા પણ ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અતિ ઠંડી કે અતિ ગરમી સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે પ્રતિકુળ છે. હમણાં જ એક અંગ્રેજ લેખકે લખેલા પુસ્તકમાં એણે આજસુધીની જગતની સંસ્કૃતિઓનું વિશ્લેષણ કરીને એ બતાવવાના પ્રયત્ન કર્યો છે કે સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે સૌથી વધુ અનુકુળ હવામાન ૭૦ Fની આજુબાજુનું છે.

ઠંડી હવા માણસને ગરમ રાખતી હોય છે, જ્યાર ગરમ હવા એને ઠંડો પાડી દે છે! મધ્ય એશીયામાંથી આવેલી અનેક જાતીઓએ હિંદને વારંવાર જીત્યું છે. જ્યારે બીજી બાજુ હિંદના શાહજહાં જેવા સમર્થ ચક્રવર્તીના કંદહાર, બદક્શાન અને બલ્ખ જીતવાના પ્રયાસો કરોડોના ખર્ચ પછી ધુળધાણી ગયા હતા.

(૪) પ્રતિકૂળતાઓ—દરેક સંસ્કૃતિનું ખમીર ખીલવવા માટે જેટલી જરૂર અનુકુળતાની છે તેથી વધુ જરૂર પ્રતિકૂળતાની છે. વિગ્રહ એ વિકાસની પહેલી શરત. દરેક સંસ્કૃતિ સામે કુદરત, આંતરીક પરિસ્થિતિ અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ એટલે કે ભૂગોળ, ઇતિહાસ અને રાજકારણ એ ત્રણે એકત્ર થઇને એક પડકાર ફેંકે છે. એ પડકારને ઝીલી લઇને એની ઉપર વિજય મેળવવાની દરેક સંસ્કૃતિની તાકાત ઉપર એના ભવિષ્યનો, જીવન કે મરણનો અથવા સ્વાતંત્ર્ય કે ગુલામીનો આધાર રહે છે.

સંસ્કૃતિના વ્યવસ્થીત વિકાસ માટે અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા એ બન્નેનો સુમેળ જરૂરી છે એકલી અનુકૂળતા કે એકલી પ્રતિકૂળતા સંસ્કૃતિના વિકાસને રૂંધી નાખે છે.'નરી પ્રતિકુળતાઓમાં જીવતા હબસીઓ સંસ્કૃતિ સર્જી શક્યા નથી એ જાણીતી હકીકત છે.

(૫) રોગો—સમાજનું આરોગ્ય કે રોગો એની સંસ્કૃતિ વિકસાવવામાં કે રૂંધવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે, રોમન સંસ્કૃતિ અને મધ્ય અમેરીકાની ઇન્કા સંસ્કૃતિના નાશમાં મેલેરીયાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો. ભૂતકાળના અનેક મહાન વિજેતાઓને, મેલેરીયા, કોલેરા, પ્લેગ, ટાઇફસ, ને સીતળાએ હરાવ્યા હતા. આ રોગોના રોગચાળાઓએ અનેક વિજયી સૈન્યોને ધૂળ ચાટતા કરી નાખ્યા હતા.

(૬) શાંતિ—શાંતી વિના સલામતી નહિ, સલામતી વિના. આર્થિક પ્રગતિ નહિ. આર્થિક પ્રગતિ વિના સંસ્કૃતિનો વિકાસનો વિસ્તાર નહિ. યુદ્ધો, આંતરવિગ્રહો, ક્રાન્તિઓ અને અંધાધૂંધીમાં સતત ડુબી રહેતી પ્રજા ઉચ્ચ કક્ષાની સંસ્કૃતિ કદી ખીલવી શકતી નથી.

આ ઉપરાંત, ઉત્પાદનની પદ્ધતીઓ, વ્યાપાર માર્ગો, યુદ્ધકળા, રાજવહીવટ, સુકાળ-દુષ્કાળ વિજ્ઞાનનો વિકાસ, ધર્મપ્રણાલીકા, સામાજીક સંગઠન તેમજ બીજાં અસંખ્ય નાના મોટાં કારણો સંસ્કૃતિના વિકાસ અને વિનાશમાં પોતાનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. ઇતિહાસના શાસ્ત્ર અને કલા જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમતેમ વધુ નવાં કારણો જડતાં જાય છે. પણ આટલા ઉપરથી આપણે એ સ્પષ્ટરીતે જોઈ શકીયે છીએ કે નીતિથી પ્રજા ચઢે છે અને અનીતિથી પડે છે. એ ખ્યાલ ખોટો ના હોય તોપણ અતિશય એકાંગી ખ્યાલ છે. ઉલટપક્ષે એમ પણ જોવા મળે છે કે અનેક પ્રજાઓની પડતીમાં એમની ઉચ્ચ નીતિભાવનાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. જમીનનું ધોવાણ અને મેલેરીયા જેવા સંસ્કૃતિની પડતીનાં કારણો નૈતિક કારણો નથી પણ ભૌતિક કારણો છે.

તો પછી જીવનમાં નીતિનું સ્થાન શું? એનો વિચાર આપણે આવતા પ્રકરણમાં કરીશું

મારા દેશબાંધવો!

તમે ગમે તેટલા ગર્વથી ટટ્ટાર ઊભા રહો પણ તમારો આત્મા જાણે છે કે, તમારી જ કેડે લટકતી અસિ કાટથી ખવાઇ ગયેલી છે. એ વ્યવહારુ સત્યને અપનાવે તેમ નથી; તેમ મારા સત્યને જાણે તેમ નથી. મારા દેશબાંધવો! આપણા દેશનું અજ્ઞાન એ આપણા સૌના પાપનું ભેગું ફળ છે. આપણા દેશનું અજ્ઞાન એ આપણો જ ગુનો છે. હું તમને માફ કરી શકતો નથી. તમે અને હું સૌ જાણીએ છીએ કે જ્ઞાનના ઉદય વિના કોઇ જ ભૂમિકા તૈયાર થતી નથી, છતાં આપણે અજ્ઞાનને કાઢી નાખવા કટિબદ્ધ થઈ શકતા નથી. આપણું પહેલું કામ જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવવાનું છે પણ આપણે જે રીતે એ કામ ઉપાડયું છે એમાં કયાંય જ્ઞાનપ્રદીપ દેખાય છે? તમારે ત્યાં રેડિયો છે. એ જ્ઞાન ફેલાવે છે? જ્ઞાન તો ઠીક, સામાન્ય માણસ સમજે એવું એ બોલી શકે છે ખરો? દેશભરને સંદેશો પહોંચાડનારા કેવા બળવાન આત્મા જોઈએ, ત્યાં તમે કેવાં માણસ મૂકયાં છે જુઓ તો! મારા દેશબાંધવો! તમારું દરેકે દરેક ક્ષેત્ર નવેસરથી તપાસ માગે છે. તમે જરાક આંખ ઉઘાડીને જુઓ. આપણે ત્યાં કયાંક ચીનનો જ ઇતિહાસ ફરીને પ્રગટે નહિ.

પરદેશની સફરમાં ભંગાણ

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

'અમારે તારા ગોળાનું પાણી હરામ છે. એ ગામના બ્રાહ્મણો સાથે અમારે તો બાપદાદાઓના વખતથી 'અપ્યા' છે. ત્યાંનું વેશવાળ અમારે મંજુર નથી.' નીકટના સ્વજનો બોલી ઉઠયા.

'એકવાર ત્યાં વેશવાળ કરી અને પરણવા તો જા. પછી જોઈ લઈશું, કે કેવી રીતે ગામમાં રહેવાય છે તે. અમને પણ આબરૂ વહાલી છે.' મિત્ર સ્નેહીઓએ આવો પ્રેમ જાહેર કર્યો.

અને 'હું અફીણ ખાઈશ.' જો આપણા ગામની ચાંદલે મલેલ કન્યાનું વેશવાળ તોડીશ તો, ' પિતાએ ઉશ્કેરાઈ અને આવું છેવટનું પગલું ભરવાની ધમકી બતાવી.

'અમારે શું હવે કુવે પડવું ? અમારી કન્યા તો ચેરાઈ જાયને ?' ગામની કન્યાના માબાપે પોતાની મુંઝવણ જણાવી દીધી.

આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી. રેવાશંકરભાઈની સલાહ મુજબ જે ગામ જઈને કન્યાના માબાપને મળી આવ્યા, પછી સગપણ અંગેની પ્રાથમિક વાટાઘાટ નક્કી કરી નાખ્યા પછી મારા જ ગામમાં એક જુદી જ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ. એજ અરસામાં મારા ગામમાં પણ એક બીજી કન્યા સાથે સગપણ કરી નાંખવા વધુ જોરદાર લાગણી દાખવે છે. કુટુંબની પરિસ્થિતિ ખરાબ થવાનો સંભવ થતો લાગ્યો. અથવા એમ કહું તો યે ચાલે કે એ વખતે મારા આત્માની શ્રદ્ધા અને બળ કોઈ ગેબમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં અને ભાવનાઓની નબળાઈઓના પ્રતાપે મારા ચેતન વગરના શરીરે ગામની કન્યાનું એક સાયંકાળે કંકુનો ચાંદલો કરેલું શ્રીફળ સ્વીકારી લીધું. આ પ્રસંગનું વર્ણન હું લખું ? નારે ના, ફરી એક નવી વાર્તા લખવાનું આ સ્થળે વ્યાજબી નથી લાગતું. કારણકે મને જેવી ઉપરની ઘટના લાગુ પડી એવો હું એકલો જ બેનશીબ માનવી આ દુનિયામાં નહિ હોઉં એવી મને ખાત્રી છે.

એટલે ન છુટકે આ દર્દભરી કથની જેટલી અંતરમાં રહે એટલી વધુ મીઠાશ માનવી જરૂરી છે. મારી જેવા અસંખ્ય બેનસીબ જુવાનોની અંતર વેદનાને મારી કથની વંચાવીને હું ચીનગારી રૂપ ન બનું એ શ્રેષ્ઠ છે.

કહેવાતા આટલા ભાવાર્થમાં જીંદગીની સમગ્ર લીજ્જત ઠલવાઈ જાય છે. અચળ પુરૂષાર્થમાં માનવાવાળા માણસને જીવનમાં કોકવાર પ્રારબ્ધ પણ ધોળે દિવસે તારાઓનું દર્શન કરાવી દે છે એનો આ તાદૃશ્ય દાખલો.

અરે ! આતો બધું તત્ત્વજ્ઞાન લખાવા માંડયું. શેદણા રોવાથી તો કલમમાંથી સાહિત્ય ટપકવા માંડશે. હું તો જેમ હાંકું છું એમજ હાંકીશ.

ઘેરથી સીધો અમદાવાદ આવ્યો અને રેવાશંકરભાઈને મળ્યો. એમને મારી ગુંચની ખબર પડી ગઈ હતી. તરતજ પૂછયું. 'કાં વજુભાઈ ! સિંહ કે શિયાળ.'

કશો જવાબ આપી શકયો નહિ. મારી આંખોએ કહ્યું 'હું જ કહીશ, જીસને કીધું તું ડાહી થઈશ માં.' અને તુરતજ શ્રાવણ અને ભાદરવાની શરૂઆત થાય તે પહેલાં ખીસાના રૂમાલે એક કામ કરી લીધું.

મનની વેદનાએ તત્ત્વજ્ઞાન ભાખવા ફાંફાં માર્યાં. પણ જીભે તો જુદા જ શબ્દો લલકાર્યા.

'કરમે લખ્યું કથીર, એ...હોનું ક્યાંથી હાંપડે.'

રેવાશંકરભાઈ આટલું સાંભળીને તરત આખી પરિસ્થિતિ સમજી ગયા. હવે વધુ ચર્ચા કરવી યોગ્ય ન લાગવાથી બની ગએલ પરિસ્થિતિ ઉપર પડદો ઢાંકી દેવા સલાહ આપી.

ઝખમ ઉપર સલાહ, ઉપદેશ અને સૂચનાઓના પાટા બાંધ્યા. ઘા રૂઝવો અશકય લાગ્યો. લાગણીમાં અને આવેશમાં કલાપીનો લગભગ બધાય નુસ્ખાઓ વાંચી નાંખ્યા. થોડીક દર્દે દિલ ભરી ફિલ્મો જોઈ નાંખી તોયે એનું એજ...

થોડોક વખત ગયો અને કલાના અભ્યાસે વેદનાનું દુઃખ ભૂલાતું ગયું તે દરમીઆન વચમાં પૂજ્ય રવિભાઈનો પણ એક પત્ર મારે ઘેર મળેલો.

'ચી. ભાઈ વૃજલાલ, પત્ર મળ્યો. હકીકત જાણી એક પગલું ઉતાવળું ભરાયું તો બીજા પગલાએ સુધારી લેવું, શુ : રવિભાઈ'

સમયનો કેટલોક ગાળો કપાય છે. અભ્યાસ પણ શાંતિથી આગળ ધપ્યે જાય છે. એક દિવસ શ્રી રવિભાઈ અને તેમના એક મિત્ર સાથે કંઇક વાર્તાલાપ થયો હશે. મને બોલાવીને પૂછ્યું. તમે કોઈની સાથે ઇંગ્લેન્ડ જવું હોય તો જઈ શકો કે નહિ? મેં તુરતજ જવાબ આપ્યો. ઇંગ્લેન્ડ જવાનો લાભ મળતો હોય તો ગમે તે મુશ્કેલી સહન કરીને પણ હું જવા હિંમત કરૂં.' ઠીક ત્યારે તો પછી આ ભાઈ તમને ચીઠ્ઠી લખી આપે તે ગામ જઈને તમારે વાતચીત કરી આવવાનું છે, અને પછી શું કરવું? તે આપણે નક્કી કરીશું.

શ્રી રવિભાઈના સ્નેહી પાસેથી ભલામણ પત્ર લઈ હું પેલા ભાઈને તેમને ગામ મળવા ઉપડયો. આ પ્રસંગ ખુશમિજાજ ઉપજાવે તેવો જ હતો. એટલે આ નવા પ્રસંગની લહરીમાં વધુ પરોવાયો. ટ્રેઇનમાં બેઠો તેજ દિવસે સાંજે હું સ્ટેશને ઉતરીને પેલા સાહેબને બંગલે તેઓશ્રીને મળવા ઉપડયો. સાહેબ બંગલે જ હતા. ભલામણ પત્ર આપ્યો. તેમણે તે વાંચી અને મારી સાથે વાતચીત શરૂ કરી. સાહેબના મોટા પુત્ર ઈંગ્લેન્ડ જવાના હતા મને પૂછ્યું 'તમે ભાઈની સાથે મુસાફરીએ જઈ શકશો? પરચુરણ કામકાજ અને તેમની સગવડતા માટે તમારે વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે.' મેં ખુશીથી બધું કબુલ કર્યું. અને ગઢખુશીથી તેમની પાસેથી સંતોષકારક જવાબ લઈ હું વખતે દિવસે પાછો અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો.

અમદાવાદ આવી શ્રી. રવિભાઈને સીધો મળ્યો ત્યાંની બનેલી સઘળી હકીકતથી તેમને વાકેફ કર્યા. અને તે ખૂબ ખુશી થયા. મુસાફરી અંગેની થોડી ઘણી સલાહ અને સુચનાઓ આપવા માંડી. લગભગ નક્કી થઈ ગયું.

ઉપરની વાતચીત થયા દરમીઆન મેં એક અણધારી ભૂલ કરી નાંખી. મારે પરદેશ જવું છે એ હકીકતનો એક પત્ર મેં મ્હારે ઘેર લખી નાંખ્યો. અને એ સ્વાભાવિક જ લખેલો પરંતુ એનું પરિણામ કંઈક જુદું આવ્યું. અને એક નવોફણગો ફુટયો. જેમની સાથે જવાનું હતું એ દરેક હકીકત પત્રમાં લખી નાંખી તી.

મ્હારા સસરા તથા કુટુંબી આપ્તજનોમાંથી દરેક જણાએ મળી કંઇક નવી વાટાઘાટ શરૂ કરી 'જુઓ ભાઈ! આ છોકરો પરદેશ ચાલ્યો જશે તો તમારી છોકરીનું સગપણ તુટયું સમજવું. અને આબરૂ જશે એ જુદું'. સમજાવાને માટે ચેતો ' એક જણાએ છોકરીના બાપને સાચા જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો.

'હા, ભાઇ! પછી તો એમ જ બનવાનું. અને ત્યાં જાય ઇ પાચ વર્ષેય શેનો પાછો 'આવે? અને પણ આ છોકરી કાંઈ પાંચ વરસ બેસી રહે? એવું તે કયાંઇ ભાળ્યું છે?' બીજાએ અનુમોદન આપ્યું.

'તો પણ લગન કરીને પછી ભલે જવું હોય તો જાય. આપણી કયાં ના છે? માટે લગન જ કરી નાખો પછી આફુડો પડયો રહેશે અહીં'. ગાળીઓ નાંખ્યો એટલે ખીલે બંધાણો સમજો. આપડી તો આ સલાહ છે.' એક સ્વજને જરા ઉદારતા બતાવી.

'શું કીધું! અરે રામ રામ કરો! ઇ વાતમાં શું માલ છે. તે લગન કરવા શેકાય. ઇ તો કાંઈક એનો નુસખો શોધો કે પરદેશ જતો જ અટકે. હા, એક વાત છે જો તમને બધાને ગળે ઉતરે તો. ઓલ્યો એનો બાપ આયળો છે, એને જ કરીને ડેલા આડો આપણે નકામા વચમાં ભરાઇ મરવું? આપણે હાલો એની પાહે. એને પેલો તો ઉપડો જ લેવો. અને પછી વેતરવું જે વેતરવું હોય ઇ હમજ્યા ને!' નજીકના સગાએ બુદ્ધિનું દ્વાર ખોલી નાખીને છોકરીના બાપને ખ્યાલ આપ્યો.

'હા, હા, આ તો ભારે જબરો તુરખો ગોતી કાઢયો. હાલો એમ જ કરો. આ છોકરીએ અખબાનીને જવાબ તમારે. એના બાપને કયાં નથી ઓળખતા આપણે. એકવાર નાડું પકડાવ્યું એટલે છોડશે જ નહિ. તમારે પછી નિરાંત. બસ ત્યારે ચાલો બધેકા ! તમારે જ પાઠ ભજવવાનો છે.'

'કાં, ભાઇશંકરભાઇ શું થાય છે ?'

'કોણ બધેકા આવો આવો.'

ભાઈશંકરભાઈ મારા પિતા. ગૌમુખીમાં માળા ફેરવતા પૂજા કરતા હતા.

'આ તમને કાંઇ ખબર પડી કે નહિ ?' એક જણાએ નાટક શરૂ કર્યું.

'શેની ?'

શેની શું ? આ તમારો વજુ પરદેશ જાય છે એની ! અને પછી આ અહીં વેશવાળ કર્યું છે એનું કેમ ? વહેવારમાં તમને કાંઇ ખબર પડે છે કે પછી વાતોના ગોળા જ વાળ્યા કરવાના.'

'એમાં ભાઇ હું શું કરૂં ? મારૂં કહ્યું કાંઇ માને છે ?

તો પછી ગોળ ખાવા શું કામ બેઠા 'તા ! ધતો શાહજાદો પાંચ વર્ષે ત્યાંથી આવે ત્યાંસુધી અમારી છોકરીનું શું ? લગન કરીને પછી ભલે જાવું હોય તો જાય. અમારી કયાં ના છે ?'

'હા, તો એમ કરો મારી કયાં ના છે ? લગન કરીને જાય તો તો વધુ સારૂં.'

'ના, એમ નહિ વાર લાગે તો તો થોડા દિવસમાં ઉપડી જાશે એ તો. એ પહેલાં તમે કારહો કરો તો જ કામ આવે એવું છે. ગૌમુખીમાં હાથ નાખીને માળા ફેરવ્યે કામ નહિ આવે.'

'અને તમને કાંઇ અક્કલ છે કે નહિ ? પરદેશ જઈ કોઇ ચોખો રહ્યો છે ? દારૂ, પરમાટી, ઈંડા ઈ તો પછી પૂછવું જ નહિ. અને આપણી બ્રાહ્મણની નાતમાં તમે તો પાછા સત્સંગી. લોકો વાતો કરશે વાતો.' બધાએ ભેગા થઇને ઉલ્લું તીર ફેંકયું. ભગવદ્ પારાયણ મારા પિતાને આટલું કરવું બસ હતું. ધાર્મિક પ્રશ્ન આવ્યો એટલે ઉકળી ઊઠયા. અને વાજું ફર્યું.

'ત્યારે હવે કેમ કરશું તમે કહો એમ કરૂં.'

'એનો રસ્તો અમારી પાસે છે જ. થાઓ તૈયાર અને આપણે બધાય અહીંથી કાલે ઉપડીએ. જે સાહેબની સાથે જવાનો છે એને ગામ. અને એની પાસે જઈને કરગરી જ પડવું કે સાહેબ ! મારા એકના એક છોકરાને તમે સાથે લઇ જશો નહિ. હું વૃદ્ધ અને વળી આંખે પણ થોડું દેખું અને આ ઉંમરે મારૂં કોણ ? અને એમ છતાંએ સીધો જવાબ ન આપે તો છેવટે દુર્વાસા થવું. અને કહેવું કે જો મ્હારા છોકરાને લઇ જશો તો મ્હારા બ્રાહ્મણના શ્રાપ લાગશે આપને કહી દઉં છું. આટલું કહેશો એટલે બેડા પાર. કેમ બધેકા ખરૂં ને ? આ વાજબી લાગે છે ને ? આપણે કયાં વધુ પડતું કહેવું છે'

'બસ. બસ ભાઇ આટલું જ નિવેકથી કહી દેવું. ઈ તો શહેરના માણસ એટલે 'તેછને ટકોર' બહુ નહોય. કાલ સવારે જ ઉપડવું. બધાએ ભમવાનું નામ લઇને હાલો. છોકરાઓ પણ આજકાલના થયા છે ને ? માબાપ સામું જુએ જ નહિ. ઘડપણ પાળવાનો વખત આવે ત્યાં છટકી જાય. હડહડતો કળજુગ ! પરમાત્મા કહે ઇ ખરું.' અનુભવી બુદ્ધિશાળીએ ઉપાયના કહેનારને અનુમોદન આપ્યું.

બીજે દિવસે પરોઢીએ 'સંઘ દ્વારકા' ઉપડયો. જે ગામ હું જઇ આવ્યો હતો. ત્યાં બધા ઉપડયાં.

નાટકના પાત્રને રીહર્સલ કરાવવા જેવું હવે હતું નહિ. એ બધું પહેલેથી ઘેર તૈયાર કરી નાંખ્યું હતું. સ્ટેશને ઉતરીને દૂરથી મ્હારા પિતાને સાહેબનો બંગલો બતાવી દીધો. અને આ ભોળો આત્મા ત્યાં પહોંચ્યો.

નાટક પુરેપુરૂં ભજવ્યું. સાહેબે સઘળી હકીકત જાણી જવાબ આપી દીધો. 'સારૂં થયું ડોસા. તમારી આવી સ્થિતિમાં અમારાથી સાથે કોઇ દિસાએ લઇ ન જવાય. તમતમારે બેફીકર રહેજો. જાઓ ! અમે

બીજો બંદોબસ્ત કરી લઇશું તમે ગભરાશો નહિ. સમજ્યાને !'

'તો તો સારૂં. ભગવાન તમારું ભલું કરશે સાહેબ! મારા આશિર્વાદ' કહીને પાછા વળ્યા. કાફલો સ્ટેશને ભેગો થયો. 'કાં ભાઇશંકર ભાઇ! શું સમાચાર ? પાટો ઉખડી ગયોને ?'

'હા ભાઇ! એમા ફેર પડે? સાહેબ બિચારો કમીંક-મારી અરજ બરાબર કાન દઇને સાંભળી. કેવું-પાકી ધું તો અમે કે'તાતા જ. 'તેઓને બહુ બકોર' હોય જ નહિ. હાલો હવે ભાતા ખાઇને ઘર ભેગા.'

બધાએ આંખમીચામણાં કરી અને તાલીના તડાકા પાડવા મારા પિતાને આ જોવા તરફ લક્ષ નોં પડયુ કારણ કે તેમની આંખોના દેવતા ધીમે ધીમે વિદાયગીરી લેતા હતા.

આ હકીકતને તુરત જ મને ખબર પડી અને જવાબ મળ્યો-કે તમને સાથે નહિ લઈ જવામા આવે અણુધાર્યું આમ કેમ બન્યું ? પૂ રવિભાઈને પણ આશ્ચર્ય થયું. અને દુઃખ પણ થયું. મારે ગામ ભજવાએલા નાટકની ખબર પડી ગઇ રવિભાઈએ કહ્યું, 'હવે અફસોસ શો ? જ્યાં કુદરત કામ કરતી હોય ત્યા આપણાં ફાંફાં નકામાં છે.. બીજું પગલું પણ ખરાબ ભરાઇ ચૂક્યું. પુરુષાર્થને પ્રારબ્ધ ભુલાવે છે. એનો બીજો દાખલો પણ જોઇ લીધો.'

કામ ગમે તેવી ગમગીનીને પણ વિસરાવે એવો થોડોક કાળ પસાર થાય છે. લગ્ન એક, મનુષ્ય જીવનની અણમોલ લ્હાણુ છે. જીવનની એક અણમોલ લ્હાણુ માણ્યા સિવાય હું પાંત્રીસની સાલમાં એક દિવસ પરણી ચૂકયો અને મને બરાબર યાદ છે કે કન્યાને માંડવે શ્રીફળ લઇને જ્યાં વરઘોડા માટે બહાર નીકળવા ઉભો થાઉં છું કે તરત જ મારા અણુવરે એક ભયંકર છીંક ખાઇ અને શુકન કર્યાં

પુનઃ બધું વિસારી ચિત્ર અભ્યાસ ચાલુ કરી દીધો. ૧૯૩૬માં પૂજ્ય રવિભાઇ જાપાનના પ્રવાસે ઉપડયા. સાથે અમારા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્રો લઇ ગયા હતા. મારૂં એક ચિત્ર 'દૂધવાળી'નું પણ તેમાં હતું ત્યાંના એક મશહુર પેપરમાં એ ચિત્ર છપાએલુ. પ્રવાસથી પાછા ફર્યાં બાદ ત્યાંની કળા અને રહેણીકરણી ઉપર કેટલાંક વ્યાખ્યાન પણ આપેલાં. અહીં આવ્યા પછી પૂજ્ય રવિભાઈએ જાપાનમાં આર્ટનો અભ્યાસ કરવા જવા માટે મને પ્રોત્સાહન આપ્યું ઘણા સારા આર્ટિસ્ટોની સાથે તેમને પરિચય થઇ ગયો હતો.

એક દિવસ મને સાથે મુંબઇ લઇ ગયા તેમના સ્નેહી મિત્રો પાસેથી સ્કોલરશીપ જાપાન માટેની મેળવી આપવાની તજવીજ કરી લગભગ જાપાન જવા માટે પણ પ્રયત્ન કરી ચૂકયા અને પાછા અમદાવાદ આવ્યા થોડાજ દિવસમાં અમે સાંભળ્યું કે જાપાન સામે વૉર ડીકલેર થઈ ચુકી છે.

ત્યારે મેં મનને દિલાસો આપ્યો કે પ્રારબ્ધ તારી જ બલિહારી છે. આખરે કન્યાની સુંદર કલ્પના સાથે સાગરના સફરી મોજાંઓ કોઇ અદૃશ્ય કિનારે ઉપડી ગયાં. પછી તો મન મોકળું મૂકીને એક દુહો લલકાર્યો.

'કર્મે લખ્યું કથીર, એ...ઇ હોનું કયાંથી હાંપડે.'

❋

[૭]

માતા કે પુત્રી?

જૂના વખતમાં કોસલ દેશમાં શ્રાવસ્તી નામે એક મહાન નગરી હતી. એ નગરીના મંત્રીશ્વર મૃગધરની કુલવધૂ વિશાખા બહુ જ ડાહી અને પવિત્ર ગણાતી. મોટાના ઘરમાં ગેરવ્યવસ્થાનો અને સાચીખોટી વાતોનો તો રાફડો જ હોય! પણ વિશાખાએ એમાંથી પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો, ને સૌનાં મન મેળવી લીધાં હતાં. નિત્ય જીવનના નાના નાના કામનો એવો ચતુરાઈભર્યો ઉકેલ બતાવતી કે સાંભળનાર એ સાંભળીને છક્ક થઈ જાય! સાંભળનારને લાગે કે અરે! આ તો તદ્દન સહેલું! આપણને આ કેમ સૂઝ્યું નહિ હોય? વિશાખા પાસે એવી હૈયાઉકલતની વાતોનો જાણે કે ભંડાર જ ભર્યો રહેતો. અને તેથી જેમ એ પ્રસંગને સમજીને જાળવી લેતી, તેમ માણસને પણ સમજીને સાચવી શકતી! એટલે એ શાંતિની દેવી ગણાતી!

એક દિવસની વાત છે. વહાણમાં ચડાવવા માટે કેટલાક માણસો ઘોડાં લઈને આવ્યા. ઘોડાં તો એક પછી એક વહાણમાં ચડાવી દીધાં. પણ એક ઘોડી કેમે કરી વહાણ ઉપર આવે નહિ! માણસો જેમ જેમ એને વહાણ ઉપર લાવવાની મહેનત કરે, તેમ તેમ એ પાછી જમીન તરફ જવાનું કરે! વિશાખા એ વખતે વહાણમાં મુસાફરી કરવા નીકળેલી. એણે આ જોયું. તરત એણે પેલા માણસોને કહ્યું: 'ભાઈઓ! તમે ઘોડીને પહેલી લાવવાનું કરો છો તેને બદલે એના વછેરાને વહાણ ઉપર પહેલાં લાવો! ઘોડી તો પછી એની મેળે દોડી આવશે!'

આટલી નાનકડી ને સહજ સમજાય તેવી વાત પોતે ઉતાવળમાં ને ઘોંઘાટમાં ભૂલી ગયા હતા એ યાદ આવતાં, પેલા માણસો શરમીંદા બની ગયા. પણ જીવનમાં એવું જ બને છે નાં? નાનકડી વાત હોય ને આપણને સાંભરે જ નહિ!

એક વખત એવું બન્યું કે મંત્રીશ્વર મૃગધર પાસે એક અદ્ભુત સોદાગર આવ્યો તેની પાસે બે ઘોડી હતી. બન્ને રૂપે, રંગે, રૂંવાટીએ, આંખે, કેશવાળીએ, અને રોમેરોમે એવી એકરૂપ કે જોનારો ભલેને જોઈને થાકે, એમાંથી કોણ મા ને કોણ દીકરી કોઈ કહી શકે જ નહિ ને!

સોદાગરે તો આવીને રાજસભામાં પ્રશ્ન મૂક્યો: 'મહારાજ! તમારે ત્યાં અશ્વવિદ્યાના જાણકાર હોય તેની પાસે મારું આટલું કામ કરાવી ન દો? આ બેમાંથી કોણ મા ને કોણ દીકરી એટલું શોધી કહાવો!'

કોસલ દેશનો રાજા પ્રસેનજીત તો વિચારમાં પડી ગયો. જો ના પાડે છે તો આબરૂ જાય છે. જો હા પાડે છે તો બન્ને ઘોડી એવી તો એકરૂપ છે કે એમાં મોટા મોટા નિષ્ણાતોનો પણ ગજ વાગે તેમ નથી!

રાજા પ્રસેનજીતે મંત્રીશ્વર મૃગધરને યાદ કર્યા. મંત્રીશ્વરે મુદત માગી. ચિંતા ભર્યા એ ઘેર આવ્યા.

હવે ઘરનો કારભાર વિશાખા કરે. તેણે મંત્રીને ભોજન કરતા જોયા ને વિચાર કર્યો કે, કહો ન કહો, પણ સસરાજીનું મન આજે કોઈક અટપટા પ્રશ્નમાં ગુંચવાયું લાગે છે!

ભોજન થઇ રહ્યા પછી વિશાખાએ મંત્રીશ્વરને પૂછ્યું: 'એવું શું છે સસરાજી! કે આજ તમે શાકમાં મીઠું છે કે નથી એ

પણ કળી શકયા નહિ! આજ સભામાં કાંઇ બન્યું છે?'

મંત્રીશ્વરને પોતાની ડાહી કુલવધૂનો પરિચય તો હતો જ, એટલે રાજસભામાં બની હતી તે વાત એને કહી.

વિશાખાએ જવાબ દીધો: 'એનો ઉકેલ તો સહેલો છે સસરાજી! બન્ને મા દીકરીને, બરોબર અરધોઅરધ ઘાસ નીરો! દીકરી હશે એ દીકરી જ રહેશે. એ પોતાનો ભાગ ઉતાવળે ઉતાવળે પૂરો કરી નાખશે. ને પછી માના ભાગમાં મોં નાખશે મા એ જોઈને મોં ઉંચું કરી લેશે! ને દીકરીને ખાવા દેશે! મા અને દીકરીની આ પરીક્ષા એમાં શું?'

પોતાની કુલવધૂની આવી હૈયાઉકેલતથી મંત્રીશ્વર પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેણે કહ્યું: 'વિશાખા! દીકરી! જેવી રીતે મુસાફરી કરતાં કરતાં ક્યાંક શીળી છાંયા આવે ને માણસનું મન શાંત શાંત થઈ જાય, એવી રીતે તેં અમારે આંગણે શીળી છાયા ફેલાવી છે. ને સૌનાં મન શાંતિ અનુભવે છે! તેં આવીને નોકર ચાકર, દેરાણી જેઠાણી, કુટુંબ કબીલો, તમામને પ્રેમથી જીતી લીધાં છે. પણ મારે તારી સામે એક ફરિયાદ કરવાની રહી છે!'

'શી ફરિયાદ તમારે કરવાની છે સસરાજી?' દિલ જીતી લે એવું મધુરું હસતાં હસતાં વિશાખા બોલી.

'મારે ફરિયાદ આ કરવાની છે વિશાખા! કે જ્યારે તું તારે ઘેરથી આંહીં આવવા નીકળી, ત્યારે તારી માએ તને જે શિખામણ આપી હતી, એ મેં સાંભળી હતી તેં એની એક પણ શિખામણ પાળી નથી. મારી એ ફરિયાદ છે!'

'અરે! એમ કેમ બોલો છો? મેં તો મારી માનો અક્ષરે અક્ષર પાળી બતાવ્યો છે. મારી માએ કહ્યું હતું કે "સૂરજ ચંદ્રને માનતી રહેજે!" હવે એ સૂરજ ચંદ્ર આકાશના ન હોય! એ તો આ ઘરના વડીલની વાત હોય! બોલો એ મેં માની છે કે નથી માની?'

'એ તો તેં માની છે!'

'વળી મારી માએ કહ્યું હતું કે "અગ્નિને સભાળતી રહેજે!" એ અગ્નિ કોણ? તમારા જ પુત્ર, સસરાજી! એને સંભાળ્યા હોય તો ઘરસંસાર સુખેથી ચાલે! વળી મારી માએ કહ્યું કે દીકરી! 'અરીસો હંમેશાં સાફ રાખજે. તારી જાત એમાં જોવાશે!' એ અરીસો કયો? ઘર પોતે, વાળી ચોળી, સ્વચ્છતાથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવ્યું હોય તો આવનાર આપણી જાતપરીક્ષા એમાંથી કરે! બોલો મારી માનો આ બોલ પણ મેં નથી પાળ્યો '

મંત્રીશ્વર તો વિશાખાની બુદ્ધ જોઈને છક્ક થઈ ગયો. એને તો એ શિખામણ સાંભળતી વખતે એમ લાગ્યું હતું કે વિશાખાને એની માએ શિખામણ તો આપી છે, પણ એ કાંઈ બહુ લાભકારક જણાતી નથી. માટે કોઇક વખત એ શિખામણ એના મનમાંથી કાઢી નખાવવા એ બોલ કહીશું! પણ ત્યાં તો મા દીકરી જે રીતે એ શીખામણ સમજી રહ્યાં હતાં એ વસ્તુ નવી નવાઈની નીકળી પડી! ચંપાનગરીમાં સ્ત્રીની જાત આવો સંસ્કાર

પરિચય પામી રહી છે એ જાણીને એનું મન પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયું!

એટલામાં વિશાખાએ કહ્યું: 'મારી માએ કહ્યું હતું કે "તું લેતી રહેજે પણ કોઈને કાંઇ દેતી નહિ!"

'એનું તેં શું કર્યું દીકરી? તેં તો અહીં બહુ ઉદારતા રાખીને સૌને આપવામાં જ આનંદ લીધો છે. કોઈ પાસેથી કાંઈ લીધું તો છે નહિ!'

'કેમ સસરાજી! તમે જોયું નહિ? મેં કોઈને સામો શબ્દ દીધો છે? સૌના સાચા ખોટા સારા નરસા લઈ લીધા છે! કોઈને શબ્દ દીધા નથી! એ શીખ પણ મેં પાળી!'

'વિશાખા! દીકરી! તને તે અમે શું કહીએ? તને સંસ્કાર જ એવા મળ્યા છે કે તેં સંસારમાં સૌને શીળી છાયાનો અનુભવ કરાવ્યો!'

તે દિવસે સંધ્યાટાણે મૃગધર મંત્રીશ્વર મનમાં વિચાર કરી રહ્યો હતો: 'વિશાખાને તે હું શું કહું? શું કહીને બોલાવું? દીકરી કે માતા? આનો પ્રેમ માતા જેવો છે: તો સેવા દીકરી જેવી છે!'

[૮]

શ્રેષ્ઠની મોટાઈ શેમાં?

એક વખત એવું બન્યું કે વારાણસી પ્રદેશમાં માગ્યો મે વરસવા માંડયો. લોકોના કોઠાર ધનધાન્યથી ઉભરાવા માંડયા. સૌ સુખી જણાવા લાગ્યા. એવામાં કર્ણોપકર્ણ વાત ચાલી કે પાસેના જંગલમાં એક ઋષિ રહે છે. એ મહા તપસ્વી છે અને જન કલ્યાણ માટે તપશ્ચર્યા કરે છે.

હવે રાજા બ્રહ્મદત્તની વારાણસી નગરીમાં લોક સુખાકારી વિષે જુદી જુદી વાત ચાલતી હતી.

રાજાની માન્યતા એમ હતી કે હું ન્યાયથી વર્તું છું માટે આ પ્રમાણે માગ્યા મે વરસે છે.

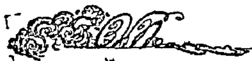
રાજાના કુમારો, સ્ત્રીઓ, પ્રધાનો ને કર્મચારીઓ એમ માનતા હતા કે, અમારે લીધે આ પ્રમાણે લોકસુખાકારીનો પવન વહી રહ્યો છે!

તો વળી નાગરિકો માનતા કે આ બન્નેમાંથી કોઈને લીધે નહિ. પણ પ્રજાના સદ્ગુણને લીધે જ, આ સ્થિતિ આવી હતી!

આ મતભેદ તીવ્ર બને તે રાજા બ્રહ્મદત્તને ગમ્યું નહિ. એટલે એ મતભેદની વાત રજૂ કરવા માટે એક દિવસ એ પેલા ઋષિ પાસે ગયો.

જઈને તેને પ્રણામ કર્યા, અને પછી પોતે શા માટે આવ્યો છે એ કહ્યું.

ઋષિએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો: 'જુઓ, નરેશ! તમે વાત કરી તે પ્રમાણે દરેક પક્ષ પોતાને બીજાના કરતાં વધારે લાયક માને છે. એનો તો કાંઈ ઉપાય નથી. પણ કુદરત આ પ્રમાણે અનુકૂળ બનીને, તમારે ત્યાં માગ્યા મે વરસાવી રહી છે, એમાં નથી તમારી શક્તિ કામ કરતી, કે નથી તમારા રાજ કર્મચારીઓની શક્તિ કામ આપતી, નથી પ્રજાની શકિતથી એ બનતું. એમાં તો મહારાજ! તમારા પ્રદેશમાં ચાર એવી જીવન્ત વ્યક્તિઓ રહે છે કે જેમના પ્રતાપે આ વસ્તુ જન્મ પામી છે!'

રાજાએ કહ્યું: 'તો તો મારે એમનાં દર્શન કરવાં જોઈએ! એ ક્યાં રહે છે તે મને કહો!'

ઋષિએ જવાબ વાળ્યો: 'મહારાજ! આપણને કોઈ મહાન વિભૂતિનાં દર્શનની અભિલાષા થાય ત્યારે એ અભિલાષા ખોટી નથી. પણ એમનાં સાચાં દર્શન કરવાની રીત જુદી છે!'

'એ રીત શું છે પ્રભુ!' રાજાએ પૂછ્યું.

'એમના સદ્ગુણો વિષે જાણવું અને એ સદ્ગુણોનું યથાશક્તિ પાલન કરવું એ ખરૂં દર્શન છે. પેલું દર્શન, એ બે હાથ જોડીને નમવાનો માત્ર આચાર બની રહે છે. અને ઘણુંખરૂં એ કાંઈ ફળ આપતું નથી. માટે તમે એમનાં દર્શન કરવા કરતાં એમના સદ્ગુણો વિષે જાણો એ વધારે જરૂરી છે'

રાજાએ પૂછયું: 'તો પછી કયા સદ્ગુણોથી તે મહાન બન્યા છે એ મને કહો'

'માત્ર પાંચ જ વસ્તુ જો તમે જીવનમાં કરી શકો તો એ મહાત્માઓનાં દર્શન તમને આપોઆપ થઇ જાશે. એ પાંચ વસ્તુ આ. અસ્તેય—કોઈનું કાંઈ પણ ચોરવું નહિ અહિંસા—કોઇને કોઈ પણ હેતુ માટે હણવું નહિ. અસત્ય—એનાથી દૂર રહેવું. અસંયમ—ખોટા વિલાસમાં પડવું નહિ અને અમદ—મદને પડખે જવું નહિ.'

રાજા બ્રહ્મદત્ત એ સાંભળીને પોતાના નગરમાં ગયો. સૌ એને પૂછવા માંડયા: 'કાં તમને પછી શું કહ્યું ઋષિએ? કોની શક્તિથી આપણે આંગણે આ સમૃદ્ધિ છલકાઈ રહી છે?'

રાજાએ ટુંકો જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'તે હવે તમને ખબર પડશે!'

'પણ ઋષિએ શું કહ્યું?'

'એ જ. ઘેર જાઓ ને રાહ જુઓ જવાબ આવશે.

કોઈને આ જવાબથી સંતોષ તો ન થયો, પણ બીજે દિવસે એમણે એક વસ્તુ જોઈ. રાજા બ્રહ્મદત્તે મદ્યમાંસ ત્યાગી દીધાં હતાં. કોઇ સેનાપતિ, પડખેનું નબળું રાજ જીતવાની વાત કરતો, ત્યારે એ માથું ધૂણાવીને બોલતો 'એ લડાઈ નથી, ચોરી છે., ચોરી આપણે કરવી નથી!'

પણ એના જીવનમાર્ગનું પરિવર્તન બહું બળવાન નીકળ્યું. એનું જોઇને સૌ રાજ કર્મચારીઓ પણ એમ જ રહેવા માંડયા. એટલે તો પ્રજામાં પણ આ હવા ફેલાવા માંડી. એમાંથી આડોશપાડોશના રાજ્યોને આ વાતનો રસ લાગ્યો અને શાંતિના ચાહક થવા માંડયા.

પેલા ઋષિએ કહ્યું હતું કે પેલા મહાત્માઓનાં દર્શન તમને આપોઆપ થઇ જશે. એ વસ્તુ પણ એક દિવસ બની ગઈ.

રાજા બ્રહ્મદત્તના મનમાં એક વિચાર આવ્યો: આવ્યો શું સ્ફુર્યો: એ વિચાર આ પ્રમાણે હતો: 'નર એ જ નરોત્તમ છે ને નરાધમ પણ છે! જો એ એક એક સદ્ગુણ પોતાનો કરતો જાય તો સદ્ગુણ જ એનો દર્શનયોગ્ય મહાત્મા, બીજો કોઈ મહાત્મા છે નહિ!' પણ ઋષિએ કહ્યું હતું કે ચાર-પાંચ જીવન્ત મહાત્માઓના પ્રતાપથી આ બન્યું છે, એનો અર્થ પણ આ જ લાગે છે. વ્યક્તિએ આત્મસાત કરેલો સદ્ગુણ-એ જ મહાત્મા!

[૯]
જ્ઞાન પ્રદીપ!

એક વખત એવું બન્યું કે એક પૂજારી મંદિરમાં આરતી ઉતારતો હતો, ત્યાં હૃદય ભેદી નાખે એવી કોઈની વેદનાભરેલી ચીસ એણે સાંભળી.

પૂજારી એ ચીસ સાંભળીને થંભી ગયો. 'આવી આ વેદનાભરેલી ચીસ કોની? અને તે પણ આવી કાળી રાતે?'

એણે જોયું તો ત્યાં એક સ્ત્રી ઉભી હતી. વેરવીખેર એના વાળ હતા. એના લુગડાનું ઠેકાણું ન હતું. એની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી રહી હતી!

હવે આ મંદિરની એક વિચિત્રતા હતી. જંગલના એકાંતમાં એ આવ્યું હતું. પણ એનો મહિમા એટલો બધો હતો કે દિવસે તો વહેલી સવારથી જ માનવમેદની ત્યાં ઉભરાઇ જતી. પણ રાતે જુઓ તો કાળો કામડો ય મળે નહિ!

એટલે અત્યારે આ બાઈને આંહી જોઈને પુજારીને નવાઈ લાગી!

તેણે બાઇ સામે જોયું. બાઇએ બે હાથ જોડયા: 'મહારાજ મને કાંઈક આપો. મારે પડખેને ગામડેથી. ઝટ વૈદને બોલાવવો છે. મારો એકનો એક છોકરો પથારીમાં માંદો સુવાડીને હું ગાંડીની પેઠે ભાગી છું. ઝટ કરો મહારાજ! ઝટ કરો. મારી પાસે એને બચાવવાનું કાંઇ સાધન નથી! એક એક પળ મને એક એક જુગ જેવી થાય છે!

હવે આ મંદિર જંગલમાં હતું. આંહી પુજારી પોતાની પાસે કાંઈ રાખતો નહિ. ને અત્યારે તો ભોગજોગે એની પાસે એક ખોટી બદામ પણ ન હતી! તેણે બાઈને કહ્યું: 'બાઈ! આંહી હું રાત આખી બેસીને તારા છોકરાને માટે પ્રાર્થના કરું બીજું તો કાંઈ આંહી નથી!'

'અરે ભગવાન! હું તમારી પ્રાર્થનાને શું કરું? વૈદને તો પૈસા જોઇએ. પ્રાર્થનાને એ થોડોક ઓળખે છે?'

'પણ આંહીથી તો પ્રાર્થના જ મળે તેમ બાઇ! તું કહે એટલી માળા, આંહી બેઠો તારા છોકરા માટે જપી કાઢું!'

'અરે! સાધુ મહારાજ! હું તમારી જપ માળાને શું કરું? આ રૂપાની બે દીવીઓ છે એ આપી દો! હું ઝટ દોડી જાઉં! તમારે આનો કાંઈ હિસાબ નથી! બીજી સોનાની આવશે!'

બાઇની વાત સાંભળીને પુજારી ધ્રુજી ઉઠયો. એનું કારણ હતું. આ દીવીઓમાં દેવ પાસે અખંડ દીવો બળતો. લોકવાયકા હતી કે જ્યારે એ દીવાની અખંડતા તુટશે ત્યારે આ જંગલ, શહેર ને મંદિર બધું નાશ પામશે. દેવની ક્ષમા માગતો હોય તેમ એ બે હાથ જોડીને ત્યાં ઉભો રહ્યો: ને એકદમ બોલ્યો: 'જા! જા! બાઈ! જા! તું કોક ગાંડી લાગે છે! આ અખંડ દીવાની દીવી તને આપીને હું પાપ વેરું? જા, જા, દેશના નાશનું? આંહીથી.'

બાઈ રાતેપાણીએ રોતી ભાગી ગઈ.

બાઈના ગયા પછી પુજારી પોતાની આરતી ઉતારવા માંડયો!

પણ આ શું ચમત્કાર? પેલી રૂપાની દીવીને બદલે ત્યાં બે સોનાની દીવી એને દેખાવા માંડી!

આ ભ્રમ ભાંગવા એ દીવીની પાસે ગયો. ત્યાં કેવું સોનું ને કેવી વાત! વળી પાછો મૂળ થાનકે ગયો તો સોનાની દીવી દેખાવા માંડી!

'પુજારી તો આ ભ્રમથી મુંજાઇ ગયો પાસે આવે છે તો રૂપાની દીવી નજરે જુએ છે. આઘે જાય છે તો સોનાની દીવી દેખાય છે!

આનો અર્થ એ વિચારવા બેઠો. એને પેલી બાઇની વેદના ભરી વાણી સંભળાણી એ અર્થ સમજ્યો હોય તેમ ફરીને દીવી સામે જોઈ રહ્યો. સોનાની બે દીવી ત્યાં પ્રકાશી રહી હતી! ફરી એકવાર પાસે ગયો. રૂપાની દીવી સિવાય બીજું ત્યાં કાંઈ હતું નહિ!

હવે તો એને ખાત્રી થઈ ગઇ. એણે તરત બન્ને દીવી ઉપાડી ને ગાંડાની પેઠે પેલી બાઈની પાછળ દોટ મૂકી.

ચૌદલોકના નાથને અખંડ દીવાની જરૂર હશે તો એને સોનાની દીવી મેળવતાં વાર નહિ લાગે પણ અત્યારે તો આ અખંડ દીવો આના પથમાં પ્રકાશ પ્રેરે તો સાર્થક થશે! એવો આ ભ્રમનો અર્થ સમજીને એ જંગલને માર્ગે પેલી બાઇને સાદ દેતો દોડવા માંડયો!

[૧૦]

ઇરાનમાં એક બાદશાહ થઇ ગયો. સાઇરસ એનું નામ. એણે પોતાની કબર ઉપર એવા શબ્દો કોતરાવ્યા હતા કે જે વાંચતાં ભલભલાનાં મન વિચારમાં પડી જાય: એણે એમાં લખાવ્યું હતું કે 'હે માણસ! તું ગમે તેવો વિજયી હો ને ગમે ત્યાંથી આવતો હો, અને ગમે તેવો મહાન હો, પણ હું આંહીં આ થોડી જમીનમાં પડેલો, ઇરાનનો શહેનશાહ સાઇરિસ છું! આ થોડી માટી જે મારા શરીરને ઢાંકી રહી છે એની અદેખાઈ ન કરતો!'

સિકંદર બાદશાહ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો, ત્યારે આ ઈરાની બાદશાહની કબર પાસે એ જઈને ઉભો રહ્યો!

દુનિયાના તમામ પદાર્થો કેટલા નાશવંત છે એની એને ત્યાં ખબર પડી!

આવા નાના સરખા મરણલેખની એના ઉપર એટલી ઉંડી અસર થઈ કે એણે આ કબરમાંના રાજાને મનમાં ને મનમાં નમન કર્યાં.

રૂદ્રમાળનું દેવાલય પુરું થયું ત્યારે સિદ્ધ રાજ જયસિંહે પણ એવો જ એક લેખ કોતરાવ્યો કહેવાય છે. તેમાં તેણે વિનતી કરી હતી કે કાલ જેને અનુકૂળ છે એવા વિજયી રાજા! આટલું આ સ્થાન રહેવા દેજે!'

પણ સીકંદર બાદશાહ તો મહાન હતો. રૂદ્રમાળ તોડનારા ક્ષુલ્લક હતા રૂદ્રમાળને છિન્નભિન્ન કરતાં એમણે પાછું વાળીને જોયું નહિ!

આમાંથી એક બીજી વસ્તુ મળે છે. હજારો વર્ષ ઉપર લખેલા શબ્દો આજ પણ કેવી અસર કરી જાય છે!

એમ કેમ હશે?

કારણ કે એ લખનારા એ વખતે નર્યું સત્ય જોઈ રહ્યા હતા. અને સત્ય કોઈ દિવસ જૂનું થતું નથી!

*

પ્રકૃતિમાં સુધરાઈનું કામ કરનાર પ્રાણી: ઝરખ

મધુરેન કંચનરાય દેસાઈ

જ્યારે હું કક્કો શીખતો ત્યારે એક રંગીન ચિત્રપોથી આવતી હતી. તે પોથીમાંથી અને તરસનો 'ત' એ પ્રમાણે શીખવવામાં આવેલું. અત્યારે તેનો હું વિચાર કરું છું તો મને કોઈ વખત 'તરસ' શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો નથી. અને તેના ચિત્રના ઘાટ ઉપરથી હું વરતી શકયો છું કે તરસ તે ઝરખ છે. આ ચિત્રમાં જે રંગ આપવામાં આવેલો પીળો હતો જે ખરી રીતે એવો હોતો જ નથી.

ઝરખને જોયા પછી તરત જ વિચાર આવે કે આ પ્રાણી કૂતરાના કુટુંબનું છે. કારણકે તેની ઉંચાઈ, કાન, માથું અને પગો બરાબર તેને મળતા આવતા હોય છે. જો કે તેના પાછલા પગો અને બહુ તાકાતવાળા દેખાતા નથી અને આગલા પગો અને છાતી, પાછળના પગો કરતાં વધારે ઉંચા હોય હોય છે. જો કે તેની ચાલ કૂતરાને મળતી આવે છે છતાં તેની શરીરરચનાના જાણકાર નિષ્ણાતોએ તેની દંતાવળી અને દુમ પાસે આવેલી ગંધગ્રંથી જબાદ અને નોળીયાને મળતી હોવાથી તેને તેના કુટુમ્બમાં લઈ લીધો છે.

પાછલા સૈકાઓમાં આ પ્રાણી યુરોપના ઘણા દેશોમાં અને એશીયામાં ચિન સુધી થતાં હતાં; અને તેના અવશેષો ઘણા મળી આવે છે. પંજાબની સીવાલીક ડુંગરમાળમાંથી આ પ્રાણીના પાંચ જુદી જુદી જાતના અવશેષો મળી આવેલા છે. જેમાંની એક નાબુદ થઈ ગયેલી જાત, જે ઉત્તર હિંદમાં વસતી હતી તેના જડબાની લંબાઈ, આ શરીરના હાડપીંજરનો ઘાટ અને દાંતની સંખ્યા ગણતાં તે વધારે જબાદને મળતી આવતી હતી. એ પ્રમાણે હાલના ઝરખના દાંત બીડાલ વર્ગને મળતા આવતા હોય છે. જેથી જબાદના દાંતથી જુદા પડે છે. ઝરખના દાંતની સંખ્યા ચોત્રીસની છે, બીલાડીને ત્રીસની છે, જ્યારે જબાદને ઘણે ભાગે ચુમ્માળીસ દાંત હોય છે. દાંતની સંખ્યામાં બીલાડી અને ઝરખને ફેર એટલો પડે છે કે ઝરખને દાઢ પાસે એક એક દાંત બન્ને બાજુ ઉપરના અને નીચલા જડબામાં વધારે હોય છે. તેના ઉપલા જડબાની બન્ને બાજુ ચાર દાઢ અને પહેલાં એક દાંત અને નીચલા જડબામાં ત્રણ અને એક દાઢ, એમ બન્ને બાજુ હોય છે. બીલાડીની માફક ઝરખને ઉપલા જડબાનો છેલ્લો દાંત સાવ નાનો થઈ ગયેલો માલુમ પડે છે. નીચલા જડબાની દંતાવલી કાપવા માટે તીક્ષ્ણ ધારવાળી અને શંકુના આકારની હોય છે અને તેની રાક્ષીના મુકાબલામાં તેની દાઢો અને બીજા દાંતોનું કદ તથા મજબુતાઈ ચોકખી રીતે દેખાઈ આવે છે. જેમાં ખાસ કરીને બન્ને જડબાના બીજા અને ત્રીજા દાંત મોટા અને શંકુ આકારના અણીવાળા હોય છે. આવા દાંતના રક્ષણ માટે પેઢામાંથી બહાર આવતી ધાર હોય છે જે તેના પેઢાનો પૂરી રીતે બચાવ કરે છે. આવા ઘાટના દાંત હાડકાં કરડવા અને ચાવવા માટે કુદરતે ખાસ બનાવ્યા છે. ઝરખના દાંત તથા જડબાં તેની રહેણી કરણી અને ખોરાક માટે ખાસ બંધબેસતાં બનાવ્યાં છે. તેને આપણે પ્રકૃતિની ગંદકી સાફ કરનાર કહેવો જોઈએ કારણ કે, તે મરેલાં ઢોર બકરાં વિગેરે પ્રાણીઓ ખાય છે. તેની સાથે તેનાં હાડકાંને પણ ભાંગી ભુક્કો કરી પેટમાં પચાવી દે છે. તેનું મુખ્ય કામ તો મોટા બિડાલ વર્ગના પ્રાણીઓએ જે શિકાર કર્યો હોય તેના બાકી વધેલા કઠણ ભાગો તથા હાડકાં ઉપર પોતાનો નીભાવ કરવાનું છે. આ કામને માટે પ્રકૃતિએ તેની ખોપરીનો આકાર અને તેની ફરતી માંસની પેસીઓ એવી બનાવી છે કે તે દાંતને પૂરી તાકાત પુરી પાડે છે. આવા મજબુત જાડા દાંત તો મોટા સાવજ અને વાઘને પણ હાડકાં કરડવા ઝરખ જેવા દાંત અને તાકાત પ્રકૃતિએ નથી અર્પ્યાં.

તેના આગલા પગો તેના પાછલા પગો કરતાં ઉંચા અને પાછલાની કોણીઓ એક બીજા સાથે અથડાતી લાગતી હોવાથી તેની ચાલ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. તેના વાળ બરછટ અને ભરાવદાર હોય છે

તેના બાલનું બાટાપણું રંગ અને તેની ભાતનો ઉઠાવ જુદી જુદી ઋતુ પ્રમાણે વધારે ઓછો થતો દેખાય છે.

ઝરખને આગલા અને પાછલા પગોમાં ફક્ત ચાર ચાર આંગળાં હોય છે, પણ જેને અંગુઠો કહીએ તે ઉપરનો નખ એક હોતો નથી. તેના નખો ટૂંકા અને બુઠ્ઠા પાછા ન ખેંચી શકાય એવા અને કોઇપણ જાતના ઢાંકણ વિનાના હોય છે. આ રીતે તેના પગો બીલાડી અને જબાદથી જુદા પડે છે તેના પગની તળીની વિશીષ્ટતા એ છે કે તેની વચલી તળીથી તેના આંગળાની તળી કાટખુણે આવે છે. આ તળીઓ નરમ નથી અને વચ્ચેથી રહેજ ઉપસતી હોય છે. ચાલતી વખતે ઝરખનાં આંગળાની તળીઓ સખતપણામાં, ભેગી પડવામાં અને આકારમાં તેના બુઠ્ઠા નખોથી તેના પગો કૂતરાના પગો સાથે મળતા આવે છે. બીલાડી અને જબાદના આંગળાંની તળીઓ દબાની હોય છે અને તે વચલી તળી ઉપડે તેની સાથે ઉપડે છે. ઝરખને ગંધગ્રન્થી હોય છે જેમાંથી તેનું પ્રવાહી એક કોથળીમાં ઠાલવે છે.

ઝરખોની ત્રણ જુદી જુદી જાતો હસ્તીમાં છે તેમાં પટાવાળા ઝરખની એક જાત આપણે ત્યાં થાય છે. પણ ગુલદાર ઝરખ કોઇ સૈકાઓ પહેલાં અહીં રહેતો હશે એમ તેના અવશેષો મદ્રાસના કુરનુલની ગુફાઓમાંથી મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી તેઓની હસ્તી અહીં કોઇ વખત પહેલાં હશે એમ કહી શકાય છે.

પટ્ટાવાળો ઝરખ આખા હિન્દમાં પ્રસરેલો છે અને તેમાં આપણા દરિયા કાંઠાની ભેખડો, પાણા ખાણો અને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તેઓને વાસ કરવો અનુકુળ માલુમ પડયો છે સીલોન અને બંગાળાના ઉપસાગરનો પૂર્વ ભાગ તેઓએ વસવાટ માટે પસંદ કર્યો નથી અને પશ્ચિમમાં આ પ્રાણી દક્ષિણ પશ્ચિમ એશિયામાં થઇ પૂર્વ અને ઉત્તર પુર્વ આફ્રિકા સુધી પહોચ્યું છે. પટાવત ઝરખ કોઇ સૈકાઓ પહેલાં યુરોપના ઘણા ભાગોમાં વસતા. જેની હડ્ડીઓ ફ્રાન્સની ગુફાઓમાંથી મળી આવી છે અને તેનાદાંત ઇંગ્લાંડની જમીનમાથી શોધાયા છે.

ઝરખના રંગ અને તેની ભાત ઋતુ પ્રમાણે ફરતી રહે છે. આવી રીતે નક્કી કરવા માટે તે તાજી ગોદડીમાં છે કે ઉનારી નાખી છે અથવા તો શીયાળુ રુંવાટીમાં છે તે દરેક બાબત તપાસવી પડે છે ઉપરની બાબતનો પુરો અભ્યાસ કર્યા વિના તેના રંગનું વર્ણન કર્યું છે.

આપણો ઝરખ શીયાળામાં અસાધારણ લાંબા બાલ નથી લાવતો, પણ ઉનાળાના બાલ કરતાં જરૂર ઘાટા અને સુંવાળા બાલવાળો હોય છે તેનો રંગ *ઝાંખો પીળો અથવા પીળાશ પડતો સફેદ મથ્થાનો* રંગ રેતીયો પીળો જે ઉનાળાના થોડા અને કડક બાલમાં આખે શરીરે રાખોડી અથવા મેલા સફેદ રંગમાં ફેરવાઇ જાય છે. તેના આડા પટ્ટા, કાળા રંગમાંથી કથ્થાઇમાં ફેરવાઇ જાય છે. જે પછી શીયાળુ ગોદડીમાં ઝાંખા થઇ જાય છે અથવા તો બાલ ખરતા હોય તો તે તદ્દન અદ્રશ્ય થઇ જાય છે કારણ કે તે વખતે તેની જાંગ બીલકુલ બાલ વિનાની થઇ જાય છે.

આપણા ઝરખની ઉંચાઇ ખભા સુધી આશરે ત્રણ ફીટ થાય છે નરનું માથું અને શરીર લગભગ સાડાત્રણ ફીટ લાંબુ અને પૂંછડીના બાલના છેડા સુધીનું માપ દોઢ ફીટની લંબાઇનું થાય છે. મેં પોતે ઝરખને કાંટામાં નાંખી જોયો નથી પણ નીબ્લુતો એ નરનું વજન બે મણ પાચ શેર અને માદાનું વજન બે મણમાં કાંઇક ઓછુ થાય છે એમ જણાવે છે. આ પ્રાણીને જોવાનો મોકો મને ઘણી વખત મળ્યો છે સૌથી પહેલાં મેં તેને વિકટોરીયા પાર્કની બહારની સડક ઉપર મારા પિતાજી સાથે જોયો અને ઓળખ્યો હતો. ત્યારપછી તો હું અમારા ના. કુ. શ્રી. નિર્મળકુમારસીંહજી સાહેબ સાથે ઘણા પ્રસંગે તેના ઘાત ઉપર બેસી તેને ઘાવમાંથી બહાર નીકળતો જોયો છે. આ પ્રમાણે બેસતા વખત પવન કઇ બાજુથી વાય છે તેનું બરાબર ધ્યાન રાખવું પડે છે કારણ કે

તેના નાકને બીજી ગંધ નહિ આવતી હોય પણ માણસની ગંધ તો જરૂર આવે છે. અને બેઠા પછી પૂરી ચુપકીદી જાળવવી પડે છે. જ્યારે તે જરા મ્હોં સુજણું હોય ત્યારે તેના ધાંતના મ્હોં આગળ જરા રોકાઇ પછી દોડીને બહાર આવે છે. તેમાં ઘણી વખત તેનું આખું કુટુમ્બ પણ બહાર આવતાં જોયું છે. યતા શીકારીને ઝરખનાં ધાંત ઉપર બેસાડી તેને નીકળતાં દેખાડવો એ દિપડાના શીકાર માટે સૌથી પહેલું શીક્ષણ છે.

મહુવા પાસે આવેલ અખતરીયાની પાણા ખાણમાં એક ઝરખને તેના ધાંતમાંથી બહાર કાઢવા માટે વિચાર કર્યો. તે પાણા ખાણમાં તેનું ધાંત પચીશથી સત્તાવીશ વાર ઉંડું હતું. તે ધાંતમાં પંદરથી અઢાર વાર હું બેઠો. હાથમાં ટોર્ચ બત્તી લઈ ગયેલો. તેમાના લગભગ ચૌદ પંદર વાર તો ગમે તેટલી વાસ આવવા છતાં અંદર ગયેલો. પણ તે વખતે તે એક મરી ગયેલા બકરાના ભાગો લઇ આવેલો. તેના સડવાની એટલી બધી દુર્ગંધ આવતી હતી કે આગળ જવાની બીલકુલ હિંમત થઈ શકી નહિ. આ ઝરખને ખુબ મહેનત પછી તેના ધાંતમાંથી બહાર કાઢી શકાયો હતો કારણ કે તેની આસપાસના તમામ ધાંતમાં સુકાં મરચાંનો ધુમાડો કરવામાં આવ્યો હતો.

એક પ્રાણીશાસ્ત્રના વિદ્વાને કહેલું કે ઝરખ ત્રણ ફીટ કરતાં વધારે કૂદી શકતો નથી એટલે સૌ કોઈ તેને જ્યાં નીકળવાની વકી હતી ત્યાં ગોઠવાઇ ગયા હતા. અને મેદાનમાં પોતે તેની પાછળ ઘોડાં દોડાવવા માટે દરેક સવાર પાસે ભાલો અને જેના લાગમાં પહેલો આવે તે તેને બલ્લમથી રોકે. પણ તેના ધાંતની ઉપર એક પંદર ફીટ ઉંચી ભેખ હતી. આ ભેખ ઉપર તેણે એટલી મોટી મતળંગ મારી કે મથાળાથી ત્રણ ચાર ફીટ નીચે પગ ટેકવી બીજી મતળંગે તો તેની ઉપર ચઢી ગયો અને સૌ ધારતા હતા તેનાથી જુદી જ દિશામાં ચાલ્યો ગયો.

શીહોરની ડુંગરાળ અને કાંટમાં ડુક્કરનો હાંકો કરવામાં આવે છે ત્યારે તે હાંકામાં ભાગ્યેજ તેના દર્શન ન થયાં હોય એવું બને છે. અને ચોમાસામાં જો આપણે કોઇ ઉંચી ટેકરી ઉપર ચઢીને બેઠા હોઇએ અને દિવસ આથમવાને ત્રીશ ચાલીશ મીનીટ બાકી હોય તેવે વખતે બનતાં સુધી તેઓ પોતાના ચારાને માટે બહાર ફરતાં દેખાય છે. તેનો ખોરાક ઘણે ભાગે હાડકાં જ હોય છે પણ મરેલાં ઢોરનું માંસ ખાવા તેઓ ચૂકતા નથી કહે છે. કે તેની જીભમાં એવી લાળ પેદા થાય છે કે જ્યારે જ્યારે ઝરખ પોતાના ધાંતનાંથી નીકળી જ્યાં હાડકાં પડયાં હોય તેને ચાટતો જાય અને વળતી વખતે તે હાડકાં ખાતો આવે જ્યારે તે બીલકુલ નરમ થઈ ગયાં હોય છે, એવી પ્રચલીત માન્યતા છે. ઝરખને એક મીણ દાઢ હોય છે કે જેનો સ્પર્શ પણ લાખ માફક કામ કરે. આ દાઢ ને તેની દંતાવળીમાં શોધવી એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. આ વાત કેટલે દરજ્જે સાચી છે તે હું કહી શકતો નથી. આ પ્રાણીનો ખોરાક હાડકાંનો એટલે તેની ભારી (Excreta) પણ તેના જેવી જ કઠણ હોય છે, અને ઘણા લાંબા વખત સુધી એવી ને એવી જ રહે છે. તેનો રંગ રાખોડી અને લાંબા વખત પછી તે સફેદ થઈ જાય છે ઝરખને ચાલતાં જમીન ઉપર જે પગની છાપ પડે છે તે કૂતરાના પગની છાપ ને બરાબર મળતી આવતી હોય છે. પણ તેના આગલા પગની છાપ તેના પાછલા પગની કરતાં વધારે ઘણી મોટી પડે છે. એ કારણથી તે કૂતરા કરતાં જુદી પડે છે અને તે છાપ દિપડાનો પગની છાપમાં નહોરનાં ખાડા આગળ ન પડતાં હોવાથી તેનાથી પણ જુદી પડે છે.

પ્રકૃતિએ સુધરાઈનું કામ આ પ્રાણીને સોંપ્યું છે. તેઓ આ ઉપયોગી કામ માટે માણસ જાત ઉપર ઉપકાર કરે છે કારણ કે રોગથી મરેલાં ઢોર અથવા તો મોટા પ્રાણીનો શીકાર જે થોડાઘણો બચ્યો હોય તે આ પ્રાણી સાફ કરી નાંખે છે અને તેમાંના કેટલાક કઠણ ભાગ છે. મેં ઉપર કહ્યું તેમ તેના ધાંતમાં લઇ જાય છે, ત્યાં તેને રહેવા દઈ સડવા દે છે

એટલે પ્રમાણમાં કંઈક નરમ થાય પછી તેનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરતા હશે.

શીહોરની કાંટમાં એક વખત દિપડાના વાવડ આવ્યા. આ પ્રાણી ત્યાં છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે બે બકરાં જુદી જુદી જગ્યામાં બાંધ્યાં. આ બકરાની તપાસ તો સવારે જ થઇ શકે એ પ્રમાણે શીકારીઓ તેની તપાસ કરવા ગયા તો બન્ને બકરાં મારી નાખેલાં માલમ પડયાં. ઘડીભર તો દિપડો હોવાની શંકા થઇ પણ બારીક અવલોકન પછી જે બકરાં મારી નાખ્યાં હતાં તેને પેટ અને ગરદન પાસેથી ખાવા માટે ખોલેલાં દેખાયાં આ રીતે દીપડો કેઇ વખત ખાતો માલુમ પડયો નથી. એતો પાછલા પગની વચ્ચેથી ખાવાની શરૂઆત કરે છે, આટલું નક્કી કરી આસપાસ પડેલા પગની છાપ જોઇ એકદમ નક્કી થઇ શક્યું કે બન્ને બકરા ઝરખોએ મારી નાખ્યાં હતાં. બનતાં સુધી તેઓ જીવતા પ્રાણીઓ મારવાની હિંમત કરતા નથી પણ આનો તેની બકરાંતીના ભુખનું પરીણામ હોય એમ લાગ્યું.

ઝરખની રહેવાની જગ્યા બહુ વાંકી હોય છે અને તેઓ હંમેશાં મોડી સાંજના બહાર આવે છે એટલે તેની પાછળ ઘોડા દોડાવવાનું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. પણ એક વખત તાજા પકડેલા ઝરખને મેદાનમાં છોડી તેની પાછળ ઘોડાં દોડાવ્યાં હતાં તે વખતે તેણે પોતાની પૂરી દોડ બતાવેલી. પણ જગ્યા અજાણી એટલે છેવટે તે ભાગવાનો ઓગ થઇ પડેલો આવી જ રીતે એક વખત પકડેલા ઝરખ ઉપર શીકારી કુતરાને છોડવામાં આવ્યાં હતાં તેમાં હિંમતવાન અને મ્હોં મારવામાં ચાલાક કુતરા પણ તેની પાછળ બરાબર દોડેલા નહિ અને તેને જરા પણ રોકવાની મહેનત કરેલી નહિ અને તે ઘણી આસાનીથી ચાલ્યો ગયેલો.

ઝરખનાં બે બચ્ચાં જે તેની મા સાથે હતાં તે મેં જોયેલાં. તેના કદ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તેઓ બે મહિનાથી મોટી ઉમ્મરનાં નહિ હોય આ બચ્ચાંને મેં શીહોરની કાંટમાં જુન મહિનામાં જોયેલાં એ ઉપરથી તેઓ ઉનાળાની શરૂઆતમાં બચ્ચાં આપતાં હશે એમ મારૂં માનવું છે,

ગીરના એક શીકારીને ઝરખ વિશે પુછતાં કહેલું કે જો તેને સાવજ અથવા દિપડો મળી ગયો હોય અને તેણે મારણ કર્યું હોય તો શીકાર કરનાર પ્રાણી સાધારણ ધરાઇ રહે ત્યાં સુધી પોતે તેને ખાવામાં અલેલ પહોંચાડતા નથી. પછી પેલા પ્રાણી તરફ રમવા જેવો અવાજ કાઢવો શરૂ કરે. એ અવાજ તેને એટલો બધો ખરાબ લાગે કે પોતે તેના મારણ ઉપરથી ચાલ્યો ખસી જાય અને ઝરખ તેના ઉપર ખાવા માટે ચોંટી પડે છે. આવો અવાજ કોઇક વખત સાંભળવામાં આવે, પણ તેના શોખથી બોલતો હોય તો ખીખીયાટા કરતો હોય એમ લાગે છે.

ઝરખની જીભનો ઘોડાની દવા કરવા કરવાવાળા જુના જમાનાના સાલોત્રીઓ તેને પગે થતી બેરફી ને ઓગાળી નાખવા માટે ઉપયોગ કરે છે એમ સાંભળ્યું છે. અને તેની ચરબી બહુ ઉપયોગી છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. તે ચરબી માણસને થતો સાંધાનો દુઃખાવો તેના માલીશથી મટાડવામાં ઘણો ફાયદો કરે છે. તેનો મને જાત અનુભવ છે.

ઝરખને અંગ્રેજીમાં The Striped Hyaena અને વૈજ્ઞાનિક રીતે ઓળખવા સારૂ Hyaena Hyaena Linn કહેવામાં આવે છે.

※

અ. મ. દા.

સ્તાલિનગ્રાડ

[અનુ. જયંતિ દલાલ; પ્ર. ગતિ પ્રકાશન લિ૦ મૂલ્ય એક રૂપિયો.]

થિયોડોર પ્લીવીઅરની નવલકથાની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિનો આ અનુવાદ છે. સ્તાલિનગ્રાડ મોરચેથી જર્મન લશ્કરને જે ભૂંડે હાલે ભાગવું પડ્યું તેની કથા એમાં કહેવાયેલી છે. એનાં પાત્રો જર્મન સૈનિકો, પથનાયકો, જનરલો ને ફીલ્ડ મારશલો છે. રશિયા સામેની લડાઈમાં સ્તાલિનગ્રાડ મોરચે ટકી રહેવું મુશ્કેલ અને જોખમી હતું છતાં ત્યાંથી જરાય પાછા ન હઠવાની જર્મન વડામથકની આજ્ઞાનું યાંત્રિક લશ્કરી શિસ્ત મુજબનું પાલન કેટલા સૈનિકોનું તેમની ભાવિ સુખશાંતિમય જીવનની આશાઓ સાથે બલિદાન લે છે એનું માનવતાલક્ષી સંવેદન જગાડનારું ચિત્ર આ કથા રજૂ કરે છે; એટલા માટે જ એ મૂલ્યવતી બની રહે છે. પરાજયનો બોધપાઠ પ્રથમ જર્મન સૈનિકો શીખ્યા અને મોડે મોડે તેમના સરદારો પણ એ કેવો શીખ્યા અને પ્રજાને આપણે અવળે રસ્તે દોરી પ્રજાનો દ્રોહ કર્યો છે, સ્ટોર્મટ્રૂપર તરીકે શેરીઓમાં કરેલાં તોફાનનો આ ઘોર નતીજો આવ્યો છે એમ તે કેવા બોલતા થયા, એ આ કથામાં કુશળતાથી બતાવાયું છે.

કથાની ભાષા જરા બરછટ છે, પણ તે તો મૂળ કૃતિમાંથી જ આવે છે. અનુવાદ જરા ઉતાવળે થયો લાગે છે છતાં એકંદરે રસવાહી થયો છે. કોઇ વાર અંગ્રેજીનો આપણી ભાષાને માફક ન આવે તેઓ અનુવાદ થયો છે તે ટાળવાની જરૂર હતી. દાખલા તરીકે પૃ. ૪૨ પર વિહશોફેનના હુકમો બતાવાયા છે તેમાં 'અમુક આમ કરશે, અમુક તેમ કરશે' જેવી ભાષા છે તેને બદલે 'અમુક આમ કરે, અમુક તેમ કરે' જેવો પ્રયોગ આપણી ભાષાને વધુ અનુકૂળ ગણાય.

ઘોર પરાજય ને યાતનાની યુદ્ધનાં અનિષ્ટો વિશે આંખ ઉઘાડી નાખનારી આવી સબળ કથાને ગુજરાતીમાં ઉતારવા પસંદ કરવા માટે અનુવાદક શ્રી. દલાલ જરૂર અભિનંદનના અધિકારી છે.

યોગાલોચન

[લે. સ્વામી દિગંબરજી : પ્ર. કૈવલ્યધામ સ્વાધ્યાય મંદિર, રાજકોટ; મૂલ્ય, અઢી રૂપિયા]

રાજકોટના કૈવલ્યધામના સંચાલક સ્વામી દિગંબરજીએ લખેલ 'ગીતાલોચન' ગીતાના અભ્યાસીઓની પ્રશંસા પામ્યું હતું. આ પુસ્તક 'પાતંજલ યોગસૂત્ર'નું આલોચન રજૂ કરે છે. પ્રથમ અન્ય ભારતીય દર્શનોનો યોગદર્શન સાથે સંબંધ પૂર્વભૂમિકા લેખે દર્શાવી લેખકે સૂત્રવાર નહિ પણ જુદા જુદા વિષય પાડી તે પ્રમાણે સૂત્રોને ગોઠવી તેના પર સમગ્રદષ્ટ્યા ભાષ્યાત્મક વિચારણા રજૂ કરી છે. અહિંસા તથા જાત્યન્તર પરિણામવાળાં સૂત્રોનો જેમ રૂઢ કરતાં લેખકે જુદો અર્થ કર્યો છે તેમ ત્રીજા તથા ચોથા પાદને જુદી રીતે સમજાવ્યાં છે. એ તથા સિદ્ધિસૂત્રો પરનું લેખકનું મંતવ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. પુસ્તકને અંતે સ્વાસ્થ્યાનુકારી તથા આધ્યાત્મિક એ બે પ્રકારનો આસનક્રમ બનાવવામાં આવ્યો છે અને આસનો પરત્વે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. યોગદર્શનમાં રસ હોય એવા સૌને પુસ્તક ખરેખર ઉપયોગી જણાશે.

પિયરનો પડોશી

[લે. પુષ્કર ચંદરવાકર; પ્ર, નેશનલ ઇન્ફર્મેશન એન્ડ પબ્લિકેશન્સ લિ. મુંબઈ; મૂલ્ય સાડાત્રણ રૂપિયા]

રા. પુષ્કર ચંદરવાકરની આ પ્રગટ થતી બીજી કૃતિ પંદર નાટિકાઓનો સંગ્રહ છે. એમાંની નાટિકાઓને લેખકે 'રેડિયો' કહી છે, પણ ભવાઈનો એ શબ્દ પાશ્ચાત્ય એકાંકી નાટકોને અનુસરતી આવી

રચનાઓ માટે ભાગ્યે ઉચિત ગણાય. પંદરમાંની ત્રણ નાટિકા અંગ્રેજી પરથી છે, બાકીની સ્વતંત્ર છે.

નાટિકાઓની સૌથી આગળ તરી આવતી વિશિષ્ટતા છે એમાં રજૂ થતું ગ્રામજીવનનું નિરૂપણ. ગામડાંમાંથી આવતા ઉત્સાહી લેખકે ગામડાનાં લોક, એમનાં સુખદુઃખ, એમની ભાષા, પોશાક, વ્યવસાય વગેરે સંબંધી પોતાની જાતમાહિતીની મૂડી પર અહીં સારો વેપાર ખેડ્યો છે. ગામડાના ખેડુત, મુખી, વાણિયા, ગગાસિયા, ઓવર્સ, આદિ અહીં તેમની જ નિત્યની સાચી જીવતી બોલી સાથે સજીવ આલેખન પામ્યાં છે. લેખકના વતનની લોકબોલીનો આ કારણે સંગ્રહની પંદરમાંથી તેરમાં ગ્રામજીવનને અનુલક્ષતી નાટિકાઓમાં એટલો બહોળો ઉપયોગ થયો છે કે લેખકની તેમજ આ સંગ્રહની મણનાપાત્ર સિદ્ધિ એ જ ગણાશે. પુસ્તકને અંતે લોકબોલીના એમાં વપરાયેલા શબ્દોના અર્થ આપવાનું આ કારણે જરૂરી હતું.

આ સિદ્ધિ લેખકની મર્યાદા પણ બની બેઠી છે. શક્ય તેટલા તળપદા શબ્દોનું પ્રદર્શન ભરવાના મોહે તેમની પાસે કેટલીકવાર વિવેક ચુકાવ્યો છે. તે એ રીતે કે તેમણે દશ્યસૂચનો અને પાત્રપરિચયમાં, એટલે કે પાત્રોની નહિ પણ પોતાની–લેખકની ભાષામાં ય લોકબોલીનો ઉપયોગ ક્યારેક ક્યારેક કરી નાખ્યો છે. દશ્યવર્ણનમાં 'બોતાન,' 'તીના' 'વઈ ગઈ છે' ને 'શારી પહની' જેવા તેમજ અભિનયસૂચનમાં 'ય દસકાવીને' જેવા પ્રયોગ લેખકે ઊઠીને કરવાના હોય નહિ. ગામડિયાં પાત્રોને રજૂ કરતી નાટિકાઓમાં જેમ અર્ધ તળપદી બોલીનો તેમ ટહેલી નાટિકા 'મુઝફ્ફરશાહ'માં ફારસી શબ્દોનો ('રૂહ', 'દીદાર' ને 'તસ્બીર' જેવા શબ્દોનો થયો છે તેમ કેટલીકવાર બેશ) અતિ–ઉપયોગ લેખકે મુગ્ધપણે કર્યો છે. પૃ. ૨૦૭ પર મુઝફ્ફરશાહના મોંમાનો 'દાદાજાન'એ સંબોધનોદ્દગાર તો સરતચૂકનું ફળ હશે.

નાટિકાઓમાં 'લાઈ', 'વખનો ધૂંટડો', છતે છોકરે વાંઝિયાં', 'કરમના કટકા', 'કાજિયો જમ' ને 'મુઝફ્ફરશાહ' કરુણાન્ત છે. 'આધીનું માણહ', 'વારસ', 'રેલની ટિકિટબારી', 'દીકરાનો બાપ' જેવીમાં વાચકોની કવિન્યાયની અપેક્ષાને સંતોષે એવો, ખલપાત્રોની લીલા ઉઘાડી પાડતો અન્ત આવે છે. 'પિયેરનો પડોશી', 'માનો જાયો' અને 'વખનો વાટકો' એ ત્રણને કરુણ અન્તમાંથી બચાવી લઈ લેખકે સુખાન્ત નાટિકાઓ બનાવી છે.

આ સંબંધમાં એવી છાપ પડે છે કે નાટિકાઓના અન્ત પર અને અંતે સાધવાની અસર (effect) પર લેખકનું લક્ષ વિશેષ રહ્યું છે. કૃતિને 'નાટક' બનાવવામાં અને 'અસર' ઉપજાવવામાં ઘણીવાર પાત્રોના વર્તનને લેખકે એવું ખેંચ્યું છે કે તેમાં સ્વાભાવિકતાના અંશો ખૂટતા લાગે. 'વખનો ઘૂંટડો'માં મરઘામાનું તેના દીકરા પ્રત્યેનું વર્તન અને 'માનો જાયો'માં બેહાનું એની મા પ્રત્યેનું વર્તન નાટકી ઉત્કટતાને અને ધારેલા અંતને ખાતર સ્વાભાવિક કરતાં વધુ ખેંચેલું છે. દેવશે (ભીખલો) બાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી લાડુમા તો પાસે જ રહેતાં હતાં છતા કંકુને ખબર ન પડે? અને ભેદ જાણતા કેશરે ય પત્નીને ભીખલો મરી ગયો ત્યાંસુધીમાં એ ભેદ કહ્યો જ નહિ! પણ કરુણ અન્તને ખાતર 'છતે છોકરે વાંઝિયાં'માં લેખકે એમ ગોઠવ્યું. નાતીલો કે પાડોશણ કરતાં વધુ સગપણ ન ધરાવતી બાઈ કોઈ જુવાન આગળ તેની વહુને 'રાંડ' કહી શકે? એને માથે સીધો આક્ષેપ કરી શકે? અને પેલો જુવાન પોતાની અક્કલનો જરાય ઉપયોગ કર્યા વિના એ બધું એમ ને એમ સીધું જ માની લઈ પોતાની રૂપવતી પ્રેમાળ પત્નિનું પૂછ્યા ગાછ્યા વિના નાક વાઢી નાખે! પણ 'રાંડ નાતરાબ્ધ'માં નાટકના એવા અન્તને ખાતર એમ બને છે.

આ ઉપલી ઉલ્લેખેલી નાટિકામાં સંતોકમાં ખલપાત્ર છે. એને લીધે રૂપાળીને માથે આફત ઊતરે છે, જેમ 'લાઈ'માં શાઈ–વહીવટદાર–ને લીધે કાળુને આપ ઘાત કરવો પડે છે. આમ કોઈવાર ખલપાત્રો અન્ય પાત્રો પર આપત્તિ લાવી નાટિકાનો કરુણ અન્ત સરજે છે, તો 'આધીનું માણહ' જેમાનો મુખી, 'રેલની

ટિકિટબારી'માંનો સ્ટેશનમાસ્તર, 'દીકરાનો બાપ'માંનો તનો મારાજ, અને 'પિયરનો પડોશી'માંનો રાયચંદ એ ખલપાત્રો એવાં છે જે અન્યને હેરાન કરતાં પાછું વાળી જોતા નથી પણ આખરે તેમનું ચાલતું નથી. ખલપાત્રોનું આ સંગ્રહનકૃતિઓમાંનું આલેખન ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં નાણાં ધીરનાર વાણિયો, તભા મહારાજ જેવો બ્રાહ્મણ, વહીવટદાર, મુખી, સ્ટેશન માસ્તર, દાક્તર એમ ઉજળિયાત વર્ણના વિશેષ હોય છે એ હકીકત પણ ધ્યાન ખેંચે છે તેવી છે. આ ખલ પાત્રોની દુષ્ટતાં જેમ લેખકે જરા નાટકી ઉત્કટતાથી આલેખી છે તેમ રવિશંકર ભેલીક, કાળુ, રમણભાઈ, બેચર ને વાઘજી ડોસા જેવાં પાત્રોની માનવતા ને દાનસ્તાઈ પણ એમણે નાટિકાઓમાં પ્રગટ કરી છે. એમ ન કર્યું હોત તો લેખકનું સમાજદર્શન અધૂરું કે એકતરફી ગણાત.

સંગ્રહની સૌથી સફળ નાટિકા 'વારસ'ગણાય. ચંપાનું માનસ અને ભાષા એમાં સારાં આલેખાયાં છે અને એને બરાબરની લાત પડે એવો એનો અન્ત એ નાટિકાને મજાની હળવી નાટિકા બનાવે છે. અંગ્રેજી પરથી છે છતાં એ એવી ન લાગે એવું સફળ રૂપાંતર એ છે. 'પિયરનો પડોશી' 'કાળિયો જમ' અને 'વખનો વાટકો' એ ત્રણ નાટિકાઓ પણ સંતોષકારક છે. બાકીની જાણે એક પરિસ્થિતિને જ નિરૂપતી ને તેથી કંઈક ટૂંકી લાગે છે. 'સૌથી સવાયાં' અને 'મુઝફ્ફરશાહ' બાળનાટિકા અને ઐતિહાસિક નાટિકાના પ્રયોગોથી વધુ મૂલ્યવાન નથી.

ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની વર્તમાન અવસ્થા જોતાં તેની સેવા કરવા હોંસથી આગળ આવતા આ નાટિકાઓના લેખક જેવા જુવાનો અભિનંદન અને પ્રોત્સાહનને પાત્ર છે. વિશેષ સ્વસ્થતા, માનવચિત્ત વ્યાપારોનું વિશેષ જ્ઞાન અને નાટકસંવિધાન પર વિશેષ કાબૂ આવતા રા. પુષ્કર તેમની આ પ્રારંભકાળની છતાં ચોક્કસ આશાસ્પદ એવી નાટિકાઓ કરતાં વધુ ચડિયાતી કૃતિઓ આપણા નાટકસાહિત્યને અર્પણ કરશે એવી આશા આ સંગ્રહ બતાવે છે.

કાશીનું કરવત

[લે. ઈશ્વર પેટલીકર; પ્ર. ગતિ પ્રકાશન લિ૦ અમદાવાદ; વિક્રેતા, ભારતી સાહિત્ય સંઘ–મુંબઈ–અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાડાત્રણ રૂપિયા.]

શ્રી પેટલીકરનું આ નવું પુસ્તક ત્રણ લાંબી વાર્તાનો સંગ્રહ છે. આ પુસ્તક સંસાર–દર્શન અને માનવવૃત્તિવિશ્લેષણની બાબતમાં શ્રી પેટલીકરની વિશેષ શક્તિ અને એમનો કલાવિકાસ બતાવી જાય છે.

ત્રણે વાર્તાઓનું પ્રયોજન સંસારના કારુણ્યનું દર્શન કરાવવાનું છે. સંસારનું કરવત કાશીના કરવત પેઠે આવતાં ને જતાં બંને બાજુથી માનવીઓને કેવું વેરે છે એ ત્રણે વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રોની કથા દ્વારા લેખકે એમાં કુશળતાથી દેખાડયું છે.

પહેલી વાર્તા 'કાશીનું કરવત'માં વસ્તુ આવું છેઃ અંતરથી લગભગ સાધુ જેવા અપુત્ર વિધુર છગાભાઈ ગામના કાવશિયાં જેવા પોતાના પિતરાઈઓ કિશાભાઈ અને મથુરભાઈની જાળમાં ફસી ફરી લગ્ન કરવા તૈયાર થયા, પણ પોતાના ભાવનાશાળી સુધારક ભત્રીજાઓએ એમને ખરી પરિસ્થિતિ સમજાવી વારતાં એના અંતરમાં કાશીના કરવત જેવું મંથન શરૂ થયું અંતરથી ન ગમે છતાં કિશા–મથુરની જાળમાં એકવાર ફસાઈ વિવાહ ગોઠવી ગોળધાણા વેહેંચવાનું અધું પગલું ભર્યા પછી કિશા–મથુરના ધક્કાથી એમાં અસહાયપણે આગળ વધતા છગાભાઈ પોતાની મુંઝવણમાંથી આપઘાત કરીને સાર્ગ કાઢે છે. છગાભાઈ દ્વારા 'ચોથા દિસનો માણસ જાતે મરે છે ને બીજાને ય મારે છે' એમ બતાવવું હોવાથી લેખકે એને ખૂબ મનોવ્યથા અનુભવતું અને અંતે આપઘાતથી ઉગારો શોધતું બળ વગરનું પાત્ર બનાવેલ છે. એવા ભોળા ને નિર્બળ છગાભાઈ, તેમની મિલકત પર નજર વાળી તેમના કાકાના દીકરા નાથાભાઈની વહેવારુ પત્ની સંતોક, ભલા આદમી નાથાભાઈ, એમના સુધારક દીકરા વિઠલ અને મનુ, બંધા કાવશિયા ને

પિતરાઈવિરું કરતા કિશાભાઇ અને મથુરભાઈ તથા તેમની પત્નીઓ આ સૌ પાત્રોનું તેમજ વચમાં આવી જતા ગૌણ પાત્ર ફોજદારનું આલેખન અને છગાભાઇ ના મનોમંથનનું નિરૂપણ આ વાર્તાની નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા છે.

બીજી વાર્તા 'અકળલીલા' એક દંપતીના જીવનમાં આપણને લઇ જાય છે. આગલી વાર્તામાં છગાભાઈનું અંતર જેમ લેખકે વીગતે ઉકેલી આપ્યું છે તેમ આ વાર્તામાં તેમણે ચંચળબેનનું અંતર વીગતે વર્ણવ્યું છે. એ રીતે આ વાર્તા પણ મનોવિશ્લેષણની વાર્તા બને છે. પોતા પ્રત્યે વફાદારીભર્યો પ્રેમ દાખવતા જયંતિનો સુલોચના જેવી ભણેલી તેજસ્વી યુવતી સાથેનો ભૂતકાળનો પ્રણયપ્રસંગ જાણી, તેમજ પતિએ પોતાને ખાતર સુલોચનાને છોડી અને સુલોચનાએ કુંવારી રહી સમાજસેવા ઉપાડી હતી તેની વાત જાણી, ચંચળબેને ઉભરાતી પતિભક્તિથી એ બે લાયક સ્ત્રીપુરુષને પરણવાની અનુકૂળતા કરી આપવા પોતે ખસી જવા મોત ઈચ્છ્યું અને મેળવ્યું, આવું એનું વસ્તુ છે. આ વાર્તાની વિશિષ્ટતા એ છે કે ચંચળ, જયંતિ, સુલોચના અને સુધા એ ચોમાંના ચારે પાત્રો ભાવનાશાળી લાગણીવાળાં અને શુભનિષ્ઠ છે. એથી જ જયંતિના દિલમાં પણ બુદ્ધિ સુલોચના તરફ એને ખેંચે તો ભાવના ચંચળ તરફ, એવું મંથન એકકાળે જાગ્યું હતું એમ બતાવી શકાયું છે.

ત્રીજી વાર્તા 'દુઃખનાં પોટલાં'માં સાસુ–સસરા અને પુત્ર–વહુના દૃષ્ટિભેદ અને તેને લીધે પરિણમતા સંગ્રામની આપણા સંસારની એક કારુણ્યભર્યા સમસ્યા શ્રી. પેટલીકરે પ્રશસ્ય કૌશલથી રજૂ કરી છે એને માટે તેમણે મુખ્ય પાત્ર બનાવ્યું છે વાલી ડાશીને. 'કાશીનું કરવત'માં છગાભાઇ નિખાલ મનના આદમી છે તો આ વાલીડોશી પ્રબળ 'અહં' વાળી માનિની છે અને એથી જ એ પોતાની જાતને દુઃખી કરી મૂકે છે. પુત્ર અને તેની વહુ ત્યાં જવું જ જોઇએ એવા એક નજીકના સગાને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે પોતાની રજા લીધા વિના ગયાં એ જાણી વાલીડોશીને પોતાની દીકરા પરની સત્તા હાથમાંથી સરી જતી લાગે છે અને તે સળગી ઊઠે છે. દીકરાને અને તેની વહુને બરાબર પાઠ શીખવવા અને તેને પોતાને મનાવવા ને તેડી જવા ધક્કો ખવડાવવા તે પોતાના ભાઇને ત્યાં રિસાઇને ચાલી જાય છે. મનમાં પોતાનો ય વાંક સમજતી, દીકરાના કહ્યાગરાપણાનો યશ એને આપતી, દીકરો પોતાને પાછી તેડી જવા આવવો જ જોઈએ એવી શ્રદ્ધા સેવતી અને તે ન આવતાં પિયરથી બેનને ત્યાં જતી વાલી આખરે ત્યાંથી ય જવા નીકળી રસ્તામાં એ પળે આપઘાત કરે છે જ્યારે તેને તેડવા મામાને ત્યાં થઇ માસીને ત્યાં ખબર કાઢવા આવતો તેનો દીકરો તેનાથી એક ફર્લાંગ જેટલો જ દૂર હોય છે!

આ વાર્તાની કરુણતા એમાં છે કે મા પણ અંતરમાં તો સારી અને પુત્રવત્સલ છે અને દીકરોય કહ્યાગરો ને સારો છે, માત્ર વાલીના અહં, સત્તાશોખ અને હઠીલાઈએ જાતે દુઃખ વહોરી લીધું. આમાં જ જૂની અને નવી પેઢીના દૃષ્ટિભેદ અને સંઘર્ષનું મૂળ ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા છે એવો વાલીને અનુભવ કરાવે એવા સાસુ–સસરા અને પુત્ર–વહુઓના સંઘર્ષના ઘણા કરુણ કિસ્સા શ્રી પેટલીકરે વાર્તામાં ઉકેલી વણ્યા–ગૂંથ્યા છે. એવા કિસ્સાઓમાં ઘણામાં એક પક્ષનો, ઘણામાં બીજા પક્ષનો વાંક હોય છે. સ્વભાવદુષ્ટતા હોય છે કયારેક, પણ ઘણીવાર ઉભયપક્ષ એકમેકને સાચી રીતે સમજી તેને અનુકૂળ થવાને બદલે પોતાની રીત છોડતા જ ન હોય તે કારણે તેમનું જીવન કરુણ ને દુઃખી બને છે એ લેખકે આ વાર્તામાં આમ બહુ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે.

આવું સંસારદર્શન આ વાર્તાની એક સિદ્ધિ છે વાલીના તેની અંતવડી સુધીના વૃત્તિવ્યાપારો અને મનોમંથનનું બહુ જ ઝીણવટભર્યું અને માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સાચું એવું નિરૂપણ. આ બંનેને કારણે તેમ જીવનકારુણ્ય, ઉત્કટતા, અસરકારકતા અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આ 'દુઃખનાં પોટલાં' આ સંગ્રહની

શ્રેષ્ઠ વાર્તા ઠરે છે. શ્રી. પેટલીકરની શક્તિનું ખરું દર્શન એ કરાવે છે.

ત્રણે વાર્તામાં અસ્તાર ક્ષણો થઈ ગયો છે, છતાં કહેણી સારી છે એટલે વાચકનો રસ ઠેઠ લગી જળવાય છે. બાહ્ય બનાવો કરતાં પાત્રોનાં અંતરના વ્યાપારો બતાવવાના હોઈ આવો પ્રસ્તાર સ્વાભાવિક પણ ગણાય. ત્રણે વાર્તામાં અસરકારકતા કે અંતિમ ચોટ લાવવા મૃત્યુનો આશ્રય લેખકે લીધો છે એ પણ ધ્યાન ખેંચે એવી બિના છે. છગાભાઈ અને વાલી બેઉ આપઘાત કરે છે, અને ચંચળબેન આમાં કુદરતી મોતથી મરતાં દેખાય છે પણ એનું મૃત્યુ છે તો એણે માગી લીધેલું મૃત્યુ. આ ત્રણે મૃત્યુનો લગભગ સરખો જ પ્રકાર પણ એવું જ ધ્યાન ખેંચે છે. પણ છગાભાઈને એમના નિર્બળ મને વાલીને એના અભિમાને મારી એવું નિરૂપણ થયું છે, તેમજ જુવાન પુત્રો અને વહુઓ પ્રત્યે લેખકની થોડી સહાનુભૂતિય ખરી, એટલે આ આપઘાત વાંચકોની સહાનુભૂતિ છગાભાઈ અને વાલી પ્રત્યે નથી જમાડી શકતાં. એનું બીજુંય કારણ છે. એ બંને પાત્રનાં મૃત્યુ અનિવાર્ય નહોતાં. છગાભાઈને ટટ્ટાર બની ખાડામાં પડેલો પગ ખસેડી લેતા અને કિશા–મથુરની વેતરણને ધૂળમાં મેળવતા બતાવી તથા વાલીને તેના પુત્રનો મેળાપ કરાવી પાછી ઘેર જતી બતાવી, બંને વાર્તાઓને સુખાન્ત ન બનાવી શકાત એમ નથી. વાલીએ અત્યારલગી જે અંતર્દાહ વેઠ્યો એ ઘણો છે. અલબત્ત, આવા અન્તથી 'દુઃખનાં પોટલાં'માં છે તે અંતથી જે ચોટ અને કારુણ્ય આવે છે તે ન આવત. આ દૃષ્ટિએ એ વાર્તાને માટે પેલા અંત સુધારાનું સૂચન પાછું ખેંચવાનું ય એટલું જ મન થાય તેમ છે.

આવી આવકારપાત્ર કૃતિ આપવા માટે શ્રી. પેટલીકરને ધન્યવાદ ઘટે છે. સાથે 'શૂળ' ને માટે 'સૂર' (પૃ. ૨૧૯), 'ઓશિયાળી' ને માટે 'ઓશિયારી' (પૃ. ૨૨૮), 'ઘેળીને' ને માટે 'ઘોરીને' (પૃ.૨૩૦) એમ લખીને 'ળ' ને સ્થાને 'ર' લખવામાં હજુ નજર સુધરવાની તેમજ 'ઊલટું' અવ્યયના અર્થમાં 'ઊલટ' (જે શબ્દ નામ જ છે) શબ્દ વાપરવાની બેદરકારી બદલ એમને ઠપકો પણ ઘટે છે.

આંધી

[લે. પ્રભાવતીદેવી સરસ્વતી; અનુ. પ્રમીલા શાહ; વિક્રેતા, અનંત દેસાઈ આઝાદ ભંડાર, મુંબઈ ૪; મૂલ્ય, ચાર રૂપિયા]

બંગાળી નવલકથા–લેખિકા શ્રીમતી પ્રભાવતી-દેવી સરસ્વતીની ગુજરાતીમાં ઊતરતી આ ચોથી નવલકથા એની ઉત્તમ મનાતી કથા છે. એનું વસ્તુ શરદબાબુની વાર્તા 'દેવદાસ'ના વસ્તુને અર્ધે સુધી મળતું આવે ને તેને સંભારી આપે તેવું છે. પ્રથમ જેની સાથે હૈયું મળ્યું હતું તે નંદા સાથે પરણી ન શકતો વિશ્વનાથ કલ્યાણીને પરણે તો છે, પણ પેલી પ્રણયવિફલતાથી દારૂની લતે ચડે છે અને ચંદ્રાના પ્યારમાં પડે છે. બીજે પરણેલી નંદાનો એના પ્રત્યેનો ભગિની જેવો ભાવ તથા પ્રેમસી ચંદ્રાનો તેને માટેનો સમર્પણશીલ પ્રેમ તેની પત્ની કલ્યાણીના અને તેના જીવનમાં જે આંધી ઊભી કરે છે તેની વાત કરતી અને કલ્યાણીના આપઘાતથી કરુણાન્ત બનતી આ કથા નંદા, ચંદ્રા અને કલ્યાણી એ ત્રણ નારીઓની પ્રેમાળતા તથા અંતરની ખાનદાનીનું નિરૂપણ સારું કરે છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે. આમ છતાં શરદબાબુની કૃતિઓ જેટલી આકર્ષક એ નથી.

સ્નેહમિલન

[લે, સનતકુમાર વીણ; પ્ર. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ,]

એક અકસ્માતથી નાયકનાયિકા વચ્ચે પ્રેમનું આકર્ષક જન્માવી, વચમાં કેટલાક રમૂજી ગૂંચવાડા ઊભા કરી તેમને થોડા વખત દૂર રાખી અન્તે તેમને પરણાવી આપતી આ કથા એ પ્રકારનાં સુખાન્ત પ્રણયકથાનાં હળવાં સીનેમા ચિત્રોના બળની, મનો-રંજનથી વિશેષ કશાની મહત્ત્વાકાંક્ષા

પ્રણયવાર્તા એ. સંભવાસંભવના વિચારને કોરે મુકી જરાક નવીન લાગે એવું વસ્તુ ઉપજાવવામાં લેખકે ઠીક ચતુરાઈ દાખવી કહેવાય. આ ટૂંકી નવલકથાની સાથે ચાર નાની વાર્તાઓ પણ પુસ્તકમાં જોડવામાં આવી છે, એમાંની ત્રણ ઓપુરુષના પ્રણય સંબંધી છે. બધી સામાન્ય કક્ષાથી ઊંચી નથી.

સાભાર પ્રાપ્તિ–સ્વીકાર

વસંતભાઈની વાતો ભા. ૧–૨–૩ લે. વસંત નાયક; પ્ર. મસ્શાળા પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર; મૂલ્ય છ, છ અને નવ આના, અનુક્રમે.

ભાષાની ક્રમિકતા અને બાળકોની અનુભવની દુનિયાનો ખ્યાલ રાખીને બાળશિક્ષક શ્રી. વસંત નાયકે લખેલી વાતોની ત્રણ ખાસ ભોગ્ય આવકારપાત્ર પુસ્તિકાઓ.

બાલમિત્ર ગીજુભાઈ
વહાલા સરદાર } લે. સોમાભાઈ ભાવસાર પ્ર. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી આણંદ, મૂલ્ય અનુક્રમે ચાર અને ત્રણ આના.

બાલસાહિત્યના જાણીતા લેખક શ્રી. સોમાભાઈ ભાવસારે બાળકો માટે તેમના હિતકર્તા સ્વ. ગિજુભાઈની અને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની તેમને ગમી જાય એવી ભાષા ને શૈલીમાં લખેલી પરિચય પુસ્તિકાઓ

વેણુકાકા—(લે. શાંતિકુમાર પડ્યા, પ્ર. નવચેતન સા. મંદિર, અમદાવાદ, સવા ત્રણ રૂપીયા)

આડવાના પરાક્રમોની રમતો, વેણીરામના છબરડાઓનો બાલરંજક બનાવવા ધારેલી ,લાંબી વાર્તા.

ભેદી માનવ

[લે. પ્ર. કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ; વિક્રેતા, આદર્શ પુસ્તક ભંડાર, ભદ્ર, અમદાવાદ; મુલ્ય રૂ. ૩–૧૪–૦]

શેઠ બિપિનચંદ્ર રૂપે તેમજ ડૉ. દિનેશ રૂપે ગરીબોની સેવા કરી 'જીવતા પ્રેત' રૂપે ક્યારેક અદૃશ્ય માનવી અને ક્યારેક હાડપિંજર બની ખૂન અને ભયંકર કૃત્યો કરનાર દુર્ગેશને વેશપલટાથી અને ચાલાકીથી આખરે ડિટેક્ટિવ વિજયકુમારે કેવી રીતે મહાત કર્યો તેની કથા આ જાસૂસી-વાર્તા કહે છે આવી કથામાં લાવવાના ભેદભરમ માટે વેલ્સની 'અદૃશ્ય માનવી'ની વાર્તામાંની કલ્પનાને આગળ લંબાવી દૃશ્ય માનવીને અદૃશ્ય અને અદૃશ્યને ફરી દૃશ્ય બનાવનારી વિજ્ઞાનની શોધનો લેખકે ઉપયોગ કર્યો છે વાર્તા કલ્પનાશ્રયી છે એટલે આવું વાચવાના શોખીનોને એમના મનને ત્રણ ચાર કલાક રોકી રાખે એવું વાચન એ પૂરું પાડશે, બાકી સંભવાસંભવની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એના ઘણા બિનમરા ઢીલા છે. ગુના શોધનની આ કથામા લેખકે પ્રણયકથા પણ થોડીક મૂકી છે.

અગમ્ય ને રહસ્યવાદી ક્રાંતદર્શી ફિલસૂફ કવિ જિબ્રાનની પ્રેર

આજ અને ગઈકાલ
ચિત્રલેખા : વિદ્યુતબેન અંબાલાલ ઝવેરી

વર્ષ ૧૯ · ફેબ્રુઆરી '૫૦ · અંક ૬૬

મૂળ લેખક : 'વનફૂલ'
અનુવાદક : રમણિક મેઘાણી

આ વાર્તાનો કથા પ્રદેશ ને પ્રકાર આપણે ત્યાં ખેડાએલા સાહિત્યમાં જરા જૂદો તરી આવશે. મૂળ લેખક શ્રી 'વનફૂલ' ધંધે ડૉક્ટર છે.. આ કૃતિમાં એમના અનુભવોને શબ્દદેહ આપ્યો છે.

અહીં રજૂ થતાં શબ્દશિલ્પમાં આત્મનિરીક્ષણયુક્ત સમાજદર્શન દેખા દે છે. આ દર્શન જેટલું વેધક છે એટલું જ સહૃદય પણ છે અને લેખકનું સામર્થ્ય પણ એમાં જ રહ્યું છે. આવી આ નવતર ને પ્રાણભરી કથને ગૂજરાત આવકારશે એવી શ્રદ્ધા છે.

કિંમત રૂા. ૨-૮-૦

એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતલા કલકત્તા-૧

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦

ફરનાન્ડીઝ પૂલ નીચે : ગાંધી રસ્તો
અમદાવાદ-૨

ઊર્મિ નવરચના સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૯ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૪ : અંક ૧૧મો
ફેબ્રુઆરી : ૧૯૫૦

ક્રમ

સ્થળ સંકોચને કારણે 'ઊર્મિ'માં આવતી 'સર્વોદય કે સામ્યવાદ'ની લેખમાળા આ અંકે રહી ગઈ છે. આવતે અંકે આવશે.

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : ૭-૮-૦ :: પરદેશમાં : રૂા. ૧૦-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૨
રવાણી એન્ડ કંપની : ૪૦૫, કાલબાદેવી : મુંબઈ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી ઇશ્વરલાલ મો. દવે
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ-૨

મુદ્રક : જયંતી ઘેલાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, ઘેલાભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

રામરાજ્ય

આપણી સંસ્કૃતિના 'રામરાજ્ય' એ શબ્દમાં, એક મહાન ભાવના જોવાની આપણને વર્ષોથી જાણે કે ટેવ પડી છે એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રજાજનો માટે આ ભાવના એક મનોરમ સ્વપ્ન સમી રહી છે. રાજ્યાધિકારીઓ માટે એ એક ઉચ્ચ આદર્શ સમી રહી છે. દેશ માટે એ શાંતિ ને વ્યવસ્થાના પ્રતિક સમી છે. જગત માટે એ એક નિત્યના અચલ સત્ય રૂપે રહી છે. એ ભાવનાને પહોંચવાના અવારનવાર પ્રયત્નો પણ થયા છે. પરંતુ ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં એ ભાવના પોતે એટલી ઉન્નત છે કે એમાં અપૂર્ણતા રહેવાની જ. એ અપૂર્ણતામાં જ એ ભાવનાનો વિજય રહ્યો છે. એ હમેશાં ધ્યેયસ્થાને જ રહેવા માટે જાણે નિર્માણ થયેલી છે. અને વ્યક્તિગત તેમ જ સમૂહગત પ્રયત્નો માટે એક આદર્શસમી છે. રામચંદ્રજીના જીવનમાંથી એ ભાવના જન્મી. એનો અર્થ એટલો કે એ જીવનનો જેટલો તલસ્પર્શી અભ્યાસ આપણે કરી શકીએ તેટલું વધુ સત્ય અને નવું નવું સત્ય આપણે એમાંથી મેળવી શકીએ. આમાંથી જે સત્ય મળે તે પણ કેટલેક અંશે વ્યક્તિગત સત્ય રહેવાનું. એ રીતે એની વ્યાપ્તિ કાંઈક મર્યાદા સાથે સ્વીકારવી ઘટે. રામચંદ્રજીના જીવનમાં પણ સત્ય સમા અને કેટલીક વખત, હવેના યુગને સત્યાભાસ લાગે એવા પ્રસંગો પણ બન્યા છે. એમના જીવનમાં વાલીવધ, શમ્બુકવધ, સીતાત્યાગ એવા એવા પ્રસંગો બન્યા છે. રાજધર્મની ઉગ્રતા અને સામાન્યધર્મનું પાલન એ બન્ને વચ્ચેનું મહદ્ અંતર દર્શાવનારાં એ ઉદાહરણો છે. અને આપણે એમને એ રીતે સમજવાં જોઈએ.

રામરાજ્ય ન ઇચ્છે એવો માણસ કલ્પવો મુશ્કેલ છે, સુખ, શાંતિ, ન્યાય, સત્ય, અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય કોને ન ગમે? આપણા જીવનમાં 'રામરાજ્ય'ની ભાવના પ્રાણની પેઠે ઓતપ્રોત બનેલી છે. સૌ જાણે છે કે આપણી કલ્પનામાં આપણે જે સુશાસન અને જે સુવ્યવસ્થા માગીએ છીએ, એ સુશાસન અને સુવ્યવસ્થા કેવળ રામરાજ્યમાં જ શક્ય છે.

પણ આ 'રામરાજ્ય' શું છે? એ ભાવનાથી આપણે ખરેખર શું કહેવા માગીએ છીએ? અને એ ભાવનાના ઉદ્‌ગમમાં કેવું જીવન બળ પડેલું છે? તેમ જ એ ભાવનાને મૂર્ત કરવા માટે, પ્રજાએ સત્તાએ અને વ્યક્તિએ શું કરવું જોઈએ? મહત્ત્વના પ્રશ્નો તો આ છે. કેવળ રામરાજ્ય વિષે આપણે બે ઘડી આળસુ વાતો કરીએ તેથી રામરાજ્ય સ્થાપી શકાય નહિ રામરાજ્ય સ્થાપનાર, અને એ ભાવનાને જગતચક્રવર્તી બનાવનાર ભગવાન રામચંદ્રના કેટલાક જીવનપ્રસંગો જ આપણને આ સુશાસનનું રહસ્ય કહી બતાવે છે

જ્યારે રામચંદ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા, ત્યારે માતા કૌશલ્યાએ એમને એક ન્યાયવાત કહી. એમણે કહ્યું કે પિતા કરતાં માતાનો અધિકાર વધારે છે માટે તમારે મારું વચન માનવું જોઈએ. તમારો એ રસ્તો ધર્મવિમુખ પણ નહિ ગણાય. સત્ય જેવા જણાતા આ શબ્દોનો ભગવાન રામચંદ્રે જે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો એ પ્રત્યુત્તર એમના જીવનસ્પર્શી સત્યનો ખ્યાલ આપી જાય છે. 'તમારી વાત સાચી છે માતાજી! પરંતુ પિતાના વચન પછી એ વચનને ટાળવા માટેના એક પગલા તરીકે એ આવે છે માટે એ નિર્ભેળ સત્ય નથી! માતાજી! તમે હવે જે આજ્ઞા આપો છો તે જાણી જોઈને ધર્મભંગ થાય તેવી આજ્ઞા છે. માટે એ સત્ય આજ્ઞા નથી!'

પોતાની સગવડતાને ગમતું નહિ, પણ ન્યાયને ગમતું સત્ય એ છે સત્ય સત્યાભાસ અને સત્ય વચ્ચે, આવો તફાવત શોધી કાઢવો ને કેવળ સત્યને જ પ્રિય ગણવું રામશાસનનું આ પહેલું રહસ્ય છે. અને સુશાસનનું પણ એ જ રહસ્ય છે. સૌથી પહેલી સત્યની સ્થાપના. બીજું બધું પછી.

જ્યારે રામચંદ્રે વાલીને બાણ માર્યું ત્યારે વાલીએ આવા અધમ કામ માટે રામચંદ્રજીને ઠપકો આપ્યો છે પોતે રામચંદ્રજીને મદદ કરવા તૈયાર હતો, અને છતાં સુગ્રીવના કહેવાથી છેતરીને એને બાણ માર્યું તેમાં અધર્મ રહ્યો છે રામચંદ્રે તે વખતે પણ નિર્ભેળ સત્યનો જ આશ્રય લીધો છે. ભગવાન રામચંદ્રે કહ્યું: 'વાલી! **અધર્મનું સેવન કરીને પછી, કેવળ જાતરક્ષા માટે બીજા પાસેથી ધર્મની આશા રાખવી,** એ એક પ્રકારનો સત્યાભાસ જ છે. તું દેહાંતદંડને યોગ્ય હતો એ તું જાણે છે. પણ જુદ્ધ તો એની સાથે થાય, જે કાંઈક પણ ધર્મમાં સમજતા હોય. ચોર, વ્યભિચારી, અધર્મ આચરનારા, વિશ્વાસઘાતી, ને વિલાસી દગાખોરો એ સામા પગલાના જુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી.' રામશાસનનું આ બીજું રહસ્ય

રામચંદ્રજીનું આ જીવનરહસ્ય સુશાસનનો મર્મ દર્શાવે છે. સુશાસન સ્થાપવા ઇચ્છનારે હણવા યોગ્ય હોય તેમને હણવા જ જોઈએ. હણવા યોગ્ય હોય તેમની સામે ધર્મની વાતોમાં વખત પણ ગુમાવવો ન ઘટે.

પરંતુ રામજીવનનો એથી પણ વધુ વિજય તો પ્રજાનુરંજનના એમણે સ્વીકારેલા ધર્મમાં રહ્યો છે. ભાગવતકારે કૃષ્ણ ભગવાનના જીવન વિસર્જનને, એક અત્યંત સુંદર ધ્વન્યાત્મક સત્ય વડે પ્રદર્શિત કરેલ છે. જ્યારે જીવન વિસર્જનનો સમય આવ્યો જણાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાનના દિલમાં એક વસ્તુ ખટકે છે. સત્યસંકલ્પ ઈશ્વરને પોતાનું જ કુળ ઉચ્છેદવાનો વિચાર આવે છે. एवं व्यवसितो राजन् सत्यसंकल्प ईश्वरः। शापव्याजेन विप्राणां संजह्रे स्वकुलं विभुः॥ સુશાસનની ખાતર ને

પ્રજાદ્રોહ ન થાય માટે, અનેક રાજાઓએ પોતાના કુમારોને પદભ્રષ્ટ કર્યાનાં ઉદાહરણ ઇતિહાસમાં નોંધાયલા છે. પણ પોતાના કુલનો ઉચ્છેદ કરવો પડે તો ઉચ્છેદ કરીને પણ સત્ય સુશાસન જ ચક્રવર્તી રહેવું જોઇએ એ ભાવનાની ભવ્યતા તેમજ ભયંકરતા શબ્દાતીત છે. ભગવાન કૃષ્ણનું એ સંહાર સ્વરૂપ રાજ-શાસનની અંતિમ મર્યાદા બતાવે છે. કવિ ન્હાનાલાલે એ સંહાર સ્વરૂપનું મનોહર વર્ણન આપ્યું છે. રાજાને રાજધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ નહિ. રામચંદ્રજીના સીતાત્યાગમાં પણ એ જ રહસ્ય રહ્યું છે. અને સુશાસનમાં પણ એ જ રહસ્ય છે, રાજધર્મ સૌથી પહેલો બીજું બધું પછી.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે રામરાજ્ય ત્યારે જ આવે છે જ્યારે હરેક નાની મોટી ક્રિયામાં માણસ જાગ્રત હોય છે. આપણી રામરાજ્યની ભાવનાને આપણે પૃથ્વી ઉપર આવતી જોવી હોય તો આપણામાં દરેકના હૃદયમાં પડેલાં રામ વસવો જોઇએ. એટલે કે સત્યની સ્થાપના થવી જોઇએ.

એનો અર્થ એ કે, 'રામ' એ માત્ર આપણે બોલવાનો નહિ પણ જીવવાનો શબ્દ થવો જોઇએ.

રામરાજ્યની આપણી ભાવના એવી છે કે એમાં કોઈ દુઃખ ન હોય. એમાં કોઇને અન્યાય ન હોય. એવા રાજ્યમાં સુશાસન અને સુવ્યવસ્થા હોય. પ્રેમ, ભાઈચારો, સત્ય અને ન્યાય હોય; ત્યાં શાસનકર્તાઓ પ્રત્યે પ્રજાને પ્રેમ હોય. અને પ્રજા માટે મરી ફીટવાની શાસન અધિકારીઓની તૈયારી હોય. આવું રામરાજ્ય સ્થાપવા માટે અત્યારે આપણને એક જ રામબાણ ઉપાય ગાંધીજીએ બતાવ્યો છે. જાતશુદ્ધિ કરો, જાત નિરીક્ષણ કરો, જાત સંયમ સ્થાપો. તમે જાતે જ રામરાજ્ય સિદ્ધ કરી શકશો. રામરાજ્ય એ કોઇ આકાશી પદાર્થ નથી. તેમ એ આકાશમાંથી ઉતરવાનો નથી. આપણે પોતે આપણી જાત ફરતી ચોકી કરીએ, ત્યારે એટલો વખત આપણે રામરાજ્યમાં વિહરીએ છીએ. એ ચોકી ઉઠી જાય ત્યારે રાવણનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. માણસ પણ દિવસમાં હજાર વખત રામ બને છે. અને એજ પ્રમાણે હજાર વખત રાવણ બને છે.

હવે આ રામરાજ્યની ભાવનાનો આપણા આધુનિક જીવનમાં સુમેળ સ્થાપવો હોય તો આપણે ભલે ગમે તે કામમાં હોઇએ, ને ગમે ત્યાં હોઇએ, આપણે રઘુકુળરીતિનું તુલસીદાસજીએ પહેલું આપેલું લક્ષણ–વચન પાલન–એ આપણે શરૂ કરી શકીએ. માત્ર આ એક જ નાનકડી ક્રિયા–વચનપાલન–કેટલો બધો મોટો ફેરફાર આપણા જીવનમાં કરી શકે તેમ છે તેનો ખ્યાલ કરતાં આપણને આશ્ચર્ય થશે. હજારો માણસોની વચ્ચે એ વિશ્વાસ સ્થાપશે. વિશ્વાસ સ્થપાતાં વ્યવસ્થા આવશે. વ્યવસ્થા શાંતિ જન્માવશે. ખોટી બીક કોઈના દિલમાં નહિ હોય. વચનભંગનો કિસ્સો જ ભાગ્યે ગોત્યો મળશે. અને અત્યારે સેંકડો માણસોના સેંકડો 'કલાકો' કજીયાપતામણમાં જાય છે, એ તમામ શક્તિ સદ્‌માર્ગે વળતાં નવી નવી ઉદ્યોગયોજનાઓ જડી આવશે. અને એવી નિર્મળબુદ્ધિ પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપશે એ જુદું.

રામરાજ્યનો માનો કે એક નાનકડો પ્રયોગ કોઇ ગામડું શરૂ કરે છે. એનું પરિણામ એ આવે કે એ ગામડાના કજીયા એ ગામડામાં જ પતી જાય. બીજું પરિણામ એ આવે કે અત્યારની આ મુશ્કેલ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં જ્યારે સૌના સહકાર વડે જ જીવન

પણ આ 'રામરાજ્ય' શું છે? એ ભાવનાથી આપણે ખરેખર શું કહેવા માગીએ છીએ? અને એ ભાવનાના ઉદ્‌ગમમાં કેવું જીવન બળ પડેલું છે? તેમ જ એ ભાવનાને મૂર્ત કરવા માટે, પ્રજાએ સત્તાએ અને વ્યક્તિએ શું કરવું જોઈએ? મહત્ત્વના પ્રશ્નો તો આ છે. કેવળ રામરાજ્ય વિષે આપણે બે ઘડી આળસુ વાતો કરીએ તેથી રામરાજ્ય સ્થાપી શકાય નહિ રામરાજ્ય સ્થાપનાર, અને એ ભાવનાને જગતચક્રવર્તી બનાવનાર ભગવાન રામચંદ્રના કેટલાક જીવનપ્રસંગો જ આપણને આ સુશાસનનું રહસ્ય કહી બતાવે છે

જ્યારે રામચંદ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા, ત્યારે માતા કૌશલ્યાએ એમને એક ન્યાયવાત કહી. એમણે કહ્યું કે પિતા કરતાં માતાનો અધિકાર વધારે છે માટે તમારે મારું વચન માનવું જોઈએ. તમારો એ રસ્તો ધર્મવિમુખ પણ નહિ ગણાય. સત્ય જેવા જણાતા આ શબ્દોનો ભગવાન રામચંદ્રે જે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો એ પ્રત્યુત્તર એમના જીવનસ્પર્શી સત્યનો ખ્યાલ આપી જાય છે. 'તમારી વાત સાચી છે માતાજી! પરંતુ પિતાના વચન પછી એ વચનને ટાળવા માટેના એક પગલા તરીકે એ આવે છે માટે એ નિર્ભેળ સત્ય નથી! માતાજી! તમે હવે જે આજ્ઞા આપો છો તે જાણી જોઈને ધર્મભંગ થાય તેવી આજ્ઞા છે. માટે એ સત્ય આજ્ઞા નથી!'

પોતાની સગવડતાને ગમતું નહિ, પણ ન્યાયને ગમતું સત્ય એ છે સત્ય સત્યાભાસ અને સત્ય વચ્ચે, આવો તફાવત શોધી કાઢવો ને કેવળ સત્યને જ પ્રિય ગણવું રામશાસનનું આ પહેલું રહસ્ય છે. અને સુશાસનનું પણ એ જ રહસ્ય છે. સૌથી પહેલી સત્યની સ્થાપના. બીજું બધું પછી.

જ્યારે રામચંદ્રે વાલીને બાણ માર્યું ત્યારે વાલીએ આવા અધમ કામ માટે રામચંદ્રજીને ઠપકો આપ્યો છે પોતે રામચંદ્રજીને મદદ કરવા તૈયાર હતો, અને છતાં સુગ્રીવના કહેવાથી છેતરીને એને બાણ માર્યું તેમાં અધર્મ રહ્યો છે રામચંદ્રે તે વખતે પણ નિર્ભેળ સત્યનો જ આશ્રય લીધો છે. ભગવાન રામચંદ્રે કહ્યું: 'વાલી! **અધર્મનું સેવન કરીને પછી, કેવળ જાતરક્ષા માટે બીજા પાસેથી ધર્મની આશા રાખવી, એ** એક પ્રકારનો સત્યાભાસ જ છે. તું દેહાંતદંડને યોગ્ય હતો એ તું જાણે છે. પણ જુદ્ધ તો એની સાથે થાય, જે કાંઈક પણ ધર્મમાં સમજતા હોય. ચોર, વ્યભિચારી, અધર્મ આચરનારા, વિશ્વાસઘાતી, ને વિલાસી દગાખોરો એ સામા પગલાના જુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી.' રામશાસનનું આ બીજું રહસ્ય

રામચંદ્રજીનું આ જીવનરહસ્ય સુશાસનનો મર્મ દર્શાવે છે. સુશાસન સ્થાપવા ઈચ્છનારે હણવા યોગ્ય હોય તેમને હણવા જ જોઈએ. હણવા યોગ્ય હોય તેમની સામે ધર્મની વાતોમાં વખત પણ ગુમાવવો ન ઘટે.

પરંતુ રામજીવનનો એથી પણ વધુ વિજય તો પ્રજાનુરંજનના એમણે સ્વીકારેલા ધર્મમાં રહ્યો છે ભાગવતકારે કૃષ્ણ ભગવાનના જીવન વિસર્જનને, એક અત્યંત સુંદર ધ્વન્યાત્મક સત્ય વડે પ્રદર્શિત કરેલ છે. જ્યારે જીવન વિસર્જનનો સમય આવ્યો જણાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાનના દિલમાં એક વસ્તુ ખટકે છે. સત્યસંકલ્પ ઈશ્વરને પોતાનું જ કુળ ઉચ્છેદવાનો વિચાર આવે છે. एवं व्यवसितो राजन् सत्यसंकल्प इश्वरः। शापव्याजेन विप्राणां सजह्रे स्वकुल विभुः॥ સુશાસનની ખાતર ને

પ્રજાદ્રોહ ન થાય માટે, અનેક રાજાઓએ પોતાના કુમારોને પદભ્રષ્ટ કર્યાનાં ઉદાહરણ ઇતિહાસમાં નોંધાયલા છે. પણ પોતાના કુલનો ઉચ્છેદ કરવો પડે તો ઉચ્છેદ કરીને પણ સત્ય સુશાસન જ ચક્રવર્તી રહેવું જોઇએ એ ભાવનાની ભવ્યતા તેમજ ભયંકરતા શબ્દાતીત છે. ભગવાન કૃષ્ણનું એ સંહાર સ્વરૂપ રાજ-શાસનની અંતિમ મર્યાદા બતાવે છે. કવિ ન્હાનાલાલે એ સંહાર સ્વરૂપનું મનોહર વર્ણન આપ્યું છે. રાજાને રાજધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ નહિ રામચંદ્રજીના સીતાત્યાગમાં પણ એ જ રહસ્ય રહ્યું છે. અને સુશાસનમાં પણ એ જ રહસ્ય છે, રાજધર્મ સૌથી પહેલો બીજું બધું પછી.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે રામરાજ્ય ત્યારે જ આવે છે જ્યારે હરેક નાની મોટી ક્રિયામાં માણસ જાગ્રત હોય છે. આપણી રામરાજ્યની ભાવનાને આપણે પૃથ્વી ઉપર આવતી જોવી હોય તો આપણાના દરેકના હૃદયમાં પહેલાં રામ વસવો જોઇએ. એટલે કે સત્યની સ્થાપના થવી જોઇએ.

એનો અર્થ એ કે, 'રામ' એ માત્ર આપણે બોલવાનો નહિ પણ જીવવાનો શબ્દ થવો જોઇએ.

રામરાજ્યની આપણી ભાવના એવી છે કે એમાં કોઈ દુઃખ ન હોય. એમાં કોઇને અન્યાય ન હોય. એવા રાજ્યમાં સુશાસન અને સુવ્યવસ્થા હોય. પ્રેમ, ભાઈચારો, સત્ય અને ન્યાય હોય; ત્યાં શાસનકર્તાઓ પ્રત્યે પ્રજાને પ્રેમ હોય. અને પ્રજા માટે મરી ફીટવાની શાસન અધિકારીઓની તૈયારી હોય. આવું રામરાજ્ય સ્થાપવા માટે અત્યારે આપણને એક જ રામબાણ ઉપાય ગાંધીજીએ બતાવ્યો છે. જાતશુદ્ધિ કરો, જાત નિરીક્ષણ કરો, જાત સંયમ સ્થાપો. તમે જાતે જ રામરાજ્ય સિદ્ધ કરી શકશો. રામરાજ્ય એ કોઇ આકાશી પદાર્થ નથી. તેમ એ આકાશમાંથી ઉતરવાનો નથી. આપણે પોતે આપણી જાત ફરતી ચોકી કરીએ, ત્યારે એટલો વખત આપણે રામરાજ્યમાં વિહરીએ છીએ. એ ચોકી ઉઠી જાય ત્યારે રાવણનું રાજ્ય શરૂ થાય છે. માણસ પણ દિવસમાં હજાર વખત રામ બને છે. અને એજ પ્રમાણે હજારવખત રાવણ બને છે.

હવે આ રામરાજ્યની ભાવનાનો આપણા આધુનિક જીવનમાં સુમેળ સ્થાપવો હોય તો આપણે ભલે ગમે તે કામમાં હોઇએ, ને ગમે ત્યાં હોઇએ, આપણે રઘુકુળરીતિનું તુલસીદાસજીએ પહેલું આપેલું લક્ષણ–વચન પાલન–એ આપણે શરૂ કરી શકીએ. માત્ર આ એક જ નાનકડી ક્રિયા–વચનપાલન–કેટલો બધો મોટો ફેરફાર આપણા જીવનમાં કરી શકે તેમ છે તેનો ખ્યાલ કરતા આપણને આશ્ચર્ય થશે. હજારો માણસોની વચ્ચે એ વિશ્વાસ સ્થાપશે. વિશ્વાસ સ્થપાતાં વ્યવસ્થા આવશે. વ્યવસ્થા શાંતિ જન્માવશે. ખોટી બીક કોઈના દિલમાં નહિ હોય. વચનભંગનો કિસ્સો જ ભાગ્યે ગોત્યો મળશે. અને અત્યારે સેંકડો માણસોના સેંકડો 'કલાકો' કજીયાપતામણમાં જાય છે, એ તમામ શક્તિ સદ્માર્ગે વળતાં નવી નવી ઉદ્યોગયોજનાઓ જડી આવશે. અને એવી નિર્મળબુદ્ધિ પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપશે એ જુદું.

રામરાજ્યનો માનો કે એક નાનકડો પ્રયોગ કોઇ ગામડું શરૂ કરે છે. એનું પરિ-ણામ એ આવે કે એ ગામડાના કજીયા એ ગામડામાં જ પતી જાય. બીજું પરિણામ એ આવે કે અત્યારની આ મુશ્કેલ આર્થિક પરિ-સ્થિતિમાં જ્યારે સૌના સહકાર વડે જ જીવન

નથી શકે તેમ છે, તે વખતે કૌટુમ્બિક પ્રેમ સ્થપાતાં, આર્થિક સમતુલા મેળવવી સહેલી થઈ પડે ત્રીજું પરિણામ એ આવે કે ગામડામાં કોઈ પણ નિરાધાર હોય એને ગામડું પોતે પોતાની શરમ ગણતું થાય ચોથું પરિણામ એ આવે કે ગામડાની રક્ષાનો ભાર પણ એ ગામડું જ ઉપાડતું થાય. આમ દિલ્હી ગમે તેટલું દૂર હોય પણ ગામડું જો રામરાજ્ય સ્થાપવાનો નિર્ણય કરે તો એ ગામડા પૂરતું તો દિલ્હી એને આંગણે હોય !

પણ રામરાજ્યનો પાયો તો રાજાની અને પ્રજાની—ઉભયની 'માણસાઇ'માં રહ્યા છે. માણસાઇ વિના જેમ માણસ નથી, તેમ માણસ વિના કોઈ રાજ એ રામરાજ્ય નથી. સર્વત્ર ખપ માણસનો છે. કુમાણસ જોઇએ તેટલાં મળે. એવા એક લાખ મળીને એક માણસ જેટલું કામ ન આપી શકે. એટલે રામરાજ્યનું છેવટનું રહસ્ય તો માણસની 'માણસાઈ' જાગ્રત થાય તેમાં રહ્યું છે. રામચંદ્રજીએ પહેલાં વચનપાલન કર્યું. જુદ્ધનો પ્રસંગ આવતાં જુદ્ધ કર્યું. ત્યાગનો પ્રસંગ આવતાં ત્યાગ કર્યો. અને ધર્મનો વિજય સ્થાપ્યો. આટલી રામકથા સુશાસનનું રહસ્ય આપી દે છે. સત્યપાલન પહેલાં, પછી કર્તવ્ય પાલન, પછી ત્યાગ, અને છેવટે ધર્મમાં શબ્દાતીત શ્રદ્ધા. રામાયણની શરૂઆત વચનપાલનથી થાય છે. રામાયણનો અંત પણ એના વચનપાલનમાં જ આવે છે. લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. કાલપુરૂષ રામચંદ્રજી સાથે વાત કરવા આવ્યો છે એ વાતમાં કોઇ વચ્ચે આવે તો એનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાયલી છે. દુર્વાસા ઋષિના કોપને શાંત કરવા લક્ષ્મણને એ વખતે ત્યાં આવવું પડે છે. પછી રામચંદ્રજીને લક્ષ્મણ પોતે જ કહે છે;

जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय।
हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः॥

આ પ્રમાણે શબ્દની પવિત્રતા ઉપર રામાયણમાં જે ભાર મૂકાયો છે એ આશ્ચર્યજનક રીતે દુનિયાની બુદ્ધજીવાળાઓ નો મર્મ કહી બતાવે છે. જ્યારે શબ્દની પવિત્રતાને, એટલે કે સત્યને, ચીંથરિયું ગણવાની વૃત્તિ જન્મે, ત્યારે ઉલ્કાપાત અનિવાર્ય છે. એક જ નાનું બીજ, જેમ મહાનવૃક્ષને જન્મ આપે છે તેમ નાનકડામાં નાનકડું સત્યપાલન મહાન ફલ આપે છે.

આજે આપણે જે અભિનવ ભારતવર્ષના જન્મની રાહ જોઇએ છીએ, તેમાં આ રામરાજ્યની ભાવના જ પ્રબળ બને ને શાસિત પ્રજાજનોને તેમ જ શાસન કરનારાઓને બન્નેને માર્ગદર્શન આપે. તારીખ ૨૬ મી જાન્યુઆરી આપણને એ આપે. અને એ મેળવવાના પ્રયત્નમાં સૌનો સહકાર મળે, તુમારી તંત્રની આપણી અવહેલના ત્યારે મટી જશે, જ્યારે અધિકારી જનો પોતાને કેવળ 'ઓફીસરો' માનતા બંધ થશે, ને માણસો માનતા થશે; તેમ જ એ તુમારી તંત્ર એની મેળે સુધરશે જો પ્રજાજનો, એના કાયદામાં રહેલાં છિદ્રોમાંથી પોતપોતાનો લાભ શોધી કાઢવાનો યત્ન કરવાને બદલે ન્યાય અને સત્યનો આ રાહ જોઈ શકે, કાયદાનો લો ગમે તે હોય, એમ સમજશે તો. રામરાજ્ય કાયદામાં નથી, માણસમાં છે, રામરાજ્યની સ્થાપના, એ એક રીતે; માણસ માણસના હૃદયમાં રહેલા સત્યની સ્થાપનાનો મહોત્સવ છે. રામરાજ્યમાં જે કાંઇ છે તે સત્યપાલનને આધારે ઉભું છે. તુલસીદાસજીએ એટલા માટે ગાયું છે કે—અયોધ્યા છે, ત્યાં રામચંદ્રજી નથી, પણ જ્યાં રામચંદ્રજી છે. ત્યાં અયોધ્યા છે,

★

ધૂમકેતુ

જીવનના અનેક પ્રસંગોને આવરતી સ્મરણયાત્રા

જીવનપંથ: ખંડ બીજો

ધૂમકેતુ

આ પ્રમાણે બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં હું ધીમે ધીમે બી. એ. સુધી તો આવી ગયો. જુ. બી. એ.નું વર્ષ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે કેવી કલ્પદ્રુમી સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ ખુલ્લી કરે છે એ તો જેમને અનુભવ હોય તે વગર કહે સમજી શકે તેમ છે।

જુ. બી. એ. માં મારી ઓરડીનો નંબર સાત હતો. એ સાત નંબરની ઓરડી ખરેખર અદ્ભુત હતી. મારી ગણના કવિમાં થતી. અને થોડીક વિચિત્ર માં પણ થતી. હજી જુ. બી. એ.માં આવતાં મેં પંચહાટડીની વીશીનો ત્યાગ કર્યો ન હતો. છેક કૉલેજ રેસીડેન્સીથી કાળવાનો દરવાજો વટાવીને પંચહાટડી સુધી જવું, અને ત્યાંથી પછી કૉલેજમાં આવવું એ મારો નિત્યનો ક્રમ હતો. એટલે કેવળ થોડું ખર્ચ બચાવવા માટે આ પ્રમાણે વખત ગાળતો વિદ્યાર્થી બીજાની નજરમાં વિચિત્ર ગણાય તો નવાઈ નહિ. પણ હું મારું કાંઈને કાંઈ ભાથું આમાંથી મેળવી લેતો. વળી મારું મિત્ર મંડળ પણ ઘણું ખરું સાહિત્યમાં રસ લેનારું હતું. એક રીતે મારી જાત બે પ્રકારના મિત્રોથી વિંટળાયેલી હતી. છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર, સ્વ. ભાઈશંકર દ્વિવેદી, જગન્નાથ ધીનોજા, થોડીઘણી સાહિત્યવૃત્તિ ધરાવતા દિલખુશ જોશી, વ્રજલાલ દવે, મોરબીના એક હલીચંદ, કવિ ગોરધર, ક્રિકેટ શોખીન સી. સી. વ્યાસ, આપણા મુનિકુમાર આ બધા સાહિત્ય મિત્રો હતા. સાહિત્યમિત્રી ઉપરાંત જેમની સાથે અંતરંગ જીવનનો ઘણો પરિચય પણ હતો, એટલે સુધી કે એમના વિષે મને બધી ખબર હોય ને મારા વિષે એમને બધી ખબર હોય એવા મિત્રોમાં સૌથી પહેલી ગણના તો છોટાલાલ માનસીંગ કામદારની. કામદાર સાથે મારે વર્ષોની મૈત્રી હતી. એમને ઘેર જેતપુર હું એક વખત મહિનો રહી આવ્યો હતો. એમના કુટુંબ સાથે પણ મારે પરિચય હતો. એમનો સ્વભાવ સરલ અને શાંત તથા સીધો હતો. એટલે એ જેતપુર મૈત્રી અહીં કૉલેજમાં પણ ટકી રહી હતી. બીજા મિત્રોમાં ઉમંગલાલ મોહનલાલ પોટા, એ પણ પોરબંદરથી જુના થયેલા મિત્ર હતા. વૈકુંઠરાય વિઠ્ઠલરાય કિકાણી, યશવંતરાય ગુલાબરાય મારૂ, હરિલાલ નરભેશંકર મારૂ, આ બધા સમવયસ્ક ને વિનોદી મિત્રો હતા. આ ઉપરાંત એક ત્રીજું મિત્રમંડળ હતું. એ મિત્રમંડળને હું Approach થઈ શકતો, બીજા વખતે સંકોચ અનુભવે. એ મિત્રો પાસે કાંઈ કાંઈ કામ હોય ત્યારે જઈ શકવાની હિમ્મત રહેતી—એ મંડળ સાધારણ રીતે શ્રીમંત અને ઘર સુખી જુવાન વિદ્યાર્થીઓનું હતું. એમાં એક બાબી હતા. તે માણાવદરના હતા. અમૃતલાલ મહેતા મોરબીના હતા. તારાચંદ એલ. શાહ એ પણ આવા સલામી મિત્રોમાં હતા. અને આવા સલામી મેળ ઉપરાંત સજ્જનતા ને સાહિત્ય-વૃત્તિને લીધે જેમને હું મિત્રો જેવા ગણી લેતો, તે મિત્રોમાં ઘણાખરા જામનગર ક્લબના ને નાગર ક્લબના 'મેમ્બરો' હતા. રેવાદીયા, વૈષ્ણવ, લાલભાઈ દેસાઈ, નૃસિંહપ્રસાદ વૈષ્ણવ, આ બધાને સાહિત્ય વૃત્તિના રસથી મારા પ્રત્યે આકર્ષણ થયેલું ને એ રીતે થોડો ઘણો મૈત્રી પરિચય સાધેલો. મેં એક વખત 'ગિરનાર'નું વર્ણન લખેલું. તે વર્ણન વાંચીને આ નાગર ક્લબના મિત્રોએ મને એમની તે દિવસની ખાસ પાર્ટીમાં નોતર્યો હતો. અલબત આવી રીતે આ નાગર ક્લબમાં આમંત્રણ આપવામાં મારૂભાઈઓ, પોટા ને કિકાણી એમનો હાથ હતો.

ભોજન થઈ ગયા પછી એ મંડળના મુરબ્બી પદ ભોગવતા 'બાપુભાઈ' સાથે મારો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો હતો. અને પછી એ વર્ણન મારે જ ત્યાં વાંચવું એવી દરખાસ્ત મૂકાઈ હતી. આ પ્રમાણે મારી જેવી તેવી સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ ઠીક ઠીક ખ્યાતિ તે વખતે અપાવેલી હતી.

પરંતુ અમે જુ. બી. એ માં હતા એ અમારે ભૂલવું ન હતું, એટલે એ વર્ષમાં જાણે પાછલાં વર્ષોનો ખંગ વાળવો હોય તેમ અનેક પ્રકારનાં

પર્યટનો ને વિનોદો અમે ઉભા કરવા માંડ્યા હતા. આમાં કેટલાક વિનોદો જરા દોષવાળા હતા તો કેટલાક નિર્દોષ પણ હતા.

ગિરનાર નું આકર્ષણ તો નિત્યનું હતું જ. પણ તળેટીના જુદાં જુદા ઉપવનોમાં અમે જવાનું રાખ્યું હતું કેટલીક વખત સવારે દસ વાગે ઉપડતા અને સાંજે પાછે પાછા ફરતા દૂર દૂર સુધી જંગલમાં જવાનો તો જાણે નિત્યક્રમ હતો. આવા રખડુ પ્રવાસનો એક વિચિત્ર લ્હાવો એ વખતે મે લીધેલો તે આજ પણ સાભરે છે.

શ્રીમન્નથુરામ શર્માના આશ્રમમા હુ હતો, ત્યારથી રૂદ્રાક્ષની માળા, ચાખડી, ધાબળો, ભસ્મના ગોળા એવું તો સિલિકમાં રાખતો થયો હતો જુ ભી એ માં આવ્યો ત્યારે પણ ટ્રંકમા આ વસ્તુઓ નીચે પડી રહેતી એમનો સધ્યાદિમાં ઉપયોગ તો બધ થઇ ગયો હતો પણ હજી એ વસ્તુઓ તો સાથે રહેતી જ.

બીલખા આનદાશ્રમ પાસે ભીડભજન મદિર છે ત્યા એક સાધુ રહેતો નામ તો એનું યાદ નથી પણ એ કફની પહેરતો છેક પગ સુધી ઢળે તેવી ને ચાખડીઓ પહેરી અલેક જગાવતો ફરવા નીકળતો મને પણ આવી કફની પહેરવાનુ મન ઘણુ હતું એવો ભેખ કેટલી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા માગી લે છે ને જોગી થવુ કેટલા જીવનમાં શક્ય છે એવો કાંઇ ખ્યાલ તો, એ વખતની જ્ઞાનની મર્યાદામાં શક્ય પણ ન હતો પરન્તુ ગમે તેમ મે કફની કરાવી હતી અને એને ગેરુઆ રગે રગાવી પણ રાખી હતી એ કફની મારી સાથે ફર્યા કરતી

જૂનાગઢ પાસે શિવરાત્રી પર ભરાતો ભવનાથનો એ વખતે બહુ જ ઠાઠમાઠથી અને ખરેખરા ળા રૂપે ભરાતો એમાં રબારી, ચારણ, આયર ભરવાડ, મેર, કણબી, કાળી ખાટ, ઢેઢ–અઢારે આલમ આવતી. એમાં સાધુઓ આવતા. ફકીરો આવતા અઠંગ ઉઠાઉગીરો આવતા કોઇ સત પણ વખતે દેખાતા કાનફટા જોગીઓ આવતા નાગા બાવાઓ એમા જણાતા કેવળ અણીદાર ઉઘાડા લોઢાના સળિયા ઉપર આસન જમાવીને બેઠેલા, ચામડીને બહેરી બબ્બ બનાવી દેનારા હઠજોગીઓ દેખા દેતા ઇંદ્રિયદમન માટે લોહકડીને ઇંદ્રિય સોંસરવી કાઢીને માત્ર એકલી ભસ્મ લગાવીને કેવળ ઉઘાડે શરીરે ફરતા અવધૂતો જોવા મળતા ભગત, ભીખારી, સત, સાધુ મીર, ફકીર, બાવા, અતીત, જતરમતર ભુવા જાદુગર, દુહાગર એવા એવાનો ચારે તરફથી ધસારો થતો ને ગીરનારની તળેટીના એ જગલ ત્રણ ચાર દિવસ માનવ–મહેરામણથી હાલી ઉઠતા અઠવાડિયા અગાઉથી તો ત્યાં દુકાનો પડી જતી મીઠાઈઓના ઢગલે ઢગલા ઉભરાતા કેટલીક જગ્યાએ અન્નના ભડારા શરૂ થઇ જતા ક્યાંક જે આવે તે જમી જાય એવાં રસોડાં ઉઘડતાં અને એ પ્રમાણે સાત આઠ દિવસ સુધી તો એ મેળો લોકોને માટે ગજબનું આકર્ષણ જમાવતો એમા ઘણી ઘણી વાતો થતી સારી વાતો પણ થતી કથા, આખ્યાન, ભજન, ખેલ રામલીલા બહુરૂપીના વેશ—અનેક રગો જામતા ચોપટ,, ગજીફા, જુગાર, વ્યસન અને વ્યસનના મિત્રો એ પણ હાજર હતા

હું જુ ભી એમા હતો ત્યારે આ ભવનાથનો મેળો આવ્યો મને મનમા એક વિચાર આવ્યો મેળામા જવુ આવવુ ને જોવા ફરવુ એમાં કાંઇ નહિ એ તો ઠીક હવે પણ આ વખતે તો ખરેખરા મેળાનો સ્વાદ લેવા માટે એમાં જોગી થઇને જ ફરવા માંડવુ જોઇએ કે કેવા કેવા આવે છે!

અને એ વાતને આજે સાચી મે વર્તનમાં પણ મૂકી મારી પાસે કફની તો હતી જ. લગોટી હતી, રૂદ્રાક્ષના બેરખા ને માળાઓ હતી ભસ્મના ગોળા હતા. ને કમડળ પણ હતું સાતમા રૂમમાં મિત્રોને વાત કરી કે ભાઇ, આપણે તો શિવરાત્રીમા ઘેર જાવુ છે ને ચાર પાંચ દિ' નિરાતે રહીને પછી આવવુ છે સૌની રજા લીધી. સરસામાન તો એકાદ ધોતિયુ પહેરણ ટુવાલ લઇ લીધાં અને જે પહેર-

વાની કફની વગેરે હતી તે એમાં સમાવીને હું રાત્રે આઠ સાડા આઠ વાગે નીકળી પડ્યો. સૌએ માન્યું કે હું સ્ટેશને ગયો છું. પણ મેં તો કાળવાથી જ બારોબાર સીધી સડકે ભવનાથનો રસ્તો લીધો.

તળેટીએ પહોંચ્યા પહેલાં જ એક ઠેકાણે શોભીને લુગડાં બદલાવી કાઢ્યાં. ત્રિપુંડ્રથી ને ભસ્મથી શરીર શોભી ઉઠ્યું. શોભી ઉઠ્યું કે શું થયું એ તો વળી ફોટોગ્રાફર જાણે—પણ આપણે ચાંખડી પહેરી. જાળામાં પુલ નીચે જોડા ક્યાંક સંતાડી રાખ્યા. લંગોટી લગાવી ને ઉપર ભગવી કફની પહેરી. અસલ કંથાધારી થઈને, હાથમાં કમંડળ લઇ, બેરખો ફેરવતા ફેરવતા ભવનાથને પંથે પ્રયાણ કર્યું.

ભવનાથ પહોંચ્યો ત્યારે તો ત્યાં ઠેરઠેર તાપણાં ને ધૂણિયો લાગી ગઇ હતી. કોઇ ઠેકાણે રામાનંદી સાધુઓની ભજનમંડળીમાં લટકા કરતી બાવણો મંજીરાના તાલે મોટા સૂરથી ગાઇ રહી હતી, તો ક્યાંક રામલીલાવાળાની સીતા નાટકી ગાયન ઉપાડી રહી હતી. કોઇ ઠેકાણે રા'ખેંગારની તલવાર ખખડતી હતી, તો ક્યાંક જાદુના પ્રયોગો જોનારા બેઠા હતા. રાસડાની, ગરબીની ગરબાની પણ રમઝટ જામી હતી. ક્યાંક ગોકળીઓએ લાકડીનો આધાર લઇને સામસામા દૂહા માંડ્યા હતા. તો બીજે ઠેકાણે હજી ખિચારી રતનબાઈ વાંદરી આરામ માટે ઝંખતી ખેલ કરી રહી હતી!

આ પ્રમાણે હું ભવનાથના મેળામાં ફરી રહ્યો હતો. લગભગ દસ સાડાદસને સુમારે ફરતાં ફરતાં હું કેટલીક ભજનિકોની મંડળીઓમાં જઇ ચઢ્યો.

ત્યાં એક જગ્યાએ નાનકડા સરખા તંબુમાં ભજનોની ધુન જામી પડી હતી. અને તંબુની બહારના એક ભાગમાં રસોડું ચાલતું હતું. ખીચડીનો મોટો ચરૂ ચુલા ઉપર હતો. અને એમાંથી જે કોઇ આવે એને તરત પતરાળી નાખીને ખીચડી પીરસવામાં આવતી હતી.

આ તંબુ પાસે આવતાં, ત્યાં સાત આઠ બાવાઓ પતરાળાં નાખીને બેસી ગયેલા નજરે પડ્યા. બીજા પણ જે આવતા હતા તેમને માગે કે તરત પતરાળું આપવામાં આવતું હતું, અને રસોડામાંથી એક મોટો કડછો ભરીને ખીચડી પીરસાતી. પાછળ પાવળું ઘી પણ આવતું. મને પણ પેટમાં તો ક્યારનાં ગલુડીયાં બોલતાં હતાં. આ તંબુ કોનો છે ને શું છે એ કાંઇ ખબર ન હતી. એટલે આંહી સૌને વગર હરકતે જમવા બેસી જતા જોઈ મેં પણ એનો લાભ લેવાનો નિર્ણય કર્યો. પતરાળું નાખ્યું ને ત્યાં પંગતમાં બેસી ગયો.

એટલામાં તો તરત મોટો કડછો ભરીને ખીચડી લઇને મા'રાજ આવ્યો. પતરાળામાં ખીચડી નાખી. પણ મહારાજની પાછળ ચાલ્યા આવતા માણસ ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડી ને મારાં ઘરણ મરી ગયાં! મનમાં થયું. 'મેં શોધી શોધીને છેવટે આ તંબુ શોધી કાઢ્યો!' તંબુ તો અમારા ગામ વીરપુરના જલાભગતની જગ્યાવાળા મહારાજનો નીકળ્યો! અને ખીચડીવાળાની પાછળ આવી રહ્યા હતા તે લક્ષ્મણ કોઠારી હતા! એ મને ન ઓળખે એ કાંઇ બને?

લક્ષ્મણ કોઠારી તો મને એક પળમાં વર્તી કાઢશે એ વિચારે મારાં ઘરણ મરી ગયાં. એ જઇને વીરપુરમાં તરત વાત કરવાના કે ફલાણા ભાઈ તો બાવા થઇ ગયા છે! આ તો હાથે કરીને ઉપાધિ ચોરી! ચાર દિવસ પછી તો વિરપુરમાં વાત ચાલે કે બાવાના વેષમાં અમે જોયેલ!

હવે શું થાય? ત્યાંથી ઉઠીને ભાગી શકાય તેવું ન હતું. જેમ બને તેમ અંધારામાં બેસીને ખીચડી ખાવા માંડી!

પણ લક્ષ્મણ કોઠારી તો પાછા પૂછવા આવવાના. એમનો અવાજ આગલા જમનારાઓની પંક્તિ પાસે સંભળાતો હતો: 'વધારે જોઇએ કે મહારાજજી? અલ્યા! ત્યાંથી ખીચડી લાવો આંહીં! ઘી વાળો ક્યાં ગયો?'

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણ કોઠારી મારી પાસે પણ આવવાના લક્ષ્મણ કોઠારીને ત્યાં તો જ્યાયમાં હું ઘણી વખત લોટ લેવા જતો એટલે ઓળખાણ હતી વળી એનાં ઘર પણ આપણા ઘર પાસે જ એટલે હું મનમાં મુંઝાતો હતો કે આ કારણ વિનાની ગેરસમજૂત ઉભી થાય એવો પ્રસંગ મેં આણ્યો છે. એનો ઉપાય શું ? મનમાં એ વિચાર કરતો હતો ત્યાં કોઠારી જ સામે આવીને ઉભા રહ્યાઃ 'અવધૂતજી ! ખીચડી લાવે કે ? અલ્યા એ...!' પણ એમનો અવાજ કાંઈક મંદ પડયો. તે મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા. થોડી વાર થયને બોલ્યાઃ 'અલ્યા ! ગૌરીશંકર તો નહિ ? કેમ આમ ? તારે આંહીં બેસવાનું હોય–! ચાલ અંદર ચાલ, પતરાળું ભલે પડયું ! આ શું વેષ કાઢયો છે ?'

મને પણ બીજું શું બોલવું તે ખબર પડી નહિ હું એની પાછળ પાછળ ગયો. લક્ષ્મણ કોઠારી રસોડાની પાછળ મને લઈ ગયા. 'અલ્યા ! તેં આ શું કર્યું છે ? તારે તે આંહીં આ ઉતારે આવવાનું હોય કે રખડવાનું હોય ? ઠીક લે, જમવા બેસી જા ! મહારાજ ! ત્યાંથી બટેટાનું શાક લાવો ને આંહીં બરાબર પીરસો !'

પણ મેં વેષનું જેવું તેવું બહાનું બતાવ્યું તે લક્ષ્મણ કોઠારીને ગળે ઉતર્યું કે નહિ તે કોણ જાણે, પણ એમણે વાતને વધારે ચર્ચી નહિ એટલે એક રીતે મને નિરાંત થઈ.

રાતે હું ત્યાં એ ઉતારામાં જ રહ્યો. સવારે વહેલો ઉઠીને પાછો ફરવા માટે નીકળી પડયો !

આ પ્રમાણે બે દિવસ તો મેં ભવનાથના મેળામાં ... ગાળ્યા. ઠેકાણે ઠેકાણે રખડયો અને વિવિધ ... રંગોની તેજછાયા એમાં જોવા મળી.

ત્રીજે દિવસે હું પાછો મારા મૂળ વિદ્યાર્થી વેષમાં કોલેજ રેસીડન્સીમાં રૂમ નંબર સાતમાં દાખલ થઈ ગયો.

આ સમયમાં જ મારે સ્વ. ભાઈશંકર ત્રિવેદી સાથે ઓળખાણ થઈ. ભાઈશંકર ત્રિવેદી, દલીચંદ અને ધીનોજી એ ત્રણની એક મંડળી હતી. એ મંડળી અઠવાડિયામાં એક વખત કોઈ એકાંત સ્થળે જઈને બેસતા અને સદ્‌વિચારનાં આંદોલન ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતી. ભાઈશંકરના મગજમાં આવા આવા વિચિત્ર વિચારો ચાલ્યા જ કરતા. મને પણ એની આવી વિચિત્ર મનોદશાનો ખ્યાલ તો હતો જ. એ જમાનામાં જ્યારે હસ્તલિખિત માસિક કાઢવું એ નવી નવાઈ ગણાતી ત્યારે ભાઈશંકર એક હસ્તલિખિત માસિક કાઢતા હતા. એ માસિકનું નામ 'જ્ઞાનજ્યોતિ' હતું. કવિ ગિરધરના કાવ્યો આ 'જ્ઞાનજ્યોતિ'માં આવતાં હતાં. ધીનોજીના લેખ એમાં પ્રગટ થતા ભાઈશંકર પોતે લખતા. એમણે મારી પાસે 'જ્ઞાનજ્યોતિ'નો અંક ધર્યો ને કાંઈક–ખાસ કરીને 'પત્રો' માટે માગણી કરી. જેવું ભાઈશંકરનું 'જ્ઞાનજ્યોતિ' પ્રગટ થતું હતું તેવું તે સમયમાં બચુભાઈ રાવતનું 'જ્ઞાનાંજલિ' પ્રગટ થતું. એમાં તમામ લખાણો એક જ હથોટીનાં ઉતારાના અને પોતાનો ઘણો સમય એની પાછળ આપવાની બચુભાઈને નિયમિત ટેવ હતી. એ વખતનાં એ બન્ને માસિકો આજની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તો બહુ મૂલ્યવાન નહિ હોય પણ સાહિત્ય પ્રત્યેના અવિરલ ભક્તિના એ બન્ને માસિકો પ્રતીક હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. ભાઈશંકરની સાહિત્ય પ્રીતિ ઘણી જ ઉંચા પ્રકારની હતી. અને ગુજરાતમાં તો વિરલ ગણી શકાય તેવી હતી. એક સમયની વાત છે. ભાઈશંકર અને રસ્તામાં મળ્યા. અમે વાતો કરતા સાથે ચાલ્યા. પછી એ મને પોતાને ઘેર લઈ ગયા.

ભાઈશંકરનાં એકલાં વિધવા માતા અને નાની બેન બે જણાં હતાં. એક નાની સરખી કોટડીમાં એમનું ઘર હતું. ઉપર જવાની એક સીડી આ ખંડમાં રહેતી હતી. સીડીનો હવે કાંઈ ઉપયોગ થતો નહિ, મેં ત્યાં નજર કરી તો હું છક્ક થઈ ગયો. સીડીને પગથિયે પગથિયે ભાઈશંકરે છેક ઉપર સુધી

પુસ્તકો ગોઠવ્યાં હતાં ! અને તે પણ કૉલેજનાં નહિ. કૉલેજનું બહુ જ થોડું એ વાંચતા. એટલે આંહી તો અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો હતાં. ખંડમાં ચારે તરફ મહાન પુરૂષોના ફોટાઓ હતા. એક ભાવનામય વાતાવરણ ઉભું કરીને એ સ્વપ્નનો આનંદ લેવાની ભાઈશંકરને મજા પડતી હતી.

મને ભાઈશંકરના આ સાદા પણ સાહિત્યમય જીવને ઘણી જ અસર કરી. પોતાનાં પુસ્તકોની વચ્ચે જીવનાર આ માણુસ ઘરનો તો ઘણો જ ગરીબ હતો. છતાં જે કેટલાક સ્વાભિમાની ગરીબ હોય છે એવી ભાઈશંકરની સ્વાભિમાનભરી ગરીબી હરકોઈને માન મૂકાવે.

એ વખતે બે માણુસો એ કૉલેજમાં એવા હતા જે જીવી શક્યા હોત તો ચોક્કસ જ નામ કાઢત. એક ભાઈશંકર. બીજા કવિ ગીરધર. કવિ ગીરધર પાસે કંઠ હતો. અને કવિતા કરવાની શક્તિ હતી. એનાં કેટલાંક કાવ્યો મને લાગે છે, 'અફલાતુન' નામથી વિનોદ લખાણ આપતા રાજકોટના રા. રમણિક મહેતા પાસે હોવાં જોઈએ. ઘણું કરીને કવિ ગીરધરના કાવ્યોનો એક નાનકડો સંગ્રહ બહાર પણ પડયો છે. ભાઈશંકરના 'જ્ઞાનજ્યોતિ' માટે અમે એ વખતે એક પંક્તિ જોડી હતી–તે આજ યાદ આવે છે "જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈને હસ્તમાં આજ આવે."

ભાઈશંકર 'જ્ઞાનજ્યોતિ'માં એ સમયે પણ કેટલું સુંદર લખી શકતા એનો કાંઈક ખ્યાલ નીચેના એક બે ફકરા આપી જશે.

"આ પ્રપંચમાં તું જ સત્ય છે"

×

ઓળખાણુ તો આજ છે ને કાલ નથી. મને તો નિત્યનો નશો પીનાર સાકી જોઈએ.

×

શબ્દોની ગેરહાજરીથી નહિ, પણ મૌનની વાણી નહિ સમજવાથી જ માનવ સંબંધમાં વિખવાદ જાગે છે. તમને કોઈ ચાહનાર મળે, પણ તમને પારખી શકે નહિ તો શું વળે ? આ પ્રેમ શાપ છે.

×

મારા કાર્યના વિજયથી મને વખાણુનારા ને મારામાં શ્રદ્ધા રાખનારા ઘણા આવી મળે છે. પણ પણ મારી મુરાદોને પૂજનારા મને વહાલા છે.

×

તને હું ચાહું છું એવા ખ્યાલમાં હું મસ્ત રહું તો ય બસ છે.

સ્વ. ભાઈશંકર દ્વિવેદી વિષે એક અંક 'બે ઘડી મોજે' શ્રી છેલશંકર વ્યાસના તંત્ર નીચે પ્રગટ કરેલો. તેમાં બચુભાઈ રાવતે એનો પરિચય આપ્યો હતો. એમાંથી જણાય છે કે ભાઈશંકરે ઇ. સ. ૧૯૦૯માં પહેલવહેલું હસ્તલિખિત માસિક કાઢેલું. 'આર્યહિતાદર્શ' ત્યારપછી એક વખત એમણે સાધુ સંન્યાસી થવાનો વિચાર પણ સેવેલો. એનું જીવન અનેક રંગો વચ્ચે વહેતું જ્યારે ઇ.સ. ૧૯૩૧માં લુપ્ત થયું ત્યારે એને જાણુનારા સૌના દિલમાં એક જ આઘાતજનક અવાજ ઉઠેલોઃ 'આવું જીવન...અને આવો લોપ!'

ભાઈશંકરને ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે અથાક પ્રીતિ હતી એનું એક નાનું સરખું ઉદાહરણુ યાદ આવે છે. એ અરસામાં જ ઘણું કરીને ડૉ. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડયા જૂનાગઢ બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં આવેલા. પ્રોફે. ભટ્ટના અતિથિ તરીકે તે એક વિવાદ સભાના પ્રમુખ હતા. વિવાદનો વિષય ઘણું કરીને 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ અન્ય રત્નો છે' એવો કાંઈક હતો.

એ વિવાદમાં મેં ભાગ લીધો હતો. 'ગુજરાતી સાહિત્ય તો અપંગ છે અને એમાં નથી વાર્તાઓ, નથી નવલકથાઓ, નથી નિબંધો કે નથી કોઈ એવો પ્રતિભાશાળી લેખક જેની કૃતિઓ જગતમાં તો ઠીક, પરપ્રાંતમાં પણ માન મુકાવી શકવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય." એવું કાંઈક મેં પ્રતિપાદન કર્યું હતું. ભાઈશંકરની તો જીભ લથડતી એટલે એને બોલવાનું

ફાવતું જ નહિ. એમણે તો મુંગા સાક્ષી લેખે જ બધુ જોવાનું હતું. વિવાદમા મને લાગે છે હું સાચુ કે ખોટું બોલ્યો એ વસ્તુ પ્રત્યે નહિ, પણ હું સારુ બોલ્યો એ પ્રત્યે ડો. કાન્તિલાલનું ધ્યાન ખેંચાયેલું. અને એમણે પાછળથી મને પ્રેમથી બોલાવીને કહ્યું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ કાઇક છે એવો જ તમારો ખ્યાલ હોવો જોઇએ. વિવાદની ખાતર જ તમારો આ અભિપ્રાય હશે એમ હું માનું છું.'

આ વસ્તુની ભાઇશંકર ઉપર ઘણી અસર થયેલી લાગી એમણે મને પાછળથી મળતાં કહ્યું કે તમે ગુજરાતી સાહિત્યમા ખરેખર કાંઇ નથી એમ માનો છો? હું તો માનુ છું કે ચર્ચાને વધુ વેગ આપવા માટે જ આ તમારો અભિપ્રાય તમે પ્રદર્શિત કર્યો હશે. ત્યારપછી એમણે પૂછ્યું: 'ધનશ્યામ'ની કંઇ કૃતિ તમે જોઇ છે?

એ વખતે નવાઇભરેલી રીતે 'ધનશ્યામ'ની કોઇ કૃતિ મેં જોયેલી નહિ. ધનશ્યામ એટલે કનૈયાલાલ મુનશી એટલી પણ માહિતી ઘણું કરીને ન હતી. મને પોતાને પણ નવાઇ લાગી હતી કે ભાઇશંકર જેની વાત કરે છે તે મુનશીની કોઇ કૃતિ મારા જોવામા કેમ આવી નહિ હોય?

પછી ભાઇશંકરે મુનશીની કેટલી કૃતિઓનો મને ખ્યાલ આપેલો હતો. અને મને કહ્યું હતું કે આપણે સૌએ ભેગા મળીને ગુજરાતી સાહિત્યની ગરીબી ટાળવી જોઇએ. ભાઇશંકરનો એક ફકરો ગુજરાતી લેખકની એમની ભાવનાને સરસ રીતે રજૂ કરે છે.

'દરેક બંધુ, જિન્દગીની નાની બાબતોમાં ચોક્કસ થાય, રસિક થાય, વિદ્યાના વ્યસનવાળો થાય, પોતાની આસપાસના ઉપર પોતાના પ્રમાણિકપણાની છાપ પાડી, તેમના જીવન અને વૃત્તિના પરિવર્તનમાં નિમિત્ત બને, પોતાનું ઘર-ઘર નહિ તો એનો એક ખૂણો.- પોતાની બેઠક, અભ્યાસગૃહ, અતિથિને આરામ આશ્વાસન અને પ્રેરણાનું સ્થાન બનાવે. ઉંચી ભાવનાને ઉત્પન્ન કરી, ઉત્તેજીને પોષનાર સદ્‌ગ્રન્થોનો સદા સહવાસ રાખે. અને પોતાના વિચારો સરળતાથી સમજાવી શકે એવો ગુજરાતી ભાષામાં લેખક થાય.'

ભાઇશંકરને મન લેખક, લેખક તરીકે ઘણો મહાન આત્મા હતો. એમનું જીવન અકાળે કરમાયું ન હોત તો ખરેખર એમની કલમમાંથી કેટલીક અણમોલ કૃતિઓ ગુજરાતને મળી હોત.

(ક્રમશઃ)

મેઘ અને ગુલાબ

(વસંત)

તે મેઘ જે સકલ પુષ્પતણાં ચુંબે છે
હર્દી; ગુલાબ પણ સાંધ્ય સમે ફૂટે જે
કો રક્ત મેઘ થકી; મેઘ, ગુલાબ, છે એ.

હરીંદ્રનાથ

અનુ : વિવિત્સુ

'ઊર્મિ–નવરચના'ની નવી ચાલુ વાર્તા

માનવીનાં હૈયાં—નર્મદાની કથા

સ્નેહરશ્મિ

પ્રકરણ છઠ્ઠું

વૈધવ્ય

આમ બીજાં બે ત્રણ વર્ષ નીકળી ગયાં. કેવાં વેદનાભર્યાં હતાં એ વરસો! અમારા ઘરનું સંગીત બધું બસૂરું બની ગયું હતું. મારાં સાસુના અસંતોષનો પાર ન હતો. અને તેમાં આડોશીપાડોશી વધારો કરવાનું ચૂકતાં નહિ. અને તે ય જાણે મારા પર ઉપકાર કરતાં હોય એવી રીતે! કહે છે કે, માણસ બહુ મધુર પ્રાણી છે. પણ મારો તે દિવસોનો અનુભવ તો એથી ઉલટો જ હતો. મારાં સાસુનાં દેખતાં મારી અનેક પાડોશણો જાણે મારે માટે બહુ સચિન્ત હોય એમ અનેક ઉપાયો સૂચવવાનું ચૂકતી નહિ. 'હેં અલી નર્મદા તેં ફલાણું ખાધું કે?' ને 'હેં, તેં પેલું વ્રત તો હજુ કર્યું જ નથી, એક વાર કરી નાંખ ને!' અને આવાં આવાં અનેક સૂચનો જાણે મારે માટે તે બધાંને ખૂબ લાગી આવતું હોય તેમ મારા પર વરસાવી મૂકી, તે દરેક સૂચને મારા સાસુના ઘાને તાજા કરી આપતાં. આવા સંજોગોમાં એક દિવસ તેમણે મને વાતવાતમાં કહ્યું.

'તેં સાંભળ્યું? રાજપીપળામાં મોટા જથ્થામાં બહુ સસ્તા ભાવે જમીન મળે એમ છે.'

'એમ?' મેં પૂછ્યું. 'પણ તે આપણે શા ખપની!'

'મને થાય છે કે આપણે થોડીક ખરીદીએ.'

'પછી અહીંનું શું?'

'એનું તો થઇ રહેશે, એ તો બા પણ જરા જરા ધ્યાન રાખે તો સ્વજી બધું સંભાળી લે એવો છે.' તે બોલ્યા.

'પણ બાને ઘરડે ઘડપણ આવી ઉપાધિ શી! છતે દીકરે તેમને વળી ખેતી સંભાળવાની હોય!' મેં કહ્યું.

'હું જાણતો જ હતો કે તું ઝટ હા નહિ પાડે, પણ મેં તો મારા મન સાથે નક્કી કરી નાખ્યું છે કે રાજપીપળા જવું'

તેમના ઓરડામાં જે સ્વસ્થતા અને સ્થિરતા હતી તેથી હું ચમકી, એકાએક જાણે મને કંઇ રહસ્ય સમજાઇ ગયું હોય તેમ હું બોલી.

'મારે ખાતર આ બધું! આવું તે હોય કંઈ!'

'ના. તારે ખાતર કશું જ નથી, કેવળ મારા મનની શાન્તિ ખાતર.' તે બોલ્યા.

'પણ એવાં તે ક્યાં આભ તૂટી પડ્યાં છે કે મનની શાન્તિ ગુમાવવી પડે!'

'તું તો એમ જ કહેવાની. અને એ બધાં જ્યારે એક દિવસ તને ફાંસીને માંચડે લટકાવશે ત્યારે પણ તું તો દોરડું ખેંચનારને કહેશે, જો જો હું ભાઇ તમારા હાથ ન છોલાય–મારી તમે ચિન્તા ન કરશો.'

હું ખડખડાટ હસી પડી, 'મોઢું કહે છે એ કોણ કહે કે ખોટું છે! આવું આવું કહી તમે મને સોવ ફટવી જ મૂકી છે તો. જુવો, એવો તેવો આપણે કંઇ વિચાર નથી કરવો, હું તો મારે અહીં જ સારી. બાને મૂકીને હું ક્યાંય જનાર નથી.'

'હા, ઘાણીના બળદને ધૂંસરી વિના અડવું જ લાગે ને! પણ જો, આજ હું હવે નથી સાંભળવાનો, મારાથી આ બધું નથી સહેવાતું, ડગલે ને પગલે મારો ને મારો જ વાંક નીકળ્યા કરે એ મારાથી કેમ વેઠાય? તને સંતાન ન થાય એમાં મારો કંઇ જ વાંક ન હોય?'

'પણ કોણ કાઢે છે તમારો વાંક? બા તો બિચારાં હવે બોલતાં પણ નથી, ને દુનિયાને મોઢે કોણ તાળાં વાસવા જાય!'

'સો વાતની એક વાત–બોલ, તારી હા છે કે ના? હા હશે તો હસતાં હસતાં જઇશું, ના હશે તો ચઢેલે મોઢે જઇશું–પણ જવાનું છે એ વાત નક્કી.'

મારા અંતરમાં એ વખતે કેવી આંધી ઉછળી રહી હતી એ કેવી રીતે વર્ણવું? કેવળ સ્ત્રીઓને આવા પતિનું સદ્ભાગ્ય જગતમાં મળતું હશે? આવી ઊંડી સમજ, સાચી સહૃદયતા એ જ આ જીવનનો પરમ લહાવો નથી? મેં કહ્યું.

'તમારી વાતની કદી હું ના પાડું છું? આજ હું તમને પગે પડું છું. આ વાત પડતી મૂકો.'

'ના.'

'તો મારું એક માનશો!'

'શું?'

'પંદર દિવસ થોભી જાવ.'

'કેમ જે?'

હું કંઇ ઉત્તર ન આપી શકી. લજ્જાથી મારું મુખ લાલચોળ બની ગયું, મારી પાંપણો મુગ્ધતાથી ઢળી ગઇ. જાણે કોઇ નવો જ પ્રકાશ મન પર ચમકારો કરી જતો હોય તેમ તેમની આંખ ચમકી. અતિ ઉમળકાભેર તેમણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો.

'સાચે જ! ખરું છે એ? ભારે ઉત્સુકતાથી તે બોલ્યા, જવાબમાં તેમનો હથેળીમાં મારો પંજો વધુ સ્નિગ્ધતાથી સકોચાયો. પ્રેમના ધોડાપૂરમાં તેમણે મને ડુબાડી દીધી—અને...અને 'રાજપીપળા જવાની' વાત ફરી પાછી અમારી વચ્ચે કદી પણ ન થઇ—કારણ કે થોડા જ દિવસમાં મારી ખાત્રી થઇ ગઇ હું હું સગર્ભા બની હતી. કેવા હતા એ સુખદ દિવસો!

મહિના ઉપર ઘણા દિવસ ચઢી જતાં એક દિવસ મારી સાસુએ પૂછ્યું, 'કેમ અલી, કંઇ છે કે શું?'

શરમની મારી હું કંઇ પણ બોલી ન શકી. પણ મારા મુખના ભાવ પરથી તે સમજી ગયાં એટલે અવાજમાં ઉમળકો અને મૃદુતા દર્શાવતાં તે બોલ્યાં, 'સંભાળીને રહેજે. બહુ છોકરવાદ ના બનતી.'

અને પછી તો આની ચોકી શરૂ થઇ ગઇ. મારા આહાર વિહારની ઝીણામાં ઝીણી કાળજી તે રાખવા મંડ્યાં. મારો પડ્યો બોલ ઝીલી લેવા તે જાણે સતત તત્પર જ હોય એમ હું બોલું તે પહેલાં માત્ર મારા હોઠના અણસારાથી વાત કળી જઇ પાણીની જગ્યાએ દૂધ હાજર કરતાં. તેમની અગાઉની કઠોરતા હું ભૂલી ગઇ. અને તેમનો આ નવો વ્યવહાર જોતાં—તેમના અગાઉના વર્તનને મેં કઠોર લેખ્યું હતું એ નર્યો અન્યાય જ હતો એવો મને પશ્ચાતાપ પણ થવા લાગ્યો.

આજ આ બધું મને જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે એ કોઇ વિરલ સ્વપ્નું આવીને તરતજ ઉડી ગયું હોય એમ લાગે છે. હા, જીવનનો ક્રમ કેવો અગમ્ય છે! જ્યારે તમે સુખનાં સ્વર્ગમાં હો ત્યારે તમારા દુઃખની ભઠ્ઠી પણ તમારા પગ નીચે જ તૈયાર થતી હોય છે. આપણે એ નથી જોઇ શકતાં. એ સારું છે કે નરસું એનો છેવટનો નિર્ણય તો કોણ કરી શકે! —પણ મેં તો મારા એ સૌભાગ્યના દિવસો પરમ ઉત્સાહમાં વીતાવ્યા, અને જ્યારે તે અદૃશ્ય હાથે મારું એ સ્વર્ગ છીનવી લીધું ત્યારે હું સાવ ભાંગીને ઢગલો થઇ પડી.

મને છઠ્ઠો મહિનો જતો હતો. હજુ તો લોકો બધા કામમાંથી પુરા પરવાર્યા પણ ન હતા. આજ જરા ઠંડી વિશેષ હતી એટલે બારણાં બંધ કરી અમે સગડીએ તાપતાં બેઠાં હતાં. મારાં મસિયાઇ જેઠાણી આજ સવારે જ અમારા આનંદમાં વધારો કરવા આવ્યાં હતાં, અને મારા મસિયાઇ જેઠ બીજે દિવસે સવારે આવવાના હતા. આખો દિવસ જેઠાણીએ મને અનેક રીતે ફુલાવી ફુલાવી, ને રાત્રે જ્યારે અમે સગડીએ તાપતાં હતાં ત્યારે પણ બાની હાજરીને જાણે ગળી જઇ અમારા બન્નેની તે મીઠી મજાક કરી રહ્યાં હતાં. કેવું બધું ભર્યું ભર્યું હતું!

અને ત્યાં એકાએક બંદૂકના બાર થતા અમે સાંભળ્યા. ભડાભડ બીડાઇ જતાં બારણાંના અવાજ અમે સાંભળ્યા. કારમી ચીસો અમારે કાને અથડાઇ. ભયથી જાણે મારા બધા ગાત્રો અક્કડ થઇ ગયાં, અને હું કંઇ પણ વિચારી શકું તે પહેલાં તો તે ઉઠ્યા. મારા સાસુએ તેમને વાળવાણી પ્રયત્ન કર્યો. જેઠા

તો કોઇ કોઈ વાર જ આવતાં એટલે તેમનું કહ્યું તો તે કરે જ. પણ 'ના, નાનાભાઈ, તમે ના જશો.' એ શબ્દો તેમના હૈયા સુધી પહોંચી જ ન શક્યા. હાથમાં ધારિયું લઇ તે ઘર બહાર નીકળ્યા. ગભરાયેલી હું એટલે આવી જોઉં છું તો એક એક ઘરનાં બારણાં બંધ! ફળિયામાં કોઇએ ન મળે! માત્ર તેજ એટલા બંદુકના બારની દિશામાં દોડ્યે જતા હતા. મને થયું હું પણ તેમની પાછળ દોડું. તેમને કંઇક થયું તો મારાથી કેમ જીવી શકાશે? પણ મારી હિમ્મત ન ચાલી. મારા ઉદરમાં ફરકતા જીવે જાણે કે મને રોકી રાખી ડુસકાંઓથી મારું હૈયું ભરાઇ ગયું.

થોડા વખત સુધી બંદુકના ઉપરા ઉપરી બાર થતા રહ્યા, પછી બધું શાન્ત થઇ ગયું. ધડકતે હૃદયે તેમના આવવાની હું રાહ જોવા માંડી, પણ તેમના આવવાનાં કોઈ ચિહ્ન દેખાયાં નહિ, ઘરમાં અમે બધાં બૈરાંઓ જ હતાં, કોને કહું કે જઇને તપાસ કરે? ધીમે ધીમે લોકોના બારણાં ઊઘડવા લાગ્યાં. બધાં પૂછવા લાગ્યાં કે શું થયું હતું? પણ બનાવની જગ્યાએ જવાની કોઇની હિમ્મત ન ચાલી, આથી મારાં સાસુ ઓટલે આવ્યાં. તે તપાસ કરવા જવા તૈયાર થયાં, એટલે અમારી સામે રહેતા ગજાનન પંડ્યાને શરમ આવી. તે બોલ્યા, "કાકી, અમે હજુ જીવતા બેઠા છીએ, શાને જવું પડે તમારે?" અને એ ડાંગ લઇ તપાસ કરવા નીકળ્યા.

અને પછી! પા કલાક બાદ જ્યારે અમે સૌને અમારા ઘર તરફ આવતા મેં ફાનસના તેજે જોયા ત્યારે! ના, એ વાત હું કઇ રીતે વર્ણવી શકું? આજ પણ એ યાદ આવતાં મારું હૃદય ચીરાઇ જાય છે. કસળચંદ શેઠને ત્યાં ધાડપાડુઓ આવ્યા હતા. કસળચંદના છોકરાને તેમણે મારી નાખ્યો; અને સાથે મારો સૌભાગ્યદીપ પણ બુઝાઈ ગયો, હા! કેવી એ કારમી આફત મારે માથે ઊતરી હતી!

પણ ના, એ વીર મૃત્યુ ઉપર આંસુ નહિ સારું, સાચા મર્દને છાજે એવી નીડરતાથી તે મૃત્યુને ભેટયા. એકલે હાથે તે ધાડપાડુઓ સામે ઝઝુમ્યા. મરતાં મરતાં બેને તો એમણે સખત ઘાયલ કર્યા. પણ બંદુક આગળ માણસ કેટલુંક જોર કરી શકે! તેમની બહાદુરી જોઇ ધાડપાડુઓના સરદારે તેમને પગમાં ગોળી મારવાનો હુકમ આપ્યો, પણ પગમાં ગોળી ખાધા છતાં ય તે અડગ રહ્યા અને ધાડપાડુઓ સામે ઝઝૂમવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. આથી અકળાઇને એક બહારવટીઆએ તેમની છાતી વીંધી નાખી. ધાડપાડુઓનો સરદાર એ જોતાં ત્રાટક્યો, 'અરે કમબખ્ત! એક મર્દનું તેં ખૂન કર્યું! શરમ ન આવી છાતી પર ગોળી ચલાવતાં!' પણ હવે શું થઇ શકે એમ હતું? તેઓ તો લૂંટીને પોતાને રસ્તે પડયા.

એ તો ધન્ય બની ગયા. હા, તેમને સુખી કરવાની જે અનેક યોજનાઓ હતી તે બધી મારા મનમાં જ રહી ગઈ. વધુ નહિ, માત્ર પોતાના બાળકનું મોં જોવા એ પામ્યા હોત તો ય તેમને કેટલો બધો આનંદ થાત! પણ મારા નસીબમાં તેમને સુખી કરવાનું જાણે વિધાતાએ સર્જ્યું જ ન હતું. હા, વિધિની કઠોરતા!

હું ખૂબ રડી—અમે બધાં જ રડયાં, અને એક સાથે મોતને ભેટીને અમે અમારા દુઃખમાંથી મુક્ત થતાં ખૂબ જ રાજી થાત. પણ મારે માટે તે દરવાજો તો તે બંધ જ કરતા ગયા હતા. જે મહામૂલ્ય જવાબદારી મને તે સોંપતા ગયા હતા તે ભૂલી તેમની પાછળ હું કેવી રીતે દોડી શકું? એ નવા આવનાર જીવે તેમની અને મારી વચ્ચે જાણે એક દિવાલ ખડી કીધી. જીંદગીની રમતમાં મને હાથતાળી આપીને છટકી ગયા. અમે સ્ત્રીઓ અમારો વેદનાનો બોજ લઇ એક બીજાની ઓથ થવા મથતી, ભાંગેલાં ખંડિયેરોની જેમ, એ સૂના ખાવા ધાતા ઘરમાં અમારા દિવસો ગણવા મંડી. મારાં સાસુ ખૂબ સમજુ ને હિમ્મતવાળાં હોવા છતાં સાવ ભાંગી ગયાં, પણ મારી આગળ તો તે જાણે હિમ્મતનાં જ પ્રતીક હોય એમ વર્તવા મથતાં. મને ડૂસકે ડૂસકે

રડતી સાંભળી એક દિવસ તે બોલ્યાં, "દીકરી આમ ક્યાં સુધી રડયા કરશે?" મારાથી ન રહેવાયું. તેમને ગળે હું બાઝી પડી. "ઓ બા, મારાથી આ નથી વેઠાતું." બોલતી હું બેભાન થઇ ગઇ તેમના મૃત્યુ વખતે હું બેભાન ન થઇ તે આજે સાસુની અપાર સહાનુભૂતિના આઘાત હેઠળ મૂર્છાવશ થઇ ગઇ. એ પછી પંદરેક દિવસ હું માંદી રહી. માંદગીમાં અમે તેમ બકવા મંડી. પણ તે બધામાં તેમની જ વાત આવતી. તેમની બહાદુરી તેમની સચ્ચાઈ, તેમનો પ્રેમ-એ સૌની મારો માંદગીમાં હું ગુણગાથા ગાવા મંડી, અને તેમના બાળકને માટે એ મહામૂલ્ય વારસો તે મૂકી ગયા છે એની જ્યારે એ આવશે તેને વાત કહીશ-એવું બધી લાજ શરમને બાજુએ મુકી હું લવવા મંડી. માગં સાસુ ધડકતે હૃદયે મારી માંદગીમાં મારી સેવા કરી રહ્યાં. જે જીવને હું મારાં અંગેઅંગનાં સત્વથી પોષી રહી હતી તેના ઉપર તેમની બધી આશા હવે તેમણે સ્થિર કરી હતી, અને તેથી મારે માટે તે દિવસરાત સચિન્ત રહેવા મંડ્યાં. મારાં જેઠાણી પણ મારી સારી સરખી કાળજી રાખવા મંડ્યાં. પણ છેક છેવટના દિવસ સુધી મારી તબિયત સારી ન થઈ તે ન જ થઇ. આવી માંદગી, આવી ચિન્તા, આવી નિરાશા, આવો કઠોર આઘાત— એની અસર હેઠળ જન્મનાર બાળકમાં શું હીર રહેવા પામશે એની પણ મને ભીતિ લાગવી માંડી; અને બીજા કંઈ જ ખાતર નહિ તો તેને ખાતર પણ મારે માનસિક અને શારીરિક રીતે આરોગ્યમય રહેવું જોઈએ એવી માન્યતા સેવી હું તે માટે પ્રયત્ન કરવા મંડી, પણ બધું વ્યર્થ

પ્રકરણ સાતમું

માતૃત્વ

સુવાવડ કેમ થઇ તે મને આજે પણ યાદ નથી આવતું. મારું શરીર છેવટના દિવસમાં તો ખૂબ નબળું પડી ગયું હતું. જે કોઇ મને જોતું તે કહેતું, 'લોહીનું પાણી થઇ ગયું છે." અને ખરેખર એ સાચું હતું, પ્રસુતિની વેદના મારાથી કેમ વેઠી શકાશે તેની મને ભારે ચિન્તા રહ્યા જ કરતી, અને જેમ જેમ એ દિવસ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ હું ગભરાવા લાગી. પ્રસુતિની પીડા શરૂ થતાં હું લાંબો વખત ટકી ન શકી. મારી બધી શક્તિ હું ગુમાવી બેઠી હતી. જો હું થોડું ઘણું પણ જોર ન દાખવી શકું તો મારો અને મારી સાથે આવનાર બાળકનો મર્યે જ છૂટકો છે એ હું જાણતી હતી. બૈરાંઓ બધાં મારા ખાટલા આસપાસ ભેગાં થઇ ગયાં. તેમાં એક દાયણ પણ હતી. બધાં મને હિંમત આપી રહ્યાં હતાં, હું પસીને રેબઝેબ થઇ ગઈ, પણ પ્રયત્નોનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. હું સાવ થાકી ગઇ. જાણે મારી બધી શક્તિ મારા અંગમાંથી ઓસરી ગઈ. વેદનાથી અને થાકથી હું બેભાન બની ગઈ. દરમ્યાન પાસેના ગામમાં એક ડાક્ટર હતા તેને બોલાવવા બાએ માણસ મોકલ્યો. ડૉક્ટરને આવતાં ત્રણ કલાક નીકળી ગયા. દરમ્યાન હું જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી રહી. ડાક્ટરે હથિયારથી મારા મારા નરહરિનો જન્મ કરાવ્યો. મોતના મોંમાં જઇ હું પાછી આવી.

જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે મારાં સાસુને ચિન્તા ભરેલે ચહેરે મારા તરફ તાકી રહેલાં મેં જોયાં, મારી આંખ ઉઘડતી જોતાં તેમનું મોં સહેજ મલક્યું 'કેમ છે દીકરી?' તેમણે વહાલથી પૂછ્યું, 'સારું બા' બોલી બહુ આતુરતાપૂર્વક તેમના તરફ મેં જોયું. કારણ કે જે ભાર દિવસો સુધી મારા શરીરમાં હું મમતાપૂર્વક ધારી રહી હતી તેનાથી હું મુક્ત થઈ છું એ વાત મને ભાન આવતાં તરત જ હું જોઇ શકી, અને તેથી તેનું શું થયુ એ જાણવા હું ખૂબ અધીરી હતી. એટલે મારા મુખમાંથી 'સારું છે.' શબ્દો નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્યાં તે બોલ્યાં 'બબલો ય સારો છે.' 'બબલો ય સારો છે!' હા, કેવા અમૃત મીઠા શબ્દો! મેં આંખ મીંચી દીધી. હું મનમાં ગણગણી 'બબલો ય સારો છે!' હા, મારો બબલો— ના, તેમનો બબલો. તેમનું મુખ મારી આંખ સામે

આવી ઊભું રહ્યું. ફરીથી હું જાણે ઘેનમાં પડી ગઇ. મારાં જ્ઞાનતંતુઓ મૂળ નબળાં પડી ગયાં હતાં—પણ મારે હવે વધુ આઘાત વેઠવા ન હતા. મારા બબલાને મારે જોવો હતો–પણ તે પહેલાં એક ક્ષણમાં તેની છબી મારા મન આગળ ચીતરી લીધી. આ કંઇ પહેલી વખત હું એવું કરતી હતી એમ તો નહોતું જ–તેની છબી તો મેં અનેકવાર મારા મન સમક્ષ ચીતરી હતી. એટલે મને તેના મુખની કલ્પના કરતાં જરાય વાર ન લાગી. તેમની જ આંખ, તેમનું જ મોં, તેમની છાતી એ બધું હું મારા બબલામાં આપી રહી. મારી કલ્પના–સૃષ્ટિમાં તે બબલો બની ગયા અને જાણે કે મારી ગોદમાં આવી ગયા, અને સાચે જ ત્યાં તો મારાં સાસુએ બબલાને મારી સોડમાં મૂકી જ દીધો હતો. ગાંડી બની હું તેને જોઈ રહી, તેનું માથું ! કેવું મોટું ને બેડોળ ! ચામડી કેવી કરચલી પડતી ! આ મારો બબલો ! હા, હા. એ જ. મને તેની બધી વિરૂપતા લુબ્ધ લાગી. મારી છાતી સરસો તેને મેં લઇ લીધો. મારાં નબળાં સ્તનમાં ય મેં ધાવણના ઝરા ફૂટતા અનુભવ્યા. જાણે માના પ્રેમથી, માના દૂધથી જુગ જુગથી વંચિત રહ્યો હોય એમ બબલો મને વળગી ગયો. મારી તીવ્ર વેદનામાં આ મારે માટે જેવી તેવી સુખની ઝલક ન હતી ! અને પત્નીત્વ કરતાં ય માતૃત્વ એ વધુ જવાબદારીભર્યું વધુ અઘરું, વધુ ઉદાત્ત અને તેથી જ કદાચ વધુ મીઠું પદ છે એમ મેં અનુભવ્યું. વૈધવ્યથી ભાંગી ગયેલી હું જીવવાની ઇચ્છાવાળી બની.

મારો બબલો મારી નજરે તો સુન્દર જ હતો, પણ મારાં સાસુ સિવાય કોઈ તેના રૂપનાં વખાણ કરતું નહિ; બલ્કે તે બધાં તેને હસતાં તે હું જાણી શકતી, અને મને દુઃખ પણ થતું. તેનું માથું-એટલું તો મોટું હતું કે તેને બેસતાં શીખતાં પણ લાંબો વખત લાગ્યો–અને એ માથાને કારણે જ મારી પ્રસૂતિની વેદના પણ હું વેઠી શકી ન હતી. મોટું માથું, અને ચીમળાએલું દોરડી જેવું શરીર ને ફાલેલું પેટ ! કબજિયાત, વરાધ વગેરે તો જાણે તેનાં સાથી જ ન હોય ! ભાગ્યે જ એવો કોઇ દિવસ જતો જ્યારે કોઈ ને કોઇ પીડા તેને નડી ન હોય. પણ મારાં સાસુ ખૂબ કાળજીપૂર્વક દવા દારૂ કરવા લાગ્યાં. રાતના ઉજાગરા પણ મોટે ભાગે એ કરતાં, એમની આવી કાળજી ન હોય તો હું કે મારો બબલો પૂરા બે માસ પણ જોવા ન પામત.

જીંદગીથી હારી બેઠેલી અમ બે જણીનું બબલો જાણે જીવનકેન્દ્ર થઇ ગયો. અનેક ઘાતો વટાવીને તે મોટો થવા લાગ્યો. તે કેમ ચાલતાં શીખ્યો, કેમ બોલતાં શીખ્યો વગેરે વાતો કહેતાં હું કદી નહીં થાકું. પણ એ વિગતોમાં ઉતરવાનો લોભ જતો કરું. તે છ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને ઉપવીત ધારણ કરાવી અમે ભણવા મૂક્યો. અમે બન્ને વિધવાઓ ખૂબ કાળજીપૂર્વક, આશાભરી તેને શિક્ષકને સોંપી આવી. બાળકોને અમે પતાસાં પણ વહેંચ્યાં. પણ તેને શાળામાં મુકી આવ્યા બાદ આખો દિવસ મેં અપાર ચિન્તામાં ગાળ્યો. એને વર્ગમાં શિક્ષક જ્યારે લઇ ગયા ત્યારે છોકરાંઓ જે રીતે એને જોઇને હસ્યાં હતાં તે જેમ જેમ મને યાદ આવતું ગયું તેમ તેમ હું ખૂબ અકળાવા લાગી. તેનું માથું મોટું હતું. અને કંઈક બેડોળ લાગતું હતું તેમાં તેનો શું વાંક વાંક ? પણ એ રીતે તો તેની મા વિચાર કરે, દુનિયાને એમ વિચાર કરવાની શી પડી હતી ? હું આવી ચિન્તામાં હતી ત્યાં રડતા નરહરિને લઇને મહેતાજીને આવતા મેં જોયા. 'મારે ઘેર જવું છે ને ઘેરે જ જવું છે' એવી જીદ લઇને એ બેઠો હતો એટલે પોતે નિરુપાયે તેને ઘેર લઇ આવ્યા હતા એવું મેં મહેતાજી પાસે સાંભળ્યું. હું કંઇ ન બોલી. મેં નરહરિને પટાવી પટાવીને વાત કઢાવી. છોકરાંઓ તેને હસતાં હતાં, કોઈએ તેનો કાન પકડ્યો તો કોઇએ તેના કોટ પાછળ પૂંછડી લટકાવી એવી બધી ફરિયાદો તેણે રડતા રડતા કહી. મેં તેને ખૂબ વહાલ કરી માંડ માંડ છાનો રાખ્યો. એ પછી નિશાળનું નામ આવે એટલે તે ધમપછાડા કરવા મંડ્યો. હું અકળાવા લાગી તે ન ભણે એ કેમ ચાલે ? પણ મારાં સાસુ આડા ફરી વળવા મંડ્યાં. 'ક્યાં એવો મોટો થઇ ગયો છે ? બે મહિના પછી જશે તો તેમાં શું બગડી જવાનું

રડતી સાંભળી એક દિવસ તે બોલ્યા, 'દીકરી આમ ક્યાં સુધી રડયા કરશે?' મારાથી ન રહેવાયું તેમને ગળે હુ બાઝી પડી 'ઓ બા, મારાથી આ નથી વેઠાતું" બોલતી હુ બેભાન થઇ ગઇ તેમના મૃત્યુ વખતે હુ બેભાન ન થઈ તે આજે સાસુની અપાર સહાનુભૂતિના આઘાત હેઠળ મૂર્છાવશ થઇ ગઇ એ પછી પદરેક દિવસ હુ માદી રહી માદગીમા મને તેમ બકવા મડી પણ તે બધામાં તેમની જ વાત આવતી તેમની બહાદુરી તેમની સચ્ચાઈ તેમનો પ્રેમ–એ સૌની મારો માદગીમાં હુ ગુણગાથા ગાવા મંડી, અને તેમના બાળકને માટે એ મહામૂલ્ય વારસો તે મૂકી ગયા છે એની જ્યારે એ આવશે તેને વાત કહીશ–એવુ બધી લાજ શરમને જાણે બાજુએ મુકી હુ લવવા મડી માગ સાસુ ધડકતે હૃદયે મારી માંદગીમા મારી સેવા કરી રહ્યા જે જીવને હુ મારાં અગેઅગનાં સત્વથી પોષી રહી હતી તેના ઉપર તેમની બધી આશા હવે તેમણે સ્થિર કરી હતી અને તેથી મારે માટે તે દિવસરાત સચિન્ત રહેવા મડયાં મા િજેઠાણી પણ મારી સારી સરખી કાળજી રાખવા મડયાં પણ ઠેઠ છેવટના દિવસ સુધી મારી તબિયત સારી ન થઈ તે ન જ થઇ આવી માંદગી આવી ચિન્તા આવી નિરાશા, આવો કઠોર આઘાત– એની અસર હેઠળ જન્મનાર બાળકમાં શુ હીર રહેવા પામશે એની પણ મને ભીતિ લાગવી માડી, અને બીજા કઈ જ ખાતર નહિ તો તેને ખાતર પણ મારે માનસિક અને શરીરિક રીતે આરોગ્યમય રહેવુ જોઇએ એવી માન્યના સેવી હુ તે માટે પ્રયત્ન કરવા મડી, પણ બધુ વ્યર્થ

પ્રકરણ સાતમું

માતૃત્વ

સુવાવડ કેમ થઇ તે મને આજે પણ યાદ નથી આવતું મારૂ શરીર છેવટના દિવસમાં તો ખૂબ નબળું પડી ગયુ હતું જે કોઇ મને જોતુ તે કહેતું, 'લોહીનુ પાણી થઈ ગયુ છે" અને ખરેખર એ સાચુ હતુ, પ્રસૂતિની વેદના મારાથી કેમ વેઠી શકાશે તેની મને ભારે ચિન્તા રહ્યા જ કરતી, અને જેમ જેમ એ દિવસ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ હુ ગભરાવા લાગી પ્રસૂતિની પીડા શરૂ થતાં હુ લાંબો વખત ટકી ન શકી માગે બધી શક્તિ હુ ગુમાવી બેઠી હતી જો હુ થોડુ ઘણુ પણ જોર ન દાખવી શકુ તો મારો અને મારી સાથે આવનાર બાળકનો મર્યે જ છૂટકો છે એ હું જાણતી હતી સૌએ બધા મારા ખાટલા આસપાસ ભેગાં થઈ ગયા તેમાં એક દાયણ પણ હતી બધા મને હિંમત આપી રહ્યા હતાં, હુ પસીને રેબઝેબ થઇ ગઈ, પણ પ્રયત્નોનું કઇ પરિણામ ન આવ્યુ હુ સાવ થાકી ગઇ જાણે ગારી બધી શક્તિ માગ અગમાથી ઓસરી ગઇ વેદનાથી અને થાકથી હુ બેભાન બની ગઇ દરમ્યાન પાસેના ગામમાં એક ડાકટર હતા તેને બોલાવવા બાએ માણસ મોકલ્યો ડૉકટરને આવતાં ત્રણ કલાક નીકળી ગયા દરમ્યાન હુ જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી રહી ડાકટરે હથિયારથી મારા મારા નરહરિનો જન્મ કરાવ્યો. મોતના મોમાં જઇ હુ પાછી આવી

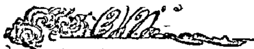
જ્યારે મને ભાન આવ્યુ ત્યારે મારાં સાસુને ચિન્તા ભરેલે ચહેરે મારા તરફ તાકી રહેલા મે જોયાં, મારી આંખ ઊઘડતી જોતા તેમનુ મોં સહેજ મલકયું 'કેમ છે દીકરી?' તેમણે વહાલથી પૂછ્યું, 'સારુ બા' બોલી બહુ આતુરતાપૂર્વક તેમના તરફ મે જોયુ કારણ કે જે ભાર દિવસો સુધી મારા શરીરમાં મેં મમતાપૂર્વક ધારી રહી હતી તેનાથી હું મુક્ત થઈ છુ એ વાત મને ભાન આવતાં તરત જ હું જોઇ શકી અને તેથી તેનુ શુ થયુ એ જાણવા હું ખૂબ અધીરી હતી એટલે માગ મુખમાથી સારુ છે' શબ્દો નીકળ્યા ન નીકળ્યા ત્યા તે બોલ્યાં 'બબલો ય સારો છે' 'બબલો ય સારો છે!' હા કેવા અમૃત મીઠા શબ્દો! મે આંખ મીચી દીધી હુ મનમાં ગણગણી 'બબલો ય સારો છે!' હા, મારો બ દલો– ના તેમનો બબલો તેમનુ મુખ મારી આંખ સામે

આવી ઊભું રહ્યું. ફરીથી હું જાણે ઘેનમાં પડી ગઇ. મારાં જ્ઞાનતંતુઓ મૂળ નબળાં પડી ગયાં હતાં—પણ મારે હવે વધુ આઘાત વેઠવા ન હતા. મારા બબલાને મારે જોવો હતો—પણ તે પહેલાં એક ક્ષણમાં તેની છબી મારા મન આગળ ચીતરી લીધી. આ કંઇ પહેલી વખત હું એવું કરતી હતી એમ તો નહોતું જ—તેની છબી તો મેં અનેકવાર મારા મન સમક્ષ ચીતરી હતી. એટલે મને તેના મુખની કલ્પના કરતાં જરાય વાર ન લાગી. તેમની જ આંખ, તેમનું જ મોં, તેમની છાતી એ બધું હું મારા બબલામાં આપી રહી. મારી કલ્પના—સૃષ્ટિમાં તે બબલો બની ગયા અને જાણે કે મારી ગોદમાં આવી ગયા, અને સાચે જ ત્યાં તો મારાં સાસુએ બબલાને મારી સોડમાં મૂકી જ દીધો હતો. ગાંડી બની હું તેને જોઈ રહી, તેનું માથું! કેવું મોટું ને બેડોળ! ચામડી કેવી કરચલી પડતી! આ મારો બબલો! હા, હા. એ જ. મને તેની બધી વિરૂપતા લુબ્ધ લાગી. મારી છાતી સરસો તેને મેં લઇ લીધો. મારાં નબળાં સ્તનમાં ય મેં ધાવણના ઝરા ફૂટતા અનુભવ્યા. જાણે માના પ્રેમથી, માના દૂધથી જુગ જુગથી વંચિત રહ્યો હોય એમ બબલો મને વળગી ગયો. મારી તીવ્ર વેદનામાં આ મારે માટે જેવી તેવી સુખની ઝલક ન હતી! અને પત્નીત્વ કરતાં ય માતૃત્વ એ વધુ જવાબદારીભર્યું વધુ અઘરું, વધુ ઉદાત્ત અને તેથી જ કદાચ વધુ મીઠું પદ છે એમ મેં અનુભવ્યું. વૈધવ્યથી ભાંગી ગયેલી હું જીવવાની ઈચ્છાવાળી બની.

મારો બબલો મારી નજરે તો સુન્દર જ હતો, પણ મારાં સાસુ સિવાય કોઈ તેના રૂપનાં વખાણ કરતું નહિ; બલ્કે તે બધાં તેને હસતાં તે હું જાણી શકતી, અને મને દુઃખ પણ થતું. તેનું માથું એટલું તો મોટું હતું કે તેને બેસતાં શીખતાં પણ લાંબો વખત લાગ્યો—અને એ માથાને કારણે જ મારી પ્રસૂતિની વેદના પણ હું વેઠી શકી ન હતી. મોટું માથું, અને ચીમળાએલું દોરડી જેવું શરીર ને ફૂલેલું પેટ! કબજિયાત, વરાધ વગેરે તો જાણે તેનાં સાથી જ ન હોય! ભાગ્યે જ એવો કોઇ દિવસ જતો જ્યારે કોઈ ને કોઇ પીડા તેને નડી ન હોય. પણ મારાં સાસુ ખૂબ કાળજીપૂર્વક દવા દારૂ કરવા લાગ્યાં. રાતના ઉજાગરા પણ મોટે ભાગે એ કરતાં, એમની આવી કાળજી ન હોય તો હું કે મારો બબલો પૂરા બે માસ પણ જોવા ન પામત.

જીંદગીથી હારી બેઠેલી અમ બે જણીનું બબલો જાણે જીવનકેન્દ્ર થઇ ગયો. અનેક ઘાતો વટાવીને તે મોટો થવા લાગ્યો. તે કેમ ચાલતાં શીખ્યો, કેમ બોલતાં શીખ્યો વગેરે વાતો કહેતાં હું કદી નહીં થાકું. પણ એ વિગતોમાં ઉતરવાનો લોભ જતો કરૂં. તે છ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને ઉપવીત ધારણ કરાવી અમે ભણવા મૂક્યો. અમે બન્ને વિધવાઓ ખૂબ કાળજીપૂર્વક, આશાભરી તેને શિક્ષકને સોંપી આવી. બાળકોને અમે પતાસાં પણ વહેંચ્યાં. પણ તેને શાળામાં મુકી આવ્યા બાદ આખો દિવસ મેં અપાર ચિન્તામાં ગાળ્યો. એને વર્ગમાં શિક્ષક જ્યારે લઇ ગયા ત્યારે છોકરાંઓ જે રીતે એને જોઇને હસ્યાં હતાં તે જેમ જેમ મને યાદ આવતું ગયું તેમ તેમ હું ખૂબ અકળાવા લાગી. તેનું માથું મોટું હતું. અને કંઈક બેડોળ લાગતું હતું તેમાં તેનો શું વાંક વાંક? પણ એ રીતે તો તેની મા વિચાર કરે, દુનિયાને એમ વિચાર કરવાની શી પડી હતી? હું આવી ચિન્તામાં હતી ત્યાં રડતા નરહરિને લઇને મહેતાજીને આવતા મેં જોયા. 'મારે ઘેર જવું છે ને ઘેરે જ જવું છે' એવી જીદ લઈને એ બેઠો હતો એટલે પોતે નિરુપાયે તેને ઘેર લઇ આવ્યા હતા એવું મેં મહેતાજી પાસે સાંભળ્યું. હું કંઇ ન બોલી. મેં નરહરિને પટાવી પટાવીને વાત કઢાવી. છોકરાંઓ તેને હસતાં હતાં, કોઈએ તેનો કાન પકડ્યો તો કોઇએ તેના કોટ પાછળ પૂંછડી લટકાવી એવી બધી ફરિયાદો તેણે રડતા રડતા કહી. મેં તેને ખૂબ વહાલ કરી માંડ માંડ છાનો રાખ્યો. એ પછી નિશાળનું નામ આવે એટલે તે ધમપછાડા કરવા મંડ્યો. હું અકળાવા લાગી તે ન ભણે એ કેમ ચાલે? પણ મારાં સાસુ આડા ફરી વળવા મંડ્યાં. 'ક્યાં એવો મોટો થઇ ગયો છે? બે મહિના પછી જશે તો તેમાં શું બગડી જવાનું

છે !' આવી તેઓ દલીલ કરવા મડયાં. હું નિરુપાય બની ગઈ. હવે તે કંઈ સાવ નાનો ન હતો. જો તેની ઉમ્મરનાં બાળકો સાથે તે ન હોય તો તેનાથી નાનાં બાળકો સાથે તો તેને ઘણું વધારે વસમું લાગશે એ વાત હું સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકતી તે સ્પષ્ટતાથી મારા સાસુ જોતાં ન હતાં. એટલે મારી કોઈપણ દલીલ તેમની આગળ ન ચાલી, અને નરહરિ નિશાળમાં ન જ ગયો. આમ બે વર્ષ નીકળી ગયાં. પણ એ વર્ષ કેવળ નકામાં ન હતાં, મારામાં શિક્ષકની શક્તિ ન હતી, પણ તેમ હું નિરક્ષર પણ ન હતી. વાતવાતમાં હું તેને અનેક વસ્તુ શીખવવા મંડી. નાનપણથી જ તેનું કુતૂહળ બહુ ભારે હતું, અને મને તે અનેક સવાલો પૂછી અકળાવી મૂકતો, એટલે તે જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ મારે પણ મારો જ્ઞાનભંડાર વિકસાવવો પડ્યો. પંખીઓનો તેને બહુ શોખ હતો. તેમનાં નામો જાણવાં, તેમના જેવા અવાજો કરવા વગેરેમાં તેને ઘણી મઝા પડતી. ખેતરે પણ મારી સાથે તે આવતો. વનસ્પતિ જગતની પણ તેણે ઠીક ઠીક માહિતી ભેગી કરી હતી. વળી તેને વાતો સાંભળવાનો પણ બહુ શોખ હતો—અને તેમાંય ખાસ કરીને લડવૈયાઓની અને બહારવટીઆની, ભીમ, અર્જુન, અભિમન્યુ વગેરે વીરોની કથા તેને ખૂબ ગમતી, દર ચોમાસે અમારે ત્યાં મહાભારતની કથા મંડાતી તે બહુ રસપૂર્વક ને સાંભળતો. અને મારી આગળ પોતે પણ અર્જુનના જેવો બાણાવળી બનવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અનેકવાર દર્શાવતો. તેણે અમારા એક નોકર પાસેથી તીરકામઠાં પણ મેળવ્યાં, અને આ નાગારાજ જાય, ને આ ગરુડરાજ ને અમારાજ ને એવી એવી કલ્પનાઓ કરી તે નિશાન તાકવા મંડ્યો. મુગ્ધ બની તેની રમત હું જોઇ રહેતી; તેની એકાગ્રતા અદ્દભુત હતી. જ્યારે તે નિશાન તાકતો ત્યારે તેનો સમગ્ર પ્રાણ તે નિશાન ઉપર કેન્દ્રિત થઇ જતો. બાહ્ય જગતને તે તદ્દન ભૂલી જતો. તેની નેમ અચૂક સફળ નીવડતી.

પણ આ બધું તે એકલો એકલો કરતો. હું જોઇ શકતી હતી કે તેણે તેનું પોતાનું જુદું જગત સર્જ્યું હતું. તેમાં તે એકલો રહેતો અને રાચતો. તે જગતમાં કદાચ તેણે તેના સાથીઓ નક્કી પણ કર્યા હોય, એવું મને અનેકવાર લાગતું, કારણ કે કેટલીકવાર તેને હું ખૂબ ઉત્સાહમાં જોતી. તે વખતે તે ઉત્સાહનું કોઇ દેખીતું કારણ મને મળતું નહિ એટલે યુક્તિપ્રયુક્તિથી હું તેનો તો ભેદ પામવા મથતી, એ વખતે હું જોઇ શકતી કે તેણે સર્જેલા, ભીમ, અર્જુન, અભિમન્યુ વગેરે વીરો સાથે તેણે મૈત્રી કેળવી હતી એ હતા અમારા ખેતર પાસે આવેલો એક ઘેઘુર વડ એક વિશાળ આંબો, અને એક મઝાનો લીમડો ! એ વાત અલબત્ત તેણે લાંબા વખત સુધી કોઇને કરી ન હતી. પણ તેને મન, તે સાચા ભીમ, અર્જુન ને અભિમન્યુ હતા !

મારે અમારી ખેતીની દેખરેખ રાખવા મોટો ભાગ ખેતરોમાં જવું પડતું એટલે તે પણ મારી સાથે આવતો ત્યાં કલાકો સુધી અમારા કોસના કિચુડ કિચુડ અવાજને તે કુતૂહળપૂર્વક સાંભળતો, અને એ વડની વડવાઈઓ ઉપર ઝોલો ખાતો, ત્યારે જાણે ઘણીવાર તેની સાથે તે વાત કરતો હોય એવો મને ભાસ થતો—અને એ જોતાં મને ફ્રાસકો પડતો. પણ થોડા જ વખતમાં થડ પાછળથી મજૂરોનાં છોકરાઓને આવતા જોતાં અને તેમની સાથે વાતે ચઢેલો તેને જોતાં મને નિરાંત થતી. તે છોકરાઓ સાથે તેને રમવું ગમતું, અને તે પણ તેની સાથે ખૂબ હળી ગયાં હતાં, અને તેમને પણ ભીમ અર્જુનની વાતો તેણે સંભળાવી હતી. મને આથી અનેકવાર ચિન્તા થતી. ભીમ અર્જુનની વાતોના સંસ્કાર તે એ છોકરાંઓ ઉપર પાડી શકે તેના કરતાં તેમના સંસ્કાર એના પર પડવાનો મને ઘણો સંભવ લાગતો. તે છોકરાં આમ તો મંદાં જ રહેવા ટેવાયાં હતાં, તેમની ભાષા પણ અશુદ્ધ અને ગ્રામ્ય, વાત પણ સામાન્ય, અને રમત પણ આપણને સામાન્ય રીતે જંગલી લાગે એવી. એનો એક પ્રસંગ મને હજુ પણ યાદ આવે છે—અને મને એ યાદ એથી રહી છે કે એ ઘટનાએ મારા નરહરિની બાબતનાં પહેલવહેલી મારી આંખ ઉઘાડી. મજૂરોનાં છોકરાંઓએ ચકલી પકડવાને માટે

ચીકી તૈયાર કરી હતી. ચકલી પકડવાની વાતથી નરહરિ ખૂબ ઉત્સાહમાં આવ્યો હતો. મારું એ રમતમાં ધ્યાન ન હતું, કારણ કે અમારા પડોશીનાં ઢોરાએ રાતે અમારા ખેતરમાં પાર વિનાનું નુકસાન કર્યું હતું, અને એ નજરોનજર જોતાં હું અકળાઈ ઊઠી હતી. એ બધો રોષ મારા નોકરો ઉપર ઠાલવી રહી હતી, તે વખતે છોકરાંઓ ચકલી પકડવાની રમતમાં પડ્યાં હતાં. એ ટોળામાં નરહરિ કરતાં બે ત્રણ મોટા છોકરા હતા, એ પાસેના ગૌચરમાં ઢોર ચરાવતા અને નરહરિ સાથે રમવા આવતા. ચકલી પકડવાનું તેમણે સુઝાડ્યું હતું, એ બધાં ચકલી પકડવાનો પેચ રચી રહ્યાં હતાં તેની મને કશી ખબર પડી શકી નહતી, પણ થોડા વખતમાં મેં કીકીઆરીઓ સાંભળી અને મારું ધ્યાન તે બાજુ ગયું. ચીકી ઉપર ફસાઇ ગયેલી એક ચકલીને તરફડતી મેં જોઇ. છોકરાંઓ તેના તરફ ધસી રહ્યાં હતાં. પેલા ગોવાળીઆઓમાંથી એક સૌથી આગળ હતો. નરહરિ તેની પાછળ હતો. તે બૂમ પાડતો હતો 'અરે, બિચારી મરી જશે ' અને બીજાં છોકરાં ખડખડાટ હસતાં હતાં. પેલા ગોવાળીઆએ ચીકી સાથે ચકલીને ઉપાડી લીધી એટલે નરહરિ બોલ્યો.

"જો બીચારી કેવી ગભરાય છે, છોડી દે એને!'

"કે અં! એને હું છોડવાનો જ છું તો!" છોકરાએ જવાબ આપ્યો. "હજુ તો બીજી ચાર પાંચ પકડી પછી તેને સેકી ખાઇશું"

નરહરિને પાર વિનાનો આઘાત લાગ્યો. તેને અંગેઅંગમાં ઘૃણા જાગી ઊઠી.

"શું?" તે કરડાકીથી બોલ્યો, "શું કહ્યું તેં?" તેનો ગુસ્સો માતો ન હતો. તેને શબ્દો જડતા ન હતા.

"હા, હા. સેકી ખાવી છે. આજ કંઇ પહેલી વખત નથી પકડતા, સમજ્યોને?"

"છોડી દે છે કે નહિ?"

"ના."

"નહિ છોડે?" બોલતાં નરહરિ તેની ઉપર ધસી ગયો. અને તેનામાં જેટલું જોર હતું એટલા જોરથી પેલા છોકરાનો હાથ તેણે પકડ્યો, અને અમળાવ્યો. પેલાથી અજાણતાં ચીસ પડાઈ ગઈ, અને ચીકી તેના હાથમાંથી સરી પડી, ને એ ધમાલમાં ચીકો પરથી છૂટી થઇ ચકલી ઊડી ગઇ.

પેલાં છોકરાંઓ ધુવાંકુવાં થઇ ગયા. મને થયું કે સારું થયું કે હું બહુ દૂર ન હતી, નહિ તો એ છોકરાંઓએ કદાચ નરહરિને માર્યો પણ હોત, એટલો બધો તેમના મોં ઉપર કચવાટ હતો. જાણે કોઇ આપત્તિમાંથી તે ઊગરી ગયો હોય અને એ વાતની બીજા પાસે પ્રતીતિ જોઇતી હોય તેમ જે નોકર ઉપર હું ચીડાતી હતી તેને સંબોધી મેં કહ્યું,

"જોયું ને? પેલા ગોવાળીઆ જેને ને મારે કંઇ સંબંધ નથી તેમને પણ મારી શરમ આવી, પણ છે તમને કંઇ લાજ શરમ?"

"શાની શરમ આવી કાકી?" નોકરે પૂછ્યું.

તેની ચકલી નરહરિએ ઉડાડી મૂકી, ને અને જોઇને તેમણે નરહરિને માર્યો નહિ."

તે ખડખડાટ હસ્યો. "કાકી, નરહરિને તમે ઓળખતાં નથી! નરહરિને મારે એવો આમાં એક પણ નથી."

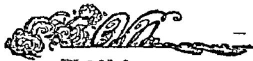
"એ બ્રાહ્મણનો દીકરો તેથી!" મેં જાણે તેના વાક્યને પૂરું કરવાના ઇરાદાથી કહ્યું.

"ના, ના, નરહરિનો માર જીરવે એવો એમાં એક પણ નથી." તે બોલ્યો.

હું તો આભી જ બની ગઈ. ઘડી પહેલાં તો એની સાથે હું લડતી હતી તે ભૂલી ગઇ. મેં કહ્યું.

"જા, જા, તું કોને બનાવે છે? ક્યાં નરહરિ ને ક્યાં એ છોકરો?"

"જોવું છે તમારે? કહી તેણે પેલાં છોકરાંઓને બૂમ પાડી. "એ આમ આવજો કંઈ આપું." છોકરાં દોડતાં આવ્યાં. "શું છે? શું છે?" એમ તે પૂછવા લાગ્યાં.

"જુઓ, 'જે આ લાકડીને ઘુંટણ ઉપર વાળી ભાંગી આપે તેને કાકી એમની રાંદેરી બોરડી ઉપરથી ટોપી ભરીને બોર પાડવા દેશે."

"હું ભાંગી આપું," બોલતો પેલો મોટો છોકરો આવ્યો. તેણે ઘણી માથાફોડ કરી પણ લાકડી વળી શકી-નહિ. બીજા છોકરાઓએ પણ માથાફોડ કરી. પણ બધાં નિષ્ફળ નીવડયાં. હું સમજી શકી નહિ કે એમ કરી રવજી શું કહેવા ઇચ્છતો હતો, પણ મને લાંબો વખત સંશયમાં રહેવા નહિ દેતાં તેણે નરહરિને કહ્યુ, "નરુભાઈ, ભંગાશે કે તારાથી?"

નરહરિએ કંઇ જવાબ ન આપ્યો; પણ તેણે લાકડી હાથમાં લીધી ને ઘડીભર તેના તરફ જોઇ રહ્યો. મારી છાતી ધડકી ઊઠી જાણે કોઈ જુદા જ નરહરિને હું જોઇ રહી હતી. એ લાકડી તેનાથી કેવી રીતે ભંગાશે! પણ હું બીજો વિચાર કરી શકું તે પહેલાં તો કડાક થતો અવાજ આવ્યો, અને લાકડીના બે કકડા કરી, રવજી તરફ તેણે ફેંકી દીધા, અને જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ 'ચાલો, આવવું છે કોઇને ભીમસેન પાસે?' બોલી પેલા વડ તરફ તે જવા મંડયો. મારું હૃદય તો અનેક પ્રકારના ભાવોથી ભરાઇ આવ્યું હતું. છતાં મેં બને તેટલો સંયમ જાળવી કહ્યું, 'રવજી, આ લોકોને તેં બોરનું કહ્યું છે તો છો એ બધાં આજે બોર ખાતાં, જવા દે સૌને.'

'બધાંને!' નવાઇ પામતો રવજી જોઇ રહ્યો

'હા, હા, બધાંને'

'ખરાં ખંખેરી પાડશે.' તેણે જાણે ચીડાતાં કહ્યું.

'છો ખંખેરી પાડતા,'

'ના, ના. કાકી અમે પાકાં જ લઇશું.' પેલાં છોકરાંઓમાંથી એક છોકરી બોલી.

'સારુ, સારુ! તમને ગમે તે લેજો, ને નરહરિ તું પણ જશે ને!' નરહરિને પાછો બોલાવતાં મેં પૂછ્યું.

'હાસ્તો.'

અને બધાં કીકીઆરી કરતાં અમારી બોરડી તરફ દોડયા.

મારા કરતાં રવજી નરહરિને વધારે ઓળખતો હતો. એ વિચાર જાણે કોઇએ જોરથી મારા મોં ઉપર લપડાક ચોડી કાઢી હોય એવો મને સાલતો હતો. પણ એ સાથે નરહરિની શક્તિનું એ પ્રદર્શન જોતાં મને આનન્દ પણ થયો હતો અને એને વાણીમાં વ્યક્ત કરવા મારું હૈયું થનગની રહ્યું હતું, એટલે છોકરાંઓ જતાં જ મેં રવજીને પૂછ્યું.

'હેં, રવજી, તને કયાંથી ખબર કે નરહરિમાં આટલું જોર છે?'

'કેમ મને ખબર ન હોય? એને મોટો કોણે કર્યો છે?'

'હા. નાનપણથી તેં એને રમાડયો છે એ ખરું, પણ' પણ મારું એ વાકય પૂરું કરું તે પહેલાં રવજીનો ઇતિહાસ મારા મન આગળ એક ક્ષણમાં ફરકી ગયો. રવજી નાનપણથી ભારે તોફાની હતો, અને નરહરિના બાપુજીએ જો એને વખતસર હાથમાં લીધો ન હોત તો બહારવટીઆઓની ટોળીમા પણ કદાચ એ ભળી જાત. અમારા ગામમા દોડવામાં સૌથી વધુ ઝડપ એની હતી. પગપાળા દસબાર ગાઉના તંદેરો લઇને જવાનું હોય ત્યારે એ જ બધાને યાદ આવતો. એક વાર એક નેળમા લાકડાંથી ભરેલું એક ગાડું ફસાઇ ગયું હતું. ગાડાવાળો આજુબાજુથી પાંચ સાત જણને બોલાવી લાવ્યો; તે બધાએ ખૂબ જોર કર્યું પણ ગાડું જરાય ચસકયું નહિ. એવામાં રવજી ત્યા આવી ચઢયો, ત્યારે માંડ વીસ એકવીસ વર્ષની તેની ઉમ્મર હશે. ઘડીભર પેલા લોકોની માથાફોડ તે જોઇ રહ્યો. પછી તેણે તેમને સંબોધી કહ્યું.

"ખસી જાવ, જોઈ એ હું બેસવી શકું છું?"

"અરે, વાહ, જોયો નહિ મોટો બહાદર એકલો ખસેડવાવાળો," બોલી તિરસ્કારમાં પેલા લોકો બાજુએ ખસી ગયા. રવજીએ ગાડાને ખાંધ મારી. ત્રીજે આંચકે પૈડા સાથે ગાડાને તેણે અદ્ધર કરી નાખ્યું ને તેને બહાર કાઢયું. પેલા બધા તો નવાઈ પામતા

તેને જોઈ જ રહ્યા. આવાં આવાં તો અનેક પરાક્રમ રવજીએ કર્યાં હતાં; અને નરહરિને રવજી ખૂબ ગમતો તેની સાથે નાનપણથી તે હળી પણ ગયો હતો તે યાદ આવતાં જાણે વાતના અંકોડા, એક પછી એક ગોઠવાતા જતા હોય એમ મને લાગ્યું. એટલે મેં પૂછ્યું, "ત્યારે રવજી આ જોર એનામાં તેં મૂક્યું કે?"

તે હસ્યો, "કાકી, એનામાં જોર હતું જ. કાકાનામાં ઓછું જોર હતું? ને તમારામાં? તમારા બન્નેનું જોર એનામાં ઊતરેલું છે."

તેના કાકાના ઉલ્લેખે મારા ભૂતકાળની કેટલીક સુખદ સ્મૃતિમાં મને હડસેલી દીધી. હા, તે ખરેખર વીર હતા. જેવી તેમની હિમ્મત તેવું જ તેમનું બળ હતું. રવજી આવો જોરાવર હતો પણ તેમનાથી ડરતો. એ બન્નેની ઉમ્મર લગભગ સરખી જ, પણ મારા જેઠને તે કાકા કહીને બોલાવતો, અને તેથી તેમને પણ તે કાકા જ કહેતો. રવજી જ્યારે આડો ફાટતો ત્યારે તેની પાસે તે જ જતા, અને તેમની આગળ તે ગરીબ ગાય જેવો બની જતો. નરહરિમાં તેમની શક્તિ ઉતરે એ મને અસ્વાભાવિક નહોતું લાગતું. પણ બિચારો કેવા સંજોગોમાં જન્મ્યો હતો! ક્યાંથી એનામાં શક્તિ કે હિમ્મત આવી શકે? પણ આજે મેં જે જોયું તેનાથી મારા ઘણા ભ્રમ ભાંગી ગયા. ધીરે ધીરે રવજીએ મને તેની અનેક વાત કહી. તેમના અવસાનથી રવજીને ખૂબ આઘાત લાગ્યો હતો, અને જાણે તેમના તરફની વફાદારી નરહરિની કાળજી રાખીને અદા કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું હોય તેમ નરહરિના જન્મથી જ તે સતત રીતે તેની કાળજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા મથતો હતો—જો કે મારાં સાસુને તેનો ઘણો ડર લાગતો, કોઈ દહાડો તે બહારવટીઓ બની જશે એવું તે લાંબા વખતથી માનતાં આવ્યાં હતાં, અને નરહરિ પર એના સંસ્કાર સારા નહિ પડે એવો તેમને ડર હતો. પણ જ્યારે નરહરિ રવજી નવડાવે તો જ નાવાની કે રવજી રમાડે તો જ રમવાની જીદ લેવા મંડ્યો ત્યારે તે નિરુપાય બની ગયા. એટલે રવજીના સહવાસમાં તે ખૂબ આવ્યો હતો. નરહરિની તેણે મને જે જે વાતો કહી તે સાંભળતાં હું ધ્રૂજી ઊઠી. અમારી નદીના ઊંડા ધરામાં ડૂબકી મારી નરહરિ તાગ કાઢી શકતો; વગર દોરડે અમારા કુવામાં ઉતરતાં તેને મુશ્કેલી પડતી નહિ—ને આ બધામાંથી મને કે મારાં સાસુને કશી જ ખબર ન હતી! અમને કોઈને ખબર ન પડે તેમ રવજીએ તેને આ બધું શીખવ્યું હતું? શાથી? રવજીને મેં એ પ્રશ્નો ન પૂછ્યા, પણ હું ગભરાવા લાગી. આઠનવ વર્ષની ઉમ્મરમાં જો તે આ છંદે ચડ્યો તો પછી એ ક્યાં જઈને અટકશે? ને મારાં સાસુએ જો એ જાણ્યું તો રવજીનું તો જાણે આવી જ બન્યું, પણ મને ય તે જીવતી નહિ રહેવા દે, અને નરહરિને ઘરની બહાર પગ મૂકવા ન દે. મેં રવજીને મારી બધી મૂંઝવણો કહેવા માંડી, પણ હું જેમ જેમ કહેતી ગઈ તેમ તેમ તે હસવા માંડ્યો.

"અરે, કાકી તમે નાહકના ડરો છો. તમે મને જે જશ કે અપજશ આપો છો તે પણ ખરેખર નથી. નરહરિને માટે તો આ બધી આપકળા છે. મારી જ વાત કરો ને! મને કોણે બધું શીખવેલું? એ તો બધું એની મેળે જ આવડી જાય, નરહરિ તો જોરાવર છે તેવો જ છાતીવાળો પણ છે. એને તમારાં ઉજળિયાત છોકરાંઓ સાથે નથી ફાવવાનું, તે તમને કહી દઉં. નરહરિને જે લોક મૂજી કહે છે તેમનાં છોકરાં જ મને મૂજી જેવાં લાગે છે." રવજીની વાત હું સાંભળી રહી. એ તદ્દન અભણ મજૂરમાં આવી ઊંડી સમજ જોઈ હું નવાઈ પામવા લાગી—પણ રવજી સાચે જ સમજુ હતો, અને તેથી નરહરિ સમ્બન્ધી તેનાં જે જે અવલોકનો હતાં તે બધાં યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેની પાસેથી મેં ધીરે ધીરે કઢાવી લીધાં.

નરહરિએ હવે નિશાળે જવું જ જોઈએ એમ મને લાગવા માંડ્યું. મેં તેને ઘેરે ઠીક ઠીક અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. આંક તો કોઈ પણ છોકરા કરતાં તેને સારા આવડતા હતા એવો મારો વિશ્વાસ હતો, પણ મને જે ચિન્તા હતી તે તેના સ્વભાવની. મજૂરોનાં છોકરાંઓ સાથે હોય ત્યારે મને તે બાળક જેવો લાગતો, પણ ઘરમાં કે બહાર બીજી કોઈ જગ્યાએ અમે ગયા હઈએ ત્યારે તેનું વર્તન મૂંઝવે તેવું હતું. તે કોઈની સાથે હળતો નહિ, અને એકલો બેસી

રહેતો. અમે બધાં હસતાં હઇએ ત્યારે પણ તે ક્વચિત જ હસતો. કોઇ કોઇ વાર તો તે સૂનમૂન જેવો લાગતો અને આથી તો મને વધુને વધુ લાગવા માંડ્યું કે એને હળતો મળતો કરવો હોય તો નિશાળે જ મોકલવો જોઇએ. અન્તે મારાં સાસુને હું સમજાવી શકી. નરહરિને પણ સમજાવવાની મુશ્કેલી નહિ પડી તે નિશાળે જવા તૈયાર થયો. મહેતાજીએ તેની પરીક્ષા લીધી. તેનો અભ્યાસ જોઈ તે નવાઈ પામ્યા.

"નરહરિને આ અભ્યાસ તમે કરાવ્યો, નર્મદા બહેન?" તેમણે મારા તરફ જોઇ પૂછ્યું. સંકોચથી હું જવાબ ન આપી શકી. તેમણે આગળ ચલાવ્યું. "એને પાંચમીમાં તો મારાથી નહિ મૂકી શકાય, જો કે પાંચમીમાં પણ ચાલી તો શકે જ. પણ ચોથીમાં જરૂર મુકીશ.",

મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. અમારા ગામમાં આ પહેલો જ બનાવ હતો જ્યારે કોઇ વિદ્યાર્થીને સીધો ચોથી ચોપડીમાં બેસાડ્યો હોય. નરહરિને પણ ખૂબ આનંદ થયો. ગામમાં બધાં નવાઇ પામ્યાં. મારાં સાસુ તો ગાંડાઘેલાં થઇ ગયાં. તેને મૂજી કહેનારાં પણ બધાં ઘડીભર ચૂપ થઇ ગયાં.

ભણવામાં તેમજ બીજી અનેક બાબતોમાં તે મોખરે રહેવા લાગ્યો, પણ તેના સ્વભાવમાં ખાસ ફેર ન પડ્યો. તેને એકલા જ રહેવું ગમતું. ઘરમાં પણ તે મોટે ભાગે આખો વખત એકલો ને એકલો જ રહેતો. હું ઘણું ય ઇચ્છતી કે એના કોઈ ભાઇબંધોને એ ઘેર લાવે, અથવા તેમની સાથે રમવા જાય. પણ એ મારી ઇચ્છા પાર પડે એવો બહુ ઓછો સંભવ દેખાતો હતો. એને ખેતીનો શોખ ખૂબ હતો એ મારે માટે સંતોષની એક વાત હતી, અને તેથી એને જ્યારે વખત મળતો ત્યારે તે અમારી ખેતી ઉપર જતો. રવજી સાથે એને ઘણું ગોઠતું. તે બન્ને મળી એક વાડી બનાવવા માડી હતી તેમાં આબાંની કલમ, ચીકુ, પપૈયા વગેરે તેમણે રોપ્યાં હતાં, અને આજુબાજુનાં મજૂરોના છોકરાં તેની એ પ્રવૃતિમાં તેને સતત સાથ આપતાં. તેને આ કામ એટલું તો ગમતું કે એક દિવસ તેણે મને કહ્યું,

"મા, હું વાડીમાં સુવા જાઉં–રવજી મારી સાથે રહેશે."

મારે માટે આ અણધાર્યો પ્રશ્ન હતો. જવાબ આપવામાં જો મેં ભૂલ કરી તો એનું સારું પરિણામ ન આવે એમ હું જાણતી હતી, એટલે મેં કહ્યું, "મને તો વાંધો નથી, પણ બાનો તારામાં જીવ છે એ તું જાણે છે ને? તને એ ના નહિ પાડે, પણ તારી ચિન્તામાં એ માંદા પડી જશે, બાકી તારે જવું હોય તો જરૂર જા."

તે ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયો. ધીરે રહીને તેણે કહ્યું, "વારુ, તું કહે છે તે ખરું છે. તેમને મન હું હજુ બહુ નાનો છું, ખરું ને?" તે હસ્યો.

હું પણ હસી પડી, "તે તારે મન તું બહુ મોટો થઈ ગયો છે, ખરું ને?"

તેની સાથેની વાતચીતમાં આવા પ્રસંગ ભાગ્યેજ આવતા, અને તેથી આજે તેને આનંદમાં જોઇ હું રાજી થઇ. મને તેની સાથે વાત લંબાવવાનું મન થયું, એટલે વિષયાન્તર કરી મેં પૂછ્યું.

"નરુ, તને ભણવું ગમે કે ખેતી?"

"બેઉ" તેણે તરત જ જવાબ આપ્યો.

"પણ બેમાંથી એક પસંદ કરવાનું તને કોઇ કહે તો?"

"મને એવું કોઈ કહે જ નહિ; કારણ કે ભણવાની ઉમ્મરે ભણવું જોઇએ, અને ખેતી કરવાની ઉંમરે ખેતી કરવી જોઈએ."

મારો નરહરિ જ આ બોલી રહ્યો હતો? ઓછા બોલો–લગભગ મૂંગો એવો મારો નરહરિ આ યુક્તિભરી દલીલ કરી રહ્યો હતો? એવા છોકરાની માતા થવાની મારામા યોગ્યતા હતી? આ પ્રશ્ન હવે મને મૂંઝવવા લાગ્યો. બીજાં છોકરા જેવો નરહરિ ન હતો એ વિશે મારા મનમાં હવે જરા ય શંકા ન હતી. એને હું એના જીવન–પ્રવાસમાં કઈ રીતે મદદ કરી શકીશ? કઈ રીતે એને માર્ગદર્શન કરાવી શકીશ? હું ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે મને તે સાચી સમજ અને શક્તિ આપે જેથી જ્યાં સુધી નરહરિ નાનો છે ત્યાં સુધી તેની જવાબદારી હું સંભાળી શકું.

❋

અંધારો કુવો !

अ: यात्री

ડબામાં લખ્યું હતું તેનાથી ઓછામાં ઓછા બમણા કરતાં વધુ માણસો એમાં બેઠાં હતાં. મારા પણ કોણ જાણે ક્યાં ભોગ લાગ્યા, તે બિચારા સભ્ય બોલાવનારા મને સેકન્ડ ક્લાસની ટીકીટ આપતા હતા છતાં થર્ડક્લાસની જ મેં માગણી કરી. એ સાદાઈ આ ઉમ્મરે હવે શુક્રો કાઢી નાખે તેવી હતી. પણ હવે તો હિંમખિમ ઘર ભેગા થઈ જાઈએ તો ઘણું કરીને ગુપચુપ બેઠો રહ્યો.

બોટાદથી જ ગીર્દીનો કોઈ પાર ન હતો. ચારે તરફ પાંજરામાં ખડકાય તેમ માણસ ખડકાયાં હતાં. હાલવું ચાલવું પણ મુશ્કેલ હતું. પણ ગાડી ચાલતી થઈ એટલે હવે આ પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય થઈ ચૂકી છે એમ માનીને માણસો થોડા થોડા એને ટેવાવા માંડયા. અને કોઈ ઉંઘવા માંડયા, કોઈ બીડી પીવા માંડયા. કોઈ ખાવા માંડયા, કોઈક વળી વાતોએ વળગ્યા.

મેં મારી સામેના પાટિયા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં એક બાઈ બેઠી હતી. તેણે કાળું લુગડું પહેર્યું હતું. આધેડવયની એની ઉંમર હતી. એની પડખે સત્તર અઢાર વર્ષનો પણ કાંઈક વધારે જુવાન જણાતો એક છોકરો બેઠો હતો. છોકરો તદ્દન સુનમુન હતો.

બોટાદથી ગાડી ઉપડી ને મેં બાઈ સામે ને છોકરા સામે જોયું. એમના બેના વચ્ચે તો દેખીતી રીતે મા દિકરાનો સંબંધ જણાતો હતો. પણ બાઈના ખોળામાં એક ત્રણચાર મહિનાનું નાનકડું રૂપાળું ધાવણું બાળક હતું. એની ગડ કોઈ રીતે મને બેસતી ન હતી. બાઈ વિધવા જણાતી હતી ને ઉચ્ચ કોમની લાગતી હતી. ઉમ્મર પણ ઠીક વધુ હતી. એટલે એનું આ બાળક હોય તેમ લાગતું ન હતું. પેલો છોકરો પણ પોતાના આવડા નાનાભાઈ સાથે ગેલ કરવાને બદલે એક તરફ સુંઢમુંઢ જેવો બેઠો હતો. બાઈ થોડી લજ્જા જેવું કરી, રૂના પુંમડાથી એ નાનકડા બાળકના મોંમાં દૂધ ટોઈ રહી હતી. એનો ચહેરો કાંઈક દિલગીર હતો. નિર્બળ છતાં એ સશક્તની જેમ બેસીને છોકરાને ખોળામાં જાળવી રહી હતી. પણ એના દિલમાં ક્યાંય ધરપત ન હતી.

'આમ ક્યાં જાવું છે?' મેં એમને મૂંગા મૂંગા બેઠેલ જોઈને પૂછ્યું:

'બાપુ! વીરમગામ!' બાઈએ જવાબ વાળ્યો ને પછી પેલા છોકરાને કહ્યું: 'ભાઈ! તેં બોટાદના ગાંઠિયા લીધા હોત, પછી ગુજરાતનાં સરસાં તને નહિ ભાવે હો!'

'વઢવાણથી લઈ લેશું!' છોકરો એટલું જ બોલ્યો.

'તમારો દીકરો છે?' મેં પૂછ્યું.

'હં, માડી.' અને પછી તેણે ઉમેર્યું: 'અને આ દીકરાનો દીકરો છે!' પેલા નાનકડા બાળકને બતાવીને એ બોલી: 'આનો.'

આ દીકરાનો દીકરો! મને આશ્ચર્ય થયું. સુંઢ મૂંઢ થઈને બેઠેલો છોકરો બાપ થવા જેવડો તો લાગતો ન હતો. 'આ દીકરાનો દીકરો?'

'હા માડી!' બાઈએ જવાબ વાળ્યો.

રૂપાળું, સુંદર, નાનકડું શિશુ એના ખોળામાં અકારણ હસતું પડયું હતું. મને આશ્ચર્ય થયું. આવડો નાનકડો છોકરો ડોશીને કેમ સાચવવો પડતો હશે! ડોશીની સાચવણમાં પણ એનું દુઃખ બેઠું હતું.

'આની મા ઘેર રહ્યાં હશે? એટલે તમને આ ઉપાધી પડી લાગે છે!'

'અરે માડી! આની માએ મામતરું કર્યું ને અમને હેરાન હેરાન કરી મૂકયાં! જુઓને આ સંચળી કેટલો છે?' તેણે છોકરાને પગ હલાવનો જોઈને કહ્યું: 'એને છે કાંઈ? દખનાં ઝાડ અમારે માથે ઉગ્યાં છે માડી! આને વીરમગામ મૂકવા જાવું છે!' એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. છોકરાનો બાપ નીચું જોઈને બેઠો રહ્યો હતો અને વધારે સુંઢમુંઢ થઈ ગયો હતો.

'કેમ વીરમગામ?'

'વહુની માને નાનકડું છે. ધાવણ આવે છે એટલે આ મોટો થઈ જાય. પછી પાછો તેડી લાવશું. અમારે ઘેર કોણ સાચવે એને? આની મા સુવાવડમાં ને સુવાવડમાં ગઈ ને અમારે માથે કાંઈ થઈ છે!'

'સુવારોગ લાગુ પડયો હતો ?' મેં પૂછ્યું.

'ના રે માડી! કાઇ રોગ ને કાઇ ભોગ. નખ-ર્માંય રોગ નો'તો.'

'ત્યારે ?'

'કોણ્જાણે શું થયું– કેમ કરતાં આડો અવળો પગ પડી ગયો તે ભગવાન જાણે, પણ પહેલાં ચોપડગાંઠ પડી ગઇ!'

'ચોપડગાંઠ ?'

'હા માડી! પેટ પાણકા જેવું થઇ ગયું. આ છોકરાને જોઇને કોઇ વાંઝણી પાડોશણે કાંઈ કરી મેલ્યું, કે પછી આ મોટા છોકરા વશરામની મામી ગોલણ છે એણે વીર નખાવ્યા... ભગવાન જાણે શું થયું. પણ વહુ સાવ સાજી નરવી ફાટી પડી. માડી! એવાં આકરાં વીર...'

'વીર ?'

'અરે બાપુ! અમારા વરણમાં હાલતાં ને ચાલતાં કોકને કોક અદેખાઇના માર્યા વીર નાખે ને આપણો લીલોભાદર્યો માળો વીંખી નાખે. જો ને આવડો જુવાન છોકરો, પણ ક્યાંય નૂર દેખાય છે ?'

મેં વશરામ સામે જોયું. વશરામને વહુ ખોયાનું દુઃખ હતું કે આ છોકરો સાચવવાનું આવ્યુ એ દુઃખ હતું તે કોણ જાણે. પણ એ જાણે સાનભાન ભૂલી ગયો હોય તેમ મુંઢની પેઠે માથું એક તરફ ઢાળીને બેઠો હતો. તેની આંખમાં આંસુ ન હતાં. પણ જાણે દિલમાં આખું સરોવર થીજી ગયું હતું.

'ઘણા ઉપાય કર્યાં દેશના ભુવા પાસે દોરા કર્યા. એણે થાય એટલાં વાના કર્યાં. પણ મેલડી કવળ ગયાં તે કવળ ગયાં, થઇ રહ્યું!'

એની મેલડીની વાતમાં અને કાંઈ બહુ સમજણ પડતી ન હતી. પણ એક જબરજસ્ત મોટાવનની એ પરિભાષા હોય તેમ પાટલી ઉપર છેક ખૂણે બેઠેલા એક માણસે જરાક ખોખારો ખાધોઃ 'તમે વાત કરોછો બાઈ' પણ આ અંગરેજીવાળા એમાં કાંઈ નો સમજે. ઈ મેલડીમાંય નો માને! પૂછો એને ?'

'અરે માડી! અમારે તો આ માનવી પડી છે ને, જુઓને!'

'પણ એ તો ચાને–કોક ઠીકાઠીકનો ભુવો મળે ને ધોબી ઘાટે મુડદાંની ખોપરી ધોવા લઇ જાય ત્યારે માને. એને આ વાતમાં ગતાગમ નો પડે!'

મેં બોલનારની સામે જોયું.

માથે મોટું પાઘડું, ડોકમાં માળા, રૂપેરી સાંકળી, ને થોભિયાવાળી મુછોમાં એનો ચહેરો ઠીક આકર્ષક લાગતો હતો. એને આવી વાતમાં કાંઈક સ્વાર્થ લાગતો હતો. એની સામે જીભાજોડી કરવામાં મેં સાર ન જોયો. મેં જોયું કે મારી ચારે તરફ બધા એને બોલતો સાંભળી રહ્યા હતા. એટલામાં તો એ મને સમજાવતો હોય તેમ બોલ્યોઃ 'જુઓ મા'રાજ! તમે અંગરેજીવાળા આમાં માનતા નથી ના, પણ આ ચીજ કાંઇ જેવી તેવી નથી, એ'ય બાપા! એક રિદ્ધિ સિદ્ધિ છે. ભુવા કાંઈ જેમ તેમ થવાતું નથી. માથા સાટે માલ લેવાનો છે. કાચો ગરૂ હોય તો ભુવો પોતે જ ઝપટમાં આવી જાય–મેલડી તો ઉત-રતી ઉતરે–પતકાળાની પેઠે પોતે જ ફાટી પડે!

પહેલવહેલાં તો મુડદાંની ખોપરી 'લઇને, બાપ! કાળી રાતે, ધોબીઘટમાં પાણીથી એને ધોવા જાવું પડે છે. જેવા તેવાનું હૈયું તો ત્યાં જ બંધ પડી જાય! રવિવારે કે મંગળવારે જાવું અને પાછી કાળી-ચૌદશને દિ આ વાતને પેલેથી છેલ્લે સુધી ફરીવાર કરવી પડે છે. તઈ આ જોગ સધાય છે. આ કાંઈ બોડીબામણીનું ખેતર ઝૂવાની વાત નથી. આ તો મરદનાં કામ છે.'

'એ ય ભુવા છે' પેલી બાઇએ મારી સામે જોઇને કહ્યું.

'હં, ત્યારે...' મેં કહ્યું.

પણ ભુવો પોતાની વાતને વધુ સાચી કરવા મથી રહ્યો હતો: 'આટલું કરે પછી પાછો ગરૂ થાપે, ને જઇને એને બોલે કે તમારી પાસે 'રકમ' છે તે આપો. ત્યારે ગરૂ કરે બાપ! ઇ 'જોગ

તમારાથી નહિ સચવાય. ગરૂને ખાત્રી થાય કે ના ભેગ સાચવે તેમ છે, ત્યારે આ 'રકમ' મળે છે ભાઈ! આ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી !'

ચારે તરફ મેં દૃષ્ટિ કરી તો ભુવો મને મહાત કરે તેમાં રસ લેનારની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી. મેં માથાના એક ચલન વડે બોલ્યા વિના જ એની વાત જાણે કે સ્વીકારી લીધી અને ધીમેથી પાછી તે બાઈની સાથે જ વાત માંડી : 'મેલડી કવળ ગયાં કાં માડી ?'

'હા માડી ! લાખ ઉપાય કર્યા, પણ કામ નો આવ્યા !'

'એક વખત કવળ ગયાં–પછી તે એ સવળ થાતાં હશે? ઇ પણ જોગણી છે. એમ તે માને પછી ?' ભુવાને પાછું ચાનક ચાડ્યું.

પણ એટલામાં વહાણુ આવ્યું ને વશરામ બેઠો થયો. એને અંહી ઉતરવાનું હતું.

'માડી ! સાચવીને જાજે હો. ને આની કાંઈ ફકર કરતો નહિ હો. એને સાચવવાવાળો સાચવશે. ને માડી ! તારૂં શરીર સાચવજે હો–ને કાગળ લખજે. ને મામીની હારે બહુ બોલીશમાં...'

'મામીને ત્યાં જાય છે?'

'હા માડી ! એણે તો રાંડની યે વીર. નખાવ્યાં છોકરાની વહુ ઉપર, પણ આપણે કાંઈ ગોલા હારે ગોલું થવાય છે? એનાં કર્યાં ઈ ભોગવે ! મામા હારે કામકાજ કરે છે. ગુજારો કરવો પડે એમાં કાંઇ હાલે! પેટને કંઇ શરમ લાગે છે? તરત ખાવાનું માગે !'

વશરામ ગયા પછી કોઇ કાંઈ બોલતું ન હતું. બાઈ નાનકડા છોકરાની સારવારમાં પડી ગઇ હતી. ત્યાં પેલો ભુવો બોલ્યોઃ 'કામ તો ઇ ગોલકીનાં જ આઇ !'

'એનાં જ માડી. તે વના કાંઇ સાજીનરવી વૌ ફાટી પડે !'

'એણે કેમ આવું કર્યું હશે ?'

'અરે માડી ! અદેખાઇના માર્યા. પોતાને પેટ પાણુકોય આવતો નથી, અને આવું રમકડું ઇનાથી સંખાય ? કાં વશરામ ભુવા !'

ભુવાનું નામ પણ વશરામ લાગ્યું.

'નો સંખાય નો, કામ ઇ ગોલકીનાં છે. પણ મારી મા સવળી ઉતરશે તો તો એનો એંકાર ભૂલાવી દેવો છે !'

પોતે જ કર્તા હર્તા હોય એવી ઢબથી ભુવો જોઇ રહ્યો. એની સામે એક ભરવાડ બેઠો હતો. ભરવાડને જોઈને એને કહ્યું: 'કાં ગોકળી ! કેમ બોલતો નથી? તારા બાજંદાની જ વાત કરને !'

હું સાંભળી રહ્યો. બાજંદો કોઇ છોકરો હશે ને આ ભુવાએ એને બચાવી લીધો હશે એટલે પોતાની પ્રતિષ્ઠાની આ જાહેરાતનો લાભ જવા દેવાનું એને ઠીક લાગતું નહિ હોય.

પણ ગોકળી કાંઇ બોલ્યો નહિ. એટલે વશરામ ભુવાએ પોતે જ હાંક્યું: 'બાજંદો ગજબનો સંચળ હો આઇ !'

'મારું ક્યાં અજાણ્યું છે ઇ? બાજંદો તો બાજંદો ! તમે હો નહી ને બાજંદો બચે નહિ !'

'અરે ત્રણ ત્રણ વખત દાણા ફેરવી ફેરવીને નાખ્યા. તંઇ મારી માવડીએ વાત કરી !'

'બાજંદાની શી વાત હતી ?' મને આશ્ચર્ય થયું.

વશરામને પોરસ ચડ્યોઃ 'બાજંદાની વાત એવી છે ભાઈ ! કે બાજંદો આ ગોકળીનો કૂતરો !'

'કૂતરો ?' મને નવાઇ લાગી.

'કૂતરો પણ ભાઇ ! અમારા વરણુમાં પેટના જણ્યા જેવો. બાજંદો વાઘને સાચવે એટલે આ ગોકળી ભલે ને લીર્યાં કરે. એવો જબરો !' બાઇએ મારી નવાઇનો ખુલાસો આપ્યો.

'બાજંદાને શું હતું ?'

'અરે આ નખ્ખોદની બાઇ, કોઈ ઘરમાં સારું ઢોર હોય તો એને પણ ભરખે તંઇ એને સખ થાય ! પેટ બળ્યું ગામ બાળે એવી વાત છે. આ એ આખા ગામની મામી છે, બાપા, એકલા વશરામની નથી. મારી મામીએ–કોઈને નહિ ને આ ગોકળીના બાજંદાને નજરમાં લીધો.

'કાં ગોકળી ?' વશરામે કહ્યું.

ગોકળીએ માથું ધુણાવીને હા પાડી ને મોં પણ ઉઘાડ્યું :

"ઇ તો એવું થયું વશરામ ભુવા ! કે કોઇ દિ નહિ ને તે દિ કોણ જાણે ક્યાંથી સવારમાં બાજંદો ઉપડ્યો" ગોકળી બોલ્યોઃ 'હું તો બાકરાને દોઈને પાછો આવું છું ત્યાં તો પરભાતમાં કોણ જાણે ક્યાં ઉપડી ગયો ! જાય ઘોડ્યો. પછી કાંઈ ભાળ્યું કે કોણ જાણે શું ! બાજંદો મોર્ય, ને વાંહો વાંહ

બાવળો. બેય જાય ધોડયા. હું તો જોતો રયો ને આંખના પલકારામાં ઉપડી ગયા!

મેં કીધું ભલે ગ્યા. આવશે એની મેળે. નાસ્તા દિ ચડયો, બપોરાં થયા, રોઢો થ્યો પણ એમાંથી એકે દેખાયા નહિ. હું તો એના વિના ધાયો ધાયો થઈ ગયો. હાથ કો' તો હાથ, ને પગ કો' તો પગ. બાજંદા ને બાવળા વિના હું તો સાવ અપંગ મોડી સાંજે બાવળો એકલો પાછો આવ્યો. બાજંદો મળે નહિ. પણ ક્યાંથી મળે? મામીએ ભરખી ખધો હોય ને!'

'મારી નાખ્યો! અરર!'

'ના ના, મારી તો શું નાખે, પણ મામી મારીને બાજંદો આંખમાં કણાની પેઠે ખટકે. કોઈ દી એને પાંખે ચડવા નો દયે તો! એટલે એણે સવારના પોરમાં ઠાક દેખાડયું કે કેણ જાણે શું થયું, પણ બાજંદો તે પછી દેખાણો નહિ.

હું તો રોજ વાટ જોઉં. બાજંદો આજ આવશે. કાલ આવશે પણ આવે ક્યાંથી?

બાવળો ય મારો બેટો રોટલો ખાય નહિ. ધૂળમાં સંતાડી રાખે. મને થયું આ તે થયું છે શું? પછી એક દિ ભાઈ સંતાઈ ગ્યો હો! રોટલો આખો મારી ભનકીએ બાવળાને નાખ્યો. ઈ મેં જોયું તરત બાવળે તો રોટલો લઈને ધૂડમાં દપટી દીધો અને થયું મારું બેટું આ શું! આ બાવળો કાં ખાય નહિ! એ ડમાં આવી ગ્યો કે શું?

મેં તો તે દી ઠીકાઠીકની ચોકી રાખી...'

અચાનક જીવાએ વચ્ચે જ વાત મૂકી: 'તેં મને દાણા જોવાનું કયું ને મેં તો તરત નો'તું કયું કે થયું નથી કાંઈ, પણ ક્યાંક પડયો છે!'

'હા તમે તો તરત કીધું'તું' ગોકળી બોલ્યો: 'પછી તે દિ મેં તો ઠીકાઠીકની ચોકી કરી. મારાજ માથે આવ્યા ને બાવળે રોટલો દાટયો'તો ત્યાંથી કાઢયો. હું તો આડશમાંથી જોઉં હો! પછી રોટલો લઈને ઉપડયો.

હું ય વાંહોવાહ હાલ્યો. મને બાવળો દેખે નહિ કે એને ગંધ આવે નઈ એમ.

બાવળો તો ઓલ્યું છે વીડ નાં વસગામ જુવા!

'હા હા, ઝીંઝોટીયું વીડ!'

'હા...ઈ ઝીંઝોટીયું વીડ, ઈની સોંસરવો નીકળી ગ્યો. ધાર પછવાડે ગ્યો. ખીજડીવાળો ઓલ્યો અવા- વરૂ ભખંદર કૂવો છે નાં, ન્યાં જઈને ઊભો. મારું બેટું મેં કીધું આ તે આ બાવળાને થ્યું છે શું!

કૂવાને કાંઠે ઉભો રેને માંડયો ભસવા. એટલામાં તો કોણજાણે શું ચરીતર થાય તે કુવામાંથી કોક કૂતરું રૂએ!

હું તો તરત કળી ગ્યો હો. આ તો બાજંદો!

બાવળો તો ન્યાં ઉભો રયો. રોટલો અંદર નાખીને ઉભો રયો. થોડીકવાર ન્યાં બેઠો. ને પછી ભસતો ભસતો ઊભી પુંછડીએ પાછો ભાગ્યો.

બાવળો ભાગ્યો એટલે હું તો કૂવાને કાંઠે હરમત કરીને ગ્યો. તો અંદર બાજંદો આટા મારે!

ઓ હો હો! મારા મનની, વશરામભત્રા! મનમાં ગાંઠ વળી ગઈ, મૂક આ મૂંગા પ્રાણીમાં પણ આવી પ્રીત છે! શું ભગવાને માયા મેલી છે! બાવળો મારો બેટો બાજંદા સારૂ થઈને રોટલો સાચવે. પોતે ખાય નહિ. ને કૂવામા પડયો તો બાજંદો, એને આપે. હરરોજ આપે. ક્યો બોલો, એને આ માલુમ ઈ કોઈ શીખવાડવા ગયું'તું? આ એમ બાજંદો પાછો હાથ લાગ્યો. પણ ઈ કરતુક મામીના!'

'મામીના જ!' વશરામે ટેકો કર્યો. એટલામાં એક નાનકડું સ્ટેશન આવ્યું ને વશરામ જુવો ત્યાં ઉતરી ગયો.

પેલી બાઈ પણ નિદ્રામાં પડી ગઈ હતી. ગોકળીને પણ બીજે સ્ટેશને ઉતરવાનું લાગ્યું. એ પોતાની પોટલી ઠીક કરવા માંડયો.

હું ધીમેથી એની પાસે સર્યો. કોઈ ન સાંભળે તેમ ધીમેથી બોલ્યો: 'ગોકળી! તમે મામીની વાત કરી એને જોયાં છે?'

'વશરામની મામી કાં? હા કેમ નહિ? અમારા ગામની જ છે ને! પણ ભાઈસા'બ વાત પેલેથી કથળી ગઈ છે. મામી છે નાના, ને મામા છે મહાણ જોગ. ઈ મામી વશરામને કોઈ દી વૌ ભેગો નહિ થવા દે—ક્યો રામ રામ!'

ગોકળી કામ લઈને બેઠો થયો. એને ઉતરવાનું આવ્યું હતું. આધેના પાટીયા ઉપર કોઈ ગાઈ રહ્યું હતું. 'ફૂટો બોખ અંધારો કૂવો...!

'રાત આખી સીંચીને મૂઓ!'

[૧૧]

વર્ષો પહેલાંની વાત છે. કુરૂક્ષેત્રમાં એક વખત કરાની વૃષ્ટિ થઈ. આ કરા પણ નાના સૂના નહિ. એને પરિણામે બધું જ અનાજ નાશ પામ્યું. દાણો ગોત્યો મળે નહિ એવો ભયંકર દુષ્કાળ ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો. લોકનાં ટોળેટોળાં અનાજની શોધમાં ફરવા નીકળી પડયાં. જેને જે મળ્યું તેના ઉપર ગુજારો કરવા મંડયા.

આ સમયે ચક્રનો પુત્ર ઉષસ્તિ પોતાની જુવાન પત્ની સાથે રખડતો આખડતો એક ગામમાં આવી ચડયો. ત્યાં એક ચાંડાલકન્યાને બાફેલા અડદ ખાતી જોઇને તેણે ભૂખના માર્યા તેની પાસે અડદની માગણી કરી.

ચાંડાલકન્યાએ જવાબ વાળ્યો : 'હે ઋષિવર ! હું ચાંડાલ છું. આ અડદ મારા અજીઠા છે. ને બીજું કાંઇ તમને આપવા જેવું મારા ઘરમાં નથી. માટે હું તમારી ક્ષમા માગું છું !'

પોતે એક ડગલું પણ ચાલી શકે તેમ ન હતા. એક ડગલું ભરવું એટલે જીવન ખોવું એવી સ્થિતિ હતી. તેથી ઉષસ્તિમુનિએ વિચાર કર્યો. ધર્મનો આધાર દેહ છે. વળી કોઈ એવો મહાન ધર્મભંગ નથી. આ તો કેવળ લૌકિક આચારનો ભંગ છે. તેણે શાંતિથી પેલી ચાંડાલકન્યાને કહ્યું : 'કોઇ ફીકર નહિ. તું તારે અજીઠા તો અજીઠા, પણ એ અડદ આપીને અમારા પ્રાણની રક્ષા કર. પ્રાણ જ સૌથી મહાન છે.'

ચાંડાલકન્યાએ ઉષસ્તિ મુનિને અડદ આપ્યા. એમણે એ ખાધા. પછી એમનામાં કાંઇક જીવ આવ્યો. ચાંડાલકન્યા તરત દોડીને એમને પીવા માટે પાણી લઈ આવી. તે આતિથ્ય કરવા આગળ વધી. તેણે ઋષિ પાસે જલપાત્ર મૂકયું. પણ એક આશ્ચર્ય થયું. ઋષિ જલપાત્રને અડકયા પણ નહિ.

ચાંડાલકન્યાએ બે હાથ જોડયા: 'મહારાજ ! તમારે માટે હું ચોખ્ખું પાણી લાવી છું. તમે લ્યો !'

ઋષિ બોલ્યા : 'હે ચાંડાલકન્યા ! હવે પાણી પીવું એ ઉચ્છિષ્ટ પાણી લીધું ગણાય. એ યોગ્ય નથી.'

ચાંડાલકન્યાએ ટોણો માર્યો : 'ઋષિવર ! ત્યારે શું આ અડદ ઉચ્છિષ્ટ ન હતા ?'

ઋષિએ હસીને કહ્યું: 'આ સૂક્ષ્મ ભેદ જ જાણવા જેવો છે. અજીઠા અડદ ન લીધા હોત તો પ્રાણહાનિ થતી હતી. પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા એ સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. માટે અજીઠા અડદ લેવા એ ધર્મ હતો. પણ હવે મારામાં શક્તિ છે, એ જાણતા છતાં કેવળ આળસની ખાતર હવે પાણી પીવા બેસવું એ ધર્મ નથી. વસ્તુસ્થિતિનો સૂક્ષ્મ આ ભેદ છે.'

પછી ઉષસ્તિ ઋષિ ઘેર ગયા. થોડા અડદ વધ્યા હતા તે ઘેર લઇ ગયા. ઘેર એની પત્નીને કાંઈક મળી ગયું હતું, એટલે આવા ભયંકર દુષ્કાળમાં અનાજનો એક પણ દાણો બગાડવો એ પાપ છે એમ સમજીને એણે એ જતનથી રાખી મૂકયા. બીજે દિવસે ઋષિને યજ્ઞભૂમિમાં જવાનું હતું. તેથી એ જ અડદ ખાઇને એ ગયા. પરંતુ ક્ષુધાની આ શબ્દાતીત વેદનાએ એમને એક નવું જ્ઞાન આપ્યું હતું.

યજ્ઞભૂમિમાં જઇને તેમણે બીજા યજ્ઞપુરુષોને કહ્યું: 'જે કોઈ દેવની સ્તુતિ સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના કરે છે તે પોતાના શીર્ષને નાહકનો ભાર આપે છે. એવા ખોટી પ્રાર્થના કરનારા-

એનો શિરચ્છેદ કરો તો પણ અધર્મ નથી. કારણ કે જેનું આપણને પૂરું જ્ઞાન નથી, તેના વિષે બોલ બોલ કરવું, એ આપઘાત કરવા જેવું જ નિંદ્ય છે.'

પછી તમામ યજ્ઞપુરુષો તેને પૂછવા લાગ્યા: 'તમે એમ કહ્યું કે દેવતી સ્તુતિ સંપૂર્ણ જ્ઞાન વિના કરે છે તે આપઘાત છે ને એનો શિરચ્છેદ કરવો ઘટે, આનો અર્થ શું? અને આ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ કોણ?'

ઉષસ્તિએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : 'આપણા પ્રાણ એ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ છે. અન્ન વડે પ્રાણ માટે અન્ન એ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય દેવ છે. પ્રાણ વિના તમે ક્યાં રહેવાના છો એ કહો! અને અન્ન વિના પ્રાણ કયાં રહેવાના છે એ કહો. આનો જ તમે તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરો એટલે જણાશે કે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય મહાન દેવ આપણા પોતાના જ પ્રાણ છે. એ પ્રાણને ધારણ કરનાર આપણે આપણી પોતાની સ્તુતિ કરીએ, એટલે કે આપણું ઉચ્ચત્તમ શિખર જાણીએ એ સૌથી મોટો ધર્મ છે. આ જે જાણે છે તે બધું જાણે છે. હું ચક્રનો પુત્ર ઉષસ્તિ પ્રાણને આમ સમજ્યો છું.'

ઉષસ્તિની આ વાત સાંભળીને ઋત્વિજ્ ઉદ્‌ગાથા પ્રતિહર્તા—બધા આનંદ પામ્યા. કારણ કે એ નરી સત્ય હકીકત આવી રહી હતી.

[૧૨]

શેખસાદીની એક વાત છે. એ વિદ્યાની ઉપાસના કરવા દેશ પરદેશ ઘૂમતા રહેતા. એણે લગભગ ત્રીસ વરસ આમ મુસાફરીમાં કાઢયાં હતાં. એક વખત એવા પ્રવાસમાં એને લૂંટારાઓનો ભેટો થઇ ગયો. શેખસાદીને એમણે કહ્યું : 'શેખજી! જે કાંઈ હોય તે છોડી દો. ને પછી ખુશીથી જાઓ!'

શેખસાદીએ જવાબ વાળ્યો: 'સંતાડવી તો એક કોડી પણ નથી. પણ મારી એક વિનંતિનો સ્વીકાર કરો તો બધી અશરફી તમને સોંપીને ચાલ્યો જાઉં!'

લૂંટારાઓને આ પંડિતનાં પોથાં જોઈને નવાઈ તો લાગી હતી. પણ એની આ વાણી સાંભળીને વધારે નવાઈ લાગી. પણ તે તો શંકાશીલ આદમીઓ રહ્યા. સમય કાઢયો એમને પોસાય નહિ. એમણે ઉતાવળે કહ્યું: 'શું છે એ ઝટ બોલી નાખો, નહિતર પછી અમે બધું લૂંટીને જ જઈશું!'

શેખસાદીએ જવાબ વાળ્યો: 'ભાઈઓ! હું તો વિદ્યા માટે, ઇલ્મ માટે, આંહીં તહીં રખડું છું. મારું કામ તમે કરતા હો તો મારે એટલો બોજો ઓછો. લ્યો આ બધી અશરફી. અને એ તમે વાપરજો. પણ મારી એક જ વિનતિ છે. એ બધીને તમે વિદ્યાનાં નવાં નવાં રૂપ મેળવવા માટે કે જાળવવા માટે વાપરો. તમને એમાં સમજણ ન પડે તો જેમને સમજણ પડતી હોય એમને મદદ કરીને પણ વિદ્યાનો પથ ચાલુ રખાવજો. આટલું તમે કરો પછી આ બધી અશરફી તમે લઈ જાઓ એનો મને રંજ શોક નથી. લ્યો, એ વાપરવા માટે તો હું ભેગી ફેરવી રહ્યો છું!'

લૂટારાઓ તો શેખસાદીની વાત સાંભળીને છક્ક થઈ ગયા. અને જ્યારે એમણે જાણ્યું કે એ તો સેંકડો જોજન દૂરથી આ મુસાફરી જ એટલા માટે કરી રહ્યો છે ત્યારે એમણે એનો

ભાર એણે તો ઉપાડી લીધો. પણ એને સહી-સલામત રખેવાળી આપવા સાથે ચાલ્યા.

કોઇ પણ એક વાતની સાચી ભક્તિ, માણસને તારે તારે ને તારે એ સત્ય જાણે કે લૂંટારાઓ પણ આ રીતે પ્રગટ કરી રહ્યા હતા !

[૧૩]

એક વખત એવું બન્યું કે બે ભાઇઓ જોડિયારૂપે જન્મ્યા. જોડિયારૂપે જન્મ્યા એ તો ઠીક, બન્નેનાં શરીર એક. મોં, આંખો, હાથ વગેરે ઇંદ્રિયો જુદી જુદી. બન્ને ખાવા બેસે ત્યારે પણ જો એક જ ભોજન હોય તો એમનો આનંદ ચાલે ! એક બીજાની થાળીમાં ફેર છે એમ ખબર પડે તો થઈ રહ્યું ! લડાઈ ચાલે ! બન્નેનાં શરીર એક, પણ મનમાં આસ્માનજમીનનો ફેર ! એક ને ગમે તે બીજાને ન ગમે ! એકને ગાવું હોય, ત્યારે બીજો કહેશે મારે રોવું છે ! એક ઊંઘમાં પડે ત્યારે બીજો બેઠો જાગરણ કરે !

હવે એક વખત એવું બન્યું કે બન્ને સમુદ્રકિનારે બેઠા હતા. એવામાં ઠંડી પવન લેરખીથી એક જણ ઊંઘમાં ઘેરાણો. બીજો જાગતો પડયો રહ્યો.

એવામાં સમુદ્રની છોળ ઉપર અમૃતફળ ઝૂલતું આવે. સદ્દભાગ્યે એની નજીક જ આવીને એ પડયું.

એણે ફળ હાથમાં લીધું ને એ કળી ગયો. આ તો અમૃતફળ છે. એને આનંદ આનંદ થઇ ગયો. પોતે ખાશે અને પોતે અમર થાશે. પણ તરત એને સાંભર્યું. એનો આ જોડિયો ભાઈ પણ અમર થઇ જાશે !

એની ચિંતા ને ઉદ્વેગનો પાર નથી. જો ફળ ખાતો નથી તો અમરત્વ ગુમાવે છે. જો ખાય છે તો એનો આ જોડિયો કદરૂપો ભાઈ પણ અમર થઈ જાય છે. બન્ને છે તો સરખા કદરૂપા, પણ એકબીજાના મનમાં એકબીજાને વધારે કદરૂપા માને છે !

છેવટે એણે ફળ તો ખાધું. એટલામાં એનો પેલો ભાઈ જાગ્યો. એને પેલાના મોંમાંથી વાસ આવી એટલે એણે પૂછયું: 'તેં કાંઈ ખાધું છે કદરૂપા ?'

'હા કઢંગા !' પેલાએ જવાબ વાળ્યોઃ 'મને અમરફળ મળ્યું ને મેં ખાધું.'

'પણ મને પૂછયા વિના ? તું અમર થઇ ગયો, ને મારે નો'તું થાવું એનું શું ? મારે નથી થાવું અમર !'

'તો તું ન થાતો !'

'પણ હવે એ શી રીતે થાશે ? આપણું શરીર તો એક છે ! મારે મારો ભાગ અમર નો'તો કરવો ! અમર થઇને આપણે હેરાન થાવું છે તો ?'

એમની તકરાર તો લાંબી ચાલત. પણ એટલામાં ખાવાની થાળી ત્યાં આવી પહોંચી એટલે બન્ને જણા શાંત થઈ ગયા !

હવે બીજે દિવસે એવું બન્યું કે એ જ પ્રમાણે એ દરિયાકિનારે હતા, અમરફળ ખાનારાળો સૂઇ ગયો હતો, ને પેલો બીજો જાગતો હતો. એવામાં સમુદ્રછોળ ઉપર તરતું તરતું એક ફળ આવ્યું. એ પણ ગઈકાલની પેઠે આના હાથમાં આવ્યું. એણે એ જોયું ને એને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. એના હાથમાં

વિષફળ આવ્યું હતું ! ગમે તેવા અમરને પણ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં હતો ન હતો કરી નાખે એવું હલાહલ ઝેર એનામાં હતું !

એણે એ ફળ ઉપાડ્યું, ને એ પાછો ચિંતામાં પડ્યો. એને પોતાને મરવું ન હતું, પણ પેલાની અમરતા ટાળવી હતી ! હવે થાય શું ? જો ખાય છે તો પોતે પણ મરે છે. નથી ખાતો તો એનો જોડિયો ભાઇ અમરતા પ્રાપ્ત કરી બેઠો તે અમર જ રહે છે !

એને માટે તો ભારે કોયડો થઈ પડ્યો. ફળ ખાવું કે ન ખાવું ?

એણે તો હું મરૂં પણ તને રાંડ કરું એમ સંતોષ લઈ ને કચકચાવીને ફળ ખાધું !

પણ આ મહા વિષફળે અમૃતને હણી નાખ્યું તો અમૃતે વિષની વાત ઉડાડી દીધી ! એટલે એ પાછા બન્ને ધોયેલ મૂળા જેવા, જેવા હતા તેવા થઇ રહ્યા !

એક દિવસ એ બન્ને આ ફળની તકરારમાં હતા, ત્યાં એક સાધુ નીકળ્યો.

તે એમની તકરાર સાભળીને હસી પડ્યો.

બોલ્યોઃ 'એસા કરો ભાઇઓ ! તુમ તુમારી અલગ અલગ જાતકી બાત છોડ દો. તબ તુમેરા શરીર કુછ તંદુરસ્તી કુ પ્રાપ્ત કર શકેંગે. અલગ અલગ તો દોનોંકો નહિ અમૃતફલ મિલેંગે, નહિ કોઈ દૂસરા ફાયદા મિલેંગે, કેવળ એ કદરૂપી ચાલ રહેગેં ! લડાઈ તો કુત્તા ભી કર શકતે હે ઇસમેં કોઇ માનવ આકારકી જરૂરત ભી નહિ ! તુમ આપસ આપસમેં સમજોગે તો કુછ ફાયદા નીકલેગા. નહિતર તો યહ આપકી કઢંગી સૂરત દેખકર લોક હંસી કરેંગે.'

સાભાર સ્વીકાર

૩. યુગવીર આચાર્ય ભા. ૨. [પ્રયોજક, ફુલચંદ હ. દોશી; મૂલ્ય અઢી રૂપિયા].

મુંબઇની આત્માનંદ જૈન સભાએ પ્રગટ કરેલ પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય શ્રી. વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના ચરિત્રગ્રંથનો બીજો ભાગ.

૪. મુખ મહેમાન [સં. ડૉ. ખુશરૂ દો. જીલા; નવસારી].

નવસારીના ઉત્સાહી દંત–આરોગ્ય–પ્રચારક ડૉ. જીલા.ની દાંતના આરોગ્ય માટેની સૂચનાઓ સાથે બીજી પરચુરણ સુબોધક સામગ્રી આપતી પુસ્તિકા.

નવી આવૃત્તિઓ

ચિત્રાંગદા અને વિદાય–અભિશાપઃ [નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; દસ આના]

રવિબાબુ પ્રણીત 'ચિત્રાંગદા' અને 'વિદાય–અભિશાપ' એ બે નારીનું હૃદય સુંદર રીતે નિરૂપતી સંવાદ–નાટિકાઓના સ્વ. મહાદેવ દેસાઈ અને શ્રી. નરહરિ પરીખે કરેલા સ્મરણીય અનુવાદની સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ.

અચલાયતન [પ્રકાશન ઉપરના જ; મૂલ્ય એક રૂપિયો]

જડ પ્રાણહીન કર્મકાંડી સાધનાની પ્રાણધર્મને રુંધનારી દીવાલો તોડવાનો આદેશ આપતા રવિબાબુના રહસ્યપૂર્ણ રૂપકના શ્રી. ગિરિધારી કૃપાલાનીએ કરેલા અનુવાદની શ્રી. જુગતરામ દવેના કવિત્વનો સુંદર પરિચય કરાવતી, વિદ્યાલયોમાં પાઠ્ય પુસ્તક બનાવવા જેવી, પચીસ વર્ષે પ્રગટ થતી બીજી આવૃત્તિ.

સેવાગ્રામ ડાયરી [૧]

લેખક : પં. શ્રીરામ શર્મા
અનુ. : જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી

[૧૯૪૧ ના એપ્રિલમાં આ પંક્તિઓના લેખકને પૂજ્ય બાપૂજીની સાથે સતત એક મહિના સુધી રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ દિવસોમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધની ગતિ તેજપૂર્વક વધતી જતી હતી. રાષ્ટ્રિય તથા આંતરરાષ્ટ્રિય સમસ્યાઓની પ્રવૃત્તિઓ લોકોને પરેશાન કરી રહી હતી. બાપૂજી પોતાના વિશ્વાસમાં અડગ અને ખડકની જેમ દૃઢ હતા. ભારતીય સમસ્યાને ઉકેલવા માટે એમની પ્રખર અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ એમના અંતસ્તલમાં કંઈક જાણે શોધ્યા જ કરતી હતી. વિશ્વ–સમસ્યા હિંસાના સાધનો દ્વારા નહીં ઉકેલી શકાય—એ એમનો મત તો મજબુત હતો જ. પરંતુ રાજનૈતિક સમસ્યાઓની સાથોસાથ અન્ય સમસ્યાઓ પણ તેમની સામે હતી.

સેવાગ્રામ આશ્રમમાં આ પંક્તિઓના લેખકનો એક કાર્યક્રમ તો એ હતો કે બપોરના બે વાગ્યાથી સાંજના પાંચ સુધી તે બાપૂજીની કુટિરમાં બેસીને એમની કાર્ય–પ્રણાલી જોતો તથા જે વ્યક્તિઓ સાથે બાપૂજીનો વાર્તાલાપ થતો તે સાંભળતો, અને એ સમય દરમિયાન તેઓ જે કામ કરે તેનું અવલોકન કરતો. બસ શરત માત્ર એક જ હતી કે આ પંક્તિઓના લેખકને બાપૂજી સાથે એ સમયે કંઈ વાર્તાલાપ નહોતો કરવાનો. હા, જો તેમને ઇચ્છા થાય તો તેને કંઈ કામ ચીંધી શકતા હતા. અથવા કોઈ વિષય પર ચર્ચા પણ કરી શકતા હતા. દાખલા તરીકે બે ચાર વાર હિન્દી, હિન્દુસ્તાની અને ઉર્દૂના પ્રશ્ન પર ઘણીવાર એમની આજ્ઞાથી એમની સાથે વાતો કરવી પડી અને એક દિવસ તો જ્યારે ડૉ. તારાચંદ અને શ્રી સુંદરલાલજીએ હિન્દીની વિરુદ્ધ એક પડકાર ફેંક્યો ત્યારે બાપૂજીએ મારી તરફ સંકેત કરીને કંઈ કહેવા કહ્યું. મેં એ પડકાર ઉપાડી લીધો અને જવાબમાં એક ચેલેન્જ ડૉ. તારાચંદ અને શ્રી. સુંદરલાલજીને આપી જે તેમણે ટાળી નાખી અને ત્યારે બાપૂજીએ એ બન્ને મહાનુભાવોને કહ્યું હતું કે, "તો પહેલાં આપ શ્રીરામ શર્મા સાથે જ વાતો કરી લ્યો." બીજે દિવસે સ્વર્ગીય જમનાલાલ બજાજના મકાને વાતો પણ થઈ. અહીં તો એટલું જ લખવું જરૂરી છે કે શ્રી. સુંદરલાલજી રોમન લિપિના પક્ષમાં હતા. આ પ્રશ્નપર અહીં લખ્યું એ આ ડાયરી સાથે અપ્રાસંગિક લાગશે; પરંતુ એટલું લખવું તો જરૂરી છે કે નાગરી લિપિની રક્ષા એક જાગ્રત ચોકીદારની જેમ જેટલી બાપૂજીએ કરી છે તેટલી કોઈએ નથી કરી. જ્યારે કોઈ રોમન લિપિની ઉપયોગિતાની ચર્ચા કરતું કે રોમન લિપિ, નાગરી લિપિનું સ્થાન લે એવી વાત કરતું ત્યારે બાપૂજી આંખો કાઢીને નાગરી લિપિને જ કાયમ રાખવાનું કહેતા અને એ વાત પર જોર દેતા કે નાગરી લિપિ થોડા સુધારા પછી રોમન લિપિથી પણ વધારે યોગ્ય બની જશે.

બાપૂજી રોજનીશી લખવા ઉપર ખૂબ જોર દેતા. એક વખત તો સાંજની પ્રાર્થના પછી ડાયરી લખવા ઉપર તેમણે પ્રવચન પણ આપ્યું હતું. એ પ્રવચનની બે ચાર વાતો તો આજે પણ યાદ છે. તેમણે કહ્યું હતું: "જે રીતે વહાણનો કેપ્ટન પોતાની લેખણુકમાં (Log Book) યાત્રા તથા જહાજ સંબંધી વાતો લખે છે તેજ રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ નિષ્પક્ષભાવે રોજ પોતાના દૈનિક કાર્યક્રમ વિષે લખવું જોઈએ અને બીજે દિવસે વિચારવું જોઈએ કે એના કામમાં જે ત્રુટીઓ અને દોષ રહી ગયા છે એને દૂર કરવામાં તે ક્યાં સુધી સફળ થયો છે. ડાયરીઓનું ઐતિહાસિક, રાજનૈતિક અને સાહિત્યક મહત્વ પણ હોય છે." વાંચકોને એ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે બાપૂજી રોજ લગભગ ૪૦ આશ્રમવાસીઓની ડાયરીઓને ખુદ તપાસતા હતા અને એના પર પોતાની સંમતિ પણ લખી દેતા હતા.

આજે એમના નિર્વાણના એક વર્ષ પછી આ લેખકને કંઈક એવું થાય છે કે તે જીવનની એક ઊંડી ખીણનો મુસાફર છે—સાધનહીન, શક્તિહીન અને લાચાર. પરંતુ જીવનની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં

અન્તરિક્ષમાં તેમજ એની ચારેબાજુ બાપૂજીની પ્રેરણામૂલક વાતો કદમ કદમ પર હર પળે જાણે સંભળાયા જ કરે છે અને તેને જ ટેકે ટેકે તે ડગમગતો ડગમગતો ચાલ્યો જાય છે. ક્યાં સુધી કદમ આગળ ધપશે, કોણ જાણે! આજે ઘર, બહાર કે આખા દેશમાં કોઇ એવું તો નથી દેખાતું કે જે સાચા દીલે એ કહી શકે અને કહીને પોતાની વાતને કાર્યાન્વિત કહી શકે કે "તમે ગમે ત્યારે મારી કુટિરના એક ભાગમાં આવીને રહી શકો છો."

આ ડાયરીના ભાંગ્યા–તૂટ્યા અક્ષરો પ્રકાશિત કરવાના ખ્યાલથી નહોતા લખાયા. રોજરોજ જે વાતો સાંભળતો અને જે રીતે સમજતો તેને ઉતારી લીધી હતી. ડાયરીને અક્ષરશઃ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. ફક્ત એક બે વાતો છાપવામાં નહીં આવે. ડાયરીની મૂળ કોપી કોઇકને આપી દેવામાં આવશે. બાપૂજીના શબ્દ હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં જેમના તેમજ રાખ્યા છે. એમની વાતોની નોંધ લેવાનો અધિકાર મને મળ્યો હતો. પહેલી અને બીજી એપ્રિલની ડાયરી, ખબર નથી કેમ લખવામાં નથી આવી. આશા છે કે ડાયરી વાંચકોને પસંદ પડશે અને તેઓ તેમાંથી લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.]

તા. ૩–૪–૪૨

ચાર વાગે ઉઠવાની ઘંટડી વાગી. અમે લોકો –પ્રભુદયાળજી અને હું–લગભગ બાર વાગે સુતા હતાં. પરંતુ છતાંયે ઘંટડીના અવાજે મને સચેત કરી દીધો અને અમે પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવા ગયા. ગીતાના અઢારમા અધ્યાયનું પારાયણ થયું અને રામનામનો જપ.

પ્રાર્થનામાંથી આવીને શૌચકર્મ પતાવીને નાસ્તાની ઘંટડી વાગવાથી અમે ૬ા વાગે નાસ્તો કરવા ગયા. એક કટોરી દૂધ અને થોડા ખજુર મળ્યાં નાસ્તો કરી અમે આંટા મારતા રહ્યા. વરસાદનો સમય હતો. વાદળા હતાં અને હવા ઠુંડાની હતી. બરાબર સાત વાગે બાપૂ લાકડી અને બે મહિલાઓનો ટેકો લઇને ફરવા નીકળ્યા. મેં ચરણસ્પર્શ કર્યો અને બાપૂએ પુછયુંઃ "નિંદર તો આવી હતીને? મચ્છરોએ હેરાન નથી કર્યાને?" મેં કહ્યુંઃ "નિંદર તો ખૂબ આવી હતી અને હવા હતી એટલે મચ્છરનો ત્રાસ નહોતો. વરસાદનો સમય છે ને!" "એને તો તમે તમારી સાથે લાવ્યા છો."—હસીને એમણે કહ્યું, "આવા વખતે અહીં વરસાદ થાય તે ઠીક નહિ. અસારના વરસવાથી તો બહુ નુકસાન થશે."

"અહીં ચોમાસું બહુ જલ્દી આવતું હશે–" મેં પ્રશ્નસૂચક ઢંગે કહ્યું.

"હા, ૧૫ જૂન સુધીમાં ચોમાસું બેસી જાય છે." મેં કહ્યું–"શ્રી રામાનન્દબાબુએ આપને નમસ્કાર કહેવરાવ્યા છે. તે કહેતા હતા કે સાબરમતી તો એમણે જોયેલ પણ સેવાગ્રામ નથી જોયું."

"રામાનંદ બાબુ શું હજી લખે છે!" રાજેન્દ્ર બાબુએ પૂછ્યું.

મેં કહ્યુંઃ "છ સાત કલાક રોજ કામ કરે છે."

"એમની કલમ તો ચાલતી જ રહે છે" હસીને બાપૂએ કહ્યું.

કેટલાયે બાળકો ઘણી મહિલાઓ, મહાદેવભાઇ અને શ્રી રાજેન્દ્રબાબુ પણ સાથે હતાં. રાજેન્દ્રબાબુ અને મહાદેવભાઇ પંદર–વીસ ગજ આગળ ચાલતા હતા. વાતવાતમાં મેં કહ્યું કે, "આસામ અને મેરઠમાં સેનાના અધિકારીઓની ઇચ્છાથી કમિશ્નર અને ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજીસ્ટ્રેટ રાખવામાં આવ્યા છે. અને બ્રિટિશ સરકારનો એમ વિચાર કહેવાય છે કે મેરઠ અને આસામમાં ગમેતેમ કરીને પણ સત્યાગ્રહ બંધ કરવામાં આવે, અને કંઇ લાગે ન ફાવે તો કોમી હુલ્લડ કરાવવામાં આવે જેથી મહાત્મા ગાંધીને સત્યાગ્રહ મોકુફ રાખવો પડે" લગભગ એક માઇલ ફર્યા પછી આશ્રમને જોતાં જોતાં બાપુ પરચુરે શાસ્ત્રીને ત્યાં પહોચ્યા. પરચુરે શાસ્ત્રી પોતાના કમરામાં પડ્યા પડ્યા દિગમ્બર સ્વરૂપે માલિસ કરાવતા હતા. શાસ્ત્રીજીએ જરૂર કરતાં વધુ છાશ પી લીધી હતી અને એના

પ્રાયશ્ચિત રૂપે તે પોતાનું જીવન આપવા પણ તૈયાર હતા. મહાત્માજીએ ગંભીર થઈને કહ્યું. "પ્રાયશ્ચિતનો અર્થ એ નથી કે જીવન આપી દેવામાં આવે. કોઈ પણ દોષ અને બુરી આદતનું પ્રાયશ્ચિત તો એ છે કે ફરી કદી એ દોષ અથવા ભૂલ ન કરવામાં આવે."

બાપુ સાથે ફરતાં ફરતાં મેં એમને કહ્યું હતું કે હું જેટલું બને તેટલું વધારે એમની નિકટ રહેવા ઇચ્છું છું. એટલે એમણે આજ્ઞા આપી હતી, કે ફરતી વખતે સાથે રહી શકું છું અને બપોરે બેથી પાંચ સુધી એમના કમરામાં બેસી શકું છું. બધી વાતો સાંભળી શકું છું. હા, કોઈની સાથે કંઈ ખાનગી વાત કરવી હોય તો મારે બહાર ચાલ્યા જવાનું હતું

બાપૂને વળાવીને જતો હતો ત્યાં કૃષ્ણચંદ્રજી—વ્યવસ્થાપક મળ્યા. એમણે કહ્યું. 'શર્માજી, આપ શું અને કેટલું કામ કરશો?' મેં બાપુ સાથેનો મારો કાર્યક્રમ કહ્યો. પરંતુ સાથે એ વાત પર જોર દીધું કે મારા રહેવાનો ખર્ચ નીકળે એટલું કામ તો મારી પાસેથી જરૂર લેવાવું જોઈએ કૃષ્ણચંદ્રજીએ કહ્યું, "એ માટે તો આઠ કલાક કામ કરવું પડશે" "આઠ કલાક તો શી રીતે ફાજલ પાડું! મારે મારું કામ પણ કરવાનું છે, બાપૂની સાથે પણ રહેવાનું છે અને વળી હું તો આશ્રમનો સભ્ય છું.

'ભલે ત્યારે, ચાલો, એક ફુટ પહોળો, દોઢ ફુટ ઊંડો અને ત્રણ ફુટ લાંબો ખાડો ખોદી આપો જેથી ત્યાં એક નવું પાયખાનું બનાવી શકાય.'

હું કોદાળી અને પાવડો લઈને ઉપડયો. પહેલાનું કસાયેલું પરંતુ હમણાં હમણાં બગડેલું શરીર દસ બાર કોદાળીના ઘા કરતાં જ થાકી ગયું. બાવડાં ભરાઈ ગયાં. જાણે કેટલું યે કામ કર્યું છે એમ લાગવા માંડયું. ચાર વર્ષે ખેતીનું કામ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. પેટની કબજીયાત, શરીરનું ઢીલાપણું કોદાળી—પ્રયોગથી ગભરાઈને નાસવા લાગ્યા. ૪૫ મિનિટમાં દોઢ ગજ લાંબો ખાડો કર્યો. છાતી ભરાઈ ગઈ. શરીરમાં શ્રમનો પ્રભાવ દેખાયો, બે ત્રણ દિવસમાં પાયખાનું સાફ કરવાનું કામ પણ કરવાનું હતું અને બાર વાગે એક કલાક સુધી શાક પણ સુધારવાનું હતું. Persian wheelની પાસે ધોતીયા અને બંડીયા પર સાબુ લગાવ્યો, ડાયરી લખી અને અગિયાર વાગે ઘંટ વાગતાં જ ખાવા ગયો. ત્રણ ચપાટી, એક ચમચો રાંધ્યા કુમ્હડાનું શાક, એક કેળું, એક પાવળું ઘી, ગોળ, કુંગળી, લીલા નાળિયેરનો થોડો ગર્ભ અને એક કટોરો દહીંનું ભોજન કર્યું. Cocktailનું શાક હતું. મીઠું વધારે જોઈએ તો મળતું હતું. બાજુના થોડા ભાઈઓએ Brown bread અને ભાત લીધા. સહનાભવતુ સહનૌ...શાન્તિઃ શાન્તિઃ—ના મંત્ર બાદ ભોજન શરૂ થયું. ભોજન કરીને બેસવાની જરૂર નહીં. પોતપોતાના વાસણ લઈને બધા ઉઠી જાય છે અને અને પોતે જ સાફ કરી નાખે છે.

જમીને હું સુઈ ગયો. જરા ઝોકું આવી ગયું. સવાબારે ઉઠયો અને લગભગ એક વાગે શાક સુધારવા ગયો. પરંતુ ત્યારે તો શાક સુધરાઈ ગયું હતું. બેઠો પડીને પાછો ચાલ્યો આવ્યો અને બરાબર બે વાગે બાપૂની કુટિરમાં પહોંચી ગયો. મહાદેવભાઈ બાપૂની પાસે જ બેઠા હતા. કેટલીયે મહિલાઓ અને કન્યાઓ પણ હતી. અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ કમિટિના પ્રમુખ શ્રી કૃપલાનીજી, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને મ્હૈસુરના દાસ અપ્પા આવ્યા. આજે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની એક બેઠક હતી. એટલે કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર કાર્યાલયમાંથી અહીં આવ્યા હતા.

દાસ અપ્પા બાપૂને મળવા આવ્યા. થોડી વાતો કરીને તે ચાલ્યા ગયા, પરંતુ બાપુએ તેમને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું, 'હું તમારું જ કામ કરું છું માટે તમે અહીં જ બેસો.' મૈસુર કોંગ્રેસ અધિવેશનના ઉદ્ઘાટન માટે દાસ અપ્પા રાજેન્દ્રબાબુને લેવા આવ્યા હતા. ઠરાવો અથવા ઠરાવોનો ડ્રાફ્ટ બાપુએ કર્યો અને કહ્યું:—

I have drafted a most innocuous resolution. The whole thing is based

on the philosophy of non-violence. We want to invite a conference of workers. Speeches and debates on the assembly floor are meaningless without effective constructive work outside these bodies. If swaraj were to be won by forensic eloquence it must have been won long ago–even before you were born, by Lal Mohan Ghosh who was gifted with better eloquence than Surendranath Banerjee who delivered at Poona 85 printed foolscapsize address "

આ બધી વાતો વચ્ચેય મહાત્માજીની રમુજો તો ચાલુ જ હતી. ચતા સુધને લખતાં અને ગભીર સમસ્યાઓ પર વિચાર કરતાં કરતાં પણ બાપૂ જીવનની સાધારણ વાતો પર પણ ધ્યાન દે છે.

સાંડાચારે હું ત્યાંથી ઉઠી ગયો અને પાંચ વાગે જમવાની ઘંટડી વાગી. ભોજન કરવા ગયો. રાજેન્દ્ર બાબુ બાપૂની પાસે જમવા બેઠા. બાપૂએ તેમને પેપૈયો ખાવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો.

સાંજે, ભૂલથી હું ફરવા ન જઈ શક્યો. સાંજે પ્રભુદયાળ વિદ્યાર્થી આવ્યા. ફાનસમા તેલ પૂરીને અમે સૂઈ ગયા

૪-૪-'૪૧

અર્ધી રાત પછી ઠંડી પડવા માંડી અને લગભગ સવા ત્રણે હું ઓરડીમાં આવી ગયો. સાડા ત્રણે મેં પ્રભુદયાળને જગાડ્યા. અમે ઘંટડીનો અવાજ સાંભળ્યો નહીં. ટોર્ચથી ઘડીયાળમાં જોયું તો પોણા ચાર થયા હતા.

પ્રાર્થનામાં હાજરી આપવા ગયા પરંતુ હજુ આશ્રમ વાસીઓ એકત્ર થયા ન હતા. હું અને પ્રભુદયાળજી આટા મારવા લાગ્યા. એટલામાં બે માણસોને આવતા જોયા. એકની હાથમાં લગભગ બે ફુટનો સાપ હતો. એક હાથમાં એનું મો હતું અને બીજા હાથમાં એની પુંછડી. બન્ને હાથોમાં મજબુત રીતે ખેંચીને એને પકડી રાખ્યો હતો. દોડીને એ જોવાની કોશીશ કરી કે સાપ ઝેરીલો છે કે નહીં. પરંતુ તે લોકો તો આગળ નીકળી ગયા. પ્રભુદયાળજી પાસેથી જાણ્યું કે સેવાગ્રામમાં ઝેરીલા સાપ બહુ થાય છે. મેં પૂછ્યું, "ઝેરીલા સાપને મારી નાખવામાં નથી આવતા!" પ્રભુદયાળજીએ કહ્યું, "ના, બાપૂ સર્પોને મરાવી નથી નાખતા. પકડાવી ફેંકાવી દે છે."

પ્રાર્થના થઈ. ભગવત્ ભજન થયું અને ગીતાના બે અધ્યાયોનું પારાયણ થયું. બીજા કેટલાક ગીત પણ ગવાયા.

પાંચ વાગી ગયા હતા. અકબરભાઇની સાથે દળવા ગયો. અઢી શેર ઘઉં દળવાના હતા. ઘંટી ફેરવવાનો આ પહેલો જ પ્રયાસ હતો. પહેલાં તો મને દળવા માટે બેસવાના આસન પર બેસતાં જ ન આવડ્યું. અકબરભાઇએ શીખવાડ્યું ત્યારે આવડયું અમે અર્ધો કલાકમા રાા શેર ઘઉં દળી નાખ્યા. ઘંટી ચલાવવી તે હુ સ્ત્રીઓનું કામ સમજતો હતો. પરંતુ ઘંટી ચલાવવામાં સારો શ્રમ પડે છે અને તે પુરુષોનું પણ કામ છે. પંદર મિનિટમાં તો બાવડાં ભરાઇ ગયાં. અકબરભાઇએ આરામ લેવા કહ્યું પરંતુ વટ રાખવા રાખવા માટે મેં આરામ લેવાની ના પાડી. હા, બે મિનિટ માટે અમે કામ બંધ રાખ્યું જે ઘંટી પર ઘઉં દળ્યા તે સુધારેલી ઘંટી છે. એનો હાથો પણ નવી ઢબનો છે.

દળીને મારા કમરામાં આવ્યો. શૌચ ગયો. પછી હું અને પ્રભુદયાળ નાસ્તાની ઘંટડી સાંભળી તે તરફ ગયા. હું તો નાસ્તો કરીને ચાલ્યો ગયો અને પ્રભુદયાળ બાપૂને મળીને રાષ્ટ્ર-ભાષા પ્રચાર સમિતિ તરફ ગયા. મારા માટે થોડી દીવાસળીઓ અને પોસ્ટેજ લાવવાનું એમને કહી દીધું.

બાપૂ ફરવા નીકળ્યા. થોડે સુધી મહાદેવભાઇ સાથે આવ્યા અને પછી થોડી બ્હેનો અને બાળકો જ રહ્યા. બાપૂએ કહ્યું, 'શર્માજી, તમે લુબેકનું નામ

સાંભળ્યું હશે. એણે અંગ્રેજીમાં સો ઉત્તમ પુસ્તકોની સૂચી તૈયાર કરી અને એ સૂચી બહાર પડતાં જ લોકોમાં એ પુસ્તકોની માગણી ખૂબ વધી ગઈ. શું હિન્દમાં પણ એ પ્રમાણે સો ઉત્તમ પુસ્તકોના નામ આપી શકશો?'

" મહારાજ, એવી કોઈ પ્રમાણિત સૂચી તો નથી. સાત આઠ વર્ષ પહેલાં 'વિશાલ ભારત'માં એક ભાઈએ એવી એક સૂચી તૈયાર કરી હતી; પરંતુ જ્યાં સુધી હિન્દી–સાહિત્ય સંમેલન અથવા એના દ્વારા નિમાયેલી કોઈ સમિતિ આ કામ ન કરે ત્યાં સુધી સૂચી પ્રમાણિત નહિ થાય–" મેં કહ્યું.

'તમે હમણાં અહીં છો. આવી સૂચી તૈયાર કરો' ગંભીરતાથી બાપૂએ કહ્યું.

'જતી વખતે એક પ્રશ્ન તો હું આપને કરવાનોજ હતો કે આપના મત પ્રમાણે સર્વશ્રેષ્ઠ છ પુસ્તકો ક્યાં છે–રામાયણ અને ગીતાનું સ્થાન તો એમાં જરૂર હશે-' મેં સંકોચપૂર્વક પૂછ્યું.

"હા, ખરું છે. પરંતુ એ વાત તો વિશ્વ સાહિત્યની થઈ. બાઇબલ માટે હું કહું તો હિન્દીવાળા અંગ્રેજીમાં તો નહીં વાંચી શકે. સવાલ તો હિન્દીવાળાઓનો છે.'–બાપૂએ કહ્યું. થોડીવાર અટકીને પાછા બોલ્યા, 'આધુનિક હિન્દી સાહિત્ય બહુ કંગાલ લાગે છે. આધુનિક હિન્દી સાહિત્યમાં એવી કઇ ચીજ છે કે જે જાણવા માટે અન્ય ભાષા–ભાષી હિન્દી શીખવા લલચાય. બંગાળીઓએ તો ઘણું કામ કર્યું છે. એમાં સાધના અને લગનીવાળા ઘણા છે. પી. સી. રાય, રવિબાબુ, બંકિમબાબુએ કેટલી તપસ્યા વડે પોતાના સાહિત્ય વધાર્યું છે!' બાપૂએ કહ્યું.

"હું તો જેને જીવન સાથે સંબંધ નથી અને જે જનતાને કંઇ ઉપયોગી નથી એ સાહિત્યને નકામું ગણું છું. જીવન સાથે પછી ભલે આધ્યાત્મિક સંબંધ હોય કે પછી ભૌતિક.'—મેં કહ્યું.

'બરાબર છે.'—બાપૂએ સ્વીકૃતિપૂર્વક મસ્તક હલાવતાં કહ્યું.

ત્યારે મેં મારા નિર્ધારિત પુસ્તક 'ગંગાજી' વિષે વાતો કરી. વાત સાંભળીને બાપૂએ કહ્યું, 'તો એ પુસ્તક તો પછી એક ચીજ થશે.'

આશ્રમને જોતાં જોતાં પરચુરે શાસ્ત્રીજીને ત્યાં પહોંચ્યા. શાસ્ત્રીજી મહારાજ ચત્તા સુઇને માલિસ કરાવતા હતા. શાસ્ત્રીજીને ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં ડોક્ટર દાસના દવાખાના પાસે થઇને નીકળેલા. ત્યાં ૧૫, ૧૬ વર્ષનો એક છોકરો એક માણસ પાસે માલિસ કરાવતો હતો. બાપૂએ હસીને ડોક્ટરને હસાને કહ્યું, 'ડોક્ટર!'

શાસ્ત્રીજીએ બાપૂને પૂછ્યું, 'બાપુ, confession નો અર્થ શું છે?'

'confessionનો અર્થ છે પોતાના પાપો કહીને ફરીવાર ન કરવા.'

'ટોલ્સટોયે confessions તો લખ્યા હશે—' શાસ્ત્રીજીએ પૂછ્યું.

'St. Augustineના confessionનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ છે.'

'મરતાં પહેલાં ખ્રિસ્તીઓ પાદરી પાસે confession કરે છે.'

'હા. રોમન કથોલિકોમાં એ રિવાજ છે.'

'શું છુપા પાપો કહી દેવાથી કંઇ લાભ થાય છે?'

'એમ ફક્ત કહી દેવાથી તો પોતાની હિંમત દેખાડવાનો દંભ પણ હોઈ શકે છે. ટોલ્સટોયને ગૃહકલેશ–પત્નિ સાથે કલહ, બાળકો સાથે કલહ–વિ. થી બહુ હેરાન થવું પડતું હતું. અંતે તે ગભરાઇને ઘર છોડી નીકળી પડયો અને એક સાધારણ જગ્યાએ મરી ગયો. Pilgrim progressમાં જે ખ્રિસ્તીઓની કલ્પિત યાત્રાનું વર્ણન છે એનો અર્થ છે દુઃખો અને કલેશોથી દૂર જઇને બચવું. પરંતુ જ્યાં સુધી જ્ઞાનથી કલેશ અને દુઃખ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ઘર છોડવાથી શો લાભ? હા, confession નો અર્થ એવો છે ખરો કે જો કોઇ મનુષ્યપર મેલ અને ગંદકી હોય તો તેથી એને કલેશ થાય છે અને બીજાને પણ એ ગંદુ લાગે છે. તે સાબુ અને ગરમ પાણી વડે જો

સાફ કરી નાખે અને બીજાઓને કહે, 'કાલ સુધી મારામાં ગંદકી હતી, આજે હું બિલકુલ સાફ છું: અને હવે ગંદકીને આવવા જ નહીં દઉં.' તો એવા confessionથી લાભ છે, કારણ મનુષ્ય જો ફરીવાર ગંદકી આવવા દેવાનો ન હોય અને એ પ્રમાણે કબુલ કરતો હોય તો એથી બધાને લાભ છે. તુલસીદાસની કામુકતા એક સ્ત્રીના ઉપદેશથી હંમેશાં માટે ચાલી ગઇ'

બાપૂ બરાબર આઠ વાગે પોતાની કુટિરમાં ગયા. હું પાણી ભરવા રોકાયો. સોળ ડબા પાણી ભરીને લઈ ગયો. પોણા કલાકમાં આ કામ થયું. આવીને રૂમ સાફ કર્યો. કપડાં ધોયાં અને અગિયાર વાગે જમવા ગયો. બારથી એક સુધી શાક સમાર્યું.

એક થી બે સુધી આરામ કર્યો અને ડાયરી લખી. બે વાગે બાપૂની કુટિરમાં ગયો. લખવા માટે કાગળ, કાર્ડ અને પેડ લેતો ગયો. સાડાચાર સુધી બાપૂની કુટિરમાં બેઠો રહ્યો થોડા પત્ર લખ્યા અને છાપાં વાંચ્યાં. જ્યારે જ્યારે બાપૂ વાતો કરતા ત્યારે ત્યારે ધ્યાનથી સાંભળી લેતો.

રાજનૈતિક કોયડાઓ ઉકેલતી વખતે પણ એમની હાસ્યપ્રવૃત્તિ ઓછી નહોતી થતી. એમના મન રૂપી ડાયનેમોની ચાંપ ઇચ્છા થતા જ સાધારણ વાત પરથી ગૂઢ વાત પર જઈ શકે અને બતકની પાંખ પરથી જેમ પાણી સરી જાય છે તે જ રીતે એવી ગંભીર વાતનો શ્રમ એમના મન પરથી ઉતરી જાય છે.

૫-૪-'૪૭

સાડા પાંચ સુધી ઘઉં દળ્યા અને સાડા સાતે બાપૂ સાથે ફરવા ગયો. આજે બાપૂને અર્ધા કલાકનું મોડું થયું. કહેવા માંડ્યા કે તેઓ દુર્ગાબ્હેન (મહાદેવ ભાઇના પત્ની)ને જોવા માટે પોણા સાતે જ તૈયાર થઈ ગયા હતા. જ્યાં સુધી બાપૂ બહાર નહોતા નીકળ્યા ત્યાં સુધી હું પં. શુકલના પુત્ર શ્રી. ભગવતીચરણ શુકલ સાથે વાતો કરતો રહ્યો. શ્રી. સુંદરલાલજી વિષે તેમણે કહ્યું કે સી. પી.માં એમનો વિરોધ થયો અને એમને સી. પી. છોડવું પડ્યું. મેં કહ્યું કે યુ.પી.માં પણ એમનું કંઇ મહત્ત્વ નથી અને હિન્દી વિષે એમના વિચિત્ર વિચાર છે. તેઓ કહે છે કે, 'There is no such language as Hindi on the face of the earth'"

આશ્રમ વિષે વાતો થતાં મેં કહ્યું, 'બાપૂએ એ ઠીક કર્યું છે કે મોટા અને પાકા મકાન નથી બનાવરાવ્યાં. નહિ તો બાપૂના નિધન પછી અંધ ભક્તો ગાંધી ધર્મ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરત અને એમાં પંથના બધા દોષો આવી જાત અને બાપૂ પછી અનેક લોકો આશ્રમને છોડીને ભાગી જશે."

ફરવામાં આજે એક યુવક પણ સાથે આવેલ. તેણે બાપૂને કહ્યું, 'આપે ફુટબોલ રમવાની આજ્ઞા ન આપી. ફરવાથી મઝા નથી પડતી. સ્ફૂર્તિ નથી આવતી.'

બાપૂ: "હતુતુ રમો. એમાં ફુટબોલના બધા ગુણ છે. ફુટબોલ વિદેશી છે અને વળી એમાં ખર્ચ થાય છે."

યુવક, 'હતુતુ જોખમી રમત છે.'

બાપૂ, 'ફુટબોલમાં શું ઓછું જોખમ છે? અને એ રમત જ શું કામની જેમાં જોખમ ન હોય? હા, સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. જે લોકો વૃક્ષ પર બેસીને જાનવરને પાસે બોલાવીને શિકાર ખેલે છે એ શિકાર જ નથી. ખૂબ રખડવા પછી જે સામે આવી પડે એને મારવામાં જ શિકાર છે.'

શાસ્ત્રીજીની પાસે પહોંચ્યા તો શાસ્ત્રીજી કહે, 'બાપૂ, લીમડાના પાનમાં શું વીટામીન છે?' બાપૂ:- 'હા, છે. જ્વરનાશક તત્ત્વ તો એમાં છે. લોહ પણ છે.'

શાસ્ત્રીજી :-"મહારાષ્ટ્રમાં અર્ધો ચૈત્ર વિત્યે લીમડો ખાવાનું મુહૂર્ત છે. શું ગુજરાતમાં પણ છે?"

બાપૂ:-" ના, ગુજરાતમાં નથી. મહારાષ્ટ્રની એક પોતાની વ્યવસ્થા અને સંસ્કૃતિ છે અને એને ઘડવામાં આવી છે. ગુજરાતની ખાસ સંસ્કૃતિ બનવા નથી પામી. ગુજરાતે મહારાષ્ટ્ર પાસેથી થોડું લીધું છે અને મારવાડ પાસેથી તો ઘણું. હજી ગુજરાતની ખાસ વ્યવસ્થા નહોતી થવા પામી ત્યાં અંગ્રેજોનું આગમન થયું. ગુજરાતનું સાહિત્ય પણ એટલેજ કંગાળ છે."

શાસ્ત્રીજી:–'સત્યાગ્રહ તો ચાલતો જ રહેવાનો ?'

બાપુ:–'હા, ચાલતો જ રહેશે. યુદ્ધ બંધ થશે તો પણ ચાલશે. એના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થશે.'

શાસ્ત્રીજી:–'હિન્દુસ્તાન પર શું હુમલો થશે ?'

બાપુ:–'ના'

શાસ્ત્રીજી:–'તો સર સેનાપતિ શાને હુમલાની વાત કરે ?'

બાપુ:–'રૂપિયા એકઠા કરવા માટે. અને હજી એમ યુદ્ધ બંધ નહીં થાય. જાપાન અને અમેરિકા પણ એમાં ભળશે વર્ષોનો મામલો છે. જહાજોને કેટલું નુકસાન થાય છે એના કંઇ સાચા ખબર નથી આવતા. સને ૧૯૧૪–૧૮ ની લડાઈમાં એટલું અસત્ય નહોતું બોલાયું જેટલું આમાં બોલાય છે, suppression of truth કરાય છે જે suggestive of falsehood હોય છે. Lies during the war નામનું પુસ્તક છપાયું છે. એક સમાચારનું બીજું રૂપ શું છે એના પર કંઈ સમાચાર નથી આવતા.'

રમેશ (લેખકનો પુત્ર) ની ચિઠ્ઠી આવી. મુંબઈ જોવા આવવું છે એમ લખે છે.

બારથી એક શાક સુધાર્યું- શાક સમારવાનો કાર્યક્રમ બહુ મજાનો છે. ખુલ્લા દીલે મજેદાર વાતો થાય છે, અમૃતલાલભાઈની પુત્રીએ 'પ્રવાસી' પત્રિકા આશ્રમમાં ન આવવા વિષે ફરીઆદ કરી. મેં મોકલવાનું વચન આપ્યું રવિબાબુ અને બાપુની તુલના કરતાં એક મહાશયે કહ્યું: 'જોર કરીને પણ બાપુ હજી બાલદી ઉપાડી શકે છે. કેટલાક વર્ષ પહેલાં બે બાલદીઓ લઈને ઊભેલા બાપુનો ફોટો મેં જોયો હતો.' એક છોકરાએ કહ્યું: 'અરે, ખાલી બાલદીઓ હશે!' બધા ખડખડાટ હસી પડયા.

બે વાગતાં જ બાપુની કુટિરમાં પહોંચી ગયો. મહાદેવભાઈ તો કાલે મુંબઈ ગયા છે એટલે બાપુને મદદ કરવા શ્રી મશરુવાળા હાજર હતા.

ઇન્દોર પ્રજા–પરિષદની ઘણી વ્યકિતઓ શ્રી. હરિભાઉ ઉપાધ્યાયની સાથે આવી. ઇન્દોરવાળાઓએ કહ્યું: 'અમે પરિષદ બોલાવવાના છીએ, રાજ્યના અધિકારીઓએ ઠરાવોની નકલ અને સભાપતિના ભાષણની નકલ માગેલ, અમે મોકલી આપી. લડાઈ વિષે અમે તટસ્થતા રાખવા વિષે મત આપ્યો. પરંતુ રાજ્યે પરિષદ ન ભરવા દીધી. અમે સભા ન ભરવા દેવાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધરપકડો થઇ સર્વતે વિગેરે પકડાઇ ચૂકયા છે. પ્રજા અમારી સાથે છે. આશીર્વાદ આપો.

બાપુ:–"હું આશીર્વાદ નહીં આપું. હવે આશીર્વાદની શી જરૂર છે–સત્યાગ્રહની શરૂઆત જ્યારે થઇ ગઇ છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો મૂળમાં જ ભૂલ છે. જો આજ્ઞાભંગ ન કર્યો હોત તો રાજકુમારી અમૃતકૌર દીવાનને મળીને પરિસ્થિતિ સુધારી લેત. આજ્ઞા માનવાનો એ તો અર્થ નથી કે સત્યાગ્રહ ન કરી શકાય. હવે જો તમે સફળ થશો તો મારા વગર કાંપે આશીર્વાદ છે જ. રાજ્યવાળા એ સાબીત કરી શકે તેમ છે કે પ્રજા તેઓની સાથે છે. જે લોકો જેલમાં ગયા છે એમની પછી કોઇ ન જાય તો કંઇ વાંધો નહીં. રચનાત્મક કામ કરો. કામની ખોટ નથી.'

સાંજે ફરવા બાદ પ્રાર્થના થઈ. રામાયણના પાઠ પછી બાપુએ થોડું પ્રવચન કર્યું:– 'કાલે રાષ્ટ્રિય સપ્તાહનો પ્રથમ દિન છે. પરમાત્માએ મને એક ચીજ આપી અને મેં તે ફેંકી દીધી. એની જે અસર થઇ એ તો જાહેર છે. જે લોકો કાલે વ્રત રાખવા ઇચ્છે તે રાખી શકે છે. કોઈ પર ફરજ પાડવામાં નહીં આવે. આપણે ત્યાં રાજગોપાલાચાર્યના જમાઇ વેંકટ આવ્યા છે, તેઓ રોજ પચીસ માઇલ પગે ચાલે છે. કોડી પણ પાસે નથી રાખતા અને કોઇ પાસે યાચના કરતા નથી. બીજા છે 'વિશાલ ભારત' ના સંપાદક શ્રીરામ શર્મા. શર્માજીને અંગ્રેજી સાથે સંબંધ હતો. તેઓ વેતન લીધા વગર કામ કરે છે. 'વિશાળ ભારત' ને બચાવવા માટે એમ કર્યું છે. એમની સાથે આપ લોકો...વિ. વિ.'

(ક્રમશઃ)

ગ્રામ–ઉદ્યોગોનું મહત્વ

લે. શ્રી. મનુભાઇ રણછોડજી દેસાઇ

હિન્દનો કોઇ અગત્યનો પ્રશ્ન હોય તો તે ગરીબીનો છે. દેશની પેદાશ વધ્યા વગર ગરીબીનો ઉકેલ થવાનો નથી. પણ માત્ર પેદાશ વધાર્યે જવાથી એનો ઉકેલ નથી આવતો. આપણે કેટલા જથ્થામાં અને કેવી રીતે પેદાશ વધારીએ છીએ એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. એથી આપણે ગ્રામોદ્યોગ દ્વારા ઉત્પાદન વધારવા તરફ લક્ષ આપવું જોઇશે. એમ શા માટે કરવું જોઇએ તે જોઇએ.

આજે આપણા સમાજમાં બે વિભાગ પડી ગયા છે. એક વધુ ,પડતું–લાચારીથી–કામ કરે છે. ત્યારે બીજો ફક્કડ થઇને ફરે છે. છતાં આજે પહેલો વર્ગ જે સમાજનાં કેટલાંક કર્યા વગર ન જ ચાલે એવા કાર્યો કરે છે. તેને આપણે હલકા ગણીએ છીએ. જ્યારે બીજો જે અનુત્પાદક કહી શકાય એવાં કામો કરે છે તેને સમાજમાં મહત્તા મળે છે. એક વખતની શ્રેષ્ઠ ગણાતી ખેતી આજે કનિષ્ઠ ગણાય છે આ બન્ને વર્ગોને ખાવાનું તો જોઇએ છે. પણ આ ખોરાક માટેનું કામ કરવાના હલકા દરજ્જાના લોકોને માથે નાખવામાં આવ્યું છે.

તેમનું અનેક પ્રકારે શોષણ કરવામાં આવે છે. તેથી તેમનું જીવન ક્ષીણ થતું જાય છે–ક્ષીણ થઇ ગયું છે. એકને પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી, બીજાને ભૂખ લાગતી નથી. આમ આ બન્ને વર્ગો નકામા બની ગયા છે. આપણા શરીરના જુદા જુદા અંગો સહયોગથી કામ કરે છે આંખ જોવાનું અને પગ ચાલવાનું કામ કરે છે. ત્યારે આપણે નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચીએ છીએ. જો આંખ જોવાનું અને પગ ચાલવાનું બંધ કરી દે તો? તેમ દરેક વ્યક્તિ એ સમષ્ટિનું એક એક અંગ છે. માટે એણે સમાજના અને પોતાના ઉત્કર્ષ માટે કામ કરતુ જ રહ્યુ

આમ કરવા માટે આપણે ગ્રામોદ્યોગોને આપણા જીવન વ્યવહારમાં સ્થાન આપવાની જરૂર છે. યંત્રોદ્યોગોથી પણ પેદાશ વધારી શકાય ખરી, પણ એમાંથી શોષણની વૃત્તિ પેદા થાય છે. એ વૃત્તિમાંથી સામ્રાજ્યવાદનો ચેપ લાગે છે. અને એ ચેપ યુદ્ધ સુધી પહોંચે છે ગ્રામોદ્યોગ હિન્દની પ્રજાના વ્યવહારમાં, સ્વભાવમાં વર્ષોથી વણાઇ ગયેલો છે એની તરફેણ કરતાં ગાંધીજી લખે છેઃ—

"...હિન્દુસ્તાનને યાન્ત્રિક ઉદ્યોગપ્રધાન દેશ બનાવવો હોય તો ૩૫ કરોડની વસ્તીને બદલે ૩॥ કરોડની વસ્તી કરી નાખવી જોઇએ. જ્યાં કરોડો માણસ કામ વિનાના પડ્યાં હોય ત્યાં મોટા પાયા પર ચાલતાં યંત્રો કે કારખાનાને સ્થાન જ નથી. અમારે ત્યાંનો એક અર્થશાસ્ત્રી કહેતો હતો કે, દરેક અમેરિકન પાસે ૩૬ ગુલામો છે કારણ એક યંત્ર ૩૬ ગુલામોનું કામ કરે છે. ભલે અમેરિકનોને એની જરૂર હોય પણ હિન્દુસ્તાનને તો નથી જ. હિન્દુસ્તાનને માનવસમૂહને ગુલામ બનાવવાનું પરવડે એમ નથી."

હિન્દની કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિ પર યંત્રોદ્યોગની અસર

આપણી સંસ્કૃતિ ખેતી (કૃષિ) પ્રધાન છે. એની વસ્તીના ૭૩ ટકા જેટલાં માણસોનું પોષણ ખેતી પર ચાલે છે પણ આપણા દેશના જેવી કંગાલ ખેતી ભાગ્યે જ કોઇ દેશમાં હશે. પણ આ આપણી પુરાણી સંસ્કૃતિની આપણા આર્થિકતંત્ર પર સારી અસર પડી છે. આપણો ખેડૂત માગ પ્રમાણે ઉત્પાદન કરતો એ કેવળ કુદરતને મદદ જ કરતો અને પરિણામે સંગ્રહ–ખોરીના તત્ત્વને હિન્દમાં સ્થાન ન હતું પરદેશીઓના આક્રમણથી, ખાસ કરીને અંગ્રેજોના આગમનથી અને તેના શોષણથી આ દેશ નિચોવાયો. ત્યારથી એમની ઠગાતી સંસ્કૃતિની આપણા પર જબરી અસર થઇ. આથી મનુષ્ય મનુષ્યનું શોષણ કરવા લાગ્યો. પોતે મોજશોખમાં જીવી શકે એ માટે પોતાની જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછા ખર્ચે અને સહેલાઇથી થોડા વખતમાં કેવી રીતે પૂરી પડે એવી તરકીબો રચવા લાગ્યો. અંતે એમાંથી યંત્રની શોધ થઇ. આ શોધથી એના શોષણના કામમાં જબરી મદદ મળી અને અંતે આ શોષણમાંથી સામ્રાજ્યો ઊભાં થયાં. આપણે પહેલાં

જે માનવ પ્રગતિ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા હતા તે દૃષ્ટિનો લોપ થયો. આપણા જૂના ખ્યાલો આપણે ભૂલ્યા અને આજે સ્વતંત્ર થવા છતાં આપણે એનાં પરિણામો ભોગવીએ છીએ. આ યંત્ર વાદના પરિણામે જે દુર્દશા ઊભી થઇ તેનો ઉલ્લેખ કરતાં અંગ્રેજ લેખક શ્રી. બ્રેલ્સફર્ડ લખે છે કેઃ—

"યંત્રોની બનાવટમાં ને સંખ્યામાં જેમ જેમ સુધારા વધારા થતા જાય છે, વીજળી અને વરાળથી ચાલતાં યંત્રોનો ઉપયોગ જેમ જેમ વધતો જાય છે, તેમ તેમ મજૂર કારીગરનું મહત્વ ઘટતું જાય છે. તેની કુશળતા અને અનુભવની કિંમત દર વરસે ઓછી ને ઓછી અંકાતી જાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એને માટે જેટલી માગ છે તેના કરતાં તેની સંખ્યામાં વધારે દેખાય છે. યાંત્રિક ઉદ્યોગોમાં હજુ અણઘડ કે 'અધકચરા ઘડાયેલા' માણસોની મોટી—પણ ઘટતી જતી સંખ્યાની જરૂર પડે છે ખરી, પણ ઉસ્તાદ કારીગરની અવદશાના દહાડા આવ્યા છે."

વળી અમેરિકન લેખક માર્ક—એ—ડોબર ત્યાંની સ્થિતિ રજૂ કરતાં લખે છે કેઃ—

"ખેતીકામમાં યંત્રોનો ઉપયોગ થવાથી ભાગિયા મજૂરોની સ્થિતિ વધારે વસમી બની છે. એને પરિણામે હજારો ભાગિયા મજૂરોને કામપરથી રુખસદ આપવામાં આવી છે, જમીન પરથી અને જે તૂટ્યાં ફૂટ્યાં ઝૂંપડાં બાંધીને તેઓ રહેતા તેમાંથી તેમને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા છે."

આનો ઉકેલ એક જ છે અને તે એ કે આપણે ખેતીને પૂરક એવા ઘણા ધંધાઓ યોજવા રહ્યા. આજે જે ખેતી નિર્માલ્ય બની ગઇ છે તે ત્યારે જ ફૂલશે ફાલશે. પહેલાં આપણે ત્યાં આવા ઉદ્યોગો હતા. એ ઉદ્યોગો ખેડૂતો ને ખેતીને ઉપયોગી ઓજારો અને બીજા સાધનો પૂરા પાડતા હતા.

પણ પશ્ચિમનાં દેશોમાં યંત્રોદ્યોગ દાખલ થતાં સ્થિતિ બદલાઇ. હિન્દથી પરદેશ જતો કીંમતી માલ ઓછો થયો. વધારામાં કંપની સરકાર અહીંથી કાચો માલ લઇ જવા લાગી. આને પરિણામે આપણા ગૃહ ઉદ્યોગોને ભારે ધોકો લાગ્યો. આથી ખેતી પર બોજો વધી ગયો. ૧૮૯૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ખેતી પર આધાર રાખનાર કુલ વસ્તીના ૫૯ ટકા જેટલા હતા તે '૪૧માં વધીને ૭૩ ટકા જેટલા થઇ ગયા. આજે તો એથી પણ સ્થિતિ ખરાબ હશે. આમ સાત કરોડ ખેડૂતો પર ૩૯ કરોડ વસ્તીનો બોજો એ તે કંઇ જેવો તેવો બોજો છે? વળી ઉદ્યોગોમાં પડેલ કરનારા કલ્પનાશક્તિવાળા અને આવડતવાળા તરુણ કારીગરો પરદેશી માલથી અને અંગ્રેજી કેળવણીથી અંજાઇને શહેર અને કસ્બાઓમાં ઊભરાવા લાગ્યા. અને યંત્રોવાળાં મોટાં કારખાનાંમાં વૈતરું કરવા લાગ્યા. આ કારખાનાંઓનું પ્રમાણનું વધ્યું છે, છતાં તેમાં કામ કરતા મજૂરોનું પ્રમાણ ખાસ વધ્યું નથી.

સાલ	કારખાનાં	મજૂરો	કુલવસ્તીના ટકા
૧૯૧૨	૨૭૧૦	૮,૯૦,૬૪૩	૦–૧૧
'૨૩	૫૯૮૫	૧૪,૦૯,૧૬૩	૦–૪૩
'૩૩	૮૪૫૨	૧૪,૦૩,૨૧૨	૦–૪
'૩૯	૧૦૪૦૬	૧૭,૫૧,૧૩૭	૦–૫૧
'૪૩	૧૩૨૦૯	૨૪,૩૬,૩૧૨	૦–૬
'૪૫		૨૬,૪૨,૯૭૭	૦–૬૫

કોઠા પરથી જોતાં જણાય છે કે આ મજૂરો દેશની કુલ વસ્તીના ૧ ટકા કરતાં પણ ઓછા છે. વળી કારખાનું અને એમાં કામ કરનાર મજૂરોના વધારાનું પ્રમાણ જોતાં જણાય છે કે, કારખાનાં '૧૨ સાલથી '૪૫ સુધીમાં જે પ્રમાણમાં વધ્યાં છે તેટલા જ પ્રમાણમાં મજૂરોની સંખ્યા વધી નથી. '૧૧ ની સાલ કરતાં '૪૩માં પાંચગણાં કારખાનાં ઊભાં થયાં, ત્યારે તેમાં કામ કરતાં મજૂરોની સંખ્યા ત્રણ ગણી કરતાં પણ ઓછી વધી છે અને કુલ વસ્તીમાં તેનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

વળી આપણે ત્યાં બધાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરતાં કુલ માણસોની '૪૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે સંખ્યા ૧૭ કરોડની છે. એમાંથી નાનામોટા બન્ને

ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા મજૂરો ફક્ત ૧૬૦ લાખ જ છે. એટલે ફક્ત કુલ કામ કરનારાના ફક્ત ૯-૧ ટકા છે. અને તેમાંથી મોટા ઉદ્યોગોમાં (મોટા કારખાનામાં) કામ કરનારા, પુરો એક ટકો પણ નથી, એટલે બાકીના મજૂરો નાના પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગોમાં કામ કરે છે. એટલે યાંત્રિક ઉદ્યોગોમા રોકાયલા મજૂરો કરતાં હસ્ત ઉદ્યોગોમ. રોકાયલા મજૂરોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. ઔદ્યોગિકરણ વધ્યું છે છતા તે સંખ્યા ઘટી છે અને બેકારી વધી છે. એ બેફ રીતનું પ્રમાણુ ગ્રામોદ્યોગ વગર ઘટે એમ નથી. એની અસર અને ઉપાય બતાવતાં ગાંધીજી લખે છે કે:

"......હિન્દુસ્તાનના સાતલાખ ગામડાંમાં વેરાયેલા ગ્રામવાસીઓ રૂપી જીવતાં યન્ત્રોની સામે જડ યન્ત્રોને ન ખડકવાં જોઈએ. યંત્રો મનુષ્યને મદદ કરે, તેને સરળ બનાવે એ યંત્રોનો સદુપયોગ કહેવાય. આજના ઉપયોગનું તો એ દિશામાં જ વધતું જાય છે કે ગણ્યાં ગાંઠ્યાં લોકોના હાથમાં સંપત્તિના ઢગલા વાળવા અને જે કરોડો સ્ત્રી-પુરૂષોના મોંમાંથી રોટલા ઝુંટવી લેવામાં આવે છે. તેમની તો લવલેશ પરવા સરખી ન કરવી. બહુજ સૂક્ષ્મ લાગણીઓવાળા માનવી યંત્રો પાસેથી કામ ન લેતું એ ઇરાદાથી જડ યંત્રો દ્વારા કામ લઇને ધનના ઢગલા ભેગા કરવાની ઇચ્છાએ ઘેર દુઃખો પ્રવર્તાવ્યાં છે. તેમાં થઇ શકે તેટલો ઘટાડો કરવો એજ કલ્પનાથી ચરખા સંઘ અને ગ્રામોદ્યોગ સંઘની રચના કરવામાં આવેલી છે."

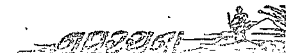
યંત્રો અને ગાંધીજી

ગાંધીજીના આ ઉદ્યોગોની હિમાયતના વિચારો ઉપરથી એમને વિશે કેટલાક કહે છે કે, તેઓ પુરાણ યુગની વાત કરતા હતા. તેઓ યંત્રમાત્રના દુશ્મન હતા. વળી કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે, શું આપણે મનુષ્યની શોધક બુદ્ધિની અવગણના કરવી? શું યંત્રોથી આપણે જેટલા જથ્થામાં અને જેટલી ઝડપથી માલ મેળવીએ છીએ તે મેળવી શકીશું? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ જોઇએ.

"...હું જાણું છું કે આ શરીર પણ એક અતિશય નાજુક યંત્ર જ છે. ખુદ રેંટિયો પણ યંત્ર જ છે. નાની દાંત ખોતરણી પણ યંત્ર જ છે. મારો વાંધો યંત્ર સામે નહિ પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે. આજે તો જેને શ્રમનો બચાવ કરનારાં યંત્રો કહેવામાં આવે છે તેની લોકોને ઘેલછા લાગી છે. શ્રમનો બચાવ થાય છે ખરો. પણ લાખો લોકો કામ વિનાનાં થઇ ભૂખે મરતાં રસ્તા પર ભટકે છે. સમય અને શ્રમનો બચાવ હું પણ ઇચ્છું છું. પરંતુ તે અમુક વર્ગનો નહીં. આખી માનવજાતિનો થવો જોઇએ. થોડાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં પાસે સંપત્તિનો સંચય થાય એમ નહીં, પણ સૌની પાસે થાય એ હું ઇચ્છું છું. આજે તો થોડા માણસોને કરોડોની કાંધ પર ચડી બેસવામાં યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યાં છે. યંત્રોના ઉપયોગની પાછળ પ્રેરક કારણ શ્રમના બચાવનું નથી પણ ધનના લોભનું છે."

વળી કેટલાક કહે છે કે શું આ વિચારોમાં આધુનિક સુધારા સામે બાચકાં ભરવા જેવી વાત નથી? શું ગ્રામોદ્યોગથી ઉત્પન્ન થતો માલ યંત્રોથી ઉત્પન્ન થતા માલની સામે હરિફાઇમાં ટકી શકશે? શું એ વડે સામુદાયિક કાર્ય કરવું શક્ય છે? આધુનિક સુધારા વિશે જવાબ આપતાં ગાંધીજી લખે છે:

"હું ગ્રામવાસીઓને કહું છું કે, 'તમે હાથે લોટ દળો, મેંદો ન ખાઓ, ઘઉંનું ભૂસું ન નાખી દો, તમારી શેરડીમાંથી વેચવા માટે નહીં તો તમારા વાપરવા માટે ગોળ બનાવી લો, તમે માત્ર કાચો માલ પેદા કરીને જ સંતોષ ન માનો, પણ તેમાંથી બજારમાં વેચાય એવી જે જે ચીજો બની શકે તે બનાવો અને એમ કરીને તમારી રોજની આવકમાં થોડાક પૈસાનો વધારો કરો.' આમ કહેવામાં હું આધુનિક સુધારાના પ્રવાહને પાછો વાળું છું?... અને આધુનિક સુધારો હજારો વરસથી તો નથી જ ચાલતો આવતો...મારાથી બની શકે તો આધુનિક સુધારાને નામે આજે જે બધું ચાલી રહ્યું છે તેમાંથી ઘણાનો હું નાશ કરું અથવા તેમાં ધરમૂળનો પલટો

કરૂં એમાં લવલેશ શંકા નથી...યંત્રયુગ ગમે તે કરે પણ યંત્રોના એક સામટા પ્રવેશથી જે કરોડો માણસો બેકાર બની જવાના તેમને એ આજીવિકાની મજૂરી કદી આપી શકવાનો નથી."

ઉપરના વિચારો પરથી જણાય છે કે ગાંધીજીને ગ્રામોદ્યોગમાં નિષ્ઠા શાથી હતી. એમણે આપણી નાડ પારખી લીધી. યંત્રોદ્યોગ પહેલાં દુનિયાના દેશોમાં હિન્દનું જે સ્થાન હતું, જે જાહોજલાલી હતી તેને લક્ષમાં લઈ મૃતપ્રાય થઈ ગયેલા હિન્દના હસ્તોદ્યોગમાં પ્રાણ પૂર્યો. એમના આ કાર્યની પ્રશંસા કરતાં અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી શ્રી કોલ લખે છે કેઃ–

"ખાદીનો ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે ગાંધીજીએ ઉપાડેલી ઝુંબેશ એ એ ભૂતકાળને સજીવન કરવા માંગનાર કોઈ તરંગી માણસની નરી ધૂન નથી, પણ હિંદી ગ્રામવાસીઓનું દારિદ્રય ફેડવાનો ને તેમની રહેણીનું ધોરણ સુધારવાનો વ્યહવારુ પ્રયત્ન છે.

ગ્રામોદ્યોગથી તૈયાર થયેલો માલ યંત્રોદ્યોગના માલની સાથે હરીફાઈમાં ટકી શકે છે કે નહિ એ જાણવા બહુ ઊંડા ઊતરવું પડે એમ નથી. એ તો સમજી શકાય એવી વાત છે કે હાથશાળ પર વણનાર કરતાં યંત્રશાળ પર વણનાર વધારે વણી શકે. સામાન્ય ઝડપે હાથસાળ પર રોજની પાંચ વાર ખાદી વણી શકે ત્યારે યંત્રશાળવાળો એક કલાકમાં એટલું વણી શકતો હશે. એટલે જો એ દિવસના આઠ કલાક પ્રમાણે કામ કરે તો એ વધારાના સાત માણસની રોજી ઝૂંટવી લે છે એમ ગણાય. આમ એ યંત્રની મદદથી મિલોએ આપણાં લોકોનું ગુજરાનનું સાધન ઝુંટવી લીધું છે. એથી ગાંધીજી કહે છે કેઃ–

"આ મિલો વધારે સારું અને સોંઘું કપડું તૈયાર કરતી જ હોય તોય એ કંઈ ઉપલી દલીલનો જવાબ નથી. કેમ કે એ મિલોએ જો હજારો મજૂરોનો ઉદ્યોગ છીનવી લઈ તેમને બેકાર બનાવ્યા હોય તો સોંઘામાં સોંઘું મિલકાપડ ગામડામાં વણાયેલી મોંઘામાં મોંઘી ખાદી કરતા મોંઘું છે."

સામુદાયિક કાર્યની બાબતમાં પણ એમ જ છે. જો સામુદાયિક કાર્ય માટેની ઇચ્છા લોકોમાં ખીલે અને સહકાર દ્વારા કામ થાય તો ગ્રામોદ્યોગો પગભર થઈ શકે એમ છે. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં ઘડિયાળોનો ઉદ્યોગ મોટા કારખાનાંમાં નથી ચાલતો. ત્યાં એના જુદા જુદા ભાગો બનાવનારનું ઘર જ એનું કારખાનું છે. આપણે પણ એમ કરી શકીએ. ગાંધીજી આ વિશાળ પાયાના ઉદ્યોગો સાથેની હરીફાઈ અને તેની રીતે કામ કરવા વિશે લખે છેઃ

"વિશાળ ઉદ્યોગોની સાથે હરીફાઈ અને બધના પ્રશ્નો આવશે. એટલે ગ્રામવાસીઓનું સીધું કે આડકતરૂં શોષણ થયા વગર નહિ જ રહેવાનું. તેથી અમારે ગામડાંને સ્વાવલંબી, સ્વયંપૂર્ણ બનાવવામાં બધી શક્તિ વાપરવાની છે ને મોટે ભાગે જે ચીજો વાપરવાની હોય તે જ બનાવવાની છે. ગ્રામોદ્યોગનું આ રૂપ જળવાઈ રહે તો ગ્રામવાસીઓ પોતે બનાવીને વાપરી શકે એવાં આધુનિક યંત્રો અને ઓજારો વાપરે એમાં કશો વાંધો નથી. માત્ર એ બીજાને ચૂસવાના સાધન તરીકે ન વપરાવાં જોઈએ."

આના ઉપરથી જણાશે કે ગાંધીજી યંત્રની વિરોધના ન હતા પણ યંત્ર, જે બીજા પર સવાર થવામાં અમુક વર્ગને મદદ કરતું હતું, એના પર કામ કરનારને જડ બનાવી દેતું હતું તેની સામે એમનો વિરોધ હતો. વળી જણાય છે કે ગાંધીજી એવાં યંત્રોના ઉપયોગ માટે છૂટ આપતા હતા. જેવાં કે, સીવવાના સંચા કે એના પર કામ કરનાર મજૂરને જડ ન બનાવતાં એને એમાંથી પ્રેરણા આપે અને સાથે સાથે એની ઝડપમાં મદદ કરે. આ રીતે એ પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી અને યંત્રની મદદથી ઉદ્યોગમાં સારી રીતે વિકાસ સાધી શકે છે. જો આવા યંત્રો માનવહિતમાં સહાય કર્તા હોય અને એને બનાવવા માટે કારખાનાની જરૂર પડતી હોય તો તેવાં કારખાનાં સમાજની કે પ્રજાકીય સરકારની માલિકી નીચે ચાલતાં હોય તો ચાલવા દેવામાં તેઓ રાજી હતા. ટૂંકામાં, એમનો વિરોધ યંત્રોથી થતા શોષણ અને એમાંથી ઉદ્ભવતાં અનિષ્ટો સામે જ હતો. તેઓ કહેતા કે—

"યાંત્રિક સંશોધનો અને વિજ્ઞાન એ પહેલ પ્રથમ લોભનાં સાધન મટી જવાં જોઈએ, પછી કામદારો પાસે ગજા ઉપરાંત કામ કરાવવામાં નહીં આવે અને યંત્રો નડતરરૂપ થવાને બદલે સહાયરૂપ થઈ પડશે. મારો ઉદ્દેશ યંત્રમાત્રનો વિનાશ કરવાનો નથી પણ યંત્રોની મર્યાદા આંકવાનો છે."

મોટા અને નાના પાયાના ઉદ્યોગથી થતી અસરો

આજે દુનિયામાં એવો એક પણ દેશ નથી કે જ્યાં યંત્ર પહોંચી ગયું ન હોય. આ જમાનો યંત્રવાદનો છે. આપણે એનાં પરિણામો ભોગવ્યાં છે. બીજા દેશોને પણ એનો લાભ મળ્યો છે હવે અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ પોતાના ઉદ્યોગોનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવા પ્રયત્નો કરે છે એમને યુદ્ધનો ભય છે. એકજ જગ્યાએ કેન્દ્રિત થયેલા મોટા ઉદ્યોગોનો એક સપાટે નાશ થઈ શકે છે જર્મની યુદ્ધ પહેલાં દુનિયાનાં બજારોમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવતું હતું તે ઉદ્યોગોના નાશથી ઢીલું થઈ ગયું છે. પણ વિકેન્દ્રિત દશામાં ખીલેલા ઉદ્યોગોનું જેટલું રક્ષણ થાય તેટલું આ કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોનું થતું નથી વળી એવા ઉદ્યોગોમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓની વહેંચણીનો પણ પ્રશ્ન જ ઉભો થાય છે. કોઈ કહેશે કે આજે તો દૂધ હોલેન્ડથી આવે એવી વાહનની સગવડ છે. પણ એમાં આપણે ભૂલીએ છીએ જથાબંધ તૈયાર થયેલા માલની માગ હોય કે ન હોય તો પણ તે માલને ખપાવવા માટે ચતુરાઈભરેલી જાહેર ખબરો અને બાહ્ય ખટાટોપ કરવા પડે છે. અને એ રીતે ખોટી માગ ઊભી કરી લોકો પર એ ટોપી બેસાડવામાં આવે છે. ત્યારે નાના પાયાના ઉદ્યોગમાં એમ બનતું નથી. જ્યાં માલ તૈયાર થાય છે ત્યાંજ તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉપયોગમાં આવી જાય છે. આ મોટા પાયાના ઉદ્યોગોમાં વધારે પડતા ઉત્પાદનને લઈને વિષમ વ્યવસ્થા અને સંપત્તિની ખોટી વહેંચણી ઊભી થાય છે. ગાંધીજી આવી વ્યવસ્થામાં માનતા ન હતા. તેઓ કહેતા:

"૧૯૦૦ માઈલ લાંબા અને ૧૫૦૦ માઈલ પહોળા પ્રદેશમાં વિખરાયેલા હિન્દનાં સાત લાખ ગામડાંમાં ફેલાયેલા કરોડો માણસોને માટે એ વસ્તુ કોઈપણ દિવસ બહેતર અને વધારે સુનિશ્ચિત છે કે તેઓ જેમ પોતાનો ખોરાક જાતે રાંધી લે છે તેમ તેઓ પોતાના ખપ પૂરતું કાપડ પણ પોતાના ગામડામાં બનાવી લે આ ગામડાં જો જીવનની મુખ્ય જરૂરિયાતોના ઉત્પાદન પર અંકુશ નહીં રાખે તો તેઓ અતિ પ્રાચીન કાળથી જે સ્વતંત્રતા ભોગવતા આવ્યા છે તે ટકાવી શકવાના નથી."

વળી અમેરિકન ઉદ્યોગપતિ ફોર્ડ લખે છે કે—

"મોટા ઉદ્યોગપતિઓએ, હમેશા લોકસેવાનો વિચાર મનમાં રાખીને પોતાના કારખાનાં આખા દેશમાં ઠેરઠેર વિખેરી નાખવાં જોઈએ તેમ કરવાથી ઉત્પાદનનું ખરચ ઓછામાં ઓછું આવે એટલું જ નહીં પણ ઉત્પાદન પાછળ ખરચાનારા પૈસા જે લોકો ખરેખર ઉત્પાદનનું કામ કરે છે તેમની અંદર જ વહેંચાઈ જાય."

આમ ઉદ્યોગોના વિકેન્દ્રીકરણથી જે ઉત્પાદનની ખોટી પદ્ધતિ, માલની અને નફાની ખોટી વહેંચણી ઊભી થાય છે તે ન ઊભી થતાં ઉત્પાદન કરનાર મજૂરોને લાભ મળે છે. એથી પેદાશ વધે છે. વધુમાં તેઓમાં જડતા આવી જતી નથી પણ સ્વાશ્રયની વૃત્તિ જાગે છે. આપણાં ગામડાંઓને આજે શહેરોપર જીવવું પડે છે તેને બદલે એમની જરૂરિયાતનો માલ પૂરો પાડી શકશે. આમ ગામ પોતાની જરુરની વસ્તુ બનાવતું થઈ જાય તો એથી ઉદ્યોગ અને સમાજ બન્નેને લાભ થાય.

યંત્રયુગમાં ગ્રામોદ્યોગનું સ્થાન

ઉપરની રીતે ગ્રામોદ્યોગના પાયાપર ગામડાંને સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વાવલંબી બનાવવાની ગાંધીજીની જે મુરાદ હતી તે એક વ્યવહારુ યોજના છે. ઈંગ્લેન્ડની આર્થિક યોજનાના ઘડનાર સર વિલીયમ બીવરીજ લખે છે કે—

"હિન્દનો ઉદ્યોગ કદાચ વિસ્તાર પામશે પણ તે દેશમાં યોગ્ય રીતે વહેંચાઈ જાય એ અગત્યનું છે. તેમ થશે તો જ આપણે ત્યાં (ઇંગ્લાંડમાં) અને

અમેરિકામાં છે એવા ભયાનક અને અવ્યવસ્થિત રચનાવાળાં શહેરો એ દેશમાં સ્થપાતાં રોકી શકાશે."

ચીને તો આ યંત્રોદ્યોગના જમાનામાં સહકારી ધોરણે નાના પાયા પર ઉદ્યોગો ચલાવી જાપાન સામેના યુદ્ધ દરમ્યાન ચીનને ટકાવી રાખ્યું હતું. ૧૯૩૮ માં જ્યારે જાપાને ચીનના મોટા ભાગના લગભગ ૯૦ ટકા જેટલા ઉદ્યોગોના નાશ કર્યો ત્યારે એનું ભાવી ડગમગતું હતું, પણ રેવી એલી નામના ઓસ્ટ્રેલિયનની આગેવાની નીચે સહકારી પ્રવૃત્તિપર ઉદ્યોગો ચલાવવાની યોજના થઈ. એ ઉદ્યોગો આજે પણ ચાલે છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ એ દેશની આપણા દેશની સાથે સરખામણી કરતાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ બતાવતાં લખે છેઃ—

"ચીનની પેઠે હિન્દમાં પણ પુષ્કળ માનવશક્તિ તથા પારાવાર બેકારી અને અર્ધબેકારી છે; જેનાથી આપણાં માણસોની શ્રમ શક્તિ વેડફાઈ જતી હોય કે જેને લીધે લોકો બેકાર બનતા હોય એવી કોઈપણ યોજના ખરાબ ગણાય. કેવળ માનવહિતનો વિચાર બાજુએ રાખીએ તો પણ શુદ્ધ આર્થિક-દૃષ્ટિએ જોતાં, વધારે માણસોની શક્તિ વાપરીને ખાસ કામો કરનારાં યંત્રો ઓછાં વાપરવાં એમાં કદાચ વધારે લાભ હોય. ઘણાંખરા માણસોને બેકાર રાખવા કરતાં માણસોની મોટી સંખ્યાને ઓછી આવકે પણ કામ આપવું એ બહેતર છે વળી એ પણ સંભવિત છે કે, કેટલાંક કારખાનાં જે માલ પેદા કરે તેજ જાતનો માલ ગૃહઉદ્યોગો વાટે પેદા કરવાથી એકંદરે વધારે સંપત્તિ પેદા થવા પામે."

વળી જાપાન તો નાના પાયા પર ચાલતા ઉદ્યોગોનું ધામ છે. ત્યાં મોટા પાયા પર ફક્ત ૨૬ ટકા જેટલા જ ઉદ્યોગો ચાલે છે અને જાપાનમાં વપરાતા મોટા યંત્રોમાંથી માત્ર ૩૪ ટકા યંત્રો જ મોટાં કારખાનાંમાં તૈયાર થાય છે. ધીમે ધીમે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા પણ યુદ્ધથી થતા કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોના નાશથી સુરક્ષિત રહેવા નાના ઉદ્યોગો તરફ ઢળતા જાય છે. યુરોપમાં હોલેન્ડ અને ડેન્માર્ક તો સહકારી સંઘથી ચાલતા ઉદ્યોગોના અડ્ડા જેવા છે.

આ યંત્રયુગમાં યંત્રો પાછળના રોકાણનો જલ્દી લાભ મેળવી લેવા અને એ રોકાણનો માલ પર બોજ ન વધી જાય એ માટે ઉત્પાદન વધારવું પડે છે એથી માલ પર એ રોકાણ (વ્યવસ્થાખર્ચ) વધારે ભાગે વહેંચાઈ જાય છે. પણ આ માગ જોયા વગર જ વધારવામાં આવે છે. એથી એ તૈયાર કરવા કાચા માલની અને એમાંથી તૈયાર થયેલા માલના નિકાલ માટે બજારની જરૂર પડે છે. આમ સામ્રાજ્યવાદનો ઉદય થાય છે અને એ સામ્રાજ્ય પર કાબૂ ટકાવવા માટે બીજા પર બળજબરીથી દાબ મૂકવો પડે છે. અને એમાં કોઈ દખલ કરે તો કહેવાતી શાંતિના ભંગને નામે યુદ્ધ થાય. આમ આ યંત્રો મનુષ્યને હિંસા તરફ ખેંચી જાય છે. આજે જે મનુષ્યની બુદ્ધિ શકિત કુદરત પર કાબૂ મેળવી શકી છે તે આ યંત્રોની દાનવબળને કાબુમાં લઈ શકતી નથી—પણ એ તરફ આગળ વધે જ જાય છે. એ સુધારાને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને લીધે જગતની આજે શી સ્થિતિ છે તેનું શ્રી કુમારપ્પા સચોટ દર્શન કરાવે છે તેઓ લખે છે કેઃ—

"આજે દુનિયાની શી સ્થિતિ છે? દુનિયાના રોમેરોમમાં હિંસા વ્યાપેલી છે. સશસ્ત્ર તટસ્થતા અને દેખાતી શાંતિના બુરખા પાછળ રાષ્ટ્રો એક બીજા પર દાંતિયાં અને ઘુરકિયાં કરી રહ્યાં છે. મૈત્રી માટે લંબાયેલા એક એક હાથમાં ધિક્કાર અને વેર છુપાયેલાં છે. નબળી પ્રજાઓને મદદ કરવાની બધી વાતોની પાછળ સ્વાર્થ, તૃષ્ણા અને લોભ રહેલાં છે. પછાત પ્રજાઓને સુધારવાની અને અંધકારમાં પડેલા લોકોને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પહોંચાડવાની ઇચ્છાની જાહેરાત કેવળ સામ્રાજ્યવાદનો વાગ્વૈભવ છે. ટૂંકમાં આપણે મેંઢાને વેશે વરુઓને સંચાર કરતાં જોઈએ છીએ."

બબ્બે યુદ્ધો પછી પણ જગતના રાજનીતિજ્ઞો શાંતિ માટે વલખાં-ફાંફાં-મારી રહ્યા છે. પ્રજા

હિરોશિમા અને નાગાસાકીના ભડકાથી ઠરી રહી નથી. હિન્દને આઝાદી મળ્યાંને ત્રણ વર્ષ થયાં છે એની સામે કેટલાયે કૂટ પ્રશ્નો પડેલા છે. એની અર્થવ્યવસ્થા હજુ બંધાઈ નથી ત્યારે દુનિયાના દેશો જગત શાંતિ માટે નાના પાયાના ઉદ્યોગો તરફ ઢળતા જાય છે, તો પછી હિન્દનાં તો એ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી ગ્રામ ઉદ્યોગોની ગૂંથણીની પ્રથા છે, એની સંસ્કૃતિ અને સ્વભાવને એ અનુકૂળ છે.

યંત્રોદ્યોગ અને ગ્રામોદ્યોગનો સંબંધ

આમ છતાં, આજના જમાનામાં કેટલાક ઉદ્યોગો મોટા પાયા પર ચલાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. પણ એ ઉદ્યોગો સાથે ગ્રામોદ્યોગો ત્યારે જ ટકી શકે કે જ્યારે મોટા ઉદ્યોગો ગ્રામોદ્યોગના પૂરક જેવા હોય. કેટલાક ઉદ્યોગો—જેવા કે, ખાણનો ઉદ્યોગ, વીજળી, જંગી ઇજનેરીકામ (આગબોટ, એંજિનો વગેરે માટે) અને દેશના સંરક્ષણ કામની વસ્તુ માટેના—મોટા પાયા પર જ ચાલી શકે છે અને એમાં યંત્રોનો જ ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. એટલે આપણે બને ત્યાં સુધી આપણી સામાન્ય જરૂરિયાતો ગૃહોદ્યોગમાંથી મેળવી લેવી અને જે ચીજો હાથવડે (નાના પાયાપર)બનાવવી મુશ્કેલ પડે કે એમાં લાભ ન હોય ત્યાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો. પણ એના પર નિયમન તો જરૂર છે જ. આથી જે ઉદ્યોગો સમાજ માટે આવશ્યક હોય અને તે મોટા પાયાપર જ ચાલી એવા હોય એવાને આપણે છેક નાબૂદ તો ન જ કરી શકીએ. એને સમાજની માલકીના કરી દેવાથી અને કોઈ પણ રીતે ગ્રામ-ઉદ્યોગોને આડે આવવાને બદલે એને પૂરક બને એવી રીતે ચલાવવાથી જ લાભ લઈ શકાય અને એ જ એનો ઉપાય છે વીજળીનો ઉપયોગ કરતાં એ ગ્રામોદ્યોગને નાનકડાં ઘરોને ભારે મદદરૂપ થઈ પડે છે પણ એમાં પરાવલંબન રહે છે. એમાં ક્યારે કામ અટકે એ કહી શકાય નહીં. એના ઉપયોગ અને મર્યાદા વિષે ગાંધીજીનો મત એમના શબ્દોમાં જ જોઈએ. એઓ લખે છે કે.—

' જો દરેક ગામડાને ઝૂંપડે ઝૂંપડે વીજળી પહોંચાડી શકાય તો લોકો પોતાનાં ઓજાર વીજળીની મદદથી ચલાવે એમાં હું વાંધો ન ઉઠાવું. પણ તો પછી પાવરહાઉસ પર માલકી ગામના મહાજનની કે સરકારની રહેશે જેમ આજે ગૌચરને વિશે છે... સાર્વજનિક ઉપયોગનાં જે કામો માણસની હાથ મહેનતથી ન થઈ શકે એવાં હોય તેને માટે ભારે યંત્રોના પાવરને સ્થાન અવશ્ય છે, પણ એ બધા પર માલકી સરકારની રહે અને તેનો ઉપયોગ કેવળ લોકોના કલ્યાણ અર્થે જ થાય. જે યંત્રો કેવળ ઘણાનાં ગજવાં ખાલી કરી થોડાને ધનવાન બનાવવાને કે વિના કારણે ઘણા માણસોની મજૂરી છીનવી લેવાને નિર્માયેલાં હોય તેને મારા વિચારમાં સ્થાન ન હોઈ શકે.'

આ કથનમાં ત્રણ મહત્વના મુદ્દા રહેલા છે.

(૧) ગૃહઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું.

(૨) જરૂર પૂરતાં મોટા ઉદ્યોગો ચલાવવા.

(૩) આ મોટા ઉદ્યોગો સમાજની માલકી હેઠળ હોવા જોઈએ

આ મુદ્દાઓના સંબંધમાં હિન્દમાં કોઈનો વિરોધ હોય એમ જણાતું નથી. આ બધા મુદ્દાઓનો મૂડીવાદી યોજના, કે આચાર્ય અગ્રવાલની યોજના કે ગાંધીવાદી યોજના કે સરકારી યોજના—દરેકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી આપણા વડા પ્રધાન શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુએ પણ કહ્યું છે—

" પાયાના ઉદ્યોગો, સાર્વજનિક ઉપયોગનાં સાધનો વાહન વ્યવહારનાં સાધનો, બધાં સરકારની માલકીનાં હોવાં જોઈએ અને તે પૂરા કાબૂ હેઠળ હોવાં જોઈએ. વળી એ પ્રકટવા યોગ્ય છે કે જે કોઈ મોટો ઉદ્યોગ, સરકારે ઉત્તેજનને લાયક ગણેલા ગ્રામોદ્યોગનો વિરોધી હોય તેના ઉપર પણ સરકારનો પૂરો કાબુ હોવો જોઈએ."

આમ જણાય છે કે, સરકાર, મૂડીદારો અને બીજા

બધા ઉપરની વાત સ્વીકારે છે. પણ જેમ આજે બધા સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ કેળવણીમાં વર્ધા યોજનાની વાત કરે છે અને વહેવારમા 'પોથીમાંનાં રીંગણાં' જેવું રાખે છે તેમ ગ્રામોદ્યોગમાં પણ થયું છે. એથી એની ચોક્કસ તપાસ કરીને સરકારની કાંઇ નિશ્ચિત નીતિ નક્કી થઇ નથી તે થવાની જરૂર છે. પંડિતજીએ કહ્યું છે કે–

"હિન્દના ઉદ્યોગોનો વ્યવસ્થિત વિકાસ કરવા માટે અને નાના, મોટા અને મધ્યમ ઉદ્યોગોનો મેળ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય યોજના કરવી જોઇએ."

આવી રાષ્ટ્રીય યોજના જેમ બને તેમ જલદી થાય અને સરકાર ગ્રામોદ્યોગોને પગભર કરવાની ચોક્કસ યોજના કરે એવી આશા આપણે રાખીએ.+

+ શ્રી મહાદેવ દેસાઇ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયમાં દિલ્હી ગાંધીજયંતિ નિમિત્તે વાંચેલો નિબંધ ટુંકાવીને અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

☆

એક પ્રશ્ન

પૃથ્વી

મથ્યો જગતની ક્ષણે ક્ષણ મહીંથી કાવ્યાંશને
સદાય પ્રગટાવવા: પ્રગટ તોય ના એ બન્યો.
મથ્યો હૃદયના મહા ગહનતાભર્યા સ્વપ્નને
મહા અમરતા ભર્યું કરી જવા છતાં ના બન્યું.
બન્યું નવ કશું. છતાં ફક્ત આટલું તો બન્યું
સદા જગતના મહાતમસમાંથી તેજોગ્નિની
કણી પરખતા શિખ્યો, તિમિર તેજવંતા કરી
ધરા પુનિતતા ભરી કરી જતા શિખ્યો છેવટે.
અને ક્ષણ ક્ષણેથીના સુભગ કાવ્યધારા ઝરી
છતાંય અણઓળખી અગણ સૌ પળોમાંથી મેં
ક્ષણીય પરખી, અને મહીં મહાન સૌંદર્યની
દીઠી સુભગ મૂર્તિ, એટલું બની શક્યું અંતમાં.
નથી ખબર કૈં તમા જગતની, ન વા કાવ્યની,
મને જીવન જીવવાનું બસ આવું લાધી શકે !!

હરીન્દ્ર દવે

હિંદનો નાર અથવા વરૂ

લે. પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાવ દેસાઈ

હવે આપણે મોટી બીલાડી, નાની બીલાડી, જબાદ અને નોળીયા તથા ઝરખના કુટુમ્બ પછી શ્વાન કુટુમ્બ જોઈએ. આ કુટુમ્બનાં પ્રાણીઓ આપણાં ગામડી કૂતરાંને મળતાં આવે છે. નાર, શીયાળ અને લોકડી આ ત્રણ જાતનાં પ્રાણીઓ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમા આપણને જોવા મળી આવે છે. જેમાં સૌથી કદાવર પ્રાણી તે વરૂ. ત્યારપછી શીયાળ આવે અને લોંકડી તો બહુ નાનું પ્રાણી છે.

આ કુટુમ્બના પ્રાણીઓને એક બીજા સાથે ઘણી રીતે મળતું આવે છે. જેમાં તેની શરીરરચના લગભગ દરેકમાં સરખી મળી આવે છે. ઘાટીલું માથું, લાંબી સીદ ઉતાર મ્હોં નાળ, ઉભા મોટા કાન, કદાવર છાતીવાળું મજબુત શરીર, રૂંવાટીથી ભરપુર પૂંછડી અને લાંબા પગ એ તેની ખાસ શરીર રચના હોય છે.

તે કુટુમ્બમાં પગને જે નહોર હોય છે તે પાછા ખેંચી ન શકાય એવા સિદ્ધા અને ખુલ્લા હોય છે. વળી આંગળાં પણ પાંચજ હોય છે આ આગલા પગમાં એક ઉપલી આંગળી સાથે પાછલા પગમાં ચાર આંગળાં માલુમ પડે છે. ત્રણે જાતનાં પ્રાણીનો રંગ બહુ સરખો હોય છે. જેમાં ખાસ કરી કોઈ પણ જાત પીળો અથવા રતાશ પડતો રાખોડી રંગ ખાસ દેખાય છે.

આ બધી તેની આપણને દેખાતી બહારની શરીર રચના છે. આવી શરીરરચનાનો ઉપયોગ તેઓને ખોરાક મેળવવા માટે ઘણો અનુકૂળ છે. તેઓના ખોરાકમાં ફળફળાદી અને ઘાસનો પણ સમાવેશ થાય છે પણ તેઓનો ખાસ ખોરાક તો શિકાર મારી શકે એવાં તમામ નાનાં મોટાં ચોપગાંનો છે. આ પ્રાણીઓ આપણે આગળ જોઈ ગયા તે બીલાડી વર્ગનાં પ્રાણીઓથી જુદીજ રીતે શિકાર મારે છે. તેઓ તો પોતાના શિકારને ખુલ્લી રીતે પાછળ પડી પકડી લે છે. આવા શિકારનું પુરૂં અવલોકન તો સસલા પાછળ શિકારી કૂતરા છોડી જોયા હોય તો થઈ શકે.

શ્વાન વર્ગના પ્રાણીઓને શિકાર પકડવા માટે મજબુત જડબાં આપ્યાં છે કે જે જડબાંની પકડમાં શિકાર એક વખત આવી પછી તેને છોડતાં નથી. અને એક વખત બરાબર પકડી લીધા પછી ચોંટયા રહેવાની ટેવવાળાં છે. આવા કારણને લીધે તેનાં જડબાંનાં હાડકાં કુદરતે લાંબા બનાવ્યાં છે કે જેમાં તેની લાંબી દંતાવળી સમાઈ શકે. નાર વગેરે પ્રાણીને ૪૨ ની સંખ્યામાં દાંત હોય છે જ્યારે બીલાડી વર્ગનાં પ્રાણીઓમા તેની સંખ્યા ૩૦ ની થાય છે અને જબાદમાં તે વધીને ૪૦ ની સંખ્યામાં હોય છે. એ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે કૂતરાને સૌથી વધારે સંખ્યામાં દાંત હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની રાક્ષીઓ અને પડખેના દાંત તથા દાઢો એવી રીતે ગોઠવાએલી છે કે એક વખત બીડાઈ જાય તો ઉપલા દાંતની પડખે એવી રીતે બેસી જાય કે સખત પકડ આવે. આ રચના એવી છે કે પકડેલા શિકારને વીંખી નાંખવો સહેલો પડે છે. તેના બીજા દાંતોનો ઉપયોગ કરડવામાં ચાવવામાં અથવા તો માંસ ઉપરથી ચામડી સફાઈથી ઉખેડી માંસ તોડવા માટેની ગરજ સારે છે. માંસના કટકા કરવા તેઓ દાઢનો ઉપયોગ કરે છે. અને તે બાબતનું અવલોકન તો જ્યારે કોઈ કૂતરૂં હાડકું ચાવતું હોય ત્યારે થઈ શકે છે. આ હાડકાને તે પડખે રાખી પોતાનું મ્હોં બીજી બાજુ રાખી કરતો હોય છે. માંસના ટુકડા કરી અદ્ધર ઉડાડી તેને આખા ને આખા ગળી જાય છે. જબાદથી કૂતરાના દાંત કાંઈ બહુ ઓછા નથી અને ઘાટમાં બહુ ફરક વાળા નથી. એટલે જબાદ જેમ શાકાહારી અને માંસ ભક્ષણ પણ કરે છે તેમ કૂતરાં પણ ફળો, ઘાસ અને બીજી વનસ્પતિનો ખોરાક લે છે છતા તેઓનો મુખ્ય ખોરાક તો માંસનોજ છે. કે જેને માટે તેની દંતાવળી ઘણું સરસ કામ આપે છે.

નાર

આ પ્રાણીને શિક્ષણમાં વરના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. ખારતું સપાટ મેદાન, ડુંગરાઉ પ્રદેશના નાળાં વેકળાં અને વાંકી જમીન તથા ઝાળાઝાખરાંની કાંટ તેઓનો વસવાટ કરવાનો પ્રદેશ છે. કાંતો તે એકલો હોય અને કદાચ જોડીમાં પણ નજરે ચઢે છે તથા કયારેક આખું કુટુમ્બ પણ દેખાઈ જાય છે. મેં પોતે આ પ્રાણીને સાતના ટોળામાં જોયાં છે. આવું ટોળું માન્યતા પ્રમાણે બહુ જોખમકારક છે. ભૂખ્યાં થયાં હોય તો તેઓ માણસ જાત ઉપર હુમલો કરતાં અચકાતાં નથી. છતાં એવો હુમલો કર્યાનું જાણવામાં નથી.

નાર એકજ જગ્યાએ વસવાટ કરવાનું પસંદ કરતા નથી એટલે આજ આ ઠેકાણે તે હોય તો બીજે દિવસ ત્યાંથી જુદી જ જગ્યાએ ચાલ્યો જાય. પણ બચ્ચાં હોય ત્યારે બે ત્રણ મહિના તેઓ એકજ જગ્યામાં વસે છે. ખાસ કરીને ઘેટાં રાખનાર ભરવાડ તેના ખાસ દુશ્મન. કારણ કે ઘેટું મારી લેવું નારને માટે ઘણું સહેલું છે એટલે તેઓની ચરવાની જગ્યામાં તે દેખાયા વિના રહેતો નથી. અને હળી ગયો હોય તો એકાંતરે બે દિવસે એકાદ ઘેટું મારી લે છે. આવા હળી ગયેલા નારથી ત્રાસી ભરવાડો કોઈ બંદુકધારી હોય તો તેને ઠાર કરવા કહે છે અને મારી આપે તો જમણવાર પણ આપે છે. જો આ ભરવાડો તેના બચ્ચાંને ઘોંતમાં જોઈ જાય તો નારડીને તરફડી બચ્ચાંને મારી નાંખ્યાના દાખલા સાંભળવામાં આવે છે.

આપણા વરનો રંગ રેતિયો પીળો હોય છે. પીઠ ઉપર તેમાં કાળી રૂંવાટી નજરે ચઢે છે પણ ગરમીમાં આ રૂંવાટી ઓછી થવાને અંગે તે રાખોડી અને સહેજ કાળો બતાય છે. નવેમ્બર ડીસેમ્બરમાં તેઓનાં બચ્ચાં જોવામાં આવે છે અને નર માદાનું સંવનન વરસાદમાં થતું હશે. ત્રેસઠથી બોતેર દિવસ માદા ગર્ભ ધારણ કરે છે અને એક વીયાજણમાં ચારથી પાંચ બચ્ચાંને જન્મ આપે છે, પુખ્ત ઉમ્મરના નારનો માથાથી પૂંછડીના મૂળ સુધીની લંબાઈ ત્રણ ફીટ અને પૂંછડીની લંબાઈ સોળથી સત્તર ઇંચની થવા જાય છે.બચ્ચાં પાળી શકાય છે પણ જે તેને પાળે તેની જ તેઓ મૈત્રી રાખે છે.

નાર દિવસ અને રાત ખોરાકની શોધમાં ફરે છે. આપણે ત્યાં ખાસ કરીને ઘેટાં જ તેમનો શિકાર છે. પણ કેટલે ઠેકાણે નાનાં વાછરૂ અને પાડરુને મારી ખાતાં માલુમ પડયા છે. જંગલમાં જ્યારે જોડીમાં હરણનો શિકાર કરતાં દેખાય ત્યારે બેમાંનું એક જમીન ઉપર લાંબો થઇ આગલા પગ લાંબા બહાર રાખી તેની ઉપર માથું કાન બઢા છે કરી બેસી જાય છે જ્યારે તેનો જોડીદાર પેલા શિકારને તેના સંતાયલા સાથી તરફ હાંકવા અથવા વાળો કરવા લાગે છે. અને તેમાં તે સફળ ન થઇ થાકી જાય ત્યારે તે એવી રીતે લાંબો થઇ જમીન સરસો લપાઈને બેસી જાય. જેવો તેના સાથીદારને બેસી પેલો જતાં જોઇ જાય એટલે તે પેલા શિકાર પાછળ પડે:અને રમડવા લાગે.આવી ચાર પાંચ દોડ કઢાવે એટલે હરણ થાકી જાય એટલે તેને પેલા દબાયેલા નાર તરફ હાંકે અને અંતરમાં આવે એટલે પેસે થાક ખાઇ તાજો થઈ ગયેલો નાર હડી કાઢી તેને ગળચીથી પકડી પટકી નાંખે છે. આ દાવને આપણામાં નાર બોકડી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

નારની દોડવાની અને દમને રોકવાની તાકાત તો તેની પાછળ ઘોડા દોડાવ્યા હોય તો ખબર પડે છે. મને આવી રીતે તેની પાછળ ઘોડા દોડાવવા સાંપડયાં છે પણ છેલ્લી ઘડી લગી અમને પચાસ વારની અંદર તેણે આવવા દીધા નહિ. અમે જેવા લગોલગ થવા જતા હતા તેવામાં ખાડી આવી ગઈ અને તે તેમાં કૂદી પડયો જ્યારે અમારે રોકાઇ જવું પડયું. સામે કાંઠે નીકળી અમારી સામું જોઇ થોડો વખત ઉભો રહ્યો. આ વખતે તેની ખાસીયત તરફ મારું લક્ષ ગયું કે જેવાં ઘોડાં ધોરાં પડતાં કે તે પહેલાં તો તેણે પોતાની દોડ ધીમી કરી જ નાખી હોય. પેલે પાર જઇ એને એમ દેખાયું કે આ બાજુ કોઈ આવી

શકે એમ નથી એટલે તે પોતાની ચાલમાં નિર્ગતિ ચાલનો થયો.

એક વખત ખાદ્યમાં બીની જમીન ખેતરીને એક નાર અમારા જોવામાં આવ્યો. વખત બપોરનો હતો. આ વખતે મેં મોટર તેના ઉપર દબાવી. ના. કુ. શ્રી નિર્મળકુમારસિંહજી સાહેબ પોતાની બંદુક તૈયાર કરી બેઠા હતા. મોટર સોએક વાર દુર રહી એટલે તેણે ઉઠીને ભાગવા માંડ્યું. મોટર આ વખતે કલાકના ૪૦ થી ૪૫ માઇલ ભાગતી હતી. અને બંદુકના ભરાના અંતરમાં આવી ગઇ. બંદુક નં. ૧૬ની હતી અને તેના કારતુસ નં. ૬ના હતા. એક પછી એક અવાજ કરવા લાગ્યા તેમાં તેના શરીરમાં લગભગ ઘણા છરા પ્રવેશી ગયા અને એક બે વખત તો તે દડી પણ ગયો. અને ત્રીજી વખત પડયો પછી તેનામાં ઉભા થવાની શક્તિ રહી નહિ. કારતુસ તમામ પૂરા થઇ ગયા હતા એટલે મોટરમાંથી ઉતરી તેની પાસે જઇ શકાય એમ હતું નહિ, કારણ કે અનુભવી શિકારીઓ કહે છે કે નાર મૃત્યુની બનાવટ કરી શકે છે. પાસે જતાં પહેલાં બે ત્રણ પથ્થર પણ નાખી જોવા થોડીકવાર પછી તે બિલકુલ હાલતો બંધ થઇ ગયો. આ દોડ લગભગ સાત માઇલની દોડ કાઢી હતી એમ મોટરનું માઇલ મીટર બતાવતું હતું.

મને માહિતી મળી છે કે સીમમાં વસતા વેડવા વાઘરી પોતાના શિકારી કુતરાને નાર ઉપર છોડે છે. એ વાઘરીના કુતરા નારને રોકે છે પણ મારા જોવામાં આ શિકાર કોઇ વખત આવ્યો નથી.

નારને બોલતાં સાંભળવો મુશ્કેલ છે કારણ કે તે ભાગ્યે જ ગળામાંથી સૂર કાઢે છે. જંગલના રખેવાળ તેના અવાજને કુતરાના ભસવા કરતાં વધારે ઘેરો હોય એમ કહે છે અને જ્યારે રવે છે ત્યારે તેની પાંસળીઓ બોલે છે એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું પણ મેં તેને કોઇ વખત ભસતાં સાંભળ્યો નથી

શિયાળ

શહેરમાં વસતાં કુતરાના કદ જેવડા કદનો શિયાળ જ્યાં ઝાંખરાંની કાંટ, મોલાત, શેરડીના વાઢ અને તળાવ તથા નદી કિનારે ઉંચી પાનમાં રહે છે. આ પ્રાણીનો સ્વભાવ એકલા વસવાનો એટલે સાંજના વખતે લાળી કરી બીજાનો તેવી જ લાળીથી જવાબ માંગે છે તે તો ઘણાના જાણવામાં હશે. આ પ્રમાણે વહેલી સવારે પણ એક બીજાનો સંપર્ક આવી જ લાળી કરી સાધે છે કેટલીક વખત તેઓ જોડીમાં દેખાઇ આવે છે. ભાદા ઉનાળાના છેલ્લા દિવસોમાં ગરમી ઉપર આવે છે અને લગભગ નારના જેટલા જ દિવસે કોઇ કુદરતી અથવા પોતે ખોદી બનાવેલા ધાંતમાં ત્રણ કે ચાર બચ્ચાંને જન્મ આપે છે. નર શીયાળ બનતાં સુધી તેના કુટુંબની ચોકી રાખે છે. કારણ કે આ વખતે તે ધાંતની આસપાસ બેઠેલો માલુમ પડે છે.

તેઓ ટોળે મળી શિકારની શોધમાં નીકળે છે પણ આવું કોઇ ટોળું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. શીયાળ શિકારની લાશ ઉપાડીને તેની પાછળ જતાં જોવામાં આવી છે. ખાવા માટે મુરઘાંની ચોરી કરવામાં તેઓ ખુબ નિષ્ણાત છે. પરંતુ કોઇ જંગલી જીવતું જનાવર મારવાની તેનામાં હિંમત નથી. પણ પણ ગામમાં આસપાસનો બગાડ જેવો કે મરેલાં ઢોર વગેરે ખાઇ હવા ચોકખી કરવામાં તેઓનો ફાળો ઘણો છે.

સાવજ, દિપડા પાછળ ચાલવાનો તેને શોખ હોય છે. કારણ કે તેઓ શિકાર કરી ધરાઇને ચાલ્યા જાય ત્યારે તે ધરાઇ રહે એટલું તો મેળવી જ લે છે.

મનાયું છે કે જ્યારે ઘાતકી પ્રાણી સાંજના બહાર આવે ત્યારે તેની આસપાસ વસતા પ્રાણીઓને ચેતવણી આપવા "ફીઆઉફ ફીઆઉફ" સમજાય એવો અવાજ કરે છે. મેં તેને ઝરખની પાછળ આવો અવાજ કરતાં સાંભળી છે.

મારો શીયાળ અને શિકારી કુતરાના અનુભવ એવા છે કે શીયાળ પોતાની પડેલી વાસને દુર કરવા પાણીમાં ઝંપલાવી સામે કાંઠે નીકળવા પ્રયત્ન કરતાં દેખાઇ છે. શિકારી કુતરાનો બચકાંથી અને દોડ કાઢી એક થાકી ગયેલી શીયાળને કુતરામાં પડતાં

જોઇએ છે. તે પણ અયુસમજમાં નહિ. જ્યારે ભાલ જેવા સપાટ પ્રદેશમાં ગામડાના મકાનની ઉંચી બારીએ ચઢી જતાં પણ દેખાઇ છે. પોતાના બચાવ કરવા ન સમજી શકાય એવાં નાનાં પથ્થરનાં ઘાંતમાં સહેલાઇથી ઘુસી જઇ શકે છે. ગોળી વાગ્યા પછી મરી ગયાનો બહુ સરસ ડોળ કરી જાણે છે. બંદુક વાગ્યા પછી તેનાં આંતરડાં તેને દોડવામાં નડતર કરવા લાગ્યાં તો તેણે રોકાઇને પોતાના તમામ આંતરડાં પોતેજ બહાર ખેંચી કાઢી નાખ્યાં હતાં.

કેટલાક મદારીઓને શીયાળને પોતાના મ્હોંમાંથી શીયાળની લાળી, ભાઝવું વિગેરેનો અવાજ કરી બોલાવતાં મેં જોયા છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાયું કે બે શીયાળ લડતી હોય તો તેનો ભાગ ખેંચી લેવા ત્રીજી દોડી આવતી માલુમ પડી છે.

રંગમાં શીયાળ નારને મળતી આવે છે, પરંતુ નાર જેટલું તેનું કપાળ અને ભવાં ઉપસતાં હોતાં નથી. ઋતુ પ્રમાણે શીયાળની રૂંવાટીનો રંગ ફરે છે. ઠંડીમાં તે વધારે કાળી અને પગ ઉપર વધારે પીળી રાતી માલુમ પડે છે. જોકે સફેદ શીયાળ પણ મારા જોવામાં આવી છે જેની આંખનો રંગ ભુરો હતો. વાથી દુઃખતા સાંધા ઉપર શીયાળનું રંગ્યા વિનાનું ચામડું બાંધવાથી દુઃખાવો ઓછો થાય છે.

લોંકડી

લોંકડી એ વસવાટ માટે રેતાળ મેદાન, ડુંગરા અને દરિયા કાંઠાની રેતીની ટસીઓ પસંદ કરે છે. આ પ્રાણી હંમેશાં જોડીમાં રહે છે.મેદાનમાં વરસાદના પાણીનો ભય હોવાને લીધે તેઓ પોતાના ઘાંત ઉંચાણવાળી જગ્યાએ બનાવી લે છે. તેના ઘાંતની રચના એવી હોય કે બહાર જવા અને અંદર જવા માટે ચારથી છ બાકાં ઉપર હોય છે. દરેક દ્વાર–થોડે ઉંડે ચોક બનાવ્યો હોય છે. જે જમીનની સપાટીથી દોઢ–બે ફીટ ઉંડો હોય છે તેને મળે છે. આ ચોકમાંથી કેટલાક ઘાંત નીકળે અને વળી બે ત્રણ ફીટ દુર ચોક આવે. આમાંથી તે પોતાની બેઠક બનાવી ત્યાં આરામ કરે છે. આમ કરવામાં તેઓ સલામતી સાચવી લે છે. જો કોઇ તેની પાછળ પડયું હોય તો ગમે તે દ્વાર અંદર તે ઘુસી જાય છે અને પોતાની બેઠકમાં છુપાઇ જાય છે. જો જમીન પોચી હોય અને અંદર પેલો દુશ્મન આવે તો તે અંદર ખોદવા માંડે છે અને પેલા દ્વાર માટીથી પૂરી દે છે. જો તેમ ન થઇ શકે તો વળી દુશ્મન ન જોઇ શકે એવા દ્વાર વાટે બહાર નીકળી જાય છે. પોતાના દિવસના ભાગમાં આરામ કરવા પેલા ચોકનો પણ ઉપયોગ કરે છે. જો કે ઘણે ભાગે તો તેઓ ઘાંતની બહાર જાળા કે પથ્થરા નીચે આરામ કરે છે. અને સાંજ થતાં ખોરાકની શોધમાં નીકળી પડે છે. આ વખતે તેની ખીખીયાટા કરતી બોલી સાંભળવા મળે છે, અને છેલ્લે તીક્ષ્ણ ભસરા જેવો અવાજ સંભળાય છે. ગામડાની આસપાસ વસનારાળી લોંકડી ગામમાં ઘુસી આવે છે. પણ આપણી લોંકડીઓ કોઇ વખત મુરઘાં બતકાંને નુકસાન કરતાં માલુમ પડી નથી. તેઓનો ખોરાક જીવાત, જમીનના કરચલા તથા ઉંદરો છે. ઉંદરો ઓછા કરી તેઓ આપણી ઉપર એક જાતનો ઉપકાર કરે છે. ચોમાસાના પહેલા વરસાદ પછી નીકળતી કુદીને પણ કુદીને પકડતાં અને ખાતાં હોય તે જોવાની ઘણી ગમ્મત પડે છે. તે સિવાય સાકર ટેટી, બોર વિગેરે જંગલી ફળોનો પણ તેઓ બરાબર ઉપયોગ કરે છે. શીયાળ પણ આવાં જંગલી ફળોનો ઘણો શોખ રાખે છે.

કૂતરાંથી લોંકડીનો શિકાર કરવામાં એક અજબ રસ પડે છે. કારણ કે લોંકડી પાછળ આવતા કૂતરાને એટલી બધી લોથી ખાઇ હતાશ કરી નાંખે છે અને તે પણ પોતાની પૂંછડીને બીજી બાજુ ફેંકી પોતે જુદીજ દિશામાં ફરી જાય છે જ્યારે કૂતરા તો તે પૂંછડી જ પકડવામાં એક નજર થઇ ગયા હોય છે. એટલે જેવી લોંકડી પોતાની દોડની દિશા બદલે કે કૂતરાને જમીન ચાટતાં થઇ જવું પડે છે. આવી રીતે કૂતરાને થાપ આપી તે પોતાનાં ઘાંત તરફ વધતી જતી હોય છે અને જો પહોંચી જાય તો આપના

પલકારામાં તે ધાંતમા પેસી જાય છે.

લોંકડી બનતા સુધી બધાએલી જોડીમાં રહે છે. અને શિયાળામાં તેઓ બચ્ચાં આપે છે આ બચ્ચાંની મા બાપ બન્ને સંભાળ રાખે છે.

રંગમા લોંકડી લાલ કે પીળી રાખોડી હોય છે તેના પાતળા પગ અને પાતળો દેહ તેની સુંદરતામાં વધારો કરે છે. પૂંછડીનો છેડો કાળો હોય છે.

આ ત્રણે પ્રાણીઓ વાપરીઓ ખાવાના ઉપયોગમા લે છે. અને તેઓ કહે છે વાથી થતાં દરો ઉપર તે સારો ફાયદો કરે છે,

આ શ્વાન જ્ઞાતિની ત્રણે જાતો આપણે જોઈ ગયા. આ શિવાય બીજી જાતો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં વસની હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. જાકી જંગલી કૂતરા મેં દક્ષીણમાં જોયા છે.

દીક્ષા બોલ

જગ સિંધુમાં મારી એક
નાની નાવ તરે છે છેક,
થઠ સુકાની સૌ ગયાં,
અંતરનાં અંધારાં રહ્યાં.
વાદળ કાળા ઘોર ઘૂમે,
વીજળીના ચમકારા ચૂમે,
જીવનના અટવાયા દોર
ઉકેલવાના અતર કોડ.
ભલે ઝઝૂમે વાદળ ઘોર
ભલે ઝબૂકે વીજળ તોર
પથમાં 'મા' તું દીવોધરી
જાવું છે મારે એ તરી
લડવાનું મુંજ શિર જડયું
માડી તો કે કેમ રડું ?
લાજે મારો યૌવન મોર
લાજે તારો દીક્ષા બોલ

પ્રભુરામ રાજ્યગોર

૪—હિન્દી પાટનગર પરનાં ડંકાનિશાન

ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

"આજે અને આજે......" એનાં અણુ પરમાણુ પર અંધારા પ્રાણના ઉછાળા એને વિહ્વળ બનાવી મૂકતા હતા. "એ દિવસ.........તેનો એ આખરી દિવસ......એ તો એ દિવસ અને આજની વચ્ચે કેટલાય દિવસો" એના આવેશની લગામ છૂટી જતી હતી. એના પ્રાણનો તોખાર ક્રોધ ભયાનક સેખડ પરથી ટળી જઈને પેલા મેના આખર દિવસના ઉલ્કાપાતમાં ઉતરી પડવા લાગતો હતો.

અને મીરતના પરેડ મેદાન પર ૧૮૫૭ના માર્ચના ૨૯મા દિવસે એ અધીરો પ્રાણ મીરતની ધરતી પર ફરતો હતો.

"ઉઠો......બંડ કરો...મારો ફીરંગીઓ...!"

ધણધણી ઉઠતા પરેડ મેદાનપર મંગળ પાંડે ભયાનક બનતો તરવાર ખેંચતો ત્રાડ દેતો હતો— "મારો ફિરંગીઓ". એક ભયાનક પળ ઉછળી પડતી હતી.

અને અંગ્રેજી અફસર હગસનનો અવાજ ગુંગળાતા ગળામાંથી ચીસ પાડતો હતો, "એને ગિરફ્તાર કરો" અને એ અવાજનો પડઘો અંગ્રેજી કપાળમાં જ અથડાતો તૂટી જતો હતો. મંગળ પાંડેને ગિરફ્તાર કરનાર એકે કદમ ઉપડતો નહોતો અને મંગળ પાંડેની બંદુકમાંથી વછૂટતી ગોળીથી વિંધાતો ગોરો પોતાના લોહીમાં આળોટી પડતો હતો.

અને લેફટેનન્ટ બોધ ઘોડાની લગામ ખેંચતો મંગળ પાંડે પર છલંગ દેતો ઉઠયો. છલંગમાં ઉછળેલો ઘોડો પાંડેની તાકમાં વિંધાઈ પડયો અને ગબડી પડતો બોધ પગ ઠેકવતો રીવોલ્વરની તાક માંડી રહ્યો. પણ રીવોલ્વરનો ઘોડો દબાય તે પહેલાં પાંડેની સમશેર પર બોધનું અપરાધી માથું છેદાઈને દૂર પડ્યું.

અને કર્નલ વીલરે પોતાના ઘોડાને છલંગ મરાવીને પરેડ મેદાન પરથી પાછો લીધો. દોડતો કર્નલ અંગ્રેજ સેનાપતિના બંગલા પર પહોંચ્યો, અને પરેડ મેદાન પરના બંગલામાંથી અંગ્રેજ ટુકડી ઘોડે ચઢીને આવતી દેખાઈ.

"દોસ્તો સાથીદારો......મારો ફિરંગીઓ...!" પાછો લોહી ઝરતી સમશેર વિંઝતા મંગળ પાંડેએ ત્રાડ દીધી.

પણ કોઈ હાલ્યું ચાલ્યું નહિ.

અને મંગળ પાંડેની બન્ને બાજુએ વિંટતી આવતી અંગ્રેજી ઘોડેસ્વાર ટુકડી લગભગ આવી પહોંચી. મંગળ પાંડેએ મીરતના મયદાનપર નવા અવાજનો પડઘો પાડયો. એક પળભર જય સ્વદેશની ઘોષણા આખા મેદાનને ભરી રહી. બીજી પળે મંગળ પાંડેની બંદુક એ અધીરા પ્રાણની છાતીનાં કમાડ પર ફૂટી. મંગળ પાંડે ઘવાયેલો પડયો.

પડેલા પાંડેનો આખરી અવાજ ગુંજતો હતો, "ચલો દિલ્હી...દિલ્હી પર ચઢો...મારો ફિરંગીઓ"

અને ઘવાયલા મંગળ પાંડે પર અંગ્રેજી લશ્કરી અદાલત બેઠી. ઘવાયલા મંગળ પાંડે પર લાલચો અને યાતનાઓ પૂછી રહી, "તમારા સાથીદારોનાં નામ?"

અને મરણીયા પ્રાણના ખમીર પર એક જ અવાજ ગુંજતો રહ્યો "હિંદ...હિંદ—લોક..."

અને આઠમી એપ્રિલે અંગ્રેજી ફાંસો મીરતના મયદાન પરથી બરાકપુરની ધરતી પર રોપાયો. આઠમી એપ્રિલે ખુલ્લી સંગીનોની ફરતી વાડ વચ્ચે હિંદી દિકરો ઓપી ઉઠયો. આઠમી એપ્રિલે હિન્દી ધરતી પર ફિતુરી પ્રાણની પગલીઓ પેશ કરી. આઠમી એપ્રિલે અંગ્રેજી ફાંસા પરથી લટકતા કલેવરે હિન્દી ભોમપર બળવાની મશાલ પેટાવી અને હિન્દી ક્રાંતિના સાથીદારોજોગ પાંડેની રણહાકલની બાગી બાની બીરદાવી.

અને આઠમી એપ્રિલે પ્રગટાવેલી અગ્નિચિતાની આંધી મીરતને હચમચાવી રહી. મીરતમાં દિવસ રાતભર ઉતાવળા આતશ હિંદી સૈનિકોને સળગાવી રહ્યા. આઠમી એપ્રિલે મિરતના મર્દોની ઊંઘ હરી લીધી. ફાંસીના માંચડા પરનો મંગળ પાંડેનો પ્રાણ મિરતના સૈનિક ઘરપર દિવસરાત કમાડ ઠેકતો ફર્યા કર્યો "મારો ફિરંગીઓ."

અધીરા પાંડેએ મિરત આખાની ધીરજ ખોતરાવી. અને મેના છઠ્ઠા દિવસે પંચાસી હિન્દી

સૈનિકોનાં હથિયાર ઝુંટવાયાં અને લશ્કરી પોશાક ઉતારી લેવાયા. પંચાસીના હાથમાં અંગ્રેજી જંજીરો પરોવાઇ અને પંચાસી સૈનિકોને મિરતની છાવણી-માંથી દશ વરસની સખત કેદની શિક્ષા ભોગવવા રવાના કરી દેવામાં આવ્યા.

પાછો પેલો મંગળ પાંડેનો અવાજ ધડકતા દિલની પાંસળીઓ હલાવી રહ્યો ' મારો ફિરંગીકો "

અને મિરતનો અધીરો પ્રાણ મેના એકત્રીસના દિવસના બાગી એંધાણની ગઢ જોવા ના પાડતો તાકીદની સંગ્રામ સમિતિ બોલાવતો મેની ૧૦મીના રવિવારે જોહરે ચઢયો.

૧૮૫૭ના મેનો ૧૦મો દિવસ મિરત પર ભયાનક ઝંઝાવાત બનીને ઉછળી પડયો. અંગ્રેજી લોહીના રેલાઓમાં પોતાની છમી અંગ્રેજી શિકારી કુત્તાઓ દેખના લસતા હતા.

મિરતનું બંડ ચલો દિલ્હીનો ચિત્કાર ગજવતું ખુલ્લી સમશેરો ઉછાળતું દિલ્હી તરફ ઉછળતું હતું.

બળવાખોર મિરત દિલ્હી પર કૂચ કરતું આવતું હતું. મિરતના લડવૈયા પાંડે લડવૈયા કહેવાતા હતા. પાંડે બળવાખોરોના ઘોડાના ડાબડા દિલ્હી તરફના રસ્તાઓ પર જોરશોરથી ધસતા હતા.

દિલ્હીના લાલ કિલ્લા પર ૩૧મી મેનો અંદાજ ગોઠવીને નાનાસાહેબ, અને અઝીમુલ્લા ગોઠણભર બેઠા હતા. ૩૧મી મેના ઉદાત્ત વચ્ચે થોડા દિવસ ઉભા હતા. એ દિવસોને હડસેલી મૂકતો મિરતનો જુવાળ કાળના ડંકાનિશાનને ઉતાવળા કરતો કહાવતો હતો, ' અમે આવતીકાલે સવારના આવી પહોંચીએ છીએ. અમને આવકારવાની જરૂરી તૈયારીઓ કરી મૂકો. દિલ્હીના અંગ્રેજી વાસ સાથેના મિરતના તારનાં દોરડાં કપાઇ ગયાં છે."

અને આગલી રાત ઉતાવળી જાગી દિલ્હીભર પર બળવાના ઝટકો તાકીદની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. ગઇકાલના આઝાદ હિંદનો તાજ ગુમાવેલા બે વૃદ્ધો બહાદુરશાહ અને ઝિન્નતમહાલ પોતાના જુવાન દિકરાઓને સૂની પડેલી સમશેરો સજાવતા હરખના આંસુની ચુમીઓ ચોડતાં આવતી કાલની સવારના સંગ્રામમાં વળાવવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યાં.

અને પ્હો ફાટતાં જ અંગ્રેજી છાતીના પાટીયાં પર ધમકાતા હોય તેવા મિરતનાં લડવૈયાના પાદાઘાત સાથે મળેલો જય સ્વદેશ! જય દિલ્હી...અને જય જમુનાજીનો શોર દિલ્હીના કિનારા પરથી ઠેકી રહ્યો, જોતજોતામાં જમુનામાં પડેલો હોડીઓનો પુલ મિરતના મહારથીઓથી હચમચી ઉઠયો.

એ જમનાના પાણી પર અનેક ધાડાઓ ધસમસતાં આવ્યાં હતાં, અને આવીને પોતપોતાના સામ્રાજ્ય જમાવીને થંભી ગયાં હતા. સામ્રાજ્યોની કમર જેવા હિંદ-પાટનગર દિલ્હી પર આવીને દેશ આખા પર ઓથાર બનેલી અંગ્રેજી શયતાનિયત પર મિરતની કાળ સમશેર ચમકતી હતી, મિરતની બળવાખોર હરોળો ધસતી હતી.

મિરતના બે હજાર લડવૈયા દિલ્હીની દિવાલપર અથડાયા અને દિલ્હીના કમાડ ખોલતા અંદર પેઠા ત્યારે ઝબકીને જાગેલી અંગ્રેજી જંગલિયત પરેડ-મેદાન પર સિપાઇઓને એકઠા કરવાનું આવાહન ફૂંકતી હતી, અને કર્નલ રીપ્લે મિરતના ધસારાને ખાળવા ૫૪મી હરોળ લઇને ધસતો હતો.

પણ મિરતના લડવૈયાની સામેસામ આવેલી રીપ્લેની ૫૪મી હરોળમાંથી મિરતના આવકારના જયઘોષ ઉઠયા. રીપ્લે વિંધાયેલો પડયો. દિલ્હીના કાશ્મીરી દરવાજા પર દિલ્હીનો બળવો મિરતના બળવાનું સમૈયું કરતો ગરજી ઉઠયો, " હરદર...... દિન...દિન... અંગ્રેજી હકુમતને ખતમ, કરો."

કલકત્તા દરવાજો પણ ઉઘડી ગયો, અંગ્રેજી દરિયાગંજ ધરાશાયી બન્યો. બાદશાહ બહાદુરશાહને બગલે દોડતો ફ્રેઝર બાદશાહના પહેરગીરની તરવારની ધારપર વિંધાયેલો પડયો દિલ્હીભરના અંગ્રેજી આવાસમાં આગ ભભૂકી

અને હિન્દી પાટનગર પર આઝાદીનો લીલો ઝંડો ફરકી ઉઠયો. દિલ્હીના લાલ કિલ્લાપર આઝાદ વાવટો ચઢયો. પાંચપાંચ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં અંગ્રેજી જાલીમ સામે લડાઇ ચાલી પાંચમે દિવસે આઝાદ દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં બળવાખોર હિન્દની સંગ્રામ સમિતિ બેઠી. મેના ૧૧મા દિવસે હિંદના પાટનગરે આઝાદીની જાહેરાત કરી. ૧૮૫૭ના મેની ૧૧મીએ હિન્દુ-મુસ્લીમ એક કલેવરે આઝાદ વતનના પાટનગર પર જીવનમરણનો જંગ ખેલવાનો નિરધાર કર્યો.

લોહીનાં આંસુ

કાન્તિ વડાદરીઆ

પાત્રો : મધુકર૦ શાન્તા૦ કિશોર૦ શેઠ૦ મોહન૦ ચંપક

૧

શાન્તા : ઘાટી કાલથી કામ કરવાની ના પાડી ગયો છે.

મધુકર : કાં ? કાં ? વળી શું થયું ?

શાન્તા : બે રૂપિયા વધુ આપવાનું કહે છે. મેં તો ના પાડી દીધી પછી.

મધુકર : હજી બે મહિના પહેલાં નવના દસ કરી આપ્યાં ને હજી બે વધારે જોઈએ છે ! આ તો જાત છે કોઈ ! પાછા મહિનામાં પાંચ છ ખાડા તો ખરા જ.

શાન્તા : કહે છે તમારું કામ વધારે થાય છે. એને મૂળ સાત કામ તો છે. ને બીજાયે જોઈએ એટલાં મળે છે. પછી એમજ કરેને ? કામમાંય ક્યાં ઢંગધડા છે પાછા ? કહેવા જઈએ તો કહેશે બીજો ગોતી લેજો કાલથી. પાછો અગાઉથી પગાર લઈ જાય, એટલે આપણે બીતાં રહેવું. આ ત્રાસ તો પણ વધતો જ જાય છે. અત્યારે વળી બાર કરી આપીએ તો બેત્રણ મહિને પાછો અટકીને ઉભો રહે ને વળી એકાદ રૂપિયાનું નિવેદ ધરાવીએ તો કરે. પછી વધારતા જઈએ એમ એ ટાળ પડી જાય ને બીજાને ય એ આપવું પડે. એટલે મેં તો કહી દીધું છે કે દસથી એક પાઈ પણ વધારે નહિ મળે. ત્રણ માણસ ને ત્રણ કામ કરવાનાં. દસ ઉલટા વધુ ગણાય. હું મારે હાથે કામ કરીશ. કાલ આ બાર દિવસનો પગાર બાકી છે એ લેવા આવે ત્યારે જરાક કહેજો તમે.

મધુકર : પાંચ વરસ પહેલાં આપણે અહીં આવ્યા ત્યારે કેટલા આપતા'તા ? ચાર કે સાડાચાર ?

શાન્તા : સાડાચાર. ત્યારે ય આટલા જ માણસ હતા ને ? કિશોર નાનો હતો એટલું બીજું શું ?

મધુકર : પાંચ વરસમાં સાડાચારના સીધા બાર. લગભગ અઢીગણો થયો. ને મને ત્યારે ૧૦૦ મળતા'તા એનાં આજ કેટલાં થયાં ? ૧૪૦. આ કરતાં ઘાટી જન્મ્યા હોત તો ખોટું ન હતું. ઘરનાં બધાં ય કામમાં એને મદદ કરે. વળી સહેજે ૭૫–૮૦ આપણો ઘાટી કમાતો હશે. એકવખતની ચા ને જમવાનું મફત મળે. વળી કોઈની નોકરી નહિ, ઉલટો બધાંનો શેઠ, પગાર અગાઉથી મળે, મહિને પંચ છ રજા પોતાને હાથે જ લઈ લેવાની, ના પાડવાની કોઈની આપની તાકાત નહિ અને મિજાજનો પાર નહિ. કામ મને એવું કરે તો ય ચાલે ને કોઈનું મૂકી દે તો બીજાં ચાર તૈયાર જ હોય એટલે બેકારીની ઉપાધિ નહિ. ઉલટો કામ જેમ જેમ છોડતો જાય તેમ તેમ પગારમાં વધારો થતો જાય. વળી કામ સારૂ કરાવવાની આશાએ ઘણાં કપડાંલત્તાં ને જાહેર કર્યા ઉપરાંત છ.ની બક્ષીસ આપે એ જુદી. ટાઈમે પહોંચવાની ઉપાધિ નહિ. પાછાં ગણાય ગરીબ એટલે ખર્ચ કાંઈ ન મળે. આપણી જેમ છે કાંઈ ? ખીસ્સાં ખાલી હોય ને મહિનો કેમ પૂરો કરવો એની ઉપાધિ રાતદિ' હોય, પણ તમાચો મારીને મ્હોં લાલ રાખવાનું તે રાખવાનું.

શાન્તા : એ તો વાતો થાય. આપણાથી ઘાટી કે મજૂર થવાય છે કાંઈ ? ઘાટી ખાડો પાડે ત્યારે આપણું પોતાનું કામ માંડ થાય છે.

મધુકર : હું એમ નથી કહેતો. એનો ઉછેર પહેલેથી એવો એટલે એ કરી શકે. આપણાથી એ કરવું હોય તોય ન થાય. પણ હું તો એમ કહું છું આ વાંક જ બધો આપણો મધ્યમ વર્ગનો ! પૈસાદારને ત્યાં ઉલટા પૈસા વધ્યા ને એ તાજમહાલ ને યુરોપ અમેરિકા સિવાય વાત ન કરે. ગરીબવર્ગને ય જલસો થઈ ગયો. દેશમાં જે ખેડૂતે કોઈ દિવસ ટ્રેનની મુસાફરીય કરી ન હતી એ આજ સેકન્ડ ક્લાસમાં બેસી શકે, ઘાટી મજૂર વધારાના પૈસાનો પેટભરીને દારૂ ઢીંચી શકે, દૂધવાળા ભૈયાઓ ફર્સ્ટ ને

સેકન્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરે ને મધ્યમવર્ગને પૂરું કરવાનાંય સાંસા.

શાન્તા : આપણી સરકાર આવી તો એય કાંઈ કરતી નથી. મજૂરોનું ને ખેડૂતોનું ખૂબ ધ્યાન રાખશે ને તોય એ લોકો હડતાલ રોજ ઉઠીને પાડશે. વચલા વર્ગનું જ કોઈ નથી. ઉલટી આ બે વરસમાં મોંઘવારી હદબહાર વધી ગઈ છે ને હજી ક્યાં આરો છે એનો !

મધુકર : આપણે આમ ને આમ તારાં અરધાં ઘરેણાં તો સાફ થઈ ગયાં હવે તો ખરી મૂંઝવણ થાય છે. પણ કરવું શું ! આપણે એકેયમાં નથી. ઘરેણાંય હવે કેટલાક ચાલશે ? પાછા મોદીનાં કેટલાં થઈ ગયાં છે !

શાન્તા : અસો ઉપર તો હશે. તો ય સારો છે બિચારો કે ઉઘરાણી નથી કરતો. હમણાં પાછું ચાર મહિનાથી ક્યાં અપાયું છે કાંઈ ?

મધુકર : પ્રીમીયમ ને ડૉકટરનાં બીલ આવ્યાં. આ મહિને કિશોરની નિશાળની ફી પણ માંડ આપી છે. આનો અંત જ નથી. કઈ આશાએ કે ભવિષ્ય સામે જોઈને આમ ને આમ ખેંચ્યે જવું ? પણ કરવું ય શું !

શાન્તા : આ પાંચ વરસમાં દૂધ તો કોઈ દિ' દેખ્યું નથી. કિશોરના નસીબમાંય પાણીવાળું દૂધ જ લખ્યું હશે. ભેંસ પાણી નાખે એ તો જુદું, પાછું મારે બીજું ઉમેરવું પડે એ વધારાનું. શાકભાજી યે સસ્તા થાય ત્યારે માંડ ખવાય. ઘી તો નામ જ છે. એ કરતાં આ ઘી લેવું જ જાય કરીએ ને એટલા પૈસાનું દૂધ લઈએ તો ! બિચારા કિશોરના પેટમાં તો થોડું જાય. હવે એમ કરીએ તો ! બીજો ઘાટી ન રાખીએ. હું હાથે કામ કરીશ. દસ રૂપિયા બચે એનું દૂધ વધારે લેવું.

મધુકર : એ વાતો થાય. પાણી ખેંચવાનું તારું કામ નથી. બીજું તો ઠીક. આવું સળેખડા જેવું શરીર. ઉલટી બિમાર પડી જા તો ડૉકટર દસને બદલે વીસ ખેંચી જાય. ઘાટી તો રાખી જ લેવો. સમજે કે તુરત.

શાન્તા ; હવે કંઈ ગાંઠી પડતી નથી એમાં.

મધુકર : હજી ભૂલી ગઈ ? બે વરસ પહેલાં સાત રૂપિયા ઘાટીના બચાવવા જતાં કેવી હેરાન થઈ ગઈ હતી ! ડૉકટરનું બીલ જ ચાલીસનું થયું ને તું પથારીએ રહી ત્યારે લૉજવાળાને ચૂકવ્યા એ જુદા. આપણે એવું કરવું નથી.

શાન્તા : પણ ત્યારે કરવું શું ? આજ પાંચ વર્ષેય આપણે કાંઈ બચાવી તો શકયા નથી એ તો જાણે ઠીક, પણ ખાધાખોરાકીની ય રોજની આ ઉપાધિ ! એય વધતી જાય છે. પાછી તમારી તબિયત પણ સારી રહેતી નથી ને હવે તો શેઠીયા ય કડક થઈ ગયા છે. એકાદ દિવસ આરામ લેવા ઘેર રહેવું હોય તો ય બીક લાગે.

મધુકર : હવે બેકારી શરૂ થઈ છે ને પાછી ! માણસો જોઈએ એટલા મળે છે અત્યારે, એટલે હવે તો જરાક ભૂલ કરી કે ગેરહાજર રહ્યા તો થઈ રહ્યું. પગાર વધારવાનું ય કહેવાનો વખત ગયો હવે. ઉલટાનાં ૧૪૦માં વીસ રૂપિયા મોંઘવારી આપે છે એ હવે શેઠને ખટકે છે. કહે છે મંદી આવી છે, ખોટ જાય છે, કામકાજ ઘટયું છે. આટલો ખર્ચ પોસાતો નથી.

શાન્તા : મંદી આવી છે ! લે, એની વાત તો જુવો. ભાવ તો ચીજવસ્તુના વધતા જ જાય છે. આ તેલ ને ખાંડમાં હમણાં હમણાં કેટલા ભાવ વધી ગયા છે ! લે, કહે છે મંદી આવી છે.

મધુકર : એની વાતેય સાવ તો ખોટી નથી. પણ કરવું શું ! દર મહિને તૂટો એ કેમ પહોંચાય ! કાપડ તો માંડ જરૂર પૂરતું ય લેવાતું હોય તો ! સીનેમા નાટક જેવા આકા ખરચા ગમ્યા નથી. શું કરવું ? એવી મૂંઝવણ થાય છે. ને કાંઈક મળે એ માટે કેટકેટલું કર્યું છે ! ટયુશન તો

જાણે થાય નહિ, દસ કલાકની પાકી નોકરી ને બે કલાક આવવા જવાની એટલે ટાઇમ જ રહે નહિ. સિવાય શેરબજાર, સોનાચાંદી બજાર, રેસ અરે, છેલ્લું બાકી હતું તે આકફરકનું ય કરી જોયું, પણ સરવાળે બસો ત્રણસો ગયા એનું દેણું ય હજી પુરું ક્યાં ભરાણું છે? લૉટરી ને 'ટાઇમ્સ'ની હરિફાઇઓમાં ય પચાસેક બગાડયા, પણ નસીબ આગળનાં આગળ જ છે.

શાન્તા : હવે અત્યારે મૂકો આ પંચાત. આપણે તો રોજનું થયું. કિશોર આવશે તો પાછો સાંભળશે. અને બિચારાને કાંઇ જણાવા દેવું જોઇએ નહિ. એનો શું વાંક એમાં? પણ તમે ક્યાંક બીજે તપાસ કરતાં રહો તો? નસીબ હોય તો વળી ક્યાંક પાંચ પચીસ વધુ મળે તો ગાડું નભ્યે જાય. એટલો અનુભવ છે તે ક્યાંક વળી મળી જાય ગોતતાં ગોતતાં. બાકી એ સટ્ટો ને હરિ-ફાઇને એવું કાંઇ હવે પાછાં કરશો નહિ ભલાં થઇને. હવે ઘરેણાં માંડ પાંચસોના હશે. હજી કપડાં સાવ થઇ રહ્યા છે એય લેવાતાં નથી,

મધુકર : મને સાચું પૂછ તો કો'ક કો'કવાર આ મૂંઝવણમાં એવા ગાંડા વિચાર આવી જાય છે કે બસ! આપણે ક્યાં લાખપતિ થવું છે કે જલસા કરવા છે? એક સાદામાં સાદી રીતે રહેતાં આ તૂટો ન પડે ને આપણને જરૂર પૂરતું પોષણ મળે ને મહિને વધુ નહિ તો પાંચ રૂપિયા જ બચે તોય બસ. બાકી કહે છે ને કે નસીબ જેવુંય કાંઇક છે તો ખરૂં જ. ઓલો ચંપક જો ને. જરાય આવડત હતી! હજીય ક્યાં છે? પણ સાલાએ અહીં આવીને સાહસ કર્યું, વહુનાં ઘરેણાં વેચીને સટ્ટો કર્યો ને આ આજ મોટર ફેરવતો થઇ ગયો. નસીબેય ખરા, પણ સાહસ કર્યા વગર નસીબ ઉઘડે ક્યાંથી? આમ હાથ જોડીને બેસી રહીએ તો નસીબ હોય તોય શું ખબર પડે? આપણાં મોઢામાં કાંઇ કોઇ મૂકવા આવે?

શાન્તા : હવે એ વાત મુકો ભલા થઇને. એટલે હવે શું બાકીનાં ઘરેણાં ફનાફાતીયા કરવા છે?

મધુકર : ના રે ના, હું તો વાત કરૂં છું. આ અંત વગરનાં રોજનાં દુઃખમાં એવાં સ્વપ્નાં આવે ને તોયે જાણે પેટ ભરાઇ ગયું હોય એવું લાગે. આટલી ધીમે બોલને, બાજુવાળા સાંભળે પાછા! મોઢું તો લાલ જ રાખવું.

શાન્તા : દુઃખમાં તો સ્વપ્નાં અમસ્તાંય વધારે આવે. તમને તો કાશ્મીર ને તાજમહાલ ને યુરોપનાં સ્વપ્ના આવતાં હશે કાં તો.

મધુકર : નારે, હવે તો એ ય બિચારા થાકી ગયા છે. પહેલાં તો એજ આવતાં ને એને આધારે તો આમ ને આમ ખેંચી કાઢયું. પણ હવે મારો એક વિચાર છે. શેઠને જરા આનંદમાં હોય ત્યારે પગાર વધારા માટે કહેવું તો ખરૂં. બહુ તો ના પાડશે બીજું શું? વળી નસીબ હોયને આપણી સ્થિતિ સાંભળીને અસર થાય તો પાંચ દસ વધારી આપે તોય ક્યાં વાત જાય? લાખની પાણ કહેવાય,

શાન્તા : હા, હા, કહેવું તો ખરું, પણ પાછા ધ્યાન રાખજો. નહિ તો છે એય જશે પાછું.

મધુકર : આહ, આજે એ કૉલેજના વિચાર આવે છે. ત્યારે પાંચ પચાસની તો કિંમત ન્હોતી. ને આજે પાંચનાં વધારા માટે એજ મધુકર, એકવારનો ઉદ્દામ ગણાતો મધુકર એ ત્રણ ટકાનાં બબૂચક આગળ દુઃખ રોવા ને ભિક્ષા માગવા નિકળ્યો છે. શું દશા છે? એ જાણે હું જ નહિ. કેડય ભાંગી નાખી બાકી.

શાન્તા : હશે, હવે એનો બળાપો શું પછી? આમ ને આમ લોહીઉકાળામાં તમારૂં શરીર ઘસાતું જાય છે.

મધુકર : બાકી એક છે. જો તને યાદ હોય તો મારી જન્મોત્રીમાં ૨૬ વર્ષથી ૪૩ વર્ષ સુધી ભાગ્યોદય લખ્યો છે ને ખૂબ મુસાફરી ને ખૂબ પૈસો

લખ્યાં છે. જોઈએ હવે શું થાય છે. ૨૫ મું તો પુરૂં થવા આવ્યું. આ તો રાહ જોઈને બેઠો છું ને એના આધારે આમ ને આમ ખેંચ્યે ગયો છું. જોઈએ હવે શું બને છે.

શાન્તા : એ બધી શેખચલ્લીની વાતો છે. એવું ક્યાંય સાચું પડ્યું છે ? અને પડેય કેવી રીતે ? આવી કારકુનીમાં ક્યાંય એવો સંભવ દેખાય છે ? ના, વેપારધંધો હોય કે એવી નોકરી હોય તો તો એમય થાય કે વળી કાંઈક નસીબ ઉઘડશે તો ચાન્સ મળી જશે. પણ આમાં શું !

મધુકર : એવું કાંઈ નથી. ભલેને આપણને ક્યાંયથી આશા દેખાતી ન હોય પણ નસીબ હોય તો કુદરતી રીતેજ એને એવો રસ્તો સુઝાડે ને ન્યાલ થઈ જાય.

શાન્તા : હવે એમ કરીને બધું તણીવાઝાટક કરવું નથી. એ કરતાં શેઠને પગાર માટે કહેવું હોય તો કહો. બીજા એવા ગાંડા વિચાર કરવાનાં નથી. તમને કહી દઉં છું.

મધુકર : હો બા હો, હું એમ ગાંડો નથી કાંઈ, પણ એ કાયદો છે કે બહુ દુઃખ પડે પછી ગમે તેવા ભણેલગણેલને સુદ્ધાં એવા વિચાર આવ્યા વગર રહે જ નહિ. ઠીક લે, હવે બીજી વાત કર. જો, આ કિશોર આવ્યો.

કિશોર : ભાઈ, મને ત્રણ રૂપિયા આપો.

મધુકર : કાં ! વળી શું છે !

કિશોર : કાલ અમારી સ્કૂલની ટ્રીપ વજ્રેશ્વરી જવાની છે. એમાં ત્રણ રૂપિયા જોઈએ છે.

શાન્તા : તું આ વખતે રહેવા દે, કિશોર વરસાદમાં નકામો હેરાન થઈ જઈશ. દીવાળી પછી આપણે જશું.

[કિશ]ોર : એમ કરીને મને ક્યાં જવા દેવો છે ? ગયે વખતે કન્હેરી બધા જતાં'તાં ત્યારે ય જવા દીધો નહિ. ત્યારેય કહેતાં'તા આપણે જશું. ના, આ વખતે તો હું જવાનો જ છું

મધુકર : આવા ચોમાસામાં હેરાન થવું નથી, સમજતો નથી કાંઈ પાછો ? માસ્તરોય મૂરખા છે. અત્યારે ક્યાંય વજ્રેશ્વરી જવાતું હશે ? કો'ક માંદું પડે તો એને શું ચિંતા છે !

કિશોર : ના, મારે તો જાવું જ છે ગયે વખતે કન્હેરી ન જવા દીધો તે હજી મને બધાંય બનાવે છે.

મધુકર : એ બધાં નસીબદાર...અરે, ઠીક લે, હજી તો કાલ જવું છે ને ! સાંજે જોશું. જાવ, રમો જોઈએ.

કિશોર : સાંજે શું કામનું ! અત્યારે જ ત્રણ રૂપિયા મંગાવ્યા છે. પાછું બધું લેવું હોય ને ! અત્યારે આપો.

મધુકર : હા, હમણાં આપું. મને નાહી લેવા દે જોઈએ. જા રમ થોડીવાર.

કિશોર : હા, તો તમે બહુ ડાહ્યા. (બહાર જાય છે)

મધુકર : હું ગાંડો છું એમ કોણ કહે છે ? (નિઃશ્વાસ નાખે છે)

શાન્તા : પણ તમે આને હા પાડી તે કાંઈ વિચાર કર્યો ? ત્રણ રૂપિયા કાઢશો ક્યાંથી ? છે તમારી આમદની !

મધુકર : શું થાય ? એનો બિચારાનો શું વાંક ? મારી હાથખરચીના પાંચેક હશે હજી. એમાંથી આપીશ. બીજું શું ! હું બપોરે એકલી ચાથી ચલાવીશ.

શાન્તા : પણ સવારના આઠ વાગ્યામાં જમીને જાવ તે ભૂખ ન લાગે બપોરે ? તમેય ખરા છો.

મધુકર : હશે, આપણું આમ કાટવું છે એમાં આટલામાં શું ! પંદર દિવસ કાઢી નાખશું. એનું બિચારાનું કેવું કરમાયલું મ્હોં થઈ ગયું હતું ? એ કેમ જોવાય ? મેં ભલે બધાં દુઃખ જોયા, પણ એની મારા જેવી દશા ન થાય એનું તો ખાસ ધ્યાન રાખવું છે. ભલે આપણે એકવાર જમીને ચલાવવું પડે.

શાન્તા : કેવો દેખાવડો ફૂલ જેવો છોકરો છે ને કેવા નસીબ છે બિચારાના ! (નિઃશ્વાસ નાખે છે)

૨

શેઠ : ચાલો, બધાં આવી ગયાં ! અરે રાજારામ, કૅબીન બંધ જોઈએ. ને, કોઈને આવવા દેવાના નથી. હવે આ બહાર ઘોંઘાટ શાનો થાય છે ? રા...જારામ. એ ઘોંઘાટ બંધ કરાવ. કોણ છે ત્યાં ? જા, હવે કૅબીન બંધ કર, (થોડીવાર શાન્તિ પછી શેઠ તેમનાં માણસોને સંબોધે છે) હં, જુઓ. આજે ખાસ તમને સૌને એટલે કે સો રૂપિયા ઉપરનાં પગારવાળા મારા સી...નીયર માણસોને શા માટે બોલાવ્યા છે એ તમને ખ્યાલ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. ઘણા સમયથી મારી ઈચ્છા તો હતી જ કે છેવટ બધાં નહિ તો મારા સી...નીયર સ્ટાફનાં સંસર્ગમાં રહેવું, બધાને તો ન મળી શકું. આજે નહિ નહિ તો ૧૭૫ જેટલાં તો જુનીયર માણસો હશે. પણ હં, જુઓને, આ જવાબદારી, ઉપાધિ, નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ, આ સરકારની રોજની નવી નવી દખલ, પાછી બીજી અનેક ઉપાધિઓ–આમાં સમય મેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે, છતાં... છતાં અંગત સંસર્ગ personal touchમાં હું ખાસ માનું છું—જેથી તમને પણ લાભ થાય ને હું તમારા સુખદુઃખ તમારું કામકાજ વગેરેમાં રસ લઈ શકું, આજે આ કંપનીનો બધો આધાર તમારી ઉપર ૫૦–૬૦ સી...નીયર સ્ટાફ ઉપર છે, એટલા ખાતર જ સારા પ્રતિષ્ઠિત ખાનદાન, પ્રમાણિક, ચાલાક, મહેનતુ, ખંતીલા, પોતાનું કામ પગાર મળે છે એટલે નહિ પણ પોતાનુંજ છે એટલે ને એવા પ્રેમથી કરનારા, નિયમિત, જુનીયરો પાસેથી કામ લઈ શકે એવા અને સૌથી વધુ તો આ કંપનીનાં ઘરના કહેવાય એવાં માણસોને સી...નીયર ગ્રેડમાં મૂકવાનો મારો નિયમ આજે વર્ષોથી ચાલ્યો આવે છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતાં ? અને મારા મૂકેલા એ વિશ્વાસને તમે સૌ લાયક નિવડ્યાં છો એમ કહેતાં હું જરાય અચકાતો નથી. (થોડીવાર અટકે છે) હવેથી મહિને દોઢ મહિને છેવટ એકવાર શનિવાર બપોર પછી આપણે આજની રીતે મળી શકીએ એમ હું ઇચ્છું છું. કે તમારી શનિવારની અરધી રજા બગડશે એવો ડર લાગે છે ? (હસે છે) અરે રાજારામ, સી...પ્યૉન અંદર આવ, સૌ માટે ડ્રીન્કસ લાવ. ચાની ઇચ્છા હતી, પણ દૂધની મુસીબત છે. એટલે આજે આપણે સાથે મળીને લેમન લઈશું. અને આ નિયમ આપણી દરેક મીટીંગ વખતે ચાલુ રહેશે. ચાલો રાજારામ, જલદી કરો; હં, ચાલો, દેવા માંડો સૌને. અરે બુધ્ધુ, મને નહિ. મારા માટે તો દૂધ કોલ્ડ્રીંક લઈ આવ, મને પછી આપજે (ટેલીફોનની ઘંટડી વાગે છે) Yes speaking ઓહ ! કોણ તમે ? આજે તો જુઓને જરા કામમાં છું. સી...નીયર સ્ટાફની મીટીંગમાં છું, એકાદ કલાક થશે હજી...હા, હા, કાલે સવારે મળીએ, બંગલે છું. પાસપોર્ટ મળી જશે, નક્કી જ છે. સ્વીટઝર્લૅન્ડ ને ઇટાલીનો Visa મળી જાય તો બસ. બુકીંગને ? એ તો TWA નું રીઝર્વેશન થઈ ગયું છે. Of course રીવીયેરાને મોન્ટેકાર્લો તો હોય જ ને ? હાજી સાહેબજી, Thank yon (ટેલીફોન મૂકી દે છે) હં, સૌએ પતાવી દીધું ? હં, અને આ હવે વળી યુરોપ જવાનું છે ત્યારે મારી ગેરહાજરીમાં તમારા સૌની જવાબદારી વધશે. પણ મને તમારા સૌ ઉપર પુરતો વિશ્વાસ છે. વેપારના વિકાસને અર્થે ગયા વગર ઉપાય નથી, નહિ તો તો તમે જાણો છો કે આજે મંદી આવી છે ને આ બધાં ખર્ચ પોષાય એમ નથી. હં, હવે હં, હવે હું મુદ્દા ઉપર આવું. તમે તો સૌ જાણોજ છો. આજે મંદી શરૂ થઈ ગઈ છે ને જેનો ડર આપણને હતો એ સ્થિતિ આવતાં હવે બહુ વાર નહિ લાગે. ૧૯૨૯–૩૦ની મંદી તો મેં જોઈ છે. જો કે તમે તો એ વિષે વાંચ્યું જ હશે. હવે એ સમય જલદી જલદી આવે છે. વેપારધંધા બેસી ગયા છે, સિવાય અદ્ધરામાં પુરું

આ devaluation આવ્યું. ડોલરની સરખામણીમાં રૂપિયાની કિંમતમાં ૩૦ ટકા ઘટાડો થયો એટલે અમેરિકાનો માલ હદ બહાર મોંઘો થશે અને ત્યાંથી આયાત નહિ જેવી થઇ જશે આપણે પણ અમેરિકન માલનો મુખ્ય ધંધો એટલે આપણને બહુ અસર થશે. સ્ટર્લીંગ વિસ્તારમાંથી માલ ઇમ્પોર્ટ થશે હવે. આપણી કંપનીએ પણ હવે જીવવું હશે તો એ કરવું પડશે. મારી યુરોપની સફર એ માટે બહુ ઉપયોગી થશે. આપણા એક્સપોર્ટ ડીપાર્ટમેન્ટમાં હવે કામકાજ વધશે, પણ આપણા મુખ્ય ધંધાને અમેરિકન ઇમ્પોર્ટના ધંધાને મરણતોલ ફટકો પડયો છે. આજે પરિસ્થિતિ ડામાડોળ છે. બેકારી વધતી જ જાય છે. મોટી મોટી કંપનીઓએ નવા માણસો લેવા બંધ કર્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ છે એમાંય ઘટાડો કરતી જાય છે. શું થાય? છૂટકો નથી. મનેય પહેલાં તો એજ વિચાર આવેલો, પણ આજે તમે તો જાણો છો ગરીબ માણસ એકવાર નીકળ્યો એને બિચારાને જલદી બીજી નોકરી મળે એમ નથી. ટૂંકા પગારદારોને એવી સ્થિતિમાં મૂકતાં મારો જીવ તો ન જ ચાલે, બને ત્યાં સુધી એક પણ માણસને છૂટો કરવા હું માગતો નથી. પણ પણ આમાં સૌનો સહકાર જરૂરી છે આપણે સૌ સાથે મળીને ભોગ આપીએ તોજ એ ભગીરથ કામ બને. તમે સૌ સારા ઘરનાં જ માણસો છો પણ આ જુનીયર સ્ટાફ, બિચારા ૭૫-૮૦ મા નોકરી કરતા માણસોમાંથી ઓછા કરી શકાય, પણ બને ત્યાં સુધી એના નિસાસા લેવા ઇચ્છતો નથી. આથી મેં ને મેનેજરે નવી યોજના ઘડી છે. સૌએ યથાશક્તિ ભોગ આપવા તત્પર રહેવું એમાંજ આપણી ને રાષ્ટ્રની આબાદી છે. આ બ્રિટન જુઓ Tighten your belts—એ આજે ત્યાં મુખ્ય Slogan છે ને, એનો અમલ થાય છે. એટલે...(ખોંખારો ખાય છે) મેનેજરે પોતે સાથે ચાલીને પોતાના ૧૦૦૦ ના પગારમાં ૨૫ ટકા ઘટાડો voluntary cut કરવા ઇચ્છા બતાવી છે. આ સેવાની ભાવના આ spirit હું તમારી પાસેથી પણ માગું છું ને તમારા સૌ વતી મેનેજરને હું ધન્યવાદ આપું છું. એટલે હવેની નવી યોજના પ્રમાણે ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધીના ને પાંચ ટકા, ૨૦૦ થી ૩૦૦ સુધીનાને દશ ટકા ને ૩૦૦ ઉપરનાને ૧૫ ટકા voluntary cut સ્વીકારી લેવા હું આગ્રહભરી વિનતિ કરું છું. તમે સૌ તો મારા ઘરના જ છો. જેમ મેનેજર મારો નજીકનો સગો છે એમ તમે ભલે રીતસર સગા ન હો તો પણ ઘરના જેવા જ છો. અને આ ઘટાડો કામચલાઉ છે, કા...મ...ચ...લા...ઉ છે. પરિસ્થિતિ સુધરે કે તુરતજ એ પાછો ખેંચી લેવાનો છે અને આપણા સૌની શોભા માટે એને હું voluntary cut ઐચ્છિક ઘટાડો કહેવા માગું છું, કારણ મને ખાત્રી છે કે તમે સૌ ખુશી હશોજ. આ પણ એક મોટી સેવા છે. આ ઐચ્છિક ઘટાડાથી લગભગ દરમહિને રૂા. ૩૦૦૦ બચશે એમ મારી ગણત્રી છે ને એમાંથી ૫૦ નાના માણસો ખુશીથી નભી જશે. નહિ તો બીજી મોટી કંપનીઓ માફક જુનીયર સ્ટાફમાં ૨૦-૨૫ ટકાનો ઘટાડો કરવો પડત અને એ રીતે ૩૦-૪૦ ગરીબ માણસો બિચારા બેકાર બનત. પણ આ voluntary cut થી તમેજ એટલા માણસોને નભાવો છો ને એ સૌનાં આશિર્વાદ તમને મળે છે. કોઇ કંપની, જાણીતી કંપનીએ આમ કરી જાણ્યું નથી. આપણે સૌ આ રીતે ભોગ આપીને દાખલો બેસાડીએ છીએ આપણી કંપની એક કુટુંબ જેવીજ છે એ હું એટલા ખાતર જ કહેતો આવ્યો છું. ઠીક ત્યારે આજે તમારો ખુબ સમય લીધો છે ને શનિવાર બગાડયો છે એ માટે હું તમારી ક્ષમા ચાહું છું. (હસે છે) મને ખાત્રી છે કે આ કામચલાઉ ઘટાડામા, અરે, voluntary cutમાં તમે સૌ સંમત જ હશો ? આ સાલથી આપણે એનો

અમલ કરીએ અને આ સેવા ને સહકારની મહાન ભાવના માટે હું તમારા સૌનો ને તમારા મેનેજર સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ઠીક ત્યારે, thank you all. (બધા વિષાદના વાતાવરણમાં બહાર નિકળે છે) (બહાર નિકળ્યા પછી "ખાકી ભારે ઉસ્તાદ" "નખશિખ લુચ્ચો" "ઠગી"ઢોંગી" "ચૂસણીયો વગેરે વિશેષણો માંહિમાંહિ વપરાય છે).

મોહન : કાં મધુકર ? જોયુંને ? રીવીયેરા ને મોન્ટેકાર્લો ને voluntary cut! આજ તો શું એની મીઠાશ હતી! શેઠને આવાં તો આપણે કોઈ દિ' જોયાજ નહોતા. Snob, ઢોંગી! બદમાશ! શનિવાર બગાડયો ને આ મ-ર-જી-યા-ત નિવેદ ચોંટી ગયું. તારે ફાળે કેટલું આવશે? આપણે તો મહિને સાડાસાતની અઢી ગઈ. આ હજી દસમણુંજ એક છોકરાનો ઘરે વધારો થયો અને આ increment મળ્યું.

મધુકર : મારે ય તે ૬-૭ ની લાગી ગઈ. સારું થયું નહિ તો હું તો આજકાલમાંજ એને પગાર વધારવાનું કહેવા માટે મળવાનો હતો. મોત જ થઈ જાત બાકી!

મોહન : આપણામાં પાછો સંપ કે હિંમત ક્યાં છે કોઈમાં? એકાદો ના પાડવા જાય તો નોકરી જાય. મ-ર-જી-યા-ત! ને મેનેજરે ૨૫ ટકા એટલે મહિને ૨૫૦ સામેથી કપાવ્યા. હવે એનો જ ઘરનો સગો, રહે ય એની ભેગો એને એ સિવાય ૧૦૦૦ તો શું, પણ ૨૫૦ પણ કોણ આપવાનું હતું? અને ઘરે બીજી રીતે એને આપે તો આપણે જોવા જવાના છીએ? આહા-હાહા! તમે તો ઘરના જ કહેવાઓ. હા ભાઈ સાડી સત્તરવાર ઘરનાં! હવે હવે ગોતી કાઢને બીજી. હવે આનો અર્થ કાંઈ નથી.

મધુકર ; હું હજી શાન્તાને કહેતો હતો કે મારા નસીબ હવે ઉઘડવાના છે, એટલે શેઠ જરૂર વધારો આપશે.

મોહન : તે આંય તમને કેટલું માન ને કેટલા શુભાશિષ મળવાના છે એ ખબર છે?? સી... નીયર સ્ટાફ! આપણે તો હવેથી પચાસ માણસોને આ રીતે નભાવીએ છીએ ને? વાહ! વાહ!

મધુકર : સી—નીયર સ્ટાફ, કંપનીના થાંભલા, ઘરનાં માણસ! શું ન્યાય છે? દોહસો તો મજૂરને મીઝીને મળતાં હશે. હવે આપણે તો ૧૪૦ ના ૧૩૩ થયા એમાંથી પ્રોવિડન્ટ ફંડ કપાય એટલે હાથમાં તો ૧૨૦ આવશે શું કરવું હવે? મરવું કે...

મોહન : કાંઈ કરવું નથી. શરીર રોજ દસ કલાક ઘસ્યે જવું ને ઘરના માણસ થવું. છોકરાઓને દેણાનો વારસો દઈને એક દિ' ખપી જવું. જીંદગી આખી તમાચો મારીને મ્હોં લાલ રાખવા આપણે તો મધ્યમવર્ગ છીએ ને? દેશની કરોડરજ્જુ જેવો, આઝાદીની લડતમાંય મોખરે રહેલો, નેતા કવિ, વિચારક, કલાકાર, વૈજ્ઞાનિક, કેળવણીકાર પેદા કરતો, ટૂંકમાં દેશની Intelligentsia જેવો આ વર્ગ છે. ને આપણે તો આવી અગત્ય ને માન આપણને મળે છે એના બદલામાં પાડવાના તો આંસુજ ને! લોહીનાં આંસુજ ને? આત્મભોગ, Voluntary મ-ર-જી-યા-ત ઐચ્છિક આત્મભોગ વગર મહત્તા ક્યાં છે? (હસે છે) Tighten your belts. Live on air and be great. તું અમસ્તો મૂંઝાઈ ગયો છે, મધુકર તું તો હજી નસીબદાર છે કે એકજ બાળક છે. આ મારેજ જોને, પગાર તો મારો દસજ વધુ છે ને તારાથી ત્રણ હતા ને ચોથું બાળક હજી ચાલ્યું આવે છે ત્યાં આ નવી બક્ષીસ આજે મળી Voluntary cut ઓહ!

મધુકર : સાચું પૂછ તો મને તો કોઈ કોઈ વાર એવા ગાંડા ઘેલા વિચાર આવી જાય છે કે બસ! પરણ્યો ન હોત ને આ જંજાળ ન હોત તો

કાંઈક ઠગે નાખત આ તો હવે ગજબ જ છે. મંદી દબાવી ગઇ. લે ! સાલાએ બીજું કાંઇ નહિ પણ મહિને ૭૦૦૦ એટલે બે મહિનાના ૧૦૦૦ બચાવીને એની યુરોપની બે માસની સફર અરધી મફત કાઢી નાખી. અને ત્યાર પછીય આ ઘટાડો ઉભો રહેશે તે તો ગ્હેશે જ,

મોહન: ચાલ હવે ચાલ. એમ બળાપો કર્યે શું વળશે? શનિવાર બગાડી નાખ્યો આજ. અઠવાડિયે માંડ એક દિવસ આઠને બદલે ચાર વાગે જવાનું મળે તેય બગાડ્યું, તે હજી તો આવી બીજી મીટીંગો ભરવાનો છે. ઠીક, ચાલો, જે થયું તે, બાકી લેમનનું ખર્ચ કરી નાખ્યું ખરૂં આજ.

મધુકર: એ પૂરો ઉસ્તાદ છે. લેમન પાઇને મહિને ૭૦૦૦ બચાવી લીધા બેટમુઠ્ઠીએ.

મોહન: એ સિવાય કંપનીઓ ચલાવાતી હશે ? ઠીક અચ્છા, સ હેબજી ત્યારે (જાય છે)

મધુકર: સાહેબજી હે ખુદા ! (નિઃશ્વાસ નાખે છે).

૩

ચંપક: કાં યાર, આવને. તું તો હમણાં દેખાતો ય નથી ને ! બહુ મજૂરી કરાવે છે શેઠ ? કેમ આટલો બધો ઉદાસ છે !

મધુકર: ઠીક છે હવે, અમારે નસીબે મજૂરી જ છે ને ! તારા જેવા જલસા અમારા નસીબમાં હોય ક્યાંથી ? શું કરીએ, પડયા છીએ. બાકી તો મન જાણે છે.

ચંપક: એમ રોદણા રડયે શું વળે ? બાબુના કીડાને છાણ જ ગમે એમ તમને નોકરીયાતને નોકરીજ ગમે. આથી નજર જ ન પહોંચે ને ! બાકી આ મજૂરી કરવાનું કામ આપણું છે ?

મધુકર: પણ કરવું શું ત્યારે ? નોકરી મનેય ગમતી નથી......

ચંપક: બધા એમજ કહે છે એ તો. આ હજી કની આથી વાત છે ? આ મેં જ તારી આગળથી ટ્રામભાડાના એક બે આના ઉછીના લીધા હતા. પણ આજ જો ! એ મોટર છે બે હમણાં ૨૦૦૦નો નવો રેડિયોગ્રામ લીધો એ જોયો કે નહિ તેં ? જુનો કાઢી નાખ્યો. બેપાંદડે એમ થવાય. સાહસ કરવાની હિંમત ન મળે ને પછી રોદણા રોવા, એનો અર્થજ નહિને કાંઇ ! એમાં આપણે તો ગુજરાતી-જન્મેલા જ વેપાર કરવા. નોકરી કરવી એ આપણું કામ છે ભલા માણસ ? પણ આ તમને ભણેલાને કોણ જાણે આ નોકરીનો કેવો મોહ લાગ્યો છે ! ઘેર માબાપ આગળ સ્વમાનના ફડાકા મારવા તે નોકરીના ટુકડામા હરકત નહિ

મધુકર: ખરૂં છે, પણ થાય શું ? આ કાલેજ શેઠે અમને બધાને બોલાવીને કામચલાઉ પગાર ઘટાડયા.

ચંપક: હોય નહિ ! તમારો શેઠ તો બાકી ગજબનો જ છે.

મધુકર: અમને સો રૂપિયા ઉપરનાને સી...નીયર બનાવ્યા છે ને અમે તો ઘરનાં માણસ છીએ એટલે અમારાથી હવા ઉપર રહી શકાય છે. કહે છે મંદી આવી છે ને નાનાં માણસોને કાઢવા કરતાં મ-ર-જી-યા-ત ઘટાડો સ્વીકારો તો એ બિચારા બચી જાય પાછા. મ-ર-જી-યા-ત હોં !

ચંપક: એમ તો એ પાકો ઉસ્તાદ છે યુરોપ જવાનો છે તે ખર્ચ કાઢવું પડશેને ? તું કેટલામાં આવી ગયો ?

મધુકર: ૭ સાત દર મહિને લાગી ગયા કામચલાઉ કહે છે. પણ એકાદ વરસ ગણી લેવાનું ને વળી ત્યાં ખરી મંદી આવી જશે તો અત્યારે ૨૦ રૂપિયા મોંઘવારીના ગણીને આપે છે એય કાઢશે કાં તો. બે ત્રણ વખત તો એ બોલી ગયો છે.

ચંપક: ભલે વાહ ! પગાર વધ્યો ગણાય ! (હસે છે.)

મધુકર: હું તો આજકાલમાં વધારવાનું કહેવા જવાનો

હતો. સારૂં થયું. નહિ તો નોકરી જાત. ઉ એમ એટલે હવે હાથમાં માંડ ૧૨૦ આવશે. હવે શું કરવું એ જ સમજાતું નથી. દેણું માથે ૩૦૦–૪૦૦નું તો હશે ને દરમહિને તૂટો પડતો જ જાય છે. સારી ચીજ કે દૂધ–એવું તો કંઈ ખાતાય નથી. હું તો ખૂબ મુંઝાણો છું.

ચંપક : ૧૨૦માં રોજ દસ કલાક! વાહ! સરસ શેઠ ને સરસ નોકર! મજૂરવર્ગ, મીસ્ત્રી, કારીગર ડ્રાયવર, રસોયા સુદ્ધાં તમારાથી વધુ કમાતા હશે. ને કહેવાય ત્યારે ધરના ને પાછા કેવા કીધા તેં? (હસે છે)

મધુકર : સી...નીયર માણસ, બધુંય જાણું છું પણ થાય શું? તેમ નથી કોઇની ઓથ મદદ લઇનેય ધંધો થાય. પાછો વરસે બોનસ આપતો હોયને તોય ઠીક કે વરસનો તૂટો નીકળી જાય.

ચંપક : હવે એ ભિખારો બોનસ શું આપવાનો હતો? એનો જીવ કેટલો? આટલોક બોબા જેવડો. જે માણસ આવી મોંઘવારીમાં પગાર ઘટાડે એ બોનસ ક્યાંથી આપે? હવે ભલો થઇને મોહ મૂકી દે આ નોકરીનો. આનો ક્યાંય આરો હોય તોય ઠીક. જીંદગી ઘસાઇ જશે તોય તને ૧૫૦થી વધુ પગાર મળવાનો નથી.આ જો મારુ. મારા મહેતાને ય હું ૧૫૦ આપું છું ને બોનસ જુદું. ને આવી દશ કલાકની મજુરીય ન મળે પાછી. દોઢસો તો કોણ જાણે મારે આડવાડિયે ફરવાહરવામાં વપરાતા હશે. વેપાર એ વેપાર. નોકરીમાં ક્યાંય દિ' વળ્યા'તા ભલામાણસ?

મધુકર : એ બધી વાતો થાય. કાળ્યું વખાણાય બાકી તું એક કાંઇ ન્હોતું એમાં કમાઇ પડયો ને બીજાય એવા હશે, પણ કુલ કેટલા? આ મેં જ વચ્ચે સોના–ચાંદી શેર રૂ, અરે, રેસમાં ને 'ટાઇમ્સ'માં હરિફાઇઓમાં મહેનત કરી હતી. ઉલટા કુલ્લે ૪૦૦–૫૦૦ પડી ગયા તે હજી એ દેણું ચાલે છે. એમ તો સાહસ ને નસીબ બન્ને જોઇએ. આંકફરક પણ કરી જોયા, વચ્ચે કંતાનના સટ્ટા વખતે ત્યાંય કરી જોયું, અલબત્ત મારી શક્તિ પ્રમાણે જ. છતાં ક્યાંયથી નસીબે યારી ન આપી. (નિઃશ્વાસ નાખે છે.)

ચંપક : બાકી આપણો મત તો એ છે કે સાહસ કરવું, કોઇવાર જાય પણ ખરું, સાહસ કર્યા વગર ખબર જ ક્યાંથી પડે કે નસીબ છે કે નહિ?

મધુકર : ઘણું જન્મોત્રીમાંય લખ્યું છે કે હવેથી ૧૭ વરસ બહુ સરસ છે, પણ આમાં નસીબ ક્યાંથી ઉઘડવાનાં એજ વિચાર થયા કરે છે.

ચંપક : જન્મોત્રી બન્મોત્રી તો ઠીક. સાહસ કરે, તેવડ બતાવે એને પગ પછાડતાં પૈસો મળે છે.

મધુકર : તું ફાવી ગયો છે એટલે એવી વાત જ કર ને!

ચંપક : તો પણ રહેવા દે. હું તો હજીય કહું છું કે હજી ઘણી તક છે. બજારો હજી સાહસ કરનારની ફેવરની જ છે. ઇચ્છા હોય તો થોડી સગવડ કર ને પછી મારામાં જ એકાદ આની ભાગ રાખીને ધંધો કરાવું. એ તો વેપાર છે, જાય પણ ખરા. છતાં ખાસ વાંધો આવે એમ નથી. થોડાક ઘરના કાઢ, થોડીક મદદ વળી હું કરીશ. નોકરી ચાલુ જ રાખવી એટલે વાંધો નહિ. આવી ઓથ એમ ક્યાં બધાને મળે છે? નસીબ અજમાવ. હું તો એમાં સાથે છું. પછી તારી મરજી. તારા નામથી જ કરીએ. એટલે સરકારને ઇન્કમટેક્ષ આપવો પણ બચે.

મધુકર : વાત ખોટી નથી પણ......

ચંપક : તો પછી મુહુર્ત શું કામ જોવા જવુ?

મધુકર : પ્રોવિડન્ટ ફંડમાંથી ૨૦૦–૩૦૦ રૂપિયા વ્યાજે ઉપાડું, બાકી તારી જેમ થોડાક દાગીના કાઢું તો સહેજે ૫૦૦ થઇ રહે. વધુ સગવડ નથી. ઘણા વખતથી મને આ વિચાર ઘૂમ્યા કરે છે, પણ એક વખત દૂધે દાઝયો છું તે છાશ-પણ ફૂંકી ફૂંકીને પીવી પડે, ભાઇ. મારે

તો આ ૫૦૦ જે કહીએ તે, મારો જીવ કહે, સોદી કહે એજ છે. હજી શાન્તાનેય મનાવવી ભારે છે. પણ હું હવે આ નોકરીથી કંટાળી ગયો છું. માણસ શું કરે પછી ?

ચંપક : કરી નાખ, ભલા માણસ. હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા. શાન્તાભાભીને તો હું સમજાવી દઇશ, તું ચિંતા ન કર. ૫૦૦ છે, બાકી જરૂર હશે તે હું મદદ કરીશ. એકાદ બે આની ભાગ રાખીને કોઇ કોઈ ધંધો કરશુ ને તોય તને ૨૦૦–૩૦૦ મહિને સરવાળે મળી રહેશે ને નોકરી તો પાછી છે જ. એ ક્યાં પાછી છોડી દેવી છે ? નસીબ સવળાં હશે તો બેપાંદડે થઈ જવાશે ને બાપડી છોકરાંનુંય ભલું થાશે આમાં તારો શું દિ' વળવાનો છે ?

મધુકર : જોઉં હવે. પણ ખૂબ બીક લાગે છે મને. જોકે જન્મોત્રીમાં મને ઘણી શ્રદ્ધા છે......

ચંપક : એ તો એવું ય બને છે કે માણસનું એમાં સારું લખ્યું હોય ત્યારે શ્રદ્ધા ખુબ વધી જાય.

મધુકર : ના, પણ મને ઘણા વખતથી એ થયાં કરે છે. બહુ દુઃખ ભોગવ્યું. હવે નસિબ ઉઘડવાં જ જોઇએ. દુઃખ પછી સુખ આવે જ છે. ને એક રીતે જુવાનીમાં દુઃખ પડે એ સારૂં. વૃદ્ધાવસ્થામાં દુઃખ સહન ન થાય. છતાં હવે એક બે દિવસ વિચાર કરી જોઉં. બાકી આ જીંદગી.........

ચંપક : ભલે જેવી તારી મરજી. કાં ઉઠયો ? આ પાણી નથી પીવાં ? અરે, એમ તે હોય ?

૪

—૭ માસ પછી—

મોહન : કાં શાન્તાબેન, કીશોર, શું ચાલે છે ? મધુકર નથી ?

શાન્તા : આવો ભાઈ. કિશોર તો આ પડયો પથારીએ.

મોહન : વળી શું થયું પાછું ?

શાન્તા : ન્યુમોનીયા લાગે છે. તે દિ' તમે આવ્યા 'તા તે રાતથી પડયો છે.

મોહન : બાકી તમારે તો ભારે થઇ. માથે થવામાં કાંઇ બાકી રહ્યું નથી. દવાબવા લીધી કે નહિ પછી ?

શાન્તા : (રડે છે) નારે ભાઈ, દવા ક્યાંથી લઉં ? તમે ક્યાં જાણતા નથી ? ઘરમેળે અળસીના સેક કરૂં છું ને બાકી અરડુસી આપું છું. (રડે છે) એકનો એક, પણ શું ભાગ્ય છે ? ન્યુમોનીયા હવે તો ઓછો લાગે છે. બે દિવસ તો બોલતો ચાલતોય ન્હોતો. હરી ભાઈ, માંડયું હોય ઇ ભોગવ્યે છૂટકો.

મોહન : મધુકર હજી આવ્યો નથી ? નોકરીનું પછી થયું કાંઇ ?

શાન્તા : નારે ભાઇ, નોકરી એમ કયાં રેઢી પડી છે ? કેવો વખત છે અત્યારે ? રોજ રખડે છે, લાગતા વળગતામાંય ફરે છે, પણ હવે પોરેથી ઉતર્યા ઇ કાંઇ જલદી પાછું ચડાય છે ? એનું શરીરેય હવે તમામ લાસ ગયું છે. અત્યારે તો ભાઈ, તમારા જેવાને કહેવાય, બાકી મન જાણે છે. આઠ આનાનું અરીણ ઘોળીને સુઇ જવાનું મન થઈ જાય છે તે નિરાંતે પડે સવાર.

મોહન : એમ હિંમત ન હારો, બેન હશે, થઇ રહેશે.

શાન્તા : પણ આ રોજ પૈસા જોઇએ ઇ લાવવા ક્યાંથી ? આવક છે પાઇની યે ? બેઠાં બેઠાં તો કુબેરના ભંડારેય ખૂટી જાય, ત્યાં અમારૂં શું ગજું ? આવક હતી ત્યારે,ય થોભમાં હતાં. આજ તો નોકરીય ન રહી ને દાગીના હતા ઇ ય ગયા. ભાઈ, દુશ્મનનેય આવું ઘગછીએ નહિ ઇ વખત છે આજ. આ વળી ભરતગુંથણમાંથી થોડુંક મળે છે. તમારા જેવા તમારી આવી સ્થિતિમાં કાંઇક મદદ કરે એ. તે વળી ભાડું ભરાય, પરચુરણ ખરચ નીકળે. દૂધ શાકભાજી તો બંધ જ કર્યાં છે. તોય મોઢી બૂમ મારતો 'તો. શું કરવું હવે તો ? હાથે કરીને

પગ ઉપર કુહાડો માર્યો. આમને આમ કોઈદિ' ઠેકાણે પડ્યું જ નહિ. પાછી એની જન્મોત્રીએ દાટ વાળી દીધો.

મોહન : કેટલો ડાહ્યો છે મધુકર ! પણ સટ્ટો રેસ આંકફરક એ આપણું કામ છે? હરામ ચસકો કહેવાય. થોડાક મળ્યા એટલે હદ મૂકી દીધી. રવાડો પાછો જુગારી ચંપકનો ! આજ હાથ સાફ થવા આવ્યો છે ને? આપણું કામ છે એ? પણ એમાં દોષ કાઢવો નકામો છે. એ વસ્તુ જ એવી છે. ભાન ભૂલતાં વાર જ ન લાગે.

શાન્તા : થોડું કર્યે ગયા હોત તો કાંઈ ન્હોતું. પહેલા બે ત્રણ મહિના તો ઠીક કમાણા. દેવું યે ભરાઈ ગયું'તું ને ઘેર ય તે નિરાંતથી રહેતા'તા. ઈ તો નોકરી મૂકી દેવાની વાત જ કરતા'તા, પણ હું વળી અટકાવ્યે રાખતી'તી. પણ પછી તો હરામ ચસકો લાગ્યો તે ઈ ચંપકની વાદે ચડતા ગયા. રાત્રે નવ વાગે આવે, જમ્યા ન જમ્યાને ઉપડી જાય ચંપક પાસે. રાત્રે ય ઊંઘતા નહિ, ઈ જ બજારના જ વિચાર ઘૂમ્યા કરે.

મોહન : એ ધંધો એવો છે. પાછો ધીમે ધીમે ઓફી-સમાં બેદરકાર થઈ ગયો ને ત્યાં રોજ કઝનબંધ ફોન આવવા માંડ્યા એ એણે ભૂલ કરી મોટી. મેં તો ચેતાવેલો, પણ એ તો એમ જ કહેતો કે શેઠ પૂછશે તો આપી દઈશું ગડગડીયું. પૈસા હતા ખરાને? એમાં શેઠને ગંધ આવી ગઈ. નહિ તો એને આમ રજા આપત નહિ. અમારો શેઠ પાછો સટ્ટાનો તો પાકો વિરોધી છે ને છે ય સાચું. જવાબદારીવાળું કામ હોય, હાથમાં ઓફીસના પૈસા રહેતાં હોય ને સટ્ટો કરે છે એવી ખબર પડે એટલે એ શું પણ એની જગ્યાએ આપણે હોઈએ તો આપણુ ને ય બીક લાગે.

શાન્તા : ઈ તો છે જ ને, ભાઈ? આ બે મહિના તો મન જાણે છે. દાગીનોય વેચી ખાધો, એ.ફીસમાં એનું ફંડ હતું એમાંથીય પહેલેથી ઘણા ઉપાડી લીધા'તા ને છૂટા થયા ત્યારે બાકીના મળ્યા ઈ બધાય ખોટમાં ભરાઈ ગયા. તો ય હજી ચંપક-ભાઈનાં પાંચસો હજાર લેણા હશે. ઈ તો ઠીક છે, બેય ગોઠીયા છે એટલે વાંધો નહિ, પણ એનેય ખોટ આવી છે ને એની સ્થિતિય ઘસાઈ ગઈ છે. તોય સારા ખરા, આ બે મહિનામાં સો એક રૂપિયા તોય એણે આપ્યા હશે. ક્યાં ઉઠયા તમે? હવે આરવા જ જોઈએ. આજ બહુ મોડું થયું. પાણીબાણી આપું?

મોહન : ના, બેન અરે, આ આવ્યો તો ખરો. તું તો બહુ રઘડપટી કરે છે, મધુકર?

મધુકર : (માથે હાથ દઈને બેસી જાય છે) શું કરું, ભાઈ? જુના શેઠ આગળેય આજીજી કરી આવ્યો. અત્યારે એને બંગલેથી જ આવું છું.

મોહન : હા? તુંય ખરો! શું થયું ત્યાં?

મધુકર : શું કરું? છેલ્લા ઉપાય તરીકે ત્યાંય ગયો, બધી હકીકત કહી. રડ્યો, માફી માગી, ફરી-વાર ભૂલ નહિ થાય એમ પણ કહ્યું........

શાન્તા : પછી? પછી?

મધુકર : પણ એ બદમાશ આજનો બદમાશ છે? ધસીને ના જ પાડી પહેલાં તો, પછી વળી કહે કે હમણાં તો કાંઈ ન થાય, છતાં આગળ ઉપર ઈચ્છા હોય તો જુનિયર ક્લાર્ક તરીકે રાખવાનો વિચાર કરું. આગળ ઉપર એટલે ક્યારે એ તો એ જ જાણે. એનાં મંદીનાં રોદણાં રડવા માંડ્યો, મારી ઉપર ગરમ પણ થયો. પછી વળી મને કહે કે તારી આ સ્થિતિના જ લાગનો હતો તું. છતાં તારા બાયડી છોકરાંની મને દયા આવી જાય છે, એટલે ઇચ્છા હોય તો પહેલી તારીખથી ઓછા પગારે જુનિયર ક્લાર્ક તરીકે રાખું. ને એમ કહીને મારા ઉપર બહુ દયા લાવીને મને પંદર રૂપિયા આપ્યા. બદમાશ સાલો!

શાન્તા : તે તમે પાછું અપમાન બપમાન તો કર્યું નથીને એનું? પંદર રૂપિયા ખીજમાં ફેંકી તો

નથી દીધાને! રૂપિયા તો ઠીક. પણ આ નોકરી આપે કે ક્ય-ન આપે-

મધુકર : ના બાપુ ના. હું આજે બેકાર છું, દિકરાની દવા કરવાના, શાકભાજી દૂધ લાવવાનાય પૈસા નથી મારી આગળ, (આંસુ આવે છે) હું મધ્યમ વર્ગનો ભણેલો પ્રતિનિધિ છું. તું ડરીશ નહિ બાપુ, પંદર રૂપિયા મેં ફેંકી દીધા નથી પણ દાંત ઉપર દાંત ભીંસીને કોટને હવાલે કર્યા છે. હજીય આ રજા સલામત. ને પચીસ દિવસ પછી આવનારી પંચોતેર રૂપિયાની નોકરીય આ રહી સલામત. જો. આ કાગળ, આ એમની ભલામણ મેનેજર ઉપર—જે લઇને કાલ હું ઓફીસે જઇશ એટલે પચીસ દિવસ પછી અમલમાં આવનારો નિમણુંકનો કાગળ આપશે મને. પહેલી તારીખે પાકનારો પોસ્ટ-ડેટેડ ચેક! સમજી બાપુ? (દાંત કચકચાવે છે) એ કોલેજ! એ વ્યાસપીઠ ગજાવતો ઉદ્દામ મધુકર! જેનાથી પ્રિન્સીપાલ પણ ધ્રુજતા એ મધુકર—મારું ભૂત તો ન્હોતુંને એ? દાંત ભીંસીને મ્હોં ઉપર આનંદ દેખાડીને શેઠનો સાતસાત પેઢી સુધીનો ઉપકાર માન્યો છે મેં. બસને હવે? પચીસ દિવસ પછી આ મધુકર બેકાર નહિ રહે. એ જુ......નીયર ક્લાર્ક બનશે ને આ દયા માટે એની ચામડીનાં જોડા કરાવીને શેઠને પહેરાવશે ને એનો ઉપકાર હું તો શું, પણ આ કિશોર પણ નહિ ભૂલે. આમ જો. ભાઇ મોહન, આમ જો. આ જીંદગી, આ રોજનો ઢોંગ, આ તમાચો મારીમારીને લાલ રાખેલું મોં, આ આંસુ. આંસુ જ નહિ, લોહીના આંસુ! એમાં રડવાનું શું છે, શાન્તા? (ધ્રુસકાં ભરે છે). લે હવે રહેવા દે. કિશોર જાગશે પાછો. એને આ ખબર પડવા દેવી ન જોઇએ, કોઇને પણ ખબર પડવા દેવી ન જોઈએ. (દાંત ભીંસે છે)

★

વાંછા

અણૂકનું તારક શું ઘડીક હા
ધરી જગે જીવન—પુષ્પ શું પ્રભો
મનોરથો અંતર આશ શા ધરી
વૃથા કદી અંતર દાહવું ઘટે!
પરાક્રમોના કંઈ તીવ્ર બાણથી
ન ચાહતો અંતર વિશ્વ જીતવા
વળી ચહું ના ઉર પુષ્પ સેજ કે
ગુલાબની છાંય મહીં વિરામવા.
ડગે ડગે કંટક પાથ ચાંપતો
પલેકનું જીવન વિરલું મહા
વિતાવવા અંતર આરતી સદા
અખંડ વાંછું બળતી દિવેટની

પ્રભુરામ રાજગોર

શ્રી મૈત્રેયીદેવી કૃત 'મંગપુ તે રવીન્દ્રનાથ'માંથી — અનુ૦ : રમણિક મેઘાણી

'આવો આવો માશી, તમારે માટે તો કાગળો લખી લખીને હારી ઊઠ્યા છીએ અમે.'

'તમે તો ન લઇ આવ્યા, તોય હાજર થઈ ગઈ છું.'

'આ ખોટો આરોપ છે. હું કેમ જાણું કે અમારો સાથ તને થોડોક ય ગમશે? તું તો સદાયે ધ્યાનમાં ડૂબી હોય છે. દુનિયામાં બીજા પણ માણસો છે, અને તેઓ સાવ કાઢી નાખવા જેવા તો નથી જ એટલું યે તારી સ્મૃતિમાં ઓછું રહે છે!'

'તમારે માટે એક સામાન્ય ભેટ છે, છતાં એ તદ્દન નિસ્વાર્થ નથી.' આટલું કહેતાં માશી કલર-બૉક્સ અને કાગળ-પીંછી લઇ આવી પહોંચ્યાં.

'આ શું છે ઑઇલ કલર? એથી તો મેં કદીયે કાંઇ ચિતર્યું નથી.'

'તો હવે ચિતરશો, ચિત્ર તમારે મને આપવું જ પડશે.'

ફેરવી ફેરવીને બધા રંગો જોવા લાગ્યા, 'ઓ બાબા, આ ઓછું મારૂં કામ છે? હું તો અભણ-પટુ છું.'

ખૂબ ખૂબ સમજાવી, કાપેલા કાગળ, એ રાખવા માટે પાટિયું તથા રંગ-પીંછી વગેરે સરખી રીતે ગોઠવી આપ્યું એટલે પીછી લઇ એકજ લસરકે ચહેરાની Outlime ખેંચી પછી તેઓ વિચારવા લાગ્યા. જાણે મહામુસિબતમાં પડી ન ગયા હોય! તે બોલ્યા 'માશીએ આ તે કેવી આફતમાં નાખ્યો છે મને.'

અમે ભોજનગૃહમાં વાતોના વડાં કરતાં હતાં ત્યાં દોડતા આવી આલુબાબુએ ખબર આપ્યા, 'ચાલો, ચાલો, જલદી ચાલો, ચિત્રને અંગે ધમાલ મચી ગઇ છે.'—ત્યાં જઇને જોયું તો હાથ અને ઝભ્ભા પર રંગ ચોપડી પેલું ચિત્ર હાથમાં લઇને એ બેઠા છે. ચિત્રમાં એક ચહેરાની રૂપરેખા—અને એ પર થોડાક રંગની થેથર—એ બોલી ઊઠ્યા—'આવો માશી મારા આ 'મોં' ને બચાવો'—આ તે ઓછું મારાથી થવાનું હતું?'

તે પછી કેટલાક દિવસો એ ચિત્ર પાછળ જ ગયા માશી, થોડીક પીંછી આમ તેમ ફેરવી ચિત્ર એમની પાસે લઈ જાય, ગુરુદેવ વળી જરાક કહે કે અહીં આમ કરવું જોઈએ અને અહીં આમ, અને એમ જરાક પીંછો પણ ફેરવી દે. એ રીતે કરતાં આખરે જ્યારે ચિત્ર એમનાં હાથની વિશિષ્ટ ઢબે તૈયાર થયું ત્યારે માશી રંગ-પીંછી લઈ ફરી હાજર થયા ને કહે—'આપનું નામ લખો.'

'એ શું, મારું નામ શાને લખું? એ કરતાં તારૂં જ નામ લખી નાખ.'

'વાહ, એમ કેમ બને, મેં તો તમે જ ચિતરી આપ્યું છે.'

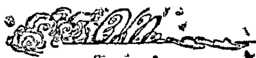
'એ ભલેને રહ્યું, પણ એ 'મોં'ને બચાવનાર તો તું જ છો. એટલે જ એ હક તને આપ્યો છે.' ગુરુદેવે કહ્યું.

'નહિ, નહિ, પહેલાં તમારૂં નામ લખો. હું એની નીચે લખીશ' માશીએ કહ્યું. ગુરુદેવ સામાન્ય રીતે પાણીના રંગો, રંગ અને શાહી, રંગ અને પેન, પેન્સીલ આ ચીજો જ એમના ચિત્રકામ માટે વાપરતા, 'ઑઈલ કલર'થી એમણે બીજું કોઈ ચિત્ર તૈયાર કર્યું હોય એમ જાણમાં નથી.

×

એક દિવસ સરસ તડકો નીકળ્યો હતો. આકાશમાં શરદનાં આછાં આછાં વાદળાં હતાં, મંગપુ માટે એ દિવસે જરા ગરમી હતી એમ કહેવાય. અહીંના ધુમ્મસને વિખેરીને જે દિવસે તડકો નીકળતો તે દિવસે ગુરુદેવ ખુશ-ખુશાલ થઈ જતા. તેઓ નિત્ય ક્રમ મુજબ વરન્ડામાં મોટી ખુરશી પર બેઠા હતા, અમે ભોજનગૃહમાં બેઠાં બેઠાં ગીતના ધ્વનિ સાંભળતા હતા. ખાવા કરવાનું પતાવીને વરંડામાં આવ્યા.

'આજે દિવસ કંઇક ચીજ બન્યો છે, માત્ર પડ્યા જ રહેવાનું મન થાય છે, એથી આ ઝુલતી ખુરશી પર બેઠો બેઠો ઝુલ્યા જ કરૂં છું.' અને એ ગાવા લાગ્યા.—હે તરૂણિ તુમિ આમાર કુટિર

કર્ણધાર. આજે આખા દિવસની જાણે રજા છે, આજનો દિવસ કામનો નથી એથી બેઠો બેઠો માઉં છું– હે તરૂણી તુમિઈ આમાર છુટિર કર્ણધાર અલસ હાવાય દિન્ઠો પાડિ નિયે જામે કર્મ નદીર પાર. હે તરૂણી આજે એ પણ એ સુર, મનમાં ગુંજી રહ્યો છે' ઇશારાથી એમણે કહ્યુ—'કલમ આપ' મે કલમ કાગળ એમની પાસે મૂકર્યા, એ ગાતા ગાતા લખતા ચાલ્યા—

'હે તરૂણી તુમિઈ આમાર છુટિર કર્ણધાર
અલસ હાવાય બાઇયો સ્વપ્ન તરી
નિયે જાલે કર્મનદીર પાર'

લખેલો કાગળ લઇ એ ગણ ગણ કરતા માથે જતા હતા, સાંજે જ્યારે પાછો એમની પાસે જઇને જોઉ છું તો લખાણ લગભગ બધુ જ બદલાઇ ગયું હતું, અને વિચિત્રિત રીતે શરૂઆતનાં લખાણને શાહીનાં આચ્છાદનમાં મઢી લઇ એક સુંદર ચિત્ર બની ગયું હતું. એની વચ્ચે વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં એમનુ નવુ લખાણ આમ વચાતુ હતું—

કે અદ્દષ્ય છુટીર કર્ણધાર
અલસ હાવાય દિન્ઠો પાડિ
કર્મનદીર પાર.
દિગન્તરેર કુંજ વને
અશ્રુત કોનો ગુંજને
બાતાસેતે જાલ બુને દેય
મંદિર તદ્રાર
નીલ નયનેર મૌન ખાનિ
સેઇ સે દૂરેર આકાશ વાણી
દિનગુલિ મોર ઓગઇ ડાકે
જાય ભેસે જાય બાકે બાંકે
ઉદ્દેશ્યહીન અકર્મણ્યતાર.

અને એ કાગળોવાળું પેડ મારી બાજુ ફગાવતાં એમણે કહ્યુ—'લે, આની નકલ ઉતારી, લે મારી પોથીમાં.' અને વળતે દિવસે પ્રભાતે મારા હાથમાં એમની કવિતા પોથી મૂકતાં એમણે કહ્યુ 'હે તરૂણી, જરા ફરીને નકલ કરવી પડશે.' અને ત્યારે જોઉ છું તો પેલી કવિતા વળી પાછી ઘણી ઘણી બદલાઇ ગઇ છે, અને એની પહેલી લીટી થઇ છે—'કે અસીમેર લીલાર કર્ણધાર' એ જ રીતે બદલાતી સુધારાતી, વધારાતી એ કવિતા થોડા દિવસ પછી એક તદ્દન જુદી જ કવિતા બની ગઇ—

છુટિર કર્ણધાર
દખિન હાવાય દિન્ઠો પાડિ
કર્મનદીર પાર.
નીલ આકાશેર મૌન ખાનિ
આને દૂરેર દૈવવાણી
મન્થર દિન ઉતારિ ડાકે
જાય ભેસે જાય બાંકે બાંકે
ભાટાર સ્રોતે ઉદ્દેશહીન
કર્મ હીનતાર
તુમિ તોખુન છુટીર કર્ણધાર
શિરાય શિરાય બાજિયે તોલો
નીન્દ ઝંકાર—વગેરે૦

અને કેટલાક મહિના પછી એ જ્યારે 'સાનાઇ'માં પ્રગટ થયુ ત્યારે એને એજ કવિતા તરીકે ઓળખવી આકરૂં હતું.

'ઓ ગો આમાર પ્રાણેર કર્ણધાર
દિકે દિકે ઢેઉ જાગાલો
લીલાર પારાવાર.
આલોક છાયા ચમકિ છે.
ક્ષણેક આગે ક્ષણિક પિછે
આમાર આધાર ધારે ભાસાય
નૌકા પૂર્ણિમાર.
ઓગો કર્ણધાર
કાઇને ઓયે દ્વન્દ લાગે
સત્યેર મિથ્યાર—'વગેરે

અને એ પર તારીખ હતી ૨૮–૧–૪૦. એથીજ ઘણીવાર લાગ્યુ છે કે એમની મોટાભાગની કૃતિનો ચ્યા દિન બરાબર કોઇ એકજ દિવસમા સિમિત નથી.

×

'વારૂ, ભલા તમે મને કલ્પના-લોકનો કવિ શા માટે કહો છો, દેશની ધરતી તરફ મારી દૃષ્ટિ નથી

શું ? બંગાળના ગામડાને હું નથી જાણતો ? દરિદ્ર સાધારણ બંગાળી જીવનનો પરિચય શું મને નથી ? એનાં ચિત્રો મેં મારા સાહિત્યમાં નથી આપ્યા શું ? એરિસ્ટોક્રેટિક બની મેં માત્ર કવિત્વ જ કર્યું છે શું ? અને સાચે સાચું સહાનુભૂતિપૂર્વકનું બંગાળી જીવન તો...અમુક બાબુએજ આલેખ્યું છે શું ?'

'એવું કોણે કહ્યું વળી ?''

'કેમ, તેં એ વાતો નથી સાંભળી શું ?

'ના, તમારા નિન્દકો સાથે મારે બહુ ગાઢ મૈત્રી નથી ને !'

'નથી ? હાશ ત્યારે તો બચ્યો, ત્યારે તો મને ખોટી શંકાજ હતી કે તું મારી નિન્દા કરતી જ ફરે છે. ખેર, પણ એ સાચું છે કે નિન્દકો એમની સામે જ વધારી વધારીને વાત કરે છે જેમને તે સાંભળીને વધુ વેદના થાય છે.—કારણ એમાં જ એમને વધુ આનંદ આવે છે.'

'એ ખરું છે, કારણ એવું ઘણું સહેવું પડ્યું છે.'

તો ના કેમ પાડતી હતી ? ફરતી ફરતી ઘણીયે વાત મારે કાને આવે છે. કો'ક કહેતું હતું કે એણે સાંભળ્યું છે કે હું રૂપવતી સ્ત્રીઓ સિવાય કોઈને મારી પાસે ફરકવા જ દેતો નથી. અરે, એ જાણીને કેવો રોમાંચ થયો હતો મને. એવું કંઈક થઈ શકત તો ખોટું ન થાત. શાન્તિનિકેતન તો સ્ત્રી-જાતિ વિહોણું હોત. અને આવું કહેનારે નક્કી તને જોઈ નહિ હોય. નહિ તો તારી કેવી દશા થાત ?' ગુરુદેવે કહ્યું.

'આવું અપમાન ! માત્ર વય અને ચહેરાને અંગે થતું આવું અપમાન હવે નથી સહેવાતું.' હું બોલી ઊઠી.

'ના, ના, વયને અંગે તો મેં કંઈ કહ્યું નથી. હું તો બરાબર જાણું છું કે તારું વય પિસ્તાલિસથી જરાયે વધુ નથી...એણે તો વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે મારે એક કાચ-ઘર (ચારે બાજુ કાચવાળો ઓરડો) પણ છે, અને એ ઓરડાની ઉપલી દિવાલ પણ પૂરેપૂરી કાચની જ છે. રાત્રે ગગનમંડળના બધાયે તારાઓનું દર્શન મારી અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે ને પ્રભાતે સુંદરીઓનાં ગીતો સાંભળું છું ત્યારે જ મારી ઊંઘ ઊડે છે. વળી મારી નહાવાની તો ઢબ જ અનોખી છે. સોનાનાં વાસણમાં નહાવાનું પાણી અને એમાં જે અત્તર વપરાય છે તેની કિંમત એક તોલાની માત્ર સો રૂપિયા—અને મારે એ અત્તર તો અનિવાર્ય રીતે જોઈએ જ છે...'

'હું બીજુંયે ઘણું જાણું છું. દાડમનો રસ પી પીને તો તમારો વર્ણ આટલો ગોરો થયો છે. જમ્યા પછી રોજ થોડોક સ્પેનીશ વાઇન તો તમારે જોઈએ જ છે.'

'ખરું છે. શું એકદમ સ્પેનીશ જ ? બીજો કોઈ હોય તો ન ચાલે ? આટલું બધું જાણવા છતાંયે તારા અતિથિસત્કારમાં કંઈ સુધારો નથી થયો, ચારે બાજુ એકદમ સૂકકું ખખ વાતાવરણ, ક્યાં છે સ્પેનીશ વાઇન કે સ્પાર્કલિંગ બર્ગેન્ડી ? છે માત્ર એક દાડમનો રસ; ખેર જવા દે. જો કહેતો હતો તે સાંભળ. બંગાળનાં ગામડાં મેં જોયાં નથી એ સાચું નથી—બંગાળના ગામડાં મેં બહુ ધ્યાન-પૂર્વક જોયાં છે. એનો આનંદ અને એની વેદના પણ મેં જોયાં છે.

હોડીમાં બેઠો રહેતો ત્યારે એ જોવાનું જ તો મારે કામ હતું. બેઠો બેઠો બધુંયે જોયાં કરતો. ૨૯૫ ગુચ્છની પેલી વાર્તાની મૃણમયી યાદ આવે છે ? નથી ? તને એ બધી વાતો બરાબર યાદ નથી લાગતી ?'

'ગઝબ છો. મને યાદ નથી એટલે ? પોતે જ તો ભૂલી ગયા છો, ગયે વખતે વાંચી હતી ત્યારે જ પકડાઈ ગયા હતા. વારુ કહો તો જોગમાયા કોણ હતી ?'

'જોગમાયા ? ઊભી રહે વિચારી જોઉં, જોગમાયા વળી ક્યાંથી આવી ? એ તો મહામાયા !'

'અરે 'રાજીવ'વાળી મહામાયા નહિ, પણ 'જીવીત અને મૃત' વાળી જોગમાયા.'

'ઓ, યાદ આવ્યું, એ એક અદ્‌ભુત વાર્તા છે. જાણે છે એ વાર્તા લખવાનું કેમ સૂઝેલું ? કલકત્તાના મકાનમાં વખત તો બરાબર યાદ નથી. પણ ત્યારે

નાની વહુ× જીવતી હતી એકવાર ઓચિતા મમા-સ મધીઓ આવી પડતાં મારે બહારના મકાનમા સુવાનું હતું મોડી રાત સુધી અ દર રહ્યા પછી મારી જગ્યાએ સુવા જવા ઊભો થયો ને અ દ નું મકાન વટાવી વર ડામા આવી ઊભો રહ્યો. ઘડિયાળમાં એજ વખતે ટન ટન કરતા એના ટકોરા પડ્યા આખુ મકાન ત્યારે નિસ્તબ્ધ હતું ચારે બાજુ સૌ ત્યારે સૂઈ ગયા હતા અજવાળા અંધારાના મોટા મોટા પાટાવાવ ળી એ એક માન રાત્રિ હતી જેને સાચે આખી રાત મ્હી શકાય તેવી એ રાત હતી થોડીવાર વર ડામાં ઊભો રહ્યો મનમાં એક કલ્પના આવી જાણે આ હુ એ હુ નથી જે હુ હતો તે હુ નહતો, જાણે મારા વર્તમાન હુમાં અને મારા ભૂતકાળમાં કઇ વિભાગ પડી ગયો છે, સાચેસાચ જો એવુ હોય તો કેવુ ? મનમા થયુ કે જો બિલ્લીપગે પાછો જઈને નાની વહુને ઓચિતી જગાડીને કહુ કે જો, આ હુ એ હુ નથી તારો સ્વામી નથી તો શુ થાય!'

-'અને કર્યુ પણ એમજ કે ?

અરે બાપા, તો તો પછી આરો રહેત ? એ ચીસાચીસ કરીને ધમાતજ મચાવી મૂકત એવુ કઈ મે કર્યું નહિ ચાલ્યો ગયો સીધો મારી જગ્યાએ સુવા પણ એજ રાત્રે આ વાર્તા મારા મગજમા આવી-જાણે કો'ક પથ ભૂલ્યો ભમે છે એ પણ માને છે અને બીજા સૌ પણ માને છે કે એ એ નથી-પરતુ તારી એક વાત ખરી છે કે આ વાર્તા મને જરાયે યાદ નહોતી જો તમને બહુ ખરાબ ન લાગે રોજ સાજે ફરીને એક બે વાર્તા વાચીશુ તમને અસલ થઈ પડે ત્યારે જરાક ઇસારો કરજો એટલે હુ અટકી જઇશ વધુ કહેવુ નહિ પડે જરાક ઇસારોજ બસ થશે'

'હે, સાચેજ રોજ વાચશો ? તો તો કેવી મઝા પડશે. આ માથી તો આવ્યા ત્યારથી તમારે મોએ 'ચિત્રાંગદા' સાભળવાની વાત મ્મો કરે છ પણ તમને તકલીફ પડશે તે વિચારે મે જ આજ સુધી કઇ કહ્યુ નહોતું '

×

—'પોતાનુ લખાણ વાંચવામાં વળી તકલીફ શાની ! વળી વાંચતા કલેશ થાય તેવુ તને કેમ લાગ્યુ ? મારૂં લખાણ એવુ લાગે છે ? 'ચિત્રાંગદા'તો એવુ ખરાબ નથી વાચીશુ એક દિવસ'

સાજવેળા નિત્ય બેઠકઘરમા થોડીવાર બેસતાં, એક આરામખુ રશી હતી, તેની બાજુમાંજ ઉચો લેમ્પ હતો, ગુરુદેવ ખુરશીમાં બેસતા કે તુરત જ હુ બત્તી ચાલુ કરી દેતી એ હસતા ને કહેતાં—બસ હવે વ ચ્ચવાનુ શરૂ કરી દેવુ પડશે કેમ ?—આને જ કહે છે ઇસારો '

એ દિવસે પહેલી વાર્તા વાચી 'સમાપ્તિ' એ વાર્તા એમને સારી પેઠે યાદ હતી એ કહેતા હતા—નાવ પર બેઠો બેઠો બધુ જ જોતા હતો ને ! ઓઓ ઘાટે આવતી, કો'ક બાળકને તેડીને, તો કોક ભારો એક વાસણ લઇને, તો કોક ગાગર લઈને એ દસ—અગિયાર વર્ષની છોકરી, ટૂકા ટૂકા વાળ, એ કાખમાં એક છોકરૂ તેડી દરરોજ આવતી દેખાવે એ દુબળી ને શામળી હતી નાવ ઉપર સૌ મને જોતાં, પણ એનું જોવુ કઈક જુદી જ જાતનુ હતુ આંખો ફાડીને મને, જોઇ રહેતી, અને વચ્ચે વચ્ચે પોતે તેડેલા બાળકને પણ આગળી ચીધી મારી સામે જોવા જણાવતી મને એમા બહુ મઝા પડતી એનામાં એક એવી સ્વાભા વિક ચપળતા હતી કે જે એ ઉમ્મરની શરમાળ બગાળી છોકરીઓમાં બહુ દેખાતી નથી તે પછી એક દિવસ એને જોઇ, નવવધુવેશે સાસરે જતી, એ ઘાટે જ નૌકા પરથી શુ રોતી હતી એ ? બીજી સ્ત્રીઓની વાતો કાને પડતી હતી-કેવી ગજબની છોકરી છે, સાસરે શુ થશે એનુ ! એને સાસરે જતી જોઇ ખૂબ જ દુ ખ થયું ચચલા હરિણીને બ દિની બનાવશે. એની વાત વિચારીને જ આ વાર્તા લખી હતી એ નૌકા પરથી બગાળના ગામડાંઓમા એવા સુદર ચિત્રો જોવાં છે જે બહુ ઓછાંએ જોયાં હશે.'—'ચાલ, હવે શુ વાંચુ કહે'—કહી ચોપડી એમણે નીચે જમીન પર નાખી દીધી—અને વળી પાછું કહ્યુ 'સારુ, લાવ ભૂતની વાર્તા વાચીએ'—

× નાની વહુ—કવિ પત્ની

'માસ્ટાર મોશાય ?'

'હા, એ વાર્તામાં સાચેસાચ ભૂતની વાત છે.'

સૌ એકબીજાના મોં જોતાં સરખાં થઈને બેઠા. એક સાચેસાચા ભૂતની વાત સાંભળવી એ કંઇ જેવી તેવી વાત હતી !

—'પણ તમે બીશો તો નહિ ને ? એકવાર એક સ્થળેથી નિમંત્રણ આવેલું. ત્યાં જઇને પાછો ફરતો હતો, સાથે હતા લોકેન પાલિત. એમની ગાડી બીજી હતી. હું તો રહ્યો ગરીબ માણસ, જઈને બેઠો એક સામાન્ય ફિટન ગાડીમાં. રાત્રિ ત્યારે બે પહોર વીતી ગઈ હતી. ગાડીમાં બેઠા બેઠા એક ઝોલું આવી ગયું. થોડીવાર પછી ઓચિંતી આંખ ઉઘડતાં જોયું તો લાગ્યું જાણે એ રસ્તો ચિતપુર રોડ નથી. ગાડીવાનને ઘણુંએ પૂછ્યું પણ એણે કંઇ જવાબ જ ન આપ્યો. જેને Uncanny feeling કહે છે તેવું લાગ્યું. ઓચિંતાનું એવું લાગ્યું કે જાણે મારી બાજુમાં કો'ક બેઠું છે, જાણે એનાં શ્વાસનો સ્પર્શ મને થઇ રહ્યો છે. બાજુની ખાલી જગ્યા જાણે ખાલી નથી. કોક અદૃષ્યની હાજરીથી ભરેલું છે, એ પછી એકા એક લાગ્યું જાણે એ વ્યક્તિ સામે આવી ને બેઠી છે. એની આંખો જાણે એકીટશે અંધારામાં પણ મારી સામે ખોડાઈ ગઈ છે. એ અશરીરી અસ્તિત્વ, અશરીરી દૃષ્ટિ, ગાડીવાન પણ ચૂપ, અને ગાડી, પણ રેડરોડ ફરતી ફર્યા જ કરે—બસ ફર્યાજ કરે. મારી સ્થિતિ તમે કલ્પી શકશો. એ પછી હું ક્યારે ઘેર પહોંચ્યો હતો તે યાદ નથી. વળતી સવારે તપાસ કરતાં ખબર પડી કે થોડા દિવસ અગાઉ એજ ગાડીમાં કો'ક બેઠું હતું. ઘણી વાર સુધી રેડરોડ ફરતાં ફર્યા પછી ગાડીવાળાએ અધીરા થઇ જ્યારે નીચે ઉતરી કહ્યું કે ' બાબુ ભાડા ?' ત્યારે જોયું તો અંદર ભાડું દેનારું કોઈ હતું જ નહિ.'

એ વાત જ્યારે પૂરી થઇ ત્યારે ઘરનાં સૌ કંઇક આશ્ચર્ય અને કંઈક કૂતુહલમાં ગુરુદેવ તરફ પ્રશ્નસૂચક નજરે જોઇ રહ્યા—અર્થાત્ એમને મતે માનવ જીવનમાં આવા અનુભવોનો કંઇ ગંભીર અર્થ છે ખરો ? તેઓ એવી ગંભીરતાપૂર્વક વાત કરી ગયા કે કોઇને શંકા માત્ર પણ ન આવી. પણ હું પ્રથમથી જાણતી હતી, એટલે મેં કહ્યું 'આ હું જાણું છું.' ઘણા દિ' પહેલા શાન્તિનિકેતનમાં મારી પરીક્ષા થઇ ગઇ છે. ત્યારે ઉત્તરાયણમાં કોઈ નહોતું. રાત્રે ભોજન પછી આજ વાત તમે બહુ ફક્કડ રીતે કહી હતી, ને ત્યારે મેં એને પૂરેપૂરી ખરી માની લીધી હતી અને દુઃખની વાત એ થઈ કે તે દિવસે રાત્રે નીચેના ઓરડામાં મારે એકલીએ સુવાનું થયેલું. વળતી સવારે અમે ચા પીવા બેઠા ત્યારે બીજા પણ એક બે જણ હાજર હતા, મેં જેવી ભૂતની વાતની વાત કાઢી તેવું જ ગુરુદેવે કહ્યું કે પેલી વાત તે સાચી માની લીધી લાગે છે ? એ સાચેસાચ વાર્તા છે, એ માત્ર વાર્તા જ છે તે સાચેસાચ છે ' મેં કહ્યું.

' એમ જ છે શું ? આમ કર્યું હતું ? ત્યારે તો આ વેળા હું જ બની ગયો. એક ને એક રમુજ બે વાર ન ચાલે. તારી તો આ જ મોટી આફત છે જે ખોટુંખોટું બોલુ તેને પણ સાચું માની લે ! કુચ-બિહારની રાણી મને જોતાં જ વાર્તા સાભળવા ઇચ્છતા. કહે–' રવિબાબુ, એક વાર્તા કહો '–એને માટે જ આ જોડી કાઢવી પડી હતી.'

' એક બીજી વાર પણ આપે આવી એક સાચી વાર્તા કહી હતી. દાર્જીલીંગમાં અમારા મકાનથી બહુ દૂર એક નાના ઘરમાં તમે એકલા રહેતા, ત્યારે કોઇ નોકરને પણ તમે નજીકમાં રાખતા નહિ, એને કારણે સૌ આપને ખૂબ કહેતા, પણ આપ કોઇનું સાંભળતા જ નહિ. એક દિવસ બપોરે હું આપની પાસે આવી એવું જ આપે કહેલું કે તમે બધા કહો છો એ ખરું છે, મકાનથી આટલે દૂર એકલા રહેવું મારે માટે બરાબર નથી. કાલે રાત્રે જે થયું તે બેશક બહુ ખરાબ નહોતું, છતાં એવું યે થઇ શકે ને !' એની આગલી રાત્રે પ્રબળ શિલાવૃષ્ટિ થઈ હતી. તમે કહેલું–' કાલ રાતનો બીજો પહોર વીત્યા બાદ વરસાદ પણ ઠીક ઠીક તોફાની બન્યો હતો ત્યારે બારણું એકાએક ખખડયું, મેં વિચાર્યું કે હવા

હતી.–પણ હવા કે પવન નહોતો. બારણું ખખડાવવાનો અવાજ વધતો જતો હતો! ઊઠીને બારણું ઉઘાડયાની સાથે જ તોફાની વરસાદનું એક ઝાપટું અને એ સાથે કોઇક માણસ અંદર ધસી આવ્યું. એ ચોર હોય, કે લૂંટારુ હોય; બહારના વાતાવરણને કારણે બારણું બંધ કર્યા વિના ઉપાય નહોતો. બારણું બંધ કરીને પાછો વળીને જોઉં છું તો એ પૂરેપૂરો પાણીથી તરબોળ થઇ ગયો છે. વિલાયતી પોષાકમાં એ એક કિશોર હતો. અંગ્રેજીમાં જ મેં એને પૂછ્યું કે આ તારી કેવી રીત? એણે મને પ્રણામ કરીને જણાવ્યું કે–હું બંગાળી છું ને બહુ ભૂખ્યો છું. કંઇક ખાવાનું દો. તું તો જાણે જ છે કે પેલી આલમારીમાં વનમાળી કંઇ ને કંઇ ખાવાનું રાખતો હતો. એ ઉઘાડીને જોયું તો ફક્ત બિસ્કુટ અને કેળાં. એ જ આપ્યાં. બિસ્કુટનું ટીન લગભગ ખાલી કરી નાખ્યું. એણે એ ખાઇને એક શ્વાસ મૂકયો. મેં એને કહ્યું, તારા બધાં કપડાં તો એકદમ ભીંજાઇ ગયાં છે! એ બાજુ એનું ધ્યાન જ નહોતું. એણે કહ્યું, આની તો મને હવે ટેવ પડી ગઈ છે. બહુ દૂરથી પગપાળો આવ્યો છું, માત્ર તમારી પાસે આવવા માટે જ. અહીં આવ્યો હતો તો કાલે દિવસને ટાણે જ, પણ જાહેર રીતે રસ્તામાં હરવું ફરવું મારે માટે આફતરૂપ હોઇ અત્યારે કવેળાએ તમને દેખા દઉં છું. મારાં નસીબ સારાં કે બરાબર ખબર મળ્યા અને બરાબર ઠેકાણે જ આવ્યો. મેં કહ્યું, 'તે આટલી તકલીફ લઇને આવો હેરાન થઇને મારી પાસે શીદ આવ્યો, હું તો તને કોઈ મદદ કરી શકું તેમ નથી.' જવાબમાં એણે કહ્યું, 'જુઓ મદદ તો ઘણી રીતની હોય છે કંઇક મદદ તો તમે કરી જ શકશો. મારે તમને થોડુંક પૂછવાનું છે, અમે જે માર્ગે જઇ રહ્યા છીએ તેમાં કાંઇ લાભ થશે ખરો? મને પોતાને જ ઘણી રહીને આ શંકા આવે છે. ઘણા દિવસથી ભાગતો ફરતો આ દુર્ભાગી જાનવર જેવું છું એનો તો કંઇ બદલો મળશે ખરો ને! બીજી પણ ઘણી વાત એણે એના પોતાના વિષે કરી.

મેં જવાબ આપ્યો કે મારો અભિપ્રાય શું કામમાં આવશે? ખાસ કરીને તું જયારે કહે છે કે હવે પાછા ફરવાનો ઉપાય નથી ત્યારે હવે તો જે માર્ગે છો તે પર વિશ્વાસ રાખવો જ સારું છે. અને મારે જે કહેવાનું છે તે હું કહી જ રહ્યો છું. કહે જ જાઉં છું. અને તે તો તું સાંભળે જ છેને! એણે કહ્યું, "હા, એ તો ખરું છે."

રાત ત્યારે પૂરી થવા આવી હતી. થોડી વધુ વાર વાતચીત કરી પછી પ્રણામ કરી એ ચાલ્યો ગયો, એ પછી થોડી જ વારે આપણો વનમાળી આવ્યો. ઘરનો દેખાવ જોતાં જ એ આભો બની ગયો.–શું કહું છું વનમાળી!

વનમાળી પણ અજબ હતો. એ દૂર ઊભો ઊભો આછું હસતો હતો. મેં પૂછ્યું. 'આ શું હકીકત છે, એ ગયો કઇ બાજુ? ક્યાં?'

જવાબ આપતા ગુરૂદેવ બોલ્યા. 'એ તો કહી નથી ગયો, કેમ તારે પણ એની સાથે જવું હતું શું?'

'ખેર, પણ તમે હવે આ રીતે એકલા નહીં રહી શકો. એ તો કદાચ ચોર–લુંટારો પણ હોઈ શકેને?'

'ભલે ને એમ હોય, તોયે મારી લૂંટ એ પચાવી ન શકત. વનમાળી મૂકી ગયેલો તે બિસ્કુટનો ડબ્બો અને થોડાંક કેળાં સિવાય બીજું કંઇ એના નસીબમાં માંડયું ન હોત.'

એ દિવસે થોડીવાર પછી 'ગ્લેન ઇડન'માં જઇ મેં રથીદાને કહ્યું કે 'રથીદા સાંભળ્યું કે કેવો ગઝબ થઇ ગયો!' 'રથીદાએ ખૂબ ધીરજથી પૂછ્યું–કોની વાત કરો છો? એનાર્કિસ્ટોની?'

હા, એ જ તો. ગુરુદેવ આમ એકલા એકલા રહે છે. અને બહારના માણસો વેળા કવેળાએ મોડી રાતે–'

મને વચ્ચે અટકાવીને પ્રથમની રીતે જ રથીદાએ કહ્યું–'બાપાએ તારી મશ્કરી કરી છે.'

'એટલે? મશ્કરી શાની?' મેં પૂછ્યું.

'હા, મશ્કરી જ. આ વાર્તા આજ સવારથી જ એમણે શરૂ કરી છે. ઘણાંને બનાવ્યા છે, તારો નંબર કદાચ ત્રીજો હશે.' એટલી બધી મુંઝાઈ ગઈ હતી. વાત પૂરી કરતાં મેં કહ્યું.

'હા, ત્યારે તને મારી આ બધી વાતની ખબર નહોતી. એ વાત તો એ પછી બીજાયે ઘણાંને કરી હતી. મારો સ્વભાવ જ એવો છે, તમને રાજી કરવા કેટકેટલી ખોટી વાતો કરું છું. એક જુઠ્ઠાણે યુધિષ્ઠિરનો રથ ઉથલી પડયો હતો. મારી કેવી દશા થશે, કયા પાતાળમાં પૂરાવું પડશે એ જ વિચારું છું. ખેર જે નશીબમાં હશે એ થશે. અને એમ જ જો હોય તો લાવ હવે પેલી દવા પીને ઊંઘી જાઉં.'

× ×

એ દિવસે "ગલ્પગુચ્છ" લઈને અમે બેસતા જ હતા, બત્તી કરી, અને હજુ એ પૂછતા જ હતા કે કઈ વાર્તા વાંચવી એ તમે જ નક્કી કરો, ત્યાં તો મહાદેવે આવી ખબર આપ્યા કે "અમારા પટ્ટાવાળાને પગે વીંછી કરડયો છે, દવા આપો–" અને ગુરુદેવ એકદમ વ્યાકુળ થઈ ઉઠયા ને બોલ્યા–"ઝટ જાવ મારું મિલ્ટન લઈને" મિલ્ટન નામની એક એન્ટીસેપ્ટીક દવા એ સદાયે સાથે રાખતા. નોખી નોખી દવાઓ લગાવી અમે તો પાછા આવ્યા આવ્યા, પણ આવીને જોઈએ છીએ તો ગુરુદેવ બાયોકેમિક દવા વિષેનું એક પુસ્તક વાંચી રહ્યા છે. એમની બાજુમાં જ દવાની પેટી પડી છે. એમણે અમે પાછા વળ્યા કે તુરત કહ્યું–'લો, આ દવા. દર દસ મિનિટે એને આપવાની છે.' હું દવા આપી આવી. ગુરખાના છોકરાને એ સામાન્ય વીંછીના કરડની બહુ વેદના હોય તેમ નહોતું જણાતું, છતાં ત્યારે પણ થોડી થોડી વેદના એને હતી. અમે ફરી પાછા 'ગલ્પગુચ્છ' લઈ એમના પગ પાસે બેઠાં, પણ ગુરુદેવ વાર્તામાં ચિત્ત ચોંટી શકતા ન હતા એ સાફ દેખાતું હતું. 'પ્રાયશ્ચિત' વાર્તા શરૂ કરી, એક પાનું વાંચી એમણે કહ્યું,–'ના, આ નહીં વંચાય. જરા જઈને જોઈ આવો તો કોઈ, એની વેદના ઓછી થઈ કે નહિ, વેદના–ઓછી ન થઈ હોય તો બીજી દવા આપવી પડશે.' આલુબાબુ બારણાં પાસેજ બેઠા હતા એમણે કહ્યું,—'એ હવે ઓછી થઈ જશે.' ગુરુદેવે જરા કંટાળીને કહ્યું, 'આ આજ તો તમારી સૌની મોટામાં મોટી ખામી છે. એને કેમ છે એ જોવું જોઈએ ને! જાણ્યા વિના નચિંત કેમ થવાય?'

અવારનવાર એમનાં એ અતિસુકુમાર આર્દ્ર મમતાશીલ મનનો પરિચય અમને મળ્યો છે. આપણે અન્યનાં સુખદુઃખ પ્રત્યે કેટલા બધા ઉદાસ છીએ. એના ઉપર 'મોટા માણસો'ની તો વળી વાત જ શી કરવી! તેઓ તો પોતાના મોટા મોટાં કામ આડે પોતાનાં સ્વજનો સુદ્ધાંનાં દુઃખદર્દ ભૂલી જાય છે. પરંતુ ગુરુદેવ કદીયે કોઈનીયે પ્રત્યે ઉદાસીન નહોતા. તુચ્છતમ માનવી માટે યે એમનાં અંતરમાં મમતાનો પાર નહોતો. ખાસ કરીને કોઈ કંઈ વેદનાથી પીડાતું હોય–શારિરીક યા માનસિક. ત્યારે એની ચિન્તા એ તેઓ અધીર થઈ ઊઠતા. કોઈનીયે માંદગીનાં ખબર મળતાં જ બીજા બધાં કામ એક બાજુએ મૂકી એની દવા–સેવાની ગોઠવણ કરીને પછી જ તેઓ નિરાંતનો શ્વાસ લેતા–અને પછી પણ કયારેય એને વિસરી ન શકતા. દિવસ આખો પુસ્તક જોવા અને રોગના લક્ષણો મેળવવાનું ચાલતું. તે દિવસે પછી વાર્તા વાંચવાનું ન થયું.

આ પ્રસંગે એક વાત યાદ આવે છે. બપોરની ટપાલ આવી. હું એમના ઓરડામાં બેઠી હતી. કાગળમાં અમારા કોક નિકટના સગાની માંદગીની વાતે મારું મન ઉદાસ થયું હતું. એમણે પૂછયુ. 'શું વાત છે?' અને મેં કાગળની વાત કરી.

'જો, મને લાગે છે કે દરદની શરૂઆતમાં નક્કી એમણે કંઈજ પરવા નથી કરી, આપણે ત્યાં સ્ત્રી વર્ગમાં આવું જ બને છે. સ્ત્રીઓ સૌની સેવા કરતી કરતી ફરે છે અને એ માંદી પડે છે ત્યારે કોઈ એની માંદગી વિષે કંઈ વિચાર જ નથી કરતું. મને એ કેવું ખરાબ લાગે છે એ કહી નથી શકતો. એ વિચારું છું ત્યારે ધૈર્ય રાખવું આકરું થઈ પડે છે.'

ને પછી એમણે કાઢયા 'મેટેરિયા મેડિકા, 'ટિસ્યુ મેડિસિન' વગેરે દળદાર ગ્રંથો. આખો દિવસ દૂર દેશમાં રહેલ એક અલ્પ–પરિચિતની માંદગીનું દુઃખ એમનાં અગત્યનાં કામ કરતાંયે વધી ગયું. મારા દ્વારા

કાગળ વાટે એને દવાદારૂ સૂચવ્યા વિના એમનાથી નિરાંતે ન રહેવાયું. તેઓ એવી સાહજિક રીતે એટલા પ્રબળ સ્નેહરસથી પોતાની ચારે બાજુનાંઓને તરબોળ રાખતા કે એવું લાગતું જ નહિ કે તેઓ આટલે દૂરના માનવી—મહામાનવી છે, એમની ચારે બાજુનાં નગણ્ય જન-સામાન્યથી કંઇક જુદા છે તેઓ સૌની સાથે જે પ્રેમથી પોતાને આટલા બધા એકરસ કરી દેતા તે તેમની કંઈ મહદ્ થા સાના બનવાની ઈચ્છીત વસ્તુ નહોતી પણ એ જ એમનો સ્વાભાવિક સ્વભાવ હતો.

એ દિવસે એમણે કહ્યું હતું કે એકવાર મને પણ વીંછી કરડયો હતો એટલે એની વેદના હું જાણું છું–

—'હા, તમને વીંછી કરડયો હતો તે વાત ઘણાની પાસેથી સાંભળી છે–સૌ એથી વિસ્મય પામે છે' મેં કહ્યું.

'હું યે વિસ્મય પામું છું, મને યે ફરી કદી એવું થયું નથી'— ગુરુદેવ બોલ્યા.

'એવું વળી શું હતું?' માશીએ પૂછયું.

એકવાર કલકત્તાના મકાનમાં કંઇ કારણસર ભોંય તળીયાના એક ઓરડામાં એમને રાત્રે રહેવાનું થયેલું સામાન્ય રીતે એ ઓરડો રોજીંદા વપરાશનો નહોતો. છો પર કરેલ પથારીમાં તેઓ સૂતા હતા ત્યાં ઓચિંતો પગના આંગળે વીંછી કરડયો. અસહ્ય હતી એના એ દંશની વેદના. વીંછીનો દંશ કંઇ જેવો તેવો હોય છે? —પરંતુ એ રાત્રે કયાં હતી દવા કે કયાં હતું કોઇ એમની સાર સંભાળ લેનારૂ—ઘરનાં તમામ માણસો નિંદરમાં પડયા હતા. પોતાને વેદના થાય છે એ કારણ સૌની ઊંઘ બગાડવી, ઘર આખામાં હો હા મચાવી દેવી એ તો એમને કદીયે ગમે નહિ. જેટલી વેદના ને જેટલી અગવડ પડે તેટલી ભલે, પણ બીજા કોઇને જરા જેટલીયે તકલીફ આપવી એ એમના સ્વભાવમાં જ નહિ. એટલે એ વેદના વિનાપ્રતિકારે જ એ દિવસે સહેવી પડી હતી. જ્યારે વેદના અસહ્ય બની ત્યારે તેઓ વિચારવા લાગ્યા, કોને વીંછી કરડયો છે? કોનો એ પગ છે? કોની એ આંગળી છે? એ શું હું છું? કોણ છે આ દેહધારી રવીન્દ્ર? હું અને મારો આ વેદના ભોગવતો દેહ તો કંઇ એક નથી અને તેઓ એકચિત્ત થઇ પોતાને પોતાના દેહથી જુદા જોવા મથવા લાગ્યા, ને વેદના ભોગવતો દેહધારી તે 'હું' નથી એ ભાવના ક્રમશ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમને કંઇક જોડાણ તૂટતું હોય તેમ લાગ્યુ. અને આખરે એ વેદના એકદમ શમી ગઈ. એમના 'હું'ની સાથે એમની વેદનાનો વિચ્છેદ થઈ ગયો એકાએક લાગ્યું જાણે કંઈ જ વેદના થતી નથી, હતી નહી. વળતી પ્રભાતે જોતાં પગના એ આંગળા પર દંશના નિશાન સિવાય બીજું કંઇ જ વેદનાનું ચિન્હ નહોતું. એમણે કહ્યું હતું કે આવો પ્રસંગ એમના જીવનમાં ફરી બીજીવાર બન્યો નથી માનસિક દુઃખ ઉપર વિજય મેળવી શકાય, શારીરિક દુઃખ પણ સહન કરી શકાય, પણ માત્ર એ સહન કરવું જ નહિ...એની બધી વેદનાને માત્ર ઇચ્છા અને વિચાર દ્વારા જ દૂર કરવી એવું કદી બન્યું નથી, જોકે બીજીયે ઘણીવાર એમ ઈચ્છયું છે તેમ છતાં. તેઓ સદાયે કહેતા કે 'અમર અજય આત્માને રોજની દુષિત હવાથી દૂર, ક્ષણિક દુઃખ સુખથી પર રાખવો જોઈશે. મારામાં જે 'હુ' મહદ્ છે એજ મુખ્ય બનો.'

×

'આવું મોં કરીને શીદ બેઠી છો? ચાલ ઓ વિદ્યાધરી વિનોદની, મારગમાં બેઠા રહવું સારૂં નહિ. —ચાલ ઓ વિદ્યાધરી એ કરતાં તો ચાલ, મને રંગ ઘોળી આપજે, પેનસિલ છોલી આપજે, પીંછી લુછી આપજે, એ કોઇ કામ મને ગમતાં નથી. એ માટે તું ડાહી છોકરીની જેમ હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળજે અને હું ચિત્ર ચિતરીશ, જેને જોઈ અમારા નંદબાબુ કહેશે 'વાહવાહ' ના, નંદબાબુ સુધી એ ચિત્ર નહિ પહોચે તે જાણું છું ચાલ, હવે એક ટેબલ લાવ. હું હવે એક કાગળ,—પણ કાગળ તો મારી બહુ નજીક પડયા છે. ખેર, છતાં હું હુકમ કરીશ, અને તું હાંફતી હાંફતી દોડતી આવી એક વેંત આઘી પડેલી ચીજ મારી નજીક મૂકીશ. એમાં મઝા શું આવે? આ જો ને, કાલે કહ્યું કે ચશ્મા, ચશ્મા—અને તેં માઇલેક દૂરથી આવીને મારા ખીસામાંથી ચશ્મા કાઢી આપ્યા. એવું ન કરૂં તો તને હું કેવો ધોરણસરનો મોટો માણસ છું એની કેમ ખબર પડે!'

—'વારૂ, બોલો ક્યા ક્યા રંગ ઘોળું?' મેં પૂછયું

–'અરે પણ પહેલાં કાગળ તો લાંબો કરીને સરખો કાપ. વનમાળીને અંગે મારી ભાષા ખુબ ઉન્નત થઇ છે. આજકાલ બહુ લાંબુ બોલવાની ઈચ્છા નથી થતી. વારુ, તું પણ કંઇ ઓછી કંજુસ નથી, આવો સાવ પાણી જેવો રંગ કર્યો છે તે શું મારે નહાવું છે?'

'અરે એમ શામાટે, પણ 'વોટર કલર' તો આ રીતે જ તૈયાર કરાય છે.'

'વાહ, તું હવે મને 'વોટર કલર'નાં નિયમ શીખ-વીશ! જો છોકરી, આ ઉમ્મરે હું હવે કંઇ કેળવણી લઇ શકું એ અશક્ય છે. એટલે મને જરાક ઘાટો રંગ તૈયાર કરી દે, તેમાં તને જે કંઇ ખર્ચ થશે તે હજાુયે મારા પેલા પેનના બાકસમાં પડયા છે તે સાડા આઠ–આનામાંથી તને નક્કી ચૂકવી દઇશ. મારે એટલી ધીરજ ક્યાં હતી કે એક રંગ માટે એક કલાક રાહ જોઇ શકું, કે ક્યારે એ સુકાય.?'

'અરેરે, પણ આ શું કર્યું', રંગ બધો ઝભ્ભા પર ઢળી ગયો–'

તું જરા ચુપ રહે તો સુમધ્યમે–વાત કેટલે અંશે ખરી છે તે જાણતો નથી, છતાં તેં કહી તો નાખી જ. ઢળતો હોય તો ઢળવા દે.'

આ રીતે કલાકેક પછી એક સુંદર વનનું ચિત્ર તૈયાર થયું. 'આ લે તમારું સુરેલનું વન. તું માને છે કે મને જરાયે ચિતરતાં નથી આવડતું. મારા ચિત્રોને લોકો દયા બતાવી સારું કહે છે, પણ તારી એ માન્યતા મારે ભાંગવી પડશે. ચૂપ કેમ છો? બોલતી કેમ નથી કે કેવું અજબ, કે એવું કંઇક. ઓછામાં ઓછું સભ્યતા ખાતર પણ એવું કંઇક બોલવું જોઇએ!'

–'કહેવું ન કહેવું સમાન હોય ત્યાં ન કહેવું જ સારું ને!' મેં કહ્યું.

'એ સાચી વાત. મૂંગા રહેવું જ સદા સારૂં, બુદ્ધિમાનનું કામ છે–તું મૂંગીજ રહીશ. વારૂ હવે એકદમ નીરવ રહીને કહી દે તો કે સવારે મોં ભારે કરીને કેમ બેઠી હતી?'

–'ઓગો કી ભાવિયા મને એ દૃષ્ટિ નયને ઉથલે નયન વારિ–ઓગો કિ ભાવિયા મને...'

(અલિ શું વિચારે મનમાં, જેથી બેઉ આંખોમાં ઉભરાતા'તાં આંસું–અલિ શું વિચારે મનમાં...)

×

'મને કંઇક કામ આપો ને!' મેં કહ્યું.

'આપીશ. તારું કર્તવ્યક્ષેત્ર મારી પરિસ્થિથી બહુ દૂર છે. નહિ તો કામ તો પુષ્કળ છે, થાકી જ એટલું છે. તું મને કંઇ કામમાં આવત તો મને એ ગમત. મારા અવસાન પછી તારી સગવડે અમારે ત્યાં જજે અને કંઇક કામ સ્વીકારજે. આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ એ રીતે ઉપયોગી બનવાનું જાણતી નથી, આજકાલ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓને તેમનાં ગૃહકાર્ય-માંથી સારી એવી ફુરસદ મળે છે, તેમનું ભણતર પણ સારૂં હોય છે છતાં તેમનું મન કેવું નિષ્ક્રિય હોય છે! દેશની અરધેરી શક્તિ જો એ રીતે નકામી ન જતી હોત તો કેવું સરૂં થાત! બેશક તું એમ કહી શકે કે તેમને કર્મક્ષેત્ર નથી મળતું. પણ સૌ પોતપોતાની મર્યાદાથી બંધાયેલા છે. પોતેજ પોતાનું કર્તવ્યક્ષેત્ર શોધી પોતાનો વિકાસ કરવો એ સહજ નથી, અને મોટા ભાગના માનવી માટે એ શક્ય પણ નથી. છતાં એમ પણ કહીશ કે જયાં એને સગવડ છે, જયાં એને તક છે ત્યાં પણ તેમને આગળ આવતી મેં જોઇ નથી! અમારા શાન્તિનિકેતનમાં ભણી ગયેલી કેટલી છોકરીઓ સામાજીક કામમાં લાગી છે? મેં તો આટલું મોટું કર્તવ્યનું મેદાન એની સામે ખડું કરી દીધું છે. આવો સુયોગ, કામ કરવાની આવી સુંદર તક મળે એ શું ઓછું છે! છતાં વહુમા મને ઉપયોગી બન્યા છે. દુબળું અસ્વસ્થ શરીર છતાં એ વેગળા રહ્યા નથી. કર્તવ્યદ્વારા એમણે પોતાની જાતને સાર્થક કરી છે, તે મારે માટે બહુ આનંદની વાત છે, અને એ એને પોતાને માટે પણ ઓછા લાભની વાત નથી. જીવનનો એક વિસ્તૃત પટ–કર્મનું એક મોટું ક્ષેત્ર માણસને ખુદ પોતાની જાત પાસે આદરણીય બનાવે છે. નહિ તો આખો દિવસ–દિવસો પછી દિવસો માત્ર 'હા ભાઇ, ઓ ભાઇ,' કરી સમય વિતાવવો–એનું દુઃખ શું સ્ત્રીઓ નથી અનુભવતી?'

[ક્રમશઃ]

કામળ વાટે એને હવાદાર સૂચવ્યા વિના એમનાથી નિરાંતે ન રહેવાયું. તેઓ એવી સાહજિક રીતે એટલા પ્રબળ સ્નેહરસથી પોતાની ચારે બાજુનાંઓને તરબોળ રાખતા કે એવું લાગતું જ નહિ કે તેઓ આટલે દૂરના માનવી—મહામાનવી છે, એમની ચારે બાજુનાં નગણ્ય જન–સામાન્યથી કંઈક જુદા છે. તેઓ સૌની સાથે જે પ્રેમથી પોતાને આટલા બધા એકરસ કરી દેતા તે તેમની કેઈ મહદ્ યા સારા બનવાની ઈચ્છીત વસ્તુ નહોતી પણ એ જ એમનો સ્વાભાવિક સ્વભાવ હતો.

એ દિવસે એમણે કહ્યું હતું કે એકવાર મને પણ વીંછી કરડયો હતો એટલે એની વેદના હું જાણું છું—

—'હા, તમને વીંછી કરડયો હતો તે વાત ઘણાની પાસેથી સાંભળી છે—સૌ એથી વિસ્મય પામે છે' મેં કહ્યું.

'હું યે વિસ્મય પામું છું, મને યે ફરી કદી એવું થયું નથી'— ગુરુદેવ બોલ્યા.

'એવું વળી શું હતું ?' માશીએ પૂછ્યું.

એકવાર કલકત્તાના મકાનમાં કંઈ કારણસર ભોંય તળીઆના એક ઓરડામાં એમને રાત્રે રહેવાનું થયેલું સામાન્ય રીતે એ ઓરડો રોજીંદા વપરાશનો નહોતો. છો પર કરેલ પથારીમા તેઓ સૂતા હતા ત્યાં ઓચિંતો પગના આંગળે વીંછી કરડયો. અસહ્ય હતી એના એ ડંખની વેદના. વીંછીનો દંશ કંઈ જેવો તેવો હોય છે ? —પરંતુ એ રાત્રે ક્યાં હતી દવા કે ક્યાં હતું કોઈ એમની સાર સંભાળ લેનારૂં—ઘરનાં તમામ માણસો નિંદરમાં પડયા હતા. પોતાને વેદના થાય છે એ કારણે સૌની ઊંઘ બગાડવી, ઘર આખામા હો હા મચાવી દેવી એ તો એમને કદીયે ગમે નહિ. જેટલી વેદના ને જેટલી અગવડ પડે તેટલી ભલે, પણ બીજા કોઈને જરા જેટલીયે તકલીફ આપવી એ એમના સ્વભાવમાં જ નહિ એટલે એ વેદના વિનાપ્રતિકારે જ એ દિવસે સહેવી પડી હતી જ્યારે વેદના અસહ્ય બની ત્યારે તેઓ વિચારવા લાગ્યા, કોને વીંછી કરડયો છે ? કોનો એ પગ છે ? કોની એ આંગળી છે ? એ શું હું છું ? કોણ છે આ દેહધારી રવીન્દ્રનાથ ? હું અને મારો આ વેદના ભોગવતો દેહ તો કંઈ એક નથી અને તેઓ એકચિત્ત થઈ પોતાને પોતાના દેહથી જુદો જોવા મથવા લાગ્યા, ને વેદના ભોગવતો દેહધારી તે 'હું' નથી એ ભાવના ક્રમશ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમને કંઈક જોડાણ તૂટતું હોય તેમ લાગ્યું. અને આખરે એ વેદના એકદમ શમી ગઈ. એમના 'હું'ની સાથે એમની વેદનાનો વિચ્છેદ થઈ ગયો એકાએક લાગ્યું જાણે કંઈજ વેદના થતી નથી, હતી નહીં. વળતી પ્રભાતે ફક્ત પગના એ આંગળા પર દંશના નિશાન સિવાય બીજું કંઈ જ વેદનાનું ચિન્હ નહોતું. એમણે કહ્યું હતું કે આવો પ્રસંગ એમના જીવનમાં ફરી બીજીવાર બન્યો નથી માનસિક દુઃખ ઉપર વિજય મેળવી શકાય, શારીરિક દુઃખ પણ સહન કરી શકાય, પણ માત્ર એ સહન કરવું જ નહિ...એની બધી વેદનાને માત્ર ઇચ્છા અને વિચાર દ્વારા જ દૂર કરવી એવું કદી બન્યું નથી, જોકે બીજીયે ઘણીવાર એમ ઇચ્છયું છે તેમ છતાં. તેઓ સદાયે કહેતા કે 'અમર અજય આત્માને રોજની કુત્સિત હવાથી દૂર, ક્ષણિક દુઃખ સુખથી પર રાખવો જોઈશે. મારામાં જે 'હું' મહદ્ છે એ જ મુખ્ય બનો.'

×

'આવું મોં કરીને શીદ બેઠી છો ? ચાલ ઓ વિદ્યાધરી વિનોદની, આરામમાં બેઠા રહવું સારૂં નહિ. —ચાલ ઓ વિદ્યાધરી એ કરતા તો ચાલ, મને રંગ ઘોળી આપજે, પેનસિલ છોલી આપજે, પીંછી લુછી આપજે, એ કોઈ કામ મને ગમતાં નથી. એ માટે તું ડાહી છોકરીની જેમ હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળજે અને હું ચિત્ર ચિતરીશ, જેને જોઈ અમારા નંદબાબુ કહેશે 'વાહવાહ.' ના, નંદબાબુ સુધી એ ચિત્ર નહિ પહોંચે તે જાણું છું ચાલ, હવે એક ટેબલ લાવ. હું હવે એક કાગળ,—પણ કાગળ તો મારી બહુ નજીક પડયા છે. ખેર, છતાં હું હુકમ કરીશ, અને તું હાંફતી હાંફતી દોડતી આવી એક વેંત આઘી પડેલી ચીજ મારી નજીક મૂકીશ. એમાં મઝા શું આવે ? આ જો ને, કાલે કહ્યું કે ચશ્મા, ચશ્મા—અને તેં માઈલેક દૂરથી આવીને મારા ખીસામાંથી ચશ્મા કાઢી આપ્યા. એવું ન કરૂં તો તને હું કેવો ધોરણસરનો મોટો માણસ છું એની કેમ ખબર પડે ?'

—'વારૂ, બોલો ક્યા ક્યા રંગ ઘોળું ?' મેં પૂછ્યું

—'અરે પણ પહેલાં કાગળ તો લાવો કરીને સરખો કાપ. વનમાળીને આંગે મારી ભાષા ખુબ ઉન્નત થઇ છે. આજકાલ બહુ લાંબુ બોલવાની ઇચ્છા નથી થતી. વાહ, તું પણ કંઇ ઓછી કંજુસ નથી, આવો સાવ પાણી જેવો રંગ કર્યો છે તે શું મારે નહાવું છે?'

'અરે એમ શામાટે, પણ 'વૉટર કલર' તો આ રીતે જ તૈયાર કરાય છે.'

'વાહ, તું હવે મને 'વૉટર કલર'નાં નિયમ શીખવીશ! જો છોકરી, આ ઉમ્મરે હું હવે કંઇ કેળવણી લઇ શકું એ અશક્ય છે. એટલે મને જરાક ઘાટો રંગ તૈયાર કરી દે, તેમાં તને જે કંઇ ખર્ચ થશે તે હજુયે મારા પેલા પેનના બાકસમાં પડયા છે તે સાડા આઠ–આનામાંથી તને નક્કી ચૂકવી દઇશ. મારે એટલી ધીરજ ક્યાં હતી કે એક રંગ માટે એક કલાક રાહ જોઇ શકું, કે ક્યારે એ સુકાય.'

'અરેરે, પણ આ શું કર્યું', રંગ બધો ઝભ્ભા પર ઢળી ગયો—'

તું જરા ચુપ રહે તો સુપ્રભ્યમે–વાત કેટલે અંશે ખરી છે તે જાણતો નથી, છતાં તેં કહી તો નાખી જ. ઢળતો હોય તો ઢળવા દે.'

આ રીતે કલાકેક પછી એક સુંદર વનનું ચિત્ર તૈયાર થયું. 'આ લે તમારું સુરેલનું વન. તું માને છે કે મને જરાયે ચિતરતાં નથી આવડતું. મારા ચિત્રોને લોકો દયા બતાવી સારું કહે છે, પણ તારી એ માન્યતા મારે ભાંગવી પડશે. ચૂપ કેમ છો? બોલતી કેમ નથી કે કેવું અજબ, કે એવું કંઇક. ઓછામાં ઓછું સભ્યતા ખાતર પણ એવું કંઇક બોલવું જોઇએ!'

—'કહેવું ન કહેવું સમાન હોય ત્યાં ન કહેવું જ સારું ને!' મેં કહ્યું.

'એ સાચી વાત. મૂંગા રહેવું જ સદા સારું, બુદ્ધિમાનનું કામ છે–તું મૂંગી જ રહીશ. વારુ હવે એકદમ નીરવ રહીને કહી દે તો કે સવારે મોં ભારે કરીને કેમ બેઠી હતી?'

—'ઓગો કી ભાવિયા મને એ દુટિ નયને ઉથલે નયન વારિ–ઓગો કિ ભાવિયા મને...'

(અલિ શું વિચારે મનમાં, જેથી બેઉ આંખોમાં ઉભરાતા'તાં આંસું–અલિ શું વિચારે મનમાં...)

×

'મને કંઇક કામ આપો ને!' મેં કહ્યું.

'આપીશ. તારું કર્તવ્યક્ષેત્ર મારી પરિધિથી બહુ દૂર છે. નહિ તો કામ તો પુષ્કળ છે, બાકી જા એટલું છે. તું મને કંઇ કામમાં આવત તો મને એ ગમત. મારા અવસાન પછી તારી સગવડે ચસારે ત્યાં જજે અને કંઇક કામ સ્વીકારજે. આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ એ રીતે ઉપયોગી બનવાનું જાણતી નથી, આજકાલ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓને તેમનાં ગૃહકાર્યમાંથી સારી એવી ફુરસદ મળે છે, તેમનું ભણતર પણ સારું હોય છે છતાં તેમનું મન કેવું નિષ્ક્રિય હોય છે! દેશની અરધેરી શક્તિ જો એ રીતે નકામી ન જતી હોત તો કેવું સરું થાત! બેશક તું એમ કહી શકે કે તેમને કર્મક્ષેત્ર નથી મળતું. પણ સૌ પોતપોતાની મર્યાદાથી બંધાયેલા છે. પોતેજ પોતાનું કર્તવ્યક્ષેત્ર શોધી પોતાનો વિકાસ કરવો એ સહજ નથી, અને મોટા ભાગના માનવી માટે એ શક્ય પણ નથી. છતાં એમ પણ કહીશ કે જ્યાં એને સગવડ છે, જ્યાં એને તક છે ત્યાં પણ તેમને આગળ આવતી મેં જોઇ નથી! અમારા શાન્તિનિકેતનમાં ભણી ગયેલી કેટલી છોકરીઓ સામાજીક કામમાં લાગી છે? મેં તો આટલું મોટું કર્તવ્યનું મેદાન એની સામે ખડું કરી દીધું છે. આવો સુયોગ, કામ કરવાની આવી સુંદર તક મળે એ શું ઓછું છે! છતાં વહુમા મને ઉપયોગી બન્યા છે. દુબળું અસ્વસ્થ શરીર છતાં એ વેગળા રહ્યા નથી. કર્તવ્યદ્વારા એમણે પોતાની જાતને સાર્થક કરી છે, તે મારે માટે બહુ આનંદની વાત છે, અને એ એને પોતાને માટે પણ ઓછા લાભની વાત નથી. જીવનનો એક વિસ્તૃત પટ–કર્મનું એક મોટું ક્ષેત્ર માણસને ખુદ પોતાની જાત પાસે આદરણીય બનાવે છે. નહિ તો આખો દિવસ–દિવસો પછી દિવસો માત્ર 'હા ભાઇ, ઓ ભાઇ,' કરી સમય વિતાવવો–એનું દુઃખ શું સ્ત્રીઓ નથી અનુભવતી?'

[ક્રમશઃ]

अ. म. रा.

પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો

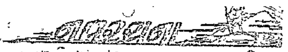
[લે. રામનારાયણ વિ. પાઠક; પ્ર. ગુજરાત વિદ્યા સભા, અમદાવાદ; મૂલ્ય. ચાર રૂપિયા]

આ ગ્રંથ કવિ. વાર્તાકાર ને વિવેચક શ્રી. રામનારાયણ પાઠકને આજના સમર્થ પિંગળશાસ્ત્રી તરીકે રજૂ કરે છે. એમાં શ્રી. પાઠકે હેમચંદ્રથી માંડી દયારામ સુધીના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યની પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક સમાલોચના કરી છે. સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવે 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના'માં વેદકાલથી અપભ્રંશકાલ સુધીના પદ્યરચનાના પ્રવાહો ને પ્રકારોની સમીક્ષા કરી હતી સ્વ. ધ્રુવ જ્યાં અટકયા છે ત્યાંથી શરૂ થતો આ ગ્રંથ એ સમીક્ષાને છેક દયારામ સુધી લાવે છે અને એ રીતે એ અભ્યાસની સળંગતા સાધી આપે છે.

વર્ણમેળ છંદો વેદમાં જ વપરાઇ પછી અદ્રશ્ય થયા છે એટલે એની વાત કરવાની હતી નહિ. સંસ્કૃત અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં બહુ નહિ તોય ઠીક પ્રમાણમાં વપરાયા હોઇ શ્રી. પાઠકે પ્રથમ એના જૂની ગુજરાતી કવિતામાં થયેલા ઉપયોગની અને લઘુ-ગુરુની છૂટ, યતિભંગ, પ્રાસનો વિપુલ ઉપયોગ અને આવૃતસંધિ વૃત્તોના વિશેષ વાપર જેવી તે અંગેની નોંધપાત્ર બાબતોની નોંધ લીધી છે. આ પછી તેમણે માત્રામેળ જાતિછંદોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી, અપભ્રંશ અને તેનો વારસો પામેલા જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના કડવાબદ્ધ અને ઇતર પ્રબંધોના કાવ્યપ્રકાર તથા પદ્યરચના સમજાવી, અપભ્રંશ અને હિંદીમાંથી ગુજરાતીએ ઉપાડેલા સોળ ચોવીસ ને બત્રીસ માત્રાના તેમજ બીજા જાતિછંદોનો સદ્દષ્ટાંત પરિચય કરાવ્યો છે. ત્યારપછી તેમણે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાએ જેનો બહુજ બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તે દેશીઓ વિશે જાણવાજોગ સામાન્ય માહિતી આપી, તેના સંગીતનું એકમ, તેનું ધ્રુવ, અને ધ્રુવ અને કડીઓનો સંબંધ એ ત્રણ મુદ્દાઓની ચર્ચા સાથે દેશીઓની સ્વરૂપઘટના સમજાવી, જાતિઓમાંથી દેશીઓ કેવી રીતે નિષ્પન્ન થાય છે એ બતાવી, ચોપાઇ, રોળા, સવૈયા ને દોહરાની દેશીઓ તથા ત્રિકલ, પંચકલ ને સપ્તકલ સંધિઓની અને પ્રકીર્ણ દેશીઓનું બંધારણ જૂની ગુજરાતી દેશીઓનાં સંખ્યાબંધ દ્રષ્ટાંતો સાથે તેમની ઉત્થાપનિકાઓ આપતા જઇ નિરૂપ્યું છે.

દેશીઓનું પિંગળ શોધી આપ્યું એ આ ગ્રંથની સૌથી સ્મરણીય વિશિષ્ટતા અને શ્રી. પાઠકની એક સિદ્ધિ ગણાશે. દેશી એટલે પિંગળને નહિ અનુસરનારી કવિતા એમ સ્વ. કે હ. ધ્રુવે કહેલું પણ શ્રી. પાઠકે બતાવ્યું છે કે 'દેશીઓ એમ છે, પણ સાથે એ ગાનને, તેના તાલને, અનુકૂળ થાય, તેની સાથે મેળ ખાય એવો તેનો અક્ષરવિન્યાસ હોય છે. એ રચનાઓ સ્વરરચના, અને તે સાથે સાથે, ભલે કંઇક શિથિલ પણ, છંદોરચના પણ છે.' આપણા આદ્યવિવેચક નવલરામ પંડયાએ ગરબીઓનું પિંગલ હોવું જોઇએ એવો જે મત વ્યકત કર્યો હતો તેને શ્રી. પાઠકે સાચો પાડયો છે. નવલરામે તો દિશાસૂચન જ કર્યું હતું, એમણે પોતે તથા બીજા કોઇએ ગરબીઓ ને દેશીઓનું પિંગલ શોધવા પ્રયાસ કર્યો ન હતો. એ દિશામાં મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અક્ષુણ્ણ ભૂમિ પર આગળ વધી એક નવી કેડી કોરી કાઢવાનું કામ તો આ ગ્રંથ દ્વારા શ્રી. પાઠકે જ પહેલીવાર કર્યાનો જશ તેમને મળશે. પિંગળ ને સંગીતના સીમાડા જ્યાં મળે છે તે પ્રદેશનું પર્યટણ કરી પિંગળની હદ તેમણે નક્કી કરી આપી છે. દેશીઓ પર પિંગળની હકુમત સ્થાપી આપી ગુજરાતી પિંગળનો સીમા વિસ્તાર તેમણે કરી આપ્યો છે. દેશીઓ ગેય હોઇ સંગીતનો વિષય છે, તેનું પિંગળ હોય નહિ, એમ માનનાર વર્ગ આપણે ત્યાં છે. એના તરફથી આવનાર વાંધા કલ્પી કે અપેક્ષી શ્રી. પાઠકે 'ઉપસંહાર'માં આપેલા તેના ખુલાસા કે જવાબમાંની દલીલો પ્રતિપક્ષીને ચૂપ કરે એવી છે.

આ વિષયના પોતાના અભ્યાસને જોરે શ્રી. પાઠકે ઘણી બાબતમાં પોતાની સ્વતંત્ર રીતે વિચાર્યું છે, અને સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવ અને નરસિંહરાવથી જુદા પડી પોતાનો મતભેદ વ્યકત કર્યો છે. પિંગલગ્રંથોના

છંદોનાં નામના તથા બીજા કેટલાક ગોટાળા કે ન્યૂનતાઓ પણ તે બતાવતા ગયા છે. એથી જ તેમણે સ્વતંત્ર ગુજરાતી બૃહત્પિંગલની જરૂર બતાવી છે. એવો પિંગલગ્રંથ તેઓ પોતે જ લખી રહ્યા હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. એ લખવા માટે એમના અધિકાર પરત્વે કોઈને કશી શંકા હોય તો તે આ ગ્રંથ જોયા પછી નિર્મૂળ થઈ જશે.

આ ગ્રંથમાં આમ દેશીઓનું પિંગળ પહેલીવાર રજૂ થાય છે, હેમચંદ્રના છંદોનુશાસનથી દલપત–નર્મદ–પિંગલ સુધીના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય પ્રકારોની દેહઘટનાની સમજૂતિ અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતાએ ખપમાં લીધેલા છંદોની લગભગ પૂરી સમીક્ષાત્મક નોંધ એમાં મળે છે. અભ્યાસીઓને માટે આ ગ્રંથ આમ ત્રેવડી વિશિષ્ટતાવાળો અને તેથી મૂલ્યવાન બન્યો છે. આવા ગ્રંથ વરસે વરસે બહાર પડતા નથી.

આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યની શ્રી. પાઠકની સેવા પર કળશ ચડાવે છે. એને તાજેતરમાં હરજીવિંદદાસ કાંટાવાળા પારિતોષિક મળ્યું છે તે બધી રીતે ઉચિત થયું છે.

શ્રી પાઠકે આ ગ્રંથ પાછળ શ્રમ ઘણો લીધો છે. ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય તો તેમને બધું પિંગલદૃષ્ટિએ તેનું માપ લેવા માટે જોઈ જવું પડ્યું છે જ, પણ સંસ્કૃત અને ભગિની ભાષાંઓના પિંગલગ્રંથોનો તેમજ ગુજરાતીમાં થયેલી પુરોગામી પિંગલચર્ચાનો પણ અભ્યાસ તેમને કરી જવો પડયો છે. અને લાંબા સમય સુધી ગુરુ–લઘુના ગણિતમાં તથા માત્રાની સંખ્યાની ગણતામાં તેમને ખૂંપી જવું પડ્યું હશે તે તો જુદું જ. આવો નિષ્ઠા ભર્યો પરિશ્રમ લઈ તેમણે જે કાર્ય કર્યું છે તે તો તેઓ જ કરી શકે તેમ હતું.

ઇતિહાસ–સંમેલન નિબંધ–સંગ્રહ

(પ્ર.ઉપર પ્રમાણે; સોલ એજન્ટ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તો અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાડાચાર રૂપિયા)

નવી નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડવાની હોંસીલી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ રંગભૂમિ પરિષદ ભર્યા પછી ૧૯૪૩માં અમદાવાદ ખાતે યોજેલા ઇતિહાસ–સંમેલન પ્રસંગે આવેલા વીસ નિબંધોનો આ સંગ્રહ છે. એમાં કલ્પના અને ઇતિહાસની સૃષ્ટિઓનો ભેદ ચર્ચતા શ્રી. ચુનીલાલ શાહના લઘુલેખ સિવાય બાકીના બધા નિબંધ કોઈ ને કોઈ રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે છે. પં. બેચરદાસ દોશી અને શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ 'ગુજરાત' શબ્દનું મૂળ તપાસી 'ગુજ્ર' અને 'ત્રાત' મળી એ શબ્દ બન્યો હોવાનું કહ્યું છે. પં. બેચરદાસ આ 'ગુજ્ર' નો કુર્દિસ્તાન કે ગુર્દિસ્તાનની 'ગુર્દ' જાતિ સાથે સંબંધ જોડે છે. શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ પોતાના બેમાંથી એક નિબંધમાં આપણા પ્રદેશ માટે 'ગુજરાત' અને ભાષા માટે 'ગુજરાતી' એ શબ્દોના પ્રચાર સંબંધમાં સ્વ. નરસિંહરાવે આપેલી માહિતીમાં ઘણો ઉમેરો કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે 'ગુજરાત' શબ્દ વિક્રમના અગિયારમાં શતકમાં અને 'ગુજરાતી' પ્રેમાનંદની પહેલાં લોક બોલીમાં પ્રચારમાં આવ્યા હોવા જોઈએ. બીજા નિબંધમાં શ્રી. સાંડેસરાએ અતીતનો અંધારપડદો ઊંચકી વિક્રમના તેરમા–ચૌદમા શતકમાં ગુજરાતમાં થયેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો અને તેમાં ફાળો આપનાર કવિઓ અને પંડિતોનો પરિચય કરાવ્યો છે. શ્રી. ડોલરરાય માંકડે પશ્ચિમી ક્ષત્રપો ઇરાનના હતા અને કાલકાચાર્યના તેડાવ્યા મકરાણ ને સિંધ થઈ કચ્છને રસ્તે કાઠિયાવાડમાં તેઓ આવ્યા હતા એમ પોતાનું મંતવ્ય પોતાના નિબંધમાં રજૂ કર્યું છે. શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ યુઅનશ્વાંગના પ્રવાસ વર્ણનમાંથી વલભીયુગ પર પ્રકાશ પાડતી ગુજરાત વિષયક માહિતીનો સાર આપી તેના પર ઘટતું ભાષ્ય કર્યું છે. શ્રી. રામલાલ મોદીએ ગુજરાતના મધ્યકાલના ઇતિહાસમાંથી એને માટે મળતી થોડી સામગ્રી પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરી ગુજરાતનો તાત્વિક સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખવાની અગત્ય દર્શાવી છે. શ્રી. કનૈયાલાલ દવેએ પુસ્તક પ્રશસ્તિઓમાંનાં ઐતિહાસિક વિધાનોની સમીક્ષા કરી છે. ડૉ. સાલેટોરે પોતાના બે નિબંધમાંથી એકમાં દશમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ચાલુક્ય તૈલ બીજાના પુત્રે ગુજરાત પર મેળવેલા વિજય વિશે

મારી હૈયાસગડી
ઈશ્વર પેટલીકર

নবরচনা

પ્ર. ફી. ૧ થી ૩ }
પ્ર. ૫. ૧-૪-૦ }

કસોટી જયંતી વ્યૂહ ૧૨૯

બંધ તારીખ ૧૪ માર્ચ મંગળવાર

રૂ. ૧૮,૦૦૦નાં ઈનામો

પહેલું ઇનામ	બીજું ઇનામ	ત્રીજું ઈનામ
રૂ: ૯૦૦૦	રૂ: ૩૭૦૦	રૂ: ૨૩૦૦

સંપૂર્ણ વિગતો માટે 'મક્રમ' અઠવાડિક જુઓ.

ર	સ	મ	ચ			ચ		
	મા					મ		ર
કા			મા	લ				તા
	કો	ર		ઈ		ર	ત	
			શબ્દવ્યૂહ				ક	
	ર		સ	હ				
ડ						વિ	ર	
પં		શ		ક		વા	૧૨૯	
ણ		લ		ત				

ર	સ	મ	ચ			ચ		
	મા					મ		ર
કા			મા	લ				તા
	કો	ર		ઈ		ર	ત	
			શબ્દવ્યૂહ				ક	
	ર		સ	હ				
ડ						વિ	ર	
પં		શ		ક		વા	૧૨૯	
ણ		લ		ત				

આડી ચાવીઓ:

(૧) નવરાશની પળોને શબ્દવ્યુહો થી.. બનાવજો

(૪) ...નું નામ લેનાર ઘણીવાર કનડગત વહોરી લે છે.

(૭) પરતંત્ર પ્રજામા સ્વદેશી માલ માટે અલ્પ...હોય તે અસંભવિત નથી.

(૯) ..રાગ શ્રવણ કરનારને એનું જલદી વિસ્મરણ થવું મુશ્કેલ છે.

(૧૧) અહીં 'રૂમાલ' કે 'હમાલ' આવશે.

(૧૨) ...હોય તો નોકર નવરો બેસતા વિચાર કરશે.

(૧૪) સંકેત

(૧૭) પોતાના જીવનમાં શું...છે એનો અંદાજ માનવી બહુધા બીજાના જીવન પરથી બાંધે છે

(૧૮) ...પર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવા આજની યુવતિ ખુબ થનગન કરતી હોય છે.

(૧૯) સ્વહિત કાજે પ્રયાસ કરવા માનવી...તૈયાર થાય છે

(૨૨) સંસારની સુખસામગ્રીથી અલિપ્ત રહેનાર વ્યક્તિ હશે.

(૨૩) સ્ત્રી પોતાનું દુ:ખ...મા રડયા વિના રહેશે નહિ.

(૨૪) અન્ય કરતાં પોતાને વધુ દુ:ખી...એ નિરાશાવાદીઓની એક ખાસીયત હોય છે.

(૨૫) દાડ સાથે...કરનારને કદીક કપરો અનુભવ થાય છે.

(૨૧) ઊભી પ્રમાણે.

ઊભી ચાવીઓ:

(૨) ..ને સમાલજો.

(૩) પ્રેમી આગળ સ્ત્રી સહેજે...દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે

(૫) ગ્રહોનો ... જોવા જોષીની જરૂર નથી પડતી.

(૬) હતાશ થતા સૈન્યને દુશ્મનની ...કદીક પાનો ચડયો છે.

(૮) અહીં 'હલમ' અવળો પડયો છે

(૧૦) પ્રદીપ્ત અગ્નિ સામે ગમે તેવો ...પણ ઓગળી જાય છે

(૧૩) અવડ...મા જીવજંતુઓનો ભય વધુ હોય છે

(૧૫) ...કરી ગભરાવું એ નિર્બળતા લેખાય છે

(૧૬) ...થી કરે તે કાર્ય માનવી બને તેટલું વહેલું કરવા મથે છે.

(૧૮) ...માં ઘણીવાર હુકમ કરાવાની વૃત્તિ જોર પકડે છે.

(૨૦) આજે મધ્યમવર્ગની...સાંભળનારનું દિલ દ્રવી જશે

(૨૧) હોશિયાર.

(૨૨) ...સમાન વચ્ચે થાય એમાં એયનું શ્રેય છે.

(૨૬) 'વિશ્વમા સ્ત્રીઓનું રાજ્ય હોવું જોઇએ?' એ પ્રશ્નનો જવાબ ઘણીખરી સ્ત્રીઓ '...' માં આપશે.

અમદાવાદના કલેકટરે તા ૨૬-૪-૪૯ ના લાયસન્સ નંબર ૧ થી મંજુર કરેલી હરીફાઈ

કસોટી હરીફાઇના સર્વ શરતો-નિયમો મને કબૂલ મંજૂર છે. પ્રવેશપત્રો એકી સાથે કાપજો.

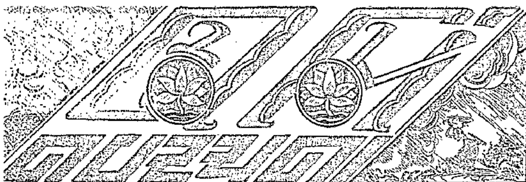
નામ ______

ઠેકાણું ______

મેં મારા નામે કુલ પ્રવેશપત્રો નંબ ......ભર્યાં છે.	ગામ ______ મેં મારી પ્રવેશફીના રૂ...... આ સાથે......થી મોકલ્યા છે

પ્રવેશ પત્રો મોકલવાનુ તથા પત્રવ્યવહારનું સરનામું:

કસોટી કાર્યાલય : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

સમાધાનની વૃત્તિ

જીવનની શક્તિ જાળવવામાં એક પ્રકારની કલા રહી છે એ આ જમાનામાં, વિસરાઈ જતી વસ્તુ થતી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ઘણી વખત એક વસ્તુને કાં એકદમ ખરાબ, અથવા તો એકદમ જ સારી ગણી કાઢીએ છીએ. ખરી રીતે એવા તદ્દન જ વિભિન્ન એવા બે વિભાગ દુનિયામાં ક્યાંય નથી. બધી જ રીતે ખરાબ એવી કોઈ વસ્તુ નથી. એના ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપમાં પણ હરકોઈ વસ્તુ કાંઈક સાચો અંશ ધરાવે જ છે. તેમજ સારામાં સારી વસ્તુ પણ ખરાબ અંશ વિનાની હોઈ શકે જ નહિ.

જીવન વિષેનો આ વિવેક અતિ અગત્યનો છે. એવી દૃષ્ટિ વડે જ માણસનું જીવન સહ્ય અને સુંદર બને છે. એક ચીની ફિલસુફને કોઈએ પૂછયું કે જીવનને જાળવનારી શક્તિનું શું રહસ્ય છે? ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે 'જે માણસ જીવનને સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં શીખે છે એ માણસ જ જીવન જાળવી શકે છે.' એક વખત એક માણસને ઘણા ઉપયોગી કામ માટે પરગામ જવાનું હતું. તેણે ઘોડાગાડી કરી ને સ્ટેશને જવા ઉપડયો. ઘોડો અડિયલ નીકળ્યો ને એ વખતસર પહોંચી શકયો નહિ. એને પોતાની જાત ઉપર, ઘોડાવાળા ઉપર, રસ્તા ઉપર, મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર, અને છેવટે હમેશાં મોડી આવનારી રેલ્વે ગાડી તે દિવસે વખતસર આવી માટે રેલ્વે ગાડી ઉપર પણ ગુસ્સો ચડયો. થતું હતું એવું કે આ ગાડી ભૂલવાથી જીંદગીની એક સારામાં સારી તક એ ગુમાવી રહ્યો હતો!

તે મનમાં ને મનમાં ઘણો શોક અનુભવી રહ્યો. પણ થાય શું?

એ કડવાશ તે દિવસના એના દરેક વર્તનમાં તો હતી જ, પણ કેટલાય દિવસ સુધી એ કડવાશ એના મનમાં ઘર કરી રહી!

એક દિવસ અચાનક કોઈ બીજા માણસ પાસે એ વાત નીકળતાં એણે પોતાની ઘર કરી બેઠેલી કડવાશ પ્રગટ કરી. પણ બન્યું એવું કે એ માણસને તે દિવસની મુસાફરીનો જીંદગીમાં ન ભૂલાય તેવો અનુભવ યાદ રહી ગયેલો! એણે તે દિવસે પોતાના ઉપર વીતી હતી એની વાત માંડી!

ત્યારે પેલા ભાઈના મનમાંથી પોતાની કડવાશ નીકળી ગઈ! એને ત્યારે થયું કે પોતે ટ્રેઈન ચૂકી ગયો તે સારું થયું!

આ તો એક સાધારણ બાબત છે. પણ જીવનના નાના મોટા દરેક પ્રસંગને સમગ્રતાથી જોવામાં આવે તો તેમાંથી સમાધાન મેળવવું મુશ્કેલ હોતું નથી. એટલું જ નહિ એવી સમગ્રદૃષ્ટિ રાખવાથી ઘણી વખત રસ્તો પણ જડી આવે છે. વળી એવી દૃષ્ટિ જીવનનો ઉત્સાહ ટકાવી રાખે છે.

જે ચીની ફિલસુફની તત્ત્વવાણી ઉપર આવી ગઇ તેણે જ કહ્યું છે કે જીવનને સમાધાન ઉપર લઈ જવાની કલામાં જીવન જાળવવાની કલા રહી છે. છૂટક છૂટક અંશમાં જીવન નથી જીવન એ પ્રવાહ છે. તેથી એને આપણે સમગ્ર દર્શનમાં જોવું ઘટે. કેવળ ખરાબ ને કેવળ સારો એવો કોઈ જ પ્રસંગ જીવનમાં કોઈને નહિ મળે. એની ખરી કલા ક્યાં અટકવું એ જાણવામાં રહી છે. કેટલાક માણસો ક્યાં અટકવું એ સમજતાં નથી અને તેથી હેરાન થાય છે. કેટલાક માણસો શી રીતે અટકવું એ જાણતાં હોતાં નથી–ને તેથી હેરાન થાય છે. જીવનના પ્રવાહમાં દરેક વસ્તુને, સારી નરસી દરેક વસ્તુને સ્થાન છે; એ નહિ સમજવામાં પણ ઘણા હેરાન થાય છે. સારી નરસી વસ્તુને આકસ્મિક કે ખાસ પોતા માટે સર્જિત ભાગ્યરેખા ન ગણવી. 'જ્ઞાનનો ગર્વ ન રાખવો, કે ગણતરીની અડગતા ન સમજવી. નાના છોકરાની પેઠે, જીવનને એક પ્રવાહ જેમ ચાલી રહેલું જલ ગણવાથી આનંદ આનંદ થાય છે! પ્રવાહમાં ચાલી રહેલું જલ આપણને કેટલો આનંદ આપે છે! એ આનંદ એની ગતિને લીધે આપણે અનુભવીએ છીએ. જીવન પણ એકધારું, યાંત્રિક કે સ્થિર થઈ જાય તો એમાં પછી આનંદ નહિ હોય બાળક જેમ રમતમાં પડે પછી એનો કેટલો વખત એમાં ગયો એનો એને મન હિસાબ નથી, તેમ જીવનને પોતાનું કામ મળી જાય પછી એમાં કેટલો વખત જાય એનો હિસાબ રહેતો નથી. હિસાબ વિનાની પરિસ્થિતિ એ આનંદનો ઉદ્રેક બતાવે છે. હિસાબ રાખવાની વૃત્તિ જીવનને ન સમજવાની વૃત્તિનો પડઘો છે આ હિસાબ એટલે રૂપિયા આના પાઈનો હિસાબ નહિ પણ સમયનો હિસાબ! ખરી રીતે જે માણસને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થતાં ઓછામાં ઓછી મહેનત પડે તે માણસ, માણસ તરીકે એટલો વધારે સંપૂર્ણ ગણાવો જોઈએ.

આપણી અત્યારની રાજકીય પરિસ્થિતિ લઈએ. કેટલાક પ્રશ્નો એમાં એવા છે જે પ્રજાએ નવી રીતે લીધા વિના છૂટકો જ નથી. કેટલાક પ્રશ્નો એવા પણ છે જે કેવળ સમયની પરિપકવતામાં સમજી શકાય તેવા છે. પ્રજા પ્રતિનિધિઓ જેવી સરકાર પણ પોતાના કેટલાક જૂના ઘેલા આદર્શોને નભાવ્યે રાખે તો એ પણ સમયને હાથે એમાં ઠોકર ખાવાની! સંપૂર્ણ માણસની એક વ્યાખ્યા એવી છે કે એ ખોરાક આ પૃથ્વીનો લે છે, પણ સુખ સ્વર્ગનું અનુભવે છે એ શી રીતે એમ કોઇ પૂછે તો એનો પ્રત્યુત્તર એકજ છે: "જીવન પ્રવાહમાં વહેતી પોતાની હોડીને એ બરાબર સંભાળે છે." તેથી એ ક્યાંય ખામીવાળી ન જોઈએ, અને છતાં એમાં સ્વાર્થપરાયણતા નથી. પ્રવાહને વધારે સારીરીતે ને તટસ્થ દૃષ્ટિએ સમજવાનો એ પણ પ્રયત્ન છે. માણસ ગુન્હો બે રીતે કરે છે, જાહેરમાં ને ખાનગીમાં. જાહેર ગુન્હાને કાયદાની સજા મળે છે. તો ખાનગી ગુન્હો સજા વિનાનો રહેતો નથી. એને કુદરત સજા કરે છે.

એટલે એવી રીતે જીવનને સમજવાના પ્રયત્નમાંથી સમાધાનવૃત્તિ ઉદ્ભવે છે.

આ સમાધાન વૃત્તિ, માણસને નબળાઈ કે કડવાશ આપવાને બદલે બળ અર્પી રહે છે. જીવન પ્રત્યેની આવી સમાધાન વૃત્તિ કેળવવાથી માણસ પોતાના જીવનમાં નવો પ્રકાશ જોઈ શકશે.

ધૂમકેતુ

જીવનના અનેક પ્રસંગોને આવરતી સ્મરણયાત્રા

જીવનપંથ: ખંડ બીજો

ધૂમકેતુ

ભાઈશંકર જેવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એ વખતે બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં હતા. જેમની આર્થિક સ્થિતિ તદ્દન સામાન્ય હોય. પણ જેમની ભાવના અનેક ક્ષેત્રમાં કામ કરતી હોય. કવિ ગિરધર એમાંના એક હતા. એણે સુંદર કાવ્યો એ સમયે પણ આપ્યાં હતાં. એનો કંઠ પણ મધુર હતો. ગરીબ છતાં એ ગૌરવ-શાળી જુવાન હતો. એને ગાતાં સાંભળવો એ એક પ્રકારનો આનંદ હતો. એવી કોઈ મિજલસ નહિ જેમાં કવિ ગિરધર હાજર ન હોય! એનો બાની એ વખતના કૉલેજ વિદ્યાર્થીઓમાં અત્યંત પ્રિય બની ગઈ હતી. એણે જીવનમાં એટલી બધી ગરીબી જોઈ હતી કે એના દિલમાં એક પ્રકારનો વિષાદ વસી રહ્યો હતો. એ વિષાદ એના કંઠમાંથી જ્યારે ગળાઈને આવતો ત્યારે ભલભલાનાં ચિત્તને બે ઘડી સ્પર્શી જતો! મને એનો એ વિષાદ ભર્યો, ગરીબીથી ઉપર જવા મથતો, ગૌરવશીલ ચહેરો આજ પણ યાદ છે. એ સાફો બાંધતો. ઘણું કરીને પીળો રંગ પસંદ કરતો. બોલે ત્યારે પણ લાગે કે આ માણસના ચિત્તમાં આંસુનો સાગર ભર્યો છે. છતાં એના ચહેરા ઉપર હમેશાં એક પ્રકારનું મોહક હાસ્ય આવ્યા કરતું! એ હાસ્ય અકાલે પોતાનું જીવન કરમાવાનું છે, પછી આ ગરીબી કેટલા દિ? એ અવશ્યભાવિની જાણે આગાહી કરતું ત્યાં પ્રગટતું!

કવિ ગિરધર ખરેખર એક સુંદર આત્મા હતો. અને આપણી સામાજિક રચના એવી છે—ખાસકરીને ગુજરાતીઓની—કે એમાં વિદ્યાપ્રીતિવાળા ગરીબ માણસે કાં અમુક જ્ઞાતિમાં જન્મ લેવો જોઈએ અથવા મૃત્યુને ભેટવું જોઈએ. કવિ ગિરધરનું મૃત્યુ ઘણું વહેલું થયું!

પરંતુ એ વખતે જૂનાગઢમાં 'ઍડમિનિસ્ટ્રેશન' હતું. ગોરો ઍડમિનિસ્ટ્રેટર રેન્ડોલ તો તુમાખીભર્યો અહંકારી ને દેશી તમામને ઢેફાં સમાન ગણનારો ભયંકર માણસ હતો. રહેવાનું એટલે સુધી કે એણે નવાબી જમાનાની દોલત ખાંખાંખોળાં કરીને ગોતી કાઢવા માટે નવાબી મહેલોના કેટલીક ભીંતોની કારણવિના મરામત ઉપાડી હતી. એ ગમે તેમ હોય, પણ એના હાથ નીચે તામ્બે સાહેબ કરીને એક અધિકારી હતા. એનું આખું નામ પણ ઘણું કરીને મોરેશ્વર ત્ર્યમ્બક તામ્બે હતું. એ એ સમયે વિદ્યાર્થીઓના ભોજરાજ હતા. ગુજરાતી દક્ષિણી કે ઉચ્ચ નીચ એવા કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના એ તમામ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્કૉલરશીપ આપતા. ઉંચ નીચ જ્ઞાતિનો ભેદ તો ઠીક, તામ્બે સાહેબે દક્ષિણી કે ગુજરાતી એવો ભેદ પણ રાખ્યો ન હતો. એક વખત મેં એમને એક અરજી આપી. એના જવાબમાં એમણે મને મળવા બોલાવ્યો.

સવારે હું ત્યાં ગયો તો ત્યાં એમના બંગલાના દ્વાર પાસે ડોસી ડોસા, અપંગ સમેત ભીખારી બધાંનો એક નાનો મેળો જામ્યો હતો. મુસલમાન ડોશીઓ તામ્બે સાહેબને મળવા ત્યાં બેઠી હતી. ટૂંકી બડછટ મૂંછનો, ઠીંગણા ઘાટનો, માંજરી આંખોવાળો, એક વાણિયો આ બધાને આપવાની રકમ નોંધી રાખતો તે પણ ત્યાં હતો. મને જોઈને જ એણે કહ્યું: 'તમને બોલાવ્યા છે. તમારા જેવા સમજ્યા વિના અરજી કરે છે, ને અમારા જેવાનો વચ્ચે ઘાણ નીકળે છે. તમને ત્રણ રૂપિયાને બદલે માસિક પાંચની સ્કૉલરશીપ કયે ત્રાડેથી લેવાની હતી? આંહીં આઠસો રૂપિયા પગારમાંથી પાંચસો રૂપિયા તો સાહેબ આમ વાપરે છે! પછી એમને ઘેર કોઈ ખાવાવાળું હશે કે નહિ?'

મેં કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો. સાહેબ બોલાવે તેની રાહ જોતો ઊભો રહ્યો. એટલામાં એમનો જુવાન ભાણેજ બહાર દેખાયો. તામ્બે સાહેબનો એક મૌખિક હૂકમ હતો વિદ્યાર્થીને ખોટી ન કરવો. એટલે એના ભાણેજે મને જોયો કે તરત બોલાવ્યો, તેણે શાંતિથી મને કહ્યું: 'તમે તામ્બે સાહેબને અરજી કરી છે. એકાદ અપવાદમાં પાંચ રૂપિયા અપાયા છે. બાકી નિયમ તરીકે ઇન્ટર અને

જુ બી. એ. માં વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ રૂપિયા ને સી બી એ.મા આવે ત્યારે પાચ રૂપિયા સ્કોલરશીપના આપવા. એટલે તમે તામ્બે સાહેબ પાસે પણ ખોટો આગ્રહ ન કરતા તમારા પાચ રૂપિયા કરશે તો કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને આપવા પડશે ને પછી અમારે ત્યાં બે પાંખડા મળે તેમ નથી !'

તામ્બે સાહેબને હુ મળ્યો; ત્યારે મે આગ્રહ તો કર્યો કે મને પાંચ રૂપિયા મળવા જોઇએ. પણ જે નિયમ એમના ભાણેજે કહી બતાવ્યો હતો એ નિયમ એમણે પણ આગળ ધર્યો. અને વધારામાં મને શિખામણ આપી કે આંહીં જે તમારા કેટલાક ગુજરાતી ઓફીસરો છે તેમને તમે મળો અને તેમને પણ જ્ઞાતિ પરજ્ઞાતિના ભેદભાવ વિના વિદ્યા ની ખાતર વિદ્યામાં રસ લેતા કરો. એ પણ એક સામાજિક કામ જ છે.'

જૂનાગઢમાં એક વખત રાયજી સાહેબના નામનો સિક્કો વાગતો હતો. જેમના પર એમની કૃપાદૃષ્ટિ થાય તેમનો બેડો પાર થઈ જાય એવી સાહેબી એક વખત એમને ત્યાં હતી. પણ એમની કૃપાદૃષ્ટિ કાઠિયાવાડના મુત્સદ્દીઓના વાતાવરણ પ્રમાણે જેમને છેડે 'ગય' નહિ એવા કોઇ ઉપર થાતી જ નહિ. કાઠિયાવાડમા આ રાયના અને ચંદના ઠંડા જુદ્ધ આજે વર્ષોથી ચાલ્યા આવે છે ! અને કાઠિયાવાડની ભૂમિને પછાત રાખતાં આવે છે. એ વખતે તો જૂનાગઢમાંથી રાયજીનું નામનિશાન ગોરા અધિકારીએ કાઢી નાખેલું. પણ રાયજી સાહેબનું એક આલીશાન મકાન હતું, જેમાં રસ્તા ઉપરથી દીવાનખાનાના આગલા ભાગમાં એક હીંડોળાખાટ ઝુલ્યા કરતી ! હાથમાં ઘીની નાનકડી વાટકી લઈને આ રસ્તે હમેશાં મારે નીકળવું પડતું ત્યારે રસ્તા ઉપરથી મકાન તરફ દૃષ્ટિ જાય તો પચીસ ત્રીસ પગથિયાં ઉંચે, આગલી પરસાળમાં પેલો પીતળ સાંકળજડિત હીંચકો ધીમે ધીમે ઝૂલતો હોય ને એમા એક ઓફિસર બેઠા પાન ખાતા હોય !

આ પ્રમાણે હમેશાં ત્યાં નીકળવાનું થાય એટલે એક વખત તામ્બે સાહેબની શિખામણની અસર થઈ. તે વખતે એ મકાનમા રાવબહાદુર કેશવલાલ ત્રિવેદી, અમદાવાદના ગૃહસ્થ, રેવન્યુ કમીશ્નર તરીકે રહેતા હતા એક દિવસ હાથમાં ઘીની વાટકી ને સડેડાટ પગથિયાં ચઢીને તેમની સામે જઇને ઉભો રહ્યો. ચોપડીઓ જોઈને એ સમજી તો ગયા કે કોઈ વિદ્યાર્થી લાગે છે. એમણે તરત પૂછ્યું:

'કોનું કામ છે ?'

મે' કહ્યું: 'આપને મળવું હતું !'

'કેમ ?'

'હું આહીં સાહેબ' જ્યુ. બી. એ.મા ભણું છું. મારે થોડી મદદની '

'હા હાં...' તે અંદર જવા માટે તરત ઉભા થઇ ગયા. ને જતાં જતાં જ બોલ્યા: 'તમે તામ્બે સાહેબને મળજો. એ બધાને મદદ કરે છે.'

મારે કહેવાનું ઘણું હતું પણ ત્યાં ખંડમાં ખાલી હીંચકો ચાલી રહ્યો હતો.

ચુપચુપ નીચે ઉતરીને વીશીની વાટ પકડી. ત્યાં થોડુ મોડુ થયું એટલે અરધુ ભૂખ્યું ઉઠવુ પડ્યુ એટલું નફામા !

અમદાવાદનો આ પહેલો પરિચય થયો !

પણ તામ્બે સાહેબે કહેલી વાત મોહક હતી કોઈના પણ અંતરમાં આવી સાર્વજનિક વિદ્યા વાળી વાત ઉતારી શકાય તો ભવિષ્યમાં એ બીજાને ઉપયોગી થઈ પડે એમ ધારીને, આ એક પ્રયત્નમાં સફળતા ન મળી છતાં બીજો પ્રયત્ન આદર્યો.

મારા એ વીશીવાળા માર્ગ ઉપર એક બીજા ગૃહસ્થ પણ ત્યા રહેતા હતા. તામ્બે સાહેબે કહેલી વાત હજી યાદ હતી એટલે આ ગૃહસ્થની મુલાકાત લઈ તેમની પાસે મારી માગણી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે પ્રમાણે રાવબહાદુર કેશવલાલ ત્રિવેદીને ત્યાં જઈ ચઢ્યો હતો તે જ પ્રમાણે આ બીજા ગૃહસ્થ. રાવબહાદુર મણિશંકર ગજાનન ત્રિવેદી બી. એ એલ. એલ. બી.

એમને ત્યાં પણ એક દિવસ અચાનક જઇ ચડયો. એ પણ હીંચકા ઉપર ઝૂલી રહ્યા હતા. અને તેમણે પણ ચોપડીઓ જોઈને જ વાતનો સાર પકડી લીધો. એમણે એ જ જવાબ મળ્યો: 'તમારા જેવા મદદ માટે કેટલા'ય આવે છે! કેટલાકને મદદ કરીએ? તાંબે સાહેબને મળો. એ બધાને મદદ કરે છે!'

આ પ્રમાણે ધારી મદદ ક્યાંકથી મળતી, ક્યાંકથી નહોતી મળતી, છતાં ટટ્ટુ તો ચાલતું હતું. એ વખતે વળી વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસેથી મદદ મેળવી લેવાનો સંકલ્પ કર્યો જણાય છે. 'શ્રી જીવનનો વિકાસ' એવું એક બસો રૂપિયાનું ને 'સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ કેળવણી' એ વિષે દોઢસો રૂપિયાનું એવાં બે જાહેર ઇનામોની નોંધ રાખી છે. એ માટે પ્રયત્ન કર્યો જણાતો નથી.. આ સઘળો વખત સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ હતી જ. પણ એં વિષે કોઈના બહુ પ્રોત્સાહ-જનક પ્રત્યુત્તર મળ્યા લાગતા નથી. 'સમાલોચક'માં પ્રગટ થવા માટે એકાદ વાર્તા મોકલેલી–પણ એ પ્રગટ થતી ન હતી માટે રમણીયરામને ખાસ કાગળ લખ્યો જણાય છે. રમણીયરામનો જવાબ સચવાઈ રહ્યો છે. એમણે લખ્યું હતુંઃ

રા. ભાઈશ્રી ગૌરીશંકર,

તમારો કૃપાકાર્ડ મળ્યો. વર્તમાન છાપખાનાની મુશ્કેલીઓનો ત્હમને શો ખ્યાલ આવી શકે? ત્હમને લાગે તે હું સ્હમજી શકું છું. સદર વાર્તા જરૂર જ છપાશે. પણ કાગળ વિગેરેની મોંઘાઇ એટલી વધી છે તેમ છાપખાનામાં પણ એટલી અવ્યવસ્થા છે કે ત્હેનો ખ્યાલ હું ત્હમને આપી શકતો નથી. બેદરકારીનો કે આલસ્ય પ્રમાદનો આ સંબંધમાં પ્રશ્ન જ નથી. કેવલ અનુકૂળતા જ જોવાય છે. બહુ જ ટુંક વખતમાં ત્હમારી વાર્તા છપાશે. પ્રેસમાં જ છે. આશા છે કે જે ધૈર્ય તમે રાખ્યું છે તે જ રાખશો ને આ વિલંબ માટે ક્ષમા કરશો. લી. રમણીયરાય ગો.

આ પ્રમાણે એકાદી વાર્તા પ્રગટ કરાવવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હોય તેમ જણાય છે. છતાં હજી એમાં જોઈએ તેટલી સિદ્ધિ નહિ હોય તેથી પ્રગટ થવામાં બધે વિલંબ થતો. ને શરૂઆતના લેખકને લાગે તેમ આ વિલંબ અસહ્ય જણાતો હતો. આ સ્થિતિમાં સાહિત્યનાં બીજાં સ્વરૂપો વિષે પણ પ્રયોગો ચાલુ જ હતા. એક કોઇ "રણછોડદાસ ગોવિંદજી આસર, ઠા. ગોકલદાસ દામોદર મુ. જે. માર્કેટ ધર્મરાજ ગલી મુંબઇ નં. ૨" એમણે "સરસ્વતી ચંદ્રના ચાર ભાગમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ ને ખરાબમાં ખરાબ પાત્ર કયું." એ વિષે ઇનામી નિબંધ માગેલો.

આ નિબંધ પણ આ અરસામાં ઘણું કરીને લખ્યો હતો. પણ એનું ઇનામ મળ્યું નહિ કે પછી એ ઇનામ કોઈ દિવસ જાહેર થયું નહિ એવું બન્યું હતું.

આ રીતે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની સાથે જ હવે અભ્યાસ ઠીક ગંભીરતાથી ઉપાડયો હતો.

પ્રોફે. મહાદેવ મલ્હાર જોષી અમુક વિદ્યાર્થીઓને 'આર્ય'માં આવતી અરવિંદ ઘોષની ગીતા વિષેની લેખમાલા અને બાલ્કરના ભાષણો વંચાવવા ઘેર બોલાવતા. એમાં ઘણું કરીને કામદાર, જોશીપુરા, દૂ, પુરાણી, ભાવે, યુ. એમ, વ્યાસ એમ પાંચ સાત વિદ્યાર્થીઓ હતા. પ્રોફે. જોશીએ જે થોડા સારા વિદ્યાર્થીઓ ચૂંટી કાઢયા હતા તેમાં મારો સિક્કો રહી રહીને પણ વાગ્યો તેથી મને ઘણો જ આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. આવા એક પ્રસંગે કોઈ બીજું હતું નહિ ત્યારે પ્રોફે. જોશી સાથે થયેલી એક વિચિત્ર વાત કાંઈક વિસ્તારથી આપવા જેવી લાગે છે. ઘણું કરીને રવિવારનો દિવસ હતો ને હું સવારે નવ સાડાનવે એમને મળવા ગયેલો. એમના ફળીમાં એક લિંબુડીનું સુંદર ઝાડ હતું. બારે મહિના ફળ આપે એવી એ જાત હતી. હું ત્યાં ઓસરીમાં બેઠો હતો. સામે પ્રોફે. જોશી બેઠા હતા. આડીઅવળી વાતો થઇ રહી હતી. એટલામાં ખડકીનું બારણું ઉઘડયું. ને જોઈએ છીએ તો ઓસરીમાં આવીને એક સીદી ઉભો રહ્યો.

આ સીદી અસલ અબનુસી લાકડાનો રંગ બતાવી

* વાર્તાનું નામ શૈલબાલા.

રહ્યો હતો. ઉંચો, કદાવર, કદરૂપો, રાક્ષસી કદનો, મેલો, અને દેખતા ભયંકર લાગે એવો એ માણસ હતો. તે રેસીડન્સીમાં ઘણું ખરું પડયો રહેતો. એને અઘોરીની પેઠે પોતાની સ્વચ્છતા અસ્વચ્છતાનું કાંઈ જ ભાન ન રહેતું. પાસે એક કમલું રાખતો. અને ગોદડાના ગાભા મૂકતો. અને બીજાં પણ જે મળે તે ચિત્રવિચિત્ર ચીંથરાં ચારે તરફ ટીંગાડી રાખતો. એના વાંકડીયા ટૂંકા વાળ લાલ આંખો, ચપટું ભયંકર અસલ ઉરાંગઉંટાંગી નાક, મોટા નળા સુધી ઉઘાડા કાળા મેલા પગ અને એવા જ એના હાથ!

એને જોઈને પ્રોફે. જોશીએ એને કહ્યું: 'અભી જાઓ, અભી જાઓ!'

પણ પેલો સીદી તો જાણે પોતાનો ઘરમાં હક્ક હોય તેમ ત્યાં આવીને ખુરશીમાં બેઠો.

ખુરશીમાં બેઠો એ તો ઠીક, ગાત્રમાત્ર શિથિલ થઈ જાય એટલે નજીક આવીને એ મારી પાસેની બીજી ખુરશીમાં બેસી ગયો હતો. ઉઠવાનો વખત રહ્યો ન હતો. એટલે હવે તો પરાણે એનું સંનિધ્ય સેવવાનું હતું!

એટલામાં સીદી બોલ્યો: 'જોશી! પૈસા લાવ, પૈસા!' જોશી સાહેબે તેના તરફ હાથ લંબાવીને 'અભી જાઓ, અભી જાઓ, પૈસા નહિ હે!'

'હે, પૈસા હે, તેરે કોટકે ખીસે મેં હે—લે આવ, લે આવ, બીડીકી તલપ લગી હે!'

જોશી સાહેબે એને બે ત્રણ વખત નકારમાં જવાબ આપ્યો. પણ એ તો ત્યાંથી ખસ્યો જ નહિ. એને ટાળવા માટે હોય તેમ ઉઠીને પ્રોફે. જોશીએ બેચાર પૈસા તેને આપ્યા એટલે એ લઈને પછી ચાલતો થયો.

આ સીદીને અમે વિદ્યાર્થીઓ ઓળખતા હતા. એ માણસ ભયંકર હતો. દિવસે તો કોઈ વખત પાણા પણ ફેંકતો. ગાળોનો તો એ ભંડાર હતો. આવા માણસને પ્રોફે. જોશી એમના સ્વભાવ પ્રમાણે ખોટું ઉત્તેજન આપે છે એવી એક સામાન્ય ફરિયાદ પણ હતી. અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એ વિષે આકરી ને કડવી ટીકા પણ કરતા.

સીદી ગયો એટલે આ પ્રસંગ જોઈને મેં ધીમેથી કહ્યું: 'સાહેબ! આ સીદી તો બહુજ ખરાબ છે. ઘણી વખત બૈરાં પાછળ એને દોડતો અમે જોયો છે. એના મોમાં ગાળોનો તો કોઈ પાર નથી. કમલું એનું એક જ છે. એમાં એ ચા પીએ છે. ને પેસાબ પણ કરે છે! આવા માણસને તમે અહીં પેસવા દો છો એ નવાઈની વાત છે!'

પ્રોફે. જોશી થોડીવાર સુધી કાંઈ બોલ્યા નહિ. સામેની લીંબુડી તરફ એમની દૃષ્ટિ હતી. પછી એ બોલ્યા: 'બસ, ત્યાં એ જગ્યાએ એ આવીને ઊભો રહી ગયો હતો!'

મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: 'સાહેબ! શાની વાત છે?' 'વર્ષો પહેલાંની વાત છે મી. જોશી' તેમણે કહ્યું: 'એક વખત આ બંગલામાં હું એકલો હતો. રાતનો સમય હતો ઘરમાં સુવાવડ આવે તેમ હતી. પણ હજી વખત છે એમ ધારીને કોઈ સગાંસંબંધી આવ્યાં ન હતાં.

લગભગ રાત્રે બાર એક વાગે ઘરમાં એવી તો પેટની શળ ઉપડી કે ન પૂછો વાત! શું છે કે શું થાય છે એનો પણ જવાબ ન મળે એવી ભયંકર એ શળ હતી. જીવન અને મરણનો જ જાણે સોદો હતો. તે વખતે પણ કોઈ કાંઈ સમય આ સીદી આવી ચડતો તો હું એને વધ્યું ઘટ્યું અપાવતો. ઘરમાં કે ફળીમાં તો એવાને કોણ પેસવા દે?

અચાનક એ વખતે આ સીદી બારણું ઠેલતો ત્યાં આવીને ઊભો!

કોઈ હશે એમ ધારીને મેં દોડીને બારણું ઉઘાડયું. જોઉં છું તો કાળી રાત્રિમાં આ એક કાળો ભયંકર માણસ ત્યાં ઉભો હતો!

એને દેખીને બારણું દેવા જાઉં છું ત્યાંતો એ અંદર આવી ગયો. આવીને ત્યાં ઉભો રહ્યો. પેલા લીંબુડીના ઝાડ પાસે!

મારાં તો હાજાં ગગડી ગયાં. ઘરમાં કોઇ બીજું હતું નહિ. નોકર હતો તેને ડૅાક્ટર માટે મોકલ્યો હતો. અને આ ગાંડો તોફાન કરી બેસે તો મારે કરવું શું?

હું કાંઇ બોલું તે પહેલાં તો સીદી મારી નજર સામે નજર માંડી રહ્યો હતો. આછા હરીકેન ફાનસના અજવાળામાં એ નજર પણ ભયંકર જણાતી હતી. મેં કેવળ હાથ લાંબો કરીને તેને ચાલ્યા જવાની નિશાની કરી. પણ એ ઓશરી તરફ આગળ વધ્યો. પગથિયાં ચડીને ઓશરીની કોર ઉપર ઉભો. ને બે હાથે પોતાનું પેટ દબાવીને, અત્યંત વેદના સૂચક અવાજે, 'જોસી! પેટમેં દુઃખતે હે, મેરે પેટમેં પીડા હોતી હે! પીડા હોતી હે!' કહેતો પાછો જવા માંડયો. હું તો એની આ નવાઇ ભરેલી રીતભાત જોતો જ રહ્યો. પણ એ તો પગથિયાં ઉપરથી ધીમે ધીમે પાછે પગલે જઇ રહ્યો હતો. ને અત્યંત વેદનામાં હોય તેમ એના કદરૂપા ચહેરાને વધારે કદરૂપો બનાવી રહ્યો હતો!

એ ફળીમાં ગયો. ત્યાં પણ એનો જાપ ચાલુ જ હતો. એમ ને એમ ફળી વટાવીને ખડકીએ પહોંચ્યાં પણ જાણે એ ની એ વેદના ચાલુ જ હતી! ખડકી બહાર જઇને પણ 'મેરે પેટમેં પીડા હોતી હે—મેરે પેટમેં પીડા હોતી હે!' એમ લવરી કરતો કરતો જ પાછે પગલે જઇ રહ્યો હતો.

લપ શાંત ગઇ, કરીને હું ખડકી ઠસાવી એકદમ ઘરમાં આવ્યો. પણ આ શું? ઘડી પહેલાં જે વેદના હતી એનો એક તો ત્યાં અ શ હો? મારી નવાઇનો કાંઇ પાર ન હતો. આ એક અકસ્માત પણ હોય—પણ પેલા સીદીની બહારથી હજી ખૂબ સંભળાતી હતી: 'મેરે પેટમેં પીડા હોતી હે! પીડા હોતી હે!'

થોડીવાર પછી ડૅાક્ટર આવ્યા ત્યારે, કોઇ જાતની ફરિયાદની વાત જ કરવાની ન હતી!

આ બનાવ બન્યા પછી આ સીદી વિષે મને કાંઇક લાગ્યું છે. એવો બીજો કોઇ પ્રસંગ કોઇ દિવસ બન્યો નથી. પણ ઘણા અઘોરીમાં કંઇક શક્તિ હોવાનું મેં સાંભળ્યું છે. એ સાચું ખોટું જે હોય તે, પણ ત્યાર પછી આ સીદી વિષે મેં દ્વેષબુદ્ધિ છોડી દીધી છે. ને એના બાહ્ય ભયંકર દેખાવને, એનો આખો ઇતિહાસ કહેનાર માન્યો નથી. શેકસપિયરનું પેલું હેમલેટનું પ્રખ્યાત વાક્ય યાદ રાખવા જેવું છે.

પ્રોફે૦ જોશીના આ કથન પછી અમે ઘણી જુદી જુદી રીતે એ સીદીને જોવાનો યત્ન કર્યો હતો. માત્ર એક જ રાત્રિ યાદ છે. જ્યારે એના બે ચાર છુટા છવાયાં વાક્યો કાને પડયાં હતાં.

રાતના બે વાગે હું એકલો રેસીડન્સીની મોટી પરશાળમાં મારી ઓરડી પાસે ઉભો હતો. સીદી બાદશાહનો તે દિવસનો રાત્રિમુકામ ત્યાં પાસે જ હતો. પરશાળમાં ઝીણી લાકડાની જાળી છે. બહાર નજર જઇ શકે. પણ બહારવાળાની ખાસ નજર હોય તો જ કાંઇક દેખાય રાત્રે કોઇને કાંઇ દેખાવાનો સંભવ નહીં.

એ વખતે સીદી બાદશાહ બોલી રહ્યો હતો. 'તેરે તકીયા કીધર હે તું? કીધર હો? તેરી બોમ કીધર હે? તું કીધર હો?' બસ એમ ત્રણ ચાર વખત એને બોલતાં સાંભળ્યો. પછી તો એ પોતાના ગાભા લઇને ચાલતો થઇ ગયો.

ઘણું કરીને ત્યાર પછી સીદી બાદશાહને કોઇ વખત જોયો નથી. પણ આ કેવળ માનસિક છાપ જ હોવાનો સંભવ વધારે છે. કારણ કે ત્યાર પછી પણ એને જૂનાગઢમાં રખડતો ઘણાએ ઘણા વખત સુધી જોયો હતો. અાંહીં આ સંબંધમાં એક આફ્રિકન વાત યાદ આવી જાય છે.

એક વખત એવું બન્યુ કે એક યુરોપિયન જમીનદાર પોતાને એક ગામથી ઘેર જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક ખેતરમાંથી એનો માર્ગ જાય. સવારનો વખત હતો ને હજી બરાબર મેં સૂઝણું નહિ થયેલ. એટલે પોતે આગળ-પાછળ શું છે એ બરાબર જોઇ શકતો ન હતો.

અચાનક એણે પોતાના રસ્તામાં વચ્ચો વચ્ચ પોતાના એક સીદી ગુલામને ઉભેલો જોયો આ સીદી ગુલામ એનો માનીતો હતો. ને એના ઉપર એને પ્યાર પણ હતો. પોતે આ રસ્તે આવશે એમ માનીને આ સામે આવ્યો લાગે છે, એમ ધારીને યુરોપિયને એને નામ દઈને બોલાવ્યો પણ ખરો. એને પૂછ્યુ : 'તું કેમ આવ્યો છે ?'

પણ એક આશ્ચર્ય થયું. પેલો સીદી તો કાંઈ જવાબ આપે ને કારવે! ઊભો ઊભો સામે જોયા કરે.

એટલે આણે એને હાક મારીને દૂર થઈ જવા જણાવ્યું.

પણ જે કોઈ દિવસ સામે જોવા હિંમત કરતા ન હતો, તે આજે એનો હૂકમ સાંભળતો લાગ્યો નહિ. રસ્તામાંથી ખસવાની વાત જ ન કરે!

યુરોપિયન લાકડી ઉગામી. એને બીક બતાવી. મારવાનું કર્યું. ધમકી આપી પણ એ તો બધું પથ્થર ઉપર પાણી! પેલો એક તસુ પણ આઘો ખસ્યો નહિ! રસ્તો રોકીને બેઠો. આગળ પાછળથી જવાનું કરે તો તરત રોકે!

અંતે કંટાળીને યુરોપિયને એ રસ્તો જ છોડી દીધો. અમસ્તો પણ પણ આ ટૂંકે રસ્તે આવવા આજે પહેલી વખત એ નીકળ્યો હતો. એટલે છેવટે આ રસ્તો છોડી પોતાનો જાણીતો લાંબો માર્ગ લીધો.

એ ઘેર પહોંચ્યો. સૌને પેલા બેવકૂફ નોકરની વાત કરી. અને એ આવે તો તરત એને પોતાની પાસે લાવવા કહ્યું!

પણ સાંભળનારા તો સૌ છક થઈ ગયા. કાલે રાત્રે જ એ નોકર તો સર્પદંશથી મરણ પામ્યો હતો ને છેલ્લી ઘડી સુધી જે રસ્તે પોતાનો શેઠ આવવાનો હતો, તે રસ્તે ઘણા સર્પ છે માટે એ રસ્તે ન આવે તો ઠીક એમ ચિંતા કર્યા કરતો હતો!

વાત સાંભળીને પેલો યુરોપિયન સ્તબ્ધ થઈ ગયો એની આંખમાં આ અપ્રતિમ સ્વામિભક્તિએ આંસુ આણી મૂક્યાં!

[ક્રમશઃ]

'હું'ને

બ્રહ્માન્ડના ચગડોળનું
તું એક નાનું ગુલણું
ચક્કર ઘૂમી લે તાનથી
બસ જ્ઞાનના ગુલતાનથી

પ્રભુરામ રાજ્યગોર

નોંધપોથી

અઃ યાત્રી

જે. બી. પ્રીસ્ટલે વિષે એક વાત છે. એને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આ નથી ને તે નથી, એ વિષે બહુ લાગવા માંડ્યું. એણે વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે આ ફરિયાદનો તો કોઈ અંત જ ન હોઈ શકે, માટે સારો રસ્તો આપણને જે યોગ્ય લાગે તે માર્ગે આપણી પોતાની શક્તિ અનુસાર કૃતિઓ આપવાનો જ છે. આ અંગ્રેજ લેખક વિષે જે વાત છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ અજમાવવા જેવી નથી? ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ નથી, તે નથી, આમ નથી ને તેમ નથી, એ રીતે અસંખ્ય ફરિયાદો થાય છે. એનો પણ સારો રસ્તો આ જ નહિ? એક વખત નોંધ કરી કે આપણા કાલેલકર મશરૂવાળા વગેરે લેખકો પણ નવલકથાઓ વિષેની અનેક ફરિયાદો રજુ કરવા કરતાં નવલકથાઓ જ આપવા મંડે તો? એ આખી વાતનો મારી મચડીને ઉંધો જ અર્થ કાઢવામાં આવ્યો. હરકોઈ નવલકથા લખી શકે એમ? માત્ર લેખક સાહિત્યના કોઈપણ સ્વરૂપને એક કે બીજી રીતે વિકસાવવાનો યત્ન કરે એ વસ્તુસ્થિતિથી જ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વધે. અને આજે જ્યારે હવે પ્રજાસત્તાક વિષે મતની પવિત્રતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તો આ જરૂરી છે કે હરેક પ્રાંતની પ્રાંત ભારતી સમૃદ્ધ થવી જ જોઈએ. અને હરેક માણસ પ્રજાસત્તાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકે એટલો ભાષાસમૃદ્ધ પણ બનવો જોઈએ.

×

આજે અચાનક ત્રણ જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ મળી. ત્રણેના વચ્ચે સામાજિક અને આર્થિક તફાવત ખાબોચિયાં ને સમુદ્ર જેવો હતો; પણ ત્રણેના મોંમાંથી વાત એક જ નીકળી પડી. અત્યારની પરિસ્થિતિ! એમાં ખૂબી એ હતી કે એ પરિસ્થિતિમાં કેન્દ્રરૂપ જે માનવ–તે 'માનવ' ઘણો જ નીચે જઈ રહ્યો હતો એ સ્પષ્ટ થતું હતું. આર્થિક કારણો એનાં અવશ્ય છે જ, પણ માનસિક કારણો ઘણાં વધારે બલવત્તર છે.

એક વાતમાંથી મુંબઈનો દાખલો મળ્યો. એક અમદાવાદનો માણસ ત્યાં ગયો. કોઈ લોજમાં પોતાના વ્યાપાર ધંધા અર્થે ગયેલો. એકાદ નાની ઓફીસ જેવી ખોલી મળી જાય તેની શોધમાં ને ચિંતામાં હતો.

હમેશના લોજવાસી થઈને રહેલા કેટલાક મિત્રો મળ્યા. ચાપાણીની હાથછૂટથી આ અમદાવાદી ભાઈને થોડા વિશ્વાસમાં લીધા. એણે પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી.

પેલાઓએ એના મુશ્કેલી દૂર કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. બેચાર દિવસ ખાંખાંખોળા કરી રૂમ ગોતી કાઢી. 'પાઘડીના રૂપિયા અમુક માગે છે' એમ ચાર નીકળ્યો.

આ ભાઈને ખરી જરૂરિયાત હતી એટલે એણે એ પ્રમાણે વાત કબુલ કરી.

પણ પેલા ઉસ્તાદો બોલ્યાઃ 'ના! આપણે એટલો મોટો ચેક એક સાથે આપવો નથી. બે કટકે આપશું! બનાવી જાય તો?'

આ વિશ્વાસપ્રેરિત વાણીમાંથી એમના સચ્ચાઈની સાબિતી મળી રહી છે એમ ધારીને પેલા ભાઈએ 'ચેક' આપ્યો.

પછી બેંકમાં સાથે વટાવવા પણ ગયા. ત્યાં વાર હતી. એટલે જરા ચાપાણી માટે આમતેમ ફર્યા. એટલીવારમાં પેલા ઉસ્તાદમાંથી એક જણ પૈસા રોકડા લઈને ઉપડી ગયો હતો!

પાછા ફર્યા ત્યારે ખબર પડી. એટલે પછી ફરિયાદનો એક જ રસ્તો રહ્યો.

ફરિયાદ કરવા ગયા ત્યાં શું હતું? ત્રણ ચાર જણા ત્યાં પણ બેઠેલા. બધા ટોપાવાળા ને નવા. સામો સવાલ કર્યોઃ 'ફરિયાદ તો નોંધાય છે–ને નોંધાશે. પણ આવડો મોટો 'ચેક' 'બેરર' નો આપ્યો માટે તમે કોઈ વસ્તુનું કાળું બજાર કર્યું હશે! તો કઈ વસ્તુનું કાળું બજાર કર્યું છે એ કહી નાખો! નહિતર તમારી ફરિયાદોમાંથી બદલે તમારી જ રેવડી થાશે!

પેલાને આજીજી કરવી પડી કે 'ભાઈ સા'બ! મારે ફરિયાદ કરવી જ નથી!'

'તો તમે પહેલાં ફરિયાદ નોંધાવા આવ્યા ને

હવે નોંધાવાના ના પાડો છો–તેનું શું ?'

એટલે ત્યાં પણ પત્રપુષ્પમ્ કરવું પડ્યું.

ત્યારે માંડ છૂટ્યા !

તમામ માણસો આ નાટકમાં જૂદી જૂદી કક્ષાના છતાં એક જ રીતે વર્તી રહ્યા હતા એ વસ્તુ કોઈપણ માણસનું ધ્યાન ખેંચવા માટે પૂરતી છે. આનું કારણ શું ? આર્થિક સંકડામણ એક જ ? કે એથી કાંઈક વિશેષ ખરૂં ? કારણ દેખાય છે એથી ઉંડું છે. હવા જેમ સંગીતમય બને છે, રૂદનમય બને છે, કજીયાખોર બને છે, તેમ હવા અત્યારે બધી જ–ગમે તે રીતે ને ગમે તેમ લઈ લેવું એ એક જ પ્રધાન સુર ઉપર ચાલી રહી છે.

×

આજથી પંદર વર્ષ ઉપર એ કારીગર પાસે કામ કરાવ્યું હતું. ત્યારે એ સવારમાં વહેલો આવે, 'જે રામજી કી' કહી થોડીવાર બેસે, ચાપાણી હોય તે આપીએ તો પ્રેમથી પીએ, ને પછી પોતાને કામે વળગે એ કામમાં કોઈ જગ્યાએ ખોટી રીતે ખોટી થવાની વાત જ નહિ જે દિવસે કામ ઓછું થયું એમ એને લાગે ત્યારે વગરકહ્યે બીજે દિવસે એ ખોટ પૂરી પાડવાનો એ પ્રયત્ન કરતો જ હોય !

જરૂર પડતાં હમણાં એને બોલાવ્યો. આવ્યો. એ નો એ 'જે રામજી કી'નો મીઠો શબ્દ એની પાસેથી સાંભળ્યો. મનમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થયો. 'ગમે તેમ—આંહી હજી જૂની પ્રેમભરી શ્રમની રીત સમજાઈ રહી હતી !'

એને કામ સોંપ્યું. કામ એણે લીધું. બીજે દિવસેથી આવવાનું નક્કી થયું. એ બીજે દિવસે નિયમ પ્રમાણે આવ્યો પણ ખરો.

પણ એના કામમાં પહેલાંની મીઠાશ હવે દેખાતી ન હતી. પંદરવર્ષનો ગાળો ગયો એની શરીર ઉપર અસર હતી—પણ એના મનના જાણે એક મોટો પથ્થર બેઠો હતો. આ વસ્તુ પોતાને નીચોવી રહી છે—ને પોતે આટલું કામ કરે, આટલું મેળવે, છતાં કાંઈ જ હાથમાં રહેવાનું નથી !' એ અક્ષરો એની આંખમાં સ્પષ્ટ દેખાતા હતા.

એણે કામ કરી દીધું ઠીક કરી દીધું, પણ કામમાં શક્કરવાર ન હતો. કામ કરતી વખતે સંબંધની મીઠાશ ન હતી. એને પોતાને રોજી મળ્યાનો આનંદ ન હતો. જીવન એક વેઠ હોય—તેમ કેવળ આ ભાર ત્યાં પડ્યો હતો !

અને ત્યારપછી તો દૃષ્ટિ કરી ત્યારે જણાયું કે કેવળ સરકારી તુમારમાં બલાડાં દેખાય એ વસ્તુ માત્ર અર્ધસત્ય રજુ કરે છે આખી પ્રજા જાણે બે ચાર પગથિયાં નીચે ઊતરી ગઈ છે એને પાછું સ્વસ્થાન મેળવતા વખત આવ્યો જાય તેમ છે !

×

પોતાને ખાતે નોંધાયલા પચાસહજાર પરાજયોની વાત જ્યારે વિખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એડીસને પોતાના સેક્રેટરીને એક વખત કહી ત્યારે એ તો આશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ થઈ જ ગયો : પચાસ હજાર પરાજયો—! આ પચાસ હજાર પરાજયોમાંથી શું મળ્યું ?

'એમાંથી તો વિજય કરતાં પણ વધુ મહાન વસ્તુ મળી છે, સેંકડો એવી વસ્તુઓનું મને જ્ઞાન થયું, કે જે વસ્તુઓને તજીને જ વિજય મેળવી શકાય !' આ જ્ઞાનની થોડી કિમ્મત છે ?

×

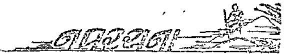
આજે એક ભાઈએ શાંતિથી પૂછ્યું : 'હવે શું લાગે છે ?'

મેં કહ્યું : 'શાનું !'

એમણે કહ્યુ : 'અત્યારે બીજો કયો સવાલ છે ? આપણું વહાણ ક્યાં જશે ?'

મેં કહ્યું : 'આવડશે તો આપણું વહાણ તરશે. નહિતર ખરાબો તો છે જ !

એમણે એટલી જ શાંતિથી કહ્યું : 'ભાઈ ! ટીકા તો સૌ કોઈ કરે છે. ટીકા ખોટી છે એમ પણ નથી. પરંતુ કોઈ કે હવે સરકાર તરફ પ્રજાનું ધ્યાન વારંવાર લગાડવાને બદલે, પ્રજાનું પ્રજા તરફ ધ્યાન દોરવાની જરૂર નથી ? કોઈકે નથી લખ્યું કે, એક અંગ્રેજ એટલે આનંદ. બે એટલે રમત. પણ ત્રણ એટલે વ્યવસ્થા. આપણા વિષે એ વસ્તુ લગાડીએ તો એક એટલે હુલ્લડ. બે એટલે ચા. અને ત્રણ એટલે મત-

ભેદ. એમ ન થાય ? ઉદાહરણ તરીકે આ રેશનીંગ વિષે આટલો ઉહાપોહ થાય છે. પણ એ રેશનીંગ ઉઠાવતાં જે વર્ગનો ભય સેવવામાં આવે છે, તે ખેડૂતો ને દાણાના વહેપારીઓ, પોતાની સમૂહજવાબદારીની બાંહેધરી સરકારને આપવા કેમ તૈયાર થતા નથી ? કારણ કે છેવટે જ્યાં પ્રજાનાં ઘણાં માણસો એકમતનાં થાય તે જ સરકાર એવી સ્થિતિ તો આપણે સરજવી જ છે, તો ઠેરઠેર આવાં સંઠળો ભેગાં થઈને પોતાનો કોલ સરકારને આપવા તૈયાર થાય એ જરૂરી નથી ? ખરો પ્રજામત પણ એવી રીતે જ આવી શકે. છૂટીછવાઇ ગમે તેટલી વ્યક્તિગત વાતો કરવામાં તો શક્તિનો જ હ્રાસ નથી ?

એક જ દાખલો હું આપું. અમારી...મીટીંગની જ વાત છે. સામાન્ય રીતે આપણે સૌ ભેગા થઇએ ત્યારે સમૂહમાં તો નીતિની જ વાતો કરીએ છીએ. સમૂહમાં નીતિની વાતો કરવી એ રિવાજ છે. રોવા કૂટવાનો જેવો રીવાજ છે તેવો એ પણ એક રિવાજ છે. પણ વ્યક્તિગત આપણે પ્રશ્નો પૂછીએ ત્યારે સત્ય પણ રહે છે. આવા વ્યક્તિગત સવાલો પૂછવાથી ખબર પડે છે કે સૌની વૃત્તિ આંખે ન ચડતાં પોતપોતાનું સંભાળી લેવાની થઈ ગઈ છે ! આ વૃત્તિ પ્રજાસત્તાક રાજ શી રીતે સ્થાપી શકશે ? કારણકે આપણને રાજ મળ્યું છે, પણ હજી એને પ્રજાસત્તાક કરવું એ આપણે માટે બાકી છે. એટલે ખરી જરૂરિયાત સરકાર વિષે ટીકા કરવા કરતાં પણ મોટી જરૂરિયાત પ્રજાઘડતરની છે. 'નાગરિક વ્યવહાર' નામનો કોઈ પદાર્થ છે કે જે પદાર્થના ફેલાવાથી જ પ્રજા, પ્રજાસત્તાક માટે યોગ્ય બને છે. એ પ્રજાસત્તાક માટે પ્રજાને સામુદાયિક રીતે તૈયાર કરવાનું કામ અત્યારે બે બળવાન સાધન દ્વારા શકય છે. એક સીનેમા, બીજું દૈનિક. હવે આ બન્ને સાધનો વિષે શાંત ચિત્તથી વિચાર કરો. અને પછી પ્રત્યુત્તર વાળો કે પેલી કહેવત છે એમાં શું ખોટું છે ? છાપના દેવતે આંખો, શેની ? આપણા પ્રધાનો એ આપણી આંખો છે. આપણે છાપના મટી જઈએ તો ભાર છે એ પ્રધાનોનો કે એ એકઘડીભર પણ કપાળીયાના રહી શકે ?

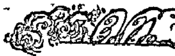
આ પ્રશ્ન ખરેખર વિચારવા જેવો લાગ્યો. પ્રજાસત્તાક માટે પ્રજાને તૈયાર કરવાનાં આપણાં જે સાધન છે એ સાધન ઘણાં જ અપૂર્ણ અને અશિક્ષિત અવસ્થામાં છે. પહેલો એમનો ઉદ્ધાર થશે– ત્યારે જ પ્રજાસત્તાકનો પાયો નંખાશે. આપણે હજી રાજનો પાયો નાખ્યો છે. રાજનાં સાધન, એનું ગૌરવ, એની વ્યવસ્થા એની શક્તિ એ વિષે આપણે ખ્યાલ કેળવી રહ્યા છીએ. પણ પ્રજા વડે પ્રજાસત્તાક ટકે ને શોભે, ને તો જ એ પ્રજાસત્તાક કહેવાય એ આખું ચિત્ર હવે ઉભું કરવાનું છે.

×

આમાંથી એક નવી વાત પણ મને સ્ફુરી. આપણે ધ્વજની 'શાન' વિષે ઘણી વાતો સાંભળીએ છીએ. આ હિંદી ધ્વજ અને હિન્દી રાષ્ટ્રીય ગીત–એ બન્નેને આપણે જે પ્રતિષ્ઠા આપીશું–અને તે પ્રતિષ્ઠા ઉપર જ આ પ્રજાસત્તાક ગૌરવ જાળવશે કે માનભંગ અનુભવીને સગર્વાઇથી ધ્વજ ફરકાવતું રહેશે એનો આધાર છે. હમણાં કોઈકે છાપ્યું હતું કે પાકિસ્તાનમાં જરાક તોફાન થાય ને તેમાં તરત હિંદીધ્વજનું અપમાન કરે ! એટલે એ ધ્વજને સંકેલી દેવાય ! ખરી રીતે તો એ ધ્વજની પાછળ જાન આપનારા માણસો ન હોય તો એ ધ્વજને ન ફરકાવવામાં જ શોભા રહી છે. એ ફરકાવવાની ને ટોળું દેખાય એટલે સંકેલી લેવાની એવી વસ્તુ નથી. એ ભારતવર્ષનું આખું સૈન્ય છે. એમ ન હોય તો એ કાંઇ નથી !

અફઘાનિસ્તાનનો એક દાખલો છે. ત્યાં જ્યારે અંગ્રેજ એલચી હતો ત્યારે એક વખત તોફાન થયું. એલચીની મઢીને ટોળાં ઘેરી વળ્યાં. દગાખોર શબ્દ કોઈકે એ ટોળાંને આપેલો કે આ મઢીમાં પૈસા છે. તે લૂંટી લ્યો તો તમારો એ પગાર !

લૂંટફાટ જેમના લોહીનો મુખ્ય વારસો હતો તેમણે મઢીને ઘેરો ઘાલ્યો. માણસોનો હલ્લો થયો. સામેથી જવાબ આપવો જ પડ્યો. ખુનામરકી ચાલી. અંગ્રેજ તમામ કપાઇ ગયા.

પછી તો એ ગઢીમાં કેવળ શિખ રહ્યા. લૂંટારું ટોળાંએ કહેવરાવ્યું. "અમારે તમારી સાથે તકરાર નથી. અંગ્રેજોનાં મુડદાં ભલે પડ્યાં. બધું મૂકતા જાવ ને તમે જીવ બચાવીને ચાલ્યા જાવ!'

એ વખતે શીખ સરદાર જયવંતસિંહ ત્યાં મુખ્ય હતો. તેણે અંગ્રેજો સાથે ખભે ખભા મીલાવી અનેક જુદ્ધ ખેલ્યા હતા. છેવટે તો એમની મૈત્રી એ સૈનિકની મરણિયાઓની મૈત્રી હતી. એણે હકાગબંધ જવાબ વાળ્યો: 'અમે અંગ્રેજોનાં મડદાં મૂકીને જઈશું નહિ! દેશનો ધજાગરો છોડીને જઈશું નહિ! તમે તમારાથી થાય તે કરી લ્યો. અમે થોડા છીએ. તમે ટોળામાં છો. પણ કાંઈ ફિકર નહિ!'

સાંજ સુધી રમઝટ બોલી. એટલો આકરો સામનો થયો કે રાત્રિ પડી પણ જુદ્ધ બંધ ન પડ્યું.

ત્યાં જયવંતસિંહ શીખ તે વખતના ધ્વજની રક્ષા કરતો વીરમૃત્યુ પામ્યો!

ત્યારે ધ્વજ એ આવી વસ્તુ છે–એમ આપણા પાડોશીઓ સમજે એવું કહેવાનો સમય શું હજી નહિ આવ્યો હોય? અને તો તો જેમ આપણે લૂંટને માટે 'કમીશન'ની વાતો કરીએ, સ્ત્રીઓના 'અપહરણ' માટે 'કમીશન'ની વાતો કરીએ, તેમ ધ્વજ માટે પણ 'કમીશન'થી જ વાતો કરવાની હોય– તો સૈનિકો શા માટે કોઈ દિવસ ધ્વજની 'શાન' માટે વીરમૃત્યુ સ્વીકારવા પ્રેરાય? કોઈક એવી તો રેખા હશે કે જ્યાંટલે સુધી 'કમીશન' ને હવે 'કમીશન' નહિ! કે પછી એવી કોઈ જ રેખા આપણે માટે નહિ હોય?

×

આપણે ત્યાં જેવી રીતે સરહદોના રક્ષણનો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે તેવી જ રીતે તેની સાથે સંકળાયેલો આ એક બીજો પ્રશ્ન વિચારવા જેવો નથી? કેટલી બધી બહાદુર કોમો આ આર્થિક અંધાધુધીમાં સાફ થઈ જવાના સીમાડા ઉપર આવીને ઉભી રહી છે! આ બહાદુર કોમોનું લશ્કરી રૂપાંતર કરવા માટે થોડુંક ગુમાસ્તિયું વાજું ઢીલું ન કરવું જોઈએ? મેટ્રીક એટલે લાયક ને બી. એ એટલે વધારે લાયક–એ ગુમાસ્તિયા જાળમાંથી બહાદુર કોમોને બચાવીને એમના ઉપર દેશરક્ષણનો ભાર મૂકવાનું કામ કોઈ રાજદ્વારી બહાદુર પુરુષ સફળતા પૂર્વક ઉપાડે, તો એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો જ છે! દેશના ગૌરવની કોઈ જ વાત એમના અંતર સુધી હજી પહોંચી નથી. એ એમને ગેતે મેળવીને આપણું સૈન્ય વધારે બળવાન થાય તેવી કાંઈક વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. અફઘાનિસ્તાનમાં એક વખત અંગ્રેજ સૈન્ય પડ્યું હતું. લડાઈ ચાલી હતી ગોળિયોની રમઝટ બોલી રહી હતી. એ વરસાદ વીંધીને એક અફઘાન જુવાનને આવતો જોઈ અંગ્રેજ સરદાર જેન્કીન્સ છક્ક થઈ ગયો? એ આવનારો મિત્ર ન હતો છતાં એણે ગોળીબાર બંધ કરાવ્યો. એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પૂછ્યું: 'અલ્યા! તું નાહકનો વિંધાઈ જાત નહિ? તારે શું કામ છે?'

પેલાએ જવાબ વાળ્યો: 'હું તો મારા દુશ્મનને શોધવા નીકળ્યો છું. દુશ્મનને શોધતી વખતે અમે મૃત્યુને ખીસામાં રાખીએ છીએ?'

આ જવાબથી ને એની બહાદુરીથી પ્રસન્ન થઈને તરત જ એને લશ્કરમાં હોદ્દો આપવાની વાત એણે કરી.

અને એ અફઘાન બહાઉદ્દીનખાન ચિત્રાલના જુદ્ધમાં ઘણો જ ઉપયોગી માણસ થઈ પડ્યો!

છેવટે સરહદના પ્રશ્નો એ તો તોફાનના, ઢગાખોરીના, આબાદ નિશાનબાજીના, લૂંટફાટના અને ચોરીછુપીના પ્રશ્નો છે. એમને એ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ લેવા પડે તેમ છે. તો જે બહાદુર ગરાશીઆઓ, આહિરો, મેરો, કાઠીઓ વગેરે લડાયક કોમો સૌરાષ્ટ્રમાં છે એમનો ઉપયોગ કરવાની લશ્કરી કુનેહવૃત્તિ દાખવવાનો શું હજી વખત નથી આવ્યો? કોઈક લશ્કરી વૃત્તિવાળા રાજદ્વારી માણસો માટે આ અભ્યાસ કરવા જેવો પ્રશ્ન છે.

ખરી રીતે તો અત્યાર અગાઉ જ એ વસ્તુસ્થિતિ થઈ જવી જોઈતી હતી

હજી પણ મોડું નથી. થોડીક છુટછાટ મૂકવાથી પ્રબળ સૈનિકો મળશે ને એટલી ગેરવ્યવસ્થા પણ બંધ થશે.

ગુરુદેવ : અમારે આંગણે [૧૮]

શ્રી મૈત્રેયીદેવી કૃત 'મંગપુ તે રવીન્દ્રનાથ'માંથી

અનુ૦ : રમણિક મેઘાણી

“અરે, દીવો તો પ્રગટી ચૂક્યો, કહો, આજે શું વાંચીશું ? કાલે ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ તો વંચાઈ ગયું. પુરુષનું ચરિત્ર પણ મેં કેવું આલેખ્યું છે ?” ગુરુદેવ બોલ્યા.

‘પણ એમાં તમારો શો દોષ ? જે સાચું હોય એ જ તો લખાય ને. વાલ્મીકિએ પણ આટલી મહેનત કરીને એવું ચરિત્ર કેમ આલેખ્યું હશે !’ મેં કહ્યું.

— ‘હં, એ ખરું. અને છતાં આ પુરુષો ન હોય એ પણ નથી ચાલતું ને સખી ! આવા ખરાબ ચરિત્રનાં જીવોને દૂર રાખીને જીવી શકાતું યે નથી. પણ અમારે એવો અહંકાર નથી, શું કહો છો દાક્તર ? પેલો તમારો બૌદ્ધ આર્ટિસ્ટ કલિમ્પોંગ આવી મારી મૂર્તિ બનાવવા મંડ્યો, ઓચિંતાનું શું યે થયું કે બોલી ઊઠ્યો કે—‘અહીં હું મારું કામ નહિ કરી શકું—અહીં આખો દિવસ સ્ત્રીઓની આવ-જા થયા કરે છે. અને એમની દૃષ્ટિ પડતાં મારું મૂર્તિનું લાકડું ફાટી જાય છે.’ એવા પવિત્ર લાકડાની વાત સાંભળીને રોમાંચિત થયો. અને તુરત જ એને કહી દીધું કે તો તો તું મારી મૂર્તિ નહિ બનાવી શકે. એ દૃષ્ટિ વિનાનો સંસાર તો જડ હશે. અમે તો સહજ-પણે જ કહીએ છીએ, ગર્વ કરીને તો કહેતા નથી કે તમારી કંઈ જ જરૂર નથી ! છતાં તમે એવો દેખાવ કરો છો કે જાણે આ દુનિયામાં પુરુષ-જાત જ એક અવાંછિત રોગ છે. આ જુઓ ને, હું જ્યારે ચિત્ર દોરવા બેસું છું, ત્યારે તમારું ઓએ ન જ દેરું છું. લખું છું તો એમાં પણ બધું તમારી સ્ત્રીઓની વાતોથી જ ભરપૂર, અને એ બધી પણ સારી સારી વાતો, દોષ બધાં દૂર રાખી, ગુણ-ગ્રાહી બની એને જ આગળ કરી શણગારું છું. અને તમે કંઈ ચિતરો છો ત્યારે ? અમારાં ચિત્રો દોરો છો ? બસ પોતાનાં જ ચિત્રો ચિતર્યા કરો છો બેઠાં બેઠાં. શા માટે આટલો અહંકાર ? વરુ, ચાલ કંઈક વાંચીએ, ઝગડો કર્યે શું લાભ છે ? આ શું, ઓહ ‘ગીતવિતાન’ !—આ તો બહુ જૂની આવૃત્તિ છે. ભૂલોથી ભરપૂર. જરા કલમ આપતો—’

અને એ ગાવા લાગ્યા—

‘ખોલો ખોલો દ્વાર
રાખિઓ ના આર બાહિરે આમાય દાંડાયે.’

[ખોલો ખોલો બારણાં, રાખો ન મને બહાર,
ઊભો વધુ વાર ખોલો ખોલો બારણાં]

એ દિવસે આખી સાંજ એમણે ગીતો ગાયાં, લગભગ ચૌદ પદ. એ બધાના સૂર હજુયે કાનમાં ગૂંજે છે—

× ‘જદિ જાનતામ આમાર કિસેર વ્યથા’— એ અપૂર્વ સુરધ્વનિનાં જાદુવાળી સંધ્યાનાં અંધારામાં એ ગીતનો મર્મ મનનાં આંતરમનમાં પડઘા પાડવા લાગ્યો—

×જદિ જાનતેમ આમાર કિસેર વ્યથા
તોમાય જાનતામ.
કે—જે આમાય કાંદાય, આમિ
કી જાનિ તાર નામ.
કોથાય જે હાત બાડાઈ મિછે
ફિરિ આમિં કાહાર પિછે
સબ જેનો મોર બિકિયે છે
પાઇનિ તાહાર દામ…’

× જાણત જો મારા દુઃખનું કારણ તો તને એ નક્કી કહેત કે કોણ રડાવે છે મને. ખોળું હું એનું

નામ જાણું છું. નાહક હું ક્યાં હાથ લાંબો કરું છું ને કોની પાછળ પાછળ ફરું છું ? મારું સમસ્ત જાણે વેચાણુ થઇ ચૂક્યું છે, પણ મને એનું મૂલ્ય મળ્યુ નથી.

આ બધાં ગીતો ક્યાંય કદીયે સાંભળ્યા નથી. સાંભળવા મળતાં નથી—શા માટે ! એ ખબર નથી. આપણામાંનાં જેમને કુદરતે સારો કંઠ આપ્યો છે તેમને આ ગીતો હૃદયસ્પર્શી નથી લાગ્યા કે શું ! હમણાં હમણાં રેડિયોના કાર્યક્રમમાં, ગ્રામે ફોન રેકર્ડોની જાહેરખબરમાં, બધે જ આધુનિક ગીતિ, કાવ્ય ગીતિ, આવું બધું જોઉં છું, પણ એ નામનો અર્થ કંઇ સમજાતો નથી અને ગુરુદેવના ગીતો માટે લખાય છે રવીન્દ્ર ગીતિ. એ કબુલ કરતાં દુઃખ થાય છે પણ એ વાતનો અસ્વીકાર નથી કરી શકાતો કે આ બધામાં રવીન્દ્ર સંગીતના કાર્યક્રમ સૌથી ઓછા હોય છે. એમ છતાં આધુનિક સંગીત કહેતાં શું સમજાય છે ? એમનાં જ ગીતોની એક લીંટી અહીંથી અને એક લીંટી બીજેથી લઇને મેળવી દીધી લાગે છે. એમનાં જ સૂર જરા ફેરફાર કરીને વિકૃત કરીને ઉપયોગમાં લેવાયાં જણાય છે. અને તો પછી આ વિડમ્બના શા માટે ? તેઓ આપણને સુરનાં સમુદ્રમાં વહાવી ગયા છે એટલું જ શું બસ નથી ? ગીતનો સુર હૃદયને જે અતલ ઊંડાણે સાદ દે છે ત્યાં તેમનાં ગીતનો મર્મ હૃદયનું એક અવલંબન બની તેને ધારણ કરી રહે છે. એવું કોઈ દુઃખ નથી જે એમનાં ગીતમાં અમૃત ન થયું હોય. એવો કોઈ આનંદ નથી કે જે તેમના સુરની વેદનામાં ઊંડો જઈ હૃદયને ડુબાડી દેતો ન હોય. શબ્દ અને સુરનાં અજબ મિલનથી માનવીનું મન વીણાની જેમ ઝંકૃત થઇ શકે છે એ વાત તે દિવસે બહુ ગાઢ રીતે અનુભવી હતી. તેઓ વારંવાર આ થોડીક પંક્તિ ગાતા હતા—

'ઓઈ વેદનાર ધન સે કોથાય
ભાવિ જનમ ભરે
ભુવન ભરે આઠે જેનો
પઇને જીવન ભરે.

આ ગીતના સુરે સુરે એક અવ્યક્ત વેદનાથી મનની તંત્રીએ તંત્રી ગુંજી ઊઠે છે.

અંધારું ત્યારે ગાઢ થવા આવ્યું હતું,—મંગપુનું નિર્જન અંધારું—ચારે બાજુ ઊંડી નીરવતા જામી હતી. અમે થોડાક જણ એમના પગની પાસે ટોળે વળીને બેઠા હતા,—ઓરડામાંનો એક વીજળીક દીવો એમનાં હાથમાંની ચોપડી અને ચહેરાની ચારે બાજુ એક જ્યોતિ-મંડળ રચતો હતો. આજે યાદ આવે છે એ રાત, એ કેમ જાણે બહુ દૂરનું કોઇક સ્વપ્ન ન હોય એમ લાગે છે...

ગુરુદેવને એમના સુવાના ઓરડામાં પહોંચાડવા જ્યારે તેમની પાસે ફરીને ગઇ ત્યારે જોયું તો તેઓ 'ગીત વિતાન' વાંચી રહ્યા છે. મને જોતાં જ તેઓ બોલ્યા—તને નવી આવૃત્તિની એક નકલ ભેટ આપવી પડશે એમ લાગે છે, આ તો એકદમ ભૂલોથી ભરેલી છે. ના, તારી સાથે હું વાત જ નહિં કરું, તું તો એકદમ અયોગ્ય છો, ગીત સાંભળીને રડવા લાગે છે ! ખરે જ તું જરાયે ગીત સાંભળતા પામી નથી. હું હમણાં એ જ વિચારતો હતો. સાચેસાચ આ સ્થળ બહુ નિર્જન છે એ સ્વીકારવું જ પડશે, ખાસ કરીને તારી ઉંમરની દૃષ્ટિએ વિચારતાં. ભલા, તું એક કામ કરને, કોક બીજીને સંગિની કરીને રાખને, જે સારું ગાઇ શકતી હોય. એ તને સાથ આપશે, અને ખુકુનીયે સંભાળ રાખશે.

'કેવી વાત કરો છો ? હું એવી કંઇ રાજકુમારી છું કે કોઇ નાયિકાને મારી સખી લેખે રાખી શકું !' મેં કહ્યું

'પણ તું માને છે એટલું અશક્ય કામ આ નથી, શા માટે ગાતા શીખી નહિ ? મીઠું ગળું એ માણસ જાતનો કેવો મહાન સાથ છે એ કેમ ભૂલી શકાય ! અહીંની આ લાંબી સંધ્યાઓ દિન પ્રતિદિન એકાકી વીતાવવી સાચે જ કષ્ટકર છે. અમે આવ્યા છીએ એ વધુ ખરાબ થયું છે, કારણ અમે ચાલ્યા જઈશું પછી એટલું વધું આકરું લાગશે.' ગુરુદેવે ઉત્તર વાળ્યો.

'—શું કહો છો. સદાયે નથી સાંપડવાનું, એટલે જે સાંપડ્યું છે એનું મૂલ્ય પણ શું નથી જાણતી ! સદાયે આપને અહીં રોકવાનું એવું મારું ગજું છે ? છતાં જે થોડા દિવસ અમને મળ્યા છો એમને માટે તમારી આભારી છું'.

'પણ એમાં એવું અશક્ય શું છે? એમ હશે તો મારા શેષ જીવનનો અધિકાંશ સમય અહીં તમારા સૌની પાસે જ ગાળીશ. જીવનનો પંથ ફૂલડાંવેર્યો નથી. જે ગમે છે, જે પ્રચ્છીએ છીએ એ બધું જ શા માટે ન મળ્યું એની ફરીયાદ કરવી આપણને ન શોભે—જે મળ્યું છે એ જ લઇને આનન્દિત થવું જોઇશે. એ જ તો માણસની કસોટી છે. છતાં જેને ચાહીએ છીએ, તેને મ ટે ઇચ્છીએ છીએ તો ઘણીયે અગવડો આપણે નિવારી શકીએ છીએ.' ગુરુદેવે કહ્યું.

\+ \+ \+

કે નો બાજાઓ કાંકણ કણ કણ કે તો છલ ભરે, ઓગો ધરે ફિરે ચલો કનક કલસે જલ ભરે, કેનો બાજાઓ—કેનો બાજાઓ કાંકણ કણ કણ કણ— અને ગાતાં ગાતાંએ એ બોલ્યા—કેવી વિનતિ! અરે ત્યારે કેવો મુરખ હતો હું, નહિ તો આવું એછું લખું? અત્યારે લખું તો આમ લખુ કે 'ચાલ તો સારૂં છે, નહિતો તારો એ સોનાનો ઘડો અહીં મૂકી જા, વિશ્વભારતીને કામે લાગશે. જવું હોય તો જા, તું જઇશ તો કોઇ મોટી ખોટ મને આવી જવાની નથી, પરંતુ તારો પેલો સુવર્ણ ઘડો અમારે વિશેષ જરૂરનો છે. 'ક્ષણિકા'માં એક કવિતામાં આવું જ છે—'

'કઇ? તકદીરમાંથી કોઇ એકાદ વાત નાશ પામશે તો તેની સાંત્વના અર્થે બીજી ચાર વાત મળીયે આવશે. એ જ ને?' મેં પૂછ્યું.

'હા, હા. બહુ સાચી કવિતા છે. 'ક્ષણિકા'ની કવિતાઓ લોકોની નજરે બહુ ચડી નથી પરંતુ એમાં કવિતાઓ સારી છે. એ ચોપડી મને ખૂબ જ પ્રિય છે.'—ગુરુદેવે કહ્યું.

ઘણાં દિવસ અગાઉ એકવાર આપે મને પૂછેલું કે 'મારા બધાયે પુસ્તકોમાંથી જો એક જ પુસ્તક રાખવાનું હોય તો તું કયું ગમે? ત્યારે મેં આપને સામું પૂછેલું કે આપની પસંદગી કોના પર ઉતરે છે એ જ જાણવા જેવું છે. અને આપે બનતાં સુધી 'ક્ષણિકા'નું નામ આપેલું. બેશક, અમે એ નથી માનતા.'—મેં કહ્યું.

'ના, એ રીતે કંઇ કહેવું બરાબર નથી. છતાં ક્ષણિકાની કવિતાઓ એ જમાનામાં સંપૂર્ણ નવી હતી. એ જમાનામાં આપણે ત્યાંના જનસમાજનું રસબોધનું ધોરણ કંઇ અજબ રીતે નીચું હતું. આ બધી કવિતાઓ માણવા જેવું મન ત્યારે તૈયાર નહોતું થયું. 'ચિત્ત દુયાર મુક્ત રેખે સાધુ બુદ્ધિ બહિર્ગતા, આજકે આમિ કોનોમતેઇ બોલબો નાકો સત્યકથા'— આ બધી કવિતાઓ એ દિવસોમાં આવી સહજ રીતે માણી શકાય તે શક્ય નહોતું. મનને આ માટે તૈયાર થતાં ઘણા દિવસો લાગ્યા છે. અમારો એ જમાનો હતો જાણે શુચિવાયુગ્રસ્ત! એ જાણે એક રોગીષ્ઠ યુગ હતો. તે દિવસે તે અનાયાસે પેલું ગીત ગાવા કહ્યું—'યામિની ના જેતે જાગાલે ના કેનો'— અને મેં પણ એ અનાયાસે ગાયું. પણ અમારા એ સમયમાં આ સંભવિત હતું શું? કોઇ ગાઇ જ ન શકત આવું ગીત. આ તો ગઝબ અશ્લીલ કહેવાય. એથી જ તે દિવસે હું વિચારતો હતો કે સમયના વહેણ સાથે ધીરે ધીરે હવા પણ બદલાય છે.

—'કેમ એમાં અશ્લીલ જેવું શું છે?' મેં પૂછ્યું.

'એ રે બાબા, અશ્લીલ નથી? 'પાખી ડાકિ બોલે ગેલો વિભાવરી વધુ ચલે જલે લઇયા ગાગરી' આમાં તો ગઝબની દુર્નીતિ કહેવાય! તું માનીશ નહિ પણ કથા ઓ કાહિની ની પેલી ભિક્ષુ વાળી કવિતામાં છે ને કે ભિખારિણીએ તેનું એક માત્ર વસ્ત્ર ભિક્ષુને દાનમાં આપી દીધું—કઇ લીટી કહે તો હે ડિક્શનરી, આ વેળા તું નક્કી ભૂલથાપ ખાવાની.'

'કથા ઓ કાહિની ની કવિતામાં તો નહિ, પણ અન્ય કવિતામાં ભૂલથાપ ખવરાવી શકો.— —'અરણ્ય આડાલે રહિ કોનોમતે, એક માત્ર વાસ નિલ ગાત્ર હ'તે. બાહુટિ બાડાયે ફેલિ દિલો પથે, ભૂતલે.'—હું બોલી ગઇ.

'હં, એ કવિતા જ્યારે પ્રગટ થઇ ત્યારે... ...મહારાજે આવી મને કહ્યું કે રવિબાબુ, તમે આમ લખ્યું એ શું વ્યાજબી થયું છે? વિદ્યાર્થીઓ તમારી કવિતા વાંચશે, અને એમાં આ વાત કે 'એક માત્ર વાસ નિલ ગાત્ર હ'તે—એ બરાબર છે શું? આવી આટલી અશ્લીલ કૃતિ વિદ્યાર્થીઓ વાંચે તે અયોગ્ય છે.' હું શું કહું? નશીબને ધિક્કાર આપ્યા. કે હું કોને માટે લખું છું?—ચાર-ત્રણ તે એક નિરિશ્ષ્ટ

વિદ્વાન વ્યક્તિ હતા તેઓ પણ જો આવી વાત કરે, તેમને પણ જો વિશદ રીતે સમજાવવા પડે કે ત્યા એક માત્ર વચનનું તાત્પર્ય શું છે તો પછી એ લખવાની જરૂર જ શું? ખેર, હવે સમય બદલાયો છે. દેશના લોકોની બુદ્ધિ સ્વાભાવિક ને સ્વસ્થ બની છે. આજે જે સહજપણે મનને સાહિત્યરસથી, આનન્દથી તરબોળ રાખી શકો છો એ માટે એનો આખો અર્ધો ધન્યવાદ દઇ દે બેટા, એમાં મારોયે કંઇક હિસ્સો છે. હજુએ ઘણી અદ્ભુત અદ્ભુત વાતો મારી કૃતિઓ વિષે સાંભળવા પામુ છુ. દાખલા લેખે હમણા જ પેલે દિવસે...એ કહ્યુ કે તમે વનમાળીને જોઇને લખ્યુ છે. '—હે માધવી દ્વિધા કેનો?' એ સાંભળી મનની સ્થિતિ એવી તો થઇ ગઇ, ઘડીવાર તો એમ જ થયું કે મારા સારા દિવસો હવે વીતી ગયા.—ગયા જ. એથી જ આવી અવસ્થાને પામ્યો છું કે વનમાળીને જોઇને હું ગાઇશ કે 'ઓરે માધવી તોમાર દ્વિધા કેનો?'

×　　　　×

—'મિત્રા, આજ સવારથી તારા દર્શન કેમ નહોતા થયા? તું નકલ ઉતારવા મારો ચોપડો લઇ ગઇ છો, પણ એ પાછો ન લાવે ત્યાં સુધી હું કંઇ લખી શકતો નથી, ક્યારનોય રાહ જોઇ રહ્યો છું'

—'શું વાત છે! હું તો રસોડામાં જ હતી, શા માટે કાનુએ સાદ ન પાડયો?' મેં કહ્યું.

—'મેં એને તમને સાદ પાડવા નહોતું કહ્યું. અને કદાચ મારા સ્વભાવની ખબર નહિ હોય. જે કંઇ સહજ રીતે મળે તેથી વધુ ન જોઇએ. 'ક્ષણિકા'ની પેલી કવિતા યાદ છે ને —' જાહા વહા પાઇ, જેથા સેથા ધાઇ છડિને કે' બાઇ છાડિને, તાઇ બોલે કિન્તુ કાડાકાડિ કરે કાડિને.'—એ જ છે મારા જીવનની ફિલસુફી—જે સહજમાં મળે છે એને છોડતો નથી, એમાંથી થોડુંયે જવા દેવા ઇચ્છતો નથી, છતાં પરાણે લેવા યા ખેંચાખેંચી કરવા પણ નથી ઇચ્છતો.'

—'વારુ, આ વાત તમને આ સામાન્ય પ્રસંગ માટે કહેવી યોગ્ય લાગે છે?—જરા તીવ્ર નિન્દા થતી નથી શું?'—મેં કહ્યું.

'ના ના, આ હું તારા માટે નથી કહેતો. આ તો જરા એક પ્રાસંગીક વાત યાદ આવી તે કહી એટલું જ. તને તે કહી કહેવાય? કહી શકું! હું તો જાણું જ છું કે તને સાદ પડાવ્યો હોત તો તું રાજી જ થાત, પણ ખરૂં કહું છું કે એ મારા સ્વભાવમાં જ નથી. હવે તો ઉલટાની જેમ જેમ ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ આત્મનિર્ભરતા ઘટતી જાય છે. નાનો બનતો જાઉં છું તમને અકારણ અનેક કંટાળો આપું છું, પણ જ્યારે ઉંમર ઓછી હતી ચલનશક્તિ હતી, ત્યારે ક્યારેય કોઇને કંટાળો નહોતો આપતો. ખુબ બરાડા, એલા ઓલું લાવજે, પાન આપીજા ને જરા, પંખો નાખ-આવું ક્યારેયે ન કરતો. જીવનમાં ઘણુંયે મળ્યું છે, પણ ખેંચાખેંચીથી નહિ—છાડિને કે' બાઇ છાડિને, તાઇ બોલે કિન્તુ કાડાકાડા કેરે કાડિને'

એ દિવસ કવિતા પાઠ ચાલતો હતો —

'શયન શિયરે પ્રદીપ નિભેછે સબે, જાગિયા ઉઠેછિ ભોરેર કોકિલ રવે. અલસ ચરણે બોસિ વાતાયને એસે, નૂતન માલિકા પોરેછિ શિથિલ કેશે, એમુન સમય અરુણ ધૂસર પથે તરુણ પથિક દેખા દિલો રાજ રથે...શુધાલો કાતરે સે કોथाय, સે કોથાય! વ્યગ્ર ચરણે આમારિ દુયારે નામિ, સરમે મરિયા બોલિને નારિનુ હાય, નવીન પથિક સે જે આમિ, સેઇ આમિ.'—આ થઇ પેલી પ્રાપ્ત છતાં અપ્રાપ્તની વાત આકાંક્ષાનો પ્રબળ આવેગ માનવીને વંચિત કરે છે,—જે હાથ વેંતમા જ છે, નજર સામે છે તેને એ શોધી શકતો નથી—અને જ્યારે એ દૂર ચાલ્યો જાય છે ત્યારે એ લાંબે અંતરેથી જોતાં જણાય છે કે 'એ તો તદ્દન હાથ વેંતમાં હતું! લગભગ પેલા પારસમણિ જેવુ જ.

એ દિવસે 'મહુઆ'ની ઘણી ખરી કવિતાઓ એમણે વાંચી સંભળાવી.—ગુરુદેવ 'સબળા' કવિતા વાંચતા હતા.

નારી કે આપન ભાગ્ય જય કરિવાર
કેનો નાહિ દિબે અધિકાર
હે વિધાતા

પથ પ્રાન્તે કેનો રવ જાગિ
ક્લાન્ત ધૈર્ય પ્રત્યાશાર પૂરણેર લાગિ
દૈવાગત દિને—?

થોડીવાર પછી સભા પુરી થતાં અમે પૂછ્યું— 'હે વિધાતા' એટલું કેમ જુદી લીટીમાં લખ્યું છે?' એમણે કહ્યું—એમ જ, એની સાથે મેળ ખાતી લીટી નથી. પણ એમાં કંઈ ખાસ વાંધો નથી.' પછી પુસ્તક હાથમાં લઈને જોવા લાગ્યા અને એમણે પેલી લીટીની બાજુમાં લખ્યું.

—હે વિધાતા
સંકોચેર દૈન્યજાલ કેનો ઘુમિ પાતો
ચિત્ત ઘિરે.

અને એમણે કહ્યું—'આ બે લીટી વિશ્વભારતીને મોકલીને જણાવજે કે રચનાવલીમાં જ્યારે એ છપાય ત્યારે તેમાં આ સુધારો મૂકી દે.'

એ સુધારો મોકલાયો હતો કે નહિ એ આજે યાદ નથી. કોઈનાં કોઈ પણ પ્રશ્નને અવગણનાપૂર્વક સાંભળવાનું એમના સ્વભાવમાં નહોતું. પછી એ એકદમ અર્વાચીન પણ કેમ નથી હોતો. એવા એવા ક્યાળો આવતા અને તેમાં એવા તદ્દન અર્થહીન ને ક્ષુલ્લક પ્રશ્નો પૂછાતા. પણ ગુરુદેવ તેનો યે ઉત્તર આપતા એ વિચારતાં અજબ થઈ જવાય છે.

જ્યારે તેઓ કંઈ વાંચતા ત્યારે એ કૃતિને સમસ્ત મન–પ્રાણથી વાંચતા. જે વાર્તા કે જે કવિતા એમણે એ પહેલાં પણ ઘણીવાર વાંચી હોય તે પણ ત્યારે ઓળખાતી નહિ. એ એક નવી જ કૃતિ બની રહેતી. વધુ સમગ્ર ને વધુ પૂર્ણતર. યાદ છે એમણે એક દિવસ 'ક્ષુધિત પાષાણ' વાર્તા વાંચી હતી.—'દૂર થા દૂર', એ ફકિર જાણે એની અર્ધાંગે ભૂખ સાથે સામે આવીને ઊભો હતો. એ સાદ, એ પ્રગટીકરણ તો લખીને બનાવી શકાતું નથી, પણ એને યાદ રાખી શકે તેવું મન પણ આજે ક્યાં છે? સદ્ભાગ્યે અમે એમની નિકટતાનો લાભ પામ્યા હતા એમની પ્રતિભાના રશ્મિ સદરૂ ધારે મહા વિવિધ રૂપે ઝલકતા રહેતા. એ પ્રકાશમાં નાહીને અમે ધન્ય બન્યા છીએ, પરંતુ એ પ્રકાશને ધારણ કરવા જેવા યોગ્ય આધાર અમે નહોતા. પૃથ્વીના મોટા દુર્ભાગ્યે અમારા કરતાં વધુ યોગ્ય કોઈ બીજું એમનો નિત્યનો સાથ પામ્યું નહિ.

આ યુગની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિભા, સર્વશ્રેષ્ઠ માનવીઓમાંથી એક જેમની વચ્ચે જન્મેલ હતો તેઓ બુદ્ધિથી અને શક્તિથી સામાન્ય હતા. અને તેવી જ એનું ઘણુંયે આપણે ગુમાવી દીધું છે. સાહિત્યમાં, કાવ્યમાં, ગીતોમાં અને શિલ્પમાં જેને જાળવી રાખી શકીએ તેવું ઘણું યે તેઓ મૂકી ગયા છે. ભવિષ્યના માનવીના જીવન માટે તો તેઓ તેમનો પ્રભાવ મૂકી જ ગયા છે.—પરંતુ એમનાં રોજીંદા જીવનની ભેટ જેવો એમનો જે સ્વર, એમનું જે પ્રત્યેક હાસ્ય, કૌતુક, કામમાં અને આરામમાં આનંદમાં અને ઉપદેશમાં સર્વદા ઝલકતું એ પણ કંઈ ઓછું અસીમ મૂલ્યવાન હતું? આજે એ દિવસો યાદ આવતાં થાય છે કે એ હવે અસંભવ છે, એવું હવે ફરી કદીયે જોવા નહિ મળે. રસ અને આનંદથી પરિપૂર્ણ, પ્રાણ અને પ્રવાહથી સભર એવા એક જીવનનું પાવનકારી દર્શન જે સહુને માટે દર્શનિય હતું તે અમે થોડાક ગણ્યાગાંઠ્યાં લોકો પામ્યા.

ક્રમશઃ

★

ઘૂંટવી છે...

ઘૂંટવી છે જિંદગીને એટલી—
જેટલી કડવાશ પામે એટલી મીઠાશ દે!

શેખઆદમ આબુવાલા

[૧૪]

એક વખત એક દેશના બે નાના નાના વિભાગના રાજાઓ લડાઈમાં ઉતર્યા. એમની એ લડાઈએ દેશમાં ઠીક ઠીક ગેરવ્યવસ્થા અને અશાંતિ આણ્યાં. લડાઇમાં બને છે તેમ કેટલાકને એમાં ઘી કેળાં પણ થવા માંડ્યાં. પરિણામે બન્નેની લડાઈઓ લંબાતી રહી. પછી પડોશના એક ડાહ્યા રાજાએ વિચાર કર્યો. 'હું જઇને એ બન્નેને સમજાવું' એવો વિચાર કરીને તે પોતાની રાજધાનીમાંથી પોતાના રસાલા સાથે બહાર નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક વિદ્વાન રહે. રાજાએ તેનું નામ સાંભળેલું. તેણે વિચાર કર્યો કે હું આ વિદ્વાનને પણ મળતો જાઉં. વખતે એ કાંઇ રસ્તો બતાવે

રાજા વિદ્વાનને મળવા ગયો તો વિદ્વાન પોતાના પોથા પુસ્તકોમાં તલ્લીન હતા. રાજાને નવાઈ લાગી જુદ્ધ આટલું નજીક ચાલે છે અને આ પંડિત તો આમાં તલ્લીન છે! તેણે પંડિતને પૂછ્યું પણ ખરું. પંડિતે જવાબ આપ્યો: 'મહારાજ! સૌ સૌનું કામ કરે એમ તો તમે પણ ઇચ્છો છો ખરા કે નહિ? જો જવાબ હકારમાં હોય તો તો વાત સ્પષ્ટ છે. જેમને લડતાં આવડે છે એ લડે છે. જેમને આ લડાઇ શી રીતે નિર્મૂળ થાય એનો વિચાર કરતાં આવડે છે એ એનો વિચાર કરે છે. પણ બોલો, મહારાજ! તમે ક્યાં જાઓ છો?'

રાજાએ જવાબ વાળ્યો: 'હું આ બન્ને લડાઈમાં ઉતરેલા રાજાઓને મળવા જાઉં છું!'

'શું કરવા?'

'એમને સમજાવવાના છે. લડાઈમાંથી નિવૃત્ત થાય.'

'એમને તમે શી રીતે સમજાવશો? સમજવું હોત તો લડે જ શાના?'

'તો પણ હું કહીશ કે આ લડાઈમાં તમને કોઈને નફો નથી, નુકસાન જ છે. માટે લડાઇ બંધ કરો!'

'જુઓ મહારાજ! એ સાંભળીને એમાંથી એકે લડાઇ બંધ નહિ કરે, લડાઇમાં કોઇ ને કોઈ નફો હોય જ છે એટલે બન્ને બાજુ એવાં માણસો છે જે તમારી આ વાત ઉડાડી મુકશે એક પક્ષને નફો ન હોય; એવી કોઈ લડાઈ થતી નથી, પોતાના કરતાં બીજાને વધારે નુકસાન થતું હોય તો માણસ એને પણ નફો ગણે છે!' 'ત્યારે તમે શી રીતે સમજાવવાનું કહો છો?' 'તમે એમના અંતરમાં જો એમ સમજાવી શકો કે લડાઇ કોઇ પણ સંજોગોમાં ઇચ્છવાજોગ નથી, અને એકને બીજાનો ચોખ્ખો અન્યાય જણાતો હોય તો પણ એ અન્યાય, અન્યાય છે કે નહિ, કે એક બીજા પક્ષની મતાંધતા છે એ કોઇ ત્રીજો માણસ જ કહી શકે એટલે એ બન્ને જ્યારે કોઈ ત્રીજાને માન્ય કરશે ત્યારે જ લડાઇ બંધ થશે. બંધ થવાનો રસ્તો આ છે. નફા નુકસાનના હિસાબથી કોઇ દિવસ લડાઇ બંધ થતી નથી ને થાય છે તો ફરી ઉપડવા માટે.'

રાજાને પણ નવું જ જ્ઞાન મળ્યું. એને પણ લાગ્યું કે આ વિદ્વાન ભલે હાથમાં શસ્ત્ર લઇને જુદ્ધ કરવા જતો નથી, છતાં એણે શસ્ત્રનું શાસ્ત્ર તો જાણ્યું છે.

[૧૫]

એક વખત એક નવાઇની વાત બની. એક ઊંટ છુટું થઇને રખડે. એને દોરવાની દોરી રસ્તામાં ઢસરડાતી આવે. એક ઉંદરના

મોંમાં એ આવી ગઈ. એટલે ઉંદર તો એ લઈને ચાલવા માંડયો. પાછળ જુએ છે તો તો ઊંટ હાલ્યું આવે !

ઉંદર તો મોંમાં દોરી લઈને માંડયો ફૂલાવા! એને થયું કે એ હો હો! આપણે કાંઈ કમ નથી. આપણે આ ઊંટ જેવા ઊંટને દોરી જઈએ છીએ !

આગળ ઉંદર અને પાછળ ઊંટ. તમાસો થયો જોવા જેવો. જે રસ્તે મળે એ મોં વિકાસતું ઉભું રહે. ઉંદરને મનમાં થાય કે આ બધા મારી કરામત જોવા ઉભા રહે છે !

ઊંટ ઘણું મનમાં વિચાર કરે કે આ ઉંદરભાઈ એના મનમાં ખાંડ ખાય છે. પણ કાંક જુક્તિ મળે તો એનો અહંકાર બધો ય ઉતારી નાખું !

ઉંદરભાઈ તો કૂદકૂદતા આગળ જાય, વળી ઘડીક પાછું જુએ, ચાલતાં રોફ તો કયાંય માય નહિ ને મનમાં ને મનમાં સવાશેર થઈને દોડયા જાય. એમ કરતાં રસ્તામાં એક નાનકડું વોંકળું આવ્યું.

વોંકળામાં પાણી તો ઘણું ગોઠણવા. પણ ઉંદરભાઈનાં તો ઘણુ મરી ગયાં!

આ વોંકળું શે પાર થાય !

એણે તો રોફથી ને રોફથી કહ્યું : 'અલ્યા ઊંટ! જરાક જો તો પાણી કેટલું છે. વધુ હશે તો આપણે પાછું ફરવું પડશે. મારું તો ઠીક, પાછું તારું અંગ ભાંગ્યું તો સાજું થાવું મુશ્કેલ !'

ઊંટ મનમાં કહે 'આનો રોફ તો જુઓ!' એ તો પાણી તરફ ગયું. માંડ ગોઠણ પાણી. પાછું આવીને કહે : 'પાણી બહુ નથી. આગળ થાઓ મૂષકરાજ! તમે આગળ ને હું પાછળ !

ઉંદરભાઈનાં તો વાત સાંભળીને હાંજા ગગડી ગયાં. ગોઠણ પાણી, પણ ગોઠણ તો ઊંટનો નાં? તે સમજી ગયા કે પોતાના જેવા તો એક હજાર ઉંદરડા ઉપરાઉપરી ચડાવ્યા હોય તો ય પાણીને તળીયે પડયા રહે! મોતને સામે દીઠું એટલે થઈ ગયા નરમઘેંશ !

'પણ એ તો તમારો ગોઠણ છે નાં?' એ ધીમેથી બોલ્યા : 'મારો આમાં કાંઈ ગજ વાગે ને કારવે! હવે તો તમે આગળ થઈને દોરો!'

'પણ તમે તો દોરી રહ્યા'તા તેનું શું?'

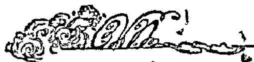
'એ હવે સૂકાઈ ગયું!' ઉંદર બોલ્યો.

ઉંદરને ઢીલો પડયો જોઇને ઊંટ બોલ્યો, 'ત્યારે મારે પૂંછડે વળગી જાઓ. હું હવે વોંકળું પાર કરાવી દઈશ. પણ જુઓ આજથી એક વાત ધ્યાનમાં રાખશો. અકસ્માત દોરી તમારા હાથમાં આવી ગઈ એમાં તો તમને કયાંય બોલાવ્યા થાતા નો'તા એનું શું? પણ હવે ખબર પડી નાં?'

ઉંદર શું બોલે? એનુ પાણી તો પાણીએ બતાવી દીધું!

[૧૬]

એક માણસનો એકનો એક જુવાન પુત્ર ઝડપાઈ ગયો. એના શોકનો કોઈ પાર રહ્યો નહિ. જુવાન દીકરો; વળી એકનો એક હોંશિયાર. કામ બધું માથે ઉપાડી લીધેલું. પોતે તો કામમાંથી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર કરતો હતો એવામાં તો આ બન્યું. એનું મન કોઈ રીતે સમાધાન પામે નહિ.

એક સાધુ મહારાજ ખબર પડી. કેવળ દયાથી પ્રેરાઇને એમણે આ માણસની વૃત્તિ ફેરવવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે આપણને અતિશે વહાલો હોય માટે દીકરો મરણ ન પામે એવું કોઇ દિવસ કયાંય બને ખરું. જે કામે જે વસ્તુ થવાની હોય તે તો થાય જ!

પેલો માણસ સ્મશાનમા જાય. જ્યાં છોકરાને બાળ્યો હતો ત્યાં જઈને રૂએ. એમ ને એમ તે પોતાનું ને બધાનું જીવન કડવું ઝેર બનાવે! મરેલો દીકરો પાછો આવવાનો નથી એ જાણે પણ મન એનું કોઇ રીતે માને નહિ!

પેલા સાધુ મહારાજ, એક વખત એના જવાના રસ્તામાં બેઠા!

બેઠા બેઠા એ તો રડે! મોટેથી રડે ને એવું રડે કે સામાનું હૃદય પીગળી જાય.

આ માણસ ત્યાંથી નીકળ્યો ને એને થયું કે 'અરે! આ શું? આ સાધુને શું દુઃખ છે તે રડે છે?'

એ એની પાસે ગયો. જઇને પૂછ્યું: 'મહારાજ! એવું તમારે શું દુઃખ છે તે આટલું બધું રડો છો? તમારે નથી ઘર ખોરડાં, નથી બૈરી છોકરાં, નથી સંસારની જંજાળ છતાં તમારે એવું શું દુઃખ પડયું છે કે આટલું બધું રડો છો?

સાધુ કહે: 'અરે ભાઈ! મારા દુઃખનો કોઈ પાર નથી!'

માણસ બોલ્યો: 'શું દુઃખ છે એ તો બોલો. કાંઇ ઉપાય થાય તેમ હોય તો કરીએ!'

સાધુ કહે: 'એમ તો મારું દુઃખ કાંઇ નથી. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં મટે તેવું છે!'

માણસ બોલ્યો: 'ત્યારે કહો તો ખરા મહારાજ! અમને પુણ્ય રળવાનું ભાગ્ય મળે!

સાધુ કહે: 'મેં એક ગાડું કર્યું છે. એમાં બે પૈડાં મૂકવાં છે!'

'ઓ હો! એમાં તો તમે શું રડવા બેઠા. ચાલો પૈડાં હું અપાવું!'

સાધુ કહે: 'ના રે ભાઈ! તારાં પૈડાંને હું શું કરું? મારે તો એક પૈડામાં સૂરજ જોઈએ. બીજામાં ચંદ્ર જોઇએ. તો એ પૈડાં, નહિતર નહિ!' એમ કહીને સાધુ તો પાછો મોટેથી રડવા માંડયો. 'ઓ! સુરજ ચંદ્રનાં પૈડાં રે! તમે કયાંથી મળો?' 'અરે મહારાજ! આ તે તમે શી નાખી દેવા જેવી વાત કરો છો? આ તો કાં નર્યું ગાંડપણ છે ને કાં નરી મૂરખાઇ છે સૂરજ ચંદ્ર તમારે માટે થઈને નીચે આવશે? તમારે માટે થઇને વિશ્વનો અચલ નિયમ ફરશે?'

સાધુ વધારે રડતા રડતા બોલ્યા: 'પણ તમારે માટે અચળ નિયમ ફરે ને મારે માટે કેમ ન ફરે? તમે રડો છો ને દીકરો પાછો આવે તો હું રડું ને પૈડાં કેમ ન મળે? ભગવાન તો સૌનો છે. ઓ મારાં સૂરજ ચંદ્રનાં પૈડાં રે!'

'અરે પણ મા'રાજ! આ તો ગાંડપણ છે!'

'અરે ભલા માણસ! ત્યારે જે દેખાતો પણ નથી, એ તમારા દીકરા માટે તમે દેખતા હો તેમ રડો છો, ને હું આ સૂરજ ચંદ્રને દેખું છું ને રડું છું તે. એ ગાંડપણ? હું તો તમારું ડહાપણ જોઇને એ ડહાપણને અનુસરું છું ભાઇ! આ ગાંડપણ છે એમ!'

પેલા માણસની સાન ઠેકાણે આવી ગઇ તે સમજી ગયો

'જે ગમે જગતગુરુ દેવ જગદીશને,
તે તણો ખરખરો ફોક કરવો!'

શ્રી. ધૂમકેતુનું નવું પુસ્તક પ્રકટ થઈ રહ્યું છે તેમાંથી.

આંટી

પન્નાલાલ પટેલ

ગામમાં જ્યારે વાત ફેલાઇ કે આફ્રિકાવાળા ઇચ્છાશંકર એમના મોટાભાઇ મુળશંકરથી ભાગ વહેંચે છે ત્યારે, પચ્ચીસ હજારની વસ્તીમાં ભાગ્યે જ કોઇ એવું હશે જેણે આ વાત માની હોય. કારણ કે ઇચ્છાશંકર એ ઘણા મોટા દિલનો માણસ સાબીત થઇ ચૂક્યો હતો. જ્યારે મૂળશંકર કોઇ કાળેય પરખાય નહિં એવો પાવરધો ને હોશિયાર લેખાતો હતો.

ઇચ્છાશંકરના વીસ વરસના પરદેશ વસવાટ દરમિયાન ઘણા ઘણા લોકોએ એને કાગળથી તો વળી રજાઓ ઉપર આવતો ત્યારે મોઢેમોઢ અનેક વાર કહ્યું હતું કે મૂળશંકર સ્વાર્થી છે માટે તું જુદુ વહેંચી નાંખ. શા માટે એને અહીં ઘર બેઠે ભાગનો ધણી બનાવવો? અહીં એ જમીન જગ્યાની દેખરેખ રાખવાનો બોજો નહિ ઉપાડે તોય એમાંથી તને મળી પણ શું જવાનું છે. અલ્યા 'તારૂંમારૂં સહિયારૂં ને મારૂં મારૂં આગવું' એવું થશે હોં. તારી કમાણીમાંથી ભાગ ને અહીંની આવક ઘાલશે પૂંછડા નીચે.'

આનો અર્થ એમ નથી કે માત્ર વાતો કહીને જ લોકો–સબંધીઓ વેગળા રહ્યા હતા. અરે, કોઇ કોઇએ તો મૂળશંકરના સ્વાર્થના પૂરાવા પણ એની આગળ રજૂ કર્યા હતા.

પરંતુ ઇચ્છાશંકરને મોટાભાઇ ઉપર એવડી બધી ભક્તિ હતી કે આ પુરાવાઓને ય એ 'વઢાવી મારવાના પેંતરાં'માં ઘટાવતો. બલકે કાન ઉપર લેતો પણ ધ્યાન ઉપર તો—એની પત્ની કહેતી તેમ, હવે લેશે આવતે ભવ!'

છેલ્લી રજાઓમાં આવ્યો હતો ત્યારે તો અહીંનો ન્યાયતપાસ જોવા વતનમાં રહેલી પત્નીએ પતિ સાથે એ ચારે ય માસ લગભગ ઝઘડો જ રાખ્યો હતો. 'ઠીક કહું છું! તમે રહ્યા પરદેશી ને...ન કરે નારાયણ ને સાજામાંદા પડ્યા તો તમારો આ એકનો એક છોકરો હજારોની મૂડી છતાં ય રખડી પડશે હાં! મનો કહ્યું.' પણ તોય ઇચ્છાશંકરે ભાગ તો ન જ વહેંચ્યા. પત્નીના નામે થોડાક હજારનો વીમો વધારીને એને પણ બોલતી બંધ કરી દીધી.

પછી તો પત્નીએ અને સંબંધીઓએ એનું નામ પણ છોડી દીધું: 'અમારે શું ત્યારે! ઉંધે માથે પડને ઉંડા ધરામાં.'

ઇચ્છાશંકરે ઘણી લીલીસુકી જોઇ હતી. આફ્રિકા ગયો ત્યારે માત્ર એક લોટો ને શેઠની રસોઇ કરતાં બદલવા માટે અબોટિયું જ પાસે હતું. પરંતુ લક્ષ્મી રૂઠે છે ત્યારે વાત વાતમાં વારી જાય છે. ઇચ્છાશંકરે નોકરી છોડીને નાનીશી દુકાન માંડી...ને અત્યારે તો એની પેઢીઓ નાગરવેલની જેમ આખાય આફ્રિકામાં પથરાઇ રહી છે. અહીં વતનમાં પણ જમીન, મકાનો તથા શેર વગેરેમાં ઘણું રોકાણ છે. પરંતુ નવાઇની વાત તો એ છે કે ઇચ્છાશંકરનો મોહ જેમ જેમ મિલ્કત વધતી જાય છે તેમ તેમ એ તરફ વધવાને બદલે ઉતરતો જાય છે...માટે જ એણે અત્યાર સુધી મોટાભાઇને પણ બધી જ મિલ્કતમાં ભાગીદાર ગણ્યા હતા ને રાખ્યા હતા. એ સારી પેઠે જાણતો હતો કે માણસનો જીવ લાલચુ, લોભી ને સ્વાર્થી હોય છે, પરંતુ મોટાભાઇને શાની કમી છે કે મારાથી બાદલું રાખે. બહુ બહુ તો લોકો કે' છે એમ એમના સાસરી પક્ષને પાંચસો હજારની મદદ કરતા હશે એ જ નં?...અથવા તો એમની છોકરીઓ માટે થોડાક દાગીના ઘડાવ્યા હશે કે...' અને એ પોતે જ આવી ઝીણી બાબત ઉપર હસી રહેતો. છેલ્લે ઉમેરતો: 'પણ લોકોને શી ખબર કે ભાઇનાં છોકરાં એ મારાં જ ભત્રીજા' છે ને ભાઇનાં સંબંધી એ મારાં પણ સબંધી છે...આપણી કમાણીથી કોઇનું દુઃખ હળવું થતું હોય તો એટલું વળી કમાયું લેખે લાગ્યું...'

ત્યાં તો ધડિંબ દેતાકને એક સવારે બોમ્બ ફૂટયો: 'ઇચ્છાશંકર ને મૂળશંકર આજે ભાગ વહેંચે છે!'

આખુંય ગામ અને જ્ઞાતિ તો ખાસ આવજાવ થઇ ઉઠયું. છુપી છુપી કશાક કામના બહાના ઓઠે ઇચ્છાશંકરની ખડકીમાં લોકોની અવરજવર પણ વધી પડી. ને પછી તો ખડકી બહાર, ફળિયામાં, ચક-

લામાં, બજારમાં એમ બધે જ પાંચ સાતનો ઝૂમખો મળી લોકો આ અવનવા બનાવની મિઠાશ માણી રહ્યા. ભવિષ્યવેત્તા તો એટલા બધા ફાટી નીકળ્યા હતા કે કોઇ કોઈના ભવિષ્ય માટે હકાર જ નહતો. ભણતો. એક કહેતો 'હું તો જાણતો જ હતો.' જ્યારે બીજો તો, 'હું તો પોક પાડીને કે'તો તો કે જો જો પાપનો ઘડો—'

પણ કોઇનેય ખબર ન હતી કે શું પાપ હતું ને કેવડો મોટો ઘડો હતો; ને તે કોનાથી ને કેવી રીતે ફૂટ્યો! ખૂદ ઇચ્છાગામની પત્ની કે મૂળશંકરની વહુ એય નહતા જાણતા. અરે, દુઃખની વાત તો એ હતી કે ખૂદ મૂળશંકરને પણ કારણ નહતું સમજાયું. એટલું જ જાણતો હતો 'કાલ સાંજે જોડે બેઠેલો ઇચ્છાશંકર મૂળભાય ઉભો થયો ને ફરવા નીકળ્યો. ફરીને આવ્યો ને અને ખબર આપી 'મોટાભાઇ કાલે આપણે ભાગ વહેંચવાના છે' બસ! આ સિવાય લાંબી કે ટૂંકી. મૂળશંકરને તો ઘણુંય પૂછવું હતું પણ એ જગાકે ય ઉભો રહે તો ને!

અને આમ ભાગ વહેંચવાનું નક્કી જાણ્યા પછી વળી પાછું, ઘરનાં—સબંધીઓ અને ગામ આખું ઉંચું-નીચું થઇ રહ્યું: 'પણ આનું કારણ! ભાઈઓમાં નથી તો જરા બોલાબોલી થઇ કે નથી એવો કોઈ બનાવ બન્યો. ત્યારે બેઉની વચ્ચે આંટી શી પડી!'

પરંતુ આંટી એવડી તો ક્ષુલ્લક હતી કે—

ગઇ કાલે સાંજે બેઉ ભાઇ મેડી ઉપર બેઠા હતા. બારણાની પેલી બાજુ ગાદી પર બેઠેલો ઇચ્છાશંકર આફ્રિકાની ટપાલ ઉથલાવતો હતો. મોખરાવાળી ગાદી પર બેઠેલો મૂળશંકર તકિયાને અઢેલી છાપું વાંચતો હતો. આથમતી વસંતનો ગરમ પવન હજુ ય આહ્લાદક હતો; એની ઉષ્ણતામાં હજુ ય માદકતા હતી; એના ફરફરાટમાં હજુ ય હળવાશ હતી. ટૂંકમાં યુવાનોને ગલીપચી કરવાની ને આધેડોને તરબતર રાખવાની શક્તિ હજુ ય એનામાં સભર હતી.

નીચે બેઠલા બાળકોનો કોલાહલ પણ આ બે ભાઇઓને પેલા પવન જેટલો જ સ્વાભાવિક હતો...

એવામાં એક ખેડૂત મેડી ઉપર આવી ચઢ્યો. મોટાભાઇ મૂળશંકરને ખેતરોની બડીરેડી વાત કરતાં ફળેલા આંબાની ને કેરીઓની વાત નીકળી. આ સાથે જ પેલા ખેડૂતે દેરને પાયે ધરતો હોય તેમ એક નવા ફળેલા આંબાની બે શાખ ધરી. 'લો આ આપણા નરિયેરીની પેલ પરથમ બે શાખો!'

અલબત્ત ખેડૂતને મન તો આ મહિમા જ હતો. કારણ કે હજુ આ તરફ કેરિઓનો ફાલ ઉતરવા નહોતો માંડ્યો. ઉપરાંત આ તો પહેલી જ વાર ફળેલા આંબાની શાખો હતી. એને મન તો ઘેર સીમંત આવ્યું હોય એટલો જ અત્યારે આનંદ હતો...

પણ મૂળશંકરના મનથી તો આવું કંઇ જ ન હતું. ખેડૂતના ભરેલા મોંના શબ્દોએ કે પેલી કેસરવરણી મા-દીકરી જેવી નાની મોટી બે શાખોએ પણ એનું લક્ષ ખાસ કંઇ ન ખેંચ્યું. કારણમાં, કાં તો પંદર દિવસથી શરૂ થએલી રસરોટલીને લીધે કેરીની નવાઈ નહિ હોય યા તો 'અમને તો રોપ્યો ત્યારની જ ખબર હતી કે ફળવાનો છે' આવું કંઈ હોય. એણે તો અકેકી કેરીને અકેકા હાથમાં રમાડતાં ખેતર વિષેની વાતો ચાલુ જ રાખી વચ્ચે એક હાંક મારી: 'અલ્યા બચુ, રમેશ, બેઉ જણ ઉપર આવો!' વાતો તો ચાલુ જ હતી...

'ત્યાં તો જોય તો પેલો કોણ જાય છે' કરી બહારના બેઉ દાદર ધણધણાવતા દસ દસ વરસના બચુ-રમેશ હણહણતા વછેરાની જેમ અંદર આવી પહોંચ્યા, 'હું પેલો આવ્યો;' 'હું પેલો આવ્યો.'

વાતોમાં પડેલો મૂળશંકર 'લો' કરતાકને બેઉ હાથ લંબાવવા તો ગયો—બલકે છાતી પરથી તો રવાના પણ થઈ ચૂક્યા હતા પરંતુ એ તો એના લેખે ભુલાવ્યો કે પછી લાલચુ મને દગો દીધો કે—રામ જાણે પણ—મોટી કેરી તરફ ભત્રિજાને જોતાં જ—હાથને આંટી પડી દીધી—પડી ગઇ!...

છોકરાઓએ કેરીઓ ઝડપતાં વળી હોહ બકી ને વળી પેલા દાદર ધણધણી ઉઠ્યા. એકધારા ફરફરી રહેલા પવનમાં જરાક અમરથી ઘૂમરી પડી ન પડી

ને અસલની જેમ વળી વહી રહ્યો. મૂળશંકરની જીભ પણ ક્ષરભર થોથરાઇ ન થોથરાઇને વળી પાછી એકતાર બની રહી...

પરંતુ પેલી બાજુ ઇચ્છાશંકરની નજર તો જાણે હજુય પેલા છોકરાઓને ફેરીઓ લેતા જોઈ રહી હોય તેમ હવામાં અદ્ધર લટકી રહી હતી. મોંકળા ઉપરથી લાગતું હતું કે એનું વિચારતંત્ર જ આખું ખોટકાઇ પડ્યું છે; મૂળમાં હૃદય જ જાણે ઠિંગ થઇ થંભી ન ગયું હોય!...

જો તે મૂળશંકરનું તો એ તરફ પડખું હતું. પરંતુ એ પડખાનેય જાણે આંખો હોય ને તાકી રહેલા ભાઇની ચાડી ખાધી હોય તેમ એણે એ તરફ ડોક ફેરવી–

આ સાથે જ ઇચ્છાશંકરને ભાન આવ્યું ને નજર વાળી લીધી. શરીરમાં ચેતન આવ્યું ને કાગળિયાં સમેટતાં ઉભો થયો...ખેતી વિષેની કંઇક ગુંચ કહેવા જતા મોટાભાઇને પણ એણે જતાં જતાંજ ટૂંકો ને ટચ એવો જવાબ આપ્યો: 'એ બધું તમે જાણો!'

પછી તો મૂળશંકર પણ કંઇક બેચેન બન્યો ને ખેડુતને ગયા પછી એ અંતરના ઉંડાણમાં કંઇક ફાળ જેવું પણ અનુભવવા લાગ્યો.

ત્યાં તો મોડી સાંજે પાછા ફરતા ઇચ્છાશંકરે ઉંબર બહારથી જ બોમ્બ ફેંક્યો: 'મોટાભાઇ, કાલ આપણે ભાગ વહેંચવા છે!

મૂળશંકર તો અવાક બની ગયો, ભાન આવતાં 'કારણ' પૂછવાની ઇચ્છા જાગી. 'પૂછું તો ખરો કે નથી તો બોલચાલ થઈ કે નથી એવી કંઇ આંટી પડી પરંતુ, જેમ અનાયાસે જ પેલા ડાબા જમણી હાથની આંટી પડી ગઇ હતી એ જ રીતે જીભ પણ આ આંટી આગળ જ થંભી ગઈ! ભાઇ પાસે તો જવાબેય હતો જ્યારે પોતાની પાસે તો—અને એ પોતે જ બબડી રહ્યો, "કયું મોઢું લઈને હું પૂછવાય જાઉં?' જાણે એણે પોતે ય પોતાની જાતને આજ પહેલી જ વાર પૂરેપૂરી ન પારખી હોય.

★

શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધા ! અનન્ય શ્રદ્ધા, ગંભીર શ્રદ્ધા, અગાધ શ્રદ્ધા !
ના પ્રશ્ન એકે પૂછતી, ઉઘડે નહીં ઓષ્ઠે જરા,
શાન્તિ, ગભીરૂં મૌન જ્યાં વિલસે ચિરંતન શી પ્રભા !
જગનાં સ્તુતિ નિંદા થકી પર જે અસ્પૃષ્ટ રહે સદા
ન ઘટે ય રંજ સુદિવ્ય જ્યોત સ્વયંપ્રકાશ તણી અહા !
નિષ્કંપ અગ્નિશિખા સમી જ્વલતી રહે શ્રદ્ધા પ્રભા !
પ્રજ્વલી જે આપમેળે સ્વયંભૂ શિવ શી પ્રભા

હરીંદ્રનાથ
અનુ : વિવિત્સુ

સેવાગ્રામ ડાયરી [૨]

લેખક : પં. શ્રીરામ શર્મા
અનુ. : જયેન્દ્ર ગિ. ત્રિવેદી

૬-૬-'૪૨

ફરતી વખતે બાપુએ ચા, કૉફી અને કોકો પર પોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા. ચા વિષે તેમણે કહ્યું કે એને ખૂબ શેકીને ગરમ પાણી છાંટવાથી જે ચા બને છે તે weak tea પીવામા કંઇ નુકશાન નથી કોકોમાં પણ ટેનિક એસિડ છે. શ્રીમતી મહાદેવ દેસાઇને ચા પીવાની ટેવ છે.

આજે વ્રતનો દિવસ હોવાની શાસ્ત્રીજી સાથે વાતો ન થઇ. રાષ્ટ્રિય સપ્તાહનો પ્રથમ દિવસ હોવાથી બાળકો અને બિમાર લોકો સિવાય બધાયે વ્રત રાખ્યું. અખંડ ચરખા-યજ્ઞ થયો.

બે અને ત્રણની વચ્ચે દક્ષિણના એક મહાશય મળવા આવ્યા. બાપુના પ્રોત્સાહનથી ગ્રામસેવક બન્યા હતા. બનારસથી આવતા હતા. માલવીયાજી વિષે બાપુએ કહ્યુ. "માલવીયાજીને તો કોઇ શ્રોતાજન જોઇએ. મેં નાના ભાઇ તરીકે ઘણીયેવાર એમના પગ પકડીને પ્રાર્થના કરી છે કે તેઓ બહુ બોલ્યા ન કરે પણ તેઓ નથી માનતા. તે તો કથા કહેનાર પંડિત છે. લગભગ આખું ભાગવત તેમને મોઢે છે. હું તો સખત કામ લેનારો છું, (Hard task master છું)" પછી રમૂજ કરતા રહ્યા.

થોડી વાર પછી A. I. C. C ના સેક્રેટરી કૃપલાનીજી આવ્યા અને કહ્યું: "આપને માટે એક નિમંત્રણ છે."

બાપૂ—'શું"

"જર્મનીએ ગ્રીસ અને યુગોસ્લાવીઆ પર હુમલો કરી દીધો છે. રોયટર આપનું સ્ટેટમેંટ માગે છે." બાપૂએ હસીને કહ્યુઃ "હું તો હરિજનમાં લખ્યા કરું છું અને હરિજન બંધ છે." બસ, આ બંધથી જ નિમંત્રણને જ ખાપ આપી દીધો. મોરીસ નામનો એક યહુદી આવ્યો. તેથી સાથે અંગ્રેજીમાં વાતચીત થઇ યહુદીએ પૂછ્યું: "What do you say about the hatred in war?" (યુદ્ધજન્ય ઘૃણા વિષે આપ શું જાણો છો?) બાપૂએ જવાબ આપ્યો: "Some thing worse than what has happened is going to happen. Man has not discharged duty which God blessed him with gift of silence. He has mastered earth, water and seems to master air; but he will be suffocated. Much worse things will happen because he glories in sin and that he will be the ruler of the universe. I draw no difference between the so called democracies and totalarion powers. All are tarred with the same brush (હજી તો, જે કંઇ બન્યું છે તેથાયે ખરાબ બનવાનું છે. ઇશ્વરે માનવીને મૌનના દાન વડે વિભૂષિત કર્યો પણ તે પોતાનું કર્તવ્યપાલન નથી કરી શક્યો. મનુષ્યે પૃથ્વી અને પાણી પર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો છે અને હવા પર પણ કાબૂ મેળવે એમ લાગે છે. પણ એ ગુંગળાઇ જશે. ખૂબ ખરાબ દશા થશે કારણ કે તે પાપમા આનંદ માણે છે અને વિશ્વનો શાસક બનવા દોડયો છે. કહેવાતી લોકશાહીઓ અને નિરંકુશ એકહથ્થુ સત્તાવાદીઓમાં મને તો કંઇ ફેર નથી જણાતો. એ બધા એક જ નાવના મુસાફરો છે.

ફરતી વખતે એક એંગ્લો ઇંડીયન મળ્યો અને હાથ મેળવવા આગળ વધ્યો. બાપૂએ હાથ લંબાવ્યો અને જ્યારે જતી વખતે તેણે હાથ લંબાવ્યો ત્યારે બાપૂએ કહ્યુઃ "Now I am blind" (હમણાં તો હું આંધળો છું) ચંપલ ભગાડવાની બીકે કાઢી નાખવાં પડયાં અને આંખો બંધ કરીને તે ચાલવા લાગ્યા; પણ અંતર્ચક્ષુ તો ખુલ્લાં જ હતાં.

પ્રાર્થના પછી પ્રભુદયાલજી સાથે હું રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ તરફ ગયો. બીજે દિવસે બાપૂનો

મૌનવાર હતો. એટલે મગનવાડી જોવા માટે વર્ધા જવાની આજ્ઞા લઇ લીધી હતી. લગભગ ૯ વાગે અમે ઉપડયા. હા, આજ વ્રત હોવાથી ચોવીસ કલાક પછી ભોજન કર્યું.

૭-૪-'૪૧.

રાષ્ટ્રભાષા સમિતિમાં પ્રભુદયાલજીને ત્યાં રાત વિતાવી. સવારે મગનવાડી જોવા ગયા. શ્રી કુમારાપ્પાના નાનાભાઈ મળ્યા. અખિલ ભારતીય ઉદ્યોગ સંઘની રૂપ-રેખા પર વાતો થતી રહી, ધાણીનો અને કાગળ બનાવવાનો એમ બે મુખ્ય ધંધા છે. મધમાખો પાળતા શીખવું જરૂરી છે. ધાણીની સાથે સાબુ પણ છે. ધ્યેય છે થોડીક પૂંજી વડે પણ ગામડામાં પોતાનો આર્થિક નિર્વાહ કરવો અને ચોકખું તેલ દેવું.

મગનવાડીથી પાછો આવીને જમ્યો. પછી એક મોટાભાઇને અને એક ચતુર્વેદીજીને એમ બે પત્ર લખ્યા.

સાંજે સવા પાંચે નીકળીને સાડા છએ પહોંચ્યો અને રામાયણ પર પ્રવચન કર્યું.

૮-૪-'૪૧

આજે ફરતી વખતે કંઇ ખાસ વાતો ન થઇ. બાળકો અને આશ્રમની બહેનો જોડે બાપૂ વાતો કરતા રહ્યા. શાસ્ત્રીજી સાથે પણ કંઇ વાત ન થઇ.

બપોરે શ્રી યશપાલની સાથે થોડા સામ્યવાદીઓ બાપૂને મળવા આવ્યા. શ્રી. યશપાલ હિન્દી તો બહુ સારું બોલે છે. પણ અંગ્રેજીમાં વાતો થઇ. વાતોનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

યશપાલ:— "દેશમાં તો કરોડો ભૂખ્યાઓનો સવાલ છે કે એમને રોટી શી રીતે મળે, રહેવા માટે જગ્યા શી રીતે મળે અને પહેરવા કપડાં શી રીતે મળે? આ સમસ્યામાં 'પરમાત્મા પર વિશ્વાસ રાખો' એમ કહેવાથી શો લાભ? અને એક એક મનુષ્ય જેલમાં જાય છે એથી શો ફાયદો? પરમાત્મામાં વિશ્વાસ હોવા ન હોવાનો આપના અહિંસા સાથે શું સંબંધ?"

બાપુ:—"દરેક ફોજનો એક સેનાપતિ હોય છે, અને તે પોતાની રીતે કાર્ય કરે છે. મારો પણ ગરીબોની ગરીબી દૂર કરવાનો જ ઉદ્દેશ છે ફેર ફક્ત સાધનોનો છે.

Satyagraha is not a man-driven means. Every general does not depend upon his training. All woolwich trained generals will not act in a similar manner. But all have to depend upon a magazine to draw upon arms. So any magazine is faith in God which can never be exhausted One single satyagrahi can carry on fight.

Those who do not perceive truth in my means should stand aside. Let us agree to disagree. If you prove true in your way well and good. If I succeed, I shall try to convert you to my view point.

So we dicer on means. Nonviolence involves faith in God.

"But we want to bring you on right path"–said the communists.

Kriplaniji (to communists):— "Muhammad Ali wanted him to become a Muslim so that he may be on right path."

("સત્યાગ્રહ મનુષ્ય પ્રેરિત સાધન નથી. દરેક સેનાપતિ પોતાની તાલીમ પરજ નિર્ભર નથી રહેતો.

વૂર્નવિયર્માં તાલીમ પામેલા બધા સેનાપતિઓ સમાન રીતે જ કામ નથી કરતા પણ પોતાના હથીયારો માટે તો બધાને એકજ દારૂખાના પર આધાર રાખવો પડે છે અને મારો દરૂ-ભંડાર તો ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધાજ છે, જે કદી ખૂટવાની નથી ફક્ત એક સત્યાગ્રહી પણ યુદ્ધ ચાલુ રાખી શકે

જેમને મારા સાધનોમા સત્ય ન દેખાય તે અલગ થઇ જાય આપણે આમા એકમત થઇ શકીએ તેમ નથી તે બાબતમા તો મતભેદ નથી તમે તમારા માર્ગમાં સાચા પૂરવાર થઈ શકો તો જરૂર એ બહુ સારી વાત છે જો મને મારી રીતે સફળતા મળશે તો હું તમને નારૂ દષ્ટિબિંદુ માન્ય કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ

બસ સાધનો વિષે જ આપણે મતભેદ છે અહિંસાની અંદર જ ઇશ્વર પરની શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થઇ જાય છે

"પણ અમે તો આપને સાચા માર્ગ પર લાવવા ઇચ્છીએ છીએ,"—સમ્યવાદી બિરાદરોએ કહ્યુ "તેનો જવાબ કૃપલાનીજીએ આમ આપ્યો, 'મહમદઅલી પણ તેમને સાચા માર્ગ પર લાવવા માટે, તેમને મુસલમાન બનાવવા ઇચ્છતા હતા')

આમ મળીને વાર્તાલાપ કરવાથી ફાયદો તો છે જ એક બીજાને સમજવામાં આથી અનુકૂળતા થાય છે

રાત્રે મેં અયોધ્યાકાંડના દસ દોહા વાંચ્યા આજે હવામાનમા જરા આંધી જેવુ હતું. થોડા છાંટા પણ પડ્યા કલકત્તા, આગ્રા અને અન્ય સ્થળોએ પત્રો લખ્યાં

૯-૪-૪૧

આજે બાપૂ ૬-૪૫ વાગે ફરવા નીકળ્યા સાથે એક નાની બાળકી અને શ્રી શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ હતાં. દોડીને હુ એ જગ્યાએ બાપુજીની સાથે થઇ ગયો જ્યાંથી તેઓ મોટે ભાગે પાછા ફરે છે પાછા ફરતાં તેમણે મને કહ્યુ, 'શર્માજી! મારી તો એમ ઇચ્છા છે કે આજ તમે રામાયણ વિષે પદર મિનિટ કઇક કહો રામાયણના ચરિત્રોના વિષયમા-રામ અને ભરતનો વાદવિવાદ શુ છે રામનામની ચર્ચા ક્યારથી ચાલી? મને તો આ વાતો પર વિચાર કરવાનો વખત જ નથી મળતો રામાયણની ચોપાઇઓનો અર્થ તો અમારા કાનમાં પડી ગયો છે પહેલી પદર મિનિટોમાં રામાયણના ગૂઢ તત્વોની ચર્ચા કરજો અને મારા જવા પછી પદર મિનિટ સુધી સાધારણ અર્થ કરજો' મે કહ્યુ 'ભલે, આજ તુલસીદાસના જીવન વિષે કહીશ'

જમ્યા પહેલા જ્યારે હું કૂવા પર હતો ત્યારે યૂ પી સી આઇ ડીના ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી મગલસિંહ તિવારી આવતા દેખાયા અને મને કહ્યું કે તે મદ્રાસ જાય છે એ પણ કહ્યુ કે પોતે નિષ્પક્ષ રિપોર્ટ કરતા આવ્યા છે બાપુજીના દર્શન બાદ તે ચાલ્યા ગયા

બપોરે કેથોલિક પાદરી લૉયન્સ આવ્યા લોકોએ કહ્યુ કે તેઓ હિન્દીમાં વાતો કરી શકે છે ત્યારે તેમણે કહ્યુ, 'થોડી થોડી કરી શકુ છુ પણ આપને મારી હિન્દી સારી નહી લાગે"

બાપૂએ કહ્યું એ તો મને બહુ મધુર લાગશે તમને લોકોને જેમ અમારી અગ્રેજી ગમે છે તેમજ અમને તમારી હિન્દી ગમશે'

લૉયન્સ-'હિન્દુસ્તાનની ગરીબીને હુ પહેલાં નહોતો સમજતો હવે થોડી સમજવા લાગ્યો છું આ દેશમાં જેટલા લોકો દર વર્ષે મેલેરીયાથી મરી જાય છે તેટલા યૂરોપમાં લડાઇથી નથી મરતાં ફ્રાંસના Non-occupied (અનધિકૃત) ભાગમાં ભોજન મોકલવાની તૈયારી અમેરિકા કરે છે પણ અહીં અમેરિકાથી કઇ નથી આવતુ અને અહીંની આવી હાલત વિષે અમેરિકાને જરાયે કહેવામા પણ નથી આવતુ બાઇબલની સેંટ આવૃત્તિમાં લખ્યુ છે કે ભૂખ્યો માનવી સપન્ન મનુષ્યના ઘરેથી જબરજસ્તી લઇને ખાઇ લે. અહીં આપને ત્યાં પણ એવુ જ કઇ હોવુ જોઇએ સંસારમાં ખરાબ વાત એ છે કે

વસ્તુઓની વિપુલતા છે. અમારાથી હિંદુસ્તાનની હાલત નથી જોવાતી. નાગપુરના પાદરીને હું પુછીશ કે મને કામ કરવાની મંજુરી મળવી જોઈએ."

બાપૂ. "તે આપને નહીં આપે. અને હું નથી ઈચ્છતો કે જેની પાસે નથી તે જેની પાસે છે તેની પાસેથી છીનવી લે. હું તો ઇચ્છું છું કે જેની પાસે વધુ છે તે પોતે જ તેનો ઉપયોગ ન કરે. મારી રીત તો સત્યાગ્રહની છે. આ તો એકજ ચીજ છે. એમાંથી અનેક ચીજો નીકળશે. એક બાજુ શુન્યમાંથી કરોડ બની જાય છે, એમાં એકનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે. એક દીપક પ્રકટે છે તો એનાથી અનેક દીપકો પ્રકટી શકે છે. આ સત્યાગ્રહ તો એક સાધારણ વાત છે, બહુજ સાધારણ. એમાંથી તો અનેક વાતો નીકળશે."

આજ સવારે એક મહાશયે એક યુવતીને આશ્રમમાં દાખલ કરાવવા માટે બાપૂને કહ્યું. તે આગંતુક મહાશય બાપૂના પરિચિત હતા. બાપૂએ ગંભીર થઈને કહ્યું, "સાંભળો, આશ્રમમાં કન્યાઓને લેવાની કંઈ વ્યવસ્થા નથી. જે કન્યાઓ અહીં છે તે તો પોતાનાં વાલીઓ સાથે છે અથવા તો તેઓ છે જેમને હું બચપણથી ઓળખું છું. અને વળી આશ્રમમાં સિદ્ધ પુરુષ તો નથી રહેતાં. સૌ અમુક પોતાનાં કામ માટે રહે છે. બધાયને હું ઓળખતો પણ નથી."

સાંજે ફરવા જતી વખતે બાપૂએ સૌને પોતાની પાસેથી ભગાડી મૂક્યા. લીલાવતી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. ફરવાનો સમય આશ્રમવાસીઓ માટે છે. મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે હું બાપૂને કહી દઈશ કે રામાયણનું પ્રવચન હું નહીં કરૂં; કારણ કે જ્યારે બાપૂ પોતા માટે ઇચ્છે છે–રામાયણની ગૂઢ વાતો ત્યારે તો મારે પૂરો વિચાર કરવો જોઈએ અને અહીં હું વિચાર કરવા નથી આવ્યો. આ કામ માટે તો હું ઓક્ટોબરમાં આવીશ. પણ હું એમને કંઈ કહી શકું એ પહેલાં એમણે જ કહ્યું. "શર્માજી, હિંદી બોલતી વખતે અંગ્રેજી શબ્દોને અંદર ન આવવા દો. હું તો હિન્દી બોલતી વખતે અંગ્રેજી શબ્દોને પાસે ફરકવાય નથી દેતો. આ મોટો દોષ છે." મેં હા કહી. પ્રાર્થના પહેલાં મેં મારી વાત કહી દીધી અને આજ્ઞા માગી કે આવતા ઓક્ટોબરમાં મને આવવાની મંજુરી મળે અને ત્યારે હું રામાયણના ગૂઢ તત્ત્વો પર પ્રવચન કર્યા કરીશ. આજે તો હું ખાલી બોલી જઈશ. બાપૂએ કહ્યું, "ભલે ઓક્ટોબરમાં જરૂર આવજો."

પ્રાર્થના પછી મેં મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ અને રાજયોગ પર પંદર મિનિટ પ્રવચન આપ્યું. શ્રી. પ્રભુદયાલ વિદ્યાર્થી આવી ગયા હતા એટલે એમની સાથે યુદ્ધ, બર્લિન રેડીયો અને બીજા વિષયો પર વાતો કરી. રાત્રે આંધી આવી. ઊંઘ તો આવી જ નહીં. આંધી બંધ થતાં જ મચ્છરાએ કરડવાનું શરૂ કર્યું. માંડ માંડ ત્રણ ચાર કલાક ઊંઘ આવી.

૧૦–૪–૪૧

આજે ફરતી વખતે શ્રીમતી રામનારાયણ ચૌધરીએ કહ્યું. "બાપૂ, મારા બાળકો આપને બહુ હેરાન કરે છે. તેઓ બધી ચીજો ખાય છે એટલે ખરાબ ટેવ પણ પડે છે. હું સુભદ્રા (પોતાની પુત્રી)ની થાળી તરફ જોયા કરૂં છું."

બાપૂ:–" કે એની થાળી ખાલી તો નથી ને !..."

શ્રીમતી ચોધરી–" ના એ જોઉં છું કે તે તમારી થાળીમાંથી બધું ઉઠાવી લે છે."

બાપૂ–" ના, એથી કંઈ હું ભૂખ્યો રહેતો નથી. મને તો બાળકો જોડે ગમ્મત કરવામાં આરામ મળે છે."

એક મુગ્ધ કન્યા રૂકમણીએ કહ્યું, "બા મને ખૂબ ચીજો આપે છે."

"બા જો બધાયને દે તો મને બહુ ગમે."

શાસ્ત્રીજીની પાસે આવ્યા ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ પૂછ્યું, "બાપુ, ક્ષમાને પણ સીમા હોય ખરી!" ગંભીર ભાવે બાપૂએ પૂછ્યું. "ના, કદી નહીં."

શાસ્ત્રીજી:—"માણસ ગમે તેટલા પાપ કરતો ફરે પણ ક્ષમા કરવાવાળો તો ક્ષમા કરનો જ રહે?"

"ક્યારેક ક્યારેક ક્ષમા દબતું રૂપ હોય છે, તે ખરી ક્ષમા નહીં. ખરી ક્ષમા તો રોષીના દ્વેષ ભસ્મ જ કરી દે છે. એથી એ સાચા રાહ પર આવી જાય છે. યુધિષ્ઠિરના લોહીને દ્રૌપદીએ જમીન પર પડવા ન દીધું નહીં તો કેટલી હાનિ થાત? so૦૦mની કથા પણ એવી જ છે. જ્યાંસુધી એક પણ ભલો મનુષ્ય દુનિયામાં છે ત્યાં સુધી દુનિયાનો અંત નહીં આવે.

મુંબઈના...બહુ પ્રખ્યાત દાનવીર છે. પણ એમણે ચોરી પણ બહુજ કરી છે.

શાસ્ત્રીજી, "ચોરી શી રીતે?"

બાપુ, "ચોરી કર્યા વિના તો કરોડપતિ ન જ બની શકાય. જમનાલાલજીએ પણ આ વાત કબૂલ કરી છે."

બપોરે બાપૂને મળવા હિન્દુ સભાના નેતા, મદ્રાસના ડૉ. વરદાલૂ આવ્યા. ખૂબ સ્પષ્ટ વક્તા અને પ્રમાણિક લાગ્યા. આજ સવારે બાપૂએ ડૉ. શ્યામાપ્રસાદ મુકરજી વિષે કહ્યું, "ડૉક્ટર મુકરજી યોગ્ય અને ભલા માણસ છે. બંગાળની હિંદુ સભામાં ભલા આદમી છે."

(ક્રમશઃ)

હૃદયધ્વનિ

લેખકઃ સ્વ. 'દેવ'

નથી તારે કોઈ જગત ભરમાં અન્ય પ્રણયી?
મને ઘેરે શાને તુજ પ્રણયમાં ગ્રંથી—જકડી?
જવા દે રોકે શું ઉડશું ગગને રમ્ય રમતાં
કદી થાશું ભેળા ઉર ઉર તણી વાત કરતાં
કદી આ સંસારે નિકટ દિલડે આવી પડશું
ઉરે ધારે છે તું હૃદય દુર રહેશે ય પલ શું?
જવાદે રોકે શું પ્રણયો નહિ ભૂલે કદિ તને
અને નિશ્ચે ધારૂં ભુલીશ નહિ તું યે કદિ મને
કદિ ભૂલે તોયે નયન નયને જ્યાં વિરમશે
જુની યાદે પાછાં હૃદય મહીં તોફાન ચડશે
રહે તારે મારે જગત ક્રુરતું સ્નેહ ધરતું
વદે શાને આવી: 'તુજ વિણ નહીં અન્ય ગમતું'?
વૃથા ભૂલે છે તું સુખ જગતનાં ચાર દિન છે
કહે 'વ્હાલા' 'મ્હારા' મમ હૃદયને બંધન દિસે
વસે આવી ત્હારાં રસિક નયને એ પ્રણય જ્યાં
કરે શાને નાહી હૃદય ધ્વનિની કાંઇ ગણના?
ઝુકાવી ત્હારી એ મનપવનવેગી તરણીને
જવું હોયે ત્યાં જ્યાં ચિદ મરી ફિરે એક ભૂમિસે
સૃજાયેલાં તારા અનુપમ રૂપે મસ્ત ભ્રમરે
ઉડે આંહી ત્યાંહી ચિદ કમળમાં ચડે પકડે?

વેશવાળની નિષ્ફળતા

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

તમે તો ભાઈ ભારે હિંમત ખેડી! મારે કહેવું પડશે કે ક્યાંથી ક્યાં ઠેકડો માર્યો. ક્યાં વળાના અને ક્યાં અત્યારના? તમે તો હદ કરી નાંખી.

હાળુ માન્યામાંજ આવે નઈ. મેં તો તમને ઘણા વખત પહેલાં વળામાં નાના હતા ત્યારે જોએલા. ઈ વખત જોએલા એટલે આજ જોનારને નવાઈ તો લાગેજ ને? રસ્તામાં વિનોદ કરતા રેવાશંકરભાઈએ મારી પુરાણી...ઉખેળીને હાસ્ય કર્યું.

નિશાળમાંથી છુટીને હું અને રેવાશંકરભાઈ કામનાથ મહાદેવે દર્શને જતા હતા. રેવાશંકરભાઈ મુળ વળાના જ, અને અહિં નવી ગુજરાતી શાળામાં મુખ્ય આચાર્ય તરીકે હતા. શ્રી રવિભાઈ પાસે ચિત્રની તાલીમ લીધા પછી તેમણે મને શાળામાં ચિત્ર શિક્ષક તરીકે કામ કરવા પાર્ટ ટાઈમ રોક્યો હતો. મને અભ્યાસમાં કંઈક આર્થિક મદદ મળે એવી શ્રી રેવાશંકરભાઈની યોજના હતી. દોઢ–બે વરસ શાળામાં તેમના હાથ નીચે બાળકોને કેવી રીતે શીખવવું એ કુંચી એમણે બતાવેલી. અને હું એમને લીટે બરાબર હાલેલો. એટલે મારે એમની હારે મેળ પણ ઠીક ઠીક મળી ગએલો.

શુદ્ધ ખાદીનું ધોતીયું, ભગવી કફની, સફેદ ઉંચી દિવાલની ટોપી અને ખભા ઉપર ઉનની ધાબળી, હાથમાં એક લાકડી. ફરવા જવાનો આ નિત્યનો પોશાક. અમે સાંજે ઘણીવાર સાથે કામનાથ દર્શને જતા. લગભગ પીસ્તાળીશેક વર્ષની એમની ઉંમર ગણાય.

ઉપર પ્રમાણે આજ રેવાશંકરભાઈએ રસ્તામાં હસતાં હસતાં સ્વાભાવિક કહ્યું. શું હદ કરી રેવાશંકરભાઈ! મેં પણ આગળ વાત જાણવા માટે જીજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

આ ચિત્રકળામાં ખૂબ આગળ વધ્યા ઇ, બીજું શું? તમને એમ લાગ્યું હતું કે હું આટલો આગળ વધીશ? રેવાશંકરભાઈએ દૃઢતાથી ખુલાસો કર્યો.

મેં કહ્યું, ઇ તો રેવાશંકરભાઇ, રવિભાઈ જેવા ગુરુનો હાથ માથે પડ્યો અને આપના જેવાનું પીઠબળ, એટલે આ ખાડામાંથી બહાર નીકળાયું. નહિ તો ઇ ના ઇ ગામ. આ અજાણી ભૂમિમાં આપણો પગ ક્યાંથી ખોડાય?

ખરું કહ્યું. હા ઈ તો મહાદેવ જેવો ધણી છે ને! અને પાછું એમા એમ છે ને વજુભાઈ, માણસની પોતાની આવડત પણ જોઈએ ને?

રેવાશંકરભાઇએ મહાદેવ ઉપર જવાબદારી ઠોકી બેસાડી અને પુરુષાર્થની મહત્તા સાથે સામેલ કરી દીધી.

ચાલુ વાર્તાલાપે રાયપુર ચકલામાં અમારા ગામના બોડીદાસભાઇ પાનવાળાની દુકાને આવી પહોંચ્યા.

ચાલો, પાન ખાતા જઈએ, રેવાશંકરભાઈ.

ફરવા આવતાં જતાં આ પાનની દુકાન અમારું જંકશન બનતી. દેશના વાવડ અહિંથી કાંઇક ને કાંઇક તો અવાર નવાર મળતા જ રહેતા.

કાં દાસભાઈ કાંઇ નવીન?

પધારો, પધારો, રેવાશંકરભાઇ! દાસભાઇએ વિવેકથી કોરા કાથાની બે પાનપટ્ટી આપી સ્વાગત કર્યું.

નવીન તો શું, કાંઈ છે નઇ. પણ કાલ ઓલ્યો બેસર કણુકોટીઓ વળાથી આવ્યો ઇ કેતો તો કે કે ગોણુસાલ ટીડડાં ઉતર્યાં છે. જો એવું હોય તો તો દળી દળીને ઢાંકણીમાં ઉધરાવવા જેવું થાય કાં પણ?

દાસભાઇએ દેશના એક નવીન ખબર આપ્યા.

દાસભાઇને ચડે ઘરાકીનો સાંજનો સમય, એટલે 'જય મહાદેવ' કહીને અમે વધુ રોકાયા સિવાય આગળ ચાલતી પકડી.

ભાઈ વજુભાઇ; મારે તમને એક બહુ ખંમત વાત કહેવી છે. આ મનમાં રાખવાનું છે. શું? વળી પાછું વાત ક્યાંઇક ચોરાઈ જાય તો ખોટું ગણાય. આ તમને જરાક પહેલું કીધું સારું. જો કે મને

તમારી ઉપર શ્રદ્ધા છે જ. પણ ક્યાંઈક વાતવાતમાં બોલાઈ જવાય તો ઠીક નહિ.

રેવાશંકરભાઇએ શરૂઆતની વાતનું અનુસંધાન શરૂ કરી વાતનું રહસ્ય જાળવી રાખવા ભાર મૂક્યો.

મેં જવાબ આપ્યો, એવું તે હોય, રેવાશંકરભાઇ? અત્યાર સુધીમાં કોઇ દિવસ વાત ક્યાંય ગઇ છે? એ તો પેટમાં જ ઉતરી ગઇ સમજોને.

રેવાશંકરભાઇ—મુરતીઆ તરીકે મેં તમને મારા ખ્યાલમાં રાખ્યા છે. માટે તે બાબત તમારે જરાએ ક્યાંય ઉતાવળ કરીને દોડવાનું નથી. સમજ્યાને? મારો ઘણા વખતથી આ એક વાત કહેવાનો વિચાર હતો એટલે આજે તમારે કાને વાત નાખી દઉં તો નિરાંત વળે. લ્યોને, ભેગા ભેગો ખુલાસો કરી દઉં. મારી સાળીની એક કન્યા છે. અને એના સગપણ બાબત મારે જ વિચારવાનું છે. અને વળી કન્યાનું ખરચ ધોવાય એટલું લેવાનું છે. ઝાઝી કાંઇ ચિંતા કરવા જેવું નથી. એ તો પછી આપણે સમજી લેશું.

શ્રી. રેવાશંકરભાઇની વાત ગળે ઉતારવા જેવી લાગી. અને આવી બાબતમાં ઉતાવળ કરવામાં લાભ કરી દેખાય નહિ એ જુદું. લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા જવું નહિ, અને સીધું કપાળ ધરી દેવું એ સૂત્ર સાંભરી આવ્યું.

હા, ત્યારે રેવાશંકરભાઇ, મને પણ એમ થાય છે કે આપ જેવા વડીલ આવા કાર્યમાં વચ્ચે હોય તો ઘણું સુલભ થઇ પડે. મેં પણ એમના સુર સાથે સ્વર મિલાવી એમના વિચારોને અનુમોદન આપી દીધું.

ઠીક ત્યારે, આપણી વાત નક્કી થાય છે. અને ગામ જઇને છોકરીની બાને રૂબરૂ મળી આવો એટલે પત્યું. એટલામાં મહાદેવનું મંદિર આવી પહોંચ્યું ને દર્શન કરી અમે છુટા પડયા.

કેટલીક વાતોને ઢીલમાં નાખવાનું નથી હોતું, કેમ ભાનુભાઈ! આ વાતમાં તમારો શું મત પડે છે? .. એક અંગત મિત્ર ભાનુભાઈની મેં સલાહ

'અડબોયના વળી ઉધારા શા!' ખરું પુછો તો મારી એ સલાહ છે કે આપણે કાલે જ છોકરીને ગામ જઇને એની બાને મળી આવીએ. અને વિશેષ ફાયદો તો તને ખબર છે ને કે છોકરીની બાને મળવાને બદલે આડકતરી રીતે છોકરીને પણ નિરખી લેવાશે? "એક પંથ અને દો કાજ." ભાનુભાઇએ જણાવ્યું.

એક પંથ અને દો કાજવાળી સલાહે એક નવો તરંગ મનમાં ઉછળ્યો. હા, ભાનુભાઇ તમારું કહેવાનું રહસ્ય ઉત્તમ છે. અને જો લાગ મળશે તો આપણે થોડોક વાર્તાલાપ પણ કરી લઇશું. જેથી કન્યા માટેનો પણ સર્વ ખ્યાલ જાણી શકાય.

અલ્યા, જોજે, એવું અડપલું કરતો નહિ નહિ તો ચાંદલો થવો તો એક બાજુ રહેશે અને બની જઇશું એ જુદા. એ કાંઈ શહેરની સોસાયટીમાં ફરવાવાળી છોકરી ન હોય, કે આપણે જઇએ એટલે બારણામાં સામી મલકતી મલકતી તેડવા આવે!

ભઇ, એ તો હું યે ક્યાં શહેર અને ગામડાના રીતરિવાજ નથી જાણતો પણ જરા આ પ્રસંગ જ એવો છે કે અસાધારણ બુદ્ધિવાળા પણ જરા વહેલા થઇને આડું અવળું વેતરી નાખે તો આપણે શા હિસાબમાં! આ પ્રસંગ જ એવો કે બુદ્ધિ ઠેકાણે ન હોય તો ખ્હેર મારી જવાય.

બીજે દિવસે એક એક થેલી હાથમાં પકડી બંને ધોળકાની ગાડીમાં ચઢી બેઠા. આવા પ્રસંગે પાછા શુકન પણ ન હોય ત્યાંથી સામા ભટકાય તો! ઘેરથી નીકળતાં એક બોલકું આડું ઉતર્યું. અને દુધની તાંબડી લઇને દેહાઈ પણ મોટી મુછોના થોભા સાથે ઠહરક, ઠહરક, કરતા જાણે સામે ભેટવા આવતા હોય એમ મલકાતા મલકાતા બાજુએથી પસાર થયા.

બોલકું અને દેહાઇ તાદશ્ય દર્શન દઈ અદશ્ય થઈ ગયા. ગાડી પણ જોર શોરથી વેગથી દોડવા લાગી.

ટ્રેઇનના ડબાની બારીમાં મોઢું રાખી ને કન્યાની એક ઘેલી કલ્પના મનમાં આંખ આગળ ચીતરવા

લાગ્યો. ખેતર અને ઠુંઠાં ઝાડવાંઓ, કેટલાક ખાડા અને ખાબોચીયાં, વાંકી અને નમી પડેલી જાળ્યો, દૂર દૂર ઢેફાંવાળી જમીનમાં ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડતાં ઢોરાં આંખ આગળથી એક પછી એક અદશ્ય થવા લાગ્યાં. નિસર્ગનું આ તોફાન આગળ ધસતી ગાડીની પાછળ પાછળ ઝપાટાબંધ હડસેલાતું હતું.

મારે મન અત્યારે તો આ બધા અણુમહત્વના દશ્યોની સપાટી ઉપર એક કુંવારી કન્યાનો દેહ ઘડાવા માંડ્યો. ગામડાનું બ્રાહ્મણ કુટુંબ, એની એક કન્યા. ચણાની દાળ જેવી પીળી ધમરખ ત્રણ ત્રણ ટીબકીઓવાળી લાલ ઘેરી સુંદરી ગોઠણ સુધીના લાંબા કેશ ઉપરથી વારે વારે સરી જતી હોય. અને સફેદ આદરપાટની લાવરી ઉપર વળ દઇને ઉપર હવામાં એનો એક છેડો ઉડતો નજરે લાગ્યો. ચુની વગરનું વીંધેલ અણીઆળું નાક, કાજળભરેલી લાંબી આંખો આગળ ઝૂલતું લાગ્યું.

ઝણુભરાઉ નાના માણેકથંભ જેવા હાથથી હવામાં ઉડતી વાળની લટોને પકડી પકડી પોતાના ગળાની અંદર અવારનવાર લપેટતી લાગી. કેડથી પાતળો અર્ધો સુકો દેહ મોળાકતના દિવસમાં ટોળામાં ઝડપથી અદ્રશ્ય થતો જોયો. ગળામાં એક સોનાની નાની માદરડી છુટા વાળની અંદર અડધી છુપાઈ ગઇ હતી, એ તો પાછળથી દેખાય. શી એની છટા ! જુવારાનું કુંડું પકડેલા હાથમાં મોલર મરચાંના લીલા રંગ જેવી કાચની એક એક બંગડી સાથે પિત્તળની એક એક બંગડી શોભી ઉઠતી હતી. છડા અને સાંકળા વગરના પાતળીઆ પગની પાનીઓ કોઇ કીમતી પાનેતર ઉપર બીબાંની છાપ પાડે એમ ભાલની કાળી ભૂમિમાં કંકુના પગલાં પાડીને અદશ્ય થઇ ગઇ. આવી કન્યા જો ગૃહિણી તરીકે મળે તો જીવન ધન્ય. અને જો કોઇ ઓઢું ભટકાણું તો ચોર્યાશીના ફેરા ભેગો પંચાશીમો ફેરો આજ ભવમાં સમજી લેવો.

કેવી ભવ્ય કલ્પનામૂર્તિ ! અને એકદમ વિચાર-માળા તૂટી ગઇ. હત......તારીની. ઘેરથી નીકળતાં આડું ઉતરેલું ખોલકું અને થોભાળો દેહાઇ આ ભવ્ય કલ્પના સામે ફરી ભટકાણાં. બંનેએ બાજી બગાડી નાખી.

એલા, શું વિચારમાં પડી ગયો, વણુ? હજી ગામ તો કન્યાનું ઘણું આઘું છે ભાઇ. ભાનુભાઇએ ઉંઘના ઝોલામાંથી જાગીને પૂછ્યું.

ના, ના, એ તો જરાક બારીમાં જોતો જોતો જરા—લગ્નજીવનના વિચારે ચઢી ગયેલો.

શાબાશ ! તુંયે જબરો છે. "બેંશ ભાગોળે અને છાશ છાગોળે" જેવું કરતો લાગે છે. પછી તો ભાનુભાઇએ લગ્નનાં લોકગીતો ઉખેળ્યાં અને રસનાં કુંડાં ઢોળાયાં.

મેઘાણીભાઇએ સુંદડીમાં એક શરૂઆતનું લગ્નગીત મુક્યું છે એ સાંભળ્યું છે ? પેલું કન્યાપક્ષ-વાળા કંકોતરી લખતા વખતના પ્રસંગે કન્યા મેડી ઉપરથી મોરની સાથે સંદેશો છાનો મોકલે છે એ ? ...એનો ભાવ અને ઢાળ પણ અતિસુંદર છે.

હા, હા ગાઓને ભાઇ, રસ્તોએ સાળો ઘણો લાંબો છે. જે ટુંકો થયો ઇ ખરો. મારી અધીરાઇ ઉપસી આવી. સાંભળ ત્યારે, ભાનુભાઇએ ધીમેથી ટહુકાર શરૂ કર્યો.

મોર જાજે ઉગમણે દેશ, મોર જાજે આથમણે દેશ
વળતો જાજે રે વેવાયોને માંડવે હો રા......જ.
મોર તારી સોનાની ચાંચ, મોર તારી રૂપાની પાંખ.

ભાનુભાઇએ ગાયે રાખ્યું અને હું એના સુંદર ઢાળ અને ભાવનામાં ઉડ્યો. મન ઉડ્યું ઉડ્યું એવું તે ઉડ્યું કે પાછી પેલી હવામાં ઉડાએલ કલ્પનાની કન્યાને ટોળામાંથી શોધી કાઢી એને આ ગીતનું રહસ્ય તેને સમજાવવા મંડી પડ્યો.

પણ તમે કોણ છો ? અજાણ્યા થઇને આમ વાતો કરવા મંડી પડ્યા છો તે શરમ નથી આવતી ! (જરાક ક્ષોભ પામી) મેં જરા ભૂલ કરી હોં. મારી ઓળખાણ આપી દઉં. આ હું, જરા અટકીને...... હા હા એ તો હું તમારે ત્યાં જ આવું છું. તમે

મને પસંદ પડો છો કે નહિ એ જોવા. બધું નક્કી થઇ ગયું છે. માત્ર મારે તમારી પસંદગી કરવાનું જ બાકી રહી ગયું છે. પછી શું...આપણાં......બોલવું અટકી પડ્યું.

ચુંદડીનો છેડો દાંતમાં ભરાવીને પેલી આંજણુ ભરેલી આંખો મારી સામે કતરાણી. હાય! હાય! મા, આ પસંદગી કરવાનું ને આ બધું શું? આઘા ખસી જાઓ આમા વચમાથી, નહિ તો લુચ્ચાઈનું કુંકું જોયું છે? પસંદગી કરવા આવ્યા તે મોટા! મને ભાન આવ્યું કે મુર્ખાઈની હદ કરી નાખી આ તો. મનમાં જ ભોંઠો પડયો. સાલું ખરૂં હો, વગર ઓળખાણે પહેલે જ ધડાકે આમ વાત કરવાનું અડપલું કરવાનું પરિણામ સારૂં નહિ.

બુદ્ધિ કાંઇ ઠેકાણે રહે આવું જોઇને? તોયે ખરી હકીકત તો કહેવાની રહી ગઇ, અને પાછી આકૃતિ અદૃશ્ય થઇ ગઇ. મનમાં પસ્તાવો થયો. ભલે એણે ગુસ્સો કર્યો, પણ એમ બોલું કહી દીધું હોત કે તારા બાપા કંકોતરીઓ લખે ત્યારે તું પણ મેડીના ઝરૂખેથી ઘણા મોરલા ખેતરમાં રખડતા હશે એમાંથી એકની સાથે લગ્નનો સંદેશો કહેવડાવી દેજે. એટલે હું પીઠી ચોળાવીને તૈયાર થઇ જઇશ.

આલાપભર્યા મીઠા અને ધેરા રાગે ગીત પુરૂં કરી ભાનુભાઇએ એનું રહસ્ય સમજાવવા વાત શરૂ કરી એટલામાં ખેતરમાં રખડતા કલ્પનાના મોરલા સુંદર આકૃતિ પાછળ પાંખ ફફડાવતા ઉડી ગયા.

કેટલી સુંદર ભાવના! લોકગીતોની રચનાર પહેલાની સ્ત્રીઓના કેટલાં ફળદ્રુપ ભેજાં? અને એ વખતના લગ્ન પ્રસંગોમાં પણ સ્ત્રીઓ રસીલીઓ જ હોવી જોઈએ, કેમ ખરૂંને? મેં તારીફ કરી

અને એ તો ઠીક, પણ કેટલાક ગીતો તો એવાં છે કે આપણી કલ્પના પણ બહેર મારી જાય અને પ્રસંગે પ્રસંગે શોભી ઉઠે એવાં.

ત્યારે ચલાવો ચલાવો, ભાનુભાઇ, આતો હાળું બધું અંધારામાં જાત. "પરણ્યા પહેલાં પાળ્ય બાંધી લેવી" જોઇએ એ આનું નામ. વહેવારની દૃષ્ટીએ આવું જાણી લેવું જોઈએ નહિતો પરણ્યાની પહેલી રાતે પત્ની આગળ અબુધડ બનવાનો પ્રસંગ આવે.

બીજું આ એક. વર જ્યારે તોરણુ આવે છે ત્યારનો પ્રસંગ છે.

મહોલ પધારો રાજ–તમે સોનાની શરણાઇએ
મહોલ પધારો રાજ...

કેવી પ્રેમઘેલી આ સ્ત્રીઓ? કેવી ભવ્ય ભાવના? સ્ત્રીઓની કલ્પના ક્યાં જતી ચઢી બેઠી? કોઈ દેવના વરઘોડામાં પણ સોનાની શરણાઇના સુર હજી વગડયા સાંભળવામાં નથી આવ્યા. અરે, કોઇ કવિઓની કલ્પના પણુ ત્યાં નથી પહોચી. ધન્ય છે વરરાજાઓને કે સોનાની શરણાઇઓના મીઠા સુરોથી તમારી પધરામણી કરે છે.

મનમાં ચોડો મલકાટ થયો. આપડેય મહોલે પધારશું ત્યારે કેટલીએ કોમલના માળાઓ ટહુકશે.

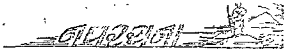
પછી તો ભાનુભાઇને પણ આનો નશો ચડયો અને વાટ લાંબી કપાતી જાય, વચમાં સાંભળું ન સાંભળું, પણ તેમણે હંકાર્યે ગયું. અડધું પડધું સાંભળતો જાઉં અને અવારનવાર પેલી કલ્પના કૃતિના નશામાં ચઢી જાઉં. કોઇ કોઇ વાર તો ભાનુ-ભાઇને મારી આગળ "ભેંશ આગળ ભાગવત" જેવું બની જતું. આવી લીજ્જતમાં અને લીજ્જતમાં અમે બંને ઝોકે ચઢયા અને સાંજના ઉતરવાને સ્ટેશને ઉતરી પડયા.

કોને ત્યાં સા'બ જાવું છે? એક ભાંગલી ખેતરાઉ સડક પર ટપ્પાને ઉતારતો ગાડીવાળો બોલી ઉઠયો.

જાદવજી મહેતાને ત્યાં. ઘર તો જોયું છે ને ભાઈ તમે!

ટપાની પાછલી બેઠકમાંથી મેં જવાબ આપ્યો.

એ હા સાબ હા, ઓળખ્યા. મહેતાને ગામમાં રહીને નો ઓળખીએ એવું બને કાંઈ! આરતે બાપા કંકુ ધોરી બેટા, ઘોડીની રેનને ગાડીવાળાએ સ્હેજ નરમ મૂકી અને ટપાએ વેગ પકડયો.

ટપાવાળો સ્વભાવે જરા આનંદી અને મશ્કરો હતો એટલે વાટમાં ગમ્મતી તુક્કા ફેંકવા માંડ્યો. વચમાં વચમાં સોરઠા પણ લલકારતો અને કંકુ જ્યારે રેવાલ પકડતી ત્યારે શાબાશ બેટાના હર્ષનાદથી આજુબાજુની વાડીયુંને ગજવી મૂકતો.

સાબ! મુંબી રે'તા હશો. મ્હેતા શું કાંઇ સમપણમાં થતા હશે સાબ? હે...ક રાંડ! કંકુડી ન્યાં ખેતરમાં શું દાટયું છે તારા ડોહાનું? આમ ચીલે ચોહાને ચીલે!

ગાડીવાળાની નજર ચુકાવી કંકુડીએ ખેતરનું લીલું ઘાસ જોઇ સડક આડી વાતરી. અને હાંકનારનો મીજાજ ગયો.

રાં...ડની લે...બાપા અને બેટા કે'તા તો આડી ફંટાણી. ચીલે શું કાંટા પરોવાતા હશે? બાપડીને ભય અને પ્રેમનો પાઠ પઢાવતાં ગાડીવાળાએ એક ભાંગલી નેતર કંકુની પીઠ ઉપર ફટકારી. અને કંકુ રેવાલ ઉડી.

ના રે ભાઈ, સગપણ તો કાંઈ નહિ. આતો જરા વાતનો પ્રસંગ મહેતાને કાને નાંખવો છે. તે જરા વચમાં ઉતરીને મળી લેવું એ હીસાબે.

હા, હા, હા, હમજાઈ ગયું સાબ! કાને વાત નાંખવાં માટે બે કોશળીનો વેંત કર્યો છે ને! નકર ફેરો અફળ સમજી લેવો,

મારો બેટો ગાડીવાળોય માયાનો લાગે છે. સામનો નાડ પારખીને બોલતો હોય એમ ગાડીવાળાએ ભવિષ્ય ભાખ્યું.

અલ્યા એમ કેમ બોલે છે? કોથળીનો વેંત અને અફળ ફેરો આ બધું શું? ગાડીવાળાની ભાષા ઉપર જરા આશ્ચર્ય અને શંકા ઉદ્‌ભવી.

ઈ તો કાને વાત નાખવાનું કીધું એમાંજ બધું હમજાઇ ગયું. ભાઈ નાનું ગામ એટલે એકબીજાને ઓળખીએને? અને કાને વાત નાખવા આજ ટપામાં ઘણા આવી ગયા. અને બધાય ધક્કાના ફેરમાં. સોરઠની કઠણ ધરતીમાં આયે એક કાટ મળી ગયો. એલા ઈ બધી માથાકુટ મૂક. કાંઇક લલકાર તો સીસાડો દેખાય ઝટ.

હા...લ્યો સાબ! લીલાવંતીમાંથી કે ઉદેલાણમાંથી હંભળાવું? 'કંટાળીને મેં કહ્યું.' અરે! ભાઈ તને ફાવે એમાંથી ફેંકને...

ઉદેલાણનું જ હાંભળો ત્યારે...

મધુર ગુલાબ દેખી દીલ બન્યું નહિ જે દિવાનું.
રંગીલું દીલ તે દીવાની રંગીલું નહિ રહેવાનું.

વાહ! દોસ્ત, પછી તો એણે ફેંકયેજ રાખ્યા, ગાડીના પરીશ્રમ અને ટાંગાના ખડબડાટથી ઘડીક શાંતિ પથરાણી. ભાનુભાઇએ પણ એક આછી ઉંઘ તાણી લીધી.

મારૂંયે માથું રંગાયું તોળતું એકાદ બે વખત બેઠકની દિવાલ સાથે ભટકાણું, એટલામાં ટાંગો સ્થિર થઇ ગયો.

"ઓલી વાવ પાસેથી કેડી જાય છે. એની પાસે જ કોઇ છોકરાને પૂછશો. ઈએ બતાવશે. ગાડીવાળાએ રસ્તો બતાવી દીધો.

પધારો, પધારો ભાઇ કયાંથી અમદાવાદથી આવો છો? એક વૃદ્ધ આદમી ઓશરીએ ઢાળેલા ખાટલા ઉપરથી સ્વાગત કરતા બોલ્યા.

હા, જી! વિનય અને વિવેકથી જય જય કહીને રેવાશંકરભાઇવાળી ચીઠી તેમના હાથમાં સૂપ્રી દીધી.

બેસો ભાઇ અહીં ખાટેજ બેસોને. છોડીયુ લુગડાં ધોવા ગયું છે, કયારની ગયું છે. હવે આવતું હશે. બધા ખુશીમાંને! રેવાશંકરભાઇને છોકરાંઉં હોં!

હા જી બધાં ય આનંદમાં છે. કોણ જાણે કેમ પણ અત્યારથી જ થોડું બોલવાની શરૂઆત કરી દીધી.

આ ભાઇ કોણ? સાથે.

મારા મિત્ર છે અમે અમદાવાદ સાથેજ રહીએ છીએ. વળાનાજ છે.

એ...મ સારૂં સારૂં.

પા એક કલાકમાં બડકીનો આગળીઓ ખખડયો

નજર ત્યાં ચોટી અને તરતજ બ્લડ સરક્યુલેશન વધ્યું. બારણું તો પાછળથી ઉઘડ્યું. તે પહેલાં જ ઉપરની ઘટના બની ચૂકી. તરત જ એક બાઈ અને બે છોકરીઓએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. સુકવેલા લુગડાંની ગાંસડીવાળી તો છોકરીની મા વગર કહ્યેજ લાગી. સૌથી પાછળ એક છોકરી, હાથમાં દોરડું ને ઘોડો. ત્યાંયે નજર તો ચોંટી પણ ચિત્રના કંપોઝીશનમા મેર્ઝન પ્રીગર જેમ દષ્ટિને ખેંચી લે, એવુંજ વચલી છોકરી માટે થયું.

તાજી ધોએલ લાલ કસુંબલ ચુંદડી, માથે ઈંઢોણી ઉપર ત્રાંબાની ગાગર, ભૂતકાળથી ધોએલા ગોઠણ સુધીના વાળ, સફેદ ઘાઘરી ઉપર લટકતા રસ્તામાં સુકાતા આવતા હતા. લગભગ બધુંય મળતું આવતું હતું. અમને અજાણ્યાને જોતા. ત્રણેય સ્હેજ ખંચકાયા. મ્હારામાં ટટાર બેસી જવાયું. ભાનુભાઇની કોણી દબાવાઈ ગઇ. ભાનુભાઇએ આંખ કાઢી. ન ગમ્યું હોય એમ લાગ્યું. પણ એમાં હું શું કરૂં ? આ બધુ ઘડીકમાં એની મેળે જ થતું ગયું ભાનુભાઇના વિવેકનું માન મારાથી સચવાયું નહિ. મેં મોંઢાને બરાબર નિરખી લીધું.

એવામાં ધણી ઝડપથી ઓશરી ઉપર ચઢીને પાણીઆરા ઊપર ઘડો મૂકી મોઢાને સ્હેજ ત્રાંસું કરી એ તો ઘરમાં પલાયન થઇ ગઇ.

અમે જે ગામ આવ્યા તે છોકરીનું મોસાળ લાગ્યું. અમારી પૂરી ઓળખાણ પેલી મોટી બાઇ જેને માથે લુગડાંની ગાંસડી હતી તેને આપી. એ બાઈના આ વૃદ્ધ પિતા હતા. અમારી સાથેના વાર્તાલાપ દરમ્યાન પેલી બંને છોકરીઓએ જમવાનું તૈયાર કરી નાંખ્યું. નાની છોકરી જમવા બોલાવવા આવી. અમે તૈયાર થઇ જમવા ઉઠયા.

નાનું એવું રાંધણીયું હતું. પાછલા જાળીઆનો પ્રકાશ નીચે પાટલા ઉપર પડતો હતો. એ જ છોકરી રોટલી વણતી હતી. બરાબર ઉંબરાની બહાર સામેજ અમારા પાટલા બિછાવેલા હતા. બાજુમાં ભાનુભાઈ અને હું રાંધણીઆનું અડધું બારણું બંધ. માત્ર અડધું શરીર જ હું જોઇ શકતો હતો સામે પેલા વૃદ્ધ પિતા જમવા બેઠા. કેમ જમવું અને કેટલું ખાવું એ એક મહાન મુશ્કેલી આવી પડી. ભાનુભાઈ રાખેતા મુજબ ઉડાવવા માંડયા. મારાથી એમ ન થઈ શકયું. વિચારે ચડયો કે થોડું ખાઇશ તો મારી મશ્કરી મોંઢામાં થઈ જશે, અને રાખેતા મુજબ ધરાઈને ખાઇશ તો અકરાંતીઓ ગણીને કદાચ છોકરી ભડકી જશે.

ક્ષણવારમાં નક્કી કરી નાખ્યું. બસ છટાથી ચાવી ચાવીને ખાવું. હીંબડીવાળા ગુરુજી અંબાશંકર ભાઇનો ઉપદેશ અહીં લાગુ પાડી દીધો, ચાવીને ખાવું એટલે વગર કહે થોડું જ ખવાય. અંબાશંકર ભાઈ આ સ્થળે મને મહાન જણાયા. શી એની બુદ્ધિ ! જાણે આર્ષદ્રષ્ટા. જમતાં જમતાં પુષ્કળ વાતો થઇ. એ બધી યાદ રહ્યા સિવાય છુટી-છુટી વેરાઈ ગઈ. એ બધા જવાબ પાસે બેઠેલા ભાનુભાઈ પોતાની ફરજ સમજી આપતા ગયા. મને લાગુ પડતા પ્રશ્નોના જવાબ હા અને ના માં પતાવવા માંડયો.

રાંધણીઆની અંદરનું દશ્ય વગર રોચ બુક ભેજામાં ચિતરી નાંખવાનું હતું. એટલે મેં તો પોણો ભાગ એમાંજ રોકયો અને પા ભાગ જમવામાં ગાળ્યો. ચાવી ચાવીને ખાવાનું એટલે સમય પણ લાગેજને. અંબાશંકરભાઇનો ઉપદેશ તો મારે માટે અત્યારે આશિર્વાદ સમ નિવડયો.

પેલા નાના માણેકથંભ જેવા હાથ ઉપરની કાચની બંગડીનો મધુર મધુર ખખડાટ સંભળાવા લાગ્યો. પટક દઇને તાવડી ઉપર રોટલી મૂકતાં જાણે ફૂલ પડયું. ઇ ફૂલ પાછાં થાળીમાં પડવા માંડયા. સાદું ભોજન પણ અલૌકિક મીઠાશ. હવે મને અનુભવથી કલ્પના આવી કે "વિદુરને ઘરે માટલામાં રાંધેલી તાંદળજાની ભાજીનું બડથલ કૃષ્ણે પ્રેમથી 'માટલામાં' આંગળાં ઘસી ઘસીને કેમ ચાટી ખાધુ" એનું એ જ રહસ્ય. પેલો ભક્તિ પ્રેમ. આ અહીંયાં જુદો પ્રેમ. પત્ની પ્રેમ કહેવાની હિંમત તો નો ચાલી. તત્ત્વજ્ઞાન સ્ફુર્યું. જીવનમાં મનુષ્ય પ્રેમનો જ ભૂખ્યો છે.

બે ત્રણ રોટલી પૂરી કરતાં આટલું તત્ત્વજ્ઞાન જાગ્યું. એટલામાં બિલાડીના પગલા જેવો અવાજ રાંધણીઆમાંથી નીકળ્યો. હું સ્વસ્થ થઇ ગયો. તત્ત્વજ્ઞાન ઉડી ગયું. અને દરેક આંગળીઓ કોઈ સરસ આકારમાં ગોઠવાઈ ગઈ. અજંટાના ચિત્રોનો કોઈએ અભ્યાસ કર્યો હોય તેને ખબર પડશે ત્રણ આંગળીમાં રોટલીનું બટકું લટકી પડ્યું. ટચલી અને છેલ્લી આંગળી સારી રીતે વળાંકો લઇ ગઈ.

તદ્દન નજીક આવીને ફૂલ જેવી રોટલી ટપુક દઇને થાળીમાં જેવી છોકરી મૂકે છે તેવાં જ મેં બે મહાકાર્ય કરી નાખ્યાં. નીચે નમેલી કન્યાનું મુખદર્શન અને બીજું, તરતજ સાથે સાથે પેલી રોટલીનું બટકું પકડેલો વળાંકદાર આંગળીઓવાળો હાથ ઉંચો કરી અને નકારમાં કહી દીધું કે હવે રોટલી નહિ જોઇએ.

"મૂકી દે, મૂકી દે" નામ દઇને એની બાએ તુરતજ કહ્યું.

પીરસતાંએ આવડતું નથી–મહેમાન તો ના જ પાડે ને! મૂકી દે તું તારે બે રોટલી. ફરી પાછા ટપુક ટપુક બે અવાજ થયા, અને ગભરાએલી બિલાડીની માફક છોકરી રાંધણીઆમાં ભરાઇ ગઈ.

છોકરીની બા અનુભવી લાગી. "મહેમાન તો ના જ પાડેને" એ વાક્ય યાદ આવ્યું. એણેય કોક શરમાતા મહેમાનને પીરસ્યું હશેને?

બેટા, કેરીનું શંભારીયું અથાણું લાવજે તો! ભાત સાથે જરા ઠીક પડશે.

મૂગા રહીને પણ સંભળાવ્યું કે એ...હા...લાવી. ત્યારે અચંબા સાથે હું તો જોઇ જ રહ્યો. એણે પણ એવી જ છટાથી કાચના વાડકામાંથી કેરીનો કટકો થાળીમાં મૂક્યો. જેવો રોટલીના બટકાવાળો હાથ મારાથી થઈ ગયો હતો એવો જ. મને મૂંઝવણ થઈ. અજંટાની કળાકૃતિઓનો આણે ક્યાંથી અભ્યાસ કર્યો હશે? આયે માતાના સંસ્કાર હોવા જોઇએ. તરત જ નાનપણમાં વાંચેલા મહાભારતનો અભિમન્યુનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. એણેય ૭ કોઠાના યુદ્ધનું જ્ઞાન તો માતાના ગર્ભમાં રહીને જ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું.

જમીને પરવાર્યા પછી બેએક કલાકમાં થોડોક આરામ અને વાતચીતો થઇ ગઇ. ભાવિ લગ્નજીવનની ૯૯ ટકા બાજી સફળ થઇ ગઈ હતી. અનેરી હોંશ અને આનંદ સાથે અમે જવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યારે એજ લાલ કસુંબલ ચુંદડીમાં ઢંકાએલ આંખના પોપચાં કમળની જેમ ખીલતા ઘરના અડધા વાસેલ, બારણાની તરફમાંથી ઝગકતા દીઠાં. અમે નમસ્કાર કરી ખડકી બહાર નીકળીને પાછું જોયું તો ઘરના ઉઘડેલા દ્વારમાં એજ મૂર્તિનું છેલ્લું દર્શન, અને તરત જ ઓઢણીનો છેડો મોઢા ઉપર ઢંકાઇ ગયો. અને અમે સ્ટેશન તરફ રવાના થયા એટલામાં કોઇ કુવડની છીંકનો અવાજ સંભળાયો અને ચોંકી જવાયુ.

ઘણી અલ્પ ઘડીઓનું આ મુખદર્શન લાલ ચુંદડીમાં છુપાયું તે છુપાયું જ. અને પછીની ઘટનાઓમાં કુદરતને ન રૂચ્યું હોય કે કેમ, પણ એક મહાન અંતરપટ અમારા ભાવિ જીવનની વચમાં ઢળી પડયો. અને એ અંતરપટે જીંદગીઓનું અંતર પાડી દીધું.

અફસોસ અને ભાંગતે હૃદયે અહીં જ કહી દઉં કે મારી જીંદગીની સુરમ્ય બાજી તો હુકમના ગુલામોએ પાછળથી કરૂણઅંત આણી વેડફી નાંખી હતી.

ટ્રેઇન ચાલી એની ઝડપમાં પેલી કુવડની છીંક ઘરેથી નીકળતાં આડું ઉતરેલું ખોલકું અને થોભાળો વૃદ્ધ દેહાઈ, આંખ આગળ ખડા કરી દીધા. બારી ઉપર ઢળી ગએલા માથાએ ઘણી જ માથાકુટ કરી પણ જુવારા લઇને નીકળેલી લાલ કસુંબલ ચુંદડી ફરી વખત આંખ આગળ આવીજ નહિ.

નવવર્ષા

[વિચિત્ર પ્રબન્ધ]

[રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર]

અનુવાદક સુરેશ હ. જોષી

આષાઢનો મેઘ દરેક વર્ષે જ્યારે આવે ત્યારે નૂતનત્વે રસાક્રાન્ત અને પુરાતનત્વે પૂંજીભૂત થઈને આવે એને ઓળખવામા આપણે ભૂલ કરતા નથી કારણકે એ આપણા વ્યવહારિક પ્રયોજનોની બહાર રહે છે આપણા સંકોચની સાથે એ સંકુચિત થતો નથી

મેઘમાં આપણું કશુ ચિન્હ અંકાતું નથી એ તો પાંથક, આવે અને જાય, રહે નહી આપણી જરા એને સ્પર્શ કરવાનો અવકાશ જ પામે નહી આપણી આશાનિરાશાથી એ બહુ દૂર

આથી જ કાલિદાસે ઉજ્જયીનિના પ્રાસાદશિખરેથી આષાઢનો જે મેઘ જોયો હતો તે જ મેઘને આપણે જોઈએ છીએ એ દરમિયાન માનવઈતિહાસમાં થયેલા પરિવર્તનો એને સ્પર્શી શક્યાં નથી પણ એ અવન્તી, એ વિદિશા આજે ક્યા છે? મેઘદૂતનો મેઘ દરેક વર્ષે ચિરનૂતન ચિરપુરાતનરૂપે દેખા દે, વિક્રમાદિત્યની જે ઉજ્જયિની મેઘના કરતા દૃઢ હતી તેને વિનષ્ટ સ્વપ્નની જેમ આજે ઇચ્છીએ તો ય ફરી ઉભી કરવાનુ બની શકે તેમ નથી

મેઘને જોતા સુખીનોઽપ્યન્યથા વૃત્તિચેત • સુખીઓ પણ અન્યમનસ્ક થઈ જાય તે આ જ કારણે મેઘ મનુષ્યલોકના કશા નિયમને વશવર્તીને ચાલતો ન હોવાને કારણે જ એ મનુષ્યને એ જેનાથી ટેવાઈ ગયો હોય છે તેની સીમામાથી બહાર ખેંચી લાવે છે મેઘની સાથે આપણા દરરોજના ચિન્તાચેષ્ટા કે કામકાજનો કશો સમ્બન્ધ ન હોવાને કારણે જ એ આપણાં મનને મુક્ત કરી દે છે મન ત્યારે કશુ બન્ધન સ્વીકારવા ઇચ્છતુ નથી, પ્રભુના શાપે નિર્વાસિત યક્ષનો વિરહ ત્યારે ઉદ્દામ થઇ ઉઠે છે પ્રભુભૃત્યનો સમ્બન્ધ તો સંસારનો સમ્બન્ધ, મેઘ સંસારના એ પ્રયોજનોને સાધી આપનારા સમ્બન્ધોને ભુલવી દે છે, ત્યારે હૃદય બન્ધનોને તોડી નાખીને પોતાનો રસ્તો કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે

મેઘ પોતાના નિત્યનૂતન ચિત્રવિન્યાસે, અન્ધકારે, ગર્જને, વર્ષણે પરિચિત પૃથ્વીની ઉપર એક પ્રકાણ્ડ અપરિચિતતાના આભાસનો વિક્ષેપ કરે છે એક બહુ દૂરના સમયની અને બહુ દૂરના દેશની નિબિડ છાયા ઘનીભૂત થઈ ઉઠે છે ત્યારે પરિચિત પૃથ્વીમાં જે અશક્ય લાગતું તે શક્ય લાગવા માંડે છે કર્મપાશબદ્ધ પ્રિયતમ આવી શકે એમ નથી એ વાતને પથિકવધૂ માની લેવા ઇચ્છતી નથી સંસારના કઠિન નિયમને એ જાણે છે, પણ કેવળ જ્ઞાનમાં એ નિયમ હજુય બળવાન છે એ વાતની પ્રતીતિ એના હૃદયને નિબિડ વર્ષાને દિવસે થઇ શકતી નથી

હું આ જ વાત વિચારી રહ્યો હતો ભોગદ્વારા આ વિપુલ પૃથ્વી, આ ચિરકાળની પૃથ્વી આપણી આગળ નાની થઈ ગઇ કે હું એના જેટલા અંશને પામ્યો છુ તેટલાને જ ઓળખુ છુ મારા ભોગની જે બહાર રહ્યુ છે તેના અસ્તિત્વને હું ગણતો જ નથી જીવન સખ્ત થઈને બંધ ઇ ગયુ છે એની સાથે સાથે મે મને આવશ્યક એટલા પૃથ્વીના અંશને પણ કસીને બાંધી લીધો છે મારામાં અને મારી પૃથ્વીમાં હું હવે કશુ રહસ્ય જોઈ શકતો નથી તેથી જ શાન્ત થઈને બેસી ગયો છુ હુ મને પોતાને પૂરેપૂરો જાણુ છુ એમ માની રહ્યો છુ ને મારી પૃથ્વીને પણ પૂરેપૂરી જાણુ છુ એમ નક્કી કરી બેઠો છુ એવે વખતે પૂર્વ દિગન્તને સ્નિગ્ધ અન્ધકારથી આચ્છન્ન કરી દઈને કોણ જાણે ક્યાંથી પેલો શત-શતાબ્દિ પહેલાંનો કાલિદાસનો મેઘ આવીને ઉપસ્થિત થઈ જાય છે એ મારો નથી, મારી પૃથ્વીનો નથી, એ મને કોઇક અલકાપુરીમાં, ચિરયૌવનના રાજ્યમા, ચિરવિચ્છેદની વેદનામા, ચિરમિલનના ચિરસૌન્દર્યની કૈલાસપુરીના પથચિન્હહીન તીર્થાભિમુખે ખેંચી લઇ જાય છે ત્યારે પૃથ્વીનું જે કાંઇ જાણતો હતો તે તુચ્છ લાગવા માંડે છે જે જાણી શક્યો નથી તે મહાન થઈ ઉઠે છે, જેને પામ્યો નથી તે જ લબ્ધ વસ્તુના કરતાં વધારે સાચુ બની ઉઠે છે

આપણા દરરોજના કર્મક્ષેત્રના નિત્યપરિચિત

સંસારને આચ્છન્ન કરી દઈને સજલમેઘમેદુર પરિપૂર્ણ નવવર્ષા આપણને અણજાણપણે ભાવલોકની વચ્ચે સમસ્ત વિધિવિધાનની બહાર બિલકુલ એકાકી બનાવીને ઊભા કરી દે છે. પૃથ્વી પરનાં આપણાં વર્ષોને લઇ લઈ ને આપણને એક પ્રમાણુ પરમાણુના વિશાલત્વમાં લાવી મૂકે છે; રામગિરિ આશ્રમના જનશૂન્ય શૈલશૃંગના શિલાતલે સંગીહીન બનાવીને છોડી દે છે. એ નિર્જન શિખર અને આપણું ચિરનિકેતન, અંતરાત્માનું ચિરગમ્ય સ્થાન અલકાપુરી એ બેની વચ્ચે એક સુબૃહત્ સુન્દર પૃથ્વી પડી છે તેનું આપણને ભાન થાય છે. એ પૃથ્વી નદીકલધ્વનિત, સાનુમત્પર્વતબન્ધુર, જમ્બુકુંજની છાયાથી અન્ધકારવાળી, નદવારિસિંચિત જુઇની સુગંધથી મહેકતી વિપુલ પૃથ્વી. હૃદય એ પૃથ્વીને વનેવને, ગ્રામેગ્રામે, શૃંગેશૃંગે, નદીઓને કાંઠે કાંઠે ફરતાં ફરતાં, અપરિચિત સુન્દરનો પરિચય પામતાં પામતાં દીર્ઘ વિરહના મોક્ષસ્થાને જવાને માટે માનસોત્સુક હંસની જેમ ઉત્સુક થઇ ઊઠે છે.

મેઘદૂત સિવાય નવવર્ષાનું કાવ્ય બીજા કોઇ સાહિત્યમાં ક્યાંય નથી. એમાં વર્ષાની સમસ્ત અન્તર્વેદના નિત્યકાલની ભાષામાં લખાઇ ગઇ છે. પ્રકૃતિના સાંવત્સરિક મેઘોત્સવની અનિર્વચનીય કવિત્વગાથા માનવીની ભાષામાં બદ્ધ થઇ છે.

પૂર્વમેઘમાં બૃહત્ પૃથ્વી આપણી કલ્પનાની આગળ પ્રકટ થાય છે. આપણે સમ્પન્ન ગૃહસ્થ બનીને આરામથી સન્તોષથી અર્ધનિમીલિતલોચને જે ઘરમાં વાસ કરતા હતા ત્યાં કાલિદાસનો મેઘ 'आषाढस्य प्रथम दिवसे' એકાએક આવીને આપણને ત્યાંથી બહાર લઇ જઇને ઘર વિનાના કરી દે છે. આપણી ગોશાળા ને ધાન્યના કોઠારથી બહુ દૂર દૂર જે આવર્તચંચલા નર્મદા ભ્રુકુટિ રચતી વહેતી જાય છે, જે ચિત્રકુટની તળેટીની કુંજ પ્રફુલ્લ નવનીપે વિકસિત થઇ ઊઠી છે, ઉદયનકથાકોવિદ ગ્રામવૃદ્ધોના દ્વારની પાસે જે ચૈત્યવટ પોપટના અવાજથી મુખરિત થઇ ઊઠ્યો છે—તે સૌ આપણા પરિચિત ક્ષુદ્ર સંસારને હઠાવીને અનેકવિધ સૌન્દર્યના ચિરસત્યે ઉદ્ભાસિત થઇ ઊઠીને દેખા દે છે.

વિરહીની વ્યગ્રતાને ધ્યાનમાં લેવા છતાંય કવિએ માર્ગને ટૂંકો બનાવ્યો નથી. આષાઢનાં નીલાતી મેઘચ્છાયાવૃત પર્વત, નદી, નગર, જનપદ ઉપર થઇને ધીમે ધીમે ભાવાવિષ્ટ અલસગમને મેઘ યાત્રા કરે છે, જે એના મુગ્ધ વચનની અભ્યર્થના કરીને એને બોલાવે છે તેને એ 'ના' કહી શકતો નથી. વાચકના ચિત્તને કવિએ વિરહના આવેગથી બહાર લાવી મૂક્યું છે ને પછી પથના સૌન્દર્યથી એને મંથર કરી દીધું છે. જે ચરમ સ્થાને મન દોડી રહ્યું છે, તેનો સુદીર્ઘ પથ પણ મનોહર છે, તેની ઉપેક્ષા કરી શકાય એમ નથી.

વર્ષાના અભ્યસ્ત પરિચિત સંસારથી વિક્ષિપ્ત થઇને મન બહાર દોડી જવા ઇચ્છે છે. પૂર્વ મેઘમાં કવિ આપણી એ આકાંક્ષાને ઉદ્દેલિત કરીને એનાં કલગાનને જગાડે છે. આપણને મેઘના સંગી બનાવીને અપરિચિત પૃથ્વીમાં થઇને લઈ જાય છે. એ પૃથ્વી 'अनाघ्रातं पुष्पम्' એ આપણા પ્રાત્યહિક ભોગથી સહેજ માત્ર પણ મલિન થઇ નથી. એ પૃથ્વીમાં આપણા પરિચયની દીવાલ સાથે કલ્પના કદી ટકરાતી નથી. જેવો આ મેઘ તેવી જ એ પૃથ્વી. આપણું આ સુખદુઃખક્લાન્તિઅવસાદભર્યું જીવન એને ક્યાંય સ્પર્શતું નથી. પ્રૌઢવયની નિશ્ચિન્તતા વાડ બાંધીને એને ઘેરી લઇ પોતાની વસ્તુના સંચયની અંદર એને સામેલ કરી દઈ શકતી નથી.

અજ્ઞાત નિખિલની સાથેનો નવીન પરિચય પૂર્વમેઘમાં થાય છે. નવમેઘનું બીજું પણ એક કામ હોય છે, એ આપણી ચારે બાજુ એક પરમનિભૃત પરિવેષ્ટન રચીને 'जननान्तरसौहृदानि'ની યાદ દેવડાવે છે, નિરતિશય સૌન્દર્યની સૃષ્ટિમાં કોઇક ચિરજ્ઞાત ચિરપ્રિયને માટે મનને વિહ્વળ કરી મૂકે છે.

પૂર્વમેઘમાં અનેકવિધની સાથે સૌન્દર્યનો પરિચય થાય છે ત્યારે ઉત્તરમેઘમાં એકની સાથે આનન્દનું સમ્મિલન થાય છે. પૃથ્વીમાં બદ્ધમાં થઈને જ સુખની માત્રાનો આરમ્ભ થાય છે ને સ્વર્ગલોકમાં એકમાં આખરે એ અભિસારનું પરિણામ આવે છે.

નવવર્ષાને દિવસે આ વિષયકર્મના ક્ષુદ્ર સંસારને કોણ નિર્વાસન નહીં કહે? પ્રભુના અભિશાપેજ અહીં પૂરાઈને પડી રહ્યા છીએ. મેઘ આવીને બહાર યાત્રા કરવા બોલાવે છે. એ જ પૂર્વમેઘનું ગાન અને યાત્રાને અન્તે ચિરમિલનનું આશ્વાસન દે છે તેથી જ ઉત્તર મેઘમાં સંવાદિત દેખાય છે.

બધા જ કવિના કાવ્યના ગૂઢ અભ્યન્તરમાં આ પૂર્વમેઘ ને ઉત્તરમેઘ રહ્યા હોય છે. બધા જ ઉંચી કોટિનાં કાવ્ય આપણને બૃહતમાં નિમન્ત્રે છે ને નિભૃતની ભણી દોરે છે પહેલા બન્ધનને છેદીને બહાર લાવે છે, પછી ભૂમિની સાથે આપણને બાંધી દે છે. પ્રભાતે આપણને રસ્તે થઈને દોરી લઈ આવે છે. સન્ધ્યાએ ઘરે લઈ જાય છે. એકવાર તાનની સાથે આકાશપાતાળમાં ફેરવે છે ને પછી સમમા પૂર્ણ આનન્દે આપણને સ્થિર કરી દે છે.

જે કવિને તાન છે પણ સમ ક્યાંય નથી; જેમાં કેવળ ઉદ્યમ છે, આશ્વાસ નથી તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાયી રહી શકે નહીં. આખરે ક્યાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરાભ્યસ્ત સંસારની બહાર નીકળીને કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ પુષ્પિત પથે થઈને જો એ એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહ્વરની ધારે લાવીને આપણને છોડી દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કોઈ કવિનું કાવ્ય વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ: એનો પૂર્વમેઘ આપણને બહાર ક્યાં લઈ જાય છે? એનો ઉત્તરમેઘ ક્યા સિંહદ્વારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે?

પ્રેમસિતારા

રસથી રમતાં વાદળ દળમાં
તરુવર પર વરસી ઝાકળમાં
નયનો ભરતાં છળ કાજળમાં
એ ચળકે પ્રેમ સિતારા.

અમૃત વરસ્યાં ઘેરાં ઘનમાં
ચપળા ચમક્યાં મદ નર્તનમાં
રસ સેજ વિષે ઉર મજ્જનમાં
એ ચમકે પ્રેમ સિતારા.

અનિલ તણા અંતરના પટમાં
ખળખળ વ્હેતી સરિતા તટમાં
વ્હાલમની ફરફરતી લટમાં
એ ચમકે પ્રેમ સિતારા.

ઉન્નત નભ હૃદયે ઉજ્વલ શા
જલધિ જલ શિકરે બિન્દુ સમા
પ્રણયી ચિબુકે શ્રમ સ્વેદ સમા
એ ચમકે પ્રેમ સિતારા.

સ્વ 'દેવ'

પ્રશ્નોત્તરી

જયાશ્રી

[કોન્ફ્યુશીયસ અને મેન્શ્યસ એ બે ચીનના તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોના વાર્તાલાપમાંથી]

કોન્ફ્યુશીયસ પાસે પ્રશ્ન આવ્યો : 'પાંચ એવી કઇ વસ્તુઓ છે જેમના પાલન વડે માણસને સદ્‌ગુણી કહી શકાય ?'

કોન્ફ્યુશીયસે જવાબ વાળ્યો : 'ગંભીરતા—માણસ જે કાંઈ કરે કે બોલે તેના વિષે ગંભીરતાથી વિચાર કરે. અને શબ્દ બોલતાં પહેલાં તુલના કરે.

બીજી વસ્તુ : આત્માની ઉદારતા. ક્ષુલ્લક વસ્તુઓના મોહમાં એ પડે જ નહિ. ત્રીજી વસ્તુ : હેતુની સચ્ચાઇ. પોતે જે જે બોલે તે જ જેના દિલમાં પણ હોય એ માણસ વહેલે મોડે સદ્‌ગુણની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપે જ. ઉપાસના : પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યને જે ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ જુએ છે તે માણસ વિજય પ્રાપ્ત કરે કે ન કરે, પણ કટ્ટર નિરાશા તો પ્રાપ્ત નહિ જ કરે. અને સહાનુભૂતિ: જે સત્તાધીશ ગંભીર છે તે માન પ્રાપ્ત કરશે. સચ્ચાઇ લોકનો વિશ્વાસ મેળવશે. કર્તવ્યપાલન ઘણી જ પ્રગતિ કરી દેખાડશે. અને સહાનુભૂતિ ઘણાનો પ્રેમ જીતશે. જે શાસનકર્તામાં આ પાંચ ગુણ હશે તે લોકપ્રિય જ માત્ર નહિ નીવડે. ખરા અંશે લોકકલ્યાણ પણ એ સાધી શકશે.'

[૨]

કોઇએ એને શાસનકલા વિષે પૂછ્યું અને તેણે જવાબ વાળ્યો: 'શાસનમાં જો માણસો હશે તો શાસનનો વિજય થશે. પણ જો માણસો જ નહિ હોય, તો ગમે તેવું સુશાસન પણ કરમાઇ જશે ને ગેરવ્યવસ્થા પ્રવર્તશે. એટલા માટે સુશાસનનો ખરો વિજય જેટલો કાયદા કરવામાં રહ્યો છે તેના કરતાં પણ વિશેષ યોગ્ય માણસો મેળવવામાં રહ્યો છે. આવા માણસો જન્મતા નથી કે મેળવાતા નથી. એ તો પ્રધાન પુરુષોના પોતાના ખરેખરા મહાન ગુણોમાં ઉભા થાય છે. શાસનકર્તાઓના શીલમાંથી જ એક હવા ઉભી થાય છે. આવી હવા સુશાસનને સ્થિર કરી શકે છે. ત્રણ સદ્‌ગુણો એવા છે જે વ્યાપક રીતે શાસિત પ્રજાને પ્રેમબંધનમાં મૂકે છે. એક તો શાસનકર્તાઓની વિદ્વત્તા. એટલે જે વસ્તુ એમને કરવાની છે એ વિષેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન. બીજો સદ્‌ગુણ : ભવ્યતા અને ત્રીજો સદ્‌ગુણ : શક્તિ.

જે વસ્તુ પોતાને લોકકલ્યાણ માટે વ્યવહારમાં મુકવાની છે તે વસ્તુની તમામ આંટીઘૂંટી જાણનાર. માણસ વિદ્વાન છે. જે આ વ્યવહારને વ્યવસ્થિત કરી મૂકે છે તે ભવ્ય છે. અને જેને ગેરવ્યવસ્થાની શરમ આવે છે, તે માણસ શક્તિશાળી છે.

ખરો શાસનઅધિકારી, સમજ્યા વિના કોઇ વસ્તુની વ્યવસ્થા કરવામાં પોતાની શક્તિ વેડફશે નહિ. પોતે જે વસ્તુમાં સ્પષ્ટ નથી એવી અસ્પષ્ટ વસ્તુઓને પ્રજામાં વહેતી મુકશે નહિ. સચ્ચાઇનો અર્થ જ એ કે એ પોતે પોતાની જાતને પહેલવહેલાં તોળ્યા પછી જ કાયદા કરશે. ને એમની વ્યવહારુ બાજુ જોતા રહેશે.'

[૩]

મેન્શ્યસ એક વખત સમ્રાટને મળવા ગયો. રાજાએ તેને પુછ્યું 'તમે એટલે બધે દૂરથી આવ્યા છો ત્યારે અમારા રાજ માટે કાંઇક ફાયદાકારક બે વાત કહેતા જાઓ.'

મેન્શ્યસે જવાબ વાળ્યો: 'તમારે અમારું રાજ એમ કહેવાને બદલે હમેશાં આપણું રાજ એમ કહેવાનો અભ્યાસ કેળવવો જોઇએ. વળી રાજને માટે કોઈ વસ્તુ નફા નુકસાનની દૃષ્ટિએ તમે ગણતા રહેશો ત્યાં સુધી તમે એ નફા નુકસાનમાં એટલા ગુંચવાયલા હશો કે લોકકલ્યાણ અકલ્યાણનો તમારો ખ્યાલ સ્પષ્ટ નહિ હોય. માટે રાજને નફા નુકસાનથી ન સંબોધો પણ લોકકલ્યાણ અકલ્યાણની વાત કરો.'

રાજાએ જવાબ વાળ્યો: 'મારી શક્તિ ઘણી મર્યાદિત છે એ હું જાણું છું. પણ મારી એ મર્યાદિત શક્તિને શું કરવાથી હું વધારે લોકોપયોગી બનાવી શકું એ મારે જાણવું છે.'

મેન્શ્યસે જવાબ વાળ્યો: 'માણસને તલવારથી મારી નાખો કે લાકડીથી મારી નાખો એમાં કાંઇ તફાવત માનો?'

રાજાએ કહ્યું: 'ના, એ તો બન્ને વાત સરખી છે.'

મેન્શ્યસે કહ્યું: 'એ જ પ્રમાણે તલવારથી હણો કે કુશાસન ને ગેરવ્યવસ્થાથી લોકને હણો એમાં પણ તફાવત નથી. તમે દુષ્કાળથી લોકો મરે છે એમ બોલો છો. પણ દુષ્કાળ માટે તમે કાંઇ કર્યું નથી, એમ બોલતા નથી. તમારું પોતાનું શાસનખર્ચ વધતું રહે તો કુદરતી રીતે જ એ ખર્ચ પુરું પાડવા લોકોને ભૂખે મરવું જ પડે. આનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. આનો અર્થ એટલો જ થાય કે માણસને હણવાની આ પણ એક રીત છે. એમાં તફાવત રીતનો જ છે. વસ્તુ એની એ છે.'

રાજાએ અચાનક જ વચ્ચે પૂછ્યું: 'પણ દેશમાં વ્યવસ્થા શી રીતે સ્થાપી શકાય?'

મેન્શ્યસે જવાબ વાળ્યો: 'બધાને એક મનના કરવાથી.'

'એ શી રીતે બને?'

'જેને માણસો પ્રત્યે પ્રેમ છે–એ એ કરી શકે.'

'પણ એ વસ્તુની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય?'

મેન્શ્યસે કહ્યું 'લોક પ્રત્યેનો પ્રેમ, લોક સ્થિર કેમ થાય એ વિચાર તરફ તમને દોરે તો એ બને. લોકને સ્થિર કરવાનો સાચો વિચાર કરનાર શાસક એ વસ્તુ વહેલે મોડે મેળવે જ છે.

પણ એકલા સદ્‌ગુણોથી જ રાજ્યો ચાલતાં નથી. તેમ જ એકલા કાયદાઓથી પણ રાજ્યો ચાલી શકતાં નથી. બન્નેના સમન્વયથી રાજ્યો ચાલે છે. એટલે એ કે કેવળ તમે સારા કાયદા ઘડો તેનાથી સારું રાજ્ય સ્થાપી શકાય નહિ. એ કાયદાઓનો અમલ જેમના હાથમાં છે, તે અધિકારીઓ યોગ્ય ન હોય તો એમે તેવા સારા કાયદાઓને પણ એ નેવે મૂકી દેવાના! એટલું જ નહિ, સારામાં સારા કાયદાઓ ખરાબ છે એવું પણ એ લોકોને ઠસાવવાના! માટે તમે જેને પાયો કહે–એ પાયામાં માણસો મૂકો. માણસો વિના કોઇ તંત્ર સફળ થવાનું નથી.'

કોન્ફ્યુશ્યસે ઉમેર્યું; 'કાયદાનું બહુ કડક પાલન કરવાથી ખરી રીતે કાયદાનો અર્થ જ મારી જાય છે. છતાં અધિકારીઓ તો એમનું પાલન એમને ઠીક લાગશે તેમ કરશે. માટે રાજાએ વારંવાર એ પાલન વિષે તપાસ કરવી ઘટે છે. અતિશય કડક કાયદાઓ છેવટે કાયદા ઘડનારને ભારે પડે છે. અતિશય ઢીલા કાયદાઓ લુચ્ચા લોકોને છટકબારી શોધી આપે છે. કાયદાઓ બનતાં સુધી 'આંધળા' હોય છે, અને વળી 'ક્રૂર' હોય છે. એટલે સુશાસનની સઘળી સુંદરતા કેવળ માણસાઇને જ આભારી છે. રાજાઓએ જોવું જોઇએ કે સમિતિ પાસે માણસો તો છે, પણ સમિતિમાં માણસાઇ છે? આ જે વારંવાર જુએ છે તે સુશાસન સ્થાપે છે.'

મેન્શ્યસ બોલ્યો: 'અને તો એક લોકોક્તિમાં સુશાસનનું રહસ્ય પડેલું જણાય છે. તે લોકોક્તિ આ પ્રમાણે છે. 'સામ્રાજ્ય, વિભાગી રાજ્ય, અને કુટુંબ' એ ત્રણેનો જ્યાં મેળ મળી જતો હોય, ઘર્ષણ થયા વિના જ્યાં કુટુંબો, વિભાગી રાજ્યને સારું માન આપવા જેટલી હૃદયેચ્છા રાખતાં હોય, અને જ્યાં વિભાગી રાજ્યો, સામ્રાજ્યને વફાદાર રહી, પોતાનો મિથ્યા આડંબર વારંવાર આગળ ધરતાં ન હોય, ત્યાં અને માત્ર ત્યાં જ સુશાસનનો વિજય થાય છે. જુઓ એક રખડુ છોકરો ગીત ગાય તે સાંભળો:

'જ્યારે નદીનું પાણી ચોખ્ખું હોય છે ત્યારે હું મારા હાથ ધોઉં છું.

પણ જ્યારે એ ડોળું હોય છે, ત્યારે મારા પગ માત્ર એમાં બોળું છું.'

કોન્ફ્યુશ્યસે કહ્યું: 'એણે ગાયું એમાં લોકોએ કેટલું બધું હૃદય ઠાલવ્યું છે! જ્યારે પાણી ચોખ્ખું હોય ત્યારે એ પોતાના હાથ એમાં ધૂએ છે, પણ જ્યારે મેલું હોય ત્યારે એ પગ ધોવાના કામમાં પણ આવતું નથી. પાણીની આ અવસ્થા એ રાજની

અવસ્થા છે. ચોખ્ખી વ્યવસ્થા એમાં હોય તો લોકો એને પતિતપાવન પ્રવાહ માને છે. એમને પણ એમનામાંથી પ્રેરણા મેળવીને પવિત્ર થવાનું મન થઇ આવે છે. પણ એ જ પ્રવાહ ડોળો હોય તો લોકો એને પગવડે ખુદે છે ને માને છે કે એમાંથી એમને કાંઇ મળે તેમ નથી. માણસ નાશ પામે છે–એટલે કે એક માણસ 'માણસાઇ' ખોઇ બેસે છે ત્યારે કુટુંબ નાશ પામે છે. કુટુંબો નાશ પામે છે. ત્યારે એમાંથી વિભાગીય સત્તા નાશ પામે છે. વિભાગીય સત્તા નાશ પામે છે તેમાંથી સામ્રાજ્ય નાશ પામે છે. માટે સામ્રાજ્યને મહાન અને એક રાખનારું જે મહાન એકમ છે, તે માણસ છે. જે સત્તા એક 'માણસ'ને પણ ખૂએ છે, એ જેવો 'માણસ' આળસી જાય એવું જે તંત્ર ચલાવે છે, તે સત્તા. વહેલે મોડે લોકશાપિત થઇને પોતે જ નાશ પામે છે.'

મેન્સ્યસ બોલ્યો: 'જે માણસો પોતાની જાતને ગમે તેમ ફેંકી દે છે, કે જે માણસો પોતાના પ્રત્યે જ જુલમ આદરે છે, એમને તો કોઇ રાજ સંઘરી શકતું નથી કે એમાંથી માણસ બનાવી શકાતું નથી. પોતાની વાતચિત અને વર્તનમાં જે પ્રમાણભાન રાખતા નથી, તેમને હું 'પોતાની જાતને ગમે તેમ ફેંકી દેનાર' જાણું છું. તેમને, જે સદ્વર્તનના પંથને સમજવા જ માગતા નથી તેમને 'પોતાના પ્રત્યે જુલમ કરનારા' ગણું છું. આ બે વર્ગ સિવાય બીજા તમામને તમે કહ્યું તેમ રાજનો સ્વચ્છ પ્રવાહ સ્વચ્છ બનાવી શકે એમ મારું માનવું છે. જો માણસ સદ્ અસદ્‌નો વિવેક જ ગુમાવે તો એ જેમ કુટુંબને છિન્નભિન્ન કરે છે, તેમ સમાજને પણ નુકસાન કરે છે. એટલે માણસની પોતાની જાતશુદ્ધિ એ જ સારી રીતે રાજનો પાયો છે.

માણસ એકલો અટુલો, એક જ 'માણસ-' એ ખરી રીતે સમાજની આંખની કીકી સમાન છે.

આંખની કીકી માણસની દુર્જનતાને છુપાવવા ધારે તો પણ છુપાવી શકતી નથી. તે જ પ્રમાણે રાજની કીકી એ એક એક 'માણસ' છે. માણસની વાણી અને વર્તન પવિત્ર રહી શકે એવું જ્યાં શાસનનું નિયંત્રણ બળ હશે ત્યાં જ આ કીકી સ્વચ્છ માલુમ પડશે. બીજે તો ચોખ્ખી ઉચ્છંખલા રાજ કરતી હશે અથવા સફાઇ ભરેલી લુચ્ચાઇ રાજ કરતી હશે. આ પ્રમાણે મને તો શાસનનું રહસ્ય, એની પવિત્રતા, કે એનો વિજય એક એક માણસના સંસ્કારી બળમાં રહેલો નજરે પડે છે.

વળી એ સંસ્કાર પણ મને તો એ રીતે ફેલાતો માલુમ પડે છે. એ જેમ ઉપરથી નીચે આવે છે, તેમ નીચેથી ઉપર પણ જાય છે. મારું કહેવાનું હું વધારે સ્પષ્ટ કરું.

જો શાસન અધિકારી પોતે પવિત્ર ને ન્યાયી હશે તો એ એક પ્રકારની એવી જ હવા સ્થાપી શકશે. જો એ પવિત્ર નહિ હોય, પણ પવિત્રતાની સફાઇ કરતો હશે, તો લોકોમાં પણ પવિત્રતા વિષેની વાચાળતા માત્ર ફેલાવશે. અને જો એ અપવિત્ર જ હશે તો તો એ કેવળ અસ્વચ્છ હવા જ ફેલાવશે.

આ જ નિયમ શાસિત પ્રજાને પણ લાગુ પડે છે. જેમની પાસે શક્તિ છે, તે પોતાથી ઓછી શક્તિ-વાળાને જો લૂંટશે તો કેવળ માણસ માણસ વચ્ચે ધિક્કાર જ ફેલાશે. ને કોઇ શાસન એ ધિક્કારને મીટાવી શકશે નહિ. પણ પોતાથી ઓછી સમજણ કે ઓછી શક્તિ એ ગુન્હો ન ગણતાં, જો માણસ એ પરિસ્થિતિને પોતાની કાર્યભૂમિકા ગણશે, એટલે કે વધારે સમજણવાળો ઓછી સમજણવાળાને સમજણ આપશે, ને વધારે શક્તિવાળો ઓછી શક્તિવાળાને હાથમદદ આપશે, તો માણસ માણસની સમજણ ને શક્તિ વચ્ચેનું અંતર ઘટી, સાચી શાંતિ સ્થપાશે.

માણસોએ પોતે શું કરવા જેવું નથી એ પહેલું જાણી લેવું જોઇએ. એ જાણવાથી શું કરવા જેવું છે એનું એને નિદર્શન જ મળશે જ. મને તો આમાં સુશાસનનાં બીજ દેખાય છે.

રાજદરબારમાં બહુમાન પામેલ નગીનાનો વડો પુત્ર પોલ ત્રીશ વર્ષની નાની વયે ધર્મગુરુ બિશપનું બહુમાન પામ્યો, ત્યારે ખ્રિસ્તીધર્મના બધા ધર્મગુરુના મોંમાં એનીજ પ્રશસ્તિ હતી. પોલ જેવો ધર્મગુરુ બન્યો કે એને કાર્યક્ષેત્ર માટે તાપી નદીની આસપાસનો અને બંને કાંઠાનો વિશાળ પ્રદેશ સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે ધર્મગુરુના મનમાં ખ્યાલ એ હતો કે પોલ સિવાય બીજા ધર્મગુરુ દુબળા, ભીલ અને કોળીમાં નહીં ભળી શકે, જડ અને અને અસંસ્કૃત પ્રજાને સંસ્કારી બનાવવા માટે જે ઉત્સાહ, મમતા, ધગશ, ધીરજ અને પ્રેમાળ હૃદય તેઓમાં કાર્ય કરવા માટે જોઈએ તે સર્વ ગુણો પોલમાં હતા.

પોલને આ પ્રદેશમાં નિયુક્ત કર્યો, ત્યારે ઘણા ય આશ્ચર્ય પામ્યા, અને તેના માટે આથી લોકોનો અનહદ આદર વધી ગયો.

એની નિયુક્તિ પછી, થોડા જ સમયમાં પોલ આ પ્રદેશમાં પ્રવાસે નીકળ્યો. પ્રવાસનો હેતુ એ હતો કે આ પ્રદેશના માનવીઓની શી શી જરૂરત છે. આ પ્રદેશમાં તે નવો હતો, તેથી તેણે પ્રવાસમાં તેની સાથે બીજા બે પાદરીઓ લીધા. એમને સાથે લેવામાં એની કલ્પના એ હતી કે આ પ્રદેશના તેમના અનુભવો આ લોકને સમજવામાં મદદરૂપ બને. પણ તેની આ ગણતરીમાં એને નિષ્ફળતા તેમના કેટલાક અનુભવે મળી. તેમનો કોઈ તેને સહાયરૂપ, તેના મંત્રીરૂપ બને તેવો શક્તિશાળી ન નીકળ્યો. પણ સામા પક્ષે તેમણે આ પ્રદેશના માનવોને સમજવામાં કેટલીક ભૂલો કરી છે એ પણ પોલને અનુભવે સમજાયું. વધારામાં આ બને પાદરીઓ પોલની શુભનિષ્ઠા અને ઉત્સાહ પણ ન સમજી શક્યા.

ભગવાન ઇશુનું જીવન પોલનો આદર્શ હતો અને આ આદર્શને આંબવા માટે જે દુઃખ કે વિપત્તિ માર્ગમાં આવતાં તો તે તેને મન આનંદ અને ... હતાં. એના સાથીદાર પાદરીઓને પોલની આ બધી વર્તણુંક ન ગમતી. કેટલીકવાર અયોગ્ય પણ લાગતી. અને તેમને મનમાં આવી વસ્યું હતું કે પાદરીએ અને ધર્મગુરુએ આટલું પરિશ્રમયુક્ત જીવન શા માટે ગુજારવું જોઇએ? આથી પોલ જાણે કે ગૌરવહીન દશામાં દિનપ્રતિદિન હડસેલાયે જતો હોય તેમ તેમને લાગતું. પ્રારંભમાં તેના સાથી પાદરીઓ પોલની આવી વર્તણુંકથી બબડતા, કોઈવાર ખોટી દલીલો કરી તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, પણ પોલ કાર્યના ઉત્સાહમાં આ બધાને વિસ્મરી જતો, અને જેમ જેમ તેઓ પ્રવાસમાં આગળ ને આગળ જતા ગયા, તેમ તેમ તેને લાગતું કે ધર્મકાર્યમાં તેના દેહનું તે પોતે બલિદાન આપી રહ્યો છે.

સુરતના પ્રદેશના જમીન પ્રવાસ પછી એક દિવસ નાવડી લઇ નદીકાંઠાના ભીલોડના પ્રવાસે પાદરીઓ સાથે પોલ ચાલ્યો. આ પ્રવાસમાં પોલ ભીલ, દુબળા અને કોળીના વાસમાં ઠીક ઠીક ઘુમ્યો. નદીકાંઠાના ગામડાંઓમાં આજ તક કોઇ પાદરી કે ધર્મગુરુ ન આવ્યા હોય એવું પણ તેને લાગ્યું.

એક સાંજે આખા દિવસના સખત પરિશ્રમ પછી પોલ નાવડીના આગલા ભાગમાં કૂવાથંભના લાકડાને ટેકવી વિરામતો બેઠો હતો. તાપીમાં પાણી ઓછું હોવાથી, અને બળબળતો પવન પડી ગયો હોવાથી નાવડી સમાધિસ્થ દશામાં હતી. આકાશમાં તરસી ધરતીને શાંત કરવા માટે વાદળોનું ઝળકટક ઉમટયું હતું. અને સૂર્ય ક્યારનો મહાત થઇ અદૃશ્ય બની ગયો હતો. બધા ય ગામડાં વાદળાંની સત્તા-માન્ય રાખી ઝાંખા થઇ ગયા હતા, પણ ત્યાં તો સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ નીકળ્યો. ઝાંખા લાગતાં ગામડાં સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં, અને પોલે તૂતક પર ઊભા રહી ગરુડ શી નજર દૂર દૂર તાકી, અને તેણે ગુલાબી રંગના સૂર્ય કિરણોમાં પોઢેલ છાપરાં જોયાં.

'પેલું કયું ગામ?' પોલે ખલાસીને પ્રશ્ન કર્યો.

'કાં તો ઘાતવા. ભીલોનું...નર્યા ભીલો...તેમનાં જ છાપરા છે.' તેણે તૂટક તૂટક ભાષામાં ઉત્તર આપવા માંડ્યો, 'માંડ માંડ બસો જીવ હશે પચાસ ઘર.

તાપીના કેડ માથે છોકરાની જેમ વળગી ઘાતવા જ પડ્યું છે.'

એવો જ માનવો? દુનિયાથી અલગ બની જીવતો એવો માનવો. ત્યારે આપણે ઘાતરા...ચાલો, ઘાતવામાં જઈએ.'

એના સાથી પાદરીઓએ મોં મચકોડ્યાં, અને નાખુશી વ્યક્ત કરી, પણ તેઓ કશું ય બોલી ન શક્યા. કેમકે તેની સામે વિરોધ કરવાથી કશું ય સાર્યું પરિણામ આવ્યું નથી. પણ આ વખતે જાણે નાવડીવાળો તેમની મદદે ધાયો હોય તેમ બોલ્યો. 'બસ ભીલડાં...અને અહીંથી ખાસ્સું ગાઉ દોઢ ગાઉ...વાવડો પડી ગયો છે. કાઠી મારી મારી મારાં બાવડાં આવી ગયા છે. કલાક દોઢ...કલાક દોઢકું કરાય એમ નથી. કાલ ઉપર...'

'કાલ? રવિવાર...પ્રાર્થના દિન. આથી ભાઈ! તું કાલે આખો ય દિવસ આરામ કરજે. પણ કાઠી મારવી...બાવડાં રહી જાય એ તારી વાત સાચી. પણ આજ એક વધુ ગામ...કહેતો હો...તો હું કાંડે ઉતરી ચાલીને ત્યાં પહોંચીશ.' પોલ ધીમેથી બોલ્યો.

ખલાસી ધર્મગુરુ પોલના હૃદયના ઉત્સાહના આંકડા વાંચી શક્યો, અને તેણે નાવડીને કાઠી મારવી શરૂ કરી. દોઢએક કલાકે તેઓ ઘાતરે પહોંચ્યા.

ખલાસી ઠેકડો મારી છીછરા પાણીમાં ઉતર્યો. અને નાવડીને ખેંચી ભાઠામાં લાવી તે આવી ઊભો, કેમકે આમ કરવાથી પાદરીઓ અને ધર્મગુરુનાં કપડાં ન ભીંજાય. બંને પાદરીઓ કપડાં સંકોરતાં સાચવીને કાળજીપૂર્વક ઉતર્યા.

ગામના મોં આગળ પૂંઠડાના બનાવેલ ભીલોનાં છાપરાંની હારો ઊભી હતી. મોવડના છાપરે ધર્મગુરુ પોલે લાકડાં ચીરતા વૃદ્ધ ભીલને પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'અહીં દેવળ છે?'

'દેવળ? ગરજો? અહીં ગરજો નથી.'

'અહીં કોઈ પાદરી પણ નથી? મુક્તિફોજનો કોઈ માનવી પણ!' પોલે જીજ્ઞાસુવૃત્તિથી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'શું?'

'જો ભાઈ! ગામમાં સારાભલા પ્રસંગે એ પ્રસંગને પાર પાડનાર કોઈ ધર્મવાળા માણસ તો અહીં હશે ને! ગોરમહારાજ!'

વૃદ્ધ ભીલના મોં પર ચમક આવી, અને જવાબ આપ્યો, 'હા, અહીં એક ભગત છે,'

'ભક્ત પોલે' વૃદ્ધની વાતમાં રસ લેવા માંડ્યો, 'એ કોણ?'

'ભગત! સંત માણસ, ગામ આખાનું કામ કરી છૂટનાર માનવી.'

'એ ખ્રિસ્તી છે?'

'એની મને ખબર નથી.' એણે માથું ધૂણાવ્યું, 'પણ ખ્રિસ્તી નામ જ હું મારા આવડા ભવમાં પેલવેલું સાંભળું છું. એ શું છે?'

'તમારું એ કામ કરે છે, તો એ કામ માટે તમારી પાસેથી શું લે છે?'

'કાંઈ નહીં. ના, ના. ખોટી વાત છે. એ કાંઈ લે એવા જ નથી.'

'તો એ ખાય છે શું?' વારાફરતી પોલે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા.

'અમે ખાઈએ તે. આ ઝુંબલા છે, મકઈ, કોદરી, જવાર. મહેનત મજૂરી કરતાં જે કાંઈ મળે તે.'

પોલના મોં પર વિનમ્રતા આવી, અને બોલ્યો, 'તમે બતાવશો કે એ ક્યાં રહે છે?'

વૃદ્ધ ભીલ કુહાડીને પડખે ભોંય પર મૂકતો છાપરાંમાં ધર્મગુરુ સાથે જવા ચાલી નીકળ્યો.

થોડીવારમાં તેઓ એક છાપરા પાસે આવ્યા. એ છાપરા ઉપર મીઠાં તુંબડાં ને દૂધીના વેલાઓ મરકી રહ્યા છે. ગલકાં અને કોળાંના લાલપીળાં ફૂલો ભમરા ને મધુખોટને લાલચ આપતા તેમની લાંબી કાયાને વાડ ઉપર લંબાવી પાથ્યા છે. આંગણામાં નાનકડી ક્યારીમાં તાંદળજાની ભાજી અને મરચી ઉભાં છે. ગરીબાઈ અને સાદાઈની ભવ્યતાનું

આગંતુકને અહીં થયા વગર ન જ રહે; તે પણ ડોકિયાં કરી જતું. કેટલીકવાર શરમાળ મુગ્ધ અને નિર્દોષ સુંદરી જેમ આ બધું અવ્યક્ત બની ઉભું રહેતું.

સાથીભીલે બારણું ઉઘાડયું: 'પરભુ! મોટા આઈવા છે.' બોલી ભીલ બારણાની બગલમાં ભરાયો. પોલ અને પાદરીઓ છાપરામાં ગયા.

ધર્મગુરૂ પોલની નજર સમક્ષ ઠીંગણી, પણ તગતગતી શ્યામ વર્ણુ રાળા કાયા પર મંડાણી. મનમાં વૃદ્દની તગતગતી ચામડીએ અને વસ્ત્રોએ પ્રશ્નો જમાવ્યા. આ માછી છે? ખેડુ છે? દૂબળો છે? કે ભીલ? એની અડધી પોતડી એના મનમાં અનેક મૂંઝવણનું કારણ બની. એની આંખો કાળી, અને ચમકદાર અને તેજીલી હતી. માથાના વાળ અને ભવાં રૂપાનાં હતાં.

વૃદ્ધ પરભુ બોલ્યો, 'મોટા! આવો! આવો!' પરભુએ પોતડીના છેડે છાપરાની અંદરની પેડલી સાફ કરી.

પેડલી પર બેસતાં પોલે કહ્યું, 'આપનો આભાર. હું થાકી ગયો છું. પણ તમે ય બેસો.' પરભુ કશું ય બોલ્યા વગર પોલની સામે જેનો ભોંય પર ઊભડક પગે બેઠો. એના મોં પર ધર્મગુરૂ માટેની માનની નિર્દોષ લાગણી ઉભરાઈ આવી.

'ભાઈ! મેં સાંભળ્યું છે કે અહીં દેવળ નથી, અને પાદરી પણ નથી, ત્યારે મારા અચંબાનો પાર ન રહ્યો મને આ છાપરૂં બતાવવા જે ભીલ આવ્યો હતો, તે ખ્રિસ્તીધર્મનું નામ સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયો.' આતુર માનવી અને જીજ્ઞાસુની ભાવનાએ પરભુ પોલ સામે જોઇ રહ્યો, પણ તે કાંઇ ન બોલ્યો. ધર્મગુરુ પોલ આગળ બોલ્યો, 'તમે ખ્રિસ્તી હશો, ખરું કે?'

'પણુ અગાઉ પર આ નામ જ મેં નથી સાંભળ્યું.'

વિસ્મયમાં પોલે તેનું નેણુ ખેંચ્યું. 'તો તમે ગરીબ અને દુઃખી માનવોના દુઃખના અને ગરીબાઇના વિસામારૂપ શા કાજે બની તેમની પડખે ઊભા રહો છો? તમે તેમને મદદ શા માટે આપો છો?' એણે દલીલો કરવા માંડી.

પરભુ ઘડીભર પોલ સામે જોઈ રહ્યો અને શાંતિથી જવાબ આપ્યો, 'જ્યારે હું નાનકડો હતો, અને મારે જ્યારે મદદની ખૂબ જરૂર હતી, ત્યારે મને મદદ મળી હતી, તેથી હું આવી મદદની જરૂર હોય છે તેમને કરૂં છું.'

'પણુ તારો ધર્મ કયો?' પોલ જરા મૂંઝવણ અનુભવતો બોલ્યો

સશ્ચર્યપણે પરભુ બોલ્યો, 'ધરમ! ધરમ તે વળી શું!'

પોલ બોલ્યો, 'જો, અમે અમારી જાતને ખ્રિસ્તી કહેવડાવીએ છીએ કેમકે ઇશુએ અમારા ધર્મની સ્થાપના કરી. આ ઇશુધર્મનો સ્થાપક ખ્રિસ્તના નામે ઓળખાતો હતો. અને આથી તેના અનુયાયીઓ ખ્રિસ્તીના નામે ઓળખાયા. ઇશુ પ્રભુપુત્ર હતો. ઇશુ પામર માનવ માટે સ્વર્ગમાંથી શુભ અને સુખદાયક વાતો લઇને અવતર્યા; તેમણે માનવને શિખવ્યું કે આપણે બધા પ્રભુબાળો છીએ અને પ્રેમ એ જ પ્રભુ છે.'

પરભુના મોં પર પ્રકાશની ચમક તરવરી. જરાક વાંકા વળીને આશ્ચર્ય સાથે કહ્યું. 'ત્યારે મને તેમની વાત કરો.'

ધર્મગુરૂએ ભગવાન ઇશુની વાત કહી સંભળાવી. પણ જ્યાં પોલ વાતને પૂરી કરવાની અણી પર હતો, ત્યાં પરભુ બોલ્યો, 'અહા! કેવી રૂડી વાત, મોટા તમે વાત કરી એવી તો મેં આ જંદગાનીમાં કદી સાંભળી ન હતી. આવી માનવીની વાતો હશે, એમ મેં કલ્પ્યું ય ન હતું.'

'ભાઇ! ત્યારે હું જેવો મારા દેવળે જઇશ, કે તરત જ આ ગામ માટે એક પાદરી મોકલીશ. તે ગરજો બંધાવશે. તમે રવિવારે અચૂક ગરજામાં જજો અને પ્રભુ ઇશુનું સ્તવન કરજો. એ પાદરી આપણા દિવ્ય માલીકના દુઃખી જીવનની અને મૃત્યુની આખી વાત સમજાવશે.'

'મોટા તો તો તમારા જેવો માલિક પણ નૈં. અમે એમને મુંઝાવા નૈં દઈએ.' પરશુ ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે બોલી ઉઠયો.

વૃદ્ધ ભીલના હૃદયની ઉર્મિઓ જોઈ પોલ પણ ઘડીભર લાગણીભીનો બની ગયો.

'મારે આજ અહીં ઝાઝું થોભાય એમ નથી. બીજા ગામ જતાં નાવડીને ઠીક ઠીક સમય લાગશે, પણ તમારા 'સૌથી હું' વિખેરો પડું તે પહેલાં પ્રભુએ જે સ્તવનો તેના અનુયાયીઓને ભણાવ્યા, તે હું જરૂર તમને આજ સંભળાવીશ '

'મન દઈને હું સાંભળીશ.' પરશુ શાંતિથી બોલ્યો.

'તો આપણે ઘૂંટણીએ પડીએ. ઘૂંટણીએ પડવાનો હેતુ એ કે આપણને આપણા પ્રભુ ઇશુ માટે આદર છે. હું બોલું તે 'તું સાંભળી પછી મારી પાછળ બોલજે. આપણે બધા આ એક માલીકના પુત્રો છીએ. તું અને હું નો પિતા ઇશુ છે. આપણે પ્રેમસિંધુના જ પુત્રો છીએ, અને આથી ભાઇઓ ' આમ બોલી પોલ જમીન પર ઘૂંટણીએ પડયો. પરશુ પોલની પડખે જ ઘૂંટણીએ પડયો. પાદરી અદબ વાળી ઘૂંટણીએ પડયો હતો તેમ પરશુએ અદબ વાળી. અને પોલ જે કાંઇ બોલવા લાગ્યો, તેનું જ તેણે રટણ આદર્યું.

'પિતા! તું સ્વર્ગમાં વસે છે. તું સંત છે.' જ્યારે પરશુ આ વાક્ય બોલી રહ્યો ત્યારે ધર્મગુરૂએ આગળ બોલવા માંડયું, 'તારું જ સામ્રાજ્ય સારી પ પૃથ્વી પર પ્રવર્તો. જેવું સ્વર્ગમાં તારું શાસન છે તેવું જ આ પૃથ્વી ઉપર થાવ.'

જે ઉત્સાહ અને ભાવનાથી આ વાકયો બોલ્યે જતો હતો, તે ખરેખર હૃદયસ્પર્શી હતા. પરશુ બોલ્યો, 'જેવું સ્વર્ગમાં તારું શાસન છે તેવું જ આ પૃથ્વી પર થાવ.'

ધર્મગુરૂએ આગળ ચલાવ્યું, 'અમને અમારો રોજનો રોટલો આપ. અમને અમારા પાપમાંથી મુક્તિ આપ, જે રીતે અમે અમારા દુશ્મનોના દુષ્કૃત્યોને ભૂલીએ છીએ તેમ જ.'

'અમને મુક્તિ... મુક્તિ...' આટલું બોલ્યા પછી જાણે પછીના શબ્દો તે ભૂલી ગયો હોય તેમ તે બોલ્યો. છેવટે તે બોલ્યો, અમને મુક્તિ આપ અને તું અમારા પાપ ભૂલી જા.' આથી પોલને એમ લાગ્યું કે આ બુઢ્ઢાની સ્મરણશક્તિ મંદ છે તેથી તે ફરીવાર ઉપર્યુક્ત વાકય બોલી આગળ બોલ્યો 'અમને પ્રલોભન તરફ ન આકર્ષ. પણ અમને દુષ્ટતામાંથી મુક્તિ આપ.'

આશ્ચર્ય પમાડે તેવા ઉત્સાહથી બુઢ્ઢો ફરી વખત આ વેણ બોલી ઉઠયો, 'અમને પ્રલોભન તરફ ન આકર્ષ. પણ અમને દુષ્ટતામાંથી મુક્તિ આપ.'

અને ધર્મગુરૂ છેલ્લે છેલ્લે બોલ્યા, 'કેમકે સર્વ સ્થળે તારું જ સામ્રાજ્ય છે. સર્વ સ્થળે તારી જ સત્તા છે અને સર્વ સ્થળે તારો જ પ્રકાશ છે. અસ્તુ.'

જ્યારે પરશુ બોલ્યો, 'કેમકે તારું જ સર્વ સામ્રાજ્ય છે. સર્વ સ્થળે તારી જ સત્તા છે અને સર્વ સ્થળે તારો જ પ્રકાશ છે. અસ્તુ.' ત્યારે તેના કંઠમાંથી પ્રેમ ઉભરાતો હતો. એમાં હૃદયની શુભનિષ્ઠાનો રણકાર પણ તેમાં હતો.

પોલ ઘૂંટણીએથી ઊભો થયો, યજમાન તેને અનુસરી તે પણ ઊભો થયો. જ્યારે ધર્મગુરૂએ, અદબ છોડી ત્યારે પરશુએ અદબ છોડી, બે હાથ જોડી તેની સામે ઊભો રહેતો બોલ્યો, 'તમે ભગવાન ઈશુની રૂડી વાત કરી તેનું હું ગરીબ શું મૂલ ચૂકવી શકું? તમે મને ભગવાનનું નામ લેતાં શિખવ્યું તેના માટે હું ભીલ તમારી શી કદર કરું? પગ ધોઈ પાણી માથે ચડાવું તોય ઓછું!' ફરીવાર સ્વર્ગીય આનંદમાં તે બોલ્યો, 'તારું જ સર્વ સ્થળે સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. સર્વ સ્થળે તારી જ સત્તા છે. અને સર્વ સ્થળે તારો જ પ્રકાશ છે.'

પરશુના હૃદયની ઉર્મિઓ જોઈ પોલના મનમાં તેના માટે આદર જન્મ્યો. તેણે પરશુના ખભા ઉપર હાથ મૂકયો અને તે બોલ્યો 'જેવો હું દેવળ જઈશ,

કે તરત જ તમારા સૌને કાલે એક પાદરીને અહીં મોકલીશ. તે તમને ઘણું ઘણું જ્ઞાન આપશે. મારી પાસે અત્યારે વખત ઓછો. તેથી મેં તમને જે કાંઈ આજે આપ્યું તેથી અનેકઘણું તે આપશે. તમારી ધાર્મિક તરસ તીવ્ર બની છે અને તે તમારી તરસ તે જરૂર છીપાવશે.' પરભુ ધર્મગુરૂના પગે પડયો. એનો ચરણસ્પર્શ કર્યો. ધર્મગુરૂ તેને તેમ કરતાં ન અટકાવી શકયો. પરભુની આંખમાં ધર્મગુરુ માટે એટલું માન જન્મ્યું કે તેની આંખમાં દયાનો સાગર ઉછળ્યો.

પરભુ પોલની સાથે તાપીકાંઠે આવી ઉભો પોલે દિશાઓમાં નજર નાંખી. પણ પાદરીઓ અને ખલાસી ન દેખાયા, ત્યારે બંને પાણી પાસે આવી ઉભા. પોલની નાવડી જરાક ઊંડા પાણીમાં હતી, તેથી પોલ વિચાર કરતો પાણીમાં પગ બોળી પાછો આવી રેતીમાં ઊભો. પણ પરભુએ પોલને હાથમાં લઈ કેડ ઉપર એસાડી ઊંચકી પાણીમાં ચાલ્યો, અને નાવડી પાસે લઈ જઇ સુકાનના પાટિયા પર એસાડયો પણ ત્યારે આ દૃશ્ય જોતા આવતા પાદરીઓ અને ખલાસી આવી-પહોંચ્યા અને બોલ્યા.

'જવાનને પણ હરાવી દે એવો આ જવાન બુઢ્ઢો છે'

નાવડી કાંઠા પરથી ઉપડી ત્યારે પરભુએ નાવડી સામે મીટ માંડી અને તે છેવટે આઘામાં આવી ઊભો. પેલા વળાંક આગળ નદીમાં ને ભેખડમાં અદૃશ્ય થતી હોડકીને, હાથ ઊંચો કરી જાણે તેણે છેલ્લી વિદાય આપી. પણ વળાંક નાવડીને સંતાડી બેઠો, ત્યારે તે ભાઠો વટાવી તાપીની ભેખડ પર આવ્યો. અને ક્ષિતિજમાં નજર નાખી પણ તે નાવડી ન દેખાણી ત્યારે તે છાપરે આવ્યો.

થોડીવારે પાદરીઓ તરફ ફરી પોલ બોલ્યો, 'કેવો મજાનો આજનો આ અનુભવ! કેવો રહસ્યમય બુઢ્ઢો ભીલ! તમે નિરખ્યું, કેવા ઉત્સાહથી તે પ્રભુના સ્તવન ઉચ્ચારતો હતો!'

બેદરકારીથી એક પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'હા. મને તો લાગે છે કે એનો તો તે માત્ર બાહ્ય આચાર જ હતો.'

'ના, ના, તમે ભૂલો છો. એની ધગશ મમતા અને ભાવના સ્પષ્ટપણે એના ઉચ્ચારણમા વ્યક્ત થતી હતી. 'અમને મુક્તિ આપ અને અમારા પાપ ભૂલી જા.' તે કઇ રીતે બોલ્યો તે તમે નિરખીને જોયેલું! શુ માત્ર તેમાં શબ્દોનું પુનઃઉચ્ચારણ હતું? ના, શબ્દોનું ઉચ્ચારણ એ સ્તવનમાં અગત્યનું નથી. માત્ર ભાવના–નિષ્ઠાપૂર્વક ઉચ્ચારેલ શબ્દો, હૃદયની ઊર્મિઓ.'

પાદરીને આમાં કશો ય રસ ન હોય તેમ તેણે બગાસું ખાધું અને આળસ મરડી. અને થોડીવારે તે બોલ્યો.

'શું બુઢ્ઢા ભીલના મનમાં એ જ અભિપ્રેત હતું?' પાદરીને ધર્મગુરુ કે બીજા સાથી પાદરીએ આનો જવાબ ન આપ્યો, પણ પોલ આગળ બોલ્યો, 'એનાં વેણેવેણમાં શુભનિષ્ઠા હતી. પ્રભુ માટેનો ભર્યો ભર્યો આદર અને પ્રેમ હતો. અને શું તે જડ માનવ જેમ આ બધું કરી રહ્યો હતો? ના. કેવો મજાનો માનવ! શી એની મીઠાશ, ભલાઇ અને શુભ ભાવના! અને માટે જ ધરતીના ખોળે જીવનારને આપણે ભગવાનના માણસ કહીએ છીએ તમને આવા માનવીઓનો કયાં ય જોટો જડશે ખરો કે!'

પાદરી મરકીને બોલ્યો, 'સાહેબ, એનાં આંગણામાં પેલી મુરઘીના બચ્ચાં આથડતાં હતાં ને! તેના જેવો તે નિર્દોષ છે. આખા ગામમા સમ ખાવાય જો એકાદ પણ વાંચીલખી શકતું હોય તો! એ લોકો તો ભીલ...જંગલી...જડ, એમણે આખી જીંદગીમાં કદી ય ભગવાન ઇશુ માટેનું કશું ય સાંભળ્યું નથી. અને તેમને ધર્મનું ભાન નથી.' પોલ તેમની સામે તાકી રહ્યો, પણ તે કશું ય ન બોલ્યો.

ગામના છાપરાથી તેઓ ઠીકઠીક દૂર નીકળી ગયા. ઘનઘોર કાળા ડીબાંગ વાદળાંઓ રાતના ચાંદરડાંના ફરતો ઘેરો ઘાલી અંધારાના સામ્રાજ્યના સૈનિકો બની આકાશના ખુલ્લા મેદાનમાં રાવટીઓ

તાણી પડ્યાં હતાં, નાવડીના માનવીઓ નાવડા પર જ પડ્યા રહ્યા. સૂવા માટેની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા કેમકે આજે તેઓએ ઘણો પરિશ્રમ કર્યો હતો.

પૉલને સૂતાં માંડ કલાકેક થઈ હશે. પણ તરત જ પૉલને એક પાદરી ઢંઢોળવા લાગ્યો, જગાડ્યો, અને બોલ્યો, 'આમ સુકાન તરફની દિશામાં આવો, જલદી...આમ. કાંઈ અદ્‌ભૂત ચમત્કાર બની રહ્યો છે. જુઓ નદીમાં પ્રકાશ તરે છે. અમે એનો પાર પામી શકતા નથી કે પાણી પર શું તરી રહ્યું છે.'

'પ્રકાશ!' ધર્મગુરુએ પથારીમાંથી ઊભા થતાં આશ્ચર્યભાવે કહ્યું

'સાચે જ પ્રકાશ! પાણી પર તરતો પ્રકાશ.' પાદરી ફરીવાર બોલ્યો. 'પણ જલદી. કૃપા કરીને આમ જલદી પધારો. ખલાસીએ તમને બોલાવવા જ...'

જ્યાં ધર્મગુરુ પૉલ તુતક પર આવી ઊભો રહ્યો ત્યાં તેણે આંખે દુરબીન લગાડી દૂર જોયું. સરસરાટ કરતો પીળો લાલોઘાર ને ચમકદાર પ્રકાશ ઝપટભેર પાણી પર લસરતો તેને બસો અઢીસો કદમ દૂર દેખાયો.

'આશ્ચર્ય! આ શું?' પૉલને પણ આશ્ચર્ય થયું. પૉલને ઘેરી વળીને પાદરીઓ અને ખલાસી ઊભા. અને પ્રકાશની દિશામાં તેઓ તાકીને ઊભા.

'આ શું હશે?' પૉલ જરા ધીમા અને કર્કશ અવાજે બોલ્યો. આ દશ્યથી તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો, અને બોલ્યો, 'સાંજવાળો બુઢ્ઢો ભીલ. એના માથાનાં ધોળાં રૂહાં જેવા વાળ, તમતમતો શ્યામ ચહેરો, ધોળા મૂછો, અને શ્વેત ભ્રમરો. ચમકતી આંખો. એનો પાણીની સપાટીથી ઊંચે રાખેલ જમણા હાથમાં દીવો. તમને એવું નથી લાગતું કે જાણે એ પાણીમાં ચાલતો ન હોય!' એણે માથું ધૂણાવ્યું અને તે દઢપણે બોલ્યો, 'પાણી પર કોઈ જ ન ચાલી શકે અને ન જ ચાલી શકે તો તો તે એક અજાયબી જ લેખાય.' પણ તેના કંઠમાં અને મોં પર આ પ્રકારની સ્પષ્ટ અશ્રદ્ધા હતી.

'આને ચમત્કાર ગણો કે ન ગણો. પણ હું તો જે જોઉં છું તે જ તમને કહું છું.' બોલી ખલાસીએ પૉલ પાસેથી દૂરબીન લઈ તેની આંખો પર મૂક્યું. 'જુઓ આ માણસ આપણી કને...જોતજોતામાં...તે આપણી ગમ જ આવે છે. જુઓ.' બોલી એણે આંખો પરથી દૂરબીન દૂર કર્યું

પ્રકાશ આમથી તેમ ડામાડોળ પાણી પર ઘુમ્યા કરતો હતો. જાણે કે માનવના એક હાથમાંથી બીજામાં તે બદલાયે જતો હોય. ખલાસીએ દૂરબીન આંખ પરથી લઈને જ્યાં પાદરીના હાથમાં મૂક્યું ત્યાં જ તે બોલી ઉઠ્યો, 'હું કહેતો'તો તેવું જ— કોઈ માણસ પાણી પર ચાલી...પાણીમાં...એ તો પેલા ભગત. આજે સાંજે આપ સાહેબને ઉંચકીને નાવડીમાં બેસાડી ગયો તે સંતપુરુષ...'

અદબવાળીને છાતી પર બે બાવડાનો 'ક્રુસ' કરતો પૉલ બોલ્યો, 'પ્રભુ તેનું કલ્યાણ કરે.'

'પાંચદસ મીનીટમાં તે અહીંઆ આવ્યો જાણો.' ખલાસી બોલ્યો. 'ચીલઝડપે તે આપણી તરફ આવી રહ્યો છે.'

અને ત્યાં તો બુઢ્ઢો ભીલ નાવડાની નજીક તરતો આવી ઊભો. મરક મરકી ઠેકડો મારી તે નાવડીના ડૂનાથંભ પાસે આવી પડ્યો.

પાદરીઓને મન આ ચમત્કાર ભાસ્યો. તેઓ ઘૂંટણીએ પડ્યા, પેલો ખલાસી પણ આ વાતાવરણમાં પાદરીઓનું અનુકરણ કરવા લાગ્યો. ધર્મગુરુ પૉલ ભયભીત અને કિંકર્તવ્યમૂઢ બની ઊભો રહ્યો.

પેલો સંતપુરુષ પૉલ તરફ આવ્યો, અને હાથ લાંબાટૂંકા કરીને એણે વાત શરૂ કરી. 'મોટા! મોટા! તમને-ઉંઘમાંથી જગાડી જરાક ખલેલ પાડી છે. પણ તમે, અમારા ગામથી ગયા, ત્યાર કેડે અત્યાતમાં જ તમે મને જે મીઠું ભજન (સ્તવન) શિખડાવ્યું હતું તે હું ભૂલી ગયો. ઘણું યાદ કરું પણ મનના કોઠામાંથી બા'ર ન આવે. હૈયે આવે...પણ

ધરાર હોઠે ન આવ્યું તે ન જ આવ્યું. તમને અનારે ન ઝાલો પાડું તો પછી આનો પત્તો ક્યારે ખાય? હું કેટલો બેદરકાર કે તમે જે કાંઈ શીખવ્યું તે હું ભૂલી બેઠો? ત્યારે જ હું અહીં આવ્યો...તમે મને જરાક ઉપાડતું વેણ...એક જ વાર...'

'મને શરૂઆત તો આવડે છે. જાણે મારી જીંદગીભરના સાથી થવા જ તે આવ્યા હોય તેમ મને છેલ્લા વેણ પણ સાંભરે છે. મારા ઓળિયામાં આરંભ અને અંતના વેણ જડાઈ ગયા છે...પણ વચલા વેણ છટકી... '

'મને બરાબર સાંભરે છે, 'પિતા, તું સ્વર્ગમાં વસે છે. તારું નામ સંત છે. તારું સામ્રાજ્ય સારી ય પૃથ્વી પર પ્રવર્તો. જેવું સ્વર્ગમાં તારું શાસન છે તેવું જ પૃથ્વી પર થાવ.' અને પછીમાં મને યાદ છે. 'અમને મુક્તિ આપ અને અમારા પાપ ભૂલી જા' અને અંતમાં તો 'અમને પ્રલોભન તરફ ન આકર્ષ' પણ અમને દુષ્ટતામાંથી મુક્તિ આપ. કેમકે સર્વ સ્થળે તારું જ સામ્રાજ્ય છે. સર્વ સ્થળે તારી જ સત્તા છે. અને સર્વ સ્થળે તારો જ પ્રકાશ છે. અસ્તુ.'

'પણ પણ વચમાં...વચમાં હું કશુંક ભૂલી ગયો. વચમાં શું આવે છે, તે તમે નહીં કહો?'

ધર્મગુરુ પોલ આશ્ચર્ય અને ભયથી બોલ્યો, 'પણ તું અહીં કેમ કરીને આવ્યો? પાણી પર તું ચાલી કઈ રીતે શકે?'

'અરે, કેટલી સહેલી છે એ વાત!' ઘરડો પગીુ મલકી પડ્યો. 'પાણી સાથે ગમે તે રમત કરી શકે. તમે જેનામાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમ મૂકો, તે સૌ તમારા પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધા રાખે છે. અમને પાણી માટે પ્રેમ છે, માટે પાણીને અમારા માટે. આ તાપીનું પાણી અમારી ચિંતા રાખે છે. માછલાં લાવી આપે છે. પાણી અમારા કાજે ચોક્ખું રહેવાની ચિંતા વેઠારે છે. અમારા માટે પ્રેમ છે, માટે ખારૂં થતું નથી. કોઈપણ બીક આથી શીમડો લઈ આખી તાપી પર ઘુમે છે. પણ તમે મને પેલું મીઠું ભજન નેં શિખવો? ભમવાને એમના વાલાને શિખવ્યું તે.'

ધર્મગુરુ પેલે માથું ધૂણાવ્યું અને જાણે પોતાની જાતને સંબોધનો હોય તેમ બેઠા સાદે બોલ્યો, 'હું હવે માનવા તૈયાર નથી કે હું તને ભમવાન ઈશુ માટે કાંઈ વધુ શિખવી શકું. તું ઘણું ઘણું જાણે છે. હું માત્ર એટલું જ ઇચ્છું કે–'*

કેંક હેરિસની 'ધી હોલી મેન'ની વારતા પરથી.

સાભાર સ્વીકાર

જાતે મજુરી કરનારાઓને (નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; ચાર આના).

ટોલ્સ્ટોયે રશિયાના ખેડૂતોને સમાજવાદીઓની શિખવણીમાં ન ફસાવાની અને પોતાનાં દુઃખોના ઉપાય શોધવાની સલાહ આપવા લખેલા નિબંધના શ્રી. નરહરિ પરીખે કરેલા અનુવાદની બીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ.

આંધળાનું ગાડું (પ્ર. એ જ; ચાર આના)

અજ્ઞાન એ જ અંધાપો છે એ બતાવતા શ્રી જુગતરામ દવેના નાનકડા નાટકની ત્રીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ

અનાસક્તિ યોગ (પ્ર. એ જ; આઠ આના)

ગાંધીજીએ કરેલા ગીતાના અનુવાદની કાકા કાલેલકરે તેમાં વિષય પરત્વે પદ અધિકરણો પાડી ક્યાંક નોંધો ઉમેરી સંપાદિત કરેલી સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ.

ઘાતકી પ્રાણીઓમાં અનોખી ખાસીયત ધરાવનાર રીંછ

લે. પ્રધુમન કંચનરાય દેસાઈ

રીંછને કેટલેક ઠેકાણે ભાલુનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જંગલમાં આ પ્રાણીને જોવા ઘણા થોડા માણસોને મોકા મળ્યા હશે પણ મોટાં પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં તો આપણા હિન્દમાં વસતી ચારે જાત જોવા મળે અને શહેરમાં કેટલાક મદારીઓ પાસે આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં અને આખા હિન્દમાં તમામ અનુકુળ વનમાં વસવાટ કરવાવાળું રીંછ નાચતાં અથવા કુસ્તી કરતાં તો ઘણાએ જોયું હશે.

બીજાં પ્રાણીઓ રીંછની જેમ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઉભા રહી શકતાં નથી પણ રીંછ તો જ્યારે સામનો કરવાનો હોય અને કાંઈ વહેમ પડી જાય ત્યારે તરત જ પોતાના પાછલા પગ ઉપર ઉભું થઈ જાય છે. આવી રીતે ઉભું થઈને તે ચાલી પણ શકે છે. રીંછ જ્યારે તેના ચારે પગ ઉપર ચાલતું હોય ત્યારે તે પોતાનું આખું શરીર ધોળતું હોય એમ ચાલે છે. તેના પગનીશાનનું અવલોકન કર્યું હોય તો તે પગનીશાન માણસના પગનીશાન સાથે ઘણી રીતે મળતાં આવે છે. તેમાં આગળ તેના લાંબા નહોરનાં નીશાન તો જરૂર દેખાય છે.

અખબારોમાં ઘણી વખત એવા સમાચાર જોવા મળે છે કે ઉંચા બરફ આચ્છાદિત ડુંગરા ઉપર વસતા માણસના પગનીશાન દેખાયાં છે. પણ વૈજ્ઞાનિકો એમ માને છે કે તે પગનીશાન બરફમાં વસવાટ કરવાં વાળાં રીંછના પડે છે કારણ કે રીંછ જ્યારે ચાલે છે ત્યારે તે પોતાનો આખો પગ જમીન પર મુકતાં નથી પણ પેની ઉંચી રાખે છે. આવાં પેની ઉંચી રાખી ચાલવાવાળાં રીંછમા આર્કટીક પ્રદેશમાં વસવાટ કરવાવાળાં સફેદ રીંછ અને હિમાલયમાં વસવાટ કરવાવાળાં લાલ રીંછનો સમાવેશ થાય છે;

આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ આ પ્રાણીને કુતરાંના કુટુંબમાં મુકયું છે. જો કે પહેલી દૃષ્ટિએ તેને અને કુતરાને જરાય સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી, છતાં જાણે સૈકાઓ જુના અવશેષો આવું સગપણ નક્કી કરી આપે છે અને કુતરાં તથા રીંછ એક જ વડવામાંથી ઉતરી આવ્યાં હશે એમ બતાવી આપે છે. પણ જુદા દેખાવાનું કારણ તો તેઓ બન્નેની રહેણીકરણી, જે તેઓ બન્નેનાં દૂર દૂરના પરદાદાઓએ અલગ કરી દીધી અને ધીરે ધીરે આ બન્ને પ્રાણીઓનાં શરીરના ઘાટ જુદા પડી ગયા. કુતરાઓનાં વડવાઓએ શિકાર કરી જીવનનિભાવ કર્યો એટલે તે શિકારની પાછળ પોતાની દોડવાની ઝડપ અને દમ રોકતાં શીખ્યા, તેના પંજા જમીન બરાબર પડી શકે એટલા માટે ડાબડો જેવા અને બુઠ્ઠા નખોવાળા થયા. જ્યારે ઝડપને માટે લાંબા અને પાતળા અને મજબુત પગો થયા. જ્યારે રીંછના વડવાઓએ પોતાનો નિર્વાહ તેથી ઉલટી રીતે કર્યો. તેઓએ ઘાસ, મુળીયાં, રોપાઓ, ફળો તથા જીવાત અને મળી જાય તો માંસ ખાવાનું રાખ્યું. આ જાતનો ખોરાક મેળવવા માટે ઝડપી ગતિ અને ફરનિયાળ શરીરની જરૂર ન પડે એથી તેના પગ અદ્ધર ચડવા અને ખોદવા માટે ઉપયોગી થાય તેવી રચના થઈ. આ પગોને લઈ રીંછના ભારે વજનદાર શરીરને ડુંગરાના ખડકો અને વૃક્ષની ચઢાઈ કરી શકે એવા જાડા પગ અને અંદર પડતા પંજા હોય છે જેથી તેનાથી ચડો અને ખડકોને વધારે સહેલાઈથી બાઝી શકાય. અને તેમાં લાંબા નખોએ ખોદવામાં તથા ચઢાઈમાં ઘણી મદદ કરી આપી. ઉપર બતાવેલી રચનાથી રીંછને ઓળખવાં મુશ્કેલી પડતી નથી. તેનું મોટું માથું અને તેમાં ઝીણી ઝીણી આંખો તથા ગોળ કાન, જાડા પગો ઉપર વજનદાર દેહ અને જટીયાં જેવા લાંબા વાળમાં છુપાઈ રહેતી પુંછડી આવેલી હોય છે. આ બધાં તેનાં બહારના દેખાવ છે. રીંછના પાંચ આંગળવાળા ટુંકા અને જાડા પંજામાં લાંબા અને પાછા ન ખેંચી શકાય એવા નહોર આવેલા છે. આ બધાં સાધનો ખોરાક શોધવામાં રીંછને ઘણાં જરૂરી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રાણી કોઈ વખત થતું હોય એમ જાણવા મળ્યું નથી. દક્ષિણ અને ઉત્તર ગુજરાત, રાજપીપળા, ઇડર, દાંતા અને આબુમાં તેઓનો વસવાટ છે. અને હિંદમાં હિમાલયની તળેટીથી કન્યા-

કુમાર્ગી સુધી આપણુ રીંછ જોવામા આવે છે.

વરસાદ અને ગરમીથી રક્ષણ મળે એવા ડુંગરાના ખડકો. નાની ગુફાઓની સગવડ અને રખડવા માટે પુરતા પ્રમાણનું વન અને જેમાં પુરતો ખોરાક મેળવી શકે એવી જગ્યા મળી જાય એટલે રીંછ ત્યા વસી જાય છે. બીજાં ઘાતકી પ્રાણીઓની માફક રીંછ પણ નીશાચર પ્રાણી છે. સુર્યાસ્ત સમયે પોતાની આખળી છોડે અને સવાર પડતાં પાછા આવી જાય છે રાતને વખતે ખોરાક મેળવવા ફરતા દરેક પ્રાણી માટે એ તો દેખીતું છે કે જ્યારે વાદળાયો દિવસ હોય, ઠંડી હવા હોય, વરસાદના દિવસ હોય તો રીંછ પણ બીજા નીશાચર પ્રાણી માફક દિવસે રખડતાં માલુમ પડે છે વળી એવુ પણ બને છે કે જે વન મનુસેની હરફર વિનાનું હોય તે વનમા પણ કદાચ રીંછ દિવસે ફરતા હોય છે. ફળો અને જીવાત એ તેનો મુખ્ય ખોરાક છે પણ ભુખ્યુ રીંછ સડેલા માંસનો ઉપયોગ કરી લે છે તેના ભારે દેહને પોષણ મળે તે માટે તે ખોરાકની શોધમા ઘણું રખડે છે અને મહેનત પણ કરે છે.

વળી એટલું પણ ખરૂ કે જેવી ઋતુ તેવો આ પ્રાણીનો ખોરાક હોય છે. ઉનાળામા આપણાં જંગલી વૃક્ષો ઉપર ફળો પાકે છે. આ ફળો જેવાં કે ટેટા, અને એવી જાતનાં બીજા ફળો, કેરી જાબું વિગેરે જાતના ફળોની આ મોસમ છે અને રસાવળ પણ આ વખતે ઘણો હોય એટલે મધમાખીઓ પોતાના પુડામા ખુબ મધ જમા કરે છે તેમાં આપણા જંગલની મોટી મધમાખી જેને અંગ્રેજીમા ડોરસાટાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેના મોટા પુડા પથ્થર નીચે લટકતા હોય અને નાની મધમાખી જે અંગ્રેજીમા ઇંડીકનબી તરીકે ઓળખાય છે તે મધમાખીના પુડા જાડા ઝાડની પોલમાં થાય છે, આ પુડા ખાવા રીંછ કા તો વૃક્ષ ઉપર ચઢી જાય અથવા તો ડાળી હલાવી નીચે પાડી દઇને નીચે આવી ને ખાય અને ?પણ આ પ્રમાણે કાંતો ઉપર ચઢી અથવા ?નાચે પાડી પછો શોધી શોધી ખાય છે જીવાતનો ઉપદ્રવ થાય તે વખતે તેઓ વૃક્ષની છાલમાંથી, સુકાઇ ને સડી ગયેલા લાકડામાંથી કે પથ્થર નીચેથી કે એવી ચીજો ઉથલાવી નીચે સતાઇ રહેલા કીડા ખાય છે. પણ આ વખતે ઉદ્ધી તેઓનો ખાસ ખોરાક છે કારણ કે આ પ્રાણીનો વસવાટ હોય ત્યા ઉધેઇના રાફડા ઘણા જોવામાં આવે છે. સુકાઇ ગયેલા પાદડાના ખાતર નીચે માગણમુવા નામના કીડા, ગોબરમા વસવાવાળા ભમરા તથા મોટા કાળા ભમરા જે રાતના ઉડે છે તે તમામને ખોદી લઇ ખાય છે. શીયાળામા આ બધી વસ્તુઓની અછત દેખાય ત્યારે રીંછડાં માણુસોની વસાહતો પાસે આવી વસે છે જે વખતે તેઓ શેરડી અને મકાઇના પાકને જબરૂં નુકશાન પહોચાડે છે અને જ્યાં તાડનાં વૃક્ષ છેદીને તાડી પાડવામા આવતી હોય ત્યાં તે ગતના તે વૃક્ષ ઉપર ચઢી તેના બાંધેલા ઠામમાંથી તાડી અથવા તો નીરો બહુ શોખથી પી જાય છે આ વખતે બોર પકવાની ઋતુ. તેની સાથે મહુવડાનાં ફુલ પાકીને જમીન ઉપર ખરીને પથારી માફક પથરાઇ રહે છે આ ફુલો ખાવા બીજાં ઘણાં પ્રાણીઓ સાથે રીંછડા પણ આવી પહોંચે છે

આ બધો ખોરાક શોધવા રીંછ પોતાની ગંધ પારખવાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે એ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ઘ્રાણેન્દ્રીય આ પ્રાણીમાં મોટો ભાગ ભજવે છે કાન અને આંખની મર્યાદા ઓછી હોય છે કારણ કે તેના કદ કરતાં આંખો ઘણી નાની એટલે જ્યારે તેને કોઇ વહેમ પડી જાય કે તરત જ પોતે વધારે દુર જોઇ શકવા માટે પાછલા પગ ઉપર ઉભુ થઇ આમ તેમ માથુ ફેરવી તે શુ છે તે નક્કી કરવા જુવે છે. આ પ્રાણીના મ્હોં અને નાક આસપાસ જે મુછના વાલ રહે છે કે જે વાલથી અડકીને જાણી લે છે તે મુછ બીજા ઘાતકી પશુઓ કરતા બહુ નજીવા ઉપયોગવાળા હોય છે. કારણ કે આપણે ઉપર જોયું તેમ તેઓ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી જીવનચર્યા કરવાવાળાં અને બીજી લગભગ તમામ ઇન્દ્રીયોમાં નબળા હોવાને અંગે બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં રીંછ જલદી ચુકાઇ લઇ લેવામાં સહેજ નથી એટલે

કઇ વખતે તે શું કરી બેસશે અથવા કેવી રીતે સામનો કરશે એ કહેવું મુશ્કેલ બને છે. એ તો જેમ તેના વડવા વર્તતા આવ્યા છે એમ જ અત્યાર સુધી વર્તી રહ્યાં છે. જો કેળવીને કામ લીધું હોય તો તેની બુદ્ધિ તરત જ બહાર આવે છે એ તો આપણે તેને સરકસ અથવા મદારી પાસે જ્યારે કામ કરતાં જોઈએ છીએ ત્યારે ખબર પડે છે.

પોતાની ભૂખને શમાવવા રીંછડાં ઘણો લાંબો પંથ પોતાની ધીમી અને આડીઅવળી ચાલથી કાપે છે. એમાં જો ભાગવાની જરૂર પડે તો આ પ્રાણીનું શરીર ભારે હોવા છતાં ધારીએ તેનાં કરતાં ઘણું ત્વરાથી ઉતાવળું દોડી શકે છે. અને તરવામાં પણ તે કાબેલ છે.

જમીન ખોદીને તેઓ ખોરાક શોધી કાઢે છે. આ કામને માટે તેઓના લાંબા નખ જે તેના આગલા પગોમાં ખાસ વધારે લાંબા હોય છે તેનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે. અને જ્યાં ખોદીને કાઢવાની મુશ્કેલી દેખાય ત્યાં તેઓ પોતાનો શ્વાસ પાછો ખેંચીને દરડાંમાં ભરાઇને બેઠેલી જીવાતને ખેંચી કાઢે છે. આ બાબતનું અવલોકન તો કોઇ પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં રીંછ હોય અને કોઈ નળીમાં ખાવાનું મુકયું હોય તો તે કેવી પાછી ફુંક ખેંચીને તમામ ખોરાક મ્હોંમાં લઇ લે છે તે જોઇએ ત્યારે કરી શકાય છે. આ કામ માટે પ્રકૃતિએ તેના હોઠ જ એવા પ્રકારના બનાવ્યા છે કે તેના પેઢાથી તે અલગ છે, આ કારણથી તે તેના હોઠને લંબાવીને શ્વાસ સખત રીતે પાછો ખેંચવામાં સગવડ કરી આપે છે. જ્યારે લાલ રીંછના હોઠ આપણાં રીંછની જેમ સાવ છુટાં નથી હોતા. આવી કારીગીરીથી તેઓ ઉદ્ધીને તેના દરમાંથી ખેંચી લે છે. પહેલાં તો સખત ફુંક વાપરી આસપાસની તમામ માટીને ઉડાડી દે પછી રાફડાના કાણાંમાં મ્હોં રાખી પોતાના ઉપલા હોઠને નાક આડો રાખી અંદર શ્વાસ ખેંચે એટલે ઉદ્ધી મ્હોંમાં આવી જાય અને ધુળ માટી નાકમાં ન જાય આ કામ કરવામાં સ્હેલાઇ થાય તે માટે તેના ઉપલા જડબામાં વચ્ચેના બે દાંત નથી અને તાળવું પણ અંદરથી ગોળ વળેલું હોય છે. અને કાણામાં સંતાઇ રહેલા જીવડાંને આમ શ્વાસથી ખેંચી લેવામાં તે એક જાતનો રસ લે છે.

પગના જાડાં તળીયા અને લાંબા નખો હોવાથી તેને ઝાડ ઉપર ચઢવું બહુ ફાવે છે. અને જાડી ડાળી ઉપર સહેલાઇથી પકડ આવે એટલે તેના આગલા પગો અંદર પડતા હોય છે. આવો અંદર પડતો વળાંક તેના બચાવ માટે પણ સરસ હથીયાર બની રહે છે. આથી ફેરવીને થાપો મારે છે ત્યારે તેના નખો કારી જખમ કરી દે છે.

આપણે એ તો જાણ્યું કે રીંછનો ખોરાક જુદો જુદો છે. આ ખોરાક ચાવવાને તેને તેનાં સગાં કુતરાં જેટલા જ દાંત હોય છે. પણ તે દંતાવલિ પ્રકૃતિએ તદ્દન જુદા આકારની બનાવી છે. એટલે તેની દાઢો અણીવાળી હોવાને બદલે ઉપરથી સપાટ હોય છે આ કારણથી તેને મુળીયાં અને રેસાવાળી વનસ્પતિ ચાવવા માટે અનુકુળ રહે છે.

આ કુટુમ્બનું ખરૂં ઠેકાણુ ઉત્તર ગોલાર્ધ છે કે જ્યાં દરેક પ્રદેશમાં તેને અનુકુળ જાત વસે છે. આર્કિટક પ્રદેશમાં પોલરબેર થાય છે. તેની દક્ષિણે હિમાલયમાં હિમવાળા પ્રદેશમાં બરફનું રીંછ અથવા લાલ ભાલુ વસે છે અને ત્યાં કાળું રીંછ પણ વસે છે, વળી તેની દક્ષિણે આગળ વધીએ એટલે આપણે ત્યાં વસતું રીંછ મળી આવે છે. તે સિવાય બ્રર્મા અને મલાયામાં પણ એક રીંછની જાત વસે છે. હવે આપણે ઉપર કાળું રીંછ જોયું તે રીંછો બરફવાળા અને તેનાથી નીચે સુધી બન્ને જગ્યાએ અનુકુળ બનવામાં માન્યું છે. જ્યાં જેવી જગ્યા ત્યાં તેવો વસવાટ રીંછોએ કર્યો છે. પોલરબેર (રીંછ) પોતાનું જીવન કંઇક પાણીમાં અને કંઇક જમીન પર વિતાવે છે અને લાલ રીંછને સાવ ચાવડ ડુંગરા અને વનોમાં પણ વસવું ગમે છે. જ્યારે કાળાં રીંછ, અને બર્મા તથા મલાયામાં વસતાં રીંછો તો વનોને જ પોતાનું ઘર માને છે.

આર્કિટક પ્રદેશ બરફ આચ્છાદિત હોવાથી ત્યાં વસતા પોલરબેરનો રંગ સફેદ હોય છે. લાલ રીંછનો

રંગ આછો કથ્થાઈ હોય છે કારણ કે તે બરફમાં વસે છે અને જંગલમાં પણ આવી જાય છે. બાકીનાં રીંછનો ખાસ રંગ તો કાળો જ હોય છે. રીંછના ઉપરના બાલ તેની ઋતુ અને જગ્યા ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. તેમાં શિયાળામાં ખાસ ફરક દેખાય છે, જે વખતે તે બહુ ઘાટા અને લાંબા થાય છે.

શિયાળામાં ખોરાકની જ્યાં તાણ પડે છે ત્યાં રહેવાવાળા રીંછ પોતાનો જીવન તરવગટ છોડી દે છે અને કોઈ ગુફા કે એવી શાન્તિવાળી જગ્યા શોધી તેમાં તે ઉંઘમાં પડી જાય છે. આવી નીંદર લગભગ મરણ અવસ્થા જેવી હોય છે. શરીરની ક્રિયાઓ બહુ મંદ પડી જાય છે અથવા તો લગભગ સ્થિર થઈ જાય છે. તેના હૃદયની ગતિ સાવ ધીમી પડી જાય છે અને ગરમીનું પ્રમાણ સાધારણથી બહુ ઓછું થઈ જાય છે. શિયાળો આવવા પહેલાં આવી નીંદરમાં પડી જનાર દરેક આંચળવાળાં પ્રાણીઓ ચરબીથી ભરાઈ જાય છે. આનું એક કારણ જ્યારે ખોરાક પુષ્કળ મળે ત્યારે અકરાંતીયા થઈને ખાઈ લેવાનું હોય છે. એ ચરબી આવી નિંદ્રામાં શરીરને પોષણ આપે છે એમ મનાય છે. આમાં સત્ય નથી પણ જ્યારે શરીરની તમામ સ્ફૂર્તિ ઓછી થાય ત્યારે ભૂખ પણ ઓછી લાગે આથી શક્તિનો બચાવ થાય.

ઉપલી વાતો બરફમાં વસતાં રીંછોની છે હિમાલયનાં કાળાં રીંછો શિયાળામાં બરફ પડતા પ્રદેશ છોડીને નીચે આવી જાય છે. આથી તેઓ શિયાળામાં ફરતાં હરતાં રહે છે. આપણે ત્યાં થતાં રીંછને આવી નીંદ્રાની જરૂર જ નથી પણ ગરમી અને વરસાદમાં તેઓ થોડા આળસુ બને છે. આ રીંછ શિયાળામાં ખુલ્લામાં જેવું કે લાંબું ઘાસ અથવા તો છાંયામાં પડે છે. પણ ગરમી અને વરસાદનાં તે સુવા માટે ગુફા કે બાંન શોધે છે. કારણ કે એવી ગુફામાં ગરમીનું પ્રમાણ બહારની ઠંડીમાં સરખું રહે છે. જેથી વરસાદ અને માખીઓના ત્રાસથી પણ બચી શકાય છે.

ઉનાળામાં તેને પાણી વગર ચાલતું નથી એટલે તેની શોધમાં તે ઘણે દૂર જાય છે અથવા સુકાઈ ગયેલાં નદીનાળાંમાં પાણી કાઢવા માટે ખોદે છે.

રીંછને અવાજ કરવાની કેટલી શક્તિ છે તેની માહિતી ઘણી ઓછી છે. તેઓ એકબીજા સામે ઘુરકી શકે છે અને નાકમાથી શ્વાસના અવાજ કરી શકે છે. જ્યારે ખોરાક શોધતાં હોય ત્યારે બડબડીયાં, છીંકોટા નાખે છે અને ઘાયલ થાય ત્યારે મોટા શોર કરી મુકે છે પ્રજનન વેળા આપણાં રીંછ લાંબો અવાજ કાઢે છે અને મા પોતાના બચ્ચાંને પણ અવાજ કરી બોલાવે છે.

પ્રજનન કાળમાં અને બચ્ચા હોય ત્યારેજ રીંછ ભેગાં વસે છે. તે સિવાય તે એકાકી જીવન જીવે છે. ઠંડા મુલકમાં વસવાવાળાં રીંછ ઉનાળામાં ભેળાં થાય અને શિયાળામાં બચ્ચાં આપે છે ગર્ભાધાન લગભગ આઠ મહિનાનું હોય છે. સાધારણ રીતે બે કે ત્રણ બચ્ચાં એક વીંયાજણ મા આપે છે. આ બચ્ચાં જન્મે છે. ત્યારે વાળ વિનાનાં અને આંખો વિનાનાં જન્મે છે. આવી હાલતમાં તેઓ લગભગ ત્રણ અઠવાડીયાં રહે છે. જ્યારે હરવા ફરવાની શક્તિ આવી જાય ત્યારે તેઓ તેની મા સાથે ફરવા નીકળે છે. તેઓના બાપને તેઓની જરાય દરકાર નથી હોતી અને મા તેઓનું ઘણું સભાનપૂર્વક જતન કરે છે અને જોરદાર બચાવ કરે છે. એ વખતે તે ખુબ નીડર અને ઘાતકી બની જાય છે. આપણાં રીંછનાં બચ્ચાં પુખ્ત તાકાત વાળાં થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની માતાની પીઠ ઉપર સવાર થઈને ફરે છે કે જો માદા પોતાના બચ્ચાં સાથે જતી હોય તો ખબર પણ નથી. પરતી જેમ વાદરાંનાં બચ્ચાં છાતીએ ચોટે છે તેમ રીંછના બચ્ચાં પીઠ ઉપર ચોટી રહે છે. અને માતા તેઓને બેથી ત્રણ વરસ સુધી માથે ફેરવે છે.

આ રીંછની ભ્રોંનાળ લાંબી અને નીચલો હોઠ વધારે આગળ પડતો લાબો લાંબાં લાંબા જટીયાં, છાતી વચ્ચે V આકારનું સફેદ ધાબું, આગલા પગના નખો લાંબા, દાંતનો રંગ સફેદ અને આખા શરીરનો રંગ કાળામાં થોડા કથ્થાઈનાં મિશ્રણવાળો હોય છે. અંગ્રેજીમાં આ રીંછને The Sloth Bear કહેવામાં આવે છે.

જીવન, નીતિ અને પ્રગતિ

માનવજીવનને ઉન્નત, સમૃદ્ધ અને સુખી કરવાનાં સંસ્કૃતિએ શોધેલાં અનેક સાધનોમાંનું એક સાધન તે નીતિ. આ હકીકત સહેલાઈથી સમજાય એવી છે. પણ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે નૈતિક ઉન્નતિથી જ પ્રજાની ઉન્નતિ થાય છે, અને નૈતિક અધોગતિથી પ્રજાની અધોગતિ થાય છે, ત્યારે એ સિદ્ધાંત વિચારણિય બને છે.

જીવન અને નીતિનો સબંધ શો? જીવનમાં સર્જન શક્તિ કરે છે, સંરક્ષણ નીતિ કરે છે. શક્તિ મેળવે છે, નીતિ જાળવે છે. શક્તિ અને નીતિ એ બન્નેનો પરસ્પર સબંધ પુરૂષ અને સ્ત્રી જેવો છે. એકલી શક્તિની સાધના માણસને હૃદયહીન રાક્ષસ બનાવે તો એકલી નીતિની સાધના માણસને નપુંસક નીતિવાદી બનાવે.

નિષ્ણાતો અને વિશેષજ્ઞોનું દ્રષ્ટિબિંદુ દરેક દેશ ને કાળમાં સંકુચિત જ હોય છે. નીતિવાદીઓને જેટલી ખાત્રી નૈતિક ઉન્નતિ દ્વારા જીવનની ઉન્નતિની હોય છે, તેટલી જ ખાત્રી સાહિત્યકારોને સાહિત્યકીય, કેળવણીકારોને શિક્ષણવિષયક અને અર્થશાસ્ત્રીઓને આર્થિક ઉન્નતિ દ્વારા પ્રજાકીય ઉન્નતિ, હોય છે. સૌ પોતપોતાના દ્રષ્ટિબિંદુથી સાચા છે, છતાંય પાયાની હકીકત તો એ છે કે નીતિ, સાહિત્ય, શિક્ષણ ને અર્થશાસ્ત્ર એ મુખ્યત્વે જીવનની પોતાની જ ચડતી પડતીનો પડઘો પાડી રહ્યાં હોય છે. ઉન્નત જીવન સાહિત્યને જેટલું ઉંચે ચઢાવે છે, તેટલું ઉન્નત સાહિત્ય જીવનને કદી ઉંચે ચઢાવી શકતું નથી. વિશ્વના ઇતિહાસમાં એક મહાપ્રજા થવા માટે અંગ્રેજોએ પ્રસ્થાન કર્યું, એનો પડઘો શેકસ્પીઅરે પાડયો, શેકસ્પીઅરના સેવનથી કંઈ અંગ્રેજો મહાપ્રજા બન્યા નથી.

એટલે "કલાને ખાતર કલા" અથવા "કલાને ખાતર જીવન" એ સુત્ર એક મહાન કલાકારનો જીવનમંત્ર હોઈ શકે, આખા સમાજનો આદર્શ હોઈ ના શકે. એજ રીતે "નીતિને ખાતર નીતિ" અથવા તો "નીતિને ખાતર જીવન" એ સુત્ર ઉપર એક સંત પોતાનું જીવન ચણી શકે, આખો સમાજ ચણી ના શકે.

જીવન એટલે વિગ્રહ એમાં જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનું આધિપત્ય હોય ત્યાં સુધી નબળો નાશ પામે, જબરો જીવતો રહે. સંસ્કૃતિની સત્તા શરૂ થાય એટલે જીવન એક ડગલું આગળ ભરે છે, અને "બળીઆના બે ભાગનો" સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. નબળાને જીવવાનો હક્ક ખરો પણ બહુ સાંકડા ચેકડામાં. વિશાળ જીવનના બળવાન માટે અનામત રહેવાનું. સંસ્કૃતિ જ્યારે એથી આગળ વધે ત્યારે સહુને માટે સમાન કાયદો થાય છે. પણ આ ઉચ્ચ ભુમિકા ઉપર બહુજ ઓછી સંસ્કૃતિઓ બહુ થોડા વખત સુધી ટકી રહે છે. સંસ્કૃતિને થાક લાગતાં ફરી પાછાં નૈતિક ધોરણો નીચે ઉતરવા માંડે છે.

નીતિનું નિયામક બળ શક્તિ. "પથારી જોઈને પગ લંબાવવા" એ જેમ અર્થશાસ્ત્રનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે તેમ શક્તિ પ્રમાણે શીલ ઘડવું એ સમાજશાસ્ત્રનો પાયાનો સિદ્ધાંત. એ સિદ્ધાંતનો દ્રોહ કરનાર વ્યક્તિ કે પ્રજા અતિનીતિ કે અનીતિથી નાશ પામે. વ્યક્તિનો નાશ શહીદીમાં ખપી શકે પણ સમાજનો આપઘાત તો મુર્ખાઈમાં જ ખપે. પરિસ્થિતિ આવી હોવાથી કોઈ સમાજ નથી પુરેપુરૂં નીતિમાન જીવન જીવતો કે નથી પુરેપુરૂં અનીતિમાન જીવન જીવતો. પણ નીતી અને અનીતિના સમાધાનથી દરેક સમાજ કાળના અરણ્યમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપતો હોય છે.

જીવનમાં શક્તિ નીતિનું કયી રીતે નિયમન કરે છે એના આપણે કેટલાક નક્કર દાખલા જોઈએ.

પ્રાણી માત્રની પાયાની વૃત્તિ ભુખ. એ સંતોષવાના દરેક સુધરેલા સમાજે અનેક વિધીનિષેધો કર્યા હોય છે. પણ એ આહાર નીતિનું નીયમન અર્થરૂપ શક્તિ ડગલેને પગલે કરતી હોય છે. દાળકઢીમાં માખ પડે તો એને ઢોળી નંખાય, દુધમાં માખ પડે

તો માખ કાઢી નાખીને દૂધ વાપરવામાં વાંધો નહીં, પણ દૂધ કરતાં ઘી મોંઘું. એટલે લગ્નસરામાં પહેલીવાર જમેલા લોકોનું વધેલું ઘી એકઠું કરી એને સારી રીતે ઉકાળી ગાળી નાખી બીજીવાર ઉપયોગમાં લેવાય છે. દેડકા પાણીઓ અભડાવાય, એના ઘીથી નહીં.

આવીને આવી પ્રથા યુરોપીયન સમાજમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં સૂપ એંઠો ગણાય છે પણ દારૂ એંઠો ગણાતો નથી.

ભૂખ પછીની પ્રાણીજીવનની મહત્ત્વની વૃત્તિ કામ. કામ સંતોષવાનું સમાજમાન્ય શિષ્ટરૂપ એ લગ્ન. લગ્નનો હેતુ જૂના જમાનામાં ધર્મ મનાતો, વર્તમાન યુગમાં પ્રેમ મનાય છે યુરોપમાં ખ્રિસ્તીઓમાં લગ્નનો હેતુ રોમનકેથોલીકો ધર્મ માને છે, પ્રોટેસ્ટંટો પ્રેમ માને છે. આર્થિક પાયા ઉપર રચાયેલો દેહસંબંધ વેશ્યાવૃત્તિને નામે બન્ને સમાજમાં નિંદ્ય મનાય છે. છતાંય આપણે જોઈએ છીએ કે આર્થિક હેતુ વિનાના લગ્નો બહુ જ ઓછાં હોય છે. લગ્નનું પણ બજાર હોય છે. એમાં જરૂરીઆત અને પુરવઠા મુજબ વરવિક્રય અને કન્યાવિક્રય થાય છે. સારાં તેખડાંના સંબંધો રચાય છે. આર્થિક હેતુએસર ફારગતીકાસ થાય છે. અને હલકી કહેવાતી નાતોમાં કેવળ પૈસાને માટે એક લગ્ન રદ કરીને બીજું લગ્ન અનેકવાર ગોઠવાતું હોય છે. આ રીતે જોઈએ તો સ્ત્રી પુરુષ સંબંધમાં નૈતિક રીતે જે કંઈ શુદ્ધ છે એને સમાજ કદી અનુસરતો નથી પણ પોતાની શક્તિ મુજબ નીતિ અનીતિનું મિશ્રણ કરીને પોતાના વ્યવહારના ધોરણો રચતો હોય છે.

ખૂન, લૂંટ, આગ અને બળાત્કાર એ દરેક સુધરેલા સમાજે સ્વીકારેલા નિંદ્ય ગુનાઓ પણ એ જ સમાજ જ્યારે બીજા કોઈ સમાજ સાથે યુદ્ધે ચઢે ત્યારે એની સાથેના વર્તનમાં આ બધા માન્ય અને સ્થાપિત વ્યવહારો હોય છે. દરેક સમાજની નૈતિક મર્યાદા મોટે ભાગે એની રાજકીય સરહદો અને આર્થિક સ્થિતિ નક્કી કરતી હોય છે.

જીવનને પોષણ આપનાર તત્ત્વ શક્તિ. એને શુદ્ધ કરનાર તત્ત્વ નીતિ એ બે વચ્ચે જ્યાં સુધી સમતુલા હોય ત્યાંસુધી જીવન નીરોગી રહે એમાંથી એકેયનું પ્રમાણ હદ બહાર વધી જાય તો પ્રજા કાં તો લશ્કરવાદથી કે પછી પરલોકવાદથી નાશ પામે.

આ સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવા માટે એક બે દાખલા જોઈએ.

ઔદ્યોગિક નગરોના "સ્લમ્સ"માં કંગાલલત્તાઓમાં રોગ અને મરણનું પ્રમાણ ધનીક લત્તાઓ કરતા ઘણું મોટું હોય છે એ એક જાણીતી હકીકત છે આ પરિસ્થિતિના નીવારણ માટે નીરોગી અને સસ્તા વસવાટોની યોજનાઓ દેશદેશમાં પરોપકારી સરકાર, મ્યુનિસિપાલીટીઓ, ધનીકો કે સત્તાસ્થાને બેઠેલા સમાજવાદીઓ તરફથી ઘડાતી હોય છે. આ યોજનાઓ અમલી બનવાની વખતે ઈંગ્લેંડમા અનેક જગાએ એવો અનુભવ થયો કે જે મજુર કુટુંબોને કંગાલ લત્તાઓમાંથી ખસેડીને સુઘડ લત્તાઓમાં રાખવામાં આવેલા તેમાં રોગ અને મરણનું પ્રમાણ ઘટવાને બદલે ઉલટું વધ્યું! કારણ તપાસતા માલમ પડ્યું કે યોજનાના ઘડવૈયાઓ તરફથી જે સસ્તા ભાડાના સુઘડ મકાનો મજુરોને મળ્યાં, એમનું ભાડું કંગાલલત્તાના ગંદા મકાનો કરતાં વધારે હતું, જે ભરવા માટે એ મજુરોને પોતાના બજેટમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો, અને પોતાના પોષણ ઉપર કાપ મુકવો પડ્યો. પરીણામે રોગ અને મરણનું પ્રમાણ ઘટવાને બદલે વધ્યું.

આવો ને આવો અનુભવ આપણને અહીં પણ થાય છે. ગામડાના ખેડુતના બાળકો છાણમુતરમાં ઉછરતા હોય છે, પણ સાથેસાથે દૂધ ઘી નહિ તો ઉંવરે છશ તો પામતા હોય છે એમાંનો એકાદ ભણીગણી 'મધ્યમ' વર્ગમાં દાખલ થઈ, શહેરના સુઘડ લત્તામાં રહેવા જાય, પણ એક જ દસકામાં એના આખા કુટુંબની તન્દુરસ્તી લથડી જાય છે.

પોષણ કરતાં શુદ્ધિને વધુ મહત્ત્વ આપવાનું આ એક સીધું પરિણામ !

આવું ને આવું પરિણામ સમાજજીવનમાં શક્તિ કરતાં નીતિને વધુ મહત્ત્વ આપવાથી આવે છે.

આપણા દેશના ઇતિહાસમાં હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચે થએલા વિગ્રહોમાં હિંદુઓ કાયમ હાર્યા છે એમાં એમની ઘણી નાલાયકાતો જવાબદાર છે. પણ એમની હારમાં એમના સદ્ગુણોએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે એ હકીકત આપણે ભુલવી ના જોઈએ. રજપુતો અંદરઅંદર લઢતા ત્યારે એમનું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હતું. સદીઓના અનુભવે આમજનતાને ઓછામાં ઓછું નુકસાન કરે એવી યુદ્ધકલા હિંદુઓએ વિકસાવી હતી. એક બાજુ રજપુતો ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણો ઉપર રચાયેલું ધર્મયુદ્ધ લડતા હતા, જ્યારે મુસ્લીમોને પર સંસ્કૃતનો સર્વનાશ કરતા અટકાવે એવાં કોઈ નૈતિક ધોરણો નહોતાં. પરિણામ હંમેશાં હિંદુઓના ગેરલાભમાં આવતું. અમેરિકાની સયજાતિએ રજપુતોની પેઠે જ યુદ્ધના ઉચ્ચ નૈતિક ધોરણો કેળવ્યાં હતાં. તેઓ પોતાના નગરોને કોટકિલ્લા નહોતા બાંધતા કારણ કે એમનામાં અગાઉથી જાહેર કર્યા સિવાય યુદ્ધ કરવાનો રિવાજ નહોતો. એમના નૈતિક ધોરણોને ઇન્કારનાર ખ્રિસ્તી સ્પેનિયાર્ડો સાથે જ્યારે એ પ્રજાને લડાઈઓ થઈ ત્યારે એ સુધરેલી પ્રજાનો સર્વનાશ થયો.

નીતિ બે પ્રકારની હોય છે. શુદ્ધ નીતિ અને વ્યવહારુ નીતિ. સંત શુદ્ધ નીતિને અનુસરે છે. એને મન સદ્ગુણનો બદલો સદ્ગુણ પોતે છે. સામાન્ય માણસ વ્યવહારુ નીતિને અનુસરે છે. કારણ કે જીવનને ટકાવવા માટે એ જરૂરી છે. સંત અને શરાફ બન્ને પ્રમાણિક હોય છે. એક ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે, બીજો ધધો ચલાવવા માટે. સંતને મન બ્રહ્મચર્ય પવિત્ર છે. કારણ કે ઇંદ્રિયનિગ્રહથી ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો રસ્તો સરળ થાય છે. સમાજને મન કૌમાર્યાવસ્થાની જાતિયવિશુદ્ધિની અને એમાંય પુરૂષ કરતાં સ્રીની જાતિયશુદ્ધિની કીંમત અનેકગણી છે. કારણ કે સ્રી એ હજી ભોજ્ય વસ્તુ મનાય છે. અને એની જાતિયશુદ્ધિથી એની કીંમત લગ્નના બજારમાં ઘણી વધે છે. હિંદુઓની ઉંચી મનાતી જ્ઞાતિઓમાં વિધવાવિવાહ સામે જે પ્રતિબંધ છે એનું એક કારણ સ્રીની ભોજ્ય વસ્તુ તરીકે થતી ગણતરી એ છે.

જીવનનો પહેલો ધર્મ જીજીવિષા. નીતિ જ્યાંસુધી જીજીવિષાને પોષક હોય ત્યાંસુધી જ સમાજ એને સ્વીકારે છે. ઘાતક થવા માંડતાં જ સમાજ નીતિનો માર્ગ છોડી દઈને અનીતિનો માર્ગ પકડે છે. લોકો વીર અને સંત બન્નેને પુજે છે. પણ એ વીરના સ્વચ્છંદને કે સંતના સંયમને કદી પૂરેપૂરા અનુસરતા નથી જો કોઇ એમને અનુસરવાનું કહે તો દુનિયાડાહ્યા લોકો જવાબ આપે છે કેઃ—

"મોટા કરે એ છાજે, ઉપર ઢોલઢુંગળ વાજે,
નાના કરે એ લાજે, ઉપર ગડદાપાટુ ગાજે."

તો પછી સમાજની નૈતિક ઉન્નતિ કરવાનો વ્યવહારુ રસ્તો કયો ?

સમાજની ભૌતિક સ્થિતિ સુધારવી એટલે એની નૈતિક સુધારણાનો રસ્તો સરળ થશે. જીવનધોરણ ઉંચકાય એટલે કાળે કરીને નૈતિકધોરણ ઉંચકાવાનું જ. આ પાયાની જરૂરીઆત પુરી પાડયા પહેલાં સંતના આત્મભોગથી કે સજ્જનોના સદાચારથી સમાજને સુધારવાનો પ્રયત્ન બહુ સફળ થતો નથી. કેટલીક વખત તો ધાર્યાં કરતાં ઉલટાં જ પરિણામો આવે છે.

ઔદ્યોગીક ક્રાન્તિની શરૂઆતમાં ઈંગ્લેન્ડમાં મજુરોનું અમાનુષી શોષણ થતું હતું. અનેક સુહૃદયી કારખાનાવાળાઓને આ કમનસીબ પરિસ્થિતીથી ભારે રંજ થતો હતો. પણ મજુરોની સ્થિતિ સુધારવાની બાબતમાં તેઓ લાચાર હતા. કારણ કે જો તેઓ મજુરોને કામના ઓછા કલાક, સારાં મકાનો વગેરે સગવડો આપે તો એમનું ઉત્પાદનનું ખર્ચ વધારે આવે. એમનો માલ બજારમાં મોંઘો પડે અને હરીફો એમને ધંધામાંથી ઉખાડી નાખે. એટલે પૈસાને અંગે તેઓ સમાજ ઉપર જે પ્રભાવ પાડી

શકતા હોય તે પણ ચાલ્યો જાય. અને પરિસ્થિતિ પહેલાંના કરતાં પણ વધુ વણસે. જ્યારે સંસ્થાનોના શોષણને પરીણામે ઇંગ્લેંડની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી અને સાથેસાથે પરોપકારી ધનીકો અને મજુરનેતાઓના પ્રયાસોથી લોકમત કેળવાઈ મજૂરહિતના કારખાનાના કાયદાઓ અમલમાં આવ્યા ત્યારે જ આખા સમાજની સ્થિતિ સુધરી. આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ કાયદાઓ સાધુ અને સેતાન બન્ને પ્રકારના કારખાનાવાળાઓ માટે સરખા હતા. શોષણ કરવાની સાને સરખી બંધી હતી સામાજીક પ્રશ્નો અને પાયો સામાજીક નિદાન અને ચિકિત્સા માગે છે. એમનો વ્યક્તિગત ઉકેલ ઘણીવાર નિરર્થક અને કેટલીકવાર અનર્થક હોય છે. કોઈપણ સામાજીક પ્રશ્ન માટે સામાજીક ભૂમિકા તૈયાર થયા પછી જ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓના આદર્શોને જનસમાજ પોતાની મતિશક્તિ મુજબ અનુસરે છે.

આ તો જનસમાજનું દ્રષ્ટિબિંદુ થયું. પણ આદર્શોની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તોપણ દરેક સંસ્કૃતિ નીતિને જીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય માનતી નથી. આર્યસંસ્કૃતિ અને શ્રમણસંસ્કૃતિ વચ્ચેનો મૌલિક તફાવત એ છે કે એક સંસ્કૃતિ શક્તિને જ્યારે બીજી નીતિને જીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય માને છે હું સમજું છું ત્યાં સુધી તો થી. અરવીંદના અને મહાત્માજીના સંપ્રદાય વચ્ચેનો એક મૌલિક તફાવત એ છે કે પેંડીચેરીનો સંપ્રદાય શક્તિને, જ્યારે વર્ધાનો સંપ્રદાય નીતિને જીવનનું સર્વોચ્ચ મૂલ્ય માને છે યુરોપમાં પણ ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ નીતિને જીવનનું સર્વોચ્ચ મૂલ્ય માને છે જ્યારે એની પિતૃસંસ્કૃતિ ગ્રીકસંસ્કૃતિ શક્તિને જીવનનું સર્વોચ્ચ મૂલ્ય માનતી.

ગાંધીવાદમાં જેમ નીતિ અનીતિના પ્રશ્ન ઉપર અતિશય ભાર મુકાયો છે તેમ સામ્યવાદી વિચારસરણીમાં પ્રગતિ અને પ્રત્યાઘાતના પ્રશ્ન ઉપર અતિશય બીનજરૂરી ભાર મુકાયો છે. આજે પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતી એ બેવ શબ્દોનો ઘણો જ શિથિલ ઉપયોગ થઇ રહ્યો છે. સનાતની હિંદુઓથી માંડીને સામ્યવાદીઓ સુધીના સહુ કોઈ પોતાને પ્રગતિશીલ એટલે કે સારા માણસો તરીકે ઓળખાવે છે અને પોતાની વિચારસરણીથી વિરોધી હોય એમને પ્રત્યાઘાતી કહીને વગોવે છે. સામ્યવાદીઓ એથી આગળ વધીને ધર્મથી માંડીને સાહિત્ય સુધીની દરેક ચીજને કાંતો પ્રગતિશીલ કે પ્રત્યાઘાતી એવું લેબલ મારી દે છે!

તો પછી આ બે શબ્દોનો સાચો અર્થ શો? જીવન ઉપર કલા આક્રમણ કરે કે પ્રકૃતિ ઉપર સંસ્કૃતિ આક્રમણ કરે એનું નામ પ્રગતિ. ઉલટપક્ષે કલા ઉપર જીવન આક્રમણ કરે કે સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકૃતિ આક્રમણ કરે. એનું નામ પ્રત્યાઘાત. પ્રગતિ જો જીવનનો મોટો નિયમ હોય તો પ્રત્યાઘાત જીવનનો નાનો નિયમ છે યોગ્ય સ્થળકાળમાં એમાંથી એકેક રહેવું ખરાબ નથી. પ્રગતિ અને પીછેહઠ એ બન્ને જીવનના ધર્મો છે. દિવસ અને રાતની પેઠે પરસ્પર વિરોધી હોવા છતાં પરસ્પર પુરક છે.

શાન્તિના સમયમાં જીવન, સર્જન, સમન્વય અને પ્રગતિ કરે છે યુદ્ધના સમયમાં જીવન, વિસર્જન, વિશ્લેષણ અને પીછેહઠ કરે છે કોઇને કોઈ કારણથી જીવન આગળ વધતું અટકી જાય એટલે એ પોતાની મેળે પીછેહઠ કરે છે. જીવનાચાર્ય ફિલસુફ આ પ્રક્રિયાને સહાયરૂપ થાય છે.

જીવન પાછું ફરીને ક્યાં જાય છે? એ પોતાના મૂળ તરફ જાય છે. નવી શક્તિ મેળવે છે. જૂના દેવો સાફ કરે છે, અને પોતાની આગેકુચમાં નડતા વિઘ્નોને તોડીફોડીને આગળ વધે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ આપણે જો નજર નાખીશું તો આપણને જીવનમાં પ્રત્યાઘાતની ઉપયોગિતા સમજાશે,

યુદ્ધ પહેલાં જરૂરીઆતો વધારવાનું કહેવામાં આવતું, યુદ્ધ દરમ્યાન જરૂરીઆતો ઘટાડવાની સલાહ અપાઇ. શાન્તિમાં ઝીન ટીકીટો નીકળતી, યુદ્ધમાં "ઓછી મુસાફરી કરો"ના પોસ્ટરો સ્ટેશનેસ્ટેશને લાગી ગયા શાંતિમાં અમેરિકા જેવા દેશોમાં અનાજનો નાશ થતો, યુદ્ધમાં "વધુ અનાજ ઉગાડો"નો જેહાદ જાગી. શાંતિમાં શહેરથી ગામડે કારખાનાનો

માલ જતો. યુદ્ધ દરમ્યાન કારખાનાના સંઘરાયલા માલનો પ્રવાહ ગામડાથી શહેર તરફ વળ્યો. શાંતિમાં મુક્ત વેપાર હતો, યુદ્ધમાં રેશનિંગ અને કંટ્રોલ આવ્યાં. શાંતિમાં ચોરબજારમાં સસ્તો માલ મળતો, યુદ્ધમાં કાળાબજારીયા કરોડપતિ થઈ ગયા.

આ રીતે યુદ્ધ અને શાંતિના ધર્મો પરસ્પર વિરોધી છે. સમાજની સરદારી યુદ્ધ દરમ્યાન પ્રત્યાઘાતી વ્યક્તિઓ લે છે અને શાંતિ દરમ્યાન પ્રગતિશીલ વ્યક્તિઓના હાથમાં સત્તા જાય પડે છે.

યુદ્ધે ચડેલા ઇંગ્લેંડને પ્રત્યાઘાતી ચર્ચીલે બચાવ્યું, પ્રગતિશીલ એટલીએ નહી. આપણા આખા સ્વરાજ-સંગ્રામ દરમ્યાન પ્રત્યાઘાતી મહાત્માજીને પ્રગતિશીલ જવાહર અનુસર્યા છે, આજે શાંતિકાળમાં પ્રગતિશીલ જવાહરને પ્રત્યાઘાતી સરદાર અનુસરે છે.

ખરી રીતે જોઈએ તો વાસ્તવિક જીવનમાં જેમ શુદ્ધ નીતિ કે શુદ્ધ અનીતિ અસંભવિત છે, તેમ શુદ્ધ પ્રત્યાઘાત કે શુદ્ધ પ્રગતિ પણ એટલી જ અસંભવિત છે. માણસ એ કંઈ ઘેટું બકરું નથી કે આ ઘેટું ને આ બકરું એ રીતે આ પ્રગતિશીલ ને આ પ્રત્યાઘાતી એમ એનું સહેલાઈથી, ખાતરીથી અને ચોકસાઈથી વર્ગીકરણ થઈ શકે. માનવી એ તો અનેક જન્મોના અસંખ્ય સંસ્કારોના સમુહ છે. અને પોતાના ભુતકાળના તમામ વારસા સાથે એ આગળ વધવા મથી રહ્યો છે. નીરોગીમાં નીરોગી શરીરમાં રોગના અંશો હોય છે. રોગીમાં રોગી શરીરમાં આરોગ્યની શક્યતા હોય છે. "વિક્ટોરિયા ક્રોસ" મેળવનાર ઘણીવાર ઉંદર બિલાડીથી ડરતા હોય છે, અને ભીરૂમાં ભીરૂ માણસ પ્રસંગ આવે અસાધારણ વીરત્વ બતાવે છે. એ જ રીતે પ્રત્યાઘાતીમાં પ્રત્યાઘાતી માણસ અમુક બાબતોમાં પ્રગતિશીલ હોય છે. અને પ્રગતિશીલમાં પ્રગતિશીલ માણસ કેટલીય બાબતોમાં તદ્દન પ્રત્યાઘાતી હોય છે. એટલે જ્યારે આપણે એમ કહીએ કે અમુક માણસ પ્રગતિશીલ છે, ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ કે એ માણસના સ્વભાવ ઘડતરમાં પ્રત્યાઘાતી કરતાં પ્રગતિશીલ, જુના કરતાં નવા, અનુભવાત્મક કરતાં પ્રયોગાત્મક તત્ત્વો વિશેષ છે.

હિંદુમહાસભાને હિસાબે કોંગ્રેસ એ પ્રગતિશીલ સંસ્થા ગણાય. છતાંય એના એક અગ્રણી ડો. કૈલાસનાથ કાત્જુ સંસ્કૃત ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા કરવા જેવી પ્રત્યાઘાતી હિમાયત કરે છે. ઉલટપક્ષે હિન્દુ મહાસભાના માજી પ્રમુખ શ્રી. શ્યામપ્રસાદ મુકરજી રાષ્ટ્રભાષા માટે રોમન લિપિ સ્વીકારવાની પ્રગતિશીલ હિમાયત કરે છે !

આ પ્રશ્નને વધુ ગુંચવાવનારૂં તત્ત્વ તો એ છે કે અનેક વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ એક કાળે પ્રગતિશીલ હોય છે તો બીજે કાળે પ્રત્યાઘાતી થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પણ અનેક લોકો વિચારમાં પ્રગતિશીલ હોય છે, પણ આચારમાં પ્રત્યાઘાતી હોય છે, તો કેટલાક એમના બરાબર ઊલટા હોય છે. પ્રગતિશીલ વિચારણા ધરાવતા કામ્યુનિસ્ટોએ આચારમાં તો બીજા વિશ્વવિગ્રહમાં બ્રીટીશ સરકારના "લોકયુદ્ધને" પૂરેપૂરો ટેકો આપ્યો હતો, અને કોમવાદી મુસ્લીમોની આત્મનિર્ણયને નામે પીઠ થાબડી હતી !

એટલે પ્રગતિ કે પ્રત્યાઘાત સારાં કે ખોટાં છે, એનો દરેક દાખલામાં નિર્ણય કરતાં પહેલાં સ્થળ, કાળ, વ્યક્તિ, પ્રજા અને બીજાં અનેક તત્ત્વો જોવા તપાસવાં રહ્યાં.

સંસ્કૃતિની મહત્તાની પારાશીશીઓ

સંપત્તિ. દરેક સમાજની કાચી અને પાકી, રાષ્ટ્રીય અને વ્યક્તિગત સંપત્તિ તે સમાજની ભૌતિક અને નૈતિક સ્થિતિની પારાશીશી છે. હિંદ અને ચીન પાસે કાચી સંપત્તિ બહુ છે, પાકી સંપત્તિ થોડી છે. જ્યારે ઇંગ્લેંડ, જર્મની ને જાપાન જેવા ઔદ્યોગિક દેશોમાં એનાથી ઉલટી પરિસ્થિતિ છે. અમેરિકા જેવા દેશો બન્ને રીતે સુખી છે. એટલે દુનિયાની કોઈ પ્રજાએ આજ સુધી સર ન કરેલ એવાં રાષ્ટ્રીય અને વ્યક્તિગત આવકનાં શીખરો એ પ્રજા સર કરી શકી છે.

ઉત્પાદન દરેક સમાજ ખેતીથી માંડીને સ્થાપત્ય સુધીના જીવનના પુરૂષાર્થના દરેક ક્ષેત્રમાં જે પ્રકારનું ઉત્પાદન કરે છે એમાં એના ચારિત્ર્યનું બહુ સરસ રીતે પ્રતિબિંબ પડે છે.

સૈન્યસામર્થ્ય. સંસ્કૃતિ એ એક એવું સુંદર અને નાજુક વૃક્ષ છે કે જેના બચાવ માટે લશ્કરી બળની વાડની જરૂર પડે છે. પારસીઓ અને યહુદીઓએ લશ્કરી હાર ખાધી, રાજ ગુમાવ્યાં એટલે પોતાની સંસ્કૃતિ સાચવવા માટે એમને ઠેર ઠેર રખડવું પડ્યું. આજે હારેલા જર્મનીની દશા આપણે નજરોનજર જોઇએ છીએ.

ધોરણો. સંસ્કૃતિ એટલે ધોરણો સંસ્કૃતિ જેમ જેમ વિકસે તેમતેમ જીવનનું, કલાનું, નીતિનું સ્વચ્છતાનું, સાહિત્યનું ધોરણ ઉંચકાતું જાય. સંસ્કૃતિ સંકોચાય એટલે આ ધોરણો નીચે ઉતરતાં જાય.

એકતા. દરેક સમાજ યુદ્ધના અને શાંતિના પ્રશ્નો ઉકલવા માટે અણીને વખતે એ કેટલો સંગઠિત થઈ શકે છે એના ઉપર જીવન વિગ્રહમાં એની હાર જીતનો બહુ મોટો આધાર છે. હજી ગઈકાલ સુધી ઈંગ્લંડે જે રક્ષણથી પોતાનું સામ્રાજ્ય સાચવ્યું એમાં એની પ્રજાકીય એકતાએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો.

નેતૃત્વ. સમાજ એક જીવંત શરીર છે. એમાં આંતરીક અવ્યવસ્થા થાય કે બાહ્ય આક્રમણ થાય ત્યારે એ કેવા પ્રકારના નેતાઓ પેદા કરે છે, સર્જક સંરક્ષક કે વિનાશક, એની ઉપર એની મહત્તાની કે લઘુતાનો આધાર છે. પોતાના જીવનમાં કટોકટીની પળે સમાજ જો સર્જક નેતાઓ પેદા કરે તો એની સ્થિતિ પહેલાંના કરતા સુધરે, સંરક્ષક નેતાઓ પેદા કરે તો જૂનું માંડમાંડ જળવાય અને વિનાશક નેતાઓ પેદા કરે તો સમાજ આપઘાત કરે.

લલિતકલાઓ કલાવિવેચકો જુદીજુદી લલિતકલાઓના મળી આવતા પ્રાચીન અર્વાચીન નમુનાઓ ઉપરથી પ્રજાની ચઢતી પડતી વિષે બહુ સ્પષ્ટ ખ્યાલો સારી રીતે બાંધી શકે છે.

સાહિત્ય. લલિતકળાઓમાંય સાહિત્યમાં એક પ્રજાનો પ્રાણ જેવો ધબકે છે, તેવો બીજા કશામાં ધબકતો નથી. હિંદુ જીવનદૃષ્ટિ સમજવી હોય તો રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત સહાનુભૂતિપૂર્વક વાંચવાં.

વિજ્ઞાન. આ જમાનામાં તો સમાજના ઉત્કર્ષમાં વિજ્ઞાનનો વિકાસ અને જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ઉકેલવામાં એનો થતો ઉપયોગ મોટો ભાગ ભજવે છે.

સ્ત્રીપુરૂષ સંબંધ. સંસ્કૃતિની ચઢઉતરનું બીજા કોઈ પણ સામાજીક રીતરિવાજ કરતાં જાતીય આકર્ષણમાં અને જાતીય સંબંધોમાં બહુ વહેલું પ્રતિબિંબ પડે છે. સ્ત્રીનું અપહરણ કરવાથી માંડીને એને સર્વસ્વ સમર્પવાની ભૂમીકા સુધી પુરૂષનું માનસ સાંસ્કૃતિક ફેરફારો પ્રમાણે બદલાતું રહે છે. સમાજ જ્યારે ઉંચી ભૂમીકા ઉપર હોય છે ત્યારે એની ગણીકાઓ પણ આમ્રપાલી અને એસ્પેશીયાની ભૂમીકા સુધી ચઢી શકે છે.

વિસ્તાર દરેક સંસ્કૃતિના જીવનમૂલ્યો બીજી સંસ્કૃતિથી જુદા હોય છે દરેક સંસ્કૃતિ માણસ જાતના કેટલા ભાગને પોતાની જીવનદૃષ્ટિ આપી શકે છે, એ જોવાથી આપણને એની શક્તિનો પરિચય મળી રહે છે. સંસ્કૃતિની તાકાત વધે એટલે એ વિસ્તરે એ કમજોર બને એટલે એ સંકોચાય.

અહિંસા. દરેક સમાજના શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીપુરૂષો પોતાનાથી નબળા લોકો પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તે છે, એમાંથી એમની સંસ્કારિતાનો આપણને પરિચય મળી રહે છે, હિંદુ સમાજની પશુપક્ષીઓ પ્રત્યેની અનુકંપા એ એ સમાજે એક વખત જોયેલી જાહોજલાલીનો ભ્રષ્ટ અવશેષ છે.

આમાં આપણે બીજી અનેક પારાશીશીઓ ઉમેરી શકીએ. શ્રી રામનારાયણ પાઠકે તો "સ્વૈરવિહાર"માં સમાજની સ્થિતિ સમજવા માટે ભીખારીઓ તરફ જોવાનું જણાવ્યું છે. અને પોતાના કથનના સમર્થનમાં હિંદુ મુસ્લીમ ભીખારીઓના અને ઈંગ્લેંડની ભીખબંધીના દાખલા આપ્યા છે.

માણસની પેઠે સમાજ પણ સંપૂર્ણ હોતો નથી. એટલે કોઇ સંસ્કૃતિ સઘળી બાબતોમાં શ્રેષ્ઠ હોઇ ના શકે. પણ આમાંની મોટાભાગની બાબતોમાં જો સમાજ આગળ વધતો હોય તો તેની ઉન્નતિ થઇ રહી છે એમ આપણે કહી શકીએ.

વિશ્વ સંસ્કૃતિનું સર્જન. આજે વિશ્વશાંતિના પ્રશ્નમાં જે અનેક નાના મોટાં વિઘ્નો છે, એમાંનું એક મોટું વિઘ્ન એ છે કે વિશ્વસંસ્કૃતિ જેવી સંસ્કૃતિ સર્જવાની ભૂમિકાએ હજી માણસજાત પહોંચી નથી. સંસ્કૃતિઓના જીવનવિગ્રહમાંથી જીવનસંગીત સર્જવાનું કામ હજી માનવીને આવડયું નથી, અનેક નાનાં મોટાં રજવાડાં જેમ હિન્દની એકતાની આડે આવતાં હતાં, તેમ અનેક નાનીમોટી સંસ્કૃતિઓ વિશ્વસંસ્કૃતિના માર્ગમાં આડે આવે છે.

આપણે બધા અહંકારી છીએ. એમ જો ના હોય તો ક્રૂર જીવનવિગ્રહમાં આપણે જીવી ના શકીએ. એક ગુજરાતી કહેવત છે કે: "પૈસે કોઇ પૂરો નથી અને અક્કલે કોઇ અધૂરો નથી."

વ્યક્તિની પેઠે સમાજને પણ પોતાનો અહંકાર હોય છે. એ અહંકારને સંતોષવા એ વ્યક્તિનો અને બીજા સમાજોનો સતત ભોગ લીધા કરે છે. એ અહંકારને કારણે દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે.

આપણે આપણી જાતને આધ્યાત્મિક માનીએ છીએ. શ્વેતાંગોની જવાબદારીના ખ્યાલમાંથી, "White man's burden" માંથી યુરોપીઅનો હજી મુક્ત થયા નથી. યહૂદીઓ પોતાને ઇશ્વરની પસંદગી પામેલી પ્રજા માને છે. અમેરિકન ફિલસૂફ એમર્સન કહેતો કે અમેરીકન સંસ્કૃતિ એ માનવજાતના કલ્યાણ માટેનો ઈશ્વરનો છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયાસ છે. તો બીજી બાજુ મુસ્લીમોને મહમ્મદ પયગમ્બર, શીખોને ગુરૂ ગોવિંદસિંહ, અને કોમ્યુનિસ્ટોને કાર્લ માર્ક્સ પછી માનવ ઈતિહાસમાં કોઈ મહત્ત્વની પ્રગતિ થએલી દેખાતી નથી.

હવે જો દુનીઆમાં સૌથી સારો હું અને મારો સમાજ હોય તો "યેનકેન પ્રકારેણ" બાકીની દુનિઆ મારા જેવી થવી જોઇએ એવો આગ્રહ સાવ સ્વાભાવિક છે. દરેક વીર્યવાન સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસના આદિકાળથી પરમપુરૂષાર્થ એક રહ્યો છે. પોતાની જીવનવ્યવસ્થામાં બીજાને ગોઠવવા, પોતાના જીવનમૂલ્યો બીજા પાસે સ્વીકારાવવાં.

कृण्वन्तो विश्वं आर्यं । એ ધ્યાનમંત્ર સાથે વિશ્વને આર્ય બનાવવાની ધગશ સાથે, આર્યસંસ્કૃતિએ પોતાનો દિગ્વિજય શરૂ કર્યો હતો. એજ ધગશથી પ્રેરાયેલા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ ભગવાન તથાગતનો ધર્મસંદેશ જંબુદ્વિપને ખૂણે ખૂણે પહોંચાડયો હતો. એલેકઝાન્ડરે પોતાનો શસ્ત્રવિજય શરૂ કર્યો ત્યારે એને એરીસ્ટોટલે આર્શીર્વાદ આપ્યોઃ "જ્યાં જઉં ત્યાં ગ્રીસ ઉભું કરજે"

આજ વિચારને ગુજરાતના વૈષ્ણવ કવિ દયારામ કાવ્યમાં મુકતાં કહે છે કેઃ

"તુજ સંગે કો વૈષ્ણવ થાયે તો તું
વૈષ્ણવ સાચો.
તારા સંગનો રંગ ના લાગે ત્યાં લગી
તું કાચો.
વૈષ્ણવ શીદને થયો ?"

અને અર્વાચીન કાળના પરમ વૈષ્ણવ મહાત્મા ગાંધીજી જીવનના અંત સુધી આખા દેશને પોતાના સંગનો રંગ લગાડવા મથ્યા હતા. એની કોણ ના પાડી શકશે ?

જેમ એલેકઝાન્ડર જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં ગ્રીસ ઉભું થયું. તેમ રોમનો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં રોમ ઉભું થયું. હિંદુઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં કાશી અને મથુરાં સર્જાયા, રામ અને કૃષ્ણ, શંકર અને ગણપતિ પૂજાયા. અંગ્રેજ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં લંડન ને મેન્ચેસ્ટર, ઑક્સફર્ડ ને કેમ્બ્રીજની નાની મોટી આવૃત્તિઓ થઈ. કોમ્યુનિસ્ટો જ્યાં જ્યા જીને છે ત્યાં ત્યાં નવું મોસ્કો અને નાના સ્ટેલીનો સર્જાય છે.

પણ સામી સંસ્કૃતિ જો તેજસ્વી હોય અને એ વિજેતા સંસ્કૃતિના જીવનમૂલ્યો સ્વીકારવાની ના પાડે, એના તેજોવર્તુલમાં સમાવાનો ઈન્કાર કરે,

ઉત્પાદન દરેક સમાજ ખેતીથી માંડીને સ્થાપત્ય સુધીના જીવનના પુરૂષાર્થના દરેક ક્ષેત્રમાં જે પ્રકારનું ઉત્પાદન કરે છે એમા એના ચારિત્ર્યનું બહુ સરસ રીતે પ્રતિબિંબ પડે છે.

સૈન્યસામર્થ્ય. સંસ્કૃતિ એ એક એવું સુંદર અને નાજુક વૃક્ષ છે કે જેના બચાવ માટે લશ્કરી બળની વાડની જરૂર પડે છે પારસીઓ અને યહુદીઓએ લશ્કરી હાર ખાધી, રાજ ગુમાવ્યાં એટલે પોતાની સંસ્કૃતિ સાચવવા માટે એમને ઠેર ઠેર રખડવુ પડ્યું. આજે હારેલા જર્મનીની દશા આપણે નજરોનજર જોઇએ છીએ.

ધોરણો સંસ્કૃતિ એટલે ધોરણો સંસ્કૃતિ જેમ જેમ વિકસે તેમતમ જીવનનું, કલાનુ, નીતિનું સ્વચ્છતાનુ, સાહિત્યનુ ધોરણ ઉંચકાતુ જાય. સંસ્કૃતિ સંકોચાય એટલે આ ધોરણો નીચે ઉતરતા જાય.

એકતા. દરેક સમાજ યુદ્ધના અને શાંતિના પ્રશ્નો ઉકલવા માટે અણીને વખતે એ કેટલો સંગઠિત થઈ શકે છે એના ઉપર જીવન વિગ્રહમાં એની હાર જીતનો બહુ મોટો આધાર છે. હજી ગઇકાલ સુધી ઇંગ્લંડે જે રક્ષણથી પોતાનું સામ્રાજ્ય સાચવ્યું એમા એની પ્રજાકીય એકતાએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો.

નેતૃત્વ સમાજ એક જીવત શરીર છે. એમા આંતરીક અવ્યવસ્થા થાય કે બાહ્ય આક્રમણ થાય ત્યારે એ કેવા પ્રકારના નેતાઓ પેદા કરે છે, સર્જક સંરક્ષક કે વિનાશક, એની ઉપર એની મહત્તાની કે લઘુતાનો આધાર છે. પોતાના જીવનમાં કટોકટીની પળે સમાજ જો સર્જક નેતાઓ પેદા કરે તો એની સ્થિતિ પહેલાંના કરતાં સુધરે, સંરક્ષક નેતાઓ પેદા કરે તો જૂનું માંડમાંડ જળવાય અને વિનાશક નેતાઓ પેદા કરે તો સમાજ આપઘાત કરે.

લલિતકલાઓ કલાવિવેચકો જુદીજુદી લલિતકલાઓના મળી આવતા પ્રાચીન અર્વાચીન નમુનાઓ ઉપરથી પ્રજાની ચઢતી પડતી વિષે બહુ સ્પષ્ટ ખ્યાલો સારી રીતે બાંધી શકે છે.

સાહિત્ય. લલિતકળાઓમાંય સાહિત્યમાં એક પ્રજાનો પ્રાણ જેવો ધબકે છે, તેવો બીજા કશામાં ધબકતો નથી. હિંદુ જીવનદૃષ્ટિ સમજવી હોય તો રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત સહાનુભૂતિપૂર્વક વાંચવાં.

વિજ્ઞાન. આ જમાનામાં તો સમાજના ઉત્કર્ષમા વિજ્ઞાનનો વિકાસ અને જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ઉકેલવામાં એનો યથો ઉપયોગ મોટો ભાગ ભજવે છે.

સ્ત્રીપુરૂષ સંબંધ. સંસ્કૃતિની ચઢઉતરનું બીજા કોઇ પણ સામાજીક રીતરિવાજ કરતા જાતીય આકર્ષણમા અને જાતીય સબંધોમા બહુ વધેલુ પ્રતિબિંબ પડે છે. સ્ત્રીનુ અપહરણ કરવાથી માંડીને એને સર્વસ્વ સમર્પવાની ભૂમીકા સુધી પુરૂષનું માનસ સાસ્કૃતિક ફેરફારો પ્રમાણે બદલાતુ રહે છે. સમાજ જ્યારે ઉંચી ભૂમીકા ઉપર હોય છે ત્યારે એની ગણીકાઓ પણ આમ્રપાલી અને એસ્પેશીયાની ભૂમીકા સુધી ચઢી શકે છે.

વિસ્તાર દરેક સંસ્કૃતિના જીવનમૂલ્યો બીજી સંસ્કૃતિથી જુદા હોય છે. દરેક સંસ્કૃતિ માણસ જાતના કેટલા ભાગને પોતાની જીવનદૃષ્ટિ આપી શકે છે, એ જોવાથી આપણને એની શક્તિનો પરિચય મળી રહે છે. સંસ્કૃતિની તાકાત વધે એટલે એ વિસ્તરે એ કમજોર બને એટલે એ સંકોચાય.

અહિંસા. દરેક સમાજના શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીપુરૂષો પોતાનાથી નબળા લોકો પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તે છે, એમાંથી એમની સંસ્કારિતાનો આપણને પરિચય મળી રહે છે, હિંદુ સમાજની પશુપક્ષીઓ પ્રત્યેની અનુકંપા એ એ સમાજે એક વખત જોયેલી જાહોજલાલીનો ભ્રષ્ટ અવશેષ છે.

આમાં આપણે બીજી અનેક પારાશીશીઓ ઉમેરી શકીએ. શ્રી રામનારાયણ પાઠકે તો 'સ્વૈરવિહાર"માં સમાજની સ્થિતિ સમજવા માટે ભીખારીઓ તરફ જોવાનું જણાવ્યું છે અને પોતાના કથનના સમર્થનમાં હિંદુ મુસ્લીમ ભીખારીઓના અને ઇંગ્લેંડની ભીખબંધીના દાખલા આપ્યા છે.

માણસની પેઠે સમાજ પણ સંપૂર્ણ હોતો નથી. એટલે કોઈ સંસ્કૃતિ સઘળી બાબતોમાં શ્રેષ્ઠ હોઈ ના શકે. પણ આમાંની મોટાભાગની બાબતોમાં જો સમાજ આગળ વધતો હોય તો તેની ઉન્નતિ થઈ રહી છે એમ આપણે કહી શકીએ.

વિશ્વ સંસ્કૃતિનું સર્જન. આજે વિશ્વશાંતિના પ્રશ્નમાં જે અનેક નાના મોટા વિઘ્નો છે, એમાંનું એક મોટું વિઘ્ન એ છે કે વિશ્વસંસ્કૃતિ જેવી સંસ્કૃતિ સર્જવાની ભૂમિકાએ હજી માણસજાત પહોંચી નથી. સંસ્કૃતિઓના જીવનવિગ્રહમાંથી જીવનસંગીત સર્જવાનું કામ હજી સાનવાને આવડ્યું નથી, અનેક નાનાં મોટાં રજવાડાં જેમ હિન્દની એકતાની આડે આવતાં હતાં, તેમ અનેક નાનીમોટી સંસ્કૃતિઓ વિશ્વસંસ્કૃતિના માર્ગમાં આડે આવે છે.

આપણે બધા અહંકારી છીએ. એમ જો ના હોય તો ક્રૂર જીવનવિગ્રહમાં આપણે જીવી ના શકીએ. એક ગુજરાતી કહેવત છે કે: "પૈસે કોઈ પૂરો નથી અને અક્કલે કોઈ અધૂરો નથી."

વ્યક્તિની પેઠે સમાજને પણ પોતાનો અહંકાર હોય છે. એ અહંકારને સંતોષવા એ વ્યક્તિનો અને બીજા સમાજોનો સતત ભોગ લીધા કરે છે. એ અહંકારને કારણે દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે.

આપણે આપણી જાતને આધ્યાત્મિક માનીએ છીએ. શ્વેતાંગોની જવાબદારીના ખ્યાલમાંથી, "White man's burden"માંથી યુરોપીઅનો હજી મુક્ત થયા નથી. યહુદીઓ પોતાને ઈશ્વરની પસંદગી પામેલી પ્રજા માને છે. અમેરિકન ફિલસૂફ એમર્સન કહેતો કે અમેરીકન સંસ્કૃતિ એ માનવજાતના કલ્યાણ માટેનો ઈશ્વરનો છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયાસ છે. તો બીજી બાજુ મુસ્લીમોને મહમ્મદ પયગમ્બર, શીખોને ગુરૂ ગોવિંદસિંહ, અને કોમ્યુનિસ્ટોને કાર્લ માર્ક્સ પછી માનવ ઈતિહાસમાં કોઈ મહત્ત્વની પ્રગતિ થએલી દેખાતી નથી.

હવે જો દુનીઆમાં સૌથી સારો હું અને મારો સમાજ હોય તો "યેનકેન પ્રકારેણ" બાકીની દુનિયા મારા જેવી થવી જોઈએ એવો આગ્રહ સાવ સ્વાભાવિક છે. દરેક વીર્યવાન સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસના આદિકાળથી પરમપુરૂષાર્થ એક રહ્યો છે. પોતાની જીવનવ્યવસ્થામાં બીજાને ગોઠવવા, પોતાના જીવનમૂલ્યો બીજા પાસે સ્વીકારાવવાં.

कृण्वन्तो विश्वं आर्यं । એ ધ્યાનમંત્ર સાથે વિશ્વને આર્ય બનાવવાની ધગશ સાથે, આર્યસંસ્કૃતિએ પોતાનો દિગ્વિજય શરૂ કર્યો હતો. એજ ધગશથી પ્રેરાયેલા બૌદ્ધ ભિક્ષુકોએ ભગવાન તથાગતનો ધર્મસંદેશ જંબુદ્વિપને ખૂણે ખૂણે પહોંચાડ્યો હતો. એલેક્ઝાન્ડરે પોતાનો શસ્ત્રવિજય શરૂ કર્યો ત્યારે એને એરીસ્ટોટલે આશિર્વાદ આપ્યો: "જ્યાં જઉં ત્યાં ગ્રીસ ઉભું કરજે"

આજ વિચારને ગુજરાતના વૈષ્ણવ કવિ દયારામ કાવ્યમાં મુકતાં કહે છે કે:

"તુજ સંગે કો વૈષ્ણવ થાયે તો તું
વૈષ્ણવ સાચો.
તારા સંગનો રંગ ના લાગે ત્યાં લગી
તું કાચો,
વૈષ્ણવ શીદને થયો ?"

અને અર્વાચીન કાળના પરમ વૈષ્ણવ મહાત્મા ગાંધીજી જીવનના અંત સુધી આખા દેશને પોતાના સંગનો રંગ લગાડવા મથ્યા હતા. એની કોણ ના પાડી શકશે ?

જેમ એલેકઝાન્ડર જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં ગ્રીસ ઉભું થયું. તેમ રોમનો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં રોમ ઉભું થયું. હિંદુઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં કાશી અને મથુરા સર્જાયા, રામ અને કૃષ્ણ, શંકર અને ગણપતિ પૂજાયા. અંગ્રેજ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં લંડન ને મેન્ચેસ્ટર, ઑક્સફર્ડ ને કેમ્બ્રીજની નાની મોટી આવૃત્તિઓ થઈ. કોમ્યુનિસ્ટો જ્યાં જ્યાં જીતે છે ત્યાં ત્યાં નવું મોસ્કો અને નાના સ્ટેલીનો સર્જાય છે.

પણ સામી સંસ્કૃતિ જો તેજસ્વી હોય અને એ વિજેતા સંસ્કૃતિના જીવનમૂલ્યો સ્વીકારવાની ના પાડે, એના તેજોવર્તુલમાં સમાવાનો ઈન્કાર કરે,

અને પોતાની સમગ્રશક્તિથી એનો સામનો કરે તો? બન્ને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે શબ્દયુદ્ધથી શસ્ત્ર યુદ્ધ સુધીના સઘળા વિગ્રહો શરૂ થઈ જાય. વિગ્રહ વેરઝેર અને તિરસ્કારને જન્મ આપે અને પોતાની પ્રતિભાથી ન અંજાતા લોકોને ગ્રીકો અને રોમનો 'જંગલીઓ' કહે, હિંદુઓ અટકની પેલીપારના લોકોને મ્લેચ્છ અને યવન કહે, ઇસ્લામી ક્રાન્તિની અગ્નિજ્વાળામાંથી 'બચેલા વિધર્મી'ઓને મુસ્લીમો કાફર કહે તો બીજી બાજુ યુરોપીયન સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠત્વમાં અડગ વિશ્વાસ ધરાવનાર વિજેતા રાષ્ટ્રો પરાજીત પ્રજાઓને 'નેગીરો'ને નામે તિરસ્કારે. પોતાના વિરોધીઓને ધનપતિઓ કોમ્યુનીસ્ટ કહે તો સામે પક્ષે માર્કસની સર્વજ્ઞતા ન સ્વીકારનારા લોકોને કોમ્યુનીસ્ટો " બુર્ઝવા " કહીને ગાળ દે. આ જમાનામાં અંગ્રેજોએ આપણને બળવાખોર માન્યા તો આપણે એમને જડવાદી અને હિંસક કહીને બિરદાવ્યા. સંસ્કૃતિઓના આ જીવન વિગ્રહનો અંત હજી પાસે આવ્યો લાગતો નથી.

સંસ્કૃતિ શી રીતે સર્જાય છે?

સંસ્કૃતિનો સંપત્તિ સાથેનો સબંધ બહુ જ ગાઢ છે, પ્રજાનું વીર્ય સંપત્તિરૂપી કાચા માલમાંથી સંસ્કૃતિરૂપી પાકો માલ તૈયાર કરે છે સંપત્તિ એટલે શું? બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ કહેશે 'જ્ઞાન', ક્ષાત્ર સંસ્કૃતિ કહેશે કે વિજય. વૈશ્ય સંસ્કૃતિ કહેશે ધન. શૂદ્ર સંસ્કૃતિ કહેશે કે શ્રમ. બ્રિટિશ અમલ હેઠળ આપણે ગરીબ હતા એનાં ગર્ભકાળ સુધી જુદાં જુદાં કારણો બતાવાતાં. પ્રોફેસરો ને પંડીતો કહેતા. કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની બાબતમાં આપણે પશ્ચિમ કરતાં ઘણા પછાત છીએ એટલે જ આપણે આટલા ગરીબ છીએ. કેટલાક કોંગ્રેસીઓ કહેતા કે આપણે ગુલામ છીએ એટલે ગરીબ છીએ. સ્વતંત્ર થતા જ સુવર્ણકાળની પેઠે આ દેશમાં સમૃદ્ધિનો પાર નહિ રહે. શ્રીમંતો કહેતા કે જરૂર હોય તો પરદેશથી મુડી લાવીને પણ આપણા સાધનોનો વિકાસ કરવો જોઇએ. સમાજવાદીઓ કહેતા કે મજુરોને મીલનો કબ્જો સોંપી દો એટલે આ દેશમાં દુધ અને મધની નદીઓ વહેવા માંડશે. કોણ કેટલા સાચા હતા એ તો ભવિષ્ય બતાવશે.

ગરીબીના કારણો અને સંપત્તિના સર્જન ઉપર ઇતિહાસ કંઇક જુદો જ પ્રકાશ નાખે છે. દરેક સંસ્કૃતિમાં માનનારને મહત્વની વસ્તુઓ બે જ લાગે છે. પોતાની સંસ્કૃતિ અને એની વિરોધી સંસ્કૃતિ. પણ પાયાની વસ્તુ કંઇક જુદી જ છે. દુનિયામાં બે સમાજ વચ્ચેનો વિગ્રહ જોનારા વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચેનો વિગ્રહ ભૂલી જાય છે. આ વિગ્રહનું યથાર્થ ચિત્ર એક કેથ હિલબુકે દોર્યું છે. એ એમ કહે છે કે "દરેક માણસનું જીવન એ સમસ્ત વિશ્વના બળો સામેનો સતત સંગ્રામ છે."

એક ગામડાનો દાખલો લઇએ. લોકો જો એક બીજા સાથે સહકાર કરે તો શ્રીમંત થઈ જાય. પણ કોઇકોઇની સાથે સહકાર કરતું નથી. શહેરવાસીને બહારથી એક દેખાતા ગામડામાં હજાર વિખવાદો હોય છે અને લોકો એકબીજાને પૈસા ન ધીરવાથી માંડીને ઝાડ કાપવા અને ઓખા બાળવા જેવા પરસ્પર દ્વેષપ્રયોગોમાં સતત મચેલા રહેતા હોય છે. આટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે જે સંપત્તિનું સર્જન થાય એમાંથી મોટો ભાગ સતત વણપૂરાયેલી રહેતી લોકોની પાયાની જરૂરીઆતો સંતોષવામાં ચાલ્યો જાય. પેટે પાટા બાંધીને મજુરી કરતા લોકોના મોમાંથી કોળીઓ ઝુંટવીને ગામડાનો વાણિયો કે મારવાડી પોતાના પૈસા એકઠા કરે. એને મોટા ગામનો ધનીક ચુસે, એને શહેરનો ધનીક ચુસે. આ રીતે મહામુસીબતે એકઠો થતો પૈસો મોજશોખની વસ્તુઓ, નાટકચેટક, દારૂ, જુગાર, રેસ, સટ્ટો, બદફેલી અને અવ્યવસ્થામાં વેડફાય. આ જ્યાંસુધી સહ્ય હોય ત્યાં સુધી સંસ્કૃતિ નભ્યા કરે, અસહ્ય થાય એટલે કાં તો કચડાએલી જનશક્તિ વિફરે અને ક્રાન્તિ થાય અથવા તો બાહ્ય આક્રમણને કારણે યુદ્ધ ફાટી નીકળે અને અસંગઠીત સંસ્કૃતિ સંગઠીત સંસ્કૃતિથી હાર પામે. બેમાંથી ગમે તે એક પરિણામ આવે તોપણ સંસ્કૃતિને પહેલે પગથીએથી ફરી પાછી શરૂઆત કરવી પડે.

સઘળી સંસ્કૃતિઓનો આને આ ક્રમ. આપણે આગળ ગામડાનો દાખલો આપ્યો. મોટો દાખલો લેવો હોય તો હિંદુસ્તાનનો લઇએ. અહીંથી ગમે તે

માણુસ અમેરિકા જાય, તો એને એ લોકો હિન્દુને નામે ઓળખવાના. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આ દેશમાં હિન્દુ ઉપરાંત બીજા અર્ધોડઝન ધર્મો છે. હિન્દુ ધર્મ પાળતા સમાજમાં અસંખ્ય નાતો, પેટા-નાતો, તડ, ગોળ અને કુળ છે. અને આ બધામાં ઘણાનો પરસ્પર સબંધ ઉંદરબીલાડીનો છે. એવી ને એવી બીજા સમાજોની દશા છે. આ બધા એક થાય તો આપણે ઘણા આગળ નીકળી જઈએ. પણ થાય તો ને? ઊલટી એમાં કોંગ્રેસમેન, ગાંધીવાદી, સમાજવાદી, રોયવાદી, સામ્યવાદી જેવી નવી નાતો ઉમેરાતી ચાલી છે.

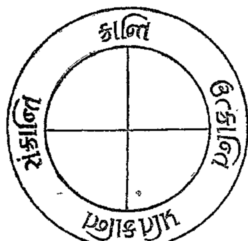
એટલે જીવનમાં વ્યક્તિ સામે વ્યક્તિ, ગામ સામે ગામ, શહેર સામે શહેર, મીલ સામે મીલ, ઉદ્યોગ સામે ઉદ્યોગ, પ્રાન્ત સામે પ્રાન્ત, દેશ સામે દેશ, અને સામ્રાજ્ય સામે સામ્રાજ્યનો સતત વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે. આવી રીતે ઉઠી રહેલા પરસ્પર પુરૂષાર્થના છેદ-માંથી, વિગ્રહના વિનાશમાંથી જે કાંઈ જેટલા વખત માટે ઉગરે એનું નામ સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિ!

પોતાની જાહોજલાલીના કાળમાં હિંદુ સંસ્કૃતિએ અસંખ્ય સુંદર મંદીરો સર્જ્યાં. એમાંથી હિંદુઓની જડતામાંથી, મુસ્લીમોની ધર્માન્ધતામાંથી, યુદ્ધના વિનાશ-માંથી, શ્રીમંતોના લોભમાંથી, ગરીબોની જરૂરીઆત-માંથી, અને કાળની સર્વભક્ષીતામાંથી જે કાંઈ બચ્યું એનું નામ હિંદુ શીલ્પ અને સ્થાપત્ય!

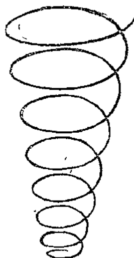
ગુપ્તયુગના અસંખ્ય કવિઓમાંથી વીસમી સદી સુધી કેટલા આવી પહોંચ્યા, અને કાળના અરણ્યમાં કેટલા ખોવાઈ ગયા? ગુપ્તયુગની વાત જવા દઈએ તો ગોવર્ધનરામના જમાનાનું કેટલું સાહિત્ય આજે જીવી રહ્યું છે?

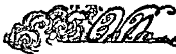
જીવનનું જો આ દર્શન સાચું હોય, જીવનમાં જો નક્કર વસ્તુ પણ મર્યાદિત સમય સુધી ટકતી હોય તો એ એક સ્પષ્ટ વસ્તુ છે કે, નિત્ય યત્ન કરનાર પ્રજા જ સંસ્કૃતિના ઉચ્ચતમ શીખરો સર કરી શકે. કોઈ પ્રજા ભૂતકાળની મુડી ઉપર, કબરની રોટી ઉપર, કાયમ જીવી ન શકે.

પુનરાવર્તન

ચિત્ર ૧ લું.

પહેલા ચિત્રમાં સંસ્કૃતિનું જીવનચક્ર બતાવ્યું છે પણ ઈતિહાસ કદી પુરેપુરું પુનરાવર્તન કરતો નથી. એટલે એક સંસ્કૃતિનું જીવનકાર્ય પુરૂં થતાંજ બીજી સંસ્કૃતિ એનો પુરૂષાર્થ પોતાનામાં ભરીને તુર્તજ એનાથી મોટા પાયા ઉપર પોતાનો પુરૂષાર્થ આરમ્ભે છે. અને એ રીતે સ્ક્રુની પેઠે માનવ ઉત્ક્રાન્તિ આગળ અને આગળ વધે છે

આજ સત્યને બીજી રીતે નીચે મુજબ રજુ કરી શકાય.

દરેક વ્યકિતને, સમાજને, યુગને ઇતિહાસ એક જ સનાતન પ્રશ્ન પૂછે છે. "તેં શું સર્જ્યું"!" વ્યકિતનો કે પ્રજાનો વિનાશ ઈતિહાસ માફ કરે છે. યાદ માત્ર એનું સર્જન રાખે છે. નેપોલીઅનના લોહી-યાળ વિજયો એના મૃત્યુ સાથે ભુંસાઇ ગયા. એણે રચેની સુંદર ઇમારતો આજેય પેરીસને શોભાવે છે. એણે રચેલું ન્યાયશાસ્ત્ર આજેય ફ્રાન્સના સમાજ-જીવનનુ નિયમન કરે છે. વિક્રમાદિત્યના વિજયો ભુલઈ ગયા એનો પ્રજાપ્રેમ આજેય લોકવાર્તામાં

ચિત્ર ૩ જું.

જીવન એક રણ છે. એમાં દરેક સંસ્કૃતિની નદી અમુક અંતરે ખોવાઈ જાય છે પ્રગતિ કરતા પુનરા-વર્તન સહેલું હોવાને કારણે દરેક નદી અનની નદી કરતાં આગળ જાય છે. વાંકાચુકા કાપા પ્રગતિ અને પ્રત્યાઘાત બતાવે છે સીધી લીટી પુનરાવર્તન બતાવે છે

ઇતિહાસનો સનાતન માનદંડ— સર્જન

મચવાઈ રહ્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના રશ્મિઓનો કાલીદાસ આજે પણ માનીતો છે.

આવને અંકે આપણે આપણા દેશનો ઇતિહાસ આ દૃષ્ટિથી જોઇશુ ગાંધીવાદને સાચીરીતે સમજવા માટે આપણી અતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિકા બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે

પતંગિયું

ઊડે છે ફૂલ,
ઊડે છે ફૂલ,
રંગે અમૂલ પેલું ઊડે છે ફૂલ
આંગણે ને બારણે,
ક્યારીને પારણે,
ઝબકી જરીક જાય રંગભરી ઝુલ
ઊડે છે ફૂલ.
તૂટીને મેઘધનુ
ખંડખંડ શું બન્યું ?
એક થવા ઘૂમે શું વ્યોમે આકુલ ?
ઊડે છે ફૂલ.

—ઉમાશંકર જોષી

અ. મ. રા.

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાલ

[લે. પ્ર. 'ધૂમકેતુ': સોલ એજન્ટ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાડાચાર રૂપિયા.]

'ધૂમકેતુ'ની ચૌલુક્ય નવલકથાવલિની આ દસમી કથા છે. જયસિંહ સિદ્ધરાજના અવસાન પછી પાટણની ગાદી પર કુમારપાળ કેવી રીતે આવ્યો તેની કથા એમાં વિસ્તારીને કહેવાયેલી છે. ગાદી માટે સિદ્ધરાજનો પ્રપન્ન પુત્ર ત્યાગભટ્ટ અને સિદ્ધરાજનો દૌહિત્ર સોમેશ્વર એ બે હરીફો પણ કુમારપાલને હતા. પણ હેમચંદ્રસૂરિએ કુમારપાલના રાજા થવા વિશે વહેતી મૂકેલી ગાથાએ જૈનોને તથા તેમના મોવડી ઉદયન મંત્રીને કુમારપાલના પક્ષકાર બનાવી દીધા હતા, અને એમનું બળ કંઇ ઓછું નહતું. ઉદયન મંત્રી, કાકભટ્ટ અને કુમારપાલના બનેવી કૃષ્ણદેવની સહાયથી કુમારપાલ બીજી રીતે વિરોધી વાતાવરણમાં કેવી રીતે રાજા બન્યો તે વર્ણવી, તે પોતાના શૌર્યથી અને બુદ્ધિબળથી શાકંભરીનાથ અર્ણોરાજને હરાવી તથા બીજા વિરોધીઓને પણ મહાત કરી ખરેખરો પ્રભાવશાળી ગુર્જરેશ્વર બન્યો ત્યાંસુધી કર્તા આ કથાને લઈ જાય છે. કથામાં ઉદયન, કાક, કૃષ્ણદેવ, કુમેરરાજ શેઠ્ઠી, કેશવ સેનાપતિ, અર્ણોરાજ અને એવાં ઘણાં પાત્રોને કર્તાએ ચમકાવ્યાં છે અને પોતે ગોઠવેલી વસ્તુની વ્યૂહરચનામાં તેમને કામ સોંપ્યાં છે. આ કથામાંનો કુમારપાળ શ્રી. ચુનીલાલ શાહના 'ગુર્જરેશ્વર'ના કુમારપાળ કરતાં બળ, બુદ્ધિ, ગૌરવ ને વ્યક્તિત્વમાં પાણીદાર દેખાય છે કથાની લખાવટ તો 'ધૂમકેતુ'ની આની પુરોગામી આગલી ઐતિહાસિક નવલકથાઓની જ છે. મુત્સદ્દીગીરીના દાવપેચ, સાહસ, જાસૂસી અને પ્રસંગબાહુલ્ય એ સાસંકીયુગની શ્રી. મુનશીની નવલકથાઓનાં લક્ષણો અહીં પણ એટલાં જ દેખાય છે.

જિબ્રાનની જીવનવાણી

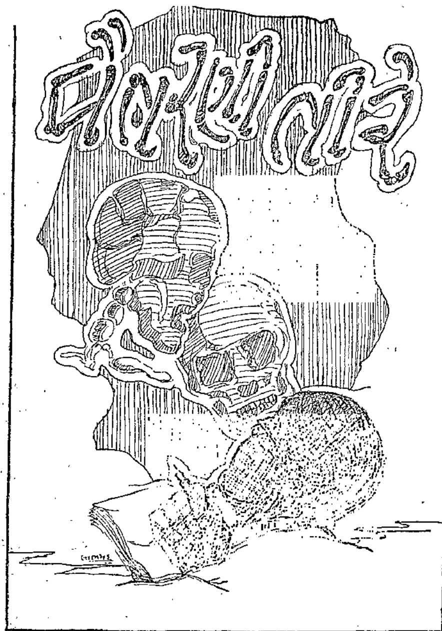
[સં. 'ધૂમકેતુ'; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ० ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે: અમદાવાદ; મૂલ્ય રૂપિયા સાડાત્રણ]

આ કૃતિમાં 'ધૂમકેતુ' ખલિલ જિબ્રાનનાં કેટલાંક લખાણોના ગુજરાતી દેશાંતરકાર બન્યા છે. શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ જિબ્રાનના The Prophetનો 'વિદાય વેળાએ' નામનો અનુવાદ પ્રગટ કરાવ્યો ત્યાર પછી આપણે ત્યાં જિબ્રાનની કૃતિઓ પ્રત્યે આકર્ષણ વધ્યું છે. એનો લાભ અનુવાદકો અને પ્રકાશકો યથાશક્તિ લઇ રહ્યા છે. જિબ્રાનની કૃતિઓના અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યા છે તે એ બતાવે છે. આ પુસ્તકમાં 'ધૂમકેતુ'એ જિબ્રાનના કોઇ એક પુસ્તકનો અનુવાદ નથી કર્યો, પણ તેની જુદી જુદી કૃતિઓમાંથી પોતાને રૂચેલાં લખાણોના પોતે કરેલા અર્થ–વિસ્તારી ભાવાનુવાદનો સંગ્રહ રજૂ કર્યો છે. આગળ થોડો જિબ્રાનપરિચય પણ મૂક્યો છે. સત્યને રહસ્યમય, સુંદર અને કાવ્યમય વાણીમાં તથા દાષ્ટાન્તિક અને રૂપકગર્ભ શૈલીમાં રજૂ કરતા સત્યશોધક કવિ–ફિલસૂફ જિબ્રાનની અનન્ય-સદૃશ લખાવટ તથા નિર્મળ જીવન–વિચારણાનો આ પુસ્તક ગુજરાતી વાચકોને સારો પરિચય કરાવશે.

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

[અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ; પ્ર. વોરા એન્ડ કં० લિ० કાલબાદેવીરોડ, મુંબઈ–૨; મૂલ્ય. રૂપિયા સાડાત્રણ]

રાધાકૃષ્ણનના Indian Philosophyના પ્રથમ ગ્રંથના ઉપનિષદ્વિષયક ચોથા પ્રકરણનો શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લ જેવા અનુવાદ–નિષ્ણાતે કરેલો અનુવાદ આ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય છે. ઉપનિષદોના રચનાકાળ, તેમના તાત્પર્યનું પ્રવાહી સ્વરૂપ, વેદો અને ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોની તુલના, ઉપનિષદોના મુખ્ય પ્રશ્નો, આત્માનું સ્વરૂપ, દૃશ્ય જગતની

સાહિત્ય સંઘ લિ. · ફરનાન્ડીઝ પલ નીચે · અમદાવાદ-૧

બીજા કરતાં સારાં ગીતો છે. લેખકને ગેય રચના ફાવે છે એટલી અક્ષરમેળ વૃત્તરચના ફાવતી લાગતી નથી. 'ભગવતી કસ્તુરબા' કાવ્યમાંના અનુષ્ટુપ ઘણે સ્થળે બરાબર નથી તે એ બતાવે છે.

કાજળ કોટડી

[લે. ઇશ્વર પેટલીકર; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ-૧; મૂલ્ય, સાડાત્રણ રૂપિયા]

આ કથામાં રજૂ થતી કાજળ કોટડી તે છે પોલિસખાતાની આંતરસૃષ્ટિ. એ રીતે વિષયની દૃષ્ટિએ કથાનું વસ્તુ નવું છે. સને ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો'ની લડત વેળા ભાંગફોડ-પ્રવૃત્તિમાં સારો ભાગ લેનાર એક યુવક શ્રી રવિશંકર મહારાજના આ કથામાંના પર્યાય કે પ્રતિનિધિ જેવાશ્રી, કિશોરભાઇ દાદાની સલાહ માન્ય કરી પોલિસ ખાતામાં જોડાય છે, પણ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી પણ જૂની રીતે જ ચાલતા અને બહુ ન સુધરેલા પોલિસતંત્રે એને સુધારવા આવતા આ ભાવનાશાળી ભણેલા યુવકનો તાપ ન જીરવી શકતાં એને આ ક્ષેત્ર કેમ છંડાવી દીધું, તેની આ કથા માંડીને વાત કરે છે. ભણેલા યુવાનો ખોટી શરમ મૂકી પોલીસખાતામાં જોડાય તો એ ખાતું સુધરે અને પ્રજાની ઉમદા સેવા પણ થાય એમ કહેનારા નેતાઓની સામે એમનું માની એમ કરવા જનારને થયેલા અનુભવની એક સત્ય પ્રતિષ્ઠિત ઘટનાને આધારે વાર્તાકારની રીતે લખેલી આ કથા શ્રી. પેટલીકરે હળવેકથી ધરી દીધી છે. આ કાજળ-કોટડીમાં હાથ ઘાલવા જેવું નથી એમ બતાવવા નહિ, પણ રણજિત જેવા એકલદોકલ જુવાન નહિ પણ સેંકડો ભાવનાશાળી જુવાનો એમાં પ્રવેશશે તો જ એ કાજળ સાફ કરી શકાશે, એમ સૂચવવા કે કહેવા તેમણે ઇચ્છયું હોય તો સારું. કથાનો વાર્તાસ્વાદ મધ્યમ પ્રકારનો છે. નાયકની પત્નીનું પાત્ર ધ્યાન ખેંચે એવું છે. નારીનું ભાવનારંગ્યું આલેખન કરવાની પેટલીકરની પ્રકૃતિનું એ કામ છે. રિકુ, જમાદાર, ફોજદાર, અભેસંગ ને આદમ જેવા પેંધેલા સિપાઇઓ, ગામના દાદા મોટાભાવા આદિ પાત્રો ને તેમનાં આચરણ વાસ્તવની દુનિયામાંથી જ ઉઠાવાયાં છે.

સંગમ

[લે. કિસ્મત કુરેશી અને સાલિક પોપટિયા; પ્ર. મહમદહુસેન ઓસમાણ પોપટિયા, ભાવનગર; મૂલ્ય, બાર આના]

‘ફાઇલુન મફાઈલુન ફઊલુન ’ (લદાદાદા લદાદાદા લદાદા) એ વજનનાં ચાર ચરણમાંથી ત્રીજાને પ્રાસમુક્ત રાખી બાકીના ત્રણમાં પ્રાસ આણતી સો ગુજરાતી રુબાઈઓનો આ સંગ્રહ બે ઉત્સાહી મુસલમાન કવિઓનું કર્તૃત્વ સરખે હિસ્સે ધરાવે છે, અને એ રીતે ' સંગમ ' એવું પોતાનું નામ સાર્થ કરે છે. પહેલી પચાસ રુબાઇઓ શ્રી. ' કિસ્મત ' કુરેશીની છે અને બીજી પચાસ ' સાલિક ' પોપટિયાની રચેલી છે. ' કિસ્મત 'ની વધુ સફાઈદાર છે. દરેક રુબાઈ સ્વતંત્ર મુક્તક છે અને એમાં સૂક્ષ્મ ભાવોર્મિ કે વિચારલહરી ફરકાવવાનો કે બોધક શીખ મૂકવાનો બંને કવિઓએ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. ' કિસ્મત ' ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દો ઓછા વાપરી શિષ્ટ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વાપરી જાણે છે. ' સાલિક 'ની રુબાઇઓમાં ફારસી ને ઉર્દૂ શબ્દો વિશેષ દેખાય છે. રુબાઇનું વજન સરળ ને લોકભોગ્ય થઇ પડે એવું હોઇ ગુજરાતી ભાષાને તે માફક આવે તેવું છે એ આકર્ષક સુઘચિત્ર મુદ્રણ ને ઉઠાવવાળી આ લઘુ પુસ્તિકામાંની રુબાઇઓએ પોતાના દૃષ્ટાન્તથી બતાવી આપ્યું છે.

કે હવે તે તે લેખકોમાં ફરી કદી દેખવા ન મળે. વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકોને શ્રી ધનજીભાઇએ સારો ન્યાય આપ્યો છે. '૪૬નો આ ગ્રંથસમીક્ષા કુલ ૩૪૦ જેટલાં પુસ્તકોની સમીક્ષા હોવા છતાં વરસનાં બધાં પ્રકાશનોની નહિ પણ સમીક્ષાર્થે મળેલાં પુસ્તકોની જ સમીક્ષા છે. આ એની મર્યાદાને માટે જવાબદાર છે પોતાનાં પુસ્તકો સમીક્ષાર્થે ન મોકલનાર લેખકો પ્રકાશકો. તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભાની સાહિત્યપ્રીત્યર્થે થતી આ પ્રવૃત્તિનું ખરૂં મૂલ્ય સમજે તો તેની પ્રત્યે આવી ઉપેક્ષાવૃત્તિ નહિ સેવે.

બીજા વિભાગના બે ભાષણોમાં પહેલામાં મરાઠી વિદ્વાન પ્રો. વી બી. આથવલેએ ખગોળશાસ્ત્રના અને અન્ય પુરાવાને આધારે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનો સમય તિથી વાર ને માસ સાથે નક્કી કરી આપી, બે દ્વારિકા અને પ્રાગ્જ્યોતિષપુરના ભૌગોલિક સ્થાન વિશે પોતાનો મત રજૂ કર્યો છે. બીજું ભાષણ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઇનું છે. એમણે અમેરિકન માનસશાસ્ત્રી ડૉ. લિંકના The Return to religion અને The Re-dicovery of Man એ બે પુસ્તકનો સાર રજૂ કરી તે પર પોતાનું થોડુંક ભાષ્ય આપ્યું છે. આત્મવિકાસની સાધનાનો લિંકનો સદેશ આપણને નવો નહિ લાગે, પણ ભારત જે માનતો આવ્યો છે તેને આધુનિક વિજ્ઞાનનો અને માનસવિજ્ઞાનનો ટેકો મળતો જોઇ આપણને આનંદ થશે.

રણજિતરામ ચંદ્રકપ્રદાનના હેવાલમાં ચંદ્રકના પ્રતિગ્રહીતા શ્રી. ડોલરરાય માંકડનું વ્યાખ્યાન ખાસ નોંધપાત્ર છે. શ્રી. માંકડે એમાં ગ્રીક, ચીની, બૌદ્ધ, જૈન તેમજ પૌરાણિક વૈદિક વગેરે અનુશ્રુતિ (Tradition)નું મંડાણ હકીકત ઉપર જ હોય છે એવો પોતનો અભિપ્રાય કહી, દષ્ટાંત લેખે વિક્રમ સંવતની ઐતિહાસિકતા વીગતે સિદ્ધ કરી, અનુશ્રુતિને વિશ્વસનીય માની ચાલવાની અને બીજાં પ્રમાણોવા અન્યથા સાબિત થાય તેટલી જ અનુશ્રુતિ મૂલક વીગતોનું અનૈતિહાસિકત્વ સ્વીકારવાની સૂચના કરી છે.

ગાંધી દર્શન

[લે. ભાનુભાઇ પંડ્યા, પ્ર. ફૂલવાડી પ્રકાશન, ખંભાલિયા. પ્રાપ્તિસ્થાન–પ્રફુલ્લ નિવાસ, ઘાટકોપર, મુંબઇ ચાર આના.]

આ એક ગીતનાટિકા છે. ગાંધીજીને એમના ભારતમાંના કાર્યને લક્ષમાં લઇ લેખકે સાત પાનાંના મર્યાદિત વિસ્તારમાં શક્ય તેવી અંજલિ આપી છે. 'એવો એક નરોત્તમ જાગ્યો' થી શરૂ થતી બાર તેર લીટીઓ તેમજ કોમી વૈમનસ્યે વ્યથિત બનેલા ગાંધીજીના હૈયાની પ્રાર્થનાની લીટીઓ આ કૃતિનો આકર્ષક ભાગ છે.

ગાંધી કથાગીતો

[લે ચિમનલાલ પ્રા ભટ્ટ, પ્ર. નગીનભાઇ દ. શાહ, માંડવીની પોળ, અમદાવાદ; મૂલ્ય બાર આના]

વેડછીના સ્વરાજ આશ્રમના ચુનંદા કાર્યકર અને જુગતરામ દવેના સાથી શ્રી. ચીમનલાલ પ્રા. ભટ્ટના લોકહૃદય સુધી પહોંચવાની વિચારોની ને ભાષાની સરળતાવાળાં તેત્રીસ ગીતોના આ સંગ્રહનું નામ 'ગાંધી કથાગીતો' છે, પણ તેમાં ગાંધી કથાગીતો ફક્ત છ જ—'સાચો મોહન', 'બાપુજીના બોલ', 'બાપુ અને બા', 'બાપુની કસોટી', 'કસોટીએ ચઢયા' અને 'માનવપ્રેમી બાપુ' છે. બાકીનાં ગાંધી પ્રશસ્તિનાં, રેંટિયા–તકલીનાં, કસ્તુરબા વિષયક, રાષ્ટ્રીયઝંડાનાં, ભારતની મુક્તિનાં ને બીજા પરચુરણ વિષય પરનાં છે. કથાગીતો ગાંધીજીના જીવનના અમુક પ્રસંગો પર લખાયાં છે એમાં લેખકની ગાંધીભક્તિનું દર્શન સારું થાય છે, તેની ગેયતા પણ સારી છે. પણ, કવિતા તરીકે તેનું મૂલ્ય ઊંચું નથી. 'તારણહાર', 'મુક્તિનો ઉત્સવ', 'રંગ રંગ હિંદ મૈયા', 'ભારત માતની આઝાદી', 'ધન્ય ઘડી આજે', 'મારું નાનકડું ગામ', 'ઝંડાનો જયકાર', 'શ્રમજીવીનું ગીત' સંગ્રહનાં

બીજા કરતાં સારાં ગીતો છે. લેખકને ગેય રચના ફાવે છે એટલી અક્ષરમેળ વૃત્તરચના ફાવતી લાગતી નથી. 'ભગવતી કરતુરબા' કાવ્યમાંના અનુષ્ટુપ ઘણે સ્થળે બરાબર નથી તે એ બતાવે છે.

કાજળ કોટડી

[લે. ઇશ્વર પેટલીકર; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ-૧; મૂલ્ય, સાડાત્રણ રૂપિયા]

આ કથામાં રજૂ થતી કાજળ કોટડી તે છે પોલિસખાતાની આંતરસૃષ્ટિ. એ રીતે વિષયની દૃષ્ટિએ કથાનું વસ્તુ નવું છે. અને ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો'ની લડત વેળા ભાંગફોડ-પ્રવૃત્તિમાં સારો ભાગ લેનાર એક યુવક શ્રી રવિશંકર મહારાજના આ કથામાંના પર્યાય કે પ્રતિનિધિ જેવા શ્રી. કિશોરભાઇ દાદાની સલાહ માન્ય કરી પોલિસ ખાતામાં જોડાય છે, પણ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી પણ જૂની રીતે જ ચાલતા અને બહુ ન સુધરેલા પોલિસતંત્રે એને સુધારવા આવતા આ ભાવનાશાળી ભણેલા યુવકનો તાપ ન જીરવી શકતાં એને આ ક્ષેત્ર કેમ છંડાવી દીધું, તેની આ કથા માંડીને વાત કરે છે. ભણેલા યુવાનો ખોટી શરમ મૂકી પોલીસખાતામાં જોડાય તો એ ખાતું સુધરે અને પ્રજાની ઉમદા સેવા પણ થાય એમ કહેનારા નેતાઓની સામે એમનું માની એમ કરવા જનારને થયેલા અનુભવની એક સત્ય પ્રતિષ્ઠિત ઘટનાને આધારે વાર્તાકારની રીતે લખેલી આ કથા શ્રી. પેટલીકરે હળવેકથી ધરી દીધી છે. આ કાજળ-કોટડીમાં હાથ ઘાલવા જેવું નથી એમ બતાવવા નહિ, પણ રઘુજિત જેવા એકલદોકલ જુવાન નહિ પણ સેંકડો ભાવનાશાળી જુવાનો એમાં પ્રવેશશે તો જ એ કાજળ સાફ કરી શકાશે, એમ સૂચવવા કે કહેવા તેમણે ઇચ્છયું હોય તો સારું. કથાનો વાર્તાસ્વાદ મધ્યમ પ્રકારનો છે. નાયકની પત્નીનું પાત્ર ધ્યાન ખેંચે એવું છે. નારીનું ભાવનારંગ્યું આલેખન કરવાની પેટલીકરની પ્રકૃતિનું એ કામ છે. રિફ્રુગ, જમાદાર, ફોજદાર, અભેસંગ ને આદમ જેવા પેધેલા સિપાઇઓ, ગામના દાદા મોટાભાવા આદિ પાત્રો ને તેમનાં આચરણ વાસ્તવની દુનિયામાંથી જ ઉઠાવાયાં છે.

સંગમ

[લે. કિસ્મત કુરેશી અને સાલિક પોપટિયા; પ્ર. મહમદહુસેન ઓસમાણ પોપટિયા, ભાવનગર; મૂલ્ય, બાર આના]

'આ ફાઅલુન મફાઈલુન ફઊલુન' (લદાદાદા લદાદાદા લદાદા) એ વઝનનાં ચાર ચરણમાંથી ત્રીજાને પ્રાસમુક્ત રાખી બાકીના ત્રણમાં પ્રાસ આણતી સો ગુજરાતી રુબાઈઓનો આ સંગ્રહ બે ઉત્સાહી મુસલમાન કવિઓનું કર્તૃત્વ સરખે હિસ્સે ધરાવે છે, અને એ રીતે 'સંગમ' એવું પોતાનું નામ સાર્થ કરે છે. પહેલી પચાસ રુબાઇઓ શ્રી. 'કિસ્મત' કુરેશીની છે અને બીજી પચાસ 'સાલિક' પોપટિયાની રચેલી છે. 'કિસ્મત'ની વધુ સફાઈદાર છે. દરેક રુબાઈ સ્વતંત્ર મુક્તક છે અને એમાં મૃદુ ભાવોર્મિ કે વિચારલહરી ફરકાવવાનો કે બોધક શીખ મૂકવાનો બંને કવિઓએ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'કિસ્મત' ફારસી-ઉર્દૂ શબ્દો ઓછા વાપરી શિષ્ટ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વાપરી જાણે છે. 'સાલિક'ની રુબાઇઓમાં ફારસી ને ઉર્દૂ શબ્દો વિશેષ દેખાય છે. રુબાઈનું વઝન સરળ ને લોકભોગ્ય થઇ પડે એવું હોઇ ગુજરાતી ભાષાને તે માફક આવે તેવું છે એ આકર્ષક મુખચિત્ર મુદ્રણ ને ઉઠાવવાળી આ લઘુ પુસ્તિકામાંની રુબાઇઓએ પોતાના દૃષ્ટાન્તથી બતાવી આપ્યું છે.

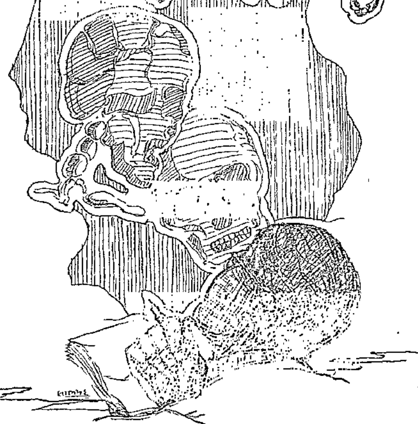
વૈતરણીને તીરે

લેખક
'વનફૂલ'

અનુવાદક
રમણિક મેઘાણી

કિંમત સવા બે રૂપિયા

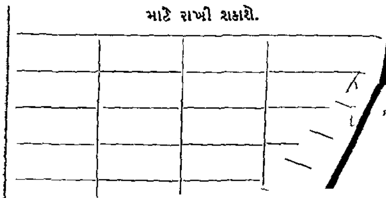
આ વાર્તાનો કથા પ્રદેશ ને પ્રકાર આપણે ત્યાં ખેડાએલા સાહિત્યમાં જરા જુદો તરી આવશે. મૂળ લેખક શ્રી વનફૂલ ધંધે દાક્તર છે. આ કૃતિમાં એમણે પોતાના દાક્તરી જીવનના અનુભવોને શબ્દદેહ આપેલ છે. અહીં, આ વાર્તામાં વિશેષ કરીને મૃત્યુ પછીના જીવનને, જીવનને પેલે પારથી આવતી મૃત્યુ પામેલાઓની વાણીને —એમની વેદનાને અને વ્યથાને, એમનાં સુખ દુઃખને, એમના એકરારને અને એમના આત્માને લેખક વાચા આપે છે.

મૃત્યુ પછીના જીવન વિષે આપણા સાહિત્યમાં કેટલું ખેડાણ થયું છે એની ખબર નથી. પરંતુ 'વૈતરણી તીરે' એવા સાહિત્યમાં એક ગણનાપાત્ર કૃતિ થશે એવી શ્રદ્ધા છે. અહીં રજુ થતાં શબ્દશિલ્પમાં આત્મનિરીક્ષણયુક્ત સમાજદર્શન દેખા દે છે. આ દર્શન જેટલું વેધક છે એટલું જ સહૃદય પણ છે અને લેખકનું સામર્થ્ય પણ એમાં જ રહ્યું છે.

આવી આ નવતર ને પ્રાણભરી કથાને ગુજરાત આવકારશે એવી શ્રદ્ધા છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. · ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે · અમદાવાદ-૧

૧૫ દિવસ · આ પુસ્તક વધુમા વધુ ૧૫ દિવસ માટે રાખી શકાશે.

ઊર્મિ અને નવરચના
ઊર્મિ ૧૯ નવરચના ૧૪
ઓક્ટો. ૧૪૯ – માર્ચ ૧૯૫૦